MINITIN ANA KA UOUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA TENIUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

13 - 18 DECEMBER 2024

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA UOUA NI BOWI N TE KATEBWI MA TENIUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Willie Tokataake	Hon. Speaker
Hon. Ruta Babo Nemta	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon.Alexander Teabo	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Bootii Nauan	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Harry Tekaiti	Minister of Culture and Internal Affairs
Hon. Tokaibure Rabaua	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Tekeeua Tarati	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Auria Kitina	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Tangariki Reete	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Education
Hon. Martin Moreti	Minister of Justice
Hon. Ruth Cross Kwansing	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Ms. Lavinia Jacob Teem	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mr. Tebuai Uaai	-	South Tarawa
Mr. Birimaka Tekanene	-	South Tarawa
Mr. Tonganibeia Buraieta	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Choy Freedy	-	Betio
Mr. Dr Tinte Itinteang	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Ms. Ruuta Babo Nemta	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Dennis Waysang Kumkee	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Riteta Iorome	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Niiti Itaaka	-	Arorae
Mr. Teriba Tabee	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Bautaake Beia	-	Teraina
Mr. Matanga Aran	-	Tabuaeran
Mr. Kaotitaake Kokoria	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba
Mr. Iakoba Jacob Karutaake	-	Rabi

SELECT COMMITTEES

Te Komete ibukin Kamatebwaian Anga ni Karekemwane ibukin Katabun te Kauntira

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa (Chairman)
Hon. Moannata Ientaake
Hon. Choy Freddy
Hon. Iakoba Jacob Karutake

Te Komete ibukin Kamatebai iaon Karababaan waaki ni Karaobwai aika uarereke

Hon. Dennis Waysang (Chairman)
Hon. Tinian Reiher
Hon. Matanga Aran
Hon. Tibanga Taratai
Hon. Ruta Teretia Babo

Te Komete ibukin Kamatebwaian angaa aika na karaka te mwane ni buoka nakon te Kuakua ao Katoki Aoraki ibukin Kamarurungakia kain Kiribati.

Hon. Dr Tinte Itinteang (Chairman)
Hon.Betero Atanibora
Hon Niiti Itaka
Hon. Tawaria Komwenga

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Tebuai Uaai
Hon Koraubati Remuera
Hon Riteta Iorome
Hon Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tarakabu Tofinga (Chaiman)
Hon Bautaake Beia
Hon England Iuta

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: N aran te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae raoiroi.

Ti butiko te Atua bwa kona buokira n te ingabong aio n raonira n ara bowi aio ni kararoa mai iroura tenan kariri aika aki raoiroi ibukin waakinan te bowi ao anganira iango aika tamaroa bwa ti na waakina ara bowi ae na tamaroa ara bowi n te bong aio ni karokoa tokina.

Ti a boti nanora n anaa ana tataro te uea. Tamara are ikarawa e na tabuaki aram e na roko ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana ikarawa anganira n te bong aei kanara are ti a tau iai ao kabwara ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoira ao tai kairira nakon te karirіaki ao kamaura man te buakaka Amen.
N aran Te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae raoiroi Amen.

Kiraaka: Katanoata mai iroun Honorable Tibiika.

Tibiika: Ngaia Taan Tei n te ingabong aio ao ti a rimoa moa ni kamaurira n tamaroan te ingabong ae rangi n tamaroa aio kam na bane ni mauri.

E nang uarereke te baere I kan maroroakinna N na ti kauringi ngkami ibukin ami, te moan bwai moa ibukin ami mic bwa ngkana kam taona ami mic tai manga kamatea ngke e ura an bon kaura naba ngaia are e kona n reke iai n tabetai are kam a manga boriaoki irouia tabeman akeke imwimwi. Ngaia are ngkana kam bon taona ami mic kam a bon taona naba ami mic kam manga raa arei kam taonna ao kam katikua naba bwa e na bon ura ao ane e na bon roko ami tai ni maroro.

Au kauoua ngkanne kanga ni kan kauring naba nakoimi Taan Tei aika karineaki are ngkai iai te Budget speech iai te debate n te bong aio ti ibukin ami point of order kam na bon riai n point of order ngkana arona bwa bon iai te bwai ae waeaki iai am maroro ke tao e kabureaki te baere ko taekinna ke tao tera ma irarikina anne ngkane ti te point of order ao akea te point of order iaon te point of order n aron ae kam bon ataia iaan naba ami Tua. Ngaia are I a manga bon ti buti ngkami I kauringi ngkami riki e aonga n ae nakoraoi ami bowi ngkana kam ira nano raoi ami Tua ao e na bon akea te kangaanga nakon ami bowi ngaia are akanne tabeua au kan maroro nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ao ti a nakon ara bwai are imwina te Kiraaka.

TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa mai iroun Honorable Tibiika.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Tautaeka ni Kiribati mwakoro 1 ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2022

Bebwa No# 51/24

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Tautaeka ni Kiribati te mwakoro 2 iaon ana karekemwane ao ana kabanemwane taian Ministries ibukin te ririki ae toki n 31 n Ritembwa 2022

Bebwa No# 52/24

Tauan mwia taian Political Parties n te Maneaba ni Maungatabu

Bebwa No# 55/24

Mai iroun te Kauoman Beretitenti ao Te Minita ibukin te Finance ao Economic Development ibukin kaetakin taian Ages ae 61, 62 iaon te boki ni kataumwane 2025 are e a tia n taiboranaki bwa nambwa 38/24

Bebwa No# 53/24

Kaetakin taian pages ae 3 nakon 4 n te boki ni Manga Kataumwane nambwa 1 2024 are e a tia n taiboranaki bwa bebwa nambwa 39/24

Bebwa No# 54/24

Moan warekan te Biira ibukin te kataumwane 2024

MOAN WAREKAN TE BIIRA IBUKIN TE KATAUMWANE 2024 (BUDGET DEBATE)

Tibiika: Ko rabwa te Kiraaka ao ngkane ti nang nakon ara Budget debate ao n aron ae bon taneiai te aba iai N na kanakoa moa te moan maroro nakon te Leader n te kaitara ao imwina e a tieuataake naba te maroro. Ngaia are N na kanakoa te moan maroro nakon te Leader n te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne ae bon te Tia Tei naba temanna mai Abemama te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a rimoa moa ni kamaurira n tamaroan te ingabong aei ao kain Kiribati ao taan ongora ti a bane moa ni mauri.

Te moan ingabong aei te Tibiika ao I kukurei n anga ara maroro tabeua iaon ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki 2025 ao ti rimoa ni kakaitau nakon te Kauoman Beretitenti ao Te Minita n te mwane ao te karikirake ibukin kawenean ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki 2025 te ririki ae na roko. Ao ti a kaitauia naba kain ana aobiti ma Taan Mwakuri ni kabane n te Tautaeka, taan rabakau ao ake a tia ni ibuobuoki ni barongaa te boki ni kataumwane ao kanoan te kataumwane ae mena imatara n te tai aei.

E korakora te kariaria te Tibiika n ana kataumwane te Tautaeka aei bwa are aei bon ana moan kataumwane imwin te rinerine imwin rineana ao imwin ongoraeakin kanoan ana motinnano are e a tia ni kawenei naba te Beretitenti n ana Taeka ni Bau ni moan ara bowi n te tai aei e korakora. Ao tera te kakantaninga e aera e nang korakora te kakantaninga irouia ara botannaomata bwa bukin are a kan noria bwa tera ngkai kanoan ara motinnano ara Tautaeka ae nang kakoroi nanona inanon ana kataumwane n te ririki ae na roko.

E korakora naba te kangaanga are a teimatoa n rotaki iai ara botannaomata ao te kataumwane aei naba teuana ana anga te Tautaeka ni kakoroi nanon ao n tobwai tenan kangaanga aikanne te Tibiika ngaia are e korakora te ingainga n nano ao ti kakaitau ti butimwaea ana kataumwane te Tautaeka bwa ti na anga naba bwanara ao n anga naba ara iango ma ara ibuobuoki iaona ao ni ibuobuoki naba ni kamataata raoi kanoana n te aro are ana mataata ara botannaomata bwa e uara kanona aia kakantaniga a tobwaki n ana kataumwane te Tautaeka aei ke aki.

E a tia ni kabwarabwara te Kauoman Beretitenti kanoan ana kataumwane te Tautaeka ao ngaira ti tangira bwa ti na karaua raoi ni kamataata nakon te botannaomata bwa ti bon kakoaua naba bwa e tuai raoi nang kona ni mataata raoi n aron ae ana ota iai ara botannaomata ao aei ngaira ara kabwarabwara n ana kataumwane te Tautaeka ae ti kan kawenea bwa e aonga n ae ota raoi iai te botannaomata. Bwa te bwai ae tiaki oki ni kakaturuturua te Tibiika n ara maroro iaon ana kataumwane te Tautaeka bwa te moanibwai ae ti taratarai bon ana karekemwane bon ana karekemwane ao tera te karekemwane ae ti tarataraia riki are bon ana karekemwane are bon karekei n oin korakorana bwa aei te bwai ae nang kakawaki.

Bwa e na oti ae bon kabanea ana tai te Tautaeka ni iangoa ae na bon kakoroi nanon ana iango ao n tobwai aia kangaanga ana botannaomata. Ngaia are n te boki ni kataumwane 2025 ao aikai kanoan ana karekemwane te Tautaeka are e na bon karekei man oin korakorana ao mwaitin ae ti noria bon $289.5 te mirion, $89.5 million ao aei are e reke man kaubwaira mai marawa te akawa ma rekerekena nako $200,000,000 million te angabwai are ti bon rikorikoia mai irouia ara botannaomata ae $80,000,000 ao iai ngkane naba tenan karekemwane

tabeua are teuana mai buakona tenan karekemwane are a karekerekea tenan tabo ni mwakuri aika kakaokoro. Ko nako ko kabwaka te roo ikanne ao ko aera tenan bwakamwane aikane ao aei $9.500,000 million aei korakoran te Tautaeka ae ngaia ngaira ti tarataraia man ara itera bwa e uara e a rikirake riki n te tai aei ke e a uarereke riki.

Ngkanne aei ao ti na tara korakorana aei ma aron ana kanoan ana kabanemwane ao n aron ae e mataata n te boki ni kataumwane mwaitin te mwane ae kainanoia te Tautaeka ibukin ana waaki n te ririki ae na roko bon $402.5,000,00 million ao ngkana ti tara aei ma korakorana are e na bon karekea bon irouna ao e nang korakora te kaokoro bwa $113,000,000 million ai ngaia aron kabwaranakoan ana kataumwane te Tautaeka ao aei aron kabwaranakoan tenan kataumwane man taai aika nako ni karokoa e a bitaki n 2022.

Bwa tera iai ngkane tera ana anga te Tautaeka ni kabaranta ana kataumwane ao iai anga ni ibuobuoki naba nakon te Tautaeka ao teuana ae nang kakawaki naba iroura ngaira kain Kiribati bon te mwane n Tania. N te ririki aei ao e tuangira te boki ni kataumwane bwa e a tia ni butaki $80,000,000 million ibukin kabutan ana waaki n te ririki aei ao n te ririki ae na roko e kantaningaia te Tautaeka bwa e kainanoa riki te mwaiti naba ae $80,000,000 te mirion bwa are e aki tau korakorana ni kaitarai ana kabanemwane. Ngaia are e reke buokan tao ti araranna ngaira bwa te tarau ae $113,000,000 te mirion.

Iai naba te ibuobuoki mai irouia taan anga te buoka nakon Kiribati raoraora tabeman ao ti nang kakaitau bwa n te ririki ae a roko ao ti tuangaki bwa $33.1 million ae ti kantaninga bwa e na reke mai irouia raoraora aikai rinanon te buoka ae aranaki bwa te Budget support ao ti kaitauia te World Bank te ADB Australia ao New Zealand ngkai a teimatoa n anganga aei ni boutoka ana waaki ara Tautaeka ibukin kanakoraoan ana waaki ae ngaia angkoa te kanuanga iai ae te Budget support.

Ao aei ae ngaia e a kabaranta ana kataumwane ara Tautaeka ao iai rakana are $140,000 ao ti kakaitau ao aei kanga ti tangiria ni kan kamataata raoi bwa are e teimatoa ni kainanoa buokana te Tautaeka. Tao iaon te mwane n Tania bwa iai ana kainibaire te Tautaeka iaon te bumwane ao e bon eti bwa are bon te bumwane te bwai aei man te mwane n Tania ao ti nora ae iai te kaokoro

ae manga tia ni karaoaki nakon te kainibaire aei.

Ngkoa a kangai bwa ngkana e reke te mwane n Tania man te ririki are mai imwaina n te mwaiti ae riaon 5% ao ngkanne e a kona te Tautaeka ni kabongana te raka anne are iaon te mwaiti anne ibukin mwanenakin riin te waaki ao e nang mataata bwa riin te waaki ao ti ataia bwa tera riin te waaki. Ngaia are te $80,000,000 million te ririki aei ti kantaninga bwa anne ibukin riin te waaki. Ma ti taraia bwa kanoan riin te waaki n ana kataumwane te Tautaeka n te ririki aei e kee ian te mwaiti anne.

Ma ti a ongo iroun te Kauoman Beretitenti bwa e manga bitaki te ware anne ao arei 5% ae te *real value* are tiaki ti are te ware are te raka ko a ti taraia naba man te ririki ae nako bwa iai riki bwaai tabeua a manga taraki ao ngkanne anne raoi ae aranaki bwa te *real value.* Ma n te tai aei e manga bitaki ao ai tiaki 5% ai 2% ae te *nominal value* ae anne e a bon anaki naba iraua te ware n te ririki arei iraua ai ngaia naba.

Ao aei kanga e kaotia nakoira bwa e a kainanoia kanga te bitaki aei e a kamataata nakoira bwa e tangiria te Tautaeka bwa e na bebete riki aron butakin te mwane n Tania. Bwa tao bukin ae nang korakora riki kainanoana irouna.

Ti a tara te kataumwane ao aia kantaninga ara botannaomata ao tera ae tuangira te kataumwane. Teuana te tamnei ae anganira bwa e bon teimatoa n aki tau korakoran te Tautaeka ni kaitarai ana kabanemwane e tuai man tau oin korakorana ni karekemwane ni kaitarai ana kabanemwane. A rawata ana anga ni karekemwane ake a boou are e a kaman tuangira ao I taku bwa aei e okioki ara maroro aei bwa are bon e okioki bwa e bon tuai koro nanona.

Te karekemwane man te bwaa i marawa ao man ara karawa aei n aron ae ti taekinna n ae nako ai te 9 n ririki ao titabo ma tera ae tuangira te waaki aei akea nanona te Tautaeka ni bon karawata ana karekemwane bwa ngke iai ao tao a kaman rawata tenan karekemwane. Iai ana anga ni karekemwane are teuana are tuangira are ti na karekea ana bwaibwai n te tabo ni karao ika itinaniku bwa e nang buburakaei te karekemwane ao e bae ti tuai naba nora aei.

Ngaia anne te tamnei ngkai e teimatoa n anganira te kataumwane aei kanga akea nanon te Tautaeka aei ara kabwarabwara iai akea nanon te Tautaeka ni kan kakamwakuri e aki kakamwakuri ao

e korakora kanoan ana berita nakon ana botannaomata.

E tuangira naba bwa e na bon teimatoa kainanoakin te mwane n Tania iroun te Tautaeka bwa e tuangira n ana boki ni kataumwane. Ngkai N na kainanoa $80,000,000 million n te ririki ae na roko ao imwina ririki akana imwina ni karokoa tokin are ana kataratara n te tai aei $45,000,000 million ma ti ataia bwa aikai a kona naba nang bubura kaei iaon te mwaiti aei. Bwa are ngkai e tuangira n ana kataumwane n 2024 I kainanona 45 n te ririki ae na roko ma e a kawenea ngkai ai $80,000,000 te mirion ao anne ngkane ao ti kantaninga bwa e na rangi ni bubura kaei riki bwa a nang tiraua kanoan ana motinnano are 149 aika boou ao ti kantaninga e na riai ni kekerake ana kabanemwane te Tautaeka.

Te kerake anne ti tangira naba ti kantaninga bwa e na kekerake naba ana karekemwane man bon oin korarakona. Tera ngkane tera kanoan ana motinnano te Tautaeka ae na kakoroi nanona ngkai n te ririki ae na roko ao ti karaua n tara ana kataumwane ao bon akea naba teuana ae anganira ae na kakoroa nanona n te ririki ae na roko. E bon mataata naba n aron ana maroro te Kauoman Beretitenti bwa bon kanoan ake a bon tia ni waaki ao ake a bon tuai man bwaka are a kaman taetaekinaki ae ngaia are angkoa ana rin n te kataumwane.

Ma ti nora naba aron bwakamwane tabeua te kataumwane iai ao aki bitaki ao teuana are ngaia ti tara tao te mwane ni motirawa ibukia ake aki mwakuri n te Tautaeka e bon tiku n arona ao nang kanga ni kakoroi nanon aikanne ae akea rakan ana kabanemwane.

Tera riki ae tuangira bwa a rawata tenan kangaanga ae kaitara ma ngaia ara botannaomata n te waaki n te kuakua, taretaren te bwainaoraki, kantokaia aoraki, te iti, tera. Iai te raka ae ti noria ao ti kakaitau bwa iai te raka ae $3,000,000 million ni boon te bwainaoraki ma ti na uringnga naba te Tibiika bwa e korakora naba ana tarau te Tautaeka n tenan kambwana ni bwainaoraki itinaniku. Tarau aikai a kaman wene man 2018 ae $10,000,000 te million ao aei teuana ae ngaira ti ununeakinna bwa bukin ae e aki kona n tau te kataumwane ao ngkai e raka $3 million ara kantaninga tiaki kantaninga bwa e na korakora ana ibuobuoki ibukin karawatan te bwainaoraki bwa e na aki manga oki n tare ma ai norana inanon te ririki ae boou.

Ma ngaira aei ae ti a taneiai iai kanga e na bane n te tarau ao tao e na bon aki naba buokaki te kangaanga n te bwainaoraki. Kantokaia aoraki kantokaia aoraki ke te Overseas referral e tiku n arona $7,000,000 million ao ti kantaninga bwa e na rangi riai riki bubura bwa e a bon nang tiraua kangaanga ae ti nori inanon ririki aika nako. Iai naba tarau tabeua n tenan onaoraki ara kantaninga a tia ni kaitiakaki.

Ma e na riai n raka riki bwa a rawata baenikain te kanakoia ara aoraki nako tinaniku ao aei kanoan naba ara mamaroro ikai n taai aika nako.

Te Local referral ke te bwainaoraki ke te kataumwane ibukia aoraki ibukin mwanangaia nako Tarawa e a rangi e a bwaka. E bwaka $1.8,000,000 million aei ngkanne tiaki ota iai bwa aei teuana te kangaanga ae teimatoa n uouotaki nakon te Tautaeka. kantokaia ara aoraki e aera ngkai e a kan mate te aomata ao e manga kantaningaki moa bwa e na kabwaka kantokana ti a kantaningaia bwa e nang n rawata te kataumwane bwa e nang aki kantaningaki te aoraki bwa e na iangoa moa karekean kantokana imwain ae na kona n roko i Tarawa ibukin karekean maiuna anne ae tiaki ota iai te Tibiika. Ao aei ara kantaninga bwa iai ana tai e kona n reke ana tai te Tautaeka ni katamaroai itera aikai imwain kabwatan ana kataumwane.

Te iti iaon Tarawa e bon teimatoa naba ti a tia n ongo ana kaeka te Tautaeka ao ti kan kataia n noria inanon te kataumwane aei bwa tera ana buoka te Tautaeka nakon ana kambwana te PUB. Te PUB e a bon nang korakora ana kangaanga ao ti nang kakaitauia kain te PUB n aia kekeiaki ma bon iai aia kangaanga e a bon riaon aia kona bwa ibukin naba te mwane bwa e aera. Teuana te Tautaeka e tuai man kabwaka ana CSO te PUB e tuanga te PUB tai kaboa am ran bwa ti na anganiko boon mwin am kabanemwane are am karekemwane n am ran, e tuai man bwaka ana CSO te PUB.

Te kauoua e rawata naba te Tautaeka ae tuai kaitiakia iroun PUB aikai ae ngaia ti bon kawenea bwa ti na kaewenakoa iai te Tautaeka ao ti kataia ni kakaea. Iai ngkai boon ana tianaraita te PUB aika boou ae tao ana rin n te kataumwane aei bwa aei te kangaanga ae rota maiun te botannaomata tiaki ti ana kangaanga te PUB bwa ana kangaanga te botannaomata.

Te onaoraki a tuangaki tabeman ko aki kona ni bung bwa akea te power ae I taku bwa aei e a bon mataata te kangaanga n te itera aei ma te bwai ae ti kan noria n te kataumwane bwa tera buokan te PUB ao iraua te

mwane ae na kainanoia te PUB ibukin kanakoraoan ana power tao kabouan tenan tianarata aika boou bwa ti nang aki tango tianaraita ti nang bon kabooi aika boou ao aera anne tiaki kabongana iai te mwane n Tania ibukin te itera ae bon nang kakawaki.

Aei ngaira ti rang boutokaia ao tao ti na angan te PUB tao $5,000,000 million tao ngaia iai te kee ni kataumwane iaon tenan CSO ae $5 million. Ara kantaninga bwa te mwane aei tao e anganaki te PUB bwa buokana e aoria n ae akea manga te kangaanga.

Ao ti teimatoa n ununeaki bwa e aera kanga e aki nang tabeakina aei te Tautaeka ae akea n ana kataumwane ti taku ngaira bwa e na moanibwai akea tao bukin ae tao aki namakina te kangaanga aei ao ti teimatoa n ununeakinna ao ti na bon teimatoa n taetaekinna are akea aia kangaanga Minita bwa are e solar aia auti.

Boon te maiu bwa boon kaako a bon rikirake ao tiaki kona naba n aei ni uneakina bwa e bon nang mataata bon kanoan naba aia kangaanga ara botannaomata. Teuana te bwai ae ti kairekerekea ma aei ao riki iaon aba ibukin rikiraken boon te kaako iaon aba bon kaboan mwin kantokan kaako ke te *freight refund* ao ti karaua n tara ana kataumwane te Tautaeka ao ti noria bwa iai tenan te mwane are e a tia ni katauraoaki te *import levy fund* ao aei e karekemwane n $4,000,000, million n te ririki aei ma te bwakamwane mai iai e nang uarereke bwa ti $136,000 ao a kainano ara bitineti iaon ara abamwakoro n tataninga aia mwane boon mwin kantokan aia kaako ao aei ngaia e rotaki te botannaomata bwa are ara bitineti aikai a karinna inanon boon aia kaako. Bwa nang kanga n aki karinna a nang ruti ngkana aki karinna.

Ao aei e a riai ni kakaeaki angana ti kataia ni bubuti an kaokia nakon are mai imwaina bwa are mai imwaina akea te kangaanga bwa taan kao kaako mai itinaniku tao a bubura riki anganibaia ma aia kangaanga ae ngaia a bon uneaki kain te KCCI bwa are bukina naba e a rang wawaeremwe okin aia mwane. Ngaia e aki tangiria ti nang aki kabwaka bwa e aki kona n reke boon ara kaako ae ti na manga kaoi. Ao anne I taku bwa te kangaanga ae kona n tobwaia te Tautaeka ao ti taraia titabo ma e nang uarereke kanakoan te mwane aei. Bwa e aera ai rawata te mwane anne ao e aera kai koaki kabongana tao iai riki tabena ae kabonganaki iai.

Teuana naba tao te bwai ae ti taratarai ara Ekaretia te buoka nakoia ara Ekeratia ke nakoia Aaro e

bwaka nakon te ririki ae na roko te Tibiika ti ongora iroun te Kauoman ao e taku bwa e nang kakamoanibwai iroura ara Ekaretia ao I taku bwa tao iai tibanakon te ware are mwaneweia bwa are $1.5 million ae taneiai te aba iai ao ngkai e a bwaka nakon $1,000,000, million nakon te ririki ae na roko ao bukin tera aei ao tera kanga tera te tamnei ae anganira ngkai e a manga kabwaka aei.

E teimatoa ana boutoka nakon te Ekaretia ke eaera kai e a kauarekea. Teuana naba ae a uarereke ae ti noria bon te reirei i tinaniku ke te Scholarship ao aei naba e bon eke nakon te ririki ae na roko e aki raka n aron ae taekinna te Kauoman ao te kee ae nang bubura bwa $6,000,000 million e nang bubura kaei. E a tia ngkoa e nang boo te kukurei bwa ai 300 tabun ara ataei aika nako n reirei itinaniku bwa e a rawata te mena. Ma tera ae e a riki nakon te kainibaire anne e aera e a kauarerekeaki.

E rawata naba te kangaanga ae e a tia noria te Tautaeka ti a bon bane n tia noria a tia noria ara ataei e rawata aika oki bwa aikoa bati bwa tao te bwai ae riai ni karaoia te Tautaeka tao e na riai ni karawata riki ana kabanemwane ni kanakoraoa te reirei bon ikai te reirei are inano ao te Primary te JSS ao te Senior Secondary School bwa a teimatoa n rawata tenan kangaanga. Aia *free internet* are e taku te Tautaeka e tuai man reke irouia reirei, aia katawanou are ataein reirei e tuai naba ma $6,000,000 million ae bwaka ngkai te kabanemwane iaon te Scholarship.

Ao teuana riki ae ti kan mwaneweia bwa e bwaka naba te kataumwane ibukin te aki mwakuri $3,000,000 million kerikakina nakon te ririki ae na roko ao ngaira n ara katautau e na riai ni kekerake te mwane aei te kataumwane aei bwa ni katoa bong ao 100 tabun mwaitia kain Kiribati ae koro 18 aia ririki ao ara kantaninga bwa angia te mwaiti aei ae a kainanoa te ibuobuoki aei. Ma e a kauarerekeaki ao e tiraua te tinetine ae tuai man itiaki e ngae ngke a taekinna bwa ana bane ni itiaki imwain banen aia tai n ae nako aki bane n itiaki ao e teimatoa te kakataninga naba irouia ara botannaomata.

Ma e aera kai e a bwaka bwa ti kantaninga bwa e na raka bwa iai tenan tinetine a riai n kaitiakaki. Tao e taekinna are tia e a bwaka bwa are ti kantaninga te kamwakuri nako tinaniku e nang anaia angia te koraki aei. Ma I taku bwa e bon ataki bwa ngkai ae bon kekeiaki naba ma ti kabwarabwara bwa e bon raka ngkai mwaitia ara koraki aika mwakuri

itinaniku ti nang karabwarabwa n anne ma te koraki ae te roro ae rikirake kam na bon kona ni katoai baia ae 100 tabun ni katoa bong.

Tao anne ti na bon manga kaewenakoa te Tautaeka bwa e na taraia bwa tao e na taraia bwa e na kanga riki te anga ni ibuobuoki nakoia ara roronrikirake bwa ana uana raoi aia mwane ae reke inanon baia.

Teuana naba te rabwata ae nang kakawaki n rikiraken abara bon tenan bitineti ke te private sector ao e nang katuruturuaki n ana maroro te Kauoman bwa ngaia ae ana kaira rikiraken Kiribati e bon eti anne ae ngaia ngkai ae nang korakora aia ibuobuoki ao ti nang karabwarabwa a rawata te kamwakuri ae a kona n angania ara roronrikirake ara botannaomata. Ma e rawata naba aia kangaanga ara tia karikirake ke tenan bitineti te private sector ao bon teuana bon te bwakamwane nakoia man tenan bobwai mai iroun ana rabwata nako te Tautaeka e aki toki n ririmwi ao te bitineti e tangira are ana mwane e na aki bae bwa e aoria ni kona n teimatoa karekean ana kaako ao tera are e kainanoia te botannaomata ae kanoan ana bitineti.

Te kauoua ai bon kaboan mwin kantokan kaako te Tibiika I a tia ni maroroakina anne aei naba teuana te kangaanga ao ngkana tao irouia ara bitineti ake a uarereke e nang kakawaki ara rabwata ni karikirake ni kabane. Te kateniua iai ngkai te kangaanga ae tao e a tia n oti n teuana te titiraki bwa ana kambwana te Tautaeka ke rabwata ae te KPA e korakora ana kangaanga bwa e aki toamau ana bwai ni mwakuri ao e a kataua ke e a kauarerekea rawatan te kaonteina ae ko kona ni kaoa mai itinaniku ao aei te kangaanga ae a rotaki iai ara bitineti bwa aikoa kona ni kaona ao ni kaonaa te kaonteina ae a kabooa kantokana ae bubura ao kanoana e nang aki kona n onrake bwa are e a tauaki te rawawata.

Ti kataia naba n tarataraia bwa tera buokan te KPA n te kataumwane aei kanga ti tenan rabwata are a taekinaki tao te KOIL riki ngkai ma te KPA tera ana anga te Tautaeka ni buokia bwa a nang katoamauaki ana bwai ni mwakuri bwa aoria n aki manga ngurengure ke ni kauarerekeaki rawatan tenan kaonteina.

A rawata riki tao wawaremem otinakon tenan container ma aikai tao ai bon te kakaewenako nakon te KPA ma bwaai ae na kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka ao bon teuana naba bon iai naba waaki ni karikirake ae bon teimatoa naba te Tautaeka ni kaiangatoa iai ma ana

bitineti ao tao aei e na bon taraia te Tautaeka. Ao teuana riki are kanga ti kukurei n ongo n ana maroro te Kauoman are e taku bwa e nang kaboraoaki aroia bitineti are aia karikirake aomata ao ana kambwana te Tautaeka bwa are ngkai e kaokoro bwa ana kambwana te Tautaeka aki tax aki angabwai ao ti nang kukurei n ongo bwa nang bane n angabwai bwa e aoria n ti te tikina aron aia waaki ao akea ae na raka arona ao a kona raoi ni waaki n aron ae kantaningaki.

Tibiika ti taku bwa kangaanga ni kabane aikai ao bwaai ae ti a tia norii ao namakini ara botannaomata a bon boboto man te kangaanga iaon te mwane akean rabwatan te mwane inanon bain te Tautaeka te cashflow. Ti kona noria n te boki e nang rawata te mwane ma rabwatan te mwane aei ai bon te kangaanga ae ngaia tenan bwakamwane a bane n ririmwi bwa are e kaikoikoaki moa te mwane bwa are karekemwane aki roko n teuana te tai ni moan te ririki bwa teutana teutana teutana.

Te cashflow ao ti noria man ana kataumwane te Tautaeka bwa ti taratara kanoan te ririki aei. N te ririki aei te kabanemwane n te kataumwane $412.7 million ma e a tia ni kabonganaki man Tianuare ni karokoa Okitobwa te Tibiika ai tibwa $151.5 million e nang korakora te kaokoro e a kan bane te ririki ai ti 2 riki te namwakaina ao $200 tabun riki te mirion ae e tuai kabonganaki ao e korakora te kangaanga ao bukin tera anne, akea bukina bwa e aki tau te mwane inanon bain te Tautaeka ngaia a ririmwi ana bwakamwane n ana tarau. A ririmwi aia bwakamwane te botannaomata ngkai aia mwane kaara e a nako te karautaeka bwa e nang rimwi bwa bon iai te kangaanga ngaira iroura bon te kangaanga te mwane ao I taku bwa e a riai ni bon ninikoria naba te Tautaeka ni bon kaotia.

Ao ti noria naba bwa e a uarereke bwa ngkana ti tarai ana *cash reserve* n aron are tuangira e taku bwa $186.1 million mwaitin te mwane are n te bangke n are n te nambwa 1 nambwa 3 ao iai te bwai ae te *sweep account* ao te *State Street Account* are i Australia ao e a kanga tibwatibwakin te mwane aei iraua ngkai kanoan te nambwa 1 Account are bon ana mwane ni mwakuri te Tautaeka. Bwa ti a nora mwaitin te mwane n te *State Street Account* $170 million are nanona e nang uarereke te mwaiti ni mwane ane n te nambwa 1 bwa tao e kee ian $10,000,000 million ao aei ae mataata tenan ware aikai.

Anne aikai kangaanga ae ngaia e teimatoa ara botannaomata ni kaitarai kangaanga ae tuai kona te

Tautaeka ni buokia moa iai bwa ibukin anne ao tera buokana akea bwa e na riai ni kabaititia ana karekemwane te Tautaeka ke an korei kabanemwane are e aki buokaki iai te botannaomata, kabanemwane are a bon irekereke ma ngaira taan tobwa ara bwakabwai ma ara allowance ngaira Taan Tei ma tao kanuangan buun te Beretitenti. Tenan komete akea ngkai komete aika kateaki ara kantaninga bwa e na karauaki raoi n taraki ao e na aki kateaki komete bwa aei teuana te kabanemwane ae ti noria ao tera uaia akea uaia akea bwaai ae a tia noraki ae a tia.

Te kabanemwane iaon aia solar aia auti Minita $60,000 te kabanea ni kabanemwane iaon teuana te auti aei kakabamwane ngaira iroura a bakatae ao aki buoka te botannaomata bwa ti bon kamwengaraoira iai. Tao ti a manga ongongo Minita a tangiri aia kaa aika boou a rawa ni kan kabonganai ake a mena imwaia ae a bon boou naba a bon tangira ae boou. Kanga aikai tenan kabanemwane ae nang a nang riai ni karauaki n taraki bwa ana moanibwai ake ibukia te botannaomata.

Ti teimatoa n ununeakina te Embraer ae te kabanemwane are $60,000,000 million aei ti na bon teimatoa bwa ae enga uaana akea uaana ao ngke kabonganaki riki ni itera tabeua. Te Dash 8 naba e korakora naba tao 10 tabun te mirion ae bane n te Dash 8 ao e a bon riki bwa ai bon te bwai ni katamaroa n te marae ni wanikiba i Bonriki. Aiaki tabeua tenan kangaanga ke ae tenan kabanemwane aika ngaira ti taraia bwa a bakatae ao aki buoka te botannaomata.

Ti nang kakaitau ni kanoan te bwakamwane ae anganganaki ara botannaomata ti na bon karabwa te Tautaeka bwa bon iai buokaia iai riki ara kara ao I taku bwa iai naba tera aikai are kanakoraoan tenan kainibaire are a kaman wene ao e nang kakawaki ma are tera riki te anga ae ti na kanakoraoa tao te bwakamwane riki nakoia ara roronrikirake bwa e na uaana.

Ma te bwai ae ti a noria bwa a rawata kangaanga e a korakora ngkai te anaibwai ao ti noria ni katoa bong e bubuti anne, I bubuti ngkana kam nora au car au rebwerebwe au laptop. Tera te tamnei ae anganira bwa e a rikirake aei korakora te maiuraoi iaon abara. E a korakora te maiu n tarau e a korakora naba uarereken te kakamwakuri ao e a korakora te aoraki e a bon korakora te aoraki ao akea te mena ae ti noria ngkai ao tao ibukin te aoraki are aki ewewe bwa aikai a bon teimatoa bwa

tenan aoraki ae tiritiri ae tiringia ara botannaomata.

Tera ana waaki te Tautaeka iaon aei kanga akea ae ti noria n ana kataumwane ao tera ara iango ni ibuobuoki ni katamaroa I taku bwa bon te moani bwai ae moan te kakawaki te karekemwane. Ao ti na rangi ni kaunga ao ni kakaewenakoa te Tautaeka karokoa am karekemwane n am kabanemwane ti na boutokai am waaki iaon te itera aei ae anne e nang kakawaki bwa ti ngkana e rawata am mwane ao ko a kona ni kakoroi nanon am motinnano aika nang koro tirana kona katoki aia kangaanga am botannaomata. Kona kanakoraoa am service nakoia am botannaomata am bwakamwane n am bobwai nako ma am tarau ao anne ti taku bwa e na kanakoraoa aron te waaki ti ataia bwa e korakora te kangaanga ma aei tabem bwa kona aki matu bwa kona kakamwakuri kona ewenako. Ao ti karabwarabwa ti ataia ae kam aki matu ma e tuai man noraki mwin tao aki matumi.

Ti a nori ni itera tabeua bon ibukimi ma ibukia ami botannaomata ti na kaewenakoi ngkami kaotia riki bwa ti tuai nang matata. Ti kaitau bwa ti kaitauia Taan Mwakuri kekeiaki bwa bon ngkami taan kakoroi nanon ana kantaninga te Tautaeka tekeraoi ti karabwa te Tautaeka ara bwai n taainako te mauri te raoi ao te tabomoa ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao bon titabo ma akea ae kan taetae tao nang kaokia nakon te Kauoman Beretitenti, a ngaia iai ma e raoiroi ae kam moantai ni kotekotei ami bwai akana imatami akanne bwa e aonga n ae uarara ami taura ao ngkane I ataia ae kam kan taetae.

Ti a kanakoa te maroro ngkanne are imwina nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati Hon. Teribwa Taabe ao am bwai te floor te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman Beretitenti, tenan Minita aika kam karineaki, te Leader n te kaitara, Taan Tei ao bon kain Kiribati ni kabane aika kam ongora inanon tamaroan te ingabong aio man bwanaia kain Kiritimati, Kanton ae mangori ao kam a bane ni mauri.

Taeka ni karabwarabwa ibukin te kataumwane are e a uotakirake n te tai aio ti karabwa Te Minita ma ana *officials* ao bon kain te Tautaeka bwa e a tia tibwangaia ao I taku bwa e nang kakawaki ngaira Taan Tei bwa iai tibwangara ae moan te kakawaki bwa ti na karaua n tirobaea raoi aron te kataumwane aio e aoria bwa I boutoka te kataumwane aio ian te kantaninga are I tangiria bwa e na

reitinako te maiu nakoia kain Kiribati. Tiaki tangiria bwa e na tokitoki bwa ti tangiria bwa e na teimatoa taian waaki aika na waakinaki. E koaua ae ara kataumwane n te tai aio $402.6 million aio are ti aranna bwa kanga te *bloodline* raraia kain Kiribati bwa aio ngkai ae na kamauira ao e rabwa.

N te tai aio te Tia Babaire ao iai teniua mwakoron au maroro I karaua n *analyse the resource of Revenue* tenan kabanemwane ao tao n anga tabeua ara ibuobuoki ian ae uarereke ara tai ni maroro bwa ti 20 te miniti. Bwa tao ti na tara moa te karekemwane te Tia Babaire N na *draw* aia *attention* moa Te Minita ngkana a ti nakon te taibora te *appendix 7 page 133* iaon te RERF *Dividend* ao I taku bwa a bure aia ware ngkana eti au mena. 2019, 2021, 2023 iaon te total Capital ngkana a kona ni manga ikoti riki ao tenan ware aika bubura te Tia Babaire bwa $500 tabun te mirion n 2019, $39 million n 2021 ao 2023 $30 tabun million tenan *figure* ao tokina ngaia a bure aron ara *presentation* ao aron ara *decision making* bwa are a bure tenan ware akanne ngkana a kataia riki n *double check.*

N na kairii riki ngkami nakon ane iaon te *dividend* anne teuana ana karekemwane te Tautaeka ao e koaua ngkana ti nako riki n ane *page* 133 *appendix 7* te *statement* anne ao e kaotia bwa iaon te *dividend* ao te *interest* ao ni katoa ririki ao anganira kanga te ware ae $40 tabun te mirion I taku bwa te kabanea ni bubura 2023 ae $50 million. Ngkana ti oki rikaki nakon ara karekemwane te Tia Babaire ao te Tautaeka ana karekemwane iaon te *dividend* $80 million titabo ma e aki *match* te karekemwane are man *reserve* are $40 tabun million man te *dividend* ao te mwane ae na butaki te Tia Babaire.

Are n au koaua te Tia Babaire e na iai te *shortfall* $30 nakon $40 million bwa are aki *match* ngkai kanoan ara *dividend* are ana derive man te *reserve* ao are ti koreia iaon ara kataumwane ae $80 tabun te mirion tera ngke a kona riki nora anne. Are nanona bwa ngkana e aki *match* ao ti nang nako ngkane n *touch the principal* te *value* are n te RERF are $40 tabun riki te million ngkana ti *touch* anne ao ane inanona te *drawdown.* Au bubuti bwa tera ngke kam kona riki ni kamataata anne bwa e aonga ni mataata raoi iaon ane $80 million anne bwa tiaki ti te *dividend* ma e rota naba ana *principal value* te RERF are nanona ti nang kua te mwane n Tania.

Ao e koaua ngkana iai te *shortfall* anne ane $30 nakon $40 te million ao e na rawata bwaai aika e na rotii.

E na rota ara *withdraw policy* e na iai ana *impact* nakon te *cashflow* e na iai naba ana *impact* nakon ana *implementation* ara *policy* n *raise* riki te amount are $30 nakon $40 million ibukin kakoroan nanon ara motinnano ake 149.

N na nakon te Budget support te Tia Babaire ao e koaua ae te budget support aio bon iai uoua kawaina teuana te General budget support ao teuana Sector budget support ao e koaua ae bwaai aikai aia bwaai tenan *donors* ae onea mwin kanga *tradition aid* te *donor* are anganga rinanon te *project* aio anga nakon te Tautaeka mai iai bwaai ae kona riai ni karaoi. Iai tenan *reforms* aika ti na riai ni karaoi iai tenan *pit* ake ti na riai ni karaoi bwa ngkana ti kona ni *full fill* bwaai aikai ao ti nang tibwa kona ngkanne n reke te mwane ane nakoira te Tia Babaire.

Kanga bon iai raraomau te Tia Babaire n te karekemwane aio bwa n angin te tai ao ti *fail* aki koro bukin tenan *reforms* ake a kantaningaki ao ngke aki koro bukin tenan *reform* akanne ao e aki kona ni bwaka te mwane anne nakoira. Angin te tai n au *experience* ao tao ti e na rangi ni uarereke ae reke au kantaninga bwa e na kona n reke te mwane ae $33 million bwa e nangi ni bubura bwa ngkana e aki naba reke $33 million te Tia Babaire ao te kangaanga bwa e na rota ara karekemwane ngkana ti tara te *dividend* are iai te *shortfall* iai ao ti manga tara aio bwa e na iai naba te *shortfall* nanona e nang bubura te *deficit.*

Tera ngke a kona riki n tara aio ao noria ao ni bon kakoaua n anganira te *currency* bwa e a bon reke te mwane aikai mai irouia rabwata ake a tia n reitaki ma ngaiia bwa a ana bon reke kanoan ara budget support. Ti na tarai kataumwane ake tabeua tao te *Fishing License* te Tia Babaire ao e koaua bwa te *fishing license* ai bon te mwane ae rereke nakoira man ara tai ni Korone ni karokoa ngkai akea te bitaki ao mwaitin te mwane ae reke nakoira aio titabo ma ana *value* bukintoun te ika. Bwa are te fishing license bon titabo raoi ma bukitoun te ika bwa ti tuai ni kona ni process rabwatan te ika ngaia are angin e uotaki nako ara mwane man te ika nako tinaniku ao e manga nak oni process i Thailand ao iaa. Ma ti tuai ni kona ni process te ika tera ngke e kona te Tautaeka n *add value* ao ni process ara ika akanne nako ikai tera ngke ti a bon kona ni karaoi bwa e aonga n are te *billion* are ti taetaekinna e nang reke.

Bwa ngkai ara kangaanga te mwane ti tangiria bwa e nang roko n te billion ma ngkana ti process bwaai akane ao ngkana tao ti nang tibwa kona n reke te billion anne Tia

Babaire ao teuana te anga ae ti kona n taraia te katoto are a karaoia kain te OPEC a kataia ni boboti aia Policy ibukin kaubwaia n aia oera ao ataua naba aia policy ao a *negotiate* naba. Tera ngke ti kona ni karaoa anne ao tao ti nang tender ara marawa aio ao ane tokanikai ao tao ti na tuanga ni katai te pid mai inano ti $500 million ke $1 billion ao kona roko n akawa ti na anganiko te *execultive right* bwa kona akawa n ara marawa ma aio te mwaiti ae tangiria. Ao irarikin anne tao kona ni *monitor te surveillance* n ara marawa. Kona *process* iaon Kiribati bwa ngkana ko *process* ao I taku bwa ngkanne ti nang tibwa kona nora te *economy value* ti nang tibwa kona nora ara *manufacturing sector* bwa e nang tibwa kona n riki.

N ai aron ngkai ae ti bane n ataia te Tia Babaire angin te bwai ti *import* ti a karakoia kabwana akanne bwa a nang *process* te ika bwa ti na kona n *export* ara tiin ao ngkana ti *export* tao ti nang tibwa kona ngkanne ni mwaing rake nakon te *manufacturing sector* ao te export. Tabeua titiraki te Tia Babaire ara revenue ma te aircraft ao e koaua bwa te investment ae bubura kanga I tuai noria bwa akea ikai. Man te PIPA e koaua bwa ti kauka te PIPA teuana ara kantaninga ao inanon te maroro ao e na kabubura riki ara karekemwane.

Tera ngke e kaotaki naba ikai man ara *airspace* te Tia Babaire te airspace Nauru ae uarereke ana airspace ao e karekea $3 million n te ririki ao ngaira ara airspace ae moan te bubura riki nanona ti kona ni karekea tao times 10 riki ke times 20 ane karekea Nauru. Ae na kabubura riki ara karekemwane.

Te *tax* I taku bwa aio e kona ni *control* te Tautaeka bwa are te *tax* e mena inanon baina ao te kangaanga ma te *tax* aia *collection* e rangi ni ngore aia rikoriko bwa are te kangaanga te Human resource te kangaanga aia bwai ni mwakuri aia recording te kangaanga tera ngke e kona riki ni kamatoaki ti ataia bwa n ana budget speech te Kauoman Beretitenti ao teuana te anga bwa e nang kakerakeaki te tax rinanon te CIF e nang bitaki man te FOP nakon te CIF. Eti bwa e na bubura ana karekemwane te Tautaeka ma e na biririake naba boon te kaako e biririake boon te kaako antai aika na rotaki te Tia Babaire ana rotaki kain Kiribati.

Na nakon ngkanne te kabanemwane te Tia Babaire ian uarereken te tai ao e koaua ae ara kabanemwane ngkana ti tarai angina e nakon te Ministry of Education, Ministry of Health and Medical Services te *subsidies* ao te *Local contribution to Development Fund.* Tao N na ti nakon

are te Contribution to development fund te Tia Babaire anne ae ti kantaninga bwa te mwane n Tania are ti anaia mai itinaniku e na nakon te Local contribution to development fund bwa e na fund riin te waaki.

Ma ngkana ti tara te local contribution to development fund te Tia Babaire ao I kataia ni group inanon 3. Teuana te reirei, te training, teuana te infrastructure ao iai ae consumables inanon te local contribution to development fund ao ti 35% ibukin te Infrastructure te Tia Babaire. Ti na tara riki te local contribution to development fund ao I karabwarabwa bwa a reke ana project Kiritimati aika 3 ao I karabwa Te Minita are tabena bwa a reke karikirake ibukin Kiritimati ao ti karabwa bwa bon anne bwaai aika na riai ni karaoaki riin te waaki iai.

Iai ara karikirake iaon tao te iti, iai iaon te housing, iai iaon tao te kauarinan ma iai naba te kabanemwane te *allocation* ae I noria ae $30 million te Tia Babaire ae anne ibukin te Infrastructure n te outer island e na kanga n *distributed* te $30 te mirion aio te Tia Babaire bwa e rangi ni kakawaki. Ngkana ti distribute evenly nakon te abamwakoro ao tao eti ma *it like a drop of rain in the ocean* titabo ma te karau are e bwaka ao e aki noraki ana *impact* tera ngke $30 te mirion anne ao ti kataia ni bon *priorities* bwa e na nakea $30 te mirion aio bwa e aonga ni *make a big impact.*

Tera ngke e kona noraki aio iroum te Tia Babaire bwa e nangi ni kakawaki bwa ti na kataia ni karaoia ara decision man ara kataumwane aio bwa ana *make an impact* nakoia kain Kiribati ae bwanin.

Te Tia Babaire man maroro ao e koaua bwa ti nora naba te Education bwa e baka ana karekemwane e rawata ara ataei akana reirei e rikirake boon aia *rental* n aia auti tenan tia reirei akana contracted. E teimatoa n aki bwabwaka booia e na kona n reita aia kataumwane aio.

Te Ministry of Health e koaua ae iai te kerake 7.7% ma e na tau te mwane aio te mwatino increase aio e na tau ibukin mwaitin tenan bwainaoraki tenan raa ae teimatoa n tatare. Te Tia Babaire nikiran te kataumwane ngkane ti noria bwa man aikai a bon *consume* naba 70% tabun n ara kataumwane are nanona bwa ti 20% tabun ae e a tibwatibwaki raoi iaoia Ministries ake tabeua.

Tao aio bukina te Tia Babaire ae e rangi ni karako aia performances kain tenan Ministry bwa are tao e tia bwabwaka aia bwakabwai e reke aia bwakabwai ma aia *operational budget* ai akea a nang kanga ni

karaoi aia mwakuri ao tao ngaia ae te *performances* tenan Ministry e nang poor bwa tao iai aia mwakuri aia kataumwane ibukin tibwangaia ake a kan karaoi ma e a bane te mwane.

Ao I taku bwa ngaia aio naba te kangaanga ae ti noria te kataumwane aio te Tia Babaire n au taratara is *business as usual* ao ngkana bon arona aio ti na bon teimatoa naba ngaira Taan Tei aika ti roko aikai n titiraki bwaai ake ti teimatoa n titiraki iaoia te Tia Babaire. Kanganga ake ti norii inanon te ririki aio are birimeren bwakan mwanee, birimeren tenan raa aki bwabwakan mwanee ao terana riki ana teimatoa n riki te Tia Babaire. Bwa kanga akea te bwai ae nang raka ae boou ae I noria au bubuti te Tia Babaire nakoia kain te Tautaeka bwa ana riai ni kamararurngia kam na kamarurungi ngkami n te karekemwane.

Iai iango tabeua ake ti a tia n anga riki iaon tao te fishing license bwa I taku bwa bon anne raoi oin ara kantaninga anne kaubwaira. Anne te bwai ae ti tangiria bwa tiaki tangiria bwa e na uotakinako nako ni process naki i Thailand ao Thailand e aranaki bwa te *Tuna Country* ke bon akea aia ika. Tera ngke ti a kona ni process ti add value ti kataia ni karokoi bitineti bwa ana mwakuri ikai. Bwa ngkana a roko bitineti aika mai itinaniku e na rawata riki tenan bitineti aika uarereke aika ana kona n rikirake.
Ao ngkana e a mwaiti te bitineti ae rikirake e na mwaiti naba te tax e na mwaiti naba ana karekemwane te Tautaeka man tax ao tao te kantaninga are ti iangoia bwa ti na kataia ni kabubura te collection n vat through te tax session tao e na bon bwaka e na *remain* ao kain Kiribati e na bon teimatoa ni maiuraoi. I taku bwa ti bubutia te Tautaeka ao te kakaewenako kamarurungko riki iaon am karekemwane an tai tiku iaon bukitoun te ika kamanena rabwatan te ika.

Explore am airspace, explore te PIPA terana riki bwaai aikai kanoan tenan policies ao ti kantaningai bwa policies ake a tia ni kaweneaki inanon te auti aio ana kona n riki bwa kairan maiura nakon te ririki aika imwira. Au kantaninga bwa te budget aio te Tia Babaire n 2025 e na mwemwekareka riki maiuraoia kain Kiribati ao e na aki ti mwemwekarake riki maiuraoia kain Kiribati ma e na *set the foundation* ibukin te rikirake nakon ririki ake imwina. Man maroro aikai te Tia Babaire ao Taan Tei aika kam rine ao kain Kiribati aika bwanin e rarabwa riki te Tautaeka ibukin ana kataumwane ti karabwa te ongora ti karabwai ngkami ni kabane. Ara kantaninga bwa ara maroro ake ti anga ao ara tao ara

ibuobuoki ake ti anga ngkana a ana bongana kam butimwai. Ngkana aki bongana kam tewenakoi ma ara kantaninga bwa ti na teimatoa n reitaki ma ngkami ibukin maiuraoia kain Kiribati te Tia Babaire.

N na teimatoa neboa aran te Atua ae tabu n anganna te kakaitau ao ni bubutia te Tia Babaire bwa e na angan Kiribati Te mauri te raoi ao te tabomoa ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne N na nakon te tia taetae are imwina Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim te floor Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Te bwana ni kamauri nakoim Honorable Tibiika mai irouia kain Kiribati, te Aono n Raina, Kanton, Tabuaeran, Teraina ao Kiritimati are I a rabwatanna n tamaroan te ingabong aio.

Tibiika te maroro iaon te debate iaon ana kataumwane te Tautaeka ngkai ae e namakinna ao e bon kakoaua bwa e na buti Kiribati man Tianuare te ririki ae na roko ni karokoa e bane 2025. Taian maroro ae anganira kain te Kaitara e aki boraoi ma ana kantaninga Te Minita ae tei n tamaroan te ingabong aio man te Aono n Raina.

Ti kakaewenakoaki ao a taku bwa e aki tau ara karekemwane a taku bwa akea te kakamwakuri. Tibiika e rineira Kiribati ao tera bukin rineara bwa a rineira bwa a onimakinira n te tamnei ae kangai KV-20 Kiribati Vision for 20 years not Kiribati Vision for 12 yeard ke tiaki Kiribati Vision for one year ke 4 years. Aio is a long term plan are *within 20 years* ao aia kakaewenako nakai ane e na reke e na koro bukina. Ke a tataninga koron 20 te ririki ao a kangai ngkane ko aki kakamwakuri te Tautaeka ko aki kakamwakuri.

E kakawaki teutana, teutana, teutana ngkana e kabo birimwaka te on ma te kangaroo ke antai riki e ngae ni moan roko arei ma te torties ngke e bon rianna teutana, teutana, teutana anne te tobwa raoi ao kanoan te KV-20 raoi. A taetae nakai n tara kanoan ngkai ae angkoa e a tia ni bane 8 te ririki ao ti nang kibara 12 ao ngkoa akea te karekemwane ae karaoaki angkoa akea te bae ti karaoia ma Kiribati e na noria bwa tera nanon KV-20 tera 20 te ririki ma ngkai.

Ngkana a taraia bwa e bane 8 te ririki ma ngkai iai te bae e riki e bitaki Kiribati nakon te maiuraoi ke e aki. I taku bwa e namakinna Kiribati iai, iai te bitaki ma ti kakaewenakoaki ti katorotoroaki bwa akea am anga ni karekemwane te Tautaeka akea am

anga am motinnano aika mwaiti a tuai koro bukia. Te kanoanimii 20 te ririki antai ngkami bwa kam na tuangira bwa ti nang kakoroi naba kanoanimii n teuana te tai anne ai bon ana taetae te nanora ao ana taetae naba te aomata ae e aki karaua raoi ni iangoa raoi ni baronga maiuraoin ana botannaomata n te tamnei ae abwabwaki.

Tobwan Kiribati Party e katamnei n te tamnei ae e ananau ae 20 ae ngkana e koro 20 te ririki ao te kantaninga bwa ana koro baika a taekini nakai. Karawa, marawa, te kannanna tera riki bitakin te ika nakon tera ana koro bukina e bon kakamwakuri te fisheries ngkai e aki matu norii ana karekemwane. Ngke ti moan roko Tibiika ana karekemwane te Fisheries iraua e bubua te mirion ke aki ana karekemwane taraia ti a roko ni 200 e koaua bwa tiaki karekemwane ngkanne. E koaua bwa ti aki karaaka te kakamwakuri.

Aia mwane kara ae bon akea n aia tai te mwane n aki mwakuri akea tieai ao bon te akea ao ngkai e reke ngkai akea te kakamwakuri Tibiika? Iai tataninga banen 20 te ririki ao ko nang tibwa kona ni kangai ngkanne Tobwan Kiribati Party e aki maeuraoi tei Kiribati bwa inanon 20 te ririki ao akea te bae e riki. Ma ngkana ai tibwa 8 te ririki ao e korakora te bitaki ao ko a taku naba bwa akea ara kakamwakuri ni kabatia ara karekemwane e kairua te rongorongo.

Kona tobwa Kiribati ngkai ko anganaki te tobwa tai kabanemwane n aki akaka e ngaa ane bon riai moa n nako kanakoa ao ane bon aki taua tai nang ni iangoia bwa e na bane te mwane n Tania n aki akaka bwa are ngaira Tobwan Kiribati Party ti tara kanoara nakon taai aika na roko. Ao e na bwakara e reke ngkai e reke ngkai iai te bitaki n te maiuraoi ao e kairua te rongorongo ae akea ara kakamwakuri nakon te karekemwane.

Ngkana ko tara ana karekemwane au Ministry of the Line and Phoenix ao ane e nang rawata au karekemwane. Tara au revenue tara ana revenue te Linnix ao e karekei ana karekemwane ni katoa ririki ao ane e raka. I kakamwakuri ngai I aki matu naba ngaia are te rongorongo ae ti anganaki bwa angkoa akea ana kakamwakuri te Tautaeka aio e kairua e mwamwaana Kiribati.

Te kanoanimi ane kam mwaneweia katikua e tuai koro 20 te ririki kam biririmoa n taetae tai wareka am bunimoa ngkana e tuai raure tataningaia, tataningaia ai ti 12 te ririki tataro bwa e na ananau maium ao kona nora kanoan te 20 n ririki

bwa ko uara iai tei Kiribati ai tibwa 8 te ririki ngkai. Honorable Tibiika I nora te kairua n te maroro man te Kaitara ae a taku bwa akea ara kakamwakuri iai ara kakamwakuri ao ngkana I kawenenakoi ngkami tara au karekemwane iai ana kakamwakuri te Linnix. Au Tia koroboki Taan Mwakuri ni kabane iaon te Aono n Raina ni ikotaki ma ana kambwana te Tautaeka iaon Kiritimati a bane ni kakamwakuri. Norii biriraken Kiritimati rinnako inanon Kiritimati e bitaki, *other ministries* kambwana n te Tautaeka e bane ni iai te bitaki iaon Kiritimati, au iai te kakamwakuri ao kain te Aono n Raina a namakina te maiuraoi naba iai ngaia are e kairua te rongorongo ae ti anganaki ae tiaki kakamwakuri.

Tibiika e mwaneweaki aia kaa Minita mai iaa te rongorongo ae ti tangiria aika boou, mai iaa? Te Minita n te Aono n Raina ngke e moan karekea ana kaa man 2016 e kabuakakaki bwa te kaa te Prado ae I anaia angkoa I anaia n oin nanou ma ngke e kakaeaki rongorongona akea e bon eti karaoan te kaa. Ao I tuai man bita au kaa ni karokoa ngkai ane bon tiku naba te kaa ae te Prado ni booureirei ao n tikiraoi ao I aki kabongana te kaa anne bwa I anganna bwa baon te Beretitenti ke antai aikana moan karineaki. E tuai man nako te plastic iaon te kain tekateka ao ti nang tokara te ka 12 n ririki tera te taetae bwa angkoa ti kan tangiri ara kaa aika boou. Ngai temanna ae I aki tangiri kaa aika boou ma ngkana bon iai te policy bwa 4 te ririki e riai ni bitaki am kaa e riai ma I tuai man bita au kaa ai 8 au ririki ao 12 te ririki aio e tuai man bitaki naba ae na bon aki bitaki naba.

Tera te maroro bwa angkoa ti mataai kaa e aki mataai Tobwan Kiribati Party ao Minita aikai n tangiran te kaa ae boou ma ngkana bon te policy bon te Tua bwa e na boou ana kaa Te Minita n te term koraki ae booureirei e riai anne, e riai anne. E boou Te Minita e boou te term karekea aia kaa ae boou tai taratara tataninga nakoam bwa kona toka bwa Te Minita ngkoe ma aio ana babaire te Tautaeka ma tara te Aono n Raina kam uotarake taekan Te Minita n te Aono n Raina bwa e karekea ana kaa ma ngke e oti taekana akea taekau.

I ti kangai onea ana kaa Te Minita ao e karaoaki arona ao e process ao e roko rongorongona ikai ao e tabekaki ao e *clear* e tiaki au Tia Koroboki ao ti bane ni itiaki naba ni kabane ni karekean te kaa. Ngaia are e kairua te rongorongo ae angkoa ti tangiri ara kaa bwa ti na bane n onei ma ngkana e a bon boo taina bwa e boou Te Minita inanon te Ministry teuana e aera e na aki oneaki. Antai ngkoe bwa kona tuangira bwa ti na aki

oneia ma are e a boou Te Minita ao e koaua bwa e nang manga kabongana te kaa are a maan bwa tao ai 4 ririkina e a kangare Tibiika te kakaononako iaon ana kaa Minita e riai ngai irou ngkana e boou te Tautaeka e boou Te Minita karekea aia kaa. Ma taratara au kaa bwa I tuai man oneaia are kam kabuakaka iai ao N na tuangi ngkami e na koro 20 te ririki ao e na bon teimatoa te kaa arei n tamaroa ao N na aki kona n oneia ni karokoa e koro 20 te ririki ao e na teimatoa n tikiraoi.

Ngaia are tai kumekumei baika e karaoi te Tautaeka ngkai iaon baia Minita bwa ti mwakuri nakon ae bon kanin te kanoa ao tauna bwa antai ae anganaki te nakoa ni Minita iai aia entitlement. Ngaia are tai mamaroroakina ao tai kaburibae taekan aia kaa Minita.

Te solar e nang bongana karekean aia solar Minita iai tikiraoina ma kam anaa buakakana ao kam takaruaia nakoia kain Kiribati bwa e buakaka a karakaia bwa a solar. Tabera ngaira taan kairiri ti na katea te tamnei ae raoiroi ao karekean taian solar ti na kona ni kauarerekea kabonganan te iti ao ti na angania te botannaomata ake a tangira riki te iti are aki kona n *afford* te solar bwa ana kabongana te iti. Ao ti bon kaboa ao ti tiatinaki naba iai ao ai tera te taetae ngkana ko aki ata raoi rongorongon te solar man aia auti Minita e aera ko aki tataninga ao tara raoiroina bwa iai raoiroina ane ko bo noria ma ko rawa n taekinna bwa ti kan karebwetaua bwa e buakaka.

Ai aikai taan kairiri aika riai n taetae imataia te botannaomata? Kanga e a kangare ngkana ko Leader onga kanam anaa te bukinaki ao katoka te amo iaom ma ngkana ko a roko ikai ao ko a kabuakaka. Aki tau aomata aika rineaki ao a kabuakakaki bwa are bon taku te rongorongo ti bane ni buakaka akea ae raoiroi ngke ko bungiaki nakon aon te aonnaba aei ao ko buretireti ko aki raoiroi imatan te Atua e banebuaka te tai ni kabuaki.

Ngaia are iai tamaroan bwaai ake kanga a mwaneweaki e karaoia Tobwan Kiribati Party ao Minita ma kam anaia n rairia buaka. Ma e aoria are bon kanoan te waaki ti na anaia bwa taura ma ngaira ti na tei naba ngkai n takaruaea raoiroin te waaki ae ti karaoia.

Tibiika a taku nakai bwa akea ara kakamwakuri e tuai koro 20 te ririki ngai naba man te Aono n Raina iai au kakamwakuri riki ae nan ang bubura ae na bon karekea mwanen Kiribati ae moan te tiraua e na *triple* ma tit aua bwa iai inanon taina ao aio ae ti kaingaingai ngkami. Kam taetae akea ami kakamwakuri ka maki

karaka te revenue ti bon ngareakina aio akekakin bwanaia ataei bwa bon aron nanon te teei te kan biririmoa bon anne.

Teuana au karekemwane te kaitara ao te botannaomata ti nang tiatina te unit te unit te tax *take to account* ao N na tuangi ngkami bwa e na atika te mwane ae na kai reke arona ao e na kaubwai Kiribati iai. Te tia bitineti ti nang tiatiniko *per unit* iraua boon te tikareti e kaboaki te tikareti n teuana te tikareti kaboa ni boona te unit ao kam na bon noria ngkane e na bon *triple* ana mwane Kiribati te revenue iaon anne.

Ti nang aki tiati iaon te value ma ti nang tiati iaon te unit ao moan te kamaiu naba ann anne naba kanoan ana kanoaanimi Tobwan Kiribati Party ae ti tataninga ti na kakaea taina bwa e tuai koro 20 te ririki ao kam na bon noria n anne. Taan bitineti naba an bon pay am tax ti bon teimatoa teutana n nanoangaiia taan bitineti ti bon teimatoa n nanoangaiia taan bitineti bwa ti kakoaua ko kakaonako bwa ti bon kakoaua bwa taan bitineti angatain te botannaomata ae rikirake ma angina taan bitineti a karabaia ao a raw ani pay tax a rawa ao ane a manga anganaki te carnation ao a manga bubuti. Anne etina tai taraia bwa ti a nang aki buoka te karikirake ma ti angania naba aia tai taan bitineti bwa ana *reconcile* ao ana kataia noria bwa bon angina aki pay aia tax ao ngkana ko tara te tax bwa e aki e aera e aki teke te takete bwa angina nakai aki pay aia tax ao angina a carnation ma ti a manga bon nanoangaiia n angania aia tai ma ngkana a bon aki kan ongo ao a nang bon nora bakaia.

Ma e na ongo te botannaomata bwa angina taan bitineti aki honest ni pay naba aia tax ao bon anne ana karekemwane te Tautaeka ae nang kakawaki ngaia are aikai ngkai ana kakamwakuri te Tautaeka rinanon te Aono n Raina ti na pay tariff on the single unit. Numeraia taan bitineti numeraia ao kam nang bon nora ana karekemwane te Tautaeka e nang bon bwaro ni karau ao e bane n teke taian motinnano.

Te Tibiika N na bubuti riki bwa are te motinnano bon ara motinnano ao ae ti kataia n angania te botannaomata ni katoa ririki bon taura ao korakorara are ti kona ni karikirakea n te ririki teuana ann raoi taina ao e na bon teimatoa n aki kumeaki are te principal amount n te mwane are ti taetae nakoia te botannaomata 1 te billion e na bon teimatoa n aki kuaki ao e kakawaki anne bwa maiun te botannaomata n taai aika na roko.

Ngaia are Tibiika I taku bwa I aki boraoi ni iango ma taan

kakaewenako ao taan raa are a taku bwa akea ara kakamwakuri iai ngkana kam tara ngkai ana karekemwane te Tautaeka n te Linnix ao iai a *increase* agin au revenue. Ma ti na taraia naba bwa te KV-20 kanoan te tamwarake nakon 20 te ririki I ata ami maroro ngkai ane kam na manga katorotoroira tera bwai arei te bwai arei ma e tuai koro nanon KV-20 ae ti a tibwa kinikinia. Teutana, teutana, teutana, teutana n ana iraorao te tamnei ae raoiroi teuare e i karawa bwa are bon ngaia ae na kakoroi naba bukin bwaai ni kabane tiaki ti korakorara.

Ngaia are kaeta te maroro kaeta te maroro ao I aki boraoi ni iango ma aia maroro kain te kaitara ai moarara riki te Leader bwa iai ara kakamwakuri ao te kamwakuri ane bon noria. Ko a roko i buki ngkai akea te bwatika te reruai te ngaongao te tiein akea, akea te bwatika are te bwatika te reruai akea. An bon nako buki ao ngaia are e raka naba iai tangiran te bwaa bwa e a maiuraoi tei Kiribati mai iroura ai te rebwerebwe ao kam bon mwaneweia naba e nang roko te saloon tera riki te truck auu bwa are e raka te maiu.

Ngaia are ngkana e korakora tangiran te bwaa nako aonaba akea te bwaatika, te reruai, te ngaongao, te tieintai, I teakinna ikai akea ae kabonganaki ngkai i buki nanona e kaotaki bwa e raka te maiu ao kakamwakuri Tobwan Kiribati Party within the 8 years has gone. Ma iai riki 12 te ririki ae tuai roko ngaia are tai kuri, tai kuri, tai kukuri ni kabuakaka bwa ngaira ti mwakuri ma ara takete ae KV-20 ke Kiribati Vision for 20. Ngia are ngkana e tuai koro kainababu ao tataroia ti na tataro ma ngkami bwa ana koro kanoan ara kanoanimii bwa e aonga n ae tekeraoi Kiribati nakon ae kam kabuakaka kai Kiritian ngaira ni kabane ti a tataro kanoan riki 12 years to come bwa e na fulfilled kanoan te KV-20. Man bwanau aio te Tibiika ao I a kaitaua te maroro ao ngkana iai tibwanakon te maroro are ai bon te maroro n nanobui n tobwa nanon Tobwan Kiribati Party bwa ti bon kakamwakuri ngaira aikai ibukin te botannaomata. Ana mamauriaki te mauri, te raoi ao te Tabomoa ao Ko rabwa Tibiika are ieta.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ngaia tera am point of order te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao uoua te Tibiika ae I ti kan kaeti aron kabwaranakoan kanoan au maroro iroun Te Minita ae karineaki.

Teuana moa akea au taeka ae I taekinna bwa a matai Minita are iaon te kaa anne ae e taekinna bwa I taekinna anne. Ma ngaia e bon

kamatoa bwa bon iai ane a bon karaoaki.

E taku naba bwa I mwamwanaia te botannaomata n au taeka ae akea rakan te karekemwane ae I katuruturua aia karekemwane ake a boou ae a bon tuai man noraki mataia ni karokoa ngkai anne ae I nang kamataata ao tao te kabanea ae iaon ae e a tibwa taekinna iaon te kabuakaka. I taku bwa N na ti karaua nanon te Minita bwa kanoan ara maroro bon tenan koaua are ti kawenei ae bon kangaanga ao te 4 n ririki ana tai te Tautaeka bwa tiaki 20 te ririki te Tibiika I ti kan kaeta naba anne bwa ngaia ti maroro inanon te tai ae te 4 n ririki ko rabwa.

Tibiika: Ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ti kukurei ni bwaeti nanora tao n reiti aron n reita aron te maroro neboan rake te kataumwane ana kataumwane te Tautaeka are e a tia ni kawenea nakon am auti aio Honorable ibukin 2025. Imwain ae I kanakoa rabwatan te maroro ao I a bon reiti bwana ni kakamauri bwanan te inga nakoim moa Honorable Tibiika, kain am aobiti ao ai bon kain maneabam ae mimitong aio n reitaki ma kain Kiribati aikana ongora ao kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, n arana ae maiu ao ti a bane ni mauri.

E koaua ti a kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n aron ana maroro kaweneakin ana kataumwane are e a tia ni uotiarake ni bong aika nako ao riki te tai aio ngkai ti a kona ni manga rarangai ara koaua ma ara nonori n aron riain te kataumwane aio. E rabwa korakoran te Kauoman Beretitenti ma kain ana aobiti n aron ae kakoauaki e aki bebete karaoakin aio ao riki bon aia ibuobuoki aobiti ni kabane ake a rekereke ma katabwaninan mwakurian aio.
E koaua tarakin te kataumwane ibukin te ririki ae boou ao bon te kataumwane ae oioi man borikaki raoi Honorable Tibiika. Ma kanoan te theme ke te kantaninga are e teretere iai bwa tarakin kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maiuraoi. E koaua Honorable Tibiika ti kaitaua te Leader n te kaitara n aron uotakin bwanan aia itera n tarakin te kataumwane n te ririki ae boou ke kanoan te kataumwane n te ririki 2025 ao riki bon butimwaeana.

I taku bwa anne te bwai ae kakawaki tarakin kanoan te waaki ake ana kona ni manga mabiao ao n tara aron te rikirake ibukin abara ae Kiribati. Honorable Tibiika ngkai ti a manga bon tounako n aron ana maroro tao

riki te Leader n te Kaitara e manga bon rarangai e a manga bon rarangai kanga ai angina tenan kangaanga iaon baika kanga e a manga bon kaminoa te taratara n aron butimwaean te kataumwane ao a e rerena te list ibukin te kangaanga ao I mwanewei maroro tabeua ao kanga a manga kamatauninga kanga ko a mena n te aonnaba ke tao n te aba raa.

Tataekinan te irae e a korakora kanga ti aki koaua tao bon baika a ri riki te Tibiika n ara *society* ni kabane n te aonnaba ke te community iai baika na riki ma tiaki e aki taotira aio n te aonnaba ngaia are kanga ti manga bon nanokawaki n aron te maroro ao ko a manga mwaneweia am botannaomata bwa a irae te kaa, a irae tera kanga tiaki kakanra bwa ti na taekinia ara botannaomata i abara ae Kiribati bwa e a korakora te kangaanga n aron akanne. E koaua ti ataia iai te kangaanga n aron ae mwaneweaki iai taretaren bwaai tabeua iai taretaren tera ma akanne bon te bwai ae n ariki ao n aron are I taekinna n au maroro ni butimwaean ana maroro ana Taeka ni Bau te Beretitenti ao N na kaokioka te maroro bwa kangaanga aikai ana teimatoa n okioki ana teimatoa n okioki bwa ibukina abara uarereke ao abara e a bon tibwa tabe n rikirake ai bon tibwa iraua te tai ao akea kaubwaira. E karako kaubwaira ao ti a bon tibwa rinnakoa nanon te waaaki aio Honorable Tibiika ngaia kanga ti na kamatataia ara botannaomata tiaki ae inanon tao 10, 20 te ririki ao e nang bon bitaki naba Kiribati nakon te aba ae nang bon kaubwai ao nang millionaire e nang bon akea tao tera tao te kangaanga naba teutana.

E koaua kangaanga aikai a irekereke ma tein abara bwa are abara tiaki karaobwai te kaako tera ti na teimatoa ni kantaninga te bwaa, te bwainaoraki, e na iai te taretare bwa are ti mena kanga ti kona n aranna n aia *mercy* tenan aba ake a karaoi bwaai aikai ngkana a kan karokoi a karokoa, ngkana aki kan anganira bwa angania moa abaa tabeua anne e bon nakoia ti na mena n taainakoa n aia kanga tao ti kona n aranna bwa n aia nanoanga ke tao n tera aron taekinana n te taetae kabwaranakoan te taetae are ti mena n te *mercy*. Ti mena n taainako n aia *mercy* aaba ake a karaoi bwaai aikai ngkana te Aono n raa e kaina ana raa ana bwainaoraki ti na manga kakaea ara tabo ngaia kangaanga aikana a okioki.

Ma ti na riai ni kakaitau ti na riai ni kakaitau n taainako bwa te Tautaeka aio e noraki ana beku korakora ibukin te botannaomata ao e kakoauaki ao I taku bwa e kakoauaki ao e kakoaua Kiribati ae tabwanin

bwa tao anne naba te koaua te kantaninga are a manga anganna naba te 4 n ririki aio ao e na bon kakoroa nanon ana kantaninga ke kanoan miina are e a tia n tibwauia rinanon ana motinnano ao ana kataratara ae abwabwaki ibukin Kiribati ao e a tibwa rinnakoaki aio.

N aron are mwaneweia Te Minita are e taetae imwaiu are man te Aono n Raina ae karineaki ao e taekinna bwa e waakinaki ao e mwakuriaki ao e koaua titiraki ae a mwemwe te bwaa e katea ana tamnei Te Minita n te MISE n te bong are ngkoananoa ni maroroakinan te kaoti ao I taku bwa te kaeka ae rangi ni teretere ao e rangi ni toroba te nano. Ma ai taningakin aikai n aron are e a tia ni kawenea bwa kanoan ara mwakuri ma ara koraki.

E koaua e a okioki te PUB, te PUB ngai temanna ae I aki toki manga tibwa nako naba ana kaongora te PUB n te rerio bwa e nako ni katoa bong ao ni katoa tairiki, te ingabong tawanou tairiki ao I ongora te spare part ti a manga mena n te *mercy of manufacturers* ke tenan kambwana ake a karaoi tenan spare part. Iai te power e taku te katanoata arei I a bon tibwa ongora ngke ingabong iai te tianarata ae boou ae na roko ma e rimwi te kaibuke. Ti mena ngkane na a *mercy* te shipper ke te shipping company are e na karokoa te bwai aio.

Ngaia are anne ae N na kaokiokia abara e uarereke ao ti teimatoa ni mena kanga tao iaa te aonnaba ae tionako ti *isolated* ao ti aera riki ao ti na teimatoa ni kangai ma ti na riai ni kakaitau n taainako bwa iai te bwai ae karaoaki ai bon akea te bwai ae karaoaki ao tao e nang bane ni *collapse* ara *system* ma ara raa, ara services ao ara raa. Tao iai teutana rimwin bwaai tabeua akanne ti na butimwaai bwa bon kanoan te maiu aei tiaki mena ke akea n te aonnaba aio te tabo ae aranaki bwa Utopia ke tao te aba 100% perfect aba ake a rikirake e a bon anaa arona. America are e taekinaki bwa tao te aba ae e a bon rangi mena I karautaeka ngkana I taekinna aio ma te tiritiri te iraa ko bon nakonako e a kaan ae ureka reben matana taai ao ko a bon aekakin akanne.

Kangaanga ae na bon riki ngaia ti na riai n teimatoa ni kakaitau ti kaitaua te Tautaeka ti kaitaua Atuara n aron ana kakorakora nakoia ara taan kairiri ae teimatoa ni iai irouia te kekeiaki ibukin kakoroakin nanon tibwangaia ake a tia ni mwiokoaki iai.

Ngaia are ti kakaitau N na okirikaki ni kanoan te kataumwane ao e koaua ao e teke nanou n ana focus n ana

theme ke tao n ana kibu ni kora are kakoroakin nanon taian kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maiuraoi ao ana focus ke ana taratara e na tara te bwai ae aranaki bwa riin te waaki riin te waaki Infrastructure ae tenan Key Infrastructure ao tenan Key services bwa I taku bwa akanne baika e riai ni kaman taraki. Ibukin karokoraoan te waaki ao e koaua tao aikai n aron are I taekinna ana kaman taraki n taai aika nako iai te Tautaeka are mai imwaina e bane 12 te ririki ma tao e koaua e kaokoro ana taratara are te '*migration with dignity'* ao e manga roko aio ti na *maintain be resilient* ao tera riki n aron tenan koaua tao tenan policies n tein te Government n tenan Tautaeka.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki tarakin te tai aio I taku bwa kanoan tenan karikirake akane a rangi ni kaineti ngkane nakon ara abamwakoro riki ngaira ake ti mena iaonaba riki n au abamwakoro naba ae Tabiteuea Meang tarakin tenan karikirake. Kanakoraoan te kawai I taku bwa anne kanoan naba tenan titiraki ae okioki te kawai iai bwaai ni mwakuri akana a roko rabwataia n aron te kaeka aikai kanoan te waaki inanon te ririki ae boou. Katamaroan te uabu tenan bwai n reitaki te Mobile towers ao tera riki karikirake ake ana bon noraki bwa oin ke riin te waaki te Infrastructure ake ana bon rangi ni uarokoa aron riki te maiuraoi.

Ti kakoaua kanoan te mena ti na kaitau ni kanoan te ririki ae boou ae na reitinako kanoan motinnano ake ti kakoaua bwa ara botannaomata n te tai aio a rauaki moa iai n tein motinnano ake a tia ni kanakoaki ke a tia ni kakoroaki nanoia. N rekereke ma kanoan ma tenan mwane ni ibuobuoki te mwane n aki mwakuri aia mwane kara, aia mwane mwauku, te roo ibukia ataei ao tabeua riki are ana teimatoa ao ana reitinako bwa kanoan te ririki ae boou. Aikai ti na teimatoa ni kakaitau iai riki ngaira ma ara botannaomata ibukin noran te tamaroa ao te rikirake are kona n anganira ibukin uarokoan te maiuraoi ao te tabomoa teuae Honorable Tibiika ngaia are ti na kakaitau.

E koaua iai mwaneweakin te kataumwane n te ririki ae boou tao iroun te tia maroro temanna e taekina te kataumwane n te ririki ae boou bwa Business as usual ao kanga I aki irana te maroro anne ke I aki kakoaua te maroro anne riki tao tarakin tenan operational budget aia mwane ni mwakuri aobiti a taraki ao e a okioki. Ngkana ti tarai tenan kataumwane n ririki aika nako ao eti ae okioki ma e aki bane nanona tiaki te kangaanga ma te kangaanga a kanga ni kabongana te mwane Taan

Mwakuri anne te bwai ae ti na taraia ngkana ti tara kanoan te boki ni kataumwane tao ti na okirikaki tao e koaua tao e boou n aron te Auti n Tei ma ti na taraia man kanoan tao te ririki ake a nako.

Tao 4 rikaki ke iraua rikaki ao aki babane aia mwane aobiti iai nikiran aia mwane ni mwakuri n taainako ao tiaki ti booia ke araia ma e aki babane aia mwane ni mwakuri. Ngaia e kaotia bwa tao bon ara Taan Mwakuri n ara aobiti iai aia mwane ni mwakuri ma aki kabonganai aia mwane ni mwakuri. I taku bwa anne te kakaewenako teuana ae na tiku iroun te Tautaeka n te tai ao riki aika bon tarakin raoi te tamnei ao aron te kabwarabwara bwa ngke ti taraia bwa e a okioki naba te boki ni kataumwane ma kanoana ma mwaitina ao ti kangai.

Ngaia akea te karekemwane akea te raa Honorable Tibiika e koaua tarakin te mwane n Tania butakin te mwane n Tania. Tera te kangaanga ngkana e butaki e koaua tao ai kanoan naba te maroro ao I taku bwa a okioki aikai, tarakin ara karekemwane te Tautaeka tarakin ana karekemwane te Tautaeka n aron are e taekinaki e kakawaki bwa e na taraki bwa e na koro nanon te bwai are e na karaoia ke kanoan ana kataumwane ke ana mwakuri ibukin te ririki anne.

Ngkana e manga taekinaki bwa e reke mai iaa te mwane ke tao e manga butaki man te mwane n Tania ke kanga akanne te mwane n Tania bon ara mwane ao ti riai ni bon mabiao ti riai ni kamwakuria ti riai ni mwakuri ma ngaia n aron ae ngkana e a okiokiraki te mwane n Tania e aki butaki rabwatana n aron ae butaki. Iai te policy ke iai te kainbaire ae na butaki rakana ma I taku bwa anne bwa e bon riai butakin te mwane n Tania n aron iteran buokan te waaki.

E koaua ti a reita te kaitau N na teimatoa ni kakaitau nakoia ara development partners aaba ake a teimatoa n anganga aia ibuobuoki tao n te ririki kanoan naba te ririki ae boou iai aia mwane ni buoka ibukin uarokoan karokoraoan ara kataumwane ao n reitaki ma karikirake ake ana manga waakini e korakora karikirake ake ana manga waaki. E koaua ti kakoaua tao aikai ana kaman waaki ma are tao ririki aika nako bon iai te kangaanga ae taona te aonnaba ao e taona naba Kiribati te Covid- 19 ao anne e kairemwea te waaki e a tia ni kairemwea te waaki ao ana waaki Kiribati inanon 2 nako 3 te ririki ngaia karikirake ake a bubura a bon baenikai ao ti nori ngkai e toki aio ao ane e kibaraki are e a kibaraki ane i Butaritari te kawai tera riki ao tao iaon kawaina te buriti ane i Buota te

kawai ane i Anraei arei are kanoan naba tenan karikirake nako Buota.

Ngkanne karikirake aika bubura ao ti kakaitau nakoia ara tia anga te buoka ni iteran teimatoan nanoia n onimaki n onimakina ara Tautaeka bwa iai irouna te mwakuri raoi irouna nanonakin ao bon norakin ana botannaomata bwa e moanibwai te rikirake irouia ao riki Kiribati. Ngaia are ti na teimatoa ni kakaitau Honorable Tibiika riki kanoan te kataumwane kanoan te kataumwane ae na bon nangin n uota te bitaki ao riki tein riin te waaki bwa I taku bwa kanoan naba au kaoti tao I a kan aki uota au kaoti n ae na roko bwa are I a kanakoa riin te waaki e rekereke ma te kawai karaoan te kawai ao anne teuana te karikirake are e noraki bwa iai te kataumwane ibukina ao ngkai e a waaki ana kona ni kabirimwakaki bwa kanoan te ririki ae boou.

Ao n reitaki riki ma karikirake ake i taekinna ngaiia riki ngkai aaba ngaira aika tionako ao aaba ae ti tabe n rikirake ti kainanoi ara key infrastructure ke riin te waaki bwa ana moantai ni katamaroaki. Ngke arona bwa te Tautaeka aio e aki karokoa karikirakea aron te maiuraoi ni uota aron kabwaron te mwane nakoia ara botannaomata ao tao e na bon akea kainanoan te kawai ae tamaroa bwa are n aron are e taekinna ko bush bike ko aki tebetebe ngkai ko kaa ko toka n te kaa e maraki nukam ao ngkekei kanga koaki kainanoa te infrastructure ae na rangi n raoiroi ke tao te wanikiba tera. Ngkai e a kebo te wanikiba te kaibuke e taekinaki te Motinnano ngke e na katoka te kangaanga n te bwaa.

I taku bwa anne teuana ana purpose ke anne raoi oina ngke e karokoaki e na ibuobuoki ni itera akanne ma e noraki bwa kai te Tautaeka e korakora ana mena iaon ana waaki iaon te urakinan kaako te booti tera, ngaia are tao e a manga tabetabe moa te Motinnano ao e a noraki nanona ao mai iara ngke e na kamaunaki naba te shipping ao ngaia e bon nangi ni kainanoaki e a a roko ana Motinnano ao ana raa ao e a rangi ni ibuobuoki nakon te waaki ni karaai kaako tenan truck, te takataka ao tera are anakina mai iaon te aba are e a kona ni ibuobuoki ni kanoan riin te waaki ane e teimatoa te Tautaeka aio n taraia bwa ngaia e na boboto kanoan ana mwakuri inanon te ririki ae boou.

Akanne tabeua te maroro te Tibiika N na karautaek N na kabwara bure ngkana iai maroro akana ana kamatauninga ke tao ni waei itera tabeua ma I taku bwa akanne a bon riai ni kaitiakaki bwa e kakawaki kaitiakan matatan te botannaomata

Honorable Tibiika, Te Mauri, Te raoi ao Te Tabomoa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei tera am point of order te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika bon ti teuana bwa I ti titabo ma e kabwara buaka au maroro iaon kangaanga arei maroroakin ae taku bwa I kamatauninga ma N na ti kabwarabwara.

Are iaon riki reken te anai bwai bwa are anne bon te bwai ae noraki ao e bon riki ao ngkana ti nang aki nori aikai bwa kangaanga ae ti na riai naba ni kakaea angan tobwakia ao ai antai ae nang tobwai kangaanga aikanne Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao aio reitan te maroro iaon te kataumwane.

Tia Babaire ti maiu n te aonnaba aio ao moan te kakawaki te bae ti noria ao ti namakinna ao riki tera ti noria ao ti namakinna man ana waaki te Tautaeka aio Tia Babaire. Otara Tia Babaire ngkai man ningai ni uaa te bong aio ao e kekerikaki ana kona te Tautaeka ni kabuta te waaki te kangaanga Tia Babaire te mwane Tia Babaire te mwane aomata ake a taku bwa tiaki te mwane te kangaanga. Tera bukin bwaai aika a riki ngkai Tia Babaire te mwane Tia Babaire ao anne ae N na katurua iai au maroro Tia Babaire.

Tia Babaire N na angani ngkami ware bwa tera aron tein butin ana budget te Tautaeka aio man 2021 man te tai are a bon a reke iai. 2021 Tia Babaire mwin bwaai ni kabane te budget support ao te RERF angkoa $3 million ae positive iriana.

N 2022 Tia Babaire e negative e kan bubua te mirion $74,000,000 million. 2023 Tia Babaire 4.3 e positive n te ririki aio Tia Babaire base on the supplementary ao te revise Kiribati e negative $35 million te *trend* Tia Babaire e teretere e kekerikaki ana kona te Tautaeka ao e noraki aio te Tia Babaire man bwaai aika riki te Tia Babaire.

Imwain anne Tia Babaire ao I kan katurua bwa ngkai n akean te RERF n akean te budget support ao ti na mangaongao. N taai aika nako te Tia Babaire ao e a tia n akea te budget support ao ngaia aika ngke i Beretitenti Tia Babaire. I ngare te Tia Babaire bwa are ke *go back and see the record* Tia Babaire imwain tokin

ara boraraoi ma te Tautaeka ni Buritan ao tera ae I karaoia Tia Babaire ko rabwa tiaki tangiria ngkai ti tangiria bwa ti na bon buti iaon kawaira iaon waera. I *challenge The Ministry of Finance* bwa e na *check the record* ao e na tuangira ningai. Bwa are e ngare te Tia Babaire I challenge riki bwa e na check te record ao ni kakoaua ae I taekinna.

Tia Babaire ao e na kawenea ikai mwin te baere are a kunea Tia Babaire. Ngkai Tia Babaire ti a maiu ngkai man te budget support akea ae kona ni kakewea anne Tia Babaire ti a maiu naba ngkai Tia Babaire man te RERF.

A taku tabeman bwa akea te kangaanga te Tia Babaire ngkai e a rangi ni bebete butana. Te Tautaeka aio ngke e roko ao tera ae taekinna ti na kakoroi mwin ara motinnano ma akea teuana tianti man te RERF imwin iraua te tai ao e manga bitaki ti na anaia ma ngkana e riaon tao 5% te real value. Ngkai ai tiaki te real value ai tiaki iraua 5% ai ti 2% nominal e a nangi ni bebete butan te mwane n Tania e a nangi ni bebete butan te mwane n Tania. Bwa bukin tera Tia Babaire e a kangaanga reken te mwane Tia Babaire.

Tia Babaire a kamoaia Tia Babaire bwa a manga kaokaki naba ti kakoaua Tia Babaire ma tiaki ataia ae bon te koraki aikai ae a maeka te competition. Bon tiaki te koraki aikai ae maeka te competition ataa ane kain Kiribati ataa anne kain Kiribati ataia Tia Babaire, kam ngae n taku bwa No ao bon anne te koaua Tia Babaire.

Tia Babaire e beroro teuarei ao kaotinakoa man te Auti n Tei aio.

Tibiika: Taiaoka Taan Tei kam a keiaki mooi n ami ran mooi n ami ran akana imatami akanne bwa e aonga ae mwaitoro teutana nanomi, kabwara au bure te Tia Tei ma waakinako.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire imwain ae N na waaki ao I kan taekina te PUB bwa are taekinaki. Aio te Infrastructure ae moan te kakawaki e bati rongorongona akea te spare part e mena itinaniku ao e aera riki. Iraua am ririki n te kangaanga aio ao ko aki kona n address ngkana akea te PUB Tia Babaire ao ti na mangaongao ana aki buti bwain te aobiti ana aki kona n roko taan kaneweaba ikai ana aera riki e a waa te mangaongao ae na riki.

Te moan bwai anne ae na riai ni iai te iti te Tia Babaire te iti te Tia Babaire. Tia Babaire I kan kaokia riki iai ara kangaanga n te mwane tenan payment ake a bon riai ni bwaka *on*

time aki bwabwaka ao I tarebon ngkai nako Nonouti Tia Babaire bwa N na ongora bwa tera te rongorongo ao e a tiatianaki ngkai boon te ben e a tiatinaki ngkai boon te onobwai. E a tiatianaki tiaki noria man moan te ririki ma tera ae e a riki te Tia Babaire.

Eang e reitaki naba ma aki taun mwane ao teuana riki ae bon katuruturua aki taun te mwane Tia Babaire bwa e bane ana tai te Beretitenti n taekin ana motinnano ae tao iraua ao iraua ae angani ngkami kain Kiribati n te kataumwane aio. Iraua kaeka aio te Kauoman Beretitenti ngkana e teirake bwa iraua ao bukin tera ae akea ae akea n te ririki aio ibukin te ririki ae na roko. Akea te mwane akea te mwane Tia Babaire e aki tau e aki tau te Tia Babaire.

Tia Babaire ti bane n ata te kaeka bwa ti tangira riki te mwane e aki boou anne a kaman taetaekinna naba koraki aikai ao a manga kaokia naba ngkai ao e taku Te Minita n te mwane Tia Babaire eang e aki reke ara tai e aki tau tera e aki tau tera. Akea te mwakuri ae karaoaki ibukin te itera anne ao ngkana iai akea mwina n te aro ngke ti titirakinia bwa e na kanga ni mwanena ana motinnano ao boona ai bon te kangare iai au taskforce ae na karekea irabubua te mirion ao iraua te birion tiaki au ototo ami ototo ami karaki.

Ti bon taua manna ao ti rimwina e nga te taeka are taekinaki a manga taku naba akea te kangaanga bwa ti rereitaki ma China ao ti na export ara fish ao e nang tiraua te ika ao te mwane e na reke kabwara te bure te mwane ae na reke. Ti na rimwina kai tiaki anne ae I nanonna ao tera ae ko nanonna ngke ko taekinna bwa ti na ongo bwa ngkai reitaki ma China ao e na tiraua te mwane te Tia Babaire man ara reitaki ma China n te ika.

Bon te akea ae bon te akea e teimatoa te kangaanga te Tia Babaire niuaa te bong aio. Ma te Tia Babaire ti kantaninga te aomata ao te Tautaeka bwa ngkana e karako te mwane ao ko riai n tikonna kona baireia raoi ao kona aera.

Tia Babaire e a tia n taekinaki ao I kan kaua riki Tia Babaire are e a tia n taekinaki, kabwara au bure Tia Babaire. Ma ae I kan taekinna bwa are e waa bwaai ao ara Tautaeka ae ti a taku bwa tiaki reitan ao kanga boutokan te waaki ibukin tararuan ana bwai te botannaomata e a tia n taekinaki ma N na bon kaua riki te Tia Babaire.

Te Embraer te Tia Babaire $60,000,000 million bon te kangaanga n te bwai aio Tia Babaire

bwa a bon takakaro taan baire a takakaro bwa e karekeaki bwa e na kiba mai ikai nako Kiritimati e a kuneaki e aki kona ni kiba mai ikai nako Kiritimati bwa e tabuaki te kiba mai ikai n te aeka ni wanikiba arei ao ngkana ngaia bwa e koaua te karaki anne Tia Babaire te karaki anne ao bukin tera ae ti karekea. Tera ae anai nanora bwa ti na karekea te bwai ae e aki kona ni karaoa te bwai ae ti karekea ibukina anne kawakinan ana mwane te botannaomata.

I kaongoaki ngkai Tia Babaire ti kaongoaki ngkai Tia Babaire bwa are e a tiriba te Embraer e lease naki ngkoa ami kaeka. Ngkam e kona ni bure ara katautau te Tia Babaire ma ti tuai man ongora rongorongona ao akea naba rongorongona n te kataumwane aio Tia Babaire rongorongo n te budget speech akea rongorongo e aera ko a makua n taekinna.

Tia Babaire ti na teimatoa n titiraki iaon anne te Stadium te Tia Babaire ae e a tia ni bane e kaan 2 te mirion n tewenakoaki ao akea mwina ngke titirakina Te Minita n te tai arei ao a taku moan te kangaanga te karaki aikai kai bon ara motinnano ao e aera kam a tabeakinna. Ngkanne e a bwaka iai nanon te botannaomata te Tia Babaire kain Kiribati a kan ataia bwa tera ae ko karaoia iai.

Iai inaomatara ni beroroakina te bwai ae ko taku bwa kona karaoia ao ko bakataea te mwane iai, iai inaomatara ao tai manga taekina te taeka ae bon ara motinnano te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire ko *accountable* ibukin te baere ko taekinna bwa kona karaoia.

Te Tia Babaire ae e a tia naba n taekinaki ma N na kauaa riki Tia Babaire kaokoron te Tautaeka aio ma te Tautaeka ake nako a tatangira te select committee bwa aonga ni bane n reke aia mwane te koraki ake a mena irarikia.

N te record te Tia Babaire n te Tautaeka are imwain aio iraua 3 ke 2 n te 12 te ririki te record aio n 8 te ririki e kan 10 ke e 10 te komete te Tia Babaire tera te kaokoro tera te kaokoro Tia Babaire ao te titiraki ae ti a titirakinira tera mwin komete aikai ae bongana n ara waaki. Te Tia Babaire ko ataia ngkai bwa tera ae riki n te onaoraki e a kan aki reke n nen te aoraki bwa e a rangi tira e aki tau te ward ae kateaki ane a kateaki tenan raa itinaniku Tia Babaire.

Maneaba ngkoa Tia Babaire are a tiku iai taan aoraki mai buki e aki tau ti na kanga n taku Tia Babaire bwa ti maiuraoi ao ti moanna n nimaoraki Tia Babaire ko aki kona n taekinna ae karakaa ma ko taekina ae ko noria. Ngke a nako n te

onaoraki ao nakon Maneaba tera ngkai ae riki Tia Babaire e a boo au tai ma I ti kan taekinna bwa e fail te Tia Babaire ni kakaean riki ana mwane te Tautaeka ao ai tera ana anga te Tia Babaire tera ana anga e na tax nia kain Kiribati ana anga riki aia mwane ao anne ae kanoana ae ti na noria n taai aika na roko.

E bane 4 te ririki n akea rakan ana karekemwane te Tautaeka akea ao e taku Te Minita man te Line ao I bon ngare bwa aio teuaio ae taetae ao e aki ata te bae e taekinna mai moana ni uaa tokina e aki ata te bae e taekinna. Tia Babaire ao e taku bwa e kakamwakuri ao e taku ngai e nang raka

Tibiika: Te Tia Tei N na ti kauringko am rules are kona aki taetaekina raom n Tia Tei kanga n taetae n aki akaka ane iai n ami rule I a butiko te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ma ti kan taekina ara ware bwa e taku bwa e kakamwakuri ae $80,000 ae reke man ana Ministry tiaki tangira $80,000 ae tao ti nora te kaokoro ma are imwaina tao ti $40 ao ngaia e taku ngaia bwa e kakamwakuri ngkana ngaia anne e aki tau am kakamwakuri ko riai n *resign* Te Minita ko riai n *resign* bwa kain Kiritimati aki tangira te Tautaeka aio ngare kam tuai ni ngare n anne. Ke tao I kewe kai tao I koaua Tia Babaire n aekaia tabeman Tia Babaire ae tiaki nanoia aia aomata ae mena iai ngkai Tia Babaire kain Nonouti aki onimakina te Tautaeka.

E ngae ngke e roko te Beretitenti e ngae ngke e kabuta Nonouti mai tabona ni ua tabona Tia Babaire aki bwerengaki, ataa anuan teuaio ae taekinna te bwai teuana ao e karaoa te bwai teuana.

Tibiika: Tia Tei e a boo am tai

Hon. Ieremia Tabai: ao ko bati n rabwa Tibiika

Tibiika: I a butiko ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am maroro ao N na ti kauringi ngkami riki Taan Tei taiaoka ane n ami rule ane I taku bwa rule 41(2) ane *no member shall use offensive, rude obsessive languages when making his speech* ao kam na keiaki ao ai moarara riki ngkana kam a manga taetae ibukia raomi n Taan Tei. Ngaia are kam a taiaoka n aki kakamatauningaia raomi n Taan Tei bwa are bon titebo naba ngkami ma ngaiia ngaia are I a bubuti ngkami Taan Tei ni kabane.

Ao N na kauringi ngkami riki teuana ami tarebon kam a taiaoka n switch ami tarebon nakon te silent ke tao vibrate bwa e aonga n ae e aki tangtang inanon te Auti n Tei I a

bubuti ngkami Taan Tei taiaoka ao iai am point of order Te Minita ao tera am point of order taiaoka.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Tibiika N na point of order iaon ana maroro Tia Tei ae ti nang karinea ngaira n te Tautaeka e mwaneweai ma te bae e kakawaki bwa N na kaeta ana rongorongo are e taku bwa I aki kakamwakuri ao N na riai n *resign.*

E mwaneweaki mai iroun te Kaitara bwa e aki kakamwakuri te Tautaeka ao ngai I kaota au kakamwakuri ao N na bubutia bwa e na aki manga oki ni kuai inanon te Auti n Tei ngai I aki kauaoki mai Kiritimati ao ngaia e kauaoaki mai Nonouti ke ngaia e riai mataata.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao nima nimam ane irarikim anne ao nima teutana eaonga n ae mwaitoro. Ao N na butia ngkanne te tia taetae are imwina Te Minita n te tabo n Akawa Hon.Ribanataake Tiwau ao I a butiko Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki ngkai ko karekea naba au tai bwa N na anga au maroro tabeua.

E koaua ti a kamaurira n tamaroan te ingabong aio n ana tangira ma ana akoi uean te maiu ao ti na bane ni mauri. Tibiika ae ko karineaki e koaua e rawata tao taian maroro ake a tia n taekinaki mai moana mai irouia man te Leader ao Taan Tei aika karineaki ao bon raora ao Te Minita e koaua ae e kakawaki bwa ti na kaitiaki tabeua rongorongo ao ni manga kaoka nanon te botannaomata bwa e koaua ae taian maroro ae a tia nako mai imwaira a kateaki taian banna ae ti nang ti a bwaka n raben te maunga ti nang ribunako inanon te marua ao n reke te kangaanga.

I taku bwa tiaki kona n iruwa n aekakin maroro aikai te Tibiika bwa e bon kaman mai moana mai moana mai moan te tai are e waaki iai Tobwan Kiribati ni karokoa te tai aio aekakin maroro aikai a bon okioki naba. Te titiraki ae ti na taraia bwa inanon te tai are e waaki iai Tobwan Kiribati ni karokoa ngkai e a tia n reke n te kangaanga Kiribati? inanon taian kangaanga ae a tia n taekinaki ao ni mwemwekaki inanon te auti ae a okioki ti te titiraki ae ti na tuangira ao ti na kaekaira iai e a tia n reke n te kangaanga Kiribati?

Ngaia are I taku bwa tiaki iruwa n aekakin maroro aikai iai maroro tabeua aika bongana ao a ibuobuoki ao ti taku bwa ti reitaki ma kantaninga ake a tia n tabekaki mai imwaiu. Ngaia are au maroro N na ti boboto iaon kaekan itera tabeua raraoma ao baika ao tao ti na

kawenei manga waaki ake ti na waaki inanona inanon te 4 n ririki ae imwaira ao inanon taai aika na roko.

Te Tibiika ae ko karineaki te koaua are e kaweneaki bwa e kangai akea te kakamwakuri ao tao ti na bon kaeka moa te titiraki ann moarara riki man ara itera ni karekemwane ao ti na tarai aron karekemwane n taai aika nako ao e biribiri iaa ao e mena iaa benchmark n aron tein ara karekemwane ao n aron are ti a tia n ataia ngke e moan waakinaki kabonganakin te vessels Days scheme ike e kabirirake iai aron ara karekemwane. Man te aekaki ae $40 nakon $60,000,000 million ni katoa ririki n uotira nakon te mwaiti ae $100,000,000 tabun te mirion VDS Vessel Days scheme ao ti a tiku naba iaon $140,000,000 million te *estimate* ae ti angangan te Tautaeka ni katoa ririki bwa are ngkana ti bon tara raoi mwaitin te bong ae ti anganaki ni katoa ririki ian te scheme aio ao ti kan kaboraoa kataumwane man te benchmark price ae $8,000 n teuana te bong ao anne te mwaiti ae na bon kona n anganira ti $140 imarenan $140 ao $160 e aki kona n raka.

Ngaia are e teimatoa n tiku n benchmark anne inanon taai aika nako ma tera ae karaoia Tobwan Kiribati ngkai e roko e a iarakea te benchmark anne nakon $200 ao anne are noraki ai te kakamwakuri ti na riai naba n ataia bwa ti aki kona ni waekoa ni kaaki ngkai te aro n license ao ni kibari itera ake a tia n taekinaki. Bwa are bwaai aika taekinaki a bane ni koaua ma karaoakia ko aki taekinna n te bong aio ao e tia naba ningabong ngaia are ti bane n reitaki ma te kantaninga eti bukin te ika ae taua ngkai ae ti karekea ngkai ti kakoaua anne. Ma karaoakin anakin rabwatan te ika ni kabane bwa e na bane n reke mwanena anne nakon Kiribati ae tabe ni waaki ao e waaki te kakamwakuri anne inanon te tai ae ti waaki iai ngkai.

Te moan kakamwakuri ae ti karaoia te Tibiika ae ko karineaki ao anne ti kakiban te benchmark moa anne bwa are ti bon aki kona ni birinako man ara karekemwane aron ara karekemwane aio bwa ngaia e mwaneni ara waaki ni kabane. Iai ara kataratara ibukin taai aika na roko ma are n aron are ti taekinna tiaki nanona bwa ko taekini ngkai bwaai aikai ao a bwai naba ningabong a tia ni wene ao a waaki ti a waaki rinanon reitakira ma raora n akawa mai itinaniku.

Ti karabwa kambwana mai China te kambwana mai China bwa ngaia e teimatoa nanona nora Kiribati bwa teuana te aba ae raora n rikirake ae na karikirakea man te tai are ti

inaomata iai ni karokoa ngkai te Tibiika. Antai ae e a tia ni karokoa ana mwane ao ni kabanea ana mwane iaon Kiribati ti anganganaki naba te bwana ae e aki koaua, a ti na nakoati ni karikirakea abami irouia raora tabeman bon te akea man ngkekei ni karokoa ngkai ni karokoa ae roko China ao e raonira ao e katea rabwatana e invest ana mwane iai iaon Kiribati n te kambwana ae KFL ao e a moanna ni mwaiti.

Anne te moan mwaneka nakon te kantaninga are ti na karaaia ti nang katabwanina rabwatan te karekemwane iaon te ika ti nang kitana te bukitou ao n reitanako aron ara karekemwane iaon rabwatan te ika ni kabane ma are tiaki te bwai ae bebete aron karaoakina. Ngaia are iai te kakamwakuri n aio ke aki? E kairua te taeka ae akea te kakamwakuri te moan kakamwakuri are ti karaoi ane I a tia n taekinna ti a n uotarake te benchmark man 100 tabun nako 200 $60,000,000 te mirion te kerake mai iaon te *estimate* are anganga Tautaeka n taai aika nako. $60,000,000 million te Tibiika tera ann tiaki te kakamwakuri ma bon ti aio moa ara anga ae ti na kona ni karekemwane iai bwa ngkana ti nang katikua naba ma ngkai tera ae ti na karia.

Ngaia are I kangai ti kaeka te titiraki are iai te kakamwakuri? Iai ao ann te moan e aera ngkai ti na teimatoa n anga $200 bwa e nang kangaanga karekean 200 bwa a rawata bwaai aika ti a tia ni karaoi. Teuana *area bases system* bwa are ti a tiantinna iaon ana license te kaibuke te kambwana are e roko manga iai riki te tiati ae ti karaoia ibukin te tabo are e akawa iai are ti aranna bwa tenna hotspot akane taian kakamwakuri. Te hypersignal days tera riki ngkana ti na reitia nako te Tibiika ao e na rawata ma ti na katerea nakon Kiribati bwa e a bukinaki ngkai ara Tautaeka ae Tobwan Kiribati bwa akea ana kakamwakuri ao akea ana karekemwane e rawata.

E aera ngkai ti bita arara man te Ministry of Fisheries Marine Resource Development nakon Ministry of Fisheries and Ocean Resources bwa are tiaki ti te ika ae ti na taraia nakai a ti tiku naba iaon aia tamnei ae te ika a ti tiku naba aia kuku ke n te mronron ae te ika ao aki nori riki itera tabeua akanne naba kanoan te kakamwakuri. Bwa ngkai ti a tara riki karekemwane itinanikun te ika a rawata ao ngaia ae ti kangaraoa iai taian bitaki aikai bwa ti nang moanna n roko iaon te blue carbon economy.

Terana riki karekemwane aika na reiti aron karekemwane man te ika ao ti nang tarai riki kaubwai aika aki kaman taraki mai imwaina ao

akanne kanoan te kakamwakuri Tibiika. Ngaia are e na rau nanon te botannaomata ao e na rau naba nanoia tarira aika n te Kaitara bwa ti na teimatoa ni kakamwakuri ao n aki mamatu ibukin uarokoan kabwaian te botannaomata rinanon waaki ae ti karaoi.

Ngaia are e koaua akanne tabeua kaekan ao eti ae taekinaki bwa tera ami kakamwakuri e nga ami investment iaon te bunkering ao tera arei te investment are kam na nako Thailand. Ti a taetae iaon te bunkering ae na nang waaki te bunkering bwa are tiaki naba te bwai ae rangi bebete arona bwa are iai moa kamatebwai bwa are nakai tenan bunkering vessels ti license nia naba ti na manga kaboraoa aron are ti karerekea n te license ma te bunkering. Ma e buakaka are ti a nakon te bunkering ao ngaia e bubura riki are ti karekea man te license ao akanne kamatebwai ae a tia ni karaoaki tera anne te kakamwakuri.

Tibiika e taraki te invest are i Thailand ao e koaua ao e mwaneweaki OPEC aio oin ana kantaninga te PNA ngke e kateaki bwa e na mwakuri n aekakin OPEC ao ti a katinea ni kangai e nga ae ti na invest iai i Thailand ke ti nang bon invest inanon ara legion ao e a tia ni waaki ngkanne aio inanon te regional ae te subregional level ti a tabe ni bobotira ngkai aba ake e rawata te ati ma te ingimea n aia marawa bwa a nang bon katea aia tabo ni karao ika ni kataman.

Bwa ara ika are akawaki n ara marawa ae naki n aba aikai e nang aki uotaki nakoaki nako Thailand bwa e nang karaoaki ikai ao anne ngkanne bwa tiaki tangira bwa e na manga uotaki nakoaki ara ika. Ngaia are iai waaki aika a kaman wene ao ti kataia ni kaitara tenan bitaki aikai inanon taian bitaki naba ae ti karaoia nakon ara Ministry ni ikotaki ma ara strategic plan ae ti a karaoia ngkai ibukin taai aika na roko.

Tibiika tera akanne? Te kakamwakuri anne ao e koaua e nang tataekinaki iraua te birion ana bane n reke ma tiaki inanon te tai ae waekoa Madam Speaker ma kabwara au bure te Tibiika ae ko karineaki ma ti na riai moa n raise te bar man are ti taneiai ni kakarekea bwa e aonga n ae teimatoa ara karekemwane ao ni kaitarai kabanemwane ake ti a tia ni motinnanoi nakoia ara botannaomata.

Eang ao akanne ngkanne tabeua te rongorongo te Tibiika ae ko karineaki ni kaoka nakon te botannaomata bwa are te tamnei ae a kateaki ao e koro tamneiakaki man te itera ae kaitaraira aio te Tibiika ai bon te

kangaanga ae e a riki ti nang reke n te kangaanga e a moanna ni kekerake butakin te mwane n Tania ma bukin moan katean te mwane n Tania te Tibiika ae ko rine kanga tera bukina. Bwa ngke e kateaki e a roko n te tai ae e a bon kona ni maiuraoi te mwane n Tania bon irouia ni mwaitina ae ngkai e a roko naba te tai rakana e a kona ni kabonganaki ibukin te botannaomata antai ae kabonganaki ibukina te Tibiika? te mwane n Tania ngkai e a rangi n uneakinaki bwa e nang kakawakinaki bwa antai ae na kabwaia iai a nang aki mabiao te roro ae ngkai ao ti a katitikua ibukia te roro ae na roko.

E a riai ni mabiao te roro ae ngkai ao e na riai naba n tiku ibukin mabiaoia te roro ae na roko bwa are e a roko buburan te mwane n Tania I taku bwa ni korakora e tamaroa ao tera aron taian kainibaire aika kaweneaki e karaoaki naba kainibaire ae e na aki rotaki iai rabwatan te mwane n Tania. Ngaia are e koaua ti karabwai iango ake a wai man te itera arei bwa a kaungaira ma e koaua ae iai naba maroro ae a katea te tamnei ao ni kararaomaea te botannaomata bwa ngaia ai bon akea kito iroura. Ao abara ae Kiribati e nang bon katan ian aia mwane taan buoka ao mwanen te mwane n Tania.

N na kaoka nakon te botannaomata te Tibiika ao e koaua tarira man te kaitara aika aikoa toki ni koro tamnei ni kokorei aia tamnei aika aki tamaroa iaon tarakin aron biribirin te waaki ana waaki te Tautaeka are e waaki iai ngkai. Kam na kaoka nanomi bwa e korakora te kakamwakuri n aron are I a tia n taekinna ao ami iango ake kam taekini ti na roko iai ma are n aron are ti taekinna e aki bebete aron te roko iai bwa are a rawata moa bwaai aika ti na riai ni katiai bwa ngke tao arona bwa tao a kaman karaoaki aikai mai imwaina riin te waaki aikai mai imwaina e nang bebete te waaki bwa are bon bwaai naba tabeua ae aki kaman noraki mai moana ao ngkai ti nang katuru bekabekaki iai ni bukinaki bwa akea te bae ti karaoia.

Ngaia are I a tia n taekini koaua tabeua akanne te Tibiika ae ko rine iai ara kataratara ae bubura n ami botaki ni mwakuri ae botaki n akawa ao kaubwain ami marawa iaon te itera ni karekemwane are e na kakioi kantaninga ake kam a tia n tabetabeki ao tiaki raroanako mai iai bwa bon anne naba ara kantaninga ae ti na uarokoira nako iai. Man te tai moa aio aio moa ae kona n reke iroura ao n te tai are a bane ni butiraoi iai waaki aikai bwa a bane n tei riin te waaki aika kainanoaki ibukin te kantaninga aio ao anne te

tai are ti a kona ngkanne n roko n are e taekinaki ma ti karabwarabwa ao ti kamatoa nakoimi ao I karabwaia kain au botaki ni mwakuri n aia kekeiaki mwaka ni kataia ni uarokoira nakon te kantaninga aio te Tibiika ao tao man maroro aikai Madam Speaker kabwara au bure te Tibiika ae ko rine au kantaninga bwa e kamaitoroa kanoan taian maroro aika nako ao e na manga maroro ake imwina ana iraorao riki ao ana anga riki taian iango ni kaungaunga bwa ti aonga ni kakioa te kantaninga are ti bane n reitaki ni iango iai.

Are uarokoan ara botannaomata nakon te kantaninga te rikirake ae tamaroa ao ae teimatoa. Man maroro aikai I a kabwara bure ngkana iai te erake ke kairuaia ao iriara ma ngkami n taainako are Te Mauri te Raoi ao te tabomoa Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao tia maroro ngkanne are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon. Tebuai Uaai : Te Tia Babaire ae ko karineaki na moana au maroro ma te taeka ni kabwara bure N na biriimoa bwa e raoiroi te biriimoa ngkana arona bwa iai te bururu iai taian kateketeke ngaia are I a biriimoa te Tia Babaire ao aio bwanan Tarawa Teinainano n nano rinano nakon am kain tekateka are Tia Babaire ao nakoia ara koraki.

Te Tia Babaire e koaua ae e a tia n tabekaki te kamauri I aki kaokiokia te Tia Babaire ma I a rabwatai naba ma ngaia Tia Babaire nakon ara rabwata ni kabane aika tekateka n aron are e a tia n taneweaki. Ma N na moana au maroro te Tia Babaire n angan Kiribati te koaua ae bon te koaua.

Ngke ti mena ngkoa te kaitara te Tia Babaire ao e tangiroa ao e tanginiwenei te Tia Tei temanna ngke e a mwanenaki ana onobwai n te kauntira ae mwanenna Taiwan ao anne te supported te budget ao e bon teretere n te tai arei ao n te tai aei e a ngureakinna bwa e taku bwa e boutokaki te budget. Tera ae taekinna n te tai arei te Tia Tei e taku ngaia boon au kora, boon au rau e na kaboa Taiwan Tia Babaire tai kataia ni bitiko tai kataia n oneiko bwa ko a matau.

Tia Babaire e na bon tiku kaitaran te budget n aron ae taekinna Te Minita ao I neboa ana taeka Te Minita ae e a tibwa tekateka bwa are bon arona ko nora te biriimoa n taetae ao e na bwabuuru n te tabo teuana e na bon bwabuuru Tia Babaire. Te bwai ni kabane a karauaki tiaki te baere ngkai ao ai ngkai naba Tia Babaire ai

bon te miterio teuana ngkana ngkai ao ai ngkai naba bwaai ni kabane n aron ae taekinna Te Minita iai te kakamwakuri ao e bon koaua ao e bon taetae Kiribati.

Tia Babaire I tuai taetae ma Kiribati ma iai au namakin ao a bon kona n taetae kain Kiribati. Tia Babaire e a bon tiku ann bwa tibwan te Tautaeka ngai taiaoka Tarawa Teinainano N na kaitarai taeka aika tabekaki bwa e na kaitiakaki te itiaki bwa e aonga n ongo raoi te ota Kiribati. E taku te taeka teuana Kiritimati ngkami kain Kiritimati tao I betenna ti teutana kam aki tangira te Tautaeka aio kam rabwa kain Kiritimati ngkana te koaua ma I a bia ongo mai wiim tei Kiritimati akea au nano uoua iroum tei Kiritimati ko tangira ae raoiroi ma ngkana ko taku bwa e raoiroi te Tautaeka ko rabwa.

Ma I aki kan ongo ao taiaoka Kiritimati kaina taningam bwa ai aron ngkai I kabwara bure ngkana tao e na angabuaka ma tao e bon eti taekinana te Tia Babaire kanga e auabuakaki kabwara au bure. Bwa ngai I aki ongo mai iroun tei Kiritimati ma I ongo iroun temanna ae bon taekinna ikai ae e an rekareka kunna inanon ara Maneaba aio ao e nang karineaki ao ai kawara Kiritimati. E bon tang nanou ao I nanokawaki iroum Kiritimati ma e aoria I a katuka anne.

E taekinaki te drawdown man te RERF Tia Babaire e bon kona raoi te tia taetae ni katurua raoi ao ni kakoaua nakon te auti aei te Maneaba aio ao nakon Kiribati bwa te Tautaeka aio e bubura ana bumwane. N na kaoka ana taeka ae toromwanaea te botannaomata bwawa ti a rairi baan boki. Te Tautaeka ae nako e bon nang korakora ae ngaia ngkoa kaina ao kaina aika tekateka iai iraman a bumwane man te mwane n Tania n te aro ae nang bubura aia bumwane iai teuana ae aki oti ikai ao ti ngureakinna n te tai arei ngaia are taiaoka tataekina raoi ae etiaki ao e tamaroa imatan te botannaomata.

Tia Babaire e taekinaki ae kangai ti na noria ao ti na namakinna bwa ko bon kona noria ao kona namakinna ko bon aki kona. Katikua nakon te botannaomata bwa angkoa ngkai ti a bane ni mena ikai te Tia Babaire ao ae I taekinna ngai bon ana taeka raoi Tarawa Teinainano I koaua raoi n anne I aki, I kanamakinna ao I kakarautaeka n taainako bwa ngkana tiaki bwanan Tarawa Teinainano ao I karautaeka ma bon te tia namakinna te Tokatarawa ao N na ti taekina ana taeka te Tokatarawa e rang karabwarabwa ao e rang kakatituaraoi nakon te Tautaeka. Ao anne ana taeka Tokatarawa e kakatituaraoi ao e

karabwarabwa I aki betanna riki ao a bon ongo ao N na kamaeu taningaia n ongo bwa are bon anne ae taekinna te Tia Babaire ao tabeman unimwane.

I aki kona ni manga betanna riki ao ngkoe ngkana ko a tekateka ikai ke ko a tei ikai ao ko a beta ao e koaua I aki kan aera ma bon te taeka iai mwakara ann e aki kona ni birinako mai iai ao e taku bwa tiaki kona ni birinako ana taeka tei Kiribati e aki kona ni birinako te aba man te taeka moan te mwaka ao bon tokin te tai ao I a katikua.

Tia Babaire e taekinaki ae mwaiti ao I a kabwara bure ngkana e angabuaka taekinana irou Tia Babaire ma aio ngkanne bon au namakin ni koaua a mwemwe maroro bwa kanoan te kamabubu bwa e aera ko kamabubu, ko kan oro te aomata ae aki kakamamabubu e aki kan oro ma ae kakamamabubu e kan oro. Iai tamrurun kanga te uabuaka iai tamrurun kanga te tanginano. Tia Babaire e taekinaki boon Madam ai kananokawakira akea taekina ibukin te budget ma e aera ko a bokia e aera ko kawenea imatan Kiribati taekinna raoi mai kabin nanom tai kakararikia iai aana I aki kona n taekina anne ma te tia ongora ae bon rabakau ao e bon ata nanon te bae ko taekinna n aekau naba ngai I taetae ngkai ao te tia ongora ae bon karaua n tiririakei ao bon karaua norabai au mwanewe ma au taeka.

Tia Babaire bon nanona bwa ngkana I tekateka ao e bon bae n taainako n aki anaa te raoiroi ma I bon anana n taainako te bwai ae I taku bwa e na eaera iai Kiribati. Ti a mwariro ao ti a taneiai n aei ao kanga bon akea te bwai ae na rikirake N na karabwa te Tia Tei are mai imwaina are e taetae are ngke e nang toki ao e kaotia bwa e boutoka te Budget. Te tia moan taetae moan akea tanewean ae tao e totokoia ke e boutokaia ao e a mena iaa Tibiika ko tuai man kaekai e a mena iaa ngkanne e a mena ao I a kabwara bure nakoia e a mena n te kamabubu. Bwa ngke e arona bwa e kangai I boutokaia ao eti ke kangai I totokoia ao eti ngaia are I karautaeka nakoina ao ngkana e na manga point of order are bon au taeka are bon ngai e koaua akea mwaneweana irouna ae kamabubu ma ngai bon au taeka e a mena n te rabwata ae te kamabubu I karautaeka iai ao are mai imwina e bon taekinna I boutoka te budget.

Ao akanne ae ti a kan ongo ma kanga e manga taetae riki are imwina bon tea kea naba ao tera ae a taekinna ibukin te budget ao anne Kiribati ko ongo ao ko ata ae nanonaki n te tai aio bwa akea bwa ti kinikan te bwai ao ti kataia n rairia n rairia n rairia

ni karokoa e a buretireti. Aio Tia Babaire kanga rairana irou bon irou tiaki aia taeka ao aki riai ni kaetia bwa tiaki aia taeka bon au taeka bwa bon ngai ae I taetae ao I kangai a kinikia ao a karaua n rairiaria ni karokoa ae e a buretireti akea aia taeka ae buretireti anne naba bon au taeka ao a taiaoka n aki point of order iaona.

Tia Babaire ko maiu n ongora ao ko a bon kina te mwanta ao ko ata te anua I taku bwa tiaki kua n tuangko te Tia Babaire bwa ko a maan ao ngai naba ao ngkoe ao ngaira ni kabane ao ti a kinai tabuaiakaia. Tia Babaire e taekinaki te maku aio ngkanne e bon koaua ao te taeka aio e na teimatoa n tataeteakinaki ma tera ae karaoia ngaia n 2007 e aki maku e aki babaka ni kawai ao n te ririki aei e a tibwa maku ao e a tibwa babakanikawai. Tia Babaire aikiakora aekan taeka aikai ngaia ae raoiroi arei ao ae ngkai e a buakaka ngai Tia Babaire ngai I a bon aki nora koauana ao raoiroina ao etina.

N te tai ae nako Tia Babaire kabwara au bure ngkana tao N na ti taonnako teutana n te tai ae nako ngke e riki ae e a tia nako ae n te tai ae nako naba aio e aki ngu Kiribati e rau Kiribati bwawa te Tia Babaire bwa Taan Tei n te tai arei a rau a rau. Tera ae riki n te tai aei Tia Babaire e aki rau te rau a kaminoia te botannaomata a kauniia e a bon raoiroi anne Tia Babaire I kabwara bure ngkana tao aki kaunia ma a kaoti bwaai ngkai a kaoti ao antai ae na bukinaki.

I kabwara bure Tia Babaire ngkana tao e koaua bwa tiaki ngaia ma irou ngai ngaiia bwawa a boo iai au e aki boo Kiribati ao angan Kiribati ngkai Kiribati ai akea am aomata. Ngaira n te tai arei Tia Babaire raora ngkoe n te tai arei ao akea ara ngo ti a bon kangai naba ti rau awa e bon eti bwa e rinanon te Tua ao akea te bae e karaoia Kiribati. Manga taekin tao Kiritimati ko bakairae kabwara au bure akea ae I koteia ikai Tia Babaire akea ae kona waeia ko bakairae te Tibiika bwa ko bon bakairae ao e kawa te aba iroum ko bon kawenea te wene ao akea te bae e na riki.

Ngaia are man au taeka aikai Tia Babaire e aoria tao e bon boo au tai I a tia ni kabwara bure mai moana anne bwanan Tarawa Teinainano te kabwara bure ngkana tao e tibanako ma e bon riai naba ni kaitaraki te kaitaraki bwa e rawa n tabeitera te ongora Tia Babaire. man au taeka aikai kam rabwa taan ongora ao I mena irarikimi ngkana arona bwa iai tibanakona taiaoka I a toki Tia Babaire are ieta ao I boutoka te kataumwane ko rabwa.

Tibiika: tera am point of order te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Bon ti teuana au point of order te Tibiika bwa tao tiaki ataia bwa tao e tuai roko te Tia Tei ae karineaki ngke I moan moana au maroro ae e taekinna bwa akea au taeka ae I boutoka ke I totokoa te kataumwane ma e kona nora te record bwa I bon taekinna ae ti butimwaea ana kataumwane te Tautaeka ma e aoria n rau nanona ma ngkane tao e kakauongo riki bwa e bon taekinaki ao ngaia ann ti a tia ni kaeka man ara itera te kataumwane aei ko rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia Te Minita kona point of order? Euara Te Minita tao ko a manga taninga are imwina ke nang anganiko ngkai ngaia ao kan kanakoa am point of order.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Tibiika N na ti kaeta ana maroro Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano are mwanewea Kiritimati iaon Kiritimati iaon te mwane n Tania kain Kiritimati aki kumea te mwane n Tania n rabwata ma a kumea te principal ma n ana tai te Tia Tei mai Nonouti n ana tai n Tautaeka e kumea te Mwane n Tania e kumea rabwatan te mwane n Tania Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita e raoiroi bwa taraia I a butiko riki bwa ko a manga kaeta am point of order imwina.

Ti a nakon ara tia maroro are imwina te tia maroro ngkanne are imwina Te Minita n te Onaoraki Hon. Bootii Nauan ao I anganiko te floor Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Tia Babaire are bon arona naba arei I a moana au maroro n reitaki ma Unimwanen abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai, kain abau ae Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taaku nako Tewai ni kamauriko iaon am kain tekateka ae mimitong n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, Minita ni kabane ao ai ngaira Taan Tei ao kain te botaki ni mwakuri man te botaki ni mwane ao ai kain am taibora aika mai moa ao ai kain Kiribati aika ongora n te tawanou aio kam na bane ni mauri.

Tia Babaire N na moana moa au maroro n arora au karabwarabwa nakon te Kauoman ma kain ana tiim ake a tia ni karaoa te kataumwane ae moan baan te tamaroa aio. Karaoan te kataumwane te Tia Babaire tiaki te tibwanga ae bebete bwa te tibwanga ae nang rawawata ngaia are bon riai bwa ti na tabeka moa ti na arora ara maroro ti na moana ara maroro ni karabwaia te koraki aikai bwa a tia n aki mamatu ao tao ngkana a manga

reke matuia ao te moan miniti are a kamatui mataia iai a nora te ware te dollar ao te tarau ao manga tera riki ao te 5 ao iraua tengaa ao irabubua tengaa a bon bae n riki aikai ngaia are e rabwa te Tia Babaire.

Tia Babaire ti karabwa aron uotakirakean te kataumwane aio bwa e roti itera aika rangi ni mwaiti ao e kaekai naba kangaanga aika rangi ni mwaiti ma e koaua e bon aki kona n toki te kangaanga Tia Babaire ao ngaira naba ake taan tia kakai kangaanga tiaki naba kona ni katoki ara anga ni kakai kangaanga nakon te waaki ma e raoiroi. Tia Babaire taian maroro tao na kaitiaki moa maroro tabeua ao iai maroro ae a mwemwe ae a kangai a roko ao a manga karekei aia kaa aika boou. Ngai temanna Te Minita ae toka taekau n te social media n te Facebook bwa a taku bwa ngke I roko n te onaoraki ngkai ao iai baon Te Minita are mai imwaina ao I aki kan baonna bwa I tangira ae boou ao a meretuai bwa a kangai bwa kanga tera te Tia Tei aio ao Te Minita aio ngke ea rawa ni kabongana are mai imwaina.

Tia Babaire ngke I roko ma I butimwaeaki bwa N na nako n swear I butimwaeki n te rental ao I un ngke I butimwaeakin te rental e nga ana kaa Te Minita are imwaiu iraua boon te rental ae ti nang manga rent naba aio ao e kangai au drive $80 n te bongina. Ai bobuakara I boo te Tia Koroboki ao I kangai e nga ana kaa Te Minita are mai imwaina e wene n uruaki e uruaki a uruaki ana part tiaki naba uruakina n aron kabubutana iroun Te Minita ma tao e bon rotaki ana part ann. Ni karokoa ngkai te Tia Babaire e wene naba ngkai te kaa anne n uruaki inanon au tai ni maroro te Tia Koroboki ao I kangai kam na karekea baou bwa I aki tangira te rental aio bwa e nang bobuaka te rental ae kan bubua $ n te bongina e bon kan reke iai kantona iai te aoraki mai Makin ke mai Butaritari nako Tarawa ao te Tia koroboki e kangai iai ara kaa ae tiotanna ae boou ann ae ti bon iangoia bwa kona kaanna ao tera ti nang karaoia ma te kaa are boou are tiku ann. Ao ae ti tabe n otana ana spare part ma e tuai man reke.

Ngaia are I a kana aio Tia Babaire ao I aki kabatia arou e aki kabatia arona te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki ma aikai baika riki ma taian kabuakaka n aron are I a tia n taekinna n te social media mai imwaina kanoan ana waaki teuae Abureeti ke tao ti a kona ni kangai Abureetis ke tao tiaki ti temanna Abureeti ae tei imatau.

Ngaia are anne kabwarabwaran aron baon te Tia Tei Te Minita man te Onaoraki ae te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki e aki kabatia arona. Ngaia are

ngkana arona bwa kona baeti am rongorongo kaeti moa rongorongo nakon ae kona meretuai am rongorongo ao bon akea koauaia ao ngkana ko banga ni kewe iai ana kinako te kewe ae ti bon ataia ae irira te kewe n taainako. Tia Babaire e taekinaki naba aron ara solar Tia Babaire N na kabwara bure Tia Babaire ngkana I taekinna te kewe a taekina te kairua tera nanon ae bon ana synonym naba te kewe te kairua ma e aoria ti a taekina te kairua ao te aonikai.

Tia Babaire ti na taekina ngkane aia solar Minita e taekinaki aia solar Minita Tia Babaire bwain aia auti Minita ni kabane e kataumwaneia te Tautaeka e kataumwaneia te Tautaeka ma ngkoa ni karokoa ngkai tiaki karaka. Te bwai ae ti ibuobuoki iai ngaira Tia Babaire ti kataia ni kanimwa te solar system n ara auti n te aro bwa e na ibuobuoki nako ana kang iti te PUB bwa e rangi ni korakora e na bwakara teutana ann ao e ngae ngke e nim te solar aikai n ara auti te Tia Babaire ao ngai temanna ae I teimatoa ni kauntaeka iai ni karokoa te bong aei bwa iai naba ae ti pay ti pay bon man ara pocket ngaira Minita n te mita ae uarereke I taku bwa 20cent ke iraua ao I taku e aera ti a manga kaboa te bwai aio ae bon kaboa au ministry ni install mai iroumi ao kam a manga tiatinira eaki kanga boon tararuana ma nonorana ao riringaki.

Iai ae ti kabwaka te Tia Babaire ao Tia Babaire e reke ngai au solar system aio grid aio n au auti n tain te covid19 ao ngke I tara au budget ma au Tia koroboki n te tai arei ae e a Tia Koroboki ngkai n te Labour ao I tuangnga ti a kona n afford te solar grid aio te solar system aio kaboa au system iai bwa e aoria n ae I aki kabongana te iti ao e ibuobuoki. Ma e a roko ao I a manga kaboa N na iranna Tia Babaire iai naba boona ao ngke arona bwa akea ara saving inanon ara tai n te tai arei n te covid19 I aki kona ni kaboa te bwai aei e reke ara ibuobuoki teutana.

Tia Babaire na kaoka te maroro are kangai a kaboaki bwain aia auti Minita ma ngkoa ni karokoa ngkai iroun te Tautaeka ao aio naba teuana te kabobwai ae karaoaki nako iai. Tia Babaire N na katuka te iti nakon are bon tia maroro iaon te iti are e na manga bon kabwarabwara aron totokoan te kangaanga ao kabirimwakan kaekan kangaanga iaon te iti.

Ma N na kanakoa au maroro ngkane iaon te kataumwane e taekinaki te budget support te Tia Babaire ai raoiroina te budget support ti karabwaia kautabora ke raoraora ake a teimatoa n support ara budget

a teimatoa ni karokoa ngkai e rabwa anne. Kanga bon te Kamanga Tia Babaire ae ngkana iai ae nang roko ni buokiko ao kona manga tuangnga bwa e nang aki buokiko ngaia are ti karabwai itera aikai.

Tia Babaire ti nang roko ngkane n aron riringan te Botaki ni Kuakua e koaua Tia Babaire te Botaki ni Kuakua bon te botaki ni mwakuri ae te tia kabanemwane te tia kabanemwane n tera Tia Babaire ibukin marurungin tei Kiribati mai Makin nako Arorae, Tabuaeran, Teraina, Kiritimati ao Banaba anne bukina te Tia Babaire.

Tia Babaire ngkana ti katotongia aba aika irarikira ma aban te aonnaba ae a tia ni waakinna ngkai ni irakei ara charges ke ni kariki matan charges tabeua ibukin karaoan ma tobwan te aoraki ma te bwain aoraki ke te aomata ae aoraki ao ae ti na beroro ngaira Taan Tei bwa ana un ara botannaomata ana un ara botannaomata ao ana kangai. Na ngaia ti a manga nako n te tabo ni karao mwangai e a raka boon te mwangai ngaia ti a manga nako ikekei bwa ti na kaboa ara certificate e a raka boon te certificate. Ti na nako bwa ti na karekea ara medical certificate ni kakoaua bwa ti aki kona n roko n mwakuri n aoraki e a manga kaboaki ao itera riki tabeua Tia Babaire.

Tia Babaire I roko i Australia n te taina irouia natiu ao I nako ni karaoa tuoan matau ao ngke e karaoaki tuoan matau I nangi ni mataai ni bwaai n tutuo akekei ma ngke I a rin i Nawerewere ikai ao I kaitibo ma te specialist are e birinako naba ma temanna te Taokita Rabebe kabwara au bure ngkana I atonga arona ao I tuangnga bwa e na tuoa matau e a kairai nakon ana clinic ae te tabo n tutuo mata. Bwaai ni mwakuri ake I bane norii i Australia a bane ni iai i Nawerewere Tia Babaire ko ataia bwa iraua ae I kabwaka ngke I tuoa matau n ti matau teuana e kan ngaa te Australian dollars ae ti ibukin ana tutuo ao ana iti te Taokita ae less than 10 minute ao ana maroro ma ngai ae kabwarabae eang tara matam aei ao ko mena ao kaurea kangai bwa ti na kabutaea ao e itinna ao e a bonako naba ao e manga roko te neeti e kan ngaa. Ngke e karaoa mtau te specialist are bon tei Kiribati are e a tia naba ngkai nako e rawata riki aron karaoana ao e tei te rain itinaniku ao akea boona te Tia Babaire.

Ngaia are aikai Tia Babaire kanga itera tabeua aika ti na taraia Tia Babaire e reme tuaki aron te bwainaoraki ao e taekinaki aron te bwainaoraki e koaua Tia Babaire. Tia Babaire e meretuaki naba aron te ibetutu i Nawerewere Tia Babaire N

na bon tuangko raoi te koaua bwa are ti moantai ni kaotinakoia aoraki are a bon marurung teutana ao a rawa n otinako ma ti taumatoaia bwa ana otinakoia ae ana kaunia aia Tia Tei ti bon tuai raoi nang kan otinako ao a kaotinakoira naba.

E kakawaki tobwan te aomata ao ae ti mwakuri ngkai Tia Babaire e mwakuri ngkai au botaki ni mwakuri bwa ti na kanga ni karababa te bwai aio ti na kanga ni manga karaoa ara policy ae ti na manga kamatoatoa ara policy bwa bon ti temanna te aoraki temanna te caretaker tiaki kona n ataia te Tia Babaire. Bwa e na manga aekakira aron kaekana irouia kain Tarawa Teinainano ma aomata ake referral mai iaon aba ao tao e na manga bane nakoia aia Tia Tei ni kaunia ti na manga moanna naba n tara aron referral nakon te Maneaba ao te referral system mai iaon aba ma ngkana ti kamatoai aikai Tia Babaire ao ti tuangia M.A tai kanakoia ann tai kanakomaia ane ana manga taetae nakoia aia Tia Tei. Ti kawara ara M.A ao ngaia taekara iroun te M.A ti na bon referral ma a tuangira kain Tarawa bwa ti na aki bwa ian te policy ao arei ao arei aikai itera Tia Babaire.

Tia Babaire te tubu n raeraeti ngai temanna ngkai ae I mena n te onaoraki Tia Babaire ao I a tia ni karaua n tara te tubu ae te tubu n raeraeti te kabanea ni kangkang ao irou e nang tikiraoi ngkana I mena i abau ae Tabiteuea Maiaki e kangaanga reken te tubu n raeraeti. I kana te tari ao te ibo ao te tubu n raeraeti kanga te luxury irou ma e aera e uneakinaki Tia Babaire te tubu n raeraeti.

Tia Babaire e uneakinaki aron te bwainaoraki Tia Babaire, Tia Babaire I kukurei n taekinna ngai bwa e koaua tao Te Minita ake imwaiu ma ana Taan Mwakuri a tia ni mwakuria ao ngkai I kukurei n taekinna bwa n te ririki aio ao I bon kamatoa au taeka nakon te Tia koroboki ao au Director General ao au Directors te moan kangaanga ae ti na katokia tataren te bwain aoraki ao a tia n ongo au taeka aio. Ngkana e aki toki te kangaanga aio ao N na okiria te kauoua ni kangaanga ti na riai ni katoka birinakoia ara Taokita aika *highly qualified* ae tia n reirei ae taian specialist bwa ana aki manga nako n aba riki tabeua ana tiku iroura. Te kateniua ti na tara aron Nawerewere ngkai bwa ti na kamwengaraoia.

I maroro ma au Tia koroboki imwain nakomaiu Tia Babaire te moan kuata n te ririki ae boou n Eberi ara kantaninga bwa e nang akea te kangaanga n te bwainaoraki ma aio ara kantaninga ma ngkana e manga karekea aia kangaanga taian shipper mai Australia ao mai Fiji ke mai iaa

tiaki kona nako n taumatoaia ke tao ngkana e manga karekea ana kangaanga te supplier ti aki kona nako n taumatoaia. Ti a ti a ni karaoa ara reconciliation ngkai iaon ara tarau Tia Babaire ao ai ti $80,000 ngkai ara tarau ae ti na kabwara n ara savings n te ririki aio bwa iai ara savings n te ririki aio Tia Babaire $1 tabun te mirion te Tia Babaire.

Ngaia are I kangai ko tara te referral ko tara overseas te domestic referral te National referral eti ma taninga te ririki ae boou ao ae ti na kabaitira ian mwakara mwakau ao mwakan au Tia koroboki ni karaoi taian transfer ao taian supplementary ao tera riki bwa e na akea manga taren te Atu ni mwane teuana. Ngkana e roko te state ae na iai te kangaanga ti kona n supplementary ma te bae ti na karaoia ti na transfer ao ti na via ae na aki manga bae ana allowance te Taokita te Neeti e na aki manga short te drugs, e na aki manga baebae aron te referral mai aonaba nakomai ke mai ikai nako tinaniku.
Tia Babaire e uarereke te tai ao e aki toki te nano ni kan maroro ma I ti kan korea wiin au maroro te taeka Tia Babaire ae kangai te debt servicing te budget Tia Babaire aikai te debt servicing iai teuana tabeua kabanemwane aia loan Tautaeka ake mai imwaina ae ti teimatoa ni kakabwara n te budget n te tai aio ae bon uotanako naba uotana. Man au maroro aikai Tia Babaire ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te kataumwane aio ao I karabwaia riki kain te Finance te Accountant General ao te Tia koroboki ma ana staff ni kabane te NEPO n aia mwakuri ae moan baan te tamaroa man au maroro aikai Tia Babaire ti a katoka iaora te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I karautaeka bwa iai teutana te mena n ara bwai ae takarokaro imatara aio bwa tao e bure e bure baia nake a mena ma e aoria ao I karabwako ao I karabwai ngkami ni kabane Taan Tei ngkai ti a bon tara te tai ao e a tia ni itera 12 ao bon ami tai are kam na manga oki iai ni katawanou iai ao I a kukurei ni kamotirawa moa te auti ngkai ni karokoa manga te aoa 2 n te bwakantaai aio bon tikui ami mic ni akane akana a maiu akanne. Bwa e aonga n are ti oki ao ti a manga bon waakina are e na continue man aio ngaia are I a kamotirawa te auti ngkai ao ti a manga oki n te aoa 2 ni bwakantaai e bwara te auti.

KATAWANOU

Deputy Speaker : Mauri riki Taan Tei n te bwakantaai aio imwain ae ti na waaki ao I ti kan katanoata teutana iaon biribiri ami mic.

Tao n aekakin ae nang tiraua ae I a tia noria ae kamaua ana mic e manga

tiringnga. Ngkana arona bwa ko kamaua am mic ao ngkana ko noria naka a green naba aia mic aikai ngkanne ngke e a tia n sequence raoi are kam aikoa manga katea baimi ngkana e a ruberube arei, arei e a signalize ana mic Honorable Te Minita ae Hon.Alexander Teabo bwa e nang nako ana tai n taetae ao e a tia ngkanne n signalize bwa e a bon *in order* naba ngkane ngkana e mate ana mic Te Minita ae karineaki ao e manga ruberube are imwina are e inline are ibukin taetaena.

Ngaia are ngkana kam a tia ni kakirina ami mic kam a bon katikua naba ni kakirinna ao mai ikai ao ti nang reitanako ngkane te budget debate ao I anganiko Te Minita ae ko karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I waaki ao bwanau ma raou n Tia Tei mai abara ae Butaritari ao kain abara ae Butaritari ni kamauri n te bwakantaai aei ngkai ko a manga tekateka Madam Deputy Speaker ni kaira ara bowi n te tai. Nakoim te Beretitenti kain te kaebineti ni kabane, Taan Tei, te Leader n te kaitara ao Taan Tei ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Ao I kukurei n taetae iaon te kataumwane aei Tia Babaire ao N na moana au taetae man te taeka ae kangai e na bon taetae te ware ke te mwaiti anne te bwai ae na bon kona n taraki e na bon taetae te ware n te tai aio Tia Babaire ao e taekinaki bwa $400 tabun te mirion Tia Babaire. I kukurei naba n taekinna bwa ngai ai 17 au ririki n te Auti n Tei ao I a tia naba ni mwakuri n te Tautaeka 10 tabun naba te ririki mai imwaina ao I a tia naba ni mena n te aobiti ni mwane I a tia naba nori kataumwane n taai aika nako Tia Babaire ao I nora aron biribirin te mwane Tia Babaire kataumwane n taai akekei ni karokoa ngkai bwa e bon koaua ae bon uarereke te kataumwane ma ngkekei n aron are e taekinna temanna bwa e taku bwa e katoka ana buoka ke ana support ma ana budget support England.

Anne te bwai ae ti noria ma iai te taowae ae karaoaki n te tai ann Tia Babaire a tangiroa naba te botannaomata anne te bwai ae ti taku bwa e na riai n taraki naba Tia Babaire. Ngkai n te tai aei Tia Babaire $400 tabun te mirion ae teretere ngkai n te tai aei man moan rokon Tobwan Kiribati Tia Babaire ao e a roko te kataumwane n te aekaki ni mwaiti ae e a bon e a kitana te ware are kakatauaki man taai akekei te taneiai n taai akekei. Ngkana iai te raka n te kataumwane iai te mwakuri ae raka Tia Babaire ao iai te noraba ae raka naba Tia Babaire.

Ngkana ko bon karaua ni kinouta te kataumwane Tia Babaire ao ni kabotaua ma taai aika nako Tia Babaire ngkoa ti kanoan ana waaki te Tautaeka n ti ngaia ao tao iai tabeua tao tera e rang limited e rangi ni karako ma ngkai n te tai aio Tia Babaire e a people-centered bwaai ni kabane te botannaomata Tia Babaire. Iai te kataumwane ibukin te botannaomata e ngureakinaki te mwane bwa e bane e aera e a rangi ni mwaiti ae iranaki anga mwane aikai Tia Babaire a mena iaa mwane aikai Tia Babaire a bwaro iaa ae a bon katereaki n te kataumwane.

E karako ae kam karaoia akea te bae kam karaoia a kainano kain Kiribati Tia Babaire a ngure e tare te bwai aei e tare te bwai aei ma nora te kataumwane antai aika bon kareaki n te kataumwane e bon taetae te ware n aron ae I taekinna Tia Babaire ngaia are au kantaninga bwa e na teretere bwa te kataumwane n te tai aei Tia Babaire e a noraaba e a riai ae kataumwaneaki ibukin tei Kiribati Tia Babaire. Iai ibukin Kiribati iai ibukin tei Kiribati te Tautaeka aio ngke e moan roko ao e kainaki te PIPA imwaina n 2015 akea te karekemwane man te tabo anne akea ao ti keiaki ti keiaki akea ara karekemwane n te tai anne tiaki buta te Tania 4 te ririki bwa ti kataia ni manga kaoka rabwatan te Tania are e bubutaki ni katoa ririki imwaira. Moan te tiraua ae butaki e kaan $300 te mirion ti kataia ni kamwengaraoia ao a taku ara taeka e na birion n ara term aio ma e moan taai ni birion 2 te ririki e a teke naba te birion akea ae butaki.

Te kauoua n term e a ngureakinaki bwa ti buta $80,000,000 te mirion te RERF nanon te RERF ke bwa te karekemwane ae na kakabaranta te kataumwane ao anne nanon te taeka ae te RERF te Revenue Equalization Reserve Fund ao ti a tibwa buta $80 n ae nako. Iai $40 are e a tia ni butaki ngaia are bon ara iraorao Tia Babaire bwa ngkai ti tuangaki e a wene am kataumwane e nga are ko taekini iai te taeka ae kangai te tataonakin nano ao te tai bon bwaai aika moan te kakawaki ngkana kona barongaa am baronga ae bubura ibukin am botannaomata ke ni kakoroi bwaai ke ni kabwaroi bwaai ake kona kabwaroi nakon am botannaomata te taotaonakin nano ao te tai ae tau Tia Babaire.

Ti bon tara te tai aei Tia Babaire e a bon tibwa rinerine e toki te auti ni May e a tibwa kateaki te auti inanon a tibwa rineaki kaina inanon Aokati ao e a tibwa rineaki te Beretitenti n Okitobwa Tia Babaire e caretaker te Tautaeka. Okitobwa ma te kataumwane e a kaman kaweneaki imwain rokon te Tautaeka imwain

are e bon tei raoi te Tautaeka are ngkai aei are kaokaki nakon ana kaintekateka a kaman waaki bwa are e riai ni waaki ni karaoaki te mwakuri aei bwa e na aki tine. Ngaia are anne bukina ae ti kangai nakoia ara botannaomata taotaona nanomi bwa e kainanoaki te tai bwa e nangi ni mwaiti e nangi ni mwaiti are ti taekinna nakoimi ao e bon tangira te tai naba ae bon tau ngaia are taotaona nanomi ara botannaomata.

Tia Babaire e kakoauaki naba bwa ngkana ti tara te Local Contribution nakon te Development Tia Babaire anen e nangi ni mwaiti ni kabotauaki ma taai aika nako naba Tia Babaire. Ti a bon tokanikai ke ti a bon kabwaraoa ngke ti a bon mwaneni angin baika ti taku bwa te development iaon abara ae Kiribati Tia Babaire ngkana ti kabotaua aron ara taibora ma mwanee ni buoka mai tinaniku Tia Babaire ao e rangi ni mwaiti ae ti karaoia bwa e na contribute nakon ara development te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aio e bon taetae kanoan te kataumwane Tia Babaire iai te Development Budget are na manga bon otinako Tia Babaire aio ngkai are ti kawenea aio te recurrent budget Tia Babaire. Te Tautaeka aio iai naba are angania tenan kambwana ake a kateaki bwa n te tai aei ao n aron ae ti taekinna n aron ae taekinaki au kambwana ae te KPA Tia Babaire e taekinaki bwa angkoa a ti kona ni karokoaki Container ake tao ti iraua Tia Babaire ake a bebete riki aki kona n roko tao tenan 40. E kairua te rongorongo ann Tia Babaire anne ti Kiritimati ma i Tarawa ikai e bon kona uotana. Te bwai ni mwakuri are ti otanna ibukin Kiritimati Tia Babaire e a tia are te primo e a tia e a tauraoi anne ma are te reach stacker Tia Babaire ae ti taekinna e taninga tiana man te procurement Tia Babaire e a kaman wene ma ti taninga tiana n te tai aio Tia Babaire ann e na bon roko e a bon tia ni kaman wene ann.

Ao I kan katerea bwa aio te kambwana aio bon te kambwana irouna ae iai ana port aio kanga kataumwane ake itinanikun kataumwane aki kakataumwane aia kataumwane ikai. Te kataumwane ae ti maroroakinna aio te kataumwane ae ana kataumwane te Tautaeka bon ibukin ana waaki tenan raa Ministry ma botaki ake ian te Tautaeka Tia Babaire ma kambwana ake itinanikun te Tautaeka ake ana kambwana te Tautaeka bon iai anne te layer teuana itinanikun te kataumwane aei Tia Babaire ae bon iai aia bebwa n tararua ao bon iai aron kabonganan aia mwane Tia Babaire ao e rabwa bwa n aron ae I taekinna anne e a tia noria au kambwana aio e a tia n otana ana

bwai Kiritimati ma ae i Tarawa Tia Babaire e bon toamau Tia Babaire.

Mwanen karawa Tia Babaire e taekinaki ningai ae na roko mwanen karawa Tia Babaire. Tia Babaire e koaua ae e a bon maan te tai bwa aio I taku bwa man te tai are man te kateniua n Tautaeka are mwemwekaki aio mwanen karawa Tia Babaire ao e tiku ni karokoa ngkai Tia Babaire ma I kukurei n taekinna bwa iai mwakuri aika tia ni karaoaki iaon aio Tia Babaire I karabwa Te Minita are mai imwaiu are bon Te Minita are aia Tia Tei kain te kauoua n aba mai Maiaki bwa e kataurao aio ao ngai ngkanne are Te Minita are aia Tia Tei kain te kauoua n aba naba mai Meang are I a tauraoi ngkane ni manga reitanako are karaoia Te Minita aio Tia Babaire.

Iai te mwane ae ti kakarekea mai iroun Fiji ngkai ae $3,000 tabun ma te mwane aei are e nakon te rabwata are AKA ao aio kabaera bwa e na, iai ana Tua te AKO Tia Babaire iaon te safety ma tenan raa ni kabane ibukin te marae n tenan raa Tia Babaire anne te mwane anne ngkanne e tauraoi are man are ti kakarekea man te karawa Tia Babaire e tauraoi ao e tauraoi ngkane ni karaoi mwakuri aikai Tia Babaire bwa e aonga n ae teimatoa te safety ma tamaroan te marae nakon te standard are bon kakainanoaki Tia Babaire.

Ngaia are e na teretere ae anne ae ti waakinna n te tai aei Tia Babaire e tabe naba ni waakinna Tia Babaire ti a tia ni maroro ma nake ana buokira iaon aei Tia Babaire moan te bubura karaoan te bwai aio Tia Babaire bwa ngkana ti na anaa te karawa aio Tia Babaire ao iai tenan requirement aika ti na riai ni kakoroi nanoia. Are ngkana ti karau ni boboti baikai ni kabane Tia Babaire tao manga irabui naba te mirion ae ti na manga kabanea naba Tia Babaire.

Ngaia are aikai baika ti karau ni kateitei Tia Babaire n te tai aei ao ti karaua ni maroroia Tia Babaire ma rabwata aika a buokira n aei e na teretere bwa iai te bwai ae ti karaoia Tia Babaire iaon kaokakin ara karawa Tia Babaire.

Tia Babaire I kukurei naba n taekinna bwa e taekinaki bwa e aera ti $30,000,000 te mirion ae kabwaroaki Tia Babaire ngai iaon abau n aron ae ti taekinna Tia Babaire te Tautaeka iai ana karikirake are e karaoia Tia Babaire ao ti kukurei n taekinna e a waaki ngkai te karao kawai iaon abara ae Butaritari Tia Babaire iai are e taekinaki ane $30 mirion anne ngkane ane e a waaki Tia Babaire ane kataki te karaoi kawai e na

karaoaki iaon Kiribati ni kabane aban Kiribati akana a tia n taketeneaki Tia Babaire n te karikirake aei Tia Babaire anne e na waakinna Butaritari Tia Babaire ao ti kukurei n taekinna bwa aio e nang korakora ana impact Tia Babaire e korakora ana impact.

N aron ae taekinna e aera e aki ae tae e priorities ni kangai kam na tutua bwa e nga e a tia aron te baronga naba iaon te karawai Tia Babaire ao aron karaoan naba te marae Tia Babaire.

Ngaia are ara kantaninga bwa e teretere aron naba te baronga iaon tenan Infrastructure ake a irekereke ma aio Tia Babaire. Tia Babaire iai are ti kataua ibukin ara botannaomata akana n te itera mainiku te kibakiba Tia Babaire te kibakiba Tia Babaire ao nako Mainiku Tia Babaire ao e koaua n Te Manga Kataumwane iai naba te aeka ni mwaiti ane kam na noria ae moan te bubura Tia Babaire. Aio te bwai ae ti kukurei n taekinna bwa aio kainanora ngaira kain Kiribati e nang uamaenako abara ni kabane ao ti riai ni katoma aron te reitaki ke aron te mwamwananga nakon taabo aikai Tia Babaire. Kain te itera Mainiku ara botannaomata akana i Mainiku a kainanoa naba te reitaki Tia Babaire ao ngaia are iai naba te kataumwane are ti kataua ian anne ane ibukin buokakin tera te kiba nako Kiritimati.

Bon ara nanokawaki bwa are e taekinaki bwa e aera ami Embraer ti a tia n taekinna Tia Babaire ae ti mwakuria Tia Babaire ngkai n te tai aei ao a bane moa ni kaokaki moa intin ake a karaoaki man te Brad and quickly Tia Babaire are te kambwana are mai America are e karaoaki n 2019 a bane ni *go to shop* Tia Babaire bwa ana bane moa ni manga moan karaoaki Tia Babaire ana onobwaiaki Tia Babaire ke ana iranaki Tia Babaire ana *maintain* ana karaoaki ibukina bwa are tao e a tia n riki te kabuanibwai n taai aika nako Tia Babaire a bane moa n toki moa kabonganakina anne ae ti mwakuria Tia Babaire.

I kukurei n taekinna bwa iai ara reitaki ma Fiji ao ai ara reitaki ma Nauru ao ti kukurei n taekinna bwa n okin temanna ara aomata mai Fiji n te tai aei kanga e nang moanna n reke te mwakete iroura bwa e a kona ngkai ni kiba te Embraer e kairua are tera are kam karaoia e aera e aki kona ni kiba. Ngkai e a kona ni kiba bwa e a tia ni meet te requirement are e a tia ni katauaki ibukina e kona ngkai ni kiba te Embraer ngkana arona bwa e roko iai ara kauoua are e na roko n te first quarter ao iai ara toma ma Nauru are ti na kataia n join ma te Air Nauru n aron are ana

bubuti are ti na kataia n joint ao ti na grab te market bwa Fiji e a kataua bwa ti na kona nako Fiji ao nako Kiritimati ngaia ti kangai. Iai mwakuri aika karaoaki Tia Babaire ao ti kukurei bwa Fiji e a moanna ni given nakon e a tia n anga ana kariaia ao ai manga ngaira ngkanne ma Nauru ti na kataia ni baronga aei Tia Babaire.

Ngaia are e na aki raraoma bwa n aron are I taekinna ti kukurei n taekinna bwa ae ti mwakuria ae ti mwakuria e na bon teke ara takete Tia Babaire ngkana ti teimatoa ni mwakuri ma ara tari akana kain Nauru Tia Babaire ao e koaua ae anne ae I kan taekinna e na aki taekinaki bwa angkoa akea te bwai ae karaoaki. Ngkana ko bon nora aron kantokara iroun te Fiji Airways Tia Babaire e bon nang oro ian karawa Tia Babaire e bon nang karika te mena ao ngkana e reke aio iroura Tia Babaire ma ara tari n Nauru Tia Babaire are ti na uaia ni buoka ni bwai iaon te bwai aio Tia Babaire ao ni kataia ni buoka aron ara kibakiba imarenara ngaira aikai ao I taku bwa e na teke te takete ae ti kataia ni iangoia.

Aio kanoan te mwakuri Tia Babaire e a tia ni katabwenaki e a tia n tabwena ao e a tia n reke te kaeka man ana itera Fiji n aron ae I a tia n taekinna ti a kona ni go ahead ngkana arona bwa e na tauraoi are e na ti na proceed ma are ti a tia ngkai inanon ara plan. Tia Babaire ao anne te bwai ae I kukurei n taekinna bwa te MICT ti na kataia ni kakoroi nanon aikanne n te tai aei Tia Babaire. E uarereke te tai Tia Babaire ma e koaua au kantaninga e teretere are te ware Tia Babaire ao akea ae kakewea bwa e bon mwaiti ae tia ni kakaraoia te Tautaeka aio Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita are e na taetae imwina Te Minita man te MCIA Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ma tao e kakawaki te tai aio ngkana I a tibwa taetae ao ko kaira te bowi n te tai aio I anganiko te bwana ni katekeraoi nakoim ao ai bwanau naba ni kamauri nakoim ao te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao Taan Tei ongora kain Kiribati ni kabane ake kam ongora n te tai aio ao ai bon kain ana aobiti te Kauoman Beretitenti are a teimatoa n support n anga aia support man te itera arei. I a tabeka bwanan te kamauri te inga ao te kamauri bwanaia kain Tarawa Teinaieta n reitaki ma te botaki ni mwakuri ae te MCIA ni kamauri ngkami n te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

I rangi ni kukurei naba n te bwakantaai aio Madam Speaker tao n anga moa te bwana ni kaitau ae moan te abwabwaki nakon te Kauoman Beretitenti ma kain am aobiti, am Tia koroboki kain te NEPO ni kataurаoan te kataumwane ibukin te ririki 2025 are e a wene n te tai aio ao n tabekaki nako matan te auti bwa e na kabwataki n te tai aio Madam Speaker. Madam Deputy Speaker I rangi ni kukurei bwa iai kaobin ana maroro te Kauoman Beretitenti are I taku bwa e a kabebetea naba aron te ota tao ni bon au itera e buoka aron otau ao kairan au maroro ibukin manga te boki ni kataumwane are e a uotaki bwa e na kabwataki bwa te Tua n te tai aio Madam Deputy Speaker.

Tibiika Madam Speaker tao e koaua n ongorara ao n aron are I taekinna n aron te maroro are e a tia kaobin te maroro ao te boki are e wene imatara n te tai aio n te tai aio e a bon anganai naba kanga te hope ma te kantaninga ae abwabwaki bwa birira ke kairara nakon te tai ae na roko n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati n aran te kataumwane bwa kanga raran te botannaomata ao I rangi ni kakatonga bwa I taku bwa e na nakoraoi ao e na butiraoi aron ana mwakuri te Tautaeka inanon te boki ni kataumwane ae kaweneaki ma iteran nako tabena aika kakawaki ibukin te botannaomata are e a tia ni kaweneaki n te tai aio. Madam Speaker bon te kubanako ngai bwa n ongorau n te maroro tao e moa mai iroun te Leader ae karineaki ao e rangi ni katerea ao ni katurua kanga boutokaan te kataumwane aio ma te bwai ae raraomakinna bwa tarakin te karekemwane neie Deputy Madam Speaker.

Tao e aoria bwa are bon inaomatana ao ngaira ni bon ara taratara kai tao e koaua bwa ti boou naba bwa Minita ngaira inanon te Tautaeka aio n te term aio ao rokora inanon te cabinet ao bwaai ake a karioaki man tibwatibwaki ni karioaki bwa te iango ibukin kabutan ana waaki Kiribati ao ti taku bwa e kakamwakuri te Tautaeka. Ti noria ao ti kakoaua bwa e aki matu te Tautaeka ao e bon eti n taeka Te Minita n te Fisheries ao Minita riki tabeman ake a tia ni katerea bwa te Tautaeka aio iai ana kantaninga ibukin iangoan te karekemwane ma e koaua ae bon aki kona n anaa te tai bwa tao e na overnight ao a reke naba bwaai aikai.

Ma iai tao te plan ao iai te kantaninga ae kaweneaki bwa aikai n te tai aio inanon te kataratara n te 20 n ririki ao ana teke aikai ao I taku bwa Kiribati e na kantaninga ao e na toki te raraoma ao au kantaninga bwa e na ebiebi ao e na nora aron te kakamwakuri ae I taku bwa ti noria

inanon te tai aio n ana waaki ara tia kairiri ara Beretitenti ae karineaki His Excellency Taneti Mamau. Tao e kabotoaki kanga I bon shock bwa e katereaki teutana kabwakan te kataumwane tao te karekemwane ao a taekinaki naba bwaai tabeua are I taku ngai naba bwa kanga I bon mimi bwa tao aio tao bon te anga teuana ni manga ko na n takarua ke ni kabunrerei maroro aika akea etina neie Deputy Speaker bwa e manga reke te tai kanga tao bon te opportunity naba teuana irouia ni ko na ni kuai itera tabeua ae I taku bwa e kakawaki bwa ana taekinna ao e na ongo Kiribati.

Ma e aoria bwa are ngai teuana ae I nang kan kaitiakia Madam Deputy Speaker bwa ae ti boou n te tai aio ao ti a bukinaki bwa ngaira Minita aika ti roko ti a bon tangira naba baora te kaa bwa ana boou. Ngai ngkai I roko n au Ministry ae boou Madam Speaker a bon akea te kaa are mai imwaiu bwa tera ae e a riki tao N na takaruaia bwa e na ongo Kiribati ai 5 ririkin te kaa are e a tia ni kabonganaki ao e a bon e aki tau ao e teimatoa n uruaki ao ni karaoaki. Ngaia are I taku bwa e akea ara iango iai Madam Speaker ma ti kaitauiia ara taan koroboki ma tao bon te Tia koroboki ma kain ara aobiti bwa bon ngaia aika baronga aikai ao a katauraoia ibukira bwa tao ibukin naba karaoan tibwangara bwa ti na karaoa ara mwakuri ao tao ian naba tao bon ara entitlement are e na riai n reke te kaa ke baikara riki aika na kona n tobwa naba aron te mwakuri bwa ti na ko na naba n anga tao ti na ang ariki ngaira naba Minita bwa are bon ngaira ae ti tabena te Ministry. Ti na riai n roko ti na kaungaia kain ara Ministry ao I taku bwa bon ngaira n taainako ae ti na kaunga te mwakuri ao n tokin naba te tai bon ngaira naba aika ti na kaekai titiraki aikana a rio mai iroun te botannaomata ni kaineti ma ara Ministry are ti tararuaia iroura kanga Ministers concern ni Ministry akana a kakaokoro Madam Speaker.

Eang Madam Deputy Speaker bwa n rokou tao e koaua iai naba te maroro teuana ae kanga ngai irou e bon aonikai ao e rangi ni irekereke ma au Ministry ae I mena iai ao tao e koaua kanga I aki riai bwa N na kauntaeka ma temanna te unimwane ae rangi ni karineaki ao tao e taekinna bwa I abana i Nonouti e aki e tuai man bwaka mwanen te Maintenance. I aki ataia bwa e a tia n ongora te Tia Tei aio n te tai aio ke e tuai bwa ae I matau aio e kanakoaki n te Kanimabong n 6 n Ritembwa 2024 ao ana mwane Nonouti ae roko inanon bain ana Kauntira $32,518 ae e a tekateka n ana Kauntira Madam Deputy Speaker ibukin kaitiakan te bwai are e a tia n

takaruaia bwa e taku bwa ai akea ana mwane te Tautaeka.

Ngaia are I taku bwa aio kai e a kaineti ma au Ministry ao I riai ni bon kaetia ao n taekinna bwa e riai ni karekea rongorongon aio te Tia Tei ae moan baan te karineaki bwa e na ongora iroun ana Kiraaka bwa iai te mwane ae kanakoaki aio ke akea. Ma I rangi ni karautaeka ngkana e a taekinaki ikai ni kaburereaki te maroro ao ni kataki ni kaunaki kain Kiribati bwa ngaia te Tautaeka aio e rangi e aki mwannanoi ke ni katiaki aia tinetine are aia tinetine te botannaomata are e a tia ni kamwakuria ibukin te Maintenance Madam Speaker. E na uringaki naba Madam Speaker bwa bon te Tautaeka naba aio ae e rangi n abwabwaki ana kantaninga ma nanona e nang tangiria ana Taan Mwakuri i buki ao e ataia bwa ara botannaomata akana ibuki a bon taona baia a bon a taobai man karaoan te Maintenance.

Tera ae karaoia te Tautaeka aio Madam Speaker ao n tara naba aia itera ni karekemwane ara botannaomata akana i buki . E karaka te maintenance cost are I taku bwa a bon bane namakinna Taan Tei ni kabane n aia abamwakoro bwa anne kanga te incentive nakon te botannaomata akana i buki bwa ana kibara te mwakuri ao e ngae ngke e na kibaraki te mwakuri ma *at the same time* naba e na reke naba aia mwane ara botannaomata akana a mena i buki te mwaiti ae e a bubura n aron ae a ko na ngkai ni karekea n te tai aio. Ao anne naba kamoamoakin te waaki neie Madam Speaker ao I taku bwa kain buki ao te Tautaeka aio n ana leadership ara Beretitenti ae karineaki ma ana party ae Tobwan Kiribati I rangi ni kakaitau bwa e rangi nora kakawakin te kauntira n abamwakoro ao e rangi ni katerea n ana motinnano ao ngke moan rokona inanon ana tai n Tautaeka bwa e a rangi ni kamanena raoi te Kauntira bwa e ataia bwa bon ana buriti ana buriti nakon ana botannaomata akana i buki Madam Speaker.

N na katerei teutana baika ana proof au rongorongo ae I taekini aikai Madam Speaker bwa ngke e roko te Tautaeka aio ao n 2017 ao e a karekea booia Mayor, Kauntira aike a rineaki te Kauoman Mayor ao e karekea bwa te Mayor $200 ao te Kauoman Mayor $150 ao Kauntira $100. E aki nonoraki aikai aio akea n Tautaeka aika nako imwain te Tautaeka aio Madam Speaker ibukin tera ngkai e karaoa anne te Tautaeka e oti bwa iai nanona ma ana koaua ae bon nene bwa e ataia bwa kauntira tiaki te bwai te kauntira tiaki te bwai tao te rabwata ae kanga e na manrereaki Madam Speaker.

Ma e ataia te Tautaeka aio ma ana party ae Tobwan Kiribati bwa arei bon reitan raoi ana waaki te Tautaeka ae te Tautaeka ae te Central Government reitan ana mwakuri bwa e na karokoa iroun te botannaomata bon te Kauntira ao anne ae e aki kewekewe n ana motinnano ao n te bwai ae karaoia Madam Speaker. Ma e aki bwara nanona n Tianuare 2023 ao e manga karaka booia naba Kauntira e manga angania riki kanga karineakia bwa e na noria bwa kam na aki tiku n aei ma N na angani ngkami riki karineakimi bwa I ataia bwa ngkami Kauntira e nang korakora tibwangami ibukin te Tautaeka. Ngkami akana kam mena i abamwakoro kam tibwatibwa te mwane ni kara, kam tibwatibwa te mwane n aki mwakuri, baikara baike kanoan ana service te Tautaeka e karaoaki iroun te Kauntira ngaia are e manga kangai N na karaka riki boom ngkoe te Mayor nakon $400 te Vice Mayor $300, elected members Kauntira $200 ao tiaki ti ngaia ma e karaka naba aia bwakabwai Taan Mwakuri nakon 30% irouia Taan Mwakuri iaon aba n ara Kauntira Madam Speaker.

Ngaia ae I taku bwa aikai I a riai ni baeti ae Te Minita n te MCIA n te tai aio bwa I nora kanga ana kakamwakuri te Tautaeka aio nora aron kakawakia Kauntira ao nora kakawakin te service are e na karaoia te Kauntira ao riki ae teimatoa inanon ana kataumwane n te tai aei. Ngaia are tao e koaua kanga tao bon te titiraki bwa e a rangi ni kabuakaka te kataumwane ma I taku bwa ti a tia namakina inanon te 8 n ririki ae e a tia nako Madam Deputy Speaker ti a tia nora aron butina bwa are e buti man te kataumwane. Kataumwane akana a buti inanon te 8 te ririki akanne a bane n tia n tobwaki ara botannaomata iai man karangaaki te mwane nakon te botannaomata are ngaia e koaua te karaki are bon iai rakan te maiu n te tai aio Madam Speaker ao i buki ao n taabo akana I tia n roko iai Madam Speaker tiaki n ti n au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta bwa aaba tabeua akana I roko iai.

I bon nora aron te bitaki ae rangi n abwabwaki tao n aron maiuia ma aron karekean aia bwai ara botannaomata are aki kona ngkoa ni karekea ao n te tai aio a kona n reke bwa anne kanoan karanganakoan te mwane inanon te kataumwane aika rangi ni manena ibukia te botannaomata. Ngaia are tao I rangi ni kabwara bure bwa are I taku bwa e anaki te totoko ian te karekemwane ma n aron are ti bon ataia ane bon iai tabeia ao bon au reke kanga I bon nanokawaki bwa a bon katorotoroaki naba iai Taan Mwakuri. Bwa are tiaki

te Tautaeka aio ae mena bwa e mwakuri te Cabinet te Beretitenti ma ana Cabinet iai ana taan rabakau akana a mwakuri ma ngaia ngaia are Nakane taan karaoa te kekeiaki ibukin iangoan ana mwakuri ibukin te Tautaeka.

Ngaia are I nanokawaki ngkai e na katorotoroaki te Tautaeka bon katorotoroaia naba Taan Mwakuri aike taan rabakau n te Tautaeka. Man taeka tabeua aikai Madam Deputy Speaker e a boo au tai I kabwara bure ngkana iai tibanakon au maroro ao I taku bwa aio nanou ni baeta nanou ae I taku bwa e bon nako man nanou ao e rabwa ao I a kabwara bure ngkana iai tibanakona ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa iai am point of order Tia Tei e nakoim moa Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire I kukurei ni point of order bwa are ngai temanna ae I tangiria n taekinna ae I taku bwa e koaua ao te point of order Tia Babaire e na nako raoi ni kakaea te bwai ae I taekinna Te Minita

Deputy Speaker : Kabwara au bure te Tia Tei titabo e aki maiu am mic kan taetae riki e aonga n ae bon ota bwanam.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e nang kakawaki irou bwa N na taekinna ae I taku bwa etin te rongorongo Tia Babaire ao are I kataia n taekinna Tia Babaire bwa e tiatianaki ngkai e a maan n aki bwaka e taekinna e nang tibwa tia ni bwaka ma e tuai ni bane. I tarebon ngkai e ingabong ngkai e ingabong tiaki ngkoananoa ngkai e ingabong ni kakaea rongorongo ao e taku te koraki e tuai ni bane Tia Babaire.

Bukin tera ae e a kawenenakoaki ao a katukaki aomata bwa ana aki anganaki aia mwane ae e a riai ni bwaka.

Deputy Speaker: Te Tia Tei I taku bwa ko a tia ni katerea am point of order ko rarabwa.

Ti a nakon ngkanne ara tia maroro are imwina Te Minita ibukin te mwakuri te botaki ni mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati, e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I nang kakaitau ngkai ko anganai au tai ao I moanna ma taeka ni kamauri nakoira ni kabane. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae I tei bukina te MISE ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te

Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane ao kain te taibora ao ai Taan Mwakuri ake a bane n standby n anga aia boutoka nakon te Tautaeka. I a moanna ma taeka ni kamauri nakoira ni kabane ni bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki bwa ti na kanakoi naba tabeua bwanara ni boutoka ara Biira aei te Biira ibukin te kataumwane ibukin te ririki 2025 ma tao imwain anne Madam Speaker ao ko ti tara ara order paper bwa e bure bwa tiaki 24 bwa 25 ane oti iaon te order paper e aonga n eti te record

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: I kan taetae teutana iaon te bwai ae te kataumwane ao tao e koaua e bon riai bwa e na kabwarabwaraki nakoia ara botannaomata bwa tera te bwai ae te kataumwane ao e na aki n ae ti na riai n ataia bwa ngaira te botannaomata bwa te kataumwane kanga ai bon aron kanga ana course te kaibuke are e nang mwananga ao ti nang iria ngkanne. N te tai aei e a kawenea ana course te Tautaeka bwa ti nang mwananga inanon te maan ae 365 te bong ao ti nang kanga ni kawaka ara Tautaeka ni Kiribati ti na kawenea ngkanne te kataumwane bwa are e aki kona ni buti bwaai ngkana akea te bwai ae te mwane n aron are e taekinna te Tia Tei mai Kiritimati are bon raran te waaki te bwai ae te mwane.

Ti kakaitau Madam Speaker bwa inanon ara kataumwane aei ao e oti bwa $100,000 te surplus ke te tatara ni mwane imwin te karekemwane ao ko manga minus ke ko manga anaia ma te kabanemwane ao e otinako ngkanne $100,000 te nikira. Are oti ikai bwa tiaki deficient ke tiaki e aki kerikaki ara kabanemwane ian te kataumwane ian te karekemwane ao e nang kakawaki aio Madam Speaker bwa ti na kabwarabwara nakoia ara botannaomata bwa n aron are I taekinna te course ana course te Tautaeka baika tenan te kataumwane bon te katautau bwa ti na kanga n roko n te tai arei. Tao e mena e na bubura riki ara raka ke ara surplus ke tao e mena e na manga bwaka ian ara ware ae ti karaoia n te tai aei.

E koaua are bon akea mwakara n aron mwakan teuare i karawa are ko na nori bwaai ma iai tibwangara bwa ti na katautau ao ann bukina ae ti uotia n te tai aei bwa aio ara katautau nakon te ririki ae na roko bwa ti na biri inanona ao ngaira tenan tabo ni mwakuri ngaira Minita ti na bane ni kairia ara tabo ni mwakuri ke ara Ministry nakon te kataumwane are e baireaki ao are

kam kabwatia n te tai aei kain te Auti ni Maungatabu.

E koaua ti na taraia ngkanne bwa tera ana impact raoi tao te bwai ae te kataumwane tera te bae e na riki nakon te botannaomata n te bwai ae te kataumwane ao n aron are e a tia n taekinaki ao ti a tia namakinna bwa ngkana e bubura te kataumwane ao e na bubura te mwane ae na biribiri inanon ara kaubwain Kiribati ke ana basket Kiribati ana economy Kiribati. Ni kabotauaki n taai aika nako ao e nang uarereke te kataumwane ao e ko bon ataia naba bwa e uarereke aron mauia kain Kiribati ni kona ni karekei bwaika akea ngkoa mai imwaina n te tai aei ao ti a roko n tenan kabanea n ririki n te ririki aio ae 2024 ao te highest te kabanea n rietata mai buakon ana kataumwane Kiribati ae ti a roko n $4006 mirion. Aio akea mai imwaina ao I kan okirikaki nakon kanga ni kan taraia bwa tera te bae e riki nakoia kain Kiribati man te bwai ae te kataumwane tera rekereken te kataumwane ma mauia kain Kiribati bwa are aio ae nang turuturu ao nang kan ongora iai kain Kiribati.

N na kaoka ana rongorongo temanna te Unimwane ae nang titiku n au kantaninga ana taeka te Unimwane aei n te abamwakoro teuana are ti kawaria ao e taku ana taeka kam rangi n rabwa bwa ngkoa ao iai aia karinan kain Kiribati aika teniua I aki ko na ni mwamwaninga te aeka n rongorongo anne bwa te moan karinan aomata ake a ririanna. Aio e karaoia bwa ana kabotau teuaei aomata ake a ririanna ake iaona riki aomata ake a bush bike ao are teuana riki aomata ake a rebwerebwe. Ngke kam roko Tobwan Kiribati ao kam a kataia ni kanakoi tenan karinan aomata aikai bwa aomata ni kabane ake a bon ti ririanna ae a ko na ni kaboa aia rebwerebwe ao I taku bwa ti nora koaua anne man keraken mwaitin kainanoan te bwaa iaon aba n aron ae ti a manga uotiarake ikai. Ti a nora kainanoana ibukin te bwai teuana ma te bwai teuana bwa e a kerake maiun tei Kiribati.

Ma e koaua Madam Speaker te bwai ae kakawaki naba bwa ti na tau baia ara botannaomata bwa ti ataia bwa kai e kerake mauia ao e na riai naba ni kerake aroia ma ti ataia bwa iai tabeman ara botannaomata ae a kamanena mwaitin aia karekemwane ao mwaitin naba aia kabanemwane n anga aika a riaon are tao bon mauia mai imwaina. Ngaia are e koaua aikai e a bon nakoira Madam Speaker ma aikai I taku bwa e oti bwa te kanikinaa ae iai rakan maiun tei Kiribati ao tiaki kona ni kakewea anne. Kain Kiribati n abau ae Tamana ao n abami ni

kabane ane ai uowaa ana rebwerebwe ni mwengana ane iai a manga e a kan mane ana rebwerebwe e a manga keiakina riki tewana ni manga ni kaboa. Aikai e kaota ikai aron kakawakin te bwai ae te kataumwane bwa are ngke ti kataumwaneia mai ikai ao e a rangaa naba te mwane e a nako ni kakeerakea boon te ben, e kanakoa te roo mai irouia kaaro e a taua te Tautaeka. Aia mwane are e rereke are tao aia saving are ana riai ni kabwaka nakoia natia e a reke bwa aia nikira ni mwane ao a ko na ni kabooi bwaai ake a bon aki ko na ngkoa ni kabooi mai imwaina ao antai ngkoa aika mwanemwane mai imwaina ti bon ataia Madam Speaker bwa bon iai aikana bon mabiao n taai aika nako.

Ngaia are n taai aika nako ao aomata n taai akekei aki bati n tabekina te kataumwane aki tao a kan ongora ke a kan aki naba bwa are te kataumwane n taai akekei e a bon ti tabe naba ma bon butin te Tautaeka. Booia Taan Mwakuri ma tao terana ma terana n taai aikai n aron are e taekinaki e a people-centered ara kataumwane e a nangi ni kabanea ana tai e a bane ae korakora iroun te botannaomata bwa aio ti noria bwa te botannaomata bon ana karikibai te uea ae moan baan te kakawaki ibuakon bwaai ni kabane. Ngaia are ti riai bwa ti na kabanea ma e koaua tenan kangaanga ngke ti a karaoi aikai ao a manga riki kangaanga ma antai Madam Speaker ae kona ni katoka te kangaanga n te aonnaba aei.

Te kangaanga e nako man mwengara ngkana ko aki kataumwane ni mwengam raoi ao e riki am kangaanga ngkana ko bakataea am mwane ni mwengam bwa ko aki kamanena raoi am benefit ke tao ko aki kamanena raoi am mwane ni kara ko kabanea n aki akaka te kangaanga ane e kaoti naba, ngkana ko rabakau n tikotikoniko ko rabakau ni mwakuri ko ewenako ko nako ni mwakuri ko nako n raa I taku bwa ikanne e na uarereke riki am kangaanga ti aki ko na ni katoka te kangaanga ma ngaira bon iai naba tabera ae kakawaki bwa ti na bon rabakau arora ni bon kanga ni babairei arora ma ara utu ibukin kauarerekean te bwai ae te kangaanga.

Te Tautaeka e aki bane te mwane n aron are kabwarabwaraki e aki bane te mwane ma tao e koaua tenan process ma aron babarongan aron kabwakan te mwane akanne tao ann te issue are tao e aki roko raoi te takete n are e kantaningaia Taan Tei. Ma n aron ae kam noria ana kataumwane te Tautaeka ane oti n te cash reserve $241,000,000 million ane tataninga te mwane anne

ngkana arona bwa e bwaka mwanen te akawa bwa e aki reke mwanen te akawa e anaki naba te mwane teutana ni manga bonota te kataumwane anne te maranga anne. Ngaia are ti rangi ni kaotaia ara botannaomata bwa ana mwane te Tautaeka e mwaiti ao e korakora te Tautaeka ni kona ni kaitarai aikai ma tao e koaua tenan babaronga ibukin kabwakan tera bwa tao e a moanna n aki roko te kataumwane n te tai teuana ma teuana bwa iai anga are ana kona ni manga kabongana te atu ni mwane teuana.

Aikai tenan babaronga riki ngkai ti nang roko n tokin te ririki bwa are ti bon ataia bwa n aron ae ti taekinna te kataumwane te katautau mwaitira ae ti na kabanea n te ririki ae na roko ao mwaitira ae ti na karekea. A kona tao ni bure takete akanne tao inanon Ritembwa ma iai tenan anga are a kona ni karaiaki mwane inanon te Ministry are e kona ni manga kaboa mwin tenan short fall akanne tenan mwane akana uarereke akanne.

E koaua ti na tara te rongorongo te kakaewenako are ti tuangaki ao ti taku akea te bae kam karaoia akea te bae kam karaoia bwa e oti n ami kataumwane akea te bitaki. Madam Speaker N na kangoraia aikai aika aki toki n tataekinaki naba tao imwain ae N na kanakoi ara project inanon ara tabo ni mwakuri ae te MISE ao na anga bwanan ni kakaitau nakon Te Minita are imwaiu are te Tibiika ngkai. N ana kekeiaki are e a tia ni karaoi ni karaoi aia reitaki aika nang tamaroa ma taan anga buoka aika teimatoa n anganira buoka ae aki ware ngaa bwa a ware mirion a ware bui mirion ao mwakuria ae a mwakuriaki ngkai n aron ae kam a nori. Akea n ara kataumwane aikai ma a riai n ataki bwa aikai ae ngaia a buoka naba arora nakon baika ti waakini ngkai ae aki oti n ara kataumwane ma a oti man aia buoka nakai.

Tao N na wareki tabeua aika kaoti n ara ministry. Te STREP South Tarawa Renewable Energy Program phase 1 ae ti mwakuri iai ngkai aio are e buti te iti mai Temwaiku mai Tekawai ae boou mai Anraei are e na kabuta te iti ae na angan te PUB te mwaiti ae 5 megawatt are e na buoka ana power te PUB. E na manga waaki naba phase 2 are ana manga kanimwaki te nan solar plan tenan solar power i taari ao ane kanoan naba phase 2 anne e na kabuta te iti ae te solar mai tabon Bonriki ni karokoa naba Betio e na rieta e nang rieta tenan boua n aekan are i Kiritimati ngkai, ao ana bane n ura tenan street light tauran te kawai ana bane ni maiu man te solar naba are te phase 2 aei. Aikai Madam Speaker ngkana ko tarai aia value a rangi ni bubura kaei e ana anganira

ngkana a tia ara project aikai 2 aikai e na anganira te 10megawatt bwa iai ara commitment ngaira te Tautaeka n Kiribati nakon te aonnaba ae ira naba buakon bwa ti na kauarerekea te carbon emission ke gas are buakaka nakon te otabwanin ao aio teuana mai buakon ara project are ti waaki iai are e na anganira te 10megawatt ao by 20 mai inanon 2027 ao ti na ko na bwawana ti na ko na provide te power nakon ara PUB n te mwaiti ae 49% e a kan roko 50% ao iai riki are iaona riki ara mwioko ake imwina riki ma ara partners.

Ngaia are I taku bwa aikai baika ti aki ti tara aio Madam Speaker ti tarai naba aonaba iai naba ara program ae ti kataia ni waaki ma ngaia a tia ni waaki tenan project akana a waaki i Tebikerai i Maiana n am kawa Madam Speaker are Tebikerai ao teuana te atimwakoro i Nuotaea i Abaiang ana base ae maiu naba man te solar ao aio are ti na kataia naba ni karaoia nako aonaba. Iai naba ngkai tenan donors akana a tataninga ma aia mwane ae ti mwakuri ngkai kanoan te mwakuri are ti na karokoi naba n tabeua moa abamwakoro bwa ana kona n anga tenan power man te solar n tabeua kaawa ao e na waaki manga te phase 2 are imwina riki.

Te ran Madam Speaker ae iaon Tarawa n aron are I taekinna n taai aika nako ane e waaki n aron ae kam noria te desal plan ane i Temakin ao ane n te Mackenzie i Bikenibeu. Akanne n tokin te tai ngkana arona bwa a tia naba aikai ao e na bane n roko te ran ae mam ao itiaki ni mwengara nako aika kakaokoro ao I aki toki ni mwaninga I aki mwaninga aia quote te Kauoman Beretitenti n te taina ngke e taekinna are e kangai n te taina ao ti na tebotebo ao ti nima tebokara ngkana ti tebotebo ko shower ao ko a mooi naba ian am shower anne. Bwa aikai baika ana riki ngaia are ti kan katerea nakoimi Taan Tei ao kain Kiribati bwa e aki matu e mwaiti ana kakamwakuri ngkana tao aki oti n ara kataumwane ma a oti n tenan project mai irouia raora aika buokira ao I taku bwa e kakawaki ann.

Ara budget N na oki rikaki nakon te budget teutana Madam Speaker bwa ti tuangaki iroun temanna te Tia Tei bwa ti a rangi n totally ke ti a rangi ni katan irouia ara partners aika a anganganira angkoa te budget support are e kabuta ara consolidated fund e kabuta ara waaki te Tautaeka. N te ririki aio Madam Speaker n te ririki ae 2024 akea akea te percentage ae ngaia e buokira ma a kaoti ngkai bwa are iai tenan donors aikai ae anga inanon te 2 n ririki aia mwane ngaia are akea n te ririki aio ti bon buti ngkai bon iroura n akea mwanen ana mwane te

aba teuana ke te aba teuana ae kabuta ara Tautaeka n 2024. Bon te akea iaon te tieai ma iai ngkanne n te ririki ae na roko are e manga roko aia mwane nakai bwa are kanoan tao anganga te 2 n ririki ke te 3 n ririki ngaia are e reflected ngkane n te ririki ae na roko ma te mwaiti ae nang uarereke Madam Speaker ngkana ti taraia ti iraua iraua te percentage e rangi ni uarereke Madam Speaker te mwane anne ti 8%, 92% ae ti mwanenna ni bon oin korakorara ao 8% ae ti a tuangaki bwa ti a kautaninga a riai ni butaki rongorongo aika akea koauaia.

Bwa Kiribati teuana te aba n Tebetebeke ae teimatoa ni bon waaki bon irouna n rangi ni uarereke te buoka mai irouia taan anga buoka mai itinaniku ao aio ae ti riai ni kamoamoa iai bwa ti bon waaki n ara mwane n Tania ngkana e aki koro nanona ti kamanena te mwane n Tania n aron are e kakaraoaki ao n aron ae kam ataia e a tai ara mwane n Tania ao e ngae ngke ti na bubutia bwa ti na kabaranta ara kataumwane. Ma ti anaia n te tai aei tiaki man rabwatana tiaki man ana principal amount bwa ti anaia man ana interest a riai ni matata kain Kiribati ti anaia man ana interest te mwane n Tania ao aio are buokira ni karokoira ikai. Bwa e aera kai ti anaia Madam Speaker e a tai ai 1 tabun te mirion ngkai $1.5 billion te billion ao are n ara motinnano ngkana kam a tia ni wareka ara motinnano ao 2027 ao e na roko ara mwane n Tania n $2 billion, $2 billion. Ao tera ngkanne ae kanga ti a bakatae iai nakai a tuangira kam rangi ni bakatae ao a manga taku e aki tau ami kataumwane titabo ma e a manga bon crash aia koaua nakai bon irouia.

A tangirira bwa ti na kauarerekea ara kataumwane ao a manga tangiria bwa ti na kabubura ara kataumwane ma tao e bon raoiroi riki ngkai e kangai ti totokoa te Biira ti totokoia bwa arei ao arei ao arei e buretireti ke tao e nakoraoi tao 80% ma 20% e buretireti an totokoia naba bwa are ngkana iai am comment an totokoia naba n aekakin akanne. Nakon ae tao ko maku n totoko bwa a rawa n noriko am botannaomata bwa ko totokoa maiuia bwa are ngaia te bloodline te budget maiun Kiribati ngaia tao ko maku ao ko matara tao ko mama n totokoia kamwaneko ao kaineko I totokoia bwa e buretireti. Ngaia are I taku bwa man taeka aikai Madam Speaker ao I kan katerea nakon Kiribati e mwengaraoi te Tautaeka ao iai ana mwane ni kona ni kaitarai tibwangana tao e koaua iai tenan mwarara n aron aika taetaekinaki ma e bon aki kona n toki te kangaanga Madam Speaker.

Te kangaanga e nako man mwengara e nako man ara community ao e bon aki ko na toki te nano ngkana ti irakea bwa iraua ai bon aroia naba natim ngkana ko tobwa aroia natim, natim e tuangko te bwai teuana bwa e na kangai ao e na kangai ao ngkoe I karautaeka natiu tiaki moa taina ann te process. Ngkana ko kan nakea I karaoa au view ma natiu Daddy te motirawa aio ao I tangiria bwa N na kangai ngkana ko anganai am bui ae tamaroa ao N na kona ni ira nanom.

Ngaia are te kangaanga e nako man te mwenga e nako man te mwenga ao e aki kona n toki te kangaanga ma tabera te Tautaeka ao tabera n tobwa bwa ti na nikoi kangaanga ti na kauarerekei kangaanga ti bon aki ko na ni katoka te kangaanga bwa te kangaanga bon irian mauira a iriri n taainako te raoiroi ao te buakaka ma e kakawaki bwa ti na karaoi tibwangara ibukin te botannaomata. Man taeka aikai Madam Speaker ao I nang tauraoi ao I nang kukurei ni boutoka moan warekan te Biira ibukin te manga kataumwane ibukin te kataumwane 2025 ko rabwa.

Deputy Speaker : Ngaia iai am point of order te Leader n te kaitara I anganiko am tai te Leader n te Kaitara bwa ko katerea am point of order ko rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao N na moana moa man te iaon te budget support te Tibiika bwa e taekinna temanna ngai temanna ae I taekinna ae e na teimatoa ni kainanoa te budget support ao ti kan kaeta ana rongorongo bwa are n te ririki aei n te boki ni kataumwane e a tia n reke irouna $2.5 million e a tia n reke irouna ma tao e aki babane bwa are $8 tabun te miron are te kataumwane. Ma I ti kan kaeta anne $2.5 million ane e taekinna n ana kataumwane ae e a tia n reke imarenan Tianuare ao Okitobwa n te ririki aei.

Ao te bakatae iaon kabanemwane are bon nakoira ao kabanemwane are akea uaia are ti a tia noria ko rabwa ti ngaia anne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Leader n te kaitara ao iai riki am point of order ngkoe te Tia Tei Hon. Ieremia Tabai.

Hon. Ieremia Tabai: Akea riki Tia Babaire bwa are e a tia n taekinaki kewen Te Minita ke ana kairua n te ware ae taekinna bwa akea ngkai te support grant iai Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia n te tai aio N na angan ara Beretitenti ae rine ana tai ni maroro e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao ti a manga moanna ma te bwana ni inga ao ni kamauri nakoia Taan Tei ni kabane n reitaki ma te Kauoman Beretitenti, Minita ao ai bon Taan Tei ongora n aran ara Uea ae Iesu Kristo, kam na bane moa ni mauri.

E rabwa Madam Speaker ao I a moana au maroro iaon te kataumwane ae moan te kakawaki ibukin kairan ara waaki nakon te ririki ae 2025 n aron are e a tia n rarangaia te kauoman Beretitenti n ana maroro ao are ti kakoaua bwa e boutokaki akea te kangaanga bwa e boutokaki ibukin bonganana ao manenana ibukin kairan te waaki ao tobwakia ara Taan Mwakuri n te Tautaeka ma ara botannaomata. Ngaia are e rabwa aron boutokakin te kataumwane ma e koaua are bon iai iai iango ni katamaroa ao tenan kotokoto ae a waaki inanon tenan maroro ao e rabwa bwa a bon tia ni kaboaki akanne.

Ma tao N na katua riki au maroro iaon kanga te taratara man rabwata mai itinaniku aika a rangi ni kinaki iaon taran ana economy Kiribati ao taran naba ara kainibaire ma ara kataumwane ake ti a tia ni waakini n ririki aika nako ni karokoa ae te taratara ae te katautau naba n te ririki ae 2025 ao ti kaitau n aron taratara aikanne tao riki taratara man te botaki ae te IMF ke ana botaki ni mwane te aonnaba. Iai ana taratara te rabwata are te Bank n Asia ao iai naba ana taratara taan koroboki ke taan rabakau man tenan Universities ke botaki n reirei iai te ribooti ae aranaki bwa te Accountability Economics Equal System Political System Economy Kiribati Country Studied report are e nako man kamatebwai irouia Taan Rabakau ake a tia naba n tara aron butin ana waaki te Tautaeka inanon taai aikai.

Ngaia are tao akanne ae na boboto riki au maroro ian uarereken te tai ao I kan moanna man ana maroro te botaki ni mwane n te aonnaba ao a rangi ni kamoamoa aron ana waaki te Tautaeka ni Kiribati ngkai e kona ni baiti te rairaki man te kangaanga are e oreaki te aonnaba man te aoraki ae te Covid19 ao tera ae rang kamoamoa iai te botaki ni mwane n te aonnaba ke te IMF n ana ribooti are te Article for Consultation report n te ririki 2024 a rangi n raoiroi ao a ibuobuoki ana kainibaire te Tautaeka are e a tia ni kawenei inanon ana katangomwane ao inanon naba ana kainibaire ke ana policies. Ao anne ae ti rang kaitau iai ao e kawenea ana maroro ao e kangai bwa a rangi ni ibuobuoki tao te physical policies are e waaki iai te Tautaeka n reitaki naba ma aron ana kabanemwane iaon te bae riin te

waaki bwa bon anne ngkanne riin te waaki ae na bon manga kabirimwaka riki te rikirake ao ann ae rangi kaitau ngke teuana mai buakon ara taratara ae abwabwaki are 20 te ririki bon riin te waaki ao ara kataumwane n te ririki aei ngkana e taraki e boboto naba ke inanon ririki aika ae ti a tia ni iai n te term aei angina e a tia e boboto iaon kabwara au bure ae ti a tia ni waaki man te term ae nako ni karokoa te term aei e a boboto iaon kanga mwanenakin ara kataratara are 20 n ririki.

Bwa e ngae ngke e bon abwabwaki ma are iai tabera ibukin uarokoaia ara botannaomata bwa e na teimatoa te kaubwai, e na teimatoa te marurung ao e na teimatoa te rau ngaia are ann teutana aia comment IMF. Te kauoua a rangi nora kateimatoakin te kataumwane ae rangi ni tikiraoi kanga aranna bwa te Sound policy message ana kainibaire te Tautaeka aika rangi nakoraoi ao n reitaki naba ma tenan Structural reforms ke tarakin karikirake ake e na uaana nakon ara Taan Mwakuri ao n reitaki naba ma ara Public Sector ao reitaki naba ma ara private sector ao rangi ni kamoamoa aron ara kainibaire ibukin karakaan ke tobwakia ara bitineti. Ara bitineti bwa aonga n teimatoa ni buoka ni baia te rikirake bwa are e koaua bwa are ngkana te rikirake e mena inanon baia bitineti ao te Tautaeka e tiku n tabena aika kakawaki ibukin tobwakia tao te botannaomata rinanon te reirei, te onaoraki ma te Kuakua ao n reitaki naba ma te rau n te security te Law and Order anne ngkanne bon ana Core Functions te Tautaeka.

Ao kanga e noraki te tamnei n te Tautaeka ae waaki ngkai bwa e waaki nakon itera akanne ae nang bon kaungaa te bitineti bwa ngaia e nang kataia n tei te lead ke ni moanibwaia te waaki inanon karikirakean abara ae Kiribati ao ti nang kaitau bwa e a rangi nakoraoi ngkai ara partnership ao I kan kaitauia kain te private sector riki te Beretitenti ma kain ana Executive, ana komete ao n reitaki naba ma bon kain te private sector ni kabane. Bwa e ngae ngke a rangi ni kainanoa naba te ibuobuoki ma a tia nora tibwangaia ae kakawaki ibukin boutokaan ao buokan karikirakean naba Kiribati.

Ana ribooti naba teuana te botaki man te aonnaba e rangi ni kaungaa karikirakean te karekemwane bwa e na mwaiti ao e bon mwaiti ae ti a tia ni waaki iaona ma are te karekemwane e aki kona n tia n aron are kabwarabwara Te Minita n te Fisheries ae kanga e na overnight ke tao 1 ke 2 te ririki bwa are iai ara karekemwane aika a bon riai n okira Kiribati ma a rangi n aroaro riki ara

Airspace. Bwa are bon akea te bae e karaoaki ke ti teutana te bae e karaoaki imwain rokora ao ngke e a kaman waaki te uneaki ma are e tararua ara karawa bwa are te koaua ni koaua ti a ko na naba ni karaoia n te tai ae rangi ni maan bwa are tiaki ti te karekemwane ae kakawaki n te kibakiba iai ma te security ae rangi ni kakawaki.

Ma ara point ke ara maroro ma are tatararua ara marawa bwa ti kangai kanga e uarereke mwanen ara karawa ae ko anganira bwa Nauru e nang uarereke ana karawa ao n aron are e a tia n taekinaki e nang bubura ae reke nakoina nakon ae reke nakon te Tautaeka ni Kiribati ao ara karawa tao iraua okiokin ana karawa Nauru ao te titiraki e aera ngkai e a rangi n uarereke ae reke iroura ao e aera kai e aki kaman kakaeaki angan kaokakina mai imwaina. E a tia n rokoroko n te botaki n te aonnaba are e tararuai tenan karawa ao e a tiku ngkai bwa ae e totoko Fiji ao ti kaitau irouia aban te aonnaba ake a buoka Kiribati bwa tiaki ti Kiribati.
Bwa n tain te maroro are e karaoaki i Palau irouia tenan Small island state bwa are ti uouoti ara kaoti ngaira aba ake a uarereke nakon te Forum ao iai ara tai ni bowi ngaira ake aba aika uarereke ao e rangi ni mwaiti ara koraki ae ti kona ni kaina te Forum bwa e rangi ni mwaiti aba aika uarereke bwa e bon kan bui e rangi ni mwaiti ara koraki. Ao ngke I a tabeka te kaoti bwa ti nang Kiribati e nang kaoka ana karawa bwa e a tia ni babaka ni ikawaiakaki ao antai aika boutokaia. E boutokaia Tuvalu e boutokaia Vanuatu ao a taku e boutokaia Cook Island Kiribati waaki bwa ti na tei irarikim ao ngaia are ti a waaki naba ti a tei n te lead ngkai ibukin kaokan ara karawa ti maroro ti uotiarake bwa te kaoti nakon te Forum e aki rangi ni ibuobuoki te Forum e aki rangi ni ibuobuoki. Bwa are e na uotira ni karekea te TA are e na karaoa te Study ma e tuai man waaki ao ti ataia bwa ti taku tao bon iai te Conflict of interest iai te Conflict of Interest ma e aki bwara nanora bwa Te Minita are tararua karawa ane uotiarake naba n ana kawai.

Aban te mena irouia tenan transport Ministers n Tebetebeke ao e a tia n rokoroko naba te botaki n te aonnaba are ngaia are ngke e aki totoko Fiji ao e a nako ma are e a tiku ngkai imarenara ma Fiji bwa ti na kakaea te angaraoi. I a tia ni maroro ma te Prime Minister ni Fiji ae ngkai ao I a tia n anganna ana tai bwa e maroro riki ma ana Official n tara te option are a nang bon kaoka ara karawa. Bwa ti na inaomata iai bwa antai ae ti kan anganna bwa e na manage.

Nauru ngke I maroro ma te Beretitenti n Nauru ao e kangai anaa

ami karawa bwa ngaira ngke ti anaa ara karawa ao ti anaia ti aki kona ni manage ma ti angan Australia ao ae reke iroura ngkai iroun Australia e taboroboro ke 3 okiokin nakon are e rereke mai iroun Fiji. Ao anne ngkanne ae ti kateimatoa nakon Fiji tiaki for security reasons bwa e koaua bwa ti tuai e tuai ni build ara capacity n tararua bwa tiaki kanga tiaki te Revenue Issue ae kakawaki ma te security riki issue riki n te kibakiba i eta. Ma ara point ti kangai ngkai ko anganira ae uarereke ti na anaia mai iroum ao ti na kakaea riki ae na kona na anganira ae bubura.

Ao ti kaitau bwa are ngkai ane bon waaki ngkai Te Minita ti a tia n ongo mai iroun Te Minita are e tararua karawa bwa ngaia ane e a waaki Fiji e a waaki Fiji kanga e anna riki bwanan Fiji bwa are bon ataia bwa akea korakorana bwa tiaki ana karawa bwa ara karawa ma are e a tia n taua ao e ataia ae ti a waaki nakon te building our capacity. Ti kaitaua te MET are e tararua te MET ma kain te MET bwa anne ngai aia waaki iraman ngkanne iraman ngkai kain te MET ngkai tao ai aman ke niman ae a tia nako n training ibukin Building aia Capacity ao ti a reitaki ngkai ma rabwatan te aonnaba bwa ana ibuobuoki naba ni build aia capacity bwa ti aonga ni bon kona.

Ngkai ti a ko na ni bon kanakoa te katautau n te weather ngkoa ngkekei ti onimakina Fiji ara MET Staff a ko na ngkai ni bon kona ni kanakoa aia knoan tauan kanoan te bong ma iai taai ae bon reitaki naba ma Fiji iai riki ian ae e a bon rangi advance riki ana capacity Fiji. Ma are anne kanoan te mwakuri ae ti waaki iai ma e rangi n rawata a boutokaa naba butakin te mwane n Tania bwa are te mwane n Tania.

Ko na kanga ni katauraoa te roro ae na roko ngkana e aki tauraoi ke akea aia capacity kain te roro aei ni ko na ni mwakuri karekemwane ao ni mwakuri karikirake aika bubura bwa ana tauraoi ara botannaomata natira ma tibura nakon taai aika na roko. Ngaia are te mwane n Tania ibukin te roro aei ao ibukin te roro ae na roko ao e bon eti ngkana e a karako ara karekemwane bwa are iaon kawaina ni kaoki ara karekemwane ake a bubura ma te bwai ae kakawaki ti na tauraoi n ringa ara mwane n Tania ma e na aki rota maiuraoina ibukin te roro ni Kiribati ae na roko. Ao akea buren ae ti biti tao ara drawdown policy akea bwa are kakaean nikoan ae e na tobwai kangaanga ngkai e mena naba te aonnaba ni kaokaokan te marurung mai imwin te Covid19.

Ma ti kaitau bwa ngaia a karabwarabwa tenan taan anga te buoka ao riki te buoka te Bank n te

aonnaba bwa Kiribati teuana te aba ae rangi ni birimwaka kaokan te marurung ke kaokan marurungin ana Economy. Ngkai te Economy e a raka n aron are oti n ana maroro te Kauoman Beretitenti ao Te Minita n te mwane e a kaan 5% ngkai te raka ke te Economy Growth n aron te kataratara ao ann kangaanga anne mai imwin te Covid19 ae orea te aonnaba ma bukin tera a raoiroi ara kainibaire aika a tia ni kaweneaki. Tiaki ti bukin tobwakia Taan Mwakuri ao te roro n te tai aei ma ti tara naba te roro ae na roko.

Iai naba te ribooti ae I kan taekinna e kakawaki ngkai e reke au tai iai naba te ribooti ae katereterea bwa teuana te bwai ae nang kakawaki ibukin naba kaokan te marurung n ana Economy Kiribati bon tarakin naba aron tiatianakin ara kabanemwane tiatianakin ara kabanemwane nakon ara koona ao anne ae ti teimatoa ni karaoi ao tao e koaua tao iai comment ae Business as usual ma are e koaua Business as usual ma are a kona ni bitaki kanoan tenan policies ti kataia ni work ma te budget ae kakaokoro ma aia policy te policy measures n tenan Ministries aika kakaokoro ane e a kataia ni mwakuri ma aia kataumwane anne. Ao ti kaitau bwa e bon noraki te bitaki ae rang abwabwaki riki n tobwakia ara Taan Mwakuri ao n tobwakia ara botannaomata.

Ngaia are I kan manga kauataoa riki te kaitau nakon te Kauoman Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri riki n aia kataumwane are a tia ni kawenea ae anne bon inanon korakoran ana koona te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana ao I boutoka kanga iai comment are kanga ara kataumwane n te Tautaeka aei a rangi ni bubura kaei riki e a rokoroko ngkai ngke ti moan roko ao ti roko n te $200,000,000 million ao ti a irakea naba ni karokoa e a roko ngkai n $400 tabun te mirion ao man taeka tabeua akanne ao I boutoka te kataumwane ao Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ao e na kanakoa ana maroro n te tai aio te Tia Tei mai Marakei ae karineaki Hon. Moannata Ientaake.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I kukurei n tabeka te bwana ni kamauri nakoim ao ni katekeraoiko ngkai ko a manga tekateka n te bwakantaai aio n riki bwa ara Tia Babaire n te tai aio, ko na mauri Madam Speaker ni bwanaia kain Marakei n reitaki ma tariu are Te Minita ao ti a irianna naba ma te kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ao moarara riki Taan Mwakuri ake a tia

n roko ni kabanei aia tai n ongora ao ni kataia n anga taian advice nakoia aia Minita ake a mena ngkai n te tai aio. Ti karabwa Taan Mwakuri ni kabane ao n aran te mauri ao I angani ngkami aia kamauri kain Marakei kam na bane moa ni mauri.

E koaua Madam Speaker ao I kakoaua bwa te budget aio kanga ti aki te bwai ae kanga e na karika tera ngkoa arei kanga te kananokawaki bwa are e a tia ni boutokaaki kanga anne kanga te bae ti kukurei iai. A tia nako taian maroro ao e boutokaaki ma tao taian tabeua taian tanginano ma I taku bwa ti aki naba te tanginnano bwa kanga te ibuobuoki nakon te budget nakon te budget are e noraki iai, ao I taku ngai bwa e raoiroi naba te bae te tanginano bwa e na karekea naba te rikirake n ara waaki n Tautaeka. Bwa ngke arona bwa akea tao te kaitara ao tao ti nang bon karaoi nanora n aki akaka ngaia are I taku ngai bwa ti na butimwaea naba are mai irouia mwanera aike man te itera arei bwa are aia waaki are a karaoia ti aki nanona bwa a taraira bwa tao ti a rangi n ririaki n anaa te mwane n uotia nako n aki akaka.

Ma ti karabwaia bwa are arei tabeia n te tai aio ao aio ngaira tabera n te tai aei ngaia are ti na teimatoa ni ka rabwa te Tautaeka ao ai moarara riki Te Minita n te mwane ma ana taan rabakau ake a tia n tiroa raoi te kataumwane aio mai moana ao ni kaboraoia ma taai ake a tia nako ae anganira bwa e na iai teutana aron kerakeen mauia kain Kiribati n aia kataumwane ae a tia n anganira n te tai aei.

I aki kan tibwaia ke tao n taekini kataumwane ake tao a tia n kerake ao ni kerikaki ma tera riki aroia bwa are a tia ni maroroakinaki irouia raora ni maroro n te tai aio. A tia naba n taekinaki bwa tera bwaai ake ana reke ma ti kakoaua bwa n ana motinnano te Tautaeka ae rangi ni korakora mwaitin are e a tia n anga te Beretitenti n ana maroro ngke e anga ana Taeka ni Bau. E anga 149 mwaitin ana motinnano ao e tibwatibwaia nakon 4 kanga atun ana waaki bwa karikirakean kaubwain Kiribati ao ni kabatia anga ni karekemwane, ao te kauoua e na kabaitiaki te mwakuri n totoko nakon te aoraki ao te kateniua e na kateimatoa karinean te Tua ao inaomatan te aomata, ao ai te kabanea ngkanne are kamwaitakin ibuobuoki ni kaitara bibitakin kanoan bong.

Aikai kanoan ana maroro te Beretitenti ao I taku bwa maroro aikai Deputy Madam Speaker e rekereke raoi ma kanoan tera ngkoa arei kanoan ana maroro are kanga e kanakoa n te moan tai are kangai ti

teimatoa ni kaitaua taan tobwa ke taan tobwa Kiribati n taai aika nako ni karokoa te bong aio. Ngaia are I taku bwa e aki babanikawai ana maroro te Beretitenti n te tai arei e kaokia nakoia nake a tobwaia n taai aika nako ao nakon naba te bong aio.

Ngaia I taku bwa e aera ngkoa arei ti kukurei n aron te bwai ae karaoaki bwa te mwakuri n tobwa are e karaoaki e aki bebete e ngae ngke tao iai te aki boraoi ni iango ma eang taai tabetai e na ti tauraoi n taainako te taketena te tikiraoi ma te rokoraoi inanon ara waaki ni kabane. Ngaia I taku bwa bwaai aikai Madam Speaker ti a noria naba n te kataumwane n te tai aei bwa ti a kakoaua naba bwa iai aron kerakeen booia taian Kauntira ngkai tao a bon ongo naba bwanau te Kauntira mai iaon abau ae Marakei.

A tia n anganaki teutana te kataumwane mai imwaina ae bon tau nakoia n aron are e taekinna Te Minita anganaki ngkoa $200 te Mayor $150 ao $100 n 2016 ao e manga taku Te Minita are tabena taian Kauntira ae bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta e manga taekina bwa e manga rikirake riki. Man 2016 nakon 2023 bwa boon te Mayor ngkai ai $400 ao bon te Deputy $300 ao $200 nakoia taian Kauntira nanona I taku e aera ngkoa arei e aki aikai ngkoa bwaai aika aki kakaraoaki kanga akekea ngkoa. Ko anga aram bwa ko na Kauntira ao akea boom ko a tataninga naba bubutiakim ngkana ko butiaki ngaia are e reke teutana ma angin te tai ko a manga bon butia Taan Tei ao I taku bwa e bon koaua are ti riai ni buokia riki ara koraki ake iaonaba ake taian Kauntira bwa are ngaiia ngkai aikanga a kabuta te waaki ao ngaia naba aikanga a tara aron rikiraken ara abamwakoro aika kakaokoro nako ao I taku bwa ngkana e nakoraoi te kataumwane ibukia kain buki n aia kauntira moa ao I taku bwa e a rikirake naba buki.

I karabwa naba tera ngkoa arei kanga te Tautaeka n te tai aio bwa I nora aron aia mwakuri ae korakora kanga ibukin karaoan ara buriti are ti a tia ni kaman bubuti ao ngai temanna ae I rang karabwarabwa I karabwa Te Minita ae karineaki are bon raou n Tia Tei mai Marakei bwa ti nora ngkai kanga aon Marakei e a kakamwakuri karaoan te kawai. E kakamwakuri karaoan te buriti are ti aki toki ni ngureakinna e katoa auti n ae nako n te ririki n te term ae nako au bubuti au kaonnon nakon te Tautaeka bwa ai tera ngke e uringa aron ara buriti arei. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa e a tia naba ana buriti ngkai Marakei are e a tia ni karaoaki nakoia ni kabane kain Marakei tao inanon tao iraua riki te

namwakaina ma ngkai ao ti a kakoaua bwa e a tabwanin raoi Marakei n aron kateina are te katabwanin ngkana roko bwa te iruwa ngkoe.

Anne teuana ae I ka rabwa te Tautaeka aei ao I ka rabwaia naba kain abara ae Marakei bwa e korakora te mwakuri irouia ni boutoka te karikirake are roko iaon abaia ni waaki taian mwakuri ibukin te Tautaeka ao ni kataia naba ni buoka aron katiaan te buriti are te kauoua ni buriti ae Nei Tangangau. I karabwa riki te Tautaeka n aron ana waaki ngkai a karokoi taian bwai ni mwakuri ikekei kanga e bon bia tera ngke a manga buoka riki aron kananoan ara rawa are i Rawanawi ibukin taian booti ake a roroko mai Tarawa taian speed boat ae katoa Katenibong, Kauabong. A roko a bon roko naba n rororake n akea aia kangaanga ngkai ngkana ko nora Marakei ngkai e a nang toamau kanga n aron te mwananga ngkoa akea te mwamwananga bwa bon ti te wanikiba ngkana e reke n tabetai te kaibuke ma ngkai e a katoa wiiki te mwamwananga iaon tera ngkoa arei te bao ni mwamwananga i taari.

Ngaia are ngkai kanga e reke tera ngkoa arei te tai ae uarereke aio ti kakoaua bwa taian bwai ni mwakuri ake a tiku iaon Marakei a rangi n tikiraoi ao a rangi ni bongana ngkana e reke ana tai te Tautaeka are tao bon ngaia naba ae waakina te waaki aio ni kataia ni kaitiaka riki ara rawa are akana iaon Marakei ao e na kariai bwa e na katikiraoa rawa n rororake ibukin riki te uruaki kaako ma te uraki takataka ibukia kain te abamwakoro. I aki naba mwaninga kanga au karabwarabwa nakon te Tautaeka ibukin aia mwakuri are kanga ti aki toki nonoria ngkai iaon ara Marakei ni wanikiba ane e a tia ni kaitiakaki kanga n te tai aei nako n tain te Katabu ao I karabwaia kain te Tautaeka. I ka rabwa Te Minita are tabena I karabwa naba te Beretitenti ma kain ana Cabinet ngkai e kona naba ni kariaia bwa e na kaitiakaki ara marae are iaon Marakei ara kantaninga bwa ana kona riki ni kariaia bwa ana karaua raoi ni kaitiakakia bwa e tuai raoi nang babane ngkana ko nora te marae arei ao tuai nang tikiraoi aron kaitiakana ma ngkana e nako Madam Speaker ae ko karineaki bwai ni mwakuri aikai ao au kantaninga bwa e na itiaki raoi aon Marakei n te aro bwa e na riki bwa kanga te baretaiti naba teuana n aekakin are te baretaiti are Singapore ma Dubai.

Madam Speaker I kakoaua ae e aki totoki te nano ma I kan reitanako te karabwarabwa ao te kakaitau n aron te kataumwane aio ao ti kakoaua are akea te bae ko na ni mwakuri ti ni karokoa iai te mwane ti kakoaua

ann. Ti kakoaua naba te aomata bwa e aki ko na ni maiu ni karokoa iai rarana anne naba teuana ae ti kakoaua ma te bwai ae ti ko na taekinna bwa iai ara kona ae ti ko na toki iai n aron ae taetaekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tamana. Iai ara kona tao anne are tokin naba ara kona n te tai teuana ma te tai teuana.

Ngaia are ti na butia ara Tautaeka aio bwa e na kabanea korakorana ni kekeiaki e abwabwaki te kawai bwa 4 te ririki ma eang iai tokin ami kona ti kariaia naba ane ma e bia tera ngke kam katikia riki ni kakooa te ang bwa are e a kaan tokin te ririki are tao e nang roko naa term iai. E bia tera ngke e oki te tai are kanga e a tia nangi ni matu te Tautaeka aio inanon iraua te ririki tao e kan reke 2 tabun te ririki ke e kan reke 2 te ririki ibukin te Covid are e bane ni katokaki te mwamwananga iai.

Ngke tao arona bwa tao e aki reke te covid n te tai arei tao ngaira tao e a tia riki nako riki tao te waaki n te tai aei tao ngke arona bwa e a kaman reke katokan te aoraki arei. I taku bwa ana kantaninga te Tautaeka tao e na kaman roko riki n tokina are tangiria aikanne baika I kakoaua Madam Speaker bwa e kangaanga aron rorokoia ao rekeia n abara aio ma e nang kanga ao are bon te aoraki ti aki ko na n totokoia bwa are bwaai aika roko mai itinaniku. Ko aki ko na naba ni kantaningaia bwa e na roko n te tai raa bwa kanga a roko bwa kanga te tia ira ao ngkana arona bwa e roko bwa te tia ira ko na tauraoi nako iai ao I taku bwa ti aki ti ngaira n tangiroa ngke e roko te aoraki.

Teuare te Beretitenti are mai America n te tai arei teuare Drum e rin naba n te onaoraki ao e un ao te tia bitineti te aomata arei ao e taku te bwai ae te aoraki aio e na kauarerekea rikiraken America tokina e na bon taekinna akea angin te aoraki aei te kewe ae kona mate iai ao e kauniia kain abana. Ibukina bwa e aki tangira naba abana bwa e na konaki n te bwai ae te aoraki ae e a roka te aba akea te amwarake bwa e a bane n rokanaki taian bao ni mwamwananga ibukina bwa e nang kakamaku te aoraki are e roko arei.

Ngaia I taku bwa ti aki ti Kiribati n rotaki Te Beretitenti are i America are teuare e manga tei naba ngkai bwa te Beretitenti e rotaki naba n te tai arei ao e taekinna bwa e rotaki naba rikiraken abara. Ngkai ti a manga keiakina naba ngkai aio ae 4 te ririki aio ao ti kakoaua ae ai ara kabanea n ririki ma ti babaka ni kawaiaki iroun te Covid bwa aron ngaia ae taua teutana ara waaki ma ngke e bon aki tauira te Covid ao I taku bwa ana manga kukurei kain Kiribati ao tao ai moarara riki tarira ma mwanera aika a mena irarikira n te

tai aio ma tao ti na bon orea raoi kanoan ara takete iaon taina.

Ma e aoria bwa are iai ni kabane ara kona ae memere ao iai naba ara ngkoa arei ara iango aika abwabwaki ma te bwai ae kakawaki n taainako ti na keiakina ae ti na kona n te tai teuana ma te tai teuana. Au kantaninga Madam Speaker bwa ngkai I tei n te tai aio ao I a kanakoa naba aia karabwarabwa kain Marakei ake a tia n raa ngkoa arei a tia n roko te koraki n ana tai ni katabu ara Tama are iaon Marakei. Kam nang bati n rabwa kain te Katorika te nati ni Katorika aika kam roko iaon Marakei n te tai are e boo iai te katabu e bon nang e rianako mwaitia ara iruwa aika karineaki ao ai moarara riki te Beretitenti ae bon roko ma rabwatana. I a ka rabwa naba te Tautaeka n aron aia boutoka nakon ara katabu ae nako aio.

Irarikin anne Madam Speaker ao I a karabwa riki te tai aio I anga bwanaia kain Marakei ae mangori ao I anga naba bwanaia ma te nano rinano I a kabwara au bure ngkana arona bwa iai nako buren nako tao te maroro ke te tibanako n te maroro n te tai aio. Man au taeka aikanne Madam Speaker ao ko bati n rabwa ao I a toki ikai ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n te tai aio ao ti na manga ongora ana maroro te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki Hon.Betero Atanibora.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao te moan bwai moa bon te taeka ni kamauri nakoim ma kain am taibora, te kamauri nakon te Beretitenti, te kauoman Beretitenti are bon raou n Tia Tei mai Abaiang, Minita, Taan Tei ni kabane ao ai bon I a reitai ma kain abau ae Abaiang ao raou n Tia Tei kam na bane moa ni mauri.

I kukurei ni boutoka moan warekan te Biira ni Manga kataumwane aei. Te moan tao N na moana au maroro man te RERF ao e teretere n ana maroro te Kauoman Beretitenti ke Te Minita n te mwane imwain ngkoananoa ao iai keraken te RERF man 2023 n te mwaiti ae $1.39 te billion nakon te ririki aio ae Okitobwa 31 2024 ao e a roko n te ware ae $1.51 te billion are nanona ai ti e a kan teke te takete are inanon te motinnano are boou ngkai are $2 billion. Ngaia are aio bon teuana naba kanga te rongorongo ae kakukurei bwa ana ataia kain Kiribati.

Te kauoua N na karabwarabwa nakon te Tautaeka au karabwarabwa aio I taku bwa e na a rangi ni kukurei ake a ongora bwa ti na bon karaua ni kabwaranakoa bwa teuana mai

buakon ana kantaninga te Tautaeka e na kataia ni karawata te mwakuri nakoia kain Kiribati ana bane n reke aia mwakuri. Ao ti kona noria man kerikakin te mwane n te SFU ke te mwane n aki mwakuri n te ririki ae nako kabwara au bure n te ririki ngkoa aio iai te kerikaki ae $1,000,000 million ao ngkai ibukin te ririki ae 2025 e kerikaki nakon te ware ae $3,000,000 million. Tao a kataia ni koreaki kabwarabwaran boutokaan te kerikaaki akanne ao teuana mai buakona ae kanga e nang supportive bon reken aia mwakuri te roronrikirake ara roronrikirake ni Kiribati i Australia n te scheme ao i New Zealand.

Bwa tao bon anne ara karabwarabwa nakon te tabo ni mwakuri ae te MEHR ao ti ka rabwa Te Minita ni kawai ao ni ikotaki ti a manga ka rabwa naba Te Minita ae boou n aia iango ni kakamwakuri ao ara kantaninga e na ko na ni kataboroa bwa e aonga n ae bon ti onoti te mwane n aki mwakuri nakoia bon te koraki ake a bon kainanoia ake e na bon bongana ibukia.

Tao e koaua Deputy Madam Speaker tao bon iai te kangaanga teutana ma te baere ti ataia bwa te kangaanga ma ti aki te kangaanga tao bon te mwarara n te bwakamwane ma bon iai te mwane ma ngkana ko a bon nora ngkai ae bon te reality ae bon koaua. Ko kaea te katabu i Marakei e aki reke aron te bwakamwane a bane ni kaumwane te koraki ake a bane n roko, ko a manga ira te i Bikenibeu arei e onrake te boki ni maie arei. Ngaia are ko kataia ni kakaea bwa antai aika tangiroaea tangiran te mwane aomata ke nakekei te botannaomata ke te orotoka, aomata aika maiuraoi ao a kukurei ke te kan taua te nakoa.

Ao e taetae te maroro man te itera arei n aia karaki ae aki toki nangi ni mwamwaneweia ae te tanginiwenei ao a manga tanginiweneia aron kanoan te karebaoki ae nako ao a taku bwa ngke arona bwa ti bon kauaaba ao tao ti na rangi raroa nako riki ma e rabwa ana taratara te Uea te mauri bwa te tautau. Bwa ngkai ti nora ware aikai ti aki ware aika a rangi ni bubura taian kerikaki ke ni kaota aron kabwakan te waaki.

Teuana naba au karabwarabwa nakon te motinnano are e a koro nanona are karekean kanuangaia taan reirein te preschool bwa e a reke aia leave grant n te mwaiti ae $1,500 nakon te ririki ae boou ao anne te ware ae tamaroa ni ikotaki ma bon teimatoa naba booia aia kanuangaia naake a mena n te Non- ER ke koraki ake a mwakuri n te Kauntira a mwakuri ni bitineti ake a kabwaka aia vat ma baikara riki. Tao bon ti te titiraki teutana ngkanne ni kan

ibuobuoki ti a manga karinna inanon ara maroro n te tai aio bwa iai ngkanne tinetine aika akana tia ni bwaka inanon te ririki aio ao tinetine akana a kaoti inanon te ririki aio tao bon iai inanon ara mail mai irouia ara botannaomata ao ara kantaninga bwa tao a bon tia naba n roko inanon bain te tabo ni mwakuri are te MCIA.

Iai kaubure ake a reke irouia te mwane ae $3,000 te leave grant n are mai imwaina ao e a manga aki reke n are imwina bwa ngaia tao e a kuneaki bwa tao iai a tia n anaa te mwane n aki mwakuri. Au titiraki ngkanne ngkana arona bwa e a tia nako araia e kona n oki aia mwane aio? e rin inanon te kataumwane aio ibukin te ririki ae na roko bwa e aonga n ae anaia ao ti aki $3,000 bwa ai $6,000. Ngkai ao a bon teimatoa naba n ririmwin aio ao a tuatua are ataia are ai tain te kataumwane, te kataumwane ngkanne ibukin ningai ao ngaira ti kaotia ibukin 2025 ao ara mwane ngaira are ara leave grant e kakawaki naba ikai bwa are bwanaia ara aomata aika waniman mwaitia n te kauntira, teniman neeti ni kawa ao niman kaubure.

Irarikin te mwane aio ao ti teimatoa ni karabwa te Tautaeka ngkai e bon teimatoa ana buoka nakon nakoia Aaro n te mwaiti ae $1.5 million ao I taku bwa bon moan te kakawaki buokakia aaro ao teuana naba buokakia Aaro rinanon te rabwata are te Education kabooakia ana taan reirei aika kaka tengaun ake a meet te criteria ke a bebwa n reirei ni kabane. Ao ti aki ti anne ma kabwakakin rooia ataei ni kabane ao ti aki ti kabwakakin rooia ataei ma karekean naba tenan stationary bwaai n reirei are nanona bwa e a kauarerekeaki riki te rawawata are e mena iroun te karo. Ma te kantaninga bwa te karo e nang kona riki n tobwa riki are iaona tao e a kantokana te tertiary level natina e a ko na n support tao boon te laptop e aki kabanea ana tai ni boon te boki ma te ben ma te rura ma tera bwa are akanne a bane ni provided n te reirei.

Ma ngkanne bon te titiraki ae uarereke bwa e teimatoa ni iai te buoka aio nakoia Aaro ibukin reirei ma e bon teimatoa naba iai roo. Mai iaa aio ngkanne bwa are ti ataia bwa a tia n anga aia roo tenan Aaro ni kabane ao e aera ngke e a manga bon kabwakaki riki irarikina tao e mena ao tao e bon aki tau ke tao e riai riki te manga bon maroro ma reireia Aaro bwa are ti a taku bwa e a bebete rawawataia ara botannaomata. Ma ngaia a manga bon keiakina naba aia kabwaka roo ao aio ti kakoaua bwa e reke ni bon taai aika nako.

Iai te bwai teuana ngkanne ae kanga tao I bon mimi ma tao bon kanoan te

bwai ae tikiraoi ae e akin ang happen n tataainako ma tao n ti n te tai aio bwa n te kataumwane n te ririki 2024 ao 23 ibukia te mwane ni kara te million ao manga bon titebo naba ma te ririki aio. Are nanona tao bon mwaitia raoi te koraki ake tao a mate n te ririki aio bon titabo raoi ma mwaitia nake e a koro naba 60 aia ririki n te ririki ae na roko ngaia are tao e teke naba te ware anne.

Tao bon ara bubuti naba nakon tao Te Minita n te MWYSA bwa ara kantaninga bwa e na aki manga rimwi aio bwa are bon kanoan te kataumwane ngkai bon kanoan te current budget ao e bon nang kakawaki bwa e na riai n tauraoi n taainako ma taia ake a tia n taneiai tao te botannaomata. Ma ti teimatoa ni ka rabwa te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri riki kain te NEPO are a tia ni kabane korakoraia ibukin kabobongaan karaoan te kataumwane aio.

Ma ti rangi ni mimi bwa e butimwaeaki te kataumwane aio ma taian katautau nanona te aekaki are ko baka ni wingare karemai bwa N na raweia ma ngke ko kareaki ao ko akaka naba baim are bon akea raoi nanom nako iai. Ngaia are bon anne tibwangan te kaitara ti aki ngaia te tia bwena te waaki ma ngaia te tia kaitara te waaki bon te tia bwena te waaki bon kain te party are e Tautaeka bwa bon ata te waaki ae tamaroa.

Ngaia are I rangi ni karabwarabwa riki nakoim Te Minita n te mwane are bon raou n Tia Tei n aron te kekeiaki ae moan te tamaroa ni karaoan te kataumwane ma am Taan Mwakuri ti ataia ae e aki bebete ma ara kantaninga bwa ana bane ni kona ni kaekaki titiraki akana a tia n rinnako inanon ara titiraki n ririki aika nako ao bon inanon naba te auti aio ni kabebeteaki inanon te kataumwane aio.

E koaua te Tia Babaire e mwaneweaki naba tao kamoaakin te abamwakoro teuana ma ribakin ribakia taan kan rineaki n te itera teuana ao te itera teuana ae I taku bwa ai ti aki taina aio bwa are e a tia bwa are ngkana ko taekinna ngkai ao ko ti taetae ibukia ake iraman ma ao ake iraman ao ake itera akekei a uara iai. Ngaia are n te Tautaeka ao e mwannanoia are e kareia ao are e aki kareia bwa are anne bon aron te tai teuana ma te tai teuana ma I teimatoa ni boutoka te kataumwane aio ao n aranna bwa te kabanea ni kataumwane ae moan te tikiraoi ngkai e teimatoa n titiku n arona te RERF ni kekerake n aki kumekumeaki irarikin are bon te $80,000,000 million ngkoa ao ngkai e bon tiku naba ni kekerake ao ara kantaninga bwa e na teke ara takete Tobwan Kiribati ke te Tautaeka aio.

Ao ti ataia bwa te Tautaeka aio e tuai toki bwa are e kataratara inanon 20 te ririki kain Kiribati a manga kantaninga naba 4 te ririki nakon ae na roko bwa angkoa iai aia kantaninga kain Kiribati bwa ngaia aika teningaun ma teniman aikai ti na bane ni Beretitenti ni kabane. E a bon kabubutaki naba e koro 12 ana ririki ann, e koro 12 ana ririki ann, e koro 12 ana ririki ann ni karokoa ti a manga aitara ma natimi ti a manga aitara ma tibumi. Bwa kanga e a bon moanna n toki are te roro are Kurumbo maa ngaia are ti teimatoa ni karabwarabwa ao kaitau ti ngkana arona bwa kam kan Beretitenti ti nang inaomata ni manga butimwaai ngkami tao ko a korea naba am reta ao ti a butimwaiko naba ti a tewea naba kanga ara butimwaei ae kanga onoti nakoim ao ko a manga ira te Beretitenti 2078.

Ngaia are man taeka akanne Madam Deputy Speaker I a kabwara buren te maroro ngkana iai burena ma kanga taran ae bon nang nakoraoi ao I a karabwarabwa riki ibukin tamaroan te ngaina aio ao kam na mauri riki ma kain abau ae Abaiang ko rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao N na manga angan ana tai ni maroro ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Hon. Pinto Katia e nakoim te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker e koaua e kakawaki bwa ti na manga kamaurira inanon te bwakantaai ae tamaroa aio, I a reitai ma tariu ae Te Minita man ara abamwakoro ae Makin ni ikotaki ma kain Makin nakoim Deputy Madam Speaker ma kain am aobiti, te Beretitenti ae ko karineaki ma te Kauoman, Minita, te Leader n te kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao taan ongora inanon te bwakantaai aio ao bon mai irouia kain ara abamwakoro ae Makin te bwana ae mwaitoro man te itera Meang ti a kamaurira inanon te tai aio kam na bane ni mauri.

Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai bwa N na kona ni maroroakina teutana bwa e koaua e nang rawata baika a tia ni maroroakinaki ao anne ae ti kakaitau iai man itera aika tabeua Tia Babaire. Ma te moan bwai ae na anga bon bwanaia kain Makin nakon te Tautaeka aio ma iai riki baika e kainanoia riki Makin.

N te boki ni kataumwane Madam Speaker ao e kakawaki bwa nang noraki itera aika tabeua aika ti aki ti te itera ti ibukin ana motinnano te Tautaeka Tia Babaire ma I taku bwa e kakawaki naba are bwanan te

botannaomata te Tia Babaire. Tao ngaira ngkanne ngaia are ti a bon tei ngaira ngkanne man bwanan ara botannaomata ao aio are ti na riai ni kakaitau iai te Tia Babaire ao tao ai moarara riki ibukin te mwane ni kara Tia Babaire ma N na ti kaeti rongorongo tabeua bwa e taku ngkai Tobwan Kiribati bwa ngaia ana karikibwai te mwane ni kara Tia Babaire.

Aio e a kaman waaki man 2011 Tia Babaire ao anne are ti kaitau iai ao ti kaitaua te Tautaeka ae Tobwan Kiribati ngkai bwa e nora raoiroin aio ao anne ae ti kakaitau iai bwa e nora raoiroina ao e a katamaroa riki inanon te tai aio Tia Babaire ao anne are ti anga bwa te kakaitau nakoimi kain Tobwan Kiribati.

Te kauoua Madam Deputy Speaker ngaia ngke warekaki te boki aio te boki ni kataumwane aio ao e a manga katuruturuaki bwa iai tangomwane man Tautaeka aika nako Tia Babaire ma tao e reke naba ara tai n te tai aio bwa ti na ti kaitiaka rongorongon te tangomwane aei te Tia Babaire bwa are e kakawaki bwa e na matata naba iai ara botannaomata bwa tangomwane ibukin tera Tia Babaire. Bwa ngkai a bukinaki tangomwane man Tautaeka aika imwaira ma aki katerea bwa tangomwane ibukin tera Tia Babaire.

E na ongora tei Tarawa Teinainano ke e na ongora Betio bwa iai te tangomwane ibukin karaoakin te kawai ao e taku te rongorongo a rangi n rawata ngkai bus, te saloon car, te rebwerebwe, tera riki ma tera te bwai ae riki Tia Babaire e tamaroa te kawai riin te waaki. Ngke arona bwa e teimatoa ni buakaka te kawai antai ae na kan kaboa ana bus ke ana truck ke ana saloon. Ngaia ti na riai naba ni kaitau naba ibukin karikirake aikai Tia Babaire ma ngkai e aki bwa ngaia e takaruaki bwa ngaia tangomwane man ririki aika nako ko rabwa Tobwan Kiribati ao ai moarara riki te Tautaeka aio bwa are ko taekini bwaai tabeua ma ko karabai itera tabeua. Tera riki te katangomwane Tia Babaire ke Madam Speaker Deputy Madam Speaker n te tai aio.

Te airport te Bonriki International Airport Tia Babaire iraua te mirion ann $20,000,000 million Madam Deputy Speaker ao e aera ngke ti aki katangaina nakon ara botannaomata ni kangai tangomwane aikai ti kakaitau iai bwa ara marae ni wanikiba ngkai e a kinaki n te aonnaba. A ko na n roko ngkai wanikiba a ko na naba n roko n te tairiki are e a roko tao n te mwaneka ae tamaroa te Tia Babaire $20,000,000 million ma antai ana wanikiba te marae ni wanikiba raa

ibukin antai bon ibukimi kain Kiribati ni kabane. Ngkai taraia ngkai e a roko te wanikiba e a kuri katoa bong te Moanibong, te Kauabong, te Kaabong, te Kaonobong. Ngkoa tao ti te Moanibong ao te Kaabong Tia Babaire Madam Deputy Speaker ma ngkai ti a nora uaan riin waaki aikai bwa iai bonganana Madam Deputy Speaker ao ti na aki taekini ao ti na kabunnai ara taetae ae ti a ti kangai naba tangomwane ake mai imwaina ibukin Tautaeka ake mai imwaina, ma kabwarabwara bwa bukin tera tangomwane aikanne.

Aikanne ae I ti kan kaeti Madam Deputy Speaker na anga bwanau ni kaitau nakoia Taan Mwakuri Madam Deputy Speaker ti ataia bwa karaoakin te kataumwane ibukin te ririki 2025 ti aki te bwai ae bebete ao tao anne ae ti na teimatoa ni kaitaua te Kauoman Beretitenti ma kain ana botaki ni mwakuri ao ni ikotaki naba ma botaki ni mwakuri akana a mwaneweaki ke tao a tauraoi ngkai bwa e nang kabwataki ke tao e nang maroroakinaki ngkai aia kataumwane inanon te tai aio Madam Deputy Speaker ao ti kaitau bwa e a wene imatara n te tai aio.

Eang kataia n taratara kanoan te boki ni kataumwane n te tai aio ao iai te itera teuana are e nang taekinaki bwa riin te waaki iaon ara abamwakoro Madam Deputy Speaker. Ngai abau ae Makin e aki nama akea namana ai bon te kaora naba ni katobibia ao ko ataia bwa tera ti na tangira riin te waaki ae nang tikiraoi iaon Makin te bwai ae aranaki bwa te uaabu I aki ataia bwa e na teke n ami takete ngkai bwa ngkai ti $32,000,000 million ae kam mena n ami boki ni kataumwane aio bwa e nang mwaneni ni kabane ao e koaua tao kam a tia ni tibwatibwaia. Ma ti aki ataia ngkane bwa Makin e nang koro ningai nanon katean ana uaabu bwa are riin te waaki naba aio ti ataia ti kaitau nakoia tarira ma mwanera iaon Butaritari bwa ngkana e roko te kaibuke ao e roko te buaka Deputy Madam Speaker kona nora te nao e ko na n roko tao nakon 5 ke 6 te meter reitatan te nao.

E nang mena iaa ngkanne te kaibuke ai tokin te tai a birinako ara kaibuke ke kaibuke ake a roko iaon Makin nako ni kataniia naman Butaritari ao ai bon ti teuatana bwa ti nang bon manga kabirinakoa ke tao ana kabirinakoaki kaibuke aikai mai irouia kain Butaritari ma ti kakaitauia tarira ma mwanera aika kain Butaritari bwa a teimatoa ni butimwaai kaibuke aikai. Ao anne bukin ae I taratara te boki ni kataumwane ao I tarataraia bwa iai te bwai ae ana namakinna kain au abamwakoro ae Makin n ami boki ngkai ni kataumwane aei ibukin 2025 tao e koaua bon iai ake kam a

tia n teimatoa n taekini bwa tera te kawai, te wanikiba, tera riki.

Ma te bwai ae ti nang bon riai ni katuruturua bwa ti nang tarai raoi bwa baikara ae kainanoi raoi ara abamwakoro n aron ngkai Makin au abamwakoro ae Makin ti nang kainanoa te rawa ao tera arei aia tabo n roro kaibuke. Bwa kaibuke ngkana a roko iaon Makin a kona n tiku uabong, tenibong , aabong ao anne are e na reke naba bwa kanga te kabanemwane naba nakoia tenan kaibuke bwa are ko ataia bwa ngkana ko tiku n te abamwakoro teuana ao e a wareware naba butin te bwaa, tera riki ti tangiria bwa ngke e nako ni kabwakaki te kaako iaon Makin tao ti te bongina ao e nang manga oki naba te kaibuke bwa e aonga n ae uarereke naba aron naba ana kabanemwane te kambwana teuana ma teuana.

Ao anne are ti nang tangiria bwa te Tautaeka e nang karababai nako riki ana kataratara ti aki ti bukin ana motinnano bwa e nang bon tara te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana ao tao aio are na bon kanakoa imatan te Beretitenti ma te Kauoman ao kain te Tautaeka bwa tera ngke a kona nora moa ana kainano tao aaba aika bon akea namaia n te tai aio. Bwa are ann te kangaanga ngkana e na roko te kaako e na kuri kangaanga ngkana arona bwa e korakora te buaka tera riki.

I aki kan ananau riki Honorable Tibiika ti te bwai ae I rangi ni kakaitau iai bwa e a wene te kataumwane ibukin 2025 ma ti na ka tekeraoa te Tautaeka n aron ana kekeiaki ao ai bon kabaneana ngkanne Honorable Tibiika Deputy Speaker n te tai aio Madam. Ti ataia e taekinaki bwa tenan Tautaeka aika nako e nang rawata te bumwane ao e nang rawata naba tera ao I taku bwa ti na riai ni kakaitau ao anne ae ti na riai ni kakaitau iai nakoia Tautaeka aika imwaira ao e koaua ti rangi ni kakoaua ami taeka are bonganan raoi te bwai ae aranaki bwa te RERF bwa bon bukina bwa e na kabonganaki te tai are e kainanoaki iai bwa e na kabaranta aron butin ana waaki te Tautaeka teuana inanon te tai teuana Tia Babaire.

Ao anne ae ti kakaitau iai ao ti rangi ni kukurei bwa n ara tai tao bon iai aia boki imataia n te tai aio Tia Babaire Madam Deputy Speaker $700 tabun e kan $800 million are e tauraoi bwa am mwane te Tautaeka ae Tobwan Kiribati imwaim ao ko aki kainano akea te bwai ae ko karaoia bwa e a kaman tauraoi kanoan waam n te tai ann. $300 tabun te million are mena n te State Street are e tauraoi naba bwa kanga buokan kabutan am waaki inanon te tai

teuana ma te tai teuana Tia Babaire ngaia are e koaua e taekinna ikai bwa $2,000,000,000 billion ae nang roko tao e koaua bwa e nang bon roko n $2 billion tera ngke ti nori riki itera tabeua ake ti taku bwa ana riai ni bon moantaai n roko iai mwane Tia Babaire.

I taetae ma kain au aobiti iaon abau ae Makin Tia Babaire Madam Deputy Speaker ao e teimatoa te kaeka ae kangai bwa iai tinetine aika tuai man bwaka iai tinetine aika teimatoa n tuai ni bwaka. Eang ao ti kakoaua bwa te Tautaeka e taku e nang rawata te mwane ao tera bukin ae teimatoa n reke te tinetine nakoia ara botannaomata, mwanen te onobwai, aia mwane kaara e a kan bane te ririki ae nang bane ngkai 2024 ai Ritembwa aio ao e tuai man bwaka naba aia mwane ara kaara. Ko taku bwa e rawata am mwane te Tautaeka a mena iaa ngkanne ara kaara tao e koaua iai aia mwane naba tenan mwauku ao iai aika tia n reke irouia ti kaitau n anne.

Ti na kaungako riki tera ngke ko nora kakawakin am motinnano kona teimatoa ni kakoroi ti ataia ae kangaanga kakoroan nanon teuana ma teuana ao anne ae ti kaitau iai. Man bwana aikanne Madam Deputy Speaker ti na teimatoa ni kaitaua te Tautaeka n ana kekeiaki, am Taan Mwakuri antai riki tao raoraora ake a tia n anga baia ni ibuobuoki ti na bon teimatoa n anga bwa te kaitau n aron teimatoan te waaki ae ti noria inanon te tai aio ao ti na katekeraoia ma ana abau abara ae Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am point of order ko a taiaoka ni kanakoa am point of order Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua au point of order kanga I kan maroro iaon are te debt servicing eang I maroroakina aio te Tia Babaire I aki kabuakaka ao I aki kan reianako ma ti te bwai are I kamatata te Tia Babaire te debt servicing aio bwa e rin n te budget aio bwa taian loan man Tautaeka ake mai imwaina ae ti aki naba kabuakaka ma e na riai n ataki. Bwa ngkanne taian loan aikai man Tautaeka ake mai imwaina tao mai iroun Taiwan ngaia ti kakabwaka naba ngkai n taina aio ao te Tautaeka aio kanga ti kataia ni kamataata n te tai anne bwa e tuai loan ni karokoa ngkai ao tiaki kabuakaka te taian tarau ma loan n taai akekei bwa a ibuobuoki.

Ao ngaia ae ti nori aia ibuobuoki ma ti kamataata bwa loan n Tautaeka ake mai imwaina mai iroun Taiwan ae ngaia ti kakabwaka ngkai ngaira ngkai ti a iraorao ma China ti tuai man loan irouna ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e point of order naba Te Minita kanakoa am point of order.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker e uarereke I bon ti kaeta are tao e nanououa ibukin ana maintenance ao are I bon tia n takaruaia ibukin Nonouti ao ibukin Makin iai am mwane ae a tia nako ae $24,071.84 ao iai riki naba ngkai. I kukurei n taekinna bwa aio te bota ibukin 14 aba ae $538,341.67 ao ngkai kai I taetae ao a manga mwakuria naba au koraki $100,000 riki tabun ae na manga kanakoaki naba ibukin te tinetine ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ngkanne ara ti a maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua imwain ae I waakina au maroro ao e kakawaki kateira are te kakamauri n taainako I a reita te bwana ni kamauri nakoim ara Tia Babaire n te bwakantaai aei ma te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao ngaira Taan Tei ao kain Kiribati ake a ongora kam na bane ni mauri ao e rabwa.

Tao imwain ae I waakina au maroro iaon te kataumwane are e a tia ni kawenea te Kauoman Beretitenti ao ti bon riai ni karabwarabwa nakon te Kauoman Beretitenti bwa are e a tia ni karaoa tabena ian tibwangana are e na uotarake ana kataumwane ao ti a raona te karabwarabwa nakoia ana Taan Mwakuri are a tia ni buoka aron kataauraoan aio. E koaua ti aki te mwakuri ae uarereke ma tao te bwai riki ae I bon kan karabwarabwa iai bwa e koaua are kanga tao are tao e bon kekerake aron aia konabwai ara taan rabakau iaon karaoan te budget ti kakoaua bwa n te boki aio e bon nang anganira kanga tenan rongorongo ao tenan ware are e bebete naba iai aron rinanoana.

Ngaia are e na kona ni bon mwaiti naba ngkanne ara iango iaona ibukina bwa bon te boki ae rangi n anganira te rongorongo ae bati. E na bebete naba iai aron ara kamatebwai iaona ao ti kona ngkanne kanga ni maroroakina ara iango iaon te kataumwane aio ian tibwangara naba are ti riai n rinanon te kataumwane aio ao ni kabwatia, ao e koaua kanga ibukin kakawakin te kataumwane ao I kan taekinna bwa ti boutoka te kataumwane bwa are e tangiria Kiribati e na mataata naba bwa ara party ae Kamoan Kiribati ngke e tei ao e a bon boboutoka naba te kataumwane ni karokoa ngkai ian bukina are e rangi ni kakawaki te

kataumwane bwa e na continue ana service te Tautaeka.

Ma e na bon iai ara titiraki ibukia ara botannaomata ibukina bwa n taainako ko aki kona ni kamaenakoa te kataumwane ao te motinnano ngke terana arei tao te ranga ni kabwaia ke tera ngaia are ao anne ngkanne ae ti rangi n titiraki iai bwa are ti bon tei ibukia aomata. Ngaia are nna moana au maroro ni kangai e koaua bwa ana ataia kain au abam ae Tarawaieta bwa e rangi ni kakawaki te kataumwane are kakaraoia te Tautaeka teuana ao teuana ni katoa ririki ao N na moana au maroro ni kangai bwa te kataumwane tao bon teuana te bwai irarikin bonganana ae mwaiti tao bon teuana te bwai ae kaota ana kona te Tautaeka e kaota ana kona te Tautaeka n te ririki teuana ma teuana ni karaoa tibwangana ibukia ana botannaomata.

Ngaia are e a tia ni kawenea ana kataumwane te Tautaeka bwa are iai keena nakon ana kataumwane n te ririki aio are nanona e kangai iai te kee ae anganira ngkai n te overall iai kerikaakin ana kataumwane ngkai te Tautaeka ae kataumwanea ibukin te ririki ae na roko ni kaineti ma are e a tia kanga ni kataumwanea ao ni tao ni kabane ni katairai aia kangaanga ara botannaomata n te ririki aio. Ngaia tao te moan titiraki ngkanne e kangai iai kerikaakin ana kona te Tautaeka ao ni kakoroi nanon tibwangana ao riki ni karini ana motinnano ibukin te 4 n ririki? Tao anne te moan titiraki.

Ngaia are bon eti ao e riai ao ti na ko na ni kangai iai n te kataumwane aio ao tao iraua ana motinnano te Tautaeka ae na mwaneni nakon te ririki ae na roko bwa are aikanne aia titiraki ara botannaomata ao au kantaninga bwa ngaira Taan Tei ni kabane tao riki tao ngaira Taan Tei ake tiaki Minita a teimatoa ni kakawarira ara botannaomata ao a kangai. Tera ngkai e uara e na raka ngkai tao te mwane n aki mwakuri, e na raka aia mwane kaara e na iai karikirakean te takakaro, e na iai aia mwane tenan communities, e na raka riki aia mwane Aaro bwa aoria ni bon roko te buoka ni bon tenan Aaro n ara abamwakoro. Aikanne aia titiraki ao ngaira ti kangai are tao bon iai te motinnano are e a tia n rarangaia te Beretitenti ngke e moan waaki te Auti n Tei aio ao e kangai angin te motinnano ao e koaua iai karakaan bwaai akana ana kona ni kabwaia iai ara botannaomata nakon ara kona ao teuana naba kaekana ti kangai ao ti a taninga te kataumwane bwa are anne e na anganira te kaeka inanon 4 te ririki.

Bwa are e a rineaki ngkai te Tautaeka aio ibukin 4 te ririki ao e koaua e

aoria bwa are bon iai te kataratara ae bubura kaei ngaira naba tabeman ngai temanna naba ae I boutoka ae bon anne e riai ni iai ana kataratara te Tautaeka teuana ma teuana. Ma katabeam 4 te ririki are ko a tia n anganaki iai te mwiokoaki ngaia ann ngkanne ara titiraki n te kataumwane aio ao ana aki taraia nakai bwa ti kabureta ti kaburetia ke tao ti kataia ni mena te kataumwane bwa e aki raoiroi ma are bon aikanne ara titiraki bwa are tabera ao bon tabera bwa ti na ngkana ti aki bwena tao waan te Tautaeka n aron are e a tia taekinaki ao ngkana ti kaitara tao aikanne kanoan tibwangara bwa ti na kakoaua bwa te Tautaeka e bon karaoa tabena ian te Tua ao riki tabena are e a tia n angania te botannaomata bwa e na tabenna inanon te 4 n ririki n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti.

Ti na kataia ni katamaroa aia mwane kaara, ti na kataia ni katamaroa tao tera ao anne ngkanne ae ti a titiraki iai ngkai bwa are ngke arona bwa e anganira te ware bwa e kangai te kataumwane aio e na raka tao te Atu ni mwane are e mwamwanenaki iai aia mwane taan aki mwakuri ao ti a kona ni kangai. Ngaia tao e na bae n raka e na bae n raka aia mwane kain Kiribati ake aki mwakuri bwa e kaotia te boki aio bwa e raka te ware ao e aoria bwa are bon iai te tai ni bon manga titiraki nakoia Minita bwa tera raoi kanoan ware aikai ma tao aikai kanga ara Assessment ke ara nonori n tein ae te kataumwane are ti na tara aron tao te overall kanga kataumwane.

E koaua e nang matata n te boki aio are bon tiku n arona kanga bon kakaraoan te budget are kanga e set ana steering te Tautaeka ke e katea te ware are e na tibwatibwaia nakoia taabo ni mwakuri ao e na tibwatibwai nakon tenan sectors. E tei te ware ann man tao bon teuana te bwai ae kakawaki man ara karekemwane are e kona n tauraoi nakon te ririki are tao 2025 ngaia are I taku bwa akea naba burena ngkana ti titiraki aron biribirin te karekemwane akea buren anne bwa are ti ataia bwa kukurei kain Kiribati ao tokin nanoia ma are e na karaoia te Tautaeka teuana ma teuana. Riki te Tautaeka ae Tautaeka ngkai aio man mwaiti ana kona te Tautaeka n angan te botannaomata ao riki anne man mwaitin ana karekemwane.

Ngaia are e rang eti are kangai bwa are a mwaiti iango a mwaiti iango ao e koaua ae e a tia n taekinna te Tautaeka aio bwa e mwaiti naba ana motinnano ae e na angan Kiribati ao tera koron nanoia bon ti ana kona akea riki bwa ti ngkana e a bane n anai ana motinnano te Tautaeka aio tao taan anga te buoka bwa e nang mwaneni. Ma ngkana arona bwa e na

bon karaoa tabena te Tautaeka are e a tia kanga n tuangia te botannaomata bwa aikai baika a kakawaki bwa ana kabwaia iai ao ann ngkanne ae ti bon taraia n ara kataumwane aio bwa are anganira te kataumwane aio bwa e na rangi ni karako kanoan te motinnano ae na karaoia te Tautaeka inanon te ririki ae na roko.

E aoria bwa are 4 te ririki katabeana ma are bon eti are bon ingainga te botannaomata riki ngkana e a bon tibwa tia te rinerine ao kan ongora ti aki ngaira ae tao ti rangi ni kan ongora bwa are ngaira ti bon ti uringia ara botannaomata ao ti anga ara anga ni ibuobuoki ngkana e na butimwaeaki n aron kanoan ana kataumwane te Tautaeka n te tai teuana ma teuana. Ma are a bon kan ongora kain Kiribati ngkai ai tibwa ana moan kataumwane auara ana mwane ana raka ara mwane n aki mwakuri bwa are e a teimatoa ni korakora kanga te kangaanga ae ti bon taekinna n au titiraki n ae nako.

Te kabuebue e a rangi ni mwaiti e a korakora aki taun te ran are e raoiroi ao e koaua tao iai raan ake a kakaboaki i Bairiki ngaia are ngaira ake ti aki mwakuri tao ngkana arona bwa e na raka ae na anganira te Tautaeka e anganira riki te kona ni kabooi baika a bongana ibukin marurungira ao maiura n te bong teuana ma teuana. Ngaia I taku bwa kanga bwanan te botannaomata are ti a maroroakinna ao I taku bwa are bon kakawaki bwa bon aio teuana tabera te Kauoman Tibiika ae te kataumwane irarikin uneakinan tao aia kangaanga ara botannaomata tao kabwatakin te karao Tua bon aio ae rangi ni kakawaki bwa are baika e na kona ni karaoi ngkai te Tautaeka n 2025 a ti kona ni karaoaki n rinanoan te kataumwane.

Ao baika a bane n rin ngkai n ana kataumwane te Tautaeka bon ti aikanne aika na karaoaki akea ko na n otei ngkane te Tautaeka ae e a bon e a manga karioa ke e a rio bwa 2025 ao e a bon karaoia naba n akea ana raa arei kabwatana iroun te auti. Ngaia are e rangi n kakawaki tabera aio I taku bwa tao ann bwanan te botannaomata bwanaia ara botannaomata kaekan aia titiraki ma e aoria bwa tao bon tarana ngkai tao n aron ae I taku tao e na iai ke e na rangi ni karako. Ma ti a ongora n tain te budget debate raoi are ti nang bon tera raoi nanon te ware aio tera ae e na karekea am ware ae $2,000,000 million tera raoi ngke ko tibwatibwaia e na bane n tera iraua e na bane n tera ao I taku bwa e anganira ngkanne tao te kaeka.

Ma are tao n teina ngkai ao te overall kanga e kuri kanga e anganira ngkanne kanga te nanououa bwa iai

aika na waakinaki 2025 ke akea ma e aoria bwa are bon tabemi te Tautaeka kakoroan ami motinnano inanon 4 te ririki ma are ibukina bwa e rangi ni mwaiti bwa 100 tabun te motinnano kanga ti raraoma ngkane bwa e na bane moana ao tao e koaua ngkana a manga kabaneaki n 20 te ririki ma ngkai ti aki ataia bwa ai tera nanon anne nakon Kiribati.

I kan reita are kanga te maroro iaon are ana kataumwane te Tautaeka n anganga nakon kanga riin te waaki are te rikirake ao e koaua ae bon iai bwakana naba n te mwaiti ae tao iraua te mirion. Ma I taku bwa anne bon tao bon ara titiraki ngaira Taan Tei ao tao e kona naba n ae a bon titiraki nake a bon anganga naba te mwane ni buoka bwa ngkana ti nang teimatoa n angania nakai te buoka ao tera naba ngaia ae na bon anga a bon iai nanoia ni kakaraka kanga kabonganan ana mwane Kiribati ibukin te rikirake ke tao e nang moanna ni kekerikaki.

Ngaia are e koaua anne naba tao te titiraki nakon te Tautaeka e aoria bwa ti a ongora iroun te Kauoman bwa tera bukin tera ngkai e a manga bwaka ngai temanna te aomata kanga I aki kakantaninga bwa e na teimatoa ni bon ririkirake ara contribution nakon te Development ao riki nakon riin te waaki. Bwa are n tabetai te Tourism are ti nang tarataraia bwa ara anga ni karekemwane ao I taku bwa ae ti bon bane ni boraoi iai ma te Infrastructure e bon tuai tau e tuai n tau kanga ni kakoroa nanon te mii anne otherwise e na teimatoa n reke te vision are te mii are e a bon mii naba ni karokoa ti aki ataia e na toki iaa kanoan iangoan te aekaki ni kanoa ni mii anne.

Eang teuana naba ae I taku bwa I mwaninga kanga n taekinna kanga bon taran te bae ana investment te Tautaeka n te takakaro e rangi ni uarereke ana investment te Tautaeka aio n te takakaro e nang uarereke tao *not even 1% of the total budget* $300,000,000 iaon $400 tabun te million ann e rangi ni uarereke nakon ao I taku bwa aio te development pression bwa ngkana ti taku bwa te contribution nako te development tao te mwane n aki mwakuri n aron ae kawenea te LCDF. I a rangi kangaanga ngkane bwa N na ota bwa e aera kai e na aki noraki naba te takakaro bwa anne naba ana contribution te Tautaeka nakon te development ae bwa akea ana investment iai. E aoria bwa are ti a manga bon maroro n tain bon titirakinaia Minita n taina ma I taku bwa aio teuana ae I teimatoa n tataraia bwa kanga e bon minotaki nanou iai ngkai kanga e tuai man kakarinaki aron noran riain kanga te karinmwane ke te investment ibukin

kaungaan aia tarena ara botannaomata.

E koaua iai te nako ni mwakuri a kona ni karekea tao $20, $30,000 n te ririki are a nako ni kabo i New Zealand ma Australia te takakaro are a bon kona ni millionaire ara koraki ikai. Ngkana a millionaire kain Fiji ao a eara ngkai ti nang aki millionaire ngaira ma are anne taben te Tautaeka ao iai are e taekinna e Tia Tei mai Kiritimati are n tabetai bwaai are akea mwaneia. Ngaia n tabetai ko nang commercialize ma e na *take* ana *it getting role* te Tautaeka kanga ni mwanena te model are e na kona ana ko na ni commercialize iai aia waaki ara taan takakaro ao a kona ni karikirake. Ngaia are e aoria ti a manga bon ma ti a ka rabwa riki Te Minita ngkai e a tia ni karaoa tabena ibukin te mena ao ti kabwata aio bwa iai are a bon bongana aikai bwa e na maintain ana service te Tautaeka are a bon tia n tiku ara tabeaianga aia titiraki ara botannaomata ao ngkana iai tibanakon te maroro I a tabekia bwa te karautaeka ao ko rabwa Madam Speaker are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao n tarakin ara tai n te tai aio Taan Tei ao e a tia ni bwakanako te aoa 4 ao n te tai aio N na kamotirawa te auti ao ti a manga okira nanon te Chamber 25 nakon te aoa 5, 4:35 e motirawa moa te auti ngkai.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Deputy Speaker: Ngaia kam rarabwa Taan Tei e rarabwa kanoan te kabwakantaai are manga anganira te korakora ibukin aoa aika imwina. N te tai aio ao ti na waakinako ma ara Budget debate ao na angan te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ana tai ni maroro e nakoim te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Honorable Madam Speaker Deputy Speaker ngkai ko anganai te floor aio. Ao I a moana aio ma te taeka ni kamauri nakoira ngaira ni kabane tao aki babane ara koraki n te tai aio ma ngaira ake ti roko n te chamber n te tai aio ti a kakamaurira kam na bane ni mauri.

Eang e rarabwa te Kauoman Beretitenti e a tia n uotia te budget ao ngaia are ti a rinanona n te tai aio ao ti a anganna ara karabwarabwa ma ana Taan Mwakuri Madam Speaker eti are e taekinaki ae e aki bebete te mwakuri aio bwa are ngaia aio ngkai ae ti nang rinanon ana katautau ibukin te 4 n ririki ibukin mwanenakin kabutan abara ma ara Tautaeka ni Kiribati te Tia Babaire. Ara botannaomata are mai tabon Kiribati ni karokoa tabona eang.
Madam Speaker eang e na aki taraki ae ti taekinna ngaira kain te itera aio

are moanaki mai iroun ara Leader bwa angkoa kamemerean te waaki Madam Speaker bon ti aki ae bon ti aki. Bwa are aio kanoan te Tautaeka ae inaomata Madam Speaker n te Auti n Tei ae inaomata n te Tautaeka ae inaomata ao iai iterana aika kakaokoro iai te Tautaeka are e Executive are e rineaki Madam Speaker are e kairaki iroun te Beretitenti ma ana Minita te Cabinet ao iai ngkanne parties ake a mena naba inanon te Auti n Tei ae tao teuana mai buakoia bon te party are aranaki bwa te kaitara are angkoa bwa te kaitara n arana teuana te Tautaeka n te tai teuana Madam Speaker, are kanga nanona bwa e na aki Tautaeka Tobwan Kiribati ni karokoa ae toki nanona Madam Speaker bwa e na kona ni manga iai te bitaki n aron n taai aika nako Tia Babaire a tia ni kaitara naakai Madam Speaker ao ngaira ti Tautaeka.

E na manga roko te tai teuana are e na kua nanon Kiribati irouia ao e na kangai e a tau moa e a tau moa te Tautaeka bwa ti a manga angania aika boou. I taekinna aio Madam Speaker ibukina bwa kanga iai te taeka kanga ni katorotoro nakoira bwa eang ti a tao ti a kabanebuaka ana aoa te Auti n Tei ao ongoraia te botannaomata ma ti taku ngaira bwa ti taekin aika ti taekin Madam Speaker ibukia naba ara botannaomata ake ti tei ibukia. Bwa are e kakaokoro te botannaomata iai aika mena n te itera teuana ao iai aika mena n te itera teuana bwa are bon arona bwa ngkana arona bwa ti a bane naba ni mena n te itera teuana Madam Speaker ao e rangi ni kabotu e kabotu ao n tabetai ti na mwaninga nako ngaira ake tao e rangi ni mwaiti kurikuri ara aomata bwa a bon bane naba ni bwabwati ara iang. Ma Madam Speaker ara kantaninga bwa Tobwan Kiribati ao riki te Cabinet e na ongora naba ni bwaai aika ti taekinna Madam Speaker ao e na nori riaia bwa iai taia ni karinaki n aia waaki ke akea.

Ngaira n ara koaua ti aki taekinna bwai ni kabane aika aki raraoi ngkai Madam Speaker bwa are bon raora ngkami ae ti taetae ngkai iaon bwaai are kam a tia n anganira n te kataumwane te kataumwane ti aki miroaroai aikai Madam Speaker ma bon bwaai aika ti anganaki n taian boki ni kataumwane ae ti a manga kaoki nakoimi ni kangai. Ao bon tarai raoi aikai bon ngaai akanne ke akea ana iai ami tai ni manga norii aika ti na taekin bwa katamaroan ane iroumi ke akea? Ao ngkana akea Madam Speaker ao e na bon akea ao ngkana iai ai rabwara bwa ara kantaninga bwa ana aki taraki ake ti na taekin bwa angkoa a kamemerea ke a kaitara te waaki.

Bwa te kaitara ti aki n taainako te kaitara ae na bon kaitara for the sake of option ma ti tabeki iango aika ti taku ngaira bwa tamaroa n aron ara kabanea naba n nonori, ao are n tabetai Madam Speaker are bon rabwata naba ngaira tao n tabetai e aki rang tamaroa naba aron ara nonori n aekaia naba kain te Tautaeka ae aki tiaki angin te tai ke ni kabane te tai ae bane n tamaroa naba aia nonori ake a tabeki nakoira n te tai teuana ma te tai teuana. Ma ara kantaninga bwa e na iai te nano ni kan iraorao Madam Speaker te nano ni kan tibwatibwa ni kan anai ake a tamaroa ao ni manga katikui ake aki tamaroa ao riki mai iroura ngaira ake ti aki mena n ana itera te Tautaeka Madam Speaker.

Te kataumwane Madam Speaker bon te bwai ae moan te kakawaki bwa e ringa arora ngaira ni kabane te botannaomata ake ti mena iaon Tarawa, Betio, TUC ao ake ti mena naba iaon abamwakoro te Tia Babaire ao man te moan Tautaeka ni karokoa ae ngkai n te tai aei Tia Babaire ao a tia kataumwane ma aia waaki te Tautaeka aika kakaokoro n roti arora aika a biti anuara ma kateira n taai aikai te Tia Babaire. Ai ana kateniua n term te Tautaeka ngkai aio te Tia Babaire eang a tokara aia kabanea n term ao ara kantaninga te Tia Babaire bwa a tia naba ni kataia ni uakorai mwin bwaai ake a tia ni karaoi bwa tera rekerekeia ma aron bitakin maiura ngaira te botannaomata ao riki iaon ara abamwakoro aika itinanikun Tarawa Madam Speaker.

Ao I taekina aio Madam Speaker ma nanou ae rangi ni itiaki bwa bwaai aika riki ngkai iaon ara abamwakoro bon man kanoan ana babaire te Tautaeka teuana ma teuana ao riki te Tautaeka ae ti mena inanon n te tai aei Tia Babaire. E taku te karaki ai bon tibwa te Tautaeka aio ae e a kakanoa ara bua irouna bon te koaua bwa bon ti mai iroumi ae e a kakanoa aia bua kain Kiribati tiaki. Madam Speaker I a butiko bwa kona taraia Madam Speaker akana a kamangao ke kain te Tautaeka te itera anne a tia n tataetae ao ngaira ti angania aia tai ni karineia.

Deputy Speaker: N na bubuti Taan Tei bwa ngkana kam na bon taetae kam taona ami mic kam rabwa.

Hon. Taberannang Timeon: Bwa n tabetai bon naka a mena mai moa aikai bwa are a urua aron ara train of thought te Tia Babaire. Ma ngai n au kantaninga te Tia Babaire bwa tiaki man Tautaeka ake mai imwaina bwa ngke akea Tautaeka ake mai imwaina ao tiaki roko n te mwaneka ae ti mena iai ngkai Tia Babaire. Te mwane n Tania e aki kona naba n roko n ae ti a roko iai ngkai te Tia

Babaire bwa ngke a roko nakai tao kaka iraua aia million ae a biribiria bwa e aonga ni koro te mwane n Tania nakon $1 tabun te billion ngkai bon akea ae bon te akea ma e a kaman wene te mwane aio imwaia.

Ngaia are ngke a roko ao a karina naba ao a karina naba $70,000,000 million, tiaki ngaia anne maonoia tabeman ao kam aranna bwa maonimi ao aio n te katei ni Kiribati Madam Speaker e babakanikawai e babanikawai kam riai n anga te taeka ae tamaroa ma arora ni kangai e rabwa Tautaeka ake mai imwaina. Bwa ngke a kaman iri nanoia ni ironga te mwane n Tania ao e a kaman mauna matana Madam Speaker.

Ao are ngaia are e taekinna ara moan Beretitenti ngaia are a moan kauka are e na toki te budge support nakoia bwa a nang bon kataia ni waaki irouia ao e tau bwa are kanoan te tai Madam Speaker ti a roko n te tai aio ao ti ka rabwa te Tautaeka aio bwa e kekeiaki e kekeiaki ni uota uotana ibukin te botannaomata a kamoaiia. Ai tibwa ngaira ae e a roko n $400 tabun te million te kataumwane ao bwa e kanga n reke aei Madam Speaker bwa e reke aio Madam Speaker bwa ti a bon roko n tokina n te mwaiti ana botannaomata Tia Babaire ao n aron kaubwaira Tia Babaire, roon te amo mai taari Tia Babaire e a roko n te tamaroa Tia Babaire e a toki anakin te RERF are anaki ngkoa ngkekei ibukin antai. E anaki ae bubura ngkekei ma e katukaki ae tau bwa e na preserve ana Capital Value te RERF te Tia Babaire ae ngaia are e teimatoa ni kerake te RERF ni karokoa ae e a roko bwa e a raoiroi naba te karekemwane man te akawa ao itera riki tabeua Madam Speaker.

Ngke a roko naba ao te nikira ni mwane are imwaia e kaan $400 te million te Tia Babaire are e riki bwa teutana naba ngkai aia buffer Tia Babaire. Tera buren ann Tia Babaire bwa are bon arona bwa e accumulated te bwai aio Tia Babaire ao nake a karaoia mai imwaina e na tiku nakoia ake imwina ae a karaoia ngkai Tobwan Kiribati ae na tiku nakon are imwina te Tia Babaire ao ana manga reitaki akana imwina bwa bon anne te kantaninga ma te eti ao te riai ae riai ni karaoaki nakon ana bwai te botannaomata.

Ngaia are ko riai n angan te tai ma arona Madam Speaker ngkai n te tai aio Madam Speaker ao e koaua n taai aika nako ni bong aika nako ao ti taekina taekan ara katei ni Kiribati ti a kaoia iruwa mai itinaniku bwa ana roko neweabai aron ara katei iaon abara aika kakaokoro, antai taan taetae, antai taan mena n te Maneaba, antai taan karaki, antai

taan raka riki te Tia Babaire ti a roko ngkai n te tai aio ao e koaua ae e aki toki n tataekinaki te taeka ae kangai eang te koraki aikai a kewe ke K- E-W-E te Tia Babaire ao iai mwanen te taeka ann aia mwanen te taeka anne ae moan te kakawaki irouia kain Kiribati bwa ngkana e reke iroum te aekaki anne ao e tiku irouia man roro ma roro ma roro ma roro. Teira ke kanga angkoa bwa e aki parliamentary te kimoa te Tia Babaire moan te tabu roroko n taai aika nako ma ngkai tera ae riki ngkai Madam Speaker tera ae e a riki ngkai n aron ngkai te babaire ma te waaki te waaki are moanaki man ana babaire te Tautaeka.

SFU te Tia Babaire e koaua bwa anganaki te koraki ake akea aia mwakuri ao a karabwarabwa te botannaomata ma a kangai ma e tau ae $50 n te mwane anne ni katoa namwakaina e aki tau anne Tia Babaire bwa boon te maiu e rebwe i karawa ngkai te Tia Babaire ao te maiu iaon abamwakoro ma ae iaon Tarawa ai akea kaokoroia Tia Babaire. Ko mooi n te tioka? I mooi n te tioka, ko kang raiti I kang raiti, ko kaboa kanam te ika I kaboa kanau te ika, ko kang taman I kang taman. Iaon abamwakoro ao e a rangi ni karako ke a rangi ni uarereke aron tararuan te maiu irouia kain Kiribati bwa are iai te mwane ae tauraoi ae te SFU aia mwane ake aki mwakuri are kanga a tataningaia bwa te bwaka mai karawa Madam Speaker.

Ao are ngkana ngaia bwa aio te mwane are e na buokia ara botannaomata ao aera bwa aki kabubura riki Madam Speaker ti $50 n te namwakaina n te namwakaina ao boon taian bwai n te amwarake Tia Babaire i buki e rebe naba i karawa. Bwa e kanga n rebe i karawa Tia Babaire man ana babaire naba te Tautaeka are kamauna te freight bwa ko nang bon kabwaka ngkoe are ko kabo kaako bwa e na refunded am mwane. E tuai man ko na n reke aron anne ni karokoa ngkai n aron are e a tia n taekinna naba te Leader n ana maroro.

Ngaia are a uotirake aikai Madam Speaker ao ngaira ti a kataia ni kakaea bwa tera maiura irarikin anne ao a taku te ben ma te ben Madam Speaker akea te ben iaon abamwakoro. N abau ae Tabiteuea Meang ae rangi n abwabwaki ao e bubura aona ao e rawata riki benna e a moanna naba ni karako ao tao akana a uarereke riki bwa ai bon titabo ara kangaanga mai tabon Kiribati ni karokoa tabona bwa akea. E a uarereke ara oro ben naba bwa are ti kabongana te ben ni kabooi maiura.

Ngaia are aikai bwaai aika e aki namakin te Tautaeka bwa are a

memena iaon Tarawa te Tia Babaire riin te waaki te kawai eang ai rabwara ai maiuraoira kain Butaritari bwa e a bon titiku irouia te karao kawai I kukurei bwa are aban tinau Butaritari ma aban tamau ae I rangi n tatangiria riki bon Tabiteuea ao e tuai man roko iroura. Bwa e kangai Butaritari ao e na nako Abemama ao e na nako Tabiteuea ao tao e manga nako Nikunau I aki ataia ngkai enga te sequence ngkai aio Madam Speaker ao e na roko iroura ningai a taku n ae nako e na roko iroum te karao kawai te Tia Tei imwain banen te auti aei e a bane te auti.

Kieia Ataei ane a mka e a mka ao kaboan au titiraki are e na roko te onobwai ana kanga n onobwaia te auti ae e bwaka iaontano Madam Speaker ao aikai taan tararua ana bwai te botannaomata. Climate changes ae a kanaki mataniwin abara te Tia Babaire e a kanaki eang ao by the time e roko karaoan te kawai n abara aika abwabwaki e riai ni manga *realign* te kawai ke e na tabekaki tao nuka ke tao nako Tanrake bwa are e a kanaki naba are inanoa e a kabubura riki aron te kabanemwane ke tera riki Tia Babaire.

Ngaia are baika ti taekin Madam Speaker a rangi n nano ao iai au kabanea Madam Speaker bwa e taekinna te Beretitenti bwa e rangi n tamaroa ana ribooti te IMF iroura Madam Speaker ibukira ngaira kain Kiribati ao ngaira ti aki boraoi ni iango ma anne. E kangai te ribooti ae mena imatara aei n Eberi kam *Scale down* ami *spending* eang nakon ae kam kona ao te RERF ae kam na preserve ana real value RERF ngkana kam na kabongana ibukin kainanoia te botannaomata riki te roro ae ngkai ao te roro ae na roko. Ngaia ae *it not all rosy* ana ribooti te IMF ibukira ao ti riai n ata anne.

E uarereke te tai Madam Speaker e bati riki ae ti kan taekinna ma akanne ara nonori ao ara reita iaon tera ana kataumwane Te Minita ae moan te karineaki te Kauoman Beretitenti ao ara kantaninga bwa iai bonganan akana a bongana ao ngkana aki tewenakoi ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki imwain ae I kanakoa nakon ara tia maroro are imwina I ti kan kauringi ngkami Taan Tei aika kam karineaki tuan ara Maneaba aio are kam taku are e a bon tia ni kateaki bwa te Tua bwa iai taeka aika kona n taekinaki ao iai taeka aika kona n aki taekinaki. Ngaia are I a bubuti bwa kam a kakauringa riki bwa ti a kateimatoa mimitongin ara Maneaba ni Maungatabu aio kam rabwa.

Ara tia maroro are imwina ara Minita man te Commerce Hon. Tangariki Reete e nakoim Te Minita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae te aine are ko a tia n anganaki tibwangam bwa ko na kauataboa te nakoa ke te kain tekateka are ko a tekateka iai ngkai n reitaki ma kain abam ae Maiana I a katekeraoiko iaon am kain tekateka. Imwain ae I waaki ao I a bon kan reiti bwana ni kamauri n aron ae a tia n tabekaki e abwabwaki te maroro te Tibiika n aron ae ti ongora ibukin ara boki ni kataumwane aei.

Ma te bwai ae kakawaki moa ae na kanakoa n te tai aei N na bon reita moa te bwana ni kakaitau iai bukina ngkai ti na riai ni kaitau bwa are ngke e nang tei ke e a roko te Tautaeka aio ao te mwakuri iaon te boki ni kataumwane aei e a kaman waaki irouia ara Taan Mwakuri n te Tautaeka ao ti teimatoa n anga te kaitau ibukin aia boutoka n reitaki nako te Kauoman Beretitenti are ngke e a riki bwa te Kauoman ao e manga waakinna nako n reitaki ma ana Taan Mwakuri. Ngaia are rinanon ana Unit ae te NEPO ao n reitaki ma ara raa bon ara Taan Mwakuri ni kabane n ara Ministry aika kakaokoro ake a tia n anga baia ao ni contribute nakon katabwanin te boki ae e a wene imatara ngkai n te tai aei are angkoa ti na anga ara maroro iaona.

Kamimi bwa tenan figures ma kanoana aika maroroakinaki kanoan bwaai ake a riai ni karaoaki ni kaineti ma aron te kataumwane are ti nang waaki ma ngaia ke nang waaki ma ngaia te Tautaeka inanon 2025. Te Tia Babaire ke te Tibiika ae ko karineaki tao N na taetae moa ni itera are man au Ministry ae te Ministry of Tourism Commerce Industry and Cooperatives ao ngkana I tara te Ministry bwa are bon eti bwa are ti bon boou I a bon tibwa appointed bwa ana Minita te Ministry aei ao I aki moa moan karaoan te kataumwane ma I a tia ni karaua ni kamatebwaia ma kain au Ministry te koraki ake iai tabeia n aia divisions ke aia Unit aika kakaokoro ao I kakoaua bwa n aron te maroro ao e taekinaki te karekemwane ana karekemwane te Tautaeka are e na waaki inanona inanon te ririki ae 2025 ao n reitaki ma ririki ake imwina. Bwa tera ana karekemwane te Tautaeka ae na kona ni waaki inanona n te aro bwa e na bon teimatoa aron te waaki n Tautaeka te waaki ni ibuobuoki ao karokoan te maiuraoi reitakinakon te mwakuri nakoia ara botannaomata ae na nakoraoi Tia Babaire.

Ngke I tara au Ministry aei ao I ataia ngkana ti tara te kataumwane ian au

Ministry aei ao ana karekemwane e bon uarereke ni katoa te ririki ke n te ririki aei ngkana I taraia e aki roko n $100,000 ni kabotauakaki ma ana kabanemwane te Tia Babaire ae $1 tabun te mirion. Ma te bwai ae I tarai iai ae I taku ngai bwa iai manenana nakon taai aika na roko n aron ae taekinaki irouia taan taetae ao bon iai rekerekena ma aron ana waaki te Tautaeka ni ko na ni karaaka riki aron te maiuraoi ni irekereke ma ana main core ke ana objective te Ministry aei. Ao N na ti taetae teutana iaona bwa I ataia bwa a mwaiti aika tia n taetae akea akea irekereken aia maroro iaon te Ministry ae I mena iai ma iai aika kotokotea te tourism iai aika kotekotea te raka ni maiu are boon te kaako ao tao baikara riki aika na kona ni irekereke ma aron te waaki ke aron ana waaki te botaki ni mwakuri aei.

Tao bon ana core ke oin taben te Ministry aei n aron ae ti ataia tao bon kaungaan kaungaan aron te bitineti iaon abara ae Kiribati bwa e aonga n teimatoa ni kona ni monitored aron tataren te kaako. A riai n tauaki mwia bitineti aikai a riai ni kaungaaki te itera ni kaneweaba te tourism e riai ni kaungaaki te Foreign Investment, e riai ni kaungaaki te join venture, e riai ni kaungaaki tao baikara riki ake a na irekereke ma aron ana waaki te Ministry aei te Tia Babaire.

Ao ngkana I taetae iaon te Tourism te Tia Babaire bon teuana ana kataratara te Tautaeka ian ana motinnano ae nang kakawaki bwa nakon taai aika na roko ao e na kona ni bon kabirimwaka ke ni uarokoa ana Economy Kiribati. N aron ae ti a tia ni maroroakinna ngkoanano ao I taku bwa angina ngke a maroro iaon taekan kateira ma baikara ake ti maroro iaona ao a rangi ni irekereke ma heritage tourism ke aron karokoaia Tourist mai itinaniku bwa ana ko na nakomai neweabai arora ma rikiara iaon abara ae Kiribati te Tia Babaire. I kakoaua bwa n aron te maroro ae taekinaki ao a taku tao e bon tuai n rokoraoi te Tourism ibukina bwa ti bon kainanoa te Infrastructure ma ti kakoaua naba bwa te Tautaeka aei ngkana ko nora ana kataumwane ao I taku bwa e bon tarai itera akanne bwa ngai irou akea teuana te Tautaeka ae e aki tangiria bwa e na iai te rikirake iaon ana abamwakoro ke iaon abana, ao akea naba te Tautaeka teuana ma teuana ae na aki ko na n tangira te maiuraoi irouia ana botannaomata.

Ma tao aikai kanoan katautau inanon te boki aei ngke ti anganaki bwa te Estimate te budget ao ti bon anganaki bwa kairan ara waaki inanon te 4 n ririki ae imwaira Tia

Babaire ao ngkana I tara naba tao te private sector ke kaungaakia private sectors ao tao ngai irou I taku tao eti tabetai e a bukinaki te private sector bwa e a rangi n raa tao e a kabirirakeaki boon. Tao te kangaanga ae ti ko na noria n taai aika ma te bwai ae kakawaki bwa e bon kakawaki te partnership ma ngaia te reitaki te uaia ni mwakuri ao anne teuana te kantaninga are e noria au Ministry ae ti na kataia ni manga waaki ma te private sector n te aro bwa e na kona ni manga uarokoa aron te kabwaia ke ni boutoka ana waaki te Tautaeka inanon te 4 n ririki aei ao ti aki ti te 4 n ririki aei nakon riki taai aika imwaira.

E aoria ngkana iai ana babaire te Tautaeka ni kaineti ma ana waaki te private sector ma te bwai ae nang kakawaki ti na bon riai n rinnako naba iai ao ti na riai ni kabarantia n taainako bwa ti na taraia bwa e na aki rotaki te itera are teuana ao e na aki naba rotaki te Tautaeka ao riki bon ara botannaomata te Tia Babaire. Ngaia are I taku ngai bwa aei teuana te bwai ae nang kakawaki ae ti na bon mwakuria man ara itera ngkana arona bwa ti waaki inanon te kataumwane aei.

Ao bon teuana naba te bwai ae I karautaeka iai nakon raou n Tia Tei ke te Tia Tei mai Kiritimati are e taekinna bwa te Business as usual ao ngai irou I kakoaua bwa are ngkana ti tara te kataumwane bon akea kaokorona ma te ririki ae nako ma ngkanne ngai I taraia ao I kangai bwa are I a tia n rinanona ao I kangai tera kaokoroan kanoan te kataumwane ae ngkai ma te tai ae nako e aera kai titebo te mwaiti. E aera ngkana ti tara te kabanemwane n te itera aei ao titabo ni kabane ma ngaia ti kunea bwa ngaia tenan activities ma tenan policies ake a mena inanon te kataumwane aei iai aika bitaki ake ana uarokoa te rikirake ao ana kona nangi ni ibuobuoki nakon ana waaki te Tautaeka te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa e aoria ngkana ti taraia n te itera are Business as usual n tarakin tao te mwaiti ke tao tao te mwaiti iaon te kataumwane ae e a kekerake tao teutana kerikaakina ma au kantaninga bwa inanon te 4 n ririki aei ao e na iai aika na ko na noraki ake ana ko na ni katamaroaki iai inanon ara waaki.

Tia Babaire teuana te bwai ae taekinaki inanon te maroro naba Tia Babaire ao e taekinaki ae kangai ao tera tera ae riki ngkai akea bwaai aika riki inanon te kataumwane aei ao are ngaia I kangai ngke ti roko e a kaman tia ni waaki e tei te Tautaeka inanon e nang rabane November ao tao e bon bure te *timing* raoi n te

rinerine aei bwa e a bon kaan toki te ririki ao e a tibwa tia aron te waaki n rinerine. Ngaia are ngke tao e a waakinaki aron te waaki ibukin te kataumwane I taku bwa e bon kangaanga naba ae ngke ko roko ao ko a karin naba am motinnano ni kabane, ti a karina aei ti a karina aei bwa ibukina bwa ngkana ko karinna ao ko aki karaua raoi ni barongaia ao e na iai te kangaanga.

I uringnga au maroro iaon boon te ben e aoria ngkana e mena ian te Finance ma tararuakin te takataka e mena ian au kambwana ae te KCDL ao te bwai ae ti taekinna inanon ara motinnano e kangai. Bwa ngkana ti tara te ririki ae ti nang mena inanona n te tai aei ao e kangai te motinnano ti na katamaroa ti na katamaroa te takataka aron boon te takataka man te itera raa ao ngkanne e kabwarabwaraki. Ti na tara aron te iti are e kabonganaki n aron are ti a tia ni maroroakinna ao ti aki ti te iti Tia Babaire ti na taraia naba bwa ti nang aki kamonaia naba ara botannaomata ao a riai naba n ataia ara botannaomata bwa te buoka ae anga te Tautaeka ke te subsidy ae anga ni katoa tai moan te manena ibukia ao riai ni kamanena raoi te Tia Babaire a riai ni kamanena raoi a riai ni kawakina raoi te koora ae te ben. Are ngke e a tia ni katineaki e na aki manga recycle ni manga moan katineaki te Tia Babaire. Kanga bon aikai ti aki te taeka are tao ko tuangia te botannaomata bwa tao e bure ma ngai kanga bon ti te bwai ae nang kakawaki ti na educate naba ti na taetae nakoia ara botannaomata n te aro bwa ana ata naba aron kakawakin ae bon aia bwai.

Bwa te mwane ae ti kabongana ti aki au mwane ti aki am mwane ao ti aki ana mwane antai bwa te public funds are bon ana mwane te botannaomata ngaia are ngai irou I taku bwa a mwaiti bwaai aika ti na kona tao ni maroro iai ma ngaiia ae ti nang waakina aron te maroro n te aro bwa e na control riki aron tao bakataean mwane aikai te aro bwa e na akea te tinetine n te bwakamane. E na akea te tinetine ni bwakan aia mwane kara e na akea tinetinen tao tera bwa ana bon karauaki raoi n tararuaki aia bwai nako Tua ake a tia ni kaweneaki bwa kairan aron kabonganakia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire a mwaiti karaki aika taekinaki ao ngai temanna ae I aki kan kaoki I aki kan kaoki ibukina bwa I ataia bwa tao eti bwa ti a tibwa rin inanon te waaki aei ma te bwai ae I kan kaokia te $70 ni mirion are e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao I kakoaua e a tia ni karinaki te $70,000,000 million. Tao iai te mwane are a kawakinna i Australia ma te bwai ae I tabe ni iaiangoia I kangai ao ngke arona bwa

tao e roko te Tautaeka teuana ao e a tauraoi ana mwane ni mwakuri e aki kua bwa are ngke e roko ao tao a tauraoi bwaai ni kabane imwaina e a karaoi naba ana babaire. N na kanga ni kabongana aei N na kanga ni kangai ma te bwai ngai ae I noria bon te kakaitau nakon te Tautaeka teuana ma teuana ao riki te Tautaeka kangai bwau, bwa e aki bakataeia ngke e roko e kabongana raoi ao e kabongana raoi ni kanga nakon buana, e aki e angan te botannaomata Tia Babaire bwa te kataumwane ae ti noria n taainako ae wene imatara ti aki ibukira.

Ti aki ibukin antai tao kain tinaniku ke kaain iaa bon ibukia ara botannaomata iaon abara ae Kiribati ao tera ae ko noria tao eti tao ti na kangai ai tera ngkai ae e a riki e a kimoaki tera bwa aikai kanoan te rikirake bwa are ngkana akea te rikirake ao aki riki aikai e koaua bwa ti nang bon titiku naba ni kakangai akea te tiritiri akea te kimoa akea tera ti nang tiku naba n aekakin aei iaon abara ae Kiribati. Ti aki ko na ti na kakioa naba te rikirake are waaki n te aonnaba ao ngaira naba ti na kakioa mwina ao aikai kanoana ae ti aki kona ni katoki ao ti aki ti ngaira n namakini bwa kanganga aikai bon kanoan te rikirake n te aba teuana ma te aba teuana.

Ngaia are ngai irou te Tia Babaire I taku bwa te kataumwane ae wene imatara n te tai aei irou ngai e rangi nakoraoi bukin tera bwa are te taeka n taainako are kangai bwa e kakioa nanon te botannaomata ke aki e ringa biritona ke e aki, e maiuraoi iai ke e aki e aoria ngkana e uarereke bwa kam kangai. Ti $50 ni katoa namwakaina ao are I kangai e tuai toki te tai 4 te ririki ti na kakai anga ni katamaroa are ana kona iai n taraki bwa e riai n raka aei ke e riai n aki ao anne e na bon tiku iroun te Tautaeka are e waaki n te tai aei bwa e na baireia.

Tera bukina bwa e na raka ao tera bukina ngkai e na aki ao taben naba te Tautaeka aei bwa e na kamataata nakoia ana botannaomata bwa e aera ngke e na kangai aei ao e aera ngke e na kangai aei. Ngaia are ngai irou te Tia Babaire I taku bwa e aoria ngkana ti a kauntaeka iaon ara kataumwane ibukin te ririki ae 2025 ao e kakawaki te maroro e kakawaki ti aki ti bwarara are tao ti a mena ngkai n te Tautaeka ma ngai naba ni bwarau are teuana are bon te Tia Tei ngai mai Betio ao I taku ngai bwa e kakawaki naba bwa ti na anga ara kakaitau riki ibukia kain ara abamwakoro ae Betio. Ibukin noran bwaai ni kabane ake ti a tia nori aika ti taku bwa ti a tia naba iai ni mabiao ao n reke iroura inanon ana waaki ke ana waaki n Tautaeka te Tautaeka

aei ao anne I aki nano uoua n taekinna bwa aki toki n taekinna.

E ngae ngke iai kabwaia aika reke iroura ana bon iai naba kangaanga ti aki te bae are kangai e nang bwaka te mwane ni kara 100% e na aki tokitoki e na aki aera iai kangaanga aika kona n riki ao ti bon atai akanne. Iai obstacles iai problems akana ana bon riki ngkana ti aki irouia ara Taan Mwakuri tao iai n te system tao tera ma are bwai aikai ti aki bwaai aika na tiku n aroia bwa are ngkana iai once ko kunea bwa iai te kangaanga kona katamaroa ko aki n are kona tiku n are e buakaka arei are e na teimatoa n un iai te botannaomata. Ko na katamaroa n te aro bwa e na rau iai nanon te botannaomata.

Au kantaninga bwa a bon rau nanoia kain Kiribati n aron noran te kataumwane aei I aki bae ni kona n taetae iaon rabwata ni kabane iai akana a nako n te tarau iai akana a nakon te tai tao terana riki. Ma te bwai ae kakawaki are bon iai taina ngkana iai te kairua aika riki inanon te boki aei e aoria bwa iai taina te second reading ai te committee stage ti a kona ngkanne n rinanoi teuana imwin teuana figures akana a wene inanon te boki ni kataumwane aei.

Ao ai bon bwanau ni kakaitau nakoia nake a tia ni bane n anga baia ni ibuobuoki nako iai ao riki bon kain te Finance n ana unit ae te NEPO are mena ian te Vice President n te tai aei ao bon tao ti ngaia akanne au maroro nei Deputy Madam Speaker ao ko rabwa ibukin anganakiu au tai.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao iai te point of order mai iroun te Tia Tei e nakoim te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: E rangi ni uarereke au point of order nakon Te Minita ae moan te karineaki Madam Speaker ao e taekinna taekan ae tao katei tabeua aika bon kanoan te bitaki n aron tao tera te ira ao I aki atonga are teuana bwa are ko unun n te kimoa. Ngai irou e bure anne bwa e urua kateira are kateira ma ngkoa ao akea anne ngkai kakanaton anne n taai aikai e a reke mai irouia ara botannaomata ngaia anne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei. N te tai aio na angan te Tia Tei temanna mai Butaritari ana tai ni maroro Hon. Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua tao ti na aki kaoki maroro ake a tia n tabekaki irouia Taan Tei ao bon ara Minita aika a tia n taetae naba.

I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki Madam Speaker bwa are eang aio kanga tabera ngaira n Tia Tei ae moan te kakawaki ibukia ara botannaomata bwa ti na iraorao ma te Tautaeka n taainako iaon tenan itera akeke ana waaki te Tautaeka ae ti taku bwa ana mabiao ke ana boo iai ara botannaomata. Ngaia are ni katoa iai ao eang iai ana kataumwane te Tautaeka ae e aki toki ni kakawenea ao ti kataia ni ibuobuoki n taainako nako iai n te aro are man bwanaia ara botannaomata.

Madam Speaker ngai temanna ae I rangi ni kakaitau nakon te Tautaeka bwa I a tibwa bon nora naba te waaki ae iai kanga te vision ae ko kawenea iai te kataratara inanon te maan ae 20 te ririki ao I rangi ni karabwa te Tautaeka ibukina bwa n ana kataumwane ao e kataia ni kakakioi tenan koaua are e a tia ni kawenei ibukin te rikirake ibukia ara botannaomata ao ngai ma tariu ae Te Minita ti tei n taainako irarikia ara botannaomata ni kakaitau ti kaitau ibukin bwaai aika a tia n reke nakoia ara botannaomata. Bwa ti bon kakoaua I taku bwa bon akea ae kakewea te koaua ae kangai bon iai rikiraken te maiuraoi irouia ara botannaomata. Ao tao e bon reke aio ibukina bwa eang iai norakin kanga ana waaki te Tautaeka ae ti taku bwa e bon tobwa te kantaninga are a mena inanona ara botannaomata.

Te kataumwane n te tai aio Madam Speaker I rangi ni ka rabwa te Kauoman ao bon ana Taan Mwakuri ao bon reitaki ma te Tautaeka bwa ti nora aron biribirin kaubwain abara n aron ae ti noria n GPP ao eang ti nora ae tabe n ririkirake ao ngkana ko noria bwa e tabe n ririkirake ao e bon riai n tau ara kantaninga bwa ti nora tamaroan are eang iai te kantaninga ae tamaroa n taainako bwa e reke nakoia ara botannaomata bon te rikirake naba.

Ao e bon koaua ae a tia n taekinna tao ma ngkekei are kanga tera tao te bwatika are ko mena ngkoa iai ao ngkai ai te rebwerebwe ao tao tera ma I rang ka rabwa naba te Kauoman ibukina bwa e anganira te koaua ae kangai bwa iai te rikirake ni kangai ma e manga bon tuangira ae kangai ma ti na riai n rangi n taratara naba bwa eang iai taian kangaanga aika a riki n te aonnaba. Ao ana teimatoa n riki n te aonnaba bwa are ngkekei ngkoa ti buaka imarenan Ukraine ao Russia ao manga Iteraera ma tenan aba ake aban Baretain ao ngkai ai manga Cria ai manga bon te buaka inanon Cria ao tao tera riki aika na manga riki ao ngaia are I rangi ni karabwa bwa e kangai. Bwa te kataumwane ae anganira n te tai aio e

kakaninganinga naba taian kangaanga aika ti na boo ma ngaia ao e bon taekinna inanon te kataumwane ae kangai e bon aoria ngkai e nangi ni maiuraoi te RERF ma e na iai ririki ngkanne aika na roko aika kona nora ngkane ana Growth rikiraken te RERF bwa e na bwaka naba iai.

Bwa are ti ataia bwa te mwane n Tania akea ara kona iai e biribiri n te aonnaba n te mwakete ngaia are bon iai taai aika e birirake iai ao iai taai aika bwaka iai ma ti karabwa bwa eang ian ana tararua te Kauoman Beretitenti ao ti nora aron tamaroan biribirin te RERF. Eang tao n 2023 e rangi ni birirake e kuri n reke $200 te mirion rakana n te ririki aio ao e manga bwaka rikaki ao n te ririki are e na roko kanga manga iai ngkane te bwaka riki ae na reke ao tao a bon reke akanne ibukina bwa are bon taian bwai ngkai aika reke n te aonnaba aika a kona nangi ni karekea te raraoma riki irouia tenan rabwata ake a bubura ake ngaia ikeke a invest aia mwane n te mwakete. Ao ngkana arona bwa a nora bwa iai taian kangaanga aika na kaitiboa ma ngaia a manga butii aia mwane ngaia ngke a manga butii aia mwane e manga bwaka aron korakoran te RERF.

Madam Speaker ngkana bon taainako ngkana e tabeka ana kataumwane te Tautaeka ao ngai temanna ae I nangi I a bon ununeakina naba kabonganakin te RERF bwa ko ataia ibukin tera bon au koaua ae kangai bwa e aera ngke ti nangi bon nangi ni katuka ae bubura kaei ibukin te roro ae na roko ao ti aki kabongana ngkai ae ngaia I rangi ni kukurei ni bwanan te Beretitenti bwa ngkana ti katoroi ngkai aron tamaroan te tai ae na roko n taian karikirake ae e taetaekinaki bwa riin te waaki ao e na bebete uotaia kain te roro ae na roko.

Ao teuana naba ae nangi n tatabetabe au iango iai bwa bon ana purchase value te RERF ti bon ataia bwa n ririki aika nako $10 e reke am baeki n raiti ma am raa ngkoa ma ngkai $20 tabun ao ti 1 am baeki n raiti ae reke. Ana Purchasing power te mwane n taai aikai e a bon bwaka rikaki bwa ibukin tera ibukin te impression ae biriraken boon bwaai ao anne naba ae ti na bon noria naba n te RERF. E bon ngae ngke arona bwa e nangi ni korakora tao keraken te RERF ma keraken boon bwaai n te aonnaba ao ngaira riki are ti bon uneakinna ngkai ikai ae kangai ti na kataia ni kabatia riki te bwai ae te domestic production n te add value nakon ara ika ao karokoakin riki tenan taan kambwana ake a na kona n invest riki inanon ara Economy aio.

E na rangi ni korakora kanga rikiraken boon bwaai ibukina bwa bon anne te bwai ae riki ma e aoria bwa eang I nangi ni karabwa te kataumwane bwa eang e bon e tobwa te kantaninga ae ti taku bwa ti biribiri inanona ao ngai ma tariu ae Te Minita are ti teimatoa n tei irarikia ara botannaomata. Ti butimwaea te kataumwane ian norakina bwa e rawata taian bwai aika ana boo iai ara botannaomata ao bon teuana ae taetaekinaki a kanga e uneakinaki taekana ae kangai te kawai.

Ma I nangi ni kukurei ngkai iai te $80 ni mirion are bwa kanga e a kaeka riki aron au koaua ae kangai bwa e aera ngke ti a bon aki anaa te RERF ni bon kabongana ngkana ti a bon ataia bwa aikai kainanoia ara botannaomata ao riin te waaki ibukin te rikirake ao ti a tataninga te mwane ni buoka. Ma e na roko ningai te mwane ni buoka ao ngaia I karabwa te Tautaeka bwa eang aio te tai ae e a bon nangi ni kakawaki e a buta $80 te mirion ni karinna inanon te kataumwane n te tai aio bon ti ibukin kanga e na kakioa riin te waaki ao tao itera tabeua are te reirei ao tao tera riki aia kangaanga kain tarira ma mwanera n te Aono n Raina i Kiritimati.

Ngaia are aio ae rangi ni kakawaki aio ae I taku bwa eang e rangi ngkana ti a bon kona ni kona ni mwaneni ara karikirake ake ti bon norii ao ngkane ti kona naba ni katoroa aron tamaroan aia maiuia ara koraki n te roro ae na roko. Ma ngkana ti a bon kakatikua naba ni kangai eang kanga bon iai raraomau n te koaua ae kangai ti nang manga taketena ngkai kanga te threshold n te RERF ngkai e nang manga nako n $2 te billion ao bon irou bon ngai. I taku ae ti nang manga katikua naba te mwane aio ibukin te roro ae na roko ngke e bon rangi n rawata naba bwaai aika a bon kainanoia naba ara botannaomata n te tai aio.

E rabwa te tai aio bwa I taku bwa eang I rangi ni kaitaua te Kauoman Beretitenti bwa I taku bwa e bon rangi noraaba te Kauoman Beretitenti ao ti bon nangi n onimakinna n aron te konabwai ana konabwai ao e bon tia n tara aron bwaai aika kanga te kataumwane ae na tamaroa ibukin te ririki ae na roko ibukia ara botannaomata ibukin kabutan ana waaki te Tautaeka. Ao ngkana ko bon nora aron tein ana mena e bon taekinna are eang kanga e na iai tenan deficient aika e na mena ma e na kataia ni mwanenna man te cash buffer are teimatoa tao ni mena inanon baina ao ni kataia naba ngkanne ni kauarerekei tenan kabanemwane n are bon ana operations tenan Ministry. Ao anne ae I taku bwa e kakawaki e kakawaki bwa ngkana ko bon nora naba aron

taian Ministry tabeua n aron ae e a tia n taekinaki ao bon iai tabeua Ministry ae aki kona ni kabanei aia mwane raoi ake ao bon titiraki ni kangai bwa e aera ngkai e aki kona ni bane ao tao e aki nako ao tao e nang *implied* iai raa aia estimate n tenan provisions ke tenan heads tenan expenditure ake ke tao e na bon kona ni uarereke ma tao ibukina are a noria n te ririki are nako ao e bon tatauaki naba n taainako ni kangai. Ao kanga bwaai aika ti ataia te stationary are tao e bubura n te tai aio ma ngkana ko a kaboi n te tai aio ni kabanea am mwane arei ao e manga uarereke am kabanemwane n te ririki are e na roko bwa are a tauraoi kanoan am raa.

Ao akanne aika rangi ni kakawaki ao I karabwa te Kauoman bwa I taku bwa e bon taraia n ana mena n aron ana kataumwane ae angnira ane ngkana ko noria n te mena are e taekinna iai ane te Physical Strategy ane e mena ao te Overall Physical position and cash reserve. Ma I taku bwa eang kanga e anganira te koaua ae kangai bwa e bon ngae ngke arona bwa e nangi ni mwaiti kanoan ana raa ana motinnano te Tautaeka ma e bon katautaua ma aron korakorana n te tai teuana ma te tai teuana bwa e koaua ae ko aki kona ni karaoia n teuana te tai. Ti aki ko na ni buta te RERF n teuana te tai ao ti a bon karaoi naba ni kabane kanoan te motinnano ma e kakawaki riki ake ana bon kakikoa kanga aia kangaanga ara botannaomata.

Eang I ti kan okira teutana ane iaon kanga riin te waaki ao eang ti rangi ni karabwarabwa ngaira kain Butaritari ao ti bon karabwa te Tautaeka bwa are bon ngaira te abamwakoro ae ti bon rangi ni n rotaki n aron buakakan te kawai bwa are bon ataki are te karau i abara e bon rangi ni korakora. Ao ti rangi ni karabwa te Tautaeka ngkai eang e moan waaki tao ikekei a bon ara kantaninga bwa n aron norakin ae birin aia mwakuri te kambwana are e waakina te kawai ngkai ao ko bon nangi noria e rangi ni birimwaka aia mwakuri kanga te katautau bwa angkoa 3 te ririki ae na tia iai ao ngkai ti a noria tao e na tia inanon tao ti 2 te ririki ke iana.

Ma anganira naba te koaua ae kangai bwa e na uoua aia tiim iai ngkai are e waakina are a karaoa te cut ni kangai ao a laid ni katauraoia ao e na manga roko teuana ngkanne aia tiim are a nang kawenea ngkanne tenan timanti are ngaia are angkoa kanoan te karikirake. Ma bon iai naba ara bubuti ae ti kan kawenea nakon te Tautaeka bwa are bon iai naba ngkanne reitakin riin te waaki i abara ae rangi ni kakawaki ao teuana mai buakona ane bon te causeway ane. E bon ngae ngkana e

a tia kawaia ma ngkana e a tabwena te causeway are i Butaritari arei ao bon akea ngkanne te kona ni manga reitaki ma nikiran ara botannaomata ake a mena n te itera Meang ao tao e na bon manga aki nang bongana ngkanne aron te mena.

Ngaia are ti bon kawenea nakon te Tautaeka bwa eang e kakawaki ngkai e roko te kambwana aio ao ngkana tao a kona naba ni karaoia ni kabane tao n reitaki naba ma tera. E na aki raraoma te Tia Tei mai Tabiteuea bwa are bon kaokoro ngkanne kain te tiim aikeke ana karaoa te causeway ao tao ana karaoa tera, ngaia are bon tian te kawai ao e a kona ngkanne ni manga bon waaki nakon te abamwakoro are teuana.

Eang ngaia tao ane ae I kan taetae iai ao bon ti teuana ngkane ae kanga I kan kawenea nakon te Tautaeka kanga bon ti raraomau teutana ian kanga te kataunari ao e rabwa kanga nanon te koaua ae kangai. Bwa ana kataratara te Tautaeka kanga ta oni karawata riki ana karekemwane are e nang manga tao nora iterana are e na aera e nang vat iaon te CIF bwa are ngkai e bon vat iaon ti te FOB ao ti ataia bwa ngkana te CIF ao e na bon iai ngkane keraken boon tenan bwai ake n tokin te tai bon ara botannaomata. E ngae ngke e kangai te rongorongo bwa ana maroro moa ma tenan raa kain te Private sector are tenan business ma ti aki te bitineti ae na kabwaka te mwane anne ngaira te botannaomata bwa bon te chain of te mena are man kangai ao ngke a build in tenan cost ni kabane ao n tokin te tai te aomata are kabwaka boon te bwai ngaia are e kabwaka tenan te vat ma tera ke.

Ngaia are kanga bon ti anne tabetaben au iango ao I kawenea bwa kanga te bubuti nakon te Tautaeka ao ti kona riki tao bwa are e bon koaua aikai ti tenan kataratara ngkana tao e kakaea riki angana are tao a bon rawata riki taian anga ni karekemwane aika ana kona n rangi ni buoka riki aron ana waaki te Tautaeka. I aki kan taetae iaon te karekemwane bwa are a bon rawata I ti kan kaunga naba Te Minita n te Fisheries ae I ataia bwa ti aki te bwai ae bebete karokoakin tenan kambwana mai itinaniku aika ana invest n te akawa i abara are ana bon process tina tuna.

Bwa ngke arona bwa e bon bebete a kaman roko ma ai 50 tabun te ririki ngkai are man te bilaterial are ma ngkekei ni karokoa ngkai ao bon akea te kambwana ae e a tia n show ana interest bwa e na can te ika i abara tao bon ti teuana te kambwana ae ti karabwarabwa nako iai ane te KFL ae bon nang tauraoi e ngae ngke arona bwa e aki nang tamaroa aron te akawa ma e tauraoi ni waaki ma

ngaia. Tao bon ti aikai maroro ae I kan taekinna ao I karabwa riki te Kauoman ao bon te Tautaeka n reitaki ma Taan Mwakuri ake a tia ni katauraoa te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ao I taku bwa e rangi n tamaroa e rangi ni karaoaki raoi ma taraki aron birin ana korakora te Tautaeka ao I boutoka te Biira ni Kataumwane e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao n te tai aio e na kanakoa ngkanne ana maroro Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I reita te maroro ao bon I kan anga naba bwanau ni kamauri n reitaki ma tariu ao kain Marakei ni kabane ni kamauriko Deputy Speaker ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ao raou ni Minita, Taan Tei te Leader n te kaitara ao Taan Tei, ni kamauria kain te NEPO ma aia Kauoman Beretitenti, kain au aobiti are te Education te MOE, ti a reitira n te bwana ae ti teuana ni kamaura te auti aio n aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

Kam bati te Kauoman e bati n rabwa te Kauoman ma kain am aobiti ibukin barongaan ao kabaan te boki ao te kataumwane aio tiaki te mwakuri ae bebete n aron are e taekinaki n aron are e a tia n taekinaki. Aki mamatu ao a moanna n raa ni kibakiba maan ngkana arona bwa kain mataia a moanna ni kiba maan n aki akaka bwa are ai tokin te baere nibaraeakinan karaoakin ara boki ni kataumwane aio a bon rangi n rotaki, ao a rotaki ti aki ti rabwataian rotaki a rotaki ma aia utu. Bwa aikoa wewene raoi ma kainabaia bwa are e nang kanga ao are iangoan aki rangi matu a matu taratara taekan ti a riai ni kaitau nakoimi kain te NEPO kam rangi ni bati n rabwa are ieta ngkami. Kam na bon kakabwaiaki ao e na raoni ngkami te Tamnei ae Raoiroi.

Madam Speaker te kataumwane aio I boutokaia I boutokaia ibukin bwa iai bukina 3 ae I noria ae raoiroi. 1 e teimatoa te kakabwaia nakoia kain Kiribati te maiuraoi, 2 a teimatoa n reirei ataein Kiribati ni kabanea akea tera te free education ma tera riki ake, ni kabane ataein te reirei ni kabane te Kauarinan te Katenrinan ao iaa riki n akea te kangaanga. Ao te kateniua e mano Kiribati bwa e aki kabuanibwai man mwin te kataumwane aio ao akane au boto ni iango ake N na maroro iai.

N ana kataumwane te Education iai n te ririki ae na roko 2025 e ngae ngke iai keena teutana ma akea te kangaanga e na akea te kangaanga ao ngkana arona bwa iai te kangaanga e kona nikoaki te

kangaanga e na nikoaki tiaki te baere e tiku te kangaanga bwa ai bon te kangaanga e kona nikoaki. N aron ae taekinna iai te kangaanga ae tao noria te Leader n te Kaitara e na aki raraoma te kangaanga ana bane n reirei ataein Kiribati ni kabane itinaniku ao ake iaon Kiribati.

Ngaia ae ara kataumwane naba aio bon angina e bekanako angina au botaki te botaki ni mwakuri ae I mena iai ae te Education n te mwaiti ae ai bon $50 million ke 12% man te total budget aio e bon rangi ni buabeka ara Ministry aio. Bwa ibukin tera ti kabanemwane ibukia ataei ni kabane n te reirei bwa ana karinmwane te Tautaeka ae bubura rakana imwina ao I karabwaia taan maroro bwa akea ae tia kanga ni waewaea ana kabanemwane te reirei bwa a ota ao a ota iai bwa te reirei te karinmwane ao bon ibukia natira ma tibura ao ibukia kain Kiribati nakon taai aika na roko.

Ngaia I nang karabwaia taan maroro bwa bon akea ae e a tia ni kitekitea ke ni waimata ke ni kotomata ana kabanemwane te Education kam rabwa taan maroro ao ai bia aron ami maroro anne naba ni te Moanibong ke ngkana e roko kometenakin ara bwai kam a bon kangai naba akea, akea, akea, akea ai bon akea naba mai titiraki ao ngkanne ti na nora iai ami boutoka nakon te botaki n reirei ana kataumwane aio.

E rangi n a okioki kakaraki ao iai karaki tabeua aika a manga bon moan buangiaki a manga moan kautaki naba kanoan ana boki kanoan ana taramo Nareau ngaia ngke a manga moan kaukaki kanoan boki n taramo aikai e riai bwa ti na manga kaitiaki, ti na kaitiaki ngaira ake tabera ake tao ti a mwiokoaki moa n te tai aio. Ao N na moanna ma taekaia tao ti a bon kaitiaka taekara ngaira Minita are e taekinaki are ti aera ti a rangi n riki bwa kanga ai Uea ngaira tao tiaki Uea ngaira ma bon nanon te karaki. Kanga ti a rangi ni kamaeuraoira ngkana ti a mena n aekan nakoa aika.

Ti na toka ni kaa aika booureirei ti a maeka ma ara auti aika solar ao ti a maeka n auti aika mwengaraoi. N na bon karautaeka ti a karautaeka n aio bwa e bure te kantaninga aio e bure te kantaninga aio ngaira ake ti Tautaeka ngkai ke tao ti Minita ngkai ti kataia ni buoka n raa ao ni kabebetea aron te Tautaeka n ana kataumwane n aki rangi n raa n aki rangi ni kaau ibukin arora nako. Ara Solar are n aron are e a tia ni kabwarabwaraki e ngae e kaboaki te saving n ara Nikira ni mwane ae ti *one go* akea n te kataumwane bwa te saving ao ngke e manga kanimwaki ti a manga bwabwaka mita nakon te

solar are nanona bon akea kanga e aki kona ni ngureakinaki bwa bon titabo naba arora ma Taan Mwakuri ao bon kain Kiribati ni kabane.

Ngaia are ao ti aki ti Minita ni kabane aika bane n Solar ti aki ti tabeman ake iai aia saving n te tai arei a rawata naba Minita aika tuai reke aia solar. Ngaia are ti a riai n raa n rangi ni kaitiaka raoi aio bwa e aonga nangi n ota raoi nakoia kain bwa angkoa a bon rangi ni kakaueaia ao ni kakamwengaraoia raoi naka Minita aika ngaira.

Ngkana kam roko n au auti are i Betio ae I moan autinna n 2016 bon ti karaoana n 2016 are imwain rokou ao e a tiku naba n aki karaoaki ni karokoa ngkai bukin tera. I kangai e a tau kam nangi ni karaua ni karaoa e a tau karekea riki ami bwai ni mwakuri n aron anne. A manga tuangai ao bwain am auti am mattress ai 8 am ririki ni bwaina anne, katikua, katikua tai kaboa ma kamenai moa ami bwai ni mwakuri n te aobiti akea bongau, I aki ukeukera te mwengaraoi ao I kaungai ngkami bwa kam na kona ni visit au auti ao noria bwa aekira ana condition n au auti bon mai itinaniku ni karokoa nanona.

Ngaia are ti a riai ni katiaki aikai bwa ti aki anuara aikai ae kanga tao ti na kakamauraoira man kakan raa ibukina bwa tao ngkoa ti a Minita, ti aki ti teimatoa naba ni buoka aron ana kabanemwane te tabo ni mwakuri ke te Tautaeka.

Madam Speaker ti na kaokioka aio bwa e aonga n ae itiaki n taainako e taku te karaki. Bwa angkoa akea ara kakamwakuri akea ara karekemwane ae e oti akea ara karekemwane ae oti ae noraki mwina ma tera ae e a noraki Madam Speaker ao Kiribati tera ae noraki ngkai bwa kam taku bwa akea ara karekemwane ke ara kakamwakuri ibukia kain Kiribati ao are e taekinna Te Minita n tera te MISE. Akea tera ngkoa e taekinna Te Minita n te Linnix te bwatika te reruai te ngaongao te tiein akea ai ti tabeua bwa e a oneaki mwina n tera te rebwerebwe ao tao anne naba ara aki kakamwakuri akanne. Ane e a onrake matam iaon abamwakoro ko roko n abamwakoro te rebwerebwe, te rebwerebwe, te rebwerebwe, e kangaanga noraki n aio tera ae akea ara kakamwakuri ngkanne aio, akea ara karekemwane naba n aio.

Te katataka are maekaki e a kakerakeaki nakon $2 e maekaki n te tai aio ao ngkai N na bon tuangia kain te Tautaeka are e Tautaeka imwin aio are ti aki aio e bon aki ko na ni kakerakea te takataka e bon aki kona. E a tia ni makua e makua nakon $2 ao ngkai ai $4 tera te

kabuanibwai ngkai ao e taku kam e a tia aroia aio ngkoa ana ribooti te IMF e na ure kimi e na ure kiin Kiribati aio aia taetae 8 te ririki nako e na ure kiin Kiribati. Ao kai e bon tuai man ure kiira ae a bon in naba rangara ngkai n aki ure kiin Kiribati e rawata karaki aika

Deputy Speaker: I a bubuti Te Minita are kanga e unparliamentary word are 'ure kiina' e aoria ngkana e a tia n atongaki ngkoa ngkekei

Hon. Ruateki Tekaiara: Ngaia tao aki ure kiira tao a ure wiira e rabwa te Tia Babaire

Deputy Speaker: e rabwa

Hon. Ruateki Tekaiara: Ti karabwaia taan maroro tabeman are anga aia taeka ni ibuobuoki ibukin karekean kabatiian te karekemwane ti karabwaia a rabwa ao ti butimwaai aia mena ma e na riai n ataki naba aio bwa iango ni kabane ake kanga a taekinaki bwa iango ni ibuobuoki ibukin te karekemwane a kaman mwakuriaki n aron are e a tia n taekinaki. A kaman mwakuriaki ti aki nanona bwa te baere e iangoaki bwa ngkana ti iangoa te karekemwane mai karawa ti aki are it iangoia ngkai ao ningabong e a bwaka naba te mwane man mwanen karawa ke tao karaoan te ika ti aki are ti iangoia ngkai ao ningabong e a tia naba.

A karaoaki ai iraua te ririki ngkai karaoakina babarongakina ma ngke a kaman barongaki aikai imwain rokora e na uarereke ae ti na karaoia ao e a tia naba ma are a bon aki a bon aki kumeia irabui te ririki nako a rawa ni kumeia. Ao a taetaekinaki bwa angkoa ti a nangi n akea te bae ti karaoia ngke ti roko n 2016 ni karokoa ngkai ao ti roko ma ti bon rangi n tabetabe ao ti bon rangi ni kainano bwa ngke ti roko te Shipping e a mate bwa ngaia e nang bon tiringaki ni kamateaki ao ngkai ae ti katarua e tare te bwaa ikai, e tare te bwaa ikekei, e rawata te bwaa ma akea baona bwa why ngaia e a kaman tia taekam te Shipping bwa ko na tiringaki. Imwain rokora bon te bwai teuana ti boo ma uakakana ao ai rabwara te Atua ngke e manga karokora ni karaoa te bitaki bwa ti na manga kamaiu aikai e rabwa.

E taekinaki naba te Onaoraki are i Nawerewere e a ibetututu ao e aera riki ni kangai ma ai maanra am tai ngkekei ngke ko a kaman aki kumeia ngkekei ao ko katikua nakoira bwa ti na boo ma uakakana e aera, e aera ko aki kaman kumeia bukin tera ao ko a manga kanga ni kaminibaira n te mwane n Tania are ko a kaman karikirake angkoa bwa kanoan am karikirake ao ti a roko imwina

inanon marina ma rana. Ma e aera ngkane akane ngke ko a bon katiku n aki mwakuria ni karaoia ao ko aki mwakuria ni karokoa ko a karokoa n tokina.

Te Generator te iti ngke I mena n te MISE ao Generator aikai ana kaman riai ni kaman oneaki ana kaman tia n oneaki ma aki oneaki naba ma ngke arona bwa a kaman oneaki aikai n taina ngkekei e na aki riki te kangaanga ae e a riki ngkai. Ana aki riki kangaanga ae e a riki ngkai.

Te onaoraki are i Kieia Ataei ae ti aki toki n tabetabekia n te titiraki ao tera riki ao tera riki, tera te bae e riki e katukaki naba n aki karaoaki n aki kumeaki ao 8 te ririki ao ngaiia 12 te ririki ke e katuka 12 te ririki n aki kumeia ao ngaira ai tibwa 8 ao e a roko n ara tai e aki bomangina ngke ti a roko. Ai kamira aio ae ngke am onaoraki ko na riai ni kaman nabenabeia ma bukin tera bukin tera. Tera bukina ngkai e katikua te onaoraki tao ti aki natina ae bungia.

Te kawai, te kawai are e taekinaki bwa angkoa te tangomwane ibukin te kawai, te kawai ngke ti roko imwain n rokora n 2016 e tuai tia raoi te kawai tera te bwai ae karaoaki Madam Speaker. E karaoaki te celebration e a koreaki te kawai imwian rokora bwa ti roko ao e na tia ni koreaki imwaira te kawai e a kaukaki te kawai ao e tuai tia te kawai ae Betio ao Teinainano e tuai tia ma e katiaki arona ni koreaki imwaira bwa mwina ti roko ao ti na koreia n ara tai ao e na reke bwa taekara. Bwa tera mwin te kawai ngke e tia te kawai arei e tangakoaki e aki raoiroi e a kauntaeka aio I ataia bwa I mena n te MISE e a kauntaeka te contractor ma te Designer aki boraoi.

Tera te Causeway te Nippon causeway are i Betio e tangakoaki naba e aki naba raoiroi karaoana. Ngaia are aia taura akea tauran te street light n te causeway a bon katiaki naba bwa ienikuriaki akanne imwain rokora bwa mwina ti na taekinaki iai ao bon ngaia. Inanon karaoan te causeway are i Betio arei ao akea naba aia plan ibukin tera mangen te Causeway ma tera a rangi ni karabwai kain Maiana ana riai ni rangi ni karabwai kain Maiana bwa n au tai ngke I mena n te MISE ao I kaona aia bono arei ae kakaeaki nnen te mangae ma tera ma tera, e mena ikekei bwa e aonga n on te bono arei ao kam karaua ni manga karaoia riki bwa e aonga n tia arona.

Ngaia are aikai ti na aki rangi ni kabunrerei angkoa atongara ma tera ma ti na riai naba ni kabaranti ikai, ti na riai ni kabaranti aikai. Kam kaina te PIPA bwa e na aki reke te karekemwane iai ao tera te bae e riki

kam aki ataia bwa imwin te tai ae e aki rangi maan teutana ao a bon mabiao nake a Tautaeka n te tai ane ao ti aki ataia. Bwa ngaia iai te bwatin ae ko taonna nakon te donor ao e a bwaro naba te mwane nako iai e tuai reke te mwane anne nakoira bwa e a bon roko irouia nakekei bwa are a tataon bwatin n aki akaka, kam aki ataia bwa I ataia bwa I tia ni mena n te MELAD e reke nakon Kiribati. Akanne a tibwa karaoaki riki imwina imwin tian te PIPA babaire aika boou aika kamimi.

Ngaia are aikai taeka tabeua Madam Speaker ao N na kabwara bure ngkana arona bwa ai tibanakon te maroro bwa ti kan kataia ni kaitiaki maroro ni kabane ake kanoan te kataumwane. Kam bati n rabwa kain te NEPO ma kain te Finance ni ikotaki ma ami Kauoman Beretitenti ibukin barongaan aikai, kain Marakei, ma kain te botaki te n reirei ao kain Kiribati ti boutoka te kataumwane ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao na anganiko moa te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne ibukin am point of order.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tabeua au point of order n ti kaeta kanoan ana maroro Te Minita ae karineaki ni kaineti ma are I maroro iaona. Ngaia ae I maroro iaon tenan solar ao te solar e bane te mwane iai ae ngaia tenan saving ao e moanibwaiaki aia auti Minita ibukin aia solar ao anne raoi bon ara uneaki ae I taku bwa e aki e aki raoi ota iai Te Minita ma e rabwa bwa e a kamatoa raoi ao anne e moanibwai kainanoa Minita ke taan tobwa.

Te kauoua ae iaon te kakamwakuri te Tibiika te kakamwakuri ti maroro iaon te ware n te boki ni kataumwane te korakora are te kataumwane te karekemwane ae ti $200 tabun te mirion ao te kabanemwane $400 tabun te mirion anne te kakamwakuri ae I maroro iaona bwa te boki ni kataumwane ae bon ana boki te Tautaeka. Tao ngai naba I maroro iaon te PUB ao te kangaanga ana kangaanga te PUB te tarau ae ngkai te CSO ae ngkai ae tuai man bwaka ae tuai man kabwaka te Tautaeka. Ao te kabanea ni *maintenance* ae karaoaki imwain rokon te Tautaeka e kakaraoaki 2015, 2016 ana Generator are e kabooi n 2017 ao 2018 a bane ni mate ao aikanne kangaanga ae e na riai n tobwai te Tautaeka aei kangaanga n te tai aei ao matematen te power ae e a tibwa noraki ae te aekaki aei ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: I a kabwara bure are ko a tia ni make am point of order very clear n te tai aio N na angan ana

tai maroro te Tia Tei temanna mai Nikunau Hon. Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki te Deputy Speaker ae ko karineaki ngkai ko anganai au tai ni maroro n te tai aio iaon naba te kataumwane ibukin te ririki 2025 ao I rimoa n anga bwanau ma kain au abamwakoro ae Nikunau n reitaki ma raou n Tia Tei ni kakamauriko ao ni kamauria kain te Maneaba ni Maungatabu aio ao kain te Finance are bon ngaiia ake a karaoa ke a bekutata riki iaon te kataumwane aio ti a kamaurira moa kam na bane ni mauri.

Eang e rabwa Te Minita n te mwane ao bon te Kauoman Beretitenti n aron kabwaranakoan ana boki ni kataumwane ao ti kaitauia naba kain ana aobiti ibukin karaoan te kataumwane aio ao e koaua ti tabeka bwanaia kain ara abamwakoro ara abamwakoro ae Nikunau ni kaitau naba nakon te Tautaeka ibukin tao bon ibukin moa ana kataumwane tao n te ririki aio ae e a bane aio 2024. Eang baike a tia n reke mabiaoia iai boon te takataka, te mwane ni kara, te mwane ni mwauku, te mwane n aki mwakuri ao baikara riki ake kanga a tia n reke nakoia kain ara abamwakoro ti a tabeka bwanaia bwa te bwana ni kaitau nakon te Tautaeka ibukin noran aio noran naba aio nakoia kain ara abamwakoro ae Nikunau.

Eang ti teimatoa ni manga kaitau ibukin te boki ni manga kataumwane ae uotakirake nakon te Maneaba ni Maungatabu n te tai aio ibukin naba noran kanga reitakinakoan te maiuraoi ma te mabiao are e na manga tauraoi naba ni butimwaia kain ara abamwakoro ae Nikunau ibukin te ririki ae imwaira aio. E koaua Tia Babaire eang taran ae kanga angin naba iai au point ake kanga I korokorei ma angin e a bon mwaiti taan taetae ao I taku bwa a bon bane n tia n taekinaki tao bon kamatatakina tabeua ngkana arona bwa eang I kona ni manga rinanon.

E koaua iai te titiraki teuana akea te mwane eang I taku bwa e a tia ni kaekaki anne ao tao bon ti tarakina man bon mai irou are bon iai te mwane e bon ataki bwa iai te mwane n aron ae bon e oti ae taekan ngkana tao ti tara te RERF e a roko n te birion are nanona iai te mwane. Ma te bae e koaua tao te bwai ae kona n riki tao bon tikotikonakin te mwane. Te kauoua ngkanne tao te titiraki e ko na ni bitaki ni kangai akea te mwane e ko na ni bitaki nakon ae tao e tikotikonaki aron kabonganan te mwane tao akanne tao e kaineti nakon kakoroan nanon te motinnano.

E raoiroi N na manga roko imwina iaon te motinnano Tia Babaire ma eang ma te point naba are imwina teuana kanga I noria te titiraki naba are kanga e taekinaki are kanga bon akea raoi oin ana karekemwane te Tautaeka are bon oin tao ana karikibwai kanga anne naba ae rangi n tataekinaki naba anne naba tao ibukin te Tautaeka akea raoi oin ana karekemwane. Eang tao akanne are a bon tia n taekinaki e a tia naba ni kaeka naba iai te Tautaeka ma e koaua kanga tera raoi ae nanonaki raoi bwa are e koaua tao ai ti kaubwaira ngkai te ika tao aron ara karekemwane ngkai te Tautaeka te Fisheries te akawa ao te Tax eang ao ngkane tao tera riki ae kananonaki riki ngkanne ae kanga bon oin tao e koaua tao aikai ae nanonaki are ti aki moan karika te akawa bwa are e a kaman waaki te karekemwane ae te akawa. Tao e kantaningaki riki bwa ti na manga kakaei ara karekemwane teuana tao te bingko ke tao tera. Eang I taku bwa e waaki te Tautaeka inanon korakoran kaubwaina ao riki tao bon te ika ngaia ae ngkanne tao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na reitakinako aron taian karekemwane aikanne.

Ngaia are ngke e manga roko te Tautaeka aio e manga kakai riki ana anga bon iaon naba te bwai ae te ika e koaua ti kukurei n ongo mai iroun raou n Tia Tei ae bon ngaia Te Minita n te akawa e korakora tera kanga iai te kantaninga bwa e na mwaiti riki aron te karikirake man kaubwaira ae te ika. E aoria abwabwaki karaoia n aron are e taekinna bwa e aki kona ni karaoaki n tao bon te rube ni mata ti kantaningai akanne bwa tera ngkana a koro nanoia a koro nanoia e a rawata riki ngkanne ti a bon ataia naba ngkanne bwa e na rawata riki ngkanne ana karekemwane te Tautaeka.

Kanga iai naba ngkoa are e taekinaki are tao ara botannaomata ngkai kanga tao a bane ni mena ngkai ian are kanga ai te maiu n tarau e koaua ngke e moan roko te Tautaeka ae ke tao te party ae TKP Tobwan Kiribati ao teuana mai buakon naba kanga ara kantaninga ti na kataia ni kakerikakia ke ni bon katoka te maiu n tarau irouia ara botannaomata. Eang ao tao bon anne ngkanne bukina are ngaia e a korakora kanoan te motinnano are kanga karikirakean maiuraoia te botannaomata ao karakaakin ngkanne taian mwane ake ana kona n reke nakoia te botannaomata.

Eang ma e koaua I taku ngkana e teimatoa te maiu n tarau eang tao anne ngkanne I taku bwa e a tia naba n taetae temanna temanna iaon anne bon temanna ma temanna aron kamanenakin raoi te mwane are e reke iroum ao aron raoi

kabonganakina ao tao e koaua ngkana arona bwa ti bon teimatoa naba ni maiu n tarau nanon te aekaki are ti maiuakina are riaon ara kona. E koaua bon anne te kangaanga naba ngkai nakoia mwengaa aika mwaiti ruu aika mwaiti ma tao e koaua e na riai naba ni kabatiaki ngkanne tao bon te reirei naba iaon aron raoi kabonganakin raoi te mwane ae ko na kona ni kabongana n te aro bwa e na aki ko na aki reke n te kangaanga n te tarau.

Eang e aoria akanne tao kakaewenako bon nakon temanna ma temanna anne bwa are I taku bwa te Tautaeka e a tia ni karaoa tabena ni kabwakai taian mwane nakoia te botannaomata eang ai taben temanna ma temanna ngkanne ni kataia ni iangoia bwa e nang aki tarau. Tao e koaua tao e reke bwa te kauring nakoia ara botannaomata bwa are n tabetai te baere a moantai naba kanga ni moantai naba ni kabaebaei ni kakabaebaeia tao n te titoa ke tao n tera n te kantaninga are a mwiokoa are e tine aia ben ao a kabwara naba aia tarau. Tao te kauring naba anne bwa tera ngke a kataia ni manga bita aron ngkanne mauia are ana bon ana taninga moa are e reke aia mwane ao a kona naba ngkane n tibwatibwa aron kabonganan te mwane, tao anne ngkane teuana ae ana kataia katakin bitakin aron te maiu n aron anne.

Bwa I taku bwa ara botannaomata naba ti ataia ae kanga a tane n aekakin anne are e rimoa moa kanga te kabaebae, a rimoa moa ni kabaeia n taian titoa nako ao tao tera ao a kabwarai ngkanne imwina. Ngaia are n te tai are tao e a rimwi iai te kabanemwane ao anne ngkane a reke n te kangaanga bwa tao e a tangiraki kabwarakin tao aia tarau man te titoa ke tao tera. Eang e aoria akanne te mena e rabwa taekinan anne. Ma eang I taku bwa ana iango naba te Tautaeka ngkoa anne teuana te takete e na kataia ni katoka naba aron te maiu n tarau.

E koaua iai naba kanga eang e taekinaki tao aia kaa Minita eang are a bon tia n taetae Minita iaon te kaa I aki nang kan taetae iaon aia kaa Minita ma e koaua are kanga ngaira are ti kabongana te kaa anne ngkoa kanga n te tai are e moan boou iai ao I taku bwa I kakoaua e a maan a maan tenan kaa akanne ao eang tao a bon kanga iai ae a kona n reke n te kangaanga n te tai aio ao a bon kainanoa ae a nang oneaki. Are tao e a bon koro naba maeuia ke tera aron tauan mwin taian asset n aron te accounting tao I taku bwa e a koro naba mauia ao anne naba teuana naba ae tao a bon riai naba bwa ana manga onikaki nakon aika a boou.

Ao e koaua ti na roko ngkanne iaon tao N na roko iaon te bwai are aron te kabwaia kanga ti uringnga ngke e moan waaki Tobwan Kiribati 2016 ao eang ti kaongora ni Betio eang te Maneaba ngkoa are aia Maneaba are kanga Betio Nippon ngkoa are i Betio. Eang, ao I uringa te kabwarabwara man ara itera are kanga ti na te kabwaia e nang kabwaroaki e nang kamenaki are e nang kabwaroaki te kabwaia bwa tao n te tai arei iai te kabwaia ma e timtim kanga e timtim ngaia are ngkanne angkoa kanga e a roko ngkai. Ti a roko ngaira kain Tobwan Kiribati ti nang kabwaroa are ti nang kamena te kai ni kawawa ae bubura ao e nang aki timtim ma e nang bwaro ao tao e koaua inanon 8 te ririki nako ao eang tao I taku bwa e bon noraki ae iai tao te mwane ae rangaa ao e koaua ao ngaia ane iai bitaki aika noraki ngkanne n aron aonaba.

Eang e a rawata te rebwerebwe te kaa tera, eang aikanne ngkanne ai kanoana a tia e a tia ni kabwarabwara Te Minita n te MCIA aika kanoan naba aikanne ake a reke nakon te Kauntira booia Mayors, booia antai eang ti karabwa naba te Tautaeka aio bwa I taku bwa e a tia ni mwannanoa ana botannaomata bon mai irouia aika aki mwakuri ni karokoa aika a mena i eta tao te Beretitenti te kabanea mai i eta ao e a bon kataia naba ni karekei tibwangaia ana botannaomata n aron mwane akana a bwaka nakoia. Ao e kakerakei naba booia Taan Mwakuri, booia Kauntira ni karokoa e kakerakea naba ma booia Taan Tei. Eang ae nanona kanga I taku bwa ngai bon au taratara te aekaki ae te Tautaeka aio e a tia ni kataia n tobwa ana botannaomata mai inano ni waerake n aron ana kataumwane ao aron karekean karakaakin taian mwane nakoia ana botannaomata. Ngaia are anne I taku bwa te bwai ae na ataki iroun te botannaomata ao ti kakaitau iai.

N na roko ngkanne iaon tera te bwai ae te motinnano eang bwa are taekinaki te raraoma bwa e na koro nanona ke e na aki ao e koaua tao aron te bwai ae te motinnano e aonga n ae a mataata naba te botannaomata ti a bon tia ni kaongora ao ti kabwarabwara nakoia te botannaomata aron karaoan te bwai ae te motinnano ao karaoan te bwai ae te motinnano tao e bon aki kona n ae e na uarereke tao ti 10 ke tao ti 20 ara motinnano. Ian bukina are ngke a moan botaki kain te party ao ai bon a bon ataia kain ara party ti bane ni botaki ao kainanoia kain aia abamwakoro ara Taan Tei are a bon bane naba ni uoti bwa ngaia akanne ake ti na karini n te motinnano ao ngkana kam taraia

ngkai angin kain ara party are e rangi ni mwaiti Taan Tei iai ngaia are mwaitin kainanoia aia abamwakoro ake a uotii ao akanne ngkane ai bon mwaiti naba te motinnano.

Eang ngaia are ngkanne tao e na bon rakanako riki ngke arona bwa ti a bon koroi naba aia mwaiti kainanoia aia abamwakoro Taan Tei temanna ma temanna ma iai aika a boraoi ngaia are e a reke ngkanne ai 100 tabun ao kam na uringnga bwa are n are nako naba 100 tabun mai imwaina naba 100 tabun ao anne ngkane oin bukina bwa e aera kai ai 100 tabun. Kanga iai te titiraki are e aera ngkana e a bon aki kona ni koro nanona e aera kam aki katikua ti kamenaki bwaai ake kanga tao ngaia are kam na uringa bwa bukina bwa kainanoia kain abamwakoro ake a uoti aia Taan Tei are ngaira kain Tobwan Kiribati ti aki kona ni raa. Ti aki kona ni manga katiku tabeua ake kanga tao ti kona ni katikui ake ti taku bwa e a bon aki ko na ni koro nanona bwa tao eang e bwaka karawa ao e aki koro nanona ngaia ti bon karautaeka nakon Tia Tei e a bon aki ko na ni koro nanon aio ma ngkane nikiraia ti bon bane ni karini bwa aonga n are ana bane noria kaina norii kain aia abamwakoro ao ana ataia bwa a mwannanoaki n te bwai ae te motinnano, e koaua kakoroan nanona ngkane a manga bon te bwai teuana ao I taku ngkanne bwa ataia Taan Tei ao anne ngkanne ai manga bon aia bwai ngkanne ni manga bon kabwarabwara nakoia kain aia abamwakoro.

Eang e a kanga ni koro nanon kainanoia aio ao e na kanga ni bwa are ataki ngkanne bwa iroun ngkanne te Tautaeka e a nakon ngkanne are enga moa ae na rangi n ringa moa raoi te botannaomata ae bwanin ae na tieuataake ao I taku bwa ann a bane n ota iai te botannaomata anne moa ae na kanakoaki, ao imwina ni karokoa are e bon aki reke nakona. I taku bwa ana kukurei te botannaomata bwa iai ae a tia ni boo iai ae a bane ni boo iai angina te botannaomata.

Ngaia are ngkane kanga karaoan te motinnano ae I kan maroroakinna bwa e aonga ni matata naba nakon te Maneaba aio ao bon nakoia ara botannaomata aika ongora ao I taku bwa te kantaninga ae na bon ae a bon uouotaki tenan motinnano ngaia are ti aki katikui. Ngaia are kanoan are mai imwaina a manga rin naba ngkai eang ngaia are te kantaninga bwa ngke kain te abamwakoro are kainanom are ko kanga ko a tia n angan am Tia Tei ao e tuai n reke nakona ao I taku bwa e bon rau nanom bwa iai naba ibuakon kainanom akana tabeua akana a tia

n reke iroum. I taku bwa e kan boo au tai Madam Deputy Speaker eang ao I a kaitauko ngkai ko a tia n anganai riki au tai aio ao eang I boutoka te kataumwane aio ao e bati n rabwa ao ara bwai Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao n te tai aio na angan ngkanne ana tai ni maroro te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Koraubati Remuera e nakoim te Tia Tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Honorable Deputy Speaker are bon raou naba n Tia Tei mai Maiana. Tao imwain ae N na waaki ao bon bwanan moa te kamauri are I a raonai naba kain au abamwakoro ae Maiana mai Tebikerai nako Bubutei ao I a reitai naba ma kain au botaki n Unimwane te bau ni Maiana are a mena ngkai ian Maneabaia Te Tienarere i Bairiki te highest point iaon Tarawa ao Betio n reita tenan bwana ni kamauri nakoim Honorable Tibiika Madam Speaker ao Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minita te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ao bon kain Kiribati ake a reke ongoraia n tamaroan te bwakantaai, ni bwanan te marurung ao n arana ae Tabu ao kam na bane moa ni mauri.

E koaua te moan bwai ae ti na bon tabekia bwa te bwana moa ae kakawaki ae ti na riai ni kanakoa are I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Maiana ao raou n Tia Tei ni karabwarabwa moa nakoia kain ana botaki ni mwakuri te Kauoman Beretitenti are a tia n aki matuakina karaoakin te boki ni kataumwane aio. Ti ataia bwa ti aki te uota ae bebete ao ti ataia naba bwa te tabe aei ke te uota aei e kakaraoaki ngkoa irouia kanga tenan T. A ake a roroko mai itinaniku kanga n aron kabwarabwarakina ngaia are bon te bwana ae takaburinako bwa are I a uota naba bwanaia kain Maiana ni karabwarabwa. Honorable Madam Speaker I a bon tabeka naba bwanaia riki kain Maiana ni boutoka te kataumwane aio ti kakoaua te kataumwane aio te Tibiika ae karineaki bwa a rangi ni irekereke itera aika mwaiti iai iaon au abamwakoro ae Maiana ma I taku bwa e a tia naba ni ibita aron te waaki i Maiana ni irekereke ma kerakeen boon te ben aikai are bon kanoan naba te kataumwane aio.

Te leave grant are bon kanoan naba te kataumwane aio are a bon teimatoa naba ni boo iai kain au abamwakoro ae Maiana. Te booti n akawa are e a bon tibwa roko naba inanon namwakaina aika nako aio naba ana itera naba ae a boo naba kain au abamwakoro. Te taura ae

maiu man taai ngaia naba teuana te karikirake are tao kanoan tera arei te term ae nako ma ti karabwarabwa bwa e koro nanona ao ngkai are a bon mabiao iai kain au abamwakoro ae Maiana. Ti aki ti ngaia Honorable Deputy Speaker ma bon itera ni karekemwane are a bon teimatoa n rereke nakoia ara roronrikirake ake aki mwakuri ao bon kara naba.

I taku bwa aikai itera aika ti na bon riai ngaira kain Maiana ni karabwarabwa iai bwa aio are ti a tabekia naba n auan tamaroan te bwakantaai aio ngkai e teimatoa ao iai nanon te Tautaeka ni manga kan reitinakoa riki reitanako aron te maeuraoi ibukia kain Kiribati ae bwanin.

Honorable Deputy Speaker n aekakin tao e koaua ti aki kanga biriraken mwaitin te kaa ma te rebwerebwe iaon abara ae Kiribati ti aki kanga tao tera te indicator ae na ko na n tuangira raoi bwa e a biririake kaubwain Kiribati ke tao e kanga. Ma ti karabwarabwa tao aio te itera teuana are kanga e noraki aron keraken aia karekemwane kain Kiribati ni kabane ngaia tao e reke te itera aio. N au abamwakoro ae Maiana n aekakin ae ko bon ataia naba Honorable Madam Speaker ao I taku bwa e kerake naba mwaitin kanga bwaai ni mwamwananga te rebwerebwe, te kaa ao aekakira riki tao iteran bwain tenan mwenga te Generator ma aekaki aikai.

I taku bwa aikai aki ko na n reke aki ko na n reke ngkana e mamatu te Tautaeka ao akea ana anga kanga ni buoka aron te karekemwane are ibukia riki nake aki mwakuri aio are ti ko na kanga ni bon ara nonori bwa e nang mataata ngkana ti oki nako ikekei ao e korakora te bitaki irouia ara botannaomata itera aika kakaokoro. I taku bwa a roko riki n te itera are kanga e a moanna n ewekaki riki te maiu are iaona ao ti kakoaua bwa irian kanga te maiu ke tao te maiuraoi Honorable Deputy Speaker bon te kangaanga naba ni itera aika mwaiti tao n aekakin tao rikiraken te kabuanibwai inanon te kawai, te anaibwai irouia tao te roronrikirake I taku bwa aikai ti aki kona ni birinako mai iai te Tia Babaire ae karineaki aikai bon bwaai aika kona n ririki ni biriraken kaubwain te aba ma te aba teuana ma te aba teuana.

Ngkana ti kabotaua ma abaa aika itinaniku te Tibiika ae karineaki a oni mwanangara n te term ae nako ao ti roko i China moa ti nora aron ana babaronga te aba ae China kanga aron tobwakin kangaanga ana kangaanga tao ni irekereke ma kangaanga n aia kakiriwe ana botannaomata ma itera riki ake kanga ana aki rau iai te

botannaomata ao ti noria bwa China bon te aba teuana ae bon kaokoro aron ana waaki. Bwa e koaua tao ongotaeka ana botannaomata ni irekereke ma tao bon tuan ana Tautaeka.

Ti a manga roko i America te Tibiika ae karineaki ti roko ikekei e reke ara tai nako kanga n shopping n teuana te supermall ae bubura ikekei ti rinnako n te roki ke tao I nako n tangoa te roki teuana bon inanon naba te supermarket anne ao tera ae riki Honorable Madam Speaker e a boo te moko maruana inanon te roki ari e a bubu te roki arei. Ngkana ti karaua kanga ni kabaranta aron te waaki Honorable Deputy Speaker aikai abaa aika a birirake a kaman a nang advance bwa are a kaman roko inanon aekaki aikai tao ngkana ti kabotaua n aekakin ngaira i Kiribati ikai ngkai ti a roko n te itera aio ao I taku bwa aio kanga bon ti aki te mena bwa bon irian te waaki n rikirake bon iai te system in praise ma te bwai ae kakawaki are bon aron te waaki kanga bon akea te aba teuana ae na akea ana kangaanga ni irekereke ma aekaki aikai.

Ngaia kanga ti aki nora rian ke tao ti aki nora te kangaanga ae tao kanga tao e na karika te raoraoma irouia ara botannaomata ni irekereke ma biriraken te kangaanga inanonaa ikai n aron tera ma tera n aekakin are a tia ni mwaneweaki Honorable Madam Speaker.

Madam Speaker n ana kabwarabwara te Kauoman Beretitenti uabong n nako ao e rabwa bwa e aera arei kanga e kataia ni kamatataia kain Kiribati ao e na kakea te raoraoma ni biribirin kaubwain te aonnaba ao I taku bwa e kamanena ana katautau te IMF iaon biribirin kaubwain te aonnaba ao ti kakoaua bwa kanga ara aonnaba aio kaubwaina kanga e irekereke ma abaa aika korakora ao teuana te kangaanga ae kanga ti bon bane n ataia bon te kangaanga n te buaka. Te kangaanga n te buaka Madam Speaker te kangaanga n te buaka ao ara mwane n Tania bwa tera aron kabwaranakona iroura ngiara n tatabemanira nako tao e a kona ni kangai ngkana tao e a waaki te buaka e a waaki te kateniua ni buaka n te aonnaba tera arora tera arora ae ti na kona kanga n taraira bwa ti mena iaa ao tera aron marurungin ara RERF. Kanga tenan katautau tao tenan raraoma ke tao tabeaianga are ti na bon riai ni karinna naba ibuakon ara iango bwa tera arora ngkana e a waaki ke tao tera kanoan taai aika na roko.

Ti karabwa te Tautaeka n ana motinnano are ti a tia n raa arei kanga ni buokia ni kabutia iaon Kiribati iaon ana takete are e na

kabirirakea te mwane n Tania man te ware are ngkai ao e na kakoroa $2 billion. I taku bwa aio ae nang kantaningaia kain au abamwakoro ae Maiana bwa e na noraki raoi korakoran te Tautaeka aio ao korakoran tera arei ai moarara riki ara Kauoman Beretitenti are bon nang mwatai iaon te itera aio.

Ibuakon naba ana kabwarabwara te Kauoman Beretitenti ae karineaki kanga e bon irekereke ma tera arei kanga te CSO iai tarakin te CSO bwa tao e na kauarerekeaki ngkana arona bwa e rinnako naba ibuakon te kataumwane aio I taku bwa aio kanga e na bon irekereke ao ngkana ti tar ate CSO ao kanga e na bon irekereke ma tenan buoka nakon ara kambwana aika tao te KOIL ma tera n aekakin aikanne. Kanga bon ti te nanououa kanga te raraoma teutana ngkana arona bwa e kauarerekeaki tao e na iai tarakin biriraken boon te bwaa ke tao I taku bwa a ota kain Kiribati ngkana e bon karauaki raoi ni kabwarabwaraki bwa e nang bon n iraki te boo n te mwakete n te aonnaba bwa e koaua ae e aki sustainable karaoakin aio bwa e na tiku bwa kanga manga karekeaia kain roro ake imwina bwa ana manga waakina naba te itera aei.

E rarabwa I taku bwa I boutoka te itera aio n ana kabwarabwara te Kauoman Beretitenti. Ti na karabwarabwa ti na teimatoa ni kabwarabwara nakoia rabwata ake aki toki n anganga aia buoka nakon te Tautaeka ni Kiribati ti kakoaua bwa n te ririki ae nako ao kanga e aki aki oti e aki oti tenan boutoka man ni itera n rabwata aika tao te world Bank ao te ADB bwa e ko na ni irekereke ma tera arei kanga n aron kabwarabwarana are e a tia kanga ni mwanewei te Kauoman ao e irekereke ma te Physical year bwa tao e bon kaokoro tein aia waaki kain rabwata aikai.

Ti na karabwarabwa nakon tenan rabwata riki naba aikai ake a irekereke ma kanga boutokaan ana karikirake te Tautaeka ao ti na bon atongi araia te World Bank, te ADB ke tao Bank n Asia, Australia, China ao New Zealand I taku bwa aikai rabwata ke aba ake ti na bon teimatoa n anga ara karabwarabwa nakoia ibukin teimatoan aia ibuobuoki ibukin kataumwane inanon te tai teuana ma te tai teuana.

Honorable Madam Speaker ti na tara ngkanne iterana are teuana iteran are ara itera ni karekemwane I taku bwa ti bon bane n ataia bwa te ika ke tao te Fishing License teuana ara Atu ni karekemwane are e Finance tao 70 nakon 80% man ara rabwata ni kataumwane ibukin inanon te ririki teuana ma te ririki teuana. N aekakin

are I bon tia kanga ni kanangia naba ni mwaneweia nakon au maroro e na tera riki te anga ni karekemwane irarikin tera arei tao te akawa n ara marawa. Tera riki te anga ni karekemwane irarikin ara marawa ngkana arona bwa tao e irekereke ma tao bibitakin kanoan bong ti ataia bwa e tabe n raa arei ae ti aki birinako mai iai te kabuebue e tabe n rikirake ao terana riki.

I taku bwa itera aikai kanga ana bon ko na naba n raa arei kanga n rota naba aron marurung ara marawa ngaia tao ae kanga ti na kateia naba bwa kanga te raraoma tera riki bwaai ae ti kona ni karaoia. E rabwa tenan iango ao tenan raa arei kanga kanoan tenan maroro are ibukin kateakin tao tenan raa kanga factory ibukin tera arei kanga tenan tabo are a kona ni karaoa te tin n taman ke tao tera n aekakina aikanne. Ma ti kakoaua naba bwa I taku bwa e a bon tia naba kanga I a tia naba n ongongo anangin te rongorongo are e na bon riai ni kaman tei naba rabwata aikai n taai aika nako ma tao e kona ni irekereke n aron are I ongo ao I ataia n taai aika nako ni irekereke ma ana quality ara ran tao n taai akekei kanga e aki bati n raoiroi ao akea tenan mitin are a kona ni bita aron te ran.

Honorable Madam Speaker teuana naba te bwai ae kanga e na rangi ni kakukurei bon nakoia naba bitineti bitineti iaon Tarawa ao ai moarara riki te rabwata ae te KCCI ibukin karinaia kambwana are ana kambwana n Tautaeka bwa ana Tax naba ao I taku bwa aio te itera teuana ae nang bon riai naba ni kibaria te Tautaeka bwa angina tenan ana kambwana te Tautaeka a manga bon kaiangatoa ma private sector ke tao kambwana ake run are bon tenan private own company. Ma I taku bwa kanga titabo bwa te nonori ae nang tamaroa aio ao ngai irou e na bon buoka riki aron wantongakia ke tao boutokakia tenan private sectors bwa ana kona naba ni kaiangatoa riki ma tao rabwata ana rabwata ni kambwana te Tautaeka aika aki Tax ngkoa.

Honorable Madam Speaker I taku bwa kanga e a bon roroko n tokina au maroro ao I nang karabwarabwa riki ao I boutoka ti nang boutoka te kaoti aio te Biira aio ibukin te kataumwane ibukin te ririki ae 2025. Kain au abamwakoro ae Maiana a bon ongora ao I a reitai naba ma raou n Tia Tei ni buotoka aron tera arei te kataumwane aio.

Ma tao imwain ae na totoki Honorable Madam Speaker ao ti na bon karabwa naba I taku bwa kanga I ongo ni mwanewen ana maroro temanna ana Minita te Tautaeka kanga iaon kanoakin ara bono ara

bono ngaira kain Maiana are i Bairiki ti na karabwarabwa. Ti karabwa Te Minita are e a tia ni mwaneweia ao ti bon karabwa riki te Tautaeka bwa tao e koaua ngke arona bwa e aki karaoaki te Nippon Causeway arei ao tao e na teke naba ara takete ke na aki ma ti karabwarabwa ao ngkai bon Te Minita n te Education ao tao I a moantai naba ni butia bwa e na bita te highest point iai te mena ae kanga n te kamatebwai n te social science ke tao tera te Geography. Are e nga te highest point iaon Tarawa tao na butia Te Minita bwa e a mena naba ian ana raa arei e a karina naba ara bono arei bwa te highest point iaon Tarawa, e rabwa riki Madam Speaker ao I kabwara bure ngkana iai tibanakon tenan maroro ao Te Mauri, Te Raoia o te Tabomoa iaora ngaira ni kabane ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am maroro ao n te tai aio N na manga kaeinakoa te tai nakon te Tia Tei temanna mai Beru ae karineaki ae Hon.England Iuta e nakoim te maroro.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao bon te kamauri e a bon bong eang e koaua e a bong te kamauri nakoim ma kain te bowi n te ngaina aio n reitaki ma raou n Tia Tei ao bon kain ara abamwakoro ae Beru kain Beru ae tenan karewerewe kaina kam na bane ni mauri.

E koaua are a bon bane angin karaki ao tao I a bon karaki nakon te kataumwane ni kainetia ma au abamwakoro bwa tera aron tarakina ao tera aron ara kangaanga iai ma buokara ake ti kantaningai. Ti kaitau bwa are e a tia aron te kataumwane $402,000,000 ae e a tia n taekinaki. Au moan taratara ae tao N na ti kauringia kain abau te taratara ae tao akea etina ma ti aio au taratara ae N na tuangia te mwane n Tania ngkai $1.3 te billion anne tokin Okitobwa ngkana n arona bwa ai bon akea bwai ni kabane bon ti 3 te ririki ao e bing ami mwane anne. Ngkana ai bon akea te mwane teuana ae na akea bwaai ni kabane ao anne korakoran te mwane n Tania ni kabotauaki ma korakoran te kataumwane ae ngkai ti 3 te ririki ao e bing.

Tao eti anne te taratara ke e aki ma ann au taratara ae I kakauringi ngkami aomata bon karaurau tai rang kaingarakei nanomi bwa kam taku bwa kam a rangi ni kaumwane ao ngkana kam taetae n te billion kam uringnga bwa ti taetae ni kabane n te dollar n Australia ao n te aonnaba aio e taui kaubwaina ni bon eti raoi koauana n te dollar n America. E bwaka e aki kan billion naba kaubwain Kiribati ngkana ti

rairia nakon te dollar n America ao ann ae ti riai bwa are te aonnaba aio e bwainaki ngkai te dollar n America ngaia anne ae I bon ti kakauringi ngkami ara koraki n ara abamwakoro i buki ao aikanne baika ti riai n taratara raoi iai akea nanon ae ti taratara te billion bwa te dollar n Australia bwa bon te kangare bwa bon tao bon tabeua te miniti n nako ao e click naba au tarebon strengthen news e manga iai rikiraken dollar n Australia e bon bwaka naba man ngkoananoa e bon tuai rang kerake iai.

Anne akea rekerekera iai bon ana babaire ana Bank n Australia reserve Bank i Australia bon ana babaire te Governor ao e kerikaaki e kabwaka korakoran ana dollar n Australia nakon te dollar n America. Tera nanon anne ngkanne ane e nga Britain n te computer ma are ti aki noria ao te computer are e a manga ororei ware ngkane are a kona noraki ko orea bwatinna ao e a otinakoa naba tera are korakorana 1 te hour n nako e a tia ni bitaki e a tia ni bitaki.

Ma are aikai baika ti riai ni mataata iai ti na karaua nanon te botannaomata tai nang kaurakei nanomi bwa e a rawata te mwane e mwaiti te mwane ao anne aron rairana teuana ngai irou e bure ke e aki ti 3 te ririki korakorana ngkana a bon akea bwaai ni kabane e a toki naba korakora. E aoria ti kaitaua bwa are bon anne e tiku iroun ana tararua te aobiti ni mwane ao te Kauoman Beretitenti ao ti kakoaua ti kaitauia n aia mwakuri ao n aron aia kekeiaki e matoatoa ti aki kakewea aio a tia nako aron rongorongo. Ti te moan bwai are bon akea korakoran naba kaubwaira a ngae n taekinaki buaka a taekinaki baikara riki aika riki kai e tuai man rotaki kain Russia n te baki ane a bon amwarake naba.

E koaua bwa a bora ni mate kain Russia ma kain Ukraine ma akea rongorongoia bwa a baki ao ngaira ngkane ti uara ngkana e a ti birimai naba itikaokaon te buaka arei teutana ao ti a rotaki naba taan mwananga n te kaibuke ke tao akea kaibuke nakomai. Ti na rotaki ke ti aki e mena ngkoa ao ngaira taan moan bora ni mate ke bon ti anne ngai au koaua iai ae bon akea te bae ti kona ni karaoia ti tuai ko na ni karaoa te kai ni matiati ao tao ai terana riki ngkanne ara mwane e a bon bwaronako man te neiran ni karokoa tao tera tokin kainanora ara koti aikai ma ara neketai, ara mobile ti tuai kona ni karaoi.

Man taai aika nako I aki toki n ununeakina ni kangai bwa ngkana ti nang korotana te kawai ti bon kona ni kateimatoa bwa ti tuai ni kona ni karaoa te korota. Ke tao ngkana ti nang timantia te kawai ti bon kona n

timantia imwina. Ti a bon aki moa kakai rabakau aika ae ti ko na ni karaoi aika bebete tao te solar ti ko na ni katamaroa ara bwai n onobwai solar ngkana tao iai angan karao timanti ikai ae tamaroa e aera ti a bon aki imanonoia ni keiakinna.

Aonga n ae ti kona e aki nako ara mwane bwa e a biribiri naba aikai angin ara mwane e na bane ikai. Te bwaa ae ti nang kabanea ara mwane n te bwaa ngai au koaua ae I bon tutuangia kain abau ti nang kanga ni karekea te bwaa. Ti na tangiroa te bwaa ni kanga ao akea ae kona ni karaoa te bwaa ao n aron ae taekinna ngkai te Tautaeka ane e a bon tia naba n taekinna raou n Tia Tei mai Butaritari ae nang katoka baina te Tautaeka ni buokan te KOIL ao te Air Kiribati ao ai tera ngkanne ae nang reke bwa ngkai boon te bwaa e tiku n arona ngke e kibarake bwa e a kibarake boon te bwaa n te aonnaba. Ma te Tautaeka ae tineia bon te Tautaeka aio ae tineia ni katikua n arona ngaia are e a bon tiku naba $1.21 ngkekei ni karokoa ngkai ao tera arona iaon abamwakoro tao $1.50.

Ma ngkanne ann manga bon te karaki teuana bwa are ngkana boon te burawa ikai ao kantokana ni kangai e na kaokaki mwina ao e roko ikekei ao e a kibarake n aki akaka ai bukin tera ngkanne. Bon te maiu i Beru n aron are I ko na ni karaua ni kamataata 50 nakon 200% rakana iaon boon te maiu i Tarawa boon te moa are ko kaboa ikai 200% rakana i Beru ao tera kanga tera ngkann etin anne are kam taku. Ngaia I bon kakauringia kain abau bon karaurau tarataraia eti e koaua e rawata te mwane ae kabwaroa ngkai te Tautaeka ngkai ae kabwaroa te Tautaeka nanona $28, $25,000,000 mwanen te aki mwakuri $25,000,000 boon te takataka tao te aekaki ae $23,000,000 million nakoia kara tao $8,000,000 million te lease nanona teina e na akea te raka te mwane aio e teimatoa nanon au wareware ae uarereke. Are aio ti aki ti tibwami kain Beru ae $86,000,000 million aio bwa mai tabona nako tabona ao mwaitira ae na reke iai ngkanne iroumi ti a bon karaua n taraia.

Ara tangitang te Beretitenti ae ti na bon kawenei te Tautaeka, te Kauoman Beretitenti, te mwane n aki mwakuri a nang maraki kain abara tao ibukina a maraki bwa aki a tuai man kanakoa raoi aia reke kain te MWYSA ni kangai nakai a bon aki reke aia mwane a manga kaoka naba te ara te ara anne e na manga tataninga riki bwa e na rinanoaki. Ma te bae ti tangiria bwa e nang karaoaki te tiriara aikai nakai e na aki reke aia mwane ao nakanne ae ana reke aia mwane ao naka angina

aika tataninga a tangiroa aikai e biu Te Minita, e biu Te Minita are e nako ao e manga kaninganingai ngkai bwa e biu e a tia ni biu n taai aika nako ao ngkai e kaninganinga ngkai I karaki. Bon arona ke ao ae bon teimatoa naba N na kabwara bure nakon Te Minita ae boou bwa are ngkai ngkana I oki ao e na manga beroro naba taningau ao a tangiria ngkai bwa N na taekinna N na riai n taekinna.

E na itiaki raoi ningai anne bwa are ngkanne Te Minita ni kawai ko bwakuaku riki nakoira ma are ngkana e ibuobuoki bwa are katikua anne ae 22 ao 23 ae na tiku ana bon kaokoro taia ni kabwakaki. Ae ti nang roko n 25 e tuai man roko aia taeka ni karau nano kain te MWYSA ngaia I a katikua tao inanon taina ngkana kam aki rang beroro ao manga kaberoroa naba te auti aio ma I kaitaua ae iai te mwane ae tauraoi iai te waaki ae na reitinako ao akea ara nanououa ti aki manga kona ti a katikua anne nakon te Tautaeka nakoia taan kataumwane a bon ti te bae ti raraomannkinna bwa tera raoi nanon ae taetaekinaki. E tamaroa te World Bank keng 5%, 2% tao irouia kain au abamwakoro ao ti 2%, ti 5% tera nanon anne tera tamaroana tera rakana, anne naba ae a kataia ni kabwarabwara nakoira kain te workshop ngke ti workshop ma ngaia.

Te kataumwane ngkai e nang tamaroa bwa iai taran rikiraken te mwane ao ti taku bwa tera kam kataia n taekinna nanona kam tuangira ngkai bwa iai taran rikiraken ami mwane e tamaroa. Ae tuai man bwaka aia mwane kara ao e aki roroko raoi ni bwakana n aron tera te mwane n aki mwakuri ao ngkana e kakaeaki te buki ti aki te MWYSA bwa te MWYSA e kangai te Finance ngaia ngkane tera kam kataia n taekinna kain te Finance. Kabwara ara bure Te Minita te Kauoman Beretitenti bwa are aio ara taeka n reitaki ma kain am aobiti n taai aika nako ao ti bubuti ngkoa are kanga kamatatakina ngkana e kona ni ibuobuoki man ana aobiti te aobiti ni mwane ni kamatata bwa are ngaia aio ngkai tokin te karaki tao bon ni kabane ngkana iai te kangaanga nakon te aobiti ni mwane.

Tao e nang toki bwa are aio kanoan te berita ae boou ma N na butia kain au abamwakoro ti a kekeiaki n tataninga kanoan te berita ae boou ao te moan mwaneka ae boou te waakirake e rawata aika boou ao e ingainga nanoia ngkai ni kakoroi raoi bukin aia mwakuri. Ngaia are ti a kaungai ngkami Taan Mwakuri, taan Minita tai manga karaoa are e reke n taai aika nako are ti nang manga kam na manga ribaira n tabetai kam a tiringa naba ami tarebon ti tarebon

e mate naba. Ngkai naba I tarebon nakon te Lands ao e uara I bon ataia ae te lands e mena inano te account ao a tomai mai eta nako nano ao e a katukaki naba bwa ngkana e mate are au bure are au bure bwa I aki roko n te aobiti. Ngaia I bon un bwa I kangai kam bwainataeai ae I bon ataia ae mena te account inanon ao kam tomai ao kam a kataua naba are ngkana e mate, e mate e ngaa Te Minita n te Environment e na bon ongora te bae I karakinna.

Aio te bwai ae karaoaki nakoiu ngkai ngaia I bon un iai I taku e aki kona n tamaroa te waaki ngkana arona aio tao ibukina bwa ngke tao n arona bwa ti aki ata kawain te aobiti ti tuai man roroko n te aobiti anne e aoria bwa ti a noria inanon taina. Ma akea riki te bae ae N na taekinna ti a kaitaua te Tautaeka n aron ana kataumwane ngkana tao bon ti a kauring nakoia kain au abamwakoro ti a kekeiaki. Te bwaa I bon kaman tuanga Te Minita are boou e na roko ningai ara bwaa e taku Te Minita ngkai n te wiiki ae na roko ao e na mwananga kaibuken te shipping anne ana taeka e a kan namwakaina nako ngkai e tuai man roko te bwaa.

Bwa kain te KOIL ti aki Te Minita bwa te KOIL ae e aki eti aia rongorongo ao e tuai man eti ao eti ae taekinna Te Minita te charter ni baoia ataein te reirei are e aki katoka kaako. Ngaia e a riki te kangaanga aio ngkana e aki waekoa n roko te bwaa n te itera Maiaki e a kaman ataia Te Minita ae bon te kangaanga ae e wene ngkanne. E rawata riki ma e aoria bwa are a meme inanon ara titiraki ma ti a katikui n aroia anne ao ai bon ara bubuti ti kaitau n te kataumwane ao ara bubuti bon ti katamaroan te waaki.

Ngkai te rongorongo ae I kanakoa akea te raka n te lease akea te raka n te mwane ni kara ao akea te raka n te backpay ao akea naba rakan boon te ben bwa are bon akea te raka n te kataumwane ngkana e bure ko a manga bon kaetai te Kauoman Beretitenti ko rabwa ao I a toki ikanne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao N na kanakoa nakon Te Minita n te MOJ ma imwain ae I kanakoa nakon Te Minita n te MOJ ao Taan Tei N na bubuti ngkami ara Tua ti a kakauringa ara Tua are 48(1) are ngkana e a nang okioki te maroro ao e ko na n rana arei. Ngaia are au bubuti kam a kataia ni bibita ami maroro bwa ngkana arona bwa e a okioki te maroro ao ti a manga tara are imwina ao I a kanakoa nakoim Te Minita Hon. Martin Moreti e nakoim.
Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e ko rabwa ngkai e ko na reke naba te tai ni maroro iaon te kataumwane imwain te ririki

ae boou ae 2025 ao tao e bon riai bwa ti na anga moa te bwana ni kamauri ngkai e koaua e a moanna ni bwabwakanako te tai. Ti a kamauriko te Tibiika ae ko karineaki te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, Kiraaka ao ai ara Taan Mwakuri ake a raom n te tai aio ao ai bon taan ongora riki, bwanan te maiu moa ao kam na bane ni mauri.

Te Tia Babaire tao bon te moan bwai ae ti na taekinna moa tao e bon kakawaki bwa ti na kaitau ao ti na karabwarabwa n anga ara karinerine ao ara karabwarabwa nakoia tao nakon riki te Kauoman ma ana team ana Taan Mwakuri are a tia ni karaua ni baronga te kataumwane are e a tia n taiboranaki ao e a waaki ngkai te debate iaona.i kakaitau bwa e aki bebete aron n aron are e a bon tia n taekinaki tao ti nang aki kaokioki maroro n aron are ko a tia n advice iai Honorable Madam Speaker.

Tao ti na tara te kataumwane te Tia Babaire tao te kataumwane kanga bon te bwai ae e aki boou ao ngaira tao n ara kaawa n ara abamwakoro ao tao n ara riki ti a kaman ata aron te kataumwane ae te kataumwane ao e na iai kaitarana. Ao te kataumwane ae wene n te tai aio e koaua ae aki bebete bwa e ware irabubua te mirion ao te bwai ae kanga e katekenano n te kataumwane ae I kan taekinna te Tia Babaire bwa a karaua kanga ni kotina ara waaki te boki ni kataumwane aio ma te taeka ae kanga e kangai n rongorongo. Kakororaoan ke kakoroan nanon kataratara aika ana uaana ibukin te rikirake ao te maiuraoi ao anne ngkai ae ti bon ae taraia ae kariaia iai ara botannaomata.

Ao te tai aio te Tia Babaire ti ataia bwa e mwaiti te maroro tao n ara itera arei ao ti nang butimwai tao tenan tanginano tabeua are a tabekia kain te itera arei ao ti bon riai ni butimwaai ma te nanorinano bwa are bon ara bure bwa are ti kan tobwa ao ara party aio te tobwa Tobwan Kiribati ti na riai n tobwaia kain Kiribati. A riai ni mataata naba nakoia kain Kiribati bwa ngke ti buti ni kaongora ao bon iai naba aia titiraki ae a manga bon tabekia naba Taan Tei n te tai aio ao e na kanga nako ai rawata ami motinnano akanne, ao ti tuangia ngke ti kabwarabwara ao ti kangai. Ngkana ti oki rikaki e tei te Tautaeka ao te Ministry ke tao te Minister concern n te motinnano teuana ma teuana ngaia are e na baronga te motinnano anne ao e na taiboranna nakon te cabinet bwa e na taraki raoi e na karauaki n turengaki e na karauaki n tia raoi arona ao e a tibwa kona ni karinaki n te kataumwane.

E kakoauaki are e a tia n taekinaki bwa are tao e kimototo te tai ae ti roko iai n te tai aio bwa are e a tei te Executive ao e a kaan naba te Auti n Tei ngaia are tao ara kantaninga ngkai ae ti a tia ni bane ngkai ni katannakoaki ma tibwara ao anne a taku ara koraki, ao ngaia e rarabwa bwa ti ataia. Aki kantanina ao aki kariaria bwa e nang bon tia naba n te tai aio n aron ae taekinaki tao bon aia kariaria nakekei bwa tao assume bwa aomata a tangiria ma ngke ti a tia ni kabwarabwara ao a understand ao a kangai aia taeka e rabwa ao te tai aio kanga ti bon maiuraoi ma tera ngke e manga roko riki ann. Ai rabwara kanga ti a manga maiuraoi riki kanga a rang kukurei naba n aron are angkoa e manga iai riki ara kataratara ae abwabwaki ibukia nakon te tai ae na roko.

Iai tabeua tao te maroro te Tia Babaire tao I bon ti kan taekini tao I a moanna mai iroun are e tibwa ti a ni maroro are kanga ti a maeka ti a birinako bwa ti a makuua kain te SFU ao tanan tinetine ake a nang a koro nganga te Tia Babaire. Ma ti na bon kateimatoa n taekinna bwa ti rangi ni kukurei n tatautaui aia tinetine ao ni kabwai n te tai are bon riai ni bwaka bwa tao bon iai te kangaanga tabeua n taian tinetine ao tao N na bon katikua nakon mwaneu aio bwa e a manga bon karaua ni kabwarabwara bwa e na bwaka ningai te tinetine are I a buoka ni bwai ma ngaia bwa are au tinetine akekei tao e nang tiku bwa ai ana bwai bwa are I a manga kamwaingaki ma ngke tao I aki kamwaingaki N na bon tabeu bwa N na bon kaitiakia.

Bwa tao e kakawaki ae N na ti taekini tabeua bwa e koaua n tabetai ara botannaomata ti a bon bu n tuangia ngkana kam na mwaing ao ribooti bwa ti aonga n ataia bwa ngkana e boo te bwakamwane ao manga angina naba a manga aki reke naba aia mwane bwa ngaia a manga roko i Tarawa a manga roko i Aranuka a manga roko iaa. Ngaia are e a accumulate te tinetine arei e bon uarereke ngkoa ao e a monna riki ni bubura ao e manga te kangaanga n aron kabwakakina are kam bon ataia ti aki te baere e a bon kabwaki naba n te tai arei bwa e na manga roko moa te return bwa ti na kakoaua raoi bwa e aki reke irouna ao ti a mena.

Ngaia are tao anne e na kona n *take time* aron manga kabwakakina n te tai ae a rang tawe ngaia are ti bon nang kabwara bure ao ti karautaeka nakoia tao riki te Tia Tei ae karineaki mai Beru ngkana tao e mwaiti ana tinetine ana botannaomata. Ko aki raraoma ae e a roko riki Te Minita ae moan te kara n ti ae nang smart ao e a bon kaitiaki naba n teuana te tai ao

a bon bane naba n rauaki ami botannaomata.

Ngaia are I a kakatekeraoa mwaneu ae Te Minita ae boou n tibwangana I taku bwa bon te kabanea teuana kanga ni mena n rawawata te baere taian tinetine akanne ma I aki nanououa bwa n aron ae ti a tia ataia imwain nakoira ao bon iai tain bwakaia are ana bane n itiaki ao bon ti bwaai aika uarereke. Tao bwaai ake a rangi ni maan n aron are ni iai n ara policy are a bon aki kona ni bwaka ibukina bwa a late iai te katanoata are ti a kaman kanakoa kanga n te open form ibukin te application ibukin are angkoa e na reke iroum te bwai arei ke tao te SFU ke tera a bon aki iria ni karokoa te tai are e a toki ao tao a bon aki nang koaua bwa e na bwaka ke e na aki ao ngke e a toki ao e a waitutu ao manin te tai are open iai man September tao 2020 ni karokoa e toki 2021 inanon Eberi ao Maati Tarawa ao Eberi Outer Islands are bon kan 10 te namwakaina ao te excuse ngkai bwa e a bon tibwa reke ara tai n ae ti na biriakinna ao ti aki ataia.

Ma e raoiroi bwa are a bon tiku inanon bain te Tautaeka arei ke Te Minita are imwina bwa tera aron tobwakin aikai ma otau n taai aika nako ti a bon karautaeka ibukina bwa a bon nang maiti te tai are anganaki aia tai ma tao e koaua tao a bon aki nang sure raoi ke tao tabeman ai manga aia kangaanga bwa ngaia akea aia bong ni bung. Ngaia e bon koaua naba ae mwaiti ara botannaomata ae bon akea ana bong ni bung ao I kukurei naba n taekinna bwa a bane n tia n reke buokaia akanne n te tai ae waekoa kam bon uringnga ara kekeiaki tao bon te MOJ. I uringa te tai arei ngkana ti buti n te kaa ae karangaina a wene baba te aomata n ana aobiti te MOJ man te karangaina bwa are te katei rain ibukin karekean te ID n te tai akekei e onaoraki naba au auti bwa are angina kain Bikenibeu a kinai bwa are te Tia Babaire ngkoa a roko ti a wene irarikim Te Minita bwa ti na uti ni karangaina nako ni kaea te mena ao I taku bwa e rabwa te tai arei bwa titabo ma bon iai namakinan tao tera kainanoan te ibuobuoki aio irouia ara botannaomata ao tokin te tai ti kakoaua bwa n taai aikai I taku bwa e aki nang bubura e a uarereke.

Te Tia Babaire ti ongo naba bwa kanga ara raraomaakina tao ara karekemwane te itera arei ao I kan mention naba ikai bwa tao e kakawaki naba bwa na ota naba ara botannaomata bwa tao ana raraoma tao te itera arei e nang kanga e nang rawata am motinnano te Tautaeka ao am karekemwane ai bon akea tao bon ti $208,000,000,000 ae tao ti te mwane n akawa tao te tax, ao tao

tera te others ake kanga tao taian nikira man tenan Ministry. Ao ngaira tao ngai n au koaua te Tia Babaire te RERF kanga bon teuana ara Revenue bwa are bon arana ae te RERF te mwane ae reserve bwa te revenue, te Revenue ae reserve ao ti kona n tara ana ke tao ana interest te RERF ae n aron ae ti kaongoaki $100,000,000 tabun ni katoa ririki ao tera ti karaoia n te tai aio. Ti aki anaia ni kakabanea ti ananaia teutana ti a manga anaa ngkai 80 ara kataunari inanon te ririki aio e na ko na n anaki tao $158 tabun ke kan $160,000,000 ao ngaira ti ana iterana.

Bwa ti ataia naba n aron ae e a tia n taekinaki ti aki nang ienikuri bwa ti bon karaua teutana, teutana ao anne e na riai ni matata irouia ara botannaomata bwa bon ann naba ana karekemwane te Tautaeka ao eti te rongorongo a bon tia n taekinna aia koraki e na reserve te mwane anne bwa e na ko na ni ibuobuoki n te tai are kainanoaki ao tao bon anne bukin kateana ao I taku ngaira anne naba ae bon ara koaua. Ma ti aki anaia ni kabane ao ti aki anaa naba rabwatan bwa ti ti anaa rakana n aron ae ti taekinna ao a bon tia naba ni maroroakinna raora ni Minita are bon iai ngkai ara kataratara bwa ti na kantaningaia bwa e na manga roko n 2 billion ao e nang iranaki 2 billion ngkana ti a rawa ni kan buokia iai ara botannaomata ae ngkai bwa aonga ni mabiao naka ngkai ao ara kantaninga bwa ana mabiao naba te roro ae na roko.

Bwa ana aki raraoma bwa ngaia iai naba ngkai te RERF are tao e na manga taekinna tao te Kauoman are iai naba ngkai kanga te Trust fund are mena ngkai n tenan Kauntira ao ann naba e a tia n start off e start n te ririki aika nako ao ngkai e a bon katannakoaki te Kauntira ma tibwana ao I kukurei n taekinna bwa tao n au abamwakoro ae Aranuka e a kan bubua naba ngkai irabui ngkai te ngaa ao e tuai ni karuoa te buoka are $300 tabun ke $300 ngkai are ni mwanen ngkoa ara kaibuke n anganna ni kauataoa. Ma ti bon tatautaua ao ngkana ti a karuoa tao e nang manga roko ni iraua ao tao iraua te ririki ma ngkai ao e manga e manga irabui te million.

Are aio ngkai ara kataratara bwa ti kantaningaia bwa ti kataumwane ao ti aki ti kataumwane ma ti kataratara naba n raumea ara kataumwane bwa ti na taraia bwa e na waaki raoi ao ana kabwaia naba te roro ae ngkai ao nakon te ingabong. Anne aron ara tobwa ae I taku bwa ti namakinna ngkai ti waaki ma ngaia ao ti kukurei n taekinna tao aio ai bon bwanaia naba kain au abamwakoro ae Aranuka tao n anga te kakaitau ao te karabwarabwa norakin te kataumwane n te tai aio bwa e kakawaki irouia kain buki. E na ti

kakawaki bwa iraua te kabanemwane ao iraua te karekemwane ao ai moarara riki ao iraua te baere ara mwane n Tania arei ao ti noria n te tai aio ti kaitau ngaia $400 tabun $400.2 te karekemwane e raka teutana tao ti .1 ke tao iraua.

Ao a titiraki ngkai ngkana ongora ngkai te RERF ao e a rokoroko n ae $1.5 billion ao a ti kangai a rau naba nanoia ngkai ngkana a ongo ao a kangai naba ti aki ikotia ma tenan mwane tabeua akana tao a reserve are tao irabubua tengaa riki ti aki included aikai. Ma au kantaninga ngkai kai a ongo ao a kangai naba ngaia e rabwa e nang manga buti naba te waaki n te tai aio n akea ana kangaanga tao tei Kiribati ao tao ai moarara riki naba tao au abamwakoro ae Aranuka bwa ngaia ana manga bon continue ni bwaka bwaai ni kabane are a kantaninga tao te backpay, te mwane ni kara, terana riki tao bon iai mamara tabeua ke tao memere iaon te bwakamwane ma tao bon iai bukia are I a tia ni kataia ni kabwarabwara n tabetai. Ae tao bon iai anga tabeua bwa are te system ti aki te baere *auto* bwaai ni kabane are ngke e boo te tai bwa 1 n Tianuare ao e koteaki te bwatin ao e a bon mrara naba ko bon tekateka n am auti ao e a roko naba te mwane e rinnako n am account ke tao a biri Taan Mwakuri nikiria iroum ke tao tera, tao bon iaon kawaina e tuai n reke anne.

Ngai are ana bon patience I taku bwa ti kaitau maroro ake a tia n tabekia raora n Tia Tei aika karineaki bwa a bon tuangia naba aia botannaomata patience bwa are e na bon roko e na bon reke ae kataia ni barongaia te Tautaeka. Ma I taku bwa ti nang kakaitau iai bwa bon ngaira taan kairiri tibwangara bwa ti na kamatatai ara botannaomata ao ti na manga bon angania ni kaotaia bwa tera raoi te system bwa are ti ota riki. Ao ngaia ngkai ae ti ataia bwa a bon tatangiria naba bwa e nang bon rereke naba te tai are e reke e na bwaka, te tai are e na riai n reke iai a nang bon tangiria naba ngkekei.

Ao ara kangaanga n tabetai ti a manga aki ibuobuoki ni kamatataia ma ti a kaunia riki bwa uara are kam kan rinea te Tautaeka aio ae na bon aki bwaka e na reke ke e na bon aki. Ma I taku bwa tao ai bon bwanau naba ni bubuti nakoia tao raora n Tia Tei ni kabane ti a bia tabera ae kakawaki moa kamatataia ara botannaomata bwa aonga ni mataata. Aonga naba n aki nang takaka ao aonga naba n rau e tare te bwai teuana tai raraoma bwa are aio te bwai ae riki, ti a ibuobuoki ni kaotaota bwa ngkana ti uaia ni ibuobuoki ni kaotaota ao n taubai n nakonako inanon te uea inanon tao

ana theme ara Ebikobo ae tibwa katabuaki ao I taku bwa e na akea te kangaanga iaon Kiribati e na mwengaraoi tei Kiribati ao e na rau ao e na kukurei.

Ma ngkana ngaira ti a manga bon kaai tao ni kaiangatoa bukina bwa ti aki mena ikekei bwa ti mena n te itera teuana ao teuana anne ngkanne te bwai ae na manga kananokawaki nakoia ara botannaomata. Ngaia are e kakawaki au tai aio ngai kanga na kuri n tei ni baranti bwa are manga Te Minita n te Tua N na kakabaranti ti a bubuti ti a kaai n taubai ti a kaai ni waaki ao ni buokia ara botannaomata ian te eti te riai ao te kakaonimaki. Te mauri te raoi ao te tabomoa I a toki naba ikai te Tibiika ao ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rarabwa Te Minita ao n te tai aio N na angan Te Minita ae karineaki ibukin te botaki ni mwakuri ibukia Aine roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing ibukin ana tai ni maroro e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia te bwana ni kamauri nakoim Madam Deputy Speaker ae ko botonaine ae ni banaraoi, ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman Beretitenti, ao kain ara Cabinet, Taan Tei, taan ongora, kain Tarawa Teinainano aika bati n tangiraki irou ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri.

E rabwa te tai aio ngkai ti kona n reitanako te maroro iaon te kataumwane ae moan baan te tamaroa. Ti bon ataia bwa te tibwanga aio bon te tibwanga ae matoatoa mwakuriana ao ai bon te kakaitau ae takaburinako nakon te Kauoman ao kain ana tiim man te Ministry of Finance and Economic Development man bwanan ara Ministry ae mwaitoro te Ministry of Women Youth Sport and Social Affairs ao ai bon bwanaia naba kain Tarawa Teinainano mai Bairiki nako Tanaea ni karabwarabwa.

Ti a kakaitaua te Kauoman Beretitenti ma kain ana tiim ibukin korakoraia ni kabobonga kanoan te boki ni kataumwane ibukin te ririki 2025. E koaua tarakin te kataumwane ao e balance e a tia ni kanakoa te Total estimated Revenue ke te karekemwane bwa $402.6 million ao man anne e reke ana kataumwane ara Tautaeka iaon ana kabanemwane bwa $402.5 million ao man aio ti noria bwa e balance ke tao $100,000 te kaokoro n raka te revenue.

E mwaneaki n te kataumwane aio mwanenakin ana kabanemwane ke ana expenses te Tautaeka ni kabane. Riin te waaki, free education up to form 7, te buoka nakoia Aaro, te mwane ni kara, te mwane ni mwauku ao te mwane ni buoka nakoia nake aki mwakuri ao aikanne aika bwaka ian ana tararua te Ministry ae te MWYSA.
Bwanau mai Tarawa Teinainano ni kakaitau nakon ara Tautaeka bwa e bwaroaki ara abamwakoro aio n te mwane ni buoka man te kataumwane aio, te buoka nakoia Aaro iaon te social disabilities Fund are $1 million te nikira are $500,000 e tibwaki nakoia Aaro i buki ni katoa ririki. Eang Deputy Speaker ae ko rine man au kataunari ao e kangai bwa e reke tibwan au botannaomata ae bwaroaki man te mwane ni buoka aika n aron ae kangai.

Bwa 36% are e reke irouia kain au abamwakoro ae Tarawa Teinainano ibukin te mwane n aki mwakuri ae $2.973,100 ao 35% mai buakoia mwauku are e reke irouia te mwane ni mwauku i TUC, $105,880 ao 42% mai buakoia kara are e reke irouia te mwane ni kara i TUC ao aio e reke te mwaiti ae $851,680. Te total ibukin Tarawa Teinainano $4.9,030,660 ao man te buoka aio nakoia kain Kiribati ao e a tia ni kerikaki ana *level of poverty* Kiribati n aron te mwaiti ae 23% nakon 12% inanon ana kauoua n term te Tautaeka aio. Ai kakukureia aio Madam Deputy Speaker ao bon ngaira ni kabane bwa e kerikaki te poverty ke te kainano irouia ara botannaomata ao anne man ana *analyses* ke aia kamatebwai rabwata aika te ILO world Bank ao te IMF.

Ma N na explain teutana ni kaineti nakon ana opening remarks te Leader man te kaitara ae karineaki bwa bukin tera ngkai e kerikaki te mwane ni buoka nako Aaro n te mwaiti ae $500,000. N na ibuobuoki ni kaitiaka aio ke ni kabwarabwara Madam Speaker bwa e aonga ni matata raoi. Iai nikiran kataumwane man te ririki ae 2016 ni karokoa te ririki ae 2023 n te mwaiti ae $700,000 are e tuai man anaaki irouia kain te LDS, te Bahai, ao te Church of Gods ao aio e a katauaki moa bwa e na kaitara te mwane ni buoka nakoia Aaro iaon abamwakoro i Kiribati ibukin te ririki ae 2025.

Te nikira ni mwane aio e kakerikaaka te kataumwane man $1.5 million nakon $1 million bwa e *roll over* nakon te social stability funds ao e bon aki rota te kataumwane ibukia Aaro n te ririki ae 2025 are bon teimatoa n tiku n are $1.5 million. Tibwaia Aro aikanne LDS, Bahai ao te Church of God are e na bon teimatoa n tauaki mwina ao ni kawakinaki ibukia ao te kantaninga

bwa e ibuobuoki aio n explain te budget ibukin te Social stability fund ke te mwane ni buoka nakoia Aaro.

Deputy Speaker e koaua bwa iai te ireme nakon bwakamwane n te tai aio ibukin te mwakuri ni kaboware are e karaoaki inanon ara botannaomata ao te botaki ni mwakuri ibukin mwane ao barongakin karikirake. Bwanara man ara Ministry ni kabwara bure nakoia utu aika rotaki ni iremen bwakan te mwane ni mwauku inanon te namwakaina ae November ao te mwane ni kara inanon te namwakaina aio man aio ao e a reke te katautau ibukin ana kataumwane ma katamaroa aika kainanoaki bwa e na aki manga riki aio inanon te ririki 2025 ke ni banen te ririki n 2025 ao imwina riki.

N aron are e a tia ni mwaneweaki iai processes aika matoatoa ibukin kamwaingakin te mwane man te Atu ni mwane teuana nakon te Atu ni mwane teuana ma e rabwa bwa man norakin aio ao e aki ko na ni manga riki aio nakon taai aika na roko. Ibukin ami rongorongo taan ongora ao te mwane ni kara e na bwaka n te Kaonobong ae imwaira aio 14 n Ritembwa. Te mwane ni mwauku e na ikotaki ma te mwane n aki mwakuri are e na bwaka n te Kaonobong are imwina are 21 n Ritembwa.

Aio ana target ami Tautaeka bwa e na reke mwain te Kiritimati bwa ami bwai ni kukurei ma ami utu ao ai bon bwanara ni katekeraoa ami katauraoi nakon te Kiritimati are ara tai n uringa ara tia kamaiu ae imwaira aio. Ti teimatoa ni mwakuria taian tinetine ma mwakuri ke processes ni katamaroa bwa e na *automatic* n *roll over* nakon te bwakamwane are imwina ibukia naake e aki reke anakin aia mwane ni buoka n tain te bwakamwane.

Man aio ao I a kaoka riki atongan ara *number 1 priority* are te motinnano nambwa 1 ae kangai, katamaroan te mwane ni ibuobuoki nakoia Kara, taan aki mwakuri ao mwauku nakon ara kona. E kakoauaki bwa ara Tautaeka taian abamwakoro kaawa ao utu aika kakaokoro e korakora nanoia ni kan karaoi kakoroi bukin aia iango aika mwaiti bwa kanoan aia botumwaka ibukin karekean te tamaroa ao te nakoraoi inanon waakin aia kekeiaki inanon te tai teuana ma teuana, ao e kakawaki bwa e na oioi ke ni boboto ara kainibaire ibukin mwakurian te rikirake man ara kataratara ae kimototo ke te short term goals. Ao man mwakurian ara kataratara aika kimototo ao ana bebete reken ara kataratara aika abwabwaki ke ara long term goal.

Mwakurian ara motinnano n te tai aio e na mwakuriaki inanon te 4 n ririki ao e na kaineti nakon kainanora ni kabane aika kakaokoro e matoatoa mwakuriana ma ara bwai n taainako te kekeiaki ibukin kakoroan nanon ara motinnano ao iai te taeka teuana ae kangai. Bwa e aki kateaki Romer inanon teuana te bong ao ai arora naba e aki overnight te bitaki iaon abara ae Kiribati ma e rabwa bwa ti tara te reduction n ara poverty rate are 23% nakon 12% ao e aki overnight ma e riki aio inanon ana second term ke ana kauoua n term ara Tautaeka aio e rabwa te Uea n ana babaire.

Madam Deputy Speaker I kakoaua te kataumwane n te ririki aio e riki bwa kanga ai aron te iabuti are e na utirakei bwaai aika tekateka iaon te ora n aron te booti bwa e na beti raoi man aki kona ni inako. I karabwai nano ni kabane ake a bane n tia ni mwaneweaki ni kaineti ma te kataumwane aio ao tibwangara n te MWYSA bwa e anganira te unga n nano n tibwangara aika kakaokoro n tobwa te botannaomata bwa e na teimatoa te maiuraoi iaon Kiribati. E na reitinako te tobwa ae kiraati ao man oioi iaon te eti ao te riai ao e rabwa te budget aio.

Madam Deputy Speaker taran ae bon tau te tai ma I *repeat* au *point in English a*s you know, we have a manifesto covering the next four years, and I ask our beloved people of Kiribati to kindly have patience and faith. Rome was not built in a day, and similarly, our country will not change overnight. However, we have seen progress, with the poverty rate in Kiribati reduced from 23% to 12% during the second term of this Government, according to analyses by the IMF, ILO, and World Bank. Thanks to the social protection system that provides support to the elderly, the disabled, and the unemployed.

There is a saying: "A rising tide lifts all boats." I believe that this year's budget will help lift that tide and improve the lives of our people. I thank everyone for their comments on the budget. Our Ministry has been listening to all concerns and suggestions. We all share a common goal – we want the best for the people of Kiribati, and we are committed to good governance and accountability.

We all want health, peace, and prosperity for Kiribati. I also remind the new Members of Parliament and Ministers that I offer my full commitment to ensuring good governance, accountability, and efficiency within our Ministry to support the Government's vision for the prosperity of our beloved Kiribati – te boboto.

E rabwa te budget aio physical policy and also our partners and supporters with Department of Foreign Affairs and trade aika boutoka ara Ministry of Women youth Sport and Social Affairs. Au taeka ni kaunga nano nakon ara Tia koroboki ao ara staff aika botononaine ao ni botonimwane n ara Ministry bwa ti na keiaki ma ara kataumwane ao ti na kamarurungira ao ni kawanawanaira ni kakai riki anga ni karikirake ibukin kainanora aika raka iaon te kataumwane are e a tia ni katauaki ibukira and we can do it. I a kaina au maroro ma te bwana ni katekeraoi nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana tiim aika boboto National Economic Planning Officers n te Finance ibukin katekean aia target inanon te 4 n ririki ae imwaira ae number 4 man te motinnano ae kangai.

Karokoan te mwane n Tania n te ware ae $2 billion bwa e na reke n 2027 ni kaineti ma kainibaire ao te mwakete n te mwane ara bau ma ngkami n taainako te Mauri, Te Raoi ao te tabomoa kam rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ae karineaki ao n te tai aio N na angan ngkane te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta ae karineaki ana tai ni maroro Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Deputy Speaker ngkai ko kona ni karekea au tai ao e bon nang kakawaki bwa ti na kaoti naba bwanara ibukin te kataumwane n te bwakantaai aei n te moan tairiki aio. I a reita bwanau ma raou ni Tarawaieta n anga te bwana ni kamauri nakoim Deputy Speaker, te Beretitenti, te Kauoman, Minita te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao bon ngaira ni kabane ake a reke ongorara ao riki kain te NEPO n teimatoaia n tatauraoi ibukin titiraki akana ana kona ni kaekai inanon te tai teuana ma teuana bwanan te maiu ao te marurung ao ti a kamaurira kam na bane ni mauri.

Ao N na moana au maroro ma taeka ni kakaitau ao I a moana au kakaitau nakon te Kauoman Beretitenti ae karineaki ma kain ana tiim ibukin aia kataumwane ae a tia ni kawenea n te tai aio ao N na aki nang taetae nakon point ake a tia ni mwaneweaki ma e ti N na ti kaira te iango ma te kantaninga nakoia raou ni i Tarawaieta n te koaua ao te kantaninga ae akea te mwane ke te titiraki ae kangai akea te mwane. Tao e koaua ae ngai temanna te Tia Tei ae aio au tibwa au moan term I nangi ni boou nakon te auti ma ngkana ti tanrikaki nakon 8 te ririki n te tai are e moan tei iai te Tautaeka aio ao ngkana ko nora 8 te ririki ni karokoa

ngkai ao au koaua ao au taratara tao ai tibwa aio te Tautaeka ae e karina iai tei Kiribati ao aio e a tia n taetaekinaki ma N na kataia ni katuruturua.

Tao n taai akekei ngkana ko mena n am abamwakoro imwain tein te Tautaeka aio tao bon ti aika a kona ni bobwai i buki tao bon ti ake a mwakuri n te Tautaeka ake a posted nakon tenan outer islands ma ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa ti rangi nora teimatoan te maiuraoi irouia kain Kiribati ao tao riki bon raou ni Tarawaieta mai imwin 8 te ririki. Ngkai a toka aia 9 n ririki kain te Tautaeka aio are I a kona ni karabwarabwa ao ni kakaitau bwa I kona n raonia inanon aia 4 n ririki ma ti tanrikaki ao ti kakoaua ae e mwaiti te maiuraoi e a tia n riki n ara abamwakoro aika kakaokoro ao anne ae ti aki kona ni kakewea. Ti kakoaua ae iai te raka ni maiuraoi irouia iai te raka ni kabwaia nakoia kain Kiribati ni irekereke ma baika a kona ni karekei inanon te bong teuana ma teuana inanon te maan ae 8 te ririki ni karokoa ngkai.

Ngkana I karekerekea au maroro ma temanna te Tia Tei ae nang karineaki irou ae kain Makin ao e mwaneweia ae te mwane ni kara tao ti aki ara karikibwai te Tautaeka aei ao anne I rangi ni kakoaua ao I aki toki n taetaekinna n au tai ni mamaroro ma kain Tarawaieta ae tenan motinnano ake a ringa maiun tei Kiribati temanna ma temanna e bon aki kona ni kamaunaki. Antai te Tautaeka are e na roko e aki ko na mauna ma e na kona ni katamaroa ao ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa te mwane ni kara e a nang tamaroa riki nakon are e a tia n rereke man te Tautaeka are e tia ni waakina aio.

I teimatoa n taetaekina nakoia kain Tarawaieta ngkana ana bita aia Tautaeka ao bon ti bwaai aika uoua aika ae ana ururingi bwa teuana mwane ake a bon rereke bon irouia temanna ma temanna are e kanoa buaia anne e na aki ko na ni bitaki e ngae ngkana ke e na aki ko na ni kamaunaki e ngae ngkana iai te Tautaeka ae boou ae manga roko n toka. Ma bon ti tenan motinnano ake e ringa Kiribati ae bwanin ao tao I ko na ni kabotau ngkana e riai mai iroumi au kabotau teuana te wanikiba e aki ringa ana bua tei Kiribati ae temanna ma temanna ma e ringa te Economy nakon Kiribati ae bwanin ao aekakin motinano akane a ko na ni bibitaki e kona n roko te Tautaeka e manga bitia. E manga roko te Tautaeka teuana e manga bitia.

Ngaia are te mwane ni kara ko bon aki kona ni bitia e ngae ngkana ti aki am karikibwai ao tao ai bon aekakin naba ngkanne ana karikibwai te

Tautaeka ae Tobwan Kiribati ae te backpay ao te backpay e ngae antai te Tautaeka e na manga roko e na bon aki ko na ni bitia bwa anne e ringa buan tei Kiribati. E ringa buan temanna ma temanna n abamwakoro aika kakaokoro ao ngkana ko bitia ao e na manga bon reke ngkanne te kangaanga inanon ana Tautaeka.

Tao aikai ngkanne tabeua karabwarabwa ao kakaitau nakon ana waaki te Tautaeka ae ti ko na n noria ao namakinna a bon nangi ni mabiao ao ni maiuraoi iai ara botannaomata ni kabotauakaki ma taai aika nako. Ngaia are e na aki rang abwabwaki au maroro Madam Speaker n aron ae ko taekinna ti na aki rangi ni kaokioki point ake a tia n taekinaki. Ma N na bon anga te karabwarabwa ao te kakaitau bwa are ngkana ti kakoaua ae te mwane ao ti bon kakoauai man rikiraken ara botannaomata ao mabiaoia ara botannaomata ao I nang karabwarabwa ao I kakaitau bwa tao n taai aika nako n ririki aika bwakanako ao tao ana kakoaua raou ni Tarawaieta ae angin te tai ngkana ana toma n te mobile e ngae ngkana a nang ni kaan ma Tarawa Teinainano ao e bon nang kuri kangaanga te toma bwa e nang rawata te blackspot.

Ma I karabwarabwa ao I kakaitau bwa e a nangi n rawata ngkai tenan aentena ke tenan taua ae a tia ni kateaki ni kawan nako Tarawaieta ae e a kona ni kauarereke ke ni kakea te blackspot ao anne ti kakaitau ao ti karabwarabwa iai. Ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa e ngae ngke a taku te mwangina bwa e karako ana mwane te Tautaeka ngke bon akea ma e nangi n namakinaki iroun te botannaomata aron maiuraoia ao rikirakeia ni mwengaia aika kakaokoro ao ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa I a tia ni kaongoaki ae ngaia iai tenan Clinics aika na kateaki naba i Tarawaieta inanon namwakaina rake aikai.

Ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa iai tibwan Tarawa Teinaieta ae e maan ni ununieakinna tariu ae Minita ngkai n te MCIA ngke e Tia Tei ngkoa n te term ae nako ao e maan n ununeakina tibwan Tarawaieta te booti ao I kukurei n taekinna n ana kariaia Te Minita n te botaki n akawa bwa ngaia e nang karaoaki te handing over n te Kaonobong aio. Aio bon kaotan ae nang mwaiti te mwane ao I karabwarabwa ao I kakaitau bwa kainanoia kain Tarawaieta iaon te booti ae nang toki ngkai n te Kaonobong ae imwaira aio.

Ao e ngae n anne ao imwain ae N na tekateka ao N na aki N na bon tao kawenea bwanau ni kaoriori bwa a

mwaiti abamwakoro I karabwarabwa ao I kakaitau bwa e a waakinaki karaoakin Butaritari ao I karabwarabwa ao I kakaitau bwa e ngae ngke a tataekinna temanna te Tia Tei ae nangi ni karineaki irou mai Butaritari ae taku bwa e nang buakaka kawain Butaritari ao ngkana e karekea ana tai nako Tarawaieta ao I taku bwa Tarawaieta bon te kabanea riki ni buakaka kawaina. Ngaia are tao I bon kawenea bwa bwanau ni kaoriori nakon te Tautaeka I karabwa Te Minita n te ae tariu ae n te MCIA bwa e a tia ni kaongoai bwa e a tia n reitaki ma Te Minita n te MISE ae ngaia iai bwaai ni mwakuri ibukin te karao kawai aika na roko i Tarawaieta inanon wiikirake aikai ao aio a bon nangi ni kukurei ao ni kakatonga iai kain ara abamwakoro ae Tarawa Teinaieta.

Ngaia are tao bon te kaoriori e ngae ngke ti kakoaua ae Tarawa Teinaieta bon mwakoron Tarawa Teinainano I teimatoa n tataetaekinna ae a bane ni botaki ian araia ae Tarawa ao au kantaninga bwa e bia noraki aia kangaanga ni kawaia ao tao kam a bon tia nonoria ngkana arona bwa kam a bane n tia n roko Taan Tei aika kam karineaki iaon ara abamwakoro ae nangi ni kakateke ao e nangi ni kakamaeiu angina ae Tarawa Teinaieta ao bon te kangaanga ngkane n te nakonako nakon kawa nako bwa are e aki nang raoiroi kawaina.

Aio are ti a bon kawenea bwa te bwana ni bubuti nakon te Tautaeka au kantaninga bwa iai mwannanoana inanon te budget ae e a tia ni kaweneaki ibukin te ririki ae boou. Au kantaninga bwa ana rau nanoia kain Tarawaieta bwa iai bwaai ni mwakuri moa akana ana kona n teimatoa ni karaoi kawai imwain rokon karaoakin te kawai are e abwabwaki. Ao I karabwarabwa ao I kakaitau bwa e reke naba au tai ni maroro ma Te Minita n te Communication ae boou ao I nang karabwarabwa ao I kakaitau bwa e kona naba n taekinna ae iai aia kataratara kain te Tautaeka rinanon tao te motinnano ae teuana mai buakon te motinnano are e na karaoaki tenan rawa ao Tarawaieta bon teuana te abamwakoro ae nangi ni kainanoa te rawa e aki ti kainanoia ibukin rorokona i Tarawa Teinainano kain ana abamwakoro. Ma e nangi ni kainanoia naba bon ibukin kibarakin marin marawa bwa are ngkana e ora ao bon te kangaanga te rianna tao ko na rianna mai ikai nako Beterin ao ko a tibwa kona ngkane n roko n te neinei are ko na kona n akawa iai. Taan tebo kain Tarawaieta ao e a rangi ni kangaanga ngkanne manga urakinan konaia ni katebe ngkana a waerake ao oaki n te ora ao te rawa e na ko na ni kabebetea aron aia

karekemaiu irarikin are ana ko n ani karekea inanon te bong teuana ma teuana ni kabonganakin te rawa.

Ngaia are ti karabwarabwa ao ti kakaitau ngkana e ko na ni mwannanoaki ao moanibwaiaki kioina ngkai aio bon teuana kainanoia kain ara abamwakoro ae Tarawaieta ao ti karabwa Te Minita are tabena bwa e a tia n anga ana karabwarabwa ao ana taeka iaon aio bwa ana rinanona n te tai ae waekoa. I a karabwa riki te kataumwane are e a tia ni kaweneaki au taeka ni boutoka nako iai ma kain Tarawaieta ao au kantaninga bwa e na noraki riki te maiuraoi ae ti a tia namakinna inanon 8 te ririki. Au kantaninga bwa 4 te ririki ma ngkai ae n rabanen te 4 n ririki are e na koro iai 12 te ririki are kam na kona riki namakaina ae tataekinaki ngkai ae ununeakinaki ae tataninga teutana bwa bon iaon kawaina namakinan te maiuraoi ae ti na ko na namakinna ao ni bon au koaua ti na bon ko na n roko n aekakin Dubai ao Singapore.

A kakaokoro tein abara ma n te kataninga ao te iango iai bwa te maiuraoi are a namakinna abaa aikai tao Dubai ma Singapore ana bon ko na naba namakinna kain ara kain Kiribati n aron ae taekinaki e a nako te class are te nakonako ao te bwatika ao e a roko te mena. Antai ae na ataia ao ngaia n taai aika na roko ao ai akea tenan rebwerebwe bwa ai tenan saloon car ma tenan minibus n abamwakoro aika kakaokoro.

Ngaia are ti karabwarabwa ao ti kakaitau ni korakoraia te Kauoman Beretitenti ae karineaki ma kain ana tiim n aki mamatuakin kabobongan ao katian raoi te boki ae nang kangaanga aron karaoakina e a otinako ngkai ao kam nang rarabwa kam aitau bwa korakorami e aki matebuaka. Ami aki mamatu e kai mateuaka e teimatoa tei Kiribati ni karabwarabwa ao ni kakaitau rinanoia aia tabonibai aika mangori ae ngaira n anga te karabwarabwa ao te kaitau ni ami botumwaka ae kam aki mamatuakinna, ara bwai ma ngkami te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao I a taorimwin au maroro ngkana arona bwa iai tibanakoia I a kawenea bwa te kabwara bure ao I boutoka moan warekan te kataumwane ao e nang rarabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n te tai Taan Tei ao I tara te tai ao I taraia naba aika kan maroro ao I tara naba kanoan ara ota bebwa n te tai aio ao iai riki ara Biira. Ngaia are n te tai ao ngkana kam kukurei nang kamotirawa moa te maroro iaon aio N na bubutia ara Taan Tei ake a kan maroro ae a kakirini aia taura ngkai bwa a kan maroro n te Biira bwa are bon titabo

naba tenan kataumwane aika mai iaona.

Ngaia are n te tai aio ao N na bon ti bwa aonga n ongo ami botannaomata bwa antai aika kan maroro iaon te Biira aio ao aika a kirin aia taura ni kan maroro ara Minita ae karineaki Hon. Auria Kitina, Hon. Niiti Itaaka, Hon. Tawaria Komwenga, Hon. Riteta Iorome, Hon. Birimaaka Tekanene, Hon. Kaotitaake Kokoria, Hon.Banuera Berina.

Aikai a kan maroro naba iaon te Biira aio ma I a kabwara bure bwa e aonga n ae tau naba ami tai ni motirawa nakon naba te ingabong ao e aonga naba n ae nako naba kanoan te Biira are imwina ao ana sum up naba te kauoman. Ngaia are n te tai aio ao nang kanakoa te tai nakon te Kauoman Beretitenti ae karineaki ibukin ana Sum up ko rabwa te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker ao tao e kakawaki ae ti na bane ni kamaurira inanon te tairiki ae kanga e a bon koro arona aio kam na bane ni mauri.

E koaua Deputy Madam Speaker I a bon kan anga te bwana ni kakaitau nakon te auti nakoia nake Taan Tei aika karineaki e moa mai iroun te Beretitenti, Minita, te Leader n kaitara ao Taan Tei ake a tia n anga bwanaia iaon te Biira ae I taku bwa e nang bon kakawaki aei. I kakaitau n aron norakin aron matoatoa aron karaoan te kataumwane bwa are ngkai ti karaoa te kataumwane ti aki ti baere kanga aekakin tao te book keeping are ko ti kabaranta te kabanemwane ma te karekemwane ma te bae e kakawaki the end resolve. Tera te bae e na riki n tokin te tai e na bita aron maiuraoin tei Kiribati ke e na aki ngaia are ti aki te tebare ko na kabantara te karekemwane ma te kabanemwane ma e kakawaki bwa tera mwina n tokin te tai ae na uotia nakon ara botannaomata.

Tao ti bon nora kakawakin aron te kataumwane ke tao ti aranna bwa te budget ke tao te physical policy n abara ngaira aika uarereke bwa aio bon ti ara ae ti kona iai nikoa ke ni kaieie aron kaubwaira ao moarara riki botannaomata. Tao e koaua tao ti aki aron aba ake a bubura are iai naba aia anga are teuana are aranakina bwa te Monetory policy are a ko na ni bibita aron tao te interest rate bwa e aonga ni buti te demand ke tao e na control te demand. Ikai ngaira aba aika uarereke akea bon ti te kataumwane ae ti ko na n raa ni kaieiea ao ni kaira aron ana waaki.

Ngaia are bon te boki ae nang kakawaki ao bon ti aio ara anga ngaira kain te Tautaeka ae ti ko na iai ni kaira aron waakin ao kaubwain abara. I nang kaitaua aron tein maroro are tao e bon bane ni boutokaki te kataumwane ngaia are n aron ara itera ngaira kain te Tautaeka I taku bwa e bon aki nanououa anne tao mai irouia tarira ma mwanera are man te itera are teuana. E boutokaki naba ma kanga bon iai teutana kanga tao bon kubanakou Deputy Madam Speaker teutana bwa are kanga I kantaningaia ngai bwa kanga tao e na iai tao te totoko moamoa riki mai irouia tarira ma mwanera n te Kaitara.

Bwa are tao e na uringngaki inanon taai ni campaign ao ara tai n nakonako iaon abamwakoro iaon abara ao ti aki toki n tuangira ara botannaomata aron boora ngaira Taan Tei ae ti taku bwa e nang bubura boora. Ti taku bwa e a bubura ti a bon manga bon karioa boora ao ti a bon mabiao iai. Te boo anne Deputy Madam Speaker e bon manga kaokaki naba inanon te kataumwane aei ngaia are au kantaninga bwa I taku bwa e na riai ni iai te totoko ke tao tera riki bwa are ana kataia ni kamatoa manga n rimwin riki te bae aki toki n tuanga te botannaomata bwa e aki eti.

Ma n te tai aio Deputy Madam Speaker a manga kamatoa naba bwa e butimwaeaki te kataumwane are nanona bwa tao bon akea nanon te baere a tutuanga te botannaomata are a taku bwa e aki raoiroi te boo are a tei iai are a booia Taan Tei are a tia ni baireaki inanon auti aika nako. I kantaningaia naba Madam Speaker Deputy Madam Speaker bwa tao e na iai naba aron mwaneweakin angin raoiroin te kataumwane I taku bwa n taian maroro ao N na karautaeka nakoia tariu ma mwaneu man te itera arei. Bwa tima e bon kitekiteaki naba aron nakobuakan te kataumwane e kuri n rangi ni uarereke ae na taekinaki ae kangai.

Ti karabwa te Tautaeka aio ngkai e manga rikirake naba te mwane n Tania e ngae ngke tao a tia ni buta tao $80 million ao te mwane n Tania ngkai ae ti a tia n ataia ai $1.51 billion. Akea mwanewean anne Deputy Madam Speaker ao tao ibukin riki ana rongorongo te auti aio ao Kiribati are te ware are $1.51 billion anne n tokin Okitobwa, n tokin November te mwane n Tania ngkai e a roko n te mwaiti ae $1.57 billion.

Aikai bwaai aika I taku bwa ana riai ni kimarimari te aba iai kimarimari tei Kiribati n tuangkoa ma are e koaua bwa kanga a kataki n rabunaki ni kaokoroaki bwa ana aki

nang taetaekinaki. Tao e koaua tao bon iai bukina irouia raora akekei ao anne ngkane te kangaanga e aki naba noraki raoiroi are kanga ana record te IMF tao e koaua N na manga taekina are e taekinna ara Unimwane ae karineaki te Tia Tei mai Nonouti temanna ao tao e na manga kamatoa te Tia Tei naba ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ana men ate IMF are ti kangai bwa n te tai aio ai tibwa te moan tai naba ae roko ngkai ana GDP Kiribati n ana Growth Domestic Product Kiribati n te mwaiti ae raka iaon te itera ni billion e tuai n roroko n taai aika nako.

E aki taekinaki naba anne e aki taekinakina naba aron tamaroan te mwakuri ann ma a taekin ribooti ae ti aki ataia bwa e reke mai iaa aia ribooti ana ribooti te IMF arei. Ti ana ribooti te IMF ae bon nang kinaki e aranaki bwa te Article for Consultation ae kakaraoaki every year anne ae bon ngaia bon anne te bota ae *publish* n tei iaon ana *website* n te aonnaba. Ao anne a taekinna iai baika ti kan taekinna n au budget speech anne ma are koaua a roko taian ribooti ae ti aki ataia bwa a reke mai ia taian ribooti akanne.

Ma e raoiroi nang okira ngkanne kabwara au bure kain te auti ao Deputy Madam Speaker bwa nang okira ngkanne ana taetae Taan Tei aika karineaki temanna mai imwin temanna tao N na aki bane ni kaekai aia maroro Taan Tei ni kabane ma tao N na bon ti katebenakoi ae I taku bwa kanga angin te tai kanga bon titabo a taetae iaon taian raa. Tao bon te same issue ao tao N na karautaeka nakoia Taan Tei aika karineaki ngkana arona bwa tao I aki mwanewea aia maroro ma ti aki nanona bwa e aki raoiroi e aki eti tao e bae a taekinna. Ma I taku bwa anne irou I taku bwa bwaai ti kona ni maroroakin n tain te komete.

Tao N na moanna moa Deputy Madam Speaker mai iroun te Tia Tei te Leader n te kaitara are e taekinna bwa te kataumwane aio e aki kaota te tamnei ae eti ao bukina bwa tera ae taku bwa e aki kaota te tamnei ae eti. Ibukina bwa ti a kataia ni karini mwane ake ana riai n aki rin bwa kanoan te boki ni kataumwane aio bwa are ibukina bwa aki nako man korakorara ao n aekakin teuana te mwane tao te interest income ke tao te dividend ke tao te capital gain ake man te mwane n Tania anne e taku bwa ti aki korakorara anne. Te kauoua are te budget support arei are e na riai n aki karinaki bwa are kanga tao te bwaka mai karawa ao tera riki ngaia are I taku bwa ngkana a kanakoaki ware mwane aikai ao ti na bon tei n tarau ti na bon riai n tarau.

I taku bwa n riai riki ni butia riki te Leader n te kaitara ao tao bon kain naba ana itera ke ana tiim bwa a bon riai riki ni kamatebwaia bwa tera okoron te taeka ae budget deficit ao physical deficit aki boraoi bwaai aikai ao N na butia bwa ana goggle bwa I a bubuti bwa e nang aki okioki te bwai ae a kaokiokia ae ngaia ae a kaminoa iai otan tei Kiribati te botannaomata. Bwa tera okoron te budget deficit ao te physical deficit ti aki nanona bwa N na nakomai ikai ni manga anga te mena ma I taku bwa anne te bwa ngkana e mena ao ngaia a bon confuse iai e aki nang kabonganaki n taai aikai te budget deficit bwa ann are e a tia anaa naba are te bon te karekemwane ngkai ao te kabanemwane. A mwaninga taekan are tera bon marurungim tera bon korakoram inanon baim bwa ngkana ko mwaninga taekan bwaai aikanne ko na uringnga ngkanne bwa ko aki anga te full picture iaon ami kataumwane arei.

Ngaia are kanga e kuri n aki nang kakabonganaki te taeka ae budget deficit ae ngaia ae a kabongana ngkai ao a bon manga kaminoia ao a kaminoa te botannaomata. Ngaia are N na bon raa kanga N na bon bubuti bwa tao a bon karaoa moa aia tao a goggle ke tao tera ao a nora kaokoron ao N na karautaeka n anne ngkai I taekina.

Ngkanne e taekinaki ngke arona bwa ibukin ae ti kabonganai mwane aikai bwa are ti aki ara mwane ao tao N na bon titirakinia moa ni kangai, kam kanga n taku bwa ti aki korakorara tao te income from the RERF tera ami koaua ngkai kam taku bwa ti aki korakoran tei Kiribati ao antai korakorana ao bukin tera ngkai e na aki kabonganaki n te boki ni kataumwane ao bukin tera kam kukurei bwa ti na kabongana ara bakao tibwara man te dividend man te ANZ ao e a rin e aera kam aki tuka ann bwa e na aki rin bwa e rin naba ibuakon te mena ke tao mai irouia taian SOEs. Ngaia are bon te titiraki bukin tera kam na aki kariaia bwa e na karinaki te income from the RERF bwa part of budget, antai korakorana te bwai anne, korakoran Australia ke tao korakoran Taiwan e aera kam a bon ririba rinna n te boki ni kataumwane ao anne te bae e bon nang bureburea te ota Deputy Madam Speaker bwa ti a kataia n uneaki bwaai aika aki eti ao ti a kataia ni kaminoa nanon tei bwa aikai e na riai n aki rin n te kataumwane.

I taku bwa anne I a bon katuka anne nakon te ongora ao ti au bubuti riki ae mangori bwa ti a kataia riki ni manga anga riki taian maroro aika a na aki kaminoa te botannaomata ke a na manga kamabubua ana taratara te botannaomata.

Tao e koaua naba are tera kanga iai aron mwaneweakina ngkai are ngkai ti a survive iaon te budget support ke tao aia mwane ni buoka ara development partners ke tao nake anganga te mena n aron ae kam noria n te kataumwane ane Australia, New Zealand, ADB Te World Bank te European Union ae anga aia budget support. Kanga tein ana maroro te Leader n te kaitara e kangai bwa are kam e aki balance ami budget ao a kam bubuti buokami e bon ataia bwa are e a tia n Tia koroboki n te cabinet. Te budget support ti aki te mwane ae ko a bon anganaki naba n aki akaka kanga ni bon etin kabwarabwarana kanga te mwane kinakin te mwakuri ae raoiroi bwa iai anaa ngke ko anganaki te budget support bwa ko anganaki bwa iai taian reforms ae kona karaoi ao iai taian economics reforms task force ae kaina taian Taan koroboki te Chairman iai te Secretary n te Cabinet au Tia koroboki ao bon taian Development Partners ake iaon Kiribati ni ikotaki ma te European Union.

Aikai nakai ake a na uoti bwa te baere e tangiraki are te conditions are ko anganaki iai te budget support arei ana riai ni karaoaki nanoia. Bwa ngkana aki karaoaki nanoia ao e na aki bwaka te budget support tera te bae riki ni karokoa te tai aio a bane ni karaoaki nanon bwaai akane ao bon ngaia ae kanga e rikirake iai ao te baere kanga tao e koaua tao n te ririki ae nako n aron ae a bon tia n taekinaki tao e uarereke te baere budget support. E aki uarereke ibukina bwa a taua aia mwane nakekei ma are bon iai te mena n aron ae e a tia ni kabwarabwaraki te bitaki iaon ana physical year te city Australia ao New Zealand are ngaia are a karaoa te mena are e reke iai ao te World Bank ao te ADB. N aron ae kam ataia ngkai te mwaiti a reke ngkai e nang taboroboro bwa are I taku bwa e a na ana mwane n te ririki ae nako ao te ririki ae imwaira aio, n te ririki aio ao te ririki ae imwaira ae ngaia ae riki n aekakin aei.

Ma I taku bwa e na kaetaki te rongorongo ao te ongora iroun te auti aio ao Kiribati bwa ti aki nanona bwa e reke te mwane aio ao ti a bubuti bwa e na kabarantaki ara kataumwane, te mwane aio e bon bwabwaka n taainako ngkana arona bwa ko karaoa te mwakuri ae raoiroi ao ane te bae e nang mena. I taku bwa e na riai n ataki n aron teina aio.

Ngaia are ngkane kanga aron ana maroro te Leader n te kaitara ao are manga bon rungaki iroun ara Unimwane ae karineaki ae te Tia Tei mai Nonouti are a riki bwaai aikai taian kangaanga te Tautaeka aio ngkai it critical e a face ma serious

cashflow problem ke tao e a bane ara mwane. Ao bon ann aia taeka naba e a bane ami mwane Kiribati ao te auti aio bon ongora raoi ko bon aki ko na ni karabako ae bane am mwane ko aki ko na ni kewea te botannaomata ke te auti aio e a bane am mwane ko bon keweiko bon iroum ngkana ko kangai iai au mwane ao akea am mwane. Bwa ngke arona bwa e a bane te mwane e a kaman toki bwaai ni kabane, kam aki bwakabwai ti aki bwakabwai, e aki buti te kaa n te onaoraki tera riki, a bane n toki bwaai ao N na titirakini ngkami tariu ma mwaneu aika karineaki.

Iai te tai ae kam a tia n aki bwakabwai iai ti tuangai raoi ma te koaua ao tuanga Kiribati iai te tai ae kam a tia n aki bwakabwai iai ao bukin tera kam kabwakabwai e bon teimatoa ami bwakabwai. Bukina bwa iai te mwane ao ngke arona bwa akea te mwane ao e a kam toki boomi ngke arona bwa akea te mwane e a kaman toki aki buti bwaai ni kabane ma are e riki aio bwa e bon iai te mwane. Ko aki kona ni karabako ae iai am mwane bwa e na bon oti e aki bwaka te mwane ni mwauku e aki bwaka taian raa mwane ni kara ao taian raa, ngkana iai te iremwe e okoro ae te iremwe ni bwakan te mwane ma e a bane te mwane bwa ae e a tia ni kabwarabwaraki te process te bwai ann ao anne ngkanne te kangaanga ngkanne ma ko bon aki kona ni karabako.

Ma tao e koaua tao manga te titiraki ni kangai ma ngkana tao e a bon bane te mwane ane nanona ngkanne ane kam a kukumea te mwane n Tania ao ti nang kanga ngkane te kataunare ann ke tao te kanga te scenario ann. Ngkana arona bwa ti a kukumea te mwane n Tania kam nora te mwane n Tania ngkai e kekerikaki? Ngkai kam tara Kiribati ngkai kam ongo ami mwane n Tania ngkai e kekerikaki bwa ngke arona bwa e bane te mwane akea ara anga ma ti nang buta te mwane n Tania ni mwaneni iai ara motinano ao taian raa riki. Bon etina raoi e kekerake te mwane n Tania, Okitobwa n te ririki aio mwaitin te mwane n Tania $1.39 billion, tera ae riki n November ngkai $1.57 billion ngkana a taku bwa kam kakewera N na anganii ngkami aia address taian Fund Manager bwa kam na taetae ma ngaiia ao aia tarebonia bwa e a kua te aba iroumi bwa ti te kakeweira n taainako kam taku bwa ti taekin bwai aika mena. Ma ti na bon angani ngkami bwa kam na bon taetae ma ngaia ao kam na noria mwina kam taku bwa ti anga naba ware aika aki koaua ngaia ao ann.

Ngaia are ko bon aki ko na ni karabako bon aki ko na ni karabako ae e a bane am mwane ao ngkoa ni bakae te akea ni mena bwa angkoa

are *business as usual* te mwane arei e bwaka bon aki ko na ni karaba. Ao tao e koaua ngkana tao ti kangai bwa tao ti aki kumea te mwane n Tania nanona tao ti a tarau are nanona ti a riai ni koko n tarau ngkai ti na riai ni koko n tarau bwa are akea te mwane ae ti na kabuta iai te waaki ba are akea ara mwane ti aki kumea te mwane n Tania ao tera ngkanne ara anga riki ae ti nang karaoia te tarau.

N na titirakina te auti ae karineaki aio ao Kiribati iai teuana te tianti ae tia n tarau iai te Tautaeka aio ma ngke ti moan roko man 2016 ni karokoa te ririki aio? bon te akea bon te tieai ao bon te zero ngkanne tera ngkane ae kam taekinna ae kam taku bwa te Tautaeka aio is in a very critical cashflow problem. Mai iaa ami koaua anne ae kam taekinna nakon Kiribati ao ni kakamaeka Kiribati iai kam bon riai ni kabwara ami bure nakon Kiribati kam a tia n taekin taeka aika bon akea etia ao koauaia. Kam kamabubua ao kam kararaoma tei Kiribati ae aki riai ni kararaoma ba bon taekinna te koaua bwa ngke arona ba bon akea te mwane ao I a tia n taekinna ko aki kona ni birinako ba ko na bon otara ao kanga ni manga otei am karaki n taian raa riki.

Deputy Madam Speaker e taekinna naba te Leader n te kaitara ae kangai ao kam anaa naba te mwane n te State street arei are i Australia ann kam a ikotia ma ami mwane ae number 1 account ao bon ti aki raon number 1 account ao ngkana e nako te mwane are te reserve are tao ti aranna bwa te physical buffer ke tao te cash buffer e na rangi ni uarereke bwa are te mwane anne bon ti aki te number 1 account ao aio ae I taekinna Madam Speaker Deputy Madam Speaker. Ngkana ko aki ota ao tai kaminoa te botannaomata ba ngkana ko bon aki ata te bae ko taekinna ao tai taekin baai akanne N na tuangko State street is part of number 1 account ti te account ae ti aki part of the number 1 account te consolidated fund te development fund number 4 account. Te state street arei bon te number 1 account ngaia are I a buti ngkami tai taekin bwaai ae kam nang tao raa tao ota iai bwa kam a bon kaminoa Kiribati iai ao te botannaomata.

Ngaia ann ngkanne ao N na karautaeka N na karautaeka ni kangai ma are bon bukina ae kam aki raa ao tao e na bon riai n ataia ba are e a tia n Tia koroboki n te Cabinet ma tao e koaua tao e aki nang kakamatebwai ngke e mena ikai ae tao ngaia anne.

Deputy Madam Speaker e taetae ara Unimwane ae karineaki ao e kamoa e kamoa ba ai ngaia n am tai n Tautaeka ngke e a ti katoka naba ana

mwane ni buoka Britain n te tai arei n ana tai n Tautaeka ngkoa ao e nang kamoa iai ao ti na neboiko naba n anne te Tia Tei ae karineaki ba ko a tia ni karaoa tera ko a tia n tiku ni katoka ana mwane ni buoka Britain n te tai arei. Ao tao e koaua tao bon ngaia naba anne teuana tao bon teuana bukina ann are ko a *knighted* iai n te tai arei ba tao e koaua ann kanuangam mai iroun Britain ngke ko katoka ana mwane. Ma ko a tia n titirakiniko tera ko karaoia nakon Kiribati n te tai aio ko bon katangiroa Kiribati n te tai arei bwa e tuai toki ana mane ko na uringnga ba e a tiba bane te mwane te forcipate are i Banaba e a tiba bane ao Britain e kakaea ana anga ae na katoka ao ngkoe ko a ribuakara nakoia kain Kiribati ngke ko bon ataia bwa ai bon akea ara anga ni karekemwane bwa e toki te kuano ke te forcipate are i Banaba arei ao ko a toka naba ana mwane n Tania.

I taku bwa te ribuaka anne ma te bae e kamimi iai bwa ko katokia ao tera ae riki e a bon tata naba am bumwane man te RERF man te mwane n Tania bon ti ngkoe ae nang bubura am bumwane man te RERF ao akea am karinimwane akea am karinimwane n nakon te mwane n Tania ko a bon bumwane naba n te tai arei bwa e nang kanga ao are tao ko nang kakaenako mwin am waaki are ko karaoia are ko katoka te mwane n Tania. Ngaia are ko kamoako ao ko mwaninga n am kamoa ann ko mwaninga taekaia am botannaomata ake a bon rotaki iai e boo te taowae ma tera riki ma e tikiraoi bwa are tao ann tao bon am waaki ae ko karaoia n te tai arei ma te bae e bon nang kananokawaki n aron are I taekinna bwa am bumwane n te tai arei $65 million bwa are bon uarereke ana value te RERF n te tai arei ao bon akea naba teuana tianti ae ko karinna n te RERF. E bubura naba am bumwane nakon te Tautaeka are imwina ao are imwina riki am bumwane man te RERF, ngaia ann te titiraki ao tera ae ko nang kamoako iai.

E taekinna naba e kamoa naba te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti e kamoa bwa Nonouti e aki tangira te Tautaeka aio e aki tangira Taneti te Beretitenti n ai aron aia rinerine ao tao e koaua ma are Kiribati e tangiria tao e aki tangiria Nonouti ma Kiribati e tangiria. Ao tao ti na titirakina te Tia Tei ae karineaki mwaitin ana aomata mwaitia kain Nonouti aika rinea ara Beretitenti Taneti n tain te rinerine 300 tabun tei Nonouti ae X Taneti, tera nanon ngkann ae ko taekinna nanona ake 300 akekei akea bonganaia akea bonganaia i Nonouti ke tera ae ko taekinna. I taku bwa e nang kananowaki te aeka n taetae aio ao ko a bon taraiko naba ao ko mwaninga ae iai naba natim,

tibum, ma tarim ake a bon tei naba n te itera aei ma ko tuangia ngkai bwa Nonouti e riba te Tautaeka tao e koaua ma are I aki naba rang mwaninga bwa ewa kain Nonouti ti aki ti tao Nonouti tao antai ma are iai aika a rinea ara Tautaeka n te tai arei ke ara tia kauaaba ae H.E Taneti Maamau.

E koaua tao e koaua N na karabwa naba antai te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati temanna ae kanga e koaua bwa ngaia e nang constructive ana maroro iaon ae kataia ni katebenako tao e koaua iai tabeua ae taku bwa tao taian tibanako ke tao taian raa n te boki ni kataumwane ma e nang. Ana iango ake e taekinna tao e koaua bwa are ti ko na n anganna te mena bwa are e a tibwa rin n te auti aio ma ana point ake e taekinna akekei ibukin te tender ma tera riki bon mena aika kam tia n taekinaki n auti aika nako n aron ae a tia n taekinna au koraki are ti aki baika a nang bon koro naba nanoia n te tai ae waekoa ao bon baika ae mwakuriaki ae ngkai ae ti bon mwakuri naba iaoia, ma e rabwa riki ngkai ko a manga bon kauring riki bwaai akanne.

Ao e koaua are iaon am mena are tao iai tao te kaokoro ni ware iaon te dividend ao tera riki te bumwane tao ti kona ni manga bon maroroakinna n tain te komete ma I ti kan taekinna ngkai tao I aki kaburea ae ko taekinna bwa I taku bwa ti bon ara koraki ao ane I a bon tia n taekinna nanona kanga n tabetai ti bon abuse the use of te term dividend. Kanga dividend kanga te minority ae I kabongana ma kanga iroura kanga e hectic are e a include naba ti aki ti te dividend ma te capital problem. Ngaia are e kona ngkane n reke different bwa ngke arona bwa ti bon separate te income ao te capital gain ao eti ngkanne e na okoro. Ma are ngkai n aron ae mena kanga ti abuse te mena anne ti a bon kabongana naba *in a very hectic sense* ao I taku naba kanga ko taekinna ae withdraw ti aki account 4 ae tao $800,000 tabun I taku bwa anne te *management fee* ae ti aki te bae ti withdraw ma *it a direct charge* iaon te mwane n Tania mai irouia taian Fund Manager ae ngaia e riki iai te mena. Ma ko rabwa are ieta n am mena aika nang constructive ao tao tera riki kai tao I a kan roroko n tokina Deputy Madam Speaker.

Tao N na anga riki au taeka ni kakaitau riki n taian maroro aika tia n tabekaki e koaua bwa are kam a bon tia n flash out ami issues ke tao ami concerns n raraoma. Ma I taku bwa au kaekaeka aio I taku bwa e aki nang unfair naba are I kataia ni kaekai ami statement ake kam taekinna are I taku bwa e riai ni kaetaki bwa irou ngai I taku bwa ti taetae ao n tabetai ti aki taetae iaon

te eti ke te fact ao ti a manga bon taetae iaon bwaai ae tao ti bon aki karaua raoi ni manga bon taraia raoi riki imwain ae ti taekin. Ngaia are man taeka akanne Deputy Madam Speaker ao I a kukurei ma te bwana ae nanorinano ni kawenea imatan te auti aio bwa te Biira ibukin te kataumwane 2024 e na warekaki te moan tai e rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia ko rarabwa te Kauoman Beretitenti ae ko rine am sum up ao n te tai aio N na ti kanakoa te point of order nakon te Tia Tei mai Nonouti ao te Tia Tei mai Abemama ara Leader n te kaitara ma N na bubuti ngkami Taan Tei are kam a bon tia ni maroro kam a kataia ni *make* ami *point of order* are kanga n taekana are kanga e kimototo ao karewerewe kam rabwa.

E nakoim moa te Leader n te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti uoua au point of order ti kaetan tao otan te Kauoman n au maroro ae tao e aki raoi ota iai.

Iaon kabonganan te mwane n Tania ao te Budget support I aki kangai bwa ana aki karinaki bwa kanoan te kataumwane ao I mwaneweia n au maroro bwa n ana kataumwane te Kauoman ao te Tautaeka mai moan aia term ni karokoa 2021 ao e bon kamatataki raoi are aikai tenan ibuobuoki ni karekemwane riki itinanikun korakoran te Tautaeka ao ann e bon ataia te Kauoman bwa e bitaki. Ngaia ann are ti teimatoa n taetaekina ma I aki kangai tai karinna bwa e na aki rin ibuakon am karekemwane, ibuakon am kataumwane ma e na aki rin n oti bwa te karekemwane bwa e na bon katinanikuaki n aron ae bon tia ni kakaraoia mai imwaina. Anne ao te titiraki ao aera ngkai kai e a manga bitaki tarana iroun te Kauoman n ana kataumwane n taai aikai.

Te kauoua I aki kangai n au maroro bwa e a bane am mwane e a bane am mwane te Tautaeka I kangai e aki tau mwaitin rabwatan te mwane inanon baina te cashflow ao au katoto teuana ae e aki kaeka te Kauoman ae tao e aki ongo. Uarereken te kabanemwane n te ririki aei ao anne ara kabwarabwara ae ti kangai bwa e aera e na uarereke ao e bubura kaei ana kataumwane tao e aki tau mwaitin te mwane inanon baina ao I taku bwa e a matata ao a rawata riki ara katoto ae ti a tia ni kawenei are ngaia ae ti kabotoa iai au point anne ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ae ko karineaki ao n te tai aio na angan ngkane te Tia Tei

mai Nonouti ae karineaki Hon. Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire I nang ata au karaki are I taekinna ao I taekina te kangaanga ma te kataumwane te Tia Babaire *it getting worse it getting worse* ao e aki kaeka anne te Kauoman Beretitenti anne ae I taekinna Tia Babaire I aki taekinna taekan te mwaiti bwa akea au karaki anne. Ma iai ana kangaanga te Tautaeka ngkai Tia Babaire anne te moan point of order Tia Babaire.

Tai karaka au karaki Tia Babaire bwa I ata te bae I taekinna te Tia Babaire ngkana ti wareka te IMF report e rangi ni kaokoro ma are e taekinna te Beretitenti ao e concerns Tia Babaire te report aio e concern te waaki ae ngkai. Ao e taku teuaei ana karaki bwa are e aki toki n taekinna te RERF ngkana e continue te waaki aio ao e run the risk ao te reserve bwa e na depleted

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei ko ti kaeta naba am taeka

Hon. Ieremia Tabai: Ao anne ana karaki te IMF ti aki au karaki

Deputy Speaker: ngaia

Hon. Ieremia Tabai: Te kateniua Tia Babaire ibukia kain Nonouti Tia Babaire ti are I taekinna nanoia angia kain Nonouti aki tangira te Tautaeka bwa are aki tangira te Tautaeka aio e kairua anne? e aki kairua bon ngaia raoi.

Te kabanea Tia Babaire are te mwane te support man te Tautaeka ni Britain ao I kukurei Tia Babaire ngkai e bon kakoaua te Kauoman Beretitenti bwa I katokia n te tai arei Tia Babaire bwa I tangira inaomatau ao I aki tangiraki bwa N na enaki man te tabo teuana.

Deputy Speaker: Ngaia I taku bwa e a matata

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire tao mwaitira au withdraw ma ana withdraw teuaei ai $100 tabun te million n te ririki ae na roko manga $80 million ao are imwina akea ana anga te Tautaeka.

Deputy Speaker: I taku bwa e nang matata am point of order te Tia Tei ae ko rine ko rarabwa.

N na kakauringira n taai nako ngkana arona bwa iai ana point of order ti a kataia ni bon ti maroro ni kaetan te maroro are e a tia n atongaki bwa ko taku bwa e bure aron atongana n aron am kabwarabwara are ko a tia ni kabwarabwara nako iai. Kam rarabwa Taan Tei ko rarabwa riki te Kauoman Beretitenti ao Te Minita

ibukin te mwane ao babairean karikirake n am sum up ao n te tai aio.

N na kanakoa te Kaoti nano iaon te Biira ibukin te kataumwane 2024 e atongaki bwa 2024 ibukina bwa e kabwataki n 2024 aio ana title are mai inano ao ngkane are mai ieta are bubur ate budget ibukin 2025 ao ibukin N na kanakoa te kaoti nano iaon te Biira ibukin te kataumwane 2024 ibukin moan warekana te moan tai.

Ake a butimwaea te Biira aio ake a kangai Eang ao ake aki a kangai Tiaki.

Kam rabwa e a oti n ami kaotinano bwa e butimwaeaki moan warekan te Biira ibukin te kataumwane 2024.

Ao iai naba are Biira are imwina ma ti anganira te break I taku bwa e nang tau 10 ti aonga naba n are ti a manga waaki nakon are imwina ao ti moantaai naba ni bwara ao ti a manga katiboaki ikai 5 nakon te aoa 8. E motirawa moa te Auti ngkai.

MOTIRAWA 10 MINITI

Tibiika: Ngaia ao ti a nako ngkann nakon ara Biira are imwina bon te Supplementary Appropriation Bill No. 1 2024 ao e na bon tabekaki naba iroun te Kauoman Beretitenti ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu, I anganiko te Kauoman Beretitenti.

SUPPLEMENTARY APPROPRIATION BILL(No.1) 2024 (1ST READING)

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ngkai e manga reke naba au tai ni manga tabeka au kauoua ni Biira n te tairiki aio.
Tia Babaire ao Taan Tei aika karineaki, te Beretitenti, Minita ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri. I kukurei n uota nako matan te auti aio ana moan manga kataumwane ibukin te ririki 2024.

Ni katukan ware ni irekereke ma kabwakamwane ake aki kainanoa kabwatakia n te auti aio ke ti arania bwa taian Statutory expenditures n te mwaiti ae 0.36 million ao te Biira aio e bubuti ana kariaia te auti ibukin te mwaiti ae $5.8 million bwa te manga kataumwane ibukin 2024. Aio are bon kaineti ma ara Tua ae Maungatabu ni mwakorona ae 109(4) ao mwakoro 9 n tuan te mwane ke tao caps 79. Te Tibiika iai 3 taian Contingency warrant ake I a tia n sign nai mai imwin te Auti n Tei are ni Beberuare 2024 ibukin kaitaraan ana katabetabe te Tautaeka aika karina ao ni bongana ibukin te botannaomata, ikotan te mwaiti n taian warrant aikai bon $5.8 million ao aio kabwarabwara.

- 0.69 million ibukin mwanangan ana tiim Kiribati ni kaea te runga ke te kaotibwai iaon te katei ao karaobwai irouia aban Tebetebeke i Hawaii.
- $3.1 million ibukin buokan te kibakiba nako Kiritimati
- $2.1 million ibukin buokan kabutan ana waaki ana kambwana te Tautaeka ke tao CSO.

N aron are I a tia ni mwaneweia ao ian mwakoron 9 n tuan te mwane ao iai mwakan Te Minita ni mwane ni kona ni kanakoa te mwane man te consolidated fund rinanon te contingency warrant n te ikota ni mwaiti ae na aki raka iaon 1.5% man te kataumwane are e a tia ni kabwataki n te Auti n Tei ibukin te ririki anne.

Ibukin te ririki aio 2024 ao te mwaiti ae kona nako mai ian mwakan Te Minita e bon kaea raoi te ware ae 5.8 million. Tia Babaire n aron are I mwaneweia mai moana au maroro ao iai te ikota ni kabanemwane ae mwaitina 0.36 million are e aki kainanoa kabwatana n te Auti n Tei ke tao n arana are ti ataia bwa te Statutory expenditures. Aio are bon matata ian mwakoro 109(6) n ara Tua ae Maungatabu ao mwakoro 5(1) n tuan te mwane.

Aio ngkanne kabwarabwaran kabanemwane aikai:-

- 0.15 million e karuoaki ian Statutory warrant ibukin kaitaran rakan kabanemwane n te rinerine ibukin 2024.
- 0.21 ibukin mwane ni kaboomwi ni kaineti ma te court order bon iai 5 mwaitin te court order ake a tia ni kabwakaki mwaneia n te ririki aio rinanon tenan Statutory warrant.

Te Tibiika ni kanoan au maroro ni bong aika iaon te kataumwane ibukin 2025 ao I taekinna bwa mwaitin ara mwane ni mwakuri ae tauraoi inanon baira cash reserve bon $186.1 million. N reitaki ma ann ao e teimatoa n tamaroa biribirin ana mwane n Tania inanon te ririki aio e ngae ngke iai te bumwane are e tia n karaoaki ni moan te ririki aio n te mwaiti ae $80 million. I kukurei n taekinna bwa ni banen Okitobwa 2024 ke tao n te ririki aio ao mwaitin ara mwane n Tania e kibarake ngkai nakon te mwaiti ae $1.57 billion aio bon te raka ae nang bubura ni kabotauakaki ma te mwaiti are e reke ni banen te ririki ae nako 2023 ae $1.3 billion mwaitin te raka aio bon $186 million ke 13% are nanona bwa e riaon te ware are katauaki

ibukin bumwane n te mwane n Tania are 2% n te ware ae 11%.

Tia Babaire ae ko rine n te tai ao nang kabwaranakoa teutana taekan ni kabanemwane ake a kanoaki ian te Contingency warrant ibukin ana rongorongo te auti aio. Atu ni 07 botaki ibukin te katei ao abara ae inanoa, e karuoaki te mwaiti ae 0.69 te million ian te contingency warrant number 1/24 nakon te botaki ni mwakuri are tabe ibukin te katei ao aaba inanoaa inanon May 2024. Aio bon ibukin buotokaan mwanangan ana tiim Kiribati ni kaean te ka-13 n Runga ke Festival are e boo i Hawaii inanon Tuun n te ririki aio iaon te katei ma rabakau irouia aban Tebetebeke nako.

E noraki kakawakin te mwananga aio ibukin kaungaakin kateimatoan ao kaotakin kateira ma rikiaraka ni Kiribati nakoia aban tinaniku. Aio are e na kona ni kaunga naba te roko irouia i abatera iaon abara ibukin kan norakin ara katei ao ara tarena aika raka aroia ao ni karikirakea ara Tourism sector.

Atu ni mwane ibukin kabanemwane ake tabeua ke other commitment, buokan te kibakiba nako Kiritimati. Iai te mwaiti ae $3.1 million are karuoaki n te contingency warrant number 2/24 nakon te Atu ni mwane aio ibukin kateimatoan te kibakiba imarenan Kiritimati ma Tarawa rinanon te boraraoi imarenan te Nauru Airline ao te Tautaeka. Aio are bon tararuaki iroun te botaki ni mwakuri ibukin itoman ao mwamwananga ni kakateimatoaki aio bwa e na boutoka te kibakiba imarenan Kiritimati ma Tarawa n te katoka ae materaoi ao ni boutoka naba te iokinibai ma te rikirake iaon Kiritimati.

Te buoka nakoia kambwana te Tautaeka ke tao CSO e karuoaki te mwaiti ae $2.06 million ian te contingency warrant number 3 ao 4 ibukin buokan ana kambwana te Tautaeka aika KOIL ao te AKL. E anganaki te KOIL te mwaiti ae $1.8 million ian te contingency number 3 ibukin buokan boon ana bwaa mai itinaniku ni kaitara te tia ni boo are e katauaki iroun te Tautaeka.

Inanon November 2022 ao e baireia Cabinet bwa e na tiku n arona boon te bwaa iaon Kiribati e ngae ngke e korakora biriraken boon te bwaa n te aonnaba. E karaoaki aio ba e na taobara kibaraken boon te maiu ni irekereke ma biriraken boon te bwaa. Irarikin ann ao e karuoaki naba te mwane ae 0.26 million ian te contingency warrant number 4 ibukin buokan ana bwakamwane AKL ke tao Air Kiribati ni irekereke ma ritinakin ana wanikiba ake 2. Aio

e bon kaineti ma ana CSO submission inanon te ririki aio.

Te Tibiika ae karineaki tao e bon uarereke te supplementary aio ngkai bon ti tabeua taian Atu ni kabanemwane aika irekereke ma ngaia. Ngaia are au kantaninga bwa e matata nakon te auti aio ao I a kawenea ma te nanorinano, te bubuti bwa te Biira ibukin te Manga kataumwane number 1 $1,924 te na warekaki te moan tai ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauomana o ngkanne ngkai ko a tia ni wareka am Biira te Kauoman nang kanakoa ngkanne te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana maroro Hon. Tessie Eria Lambourne I anganiko te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kamaurira n tamaroan te tairiki aei ti na bane ni mauri.

Ao ti a kaitaua te Kauoman Beretitenti ibukin tabekan ana moan Manga kataumwane ibukin te ririki aei are e a tia ni kabwarabwara ma I taku bwa eti e nang uarereke kanoana are e kainanoa kabwatana bwa tao bon ti 3 I taku bwa e kakawaki naba bwa ti na bon anga ara maroro iaon ana Manga kataumwane ao ti boutoka te Manga kataumwane aei bwa tenan kabanemwane aika kakawaki. Ma e rawata naba tao bon iai ara kan ota ao tao e na bon iai taina n te mwaneka are imwina.

Ma ti na nakon moa ana Manga kataumwane te Manga kataumwane ibukin te botaki ni mwakuri ae te katei, Katein abara ao Tautaeka inanoa n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman Beretitenti ao aei are e kaineti ma te mwananga nako Hawaii inanon Tuun n te ririki aei irouia kain ana tiim Kiribati ake a nako n tei ibukin abara ae Kiribati n te kanga bwa te kaoti katei. Te Festival of art i pacific art i Hawaii tao bon te titiraki bwa are tera te Manga Kataumwane.

Te Manga kataumwane e kona n reke ngkana iai te kabanemwane ae aki kantaningaki ae e a kaoti inanon ririki te kataumwane anne ao aei teuana kanoan ana Manga kataumwane te Tautaeka ao ti titiraki bwa ao tera tao te Runga te runga aei bwa e aera ngke e bon aki ni moan ana kataumwane te botaki ni mwakuri aei n te moan tai e bon aki ataki rongorongona? Ao ti kataia ni kakaea rongorongon teutana te aeka ni waaki aei te Tibiika ao ti ataia bwa ti aki te bwai ae e a tibwa waakinaki ke ni barongaki n te tai ae uarereke. E a kaman ataki tao iraua te ririki 6 te ririki nako ao e a kaman

ataki bwa Hawaii e na boo iai te runga aei.

Ngaia aei teuana ara titiraki bwa e aera ngke e aki reke n te moan tai n ana kataumwane te botaki ni mwakuri aei , bukin tera ao tao aei aki nang bwarabwara n ana kabwarabwara te Kauoman bwa e ti kangai naba aei e kainanoaki. Ma te bwai ae tabena ae nang kakawaki bwa e na kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e a kainanoaki ao bukin tera ngke e aki rin n te moantai n te kataumwane ibukin te ririki aei.

Tao e bon aki iangoia bwa e na ira te runga aei Kiribati bwa I ataia bwa ae ti aki te mena bwa e a kaman ataki ke tao e a noria ae teuana te anga ae nang kakawaki bwa ana reke aia tai ara koraki ao tao antai riki ake a nang kakawaki iroura ngaira ake ti mena n te Tautaeka bwa ti na airi ma ngaia nako Hawaii. A bon rawata ara titiraki irarikin anne ngaia tao aei teuana ae ti na bubuti bwa e na riai ni kabwarabwaraki bwa aei tabera ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ao taben te Tautaeka bwa e na kabwarabwara nakoira bwa e aera ngkai e a kainanoaki te Manga kataumwane aei. Bukin tera ngkai e aki rin n te moan tai ann taben te Tautaeka katauraoan ana kataumwane ao aei teuana te waaki ae ti aki te bwai ae tibwa ataia te botaki ni mwakuri ke te Tautaeka ae ngaia e nang boo n Tuun n te ririki aei e a kaman e a kaman ataki.

Ti noriia kain te mwananga aei bwa e tira naba Minita tao ti kantaninga tao ti temanna Te Minita ae na mwananga are kanga tao e bon mena iana te katei ma titabo bwa e rawata riki kain te mwananga aei te Tibiika e aki naba kabwarabwaraki. Ao aei e na riai katangainaki raoi nakoira ngaira Taan Tei nakon te Maneaba ni Maungatabu ao nakoia kain Kiribati bwa aei aia mwane kain Kiribati ao ana riai n ataia bwa e kabaneaki ibukin tera ao tera kakawakina ibukin te botannaomata. Aikai ara titiraki ae ti taku bwa e nang kakawaki ao taben te Tautaeka bwa e na kabwarabwara.

Ti boutokaia te Tibiika bwa aei ibukin te katei ao ti nang kakaitau ti kakaitau bwa nakoia kain ara tiim ake a nako ni katoa matan ara katei n te Runga aei te Tibiika. Ti kamoamoa bwa are noraki naba Kiribati ikekei ma ti anne ara titiraki bwa e aera ngke e aki kaman karinaki aei n ana kataumwane te botaki ni mwakuri ao e kanga te babaire ibukin kainakin te mwananga arei. E aera ngke e a rangi n raka iaon temanna mwaitia Minita tera ae kainanoaki iai ae tiraua Te Minita ae te runga arei ibukin te katei ao ann ngaia ae tao ti noria riain mwanangan temanna Te Minita are bon mena iana te Katei ao ti

titiraki bwa e aera tao Te Minita ke Minita ake tabeman. Tera ngkanne tibwangaia ae nang kakawaki ae ngaia a iri iai.

Ti nora naba tain te babaire aei te Tibiika bwa e karaoaki aei inanon Tuun ao tao inanon Meei are angkoa are tao e a toki iai korakoran ana babaire te Tautaeka ao aei bon te titiraki tao iaon riki mwaitia Minita ake a mwananga tao eang ti a manga bubuti bwa e kai kaekai n ana sum up Te Minita. Ma aikai ara titiraki iaon ae te Manga kataumwane ae tei ian te botaki ni mwakuri ae katein abara ao Tautaeka inanona ao karikirakean abamwakoro.

Ngkanne are teuana iaon buokan te kibakiba nako Kiritimati te boraraoi ma ana wanikiba Nauru ke ana kambwana ni wanikiba Nauru ae te Nauru Airlines ibukin katoman Tarawa ma Kiritimati. Aei are bon nang e nang kakawaki katoman Tarawa ma Kiritimati aei are ti ataia bwa aei tibwangan ngkoa te Embraer are ngke e kaboaki ba aei te kawai ae na toua ae na katomaia kain Tarawa ke e na katoma Tarawa ma Kiritimati ao ngkai ae manga raka te kabanemwane ti a tia ni kabanemwane n 60 million ibukin te wanikiba arei ae na karaoa te mwakuri aei ao ngkai ti a manga kabanemwane riki iraua riki te million tao n te ririki aei ibukin ai 5 tabun te million tao te waaki ae na riai ni kaman tobwa. Ao I taku bwa ann e aki naba nang bwarabwara iroun te Kauoman Beretitenti bwa tera raoi kanoan te bwakamwane aei ao kanga iraua ae ti kabwaka nakon Nauru ni katoa namwakaina ke tao katoa ririki tera kanoan te boraraoi ann.

Aei e nang kakawaki bwa ti aki ae ti nang bon ti anganaki naba te ware ao ti a kantaningaki naba bwa ti nang riai ni kariaia e nang kakawaki bwa ti na riai n ota raoi ao e na riai ni bwarabwara e na katangainaki tenan rongorongo nakoira te Tibiika. E a tia n taku te Beretitenti bwa aei ngkai e nang waaki te waaki te Tautaeka ae kirati ao aei e a moanaki naba ngkai n ae akea te kabwarabwara. Ti nanokawaki n anne te Tibiika e rangi ni kakawaki bwa ti na ataia bwa tera kanoan te kabanemwane ti ataia bwa are bon waaki ngkai te kibakiba ma ngkai e a manga kainanoaki te raka ni mwane aei kanga tera te raka ni mwane aei ao e aera kai e aki rin n te moan tai n te kataumwane ao e manga kainanoaki ngkai te mwaiti ae $3 tabun te million iaon are $2 million are e tia ni kaman kariaiakaki n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukin te ririki aei.

Ngkana ti tara naba te kiba aei te Tibiika e a kabanemwane iai Kiribati ao ngkana ti karaua ni kamatebaia

ao n taraia ba antai aika kabongana te kibakiba aei ke te reitaki aei bwa are iai naba te anga nako Kiritimati are n ana wanikiba Fiji are ko ri Fiji ko nako Fiji moa ao iana ko a nako Kiritimati. Ao ngkana ti tara aron mwamwanangaia kain te Tautaeka ao aki bane ni ira tao te kiba aei ngkana ana nako Kiritimati. Bukin tera ngkai ti aki kabongana ao ti kabanemwane iai e aera ngkai ti a kabanea ana mwane te botannaomata ibukin te kiba aei ao ngaira ake taan tobwa ae tabera bwa ti na karaua n taraia bwa e kabonganaki raoi te mwane ao e materaoi kabonganakina ke kabaneana. Bukin tera ngkai ti a manga bon kiba nako Fiji moa imwain ae ti na kona n roko i Kiritimati e manga te kabanemwane teuana ao ti aki kabongana te service e moan te kakawaki ae ngaia ae ti a manga kabanemwane riki iai.

I taku bwa aei teuana ae nang riai n taraia te Tautaeka te Tibiika bon iai ngkoa ana kainibaire iaon mwamwanangana ma tao e na taraia bwa are aei ngkana te reitaki ke tao te kiba te kibakiba ae kaboa Kiribati. Kain te Tautaeka a riai ni kabongana te kiba aei ngkana a na nako Kiritimati a na aki riai ni kabongana are nako Fiji ao ti ununeakina Fiji e rang bobuaka e rangi ni bobuaka ti a bon riai ni karekea oin ara wanikiba. Ao e anga bobuakana ngkai ti a bon kakabongana naba ao e ngae ngke e a reke te toma ma Kiritimati ae ko a bon roko naba i Kiritimati iai ao e kabanemwane iai te botannaomata bwa e aera ngaira ti na aki kabongana.

Ao I taku bwai aei aikai ara maroro ti tangiria bwa ti na kawenei n ara maroro n te Manga kataumwane te Tibiika ana mwane te botannaomata aei ao ngaira e nang kakawaki ba e na riai ni bwarabwara ni kabane kanoan te kataumwane aei. Te mwaiti ae rawata bwa te million dollar aikane kanoan ane ibukin te kibakiba nako Kiritimati, I taku bwa e rangi ni mataata te bwai ae ti uneakinna iaon aei ao ara kantaninga bwa ae ti nang aki manga noria kain te Tautaeka ni kabongana ana wanikiba Fiji ngkana a na nako Kiritimati. Bwa a nang bon bane naba n totoka n Nauru Airlines bwa e na materaoi kabanean ana mwane te botannaomata iaon te kibakiba aei.

Te kabane ngkanne te Tibiika iaon ane te kabanea are aikai bon tibwangan te Tautaeka ae riai ni karaoi nakoia ana kambwana are aranaki bwa te CSO Community Service Obligations. Tera te CSO aei are ngkana iai ana kainibaire te Tautaeka ae tangiria bwa e na iria ana kambwana teuana ma teuana n aron tao ana kantoka ke boon tao

tera are kabonakoa ana kambwana. Ngkana e tangiria te Tautaeka bwa ana kabonakoa ke ana kabongana tao te boo ae tangiria ae ekee ian are e bon kainanoia ana kambwana ibukin maiuna bwa e na kona n oki ana kabanemwane ao ngkanne e kabaeaki te Tautaeka bwa e na riai ni kabwaka te mwane aei te CSO.

Kanga ti kona n aranna bwa aei ana tarau irouia ana kambwana ao ti kukurei ae ngaia iai ae ana kabwakaki ngkai ao ti aki ataia bwa iraua riki ti uneakina te CSO ibukin te PUB te Tibiika ao ti aki ataia bwa e aera ngkai tao aikai moa tao aei moa are e tau moa tao ni mwakan Te Minita ma aei ana tai Te Minita ae na kangai. Ma I a kainanoa riki te mwaiti aei bwa a rawata au tarau irouia au kambwana ae I tuai kabwaka te PUB ao antai riki tao a tiraua riki ma aikai ngaira ae ti ununeakinna ibukin kainanoakin aia service iroun te botannaomata.

Ma ti karabwarabwa bwa e a reke ngkai moa buokan te KOIL. Te KOIL teuana naba ana kambwana te Tautaeka ae e riai n akea ana kangaanga ma are e tiatianaki naba ana boon ana bwaa e aki kakarokoa n aron ae na riai ni karokoa bwa e na kaboa mwin ana kabanemwane ni kaboan te bwaa ae e a bon nangi tao e a nang raka boona mai itinaniku ao e teimatoa te Tautaeka ao ti nang kakaitau n aei. E teimatoa te Tautaeka n tikona ke n tiana boon te bwaa aei bwa e na aki nang bubura ao e nang rotaki ai ate botannaomata.

Ma ngkane e a manga ribuaka te Tautaeka bwa e aera ngke eaki kawaekoa n angan te KOIL buokana ke ana tarau irouna anne bwa are e bon tarau aei te tarau bwa are e tuanga kanakoa bwa I anganiko am mwane ann. Ao ngaia a nang kanga ni maiuraoi ana kambwana te Tautaeka te Air Kiribati ngaia e a manga tibwa reke buokana ibukin kabwakan ana lease ma te KOIL I maroro moa iaon te KOIL tao aei tao e na bon riai n aki tatare ana bwaa te KOIL ma are ireremwen bwakan ana tarau te Tautaeka iroun te KOIL ae tao ngaia e rereke iai te kangaanga.

Te Air Kiribati te KOIL e anganaki $1.8 million tao aei tao bon ti ngaia aei ae ana tarau te Tautaeka ke tao aei moa ae ko na ni kabwaka n te tai aei. Te Air Kiribati $200,000 tabun ae ibukin ana riiti n ana wanikiba ake e tangoi ake uowaa ti ibukin te namwakaina ae man May nako Aokati tera ngkanne aron akana imwina ti aki ataia ao ti tuai ataia bwa tera kanoan ana CSO te Tautaeka. Ma ngkai e a rin aei ao nanona ti kantaninga bwa tao aei ngkai ae e a tia ni kabaea iai te Tautaeka bwa tabena .

Te Air Kiribati te Tibiika ti kan titiraki iaon tenan wanikiba aika ritinaki ao ti na manga kaoka aron tao te ota man te Maneaba ae nako bwa are ti aki kantaninga bwa ana ritinaki wanikiba te Tibiika bwa are ti tuangaki. Ti na karekei wanikiba aika nimawaa aika boou ti na kabooi akea taekan ae na ritinaki ao ngkai ti a manga noria are ai manga te riiti tera ae e a riki nakon tao kanoan te motinnano anne e manga iai te bitaki. Ao aei ae ngkanne ae e nang teimatoa te riiti ao e uara tarataran ngkanne aei ma aron tao biribirin te karekemwane iaon itera aikai e boraoi riki ae ritinaki ke boraoi riki ae ti na bon kaboa.

Tao aei naba e aki bwarabwara n ana kabwarabwara te Kauoman Beretitenti bwa aikai rongorongo aika nang kakawaki ao ngaira ti na tuangaki ni kangai bwa aikai ti ritini ao aikai mwaitin te riti ni katoa namwakaina. Ao ti aki ataia ngkana aei te ware ae e na kabwaka te riti n namwakaina aikai ma ngkana ngaia anne ao ngaira n ara numera ao kanga titabo ma $30,000 tabun n te namwakaina te lease iaon tewana te wanikiba. Ngaia aei are ti a bon kamenai ara ware bwa are ti aki anganaki te kabwarabwara iaon itera aikai.

Aikai kanoan te CSO ao ti nang kan maroroakina riki te bwai ae te CSO ti ataia ae iai ana kantaninga ngkai te Tautaeka bwa e nang bon kaungaia ana kambwana bwa nang bon riai ni waaki ao n tei iaon waeia a nang aki manga kantaninga iroun te Tautaeka ao aei ti nang boutokaia ti boutokaia ae na riai moa te Tautaeka ni kaitiaki ana tarau irouia ana kambwana ni kabane aikai. Ana tarau n te CSO ana tarau n tao ni bon tenan services ae e tuai kabwakai ao ke e bane ni kabwakai aia CSO tenan kambwana imwain ae na kona n angania ana kaetieti bwa nang karaoa ana bon waaki ao n tei iaon waeia bwa I taku bwa e aki eti ao e aki riai ngkana ti nang karaoa aei nakoia ana kambwana te Tautaeka ao ti aki moa kaitiaka ara tarau irouia.

Ao ti na kaungaia naba ara kambwana aikai ti ataia bwa iai tabeua aika tao aki kantaningaki ke tao a kantaninga bwa a na riai n nang karekemwane bwa e nang korakora te buoka nakoia. Tao te kambwana ibukin te ben ke iaon te ben te KCDL bwa aei teuana ana kambwana te Tautaeka ae kantaningaki bwa e na riai n akea ana kangaanga ao e na riai n rawata ana kabwakamwane nakon te Tautaeka. Bwa te ben akea iai ana kabanemwane bwa ana kabanemwane anne te

botannaomata ana kabanemwane te Tautaeka.

Te Tautaeka e kaboa te ben mai irouia taan oroben te Tautaeka e kaboa te ben mai irouia taan oroben te takataka mai irouia taan oroben, ao aei ae ti kantaninga tao iai te kakantaninga tao irouia te botannaomata tao iroura ngaira bwa e riai nakoraoi ana waaki. Ma ti ataia bwa bon rawata naba ana kangaanga ana kambwana te Tautaeka aei ibukin ana bwai ni mwakuri ao tao aei teuana aia kangaanga ni kabane ana kambwana ara kambwana aikai. Te bwai ni mwakuri ae tao e aki rang toamau tenan mitin ni kamanti takataka ke tao tenan ana bwai ni mwakuri ti maroroakina taekan aia bwai ni mwakuri kain te KPA ao antai riki.

I taku ba aei ngkana iai ana anga te Tautaeka tao ni kakaea ngkana tao e nang buta riki te mwane n Tania ibukia riki akana nang kainanoaki a nang kainanoaki aia service iroun te botannaomata n aron tao te PUB tao te Air Kiribati, te KOIL tao tera riki ngkana aki waaki raoi kambwana aikai ke aki toamau raoi aia bwai ni mwakuri ao e na bon rotaki te botannaomata ao e aki ti rotaki tao te iti ae akea a karo akea mataia. Ma e rotaki mauria ba are e rotaki te kuakua te reirei a bane n rotaki itera aika rawata te karikirake ngaia ti na bon bubuti.

Ti na bubutia te Tautaeka bwa e na kaitiaki ni kabane ana CSO ti aki ataia ngkana ti aikai kanga nikiran ana tarau ae ngaia ae e a kan kaitiaki n te tai aei ma ngkana iai riki ao I taku bwa a riai ni kaitiakaki imwain ae nang kanataningaki te kambwana teuana ma teuana bwa a nang bon waaki ao n tei iaon waeia.

Aikanne ara maroro tabeua te Tibiika iaon te Manga kataumwane aei ti ataia bwa e kangai te Kauoman Beretitenti a rang uarereke nanona ao e aki kantaningaia bwa e na rangi n rawata te maroro iaon ana boki ni Manga ni kataumwane aei. Ma are ngaira aikai tibwangara e nang kakawaki ti na karaoi tibwangara bwa ti na taraia raoi bwa tera kabonganan mwane aikai a materaoi kea ki ao man rongorongo aikai a uarereke aika ti kona nori n ana boki ni manga kataumwane te Tautaeka aei ao aikanne ae ti ko na ni ibuobuoki iai n te tai aei. Ti na kaungaia ara kambwana bwa ana kekeiaki ao ana karaoi aia babaire are bon a riai ni karaoi ibukin aia kambwana ao ti na butia naba te Tautaeka bwa e na karinei naba babaire aikai ao are iai angana ngkana e kan rinnako ngkana e kan biti ao ake kabwaka ana mwane te CSO. Ao ti na bubutia naba te

Tautaeka bwa e na karaoa ana kainibaire ni kabaeia ni kabane kain te Tautaeka ma Taan Mwakuri ao antai ane iai mwakana iaoia ibukin kabonganan te kiba nako Kiritimati aei bwa e na materaoi ana kabanemwane te botannaomata ae $5 million ae nang kabanea ngkai n te ririki aei.

Ao ti na bubuti riki nakoia tabo ni mwakuri, botaki ni mwakuri bwa ana karaui raoi n tarai aia kataumwane iai kataumwane ae ti ataia ae tao ke tao kabanemwane aika bon aki kantaningaki ao teuana n aron ae ti a noria i matara aei ti aki te bwai ae boou ma ti na kaunga ti na kaungaia bwa ana karaui raoi n tarai bwaai aika kakawaki ibukin te botannaomata bwa ana riai n rin n aia kataumwane. Ti na bubuti kaekan ara titiraki iaon te mananga nako Hawaii ao riki ibukia kain te tiim are mwaitia Minita ake a mwananga n te tai arei te Tibiika ao man ara maroro tabeua aikai iaon te Manga kataumwane ao ti kukurei ni boutokaia n te tai aei ao ko rabwa moan warekan te Biira ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara ao ngkane ti a nakon ara tia maroro are imwina Te Minita n te Rongorongo Itoman ao mwamananga Hon.Alexander Teabo Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa te Kauoman Beretitenti ma kain ana aobiti ni karaoan te Supplementary aei Tia Babaire ke te Manga kataumwane ao I karabwa te kaitara te Leader n te Kaitara n aron ana maroro are e a tia ni butimwaia. Ma ana iango ni ibuobuoki ke tao ana kan ota ake e kan taekinna Tia Babaire.

Ao e koaua Tia Babaire te botaki ni mwakuri ae te MICT n aron ae ko ataia are te Itoman are Rongorongo Itoman ao Mwamwananga e bon mena irou Tia Babaire ao ngkana ti taekina Itoman ao mwamwananga Tia Babaire ao ti tara abara ae Kiribati ae uamaenako Tia Babaire ao e bon kainanoaki te Infrastructure Tia Babaire ke riin te waaki are e na kona ni katomatomai ke ao ni karokoi ara botannaomata ke bwaai n ana aono aika kakaokoro Tia Babaire.

Ngaia are I kukurei n te tai aei n anga naba au maroro iaon te Manga kataumwane ngkai bon au botaki ni mwakuri ke te rabwata are I tararuaia e rangi ni mwaiti are e tangiria te Manga kataumwane aei Tia Babaire. Ao e koaua ae tao e kangai bwa e aera e aki noraki aei ke kanga Tia Babaire te bwai ae ti riai n taraia bwa ara botannaomata Tia Babaire. Teuana katabenan te Tautaeka bon karekean taian bao ke

itoman nakon ara abamwakoro ara botannaomata aika a mena n taabo nako Tia Babaire. Ao n aron ae bon teretere aio ibukia kain te Aono ni Mainiku Tia Babaire ao eti ae iai ngkoa te mwananga ke te kibakiba are touakin Fiji arei Tia Babaire.

E na teretere bwa te kiba are te mwananga nako Fiji arei te diversion are karaoaki are mwamwanenaki ni katoa ririki e kataumwaneaki Tia Babaire are e kakatauamwaneaki man te Tautaeka Tia Babaire bwa e diverted te kiba are mai Kiritimati ti aki mai Nadi nako Kiritimati ao e nako Honolulu n oki nako Kiritimati manga ann. Anne e teimatoa n tei n te kataumwane ae ngaia ane iai te kataumwane ibukina n te tai anne Tia Babaire ae kateaki Tia Babaire, ann ti ibukin ngkoa Fiji Tia Babaire n te tai aei ibukina bwa ti ataia bwa ngkana ko na toua Fiji ko na kainanoi baika ao iai baika bwaai ni mwamwananga ae ko na kainanoi ko na kainanoa te passport ko na raa Tia Babaire aron iai te tabo are ko na manga toki iai bwa te immigration ke tera Tia Babaire are e na ko na n reke bwa taian totoko teutana nakoia ara botannaomata ke nakon mwamwananga ake ana karaoaki nakon te tabo aei.

Ai uoua ngkai te option Tia Babaire are e kateaki iai ae ngaia te Air Nauru Tia Babaire e karekea te Air Nauru are e reke te route aio are e toua Air Nauru ao oti ae kangai bwa e aera kam aki bane n toka iai Tia Babaire ke tao tera. An Tia Babaire bon te kantaninga bwa ti bon kataia ni kaumakia bwa tera ngke ara tab oni mwakuri ni kabane Tia Babaire a nora naba aio anne te bwai ae ti kataia naba ni katanoata Tia Babaire bwa e bon ae ko na n touaki naba aio. Ma te koraki ake aki ko na n toua Fiji bwa akea aia bebwa ni boborau ke tao aia raa Tia Babaire e a reke tobwakia n aio Tia Babaire ann akea ae katukaki imwinta Tia Babaire ao e koaua ae ti bon kakoaua ae kabonganan te bwai ae te wanikiba Tia Babaire e rangi ni bobuaka Tia Babaire ma akea ara anga bwa anne te kabanea n tawe ae riai n roko iai kainanoia ke tao nake a nang kainanoa te service aei Tia Babaire.

Ngaia are an bon bukina are e katabeaki te Air Kiribati Tia Babaire bwa ngaia ae na karaoa te itera aio ao e koaua ana tei iaon waeia ke ana raa Tia Babaire eang ti bon teimatoa n ataia bwa te kantoka nakon te Air Kiribati n te tai aei e bon teimatoa naba ni kataki bwa ara botannaomata e nako naba n aia raa kanoan aia bua aio Tia Babaire e na rotaki naba kanoan aia bua n aron te kantoka are e tuai kona ni buti raoi te kambwana n aron are e na bon buti raoi n te market price Tia Babaire.

Ma anne te kawai ni waerake Tia Babaire ane te bae ti nang taraia ngkai Tia Babaire e koaua ann kanoan te nonori n te tai aei Tia Babaire ti na kataia ni manga noria bwa tera te way forward irouia ara kambwana ni kabane Tia Babaire ao anne ae ti na tabe ni mwakuria Tia Babaire.

E koaua e koteaki bwa e aera te Embraer e aera why te Embraer are kanga tao ti kataia e aera e aki kaman mwananga ke tao e raa Tia Babaire n aron are I a tia n taekinna n te tai aei e a tia ni manga are ian tuan te kibakiba are man te IKO ao engine are a bane ni karaoaki n 2019 Tia Babaire are iai te kabuanibwai nakon te max are te Boeing are te Max Tia Babaire are n ana *engine* are ngaia ngkai te *engine* ann ao a manga bane ni weteaki ni kabane *engine* ake a kabaeki man te kambwana are man te US are arei are Brad and Witney. Ngaia Tia Babaire anne ao ara kauoua ni Embraer Tia Babaire e na koro inanon te First quarter next year Tia Babaire ngaia are e na aki raoraoma.

Karokoan Nauru n te aekaki aei Tia Babaire I karabwa Te Minita are imwaiu Tia Babaire iai baika te kataratara Tia Babaire iai aron katakin aron te rinnako inanon te Market Tia Babaire ni karaoan aio Tia Babaire ngaia are ara kantaninga bwa iaon kawaina e nang tara n raa n aron are I a tia n taekinna n au maroro n te tai ae nako aei n te kataumwane ao e a tia kanga ti a tia ngkai ni kataia. E a tia ni kataia n reke teutana te kaeka ke te suppression ae ti kataia n ninianako i Fiji titabo ma e na iai ngkai te anga are ti na kona ni manga toua ao ni kona n land ikekei Tia Babaire. Ao ngkanne Air Nauru ngkanne Tia Babaire are raora ngkanne naba Tia Babaire ae iai ara kantaninga naba ma ngaia ann iaon kawaina ara kantaninga bwa ara Embraer ma te Air Nauru ao tera ni kabane Tia Babaire ti na joint aikai Tia Babaire bwa ti a tia n ataia bwa Fiji iai ana kataratara bwa e na aki tara te region ao tao e nang kibarake nakon aika araroanako riki Tia Babaire. Ngaia are anne ae ti bon kukurei n taekinna bwa anne te rongorongo ae ti kataia ngkai ni mwakuri iaona Tia Babaire.

Ma e koaua Tia Babaire e bon kainanoaki tobwakia kain Kiritimati Tia Babaire ao n aron ae ti ataia iai ara wanikiba are e mena i Kiritimati AKL are service na Kiritimati ao iai te CSO ane tao e kataki naba n tuangaki bwa are tao te wanikiba ngkanne ane ngaia ane te Air Nauru ae ngaia ane ritiniaki AKN Tia Babaire ane ngaia te kiba Kiritimati anne ibukia te Aono ni Mainiku.

Ngaia are te Tia Babaire n aron are I taekinna e aera kam a ritini wanikiba aikai Tia Babaire eti e na kakoauaki bwa iai wanikiba aika ti kabooi a kaboaki imwaira Tia Babaire are uowaa iai ae roko ane AKL Tia Babaire ai nimawa ngkai Tia Babaire kanga te wanikiba ae inanon baira, uoua ae zone ao iai ae ti ritinna are AKN ao iai uoua. AKL are kanga e roko imwaira Tia Babaire are raon are e aki roko are e aki roko iroua ao AKP ngkanne Tia Babaire ane e service naki ngkane Tia Babaire ao AKL ae ti check Tia Babaire ngkai naba ao uowaa ae operational ngkai Tia Babaire. Aikai ngkai AKR ao AKC are ara wanikiba Tia Babaire ngaia are Tia Babaire anne man te botaki are i mena iai I ataia ae nang korakora te tangiroa kainanoakin te service aio Tia Babaire bon ara. I a tia ni kaungaia ara kambwana I a tia n tuangia ni maroro ma ngaia e nang bubura ara taratara ao ti na kataia n taraia bwa e na aki bwakabwaka aron ara service aio Tia Babaire. Ami kataumwane kataumwane ni kabane Tia Babaire ti na kataia ni karokoi ni kabane bwa ti na bane nori ni kabane aron kanga meremeremi bwa ti bon kakoaua bwa aio te service ae ti bon riai n aki kabwaka Tia Babaire.

Ngaia are ti na kataia n taraia moa ni karaua n taraia raoi nanon te kambwana aio ao ana karekemwane ma ana raa ni kabane Tia Babaire ao are ti mena moa n te kamatebwai Tia Babaire ma I karabwa bwa e a tia ni karaoaki imwaira Tia Babaire ti a tataningaia. Ngaia are ti tabe ni waaki ngkai Tia Babaire ma an bukin kabonganakin te mwane n aron ae ti taekinna Tia Babaire ti teimatoa n subsidies aron biribirin te service n te Air Kiribati ibukia kain te Aono ni Kiribati n te tai aei n aron ae ti taekinna. Te kataumwane aei ibukia kain te itera Mainiku iai are ko kona n toua Fiji ao ann ngkoa are bon mena n te kataumwane ao ngkai n te tai aei iai ae are ko manga toua are ko a straight naba nako Kiritimati ao ann bukina ae raka Tia Babaire ao ara kantaninga e na noraki riain aei bwa iai ara botannaomata aika a tauraoi aia bebwa ni boborau ao iai aika aki tauraoi aia bebwa ni boborau. Iai aika rang tangiria ni katawe iai aika tao akea aia koraki i Fiji iai aika tao tera a tangira straight arei a ko na toaua arei Tia Babaire ai uoua te option ibukin te itera Mainiku ao anne bukina ae karaoaki Tia Babaire.

Ti na keiakina uotara ibukia kain Kiribati Tia Babaire ngaia are aikane au maroro ae I kan katera riki aron au maroro e aera ti kainanoa te mwane riki Tia Babaire ao ti kukurei n taekinna n aron ae taekinaki ti aki ti te Air Nauru aei are ti bon moan kataumwanea bon ibukin te Fiji Airways ao ngkai kai e a rin te Air

Nauru ngaia are e a manga reke te karaka ae ti a manga kainanoia ibukin te kauoua n route are e na touaki n straight nako Kiritimati. Akea te raoraoma ara kantaninga bwa e na iai babaire aika ti na karaoi iaon tarakin te sector aio bwa e na kanga arona nakon taai aika na roko, man au taeka tabeua aikai Tia Babaire ao I butimwaea moan warekan te Manga kataumwane aei e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ngkane n ara tia maroro are imwina Te Minita man te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko ai tokamauea Tibiika ao ko rabwa ngkai ko anganaki bwa N na maroro iaon te Manga kataumwane are tabekia te Kauoman Beretitenti. E riki teirakeu te Tibiika ae ko karineaki bwa te kaitara te Leader n te Kaitara e mwanewea Minita aika a mwananga nako ni kakioa te botaki i Hawaii bukin tera a mwananga Minita aika mwaiti.

I nanokawaki iroun te Leader bwa ngaia ngkana ko bon aki kamatebwai raoi ni kakaea bukin te mwananga ao ko a teirake naba n taetae ni kabuakakai ae baika e karaoi te Tautaeka ao ko aki tau n riki bwa te Kaitara ngke n te Leader. Bwa are e taku a rawata Minita aika a mwananga nanona e aki kakaea ana kakae raoi ao e a bukibuki naba ti uoman Minita aika mwananga ti uoman e aki mwaiti. N ana maroro a mwaiti Minita aika mwananga kaotana bwa te maroro e anaki n te kabuakaka ao katarabuakan te babaire e a tia mai iroun te Tautaeka ae ngkai. I nanokawaki ao I tara te Leader bwa e aki tau n riki bwa te Leader ao n tataetae n aekakin aio.

Eang bon ti uoman Minita aika riai ni mananga ao e kariaia te Cabinet bwa ngkai e waeai bwa e taku e riai riki ni mwananga are bon Te Minita n te MCIA e aki riai te karariki bon koteia. E aera ko a karariki ao ae I a teirake ao e mwananga bwa n te Cabinet bwa are ngke te runga arei e na boo i Hawaii ao ngkana Hawaii e kaan ma Kiritimati ti 2 te aoa ao taan mwaie aikana a mwananga ngkana kam noria bon kain Kiritimati ni kabane ataei aika uarereke ni karokoa a ikawai. E kabwataki n te cabinet bwa ana mwananga kain Kiritimati ni katoa katein Kiribati n te maie ao bwaai riki tabeua ngaia ao I mwananga.

Ma kakaea te mwananga anne bwa ian ana advice naba te cabinet are ngai bon iai au travel oversea I aki kumea te mwane ann bwa e kabonganaki ibukia kain te Delegation ngai I aki. I bon kumea au

kataumwane n te ririki n teuana te tai n te ririki overseas ao I kumea are bon au kataumwane man te Linnix kakaea ma tai nakomai n atongi baika bwa e aera Minita a mwananga bukin tera ao e aera kai N na aki mwananga ma au botannaomata aika mwananga ni kaota matan Kiribati n te katei ni maie ao tera riki. E aera e na aki mwananga Te Minita n te Aono n Raina ao ngkana ko taraia ao ngaia e kaan bwa ti 2 te aoa ao te Cabinet e kabwatia a na mwananga kain Kiritimati taan maie, taan eke, ao e boraoi riki te kantoka ngaia are e kabwatia ma ngai e bon advice te cabinet ngkana iai nikiran am mwane n te travel kabongana ao I kabongana ao I katuka te mwane ane nakoia riki ake a bon riai ni mwananga aika iai aia tarena ae ana kaotia nakon te aonnaba ma ngai I aki. Ao e aera kai n aki mwananga bukin tera, kakaea am kakae bwa ngkana e a bairea te cabinet e aera ko na ribai ni mwananga tera ami bwai kai kam na ribai bwa N na aki Mwananga.

Ai kamimira Tibiika ngkai e a mwaneweaki a mwananga Minita aika mwaitira tara ane e mwamwanaga te aba bwa bon ti uoman Minita, nanona te tia kewe ao tera burena kan tuangai I kabanemwane n aki aki akaka. I bon mwanenai ian te kataumwane mwanangau n te ririki teuana ma teuana ao ngke okiu mai ikai imwin te Parliament I kabongana I aki bakataea mwanen te Tautaeka ao ane e bon katukaki te mwane ann ibukin ibukia te delegation are ana kaota aia tarena ko kan ataia. Tao ko ataia ngkanne ngai ae I mwananga bon kotea te ara ao ane ngkana ko karariki ao ko aki tau. Ngaia are bon ngai ae I mwananga ao e aera kai na aki mwananga.

A kakaitau kain Kiritimati ko rabwa ngkai ko iria am botannaomata e aera kai na aki iria ao nora tabeu ikekei nora te tamnei bwa ti ngai ae I kaotai riki I aki mi miss te botaki ao kanoana ni kabane. Bwa I nako ni kabongana naba ana kabanemwane naba te Tautaeka I aki tour as a tourist bwa ira te babaire ian naba barongan kaotan tei Kiribati ike e nako iai. Ao ane I tei irarikin Kiribati e toko waeu iaon te aba, I taekina Kiribati e unamatanang te bong aio ba e toka waen natin Nareau iaon Hawaii. I aki bonganan ngke I mwananga ai kamimira te karaki e aera ngkai a mwananga Minita ae ai mwaitira bon ti uoman e aera e nang bati te bakantang tataninga rokom bwa ko na riki ni Minita ao ko nang tibwa kona n tarai bwaai ni kabane.

Ngai Te Minita n te Aono n Raina I bon kakaraoa ae riai ibukin ana bwai te botannaomata akea te bai ae I kabakataea ngke I moan Minita ni

karokoa ngkai I barongai raoi ana bwai te Tautaeka bwa ana mwane te botannaomata. Ma are tai waewaea Te Minita ae iri nako Hawaii bwa eti e approve te cabinet ao I kabongana I aki kabongana te mwane ma I kabongana are bon ian kariakau ni mwananga n au kabanemwane n te ririki teuana n te overseas travel.

Eang Tibiika e aera e a mwaneweaki n ribaki te kiba nako Kiritimati ngai kai I kibamai I kiba mai Kiritimati nakomai I kabongana te kiba anne. E tang nanou iroun te Parliament e kabaeaki arau bwa N na kiba nakomai ae Te Minita ao ake raou a kiba nako Fiji nakomai. Ko kakaea ke ko aki I kabongana te kiba an ao I taku I a roko ikai ao a kiba rimwi ake raou tariu bwa a kiba nako Fiji ao a roko ikai. E tang nanou bwa Te Minita ngai ma e aera I a kakibaki nakomai ao I kukurei I kabongana te kiba an ma te nanorinano. Ngaia are kaekaeta te maroro ngaira official ao kain te Tautaeka ti kabongana te kiba an, antai ae ko taku bwa e aki kabongana Te Minita n te Aono n Raina I kabongana te kiba an. Tera baireakiu e taku te rongorongo nakon te kabanea ni boraoi iria ao are e barongaki I a kariaia naba, ao an ao ngke I roko ao I tuanga te cabinet e aera ngai I a kiba n direct mai Kiritimati ni kangai ao e aera tariu akekei a kangai tao a bon manga pay extra ni bon oin aia mwane e aki bure ngkanne ane ke tera te babaire.

Ma I kabongana te kiba ane te Air Nauru Kiritimati nakomai I kabongana te maroro aera kain te Tautaeka aki kabongana ngai I kabongana kam na aki waewaeai bwa I kakaraoa ae raoiroi ma e bongana te kiba n te Air Nauru nako Kiritimati iai bukina bwa te Tourism destination ti na kabongana naba ibukia ataein te reirei ngkana e aki tauraoi te kaibuke ao a na baonaki ataein te reirei n te Air Nauru ni kaokaki nakoia aia utu. Moan te bongana te Air Nauru iai bonganan bwaai ni kabane aikai ti kataia ni *maintain* bwa e na aki mauna bwa are ana katamnei te tourism ti na kaunga Kiritimati bwa te Tourism destination ao ti kataia naba ni compare Air Nauru ma Fiji bwa e nga riki ae ti na taraia bwa e cheaper ke e raoiroi riki ibukin te reitaki nako Kiritimati.

Ngaia are te reitaki ni kibakiba nako Kiritimati aban Kiribati tai kamangora te aba ae Kiritimati ngkami kain te Kaitara tai kamangoria kaungaa ngkana te kabanemwane te kabanemwane. Bwa are ko na riai moa ni bwati ni kabanemwane imwain ae ko kaikoa am mwane ngkana ko kabi ko aki tau ni kaira Kiribati. Ngaia are e raoiroi

te maroro ao kam ata kanoan ami maroro.

Tibiika ae ko karineaki naba e aera ngkai ai Manga kataumwane e aera e na waewaeaki ngkana ko kabwatia an bon kabwatia naba ao ko boutokaia ao e aera ko a manga rereianako eti tabem an. Ma kakaea raoi n anga raoi te koaua ni koaua bwa e na ongora Kiribati ao e na kakoaua bwa bon te koaua ni koaua am rongorongo ae ko kanakoa ngkai. I taraiko Tibiika taraia kain te kaitara bwa anga rongorongo aika aki raoiroi n eti nakon te botannaomata ao ti a manga taninga naba are ana manga teirake bwa iai ngkane ae na manga teirake riki ni kabuakaka naba te bae e karaoaki aei bwa ti na manga ongora naba irouna ana manga otei naba ana taeka aika kairua ni kauna Kiribati n akea koauan aia maroro.

Tibiika e aera riki e mwaneweaki iaon taekaia Minita ae I a tia ni kabwarabwara au reke ngkanne e a mataata ngaia are iaon te Manga kataumwane aikai aika e mwaiti ao I taku bwa e riai ao e bongana ibukin tobwan ao kaitaraan ana kangaanga te Tautaeka are rinanona. N aekana are nako iaon te rinerine iaon riki naba te SOE I taku bwa e tamaroa te Manga kataumwane aio ian naba ae boutokaia te kaitara ma I kaokia riki te Tibiika I taku bwa a tia ni kataraki buakaki te mwananga nako Hawaii bwa angkoa ai bon te mwananga ae kabanetai. Ma e bia taraki riki bwa te mwananga ae bongana ibukin katein Kiribati ao e bongana naba bwa ana iri Minita ngaia are ngkai e mwananga Te Minita man te Aono n Raina ni ira te Runga ni maie anne ao I taku bwa e bon kakanikan mwananga bwa e bon kariaiakaki man te cabinet ao e bon mwanena mwananga naba bon mai ian ana kataumwane te Linnix ao aika bon mananga e bon anaa te mwaiti n aomata riki man te Aono n Raina ke mai Kiritimati.

Ngaia are e bongana mwanangau Tibiika moan te bongana irarikin baike e mwanewei te Kaitara bwa e aki nori baka riki iaon Hawaii. Teuana naba mwanangara n ae nako I kataia n reitaki ma te University of Hawaii ao te BYU ann naba kanoan te mwananga ae moan te bongana. Ti mwananga ngkai ao a bubuti ataein te BYU ake i Kiribati e kona ni kukurei te Tautaeka n ronira ngaira ake ti aki kan nako n te USP ao ti kan nakomai n reirei n te BYU? An kanoan ara maroro ma ngaia bwa ngaira ngkai ti kawa bwa ti bon roonira ao ti kabanemwane iai ti nakomai ni manga mwakuri inanon te Oo n te reirei ibukin roora, ao ane naba kanoan bonganan mwanangau nako Hawaii.

Ao I kukurei bwa I a tia ni maroro ma te Education ao a kariaia ane e kan nako Hawaii BYU ke te University of Hawaii ao e riai. I maroro naba ma uoman imatang aika reirei naba ma te University of Hawaii are bon ngai ma au Tia koroboki ti karekea naba ara tai ni maroro ma nakai ibukin naba kaungaiia ataein te Aono n Raina bwa are ti katea LC Triples ao ti iangoia bwa Form 4, 5, 6, 7 ao a nang aki nako Fiji bwa are e kan riki Hawaii a nang kangai naba nako Hawaii nakon te University of Hawaii ao riki te BYU an naba bonganan mwananga ngke I mwananga. Bwa ti a taraia e a onrake Fiji ao I taku bwa ane nang ana reke bwa ataein te Aono n Raina a kangai naba nako Hawaii. Ti kataia naba ni mwanangara naba aio ao I kataia naba ni karekea ian ana advice te Beretitenti ao te Cabinet antai ae na kona manga reke bwa ana Tia Tei Kiribati ikekei.

E bongana naba nakou Tibiika bwa iai ataein Kiribati aika akawa mai Kiritimati ae akakawa a katokaki naba iroun taian Kambwana i Kiribati nako n akawa ao akea aia visa a bakaraewa i Hawaii a tiku naba inanon te tabo arei n akea. Iai naba te bwai teuana ae ti kakaea naba bonganana ngkai ti a reitaki ma te onaoraki te Straub Hospital iai te onaoraki i Hawaii ae free nakoia kain Tebetebeke ae iai te mwantiaka naba irouia nake kain te Tautaeka ni kawai bwa a manga tiatinia kain Kiribati aika nanako n te onaoraki ann. Moan te bongana mwanangau ao ae N na kateia naba ngkanne ni butia te onaoraki bwa e na manga Investigate te rongorongo nakon te onaoraki aio bwa angkoa te bon free e free Tuvalu, Nauru iaa iai mwane ni buoka ma e kawa Kiribati ao kain Kiritimati a manga tiakanaki irouia Taan Tei ao kain te Tautaeka ni kawai ao aio rongorongona ane bwanin ngke ti noria naba i Hawaii.

Ngaia are N na bubutia naba te Tautaeka bwa e na mwananga Te Minita n te onaoraki ao antai riki e na nako ni kakaeaki rongorongo aikanne moan te bongana mwanangau ae iri naba ni ira te maie anne. Kakaeakin buokaia ataei aika akawa ae kain Kiritimati a kauauaki i taari ngkana ana kaibibiti nakon te kaibuke teuana. A kaewenakoaki a uaua a kawa ataein Kiritimati ao ane naba te bwai teuana ae I nako naba noria ao akea aia visa ao ane a bon tiku naba nako Hawaii ao a bon tiku naba inanon te tabo are aki kona n otinako. Kanga taian raa ane ai 5 ana ririki ai 6 a tuai man oki ao antai ae karaoa te kamwakuri aio te nati ni Kiribati ae rekereke i Hawaii ao aio naba bukin mwananga ae I nako ni kakaea.

Bwa ti nang riai ni kibaria ngaira te Tautaeka aio te Tautaeka ni kakaei rongorongo raoi ae a kawa te nati ni Kiritimati ae a bakaineaki irouia bon i Kiribati ae iai rekerekeia iaon Hawaii iaon te kamwakuri n te akawa ao iaon naba kanakoan te aoraki mai Kiritimati nakon te Onaoraki ae te Straub. Ti a tia ni waakinna ngkai ao N na tabekia bwa AOB naba ngkana e mwawa bain te Cabinet bwa e nang kakaeaki rongorongo aikai. Bwa a iowawa nake a tia n riki bwa kain te Tautaeka ae nako ao iai naba ngkai a bakaineia te nati ni Kiritimati iaon tikuia iaon Hawaii.

Ngaia are mwananga e bongana e bongana ngaia are tai tara mwananga nako Hawaii bwa te karemereme man bwanau aio Tibiika ao I kukurei ao I boutoka te Manga kataumwane aio ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ngkanne N na iai am point of order te Leader n te Kaitara ngaia ao kanakoa am point of order.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ti teuana au point of order te Tibiika ao I nang kaitaua Te Minita bwa e nang kaeka au titiraki bwa are bon tabeu bwa N na riai n titiraki.

Tibiika: Taiaoka te Leader n te kaitara kanakoa te baere e kumea am maroro iai Te Minita n te Aono n Raina n te aro are e aonga n are birimwaka ara mena taiaoka, I anganiko

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika I kan kaeta ana tao kabwaranakoan au maroro kabwaranakoan buaka au maroro iroun Te Minita ae karineaki bwa are e taku bwa I waea mwananga bwa e aera I riba mananga ao kai ti aki anne au taeka bwa I aki kangai I riba mwanangan Te Minita are temanna.

Ma e rabwa bwa are e a tia ni kabwarabwara bwa titabo ma e mwananga bwa tao te Tia Tei mai Kiritimati bwa are e iria ana botannaomata mai Kiritimati. Te Tibiika e taku Te Minita bwa I kamangora Kiritimati ibukin au titiraki iaon te Manga kataumwane ibukin te kibakiba nako Kiritimati ao I ti kan kaeta an. Ao I taku bwa akea ibuakon au maroro ae I taekinna bwa e riai n aki kabanemwane te aba iaon te kibakiba aei ma e na riai ni kamanenaki raoi tao anne I kan karaua nanon Te Minita bwa I aki kanga akea au taeka ae I kotokoteia iai ao akea au taeka ae I riba te kabanemwane iaon te kibakiba aei, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara ngkane ti a nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei

temanna ae karineaki mai Kiritimati Hon. Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao bon taeka riki ni kamauri nakoira ni mwaitoron te tairiki aio man bwanaia kain Kiritimati riki ao Kanton ae moan te mangori ao kam na bane ni mauri.

E rarabwa ao I boutoka Manga te kataumwane ibukin 2024 te Tia Babaire ao iai bukina irou aika riai ane te moan kataumwane ibukin katei abara ao te Tautaeka, te Tautaeka n nanoa. E koaua ae bon te wiiki aio naba ao I uringa ana kaoti te Tia Tei mai Arorae are butikau iaon kateimatoan kanga kateira ao e rangi ni mwaiti te kakarongoa iaona, ti na riai n taurabwa kateira bwa I taku bwa bon ane teuana ae kaea nanona te moan kataumwane ae aio.

Ba te bae I karabwarabwa iai te Tia Babaire bwa angia a mwananga kain Kiritimati bwa are e kaan ma te Aono arei ao e nang rarabwa anne e rabwa te Tautaeka bwa a reke mwanangaia taan maie, taan bwatere, taan ranara riki ake mai Kiritimati nako Honolulu. Ao teuana te issue are I kataia n raise n te tai aei nako bwa te kangaanga bwa ti na kanga n sustain ara culture ara katei. Ti na kanga n teimatoa bwa ana teimatoa ara koraki n taurabwai ara katei ko na ti nora bonganan am katei ngkana iai te motivation nako iai.

Ao I taku bwa mwanangaia nako Honolulu taan maie mai Kiritimati e bon angania bwa teuana te motivation bwa ana teimatoa n tararua kaubwaia ae kateia bwa ngkana a mwamaie naba n reirei te maie ao aki nako tinaniku e na bon kananokawaki bwa e na manga bon bwara naba nanoia. Ao e rabwa te mananga arei bwa I taku bwa a moanna ngkai n ataia te roro ane iaon Kiritimati ao imwin te mwananga arei ao kanga e a moanna ni mwaiti tenan botaki ni bwatere ane a tei bwa ane a kakatauraoia bwa are ataia bwa ngaia iai tenan festival ae kanga e na teimatoa ni kakaraoaki iaon Hawaii. Ao ana bon ataia bwa ngaia naba ae ana mwananga te Tia Babaire bwa are ngaiia ae a rangi ni kaan riki ma Hawaii ngaia are e rabwa te kabanemwane aio bwa I ataia bwa tao e koaua ae ti taraia ae te kabanemwane n aron te kantoka ma tera ma ngai I taraia riki ni iterana ae bubura.

Teuana te issue teuana kanoan te KV 20 ae ti taraia bwa ti na kataia ni promote te tourism ti na promote te tourism rinanon ara culture ao I taku bwa ngaia aio ae koro bukina ao e rabwa te babaire bwa a mwananga kain Kiritimati angina nako

Honolulu ao a oki ao I taku bwa a bon bane ni kukurei. Ao a manga teimatoa naba ni bon rei bwa ataia bwa manga iai riki tao te mwananga nakon te Aono arei ao akea riki ae kona ni mwananga man te Aono ni Kiribati bwa are Kiribati e raroa ao Kiritimati moan te kaan.

Te kauoua ni point te Tia Babaire ae I noria iaon te Air service ao e koaua bwa aio naba ibukin Kiritimati Tarawa ma Kiritimati, ao I taku bwa bon aio te kainano teuana ae e a kaman noraki n taai aika nako e rabwa naba aio bwa e teimatoa te mwamwananga e teimatoa te Air service ibukia te nati ni Kiritimati ao N na aron are e taekinna au Minita ae moan te karineaki irou e a bongana ibukia taan mwamwananga ataein te reirei ke tao antai ake a kan mwananga imarenan Kiritimati ma Tarawa akea manga aia kabanemwane tao nako Nadi bwa te kangaanga naba ngkana ko na uabwai. Bwa are ngkana ko na mananga mai Kiritimati nako Tarawa ao a roko naba tenan message iroum taiaoka kanara te ika nenea, taiaoka ao ngkana ko nang uoti am bwai akanne nako Nadi bon moan te kangaanga bwa are kona uakenakena.

Uotaia ngkai mai Kiritimati nakomai e a nangi ni bebete ti teuana te step ao a roko naba ikai ma kanaia aia koraki are tao a bubuti te ika nenea, te nnewe, terana riki bwa are akanne marin abara n te aono arei. Ngaia are e rabwa ao e koaua bwa ti nang tangiria bwa e na continue te service aio ao n aron are e taekinaki tao e koaua iai akana a mwamwananga nako Fiji nakea ti na bubuti bwa tera ngke ko na kamanenaki te service aio iroura ni kabane bwa ngkana ti bon kamanena ao e na bon teimatoa.

Ngaira ti nanokawaki n ae nako ao ti aki ara babaire bwa ti na nako nako Nadi ao ti na nakomai e a roko naba ara ticket bwa ti na kiba nako Nadi ara bubuti nakoimi tao nake a tabeakina naba aron mwamwanangara ti aki kan nako Fiji ngai te aomata ae I aki kan nako Fiji I aki kua i Fiji. I reirei i Fiji I mwakuri i Fiji I a tangiria bwa nang nako n tiku i Kiritimati ao I tangiria naba bwa N na taunaki i Kiritimati te Tia Babaire. Ngaia are ai bon au bubuti nakoimi kam aikoa manga kanakoira nako Fiji bwa ti na toua Fiji tao ngkana bon iai riaina ae eti ao kam a kanakoira nako ikekei n aron ngke kanga te moan mwananga ao kam tuangira kam nang roko ao ngai I bubuti.

Te Kiraaka ko kona moa ni kanakoai nako Nadi ao ko katukai tabeua te bong I a bon kaboa aron tiku ikekei ma I kainanoi moa bwa N na kabooi bwai aekakin aikai bwa are n tuan te

Maungatabu akea bwaiu aikai bwa N nang tibwa manga kabooi N na karekei moa tao bwaiu a reke ao nang tibwa ko na ngkanne n rinnako n te Maneaba ni Maungatabu. Ao e rabwa bwa e ira nanon anne te Kiraaka ao te Maneaba ni Maungatabu ma e rarabwa.

Te bae e kakawaki bwa ti na ti teimatoa ni bubuti kamanenan te service aio bwa ngkana ti teimatoa ni kamanena ao e na bon kona n sustain itself over the years ao e koaua ni bon aron moan waakin tao te kibakiba e na bon bae ni iai te mwarara ma ngkana e noraki bwa e teimatoa ni kibakiba ao taan mwamwananga naba a build up aia confidence bwa ataia ae ngkana ti book arara e na aki manga taonaki te wanikiba. Ao kanga a bon moanna ni maraki nanora bwa te kiba n te Moanibong ae nako aio e manga taonaki ti taku e aera Air Nauru aio ngkai e manga taona naba ana kiba ao bon are mai imwaina naba.

Ara bubuti nakoimi ake tao ngkami tabemi tera ngke kam kona ni bon bubutia te Air Nauru bwa e na bon make sure bwa ana tai ni kiba e na bon kiba bwa ngkana e a bon kikiba iaon taina ao ane naba teuana ae ti na bon kona *encourage* tenan tourist bwa are tenan tourist aki tangiria are ana book aia ticket ao e nang boo aia tai ni kiba ao e a manga cancel. Anne kakateken te Fiji Airways bwa are Fiji Airways ngke e bon kotea ana tai are e na kiba iai are e na roko ao are e na kibanako iai ao iai ana bong ake e na roko iai e aki kona ni miss tao anne teuana ae ti na kataia ni improve te Tia Babaire.

Are imwina te Tia Babaire te point naba ae rangi ni uarereke tao e koaua iai taian kabwakamwane akana a irekereke ma te Statutory expenditure ao e koaua aikai kanga e irekereke ma tenan court orders ao tao bon aikai ae ti kona n totokoi tao ti kona n totokoi aekakin kabanemwane aikai ngkana tao ngaira ake tabera. Ti bon karaoi tibwangara bwa ngkana bon te bwai ae na riai ni kabwaki e aera bwa ti nang tautaua ao n tokin te tai ngke ti a tautaua ngaia e a roko te tuua nakoira. Tao ti na bubutia Minita kam na bubutia ami Taan Mwakuri ake tabeua aikai bwa ngkana bon bwaai aika ana riai ni kabwakaki an bon kabwakai ao an tai manga taui bwa tokina kam a manga taui ae manga riki e manga rin naba ikai bwa manga te kabanemwane ae na manga uotaki naba.

Ara bubuti nakoimi bwa tera ngke kam bon kona ni karaoa raoi tibwangami bwa ngkana kam karaoi tibwangami ao tao e na bebete riki iai aron ana kabanemwane Kiribati ao tao e a kona riki ni bongana ara

mwane aika tao aikai nakon bwaai riki tabeua aika riai. Man tokin te karaki te Tia Babaire ao bon ara karabwarabwa I a raona ana karabwarabwa au Minita riki ibukia ara botannaomata ake i Kiritimati bwa I taku bwa angin te supplementary budget aio angin Manga te kataumwane aio bon ibukia kain Kiritimati. Te service ibukia kain Kiritimati ao e koaua ae Kiritimati n aron ae taetaekinaki e atia ni mwanuokinaki taekana n taai aika nako kam a tia ni mwanuokinira kain Kiritimati ngaia are bon tokin te tai ngkana ko a roko i Kiritimati bwain te ririki iraua akana a bon teimatoa akea te bwai ae ti noria. Ti tangiria bwa e na birimwaka Kiritimati e na kanga ni birimwaka Kiritimati e na ti birimwaka Kiritimati ngkana ti kataia ni kabirimwakai riin ana waaki ao I taku bwa teuana ae a waakinaki aio te wanikiba ao ngkana e teimatoa te wanikiba aio ao antai ae ataia ao e nang kona ni manga uouotia riki tenan tourist aika tao a roko mai Australia mai New Zealand mai iaa bwa are e a direct te kiba. Mai Australia tao nako Nauru nako ikai ao nako nako Kiritimati ao terana riki.

Ara karabwarabwa ngaira kain Kiritimati nakoimi ngkai kam a kona n uringira ao tera ngke kam ko na n teimatoa n uringiria ti aki n tao n ti tenan services aikai tao kam a karababai riki ami services nakon ake tabeua e aonga ni birimwaka te rikirake ao n aron ae ti taetaekinna. Kiritimati bon te moan aba bwa are arei te moan tabo ae oti iai taai ao arei naba ngkana ti uringa te Millenium ao tao bon arei moa te moan tabo ae ataki bwa Kiritimati te moan tabo ae nora otin taai. Aio te tabo are oti iai taai ao ti a bon ataia naba bwa iai te maiu bwa are oti ngke e oti taai ao ko ataia naba ko rabwa te Atua bwa ti a manga kauia naba te ngaina aio. Bwa ngkana ko aki nora otin taai ai bon te kananokawaki ko nang ira bungin taai ao bungi taai ai bon te kananokawaki bwa ngkana ko a manga aki nora otin taai ai te kabuanibwai.

Ngaia are tera ngke ti teimatoa n ururinga abara ae Kiritimati are e moanaki iai otin taai are a mwananga mai iai nake teniman tenan taan rabakau ake teniman are a roko naba mai iai bwaai aika teniua aika nangi ni kamimi are te kora te tirewa ao te mura ti tuai man kona ni kinai bwaai akanne. Ti na ti kona ni kinai ara kora, ara mura ao ara tirewa ngkana e teimatoa kiban te wanikiba aio nako ikekei ngkana e teimatoa promote nakin te tourism nako Honolulu ao nakon taabo riki tabeua ao e na moanna n roko te roko iaon Kiritimati ao ngkana e roko

te roko iaon Kiritimati ao kam bon ata Kiritimati ti aki ti abara. Bon abaia naba kain Kiribati mai tabona nako tabona bwa ngkana ko roko iaon Kiritimati kain Onotoa ake ikekei, kain Tamana ake ikekei, kain Arorae ake ikekei, kain Beru ake ikekei ai bon kain Kiribati ae bwanin bon manga Tarawa te kauoua ao tao aio te tabo ae ti nang karaua ngkai n tarataraia bwa e na riki bwa teuana te tabo ae na manga mwemwekarake Kiribati nakon taai aika na roko.

Te bubuti nakoimi tera ngke ti teimatoa ni kamwaita aron te reitaki ma Kiritimati ao n aki mwamwaninga taekana ao a rabwa aikai bwa ti a noria bwa e a kakamwakuri. Man maroro aikai te Tia Babaire ai bon bwanau riki ni karabwarabwa ibukin Manga te kataumwane ae ti bon ataia bwa ngaira kain Kiritimati ae ti nang mabiao mai iai ao ngaira kain Kiritimati bon ngaira kain Kiribati ae bwanin bwa are e bon bane angina akana ikekei. Ngaia are ko rabwa Te Minita ao te Kauoman ni Beretitenti ae ko rangi ni karineaki ibukin manga am kataumwane aio ma te bwana ae moan te mangori ao e nanorinano ao I a manga butimwaia ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai te Tia Tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa Tia Babaire ao imwain ae i kanakoa ana maroro Tarawa Teinainano ae koaua ae te aba nanorinano te aba nikoiko ao ni kawaniko ao n tobwaiko ao I a tabekia bwa te inga ae taka bubura Tia Babaire, ni bwanan te Tokatarawa ao e a kangai n te tairiki ae tamaroa aio kam na bane ni mamauriaki ni moa mai iroun te Beretitenti ae karineaki, mai iroun nakon naba te Kauoman, Minita ni kabane, Taan Mwakuri aika a korakai ao a kan maoto riin nukaia ao ai bon ngaira ni kabane ma taan ongora ao n arana ao n ana tangira ao n ana iraorao te tamnei ae raoiroi ao N na takaruaia ni kangai te Tia Babaire ae ko boto kam na bane ni mauri.

Tia Babaire iai uoua ao N na kataia ni kauarerekea au tai bwa e a bwakanako am tai te Tia Babaire N na ti kabaitia. Teuana I neboarake Te Minita bwa e katerea raoi nakon Kiribati te koaua ni koaua ko rabwa Te Minita bwa e bon eti ae ko taekinna bwa te bwai e wene ni kabane inanon te Supplementary ae tabekaki ao e taku te taeka. E reke te tai an teuana, te kauoua e manga taku e tiraua Te Minita Tia Babaire tera nanon taeka akanne te kabunrere. Te kananoro taiaoka

ngkana e a bon wene imatan ao aei te Tia Babaire ae e bon nang teretere e MCIA ao MLPID. Ko na kanga riki ni karioa te taeka ae kangai e reke te tai ao ko full stop ao ko manga kanakoa e tiraua Te Minita e tiraua. Tera nanon te taeka ae tiraua kan tuangai te Tibiika tera ae tiraua ao kai aei ti temanna, uoman e aki tiraua.

Ngaia are tai kananoroa Kiribati ao ko a bon ataki n aekan am taetae aikai Tia Babaire bwa ko anaa te bwai ao ko a unoria naba ai bon te tia unounori ngkoe kabwara au bure Tia Babaire ngkana e bure au taeka anne. Tia Babaire e taekinaki ae kangai e na bon kaeka te Kauoman e na bon kaeka ma I kabwara au bure ngkana tao I biririmoa.

E taku te taeka ko kabwarabwara ma ko aki anga te kirati e aki mataata, I kona ni kabetei te Tibiika taiaoka bwa e a bon nang kairua ngkana ko bon ngkoe ae ko babanga ni kabwarabwara ao ko bukibuki ike ko bukibuki iai ai bon te kaoriori nakoim Kiribati ko bon ongo ao bon mataku ao bon ongora. Aikai aekain bwai ao aekan rongorongo aika I mino ao I kawa iai ngaia are taiaoka.

Tia Babaire e rabwa kotean taian Manga kataumwane ma e aera e aki koteaki ae $84,338 bwa e na ongo Kiribati te Tia Babaire ao ti na karabwa te Tautaeka bwa e a karekea ngkai ana mwane N na bon warekia te Tia Babaire bwa are bon e mena inanon te boki I aki oteia katauai taiaoka. E a reke ngkai te kabomwi nakon Mister David Lambourne ae mwaitina $84,338 ao e na bwakara te oroben e na rereke anne. E aera e aki taekinaki ao a katuruaki aika tabeua ngaia are aio Kiribati ko na karabwa te Tautaeka bwa e a kaitiaka te bwai ae e aoria I a rawa ni manga tibanako ma I a katikua ao ti kangai bwa aio antai boona boon buu ngai ao kai e rabwa ane ao e aera e aki taekinaki ngkana te aomata ngkoe ae ko rang kikirati. Angan Kiribati bwa e na ongo ao ko kotea arei ao arei ao arei.

Tia Babaire e rabwa te Tautaeka ao bon te bubuti nakon te auti aio bwa ti na aki taekinna ni kangai ao ti a kauarerekea naba bon karaua raoi n aekan Te Minita ae taetae ao anne e katurua, kakiratia, e katangaina ao ko ongo Kiribati ma are ngkana te baere ko anga ao ko a ti kamotia naba ai bon te tia rabakau ngkoe. Ti aki te tia wanawana ae bon tiaki ao I nanokawaki Tia Babaire bwa tao e bon aki ko na n aranna bwa te Leader n te Tia Babaire I kabwara au bure I kabwara au bure bwa tera bukina Tia Babaire. Ao mare a riai ni mwaing aikai nako ikekei ngkana ngaia anne ao anga rabwataia kai a bon tuai man kakaoti Tia Babaire.

Ngaia are ngai kanga I nanououa bwa bon kain raoia ke ti aki a tuai man kaoti ao ngkana a roko a bon tekateka ike a tekateka iai te Tia Babaire ao ai bon kamaura ae ko botiko bwa e na noria te boo bwa a roko ao a kangai a ngaia a bon mena ao akekei ngaia mwaitia akekei, ao aikai mwaitia ao aikai. Tia Babaire ti na anga ae kiraati nakon Kiribati ao I aki ataia bwa ana roko ningabong ke ana aki naba ao ngkana a roko ao ana manga tekateka iaa.

Ngaia taiaoka Tia Babaire te bebwa are ko kabutia te Tia Babaire e rabwa ma kai ai ngkam bwa kanga ti aki ataia bwa bon raoia n ti te bebwa ke bon raoia n te koaua. Taiaoka Tia Babaire kona kaitiaka raoi aei nakon te ingabong bwa are iai ae na tabekaki ao I a bubutiko te Tia Babaire. Tia Babaire man aikai N na aki kabwabwaki N na kauarereke ao ngkana tao iai tibanakon te maroro te Tia Babaire taiaoka I kabwara bure iai Tarawa Teinainano bwa te aba n nanorinano, te aba n akoi ao te aba n tobwa kabwara te bure ngkana iai tibanakona. I a toki ikai Tia Babaire ko rabwa te Kauoman n am kataumwane ao tenan officials bwa e butimwaeaki am Manga kataumwane ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkane ti a manga nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Honorable Tibiika tao imwain ae I waaki ao ai tibwa moan tai ni maroro iaon te bong aio ao I a moana au maroro n te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki ao ara Beretitenti ae rine, te Kauoman Beretitenti ae karineaki, ara Minita aika karineaki ao Taan Tei ni kabanea ao ai bon te Leader n te Kaitara bwanaia kain Tabuaeran ao kam na bane ni mauri.

E rabwa ao te Tibiika tao iai au maroro ae e na rangi ni kimototo iaon te Manga kataumwane ae rangi ni kakawaki aio iai kakawakina aika I nori ao N na taetae e na rangi ni boboto au maroro kanga bon nakon au abamwakoro ngkai iai aika tia ni maroro iaon te Manga kataumwane ao ngai kanga e na boboto iaon tera kanga kainanoia kain au abamwakoro ni irekereke ma te Manga kataumwane aio. Ao te Tibiika tao ngkana ko ataia ao ai uatai au tai ae N na riai ni maroro iai ao e aki tao e bure au kauti ngkoananoa ao n te bong aio e bure naba au kauti ngke N na maroro iaon te kataumwane. Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa te maroro iaon te kataumwane e rangi ni kakawaki bwa ana ongo bwanara

kain ara abamwakoro n anga naba ara boutoka nakon te kataumwane are e a tia. Ma tao bon anne ana babaire Madam Deputy Speaker are e a tia n anganira n te tai are nako ti karinea anne ma ara kantaninga bwa n taai aika na roko ngkana arona bwa e na kona n rinnako te bubuti bwa ngkana iaon te kataumwane tera ngkana e bon bane n reke ara tai ni maroro ngaira Taan Tei ni kabane iaon te kataumwane ngkai e bon roti ni kabane maiuia ke kainanoia kain ara ara abamwakoro. Ngaia are e kakawaki bwa ti na bon anga naba bwanaia kain ara abamwakoro n angan te Tautaeka ara kakaitau ibukin katauraoan te kataumwane ae rangi e rangi n tamaroa are e a tia n uotiarake te Kauoman Beretitenti.

Tao N na maroro iaon te Manga kataumwane ao te moan bwai ae N na maroro iaona kanga bon iaon te Air service ae oti iaon te Manga kataumwane ao I taku bwa n aron are a tia n tabekia ara Minita ae karineaki man te Aono n Raina ao n reitaki ma raora n Tia Tei temanna mai Kiritimati ao I taku bwa e nang kakawaki te service aio a tia ni boo iai kain au abamwakoro ae Tabuaeran inanon te tai are a rangi n rotaki iai n te aoraki ae aikoa ko na n treated n te onaoraki i Kiritimati ao a kabongana te service aio. Ni manga referral nakon te onaoraki i Nawerewere ikai ngaia are I taku bwa ti nora kakawakin aio ngaia ti nang boutokaia iai ao ara kantaninga bwa e na teimatoa te Air service aio ibukin kainanoia ara botannaomata n te itera Mainiku bwa are a raroa ma Tarawa ao I taku bwa aio teuana ae ti na riai n *acknowledge* ao n anga iai ara kakaitau nakon te Tautaeka ibukin aio.

Te Tibiika ae ko rine tao te kauoua iaon ane tao te CSO ao ngai temanna ae kanga I nora kabwarabwarakina e aki rangi ni bwarabwara ma tao n au kataunari ao aio te subsidy are e teimatoa n anga te Tautaeka nakon te kambwana ae te KOIL ibukin e subsidies boon te bwaa. Ao ti kaitau man ara abamwakoro ae Tabuaeran bwa I taku bwa ngke arona bwa e aki karaoa aio te Tautaeka n subsidy boon te bwaa ao bon bwaai aika boon te amwarake ma bwaai ni kabane a nang tia rangi ni kibarake ao n rebe i eta booia. Ma ibukin ana nonori ara Tautaeka ae karineaki ao I taku bwa aio teuana ae ti na riai n aki raa n aki karabaa ma ti na riai n taekinna ao n anga ara kakaitau iai bwa e bon anga te maiuraoi nakoia kain ara abamwakoro ao bon te botannaomata.

Ngaia are I taku bwa ni bwanaia kain Tabuaeran ao ti bon riai n kaitaua te Tautaeka ibukin teimatoan ana anganga ao n teimatoan ana boutoka nori bwaai aika bon riai ibukin

maiuraoin tei Kiribati ao riki ibukin au abamwakoro ae Tabuaeran ngkai bon te tabo e bon rangi n oro ieta boon bwaai iaon au abamwakoro aio. Ma I taku bwa anganakia ke ana mwakuri te Tautaeka aio n anga te subsidy iaon bon te bwaa e ibuobuoki teutana ke e rangi ni korakora ana ibuobuoki nakon aio. Ngaia are e rabwa te Tautaeka noran aio ao ti kakaitau man ara itera ibukin aei.

Tao ngkane na maroro iaon ae ta oni irekereke ma te election ane iai ane te Manga kataumwane ane tao ibukin rinean te Beretitenti n aron ane oti ni kabwarabwarakina ao e koaua kanga aio teuana a rangi n tabetabekia kain au abamwakoro ao ngkana arona bwa e bon teimatoa n tuai ni bwaka ni karokoa ngkai tao ngkana arona bwa aio ae e a reke bwa e na riki bwa kanga. E na kaitaraki iai aia allowance nake aia involve ni karaoan tao inanon tain rinean te Beretitenti ao ti na rangi ni kakaitau iai ngkana arona aio ae nang nanona te kantaninga bwa ngkai e a tabekaki ao tao ningai are e na bwati iai ao ara kantaninga bwa e nang kona nako te DW ni kona ni kaitara kainanoia ara botannaomata ake a teimatoa n titiraki bwa e na bwaka ningai aia allowance inanon tain te rinerine inanon tao te President's election.

Ngaia are ti karabwarabwa n aei bwa e a oti ikai ao ti a kona n tuangia kain ara abamwakoro bwa akea te mena a tauraoi ni kakantaninga te tai are e na bwaka iai ke n tauraoi n roko tao te DW ibukin kaitaran aia allowance aio. Ngaia are e rabwa te Tautaeka n uotakirakean aio ba ti ataia bwa e a toki aia kainano ara koraki ake a teimatoa n tangiroa ibukin kainanoan aia allowance are ibukin te service are a tia ni karaoia ngaia are e rabwa.

Irarikin aio te Tibiika are ibukina bwa e aki nako kanoan ara mena n ae nako ma e bon rangi ni mwaiti bwaai aika ti tangiria n ikan maroroakinna ma tao ngkana ko kariaia te Tibiika bon ti te bwai ae uarereke. Bwa I ti kan katanoata ke ni bubutia te Tautaeka, n okia ara ataei ake a nako ni motirawa n te Aono n Raina Kiritimati, Tabuaeran, Teraina ao I a ti katabetabea ana iango te Tautaeka bwa aki bane ara ataei tera ngke ko nora riaina te Tautaeka ni manga kakaea riki am charter ke tao tera angana tao a kabongana te air service are nang manga tokaria nako Kiritimati are te Air Nauru nako ni manga kauia te kaibuke i Kiritimati aonga ni manga reke tokaia iai nako Tabuaeran. Kanga bon ti anne kanga te rongorongo ae uarereke ma te bubuti ae rangi ni mangori man aia itera

kaaro riki ake aki reke tokaia n te kaibuke aio.

Kabwara au bure te Tibiika ao ti aikai ae I kan tabeki n te tai aei ma I a bon kawenea riki te kakaitau ae abwabwaki nakon te Tautaeka ibukin noran itera aika rangi ni kakawaki ae na rota maiun te botannaomata ao e na kona n anga te maiuraoi ni buoka te maeuraoi ibukia kain Kiribati ao riki bon kain abau ae Tabuaeran. Tao ti ane kanoan au maroro te Tibiika ko bati n rabwa riki ngkai ko anganai au tai ao ti boutoka manga warekan te Manga kataumwane n te tai aio ko bati n rabwa riki Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ti a nakon ara tia maroro ngkane are imwina. Te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko bati n rabwa ao ti kakoaua ae e a bwakanako te tai ma aio teuana te bwai ae bongana Tia Babaire ti rang kabanea ara tai iai taekan ana mwane ara botannaomata are e tararuaia te Tautaeka Tia Babaire.

Tia Babaire N na taetae iaon bwaai tabeua ake a taekinaki ao a teke matau iai Tia Babaire ao n reitaki ma ara titiraki Tia Babaire bwa e bon riai bwa ti na karaoi titiraki iaon bwaai ake a waakinaki bwa tera raoi rongorongoia Tia Babaire an e bon riai ao e bon tau Tia Babaire bwa ti na uotakirake ikai. Tia Babaire ae imatau aio e kaineti ma manga rakan tangiran te mwane ibukin te Air service te Tia Babaire. Akea ae kakewea Tia Babaire tangiran te air service nako Kiritimati ao iai teuana ngkai te Air service ae waakinaki iroun Fiji Airways ma are ko atai bwai akane Tia Babaire Fiji Airways $2,000,000 per year ae mwakoro aio ibukin te Air Nauru $3,000 tabun I taku bwa e riai n kamatataki bwa bukin tera e rangi ni bubura aio. Tao iai bukina ae raoiroi ae I taku bwa riba te Tautaeka bwa e na kabwarabwara bwa e kanga n reke ana ware aio.

Bwa ti ataia Tia Babaire bwa te Air service te bwai ae bobuaka ngaia are babaire ake a karaoaki ana karaoaki raoi te Tia Babaire ana aki ienikuriaki e a tia n ongo te Tautaeka aron ana ngure ibukin te Embraer te Tia Babaire bwa I taku bwa e aki karaoaki raoi ane ao ti anaa mwina ngkai Tia Babaire tera mwina Tia Babaire. E tuai naba bwa ai iraua ririkina Tia Babaire ao ngke e aki ngkoa ao akea aio ma are e a riki aio Tia Babaire bwa are e aki nakoraoi te babaire ao ti riai ni uneakinna Tia Babaire ao ni katabetabea te Tautaeka n te bwai ae ti noria. Ngkana iai bona ae riai Tia Babaire

tabena bwa e na tuangira bwa e na kabwarabwara.

Tia Babaire e taekinaki te code ane ibukin ane mwakoro 84 Tia Babaire bwa I aki ataia bwa *in what context* ae tabekaki iai Tia Babaire ma ti ataia Tia Babaire bwa te Court order Tia Babaire e riai ni kabwakaki ti ataia Tia Babaire bwa iai ana tangitang te Tautaeka bwa e rawa ni kabwaka. Akea buren an Tia Babaire anne *within a right* bwa e riai ni kabaneaki angana te Tia Babaire ao ara kantaninga bwa e na waekoa n tia n te Court of appeal ngkai ae roko aio Tia Babaire. Tia Babaire tao ti te titiraki ae I kan titiraki iai bwa bukin tera e rang tibwa roko aio n rabanen 2024 ao ngaia te court order e a kaman nako riki Tia Babaire.

Tia Babaire bwa te boo aio ni kaineti man te ririki n 2022 tao bon iai bukina Tia Babaire ma are e aoria bwa ma ti riai n titiraki ao n tabekia nakon te Tautaeka bwa e na kabwarabwara te Tia Babaire. Tia Babaire are imwina e kaineti ma Tarawa Kiritimati iroun Te Minita te Tia Babaire, ao e teirake Te Minita ao e rangi ni kaotia te Tia Babaire bwa e itiaki, e babaire raoi ao e aera riki Tia Babaire.

Tia Babaire ngkana ko ongora te karaki Tia Babaire ao ngaia eti taekana bwa teuana e kariaia te cabinet ao te kauoua bon iai ana mwane, ana mwane iaa Tia Babaire ke mwanen te botannaomata ao e taku bwa ana mwane ma ngkana e bon aki riai ni mwananga ao ngaia e bon mwananga naba bwa iai ana mwane, ana mwane raa ao an bukin te bae ti na titiraki te Tia Babaire. Bwa e ngae ngkana iai am vote Tia Babaire ma bon akea bukin mwananga ke tao te bae ko na karaoia ao ko aki riai ni iangoa banena ni bon aekan ae karaoaki aio. N aekan naba are a karaoia ao a taekinna bwa aio te koaua irouia te koraki aikai anganai au mwane ao N na karaoia n aekan te solar ao e taekinna temanna Te Minita bwa are bon iai au kataumwane.

Tia Babaire ngkanne e aki riai ao tai kabanea ma e nang lame te excuse ae iai au kataumwane ngkana e aki tangiraki ao tai kabanea Tia Babaire ngaia I taku bwa e raoiroi bwa ti na teimatoa n uneakin tenan reasoning Tia Babaire ake a reke iai te kabanemwane. Ao bon te oi n titiraki Tia Babaire te titiraki arei bukin tera e nako Te Minita mai Kiritimati ao ngaia e aki ti nako ikekei ma e kakaea riki tabena bwa e na justify nakona nako ikekei Tia Babaire ao n tokin te tai Tia Babaire ao e taekinna bwa te aomata ae kakaraoa te eti ao te riai ao tera riki Tia Babaire. Ma ti aki aron kinakin te Tia Tei aio iroura te Tia Babaire ti aki anne kinakina.

Tia Babaire ao I ataia bwa e na rawa ni kan ongo Tia Babaire e na raw ani kan ongo Tia Babaire ae N na taekinna bwa e tuai man itiaki taekan Tia Babaire ae kamangao. E bukinaki bwa e anai 5 te container nakon ana lease Tia Babaire ae ti aki ana container, e bukinaki bwa e kabonganai taian bwai ni mwakuri

Tibiika: Te Tia Tei I taku bwa ti aki kanoan ann te Supplementary ngkana akea riki te bae ko na taekinna ao ngkanne nang aki anganiko te floor ma taekina kanoan te supplementary taiaoka.

Hon. Ieremia Tabai: I taekina aron Te Minita ma aron anuana Tia Babaire ma tao kain te Tautaeka

Tibiika: Te Tia Tei are ti aki te supplementary aei ibukin Te Minita, te supplementary ibukin tera arei ibukin bwaai akana mena n te supplementary ti aki ibukin Te Minita ngkai ko nang okira taekan Te Minita are bon te supplementary ibukin bwaai tabeua ngaia N na butiko taetae iaon te supplementary.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ti aki aron otau ane n te rules bwa taekan te mwane *you talk a lot the anything* ma ngkana e a bure otau ao kaetai te Tia Babaire ao anganai te rules bwa I a okiriko bwa aonga n tekateka ngkana e bure otau ao ruling n te rules.

Tibiika: I taku bwa ngkana kam bon nora te rule ane. Ko tara te rule ane 43(5) *A member shall not impute improper motives to another member.*

I taku bwa ngke ko a kataia ngkai kanga ni kabuakaka Te Minita ngaia are I taku bwa ti aki anne te bae kona riai n taekinna te Tia Tei ae ko karineaki I a butiko taetae iaon te Supplementary, are ti aki tain te ribooti aio ngkai aio N na karabwa bure nakoim te Tia Tei ti aki tain te ribooti ngkai aio ane aio tain te supplementary ngkana akea te bae ko nang taekinna te Tia Tei ao nang katekatekako I a butiko te Tia Tei I a butiko taetae iaon tera arei te supplementary.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika bwa kona anganai riki te rules bwa ti aki anne te rules ae I kakaea bwa ngkana ko *talk about the budget* ao e na riki bwa te budget *you can talk a lot anything to do with the Government* Tia Babaire *including a ministers.* Anne otau Tia Babaire bwa I a maan n te Auti n Tei aio ao ngaia ae ngkana ko katekateka ao te rules aio bon iai ma akea ngkai te rules n ae imatau aio ma e raoiroi Tia Babaire Tia Babaire.

Ma I a tia n taekinna are I a tia n taekinna Tia Babaire ao akanne

bwaai ni kabane Tia Babaire ae a kakawaki bwa ara leaders Tia Babaire ana kaota te tamnei ae raoiroi ibukin waakin ara Tautaeka aio Tia Babaire. An au contribution nakon te budget aio tangiran te eti ao te riai mai irouia te koraki ake a waakina aia waaki ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao iai am point of order Te Minita. Ao N na ti butiko iai am maroro ae kumeaki ngaia ao N na anganiko.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea Tibiika N na ti kaeta te rongorongo iaon are kabonganan are angkoa au mwane. Bwa are e taku e kakaonakoai bwa e taku bwa au mwane mai iaa e aonga n eti te rongorongo bwa are te cabinet e kariaia te mwananga ma I kabongana ngai are bon au mwane ni mwananga man au tabo ni mwakuri are te Air travel ane. Ma e kariaiakaki mwanangau ane ae I kan kaetia nakon te botannaomata ao aio e bon eti ao bon riai ao ane I kabwarabwara mwananga bwa e bon approve mwanangau.

Ma te kantaninga Tibiika bwa te mwane raoi ngkanne arei e na kabonganaki riki ibukia taan mwananga

Tibiika: E a tau Te Minita I taku bwa e a bwarabwara are ko taekinna ko rabwa.

Ara tia maroro ngkanne are imwina Te Minita n te MISE Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro iaon te Biira aei. I aki kan maroro iaon tenan code ake tabeua ma N na ti katuruturua au maroro iaon te Air Service ngke ibukina bwa I a tia n tararua te Air Kiribati te kambwana are tabenna ngkai Te Minita ae karineaki inanon te 4 n ririki ae nako.

Ao e kakawaki bwa N na kabwarabwarai tabeua bwa are tabeua ti kotokoteaki n ara term ae nako bwa tao babaire ake ti karaoi aki nakoraoi. Teuana mai buakona Tibiika ti kaewenakoaki anga wanikiba ake nimawaa. Anga wanikiba ake nimawa ake ti taekin I taku ba Tia Babaire e a rangi ni maan n okioki bungirakina ma iraua te tai inanon te 4 n ririki ae nako. Ti a tia ni kabwarabwara anne ara moan babaire ngke ti moan baireia bwa ti na karekei ana wanikiba te Air Kiribati aika nimawaa ae te aekan wanikiba ae te TECNAM ana wanikiba te kambana teuana mai Europe ae ti itiman kaina ti temanna

bwairatina ao e bwanaki n te Avgas e a roko n tokin ara kakaei. Ara mwakuri ma ara taan rabakau e a roko te aekaki ae 80% e nang tauraoi ni kaboaki te moan wanikiba.
Ti na kabooi moa uowaa ao mwina e na manga kaboaki riki teniwaa. Ti karautaeka bwa n te tai anne ao e a baireia Cabinet bwa ti aki arei te aeka ni wanikiba ae ti na nako iai ao ti ongotaeka te Tibiika bwa are anne kanoan te mwakuri iai tenan ribooti tabeua are a tangiria bwa ti na aki nakon te wanikiba anne. Ao ti anganaki te direction ti a manga anganaki te kaetieti mai iroun te Cabinet bwa ti na nakon te aeka ni wanikiba ae te Twin Otter. I taku bwa aio e a rangi ni bwarabwara e a rangi n okioki e a manrea ti katoka n te Facebook aron kaekakin aio ma nakai a bon uotira naba nakon te moantai.

Ti a waaki nakon te aeka ni wanikiba ae te Twin Otter ao ti na kakoroa naba te Twin Otter tengaun ma ruaman kaina kaokoron are te TECNAM are te TECNAM are ti itiman ke ruaman kaina. Te Twin Otter e taboro kaina ao uoman ana Pilot ao bwanaki n te Jet A 1 te keresone, ti a waaki iai te Tia Babaire ao tera ae riki ni karokoa ngkai ngke ti waaki ma ti tewana te wanikiba e ikeike buaka ti a kataia ni karekea ara wanikiba ti a manga ritina riki tewana. Ai uowaa ti a manga keiaki ni kaboa te kauowaa te kateniuaa are ai bon ara wanikiba ngkane ae AKP ti a manga keiaki riki ni kaboa teuana ae te AKC ao inanon te auti n taai aika nako akea Taan Tei ake mai Tabuaeran ao mai Teraina are aki toki ni kaberoroa bwa e na roko ningai aia wanikiba n te Aono n Raina.

Ma tera ae ti taekinna te Tia Babaire e na roko ami wanikiba n te tai aei e a roko ana wanikiba ti karokoa n te tai arei ti taetaekinna iai tao iai te rimwi teutana ma e koro bukin ara takete an. E ngae ngke e nang uarereke te mwakete n taabo akanne e ngae ngke e nang uarereke ana karekemwane te Air Kiribati n taabo akanne bwa e aki onon angin te tai te wanikiba ma ti katekateka i Mainiku. Ibukin katomakin Tabuaeran, Teraina nako Kiritimati uowaa wanikiba aika operational ngkai te Tia Babaire n aron ae taekinna Te Minita n te Communication te MICT ngkai. Akana a operational ngkai i Bonriki tewana ane e nako ni karaoaki *engine* ao tewana ane e tiku i Kiritimati ibukin te Aono arei.

Tia Babaire ti karaoi ara babaire bwa ana akea ae na tiku imwinta ti na kanga ni manga katoma Kiribati ma te Aono ni Mainiku. I karaoa mwanangau teuana mwanangara teuana nakon te tabo teuana ao ti tiku i Fiji ao ti nako ni maroro ma

nake mai eta n te Fiji Airways tenan top people man ikekei a kaman book au maroro ma ngaia au official. Ao ti butia bwa ana karaoa aia kibakiba ae na karaoaki bwa kanga te Triangle are e ana karaoia inanon 2 te wiiki n aki rotaki kiban Tarawa are bon 2 n te wiiki ao ti karaoia bwa ti tangiria ti butia bwa ana karaoa aia kibakiba ae n te wiiki aei Nadi Tarawa Kiritimati Honolulu ao e a manga oki e aki oki nakomai bwa e na oki mai Honolulu Kiritimati Nadi. Te wiiki are imwina e na manga bitaki Nadi Kiritimati Honolulu Kiritimati Tarawa Nadi anne ara bubuti nakoina I rangi ni kamoamoa te aine arei ma kain ana Management team ake raona.

A bon taku naba *sorry Minister* e *impossible* an ti aki ko na ni karaoia ti a okirikaki ti a karaoa ara iango ti na maroro ma te Air Nauru ao e a koro bukina ngkai iroun te Air Nauru. I kukurei n taekinna bwa n te tai are ti a waaki iai ma te Air Nauru ao e roko bwanan Fiji ti a tauraoi ni manga waaki ma ngkami bwa e tauaninne bwa e ribaia bwa ti na nakon te Airline teuana ma ti a karautaeka bwa ti a tia ni karaoa te boraraoi ma Nauru ao iai ara tamnei ngkai ma Nauru n aron are e taekinna raou ni Minita n te tai aei. Iai ara iango bwa ti na kakorakoraia ngaira ma Nauru bwa ti ataia bwa ngaira aba aika ti ngore, ti ngore n te aeka ni karikirake ae te wanikiba ti na kataia ngkana ti waaki bon iroura ti kaiangatoa ma Nauru ti na aki kona n ekanako te giants te kambwana are nang bubura kaei are bon ngaia e monopolies abara aika uoua ae n Tebetebeke.

Ngaia ai ara tamnei ae ti a mwakuri iai inano n te tai aei ao ti karabwaia kain Kiritimati bwa a nora kakawakin te sector aei. E mwaiti aomata aika a tia ni kamena te service teuae te Tibiika. N te runga ae nako ao kam na uringa Taan Tei mai Tabuaeran ao Teraina ao Kiritimati bwa a karaiaki ami taan takakaro mai Mainiku nakomai ao a manga karaiaki naba n oki ngke e a toki te takakaro ao a kakaraki kain Tabuaeran ao kain Teraina. Ti a ongo tenan karaki aikanga karaki ni kangare ai maia ae ti a toka n te wanikiba ae te International ae bon ngaira kain Tabuaeran, Teraina tao ti aki bati n totoka n te wanikiba aikai.

Aikai baika ti karaoi inanon ara tai ao ko rabwa te Tia Tei mai Kiritimati, Ko rabwa te Tia Tei mai Tabuaeran noran kakawakin aei, ko rabwa te Tia Tei mai Kiritimati n am kaungaunga bwa are ti ataia bwa ngkoe temanna te tia karikirake ko aki mamaeka te kangaanga bwa taan karikirake aokanako te kangaanga. Ko na fail ikai ma ko na manga kata are te itera bwa e aonga ni waaki ma te bae e kakawaki n nakoara bwa taan tobwa

ngaira ti na tara ara botannaomata. Ao aio au maroro ngke I nakonako nako aonaba ni kaongora n taai aika nako ao I taku akea mai imwaina tei Kiribati ae ko na ni kiba mai ikai inanon te wiiki aei ko kiba ngkai N na atonga te aba teuana ae Marakei bwa are kain abau kain Marakei aika bobotonaine kaina. Ko kiba mai Marakei n te Taabati ko roko i Tarawa ko kiba mai Marakei nako Tarawa n te Taabati ao n te Moanibong ko kiba nako Kiritimati ao te Kauabong ko kiba nako Tabuaeran ko kawaria am koraki ake i Tabuaeran, ao te Kaabong ko kiba mai Tabuaeran nako Kiritimati ao ko a manga taninga te Air Nauru man te Moanibong nakomai nako Tarawa ao te weekend anne ko a manga kiba nako Marakei. Ti teuana am wiiki ao ko roko irouia am koraki akea akanne ma rimoa, akea ma ngkoa bwa ngkekei ngke a kaboa aia wanikiba are te Air Tungaru ngkoa are te BOEING e aki koro nanona akea te mabiao ae reke iai ao are a kanakoa naba ni kaokia nako.

Te Tautaeka aei e okanako te kangaanga te kangaanga ae tei imwaira ti na okianako ibukin kabwaiaia ara botannaomata ma iai te kangaanga nakon ana mwane Kiribati e a tia ni kabwarabwara te Kauoman Beretitenti ae bon rikirake naba te mwane n Tania ae bon ranganako naba te kabwaia nakoia ara botannaomata ao ara karikirake ake ti waaki iai ae a bon waaki naba ni mabiao ara botannaomata iai. Kain Tabuaeran ao kain Teraina au kantaninga kam a nora ae noria ami Tautaeka e ngae ngke e uarereke te karekemwane e ngae ngke e ruti tenan sector aikai ma ti kataia ni kateimatoa ao e rabwa bwanami kain te itera Mainiku. Bwa kam tangiria bwa ti na reitinako ni karaoi ti na waaki ao iai n aron are e taekinaki n te taina ao e na tamaroa. E taekinna te Tia Tei raou ni Minita are e tararua ngkai te Air Kiribati bwa e a tia n otinako ngkai imwin te babaire bwa te wanikiba ae te aeka ni wanikiba ae te Embraer e a kona ngkai ni kiba n te distance ae mai ikai nako Kiritimati are e kakokoroa ngkoa ana aoa bwa te wanikiba aei e nang ni boou reirei n te mwakete ao e aki ko na ngkoa ni kiba n te raroa ae abwabwaki bwa e tangira te tabo e kanga e na mena i nukana ngkana e na kiba. Ngkai n te tai aei e a kona ni kiba e a koro aoana ao ngaira mai buakoia aban te aonnaba ae ti kaboa ara wanikiba ti *take the risk* titabo ma ti anga ngaira bwa ti na riki bwa tenan ma e bon nang *wrong timing* n aron ae ko bon ataia te Tibiika bwa ngkoe temanna are ko moan e lease iai te karikirake aei *wrong timing* bwa ngke ti roko ao ti a taonaki naba ma te Covid19 tao ngke e mena e a kaman koro riki aoana ni kibakiba n taabo tabeua bwa are te aeka n te

certification aei kabwatakin te wanikiba aei.

E aki ti kabwataki ara wanikiba bwa e taraki kibakiban aekan wanikiba itinaniku ake operate iai te E2 ao ngke e buildup ana aoa wanikiba aikai e roko n te aoa arei ao e certified naba bwa a ko n ani kiba aekan wanikiba akanne. N aron naba ngkai ae taekinna Te Minita manga iai te ribooti ae roko man te Embraer bwa aekan wanikiba aikai a riai n anaki *engine* nia ni karaoaki bwa iai te kanamaki bwa e na ko na ni iai te ananga ni kabuanibai n aron ae reke naba iroun te MAX ana wanikiba te BOEING are te MAX. Ao ane e manga karokoa bwanana te Embraer wanikiba ni kabane aika tenan E2 n te aonnaba naba n oki n roko intinia bwa ti na karaoi bwa e a *due* bwa ngkana a aki karaoaki ao e na iai te ananga ni kabuanibwai. Ngaia are anne bukina ae koaua e toki moa ngkai ana lease te Embraer ma ngkana arona bwa e oki ao ti nang kakaitau bwa e na oki ao tao e na oki ma raona are tewana are e a tauraoi bwa ane iaon kawaina ane kabaeaki ngkai ma angkoa e na otinako nakon te moan kuata n te ririki ae na roko.

Ma tao ngkanne te kantaninga ngkanne ai uowaa ara wanikiba ao ngkana tao uowaa te wanikiba e a korakora ngkanne bwanan te Tautaeka nakon te Air Nauru bwa tera are ti na kona ni karaoia a mwaiti tamnei aika ti mwakuria ao e tuai toki eena, e tuai toki een te Embraer ae kam na kaberoroa kaberoroa ma ngaira ti na teimatoa ni karaoia bwa te karikirake ae na tamaroa ao e na iai mwina e bongana. Ngkai n te tai aio temporary ao ti kamanena moa te Air Nauru n tomaira ngkana arona bwa ti toma a nakoraoi babaire ni kabane n aron ara tamnei mai imwaina ao ti na kakai n Joint venture ma te Air Nauru e na kona ni bongana ara wanikiba aei nakon tao kibakiban te Northern ao te Air Nauru ti na kona ni karaoi ni kangai te JV anne ara tamnei ae te long term are ti na mwakuri iai. Are ara kataninga bwa e na tobwaki baika ti a tia ni katamneia.

Tarakin te Air Kiribati n aron are I taekinna uowaa ara wanikiba aika ti ritinna ngkai iai te kantaninga bwa ti na kabooi te long term ti na kabooi ma are kam ataia ngkana ti taetae iaon te bwai ae te wanikiba ti aki taetae iaon tao ti iraua te million bwa ti na taetae iaon ae kan bui ke tebui tabun te mirion. Ao ae ti karaoia ngkai teutana imwin teutana ai uowaa ngkai ae ti a own te kateniua te wanikiba are te AKL ngkai nimawaa te wanikiba ao tewana are kanga arana are aranaki wanikiba aikai iai te AKC, AKP, AKR, AKN ao iai naba AKL are te wanikiba ae te

AKL are ni bon aia tai ngkoa kain te Tautaeka ae nako are angkoa ana roko uowaa wanikiba aikane ao aki roko uowaa e a ti roko ti tewana bwa e bua mwanen are tewana. Ao ngke tao e a kaman roko a kaman uowaa wanikiba akane tao e a nang toamau riki te Air Kiribati imwain ae ti na reitanako.

Ma are e koaua te wanikiba ane e tiku ni karokoa ngkai bwa e tataninga naba te maintenance ae bubura iai te C-check. Ngaia are ti na ara wanikiba ngkai awaa ana wanikiba te Air Kiribati ao ngkana ti taraia ma aban Tebetebeke teuae te Tibiika taraia n Tebetebeke. Antai te Airline n Tebetebeke ae domestic airline ae marurung bon ti Fiji tao ti aki wareka Fiji bwa are bon nangi rianako Fiji iroura n Tebetebeke ma tara Kiribati ma raona aika n Tebetebeke tara Kiribati ma Tonga, tara Kiribati ma Samoa, tara Kiribati ma Toromon, tara Kiribati ma Marshall. Antai ae te kabanea ni mwaiti ana freed domestic te Air Kiribati ao aio e na kaota aron te mwakuri korakora bwa abara aika mamaenako ae bon aekaia naba raora aika n Tebetebeke iai Tonga ane e a roko e a tangira buokana mai Fiji, te Fiji Link ane ngaia ane a nako n ti service na Tonga iara riki.

Ngaia are aikai kanoan te kekeiaki ao tao e koaua e tuai n roko n te tamaroa are e tataetaekinna nakai ma are ti aki toki n taetaekina naba akea tokin te tamaroa iai tokin ara kona n te tai teuana. Tokin ara kona man kaubwaira tokin ara kona man ara wanawana ngaira taan rabakau ao taan kairiri ma ae mwakuriaki bwa e na akea ae na tiku imwinta.

E koaua te kakaewenako mai iroun Kiritimati tarira mai Kiritimati are e taekinna bwa ti na kabatia ao e koaua ti nora aron ana kainano Kiritimati bwa are ngai naba I maemaeka i Kiritimati ao I ata naba aron kainanon Kiritimati ngaia are ti noria. Tao n te term ae nako ao ana kukurei kain te Aono ni Mainiku ami kaibuke ane e a tekateka irarikimi LC Marin Mainiku, te Cable ane e a roko i Mainiku kam roko moa imwain Tarawa, te wanikiba ane ti kataia ni kateimatoa e ngae ngke tao iai tenan kabwaka ma ti kateimatoa aron buokami bwa kam na aki tiku imwintaa. Manga te sea ambulance ane iaon kawaina ni manga roko teuana ibukin Tarawa teuana ibukimi a mwaiti ana babaire te Tautaeka aika e kataia ni waakin are te kantaninga bwa ti na teimatoa ao ti na tei irakimi ni karika Kiritimati bwa te aba ana baretaiti Kiritimati ngkai ti kakoaua bwa Kiritimati aban te Tautaeka ni kabuta ao e bwaibwai ni kabane iaona a kangaanga ao irarikina e bon nang bubura kaei ni

kabotauaki ma ara tabo ae Tarawa ae ti mena moa iai n te tai aei.

E koaua te Tia Babaire aikai kanga bwabwanau ni kan iraorao ao ni kan kaotata nakon tenan maroro ake a aki toki tao a taetaekinaki ao ko na ni kamababubua ana taratara tei Kiribati n taraia bwa tera aron arora ma te Airline tera aron aia ibuobuoki. Ma ara kantaninga bwa baika ti karaoi a kaea nanon tei Kiritimati ao kain te itera Mainiku n aron a tia n taekinna Taan Tei man te itera Mainiku a nora kakawakin ae karaoia ngkai n te Tautaeka ao e na teimatoa. Tariu ae manga waaki n reitanako aio a mwaiti riki kanoan miina ao ara kantaninga bwa e na teimatoa te tamaroa ao te rikirake nakon ara Aono n te Aono ni Mainiku. Ngaia are man taeka aikai teuae te Tia Babaire ao I nang tauraoi ni boutoka naba te Manga kataumwane aio ibukin tenan vote akana tia ni kabwarabwaraki, e bati rabwa ao I a karautaeka ngkana iai tibanakon te maroro ao I a kawenea bwa te raraoma ao te kabwara bure nakoira ni kabane ti na bane n tekeraoi ngkai e a bon roko e nang boo 10 n te tairiki aei ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita nakon ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker Tibiika kabwara au bure ao I karabwako ngkai ko anganai au tai aio e koaua e a bon kan boo 10 ma I anga aia kamauri kain Marakei nakoim, I a reitai ma tariu ao I a karabwaia riki kain te Finance ae aki toki n tiku ikai tao n tataninga mwin bwaran te bwai aio ao a bane naba nakon aia auti.

Tibiika I taku ngai bwa te kataumwane aio bon ti uoua kanga kanga ti te Atu ni kataumwane are kanga e tangiraki ni karaoaki ao ti na rinanona ngkai ni manga kariaia ao n taainako n taainako ao I aki toki n tataekina are kanga bon taian kataumwane mai imwaina ao ngkana e manga roko te Manga kataumwane ti aki te bwai aera ngkoa arei e aki kona n ae na aki rinanoaki. I taku bwa te bae e kakawaki iroura e na ti manga uotiarake te Tautaeka ke tao te Ministry are kanga tao e rekereke ma ngaia bwa e na uotia nakon te auti aio ni manga kabwata riki te kataumwane.

Ngaia are I aki toki n tataekina are kangai bwaai ake a taekinaki n te Kataumwane ti aki nanona bwa tokina anne bwa are ngkana e aki tau manga iai naba te aekaki ni kaoti

ae na manga tabekaki n aekakin aei ai manga te kataumwane, te Manga kataumwane ke te supplementary. Ngaia I taku ngai bwa Tibiika e nang uarereke te bae I taekinna bwa I boutoka te kaoti aei e bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei nakon ngkane ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tibiika ngkai e a manga roko irou te maroro n te tai aio e koaua are a bon tia nako bwana ni kamauri, bwana ni kaitau nakon te Kauoman Beretitenti ma ana koraki riki ni manga uotakirakean te Manga kataumwane n te tai aio. E koaua ti boutoka te Biira n aron are e a bon tia ni waaki ao tao ti kaitaua Te Minita ao taan maroro ake a tia n taetae man ana itera te Tautaeka a tia ni kaitiaki itera tabeua ake a tia tao ni kitekiteaki maroro.

Honorable e koaua au maroro e na turuturu iaon te taibora are number 3 riki iaon kanga kataumwane akana 5 akana tenan kabanea mai inano e rekereke ma tao ana waaki te botaki ni kabowi kanoan te Court order ao kanoan tena katuua tao riki te tai aio tao katuuan te Tautaeka. E koaua te bwai ae riki e riki teirakeu Honorable Tibiika bwa kanga bon kaineti ma tera ao tao bon te waaki naba irouia tabeman raora ni kairiri aika karineaki Honorable Tibiika.

N aron taian maroro ao riki bon reitaki ao riki tarakin ana itera te kabowi ao ngkai ti noria ngkai ao te kabowi ngaia e bon teimatoa ana botaki ni kabowi Kiribati e teimatoa ni waaki ao e teimatoa ni mwakuri n aron ae kaotaki bwa e teimatoa n anga tuua ao e teimatoa n tara aron te rau ma te mweraoi nakon ana botannaomata. Taai aika nako ao ko a kona nori tenan rongorongo ao kanga ko a manga bon kubana a kanga n roko iroun rerio New Zealand ma taekan ana bowi ke ana Justice system Kiribati bwa e a fail akea te bwai ae riki n te court. Anne e a kananokawaki Honorable Tibiika ao ti riai ni katurua bwa aikai karaki ae aonikai ao ngaia ae a otinako bwa tenan tuua Honorable Tibiika bwa e a katuaeaki te Tautaeka e bon waaki te system iai tenan maroro ae ngaia e karekea teirakeiu n te tai aio bwa e bon tang nanou iai ao e koaua I nanobubu iai ao ti aki bukina bwa tao bukin ngai Te Minita ngkoa n te MOJ n taai aika nako ke tao e na rekereke n tai.

Ma ibukina bwa karaki kanga a katangi nano ngkana e ongora te aonnaba ana Court system ae e a fail nanona e a collapse te system ngkana akea te Tua, akea te bowi

akea te Tua, akea te bwai ae nang riki ko kangai ko anaa ana bwai anne ko kotea rarikin ane akea te bwai e mena. Ma ti kaitaua te kataumwane aio bwa e anga te banna te Manga kataumwane aio bwa e anga te banna ao tera te koaua nakon te aonnaba bwa tao nakon rerion New Zealand ao ti na bubuti bwa e na manga katanoataki ngkanne aio ao e na katokaki. Rerion New Zealand ana court system Kiribati are Fail ane a oti n te Manga kataumwane bwa ngaia e bon waaki. Ti anne Honorable ao e koaua tao bon ti maroro aika uarereke ao ti na teimatoa ni kina ao ti teimatoa ni kaitauia ara taan kain ara botaki ni kabowi ae a teimatoa ni kekeiaki ni kakoroi nanon tibwangaia ao e rangi nakoraoi aron aia waaki.

Ao I aki kainanoa ae N na manga kabwarabwaraia bwa antai kain ara botaki ni kabowi n te tai aio bon ara nati ni Kiribati ao ti kakatonga ao ti riai n nangi n ebiebi ao n reita kamoamoan ae n aron aia waaki ni kateimatoan te rau ke tao te *Access to Justice* ke tao tera riki taekinana n aron are e aki toki n taetaekinaki man te itera aio ma ngke ingabong n aron te kataumwane ao ai manga te kataumwane ae e a kaekaki n te tai aio. te irae e a tira iaon Kiribati ao kanga e teimatoa ni kaokioka aio bwa bwaai aikai te irae, te aeae, tautau N na karautaeka ngkana I taekini baika a kaman riki n ana tai Nareau karakin Kiribati ma ngkekei ko ongo rongorongon antai anti ke a kangai ao a wene irarikin kainaban anne ao ane kanoan te waaki ao e teimatoa n riki ma titabo bwa e a katuruaki bwa Kiribati ai bon te aba ae e a korakora iai te ira.

Koraki aikai iai te system ibukia, iai te waaki ibukia ngkana ko kan irae te kaa n aron ae e taekinaki ko irae tera te tarebon kona bon kabureaki n te system ko na bon kamwaneaki n te bwai aio ngkana ko kuneaki ni bure ko kanga. Ngkana ko reke irouia te utu anne bwa tao e koaeae ke ko aera n aron tenan bure akana a taekinaki iai te Penal code bwa are ko reke irouia kain te utu anne ma imwain ae ko reke n ara system ke n ara Tua iroun te Tautaeka ane ai bon boom ma te utu ma iai ao teimatoa te rau ao ti teimatoa ni kakoaua bwa iai te rau ae teimatoa ao te kukurei iaon abara ae Kiribati ao I teimatoa n aki boraoi ma te koaua are e a korakora te irae e a korakora te kainano. Bwa aikai ngkana e a irae man ae uarereke ni karokoa n aron ae taekinaki tao ai bon te kainano abara ae Kiribati ao ko riai ni karautaeka nakon Kiribati Honorable n aekakin maroro aikai.

Te Manga kataumwane aio I rangi ni kakaitau bwa e kaota raoi bannan ana tabo ni kabowi Kiribati bwa e

aera e teimatoa ni maiureirei ao e teimatoa te Tautaeka te Tautaeka aio e teimatoa ni karinea nanon te babaire ke te moti are e nako n te bowi n aron ae kabwakai tuuana Honorable Tibiika n aron are e taekinaki. E aki ira nanon te moti e aki ira tera e kakea bonganan te bowi ti a bubuti Honorable aron maroro akanne ao riki kaukakina nakoia kain tinaniku ngkanne ao ti na bubuti tao e manga katokaki. Ngaia ti karautaeka n ara rongorongo akekei bwa ngaia e bon maiu e maiu ao e marurung ana botaki ni kabowi ao ana Tua Kiribati. Akanne maroro tabeua Honorable Tibiika I karautaeka ngkana e na rangi ni bubura aron te maroro iai ke tao nangi n tangimwaka ma I taku bwa aio e bon riai n ongora tei Kiribati ao e riai n ongora te aonnaba e riai naba n ongora te aonnaba aron ana waaki ana waaki te Tautaeka ni Kiribati are kairaki iroun Tobwan Kiribati ao irouia ara taan kairiri n te tai ae nako ao n te tai aio bwa e teimatoa n ira nanon te Tua ni ira ao ni karinea nanon te Tua.

I a kabwara bure I a kawene bwa te bwana ni kabwara bure ao te karautaeka ngkana iai maroro tabeua ae ekanako temanna ma temanna ke tao ni kamatauningaia raora Honorable e rabwa I a toki ikanne te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkane N na kanakoa ngkanne te tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain naba ae I kanakoa te maroro ao I bon reiti naba bwana ni kamauri tao ti a kamaurira riki inanon te tairiki aio I taku bwa kanga e a bon moanna n tairaa

Tibiika: Taiaoka te Tia Tei ti teutana iai te intervention taiaoka, Te Minita n te Tua

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ian katabeau aon te ota bebwa ao ni kaineti rules sub rules 17(3) ao I a kauringko bwa e a kaman boo 6 ngkana tao kabaneana arei ao ti a motirawa naba taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei ae ko karineaki e nakoim te floor

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika eang nang bon kauringko ngkoa are e a bon are e a bwakanako te tai ma eang e rabwa Te Minita bwa ngaia e a kauringko ao e koaua ae a bon taira ti a manga kamaurira riki n te bwakanako n tai aio ao kam na bane moa ni mauri.

Ngaia e rabwa te tai aio bwa e reke naba au tai ni maroro ao tao e koaua tao ai bon te kabanea naba ni maroro n te tai aio kanga n aron are e a tia n tabekia Te Minita eang e na aki nang abwabwaki naba au maroro e na uarereke naba. E koaua ti kan anga naba bwanara ni kaitau ibukin te Biira aio ke te Manga kataumwane e koaua tao n otara aron karaoan te Manga kataumwane eanga are ngkana arona bwa iai mwane ake a manga kabonganaki are aki tau inanon te kataumwane ao ngaia are e a manga karaoa ngkanne ana Manga Kataumwane te Tautaeka.

E koaua iai 2 te taibora ane oti iaon tao te boki ni Manga Kataumwane aio ao eang e nang korakora maroroakinana ao e rabwa te kabwarabwara iai bwa a reke otara a reke otara n ana Manga kataumwane te Tautaeka ae I taku bwa aio ana kabanemwane ni kataumwane ke ana moan kataumwane ao ana kataumwane inanon te ririki ae 2024.

Eang ao e koaua e a tia n taekinaki ane taekan te kataumwane iaon te Mwananga nako Hawaii e koaua tao bon iai ana kangaanga te Ministry eang e taekinaki bwa e aera ngke e aki kaman kataumwaneia ngkana tao e koaua tao bon iai ana kangaanga te Ministry ae ngaia tao e aki tau mwaitin ana mwane ngaia e a kabonganaki n arona aio.

Tao e rang taekinaki ane uoman Minita ma e koaua e a tia ni kabwarabwara e a bon tia n teirake Te Minita are temanna ni kabwarabwara bukin mwananga ni ira te mwananga aio ao eang n aron ongorau naba ao I taku bwa kanga I boutoka naba mwanganan Te Minita aio bwa are ngaia a bon mwananga ma kain ana abamwakoro naba ae Kiritimati ao e a tia n taekini naba bonganan mwanangana. E ang e rawata naba bukin mwanangana ibukin baika a kakawaki naba ibukin te reirei ao ngaia te onaoraki naba. Eang tao e koaua ae taekinna bwa e aki kabonganaki tao bon akea te mwane ae kabonganaki ae te Manga kataumwane aio ibukina bwa e koaua e aera ngke tao e karinaki n te note tao anne kairuan tera tao karaoan te Manga kataumwane aio ngkai e karinaki iai Te Minita n te Linnix ngaia tao ngaia ane te taratara bwa taran ae te Manga kataumwane aio e bon kabongana naba Te Minita.

Ma ngke arona bwa tao e bon katukaki arana ikai eang bwa ti ngaia ae bon tao a kai ni kaira te delegation ma ti aki ngaia ae kabongana kanoan te Manga kataumwane aio. E aoria e a tia ni maroroakinaki ane e rabwa kanoan aio ao e koaua e rabwa aron te Manga

kataumwane ibukin irarikin te botaki ae moan te kakawaki kaotakin kateira ao ti kaitauia kain Kiritimati bwa are ngaia a karaoa naba aio ibukira ngaira kain Kiribati ae bwanin ni kaota aron katein abara kanga n te kaoti bwai ke te kaoti katei iaon ane e karaoaki iaon Hawaii.

Te kauoua n taibora are iaon tenan subsidies ao grant ao I kan maroro naba iaon are e a tia n taekinaki ke tao taekan te Air Service ao e koaua ae e rabwa Te Minita are tao Te Minita ngkai n te MISE Te Minita ngkoa n te Communication mai imwaina ao e rabwa ngkai e a tia n nangi n kabwarabwara aron te Air Kiribati ao riki wanikiba akana a kibakiba ngkai. E ang e nang rabwa kanoan anne ao manga kabwarabwarakin kawain te kiba ngkai ae e a toma ngkai nako Kiritimati.
Eang tao bon teuana bukin teirakeu te Tibiika eang kanga ti rangi ni boutoka aron waakinan te karikirake iaon te kibakiba ao ngaira naba n ara abamwakoro ae Nikunau ti rangi ni kainanoa naba aron naba te kibakiba bwa e na riai n rangi n teimatoa ao kain ara abamwakoro a rangi ni kainanoa naba aron te kibakiba. Eang tao ko bon ataia te Tibiika ao inanon am tai ae nako ao I taku ko bon ata ara abamwakoro ae Nikunau ti tangira bwa e na bon karokoaki n tamaroana te marae ao e na karokoaki naba n abwabwakina n te aro bwa e na kona naba n tiku te wanikiba ae bubura iaon ara abamwakoro ae Nikunau ngkana e kona naba n tiku te wanikiba ae te Embraer ao e a kona naba n riki bwa e na toma naba ma Kanton ao Kiritimati eang ngaia anne naba teuana ngkane kanga bukin naba ae I rangi ni boutoka aron te waaki ni kibakiba. Bwa ngaira ara abamwakoro ae Nikunau I taku bwa e nangi nakoraoi naba n reitan te toma toman te kawai aio.

Ao ngkana arona bwa e a reke raoi aron aio e tamaroa naba te marae iaon ara abamwakoro ae Nikunau ao e kona n tiku naba te wanikiba ane ao I taku bwa e ati naba ngkane e a manga atii kain riki te leg aio ke tao te link anne a kona n toka riki ngkane tao kain Nikunau tao kain iaa Kanton ao kain Kiritimati. Eang ao ngaia ngkane ane naba teuana ngkane bukina ae kanga I taku bwa ti rangi ni boutoka aron te kawai aio.

E koaua te Tibiika tao iaon kangaanga aika riki n aron tao rimwin bwakan te mwane ke tao taian tinetine n aron ae e a tia n taekinaki tao riki n aia mwane nake aki mwakuri SFU eang ngai kanga I kantaningaia ngke kanga e nang rimwi ngkoa te mwane ni mwauku ao I kantaninga bwa e aera arei ngkana

tao iai te kangaanga n te kataumwane ao tao e na karaoa ana Manga kataumwane te Tautaeka ao I kantaninga te Manga kataumwane ae kawaerakeaki tao e na rin inanona bwai akane ma akea. E rabwa te Tautaeka bwa ngaia bon iai naba aron angan tobwakin akanne e aoria bwa iai bon iai naba ngaira ara bubuti n ara abamwakoro ti a tia naba ni karokoa nakon Te Minita are tabena Te Minita ae boou aia bubuti naba kain ara abamwakoro ni kainanoan naba buokaia aia tinetine naba eang. Ao I taku bwa e a tia n roko inanon bain Te Minita tao e a mwakuria ngkai ngkai ma ana Taan Mwakuri eang a kantaninga naba ngkai kain ara abamwakoro iaon ane.

E aoria ma are bon iai naba au titiraki iai ma e kakawaki naba ae ti a maroroakinna naba ibukin kanoan naba te kataumwane ao te Manga kataumwane n te tai aio are ti a kawenea bwa te bubuti nakon Te Minita are tabena. I taku bwa ai akea ae I kona ni maroroakina I ti kaota boutokokakin riki te Manga kataumwane aio ao kaotan ara iango ngaira kain ara abamwakoro ae Nikunau ao ti karabwa riki Te Minita n te mwane ao te Kauoman Beretitenti ma ana Taan Mwakuri, I a toki naba ikai te Tibiika ao tao ai bon te katekeraoi nakoira ni kabane n te tairiki aio kam na bane ni matu raoi ao Goodnight ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkane nang kaokia nakon te Kauoman Beretitenti bwa ko a karaoa am sum up te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tibiika ae karineaki e koaua are kanga tao e bon bwabwakanako te tai ao kanga e a moanna naba n tarou te kantaninga ma tao e na aki nang abwabwaki au sum up bwa are bon angina e a tia a tia ni bon kabwaranakoi Minita ake tao iai rekerekena ma taian point ake e tabekia kain te itera arei. Ma tao bon ti 2 te bae N na ti maroro teutana iaona N na ti kataia ni kaeka moamora riki n rekereke ma ana maroro te Leader n te Kaitara are teuana are e aki ao tao e manga koaua are manga katuruaki riki iroun ara Unimwane are karineaki arei are ibukin tera ngke ti aki kaman nora aron te kabanemwane tao e moamoa riki n aron are te nako Honolulu arei iaon te Festival arei.

Bwa are koaua ba ane ngkoa bon te kantaninga bwa angkoa ti na bon kataia ni mwanenna man te project te external Funding ma are e aki workout te bwai anne ngaia are ti okira ngkanne mwakau ngkane are iaon te Contingency warrant bwa ti

nang raa mwanenna iai bwa ti bon nora aron bonganan te Festival ane tao ibukin ae kanga ae ti na kataia naba ni promote ara katei ma arar aa ara tarena aika kona ni bongana ibukin kinakira ao moamoa riki tao e koaua tao ibukin naba te tourism rekereke riki ma te itera Mainiku bwa are ane te tabo ae ti nang bon develop n taai aikai ae imwaira aikai. Ngaia anne bon teuana bukin ae kanga e kuri n aki angaraoi are ti nang raa karinna n te kataumwane n te tai arei bwa are ti bon tiku iaon te kantaninga ae na bon reke mwanena ma tao e koaua tao e angabuaka n te tai arei ngaia are akea ara bitaki bwa ti nang kabongana mwakan Te Minita n te mwane are ian te Contingency warrant iaon te Tua ae Maungatabu ae cap79.

Ngkane e taekinna naba te Leader n te kaitara te PUB bwa e aera ngke ti tuai man anganganna te CSO tao e koaua naba e aki nang n aekakin ae ti angangan AKL ao te KOIL ma PUB e ngae ngke ti aki angana anne ma bon iai taian direct tao ti aranna bwa taian direct CSO n aekakin teuana kam bon ata bon boon te fuel are te bwaa ngkana e kaboa te KOIL nakon te PUB kanga bon te mena e na riai tao $1.50 ke $1.48 n te liter ma are ngaira ti a kauarerekea nako $1 ane kanga interface kanga bon te subsidy ane ma e koaua tao ti a pay through ti a subsidies te KOIL bwa e aonga ni kona n anga te boo ae bakekete nakon te PUB ngaia anne ngkane kanga. Ma tao e koaua ngkana e noria bwa e aera e aki nang raa e aki nang bobo PUB n te CSO ao irarikina e bon rawata naba bwaai n aekakin ae ti tia ni katea ana auti ibukin ana engine ae fully paid ae bon tiaki ware aika uarereke e mirion aron boon ana auti ae ti kateia arei ibukin ana engine ake a boou.

Eang te Tibiika ae karineaki tao kanga e koaua bwa are angin taian kabwarabwara a bon tia ni karaoia raou ni Minita ake a tia ni kaekai taian tabeka akane ke tao taian kamatata akane ngaia are tao nang motika au sum up ikai ao te kakaitau riki nakoia taan tia taetae ni party aika ti kaai n reitaki ma ngaia iaon te Manga Kataumwane aio ao I karabwaia n aia boutoka n aron norakin bonganana ibukin te rikirake rikirake ao e bon moamoa riki tao bon te moamoa tao bon te rikirake nakon ara tabo te itera are teuana arei ao bwaai riki ake ti a tia ni maroroakina ian te Biira aio.

Ngaia are man te tai aio ngkane te Tibiika ae karineaki I a kukurei ma te nanorinano ma te bwana ni karinerine bwa te Biira ibukin te Manga Kataumwane No.1 2024 e na warekaki te moan tai e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman ao ngkai ko a tia n tabeka am kaoti ao ngkane I a nang kanakoa te kaotinano iaona.

Ake a buoka te Biira ni Manga Kataumwane kangai Eang ake aki ke a kangai Tiaki.

Ao e nakoia ake a buokia ao mai ikai ngkanne are e a karokoira n tokin ara bowi n te bong aio kam rabwa Taan Tei ni kabane n ami kekeiaki ibukin te bong aio e a bon bwakanako bwa ai imwin ngkai 10 nang kabwara te auti ma ngkai ni karokoa manga te aoa 10 n te moan ingabong ningabong ao e a bwara te auti

Kiraaka : Te Tataro.

Deputy Speaker: Kam na bane moa ni Mauri n te ingabong aio. N te ingabong aio ao ti na kaukaki n te tataro iroun temanna te Tia Tei mai Kiritimati Hon.Teribwa Taabe e nakoim te tataro taiaoka.

Hon.Teribwa Taabe: Ko rabwa te Deputy Speaker ao tia reitaki naba n te tataro ti a booti nanora n tataro tia bobaraaki n tataro.

Ti teimatoa n neboiko ao ni kaitauko te Atua ae ko mwaaka are bon Uean te maeu, Uean te mwakuri ao Uea nte marurung, ti neboiko riki ngkai ko kona ni karokoira inanon aua nte ngaina aio, bwa ti na kaainna te Atua, ngaia are ti anganiko te nebonebo ao te kakaitau ibukin te ikeike are ko teimatoa n anganiira ngaira aikai ni kabane aika ti a roko n auan te ingabong aio. Ni ikotaki ma kain Kiribati ake a teimatoa n ongongora bwanara mai iaon te TV ke te Atua. Ti karabwako riki te Atua ibukin am kakabwaia aika a mwaiti, ti karabwako ibukin tibwangara ake ko a tia n anganiira bwa ti na riki bwa am toro ngaira ibukin te botanaomata. Ti teimatoa ni bubutiko te Atua ae ko mwaaka bwa kona kakabwaiara, kona anganiira te marurung ao te korakora ti aonga ni kona n teimatoa ni karaoi tibwangara aika a mangori ake ko anganiira ibukia kain Kiribati ni kabane te Atua.

Te Atua ae ko mwaaka ti butiia tamneim are e raoiroi bwa e na ruo e na mena ibuakora ao e na raoniira inanon ara tai ni maroro te Atua, bwa maroro ake a riki inanon te Auti aio te Atua, ana aki riki te Atua bwa neboara ma e n ariki te Atua bwa bon neboam ao ara bwai n tituaraoi nakoim. Taan bure ngaira te Atua ti raraoma imatam ko bia kabwarai ara bure, ao ti tataro aikai nakoim inanon raraan natim are Iesu Kristo are e a tia n reireiniira ara tataro are e kangai.

Tamara are I karawa e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon aonnaba n aron tauana i karawa, kona kabwara ara bure n arora ngkai ti kabwara aia bure akana a bure nakoira, ao tai kairira nakon te kaririaki, kona kamaeura man te buakaka, bwa am bwai te Uea, te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka : Taiboranakin te Beba mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ao babairean karikirake iaon te *Development Budget 2025.*

Beba No. 56/24

TITIRAKI AO KAEKAIA

Deputy Speaker : Ko rabwa Kiraaka imwain ae ti na waaki nakon titiraki

ao kaekaia ao ai bon bwanaau ni kamauri ngkami ni kabane n te ingabong ae moan te tamaroa aio, nakon ara Beretitenti, ara Kauoman ni Beretitenti are tao iaon kawaina, ara Minita aika a raoniira n te moaningabong aio, Taan Tei ni kabane, ara Leader n te Kaitara ae karineaki ao ai bon ngaira ni kabane n te ingabong aio ni ikotaki ma taan ongora ni bwanaan Kiribati ao taan raoniira n te live streaming n te ingabong aio. Bwanaau ni kamauri ngkami n te ingabong aio ae moan te mwaitoro kam na bane ni Mauri.

Ngaia ao ti na mwaing ngkanne nakon ara bwai are imwina. Ao ngkana ti noria n te Ota Beba are e moan kauka, te titiraki n te ingabong aio temanna ara Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

KATEAN TE WATER TAPs IAON BUOTA N TE AONO IRARIKIN PRIMARY SCHOOL

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rabwa te *Deputy Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa N na kanakoa au titiraki inanon te ingabong aei, ao e koaua are ai bon tibwa te moan titiraki ao ai bon tibwa te moan bwanaa n oti inanon te ingabong aei ao raoni bwana ni kamauri aika a tia nako raou ma tariu ao kain ara abamwakoro ae Tarawateinaieta, te kamauri nakoim te Deputy Madam Speaker, ao te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ai bon ngaira Taan Tei ao aomata ake a reke ongoraia n te ingabong aei, bwanaan te maeu ao te marurung a oti a kamaurira kam na bane ni Mauri.

Deputy Madam Speaker N na tabeka au titiraki ae nambwana 78 ae kangai taekana:

I kan butia te Minita are tabena norakin riaina ni kateaki riki te water taps iaon Buota n te aono are irarikin te Primary School ao aono ake a noraki iai riaia riain kateakin, ao kateakina ibukin tangiran te ran ni katoa bong irouia te botanaomata iaon Buota?

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Tia Tei ke te Minita ae karineaki n te Botaki ni Mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta ao I a moanna ma taeka ni kamauri ngkai e bon boou te bong aei nakon te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane, te Leader n te Kaitara, ao bon kain am taibora ni ikotaki ma

kain Kiribati ni kabutaa ake a ongora. Bwanaan te maeu ao te marurung ao I a reitaki ma kain abau ae Tamana ao kain au tab oni mwakuri ae te MISE ni kamauri ngkami n te ingabong aei, kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au kaeka:-

Hon.Speaker, I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa e na mwakuriaki te kanganga aio n te tai ae waekoa iroun au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma te PUB ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rarabwa Deputy Madam Speaker. I rangi ni karabwa te Minita n ana kaeka ae e rangi ni karau nano riki nakoia tao nakoia kain te community aika a rootaki n te kanganga n akean te tap n ran irarikia.

Ma a bubutia riki te Minita ae karineaki bwa iai ana kona ana Botaki ni Mwakuri ni kibara te kanganga aei imwain karaoakin te buriti are i Buota ngkai bon kain te community a kakarekea nimaia te ran mai Tanaea, ni boona ae $1 te taara n te bwaketi. Ao I teimatoa n nanoangaia kain te community aikai kioina ngkai bon ti aio te anga teuana ae ana kona ni mooi ao ni karaoi aia kuka mai iai te ran are i Tanaea bwa e uakaan riki nakoia ni kabotauaki ma taabo ake a rangi n raroa.

Ao riki bon te *Primary School*, are e aki *allow* te botanaomata ke riki kain te kaawa iaon Buota n rinnako ni karekea nimaia te ran te *tap* are e mena n ara *compound* te *primary school* are tei iaon Buota. N na bubutia te Minita aio e na kona ni moantaai n tia te tap aio imwain karaoakin te buriti are imarenan Buota ao Tanaea n te aro bwa ana aki kona n rootaki kain te community ae Kabinea ngkana arona bwa a ongo bwanaau. E rangi n rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua ni moan rokon am kaoti aio ngke e moan notice ao ti a kibaria naba ma ara taan mwakuri n te Ministry a oti angan te PUB bwa e na tabena aio ngkai bon tabena. Ao I kukurei ni kaongoakiu aongkoa n te bong aei te Kanimabong ao e na nim teuana ami tap kain Buota itinanikun ana *compound* te reirei anne.

Ao e koaua tao ti karautaeka bwa are bon iai ngkoa te *tap* n aron are e bon ataaki. Ao e a kaina ana *fence* te *Primary School* anne ao a katabua te rinnako irouia kain te community

anne ngaia are tao e reke a tare waeia kain te community anne ni kakaea nimaia te ran.

Ma n rokon am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki ao n aron are ti bon maroroakinna naba, ko bon kawarai naba ti maroroakinna naba ao ti a tia ni kaumakia ara taan mwakuri. Ao n aron kaongoakiu, aongkoa te bong aei e na tia ami tap. Ao ngkana e aki ao ai manga bon te rongorongo teuana ngkanne nakoia kain au tabo ni mwakuri I a manga noora ngkanne are imwina. Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa ; Ao tao I a bon anga bwanaaia kain te community ae Kabinea ngkana a bon ongo bwanaan te Minita ae karineaki ae e rangi ni mwaitorotoro ae e a tia n te bong aei, ao I a raoniia n anga te bwana ni kakaitau ibukin kibarakin kanga kainnanoia iaon tangiran te ran. Ngkai te ran bon te reita ni maeu ae e kainnanoaki ni katoa bong.

Ma I a kan raona aia mwakuri kain te PUB aika a rangi ni karineaki iaan ana tabo ni mwakuri te Minita ae rine. Ngkana arona bwa a kona n noori aono akana I mwanewei naba inanon au titiraki n taiaoka ngkana arona bwa e na kona n reke naba, norakin buokakia tao are a bon ataa riki mwaitira *taps* ae a tia ni katei iaon Buota taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua iai taabo tabeua are ko a bon tia n ribootin nakoira te Tia Tei ae ko karineaki ao e kakawaki bwa ana ongo naba am botanaomata bwa tera ae ti kataia ni mwakuria iaona.
Iai kataratara bwa ana manga karokoi riki te naan tap n te naan tabo riki tabeua iaon Buota, are a mwakuria ara koraki ngkai are a mwamwakuri ma kain te *community* n aron kaongoakiu. Ao ti kukurei n taekinna naba kanga te PUB e kainnanoa kanga buokana n aio bwa kanga bon n ana kataumwane aikai.

Ma I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki ao te Auti bwa ti a tia ni kataua man ara nikira ni mwane man te ririki aei ae $15 te ngaa are ti na *allocate,* aio ti na angan te PUB bwa e na mwakuri ni katiai mwakuri aika ana kainnanoaki n te tabo aei ngkai, ti aki te mwakuri aika a rangi ni bubura ma bon ti karokoan te naan tap tabeua man te naan pipeline akana a bon wene ngkai ma a nang karokoaki n taabo akana a

kainnanoaki n aron ae tangiriaki te Tia Tei ibukia ana botanaomata.

Aio ngkai n aron kaongoakiu ao e na tia te mwakuri aio inanon 2 te wiiki kanga maanna are anganai au taan mwakuri. Ara kantaninga bwa ngkana e aki tia imwain banen te ririki aei ti a bon kauiaaki ma taai ni motirawa, ngkana a bon kona ni kabaitia imwain te motirawa ma ara kantaninga e na tia aio ao ngkana e aki ao ti kona n tokara teuana te ririki ae boou.

Ma aio kanga tein te mwakuri ke aia *workplan* are anganai neie Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker :Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao ai bon akea au titiraki. Ma e bon riai mai irou ao raou ni i Tarawateinaieta n anga te bwana ni kakaitau ibukin buokan Buota. Ao tao bon Tarawateinaieta ae bwanin ni moa mai iroun te Minita ae karineaki ma ana Botaki ni Mwakuri, man te MISE ao riki bon ana Botaki ni Mwakuri mwananga ae te PUB.

Ai bon bwanaara ni kakaitau nakoina ao ni karabwarabwa nakoina ngkai e kona ni kibara te kanganga aei ae e rangi ni moantaai. Ngkana arona bwa e riai iroum Deputy Madam Speaker e kakawaki ngkai e reke au tai n anga au kakaitau ao au karabwarabwa nakon tariu ae e a Minita ngkai n te MCIA.

Bwa bon ngaia ngkoa ae biriakini kanganga aikai n ana term ae nako. E riki bwa te Tia Tei ngai mai Tarawateinaieta, ao e tiku aio ngke kioina ngke bon iai ngko ate tap ae kaan ma ngaia, n te reirei ao e rabwa ana ibuobuoki nakoia kain tabon Buota nako Abatao bwa iai taps aika a tia n nim n ana tai.

I kan kauataoa riki te kakaitau ao te karabwarabwa nakon ao aio tao e kaineti tao e onoti nakon te Minita are tabena ibukin te *handing over* nakon te ingabong ibukin te booti. E aonga n ae a ongo naba kain Tarawateinaieta ibukin aia booti are e a tia naba ni bibiriakinna aia Tia Tei temanna ao bon tariu ae e a Minita ngkai n ana tai n term ae nako, ao ti karabwa ngkai te Minita n te Botaki n Akawa ngkai e nang karaoaki te *handing over* n reken te ingabong. Ibukin aia booti are e a maan taetaekinakina ao e a rabwa bwa e a koro bukina nakon te ingabong.

E rangi n rarabwa ao are ieta te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa iaora ni kabane inanon te ingabong ae bwanin aio. E rabwa.

Tibiika : Kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta. Bwa tera ara taeka Madam Speaker ao are te raoi ao tao N na manga raonai ma te Tia Tei ni kakaitau nakoia taan mwakuri.

Bwa are e koaua ngaira ti karaoi ara babaire ao iai taan mwakuri akana ana karaoa te beku nakon te *ground* iaon te tabo are e kainnanoaki.

Ngaia are e kakawaki bwa N na anga bwanaau nakoia taan mwakuri n te PUB. Ni kakaitau nakoia ao ni kaumakia bwa ti na aki riai n ti taetae ma ti riai ni kibara te mwakuri ni katiaa nakon are e kainnanoia te botanaomata.

Ko rabwa Madam Speaker ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki man te abamwakoro ae Onotoa Riteta Iorome. E nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN AIA KATAUBO KAMBWANA NI KEREBOKI AIKA A ROKO IAON ONOTOA

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na kanakoa au titiraki ao bon au moantai n tei n te ingabong aei. I a reitai ma te nati n Onotoa ao bon au Tia Tei ae te Beretitenti ae karineaki, ni kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane ake a tia riki bwa kain te ingabong aei. N aran Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki ae nambwana 82 iaon te Ota Beba:-

Iai noran aki tamaroan aia katauboo kambwana ni kereboki aika a roko ngkai iaon Onotoa n aron kakaokoro aia boo nakoia aomata. Bon te bubuti nakon ara Tautaeka bwa tera ngke e kona ni katei ana tia ni boo nakoia kambwana aikai ni kaineti ma kakaokoro taian kereboki. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin te Botaki n Akawa ao kaubwain marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau ; Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa:-

Te Tibiika ae ko rine, e a tia ni mwakuriaki te tia ni boo iaon aekan kereboki ake a kariaiakaki anakiia moa inanon te tai aio. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka are ngaia e a tia ni karaoaki man mwakuriaki te tia ni boo aei nakoia. Buokan ngkanne au titiraki e kangai. Bwa e a tia raoi te Minita ke ana Botaki ni Mwakuri ni kamatebwaia bwa iraua raoi te karekemwane n te kereboki boona n te aonnaba ae ngaia ae karaoa iai ana katauboo aei. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker. Ao e koaua bon aio te kataubo ae karaoaki aio, e irekereke ma boon te kereboki n te naan mwakete itinaniku. A mwakuria rikaaki nakon boona ngke e mwau ao a manga karokoa iaon boona. Ma iai te tia ni boo aika uoua, iai boona iaon are e mwau ao iai naba boona are e maeu.

Ngaia are aikai te naan tia ni boo ae kona naba ni ibuobuoki e rawata iteran taraakin aio bwa are e na taraaki naba aron ae ana maeuraoi naba kambwana, ke bitineti ake ana anai bwaai aikai. Ao e na riai naba ni *fair* ke n tau ao e riai nakoia taan kabonakoa te kereboki.

Ngaia are aikai a bane n tia n taraaki ao aio ngkanne are e n ariki bwa teuana kanoan ana *condition* ke taian babaire iaon taian *license* ngkana e kanakoaki n te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : I kaitau Madam Speaker ao I a rangi ni karabwarabwa riki nakon te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ngkai a tia ni karaoa raoi aia kamatebwai. Ibukina bwa e nang korakora te ngurengure irouia te botanaomata bwa a reke mai iaa katauboo aikai.

Ao I taku bwa e a matata iroun te botanaomata are ana karekemwane ngkai te kereboki.

Ti kaitaua ara Tautaeka ngkai e a manga kauka anakin te kereboki. Bwa bon teuana ngkai aia karekemwane ara botanaomata ae ti noria, ae ngaia ae a bon tabeki aia titiraki bwa a bon kan ota raoi iai.
Kauouan ngkanne te titiraki neie Madam Speaker. E kangai, ao e na kabonganaaki ke e a tia ni kabonganaaki aia katauboo aei? Ao e kabonganaaki raoi man ni ngai e aonga n ae matata tei Kiribati n aron ae e a waaki ngkai te waaki ni katine kereboki ao baikara riki irouia ara botanaomata. Ao ngaia e a tia te katauboo aei man ara Tautaeka ao e

kabonganaaki ni ngai ao e a tia ni kabonganaaki? Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa riki buokan te titiraki Madam Speaker, ao e koaua kabonganakina e na bon riai ni kaman kabonganaaki, ma iai te iremwe teutana iaon te kamatebwai aio. Ao e rawata naba taian maroro are e karaoaki ma te naan bitineti ni irekereke ma bwaai aikai.

Ngaia are e kuri n tinea teutana kabonganakina.

Ngaia are ngkai e a tia raoi te babaire ao iai ngkai te naan babaire ae ti kangai, te naan license ake apply ibuki nte ririki aio, tao ngkana ko apply ibukin Beberuare ao e na bane ni Beberuare te ririki ae na roko.
Ngkai ti a tia naba ni katoki, ao ana bane n toki korakoran license aikai n Ritembwa te ririki aei. Ao man te ririki ae boou ao ti nang waaki ngkanne iaon kanoan te license ae boou are e kangai. Bwa te license ngkana ko apply te license man Tianuare nakon Ritembwa. Iai naba babaire ake a tia ni kaweneaki ngkai are te aba teuana ma teuana e tatannako ana boarder.

Bwa te waaki ngkai ae ti a karaoia ngkai tia karao ate waaki aio e a moarara riki ti aki ti iaon te kereboki. Ma bon iaon marin ara marawa are te rakai ao inanon te nama *of near shore* ti a kabongana ngkai te system ae te boarder managing system.

Ao e a katannako ngkai kanoan ana *allocation* ana quota te abamwakoro teuana ma teuana iaon te naan species aikai.

Bwa are e kakaokoro kereboki ao a kakaokoro naba booia. Ao a kakaokoro naba mwaitia n te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are ngkanne kai ti a waaki iaon aio, e a tia ni karauaki ni katamaroaki aio, ao ngaia are te ririki ae boou e nang rinnako ana quota te island teuana ma teuana ni ikotaki ma te naan tia ni boo are e nang rinnako ngkanne bwa te license condition.

Ngkana iai are e kee ana boo iaan aio ao e a kamaunaaki naba ana license bwa e a urua tuan ara license.
Ngaia are e na waaki man ni ngai ao ti na waakinna raoi man Tianuare, te ririki ae imwaira. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : E koaua Madam Speaker ti a nang karabwa ana kabwarabwara te Minita n aron are e

kaotia naba bwa iai te naan species ake kanga a bon karauaki raoi ni barongaaki te katauboo nako aoia.

N ana katauboo ao kanga bon ana bubuti te botanaomata, are e na kona ni bon karokoa iaon abamwakoro ma te naan list kee. Ao tao mwaitira are kanga e na anai ate tia kereboki n te abamwakoro teuana ma teuana. Ao angaraoina ae kanga e na kona ni matata te botanaomata bwa e na aki naba uruaki aron ae mwaneweaki e na aki naba uruaki iai tao kaubwain abara ngkana e a manga rangi n riao.

Ao anne bon te bubuti e kona ni provide ke ta oni katauraoa te list iaon ana mena ngkana e na kona ni kanakoa nakoia te botanaomata, tao inanon te ririki ae boou. Ko rabwa Hon.Speaker ao I a toki ikai.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker eng bon aio raoia o e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa ti a tia ni waaki iaon karaoakin te waaki aio bwa ti a tia n reitaki ma te Minita n te MCIA ma kain ana tiim, bwa ti na mwakuri ma ngaia.

Ngkai e a rin ibuakon bwa iai ara Komete are imarenan ara aobiti ma ana aobiti te MCIA, ae ti na kaai ni ikarekebai ni waaki iaon te itera aio.

Bwa are iai naba ibuakon inanon ara motinnano are are ti a kona naba n taraa ma iai bwa tera tibwangan te Kauntira. Ma te naan kaubwai aikai.

Bwa are iai iaan ara motinnano are taraakin aia karekemwane Kauntira man kaubwain te aba teuana ma teuana.

Ngaia are a rangi n angaraoi ara system aio bwa are ngkai ti allocate ke ti barongai aba ma aia quota, iaon te kereboki n aekaia nako. Ti aki kona n ataia bwa iraua mwaitin ana quota te abamwakoro teuana iaon te aekaki ni kereboki teuana ma teuana.

Ao ti a kona naba ngkanne ni kaotinakoa bwa ngkana e a bon toki bwa e bane ana quota te abamwakoro teuana e toki. Ao e a manga nakon te naan remaining quota ke nikira ni quota iaon abamwakoro ake tabeua akanne ana tiku n tauraoi ma ana kaboaki nako.

Akanne ngkanne kanga ara waaki a oti a waaki ngkai n reitaki ma te MCIA iaon te itera aio. N te kantaninga are rongorongo ni kabane are e taekinna ngkai te Tia Tei ae karineaki, a nang rinanon ngkai te Kauntira n te aro bwa ana bane n toa Kauntira ma rongorongon aikai, te naan tia ni boo mwaitin te *quota* are e *allocated* ke e tibwaaki

nakon te abamwakoro teuana ma teuana.

N te aro bwa ana ibuobuoki naba te Kauntira n taraa iao. Ma ngkana e a bon koro te *quota* are e na bon riai nako man te abamwakoro teuana e riai moa ni kainaki.

Ma ngkanne ngaia ti waaki ngkai n reitaki ma te MCIA ni babaronga aron te waaki aio, bwa n te aro bwa rongorongo ni kabane ake a kainnanoaki iaon te tia ni boo mwaitin te quota ao tera riki ana bane n roko inanon bain te MCIA ao te MCIA ni manga tibwaia nakoia ana Kauntira ni kabane n abamwakoron nako Kiribati.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio Madam Speaker ao ti a karabwa riki tabekan te kaoti ae tamaroa aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Kona buoka te titiraki e a bane buokan ana titiraki. I a kabwara bure te Tia Tei mai Marakei bwa e a bane buokan ana titiraki e a koro teniua. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

MOANIBWAIAN AIA MOAN KARIKIRAKE KAIN BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana:

Aua te ririki a bane n akea naba teuana ana karikirake te Kauntira ni Butaritari ae waakinaki. E kona te Minita ae boou ae e rangi ni karineaki n te MCIA ni moanibwaia aia moan karikirake Kauntira n abamwakoro nako n reitaki ma Butaritari, bwa e aonga namoraoi ana waaki te Tautaeka ae boou ibukia ana botanaomata iaon abamwakoro? E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti e nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker I kaitaua te Tia Tei ae moan te baan te karikirake mai Butaritari n ana titiraki. Ao tao imwain ae I kanakoa te kaeka ao e bon riai bwa N na tabeki bwana ni kamauri moa n te ingabong ae tamaroa aio, moa nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ao kain au abamwakoro ae Tarawateinaieta I a kamauri ngkami n tamaroan ao raoiroin te ingabong aio kam na bane ni Mauri:-

Hon.Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai

Butaritari bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon aio. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita ao I taku bwa e rangi ni kakukurei bwanana ae anganiira n te ingabong aio, are e tauraoi ana tabo ni mwakuri.

N na bon ti bubutia te Minita bwa are e koaua bwa are aio ngkai kanga bon iaon au titiraki 4 te ririki. Ma ngkana ko bon taraa raoi ae te moan karikirake ao tao e a kaan 6 ririkina.

N na bon bubutia te Minita ae karineaki bwa eng kanga tao tera ngkana e kona n ti kabwarabwara teutana. Bwa tera raoi kanga ana ibuobuoki ae kona ni buokia, bwa are ti aki titiraki Kauntira ni Butaritari. Ma n aron ae I ongo mai irouia Taan Tei bon Kauntira iaon abamwakoro a tuai man waakinaki aia moan karikirake.

Ngaia N na bubutia bwa tao tera raoi ae kanga e nanonna n aio n te aro are a ongora naba raoi ara botanaomata ao riki te Kauntira ni Butaritari are e ibuobuoki ana waaki inanona te Minita ae karineaki taiaoka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao I rang ni kaitaua riki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ni buokan ana titiraki. Ao e koaua I rangi ni kaitaua bwa e koaua e anganiira kanga te kakaewenako. Ao tao I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae moan baan rine. Bwa ngke e roko te titiraki aio inanon bain au Ministryu. Ao bon te moanibwai are I karaoia I a bon maroro ma au Directors ake irekereke te titiraki aio nakoia.

Ao kanga bon te iango are ti karioa ao tao te bwai are I tuangia, bwa kanga ti tabe ni iangoa kanga iai te kataratara tao te way forward man ara Ministry. Bwa ti na manga kataia ni butia tao Kabineti, ao ti na kataia ni kaoka te iango ao tao te tamnei are tao ni bubuti nakon te Kabineti bwa tera ngkana e kona ni manga bon kona n *allocate* tao te mwane are e na bon tauraoi inanon au Ministry bwa ti na kona n tobwa aron aia *priority projects* te naan Kauntira ae tao ti aki ti Butaritari ma ai bon Kauntira naba ni kabane ake a mena iaan ara Ministry Madam Speaker.

I rangi ni kamoamoa ana titiraki ao tabekan te titiraki ao koreana bwa e bon eti bwa aio ngkana iai te kakammwakuri ae ti karaoia ao e a

bon nakoraoi naba ana waaki te Tautaeka.

Bwa n aron are I teimatoa n taetaekinna n te tai aio bwa e rangi ni kakawaki Kauntira.

Ngaia are te titiraki aio bon teuana te titiraki kanga e anganiira riki te kona, bwa tera riki ae ti na kakammwakuria n te tai aio ma au Ministry ao tao ai bon boou naba n te tai aio, e anganai naba te iango bwa tera ae N na manga kataia ni karaoia ibukin te Ministry aio ao Kiribati ae bwanin. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita. I taku bwa ai bon akea riki eng ti a katikua nakon te Minita ae boou. Ao kanga te koaua e kangai ti a katabetabea iai bwa e rangi ni bongata naba aron te naan karikirake. Ao tao ngkana e noora naba riaina te Minita tao ngkana e kona ni manga reitaki ma te naan Kauntira ao riki bon te Kauntira ni Butaritari.

N ongora tao e kona n ae e a bitaki aia kantaninga man aia karikirake bwa e a bon rangi ni maan ao e a overtaken by new event. Ngaia are tao ngkana arona bwa e kukurei te Minita n aron ana waaki ngkai e a noora aio. Ao tao ngkana e a manga bon reitaki ma te naan Kauntira n ongora raoi bwa e teimatoa n aroia n aia moan priority arei ao tao e a tia ni manga bitaki aia kantaninga nakon te karikirake.
Ao I a karabwa riki te Minita ao I a katikua nakoina ao eng e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao I a kaitaua te Tia Tei ao I rangi n tauraoi. I rangi n tauraoi ni mwakuri nakon are I tabekia n te tai aio, ao akea au kanganga tao a bon ongo naba au taan rabakau ao naake ibuobuoki ni mwakuri ma ngaia. Ao I taku bwa anne te bwai ae e na riai ni manga kaokia ao ni consult te Kauntira. Bwa ibukin aia karikirake tera aia iango ngkana a manga kukurei ni bitia.

Ao tao bon tii bukin te rongorongo bwa eti are e taekinna. E a rangi ni maan bwa te moan karikirake ana moan karikirake Butaritari ibukin 2022 te Utero ke te guest house. Ao tao n te tai aio ao ibukin naba rongorongona te Tia Tei ao ae tabe ao e a tia te mwakuri e a tia mwakuriana, beba nte karikirake are e a roko inanon bain te DCC. Ao tao ai bon tauraoin ngkann mwanenakina man NEPO ao reken mwanena man te Finance ao tao rabwata ake a tabeakina te

karikirake, ao I taku bwa e a waaki naba.

Ma e aoria bwa are tao eti anne ngkana arona bwa ana bon tiku naba n te kantaninga ibukin aio n aia moan karikirake aio, ke iai te iango bwa ana bitia ao ta oti a manga bon reitaki ma te Tia Tei ao tao eti bwa e bon kakawaki naba marorou n te tai aio. Bwa bwaai ni kabane are ngkana tao iai ami karikirake Kauntira. Ao tao ngaira ngkanne man ara itera man te aobiti e rangi ni kakawaki ae e na endorse bwaai ni kabane man te *full council* ibuki nte naan karikirake akana a moan karikirake.

Ao ngkana bitakina naba are man te Kauntira ao ngaira ngkanne ti na manga bon tauraoi naba ni mwakuri nakon ara babaire te Kauntira teuana ma teuana ibukin ana karikirake ake a kawaerakei Madam Speaker kee.

Ao tao bon ibukin naba ana rongorongo te Tia Tei ao I rangi ni kukurei bwa a tauraoi naba am karikirake. Bwa iai am karikirake ibukin am Maneaba ae te Bouateaina.

I taku bwa e a reke mwanena n te tai aio ao tao bon ti bae teutana bwa kakaean am supplier, bwa tao ami Kauntira e taraa tao te bobwai n taabo tabeua. Iai tao kaninganinga tao e na aki ota iai bwa tao e na noora riki te boraoi. Anne ngkanne ti a bon katikua ma am Kauntira ao taan mwakuri.

Ma I kukurei n taekinna nakoim bwa iai mwanena iroura ae $86,854.69 ibukin Tebouateaina. Ao iai naba aia karikirake te kaa e tauraoi naba e a reke naba mwanena. Ao e na kaman riai ni waaki aio ao tao ibukina bwa manga iai bitakin tao te boo. Ao e a manga raka riki ao I kukurei n taekinna bwa e a tauraoi naba $30 te ngaa ibukin mwanenakin am truck te Tia Tei. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ngaia buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker akea riki buokana ma N na bon ti teirake bwa I a bon tia n taekinna bwa N na katikua nakon te Minita, ma kanga iai bwanana are e rangi ni kakukurei are e a manga reitan te naan karikirake ake tabeua. Ao I karabwa te Minita ao e rangi ni smart te Minita kai e a reke naba mwanen ara Maneaba are Tebouateaina e a bon rangi ni maan tiku taekan Tebouateaina. Ao manga bon aia kaa kain te Kauntira are e rangi n rabwa n aron biriakinana ae e rangi n tawe.

Ao I a karabwa riki n aron are te priority one are e a roko inanon bain te Finance. Ao ti kantaningaia ngkanne bwa bon iaon kawaina ni waakinaki. Ao ko rangi ni bati n

rabwa te Minita ao a rabwa naba am taan mwakuri are e ieta.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ao tao I a bon kaitaua riki te Tia Tei ao ko rangi n rabwa ao teraoi ao are ieta ao I tauraoi n rereitaki n taai nako, bwanaam are ko anga bon bwana ni kaunga ao N na bon teimatoa ni mwakuri nako iai. Ko rabw.a

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao I noora nanom te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ko kan kakoroa ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari, I a kabwara bure bwa e a bon koro raoi teniua.

Ngaia ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Onotoa te Minita ae Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

TIBWAAKIN TAIAN TANGKE NAKO AON ABA

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Hon. Madam Speaker. Ao aio ngkanne taekan au titiraki ae nambwana 81 iaon te Ota Beba:-

Ti na butia te Tautaeka bwa e a bwaka iaa ngkai ana karikirake ae tibwaakin taian tangke nako aon aba, bwa e bon rangi ni kainnanoaki tangke aikai irouia te nati n Onotoa riki ni kaawa aika iai te tarika iai, bwa ana kona ni kabongana ni kawakin iai nimaia te ran are e nanako ni karekea man kaawa ake iai te mam mai iai? Ko rabwa Hon.Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake, ao Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : *Hon.Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai Onotoa ae karineaki bwa iai ngkai teuana te karikirake ae barongaaki ibukin tibwatibwaan tangke n ran nako aon aba.* Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : E rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minita ae karineaki ma ana taan mwakuri n aron noran aia kakammwakuri, n aron ae matata n ana kaeka bwa ngaia iai te karikirake teuana ae tabe ni barongaaki.

E kangai ngkanne buokan au titiraki Madam Speaker. Tao e katautaua te Minita ae karineaki bwa e na waaki nakon te bong raa ke te tai raa bwa e aonga ni matata nakon tei Kiribati ke

te i Onotoa bwa ngaia e nang waaki ao ngaia e nang roko n te tai arei. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni boutokan ana titiraki.

Te bwai ae kakukurei Madam Speaker bwa ara karikirake aio e a tia n secured ni kabane. Ao ti teimatoa ni kakaitau nakoia ara donors ke raora ake a ibuobuoki nakoira bwa a katauraoi te naan buoka aika n tabetai e riaon ara kona.

$8 te mirion te mwane n America are e a tia ni kataua te ADB are ngaia are e na buoka teuana kanoan ara motinnano n te term ae nako are tibwatibwaakin te naan tangke nakon mwenga nako.

Iai te naan kamatebwai are a tia ni karaoaki ao ngkai e a uotaki ke e a mena ngkai n te process are kabwatakin te pro doc n te rabwata are tabena ma te NEPO.

Ao iai te naan comment tabeua are a manga mwakuria ara koraki. A tia ni kawaerakeaki bwa aongkoa aio are e na moan waaki. E a manga nori ate Tautaeka n te tai ae nako bwa ana manga karinaki te naan te toilets.

E a kawaerakeaki e a manga rangi n riao e a manga karuoaki, bwa e nang manga katukaki te toilet ao e na waaki moa te ran bwa kanga e priority riki te ran.

Ngaia are e a manga moan karaoaki kamatebwai iai riki te naan comment riki tabeua.

E mena ngkai n te process ibukin aio, aron babarongakina man ara rabwata ao te NEPO. Ngkana arona bwa e tia bwaai ni kabane ao e a ruo naba ngkanne mwanena ao e a waaki naba ngkanne te tenta ao te kabobwai n are imwina ibukin karekean bwaai aikai.
E mwaiti te project ae bubura aei n aron are I taekinna. Ti kaitau nakon te ADB bwa iai ana mwane are e a tia n anganiira ae te mwane ae $8 te mirion te mwane n America. E nakon te mwaiti ae $11 e kaan $12 te mirion te mwane n Australia. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua I a kaitaua ana kaeka te Minita ae karineaki n aron noran bwa e a mena inanon te process. Ao tao e koaua tao e tuai raoi n ataaki bwa ni ngai are e na roko raoi iai tao n abamwakoro.

Bon boutokaan ngkanne ke buokan te titiraki, bwa kanga ai bon te bubuti ae mangori te Minita ae karineaki. Tera ngke e kona ni birimwaaka aio. bwa aio bon kainnanoia ara botanaomata a bon rangi ni kainnanoi tangke aikai. Ao tao ti a bon kakoaua bwa tao e a roko taian kakarau. Tao e a tia tao te kabobwai ae tao antai ae e na ataia ao a kona ni waekoa n tokanako aika a mwamwananga ngkai.

Ma e koaua I a kawenea bwa te bwana ni iraorao nakon te Minita ae karineaki ma kain ana tab oni mwakuri. Tera ngke a noora aei ao ni moanibwaia man te processing nakon are e nang kona tao ni bon waaki ke ni waekoa n deliver naki te naan tangke aikai nakoia kain abara ae Onotoa, ibukina bwa teuana abau ae Onotoa bon teuana te abamwakoro ae e rangi n rorotaki.

Ngkana e nang roko te mwautakataka ao n te kakaae kanga inanon ngkoa ara tai n te MISE ao bon ti ngaia te aba ae e rangi ni waekoa n rootaki n te tarika.

E koaua ti a kawenea bwa te bwana ni bubuti ao te Minita aio tera ngke e a kona ni kabirimwakai aikai. Ao ngkana tao iai aia anga ni buokia n aron ae rootaki ngkai abamwakoro n te tarika. Ao ko rabwa ao I a toki ikai.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ibukin boutokaan aio. Ao ti noora te kainnano ao I taku bwa bon aio bukina ngke e anga ana buoka te ADP bwa e kaeka ana tang Kiribati n te tai are e tain te mwau takataka. Ao a roko buoka aika a mwaiti n aron ae kam noria, e roko te LDS, e roko te World Bank, e roko te ADB ao antai riki ake a roko ni kaeka nakon ara tai are kanga tain te mwau takataka n taai aika nako.

Ao teuana ma ibuakona ngkanne anne are e a baireia te Tautaeka bwa e nang onikaki aikai nakon te naan tangke iaon aban Kiribati. Ti noora kainnanom Onotoa ao I taku bwa ko aki raroa ma aroia naba aba aika ni kabane iaon Kiribati n te kainnano ae tabangaki ibukin tangiran te ran ni mooi.

Ao tao teuana mai ibuakon totokoan ao tobwaaki nte kanganga aei bon karekean te naan tangke ni mwenga nako.

Tao e na kona n taua n tangke aio tamneina are e a tia ni karaoaki irouia taan rabakau te 3 ni ngaa n Liter are aongkoa e na tibwatibwaaki nakon mwenga nako.

Ao e koaua ti a kabirimwaaka aio I aki kona ni berita nakon te Tia Tei ao nakon te Auti bwa ni ngai ae e a tia. Ma ae ti mwakuria ao ara kantaninga

bwa e a bane te ririki aei ao tao ngkana arona bwa tao te ririki ae na roko, ao bwaatina ao e a waaki naba nakon are imwina n aron are kanga te taneiai n aron te project aika a bubura ao tao ai manga te kabobwai ao terana riki ao terana riki.

Eng ko rabwa ti mena irarikim te Tia Tei ao ti na kataia ni kabirimwaka aio n aron are e taekinaki. Bwa are kanga ti aki te kanganga aio n aron te *funding* bwa are e a tauraoi ma are ai te *process* ngkai ibukin kabwatakin te naan beba ni karikirake ma kaeka nte naan comment ake a kaoti mai irouia antai ao antai, ni karokoa e na bon maran nako ao e a nakoraoi naba te kanganga. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao I taku bwa e a rangi n rauaki raoi te Tia Tei mai Onotoa. Ao n te tai aio N na anga kakoroan ana *supplementary question* nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rarabwa Madam Speaker ko rabwa I a kamauriko ao I a katekeraoiko n am kain tekateka.

Ao I a bon reita te kamauri ae tabangaki nakoia taan ongora ao kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao kain Maneabam ti a bane ni Mauri n arana.

Ao e rabwa ana kaeka te Minita n te MISE n aron are e taekinna n te tai aio ao e kakan ongora. Ao ti noora ana kakammwakuri te Tautaeka n iteran te ran te bwai ae kakawaki. Ao ti kakoaua bwa Onotoa ao ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang te kainnano naba.

Ti karabwarabwa reitan te kakaitau n aron te naan karikirake aika a tia n roko te naan *distillation machines* are a toa ara kaawa. Ao n rokon te tangke. N aron ae taekinaki ti aki te tangke ae uarereke bwa tangke aika a bubura ao e na rangi ni ibuobuoki te 3 n ton ke te 3 te ngaa n te riita e na katoaaki iai te mwenga ao ti rangi ni kakaitau n aron ae mwaneweia.

Ao buokan te titiraki, e kanga aron raoi tangke aikai. Bwa are a toka nanora. E na bon ti roko ma te tangke ke te kai ni kawaawa ao tera iai bwaibukina. Ao tao bon ti te tangke ao ti na reitaki ma ara botanaomata bwa a nang katauraoi imwaina bwa are e roko e a kanimwaki naba te kai ni kawaawa ao tera bwa are a mwanemwane ara botanaomata, a kona ni kabooi aia kaabwa.

Ara Kauntira are e teimatoa ni kabonakoa te kaabwa, te bwaibu iai ana hardware n aro nakanne ana katauraoi Madam Speaker.

I taku bwa e kakawaki aio ibukin ara botanaomata ao ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroun te Minita ae karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ni buokan ana titiraki raon te Tia Tei temanna mai Onotoa.

E koaua I tuai rangi ni koaua Madam Speaker I honest bwa I tuai rangi ni koaua bwa aekakira te naan karikirake aikai ana airi ma bwaia ke ana aki.

Ma au kantaninga bwa ngkai e a bon bane naba ti iaon te tangke bwa e aonga n ae kona ni mwaiti riki te tangke. Ao ngkana arona bwa ti na karini riki bwaai tabeua ao I taku ngkanne bwa ti na ataia bwa e na manga uarereke riki mwaitin te tangke.
Ma n aron bebana are e roko irou bon ti beba nte tangke. Ma e koaua ti a moantaai naba ni butiia ara botanaomata bwa are tao ai bon ara contribution aikai nakon te naan karikirake aikai.

E kakawaki bwa ti na bon own naba e kakawaki bwa e na iai naba ara share nakon bwaai aikai nakon are angin te tai, bwa ai te buoka naba. Ao ko a katuka naba te buoka ao te tararua nakon te Tautaeka. Ti a bon kanakoa te kakaewenako ma ngkai bwa ngkana arona bwa a roko tangke akanne, tao e na tauraoi am timanti tao tangken timanti irarikim, ke bwaibuna. I taku bwa e koaua bwaai aika a uarereke, a kona n raa tao bon ti teuana am back pay ao a koro naba boon akanne, ke teuana am tai n te teniua n namwakaina ao a koro naba boon akanne.

E koaua ti a karaua ni manga katangaina rongorongo aio ngkana arona bwa e a kaan ao tao ti na manga bon katanoata nakoimi Taan Tei n te taina nakon abwabwakin te maeu nakon taai aika ana roko, ngkana ti a roroko n are tao iaon kawaina n tibwatibwaaki.

Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Onotoa ao mai Tabiteuea Meang ni boutokaan titiraki aikai.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao n te tai aio a oti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim.

BUTIAN AUSTRALIA
MWANENAKIN ANA KARIKIRAKE
BUTARITARI IAON KARAOAN
MOOI MA AMWARAKE

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao N na ti bubuti bwa e aonga n ae tao e teretere raoi

au titiraki. Bwa tao te omission te typing Madam Speaker. Ma ngkana ko kariaia bwa N na ti karina are aobiti are te kateniua n rain nako naano are *maroro ma ana aobiti te Tautaeka n Australia.* E aonga ae tao bwa rimwi bwa a kakaea bwa antai te aobiti aio.

E koaua bwa are iai kabwarabwarakina n te bracket anne ma ngkana e nakoraoi ao I a kanakoa naba Madam Speaker.

Deputy Speaker : E nakoraoi ko rabwa te Tia Tei waaki.

Hon.Tinian Reiher : Ao e kangai au titiraki te kauoua n te ingabong aio Madam Speaker:-

Iai ana karikirake Butaritari iaon karaoan amarake ma mooi are e a tia ni butimwaea te Tautaeka ma e tuai man reke mwanenakina. E kona te Minita ae karineaki n te MTCIC ni maroro ma ana aobiti te Tautaeka n Australia ke te Australian High Commission ni kawenea te bubuti ni kaoriori ngkana iai te tauraoi irouia ni mwanen ate karikirake aio? E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti Hon.Tangariki Reete e nakoim te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao e kangai ngkanne kaeka nte titiraki anne:-

Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te Tia Tei te moantai.

Hon.Tinian Reiher : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita ae karineaki. I taku bwa e rangi ni kakukurei naba kanga te kaeka nakon ara bubuti aio.

Ao e koaua kanga bon te bubuti ae e a bon maan teutana. Ma ti bon ataia kanga e kuri kanganga tao karekeakin mwanena ae ngaia e rang n tinetine iai.

Ma bon rikin tabekakina bwa bukina bwa e bon reke au tai ni maroro ma te High Commissioner n Australia kanga bon imwain banen raoi te term ae nako. Ao okira mai Australia n te taina ao e a weteai bwa ti na maroro iaon tera mwiin rokora i Australia iaon te select committee are ti mena iai.

Ao e a reke naba ngkanne ae kanga e a kakina naba are iai nanoia n tauraoi ni mwanena aio. kanga

ngkana e waaki te waaki ae boou ao a kona n noora kanga te tauraoi ni mwanenna.

Ngaia are kanga I bon ti riki n tabekia bwa e aonga n ae e aki nako ao e kona ni kamatoaaki ngkanne ngkana e a bon tabekia te Tautaeka nakon Australia, ao n noria bwa e bon teimatoa nanoia ni kona ni mwanenna. Bwa e aonga n ae e a waaki naba ara karikirake aio Madam Speaker ao I a bon tia ni maroro ma te Minita iai, ao eng e rangi n rabwa aron ana kaeka n te ingabong aio. E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tangariki Reete : I rang karabwa te Tia Tei bwa e titebo ma aron karaoana. Bwa nanona e a bon tia n *approach* temanna ara Development Partner ao e titebo ma ana akea te kanganga. Ma anne ae ti rang kaunga riki irouia ara Taan Tei aika a karineaki bwa ngkana bon iai aia karikirake ae a iangoia a oni ibuobuoki nakon te Tautaeka.

Ao a bon kona n reitaki kanga ni *bilateral* ma ngaia a oni kakaea angan naba te ibuobuoki ibukin kabaitian aia karikirake.

Ao n aron are I a tia n taekinna I rangi n tauraoi ni manga *follow up* aro nte maroro ma te Tia Tei are e karineaki. Bwa e aonga naba ni waaki te karikirake aei. E ngae ngke e bobuaka ma kanga e na bon sustainable ibukina bwa e a bon tia ni waaki mai moana. Iai ngko ate karikirake are e a tia ni waaki mai Butaritari. Ao ni kaineti naba ma aron te karikirake aei, ae karaoan te mooi.

Ao tao iai bwaai ake a tia n aki nakoraoi inanon te karikirake ao tao ti a tia n learn man kanganga akanne a oti a kona n atai bwa baikara bwaai aika ti na kona ni waakin.

Ngaia are bon te kantaninga ikai ti na kabirimwaka ao iai au maroro are N na karaoia ma te Australian High Commissioner are e bon tia, kanga aongkoa N na bon maroro ma ngaia n te tai ae nako. Ma *somehow* e aki reke au tai ao tao bon *the purpose of it* bwa iai te karikirake ae e na uotakirakeaki n te tai aei. Ao aongkoa e oki, ao I ataia bwa e a tia n oki ao ngkanne I a tuanga I a kamatoa nakon te Tia Tei ae karineaki bwa ngkana I maroro ma ngaia ao I a kataia n tabekarake aei a oni kauataoa te bubuti are I a tia n tabekia ibukin ara abamwakoro ae Butaritari ibuki nte karikirake aei.

Ao I ataia bwa e nang manena te karikirake aei bwa e na iai te benefit, bwa ti aki ti nakoia kain te aba ma riki bon nakon ana economy Kiribati as a whole.

Ngaia are ko rabwa te Tia Tei n teimatoan bwa e a maan am karikirake aei, ao kai I taraia bwa man 2022 ao e a tia n raa n rinanon kawaina are e a tia n rinnako iai ke te procedure are e rinnako iai, ao ai bon ti kakaean mwanenaki. Ao ko rabwa riki ngkai ko kabebetea aro nte mwakuri a oti a approach Australian High Commissioner ke te Tautaeka n Australia ibukin am karikirake aei. Bon ti ngaia anne ngkana e ibuobuoki nakon te titiraki. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki. Ngaia e a bon rangi n rauaki raoi te Tia Tei mai Butaritari. Ao ngkanne n te tai aio a oti a nakon ara titiraki are imwina. Are e na tabekaki mai iroun te Leader n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama ae karineaki Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te Leader.

TEIMATOAN MATEMATEN TE ITI IAON TARAWA NI KATOA BONG

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki:-

E kona te Tautaeka n taiaoka ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e teimatoa matematen te iti iaon Tarawa ae maan ao ni katoa bong ao tera ana anga ni katoka te kanganga aei? Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao am titiraki e na kaekaaki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri ao Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Deputy Speaker:-

Matematen te power iaon Tarawa e boboto iaon uruakin uoua ana tianaraita PUB. Ae waaki au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma PUB ni baronga rokon taian spare part ibukin tianaraita ake uoua, n raonaki ma barongaan ao kanimwakin uoua taian tianaraita aika a tangoaki ni buoka kaokan te power nakon arona. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kaitaua te Minita n ana kaeka ae ao e rangi ni matata. Ao I ti kan buoka au titiraki I taku bwa e a bon rangi n rawata te maroro iaon te kanganga aei. Ma ti na bubutia te Minita are iai ngkai are e a tia ni barongaia. Ao te titiraki bwa iraua ngkai tao ngkai n te tai aei ao iraua ana tianaraita te PUB are e kekeiaki ngkai n te tai aei.

Ao tera ae e na kainnanoaki ke tera ana iango te Tautaeka ibukin katoamauan ana tianaraita te PUB tao n te aro ae e na aki manga oki ke e na oki arona te iti ao e na tau

ibukin ae kainnanoaki ibukin te botanaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua n aron au kabwarabwara naba n taai aika nako nakon ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano. N aron are e a manga uotia ngkai te Leader n Tia Tei Kaitara te Tia Tei mai Abemama.

Ao e koaua mwaitin ara tainaraita ngkai aika a maeu bon 5 aika a *operational.* Ao iai akana n aron ae a manga *down* ao iai naba akana *down* mai ibuakon aikai akana iraua riki.

Ao ngaia are a tangiraki ana *spare part.* Ao ana *spare part* ao uoua tianaraita aika a *down* n aron are I mwaneweia n te moantai te tianairata nambwa 5 ao nambwa 8. Are teuana are tangira ana *spare part* are te *fill pump* are iaon kawaina n roko, iai ae e na roko n te namwakaina aio ao iai are e na roko n te namwakaina ae na roko.

Ma imwain anne Madam Deputy Speaker ao iai n aron are I mwaneweia n au waaki ke n au moan kaeka. Karokoan moa tianaraita ake ti tangoi, ao I kukurei n taekinna bwa tianaraita akanne akana n te KPA ngkai a kataia ni iangoaki otinakoia ngkoananoa, ao anga buaka bwa a mena mai bukibuki n te KPA. Ae a mwakuri ngkai ara koraki n te PUB ni iangoi otinakoia. Ao ngkana a otinako ao a kanimwaki naba ngkanne.

Ao iai ara engineer are e na riai n roko n te bong are ngkoananoa ao mai Biiti aongkoa aia bwai naake ti tangoia ana kanimwa ma *unfortunate* aki roko ngkoananoa ibukin anga buaka tabeua, ao aongkoa ti kantaningaia bwa ana roko n te Kaonobong aei nakon te ingabong ao ngkana aki roko ao ana roko n te Moanibong.

Ma are a rereitaki ngkai au koraki ma ngaia. Ngaia are ara kantaninga bwa ngkana arona bwa a maeu moa aika uoua aikai ao a nang kona ngkanne ni buoka Tarawateinainano ni kateimatoa tao ni manga kaoka moa arona, imwain are e na manga roko te *spare part* are e na roko ana *spare part* te intin are teuana e a karaoaki naba. Ao are e na manga roko naba are teuana n Tianuare ao ara kantaninga e na okira ngkanne korakorana inanon moan te ririki ae Tianuare.

Ao eng anne kanga te *short term* moa kanga kataia nikoan moa te kanganga n te tai ae uarereke. Ao iai ngkanne ara kataratara aika abwabwaki aron are I kabwarabwara naba au maroro n taai aika nako. Are kaboan ara tianaraita aika a boou aio e a tangira te tai ae maan,

aron biriakinan karaoan te tianaraita, bwa are e na kona ni karaoaki are e na *customize* nakon ara *need* ke ara *requirement*.

Ao anne e na kona n tangira te maan ae e nakon 1 te ririki tao e kan ririki, *not more than 1 year*. Ngaia are anne ngkoa ae ti na tangoi moa mwaitin aikai inanon te maan ae 1 te ririki. Ao ngkanne ana roko intin akekei ao e a *take over* naba are imwina. Anne kanga te *medium plan* ao te *long term* ngkanne n aron are I kabwarabwara naba ao iai ngkanne ara *project* are te *renewable energy*. Are te naan solar are e nang kona ni buoka te PUB akanne tao ana *happen* tao n raabanen n 2026 ao nakon 2027 are aongkoa e nang kona ngkanne n take over tao ai bon 50%,50% te power.

50% man te *renewable energy* ao 50% man te *fossil fuel* imwain ae manga tera riki are imwina.

Ma anne moa kanga kanoan moa ngkai ara babaronga ao ara mwakuri are ti mwakuri iai ma kain te PUB ao ara *donor partners* akana ti mwakuri ma ngaia ibukin te naan *project* aika a waaki ngkai. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao I taku bwa are a bon kakantaninga ara botanaomata ibukin manga okin maeun te iti iaon Tarawa. Ao I taku bwa ara kanganga e a bon matata naba iai te Tautaeka. Bwa tera kanganga ngkai ae a teimatoa n rinanona ara koraki.

Ao ti rangi ni kakaitau ibukin kakaea nte anga ae e na kona iai ni manga tamaroa aron te iti ae ngaia ae tangoaki te naan tiainaraita akana uoua mai Biiti. Ao ti na bubuti bwa ta oni ngai ae kantaningaia te Minita ngkana tao a roko taan rabakau aikai. Tao ni ngai ae e na kantaninga ae nang toki ao e nang manga akea maten power iaon Tarawa tao n te tai moa aei ma te naan tianairata aika a tangoaki mai Biiti. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki te Leader n te Kaitara ibukin boutokaan ana titiraki.

Ao e koaua n aron are I bon kabwarabwara naba n taai aika nako. Tao e na bon tao te aekaki ae uoua te wiiki imwin rokon nimin tianaraita ao e na maeu kanga *within* imwain are kanga uoua te wiiki.

Ma aio ngkai n aron are I taekinna e na manga *subject* ngkai aio nakon

rokoia ara intinia mai Biiti are ngaia ake ana buokira ni kanimwa te bwai aei. Ma ara kantaninga are a mwakuria ngkai ara koraki bwa ana riai n toka nakon te Kaonobong aei ao ngkana e aki ao nakon te Moanibong ae na roko ao e a waaki naba ngkanne te mwakuri, ae inanon ngkanne te maan ae uoua te wiiki ao aongkoa e na kona ngkanne ni maeu ara tianaraita aika uoua aikai are a kona ngkanne ni buoka te power grid ae ti waaki iai ngkai n te tai aei.

E koaua Madam Speaker e kakawaki bwa N na kabwarabwara teutana, ti kakaitau nakoia ara donors e kakawaki bwa N na mwaneweia ara donors. Ao n aron ae kam ataia ao e na roko te titiraki ae kangai ka maki kaman karekei ami tianaraita imwain taai aika a roko iai n te *stage* aio.

Ao tao e na uringaki n taai aika nak oni 2023 ao e kakawaki bwa ti na karabwaia ara donors n te Tautaeka n New Zealand ao te Tautaeka n Tiaina ake a karokoi naba aia tianaraita aika kaka uoua aia tianaraita nakai.

Ma bon te kanganga bwa ngke e moan waaki ana tainaraita Tiaina e bon maan karaoana, bwa bon te system ae kaokoro. Ma inanon te tai ae e aki maan ao e uruaki are teuana, ao e maeu are teuana ni karokoa ngkai. New Zealand arona naba e maeu a manga mate bon te kanganga Madam Speaker ae ti noria naba irouia ara koraki, bon te naan technical people n aron naba kaongoakira te bwai ae te brain train.

Iai ake a bon rangi ni mwatai ao a manga birinako n nako ni kaei mwakuri tabeua, e bon tiku n handicap ara PUB. Ngaia are teuana mai ibuakona naba ngkai te *capacity building* ni karikirakeia ara koraki a oni kakaia riki bwa ana kona n teimatoa ni waaki nakon aikai. Bwa akea bonganan are a boou ara intin ao a boou ara mitiin ao aera riki, ma a manga akea taan kamwakuria.

Ngaia are aio tuana mai ibuakon ara priority Madam Speaker ao nakon Taan Tei bwa kam na ongora.

Iai ana waaki te Tautaeka ae e a kaman waaki iai, a kaman rokon ana tianaraita ma tao ai te maintenance ao aron kateimatoan bwaai aikai. Ma aikai a bane n rinnako bwa kanoan ara priority ni kataia n address te naan kanganga aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker ; Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kabanea n tai te Leader ae ko karineaki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara. Ao I taku bwa kabanean buokan au titiraki. E na irekereke ma aron ana konabwai te

PUB, n tararuai aron ana mitiin n aron ae taekinna te Minita.

Ti ataia bwa teuana aia kanganga ara tia rabakau n te PUB, bwa nakai a rangi ni mwatai iaon te tianaraita are te Daihatsu, are aikanne tao a bon reireinaki iai man te moantai.

Ao ngkana arona bwa a kaokoro te naan tianaraita n aron are a kabonganaaki ngkoa te naan pumpers n are ake a boou n are 2017 ao 2018, ao kanga anne teuana te kanganga bwa bwaai aika a boou. Ao tao anne naba te kanganga n te naan tianaraita akana a iangoaki. Ao ara kantaninga bwa e na kona n tarai te naan tianaraita are ti na bon kona naba ni kateimatoai mwakuriaia ke karaoaia ngaira taan rabakau ake iai rabakaura n te PUB.

Ngkanne N na ti titiraki ao I taku bwa e rangi ni matata kanoan te bwai ae ti nang ununeakinna ibukin tao ana konabwai te PUB. Bwa iaon ana bwaka mwane te Tautaeka nakon te PUB. Kanga e mwaneweia te Minita n ana maroro ngkoananoa. Bwa titebo bwa e na akea ana CSO te PUB ae e na kantaningaia bwa e anganaki inanon tao buokana ta oni boon te bwaa.

Ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na bon transparent raoi ke e na rangi ni matata are ngkana bon te CSO ibukin boon te ran are e aki kaboaki ngkai, ao I taku bwa e na bon anganaki te PUB bwa e aoria n are e na bon karaoa are e na riai ni karaoia ma ana mwane anne.

Ao ngkana e na kabobuakaaki te bwaa are ai bon anne ae e na riai ni matata raoi. Ao ngkana iai ana tarau te Tautaeka ae tuai kabwakai ao a tia ni bane ni itiaki aikai ke a tuai. Bwa e aoria n ae e na kona e roko ana tianaraita te PUB ao e na kona ni bon tei iaon waena. Ngkana e na kona ni ibuobuoki te Minita ibukin buokan te PUB n aron are bon taben te Tautaeka inanon te CSO ao ana tarau. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati ; Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara ni buokan ana titiraki ao e koaua ti boraoi ni iango anne, ibukin kakorakoran ara kambwana ae te PUB. Iai ara mwakuri ni katamaroa ae ti waaki iai ngkai are ti a tia ni uotiarake nakon kabineti ao ara kantaninga ana otinako mwiina. Iai ara kantaninga bwa ti nang bon kakorakorai ara kambwana, a nang bon waaki bon irouia.

Ao iai taabo tabeua ake ana bon buokaki iai ma iai ara kantaninga bwa ti nang bon kakorakorai ara kambwana bwa a nang bon waaki ke ni bon kona n tei iaon waeia. Te Tautaeka n aron ae kam ataia e

mwaiti naba tabena ibuki nte botanaomata ni itera aika tabeua. Ao e aki riai bwa a nang kakammammaaki n taai nako iai ara kaninganinga ao ara kataratara, bwa ti nang bon kona ni waaki ni kaumaki ara kambwana bwa a nang bon waaki bon irouia.

Ao e koaua te buoka n ae nako, ao ti kakoaua ae taekinna te Tia Tei ae karineaki. Bwa PUB e a moanna n rangi ni overwhelm e a rangi n riao tabena, tabeakina te iti, e tabeakina te ran e tabeakina te kai nakotinaniku. Ao iai ara kantaninga ao ara kaninganinga bwa ti na karaoa te reform nakon ara rabwata aikai. Tera are a nang bon kona ni concentrate nakon tabeia ao ana kona riki ni bon tabena ni manga ni kona ni kaitarai ke n tobwai kanganga n te tai ae waekoa, are ti ataia bwa aia resource ae ngkai te kambwana aei e a rangi n tangaa.

Ma e koaua ti boraoi ni iango anne ao ara taan rabakau iai ara kataratara naba ibukin katamaroan aroia taan mwakuri, te capacity building ao aron kanuangaia naba. Iai ara kantaninga ni kaninganingai aron tibwangaia nakai bwa ana kona n teimatoa n aia mwakuri ao ana kona n aki bwara n nano n aia mwakuri n aron ae ti ataia bwa e nang kakawaki tabeia nakai.

E koaua are te naan tainaraita aika ngkai e bon kakaokoro tianaraita ma bon ti teuana aia printer bon ti te aekakin n aron teuana aia principle. N aron ngkai ae taekina ae iai te Daihatsu iai te Kamins, iai te Mitsubishi iai tera riki. Bon angin te naan intin bon ti teuana aia purpose bwa ana kanakoa te bwaa ana kanakoa te iti.

Ma e koaua te training anne teuana mai ibuakon ara waaki ni kakorakoraia ao ni katamaroai aia kekeiaki ara taan mwakuri bwa aongkoa ni kona ni waaki nakon te naan intin ke te naan mitiin ake ana kona n roko n te tai teuana ma teuana ibukin kateimatoan ana mwakuri nakon te botanaomata.

Ao ko rabwa Madam Speaker ao ti bane n note aikai ao are a bon ongongo naba ngkai kain ara PUB. Ibukin ami ongora ao ara CEO ngkai te imatang e mwanenaki man te Tautaeka n New Zealand, are ngaia are e tararua moa ngkai ara kambwana ae te PUB. Ao e maraki atuna ngkai ni iangoa maeuraoin te PUB bwa e na aki rootaki. Ao ngai ma te CEO akea ara tinaraita naba n ara auti. E mate te power irarikira ao ngaira naba ti bueroro.

Ti kataia ni mena irarikia ara botanaomata n te tai ae a mena naba iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki n te tai aio ao ti a nakon ara titiraki are imwina. N te

tai aio ao tia nakon ara titiraki are imwina. Imwain ae ti na nakon ara titiraki are imwina ao I a bubuti ngkami Taan Tei aika kam karineaki kam a ururinga ami tareboon n switch nakon te vibrate mode ke te *silent mode* taiaoka. Kam rabwa.

Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN TIBWAN ONOTOA TAURAN RARIKIN KAWAI

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Madam Deputy Speaker I kaitau e a manga nako naba au question ae au titiraki nambwana 83 iaon te Ota Beba. Ao e moanaki ngke e kangai taekana:-

E rabwa ara Tautaeka bwa a tia n roko tibwan Onotoa aika tauran rarikin te kawai ae te kanganga a rangi ni marangaranga ngkai a kanimwaki n taian kaawa. Ngaia are ti na manga butia ara Tautaeka bwa tera ngke e kona ni manga karaka riki tibwan Onotoa bwa aonga ni bon ota raoi te kawai n te bong riki n tain te ianroo? Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei am titiraki e na kaekaaki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti. E nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au kaeka:-

I karabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki aio ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki ni karokoa ana bubuti Onotoa nakoia rabwata ake a karekei taura aikai. E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Madam Speaker ao ti a kaitaua te Minita. Ao au titiraki aio e rabwa te Minita ae karineaki. Ao e koaua ae ngaia tao iai Development Partners ke tao a mwanen ate karikirake aei. Ti a karababa ara kaitau nakoia. N aron noran aia ibuobuoki naba nakon te nati ni Kiribati ao riki nakoia kain Onotoa n aron are I taekinna.

Ngkanne bon reitan ke boutokaan buokan te titiraki neie Madam Speaker e kangai. Tao e katautaua te Minita bwa e na maan raa tao e na maan raa kanga te process iaon te bubuti aei. Bwa ti aonga ni kona n ataia bwa tao ngaia e mena ao tao e bane 4 te ririki ao e aki naba reke. Kanga karakaan nako kaekan ara bubuti aei.

Ngaia are ti na butia te Minita ae karineaki bwa tao maan raa bwa ti aonga ni kona n ataia, ao aonga naba ni kona n ongo ara botanaomata.

Tao iraua riki te ririki ma ngkai ao ana manga roko kanga taura e aonga n ae kona ni manga ota n aron are e nang kainnanoaki te ota irarikin te kawai.

Ibukina bwa bon iai bonganana ao e bongana naba nakoia taan akawa. Ngkana ko taraa am abamwakoro ae aokabu e buoka naba aron te betinako ao e aonga naba ni buokiko n te roo mai taari.

Ngaia are ti na bon bubutia ara Minita tao maan raa bwa e aonga n ae ti kona n ataia bwa maan raa, ao ngaia anne kanga I a toki ikanne Hon.Speaker. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ae ko karineaki.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Tia Tei buokan ana titiraki. Ao ana titiraki are e kangai bwa maan raa. Ao n aron are I kaeka karokoa nte bubuti, kanga bon te bwai ae bebete.

Tao n aron are ti tabenna tao e na bon *facilitate* au aobiti tao te *Chinese Embassy* n te tai aio bwa are ngaia ae buoka ana karikirake n te karikirake aio. Tao I kona n ae I kangai tao te wiiki ae na roko ao e a roko naba te reta ni ibuobuoki. Tao ni bubuti ni kaongoa te Chinese Embassy.

Ma ngkanne rokon taura tao kaekan te bubuti ngkanne anne ngkanne e a bon tiku iroun tao botaki aio, ke te rabwata te Chinese Embassy e a bon tiku ngkanne nakoina bwa ni ngai kaekan aio irouna.

Ma tao N na au itera ti kona ni kakaraoa tao te follow up n rereitaki ma ngaia e aonga tao ni kona ao n ongora naba raoi irouna bwa e tauraoi ni manga butimwaea te bubuti aio ke tao tera ana kaeka iaona anne te bwai ae N na karaoia.

Ao e koaua bwa bon te karikirake naba aio I kukurei n taekinna bon aia *initiate* mai irouia bon Taan Tei. Ao bon akea kanga ana *involvement* au *Ministry* n te moantai. Ao I rangi ni kakaitau ngkai ti a kona ngkai ni manga reke te rongorongo bwa ti na manga katabeaki bwa ti na ibuobuoki iai.

Ao ti nang tauraoi ni buokia Kauntira ni kabane nakon aia karikirake ma bwaai ake ana bubuti ibukin aia Kauntira. Are bon aio te Ministry are e bon tauraoi n taai nako ni buokia Kauntira.

Ma tao ni iterana ae e a tia ni kaeka iai ao I kabwara bure bwa I aki ataa ngkanne te tai ae e na kona n roko iai te taura te Tia Tei ae rine. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao e a rauaki te Tia Tei mai Onotoa.

Ao I noria bwa e ruberube ao e na buoka te titiraki, te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Onotoa n aron tabekan te titiraki, ni kainnanon ara abamwakoro. Ao I taku bwa bon te kainnano ae ti noria naba ngaira n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Eng, tao Tabiteuea Meang ao tao bon Tabiteuea Maiaki a oti a reita aron te bubuti te kaoriori nakon te Minita are tabena. E koaua tabena e karokoa te reta ao tao bon tabera naba ngaira Taan Tei.

Ao ara botanaomata ngke a nor ate taura aio ao a kakaitaua te Tautaeka n Tiaina. Ao ngkana e bon kainnanoaki ana boutoka bwa e na korea ana reta ao ti a manga bubuti buokan te titiraki ngkana tao e na bon korea ana reta te Minita man ana tab oni mwakuri. Ke tao ti na bon korea ara reta ke tera raoi kawaina ae kanga e na birimwaka iai ae ti na kaumaka raoraora ni koaua ae te Tautaeka n Tiaina ibukin kabirimwakaan kainnano aika.

Ao anne buokan te titiraki ngkana e kona n ti ibuobuoki tera raoi angana mwiina tao ngkana e na nako ara reta. Ma n aron are e taekinna e na maan ke tao ti kona ni bon kairia ma ara reta ke tao ti na manga bon tiaina irarikin ana tiaina te Minita ke ana ana Tia Koroboki. Tao ngaira abamwakoro tao Onotoa ao Tabiteuea Meang n te tai aio ngkai ti noora kakawakina. A noora kakawakina naba ara botanaomata ibukin te rau ao te mweraoi ao te nakonako ni bong ibukia aine, te bingko n aron anne. E rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitau, bwa are ngkai e titebo ma a bon *register* aia *interest* aba aikai.

Onotoa ao Tabiteuea Meang, ao tao Tarawateinaieta naba ma tao a bon ongo au taan mwakuri ake ana karao ate ibuobuoki iaon aei. Ao ngke e koaua ti a bon taraia naba ma aban Kiribati ni kabane. Ao e rangi n rabwa te tabeka aio.

Ao au kantaninga bwa a bon ongora ngkai n te tai aio ao ti na kibaria ao ti na moantaai ni karokoa naba te reta ni ibuobuoki, ni kaongoa te Chinese Embassy n tangiran riki. E noraki manenan ana karikirake aei ao te street light.

Ao tao e kakawaki bwa e na matata bwa are aio are a bon mwananga mai irouia Taan Tei ibukin te street light. Ao iai ngkanne are bon te household

are e bon tiku inanon bain te MISE. Are anne ngkanne bon iai te tibwatibwa iaona ao e bon tiku inanon bain te Tautaeka.

Ao aio ngkanne are inanon te Kauntira, are ti kona ngkanne ni ibuobuoki. Akea te kanganga n aron ae e a mwemwe n te tai aio a bon ongora naba naake tabeia. I a katabeia bwa a kabirimwaka naba te reta n te tai ae waekoa.

Ao ngkana iai kainnanoan aia reta Taan Tei e na rangi ni ibuobuoki riki ibukin kabirimwakaan, tera ae taua ngkana e kainnanoaki ao ti a mwakuri naba ma ngaia ibukin karaoan anne Madam Speaker. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Iai riki buokan am titiraki Taan Tei. Ngaia ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina iaon te Ota Beba ao e na kanakoaki te titiraki are imwina iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN AIA MWANE KAARA

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa Hon.Speaker Deputy Speaker ao aio au titiraki:-

E taku te Tautaeka n aio ana motinnano bwa e na katamaroa aia mwane kaara. I kan butia te Tautaeka aio bwa e na kamataata bwa iai te raka nakon aia mwane kaara n ana term aio bwa kanoan ana katamaroa ke akea taiaoka? Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing e nakoim te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia ko rarabwa Deputy Speaker ao imwain ae N na waaki ao bon te bwanaa ni kamauri nakoira ni kabane nakoim Deputy Speaker, ara Beretitenti ae karineaki, ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, te Leader n te Kaitara ae karineaki ao bon ngaira ni kabane ngaira kain te kabineti, Taan Tei ao taan ongora ni kabane kam na bane ni Mauri. E rabwa te titiraki aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki ao I a rimoa ni kaitaua ibuki nte titiraki ao tabekan te titiraki aio ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna bwa e tauraoi ara Botaki ni Mwakuri ni ikarekebai ma ana rabwata te Tautaeka n aron te Botaki ni Mwakuri ibukin te mwane ao karikirakean kaubwaira ke te Ministry of Finance ni mwakuria aio. E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei ibukin te moantai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka.

Te Tibiika e rangi ni kan ongora Kiribati bwa kain au abamwakoro ae Kuria riki ara kara, a kan ataia bwa e na bon reke kanoan te katamaroa are taekinaki inanon te motinnano ae kabutaki ngkai. Iai ibuakona te raa ke akea? Ao N na karautaeka nakon te Minita ae karineaki bwa I aki rangi n ota n te bwai ae taekinna.

N otau a tia n taekinna n aia motinnano bwa ana katamaroa ao aia titiraki ngkai bwa I a kakaea kanoan te katamaroa anne. Ao e aoria bwa N na manga titiraki riki ni kauataoa au titiraki Honourable Deputy Speaker I kan katurua raoi te kaeka. Iai ae e na kantaningaia kaara ke e na waaki naba te maroro n aron ae taekinna te Minita. Iai te kantaninga bwa e na raka n te term aio ke e tuai tia te babaire iaon anne te Deputy Speaker, kanga n otau e tuai reke. Ma I bon kan ongora moa taiaoka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : E rabwa te Tia Tei mai Kuria ibukin am titiraki ni kan mataata iaon te motinnano aio. Ao e koaua N na kanakoa riki kanoan te motinnano aio.

E kangai *katamaroan te mwane ni ibuobuoki nakoia kaara, taan aki mwakuri ao mwauku nakon ara konaa.*

Ao e koaua bwa kanga man te motinnano aio ao e aki *clear* raoi bwa te katamaroa ni kanga, te katamaroa nakon ana *processes* ke te katamaroa nakon te *rate.*

Ao ngaia tao imwain ae ti *go through* anne ao N na kanakoa te kamataata teutana iaon te *process* are kanga ti na rinanona ibukin te onono nakon te mwane ni kara, bwa e aonga n ae matata riki aron kawain aio.

Ao e koaua bwa ibukin te mwane ni kara ao te *process* ibukin te onono ibukin manga rinanoan te *rate.* Ao e koaua bwa iai inanon te Act aio ae kangai a kona *review te rate* inanon 4 te ririki, rinanoakin te ririki te rate ni irekereke ma te onono nakon te Tua ke te *amendment* nakon te *act.*

E koaua bwa inanon te tai kanga ni bon kawaria te naan abamwakoro aika a kakaokoro inanon ara tai ni kaembein ibukin ara Beretitenti ao e koaua bwa e bon mwaiti naba kanga kanoan aia titiraki kain abamwakoro aika a kakaokoro ibukin tera nanon te motinnano aio.

Ma e koaua bwa te onono nakon te *rate* ti aki te *decision* ae kona ni karinaki inanon te motinnano, bwa

aio bon te *decision* ae na bon rinanoaki inanon te Tautaeka.

Ao ibukin aio ao N na ti kabwarabwara riki aron kawain aio. Aio kawain aron uotakirakean te onono ke te *amendment* nakon te *act.*

E na moanibwai n taai nako karekean te kariaia man te Kabineti ibukin iango n onono nakon te Tua, ke te *amendment* nakon te *existing act.*

Ngkana e reke te kariaia ao e na kona ni waaki mwakurian te onono te Tua.

Te Botaki ni Mwakuri ibukin kaeti Tua ke te aobiti ae te Attorney General e katabeaki bwa e na karaoa te kamatata iaon te onon n aron kaotan mwakoron te Tua ae kainnanoa te onono nako iai.

Ngkana ti tangiria bwa e na taiboranaki te onono nakon tuan ara mwane ni kara nakon te Auti n Tei, ao e na riai n roko inanon bain te Auti.

Ma imwain aio ao e na riai ni bane aro nte maroro ma te botanaomata ke te *consultation* ibukin te onono aio.

Ao man anne ao ti ataia bwa kanga te *process* aio iai te *process* ae na bon rinanoaki.

Ma e koaua bwa ti ataia ae kanga iai aron te naan taeka bwa e bon nakoira bwa e bon kerake boon te maeu. Ao ti bon ataia man te buoka aio ao e rangi n namakinaki te buoka irouia te botanaomata.

Ma ngkai kam noria e a tia nako te *budget* ibukin 2025 ngkana arona bwa kam titiraki, bwa ngkai kam bon ataia bwa e a tia nako te *budget* ibukin te ririki ae na roko ao taraan ae e na rinanoaki bon inanon te ririki aio ao e na taraaki nakon te ririki are imwina 2026. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : E koaua I karabwa te Minita ao e rangi n abwabwaki ana kaeka, ma te bwai are I bon ti kan ongora bwa e na raka te mwane n term aio ke e na aki. Kanga e bon rangi ni uarereke ao kanga taekan ae e na rinanoaki nakon te ririki ae na roko.

N otau te Tibiika ae ko karineaki kanga bon ti e na rinanoaki ni katoa 4 te ririki. Aio kanoan te Tua kanga e aki kainnanoa bitakin te Tua.

Ngaia are au titiraki I aki taekinna tao ngkai bwa I taekina ae te term aei ae kanga ti taneiai n te kamatata, ngkana tao te ririki ae na roko ke tao te ririki are imwina. Ao aio kanga ai manga taekan oneakin te Tua kai I

aki taekina te Tibiika taekan onean te Tua. I ti kan ongora ao a kan ongora te botanaomata bwa e na iai te raka n te term aei ke ana akea. Kanga ti aki bitakin tera te Tua, taekan am *policy* ke am babaire te Tautaeka ngke ko taekina ae kona katatamaroa aia mwane kaara.

Ao ngkana kona katamaroa ngaia I ti kan ongora ibuakon te katamaroa anne iai te raka, n te aua n ririki ae ti a mena inanona ae ngkai. Kanga I aki taekina katamaroan bitakin katamaroa nakon te Tua. I taekina am babaire are ko a tia ni karaoi ani kaineti ma te Tua ae wene ngkai ae ni katoa 4 te ririki.

Ngaia are I kan bubuti bwa are e aonga n rau te nano, bwa are ngkana ko taku bwa e a bon tau ae e a reke irouia te botanaomata. Bwa n aron ae ko bon taekinna te Minita ae ko karineaki, e aera e rikirake n raka boon te maeu.

Ao ngkana arona bwa e a manga roko boon te bwaa ae e a manga raka naba ao ana kibarake naba boon bwaai.

Ngaia are kaara naba ana bane naba n rootaki te kanganga ara botanaomata. Ngaia are I kan manga katurua riki au titiraki anne. Ao I a bubutiko kaeka au titiraki n aron ae I kan ongora ao a kan ongora au kara. N aron te Tua ae wene ngkai, iai inanon am katamaroa bwa e na raka te mwane aia mwane kaara ke akea.

Ngkana akea te Tia Babaire ao akea te kanganga ma te bwai ae kakawaki e na kabwarabwara. Ko rabwa honorable Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao kabwara te bure ngkana ko aki kukurei ni kaekan am titiraki. Ao tao N na kabwarabwara teutana man au side bwa kanga akea mwakau man te Ministry of MWYSSA bwa N na kaeka ni kangai, e ang e na raka ke e na aki.

Are ngaia kanga I bon *spend some time* ni kabwarabwara te *process* bwa te *decision* aio e bon mena inanon bain te Tautaeka. Iai te kamatebwai ae e na karaoaki. Ao iai te *decision* ae e na karaoaki man te Kabineti ao e a kona naba n rinanoaki.

Ai ngaia I a kawenea bwa iai te *process* ae e na nako. Ao e koaua bwa man au maroro ngkoananoa ao e rangi ni babane au tai ni kabwarabwara te tai bwai ae ti ataia bwa e nang korakora te kabwaia nakon ara botanaomata a reke man te buoka aio. Ao ti ataia bwa e rangi ni bongana ao e kakawaki ae ti na noria bwa tera te *increase* ngkana arona bwa e kainnanoaki, ao tera te kerake n aron boon te maeu. Ma e

na bon *justify* ao e na *substantiate* raoi bwa tera raoi te raka ae e na karaoaki.

Ma n te tai aio ao I kukurei ni kaotia bwa ti kukurei ni mwakuri, ti kukurei ni ibuobuoki n aio bwa anne ae ti bon kona ni *confirm* n te tai aio, bwa ti rangi n tauraoi ni mwakuri ao ti rangi n tauraoi ni karaoa te kamatebwai ao ti rangi n tauraoi ni maroroakinna ami Tautaeka bwa ti rinanon aio, bwa tera te katamaroa ae kainnanoaki nakon te mwane ni kara. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa Hon. Deputy Speaker ao I kaitaua riki te Minita aron ana kaeka.

Te Tia Babaire ae ko karineaki au titiraki aio ti aki au titiraki ae kaineti nakon te Minita n ti ngaia. Bwa te titiraki aio te titiraki nakon te Tautaeka, bwa au kantaninga bwa ngke e buti te motinnano arei ae e na katamraoaki aia mwane kaara anne ana babaire te Tautaeka ae bwanin aei.
Ngaia are I a manga kubanako n te kaeka ae e a manga nakon te Ministry aio n ti ngaia. Bwa ngkai otau e a tia Tobwaan Kiribati ma aia Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti, ao ana koraki ni kabane ni bairea kanoan te katamaroa aio.

Te kaeka ae I anganaki te Tia Babaire I a manga nakon ti te Ministry aio bwa e na raka irouna ke e na aki kanga I a manga kubanako iai. Bwa ngai I taetae iaon ana babaire te Tautaeka aio.

Nanona tao e bon tuai n tia baireana ao a bon kabutia naba bwa ana katamaroa. E kananokawaki anne te Tibiika, ao ngkai I ti kan ongora. N na manga kaoka riki au titiraki tao e Tua man kaekaaki, ibuakon nako te kabwarabwara ae moan te rawata.

Ao tao e koaua I kukurei ke I aki kukurei bwa ti aki ngai ae I kakawaki. Te botanaomata e kan ongora. Ngaia I a manga bubuti bwa au taeka are I titiraki iai arei I aki kainetia nakoim te Minita n ti ngkoe, I kainetia nakon te rabwata are e nakonako iaon Kiribati ao n tuangia kain Kiribati te Tautaeka ae tekateka ngkai bwa e na katamaroaki aia mwane kaara.

Nanona ko kataia ngkai n tuangira te Minita ae ko karineaki bwa e bon tuai n tia te babaire iaon ana katamaroa te Tautaeka aio, ao ngaia ae ko nang mwakuria ngkai.

Ao e aki ataaki bwa e na raka ke e na aki inanon te term aei. Anne am kaeka te Minita ae ko karineaki ke e kanga raoi te kaeka ae e na ongo kain Kiribati ao ana kangai, ngaia arei ke ngaia aei. E na raka ke e na aki, ao ngkana e na raka e na raka ni ngai

ao e na raka nakon te mwaiti raa. Ma otau e tuai tia anne te Minita eti otau aio ke e kairua. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei mai Kuria ae ko karineaki. Ao e koaua e bon eti am taeka anne e tuai man tia te babaire iaon aio. Ao aio e a bon tiku bwa kanoan ana babaire ara Tautaeka bwa e na rinanoaki ao e na baireaki bwa ni ngai taina, ao tera mwaitina, a oni ngai ae e na nako te bitaki aio ao te kakantaninga bwa e na bon otinako te rongorongo ae kakukurei nakoimi ao bon nakoira ni kabane, bwa tera ana kabanea n tamaroa ara Tautaeka aio ibukimi. Ao kam rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita Ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki man te abamwakoro Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim te Tia Tei.

TERA TE BABAIRE IBUKIN TE ONAORAKI ARE KIEIA ATAEI IAON TABITEUEA MEANG

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki ae nambwana 65 n te Ota Beba. Imwain ae N na tabekia ao ai bon au kamauri nakoim te Tibiika, reitaki ma Taan Tei ni kabane n te Auti n Tei, ai bon bwanaai naba kain abau ae Tabiteuea Meang:-

E a tokara ana kabanea n term te Tautaeka aei ao iaon kawaina ni bua matan Kieia Ataei Hospital are e tei Utiroa i Tabiteuea Meang ibukin aban Kiribati n te itera Maiaki. Bwa akea te onobwai ae karaoaki n te tai ae maan. E kan ataia te botanaomata bwa tera ana babaire te Tautaeka ibukin te Onaoraki aei? Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao n am titiraki ao e na kaekaaki am titiraki anne iroun te Minita ibukin te Botaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Booti Nauan e nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tibiika ao I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki te Tibiika, ao unimwanen te ueenikai, kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ai Taan Tei ni kabane n te ingabong ae moan baan te tamaroa aio kam na bane moa ni Mauri.

Aio kaekan ana titiraki te ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-

E rabwa te Tia Tei, mai Tabiteuea Meang ibukin ana titiraki ao ana kaeka te Tautaeka. E teimatoa te Tautaeka aio ni moanibwaia mwakurian te Onaoraki i Tabiteuea Meang ae Kieia Ataei. Ni kaineti ma aio ao iai mwakuri n onobwai aika a tia ni waakinaki, ao iaon naba kawaina ni manga waakinaki mwakuri n onobwai aika a bubura riki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei te moantai.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita ae karineaki Madam Speaker ni kaekan te titiraki aio.

Are e bon riai naba n raraoma n te Onaoraki aio ao raoiroina Madam Speaker ngkai ai bon abana ae Tabiteuea Maiaki bon mwakoron naba Tabiteuea Meang a oti rangi ni kaan.

Ao e kaan naba aron kawarakina ibukia aoraki Madam Speaker. N reitaki naba ma Minita n te Itera Maiaki. Bwa te Onaoraki aio ti aki ngaira kain Tabiteuea Meang n ti ngaira onaorakin te itera maiaki n reitaki ma ara Beretitenti ae karineaki Madam Speaker.

E taekin onobwai aika uoua aekakia te Minita ae karineaki. Bwa teuana ae uarereke ao teuana ae bubura. Ngai te onobwai ae I nanonna Madam Speaker te onobwai ae takabubura bwa e nang mka n te Onaoraki aei.

Iai te babaronga ibukin te onobwai ae takabubura Madam Speaker, bwa e aonga ni manga okira matana te Onaoraki aio ao ni bongana ibukia ara botanaomata n te itera Maiaki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ae ko karineaki kaekana.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao bon anne te koaua te Tia Babaire.

Bwa e rangi ni bubura ana kataratara ao ana iango te Tautaeka aio ni kakoaua bwa e na teimatoa te Onaoraki are Kieia Ataei Tabiteuea Meang, bwa are eng tao bon riki buokan naba abau ae Tabiteuea Maiaki bwa are bon Tabiteuea bon ti te tikina.

Ko kona n rianna mai Tabiteuea Maiaki ao tao e reke tabo e bon kaan bane teuana am bong ao ko roko i Tabiteuea Meang ngkana ko aki kauiaaki n te iabuti, ao te itera Maiaki naba.

Ngaia are bon anne raoi te koaua ae ti na bon teimatoa ni karao ate mwakuri n onobwai ao ni katamaroa bwa e na teimatoa te Onaoraki ae Kieia Ataei ibukin Tabiteuea Maiaki.

Eng, tao e koaua e kan titiraki ni kamatata te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin onobwai.

Iai onobwai moa akana uarereke are kanga I taekinna iai iaon Kieia Ataei aika a kibaraki ibukina bwa a kataaki moa ni karaoaki moa akana a bon rangi n rootaki n te uruaki.

Ma iai ngkanne te onobwai ae buburakaei ae ti na manga karaoa riki te onobwai ae buburakaei ao ti kantaningaia kanga ni moan te ririki ae boou 2025 Tianuare ae e na manga karaoaki riki te onobwai riki ae buburakaei nakon Kieia Ataei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita ae karineaki ni kaboan aei te Tia Babaire.

Ao e koaua te onobwai ae nanonaki ikai te onobwai ae takabubura te Tia Babaire.

Bon angin rabwatan te Onaoraki aei te Tia Babaire n reitaki ma te naan wards akana a memena iai aoraki a bon tangira te onobwai ae bubura Madam Speaker.

Ngaia are ngkana e na karaoa te onobwai te Minita ao ti na butia bwa e na karaoia n te aro ae takabubura bwa e na moanna mai moana. Bwa ngkana teutana ngkai ao e na katikua nakon taai aika ana roko. Ao e na oaki iroun te aomata ae arana tem baau neie Madam Speaker.

Ngaia are N na kaunga nanon te Minita ae boou. Ti karabwarabwa ngkai e boou te Minita bwa tao e boou naba angina ngkai Madam Speaker, ao kai e bon taekinna bon waeia naba ni kangai. Angin te kiba naba nakon te itera maiaki a moana Tabiteuea Meang.

Ngaia are tao Minita akana ana nakon te itera maiaki a kona naba n tiku ikekei n taraia. Ngaia e a tia n roko n te Onaoraki n noria ke e tuai.

Au kantaninga bwa e na karekea naba rokona bwa e aonga ni waakinaki aio te Tia Babaire.

Iai te *survey* ae e a tia n roko ikekei tao teuana te namwakaina n nako. Ao a kaotia bwa iai bwaai aika ana uotaki mai Tarawa ni kanakoaki n te Onaoraki aio. Ao ti kukurei n anne Madam Speaker.

Ma ara kantaninga bwa e na aki wene nako aei ao e na waekoa ni karokoaki bwaai ni mwakuri akanne bwa e aonga ni waakinaki te onobwai are e bon kainnanoaki ibukin teimatoan tamaroan te Onaoraki aei Madam Speaker. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ae ko karineaki am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei. Ao e koaua e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao kain Tabiteuea Meang ao bon kain te itera Maiaki.

Bwa te Tautaeka ti na kakoaua bwa e na bon teimatoa, ni mwakuria Kieia Ataei nakon te kantaninga are e a tia ni kantaningaaki.

Ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao tao kain Tabiteuea Meang ao bon kain te itera maiaki.

N te wiiki ae nako ao I tiaina te boraraoi ma te kambwana are e na karaoa te moan onobwai moa iaon phase 1 e a buburakaei ni mwaitin mwanena. Ngaia are I taku e aki aua ni waaki inanon Tianuare 2025. Ao eti ana taeka I tuai noora raoi te Onaoraki aio I a ongongo naba taekana.

Iai mwanangau ae N na mwananga iai ma kaain au Senior Management bon au staff ao au doctors, bwa ti na bon nako ni manga noora te Onaoraki aio.

Are tao ti a tarataraia ma mwawan tabera bwa aongkoa ti na bon waekoa ni karaoia ma tao imwin te Auti n Tei, ma tia noria ma aron angaraoina.

Ti na nako naba n noora Kiritimati te Tia Babaire ti aki ti ngaia ae ti na noora Tabiteuea Meang ma ti na noora naba Kiritimati.

N na bon noora naba Betio te Tia Babaire, bwa I tuai man nonora Betio I a bon nonora naba Nawerewere ao e a maraki naba au kantaninga ao e a kakai buroou ngkana I taratara Nawerewere n taai nako.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei mai Tabiteuea Meang. E koaua a mwaiti kanoan tabera ao ti na kibari, bon Nawerewere, bon Betio, Kiritimati ao Kieia Ataei e na aki raraoma te Tia Tei ao ana aki raraoma kain Tabiteuea Meang, bwa Kieia Ataei are e na waakinaki ao e na barongaaki ni katamaroaki. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ao e rabwa riki te Minita ni kaboan aio. Ao e koaua ti na karina te ang iroun ara Minita aio. A bubura tabon angana Madam Speaker ao e na warebwiia bwa iraua tabena. Ao are aikai tabena ibukin te botanaomata bwa are e butimwaea te portfolio are e rangi n taka bubura naba ae te Ministry of Health.

Ngaia are ti na kaunga te Minita aio ao e na waekoa n roko i Tabiteuea Meang n noora Kieia Ataei. Bwa e aonga n reke naba ana babaire ao e aonga ni kawaekoaia taan mwakuri bwa ana waakina te mwakuri aei Madam Speaker. E na nako Tabiteuea Meang moa imwain ae na nako Kiritimati bwa e bon raroa moa Kiritimati.

Ngaia are ti na butia bwa e na nako Tabiteuea Meang ao imwina e a manga nako Kiritimati. Ti a katekeraoiko te Minita n tibwangam ae e rangi n rawawata ao ara kantaninga bwa kona butimwaea aio ma te nano ni mwaane Madam Speaker. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ae ko karineaki am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa te Tia Babaire ao eng N na bon moanibwaia nakou nako Tabiteuea Meang bwa I bon tuai man noora naba te aba ae Tabiteuea Meang bwa te aekakira Tabiteuea Meang. I a tia n nonora Tabiteuea Maiaki bwa e kanga e raoiroi e mwaitoro ao e karekare e bwabwaka bwa iai naba tain te tinoo. I a ongongo naba Tabiteuea Meang ko nakonako ao a teketeke waem n ten rekareka ao tera kee. Ao N na bon nako Tabiteuea Meang ao N na nak oni kakaea te baau teuae ten aau. Ao ngkoe I manikangare te Tia Babaire ma ana aki raraoma kain Tabiteuea Meang, bwa te Tautaeka aio e moanibwaia Tabiteuea Meang ao e teimatoa n nanokawaki n aron taraan Tabiteuea Meang bwa e a bon taraa naba n rootaki ni kaineti ma ana Onaoraki ae a bon tibwa tei riki imwina.

Ngaia are e na aki raraoma ao e koaua bon te kanganga teuana te Tia Babaire bwa are bon aro nte mwane ao I taku bwa teuana ae ana bon aki naba raraoma iai kain Tabiteuea Meang. Bwa ni bon ara kaongora i Tabiteuea Meang are I bon buti naba ma te Tia Tei are raora ngkai man ana party aio.

Te bwai ae ti kamatata kanga bon ti rangi ni moanibwaia te kamatebwai raoi. Ti na taraia bwa kanganga aika a riki ngkai ke kabwaka ngkai aika a riki nakon Kieia Ataei tera raoi bukina ngkai e riki ao ti na kakoaua bwa e na aki manga oki riki ngkanne aio.

Ngkana e tei aio ao ngkana e karaoaki te moan onobwai aio, ao e a waaki nako ao e na aki manga oki n roko n aekakin are ti noria ngkai ibukin Kieia Ataei.

Ao n aron are I taku arei ana aki raraoma n aron are I a tia n taekinna te Tia Tei. I tiaina te boraraoi n te wiiki ae nako ao kam nakomai ni kakauntaeka ibukin te Auti n Tei ao ngai I nako n raraea n au ooning arei

ma kabuebuena ma aron kanga korakain rabwatau teutana.

I nako n tataningaia naake a manga tuangai, ao ngkana ti a karaua raoi ni karabinoa tao ti nako n te tabo n amarake teuana, tai kabanetai an nakomai ti a tiainaia naba ikai, ai manga tera e na kakawaki ae e na reke ami mwane ao kam iangoia otanakin ami bwai bwa e aoria n ae e waaki te kateitei.

Ngaia are ana noora naba nanora ao nanon te Tautaeka aio kain Tabiteuea Meang. Ao eng ti na waekoa n roko n noora Kieia Ataei bwa ti na noora naba teuare tem baau are e taku bwa e memena iaa, ngkana tao e mena i Takea, ke tao e mena i Buota ke tao e mena i Tanaeang ao N na nako ni kakaea i Tanaeang bwa N na nako ni kakiokioa imarenan kain Tanaeang.

Ao ngkoe I manikangare ma e na aki raraoma te Tia Tei ao ana aki raraoma kain Tabiteuea Meang ao kain te itera Maiaki riki. Ti na kibara aia Onaoraki ao ngkana e tia ao ana bon noria ana nakonako, ao ana nakonako n te raneanea ao ana wenewene n te raneanea ao ana nakoraoi bwaai ni kabane. Ko rabwa ao tao bon au katekeraoi naba nakon te Tia Tei ao nakoia kain Tabiteuea Meang ni kabane. Ao I a kabwabwakia nakon Tabiteuea Maiaki bwa are bon botona i Maiaki a kaawa naba tariia ma mwaneia akekei kee. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ao are ieta.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao tia nakon ara titiraki are imwina ao e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN AIA MWANE AKE AKI MWAKURI

Hon.Banuera Berina : Ko aitau riki te Deputy Speaker ao aio au kauoua n titiraki n te ingabong aei:-

E taku te Tautaeka aio ao n ana Motinnano bwa e na katamaroa aia mwane ake aki mwakuri. I kan butia te Tautaeka aio bwa e na kamataata bwa iai te raka nakon aia mwane koraki ake aki mwakuri n ana term aio bwa kanoan ana katamaroa ke akea taiaoka?

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing. E nakoim te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia te Tibiika ae ko rine I a rimoa moa ni karabwa riki te Tia Tei ae rine mai Kuria n ana titiraki ao aio kaekan ana titiraki:-

E teimatoa ara tabo ni mwakuri ni ikarekebai ni mwakuria te katamaroa nakon aron barongaan te mwane n aki mwakuri ma rabwata ake a irekereke ma aio. ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : E rangi n rarabwa te Minita ae karineaki te Deputy Speaker n ana kaeka. Ma e kakukurei ae kanga iti teimatoa ni mwakuria te katamaroa ao ti ikarekebai ma aobitin te mwane e rangi ni kakukurei anne Madam Speaker.

Ao I a rimoa naba ni kakaitaua te Tautaeka aio ibukin aia mwane kaara ae e bon rangi ni kainnanoaki ngkai. Ao te mwane n aki mwakuri a e bon kakoauaki bwa e rangi ni kainnanoaki ngkai. Ao rakan boon te ben, ao ewaa bwaai aika ti na kakaitaua iai te Tautaeka aei. Ao kona aki bobotu te Minita ae ko karineaki bwa are bon aio kanoan te bwai ae e rarannanoia koraki ake aki mwakuri.

Ngaia are N na manga bon butiko riki bwa I aki noora ikai ae kangai, e na raka n aron ae I titiraki ma I karabwa bwa e na bati te katamaroa, n te ikarekebai. Ao I taku bwa ti rang kakaitau n aron te ikarekebai ao te taeka ae te katamaroa. Ao ti rangi kakaitau naba n am mararo nakoia te botanaomata are kam na katamaroa te Tautaeka aio. Kam na katamaroa te mwane n aki mwakuri ao ngaia are I a bon bubuti riki. Ngkoa I a tia ni bubuti ibukia kaara ao I kaitauko n anne. Ao ngkai I a manga bubuti ibukia koraki ake aki mwakuri. Iai te raka ni mwane ae ana kantaninga ara botanaomata ake aki mwakuri inanon te 4 n ririki aio ke akea taiaoka. Ko rabwa Hon.Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria.

Ao e koaua e rabwa bwa e ngae ngke I aki kona n taekinna te taeka ae E ang ao ni ngai. Ma e koaua bwa e kakawaki bwa e na kateimatoaki irekereken te mwane ni buoka ma te maeuraoi ao kaubwain abara.

Ao e koaua bwa e bon tiku aio inanon bai nte Tautaeka bwa e na mwakuria, inanon ana term aio bwa tera ana katamaroa nakon te mwane ni buoka aio nakoia naake aki mwakuri e rangi n rarabwa te titiraki aio.

Deputy Speaker ; Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ao ko rangi n rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki.

Ti na kakoaua bwa e bon ewaa te mwakuri ni katamaroa ae kainnanoa karaoakina nakon te mwane n aki mwakuri. Teuana te mwakuri ni katamaroa are e bon taekinaki ngkoananoa ao tao e na bon aki toki n taekinaki. Ae aron kakawaia koraki ake e tuai man bwaka nakoia ke e tuai man eti bwakan aia backpay are aia mwane n aki mwakuri.

Aio teuana te katamaroa ma ngkai te bwai ae e bon rarannaoia riki te botanaomata, te raka, te raka. E na raka ke e na aki?

Ngaia are I kan butia te Minita ae karineaki bwa ngkai e taekinna bwa e na baireia te Tautaeka. Ao e koaua ae ti na manga kaboaki ma te taeka are e na bon baireia te Tautaeka aio.

Ma are bon ara motinnano, ngaia ae ti na baireia bwa ti na kanakoa ni ngai ao mwaitira.

Ngaia are kanga aio ngkai tein te kaeka ae I anganaki e tuai tia te katamaroa ma e na bon baireia te Tautaeka aei.

Eti otau te Deputy Speaker man ana kaeka te Minita ke e kairaua? Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e a nakoim te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Ao e koaua bwa e na karaoaki moa te kamatebwai iaon aio. Imwain ae kona n taraaki bwa tera raoi keraken boon te maeu are a rootaki iai te botanaomata are ngaia ae e na kakoaua bwa tera raoi te rate, ke tera raoi te raka ae na iangoaki ke e a barongaaki.

Ao e koaua bwa aio ngkanne bon taben ara Ministry ae ti na ikarekebai ma te Ministry of Finance, te Ministry of Justice, ao ni karaoa te kamatebwai aio bwa e na uotakirakeaki nakon te Kabineti ibukin ana babaire iaon aio.

Ao ti rangi ni kukurei ni kaotia bwa ti rangi n tauraoi ni mwakuria aio inanon te term aio ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Deputy Speaker ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki. Ao tao e tuai moanaki te kamatebwai. Bwa ti a bon tuangaki naba ngaira kain Kiribati bwa e na karaoaki te katamaroa.

Ma ti akia taia bwa tera te katamaroa ae ti na karaoia.

Ti tuai ataia ngkai ma e nang manga moanaki te kamatebwai. Te Tibiika ae ko karineaki e na kakoauaki bwa te bwai ae te kakatei rain ae kinaaki iai ara Tautaeka. Te kakamatebwai e kinaaki iai ara Tautaeka aei.

Ngaia are ti a raraoma te Tia Babaire ae ko karineaki bwa ana maan raa ao aio ngkanne au titiraki ao I a kan butia te Minita ae karineaki. Ana maan raa te kamatebwai ngkana e tuai moanaki te kamatebwai, kam na moanna ni ngai ao kanga kam katautaua bwa ana maan raa ni ngai bwa aonga n ataia kain Kiribati, bwa e na nako te babaire iaon te katamaroa n te tai arei. Ko kona n anganiira am katautau te Minita ke ti rangi n tiku moa n aki ataa meang ma maiaki ara botanaomata, ibukin te katamaroa nakon aia mwane n aki mwakuri. Tera raoi ana kaeka te Tautaeka n aron kanga te kan ongora aio. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao am kaeka te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao e koaua bwa e rangi ni kakaongora aio ao bon te kantaninga, bwa a rangi n ikan ongora bwa ni ngai, ao tera ae ana karaoia ao ngaia ae ti a tia ni kamatata teutana.

Ao e koaua bwa e rangi ni kakawaki bwa e na karaoaki te mwakuri aio n aron are I katereterea inanon au maroro ngkoananoa. Ti nang noora te ibuobuoki ae e a tia n reke a kerikaaki te poverty rate n ara botanaomata. Ao ti teimatoa ni kan continue n reitanako te buoka aio.

E moanibwai n aron are I a bon tia ni mwaneweia e moanibwai n ara Tautaeka aio, bon te moan motinnano ae e a tia ni kanakoaki.

E koaua e kakawaki te kamatebwai, bwa aio ti mwakuri ma ana mwane te botanaomata. Ao ana karaoaki moa te kamatebwai bwa e aonga ni bon oti raoi ao man eti raoi ao man itiaki raoi aron te kabanemwane ae ti na kataua, nakon taai aika ana roko.

Ma e koaua man tian te kamatebwai aio ao man ana babaire ara Tautaeka, ao e na otinako te katamaroa. Au kantaninga bwa ana rangi ni kukurei iai te botanaomata ao ti na bane ni kukurei iai. Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao n te tai aio ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki man te aba a Tabuaeran Hon.Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

BWAKA IAA TIBWATIBWA IAON TAURA AKE BWAIN TANGIRA MAI IROUN TIAINA NGKAI TUAI REKE TIBWAN TABUAERAN

Hon.Matanga Aran : Ko rabwa Madam Speaker ao ti kamaurira moa n te tawanou aio nakon te Deputy Speaker, te Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti, ara Minita aika a rine, ngaira Taan Tei ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni Mauri.

I a kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana:-

Ao I kan butia te Minita ae karineaki are tabena bwa e a bwaka iaara ngkai te tibwatibwa iaon taura ake bwain tangira mai iroun Tiaina, bwa I kakoaua bwa e tuai man reke tibwan au abamwakoro ae Tabuaeran? E bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake, Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : *Hon. Deputy Speaker I kan kaongoa te Tia Tei e karineaki temanna mai Tabuaeran bwa au tabo ni mwakuri e tiku ngkai ni kakantaninga te kaeka man aobitin Tiaina ibukin karekean riki taura ibukia nikran abamwakoro aika a tuai reke tibwaia ao teuana mai ibuakoia bon Tabuaeran.* Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buoka am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Matanga Aran : E rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita n ana kaeka iaon aio. Ao tao e koaua bwa bon iai aia tibwatibwa n taura n taai aika nako ao I taku bwa ai bon angiina ngkai iaon aba, are a bane ngkai n tia n reke tibwaia.

I a nang bubutia te Minita aio bwa n aron ae taekinna ao e teimatoa ngkai ni mwakuria ke tao n tataninga. Bwa tera ngke e moanibwaia au abamwakoro ae Tabuaeran iaon bwain tangira aikai ngkai e bon teimatoa naba ngkai n rotongitong au abamwakoro. E rabwa.
Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ko rabwa te Tia Tei ao te Minita taiaoka.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua n aron are I kabwarabwara arei, aio ti aki ana project te Tautaeka ae tao e bon mwaneni te Tautaeka. Ma ti katan iaan teuana raoraora ae Tiaina ae e a tia ni kariaia bwa ana tibwaaki e na otan ao tibwaaki taura aikai.

I kukurei n taekinna bwa 15 aba aika a tia n tibwaaki ai ti 5 ngkai nikiran aba akanne. N aron teuana mai ibuakon aba nte Tia Tei ae karineaki. Akea rabwatan ngkai bwa ni moan rokou ke ti resume nakon ara aobiti, ao I karekea au maroro ma te naan donors ara partners aikai. Raoraora aikai ao teuana mai ibuakon au bubuti ngaia e taekinaki n te titiraki aio.

N te tai aio ao akea rabwatan te Ambassador n Tiaina Madam Speaker bwa e motirawa, ao e na oki ni banen te namwakaina aei ao ngkoa N na manga bon karekea au tai ma ngaia ni karokoa riki te bwana ni bubuti ibukin kakoroakin aba aika 5 bwa ai ti ngaia ngkai aika a tuai koro aba aikai.

Ao tao e kakawaki bwa I a taekin naba aba aikai bwa mwiina a manga kan titiraki Taan Tei bwa mwiina a taku bwa a mwanuokinaki. Ai bon ti abam ae Tabuaeran ma Teraina, ao te aono ni Kiribati ngkanne Beru, Nikunau ao Tabiteuea Meang. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Matanga Aran : Madam Speaker, e rabwa te Minita ana kaekaeka iaon aio. E aoria bwa are ti taetae iaon te taura. Ao n aron ongoraau ao a bubuti abamwakoro tabeua ti tauran rarikin aia kawai.

E aoria N na bon bubutia au Minita ae karineaki n te Aono n Raina kai bon ana Minita naba Tabuaeran temanna a karineaki. Ao n ongorau n taian maroro n taai aika nako ao iai nikiran taura inanon baina. Ao n aron ae ti kakoaua tao Kiritimati aba riki tabeua ake a tei taura irarikin te kawai.

Nang bubutia au Minita ae karineaki e kona ni moanibwaia ni karekeaki ana ibuobuoki nakon au Kauntira ke tao au batabaiawa iaon Tabuaeran ibukina bwa e bon teimatoa naba n rotongitong bon akea naba taurana teutana.

Ao ti kakoaua bwa Tabuaeran bon iai te rawa imarenana. Ao n angin te tai te mwamwananga ni bobotaki e kona ni kauiaaki n te bong ngkana e kona n ti reke ana ibuobuoki tao ti teuana ke uoua ke teniua tao nakon au uaabu tabon te uaabu. Imatan te rawa arei ke tao ti kakoaua naba bwa ara Kauntira e aki toki n ononrake n taai nako ibukin kakioan te WiFi ao I bon kakoaua bwa e mena iaan te rotongitong.

Ngaia are N na bon bubutia au Minita ae karineaki ngkana e kona ni ibuobuoki iaon aio. Ao ti ngkana e tuai n nako n tibwatibwa iaon te household, tao ngkana e kona n ti karekea ana ibuobuoki moa iaon te

itera aio ibukin ana area au Kauntira ao tao tabon te uaabu, ibukin kaotakiia n te bong bwa ana ataia bwa a mena iaa ao ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki anne iroun am Minita man te Aono n Raina ma Rawaki e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari ; I a kaitaua te Tia Tei ae booureirei mai Tabuaeran n noora naba kaotan tangiraia kain ana abamwakoro ao aonga n aki maeka inanon te roo.

Tao taraana iaon ana Kauntira tao kaotaan ara Kauntira are bon aio te street light kee road light kee. Iai tabeua akana a bon iroura ikekei ti kataia ni kakaai nneia nakoia aro ti a tia ni kanakoa. E aoria bwa are a kanakoa bwa a kawenea bwa te bubuti ti na moanibwaia nanona. Ti a reitaki iaon anne ao I tuanga au Tia Koroboki ao ngkana e tauraoi te kaibuke ao ti a katoka. Ngkai te tibwa 4 ke 5 ngkana ti kona n noora anne bwa e aonga n noora tangirana te Tia Tei aio man te Party ae Tobwaan Kiribati Party ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao e a rauaki raoi te Tia Tei ae karineaki ao ngkanne n te tai aio N na kanakoa kakoroan ana titiraki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rangi n rarabwa Madam Speaker. Ko bon rangi n tonu n am kain tekateka ao ko botonaine.

E koaua I kaitaua tariu te Tia Tei mai Tabuaeran temanna. Ao e koaua n aron are e mwaneweia n ana kaeka te Minita ao Tabiteuea Meang ao ngaia teuana naba te abamwakoro are e tuai reke naba tibwana te taura, ao ti bon mena rikaan rikai.

Ao e koaua tao bon te kanganga man ara itera ana itera ni babaire ara abamwakoro ae te Kauntira. Tao ni mangaongaon tabeua te naan ware n ara auti ao tera. Ao e koaua ti a bon kawenea bwa bwanaan te bubuti. Ao e koaua ti teimatoa ao a teimatoa n tataninga ara botanaomata ma te nano rinano ao ataia bwa e na bon roko tibwaia.

Ma tao e koaua bwa ana roko babaronga tabeua ke iai iremwe tabeua iaan kanga ti a katinetinea bwa te bubuti Madam Speaker nakon te Minita ao ngkana eng. Tao mwaitira taura riki ae kainnano ibukin buokan te titiraki ibukin 5 abamwakoro aikai tao e na mwaitira riki tao 2 te container ke 3 kanga bon ti te ngkana e na kona ni kaeka ao ngkana e na aki ao tia bon katinetinea raonan are e tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki iroun te Minita Hon.Tekeeua Tarati.

Hon.Tekeeua Tarati ; Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, ni manga reita ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran temanna.

Ao e koaua ti noora kainnon Tabiteuea Meang n aron naba are e tabekia te Tia Tei mai Tabuaeran. N aron are I a tia n taekinna mai imwaina ai bon ti nimaia nikiran abamwakoro ake a tuai reke tibwaia te taura aei.

Ao ti noora aron kainnanoana. Ao e koaua ti a bubuti nakoia kain aba aikai bwa a tataninga riki n rinanorinano n tataninga bwa ti a mwakuria aron kakoroana ngkanne. N aron are I taekinna iai au maroro ae N na karaoia n te Ambassador n okina ao N na karokoa te bubuti aio. Bwa e aki koaua ae a reke aia taura are 15 n aba ao 5 a tuai n reke.

Ao are bon iai te taeka n rabakau are ngkana e roko rimwi am bwai ao tima ma ko a manga boou riki nakoia ake mai imwaina. Ngaia are ara kantaninga ana taotaonaki n nano bwa a kona n roko aia bwai ao tao n te tai are e roko aia bwai, ao tao a kan manga uruaki ke ni mangaingai aia bwai ake mai imwaina. Ngaia are e aoria kanoan te mwakuri anne ao tia kekeiaki n taningaia ao tia keiaki nakoia ara botanaomata, ake n abamwakoro aika nimaua aikai.

Ao e koaua te mwaiti, bon te mwaiti ae buburakaei bwa are aba aika a tiku aikai aki uarereke naba a bon bubura. Ngaia are e bon mwaiti naba te botanaomata. I kan kakaea au ware ao akea n au mena n te tai aei ma e mwaiti te aba anne. E mwaiti te naan household ma are anne ti aki 2 te container e mwaiti riki.

Ngaia are kanga e bon matoa naba aron karekean aio iroun Tiaina are ti kataia ngke I maroro ma teuare te Tia Koroboki ao kanga e a bon kataua bwa N na reitaki ma te Ambassador n rokona bwa tao e bon riaon naba ana kona n anga te kariaia. Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kanoan te mwakuri ao tia manga bon iraoroa ma Taan Tei ngkana arona bwa tera te progress iaona. Ko rabwa.

Deputy Speaker ; Ko rarabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim te Tia Tei.

KABWAKAAN AIA BACKPAY KORAKI AKE A TINETINE AO BON TUAI MAN BWAKA

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ao aio taekan au titiraki ae nambwana 67 iaon te Ota Beba n te bong aei:-

E kona te Minita are tabena ni kaongoia kain Kiribati bwa ana bane ni bwaka aia backpay ake a tinetine ao ake a tuai man bwaka ni moan te bwakamwane aei ni uaa ngkai taioaka Madam Speaker?.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ae n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa Hon. Deputy Speaker I karabwa te Tia Tei temanna ae rine mai Tabiteuea Meang ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Te kantaninga bwa tinetine ibukin 2020 nakon 2023 a riai n bane n tia ni bwaka ma te kanganga e teimatoa n aki babane n roko aomata n anai aia mwane, ngaia e teimatoa n reke iai te tinetine imwin te date. Ao tobwaan aio e bon teimatoa ni mwakuri mwiin beba ni bwaka mwane ake a roroko mai buki. E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita N na ti kauringira Taan Tei ao riki tao Minita ake a boou ngkana kam moan kaeka te titiraki ao kam bon atonga n aron koreana are iaon te Ota Beba kam kona ni manga kabwarabwara riki ngkana e a manga kanakoi riki ana supplementary questions te Tia Tei are e na titiraki. Ko rabwa ao I anganiko buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita ae karineaki ni kaboan au titiraki.

Ao e koaua te Minita n ana portfolio aio ao tao bwaai aika ti titiraki tao are mai imwaina riki Madam Speaker. Ana kaeka ngkai e kangai *ao tao outstanding aikai ake a tuai bwaka aikai bwa a tataningaaki te koraki ake aia bwai bwa ana nakomai n anai.* Ai raroara ngaira te Minita bwa ti mena i Tabiteuea Meang.

Ao ara tinetine aikai imwin kanakoan beba ma bwaai riki tabeua aika a riai n tia n taekaia ao ana kanakoaki tinetine aikai nakon ara abamwakoro nakoia te koraki aika a tuai man bwaka aia backpay. Ake a tuai man bwaka ao ake a tibwa bwaka ao ake a bwaka tabeua. Ao tabeman a toki naba e na riai ni iai ami list n ami aobiti. Ao e titebo ma kam kakarabai ngkami mai irouia te botanaomata ao e kakaokoro aron ami kaekaeka ae ko a manga anganiira ngkai n te tai aei.

Ma tao e na buokiko te Minita bwa are e mena ngkoa n ana tai.

Deputy Speaker : Kaekana te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa Deputy Speaker ao kabwara te bure ngke I a ti wareware man au note ao I aki wareware man te Ota Beba.

Ma I a bubuti bwa N na ti kaitikia ibukin te record N na ti wareware man te Ota Beba taiaoka bwa e aonga n eti te Minita ibukin ara Auti ni Maungatabu. Ao kaekana:-

Hon.Speaker, I karabwa te Tia Tei temanna ae rine mai Tabiteuea Meang bwa e na bon moanibwai n te tai aio mwakurian tangitang ni irekereke ma aki bwabwakan te tinetine ibukin te mwane n aki mwakuri. Ko rabwa.

Ao e koaua I a reitanako are I a bon tia n taekinna man au note. Ae e koaua bwa bon ara kantaninga man te Ministry ao kanga mai irouia naake a mwakuria man te *division* aio, ao kanga te kantaninga bwa a bane n tia ni bwaka te naan tinetine man 2020 nakon 2023.

Ao ngkana arona bwa e kairua aio ke tao iai taian keiti aika outstanding, mai Tabiteuea Meang ao ti nang tauraoi ni ibuobuoki ni mwakuri aikai. Ao n aron ara note aikai ao e koaua bwa bon iai te naan tinetine aika a teimatoa n outstanding ao ni claim mai Tabiteuea Meang ae 166 mwaitina.

Ngaia e bon koaua ana taeka te Tia Tei ae rine mai Tabiteuea Meang bwa bon iai te tinetine ae bon teimatoa ao ti rangi n tauraoi ni mwakuria aio.

Ao kai iai te tai teutana ao N na ti reitanako teutana te kabwarabwara bwa e aonga n reke te ibuobuoki nakon ara Ministry, ao te ibuobuoki nakoira bwa e aonga n ataaki bwa tera raoi kawaina.

Ao ibukin te mwane n aki mwakuri ao e teimatoa ni katamaroaki te system ibukin kabaitin mwiin beban bwaka mwane ke te returns. Ao e kakawaki karokoan ara ibukin tinetine bwa ana kona n tuoaki irouia ara staff bwa tera oin te kanganga.

Ao e kakawaki bwa e na matata irouia Taan Tei bwa n 2023 ni karokoa ngkai e a ira ngkai te voting payment system are na aki naake aki anai aia mwane n te bwaka mwane ae nako, ao ana manga iri aia tinetine n te bwakamwane are imwina. Ma e na ti kona ni karaoaki aio ngkana arona bwa e teimatoa n roroko ana reconciliation te tia mwane on time.

Ngkana e aki roroko inanon baira te reconciliation ao e na teimatoa n aki buokaki te aba anne ni karokoa e roko ana reconciliation.

Ngaia are ti a bubuti bwa te ibuobuoki iaon aio ao e koaua bwa naake a teimatoa n tuai man reke irouia, ni karokoa te naan ara aikanne nakoira bwa ti na tauraoi ni mwakuria ma ngaira. E rabwa.

Deputy Speaker : E rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ao e moan te kabonano te bwai ae aranaki bwa te *bureaucracy* bwa n aron aia rongorongo ara botanaomata a bane n tia n roko iroumi. Bwa iai te ASWO are e mena n ara aobiti n te Kauntira. Ao a roko irouna aomata n angania araia n taai nako.

Iai te list irouia te koraki ake a bon tuai man bwaka, ao iai akana a bwaka tabeua ao a manga toki. Ao e riai ni iai iroumi te Minita.

Ma ti na kaungai nakomi bwa kam reitaki ma ara aomata are n te Kauntira bwa are ami aomata naba. Bwa are e na kauarerekea te marena imarenana ngkanne.

Ngaia are tao a bon ongora ngkai Kauntira, ao e ongora ami aomata are n te Kauntira. Bwa e na kona ni manga bungiri ana beba ni kakoaua nakoimi. Bwa kam aonga ni kona n rinanoi aikai ao ta oti aki tii bukin Tabiteuea Meang ma ibukia abamwakoro nako.

Bwa are aio te tangitang aio ae common.

Ngaia are ti na kaungako te Minita ae ko bobotonaine ao ko boou n am waaki anne. Ao kamarurungko bwa e aonga n tia aio ao ana akea manga tangitangia ara botanaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e nakoim te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Bwa ngaia kai ko a tia n atongai bwa I botonaine ao e a bon roko raoi bon mai ieta raoi te priority aio bwa ti nang bon ibuobuoki iaon ami tinetine mai Tabiteuea Meang.

E koaua bwa e nang kakawaki ti na kataia n tokanikai iaon ara system ae ti mena iai kee. Ti na kabaitira ti na kibara te ririki ae 2050 ti na karokoira n ara system ae kanga e rangi ni baiti. Ti na roko n te modern technology ibukin ara digital payment ti na kataia ni katamaroa raoi aron ara waaki ao ara process. Ao aio ae ti bon taraia nakon te ririki ae na roko.

Ao e na moanibwai ao a bon ongo ara staff e na moanibwai Tabiteuea Meang ma ana tinetine ao kam rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buoka kabanean am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao e a kan eti ara kauti n te bong aei Madam Speaker.

E ang, te Minita ko aki ti botonaine ma ko ti n rabwata a oti katekeraoiko ao ti a kantaninga kaitiakan aio ibukin ara abamwakoro ae ti a tia n tabekia n te moantai. Ao ko rabwa, Ko rabwa Madam Speaker ao ko rabwa te Minita.

Deputy Speaker : Ngaia ko rabwa te Tia Tei ao ko rabwa naba te Minita. N te tai aio ao ti na nakon ara titiraki are imwina are e wene iaon ara Ota Beba. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

RINANOAKIN AIA CASE AOMATA AKE A BON KEAKINNA NI KABOOA AIA ONAORAKI ITINANIKUN KIRIBATI

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa ngkai e reke nakon au titiraki ae teuana aio. Ao tao imwain ae I kanakoa ao N na bubuti ana kariaia te Minita bwa bon ti te onono ae uarereke.

Are te kabanea n rain ngkana e kanakoa te taeka *are noraki rinanoan,* ao e oneaki imwina n ae kangai *e kona n rinanoaki te kainibaire.* Ngkana e okay te Minita iai.

Deputy Speaker : E uara te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Te Tibiika N na butia te Tia Tei bwa ke e kaoka riki ana onono anne bwa N na taraia taiaoka.

Deputy Speaker : Kabwara au bure te Tia Tei kona kaokia riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Te Minita e kangai, are te kabanea n rain are te taetae ni Kiribati are e kangai. *E kona n noraki rinanoan ao ngkanne e na kanakoaki are noraki rinanoan,* ao e oneaki mwiina n are *e kona n rinanoaki te kainibaire.*

Deputy Speaker : E uara te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Ngkoa N na bon taonna te Tia Babaire ma N na nanorinano I butimwaia. Ko rabwa.

Deputy Speaker ;Ko rabwa n am nanorinako te Minita ao e a nakoim tabekam an titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana nanorinano ao e kangai taekan au titiraki:-

E kona n rinanoaki aia cases aomata ake a bon keiakinna ni kabooa aia Onaoraki itinanikun Kiribati ibukin aorakina ake a bon aki kona ni

buokaki n te Onaoraki i Nawerewere. Ni karekea ana ibuobuoki te Tautaeka ni kaitara boon aia Onaoraki ma bwain aoraki n aron are e na bon baireiaki iroun te referral committee.

Ngkana arona bwa iai anga buakana ni kaineti ma te kainibaire iaon te referral e kona n rinanoaki te kainibaire? Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim kaekana te Minita ae ko karineaki.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta ibukin ana titiraki ao aio kaekana:-

Iai te mwakuri ibukin manga rinanoan te kainibaire iaon kamwanangaia aoraki nako tinanikun Kiribati are e na waakinaki. Ao aio are e na kona naba n taraaki iai ao n rinanoaki ana tabeka te Tia Tei aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minita n te Onaoraki ae karineaki ana kaeka. E na uarereke buokana. Bwa are bon iai aia exercise are ana manga rinanoa tao te kainibaire iaon kamwanangakia aoraki nako tinaniku.

Ao tao e a kona naba kanga ni kairaki ao n noraki riaina. Kanga bon ti buokan kangangan anne te titiraki. Ao e koaua are tao n tabetai n te tai aio tao bon ti teuana ao iaon kawaina n reke uoua ke teniua kanga taabo ake aki kona ni bwain aorakiaki ara aomata iai.

Ma e koaua iai ara botanaomata are tao a bon aki kona ni kabooi naba aia bwai n aoraki. Ao tao iai naba aia koraki ake a maeka n taabo ake tao aki kakanakoaki aoraki iai.

Ake a kona ni ibuobuoki nakon aorakina aia utu ake a mena i Kiribati ake tao a tiku iaon aba. Ao tao n raoiroin te naan Onaoraki ao bwain aoraki n taabo ake ana mena iai.

Ngaia are tera ngkana e kona n noraki ao tao e na bon riai n rinanoaki irouia te naan specialist. Bwa bon aekakin cases aikai bon aoraki aika a bon aki kona ni karaoaki aikai.

Ngaia are tao bon ti buokan anne ao tao bon iai ngkai akana a mena itinaniku, are a bon tia n roroko aia bubuti iroun te Onaoraki. Are a bon keiaki ni kabooi aia Onaoraki bwa tao a bon tia n Onaoraki ikekei ao tao e a toki buokaia.

Ma a tangiria ni continue ma bon ti arei reken buokakia. Ao I taku bwa a tia ni butia te Tautaeka ao tao iai baena teutana n te referral policy. Ma ara kantaninga bwa ngkana e bon noraki riain anne iroun te Minita ao ai ana taan rabakau iaon te Kuakua ao ta oti ngaia naba buokan au titiraki ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki ao e rangi ni matata ae kataia ni kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta. Ao aio ngkai bon te bwai ae ti mena inanona te Tia Babaire.

Ao e rabwa bwa a ongo naba ngkai au taan rabakau bon au Tia Koroboki ao te Director General akana raou ngkai ao are a mena iaan ara tent. Ao e koaua bwa n aron are I taekinna ao ti mwakuria ngkai kanga te referral policy ao ti na karina naba aei inanona, aron ae kataia n tabeakiarake te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta. N tarai naba kanganga ao kabwaka tabeua ao totokoan kanganga ao kabwaka aikai bwa terana ara anga ae ti na tobwai. Ao ti na tobwa naba are e kataia ni kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta ao e na aki raraoma te Tia Tei mai Tarawateinaieta bwa a bon ongo au taan mwakuri ngkai.

Ao ti a kataia ni mwakuri ngkai ti a kataia ni mwakuri nakon are e kataia n tabekiarake te Tia Tei mai Tarawateinaieta ao e rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker ; E rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei, ko a rauaki ao e rabwa. Ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina ae e na tabekaki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei tabekan am titiraki.

ANA BUBUTI BUTARITARI IBUKIN KAREKEAN INTIN AIKA TE NAAN 4STROKE

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki:-

Kai e boou te Minita ae karineaki n te MCIA e kona ni manga noora ana bubuti Butaritari ibukin karekean intin aika te naan 4stroke ibukin an landing craft ferry are e a wene ngkai n aki mwakuri? E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon.Harry Tekaiti : *Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa e teimatoa au tab oni mwakuri n tauraoi ni ibuobuoki iaon kakaaean buokan kainnanoan te 4stroke engine ibukin ara landing craft ferry Butaritari.* Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : E rabwa te kaeka am kaeka Madam Speaker ao eng mai iroun te Minita ae karineaki.

Ao kanga tao bon te bubuti ae e a bon maan teutana naba Madam Speaker. Ao eng I kukurei n ana kaeka te Minita. Te Minita ae boboto ae botonimwane mai Tarawateinaieta. Ao tao ngkai e a bon ongo ae te botonimwane ao tao e na bon bae ni moanibwaia naba aio.

Ao ngkoe e koaua ti butimwaea bwanaan te Minita ao a bon ongo ara Kauntira ao ara botaki ni unimwane ao bon kain aba ara ae Butaritari. Ao ti a kawenea nakon te Minita bwa eng ai bon tabena ae ti bubutia iai, ao tera ngke arona bwa e birimwaaka n reke aio.

Bwa e aonga n ae a manena te naan landing craft arei. Bwa kanga ko a bon nanoangaia bwa e a wene ao akea te bwai ae kona ni karaoaki iai. Ma ti a kawenea bwa te bubuti riki nakon te Minita ao e rabwa te Minita n ana kaeka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua buokan ana titiraki te Tia Tei ao e koaua kanga I aki ataa arou n ana maroro. Te wii ni meang ma e aoria bwa I a tauraoi ni butimwaia n te tai aio. Ao e rabwa.

N aron are a ongora naba au taan mwakuri ao are a bon tia n taku. Te Minita ae ti mena iakuum n taai nako. Ao n te tai aio ngkai e a tabekakirakeaki aia Minita I taku bwa a riai ni mwaing ao ni moanibwaia te bubuti aio.

Ao e koaua are e a bon maan teutana ao I rangi ni kabwara bure ao inanon rinanoakina ngkai I roko ao e a tabekaki bwa te titiraki n te tai aio. Ao I kunea bwa ngaia bon iai kanga tao bon te mis communication imarenaia ara koraki. Ma n te tai aio ao e kakawaki naba kai e ongo neiere tabena neiere te Director are tabena te itera aio. Bwa e a bon riai naba ni kaumakiia tao ana IDO akana a mwakuri ibukin Kauntira n abamwakoro, bwa n te tai are e kainnanoaki bwa tera te ibuobuoki ae ana riai ni karokoa man ana itera te Ministry ao tao ai bon bwanaau naba aio ni kaungaia bwa a riai ni kibaria n te tai are e roko bwa tera,

te bubuti ae kainnanoaki ibukin tangiran te rongorongo man te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana.

Ngaia are tao I noria bwa tao aio teuana te kabwaka man ara itera ao e na aki manga riki aio. Ao are aia kabwaka ara taan mwakuri mai buki, bon ara kabwaka naba ngaira kain te Ministry i Tarawa.

Ngaia are tao n te tai aio a bon ongo bwanaau ti na riai ni mwakuri bwaai ni kabane akana mwemwe nakon ara Ministry ao ti na aki kamatuua. Ao n aron are naba are I a bon tia n tuangia bwa N na teimatoa ni monitor ao N na access bwaai ake a tabekaki inanon te Auti n Tei aei.

Ngaia are tao eti ngkai I boou nakon te Ministry ao anne bwanaau ni kaunga au Tia Koroboki, ao au Directors bwa e na bon riai ni iai tao te parliament matrix ae ti na kakoroa. Bwa ti na bon kona tabera bwa bon ngai ae N na kaokiokia nakon au Tia Koroboki bwa e bwakaa iaa rongorongo aio n te tai teuana ma teuana.

Au kantaninga e nab aiti n reke tao tian ao kakaean angan buokan te kanganga aio. Ao kai a bon ongo naba ao e bia teimatoa ana riai ni mwakuri bwa e na aki manga reke bwa te titiraki nakon te Auti n Tei ae imwina. E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki. Ngaia e a rangi n rauaki ao e na buoka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki raou n Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera e nakoim te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera : Ko rabwa Hon. Deputy Speaker ao e kakawaki kai iai nikiran te titiraki iaon aio.

Ao tao e bon rekereke naba Deputy Speaker ma I a butia naba te Minita ae karineaki n te MCIA kainnanon naba ara abamwakoro ke ara Kauntira ni Maiana.

Iaon ana intin are a bon roko n te moantai are bon raon rabwatan te baati arei.

I taku bwa aikai te naan 2stroke n aron ae ti bon ataia kanga iai teutana aia kabane bwaa. Ao I taku bwa te iango ae raoiroi ngkana arona bwa e na manga oneaki bwaai aikai nakon te naan 4stroke bwa e kona ni manga ibuobuoki bwa buokan aia kabanemwane, ke tao bon boon tangoakina irouia kain te abamwakoro ao e rarabwa riki Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao kaekana mai iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa ao I kaitaua te Tia Tei mai Maiana temanna kai e buoka te titiraki aio.

Ao e koaua ti rangi n noora bwa ngke a roko te naan landing craft Madam Speaker ao tao e koaua iai te kanganga. Bwa are aia kang bwaa e a bon rangi ni korakora. Ao tao ibukina are te 2stroke ao rabwatan te landing craft aio e bon rangi n tinebu. Kanga e aki botau ma aron korakoran te intin are e na kabuta te landing craft. Are tao ngaia e reke naba ana consumption te bwaa ae e a rangi ni bubura.

Ma e raoiroi bwa ngkai e mwemwe n te tai aio bwa te bubuti ao n aron are e a bon tia naba n taai aika nako. Ao ngkai e a manga mwemwe n te tai aio ngkai I a roko I taku bwa tia riai ni karao ate mwakuri. Ao tao ai bon te kaunga nakou ma au Botaki ni Mwakuri bwa ti a riai n noora kainnanoia Kauntira, ma aia karikirake aio. Bwa e aonga naba ni ibuobuoki ao ni kona ni kabebetea te kabanemwane ao ni buoka naba ana karekemwane te Kauntira n te karikirake aei Madam Speaker.

Akea te kanganga I tauraoi ni ibuobuoki ma Kauntira ma ai bon Kauntira ni kabane ni manga rinanoa te karikirake ibukin manga te intin oneakina man te 2stroke nakon te 4stroke Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki. Kam rabwa Taan Tei I tarataraia ngkai ao ai bon ti 5 te miniti ao itera te 12. Ngaia are I taku bwa ti na kamotirawa moa ngkai ibuki nte katawanou. Ao imwain ae ti kamotirawa ibuki nte katawanou ao I a kakaitau ibukin ami participation Taan Tei, ao Minita ngaira ni kabane inanon te Oral questions n te tai aio. Ao riki I a kaungaira Taan Tei ake kanga ti noria bwa e aki koro te naan titiraki bwa iai te naan supplementary questions kam kona ni kabonganai akanne. Ao I kakaitau ibukin kabonganakina n te session ae nako aio. Ao man aikai ao I a kamotirawa te Auti ao tia teirake n te aoa 2 n te bwakantaai aio. Kam rabwa ao e a motirawa moa ngkai.

KATAWANOU

Tibiika : Kam rabwa Taan Tei ao kai e a quorum ara Auti ao ti nang nakon ngkanne ara bwai are iaon te Ota Beba. Te kaoti mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai te Tia Tei.

TE KAOTI

KATAMAROAN TE TUA NI KAETIETI AE 12A(1)

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao taiaoka bwa I kan bubuti am kariaia bwa I kan karaoa te onono ae uarereke nakon au kaoti, ma e a bia te Tautaeka ni butimwaia.

Ao aio au onono te Tibiika bwa e na oneaki te ware 9 nakon te ware 8 n te taetae ni Kiribati ao n taetae ni imatang. I a katuka aio moa te Tia Babaire ae ko karineaki nakon te Tautaeka ko rabwa.

Tibiika : Ti a ongora mai iroun ana itera te Tautaeka. Akea te kanganga te Tia Tei ae ko karineaki ko kona ni waaki.

Hon.Tebuai Uaai : Te Tibiika ae ko karineaki n ara Tua ni Kaetieti ibukin ara Maneaba aei ao I a kan katamaroa te Tua 12a(1) n te Tua anne ao e taekinaki iai aron tauan mwiia ke te registration ibukia taian Party inanon am Maneaba aei te Tibiika.

Ao ni (2) ao e taekinaki iai aron kitanakin te Party teuana ma teuana iroun te Tia Tei. E teretere n am beba te Tibiika are e taiboranaki n te Katenibong 11/12/2024 bwa Party aika a tia n Registered ke a tia ni kinaaki bon ti teniua:-

Bwa te Moan Party Tobwaan Kiribati Party ma mwaitia kaaina aika teningaun ma teniman (33). Ao taiaoka te Tia Babaire ngkana ko kariaiakai bwa N na wareka araia ibukin ongoraan Kiribati bwa e aonga n ongo ao e aonga n ataia I a butiko te Tia Babaire taiaoka I a bobo waem:-

Hon.Alexander Teabo, Hon.Auria Kitina, Hon.Bautaake Beia, Hon.Betero Atanibora, Hon.Booti Nauan, Hon.Choy Freddy, Hon.Dennis Waysang, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Iakoba Jacob Karutaake, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Martin Moreti, Hon.Matanga Aran, Hon.Mikarite Temari, Hon.Moannata Ientaake, Hon.Niiti Itaaka, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Riteta Iorome, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta, Hon.Ruth Cross Kwansing, HE.Taneti Mamau, Hon.Tangariki Reete, Hon.Tarakabu Tofinga, Hon.Tauanei Marea, Hon.Tawaria Komwenga, ao ngai te Tia Babaire ae I taetae inanon am Maneaba ni Maungatabu, Hon.Tibanga Taratai, Hon.Tinian Reiher, Hon.Dr Tinte Itinteang, Hon.Tokaibure Rabaua, Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa, (33) teningaun ma teniman mwaitia taan ongora ao kain Kiribati.

Te kauoua ni Party te Tia Babaire ao Kiribati ae ko ongora te Party ae booureirei ae araniia bwa Kiribati Alliance Party, bwa te Party ae booureirei aei e a kaainaki irouia Party aika uoua bwa Kamanoan Kiribati Party ngkoa ao Kiribati Moa Party. Ao a bootiia ao araniia n te tai aio bwa Kiribati Alliance Party.

Ao taiaioka te Tibiika bwa ibukin naba Kiribati ao N na wareki araia bwa aonga n ota ao n ataia:-

Temanna Hon.Ieremia Tabai, te kauoman Hon.Taberannang Timeon, te kateniman Hon.Banuera Berina, te ka aman Hon.Jacob Teem, te kaniman Hon.Lavinia Teatao Teem, te kaonoman Hon.Tessie Eria Lambourne, te kaitiman Hon.Terieta Mwemwenikeaki, te kawaniman Hon.Pinto Katia, waniman mwaitia (8).

Te Tia Babaire ngkana e angaraoi ao I a boboa waen te Tia Babaire ae Hon.Pinto Katia bwa e a taiaoka ni kamatata nakon te Maneaba aio ao Kiribati bwa e aki oti aran te Leader n am beba te Tia Babaire. Ngaia are e a taiaoka ngkana e na maroro.

Te Tia Babaire, ai tera ngkana e angaraoi bwa a bia kukurei ao a bia butimwaea te bubuti ae mangori kain te Party ngkoa ao kabwara au bure te Tia Babaire. Ai bon te kabwara bure ae takabubura I a mwaninga aran ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ae kain Tobwaan Kiribati Party tao iai bukina te Tia Babaire bwa are bon ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Ao anne Kiribati ae ko ongo Hon.Dr Teuea Toatu ae te kateniua ma teniman.

N na kaoki ariki te Tia Babaire bwa a bia kukurei ni butimwaea au bubuti ae mangori ae ana bubuti Tarawateinainano. Kain te Party ngkoa ae Kiribati Moa bwa ngkai a katiteuanaaki ma kain te party ae Kamanoan Kiribati ao a taiaoka te Tia Babaire n tekateka irarikia kain Kamanoan Kiribati bwa e rangi ni maawa rarikia.

Irarikin anne te Tia Babaire ao te bubuti bwa ngkana a tekateka irarikia ao e teretere raoi ao e matata nakon te roko are te mataku n te bowi bwa ngaia bon kain te Party ae ti teuana.

Te Tia Babaire, te kateniua ngkana e angaraoi iroum te Tia Babaire bwa N na manga wareki naba araia kain te Party ae booureirei ae te Party ae Maubonian Mwengaraoin tei Kiribati, ti teniman kaaina. Ao taiaoka te Tia Babaire katauai ibukin ongoraia naba kain Kiribati aika:-

Te moan Hon.Teribwa Taabe, te kauoman Hon.Birimaaka Tekanene, tekateniman Hon.Kaotitaake Kokoria, ao taiaoka naba ngkana e angaraoi irouia I a bubutia ao I a bobooi waeia bwa a kaota naba aia Leader bwa are e aonga n are ti address them ti taetae nakoia ao eti ara taetae te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ao Kiribati ae ko ongora tera taekan au kaoti ae N na tabekia n raoiroin te bwakantaai aei. Te Tia Babaire ao aio taekan au kaoti:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea karinakin te burakete (3) imwin te burakete (2) n te Tua ni Kaetieti 12a.

Ma taekana ae kangai. Bwa Party ake a kinaaki iroun te Maneaba ni Maungatabu a riai n reke nakoia te mabiao man te Maneaba n aron kabonganaan te bwainakin te raaunti. Ma ti ngkana e kona n reke te mabiao anne ngkana e aki kee mwaitia kain te Party iaan waniman Taan Tei.

N na kaokia riki te Tia Babaire ni kauarerekea e na aki kee iaan waniman.

Te Tia Babaire, imwain ae I kabwaranakoa ao I rangi ni kukurei n reitaki ma ara botaki ni unimwane ae Tokatarawa kain abara ae Tarawateinainano ae koaua te aba n tobwa n tabeka te inga ma te kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, kain te Kabineti, te Tia Tei, Tobwaan Kiribati Party, Taan Tei n te Kiribati ae Alliance Party, Taan Tei ni Maubonian Maeuraoin tei Kiribati, taan ongora inanon te Maneaba ma kain Kiribati ake a ongora n te tabo are a mena iai te Tia Babaire.

Ao te Tia Babaire, tao e koaua bon te oi ni kaoti te kaoti aei. Ngaia are I a manga tabeka ngkanne te karautaeka bwa e a manga roko te rongorongo, tao I mwaninga te Tia Tei n te Party teuana ae te Tia Tei ti temanna kaaina ae Boutokaan te Koaua ae te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta. Ma are aio te Tia Babaire I kabwara bure bwa are e aki registered.

Ngaia are I aki merea arana iai taiaoka te Tia Babaire, ao I kabwara bure nakon te Tia Tei bwa akea arana n am beba are ko kawenea.

Te Tia Babaire, N na ana tangira n arana ma ana karaoiroi te tamnei ae raoiroi ao I a kangai kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire ae ko karineaki ai bon te inga ao te kamauri ae kanakoro ao e onoti nakon te Minita are e na anga na kaeka te Tautaeka nakon au kaoti aio. Kona mauri te Minita.

Te Tia Babaire, te moan aio te moan. E matata n taekan au kaoti bwa aan tabekana bon aio:-

1. Te Party are e kinaaki iroun te Maneaba aei ke te Party are e a tia n registered, ke te Party are ko a tia ngkoe te Tibiika ni butimwaia ao e riai ni mabiao ni kabongana ke ni bwaibwai n ana bwai tabeua te Maneaba ni Maungatabu n aron tao te raaunti ke a bati riki.
2. E na ti bwaibwai te Party ti ngkana e aki kee iaan waniman mwaitia Taan Tei aika a kaaina te Party.

Aan au kaoti te Tia Babaire ae e riai n noraki etina ma riaina iroun te Maneaba aio ma Kiribati. Bwa te

Party ae Kamanoan Kiribati ae nimana kaaina iai aia lounge. Ao te Party ae Kiribati moa ae teniman kaaina iai naba aia lounge. Ngkai taian Party aika uoua akanne te Tia Babaire ao te Maneaba ni Maungatabu ao Kiribati, ngkai ae a botaki ao an taiaoka bwa a bi ani kukurei ni bootia naba n tekateka ao ni bwaina ti teuana te lounge. Ngkana a kukurei bwa te bubuti.

E a butiaki ao man kaungaaki te Party ae Kiribati Moa ae iai ngkai ana lounge bwa e na anganako ana lounge ma bairean te lounge anne te Tia Babaire e a tiku inanon baim, bwa iai teuana te Party ae akea ana lounge ma e a nakoim.

Bwa te Tua te babaire iaon te Tua akea ae e kona ni kaetiko n anne. Bwa are ko baireia ao ai ngaia naba te Tibiika.

E a tia ni kakoauaki ao ae e na bon riki naba n te tai aei ao akea temanna ae e na kona ni kakewea. Bwa n te tai are e tabekaki iai te kaoti ibukin kabwakaan te Tautaeka, ke te *no confidence motion* ao Party aika uoua aikai te Kiribati Alliance ao Maubonian Mwengaraoin tei Kiribati akea au nano uoua te Tia Babaire ana bon booti ao ana kabwaka te Tautaeka.

Te Tia Babaire, I karautaeka e bon koaua bwa e a tia n riki. I aki taetae n te bwai ae e tuai n riki e a bon tia n riki. Ao e riki anne n 2019 bwa a bon kakaokoro ao ngke e a boo taina ao a bane naba ni kare teuana.

Te Tia Babaire, N na kangai ngke a kona ni karaoa anne ni booti nanoia, ibukin orean ao kabwakaan are e Tautaeka ao a bia naba tauraoi ngkana e angaraoi ma te kaoriori ao te bubuti.

I kukurei ni kaoki ariki te Tia Babaire, bwa ngkana a kiri bobotaki inanon teuana te raaunti ao a bon kona n tiku n araia ae a kanaokoro bwa te Kiribati Alliance Party ao I kabwara bure ngkana bon Maubonian Mwengaraoin tei Kiribati e kona n tiku naba n arana. Ma ngkana a kiri bobotaki ao ngkana e angaraoi irouia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, a kakoaua Taan Tei bwa bairean kabonganaan bwaai ni kabane aika a tei iaon ara atimwakoro aei, ae te Ieniwaa. Akea te tia baireia te Tibiika bwa bon ti ngkoe te Tibiika n reitakim ma am, bwa e a tia riki aei te Tia Babaire? e a tia.

Ti aki kaoka rangan te tai e a tia. Te Tibiika ae ko rine, te onono aei e na bon rangi ni ibuobuoki nakoim naba te Tibiika, bwaau. E na kataniko man taian aonikai buaka ake a kona ni karioaki n te tai ma te bong teuana ma teuana, ae ko karaoa aei ke ko karaoa arei bwa iai iroum te inanono, ke iai iroum te tabe itera te Tibiika.

E na kataniko n aei ao kona rangi ni mwengaraoi iai.

Te kauoua te Tibiika, ao aio n aron are ataia Kiribati ao taan ongora. Bwa n te tai aei te Party ae Kaitara ae Kamanoan Kiribati ae ti 4 aman moa ngkai kaaina e rangi ni mwengaraoi. Bwa buburan ana raaunti e bon titebo raoi buburana ma ana raaunti te Party ae 33 teningaun ma teniman kaaina ae a ribwanono ae Tobwaan Kiribati Party.

Te kauoua, ti kona n taekinna man te rongorongo aei bwa e mwengaraoi te mweraoi, a kukurei ao akea aia kanganga.

Te party ae Kiribati Moa N na kaokia ngkai bon ti teniman kaaina ao e a manga bootaki iaan te Kiribati Alliance ao a bon taiaoka ti a boboi waeia, ti a bubutia a taiaoka ni bootaki n te raaunti ae ti teuana. Ngkana e angaraoi.

Te Tia Babaire, te kabanea ai bon arorakin te taeka n raraoma nakoia Taan Tei ake a raira buaka au kaoti aei. Ao man rairana te Tia Babaire ao I karautaeka bwa e kona n reke nakoia te maraki, te kung, ten teketeke, te mwataerieri, ao kanga te buee teutana.

Ma a taiaoka bwa aan raoi te kaoti ibukin te mweraoi. Ma te Tibiika ae ko karineaki aikai kauarerekeana aan raoi te kaoti ae karaoaki ma te wanawana ao e itiaki.

Tobwaan ma kanakoraoan te mweraoi nakoia Party ake a tia ni kinaaki iroun te Maneaba ni Maungatabu.

Te kauoua te Tia Babaire, katikan te kora ae ti tetikina ibukia Party aika a riai ni mabiao, n am Maneaba ni Maungatabu te Tibiika.

Ao te kabane ate Tibiika, taobaraean te nano buaka ma te wiinanti bwa e bon bae n reke irouia party ake aki mabiao ao akea aia raaunti. Ma ngkana ko taku te Tibiika bwa kona angania kain te Party ae teniman ao tera buren anne bwa aonga naba ni mwengaraoi.

Ao man taeka tabeua akanne te Tibiika ao I karautaeka n taekan te kaoti ngkana iai tangi buakana, ma te maroro ae e a borikaki ao e kaweneaki iaan taubukin am Maneaba aio te Tibiika.

Ma iriana te Tibiika, are ana mamauri, ana raoi ao ana tabomoa ma ana bwaekeke Tokatarawa iaou, iaom te Tibiika, ao iaora ngaira Taan Tei. Man taeka aikai te Tibiika ao taiaoka I a bubutiko tabekan au kaoti ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko a tia n tabeka am kaoti ao ti a ongora ngkanne ana kaeka te Tautaeka

nakon te kaoti aio. Te Minita n te Tua Hon.Martin Moreti I anganiko te floor.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa Hon.Speaker. Ao imwain ae N na kanakoa ana kaeka te Tautaeka n te tai aio ao I a kan rimoa ma te bwana ni inga a oni kamauri nakoim te Tibiika ae moan te karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, ao Leader ni Party aika tabeua ae tao a tuai n rangi n teretere, bon ngaira ni kabane ao ai moarara naba teuare ana tabeka te kaoti aio ae bon te kara ni botonimwane a oni bwanaan te maeu ao kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire, ti a tia n ongora te kabwarabwara iaon te kaoti are e a tia ni kataia n tabekia te Tia Tei temanna ae moan te karineaki man te aba n tobwa ae te Tia Tei ae karineaki temanna.

Ao n ana kabwarabwara te Tia Babaire ao iai tangiran karinan te onono nakon ara Tua ni kairiri ke ara Rules of Procedure n te tai aio.

Ao iai ti te kan karinrin teuana are e karinna n ana onono aio. Ae e na karinna iaan 12a ao iai (1)(2) ao ngaia ngkanne e karinna bwa (3).

Ngkana ti taraa rabwatan te onono te Tia Babaire ao ngke I karaua ni kabwaranakoa ao tao ni bon ara taratara ao ara nonoori. Bwa kanga e aki tibwareere, ao kanga e aki kaminibaea te Party teuana ma teuana.

Ma otara te Tia Babaire e kataia ni karaoa te baronga ao tao iai te bwai ae missing iaan ara Tua ni Kairiri ke ara rules aio te Tia Babaire.

Ngaia are n aron are e a tia ni mwaneweia a oni katerea bwa e aonga bwa teuana ana kataratara tao bon ibukin naba te mabiao te Tia Babaire.

Ao ngkana tao ngkana ti taraa tao te Tua tao kanga akea te Tua ma tao bon te riai n te tibwatibwa, bwa ngaia tao e kataia naba te tai aio. Ao n taraakin ngkai ara Party n teina ae ngkai n aron are e a tia ni kabwarabwara.

Iai aika teningaun ma teniman 33, iai ae waniman 8 n aron are e a tia ni kabwarabwara, ao iai teniman 3 ao iai ae temanna 1.

Ao ti kaitaua te Tia Tei ae moan te karineaki bwa te moantai ngke e moan katoka ana kaoti aio ao e kamena bwa ruaman (9). Ao ti noora nanona ao ana kantaninga bwa e kataia ni manga reduce ke ni kakerikaka ana mwaiti nakon waniman ni kaineta te kantaninga ao te taratara ae abwabwaki, bwa e reitia tarira ao mwanera man te itera arei.

Bwa a na aki tibwarereeaki n te kaoti ae tabekia n te tai aio.

Te bwai ae kakaongora te Tia Babaire tao I tuai kanakoa au kaeka ma N na bon karaua moa ni kannanna. Ao ngkanne I a motikia ngkanne n te mena bwa I a butimwaia ke I aki. Ma N na bon karaua moa ni kakannanna.

Tarakin ongorara n ana kabwarabwara te Tia Babaire ao ngkana ti taraa kateira ke tao te aro ni bwaibwai. Ao tao ngkana ti a kangai bwa tao e a boo ana tai te karo ke tao te tabo teuana bwa e nang tibwaa, tibwatibwa tao tennai, tao tennai te booa n te bongina nakoia auti aika teniua ke tao 4.

Ao e na kanga ngkanne arona ngkana ti a karaua n taraia bwa are kanga I karekerekea te Tia Tei aio ma aro nte mabiao. Ngaia ngai N na manga kabotau n otau ao ti na kona ni manga kangai. Bwa are te tibwatibwaaki kakatennai nakon teuana te bukinibwai. Tao nakon kanga te Auti ke tao te Party are temanna tennai ana booa n te bong aio. Ao ake tao teniman kaka teaina. Ao naake waniman tao a bwenauaa tao naake teniman a bwenauaa kaka teaina, teniman teniman a bwenauaa kaka teaina.

Ao naake teningaun ma teniman kaka te aina iaon tengaun ma temanna. Are nanona bwa tao tibwaia e kona n ae kaka te aina tao te nimoko, ke tao a ibuobuoka tao te aina te nimoko tao kaka teniman ke tao kaka uoman iaon te aina te nimoko.

Ma anne kanga au katamnei n aro nte taeka ae te mabiao. Bwa e na karauaki ngaira kain Kiribati bwa n tebetai naba iai katein aba tabeua ae e kona ni kangai, bwa e aera noo kai e raka tibwam, kanga terana arom e bura arom bwa e raka am biri. Kai ko rineaki nakon te Maneaba ni Maungatabu ao ngai I aera I rineaki nakon te umwatoro. Kanga iai aba tabeua ae ti a tia n observe ngkana ti nak oni kawaria ao anne ae rereke. Ao ngkana ti ma maroro ma ngaia n nangkona ao ti a tia n noori aekakin katei akanne.

Ngaia are anne teuana aa nte kaoti aio. Are e na karauaki naba ni karaoaki ni katikaki korana ni barongaaki. Bwa e aonga naba n akea bwa e aonga n reke tao te kainibaire ke tao e nang kangai. Bwa are e koaua bwa n ara Tua ae ngkai ke tao n ara Tua ni Kairiri akea taekan anne.

Kanga a bon free naba a bon inaomata naba Taan Tei ni katea aia Party ao ngkana a ti register ao a kinaaki naba.

Ao ngkanne tao e koaua ngkanne n te kukune ae kataia ni mwemwekia

te Tia Tei ae karineaki. Tarakin tao te mabiao n tabetai bwa are e na kona naba ni irekereke naba ma te kamwananga. Ao tao aio naba teuana ngai ni bon au nonori.

Tao e nang kona ni kangai tao e na mwananga te aba tao n te Party, ao kaka temanna. E a bon mwananga naba are ti temanna, naake tao teniman a mwananga. Ao naake temanna are waniman ao naake tao teningaun ma teniman temanna. Ti a kona naba ni imagine bwa iraua mwananga teuare temanna ke iraua mwanangaia ao e kona n ae e aki reke mwanangaia tao kain te Auti are teuana.

Kanga tao anne au nonoria o au kataratara kanga. Ao n otara ao n te Tua ke tao te katei ke tao te riai ao ngai n au taratara e tamaroa naba ae kataia n okiria n te tai aio.

Kanga ni bon au nonori te Tibiika ao ta oni bon aia nonori naba ara koraki.

Te kauoua are e kataia naba n tabekia kanga e na kona naba ni kabebetea ana babaire, ke tao aron ana babaire te Tibiika. Bwa ti ataia bwa are bon ana premises ke tao aron ana bwai te Auti ni Maungatabu a bon kona ni mena iaan te Auti ni Maungatabu ni bon kona n angan teuana ma teuana e kanga aron baireana.

Ma tao te kaoti aio e kataia naba ni ibuobuoki nakon te kantaninga are ngkami kam a koro n te mwaiti aio ao aio ami tabo. Ngkami tao e tuai koro tao ti kona n ae tao aio e uarereke ibukimi ma aio ae e maawa, kam kona naba ni mena n aio bwa ti angania nakai ae e na mwengaraoi riki bwa tao a koro riki n te mwaiti are e kantaningaaki. Ao ngkami are tao ti tabeman aio ae uarereke tao kam tau ikanne.

Ao kanga anne naba aan te kantaninga are e kataia ni uoti ate Tia Tei ae moan te karineaki. Ao ngaira iroura n ara taratara ao ara nonori kanga e bon riai naba.

Ao tao aio te bwai ae e bon kona n riki naba tao n ara kabanea n nonori n ara kateniua n nonoori te Tia Babaire.

Ngkana ti taraa te rules bon ngaira tabera te Maneaba aio are e kona ni ibitia n te tai teuana ma teuana n taina ae riai.

Ao bon ngaira ae e na bon riai ni mwemwe ikai. Ao tera are e baireia te Auti aio ao anne ara Auti ni kabane. Bwa ti bane ni mwaneaki n ti teuana. E na aki manga kona n reke te kantaninga are e kangai bwa are nakekei a rangi ni mwaiti ngaia anne ngkai te bwai are e nang riki, bwa are a nang dominant ni bwaai ni kabane, ngkana a kan kangai e riki anne.

Bwa iai te tai teuana ae e na bon kona. Ma I taku bwa aan te kantaninga ae e uotaki n te tai aio e kataia ni katieuataakea aron te babaire bwa e aonga ni kona naba ni mwengaraoi Taan Tei riki ngaira Taan Tei aika a karineaki.

Ngaia are tao bon anne te bwai naba ae ti na kona n taraia bwa ara rules e aki kona n are ngkai tao tera ae e bwaati ao e a bon matoa naba forever. Bwa are e kona manga te Auti teuana, te auti are imwina e kona ni manga karina te onono.

Bwa are iaan ara Tua ae Maungatabu ao are kanga bon te regulation e kinaaki e regulated ke tao e mena iaan te regulation ara Rules of Procedure.

Ngaia are e kona n oneaki n te tai teuana ma teuana n noran riaina.

Anne naba te bwai ae I a tia naba ni karaua ni kaukia. Bwa are tao a tia n anganaki bwa N na kaeka te kaoti n te tai aio ao I taraa naba, bwa ngkana e aki rangi n teretere bwa akea mwakara ni karinrin ke n onea ara rules ikai. Ao ngaira iroura e na bon bae ni kaokoro ara taratara ke ni kaokoro ara kaeka.

N te tai aio kai ti karaua n tarai ke ta oni katinei kanga iango aika teniua aikai. Ao ana nonori n te tai aio kanga ti aki te kaoti ae ribuaka, kanga ti aki te kaoti ae tao e na tibwarereea temanna ma temanna. Ma e kataia n nooria naba te koraki aika a rangi ni mwaiti bwa aonga naba n rinnako kanga te tibwatibwa are kanga au kataunaari are I a tia ni kataia ni karaoia bwa te sample n aron are ana kabwarabwara are e kataia ni kabwarabwara ao I ongora, ao I taku bwa anne te kantaninga ae I taku bwa ti na bane ni boraoi ni iango iai.

Ao ti kaitaua te Tia Tei ae moan te karineaki bwa ti a tia ni karaua n noora ana kabwarabwara, n noora ana presentation iaon ana onono aio. Ao e bon koaua bwa bon tabera ngaira Taan Tei n te tai aio, tabera n te tai teuana ma teuana ni katamaroa ara Tua ke ara rules ngkana ti noora bwa iai kabwakara.

Ao ti kona naba n oneia ni kaineti ma te bwai ae riki ke e kona n angaraoi n te tai are e bon riai.

Ao ti aki te bwai are ngkoa e nang bon kanga tiku naba ni kanganga bwa e nang aki manga kona n oneaki.

Ma are e bon kona n oneaki n te tai teuana ma teuana. Kanga anne au nonoori ae memeere n te tabeka aio.

Ngaia are man au kabwarabwara akana I karaua n taetaekini akanne kam a kona naba ngkanne bwa e teretere bwa taraan ae ti boutoka te

kaoti aio ibukina are I a tia ni karaui n rarangai akana teniua riki akana a rangi ni kakawaki. Bon aron are e a tia naba ni karaua naba tao ni kotokoteia ao ngaira ngkanne ara kantaninga, bwa e na boraoi nanora ma nanoia tarira ao mwanera n te itera arei bwa akea ae kanga ae tao ti na kangai, ai bon akea bonganami bwa ai ti ngkami. Akea ni mwanewean te kaoti.

Ma kanga te bwai ae kataaki ni kateaki kanga norakin barongaakin kanga aia bwai Taan Tei, ke ngaira Taan Tei ae ti nako inanon te Auti ni Maungatabu aio. Bwa kanga ti a bane ni bwaibwai n te Maneaba aio n te tai aio bwa are ngaira moa kaain n te tai aio.

Bwa are e a kanga aro nte bwaibwai, bwa are e kanga aron tibwaakina bwa e na baranti.

E na kanga aron karaoakina bwa ana akea ae e na tang nanona bwa e a reke nakekei ai ibuobuoka te taman ae teuana ao ngaira ti bon katou teuana kanara te taman ao nakekei a kiri aman niman.

Kanga tao anne te kantaninga ae ti noora aan te kaoti ae tamaroa aio. Ngaia are I kukurei n taekinna ma nanou naba ae itiaki n aron are e a bon tia n taekinna bwa te kaoti ae tamaroa, ao e kaotia naba ma nanona ae itiaki bwa aio te kaoti ae e na kai karika te kanganga ke tao e na karika te unraa. Ma I taku bwa te kaoti ae e bon tamaroa bon ibukira n tatabemaniira ni kabanea n akea temanna ae kaokoroaki.

Anne au nonori n te tai aio ao I kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tibanakona, ao tao ngkana e karokoaki.

Ma anne au tamnei ae I karaua ni kabwarabwara. Ngaia are ti kaitaua te tia tabeka te kaoti ae bon mai iroun te Tia Tei ae moan te karineaki ao tia butimwaia ma te nano ni koaua ma nanora ae itiaki. Ao ti karabwa Uean te maeu n ana tangira bwa e teimatoa ni maeka inanora ao ibuakora n tataai nako. Te mauri, te raoi ao te tabomoa ao I a butimwaea te kaoti te Tia Babaire ae moan te karineaki. Ao ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne I noora te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao N na anganiko te floor n te tai aio Hon.Banuera Berina te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I karabwa te kaoti are e a tia n tabekaki n te bwakantaai aei.

Te Tia Babaire kaitikan bwaai tabeua ao I kakoaua ae e aera, nanon ke katebenakoan te Beretitenti n te tai ae nako ao e reitaki Kiribati Moa ma Kamanoan Kiribati ni katebenakoa aia aomata ma are bon ti ngaira

waniman. Ao anne kaotan te reitaki arei.
Ma n aron ae kakoauaki e koaua e tiku te Party ae Kiribati Moa ni nnena ao Kamanoan Kiribati ni nnena. E bon ataaki ao babairean tekatekara ikai ti aki ngaira ae ti baireia.

E bon katekatekaira ikai am aobiti aio nnera ae baireia te aobiti. E ngae ngke iai te ara are e a tia n nim arei ao e bon ataaki bwa e okoro ana koaua Kiribati Moa, ao iai bwaai tabeua ae ti boraoi ni iango ma Kamanoan Kiribati ma a bon okoro rabwata aika uoua aikai.

Ma anne kanga ti te kamatata moa bwa e aonga n ae ataaki. Ao n aron ae bon te maroro e bon ataaki naba bwa e bon okoro naba ngkai bwa Kiribati Moa ma Kamanoan Kiribati. E ngke angin te iango ti bon boraoi iai terana te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, kaekan are aongkoa aio tibwangan te karo. Ngai aio te Tia Babaire aio ti aki te karo, ao te nati. Aio ana Maneaba Kiribati ao ngaira Taan Tei. E ngae ngke e rawata am koraki ao e ngae ngke e uarereke ara koraki ma e titebo tibwangara.

Ngkami are e mwaiti ami koraki beku ibukin Kiribati ngaira ti tabeman ara koraki ti beku naba ibukin Kiribati. Titebo tibwangara ao tera bukin te lounge te Tia Babaire, n otau aio aia tabo ni bobotaki ni kakareke iango koraki ake a boraoi ni iango iaon te koaua.

Ngaia are moan te kakawaki naba ao ti karabwa te Tibiika ngkai ao n taai aika nako bwa e bon noora riain anne. Bwa e ngae ngke ti teniman ke aman ke niman, e na riai ni kaungaaki bobotakiia koraki aikai ni kakareke iango. Bwa ti aki ibukin tera ma ibukin naba te buoka ni iango ibukin kabutan Kiribati.

Ngaia are N na karautaeka kanga te kabotau ae aongkoa te karo ma te nati e aki rangi n noora aitarana te Tia Babaire, n te tibwanga aika ti mena iai ngkai te Tia Babaire.

Bwa are e koaua ngaira ma ngkami ni kabane koaua e rawata ami koraki ma titebo ara kantaninga ni kabane. Ma te bwai ae karaoaki ngkai man te kantaninga are ti noria ngkai te Tia Babaire, e bon kona naba n aranaki bwa kamemerean aia anga nakekei a kaitara te waaki, ke tao a kan buoka naba Kiribati n te anga teuana kamemereana bwa a nang kanganga a nang ukera nneia ni botaki te tabo riki teuana.

Ma e aoria au maroro anne te Tia Babaire. Anne bon au maroro, ma ngke ti taraa te kaoti te Tia Babaire ao kanga I bon rangi n rau naba nanou iai. Ao ko noria te Tia Babaire ngkia e rau nanou e katereaki kakawakin ana Party Kiribati are e

bon kinaaki ae e roko kaaina n te mwaiti ae tao e bon raoiroi.

Ma e kangai te kaoti aio ngkai I warekia. *A riai n reke nakoia Party e rabwa ae ai waniman ngkai kaaina te lounge,* eti anne. Ngkana iai am Party ae koro mwaitina ae waniman ma akea am lounge akea ngkanne am taeka te Tibiika. Kona riai ni karekea ngkanne te lounge nakoia te koraki akanne.

Aio otau n nanon te kaoti aei. E kabaeaki baim te Kiraaka ma naake a babairea kanoan te Auti n Tei bwa ana karekei aia lounge nakai.

Ngkana e koro mwaiti ara Party bwa waniman kaaina, ti entitled nakon te lounge aio nanona.

Ma ngkana aman ao niman riki teniman te Tia Babaire ngkana taraakin naba te kaoti aio, bwa e aki totokoa karekean naba te lounge naba nakoia.

Ngaia are ti karabwa te kaoti aio te Tia Babaire bwa kanga e bon anganiko te anga ni kairiri. Ao e kabaeko bwa kona karekea te lounge nakoia Taan Tei aika a bootaki ao e koro aia mwaiti ae waniman. Ngkai e aki reke te lounge nakoia naaka waniman. Ao ngkana e aki reke te lounge nakoia naakana waniman akanne ti ekanako ngkanne te Tua ae e oneaki n te tai aei.

Ngkana eti au wareware te Tibiika n te onono ae karaoaki aei. Ao e kangai taekana te Tia Babaire. Bwa bwatei ake a kinaaki iroun te Maneaba ni Maungatabu a riai n reke nakoia te mabiao man te Maneaba n aron kabonganakin ke bwainakin te lounge n ti ngkana e aki kee mwaitia kain te bwatei iaan waniman ae ngkai.

Ma e aki tukaki bwa e na karekeaki te lounge nakoia nakekei ti teniman. E aki tukaki ao ti karabwa te Tia Tei ngkai tao bon bukina ae bon te aba n tobwa Tarawa. Ao e bon kauka naba te waaki nakon te Tibiika bwa e na baireia bwa e na reke iaa am lounge ke e na aera te Tia Babaire.

Ngaia are ti karabwa te Tia Tei mai Tarawa ae te Tia Tei man te aba n tobwa bwa e aki kaina te waaki nakoim te Tibiika.

E a bon ti kabaea baim bwa kona karekea aia lounge ake waniman aia koraki. Ma ngkana e kee kaaina e aki kabaeaki baim bwa kona tukiia bwa e aki tutuki te onono bwa e bon mwaneia kain Kiribati ni kabane aika a mena n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

Ngaia are ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Tia Tei n ana onono ae moan te tamaroa aio. E bon katerea bae nte Tibiika bwa e na mwaneia Party ake e koro kaaina ae waniman. Ao ngkana iai mawan te lounge ao ko a inaomata ngkanne te Tibiika.

Ao ngkana iai nanom ni kan karekea te lounge ibukia naake ti uoman ke teniman ko inaomata naba. Ma ko riai ni karekea aia lounge naake waniman.

Ao man au maroro akanne te Tibiika e uarereke au tai ma N na rangi ni boutoka te kaoti aei. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te tia maroro are imwina ngkanne te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea te Tibiika. Ao I kukurei n tei n taetae naba iaon ana kaoti te Tia Tei mai Tarawateinaieta ae moan te tamaroa n taraa raoi riaina ao tamaroan ao tikiraoin te babaire man am taibora riki ngkai ko kabuta Auti ni Maungatabu inanon te 4 n ririki aio.

E noraki am katamaroa ae moan te tikiraoi a bitaki taian ruu, taabo n rairaki e noraki te tamaroa ae rerei. E aera bwa kona aki katamaroa iteran taabo aika iai tangin nanoia tao Taan Tei bwa a riai ni katamaroaki.

Ao I karabwa te kaoti aio ao I nooria bwa e boutokaia te Tautaeka ao aio riki I taku bwa bon katonuan naba te mwaneka kai ko a tokara te nakoa n Tibiika, a oti noria bwa e rerei ao e tamaroa taraan ngkai te Auti ni Maungatabu.

Ngaia are I boutoka te babaire aio ao I boutokaia naba bwa e bon riai n nene ao ni professional nanon ana Auti ni Maungatabu Kiribati n tara raoi bwa e ngaa te Party ngkana ti kan Party, e na mwaitira raoi mwaitina ao ti na entitle as a party.

Ti aonga ni bon taraaki naba mai irouia tarira mai tinaniku bwa ti bon organized ti well planned. Nakon are e aki akaka te Party temanna, uoman, teniman, niman. Kanga n tabetai angiina naba kain Kiribati ngkana a taraia e titebo ma e aki barongaaki raoi.

Ngaia are I boutoka naba te iango anne ao ni butimwaea naba bwa ko aonga n reke. Ngkana taraana ngkai bwa ti teniua te Party ao ngkana taraana naba ngkanne a bane ni kona n reke nneia iaan am babaire.

Ma are ti a bon katuka anne iaan ana onono te Tia Tei ae karineaki te kabanea ni mwaaka ngkoe. Ao I taraa naba ana onono akea ae katukaki. E rangi n tikiraoi anne iaan ana kabwarabwara te Tautaeka iroun ana Minita n te MWYSSA e rerei ao e tonu bwa e bon tobwaaki raoi naba ana kaoti te Tia Tei mai Tarawateinainano.

I kan katonua ngkanne raoi katonuakia nakai. Bwa a bon riai n

toma naaka Kamanoan Kiribati ao Kiribati Moa. E kairua ana taeka te Tia Tei mai Kuria ae a bon okoro. E a tia ni buti te tiaina ao a tiaina waniman.

Ma ngke e iangoa naba kabwakaan naba ara Tautaeka Kiribati Moa are bon ngaia ara Leader ao e birinako ao n nako n toma ma nakekei, ao a tekateka ikanne bon arei raoi nneia. Ao e tekateka mai moa ao e kaburabura, ao ngke ti tabeki ara Biira ao ngaia ti aki taina moa, a bubura angatain baia kain Kiribati Moa n totokoa ana mena te Party.
Are ngaia are a bon birinako ao a nako n raoniia naake kain Kamanoan Kiribati.

Ngaia are e a bon riai n noraki bwa ana bon riki n ti teuana. Ngkana e nang baka ni baba n rawa ngkai e a bon kamamaea ke e bon too naba, ma bitaa aram anaa aram ao ngke ma raom akana uoman aika a tuai man kaoti inanon te Auti n Tei aei. Bwa are anne bon kanoan te tiaina ao tai mama kam mwaaneko.

Ngaia are ti boutoka te kaoti anne ao ti karabwaia naaka teniman aikai bwa kam bon rabwa katea ami party ae okoro. Bwa te new party ngkana kam tena ma nakekei e a kabotu a bane aia tai. Ao ngkami kam bon tau n taraaki naba bwa taan kabuta Kiribati nakon taai aika ana roko naba, ao akekei old fashion.

Ngaia are I rangi ni boutoka te bitaki aio I rangi ni boutoka. Bwa e aera ngkai ti mwaiti ngaira ao ngkami kam karako ao kam nang bon ongongo naba. E riai n tibwaaki raoi ao I karabwa ana kaeka te Tautaeka bwa e bon riai n tobwaaki raoi babaire.

Ti aki nanona bwa kam na kauarerekea naba ma are kam a bon uarereke. Te Tibiika N na bon ngare bwa n te rinerine ae nako aio, a mwaiti aika a Kamanoan Kiribati bwa waniman ao ngkai ai ti niman. E taratara Kiribati ao a kabwakaaki akekei, bwa aki tau. Ao e ngaa Kiribati Moa iraman naba mwaitia onoman a tiku n takareeree ti uoman, ao a tekeraoi bwa a raonaki iroun temanna.

Ngaia are booti nanomi ni kariki ngkami bwa ti teuana. Ma are kam bon taraaki bwa kam bon aki mwaiti naba. Ma booti ngkami bwa are kam a bon tia n riki n te moantai ke kam kakamwarua. Ke ko kakamwarua bwa bon raora ngkoe ao ko a birinako naba ni bootiko ma Kamoan Kiribati. Ao e aera kona manga taetae ngkai bwa ti aki ngkoe kaaina. Ai bon te babakanataei n taetae.

Ngaia are I boutoka te kaoti ao bootia bwa ti teuana ao angania naba te lounge iaan te babaire aio ae a ikotaki iai. Ao au taratara are e aki kona n reke naba nneia naakana teniman aikai bwa are bon tangira

naba kee, ao nakekei ngkana ti taraia *are the future* Taan Tei nakai ao a taua ma nanoia. Ao ake mai mwaaina a bon mwamwana Kiribati n taai nako n aia kaoti ma aia raa, ma aia *video clip*. A a taku bwa a bweena te waa. Ao kona kanga ni bweena te waa ngkana ko aki toka iaon te waa.

Kiribati moa bwa e bweena te waa ko aki ko mena i taari ko aki bweena te waa ane e ti bweena te waa are e toka iaon te waa. Ao ni bon kaotaki bwa e a bwaka am Party. An tomaiko ma Kamanoan Kiribati te Clip e ngaa ami clip ngkai kai e aki otioti ami clip. Kaotana bwa kam a mumun rikaaki.

Ngaia are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ana maroro ara tia maroro are imwin ate Leader n te Kaitara. Te Tia Tei mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki bwa ti na maroro naba iaon te kaoti ae kamimi ma e bon koaua.

Te Tibiika, I taku bwa te kaoti aei kanga ti bon nanokawaki ngkai e aki moanibwai te kaoti are teuana. Bwa are I taku bwa arei e riai ni kaitiakaki te rongorongo arei ma ngaia aei e a manga moanibwai. Ae ti nanokawaki bwa ti aki boraoi ni koaua ma te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ao aikai bukina.

I taku bwa e moanibwai moa tao tera ngkai ae e a uneakinaki, tao te mabiao. Te mabiao, eti n are akea n ara rules bwa tera te mabiao ae e na reke iroura ngaira. Tao ti iai te naan tibwanga aika a kinaaki n ara rules are iai te mabiao tabeua are e reke. Ma te Party ke te kurubu n aron ngkai ae tao e a kinaaki. I taku bwa anne e a bon nakon are tera ae e na kona n reke n ara Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao tao teuana ngkai ae e na uneakinaki taekana te lounge ke te tabo ni bowi. Ao I taku aei te Tibiika bon te bwai ae kanga ti aki kantaningaia bwa e na manga riki bwa te uneaki. Bwa e rangi ni matata man moan tein ara Maneaba ni Maungatabu ni karokoa ngkai bwa tera are iai n ara tabo aei, ao e na karauaki n tibwaaki.

Tao n te tai aei tao bon uoua moa raoi tao te lounge are e kateaki bwa kanga kanoan ara kaawa aei. Ao e a bon rangi ni matata bwa e na kanga tibwatibwaana bwa teuana ibukin te Tautaeka ao teuana ibuki nte Kaitara.

Ao I taku bwa anne ti aki te bwai ae boou. Ao ngkai titebo ma iai te kantaninga bwa e a uneakinaki te aekaki ni koaua aei. Ao te koaua aei e boboto iaon ara waaki n Tautaeka

ni inaomata. Te tibwanga ae e rangi ni kakawaki inanon te Maneaba ni Maungatabu n aron ae ti ataia ae ti waaki inanona n te tai aei.

Ao anne te bwai ae ngaia ti arana te kaoti aei bwa e kamimi bwa are bukin aika a tabekia aika te naan batua inanon te waaki. Ao ti rangi ni mimi bwa e aera ngkai e a riki bwa ai te bwai ae e rangi ni kakawaki ngkai, bwa aei ae e moanibwai ibukin Kiribati.

Te kaoti ibukin uneakinan arora ngaira Taan Tei, bwa antai ae e na kabongana te lounge antai ae e na aki. Kanga titebo ma ti nanokawaki iai bwa aei ti aki tibwangara ma ti nang manga bon uneakin moa arora ni kabanea ara tai ni uneakin arora ao ti aki tabeakin aia kanganga ara botanaomata ae riai ni moanibwai. Anne ae ngaia ae ti nanokawaki ngkai e a moanibwaiaki te kaoti aei n aron are ti a tia ni Point of Order iai n te moantai.

Ao ana kaeka te Minita, e rabwa te Minita n ana kaeka ae kangai. Te mabiao ao e kabongana te katoto iaona tao te booa. Ma iai te bwai teuana ae mwaninga te Minita, bwa ti aki ti iraai te booa ae tibwatibwaaki bwa iai naba te tiin ni booa. Ae te tiin ni booa ae ngaia ae anganganaki te Tautaeka n taai nako.

E rangi n tiraua ana space te Tautaeka bwa iai te Maneaba ao anne te tiin ni booa ae rangi ni buburakaei.

Iai te Maneaba ao iai te lounge e aki kona n tau te lounge ae uarereke ibukin tao te Party are e Tautaeka n te tai teuana ma teuana. Bwa te mwaiti n taai nako e mena iroun te Tautaeka. Ao n au taeka ni kabane ake a tia n tekateka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei a kabongana te lounge ao a kabongana te Maneaba. E rangi n tau ibukia anne bwa te mwaninga te Minita ae iai te tiin ni booa ae kanoan naba te tibwatibwa.

Ao te bwai ae e rangi ni kakawaki e na riai ni iai aia tabo Taan Tei ni mwakuri. Ao te naan Party ngaira ti taku bwa e na riai n akea te mwaiti, ae na tianaki bwa tao e a nakon ae te Party ae tao iraman kaaina, e na aki taraaki bwa te tibwanga ae e na riai n taraaki ae moan te kakawaki.
Ao n aron ae iai ngkai ae tao e aki reke ana tabo. I taku bwa anne ai bon taben te Tibiika bwa are ngkana iai te tabo a maawa, ke tao e kabonganaaki te bwai teuana ae e a noria te Tibiika bwa e a manena riki ibukia Taan Tei bwa ana riai ni moainbwai Taan Tei ao I taku bwa anne e na bon tiku inanon bain te Tibiika. Bwa ti aki tangiria bwa e na kabaeaki te Tibiika ni kangai, ngkana waniman anne akea am taeka.

Bwa I taku bwa e na noraki riaina n te tai teuana ma teuana e na kakaokoro aron tein te Maneaba ni Maungatabu. Ao ngaira are tao ngkai ti mena n te itera aei ao n te tai teuana ao ana manga mena n te itera aei naake a mena ngkai n te Tautaeka are iai aia tiin ni booa.

Ma e nang kakawaki bwa ti na riai ni uringa ao ni karinea tibwangara ngaira Taan Tei aika a kakaokoro. Ao ti na riai ni kanakoraoaki aron ara tabo ni mwakuri. Ao ti na kamanenai raoi taabo ni mwakuri aikai nakon are a tia ni baireiaki, bwa te tab oni bowi. Ti aki tao te tabo n raa riki te Tibiika.

Ao anne te bwai ae e nang kakawaki ngaia are ti nang nanokawaki n te kaoti aei bwa e titebo ma ti a moanibwaia ao e a manga moanibwaia naba arora. Ao ti a uneakina te bwai ae I taku bwa e a bon rangi ni mwengaraoi, ao tao iai te Party ae e na riai ni kakaeaki riki nnena ao anne ti tangiria bwa e na bon tiku inanon baim te Tibiika bwa bon kanoan anne tibwangam ae karineaki. Ao aikanne ara taeka iaon te maroro iaon te kaotia o ti karautaeka bwa ti totokoa te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader te Kaitara n am maroro ti a kanakoa ngkanne te maroro nakon temanna te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ae Hon.Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki kai ko anganai au tai n te bwakantaai aio. Bon bwanaara riki ae mangori ni kamaura te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao bon ngaira ake ti a roko n auan te tai aio n te bwana ae mangoroi ao kam na bane ni Mauri.

I teimatoa n anga te karabwarabwa ibukin te motion ae moan te tamaroa aio. Bwa ngaira ti aki tataraia man iterana are e negative bwaai ake tao a tabekaki ao tao bon iai bukiia, ao tao e rangi n rabwa te Tia Tei ae e rangi ni karineaki mai Tarawateinainano ibukin te motion aio.

Bwa I taku bwa ngaira ti taraia man iteraa ae aro nte babaronga tao te *administrative matters* n aron ae ti aki kona n ae ti nang bane naba nakon teuana te mena.

Ao tao ibukina naba te Tia Babaire n te ingabong aio ao ko anganai au tai bwa N na kaira te taromauri ibukia kain te Maneaba ni Maungatabu. Ngaia are kanga te bong aio irou ao I kataia n tekateka ao e rin teuana te kantaninga ae te rongorongo irou ae kangai, kakeako taona nanom ao uouota am kaibangaki. Ngkana ti aki kona ni kakeaira, ngkana ti kona n taon nanora ao ti na kanga riki ni uoti ara kaibangaki.

I taku bwa aio te challenge nakoira ti rangi ni karabwarabwa ao ti noora riain te kaoti aio te Tibiika. Bwa e koaua bwa ti nang kanga ni bane ni ibetutu n teuana te tabo.

I taku bwa anne teuana te bwai ae e bon riai. Antai ake a mwaiti aia koraki a riai moa n anganaki kamena te priority. Ngaira ake ti tabeman a kakai reke nnera te Tibiika tao katea teuana te auti ae mronron tao ibuki ikekei, are bon ti ngaira tabeman ti aki te bwai ae e rangi ni mwaiti.

Ma are e koaua arei e kona ni kamanena te koraki ake a mwaiti aia koraki bwa a mwengaraoi riki. Nakon ae ti nang bane nak oni ibetutu i nanona ao ni bon tuan naba te riai kanga e aki rangi n eti ae e a rangi ni mwaiti kaaina.

Ngaia are ti taraia man te itera anne, tit araia man ana itera naba are ana kauoua n Tua Mote tangira raom n ai aron tangiram bon irouna.

Are ngkana ti bon aki kona n tangiriira bon iroura ti nang kanga riki n tangira te Atua. Ngaia are ti karabwa te tai aio ao ti butimwaia ma te kukurei ao te nanorinano ao a rau nanora, ao ti ataia bwa e na bon buoka naba aron am babaronga n aron tao nnera. Ao ti kakoaua bwa are ti aki nanona are ko nang bon kangai ngkami akea bonganami.

Ti bon kakoaua te Tibiika ae ko karineaki bwa iai naba te tangira aomata iroum. Ngkai ti taraiko ao ti a kaman kinako, Abemama bwa te aba naba n tobwa. Ti aki ti Tarawa te aba n tobwa ma Abemama e a kaman riki bwa te aba n tobwa.

Ngaia ae e rangi n rarabwa te tai aio a oti rangi ni kukurei kam rabwa kain te Tautaeka ngkai kam butimwaia ao n ami kabwaranakoa ao ti rangi ni kukurei naba. Kabwaranakoan tao te motion aio nakoira ti rangi ni butimwaia ma te kukurei.

Ao e kakawaki bwa ti na butimwaea naba te kukurei ti na karinei ngkami ni kabane, ti na karinea abara ae Kiribati. Ao ti na bon karineira ao ara bubuti nakoim te Tibiika are tao bon motion aio e kaineti riki nakoira ngaira aika teniman aikai. Ao n aron ae kam bon noria ngaira bon te naan moamoa aika a boou. Kanga ti tekateka ti kataia n reireiniira bwa tera aro nte waaki n te tai aio.

Ti kataia naba n reireiniira naba aro nte nano rinano. Bwa ti nang tibwa rinnakoa te tabo aio ao kanga ti maaku. E rabwa bwa inanon tain ao bong aika a nako ao e reke reirei aika a mwaiti. Ao ti ataia bwa ngaia ti na riai ni bwaina te tabo aio te tabo ae kona riai ni bwaina te taonna n nano.

Bwa kona kanga n reke iroum te taonna n nano? Kauringiira ara

taeka te Baibara ti na bon riai moa ni kakeaira ao ti na taon nanora ao ti nang tibwa kona ni uouota ara kaibangaki. Ao tao ai anne uouotan ara kaibangaki n taai tabetai, kona kaitara ma taian kanganga aika tao ko Kaitara ma ngaai. Ma kona aki tarai bwa taian kanganga.

Ti na taraia bwa ara tokanikai. E taku te taeka kariki taian kanganga taian *challenges* ake ko kaitara ma ngaai bwa am tokanikai.

Ao tao bon aio naba ae a mwakuri ma ngaia kain te Tautaeka ao tao bon ara Beretitenti naba ae rine. Ao e tarai kanganga tao te naan challenges aika a riki inanon taai aika a mwaiti. Bwa ti aki taian kanganga ma a riki naba bwa ara tokanikai.

I taku bwa ai bon anne te reirei nakoira raora n Tia Tei, ao bon ngaira aika ti roko n te tai aio te Tia Babaire.

Tera ngke ti tarai ara kanganga aika ti kaitara ma ngai bwa ti aki taian kanganga.

Ti na tarai ana kanganga Kiribati ake ti anganaki n te tai teuana ma te tai teuana bwa ara tokanikai.

Bwa ngkana ti tokanikai ao a tokanikai ara botanaomata. Ngkana ti surrender ao ana surrender naba ara botanaomata. Ti na aki kakaota te banna ae ti surrender bwa akea te aomata ae kona n surrender ti te aomata ae akea tamnein te Atua inanona.

Ao ai tibwa te aomata ngkanne anne bwa e kona n ataia bwa ngke e surrender ao e a bon surrender naba n te surrender ae e na akea e na birinako, naako akuu tatan ao e a biri nako naba n aki manga okiria bwa are te tokanikai irouna. N na kabwara buren te maroro te Tia Babaire ngkana iai burena.

Ara karabwarabwa riki nakon ara unimwane ae karineaki n ana motion aio e nakoim te Tautaeka ko butimwaia, ao nakoia ake a butimwaia ao butimwaia ma te nanorinano ao ti na anga bwa ara bwai n nebo nakon te Atua are temanna n teniman. Are te Atua ae Te Tama, te Atua ae te Nati ao te Atua ae te Tamnei ae Raoiroi ao kam rarabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne I noora ana taura te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu N na anganiko te floor te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko karekea naba au tai. Ao e koaua are e a bon tia n anga bwanana te Tautaeka ni boutoka te kaoti ae I taku bwa te kaoti ae rangi n tutuaraoi aio.

Bwa are e kataia ni mwaneeia ni kabane Taan Tei inanon te Auti ni Maungatabu aio. Ao I aki raroa ma ana taeka tao e koaua kain te Party are i Nuka arei are te Tia Tei mai Kuria arei, are e taku bwa ti na aki kaokoroaki bwa ti na bane n taraaki ni kabane Taan Tei.

Ma te bwai ae I mimi bwa e atonga anne ao e totokoa te kaoti. Kabwara au bure tao ngaia e boutokaia. Ao I kataia n ongora irouia kain te itera arei ao e moamoa riki n te itera are ti aranna bwa Kiribati Alliance Party.

Bwa I rangi ni kantaningaia bwa ana roko riki ma aia kabwarabwara ae ana karauia kanga ni bon katerea ao ni kamatata nakon te Auti aio, bwa bukin tera e na riai ni uoua aia lounge.

Bwa e ngae ngke taraana ngkai bwa ti te Party ae teuana ao a bon kataia naba ni kaokoroia ngkai ae titebo ma a uneakinna naba bwa a bon riai naba n tannako naba ma aia lounge.

I rangi ni kantaningaia bwa ana justify ke tao ana kataia ni kauntaeka iaon anne bwa bukin tera ana bon riai n tannako n lounge. Ngke ai ti taraana n aron ae e a tia n taekinna te tia tabeka te kaoti. Ao tia ni bane n tiaina ae ti teuana kain te Party bwa te Kiribati Alliance.

Ma a bon teimatoa ngkai n aia koaua ae ngae ngke a ikotaki ana bon riai naba n tannako lounge. Are nanona bwa e ngae ngke a boutoka te kaotia o a bon tangiria naba bwa ana akea aia lounge kain te koraki ake teuana arei.

Kona kangara ni karaoa am babaire ae e raoiroi ae e nakoraoi ngkana arona bwa akea n am tabo ni mwakuri. Bwa ko nang mena naba i bukarere n taai nako ta oni babaire ao ni maroro.

Ngaia are kanga I rangi ni kantaningaia bwa ana roko ma aia kabwarabwara ae e nang convincing ao e nang comparing. Bwa e ngae ngke e titebo aia Party ti bon riai naba n tannako n lounge.

Ngaia are anne teuana te Tibiika ae ko karineaki bwa kanga I bon kubanako iai. Bwa ngke arona bwa a kona n anganiira te kabwarabwara ae e rangi ni matata ao tao e anai nano ao tao ti kona ni bita ara iango, ao tao e koaua bwa e na bon riai n rinanona. Ma ti a bon aki noora riaina te Tibiika ae Party ae a tia ni katiteuanaaki ma a teimatoa n aia koaua ae e ana riai ni bon tannako n lounge.

Are nanona bwa are ngke arona bwa ti taetae iaon te tabo ae e rangi ni bubura tao irabubua te lounge ao akea te kanganga. Ma are ti mena iaon te tabo ae te capacity space capacity *is a constraint access* ae kona ni mena. I taku bwa e bon riai

ni karaoaki te tibwatibwa ae e na akea ae e na tinanikuaki.

Ngaia are I taku bwa ngai temanna ae I rangi ni boutoka te kaoti aio ao iaan te iango ae e na bon riai naba n reke aia lounge Party ake tao ti arania bwa a uarereke ao e rabwa ao I boutoka te kaoti.

Tibiika ; Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne te tia maroro are imwin ate Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao reitan bwana ni kamauri inanon te bong aio ao e a manga reke te kaitibo, ao raa tokin te week aio ao nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te mataniwi n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri.

I kaitaua te kaoti aei ao I tabeaianga iai bwa e bae ni kakauongo ma I kaitaua.

Te bwai ae uarereke bwa ti taekan te lounge ma iai bwaai aika a otinako aika a mama n taetae mai iai. Ti aki kona ni kakoaua bwa antai te mataniwi n te Kaitara.

Bwa are nanona kanga ai te coalition te bwai aio kanga e bati n taetaekinaki te coalition n rabwatan te Kaitara, e taetaekinaki riki n rabwatan te Tautaeka. Ao e a oti naba n aia taetae kain te party ae teuana.

Ti aki raoia kain te coalition akekei. A totoko boutoka ao boutoka. Ngaia anne ae karika tabeaiangan nanou ai aron ae te taua ni bwai te bwai aei.

Ai te taua ni bwai te bwai aio ao iai tabeman ae e iriraki nanoia ikai. Iai tabeman inanon te Auti aio bwa e nang rereke naba aia tabo.

E bon moa mai iroun te tia tabeka te kaoti e kataia n tobwai nanoia ao a nak oni kakabongana te conference room bwa aia tabo. E a manga reke iroun te Tibiika are imwina e kataia n tobwaia ao e angania aia ruu are teuana.

Ma ko a bon riai n ataia bwa ngkana ko a bwaka ao an bwaaka ao ai tera te taua ni bwai ngkana ai arona anne.

Ao eti ae taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati a rau nanora bwa ngkana ko a bwaka inano ao anne kataua arom arei. Are bon te mwaiti ae bwainaki n taai nako n te kaomwauareta ngkanne anne tokin te karaki, ae ti na taekinna.

N te kaomwanuareta e bwainaki te mwaiti. E kataaki ni kakaeaki etin bwaai ni kabane ngai n au iango I taku bwa eti. Ao eti bwa ti na bon

karaui n ongoraai raoi bwaai aika ti taekin, tangin nanoia tarira aikanne.

Bwa I bon un irouia bwa a nang tibwa roko ao a riaoi naba ai teniman naba ao ngai ai ti temanna. Ao ira nanoia bwa are a mwaiti nakoiu ana riai naba n reke naba nneia te koraki aikai.

Ma e kangai teniman teniman a reke nneia ake teniman nanona niman. Arei tera ti na uneakinna ao are akekei kanoan babaire aika a nako. E bwainaki ngko ate Maneaba irouia kain te Tautaeka.

Ao e roko te rabwata aio ao e taua te Maneaba ao e taua te lounge. Te Tibiika n te tai arei e angania ngaia ao e kakea ana ruu te PAC are mai ikekei ao e angania kain te Kaitara, ngaia ao anne ami ruu.

Ao e a rau nanora iai, ma are eng ai te karaki rikaaki naba. Ao tao bon iai te taratara ae kangai bwa e a kanga teniman ao teniman ao akea nneia teniman ao iai nneia teniman.

Ao ngai are I bon aorai ao e bon rau nanou bwa bon ti ngai. Ngke ngaira ngkoa ka ka temanna ao bon ti ngaira kaka temanna bon akea nnera ao bon akea ae kan taraira. Ao ngkanne e a kanga te bwai aio bwa ngkai e a roko te beba ao e bon teretere teuana te Party e aki kangai te coalition. Ao ngkana te coalition ao eti e na kaokoro nneia ni botaki ma e na ti teuana aia iango iai ti temanna te tia taetae ibuki nte coalition n taai nako.

Bwa ngkana e aki kariaia ana itera te coalition teuana n aron otara e na maenako te coalition. I taku bwa te kaoti e rangi n tamaroa te kaoti bwa kataian kakaean etin te babaire.
Ao te bwai ae e a otinako ngai irou ti aki kona n ataia, antai ae mataniwi n te Kaitara. Ao bon te Kaitara ae alliance Party bwa ti aki bwa uoua te party ao e rawa n ongo te party are teuana. E taku bwa te party are teuana bwa e ang ao e taku te mataniwi n te Kaitara bwa tiaki.

Ti a mena iaa ngkanne? Ao nakai bon te iango tuana a boraoi ma Kiribati Moa Party. Ngaia bon iai Kiribati Moa Party ao ngaia bon iai naba Kamanoan Kiribati Party ikai. Anne ngai otau ao e a matata te kaoti ma e a otinako bwaai aika a kamimi. I boutoka te kaoti aron te aro n tibwatibwaa te mwaiti akea au kanganga iai. Ao e rabwa I a toki naba ikanne.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne N na nakon te tia maroro are imwina I noora ana taura temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te Tibiika. Ao I kan anga au kamauri n te bwakantaai aei nakoim, nakon te

Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao bon ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ni kabane bwanaau ma raou n Tia Tei mai Abaiang ao kain naba Abaiang kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tia Babaire I boutoka te kaoti ae e a tibwa tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano.
Ma I kan anga au maroro tabeua n rekereke ma maroro ake a tia n tabekaki tao irouia taan taetae.

Ao tao bon te moan kanga te maroro ni kubanako ao N na kateia bwa te titiraki. Ao I bon kantaninga bwa ngke e a tia ni kaeka te Tautaeka ao I kantaningaia bwa e na kaeka te Leader n te Kaitara imwina.

Ngke e kaeka te Tia Tei mai Kuria ao I ataia ngkanne bwa e na riai n onea mwiin te Leader. Bwa are ngke ti noora aikai mwiin te registration are ko tuangira bwa ti na karaoia nakon am taibora a oti a tia ni karaoa nanona. Ao ngke ti noria inanon te Auti ni Maungatabu imwin nikirakin bwaai akekei, ao ti kunea ae ti teniua te Party.

Ao ti temanna ae e bon okoro n tei n ti ngaia. Ao iai ae waniman ae bon araia ae titebo ni bon ti teuana te party n akea te ara ae kaokoroaki ae Kiribati Moa ao Kamanoan Kiribati.

Bon akea, ao ngke e taetae te Tia Tei mai Kuria ao kanga ti a nanokawaki naba ngkanne bwa e riai n aki tekateka te Tia Tei mai Abemama bwa te Leader.

Bwa nanona te Leader te Tia Tei mai Kuria e kanga n anganaki te moan maroro, man te itera arei. Ma e aki kainetaki nakoina bwa te bwai aio e kainetaki nakon te aro n tibwatibwa.

Ma ngke a a manga anga ana maroro are ai aongkoa ae te Leader ae ngkai, n taetae ao te bwai ae kabotau iai te tiin ni booa.

Ma te kabotau are e kabwarabwaraaki nanona kanoan te tiin e aki nanonaki te tiin. E ti kabonganaaki are inanona.

E anaaki te bwai are inanona ao te tiin e tewenakoaki. Ma e kamimi bwa e titebo bwa e kataia ni katerea bwa te Tautaeka e a rangi n tierebeke bwa uoua ana tabo bwa te lounge, ao te Maneaba.

Te lounge tao bon ti tenna ni bobotaki ma te Maneaba tao ti na bane naba n te Maneaba ke ti aki bwa e bon rangi ni mwaiti ara koraki bwa teningaun ma teniman.

Ma aio n ana taratara te kaoti ao e taraa naba te Party are te kateniua bwa e nang mena iaa.

Ao ngke e taetae te Tia Tei mai Kuria ao e titebo ma e kabetangako te Tibiika ao e boutoka te kaoti ao e taku, *e tikiraoi te Tua ao e bon ti nanoaki raoi nakoia waniman ae ko kabaeaki iai te Tibiika.* Ma e a kabwaranakoa naba ngkanne imwina.

Ko aki kabaeaki ngkanne irouia ake imwina. Ko a kabaeaki n te aro n taratara n ae te eti ao te riai.

Ao are ngkanne e nang kabetangako bwa are tao kain Nuka ngkoe e rangi ni kanganga iroum te bwai are te kananako.
An karina ngkanne bwaram n Tabiteuea, an kabwara te bure te Tibiika. Ma ti kataia ni kakaea raoi tao te fairness n taraakin aio.

Bwa ngaira ni bon tarakina ti bon aki bane inanon ara lounge ma ti bon kataua bwa bon ti teuana ibukira. Te Maneaba ti aki ti ara bwai ao e rangi ni kairua, bwa are n te tiin are te kabwarabwaraaki iroun te Leader n te Kaitara nnera ni kabane te tiin arei. Ti bane ni mena inanona ao ti buutaki n tibwatibwaaki ni bwaai ake a mena inanon te tiin.

Kam kona ni botaki aba n te Maneaba, why not kona manga jump nakon te tiin.

Ao are ti bon bane n nako man te tiin, n aron are kanga ti a manga kamataiakaki n te tiin ma tera.

Ngaia are kanga I nanokawaki ikai ao I nanoanga naba te Tia Tei mai Abemama, bwa ti ataia bwa te Leader n te Kaitara n am kabwarabwara nakoira, n tein te kabwarabwara ngke ti ongora.

Ma ngke e moan taetae te Tia Tei mai Kuria ao e kamatauninga ngkanne te Auti ni Maungatabu. Ao e anga ana kaeka te Leader ao e kaokoro ma are ana kaeka.

Ngaia are te rikia ni bwaibwai inanon te Maneaba ni Maungatabu e nakon baireana iroum tarakin te eti ao te riai. Bwa are a tia n tabekia naba kain te Party are e boou.
Ti a nanorinako ao ti a butimwaea are kam baireia. I boutoka te kaoti kam rabwa.

Tibiika : Kona Point of Order te Leader n te Kaitara ngaia.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta otan te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang iaon uoua au point.

Teuana iaon te tiin ni booa bwa I aki kangai ko a rangi n tiorobeke ngkoe te Tautaeka. Ma are kanoan ana kabwarabwara te Minita ae I kataia ni kauringa bwa ti aki te lounge ae tibwatibwaaki n aron are iai naba te Maneaba.

Ti aki kona ni kabongana te Maneaba ngkai bwa tao bon ti te Tautaeka.

Te kauoua, iaon raoi te bwai ae ti uneakinna tao te bwai ae e rangi ni kakawaki ae ti maroroakinna inanon te kaoti. Bwa ngaira ti uneakina tianakin te mwaiti.

Tibiika : Taiaoka te Leader n te Kaitara I a butiko tera raoi are ko kan kaetia n am maroro nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e aonga bwa kanga titebo ma ko a manga bon rarangaia nako I a butiko.

Hon.Tessie Eria Lambourne : I kan kamatata kabwara au bure te Tibiika I kan kamatata bwa kanga tein ara maroro ti aranaki bwa tao ti a taumatoa te tabo.

Ma te bwai ae ti uneakinna n te kaoti aei te mwaiti ae te limitation nakon mwaitia kain te Party ae e na kona n anganaki te privilege.

Anne te point ti aki taraira ngaira n te tai aei bwa are e rangi n rin n ara rules ao e nang tiku n te rule.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ti a nakon ngkanne ara tia taetae are imwina. Te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko bati n rabwa ao aio reitan te maroro ao e rangi n teretere bwa te kaoti aio e kaineti ma te lounge bwa antai e reke ana lounge ao antai ae e aki.

Te Tia Babaire, moan te bebete bwa a bon bebete bon aron karaoana mai moana. Taben te Tibiika babaireana bwa antai ae e na mena iaa ao iaa ao irarikin anne e a tia.

Kateana ngkai te Tia Babaire ao I taku bwa e aki kona n limit ana powers ao ana *digression* te Tibiika. E better riki katuka aron au ruu ikai iroun te Tibiika te Tia Babaire.

Ao e noora are kam taekinna, ngaia are I taku ngai te Tia Babaire bwa e aki kona bwa are e kaokoro ara iango ni kabane. Ao ngkai bon te bwai ae te ruu ao te tabo aio taben te Tibiika iaan ara waaki ao antai eenna ao antai raa riki. Ngkana iai am iango nako maroro ma ngaia. Ao te kabanea n taeka mai iroun te Tibiika ma ana aobiti e a tia te Tia Babaire.

Te kauoua n point te Tia Babaire ae I kan taekinna bwa te kaoti aio e bon katuaraa. Ao te section are 12e te Tia Babaire e deal ma te registration of Parties (1) ao (2) e deal ma te issue anne aio taekan te lounge, it has a thing with a party. Kakaea riki nnena ngkana ngaia bwa ko imanonoia. Ma ti aki nnena anne te Tia Babaire inanon au wareware.

Ma I taku bwa ti na katikua ni nnena are e waakinaki n te moantai ao n aron are ti karaoia are e baireia te Tibiika bwa e a tia.

Ao anne ngkanne ao tia manga reianako riki te Tia Babaire ao ai bon te kangare ae ti na kabanea all afternoon iaon ara lounge te Tia Babaire. Ai bon te kangare ao I taku bwa e rangi n ewaa bane titiraki ao ai tera ae a karaoia Taan Tei inanon aia lounge e a bane afternoon teuana ibukina te Tia Babaire.

E moarara riki te Tia Babaire bwa ngke iai te naan iango ao I taku bwa tao bon te proper place nako maroroia ma te Tibiika, ao I taku bwa are e baireia ao tia rau naba iai.

Te Tia Babaire ko bati n rabwa ao ti totokoa aron te kaoti n arona ae tei ngkai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao kai ai bon akea ae kan maroro riki ao I a kaokia nakon te Tia Tei are ana tabeka te kaoti te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinainano temanna Hon.Tebuai Uaai.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire e uarereke te tai bwa N na kataia kanga ni karaoa buabuatan te iango ae tamaroa.

E bon ongo Kiribati te Tia Babaire, ao e atai anuaia Taan Tei.

I karabwa te Tautaeka moa ao ko rabwa te Tautaeka bwa e koaua bwa e bon aki tibwareere te tabeka aio. Ma nikoan te Tibiika ao nikoara ni kabane bwa e kaawa te rabwata ae teuana bwa akea ana lounge.

Bwa e koaua iai temanna ara Tia Tei ae akea bwa ti temanna ma are ti temanna ma e rabwa bwa e a tiku naba n ana aobiti. Ao aikai a tangira te bobotaki.

Te Tia Babaire mwaitia Taan Tei aika a taetae n au kaoti waniman ao N na moanna man te kabanea.

E aki riai n taekinna bwa akea riaina n rin aio nneu n taetae ao I riai ni karinna. Ngkana I kan karinna N na karinna akea riki ae e na riai n tuangai bwa e bure bwa ngai te Tia Tei. E kairua te Tia Tei aei e ataa te bwai ae taekinna ma e kairua.

E koaua te Tia Babaire te Tia Tei mai Kuria e a bon rangi ni kamimi ao e bon ongo Kiribati, a bane n tiaaina bwa ti teuana te Party ao ngaia a bon kaokoro. Ao tera ngkanne nanon aei te Tia Babaire. Ti aki te oro, ti aki te rawa. E a manga taekinna bwa a taku bwa a bae baim.

Te Tia Babaire N na tuangko ma te koaua e aki bae baim. Ko inaomata iaon te Tua tera ae I karaoia kabwara au bure. Ao anne ko inaomata te Tua e tei ma ko aki karaoaki ibuki nte

Tua. Bwa te Tua e karaoaki ibukim ma ngkoe kona ti karaua n taraia.

Ma ngkana ko taku bwa ko kan unorio ao aio am tabo te Tibiika nanon te chamber akea riki, antai ae e na kakeweai n aei.

Aio am tabo are kona urua iai ko a tabuaki ni urua itinaniku. Ngkana ko urua ikai akea ae kona ni waeiko. Ngaia are te judiciary e aki kona ae e bon aki ao e bon aki. Tai kewea Kiribati ao tai toromwanaa Kiribati.

Ao anne e a tia n riki ngaia are e aoria ni mwakoro inanon te Tua. Ma te Tibiika ao ae I bon taekinna ko inaomata, e teretere bwa ko inaomata. E ngae ngkana e mwakoro ae kanga ma ko inaomata te Tibiika am Kiraaka.

Ti a kaoka rangan te tai te Tibiika ko tangiria bwa N na kaokia n te tai ae uarereke.

E ataia te Tia Tei are e taetae bwa tera ae riki N na kaoka rangan te tai ao e na noora. Ao aio te niko ao te tobwa ae tikiraoi bwa ko aki riai n nooria bwa e ikoaki te ikoaki.
Te Tia Babaire, e bon koaua I rangi ni karabwa te Tia Tei mai Beru bwa ngai temanna ngai naba ae I bon tiku bwa I mino bwa I aki ataia bwa antai te Leader.

I aki ataia, bwa e aki teretere n am beba te Tia Babaire. Ao ngkana ko a tauaki bwa te Leader ngkoe ao ko bon kangare. Katerea inanon te beba bwa a kakawaki beba te Tia Babaire.

A rangi ni kakawaki ao ngaira ara Leader e a kaman terenako bon te Beretitenti akea riki. Ti na babairea ngaia e bon korea te reta. Ao aio te Tia Babaire ao akea naba.

Ao tao e koaua te party ae teniman e bebete irouia iai te mwengaraoi irouia. Ao ma I a bon aki kona ao Kiribati ke e raonai i Tarawateinainano n titiraki bwa ko a kanga n riki bwa teuana inanon te beba, ao ko kanaokoroko. Tera nanon anne te Tia Babaire.

Ko bon ataa nanona ao e ataa nanona Kiribati. Ngaia are N na bubuti I rangi n raona are e taekinna ara Tia Babaire. Te Leader n te Kaitara ko riai n aki manga rangi n taetae. Karaua raoi nikoia raoi bwa ngkana bon ngkami waniman ao katebenakoa raoi ami katebenako. N aekara ngaira akea ngaira bwa e a bon ataaki bwa ara Leader bon akea riki bon te Beretitenti.

Ao ngkami ao ae ngaia ae reke te ngoo ao ngaia e a reke te nano kokoraki ao Kiribati ngkai e nanokokoraki. Ao kona ongo Tarawateinainano te Leader n te Kaitara ti aki te Tia Tei mai Abemama kabwara au bure. Bwaau? Ao aei te beba ti ngkana e kona ni bitaki te Tia Babaire bwa e bon mwakoro ae ngaia

te Leader ao antai ae moan ara te Tia Tei mai Nonouti. Ao ngaia are I a taku tao ai ka nte Leader aio ao tao te kabanea mai inano ma are ti aki bwa are mai inano te Tia Babaire.

Ao kai bon akea ae kangai te Leader ae te Tia Tei mai Kuria te Tia Babaire taiaoka I bon rangi ni bubuti ao taiaoka te Auti aio. Ti aki manga riai ni karina. Bwa I kabwara bure iai bwa te eti iaon te eti ti riai n nakonako inanon te eti. Ao ngkana e bitaki ningabong okay tia butimwaia.

Bwa te document ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire aki toki ni kaetietia, e bure te document. Ma are aio ngkanne ao ko rabwa te Tia Tei mai Kuria ko matairiki.

Bwa bon Beru e noora anne ao anne ao e bon koaua. Ngaia are ko ngare te Leader n te Kaitara I a bon bubutiko taona moa nanom, taona moa nanom n te tai aio kaitika aio. Ngkana bon te koaua bwa bon waniman ngkami ao katurua raoi bwa waniman. Tuanga te tia taetae are te Tia Tei mai Kuria ke an karaua nanona bwa e a riai ni bootaki.

Bwa e a kaawa ara aomata ae teuana aio. Ao e koaua ae kainnanoaki te lounge bwa ana maroro iai, ana kareke iango.

Tibiika : Te Tia Tei I ti kan kauringko are e a tia ni boo am tai ma ko a kabaneko taiaoka.

Hon.Tebuai Uaai : Kabwara au bure bwa e bon aki toki nanou bwa e rangi ni korakora te maroro. Ma I a kangai kam rabwa Taan Tei ni kabane e ngae ngkana tao e tebururu ami taeka kam rabwa ao are ieta ngkami, ma te koaua are inanon ni nnena. Ao I kabwara bure nakon te Leader bwa I taku bwa kaetakim aei, ko a communism ko a kaawa bwa ko aki tekateka raoi karikiko raoi, kona tobwatobwaia aomata ae nnem.

Man aikai te Tibiika ao I a kabwara au bure ao I a bubuti tabekan au kaoti ma te nano rinano ao ngkana a rangi n tangi buaka ao I kabwara bure. Bwa I taku bwa aio bon kaean te eti, te riai ao te raoiroi ao ko rabwa te Tia Babaire are ieta ngkoe.

Tibiika : Iai am Point of Order te Leader n te Kaitara. Ngai ate Leader te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Te Tibiika ko rabwa ao I taku ngai bwa kona kauringa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano. Bwa are ko a tia ni kauring are te Tua are 44(5). Ao I taku bwa e nang kamatauninga ana kain tekateka Abemama kai e tuanga bwa e na aki manga oki n taetae n ikawai. Aei nnen te Tia Tei mai Abemama bwa e na taetae naba ni kawai.

Ao are ko bon ataa kaekan ana titiraki are teuana ao tao e raoiroi bwa ko a karaui nanoia Taan Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara. Ao tao I a bon tia n taekinna ngkoa ikai Taan Tei are e a tia n roko aia reta kain te Kaitara ao a taekina aia Leader are te Tia Tei mai Abemama. E a tia n roko n au aobiti. I taekinna ikai I taku bwa ni moanibongin raoi ara bowi ae kanga I bon taekinna ngkoa, are n te moantai ngkoa I bon aki taekinna bwa te Leader ao ngke I oki nakon au aobiti ao I kakaea bwa antai te Leader n te Kaitara ao anganai kain au aobiti are te ret ate Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne.

Ngaia are e aonga naba n ae rau nanomi Taan Tei bwa iai ara record n te aobiti. Ao ngkanne kai e a tia te sum up iroun te Tia Tei are ana tabeka te kaoti ao ngkanne I a kanakoa te kaoti nano, bwa te ake a buoka te kaoti ke a kangai Eng ao ake a totokoia ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ara bwai are imwina ti a nakon te kaoti are imwina. Te kaoti ae na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Kaotitaake Kokoria I anganiko te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

RINANOAN TE BABAIRE NAKON TE MWANE NI IBUOBUOKI KE TE SFU NAKOIA AKE AKI MWAKURI

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao tao imwain ae I waaki ao e bon riai bwa ti na kamaurira n te bwakantaai ae tamaroa aio. Ao e nakoim te Tibiika ae ko rine, ao te Beretitenti ae karineaki te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, Minita ni kabane aika kam rine ao te *Leader* n te Kaitara ae karineaki ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane n reitaki ma ana taibora te Tibiika a oni bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika, tao te moanibwai bon te bwana ni kaitau ngkai e kona n reke au tai ni kanakoa au kaoti. I taku bwa e bon rangi ni kakawaki ibukia kain Kiribati ni irekereke ma te bwai ae te *SFU* ke te *support fund* nakoia *unemployed* ke aki mwakuri.

Te Tibiika I kukurei n taekina au kaoti I kukurei n tabeka au kaoti ae kangai taekana iaon te Ota Beba:-

Bwa te Maneaba aei e butia te Tautaeka bwa e na manga rinanon ana babaire ibukin te mwane ni ibuobuoki nakoia ake akea aki mwakuri ke SFU riki ibukia koraki ake a teimatoa n tuai man reke aia tinetine ao ake e aki tabwanin n reke

nakoia aia mwane ibukina bwa a rimwi ke a tibwa kanoa aia SFU form.

Te Tibiika ae ko rine I taku bwa e rangi ni matata kanoan te kaoti are I a tia ni warekia nakon te Maneaba aio.

Ao ti taraia te SFU are bon ana karikibwai te Tautaeka ae e Tautaeka n te tai aio. Bon teuana te *benefit* ae e rangi ni bongana nakon tei Kiribati.

A rangi ni bonganana nakon Kiribati ao n taraakin tao bonganan te SFU ke tao ngkana ti taraa ana *objective* ke ana *key objective*, ao kanga e taraa aron karikirakean te maeuraoi nakon tei Kiribati.

Ngaia are kanga e na *improved* te *standard of living for the Kiribati citizens.*

Aio ana *key objective* te SFU ke e a rangi n ataaki arana irouia kain Kiribati ae te *backpay.*

Ngaia are te Tibiika ae ko rine kanga oin raoi uotakirakean te kaoti aio nakon te Maneaba aio. Bwa e mwaiti kain Kiribati ke e teimatoa ni iai kain Kiribati aika a teimatoa n tuai n reke aia tinetine man te ririki 2020 n te tai are e moa introduce iai tao e aranaki te bwai ae te SFU kanga te *social projection.* Teuana ana *program* te Ministry ae te MWYSSA ae e kanakoa bwa te *benefit* nakoia kain Kiribati ni kabane, riki are te roro are 18 te ririki nakon 59 te ririki.

Ao n aron are I a tia n taekinna te Tia Babaire ao iai aika a teimatoa n tangitangira reken aia mwane, aia mwane n aki mwakuri. Ngaia are aio e a karika uotakirakean te kaoti aio.

Ao ti bon bane n ataia bwa aio teuana tibwangara ae e a riki bwa teuana tibwangara irouia ara botanaomata, ae a okiokirira iai bwa ti na ongora bwa tera ae a riki kai e tuai man reke aia tinetina man te ririki 2020 ngke e moan waaki ke tao e *introduce* iai te *benefit* aio nakoia kain Kiribati.

Ao kanga bon oin raoi rikin ta oaki reken aia mwane koraki aikai. Bwa aki kanoa te *form* ma ti aki aio aia kantaninga ae ta oaki kanoa te form. Ma a bon kanoa te form ma te bwai ae riki a rimwi nakon ana katanoata te MWYSSA.

Ao bukin tera bwa a rimwi? I taku bwa ti bon bane n ataia bwa iai mai ibuakoia kain Kiribati ae akea aia bong ni bung n te tabo are e taui mwiin bung, mate ao mare. I taku bwa iai ibuakoia kain Kiribati ae reke. Ao ngaia anne teuana te kanganga ae reke iai ae aki roko n te kanoa aia form. Ke e aki te roko ni complete aia form imwain te tai are e katanoata iai te Botaki ni Mwakuri are e tabe ma te mwane aio, ke te mwane ni ibuobuoki nakoia taan aki mwakuri.

Ti aki ti ngaia te Tia Babaire, ti aki ti ibukia naake akea aia bong ni bung.

Ma kanga bon iai are tao iai ake a tibwa roko mai tinanikun Kiribati tao a nak oni mwakuri itinanikun Kiribati are kanga e teimatoa. Ao n aron ae ti bon bane n ataia ao inanon te tai are a oki iai ao e a tia n reke tao kanoakin taian form. Ngaia are e a bon bubuti naba bwa tera angan karekean buokaia.
Ma kanga oin raoi tabekan te kaoti aio te Tia Babaire, kanga e bon boboto riki nakoia koraki ake bon akea aia bong ni bung. Ao koraki ake a kanoa te form ma e bua aia form irouia taan mwakuri. Kanga anne teuana bukin ke te reason ae e aki rin iai aia mwane. Bwa ngaia a kaman kanoa te form ma te kanganga bwa e a mis place aia form are a moan kanoaia.

Ao ngkanne e aikoa rin inanon te program aio ibukina bwa ti aki ae e a riki man ti aki oin aia kanganga, bwa aia kanganga taan mwakuri a taku bwa a misplace aia form te naan beneficiaries aikai ke naake e na bon riai n reke nakoia ke bon aia entitlement ana ibuobuoki te mwane ni ibuobuoki aio are e a tia ni baireia te Tautaeka nakoia kain Kiribati, are n te roro are man 18 nakon 59 te ririki.

Kanga aia titiraki bwa ke te titiraki ae I kan katurua ke I kan kawenea nakon te Auti aei ke nakon te Maneaba aei ae kangai. Bwa koraki aika a reke nakoia te kanganga aikai bwa e aki roko aia form n taina iaan bukina are I a tia ni kabwarabwara.

Ao tao man te kairua are e riki mai irouia taan mwakuri aika a kabuai aia form, ao bukin tera ngkanne ke e nang aki reke te mwane aio nakoia koraki aikai ike e na bon riai n reke nakoia bwa kain Kiribati naba. N aron ae e bane n reke nakoia te koraki ake nikirana.

Ao aikai te naan issue tabeua ae I tangiria bwa N na kawenea nakon te Maneaba ao nakoia Taan Tei aika a karineaki ni kabane. Bwa ana noora riaina bwa te mwane ae te SFU ke te program ae te SFU e na bon riai n reke nakoia kain Kiribati. Bwa bon aio aia entitlement ni kabane kain Kiribati ae man te ririki 18 nakon 59.

Ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka tera ngke e noora riain aio ao kanga bon oin te kaoti aio,n aron are I tabekia bwa kanga e a okioki ao a okioki koraki aikai. Ao a bon noora naba kainnanoan te mwane aio ke te mwane ni ibuobuoki aio iaan kainnanoana ae e rangi ni mwaiti irouia, kai a bon bane n aki mwakuri.

Ma irarikin anne ao bon reitan tao bon te kakaitau naba ibukin karekean te mwane ni ibuobuoki aio. Ma iriana are bon te bubuti naba

nakon te Tautaeka bwa e bia noora riain ae e na bon riai n reke aia mwane, aia tinetine kain Kiribati ake a reke tao aki kakoroi nanon babaire ake e a tia ni baireia te MWYSSA ke te *Ministry* are e tabe ma ngaia.

Kanga e na aki rangi n abwabwaki au maroro te Tibiika iaon aio. Ma I taku bwa e kakawaki ae N na katurui bukin aki reken aia mwane koraki aikai, ao I taku bwa e na noora riaina iai te Auti aio, a oni kanakoa ana babaire bwa tera aron irantangaeakia koraki aikai ke nanoangaeakia ngkai bon koraki aikai e na riai n reke naba nakoia te mwane aio ae te support fund nakoia te naan unemployed ke te mwane ni ibuobuoki nakoia taan aki mwakuri.

Kanga ti aikai te Tibiika ae I taku bwa e bon riai bwa N na katangaina nakon te Auti aio bwa e na noora riaina riki ibukina ake uoua akekei are bon iai ake bon akea aia birth certificate bwa e bon aki rin n te moantai. Ao tao riki kain au abamwakoro ae Tabuaeran.

I taku bwa kam bon ataia bwa iai taai ake iai taai ake a bane ni bua iai te naan record ni kabane ao ngaia tao anne ngkanne iai mai ibuakoia ae a reke n te kanganga bwa e aki roko ngkanne mwiin te registration ake e karaoaki n taai akekei, inanon taian te aobiti ke te CRO are ngaia ae tabena karinakin bong ni bung iaon Tarawa.

Ao te kauoua n aron are I a tia naba n taekinna bwa bon ti aki aia kanganga koraki ake a bon kanoai aia form ma te kanganga bwa bon mai irouia taan mwakuri bwa a *misplace*.

Ao riki ngkai bon te kanganga ngkai e bon raroa nako te tabo ao aron karokoan bwaai mai Tabuaeran nako Tarawa. Ao anne teuana e karika tao buana aia *form* koraki aikai.

Ao tao bon ti aki ti Tabuaeran ma tao bon iai naba n abamwakoro tabeua ae a teimatoa n tuai n reke, ao n tangiroaea aia tinetine bwa e teimatoa n tuai man reke man 2020 ni karokoa 2023. Kanga anne ae taketenaki ibukin taian tinetine bwa iai ae tuai n reke irouia nakon ririki akanne.

Ngaia are tao man au taeka aika ao ma au kabwarabwara aikai te Tibiika ao I a kukurei riki ni kawenea au kaoti ae kanga e irintangaia, ke tao e tei man aia itera koraki ake a teimatoa n tuai n reke aia mwane ke te mwane ni ibuobuoki. Ana mwane ni ibuobuoki te Tautaeka nakoia.

Tera ngke e noraki riaina n te tai aio bwa e na bon riai ao e na mwakuria te Tautaeka bwa e na kabwaka. Ao e aoria te Tibiika bwa I a katikua irouia Taan Tei ao riki bon ara Tautaeka ae karineaki ma te Minita are tabena. Tera ngke e kona n noora riain aio

ngkai bon koraki aikai bon kaain Kiribati ae e na bon riai naba n reke irouia te mwane aio te mwane n aki mwakuri.

N aron are I a tia n taekinna te Tibiika ao e a bon raabane kanoan are N na kabwarabwara bwa e a teretere raoi bukin aki reken aia mwane koraki aikai. N aron bukina ake uoua ake I a tia ni karaui ni kabwarabwarai.

I a tabeka riki te bwana ni kaitau nakon te Tautaeka ni kauataoa aia kakaitau koraki aikai ibukin noran riain karekean matan te SFU, ke tao te Social Protection Program ae e rangi ni kakawaki ibukia kain Kiribati. Ngkai ataia bwa iai aia kabirinako ae ana kona n tauraoi ni ibuobuoki n taai nako inanon te teniua n namwakaina are e bwabwaka iai ibukin buokaia.

Man au taeka aikai te Tibiika ao I a karabwai riki ngkami. I a karabwai ngkami Taan Tei aika a kam karineaki n ami tai n ongora.

Ao au kantaninga bwa ti na bane n tei irarikia ara botanaomata ake a teimatoa n tangitangira aia SFU bwa e tuai ke tao aia *backpay* n aron arana ae a rangi n ataia bwa e na bon riai n reke nakoia.

Ko rabwa riki te Tibiika kam rabwa riki Taan Tei aika kam karineaki ao I a katuka te maroro nakon ke tao te kaoti iango nakon au kaoti aio ma iriana n taai nako ana abau Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Kam bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa ngkanne nakon are e na kaeka te motion aio ae I noora ana taura te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine ao Roronrikirake Takakaro ao Kamwenraoia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing e nakoim te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao e rabwa te tia tabeka te kaoti aei ae bon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran.

Ao I kukurei ngkanne n anga ana kaeka te Tautaeka ae kangai. Bwa e aki tauraoi moa ni butimwaea te kaoti iaan bukina aikai. Bwa e kaukaki butimwaean booma man 1 n Tebetembwa 2020 ao n toki n te 31 ni Maati 2021 ibukin karekean te backpay are 2020 ibukia kain south Tarawa are anganaki 6 te namwakaina. Ao ibukia kain buuki ao e toki butimwaean booma ibukin karekean te backpay 2020 inanon te namwakaina ae 30 n Eberi 2021.

Ao anne e a bon reke i 7 te namwakaina nakoia ibukin kanoakin aia booma aikanne ao bon te deadline anne ao bon anne te babaire man te Kabineti. Ao ti teimatoa ni butimwaeaki forms

ibukin karekean te buoka ae te mwane n aki mwakuri ni karokoa n taai aikai.

Are n te namwakaina are e reke iai te form, ao e a tauaki naba mwiina ao man waaki te payment.

Ao aikai tabeua boutokaan ana kaeka te Tautaeka iaon te kaoti aio.

Te mwane n aki mwakuri bon teuana kanoan ana motinnano te Tautaeka ibukin buokaia aomata ake aki mwakuri, ao a bwaka aia ririki ni maeu man 18 nakon 59.

Te mwane n aki mwakuri e waakinaki man 1 n Tebetembwa 2020 n te mwaiti ae $50 te taara n te namwakaina ao te bwaka mwane e waakinaki man Tianuare 2020.

Te baronga ma kainibaire iaon te mwane n aki mwakuri a karaoaki man te MWYSSA ao ni kariaiakaki man te Kabineti n te ririki 2020.

Ao te Kabineti e kariaia naba bwa aomata ake a reke te mwane ni mwauku ana kona naba n reke irouia te mwane n aki mwakuri.

Karaoakin te buoka ibuki ate koraki ake aki mwakuri. E moan waaki inanon Tebetembwa n te ririki 2020. Ao e waai te moan bwaka mwane inanon te namwakaina ae Okitobwa.

Biriakinan forms nakon te aobiti e bon moan waaki mai inanon Tebetembwa 2020 ni karokoa te bong aio.

E koaua bwa te bong ni bung teuana mai ibuakon beba aika a kainnanoaki ibukin karekean te buoka aio.

Ao e koaua bwa te kanganga ae noraki ngkai e bon rawata aomata aika a bon tuai rin imwin aia bong ni bung n aobitin tauan bung ae kinaaki n arana ae CRO ke te Civil Registration Office.

Ao aio e karika te iremwe ibuki nte buoka aio. Ma te kantaninga bwa 6 ke 7 te namwakaina e bon tau. Ao e koaua bwa man 2020 nakon 2023 ao ti kakoaua bwa ni kabane ake a eligible ibuki nte tinetine ke te backpay a bane n tia ni kabwakaaki, ao a bane n tia n rimwiaki. Ao n aron ae noraki ngkai ao bon iai naba aomata ae a bon tibwa waakini karinakin aia forms imwin te tai are e katanoataaki iai tokin te backpay ibukin 2020.

E koaua kanga N na katuruturua teutana bwa iai te ara ae kinaaki iai bwa te *backpay* te *fund* are te *support for the unemployment*.

Ao e koaua bwa te ara anne ae te backpay, e kairua bwa te *backpay* e bon ti kaineti ma te naan payment aika a irekereke ma te *back dated*

payment are inanon te ririki 2020 ao 2021 are e bon toki n Eberi. Are ngaia anne e bon reke iai arana te *backpay* bwa e *back dated te payment.*

Ao aio bon arana ae e na bon ataaki bwa te SFU ke te *support fund for the unemployment*, ke te mwane n aki mwakuri.

Ao ti kona ni kangai te mamma te mwane n aki mwakuri. Ao e koaua bwa man te mwane n aki mwakuri ao anne ngkanne kinakin raoi te *payment* aio.

Ao man taeka aikai ao I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka e aki moa butimwaea te kaoti aio ae No.5 ao I a toki ikanne ao kam rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne I noora ana taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua I teimatoa n reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ni kamauri a oni kamaurira n tamaroan te bwakantaai aio, Hon.Speaker, kain am aobiti, kain Maneabam, ao taan ongora ake a reke ongoraia ao ai bon ngaira ni kabane n te tai aei. Ti a bane ni Mauri.

Ao e koaua ti a kaitaua te kaoti are e kona n reke maroroakinana n te tanimaeaontaai aio ni Maneabara Hon.Speaker.

E koaua ti kaitaua te tia tabeka te kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran n aron tabekan ana kaoti. Ao riki bon taekan ana kaoti are e a tia ni uotirake n te tai aei.

Ti kaitaua naba te Minita man te MWYSSA are e uota naba ana kaeka te Tautaeka ao riki butimwaeakin te kaoti are a maroroakinaki n te tai aio.

Ao e koaua ti noora te kaeka bwa e tuai moa tauraoi ke e aki moa tauraoi ni butimwaea te kaoti n te tai aio.

Hon.Speaker, I tei irarikin te Minita ao te Tautaeka n aro nte kaeka. I aki naba noora angaraoina taekan te kaoti n te tai aio. Iaan are e mwaneweaki bwa e na manga rinanoa ana babaire ibukin te mwane ni ibuobuoki.

E a manga rinanoa ana babaire ibukin te mwane ni ibuobuoki. Kanoan taekan te kaoti are e mwakoro n te beba e rekereke. Ti kona ni karekerekea ma te bwai ae te policy ke te permit policy ae waaki ngkai e na kona n reke iroum te bwaka mwane anne.

Ma kabwaranakoana kanga ngke e kabwaranakoa te Tia Tei ae karineaki ao tao e kaeti riki ma koraki ake a

tuai bwaka, e a tia n roko aia beba ma e tuai man bwaka bwa e rawata te aekaki ni keiti aei.

Iai te korakina a tia ni karokoi aia beba n te moantai e bwaka te moan te kauoua ao e a manga aki bwaka ao e a manga bwaka imwina. Nanona iai te payment are e tuai reke irouia.

Ao iai ake a karokoi aia beba ao e tuai man bwaka nakoia ni karokoa te tai aio. Kanga e rawata te naan *cases* aika a rereke ke ngaia are I taku bwa e katurua ana maroro iaona te Tia Tei ao n te tai aio tao kainnanoia ke tao aia kariaria te koraki ake iai aia tinetine, ke aia SFU are e na riai n reke irouia bwa e tuai n reke irouia.

Ma taekan te kaoti e aki kaea are e e na manga rinanoaki te policy. Bwa te *policy* ngkana e a rin aram ao e a tia n reke iroum n aron otau n te waaki ao e nang riai n reke iroum. Ngkana e aki bwaka ngkai iroum ma e na bon reke iroum n te taina. I taku bwa te titiraki e na tiku bwa te kakaewenako nakon te MWYSSA, ake tabeia bwa ni ngai.

Bwa te *policy* e na bwaka iroum anne am *entitlement* iaan te *policy* n te SFU.

Te policy e kangai te policy are e bwainaki ngkai ke te kainibaire ae bwainaki ngkai e na riai ni koro 18 am ririki. Anne kanoan te kaoti are e na manga rinanoaki te policy anne.

E na riai ni koro 18 am ririki kona aki mena n te reirei e na akea te scholarship ae iroun te Tautaeka, kona aki mwakuri, kona aki mena n any form of kammwakuri te formal sector, te private te public sector n aekakin akanne. E na akea am stable heading e na akea am karekemwane ae e teimatoa anne kanoan te policy. Anne ngkai ae bwainaki ao ngkana ko bane n reke iaan te naan karinan akanne ao e na reke iroum te bwaka mwane anne.

Ao anne are I mwaneweia bwa iai akana a tia a reke iaan aikai a tia ni kanakoi aia form. Ma ngkane te kanganga tao bon te payment te bwaka mwane bwa tao e bwaka te mwane ana riai ni mena i Tabiteuea Meang. Aki mena i Tabiteuea Meang bwa tao a roko n aoraki ao ai teniua te bwaka mwane ke teuana te ririki ae e aki reke irouia bwa tao e a manga raai nakea n aron aikanne.

Nanona te kanganga ti aki te policy. Ngaia kanga I aki tei irarikin te kaoti n te tai aio ae toka n te beba. Ma I tei irarikin te kantaninga are iai koraki ake e tuai reke irouia te mwane aia SFU ao a riai ni karekeaki nakoia.

Nanona *it a matter of te aobiti* te *administrative* mena ke tao te naan manatia tao ai bon anne tabeia te aobiti matter kanga e aki rekereke ma te policy.

Te policy e a tia n reke iroun te Tautaeka ao I taku bwa anne ae I kan katurua. Ao anne naba ae ti kakoaua bwa n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao I kaitau nakon te Minita are e kaeka naba te kaoti aio. Bwa e teretere n ana kaeka nakon teuana te titiraki ao I kaitaua. Ao I taku bwa ngkana eti au ururing ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n te ingabong aio. Ao e teretere bwa iai inanon bai ate mwaiti ao araia koraki ake ana riai n reke nakoia te SFU are te outstanding.

Ao tao ti na aranna bwa te outstanding ae ngaia oin raoi te titiraki n te tai aio. Tera aron buokaia ke tera aron kabirimwakaan reken ana mwane ke aia mwane te 150 ke tebubua nimangaun tabun ara botanaomata iaon Tabiteuea Meang akana a tuai n reke irouia. Ao a nang riai n reke irouia bwa tao bwain 2021 ngke e moan waaki ke e moan karinia beba ao tao ai 2022 ao e a manga reke bwa are n tabetai ko karaiaa.

Ngai naba temanna ae I kakaraai te naan SFU ao n aia bubuti ara koraki a nako Mwanoku karaaia nako Abemama a manga oki n aro nakanne ti a manga karaaia manga te nakea. N aro nakanne ao koraki akanne ana riai n reke nakoia. Ma tera angana? Ti na kawenea bwa te kakaewenako. E koaua iai te policy ae tei ai bon ti aron mwakuriana, tera angana. Ti a kawenea bwa te kakaewenako te Minita.

E koaua I taku bwa ti na boraoi ni iango ao N na kaunga bwa tera ngkana e a bon kamwananga ana tiim. Bwa kanga aio au kataratara ngkana e na nanoraoi iai te Minita aron mwakurian aio. E na kamwananga ana tiim ma ana laptop ao e a nako tao mai Makin te bongina uabong, Butaritari, Marakei ao e a bon kaitiaka naba are man 2020 ni karokoa tao te ririki aei. Ao I taku bwa e a bon toki naba ao e a manga waaki are imwina.

Bwa I taku bwa ngkai te kanganga are e teimatoa n tinetine ma 2020, 2021 iaan te kanganga are tao te bong ni bung are e na riai ni kakoauki am bong ni bung. Ao ti noora nanon te kanataninga n aron are e a tia naba ni mwemwe n te titiraki ao aio are e kakoauaki naba ibukin Tabiteuea Meang. E rawata naba ara aomata ao tebubua nimangaun tabun.

Ao tao iraman riki ngkanne ke tao irabubua riki man abamwakoro akana tabeua mai Makin nako Arorae, Banaba ao Kiritimati ao bon tao bon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki tao mai Tabuaeran, tao e a raroa nako riki ao tao e a kanganga aro nte reitaki.

Tibiika : Te Tia Tei taiaoka. Ngkana e ana abwabwaki riki am maroro ao iai ma ngkana e nang bane ao I anganiko bwa kona kabanea. Ngaia kabanea.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa te Tibiika e a bane ao I taku bwa e a matata are e oti n te kaoti te policy ao tera ae kainnanoaki. I a karabwa riki te mover ao I totokoa moa te kaoti n te tai aei n aron taekana. Ae te kantaninga ti a katikua nakon te Minita ao e rabwa Hon.Speaker te mauri, te raoia o te tabomoa ao e na tekeraoi kanoan te weekend aei.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao kai e a bon boo aua ao N na kamotirawa te Auti ni karokoa 29 te miniti nakon 5 ti a motirawa moa ngkai.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ao tia waaki ngkanne n te bwakantaai aio nakon waakinan te maroro iaon te motion are nambwa 5. Ao I noora ana taura te Minita ibukin te aono ni mainuku Hon.Mikarite Temari e nakoim te floor.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea te Tibiika n tamaroan te bwakantaai aio n anganai au taetae. Au maroro man te Aono n Raina ma Rawaki ao bon anne au maroro teutana iaon ana kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran temanna.

Taraan te kaoti e aki tauraoi moa nanou ni butimwaia iaan bwaai aika I noori n au tai ke e moan nako te SFU aio ke te mwane ibukia ake aki mwakuri ao I noori kanganga inanon te tai.

Ao I a tia naba ni mwananga ni kaongora iaon Kiritimati Tabuaeran ao Teraina iaona ae te backpay aei.

Ngaia are N na taona tabon inaain te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ngkana e kakauongo raoi kanoan au maroro n aki butimwaea te iango aio.

Teuana, te mwane n aki mwakuri ae nanonaki raoi ngai n otau n te backpay ae ti a tia n rinanona ni kakaongoraia kain Kiribati. E kangai ngai n otau.

Bwa te backpay are ngke e a tia n anga ana taeka ni bau te Beretitenti ikai ao e anga ana backpay ao anne ti te backpay ni karokoa Tianuare.

Ngaia are ngkoe are e a tia n rin am bong ni bung inanon taina man te tai anne ngkoe ae kona backpay ngke e a tia nako ana Taeka ni Bau te Beretitenti.

Ngkana ko nang tibwa karina am bong ni bung Tebetembwa, Okitobwa ke te ririki are imwina ao ko bung inanon Tianuare nakon Eberi ko aki backpay ngkanne.

Anne otau n te kabwarabwara ae ti kananona iai bwa e ngaa te backpay. Ma ko backpay ngkoe ngke e taetae ana Taeka ni Bau te Beretitenti ao e a tia n rin am bong ni bung, ko bon bung raoi inanon Tianuare inanon anne ngkoe ae kona backpay.
Bwa are e anga ana Taeka ni Bau May ngkoe ngkanne kona backpay.

Ma ngkana akea am bong ni bung ko a nako n noora am bong ni bung ao ngaia akea ao ko nang tibwa karinna ko nako n tei ma te bowi. Ao ko a karinna ao ko a bungiaki iai bwa ko bungiaki inanon Tianuare nakon Eberi ni May ko aki backpay ma ko a bon irananako ngkanne te bwaka mwane are tea ki mwakuri.

Anne ngkanne otau iai ao I noora naba riaina ao anne ngkanne e a tia ni kabwarabwara n au abamwakoro ae Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina ao n taabo riki ae ti nako iai ni kaongora.

Bwa tao e aki rangi ni matata backpay raoi ao are e a tia ni kabwarabwara te Minita ibukia ake aki mwakuri. Tera raoi te backpay? Bwa ti aki te backpay aio. Bwa bon akea te taeka ae te backpay ma e a tonu ma arana ma anne raoi etina te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabuaeran.

Aki riai n taraia ngkanne kai a tia ni karina aia bong ni bung ao ti na butia bwa a nang riai n aki taraia, bwa are aongkoa ngkanne e nang riai bwa are e a tia n rin aia bong ni bung ao a bung inanon Tianuare.

Te kanganga ngkana ko kan taraia bwa irabwii te ngaa te aomata iaon Kiribati. Ao ngkana e na waakinaki aio ngkanne bon te kanganga ae e nang korakora. Ao kona bon kakoaua naba bwa ngai ma ngkoe bwa ngkana iai are ti na karini ao are e na bon aki kona n tia tao irabwii te ririki e kona n 10, 20.

Bwa are ana botanaomata Kiribati e rikirake. Ma are ngai irou te backpay raoi kanga bon akea raoi atongan te backpay.

Ao I kaokiokia riki nakon te kaoti aio e kanganga ae ti na manga baronga riki bwa tera arona.

Bwa are te backpay bon akea n te rongorongo ae iai backpay. E na bon ti backpay are ko mis ngkai, ko a bon tia ni bwabwaka am mwane ma ko miss are e na bon manga okiriko iaan are e kabwarabwara te Tia Tei naba mai Tabiteuea, ao anne te backpay ae nanonaki.

Ma ngkana ko nang kaoka are man 2020 are e bon rin am bong ni bung man Tianuare ni karokoa ao ko a kakaea ao ko a karinna ao ko nang uneakinna ngkanne e aki kakan ngkanne anne. Bwa are e a tia nako te Taeka ni Bau ao ke e nako ana taeka ae karineaki inanon te Auti ni

Maungatabu aio ao ngai irou anne I taua. I taua bwa anne raoi te babaire ae e na kaira te babaire iaon Kiribati ni kabane bwa a ngaa aika a na reke aia backpay iai.

Ngaia are I taku bwa kona kamatataia ami koraki. Kanga ngkana te berita bwa ngkana ti anganaki bwa 6 nakon 7 namwakaina ao I taku bwa ti riai naba ni karaui nanoia ara botanaomata ni kangai, aongkoa a kaburea taan mwakuri.

Bwa ngkana ko bukibuki ao e nang manga iraki anne ao a nang manga bukibuki naba mai Makin nakon Banaba.

Ao ngkana e a rinnako naba te aekaki ni bukibuki anne ni bukinia taan mwakuri, ao e a bon kanganga naba riki tiana.

Kanga ni bon taraan te mwakuri ao uotan te rawawata naba nakoia taan mwakuri n te MWYSSA ao te Finance moan te rawawata e rangi n rawawata.

Ao bon akea te tia kona ni mwakuri ae e na kona n tiku ni mwakuri irabwii te aoa ni mwakuri ni kaeti bwaai akanne.

Ngaia are ngai irou ni bebetena ao te iango ni iraorao nakoim te Tia Tei mai Tabuaeran. Anga karauan nanoia a nang wareka 2020 ma an bon taraa are a tia ni karina aia bong ni bung ao a bon taraia naba nako naba.

Ma ngkana a mis ao anne ae ana uotiarake nakoim. Ma ko aki raraoma bwa are ana bon backpay bwa are bon iai te record n te computer. Ao e aki kona ni bua aia recording kain te MWYSSA ao te Finance.

Ma ngkana a kabatia aia bukibuki ao ko a kauringia naba bwa ngkanne e a complicated ke e a bon rangi ni mangaongao kakaeaki nte refund.

Ngaia are ngai irou ni bebetena ao n noran riaina ai rabwara bwa e a reke aia mwane n tea ki mwakuri. A rimwi bwa a nang tibwa karina aia bong ni bung a bukinia taan mwakuri bwa aongkoa a kabuai aia bwai e a tau, e a tau.

An taraa are a tia n rinnako araia ao ana ataia ngkanne ni kakaonimaki ao n taraia bwa e na teimatoa ni bwabwaka aia mwane n aki mwakuri.

I taku bwa bon anne bon kanna ao tonuna. Bwa ngkana ko nang kaokia ngkai nakon 2020 iraman te botanaomata ngkanne mai Makin nako Arorae ao ngkana a ira tangitangim naba anne, e na tobwaaki e aki.

Ti kua n takaruaia naba ikai bwa ao e aki. Ma ngke ko bon kateia naba bwa te titiraki am motion aio ao I taku bwa e bebete riki kaekana.

Ngke e ko tabekia bwa te titiraki ao I taraia naba ngkai bwa e money motion ke e aki. Ao ngkana ti kariaia ke ti totokoia, I aki noora ke I taraa am motion aio bwa I taku bwa e raoiroi riki ngke ko tabekia bwa te titiraki. Bwa tera ngkai te solution nakon aio, kona kaungaira bwa tera ngkai ae ti na karaoia bwa are ti a kaman karaoi aikanne.
Ao ti a tiku n ara tamnei ae tamaroa ngkai.

Te Tautaeka e a tiku n ana tamnei aio, are e rin arana ngke e koro 18 ana ririki e karinna ngkai e bwaka. Ma ngkana ko nang kaoka kawain te tai n te ririki nakon 2020, ko uara ngkanne ngkana ko na taraia.

Ma te population ao aron mwakuriana irouia Ministries aika uoua ao ni ikotaki ma am counsel i Tabuaeran e na bon rangi ni matoatoa ni matoatoa. Aio te reality ae I taekinna, ti aki n ae ribai bwa ana aki reke.

Iai iaon Kiritimati ae I a tia ni kabwarabwara ao a roko a kawarai ao I kawaria ao noria ao are e a bon oti aram n te computer. Bwa ngaia ko nang tibwa karina am bong ni bung imwiin te maeuaa. Bwa ngaia te Minita bwa I nako n noria ao akea au bong ni bung.

Ngaia I bungiaki ikai ma I a nako n noria ao akea arau. Ao ngaia I a kinaai ao e a rin ao I a mimi ngkanne e aera I aki backpay. Ao ngkanne ti karaui nakoia aikai ko a roko rimwi ngkoe, ma e a kakawaki ae ko a rinnako inanon te system.

An tai uneakinna bwa e nang reke iroum arei bwa are ko bon rimwi. Tabeman naba a make excuse anne nakoiu te Minita e bure mai irouia nakai bwa a kabua. E a bon tia n rin irouia ao tia manga okiria ao a taku bwa a misplace. E kanganga naba karaoan anne ma are bon taian kareke anga bwa e aonga n reke te mwane.

Ngaia are ngai n au taratara n taraan raoi te mwakuri ni iraorao naba ma naake a tabeakina aron karaaian te mwane aio man te Finance ao te MWYSSA. Bon te load ae e rangi ni bubura bon te load. Are e nan ang kanganga are e na manga okiraki nakon 2020.

Kanga te nano ni kukurei te nano ni karinerine ao n noora naba te rawawata n te mwakuri, ngaia are I taku bwa te better off. E tikiraoi ae e a tau, kai e a bon rinnako arara ti na make sure ao ti na kawakinna raoi bwa e na rinnako raoi ara mwane ao ngkana e aki ao ko aki raraoma bwa are a tia n atonga tariu akekei mai

Tabiteuea ao te MWYSSA are e na bon reke am backpay ke am backpay are ko mis, ao tao e mis aram n te namwakaina aio. Are e na bon manga oki ko claim ao e na bon oki.

Ngaia are ngkana tia taraa ngkai ai 2025 ae ti nang roko iai ao ko ngkana ko a taraa ngkanne te ririki ae 4 ngkai te ririki ngkai n nako. Ao naake a teimatoa ni uneakina ngkoe a karini araia ao a bung man Tianuare ni karokoa Maati, ao e aki reke ai bon te kanganga. E bon kanganga mwakuriana. Ao ngkana ko bon karaua raoi n taraia kai onimakiniko naba bwa ngkoe ko bon tia ni mwakuri n taian aobiti aikanne.

Ao ko nako n nonoora rawawatana bon te load ae e rangi n rawawata ao e abwabwaki.

Ngaia are I aki tauraoi ni butimwaea te motion moa aio ae tera ae e na manga tuangira te motion aio, bwa ti na manga taraa riki ara kainibaire ngaira kain te Kabineti ngkai ta oni katauraoi nanora nakon 2025.

I taku bwa te kainibaire anne e niko raoi ni karokoa ngkai. Ao I aki noora riaina bwa ti na manga baronga ara moan. Bwa ngkana ti bon kariaia ni kangai, ngaia kain 2020 te ririki are kam mis ke taan mwakuri kam bukiniia, bwa a kabua ami bong ni bung ao kam nang tibwa karin banemai.

E uara ngkanne ao bon te mwane ae uarereke te akoi. E a tau an taraa moam ma antai taraa ae e a tia nako. Kanoan naba tao bon burem, bureita taman ma tinam bwa aki karina am bong ni bung.

Ngaia are iai kanganga ni kabane e aera ko aki kaman karinna.

E rawata ae e a tia ni make excuse ma ike ti nako iai ni kaongora a rawata aika a roko ni make excuse. Iai naba iaon abau, aban aokoro ngke I roko i Nikunau anne naba. Ae bane n record ikai raou n Tia Tei are e karineaki temanna ae Hon.Tauanei Marea are e bane ni karini araia naake a bane n tangira te backpay.

Are e a tia naba ni bane ni karini ao ni uotia nakon te MWYSSA ao te Finance.

Ti taetae nakoia I kabwarabwara iaon Nikunau aio aro nte backpay. Ngkana ngkoe are ko nang tibwa karina am bong ni bung imwin te maeuaa. Ao e na aki reke iroum ao anne ae I katanoata ao a ota ao eng, bwa ngaira nao ae ti nang ririmwi. Bwa ngke ti a nako n noria ao ngaia akea ara bong ni bung mai irouia ara kara ao anne ngkanne ngkoe antai atonga bwa e nang reke am backpay bwa are ko rimwi nakon te maeuaa.

Ao mwakuriana, *according to the financial regulation* aron butin te

mwane n Tautaeka ao kabarantana ao raana moan te matoatoa iai.

Ngaia are I tarai uaitera tera naba ana itera taan mwakuri n te Tautaeka n te MWYSSA ao n te Finance. E na reke aia tai ni karaoia ke e na aki.

Bwa are a bon tabetabe naba ngkai ibukin kanoan te namwakaina ke teniua namwakaina ao ana backpay. Ao ni ikotaki ma aia mwane mwauku ia mwane kaara, tera riki ao I taku bwa bon te rawawata ae a na uotia.

Ngaia are man bwanaau ae mangori ao I a kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran. Ngai temanna ae I aki tauraoi ni butimwaea aio. Ibukina ngke kanga bon au kakaongora n tei ibuki nte Tautaeka ni kabwarabwara kanoan te backpay ao anne raoi ae I bon kamatata raoi.

Kona aki bwaka am backpay ngkana ko rimwi imwin te maeuaa are e kanakoa ikai ana taeka ni bau te Beretitenti.

Are e bon kanakoa ao naake ana bwaka aia mwane n aki mwakuri ngkai e a bwaka ma ngkai ma e a ti reke aia tai man Tianuare ni karokoa ngkai aikanne raoi.

Ngaia are I kamatata bwa ngkana e aki rin am bong ni bung. N taai aikanne ko nang tibwa karinna imwina ti a kabwara bure e aki rin. Aio ara babaire are e a tia a oti a karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ae boou mai Tabuaeran. I taku ngai bwa I tei n nene ae ti na aki manga kaokia bwa ai bon te kanganga ngkanne nakoia ara tia mwakuri.

Ao te excuse ngkana ko atongnga bwa aongkoa bwa a manga bukinia taan mwakuri, ngai irou ti aki te koaua ni koaua.

Ngaia are ngai irou ake ae koro raoi tabeman a bukibuki bwa e aonga n reke are a kantaningaia. Ma are irou *to make everything fair* e *honest* ao e tikiraoi e a tau. An tai taraa 2020 ae e a tia nako bwa are ngkai ko a rin inanon te mwane n aki mwakuri an bon kakaonimaki ao taraia bwa kona aki mis bwa e na teimatoa bwakan am mwane n aki mwakuri are e nanoangakim mai iroun te Tautaeka ae Tobwaan Kiribati Party.

Ko rabwa te Tibiika tao ti kaitaua te Tautaeka ae Tobwaan Kiribati Party, I a kaitaua naba taan rinea Kiribati. E bati te rongorongo bwa ti na aki kakoroa ana term, ti na bon aki. Ngkana kam kaokai ao N na bon aki kakoroa ana term. Ma n tokin te tai e koro te kateniua n term.

Ao ti toka naba iai, bwa e aera ngkai e na ti ngkoe ae na koro am term ao e aera e na aki koro ana term temanna. Ai bon antai ngkoe? Ai bon

am bwai te Auti n Tei aio bwa kona ti taenakoia aomata bwa ti ngai ae e na koro au term ao akana nikirana akana aki tei n au Party ana aki koro aia term. Ai bon ana taetae tata nte riaboro.

Eng, bwa are te babaire ngkoe e bon babaire teuare I Karawa. Ngaia are I kaitau nakoia kain Kiribati ake a tia n onimakina Tobwaan Kiribati Party a oni kaoka riki ara Beretitenti, nakon nakoana ni kakoroa ana term.

Ti na bon teimatoa ni mwakuri n te tamaroa ibuakon reimauruan te maeu aei. Ao ana bon karaui nanoia naake a teimatoa n riba aki koron ara kateniua n term.

Eng, a kua birinako mai iroura ao a tei a combine ao e rineaki bwa te Beretitenti ao e aki reke naba.

Ngaia are ana bon kua ni ientaka ma n tokin te tai ngkai ti a tokara ara kateniua n term.

Ngaia are e na mamauriaki te Party ae Tobwaan Kiribati Party te Tibiika. Ao ti na bon teimatoa ni mwakuri ma te nanorinano e na teimatoa Tobwaan Kiribati Party ni moanbwaia moa te botanaomata.

Ae ti bon kaokiokia bwa te Tautaeka aio ngke e roko e a karina te botanaomata. E a noora te mwane n aki mwakuri boon te ben boon te mwauku, ao anne ko a rinnako te botanaomata.

Te Tautaeka ae e nako ngke e moan inaomata Kiribati ni karokoa ngkai a bon aki noori ngkami kain te Tautaeka ake a nako. A bon ti iangoia kanoan buaia.

Ao a baka ni baba ngkai kai a noraki aia mwakuri buaka ao a baka ni baba. Te mauri, te raoi ao te tabomoa te Tibiika ao I totokoa te kaoti aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngkanne ara tia are imwin ate Leader n te Kaitara te Tia Tei ma Abemama temanna Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te floor.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika. Ao I reiti bwana ni kaitaua te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran n ana kaoti ae e rangi ni kakawaki aei ibukia ara botanaomata.
Ao ti boutoka te kaoti aei te Tibiika a oti boutokaia naba n taekana. Bwa I taku aei ae tao aia tangitang ara botanaomata ae tao ngaira naba ti noora riaina bwa ti na riai ni uneakinna nakon te Tautaeka.

Ao riki ake te naan beba ake a mwarua are a bon tia ni karaoaki ao e a bua imarenan te Kauntira nakon te MWYSSA. Ao aei naba e rawata naba kain abara ae Abemama ae a reke n te kanganga aei. Ao a kakaea

naba buokaia nakoira ngaira Taan Tei. Ao ti kataia naba n ririmwina bwa a tia ni karaua ni kanoai aia form n te tai are e kantaningaaki iai ibuki n te *backpay*, ao akea mwiina kain ara Kauntira are tabeia bwa a kanakoa nako Tarawa ao kain te aobiti i Tarawa a taku bwa akea inanon baia.

Ao tao aei ngaia ae ti noora riaina ae ti na bon riai ni uneakini ake a bon tia ni biriakinna ara botanaomata. Ao iai kaokoron are a bon rimwi n taina.

Ma ngaira ti boutoka iai te kaoti aei ma taekana bwa kanga e turuturu riki iaon are tao a mwarua. Ao tao iai naba te kanganga ibukin karekean te bong ni bung. A bon biriakin aia form a karin ma aki bwanin bwa te bong ni bung e aki iri.

Bwa are bon bukin ae iai kanganga n tabeua abamwakoro bwa akea te tia moti iai n te tai are e kainnanoaki ibukin are e na anga kanga e na ibuobuoki n te itera anne. Ibukin kakoauan are bon ngkoe te noa ke neiko te stats dec.

Ao anne ngkanne aia kanganga ara botanaomata ae ngaira iroura a bon karaoa are a kantaningaaki bwa ana karaoia. Ma te kanganga bwa are e a mena iroun ai ti aki aia kanganga bwa ai tao te *process* ke te *system* are ngaia are a karinna iai.

Ao ngaia aei ngaira ti boutoka aei bwa ti teimatoa ti uneakinna a oti karabwa naba ana kaeka te Tautaeka. Bwa I taku bwa ngkana a bon aki naba reke rabwata nte naan form aikai, ao tao a bon kananoanga ara botanaomata. Ma are tera ngkai are e na kona ni karaoaki imwain bwa bon iai naba tokin te kona are ibukin are ngkana ai bon akea rabwatana ao e aki kona ni karaoaki ibukin tao karaoan tibwangan te Botaki ni Mwakuri.

Ngaia are ti karabwa anne t iota n anne. Ma I taku bwa are ai bon anne tokin kawaina iroun te Tautaeka. Ma I taku bwa aei bwaai ake kanga ngaira iroura tao ti aki bukinia kain te aobiti ma are e bon bua imarenan are ngkana e a tia n roko inanon bai nte Tautaeka ao e a mwarua iai.

Ao iai ake a bon reke rokoia n te aobiti ao a bon kakaea ao a reke ibuakon beba. Ao tabeua a mena ibuakon te mange.

Ao aei ngaia ae kanga ti bon nanokawaki iai bwa tao ti nanoangaia ara aomata n te itera anne.

Ma ti karinea naba ana babaire te Tautaeka ngkai e a bon toki moa ana kona. Ae ngaia aei ae ti bon boutoka taekan te kaoti aei bwa ti bon riai ni uneaki ibukia ara botanaomata. Ao e rabwa bwa e a wene naba e a ongo

naba te botanaomata ana kaeka te Tautaeka.

Ao tao te kantaninga bwa e na rau naba nanoia ao bon te kananokawaki ao tao e na riai n rau nanoia naba bwa ana akea te bwai riki ae e na kona ni karaoaki.

Ti kakaitau ao a kakaitau ara botanaomata n te buoka aei, $50 te taara n te namwakaina are e na bwaka nakoia te koraki ake a mena aia ririki imarenan 18 nakon 59. Aei n tain te kaembein e rangi ni mataata, 18 nakon 59 ngkana e bwaka am ririki imarenan ririki aikanne ao akea am mwakuri e na reke iroum $50 te taara n te namwakaina.

Ao ngkanne iai teuana ae ti kan karinna bwa kanoan ana review ke tao rinanon riki ana kainibaire te Tautaeka aei.

Ae ti taku bwa aei are e bon bwaka man te moantai. Ao ngke e a waakinaki kakoroan nanon te motinnano aei, ao iai ae a manga tiku mai iai ae a reke iaan te kainibaire bwa aki mwakuri ao aia ririki e bwaka iaan te ririki aei.
Ao ae ti bon uneakinna naba n taai aika nako. Ma ngkai e a manga reke tain ae e a manga tabekaki te kaoti bwa noran riain rinanoan te kainibaire aei, ao ti na bubuti ngkana e a manga karaua n taraia riki te Tautaeka. Karinaia ataei ake a roko n te roro aei are a mena n te tabo n reirei ataein te reirei.

Ao ngaira ti taku bwa aikai ataei ake a nang kainnanoa te aekaki ni buoka aei. Ao kabongana ibuki nte bwai ae n reirei ae e rangi ni kakawaki ke tera kainnanoia n te reirei.

Ti ataia bwa e rangi n tiraua kainnanoia ataein te reirei ae a okiokiraki iai karo. Ao eti bon tabeia naba karo bwa ana riai ni boutokaia natia. Ao I taku bwa te kainibaire aei e noraki bwa a bon bwaka naba inanona.

Ti na manga kauataoa riki ni manga kaoka riki te bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e na noora riaina bwa e na manga taraia ataein te reirei. Bwa I taku bwa aei te koraki ae e rangi ni kakawaki irouia aei.

Te kainibaire aei, ti karabwarabwa iai e koaua bwa e reke tibwangaia ara botanaomata $50 te taara n te namwakaina.

Ao e taku te taeka teuana bwa naake mai imwaina a ti tabe ma kanoan buaia. Ma I taku bwa ngkana ti uringa a oti bon teimatoa ni ununeakinna ao kai bon kaain naba te tai aei a bon tarai naba kanoan buaia.

Ao anne are ti teimatoa ni kakarinna inanon ara uneaki are ngaira taan

uneaki ibukia ara botanaomata. Are kangai kam rabwa bwa kam angania ara botanaomata aei. Ma kam karina riki inanon buami ae rawata.

Teuana, tao te naan tinetine ngkai ae e a rangi n korakora. Ao ti kaitaua te Minita ae boou n ana kaeka a oti rangi ni kukurei. Ao ti karabwarabwa n te rongorongo ae kangai, bwa ngkana ko aki ana am mwane n te bwaka mwane ae ngkai, ao e na manga ira are imwina.

Ao e rabwa bwa ngaia aei ngke e moan waaki ao anne te bwai ae riki. Ao imwina e a ti mauna naba. Ko aki ana am mwane ngkai n te bwaka mwane aei, ao tao akea rabwatam bwa tao ko a manga mwainginako n te tabo teuana. Ao aei are e a bon reke are I taku bwa aei angin te tinetine n te mwainging irouia ara botanaomata.

Ao e aki naba ira are imwina ao ngaia e a ikoiko ao e a riki bwa te tinetine.

N tabetai ao e a manga iai ae a manga bua araia tabeman man te bwaka mwane. A bon irira te bwaka mwane ao a manga ti bua naba n tain te bwaka mwane teuana.

Ao anne ai manga ririmwiakin te tinetine anne inanon te tai naba ae e rangi ni maan.
Ao aikai I taku bwa tao kanganga aika ti aki aia kantaninga ara aomata, bwa ta oti aki aia bure ara botanaomata.

Ma ti nang kukurei ngkai ti ongo bwa e nang irira ngkai te bwaka mwane are imwina. Ti na bubuti naba ngkana arona bwa tao are bon iai te kanganga ngkana e kakabwakaaki te mwane aei ni katoa namwakaina.

Bwa te tai naba ae teniua te namwakaina e a moanna naba ni maan ibukia ara botanaomata.

Ngkana arona bwa e kona naba n rinanona aei te Tautaeka ana term ae boou aei. Bwa tera ngkana arona bwa e na kona n angaraoi.

Ao riki ngkana arona bwa tao ai angiina ngkai ae a bwaka nakon aia account. Ao tao e na bebete aro nte mwakuri iai. ma tao ngkana arona bwa e na bon iai anga buakana ibukin mwakuriana. Ma ti na bon kawenea bwa teuana naba te bubuti. Bwa bon iai naba ara botanaomata ae e a bubuti bwa e a rangi ni maan teniua naba te namwakaina.

Iai naba ao e reke naba ara tai ni maroro ma tabeman te roronrikirake. Kanga ni moan waakinana ao e reke ara tai ni maroro taeman te roronrikirake. Ao a rangi ni karabwarabwa te roronrikirake ao are a manga kangai. Ti a manga rangirang iai bwa ti a bon aki taneiai n reke inanon baira te mwaiti ae e

rangi ni bubura ae $100 tabun te taara.

Tera ngke arona bwa tao iai teutana te ibuobuoki tao kairan kawaira iroun te Tautaeka. Bwa are ngke ti anganaki a oti a bon anganaki naba.

Ao tao aei naba ti na kawenea bwa tera naba te anga ae e na kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka ta oni buokia te roronrikirake.

Bwa ana kona tao ni kangai ao aei ngkana kam iangoa ami karikirake tao tera. Ao aei kawaimi ao I taku bwa e na kona naba ni buokia. Bwa aei bon aei aia taeka tabeman te roronrikirake. Ao I taku bwa ae iti aki kona ni kakewea.

Ao n tain te bwaka mwane ao I taku bwa karo ngaia naba tabeman ae a tia naba ni kaota tabeaianga. Bwa n taian te bwaka mwane ao e reke bwa te tai n tabeaianga irouia karo.

Bwa a kanga ngkai natira ana oki ni ngai ao tera ae a karaoia ma ana rereke n te kabuanibwai. Ao I taku bwa ti bon bane n ataia bwa e rangi ni korakora n tain te bwaka mwane ao anne bon aia tai naba Bureitiman tao iaon riki Tarawa ikai.

Bwa are e korakora te mwaiti n aomata e boo te ikawaawa. E a boo te kukurei irouia ara roronrikirake. Tera ara anga kanga ni kakaea angan tobwaan te kanganga aei are e a manga reke bwa ai teuana te kakeru iaon abara.
Ao riki karauan nanoia karo, bwa tera te anga ae ana aki iai manga tabeaianga bwa ana oki natia ke ana aki.

Ao ta oti bon ataia naba bwa iai naba te naan waki ta oni kaikoaki, ke tao iai naba aika a kuneaki ni wene n taabo tabeua. Ao aikai tabeua tao kanoan te kukurei n te mwane. Ma tera ana anga te Tautaeka ae e na kona ni ibuobuoki iai. Ao tao e na kona ni karaoa ana kamatebwai iaon tera mwiin te naan bwaka mwane aikai. Ao riki tao ibukia ara roronrikirake, ao I taku bwa e rangi ni korakora tibwangaia.

Ao ti ongo irouia tabeman karo a rawa n reirei bwa bukin are a taku bwa aikoa kainnanoa te reirei bwa are e a bwabwaka aia mwane.

Iai tabeman naba karo a moanna n aki ongo aia taeka ao a rawa ni kan ewenako ibukin naba ae a onimakina ae iai te mwane ae rereke irouia.

Aikai tabeua tabeaianga ae ngaira naba ti tabeaianga iai, bwa tera angan tera te anga ae ti na kona ni buokia iai ara roronrikirake. Bwa ti na buokia bwa ti na kaira kawaia bwa tera aia anga ae ana kona ni kamanenai iai aia mwane aikai. Ao tao tera angan reirei ae ti na kona ni buokia iai bwa e aonga n ae ti bon buokia ni karekea naba aia mwakuri.

Are naake a kainnanoa te reirei I taku bwa iai te anga n te TVET ke te reirei n te KIT. A rawata aia tarena ara roronrikirake, ao I taku bwa ngkana ti ibuobuoki ni boutokaia naba ni karikirakea aia tarena a oni buokia naba n reitia ma taabo aika ana reke aia mwakuri iai, ao ni bon katei aia karikirake bon irouia.

Ao I taku bwa aei ara kantaninga bwa e na kona ni manena riki aia mwane ae e reke inanon baia. Ao aei bon tabeman te roronrikirake ae kanga a kainnanoa naba te itera anne.

Kanga aikai kanoan ara maroro te Tibiika ti rangi n noora riain te kaoti aei ma taekana ibukin te kanganga ae I a tia ni kabwarabwara naba, aei naba aia kanganga ara botanaomata. Ao I taku bwa a maraki taningaia kain te aobiti n te MWYSSA ibukin ririmwakin te form are e a tia n roko irouia ao e aera e a manga akea.

Ao aei teuana te bwai ae ana riai ni manga taraaki bwa ana riai ni kawakinaki raoi te naan forms.

Ao ti ataia bwa ti aki te form ae ti teuana ae e roko n tebongina. Ao ngkana arona bwa te MWYSSA bwa e na kainnanoia riki ana koraki, ao I taku bwa aei te itera ae e na rangi ni boutoka aro nte kainibaire aei, ni kanakoraoia bwa e aoria n ae akea te manga tangitang irouia ara botanaomata. Ao riki ti na kakaea te anga ae ti na buokia bwa ana kona ni uaana raoi kanoan te bwaka mwane aei nakoia ibukin maeuia ao rikirake a oti aikanne kanoan boutokaan te kaoti aei te Tibiika. Ao I taku bwa e bon riai ae e na reke te tai n taai nako ae e na manga karaua n tarai kanoan te waaki, ao ti a tia n noori imwina ao ti ataia bwa tera ae ti kona ni karaoia ibukin kanakoraoan waaki aikai.

Man taeka aikai a oti karabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran n ana kaoti ao ti boutokaia e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n Tia Tei Kaitara ao ngkanne ara tia maroro are imwin ate Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika e a manga reke au tai n taetae n te kaoti aio. E rangi n tokaki nanou ni kan taetae bwa ai au kairaua n tai ae nang bon bunraa nanou iai bwa tao e abwabwaki riki au tai n taetae iai.

Ao tai mamaraki taningaia te Minita ae boou. Ma are aio bon te bubuti eng tao ngkana e kariaia te Minita ao tao ngai naba ngkanne tao I mwakuri naba n te SFU ae e a bon okioki naba nakoiu mai irouia kain au abamwakoro ni katoa tai.

Ti kaitaua te tia tabeka te kaoti eng e a bon boutokaia naba mai moana. Ao I a kaitaua naba te Tautaeka ngkai e kona ni butimwaea ae e na ongora.

E ngae ngke e nako ana kaeka te Minita I bon ti nanokawaki n ana kaeka te Minita are bon ana kabanea ni kaeka. Are e a bon kaota kukureina te Tautaeka ae e aki butimwaea moa te kaoti aio. Ao e koaua e bon kukurei te Tautaeka n tein ana kaeka anne. E a bon aki koaua kee.

E na bon kaota riki tabeaiangana bwa e a okioki te bwai aio. Ma N na moanna irouia te koraki ae ngkai.

Ngkai ae a bon kanakoa naba aia bubuti te koraki are te tina e nang ataa ana bong ni bung natina are e a koro 18 te ririki. Ko aki manga kauringa te tina ke te karo bwa a bon ataia naba ngkai.

Ao e a moanna ni maeka te bwai aio irouia aomata ai bon kanoan maeuia ngkai. Ngaia are a bon kanakoa naba aia bong ni bung natia n te tai are a noria are ataia ngkana e aki reirei, e na reke te mwane nakoina.

Ana mwane teuanne ke neienne e aki roroko naba n taina. E bon teimatoa naba tei bukibuki bwa a bukinaki kain te abamwakoro ao kain te aobiti ikai.

Kain te aobiti ikai kanga I bon tabeaianga n ana kaeka te Minita, are e taku bwa a tia ni karaoa tabeia kain te aobiti, te koaua anne. Bwa are te ti na ngke e a mwananga ao e a bon mwananga naba kan noora ana bong ni bung natiu. Ao e a kaman ataia ao e a nako n tuatua naba bwa e na kanakoaki. Ao te kaeka mai Tarawa ikai akea e tuai roko ikai. Ai taonabara naake a ritaea naba ni moantaai 55 ao ngkanne ataia bwa e nang reke aia mwane. Ao akanne ngkanne ko a bon aki kona ni kewenia riki. Are ngke a nang ritaea ngkekei ao a kanakoi naba aia beba. Ao aio moa ara bwai ni katannako imwain te 60 n ririki ao ti na kaea aio.

A taku naba kain abau bwa e aki reke irouia, e aki reke naba iroura. Te tia mwakuri n te abamwakoro I bon kanakoa ao anne mwiin ara meeri te Tia Tei. Aki kona ni bwaka mwanen te tai aio.

Are ngkana e rimwi ngkai are I kaongoaki bwa ngkana e bon rimwi naba ana bong ni bung ke ana beba te ataei. E ngae ngke e bung n Tebetembwa n te ririki ae nako ma e roko ana beba inanon Aokati te ririki aio e a tauaki naba man Aokati n te ririki aio.

E aki kona ni manga okirikaaki, e tauaki are irouia kain te aobiti bwa bon te koaua bwa are a bon karaoa raoi aia mwakuri kain te aobiti. E

rangi ni katangi nano anne. Anne ae e rangi ni katangi nano ngkai bwa are ngkai te bwai aio ai iria nte maeu.

Ao ngkana a rangi ni kaokioka te rongorongo ae kain te aobiti ae e rangi n tibwa roko iroura n te bong aio.

Ao a bon ataia naba bwa te taetae are a taetae iai e a bwainaki naba ngkanne.

Ao anne te kanganga ae ngaia ae tao reitan are mai moana. Bwa e aki kona n toki te kanganga aio te Tibiika.

Ao kain te aobiti ti aki kona bwa ngkai e a tangiraki bwa are ko karaoia ngkai man te abamwakoro ao e a roko naba mwiina n te aobiti.

Bwa e karau nano riki anne nakon are e nang ibukibuki te aba n te meeri, ao e tia ao a manga karinaki inanona. Ti a manga karinaki inanon te ibukibuki te ASWO e kataia ni kaota mwiin ana bwai are e kanakoa. Ao kain te aobiti e bon aki roko irouia n te tai arei.

Anne ngkanne kanga ti kataan moan kaetakin aio. Ao e rangi ni kakawaki bwa e na aki manga mangaongao. Bwa n te tai are e bon nako iai bwa are bon ana bong ni bung te ataei. E aoria ngkana e rimwi ikai ke tera, ma are e a roko. Bwa are e nang kanga te Tua ngkai e roko n te bong aio, e roko n te namwakaina aio e aoria ngke e koro 18 n te ririki ae nako akea te backpay.

Anne ngkai otau ae ai aron ae ti a tia ni kaongoaki. Ao ai bon aron ngkanne are mai moana n aron ae kataia n taetaekinaki are e aki toki naba n taetaekinna ao nang kabwara au bure riki, ngkai nang kataia riki ni kamataata.

I bon ataia iaon ara abamwakoro kabwara au bure ae n aron ae ataia te Minita ae e bon rangi ni mangaongao, ara bong ni bung are e a bon tibwa bungiaki naba anne. Ao ti na kataia naba ni bubutia naba te Tautaeka. Bwa are e bon kimototo naba te tai are ko kataia ni kanakoa iai te bwai aio ao ko a motika naba roona iai.

Ma are e a tauaki mwiin am taeka are n te tai are ko berita iai bwa e na bwaka $50 te taara, te $150 te taara te mwane n aki mwakuri e a beroro naba te botanaomata.

Ao tao ngkana e aki beroro te botanaomata e na maraki taningam ngkana ko aki kakaraoia, ao e na manga beroroaki mai ikai.

Ngaia are e a reke ami babaire kam a kataia ni kaokia nakon 2020 taina arei.

Ao ngaia kam a kataia ni koreia naba. Bwa eti e rawata ae a tiku iai.

Ao eti naba are kam taekinna e bon rawata aika a teretere bwa buoki n taui mwiin buung a bon aki eti.

A nako n anaaki bokin Beru ao a nakomai ni kaetaki ikai. Ao ti a kaongoaki te rongorongo bwa a na kabureaki te koraki ake a karini bong ni bung.

Bwa a karin bong ni bung n aki akaka. Ao tao nakekei a kataia ni karaoa tabeia n te tai arei. Iai aika karinrin aika a boou ao iai aika karinrin ni kawai. Ao ngaia tao aki ataia are ngkana e a onrake te boki ao e na riai ni manga otanaki te boki teuana.

Anne kanga a mena inanona taan mwakuri n taai akekei. Ngaia are ngkana e reke te maawa teutana ao e a ruranaki naba. E karinaki naba e bungiaki te ataei aio n te bong arei.

E tabuaki are n te Tua ao tera ae ana ataia taan mwakuri bwa kataia ni kabaitia. Bwa e bebete irouia are ana karinna nakon are ana nakon are ana manga otana aia boki ae boou.

Bwa are akanne karaki ae ti a boo ma ngaia ao ti a tuangia. Ao ti kangai kam bon kakoaua bwa e bitaki anne ngkai.

Ngai ngke I nako ni maroro ma kain te aobiti ni bong ni bung. Ti aki kona ni kakoaua te Tia Tei. Ao ngaia kam a kanga naba ni bukinia ara koraki bwa a kamangaongao karinan bong ni bung. Ao tao bon bwaai aika a riki n taai akekei.

Are e bon tiaaina anne I bon kakoaua bon te tia mwakuri ngkoa, akea rabwatana e a tia ni bua.

Are anne bwaai aika ti kaitara ma ngaai, ao are a tauaki ara boki ni bong ni bung.

Ao ni bon etina I kakaae naba araia tabeman ake a uneaki, iai arana te karimoa, te kauoman ao te koraki arei e mwaiti bwa waniman. Ao akea naba ni karokoa manga te kaniiman, te kaonobong ao akea araia naake te naan bina nanona tao aki natinaki. Ao anne teina bwa are tao anne naba nanorooia karo n taai akekei nanoroia. Kam a bon ngae n ongongora e a okioki te Tibiika ao ongora irouia tarira ni katorika. Bwa e rangi ni bwainaki are iroun te Tama ao e aki bua.

Are ngaia e kataia n taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are a okioki nako Mwanoku. Ao e aki bua aei. Ao a tekeraoi bwa are a reke ana beba ni kakoaua te Tama, e a bwainaki are e koaua naba bwa are te bowi bon te bwai teuana.

Ao ai manga te Kaetieti ni kakoaua tera aran te bwai arei te affiliate, kona kakoaua ae bitaki aram. Bwa n are tabetai are e koreaki aram n te bong ni bung bon te ara teuana. Ao

aram are ko bwaina ngkai. Tabeman kaara a bon mwamwaninga. Ti aki rang koaua raoi naba bwa e a kanga naba ni bitaki aran natiu.

Ma I taku bwa arei ngkoa tabeman ai bon akea aia karo ti aki roro ni karaurau bwa tao ai te 50 tabun, a nang nako ni kakaea aia koraki bwa e a kanga n ae araia arei n te bong ni bung ao ngaia bon te ara teuana.

E abwabwaki naba karaoan anne bwa are e bon tangira te rooia bwa e na karaua n rinanona am beba ao e tiainaaki.

Bon anne te bwai teuana ae a roko aikai ao manga te bwai teuana ngkana e nang butimwaeaki n te aobiti ni bong ni bung. N tabetai ma e bon ti tangira naba te bowi bon mai ikai.

Ao tao are kam anga 7 namwakaina e nang abwabwaki anne ao ngai irou e rangi ni kimototo. Bwa are n tabetai e kona n riki te ririki ke teuana tabun te ririki ao a tibwa eti bwaai aikai.

E aoria bwa bon aikanne bwaai aika a riki. Ao e koaua bwa bon iai tabeman aika a bon aki ongotaeka ke tao a mwaninganako aki rangi ni katabei aia iango iai. Ao aio n tokin te tai ao e rawata riki bwaai aika a mangaongao. Ma bwanaaia ngkai aki kairoro a rangi ni bubuti.

E aoria am kainibaire te Tautaeka ma ai bon akea nanoakia natim aikanne. Bwa ti a uringaaba ngkai, ti bon tangiria naba bwa e na koro ara mwane are man Eberi 2020.

Anne bwanaara ae ngai bwanaau ngai ae I kataia ni kakanakoa nakoimi ni bubuti ao n onon bwa I rangi ni bwana buaka. Bwa ka maki rarairia raoi kam a bon aranna bwa e nakomai ni mwamwanai ngkami n te auti aio ke I betani au karaki. I aki, I rangi ni kakataia ni kakaea angan bwanaaia kain au abamwakoro ae e na tangiraoi i taningami ao e na rin raoi inanomi. Ao ti a manga kauiaaki naba n te Kiritimati aio.

Ao I a manga kau ariki te bubuti ma te bwana ni Kiritimati. E uara bon akea ami nanoanga nakoia natimi ak a tia ni mwaninga nako n taai aika nako kam aki kona ni mwannanoia. Bwa are bon ti te kainibaire ti aki te bwai are kanga e na tangira te Auti aio bwa e na kabwatia.

Kam bukinaki ngkai nakon Kabineti ningabong tao te week ae e na roko ao e a reke naba ami reke. Ao bon ti te kainibaire. Ao anne bwanaia natimi ae kam araniia bwa aki kuba a oaki ongotaeka. Eng, iai naati aikanne ao aio ngkanne bwanaaia ae I uotiarake nakoimi.

Bwa ngkana ka maki bwa kam noora te kuna aio e aki toki. Ao e nang bon

iriri naba te kuna aio. N aron are I kataia n taekinna n te moantai kanga e bon riki naba ngkai irouia taan karin araia n taai aikai. Ao e nang boo te ibukibuki imarenaia kain te aobitia.

Ao are ana bon teimatoa naba ni imanono bwa a boou kain ana aobiti. Ao ngkanne tera etina, tao bon ti kakuana ikanne bwa are bon anne are aoriori bwa ti a bwaka, ti a bwaka imwanokan waemi. Anne bwanaan te botanaomata.

Ao ngai I bon ti irianna ni kangai bwa e aki bure aio. Ao n taai aika nako iai mwaane aika a bwaka. A bwaka bon ibukin itera tabeua n aron ngkoa te BKATM Union e bwaka. Irabwii te ririki imwin bwaai ake a riki ao e bwaka.

Ao mwanen Banaba, ngaia tao bon iai, bon irabwi riki te ririki imwin are e riki arei. E a mwaiti riki te ririki, ao e bwaka. Ao kunara aio I tekeraoi ngkana I teimatoa n Tia Tei ao e reke rinanon aio.

Ma ngkana I aki ao e na roko temanna imwiu ao e na reitanako kunau aio te bubuti aio. Bwa bon ti teuana n onoti e aki roota ami kataumwane aio. Ma ti teuana rabwatana ae teuana bwa 4,5 te mirion. E kamaraki anne bwa bon ti teuana te tai.

E raoiroi kam bon babaraaki ao kam ongora naba au karaki bwa e aoria ngkana a kabotu ara karaki. Bwa are aio ai tera riki uarokoan bwanaaia ara koraki. Ara botanaomata ae e na raoiroi iroumi. Ai tera te kainibaire ae kam taku bwa e a rangi ni matoatoa. Ti a bubuti ngkanne am kona ni manga rinanon anne.

A kananoanga kain Beru ao tao ngkana a kairua ao tao a tibanako. I a uota aia kabwara bure, kam a kabwarai ara bure bwa tao ti a rangi n aki ongotaeka bwa ti bon tangiria naba bwa ngkai ti maeu ngkai ao maraki buurora ngkana aki reke ara mwane. Man moan bwakan te mwane anne ngaira ake ana bon riai n reke te mwane iroura arei.

Ao e maraki buurora naba ngaira te roro ae ti nang tibwa karinea ara beba. Ao kam a araniira bwa ti aki karaoa raoi ara beba bwa e rimwi nakon taina. Ao e rangi ni bwainaki are te award mai irouia kain ami aobiti.

Tera ngkana a kona ni kakaeaki angan nikoan aikai. I kaitau n te kaoti aio.

E a nakoimi te Beretitenti, ma te Kauoman ni Beretitenti, ao Minita kain te Kabineti ao bon raou n Tia Tei.

Tera nanon aio te Kiritimati aio ami moan Kiritimati aio ngkai n ami term ae boou. Ami moa Kiritimati tera ami moan bwain tangira ae kam na angania kain abami.

Tera riki taekana ae ti na katamaroa irarikina, irarikin are ti a tia ni kanakoi. Aio bwanaia natimi ake aikoa ongotaeka ae ngaia anne ae kam nanonna. Ngaia are e na bon riai ni iai nikoan te waaki a oti a rangi ni boutoka te kaoti. Kabwarai buren maroro ngkana iai ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ko kan Point of Order. Ngaia iai te Point of Order mai iroum te Tia Tei temanna ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang. Te Tia Tei ko kan Point of Order tera ngkoa am Point of Order.

Hon.Tarakabu Tofinga : Kabwara au bure Hon.Speaker ngkana ko butimwaea te point of order ma bon iai mwanewean te Tia Tei n ana maroro iroun kanga e taekinna te bong ni bung. Kanga I aki mwanewea te bong ni bung n au maroro. I taekina te policy ti aki te kanganga bwa e a set bwa te kanganga e a *clerical* te *clerical error* kanga anne au kabwarabwara.

Ma te bong ni bung tao bon aia kanganga kain Beru, bwa tao a babanga ni kabongana te bong ni bung. Ma I Tabiteuea kanga akea te kanganga, ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa ao ngkanne ara tia maroro are imwina te Minita n te Itoman Hon.Alexander Teabo te Minita I anganiko.

Hon. Alexander Teabo : Ko rabwa te Tibiika ao I kan anga naba au maroro iaon te kaoti ae mwemwe n te tai aei. Ao I karabwa te Tia Tei are e tabekia mai Tabuaeran. E a tia nako ana kaeka te Tautaeka ma are e kaotia te Minita n te MWYSSA.

Ao e koaua te Tia Babaire I a moanna ma tariu ae raou n Tia Tei mai Butaritari n reitira ma kain Butaritari. I ataia bwa a rawata naba aika a kainnanoa kanoan te kaoti aei. Te kamauri moa n te bwakantaai kam na bane moa ni Mauri.

E koaua te SFU te Tia Babaire bon teuana ana nonori te Tautaeka aio are e noria bwa e na kona ni karekea angan te roro are 18 nakon 19 te Tia Babaire. Are e aki reke aia mwakuri n anganna teutana te kona ni kakammwakuri te Tia Babaire, n reita are e na kona ni karaoia te Tia Babaire, ngkai e tuai reke ana mwakuri te Tia Babaire.

Oin te kantaninga te Tia Babaire bwa aio teuana te taratara ae ti noria bwa te bwai ae te mwane te Tia Babaire. Kabonganaan te mwane a bon riai n

rabakau ara botanaomata te Tia Babaire.

Te aba are a moantaai n rabakau kabonganan te mwane irouia roro aikai ke ana botanaomata te aba ae e na moantaai n rikirake.

Ngke ti kabwaka te mwane aei ao e rangi ni korakora ngureakinana. Bwa te mwane n aoriori te mwane n raa te Tia Babaire.

Ma bon oin te kantaninga te Tia Babaire bwa are e na karokoaki inanon bain te roronrikirake te aro are e na kona n reke inanon baina bwa e na kona n reke ana kakammwakuri ae te aekaki ni mwaiti anne te Tia Babaire.

Ao e na kona n ataia bwa ngaia iai te mwane ae te game changer te Tia Babaire. Ao anne taraana te Tia Babaire.

Ao e koaua e rangi ni korakora aron noran bonganan te mwane aio te Tia Babaire. Iai aika a kabongana buaka ao iai aika a kabongana raoi.

Ma tao e rangi ni mwaiti riki aika a kabongana buaka. Taekana n abau are i meang e arana bwa te back bing bwa are ngkana e bwaka ao e a bane naba e a bing naba. Ma bon iai ara hope te Tia Babaire bwa one day. Bwa ngkana e bwabwaka i baim te mwane ni katoa tai, ao ko nang moanna n rabakau ni kina aron kakammwakurin te mwane.

Ao ara kantaninga bwa ara botanaomata ae a kakawaki n te tai aei riki ara roronrikirake n te tai aei. Ngkana a teimatoa n noora aron bwabwakan te mwane aei ao n taraia bwa te bwai ae a riai ni kabongana raoi. Ara kantaninga bwa anne bon te kaubwain teuana ao te rikirake teuana ae e na reke nakoia kain abara ae Kiribati.

Te Tia Babaire te kaoti ae iti bon raraoma iai te Tia Babaire bwa are koaua are e rangi n rawata aron moan karaoan te aekaki ni bwaka mwane aei te Tia Babaire iroun te Tautaeka.

E bwaka ni 2020 te Tia Babaire, ao te bwai ae karaoaki te Tia Babaire, aomata aika a mena iaan te bwaka mwane aei man 18 te ririki. Aomata aika a bon ataibwai te Tia Babaire. Iai bwaai ke kainibaire ake a kaweneaki nakoia ao aikai bwaai aika ana karaoaki bwa otara, bwa are nkgana e wene bwaai aikai te Tia Babaire.

Roro aikai a bane n atai bwaai aika ana karaoaki inanon te policy ke bwaai ake kainibaire ake a kaweneaki te Tia Babaire.

A riai n ota iai ao ngaia are a kabwaka te mwane aei ao ngaia e taekinna te Minita bwa e aranaki

bwa te back pay bwa e bon angan te Tautaeka te tai, ni moan karaoana. Bwa are koaua ni moan karaoana e kona ni iai te aki ota raoi iai ngke e moan waakinaki.

Ngaia are e anga te tai. Ao te moan katoa update are anganaki e aki naba tia iai. Ao manga boo te extension te Tia Babaire e a manga waaki nako naba nakon arei. Ao kaururingaki bwaai akanne aika kam na karekei.

N te aro ao te kantaninga bwa kain nakeke kain are man te tai are e moan bwaka iai te mwane arei ao naake a riai ni karokoi aia tai bwa a reke iaan te policy arei ke a qualify naba irouia te mwane arei e a reke irouia te ware arei. Ana kona ni biriakini aroia man te period arei te Tia Babaire.

Ao ngaia are iai rabwataia iaon te abmwakoro. Ao e koaua are e bon rangi rababaua abara aio ao e uamaenako te Tia Babaire. Ao ngaia bon anne teuana bukina are e ana te Tautaeka are iroura e bon taku bwa e na kataaki ni biriakinaki.

Ao e koaua iai naba irouia taan mwakuri akana iaon aba te Tia Babaire. I rangi ni karabwa raou n Tia Tei bwa bon ngaia temanna ae e rangi ni biriakina bwain ara abamwakoro ae Butaritari te Tia Babaire e ngae n urarake ao ni karokoa tokina e bon mwaing nako ara tia mwakuri.

Bwa are ti a kataia ni katiaa aron biriakinan aia bwai kain abara riki raou n Tia Tei. Ao ni karokoa te bong aei ao I ataia bwa e rangi ni mwaiti ae karaoia ibukia kain Butaritari iaon aio te Tia Babaire. Ao I taku bwa anne te bwai ae I taku bwa te bwai ae ngureakinaki n te tai bwa e tangiria bwa tao nanona te kaoti aei bwa naake a late ke a rimwi ni karina aia form nakon te tao te date arei. Ae tao ngaia ae a rangi n raa.

Bwa ngke e reke te ka stop date arei ao ngkoe are ko nang ataia bwa ko nang 18 am ririki e na koro n te tai arei, ko nang riai n aki manga iangoia bwa ngkana e nang bon koro 18 am ririki an biriakina arom bwa iai te mwane ae e na reke iroum.

Bwa ngkana ko bon tangiria bwa e na bon reke iroum te mwane arei bon ngkoe a kona nako ni karaoa am bwai. Kona biriakinna ao I kakoaua bwa e rawata aika a biriakina anne riki nakoimi Taan Tei.

Ma e koaua bwa iai bwaai aika a kona n riki taian angabuaka aika a kona n riki te Tia Babaire. Ma aio te policy te Tia Babaire.

Te bwai ae ti kona ni karaoia n aron ae ti kakaraoa buokaia ara botanaomata tina bon ti kona n justify. Bwa why, ke aera e riki aei.

Ke tao ti a uotia ni karaoi bwaai ao anne ae kona bon nako ao ti aki te tua te bwai aei bwa te policy.

Are ko kona n explain nakoia nakon te Auti aei aio I ataia bwa e koaua. Ao e riai n tuangaki irouia kain te aobiti ao e ngaa ana reta anne te Kiraaka ni bon proved bwa a tia ni karaoa aio. Ngaia are ko a bon tia ni kanakoa te form aei ao e aki roko inanon baia. Ngaia ti a bubuti amir eta karaoa aio.

E aoria bwa I rangi ni kaitau bwa irouia kain te MWYSSA bwa ko nakoia ao ko ongora bwa tera raoi te bwai ae kainnanoaki irouia am ara ake ko roko ma ngaia akekei.

Ao ko ataa naba te bwai ae riki ao ko kataia ni kateiteia rikaaki ni kataia ni iangoia bwa kona manga justify bwa e bon karaoaki te bwai arei n te tai arei ke e aki. Ma anne n aron ae I taekinna ti aki te tua aio bwa te policy. Bwa ngkana kam bon kona n taraia bwa e riai, iai kakoauana bwa ao ngkanne ana bon kona ni karaoa anne te Tia Babaire.

Ngaia are bon totokoan te kaoti aei bwa ti aki tangiria bwa tinang kaunga te rimwi. Ti nang kaunga ara botanaomata n ririmwi karaoakin te bwai aei. N aron a I taekinna ti teimatoa bwa n aron ae taekinna te MWYSSA iai araia ngkai. Bwa te bwai ae riki a manga mwainging ara botanaomata. Ao ngke a manga mwaing ao e a manga aki reke aia mwane teuana.

Ao tao e na karaoaki manga tera anne e na riai n rinanoaki raoi naba. Bwa e ngaa te tabo ae e na kabwakaaki aia mwane aomata aikai a nang aki mwainging a nang bon kakanakoaki naba nakon te tabo arei ke tera.

Bwa e ririki naba aio ngkana a mwainging ara botanaomata aikai. Bwa are ko mena ikai ko a manga mena n are ikekei. Ngaia are tokina ngke e a boo te bwaka mwane ko aki ooa tain te bwaka mwane.

Ao anne bwaai aika ana kona ni mangaongao iai te system ke tao tera te aekaki ni waaki aei e kona n reke ae e kona n aki manga reke iroum bwa are ko bita nnem are ko mena iai.

Ngaia are te bwai ae tina karaua raoi n taraia te Tia Babaire. Ma te bwai ae ti aki kaunga n taekan te bwai aei bwa e na kaunga te ririmwi. Ao anne ae ti aki tangiria bwa ti a riai ni waakirake.

Ti a riai te ririki ae 18 ni waerake a ota. Ataa te bwai ae ana karaoia ngkana ataia bwa a nang roko n te ririki aei ae nang reke te mwane aei irouia ao ana ataa te bwai ae ana karaoia. Ana ataa bwaai aika ana riai ni karaoi ao ana biriakina aroia bwa e aonga n ae a rin n te system ao

e bwabwaka aia mwane. Ao anne ngkana ko rin ao ko a kona ni uneneakina am mwane ngkanne.

Ngaia are tina bon teimatoa e koaua ae ngkana iai ae bon tuai bwaka aia mwane n te tai aei n aron ae bon taekinna te MWYSSA. Ao ngaira naba are ti biriakina aroia n te tai aei. Ae ti kataia naba n justify nakon te MWYSSA e aera e tuai man nako ara arara aikai nako ikekei.

Ngaia are te kaoti ke te bwaka mwane aei n aron ae I taekinna e bon rangi ni bongana te Tia Babaire ao tina bubuti bwa ana bane ni keiaki ara botanaomata ni kataia n ataia bwa tera tibwangaia.

Ngkana ko bon ataia bwa tera te aekaki ni benefit aei e na reke iroum ao kona ataia bwa e na kanga n reke iroum. Ao anne ngkanne tibwangam ae kona kamatebwaia ao waekoa ni karaoia bwa n te aro ae e na waekoa n reke ao kona n reke iroum te benefit aei.

Ngaia are bon te kaunga nano nakoia ara botaomata. Ao riki n aron ae I taekinna te mwane aei bon te moan te bongana. Ti bon karaoa aio te Tia Babaire, e aera ka maki anganaki n aron mwanen te mwenga.

Bwa kabwarabwarana iroura e kangai, bwa ngkana ti anganiira ara react ao kanga ti anga bwa ara reirei ni kauring ibukin te mwane. Tera ngkai ae e a karaoia te Tautaeka aio, ti a manga kakaea aia mwakuri ataei aikai itinaniku.

Bwa aron are ngkana e reke te SFU aei bwa kanga te kaunga nano naba nakon te Tautaeka bwa e na kawaeko ni karawataia ni kamwanangaia ara roronrikirake nako ni mwakuri itinaniku.

N te aro bwa e na kona ni kerikaaki te kabanemwane are te SFU. Ngkana ti taraa te mwane n te mwenge te Tia Babaire ao ti kangai nakoia. Ao ngkana e kabwaaki te mwane n mwenga ao kam nang kaungaia ara roronrikirake bwa a nang aki nak oni kakamwakuri, bane moa iein katea ami auti, e a bwaka naba mwanen mwengam ao e rawata nab ate maeka ae kateaki.

Ao anne ana impact n aron ae taekinaki tera buakakan te SFU ao ti anganaki te roronrikirake. Bwa ngaira ti kangai iai raoiroina iroura bwa ti kona ni kangai, ana reirei aron kabonganakin te mwane bon ngaia. Ao ngkana a rabakau ni kabongana te mwane ao ana bon anne te botanaomata ae e na karikirakea Kiribati.

Ao e na kanga n reke anne, e na bwabwaka ni katoa n aekakin ae ti kakaraoia n te tai aei. Ao iai norakin ae iai ngkai aika a rabakau ni kabongana te mwane ara roro aika a rikirake.

Iai aika ti noria bwa a manga karekare, ti a karekare bwa tia kabooa moa bwa e aonga n reke au bwai arei. Ti a kareiko moa ngkai n ara SFU ti a manga kareiko. Ao anne aekakin bwaai aika ti kona n noria ae kanga e a moanna naba n rabakau ara roronrirake ae a moanna ni karaoa te aekaki ni waaki ni kabongana te mwane ae te game changer te Tia Babaire.

Ngaia are anne teuana raoiroina ao n aron ae I taekinna e kuri anganiia riki ataei ara roronrikirake te kona ni kakammwakuri. Bwa ana kakammwakuri riki n aki iangoa taekan te kan iein ao te kateaki te auti ma abara ae limited te land. Bwa te household are ti taneiai bwa iraua. Tao ti 700 tabun ao tao e nang te ngaa tabun te household ae e nang tei iaon ara abamwakoro.

Ngaia are anne I taku bwa anne ti teimatoa n taku bwa te mwane aei iai bonganana iroura te Tia Babaire iai bongana irouia ara roronrikirake. Ma e koaua bwa te policy n aron ae ti taekinna e bon kona n rinanon te policy te Tia Babaire ma te bwai ae ti aki rangi ni butimwaia iai. Bwa butimwaean te rimwi ae ngaia te rimwi ae ngaia anne. Ao ti aki tangira te rimwi n te roro n taai aikai. Bwa are aio te mwane ae ti tangiria bwa ngkana ti tangiria n taina bwa e nab waka ao tina ataa naba tibwangara ngaira ake tina karekea te mwane aei are ana mwane te botanaomata. Tina kaea te tai are tina riai ni kaea are tunagia te benefit aei.

Anne kanga ti taraan te kaoti aei iroura bwa e aki rangi n angaraoi are tina kaunga aron ririmwia ara botanaomata n riinga te bwai ae te kabwaia ae e na reke nakoia are te benefit are e karekea te Tautaeka n aron are e karekea. Ao man taeka tabeua aei te Tia Babaire. Ti a karautaeka nakon te kaoti aei bwa ti a totokoia te Tia Babaire. E rabwa.

iika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e reke naba au tai ni maroro n te kaoti ae e rangi ni kaineti ma ara botanaomata ni kabane are Taan Tei ake ti a bane n tekateka n Auti n Tei aio.

I a karabwa te tia tabeka te kaoti ao I bon wareka te kaoti ao e rangi n raoiroi bwa bon uoua iterana. Bwa e bon kataia ni bubuti nakoia naake a bon tinetine aia mwane. Bwa tao e bon mangao aron kabwakakina ke akea ngaia, ke tao e raai nakon taabo tabeua are e taku bwa e butia iai te Tautaeka are te MWYSSA aia kairua taan mwakuri bwa a riai ni karaoaki ao ni buokaki.

Ao iterana teuana are tao e kanga e kuri ni matoa n aron ana kaeka te Tautaeka are naake e a bon bwaka aia mwane. Are e tuai tabwanin are e riai n reke irouia are a bane n reke irouia kain Kiribati are a bane ni buokaki iai ni kabane are e reke te rebwerebwe, are e bon mwaiti ni bwaka.

Bwa are e a kaman *effective* ao e a bwaka ao ngaia are a bane n reke aia mwane are a kona ni bobwai iai. Ao e kantangi nano ngkanne bwa are a bon noora ae a tia n reke aroia tabeman ao ngaia are tao bon iai bukina.

Ma tao e bon riai ni matata tao ngaira Taan Tei ake ti mwakuri ma ara botanaomata inanon tain moan bwakan te bwai aio. Ao ko bon noora kainnanoia naba ara botanaomata ao kainnanoia n ikan karekea te mwane aio.

Bwa akea ae kainnanoia. Ti ngkana bon te aomata ae e aki kan ana te mwane are e bwaka ao e a bon aki ota. Ma a bon mwaiti aomata ake a bon nak oni butia aia koraki ake a mwakuri ikai bwa ana buokia. A butia Taan Tei bwa ana buokia.

Ngaia are kanga tao anne ae ti a boutoka te kaoti iai are buokakia naake kanga a bon tia rangi ni kabanea aia kona ao e aki reke are e na bon riai n reke irouia nakoia are e a bane n tia n reke irouia kain Kiribati.

Ao tao bon te titiraki bwa e aki rangi ni matata naba n ongongora ana taeka te Tautaeka. Bwa iraua raoi te naan cases aika inanon baina. Are a bon ti bubuti katabwaninan reken aia mwane.

Bwa are uoua te mena bwa iai are te naan cases aika te naan tinetine. Ao iraman raoi ngkai ke tao irabubua ke tao irangaun ke tao iraua te ngaa are a bon ti bubuti bwa e na kabwaninaki are e riai n reke irouia bwa are e a reke irouia n aron ae taekinaki.

Bwa are ngkana ko a karaoa ngkai am form ao e a bwaka. Ao ngkana e aki bwaka ngkai ao e a bwaka n are imwina. E a continue ngkai ni karekea. Ma tao te titiraki are tao e kataia kanga ni kotekoteia te tia tabeka te kaoti ae ti boutokaia. Bwa tao bon aomata ngkanne ake a bubuti bwa are e bon rimwi aia form bwa ti akin anoia ngke a karimwia.

Ma bon te kanganga bwa are n te tai arei ko bon ataia e a bon boo te katei rain. Te katei rain n te tab oni bung. Te katei rain n te tabo ni moan bowi ma are e a bon rawata te kakatei rain.

Ngaia are n tabetai e a bon riaon naba aia kona ara koraki. Ma ngai taraana irou ma e koaua tao e a rangi

ni kanganga. Ngaia are ti kan ataa raoi are e na manga reke ana tai tao e kona tao e a manga reke ana tai teuana te Minita.

Bwa iraman raoi bwa koraki ake a kaineti aia case ma nakekei a bon ti tangira kabomwian aia mwane.

Ao I taku bwa ti aki te kanganga te rimwi. Bwa are e a raoiroi ana system tera arei te MWYSSA ao aomata naba are a bane n atai kawaia. E a rangi ni kai reke ngkai ao iai ngkai te case ae te rimwi ke akea bwa are a bon bane kanga n ataa tibwangaia aomata. Ao ara Taan Tei naba a bon rangi ni ibuobuoki. Bwa inanon 4 te ririki ao aio bon teuana tabera ibuakon tabera are ti kaokoroi ibukin ara botanaomata ibukin buokakia ara botanaomata ibukin kanoakin aia form, ao karekean aia bong ni bung aia raa kee.

Bwa ngkana te mwaiti ae e rangi ni buburakaei ao tao aei taraana n aron tao te naan taetae tao e a manga nang philosophy nakon te Tautaeka ae iraki nanon aio.

Ngaia tao e bon kakawaki ae ti na ataia naba bwa ti kariaa tao ti 200 tabun are ao ko a kamwaitia naba ma 600 n te ririki bwa are e a tibwa roko te ririki are e koaua are e taekinaki are 2000 ao n tokin te mena arei are 2021 are e effective.

Ngaia are I taku bwa anne buokan te bubuti bwa are I taku bwa eti ngkana e a bon rangi ni kanganga kakaean mwiin te form arei.

Are ngkana e a tibwa reke am bong ni bung tao n te ririki 2024 ao e process ao e a bwaka am mwane ngkanne are man te tai are ko nikiria iai ma e bon kaman roko am ririki tao man 2020, imwain are e effective te mena arei.

Ma are ngkanne e a karautaeka te Tautaeka ke te MWYSSA are iai te profit are aki uneaki, ma are ti aki nanou, ma are I rangi n ikan karekea n aron ae a tian aba ni karekea te koraki. Are ngaia are a bon bane ni kabuai ara beba aikai. Ao ngkai e aki kona ni koro boon te rebwerebwe ngkai bwa e reke n te tai arei bwa are e bon mwaiti bwa are e reke te *backpay*. Are e bwaka teuana te ririki imwin.

Ngaia are e taetaekinaki are e reke te rebwerebwe ngaia are ngkana e reke iroura ao e a manga reke naba ara tai ni kabooi ara rebwerebwe n aroia naake a tia ni kabooi aia bwai.

Ngaia are ngai taraana irou ti ngkana e men ate recording n te bwaka mwane. Bwa are uoua te bwai ikai bwa ngkana e a establish te fact bwa e a roko te bong ni bung bwa ngaia bon teuaio e bungiaki imwain are effective te mena aio ko a kakoaua ngkanne bwa e a riai n reke irouna.

Ma are e tukia te policy bwa are bukina bwa e a rimwi.

Ma ngkana bon iai te naan recording tao te return are kam kakoaua bwa e bon aki bwabwaka. Bwa akea arara man te tai bwa tao ti tera raoi te issue ae e na totokoia. Tao ti te issue tao e bon bure bwa ngaia e a bon kaman reke irouna.

Kanga anne taraana irou I taku bwa tao ti aki te bwai ae e rangi ni buburakaei karaoana. Tao ti ngkana e rangi ni buburakaei te cost, ma tao ngkana te kaoti ao e a tao bon taben te Tautaeka ao e kaokaki nab ate Tautaeka aio bwa e na kakoroi naba kanoan ana motinnano.

Ao tao irarikina are bon ami policy tao ni bon term ae nako ae boou are e a manga boou ami waaki ngkana kam bitia teutana ibukia te botanaomata. Are e taetaekinaki are ti aki te tua ibukin te tua ma are bon te tua ibukin buokaia aomata.

Ao te kantaninga bwa ti aki ami policy naba aio ti aki te policy ibukin ae kamanoaia taan mwakuri bwa ana aki kua ni mwakuri te policy naba ibukia te botanaomata.

Ngaia are bon te bwanaa kanga ni buoka bwa are e bon riai ao aomata ake a bon ongora naba. Kanga e bon reke are e aki fair a tuoaki n te policy ao e bon kona ni karaoaki.

Bwa e a confirm te bong ni bung bwa ngaia e a bon kaman koro 18 am ririki imwain are e karaoaki te bwaka mwane. Ao e aera ngkanne ngke e aki reke iroum ao ngaia ibukina bwa te Tautaeka ibukin are e rimwi. Ao are ti bane n ataia bwa akea ae e kana ki reke ana mwane.

Ao I taku bwa n taai aikai ao a rangi n ataia akea ngkai tao e na akea te late. Ngaia kanga I aki naba rangi ni boraoi are ngkana I karaoia ti a kakaunga te late. Bwa bon akea ae kan late ni karekea ana mwakuri. A bon bane n tangira te mwane ara botanaomata are e a kona n ang ate Tautaeka n te tai aio.

Ao ti buokan te mena are te bwaka mwane, iai te bwai ae ti nonoria are e bon rangi ni kanganga naba aron karekean te mwane bwa are ko tei n te rain. E rangi ni kakua naba aron ao te bwai ae kanga a nonoria ara koraki ke ara botanaomata. Bwa are a tei man te rain man te aoa 9 bwa are kaean te bwaka mwane.

Ao a roko iroun te tia kabwaka te mwane tao 5 te aoa ko a bon kua ao a bon tuangaki bwa iai am kanganga. Ao angina ao te bubuti nakon te Minita n te MWYSSA ao te Finance are a kakaraoa te bwakamwane.

Bwa are aki katoa bong are e rangi n aki kona ni karaoaki. Bwa are ti teuana tao n teniua te namwakaina. Ao n tabetai ao ko a roko ao ko nang

ana am mwane ao akea aram ao ko a kan kaetia ao akea taan bwaka mwane. Ti aki tabera kaetana bwa ti ngaira taan bwaka mwane.

Kam a reitaki ma kain te aobiti. Ma tao bon ti katamaroa te bwaka mwane bwa are ngkana e na boo te bwaka mwane ao bon te bubuti nakoia kain te MWYSSA.

Ngkana tao te weekend ngke e bae ni mwakuri riki naake tabeia bwa ana kona. Bwa iai tabeman ngke a roko n te KNYC taben te aobiti. Are ngkai n tabetai e kona ni bwaka n te weekend, ao manga iai te kanganga ko a manga taninga te moaningabong. Ao e un nanom bwa are e bong am bong ni kateirain ao ko oki ma akea am mwane.

Ao are e tauraoi am commitment ko nang nako ni kabwarai am tarau n te titoa ke tera ko a karabarabako mai irouia taan bwaibwai n te titoa. Bwa are a roko ao e aki reke am mwane.

Ao aio e kakawaki ae e reke maroroakinana ao ti ataia bwa bon te payment ae e buburakaei ae e a tibwa karaoia te Tautaeka. Ara bubuti ao ngai temanna ae I bubuti ngkoa n taian te budget nakon te Minita ae karineaki n te MWYSSA ni kawai are a bon tau ana staff, kai e nang bwaka te payment.

Ao ngkana ko roko naba n te mena ao tao bon ti uoman aika a buobuokiko. Ma tao e raoiroi gkai bwa are a tauaki mwiina n te database ma tera.

Ma e bon ti kona n riki ni kanakoraoan te bwaka mwane. Bwa a kaawa ara botanaomata ao iai tabeman a rianna ao e bon raroa aia tabo tao riki n ana keiti South Tarawa.

Ngkana e bwaka te mwane i Taeaoraereke ao a rianna kain kaawa tao mai ia n nako ni kaea. Ao n tokin te tai ao e aki reke aia mwane. Ao te bwai ni bon tokin te tai ngkana ko a nako ni kaetia n taian te mwakuri ao e rangi ni kai eti. Ma are e aki eti n te tai arei bwa are akea naake tabeia bwa aki mwakuri.

Are bon te bwai ae e kam na bon buokia te botanaomata iai ngkana iai te naan associated lost are e na improved aron te payment. Ao bukin tera e na aki tauraoi ni butimwaia te Tautaeka.

Ngaia are tao anne bukina ao I boutoka te kaoti ao ara kantaninga bwa te Minita ma ana taan koroboki. I bon kataia n noora akana a kona n tia n roron aron are e a tia n taekinaki. N aekakiu naba ngai ngkoa e bon rarawata au kaoti au titiraki.

Ao e koaua iai ngkoa ana taeka te Minita ni kawai ae e kangai, a bon taraaki ake a genuine ao ti ota n

anne. Ma ngkana a bon kona n reke ma kam bon ti aki kabwaka ibukin te policy. I taku bwa anne ai bon te kakaewenako ni manga taraia bwa tao e bon tuai tauraoi aia beba kain te MWYSSA.

Ni kaotia bwa aio te cost ibukia nakekei. Ao tao ti kariaa ao e aki koro 200 te mwaiti bwa e tangira kabwaninan aia ara. E rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika :Ko rabwa te Tia Tei ngkanne au tia maroro are imwina Te Minita ibukin te Tua Hon.Martin Moreti I anganiko te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ao e tau e rabwa te Tibiika ngkai ko kona nab ani karekea au tai ni maroro n te kaoti ae e a tia n tabekaki imatara n te tai aio.

Ao I a rimoa ni kaitaua te tia tabeka te kaoti. Bwa are e koaua are e a manga bon tibwa boou. Ao naake mai imwaina are a bon tian aba n tabetabekia ngaia ngkai I a manga kataia n tabekia.

Ao tao otau ae memere te Tia Babaire n te kaoti aio ngkai. E titebo e kataia ni kaokarikaaki are kanga te backpay are ti bon aranna ngkoa bwa te backpay are 2020 n Tianuare.

Kanga I taku bwa a tinetine ke ta arrears ake kanga imwin taai aikai I taku bwa are bon iai kawaina ngkai e a riaon e a roll on te bwaka mwane are imwina. Tao naake e aki reke aia tai imwina I taku bwa anne akea te kanganga iai.

Ma I taku bwa e boboto ke e anaaki te kaoti aio bwa te bubuti ngkana e a manga okirikaaki are ni kawai. Naake kanga te naan forms ake a late, n aron te deadline ke tao te update are aongkoa 2021 Maati Tarawa ao 2021 are Eberi kain te outer island.

Ao bon aron are e a tia ni kabwarabwara te Minita n aron ana kaeka are e tabenna ngkai n te tai aio.

I kan katurua riki ao e kakawaki bwa e na mataata. I katurua riki bwa ni 2020 ao ti kauka te form inanon taai akana Aokati, Tebetembwa. Ao ngkana ti taraa te tai anne n te maan anne ni karokoa te ririki are imwina. Maati ao Eberi 7 nakon 8 te namwakaina. Ai bon tera ngkanne te bwai ae ti nang kona n taekinna ikanne. Tera riki te bwai ae ti nang kona ni kabwarabwara.

Bwa ngkana teuana te namwakaina ae 4 te wiiki e koaua e na aki kona n tia te bong ni bung. Tao ngkana uoua te namwakaina e aki naba kona n tia. Kanga bon te titiraki ni iraorao nakoira bwa are aio ngkai ti a kataia ni manga kauta ke ni kauka te bwai ae e a tia ni kainaki.

Ae ngai I taku bwa e a tia ni kaeka te Minita are tabena man ana itera te Tautaeka ae ti aki noora riaina.

Bwa te bwai ae e a tia ao ti nang manga keniia maate ake a tia ni mate wa ti na manga moan kaukia. Ni manga kamaeuia bwa aio kanga e anaaki n te kaoti.

Ma e kakawaki bwa ti na taraa moa te naan rongorongo tia tao kamatebwaia bwa e kanga aron te bwai aio mai moana.

Bwa e uki ni kangai ao e toki ni ngai ao maan raa? Bwa I taku bwa anne te bwai ae kakawaki ao ngkana ti ataia raoi bwa maan raa. Ao ti kona naba ni kataunaara aron karekean tao bwaia tabeua ake e kainnanoaki, ibukin kanga te naan booma ni bubuti aio.

Ao n aron are I a bon tia n taetaekinna I taku bwa a bane au mwanewe n taai are e nako ni kabwarabwara. Te mwanewe n nuuka, te mwanewe ta oni maiaki teutana ao tao ni meang teutana.

Ma e kamimi bwa e teimatoa man tuai man rau te nano. Ao e tau te Tia Babaire bwa ngke ti moan waaki e aonga n ae ti a manga bwa ngkana ko apply te form n te tai arei 2020. Ao naake 2021 are a ooa Eberi e backpay anne.

Iai maroro ae taekinaki ae kangai ngkana ti a manga apply tao inanon te ririki aio ae tao inanon Maati. Ao ngaia e koro inanon Tianuare. Ao e aki kona n okirikaaki.

I kukurei n taekinna bwa e aonga nab ani matata bwa te bwai ae I mwakuri ma au koraki n taai aika nako naake a late ao ti a tia ni karautaeka nakoia.

Ti a kangai kanga ti a bon aki noora riaina bwa e a rangi n abwabwaki e a bon kan reke te ririki.

Ao ngkana e a kan reke te ririki ao au kantaninga bwa kanga ai bon akea nanomi tao n te moantai. Ma ngke kam a manga ongo bwa e a rangi ni mwaiti tao bwaai aika a reke nakoia tabeman ao aei te bwai ae bon real te bwai arei.

Ao I bon kona naba n taekinna te Tia Babaire ae bon iai naba ae I ongo n titirakinau irouia au botanaomata ae kangai, e tuangira ten naewa bwa e na koaua ami motinnano ae aekakina arei.

Kanga kam nang kamiia te aba n ami motinnako bwa e na bon *happen* ngke kam na bon ti kataia ni *grab* te kain tekateka. Anne I aki kan taekina aran anne.

Ao ngai I kangai are e mena irou te bwai anne I a kamatebwaia ma au koraki ao N na uotarake au beba. Ao

tera mwiina ao ti a noria n tain. E mwaiti kanganga te Tia Babaire ae ti noria n taai akekei.

E aki tau ana mwane te Bangke bwa e aki kantaningaia. Tao e taku naba bwa ti manikangare. E kawarai te Manatia n te Bank ao kanga e a manga tuangai bwa tera ae N na karaoia. Ao I karautaeka ao I kangai ti nang riai ni waaki. E a boo te tai e kakawaki bwa e na tia te bwai aio bwa aio ae ti a tia n taekinna nakoia ara botanaomata. Ao ti a tia ni commit bwa e na riai ni waaki.

Ao tera ae ti karaoia te Tia Babaire, ti a kataia ni pay kanga tabeman imwin tabeman. Kam bon uringa taai akanne.

Ngaia are kanga iroura ti aki noora riain ae e na manga tabekaki bwa te kaoti n te tai aio. Bwa e nang manga moan okiraki 2020. Bwa are ngkai e titebo ngkai ti nang manga taetae n 2020 bwa are Tianuare te backpay ae ti aranna n te tai arei ae 2020 Tianuare nakon December.

Ao ti angania naba aia tai te koraki bwa e aoria teniua riki te namwakaina. Ngkami kain buuki bwa kam raroa 4, bwa are March ngkami kain Tarawa, ao 3 riki te namwakaina kain Tarawa ao ti kona riki n angani ngkami ami tai ao kabaitia bwa ti a kona nab ani manga kaoka te backpay arei man Tianuare 2020 nakon March nakon 2021 ni March.

Ao ai aroia naba kain buuki, 2020 n Tianuare nakon 2021 n Eberi. Ti rangi ni patient nakoia ara botanaomata. E na bon riai n ataia taan maroro n te tai aio ake tao a teimatoa tao n nanokawaki. Bwa a tia n tobwaaki ara botanaomata n te tai ae e rangi ni maan.

Ngke ti katokai n December ao ti a manga ang ariki ara tai ni Maati ibukia ngkami kain Tarawa. Ao tao e a bon aki make sense ae kam a bon taowae ma te bong ni bung. Kam bon mena iaon Tarawa ao ngaia kam kainnanoa iraua te namwakaina, ae bon kaan bwii te namwakaina.

Ao tera ae ti karaoia ae ti karaoia n ara babaire te Kabineti n te tai arei ma e aoria anganiia kain buuki te extend teuana riki te namwakaina.

Bwa are koaua bwa are n tabetai iai te kanganga. Bwa are tao a raroa riki bwa tao e raroa te process bwa tao ngaia ana bowi moa ikekei ao e a manga rin nakon te MOJ.

Ma te bwai ae kakawaki ae e na matata nakoia ara botanaomata. Bwa e na riai n teretere maanin te tai are e a tia ni kataia te Tautaeka aio n tobwaia ake a rimwi aia forms. Anne I taku bwa e na riai n okiria anne.

Ao akea ae kanga e tibwarereaki te Tia Babaire. Akea ae kanga tao e na

ribaaki bwa e na reke irouna. E bon rangi ni bubura nanora ni iangoia bwa ana bane n reke irouia.
Ma tao bon te issue n aron ae ti ataia bwa are ti taraa te naan tinetine tao ti 10% ke 20% are e aki reke irouia. Ao tao bon nakanne naba ake a bon aki naba nano n te Tautaeka n te tai arei.

Are tao a bon aki koaua raoi ao tao anne raoi bon bukina. Ao tera ngaira ae ti nang karaoia ngaira taan tobwa. Ngke ti a tia ni kataia ni iangoia bwa e nang riai n reke irouia ma a bon rawa.

Bwa are te system e aki automatic ma are kona bon roko n ana form ao ko kanoaia ao ko karinna.

Ngkana e aki bwabwaka am backpay ke e rereke am mwane irouia. Ao I a tia n advice au koraki n te tai arei bwa ana aki taraa te form filling ma ana taraa te date are e submitted iai, te date are a issue iai.

Ngaia are e kona ni issue ao a apply n te tai arei bwa inanon tao Tianuare ao e a tibwa through inanon tao Turai e na oki inanon Tianuare.

Bwa are e a bon submitted inanon Tianuare ma e kona n are tao e a karinaki tao e misplace aia forms ke tao tera. Ao ti te bwai ae kamatoa nakoia ara koraki n te tai arei bwa bon anne ana babaire te Tautaeka n Tobwa. Are bon te tai are ko submitted aio bon ibukia ake kanga e a continue kee.

Ngaia are kanga I nanokawaki te Tia Babaire n ongo maroro aika a taekinaki. A a manga kuneaki forms tao n te mange. Ma e kakawaki bwa ngkana kam kuneai ao e kakawaki bwa antai araia. Ao taekinna bwa iraman, ao antai arana bwa are kakawaki. Bwa are ngaira ngkai te bwai ae ti bubutimwaia anganiira arami bwa ti na check bwa e bwaka iaa.

Anne ngkai ae ti teimatoa ni kakaraoia man te tai arei. Ao ngkana iai ae kam kunea ao anganiira bwa tao e mena ti na taraa te form n te date anne bwa e bwaka iaa.

Anne te bwai ae e rangi ni kakawaki ma e na aki uotaki ikai bwa kanga tao kanga aio e a kaminibaeaki naba te Minita are tabena are ni kawai. Bwa e aki karaoa raoi tabena, bwa ngaia a kuneaki forms ma application bwa a bane ni kuneai te mange, ao ia te mange te tabor aa bwa are e rawata te tab oni mange tabo ni mange bwa tao i Betio ke teuana are i Nanikaai.

Ao ngkana tao bon te aobiti ao anga bwa e na uotaki bwa antai arana. Bwa ti te bwa aei kakawaki n aron ae I a tia n taekinna mai imwaina. Ngaira taan kairiri tabera kanga te rabakau ni manga kona ni kakaea te anga ma ara botanaomata bwa ana

ota. Ma ti aki tabera bwa ti na manga kauniia. Anne raoi ae e riai n ataaki. Ao I taku bwa ngkana ti kakaraoa aio ae tabera ni kakauringia ara botanaomata bwa bon iai ara agenda ae raba ao anne raoi ngkanne te issue.

Ngaia are ngai te aomata ae kanga I rangi n honest n tabetai. Ao I bon tatangiria ao bon un ngkana arona bwa a roko aomata ao a manga bane ni uarereena ao tao aki ataia Taan Tei. Karinia n au aobiti I a manga kateirainiaki ma are bon I kukurei bwa are bon anne nanou bwa are I kan tobwa. E nako temanna ao I wetea teuare te senior e aera nakekei a katei rain, bwa are iai naake kain te registry ao iai naake bon tabeia.

Ao ngkoe tera ko tekateka bwa tera ngkoe nakomai ikai bwa ana kateiraain nakoim. Ao I bon ongongora aia titiraki, iai aika kanga a bubuti, iai aika kanga a un bwa e aki reke aia backpay ao e kakawaki bwa N na ataia.

Ao kam rabwa ngkai kam roko bwa bon anne ae ti kantaningaia roko ao kaotia bwa tera ami kanganga. Kanga e bon rangi ni kanganga ngai n au katei ae tei Aranuka ngai. Bwa ngkana iai ae roko, ao kona aera ikai. Ngkana kan bon kan rimwiim ta oni kabanetai ao I a bon butimwaia naba aomata ni kabane ao anne ae riai ni matata.

Ngaia are te bwai ae kakawaki te Tia Babaire bwa te bwai ae ti a tia ni karaoia e a rangi ni bubura. Ao ngkana ti na manga kaoka aio mai moana n aron are kanga e aanaki n te kaoti aio.

Ngaia are N na bon kabwara bure nakon te tia tabeka te kaoti. Ao tao nakoia naba Taan Tei aika a karineaki are a teimatoa ta oni iai aia kanganga n te tai arei.

Bwa e na teretere ao ti kaoka riki taekana ao arona iraua te namwakaina. Are kanga I tuai rangi ni bwaati ni wareware. Tao Aokati, September, October, November, December, Tianuare Beberuare Maati. Ao ngkami kain buuki Eberi e a plus riki uoua am namwakaina.

Ao I taku bwa aio ae kanga e na riai ni katereaki nakoia ara botanaomata. Ao ana karau nanoia. E aoria taetae akana a manga ongo naba man te itera arei bwa tao e aki raoiroi te baronga. Te moantai ke tao e aki rangi n tau te tai irouia bwa tao a bon rangi n tinewangaa. Bwa tao bon akea aia bong ni bung, bwa ngaia tao a bungiaki ao akea aia bong ni bung.

Ma te titiraki te Tia Babaire e koaua 7 te namwakaina ke tao 8 e aki kona n tia te bong ni bung anne.

Ma ti ataia anuaia ara botanaomata ae I taku bwa ana matata bwa

ngkana e kaan te deadline ao e a rurung nab ate kateirain. Ao anne naba ao ti bon keiaki naba n tobwaia.

Ngaia are I taku te Tia Babaire bwa e kakawaki tibwangara. Ngaira taan kairiri e kakawaki tibwangara bwa ti na karau nanoia ara botanaomata.

Ma ngkana ti aki teimatoa ni kakarau nanoia ma ti teimatoa ni kangai e na bon reke, e uara ngkana e a reke iroun arei ao e nang aki reke iroumi ae ana mwane Kiribati. Ao e titebo ngkanne ti a kataia ngkanne ni kaumaka te kantaninga ae a nang okioki aomata ma a rangi ni kainnano ma a rangi n okioki. Ao tera ae ti nang karaoia te Tia Babaire, ti nang kanga ni buokia aomata bwa I taku bwa e nang mwaiti te tai ae ti a tia ni karaoia.

Ngaia are I a kaitaua te Tia Tei te tia tabeka te kaoti bwa are e boou. Ao au kantaninga bwa e rau nanou n totokoan te kaoti n te tai aio ao e bati n rabwa. E na tekeraoi ikai te Tia Babaire.

Tibiika : Kona point of order te Minita n te Aono n Raina I anganiko.

Hon.Mikarite Temari : Iaan kabaeaki iaon te ota beba ngkai ao e a boo 6 ao I a bubuti bwa e nang motirawa moa te Auti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika :Ko rabwa te Minita ko a tia n anga am intervention. Ao kona point of order te Leader n te Kaitara ngaia am point of order taiaoka.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika I ti kan karaua nanon te Minita ngai are I taekina are a kuneaki ibuakon te mange. Ma ti aki te mange are i Nanikaai bwa are aei are kaotan te mangaongao inanon te aobiti. Aikoa mena a mena ibuakon bwaai are kanga ai te mange.

Ao I taku bwa a bon ataia kain am aobiti te Minita n te tai arei ae ti bon kakoaua bwa e bon korakora te mangaongao bwa are e a bon rangi n tira te beba inanon baim.

Ngaia anne I kan karaua nanon te Minita bwa ti aki te mange are e a karenakoaki n akia kaka bwa te mange inanon te aobiti. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne kai e a tia ni karaoaki te intervention ao nang bon kabwara te Auti ma I taku bwa I bon kona n anganiko bwa e bon reke am tai ni karaoa 15 te miniti ao 10 ana miniti are e na sum up. Ngaia are I anganiko te Tia Tei ko aki kan taetae te Tia Tei.

I taku bwa I noora ana taura te Tia Tei mai Kuria ko aki kan taetae te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ae

teutana aio I rangi n ikan taetae te Tibiika. Ao ko rabwa n ae teutana te tai aei.

Ma e raoiroi bwa bon ti uoua te point ae I kan taetae iai ao I rimoa moa ni kaitaua te Tia Tei mai Tabuaeran n ana kaoti are e reke teutana ara tai ni kauaotaai. Ara bubuti nakon te botaki are tabena ibukia ara botanaomata.

Ao I karabwaia riki taan mwakuri n te MWYSSA a tia n rangi ni kekeiaki ni karaoi tibwangaia aika moan te kanganga arona te Tia Babaire. E korakora kainnanoan te mwane.

Ngaia are ngkana e iremwe rokon te mwane ao e bati te tangiroa te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I bon ti kan kaota tabetaben nanou, bwa e rangi n rawata naba botanaomata aika aki toki n roko ni bubuti buokaia irouia.

Ao te bwai ae I nanokawaki iai te Tia Babaire. Bwa I kanakoa te bubuti ao te kaeka ae roko irou riki ibukin te kamwainging te Tia Babaire.

Bwa are ana mwaing nako Kuria ao a manga oki mai Kuria. Ao ngkai ni karokoi bubuti man Tuun ao e a roko n Tebetembwa ao akea te ibuobuoki.

Ao ngke a manga roko i Tarawa ao I a manga bubuti bwa a nang aki mwaing nako Kuria. Bwa a nang tiku aia mwane i Tarawa. Ao ti a manga tuangaki bwa e aki kona ngkai ni manga okira Tarawa bwa e a tia ni mwaing te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ti a bubuti te ibuobuoki iaon aio bwa a kainnano ara botanaomata.

Ngaia are te kanganga iaon te aekaki ni waaki ni kabwaka mwane aio bwa te botanaomata e mwamwainging.

Ao a kona ni mena ngkai i Tarawa bwa tao Aoraki a kona ni kabanea 3, 4 namwakaina tao a kan mooantaai n oki ma are e baenikai te oki are 4 te namwakaina 5 ao a kainnanoa aia mwane ni backpay iaon Tarawa.

Ngaia are tia bubuti bwa e na mwaing aia mwane mai Kuria nako Tarawa. E aki bwaka. E a boo aia tai nako Kuria ao ti a manga bubuti bwa e nang manga kamwaingaki nako Kuria bwa e a tia ni kamwaingaki nako Tarawa.

Ngaia are ti na bubuti n te kanganga aio te Tia Babaire bwa are ti ataia bwa are a korakai taan mwakuri ma tao n tabetai ngkana a unun ngkana ko a kanga ngkoe. Ko a okioki naba ko nako Kuria, ko nako Tarawa, ko nako Kuria ti a kainnano iroum.

Ngaia are te Tia Babaire te bwai ae I mimi naba iai bwa I a bubuti bwa iai buokara are I taku bwa e na ibuobuoki iai. Ma I a mimi bwa e aki

kona ni karaoaki aei te Bank Account.

I kangai e aki kona n ae kam a kabwaka naba nakon te bank account bwa e nako Kuria te aomata ke tao e nakea. Are e nako Tarawa e boo ana tai ni bwaka e a bon reke naba ana mwane n te tabo are e mena iai.

Ma ngkai ae a kainnano teutana kain te MWYSSA bwa ngkana iai te mwaing ao nakekei ngke a mwaing ao a bon tangira aia mwane bwa e na bwaka te tabo are a mena iai. Ao ngkai e rawata naba a tiku n aia kantaninga bwa e kanga e na reke aia mwane ngkai n te Kiritimati aio iaon Tarawa ibukia ake a mena i Tarawa ao naake a maan i Kuria e na reke ngkai aia mwane iaon Kuria ke e kanga te Tia Babaire.

Ngaia are N na bubutia te botaki ni mwakuri aei bwa e kamangaongao. Ma N na bubutia bwa iai bubuti aika a mena imataia are ibukia kain Teaoraereke are a ngkoa i Teaoraereke ao a mena ngkai i Kuria. Ao iai naba ngkai kain Kuria ae a tia n roko ngkai iaon Tarawa. Ao I karabwarabwa bwa e karauaki nanou bwa e na bon bwaka aia mwane nakai iaon Tarawa inanon te bwakamwane ae ngkai aei.

Ngaia are I a bubuti bwa e bia rinanoaki riki te kantaninga are e aki mwainging te bank account. Ko ti kareia naba ao ko ataia bwa akea riki te manga kangongo imwina te Tia Babaire.

I ataia bwa e bati te nano uoua ma tao e kangai e aki mena ao e a manga mwakuri. Ke e a manga aki mwakuri. Ma are ewaa matan te Tautaeka te Tia Babaire.

E rawata a kona ni kaitiakaki kanganga aikai bwa ko mwakuri ke ko aki mwakuri. Ko a mate ko bon maeu naba. Ao anne tabetaben te Tautaeka ma bon ti uarereken te waaki aei karekean ao iangoakin tobwakin te bwai ai oni kaineti riki ma aia bank account te koraki. Ao ai anne ae bon kaunga te Tautaeka.

E kaunga ibukin bwaka mwane aika bati iai am bank account. Ngkana ti kabwaka iai am bank account ma e aera ngke e a kanganga kabwakaan te mwane aio nakoia naake aki mwakuri nakon aia bank account. Ao n tokina ao e uatao te kanganga te Tia Babaire.

Te Tia Babaire akea riki au maroro I bon ti kan kauataoa riki te bubuti nakon ara Tautaeka aio bwa e na noori aika a tia n reke ma ngaia ara botanaomata.

Ao ti aki toki n okiokira iai Bairiki ao ti koro reta ao ti a manga roko n tabetai ngkana arona bwa e aki mwakuri ni kauataoa te bubuti.

Ngaia are kam rabwa kain te MWYSSA ti ataia bwa kam kekeiakimwaaka ao kam na kakabwarai ara bure n tabetai ngkana a boo ubumi irouia aomata tabeman. Ao tao bon iroura naba kam a bee naba ni ubura. Ma are e na kanga ao are e kainnanoaki te mwane. Ao e aki kona n toki kainnanon te mwane.

Ao ngkana e aki bwaka teuana te tai a rootaki n te kanganga iai ara botanaomata. Ao mai ikanne te Tia Babaire ko rabwa riki ao ti na bane ni katekeraoaki n te tairiki aio ao e na tekeraoi te tia tabeka te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ngkanne N nang kaokia nakon te Tia Tei ao ngkanne N nang kanakoa te Tia Tei are ana tabeka te kaoti bwa ko a karaoa am sum up.

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao bon te moanibwai I a bon anga bwanaau ni kaitau tao nakon te Minita are ngaia are e kaeka au kaoti aio n tei ibukin n anga ana kaeka te Tautaeka.

Ao eti are e rangi ni kakukurei aa kaeka are e moan tabeka kanga moan kibun ana kaeka ao e kakukurei bwa e bon taekinna ae e rangi ni kakukurei.

Ma n tokin te tai e kananokawaki kaekan te kaoti are e a kanakoa bwa ngaia e totokoia te Tautaeka.

I a bon rimoa n anga bwanaau nakoimi Taan Tei ni kabane n reitaki ma Minita ake kam a tia n anga ami iango ma ami maroro, ao baikara ake kam a tia n angaibukin boutokaan te kaoti ma totoko ake kam anga. I taku bwa are e bon ongo te botanaomata ma I taku bwa aio tibwangara ae kakawaki ae ti na uotia nakon te Auti aio bwa are bon aio nnena ae e na riai ni uotaki nako iai.

Ao ti riki n tabekia n aron are I moan taekinna bwa a bon beroro naba taningara irouia ara botanaomata. Riki te koraki ake a tangiria bwa a kan reke naba te mwaiti ni mwane are e tuai n reke nakoia.

Ngaia are anne oin kamarakan taningaia iai Taan Tei ao ngaira manga ara bwai ni kamaraka taningan te Tautaeka ke te Ministry are tabena aio.

Ao tao N na refer nakon taian maroro ake a tia n tabekaki tao irouia Taan Tei ni kaekan te maroro iaon te kaoti aio.

Ao tao nakon te moan tia maroro imwin te Minita n te MWYSSA bon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E rabwa tao ni kamatataan kanoan te policy are e taekin ibukin

te SFU. Ma iai teuana kanoan te policy ae e aki taekinna.

Ae e oioi raoi tabekan te kaoti ai oni mwanewen te kaib anne ke te policy anne. Are ngkana ngkoe te *beneficiary* ke antai are ko ana apply ibukin am SFU. Bwa ngkana te tai are ko kanoa iai te form ao anne are e tauaki naba man te tai are ko kanoa iai te form ae e na riai ni kona ni bwaka iai am SFU.

Ao bong ake mai imwaina akanne ngkanne ko a bon kataua naba bwa ana aki reke nakoim mwaane akanne.

Ngaia are anne raoi kibun ke tao kanoan te policy ae ngaia e oioi iai te tabeka aio ibukin kainnanoia ara botanaomata are a bon rangi ni kainnanoa te mwane aio.

Ngaira aikai ae ti bane n tekateka ao ti bane ni kainnanoa te mwane. Ao ara botanaomata ake a mwakuri a ewenako a nako n akawa a nako n raa, ao n akea kanga oin raoi aia kareke tianti bwa ti te akawa, te oroben terana riki ti aki n aekakia taan mwakuri n te aobiti, are e rereke ni katoa uoua te wiiki.

Aikai ngkanne koraki a a rangi n tangiria bwa e na reke kanga aranna bwa te mwane n raka. Kanga te mwane ni ibuobuoki ae anga te Tautaeka ae e raka ae aki tangiria bwa ana miss. Ao a tangiria bwa e na reke irouia.

Ngaia are aio raoi aan ti tangiria bwa ti na kamaraka iai taningan a oni katabetabea ana iango te Tautaeka. Bwa n te tai teuana n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Beru.

Antai ae e na ataia ao kam a consider bwa e a reke bwa ami bwai ni kakiritimati nakoia ai botanaomata.

Tao ngkana ti taraa te mwaiti aio, ngai irou te mwaiti ae e rangi ni uarereke ae te mwaiti ae tuai bwaka nakoia ara botanaomata aikai. E rangi ni uarereke bwa tao e na reke naba te mirion ke e aki.

Ngkana tao ti anaa teutana ma te mwane n tania ae $1.5 billion ao I taku bwa e na tobwaaki ngkanne te itera aio.

I rangi ni kaitaua te point are e anga te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa I taku bwa bon anne raoi aia kantaninga aomata aikai. Ae oioi n aia bubuti are mwane ake ke tao te naan benefit are e na riai n reke nakoia aomata, n aron are aia mwane kain Banaba e reke nakoia. Terana riki mwaane are e na riai n reke e ngae ngke e a rangi ni maan e na bon reke naba.

Ma ti na aki botu ngaira ana tab oni bai te botanaomata tao riki ngaira

man ara abamwakoro aika a kakaokoro. Ti na aki botu ni kamaraka taningan te Tautaeka. E ngae ngke n te tai aio e aki noora riaina n te tai aei. Ti na manga kakaea angan tabekana nakon taai aika ana roko ae tao e na karewe riki ae e na kona n noora riaina te Tautaeka ao e na kona ni butimwaia.

Bwa I taku bwa ngkana ti bon taraa aron tein te kaoti aio ao e bon irantangaia koraki aikai ao e nanoangaia koraki aikai bwa a bon tangiria bwa ana katiteboaki aroia ma raoia ake e a tia n reke nakoia te mwane ni buoka aio, ke ana mwane ni ibuobuoki te Tautaeka nakoia naake aki mwakuri.

Ao ae rangi n eti are e taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta are a reke aia rebwerebwe n taai akekei bwa ibukina bwa e bwaka n te mwaiti ae e rangi ni mwaiti.

Ngaia are a rabwa naba kain Kiribati ake a kabongana raoi ana buoka te Tautaeka aio bwa a bon kabongana raoi nakon are bon ana purpose te mwane aio ae te mwane ae te mwane ni ibuobuoki nakoia ake aki mwakuri. Bwa e rangi ni bongana ao e materaoi bwa e kataia ni uota te Kiribati nakon te level riki are iaona bwa are akea te bwatika, ma ai te rebwerebwe ae e a bwainaki.

Ngaia are bon ti kauataaoi bwana ni kakaitau nakon te Tautaeka bwa e rangi ni bongana te SFU ae ko angania kain Kiribati n te tai aei.

Ngaia are noran bonganana ao ngaira Taan Tei ana teimatoa ni maraki taningara bwa ti na teimatoa n okiokiri ngkami tao Minita ake tabemi, tao riki te Minita ae karineaki n te MWYSSA. Ti na teimatoa n okiokiriko ibukin aia mwane kain ara abamwakoro ke ara botanaomata riki iaon te SFU are tao iai te kanganga ae reke nako iai.

Bwa ngkai n tein ami policy are ngkai ao eti anne ae ti nang teimatoa bwa iai aika ana bon rimwi. Bwa ngkana ana rimwi ao e na aki reke nakoia ake tao namwakaina ake mai imwaina re a tibwa kano ate form.

Tao aikai kanoan aia maroro raora Taan Tei aika a Kiribati iaon te kaoti aio. Ao e koaua are iai aika a mwaneweia tao riki te Minita ae karineaki n te MOJ. Tao ti a manga kautia mate ke tao te bwai ae ti a manga kanakoa rabunana.

Ma I taku bwa ngai irou e rangi ni kaokoro aio. Bwa e aera ngke e na kautaki mate nakon mwanen Banaba ao aio ngkanne aera ngkai e na aki ae aio bon ana entitlement tei Kiribati ae e na bon riai n reke nakoia irouia te koraki ake bon aki mwakuri.

Ngaia are kanga te bubuti ti a kairia ma te bubuti nakon te Tautaeka. Bwa tera ngke e bon noora riaina tao inanon te tai teuana inanon ana tai ni karaoi ana babaire. Ao ngkana arona bwa e noora riain te SFU bwa e na kona ni bwaka ao ti na rangi ni kakaitau iai ao I taku bwa mai ikanne ao e a toki naba ngaira tabera.

Ngaia are n te tai aio ao eti are ti a riki naba bwa taan mwakuri n te SFU taan mwakuri n te MWYSSA ti a riki bwa taan ibuobuoki ibukin biriakinan kainnanoia ara botanaomata ibukin tawekan te SFU.

Ngaia are ti na teimatoa n okioki iaon te itera aio bwa ai bon aio kainnanon te botanaomata ao ti aki bwaai aika ti karioi. Ma ibukina bwa e rawata aika a teimatoa n okioki nakoira iaon aei ao tera ngaira ara kaeka. I taku ngai bwa ti aki kona ni kangai no, ke ti aki kona n totokoia ma ara bwai te karokoa ni nnena. Ae I taku bwa aio nnena ae ti na riai ni karokoa iai ao tao bon iroum te Minita ae ko rangi ni karineaki ae te Minita n te MWYSSA. Bwa e na kona ni manga noora riaina a oni karaoa ana ibuobuoki bwa tao e na convince ana Kabineti bwa e na riai n nako te mwane aio nakoia ara koraki aikai.

Bwa a bon kananoanga bwa a bon kainnanoa te mwane aei, n aron are I taekinna ti bane ni kainnanoa te mwane ao ara aomata aikai, ke ara botanaomata aikai a mis aia mwane ae te mwane n raka mai iroun te Tautaeka bwa ana mwane ni ibuobuoki te Tautaeka. I taku bwa bon akea ae kan mis te mwane aio.

Ngaia are I a karabwaia riki Taan Tei aika kam karineaki kam rabwa ngkami ake a boutoka te kaoti aio. Ao I ataia bwa titebo kainnanoia kain au abamwakoro ma kainnanoia ami abamwakoro. Ao ake a totokoia tao tarakina tao akea ibuakoia kain aia abamwakoro ae e a kainnanoa te SFU.

Ngaia are tao ngkana bon iai ma tao bon bukina iroumi n aron are kam a bon tia ni kabwarabwara ao ngai temanna ae N na teimatoa. E aki anaaki nanou n are ti nang katikua n arona aio.

Ma N na teimatoa n okioki ni bubutia te Tautaeka ngkana a teimatoa n okiokirai au aomata ibukin kainnanoan te mwane aio.

Ngaia are kam bati n rabwa riki kam rabwa Minita ake kam karineaki n ami kaeka. Kam rabwa raou n Tia Tei ake kam karineaki ni kabane n ami maroro naba a oni boutoka ibukin kaotan te kaoti aio e ngae ngke e totokoia te Tautaeka.

Ngaia are tao N na kanakoa riki taekan au kaoti aio te kabanea n tai. Nakon Kiribati bwa e na ongora a oni karekea otana iai n reitaki ma Taan

Tei e ngae ngke e totokoaki. Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na manga rinanon ana babaire ibukin te mwane ni ibuobuoki nakoia ake akea aia mwakuri te SFU riki ibukia koraki ake a teimatoa n tuai man reke aia tinetine ao are e aki tabwanin n reke nakoia aia mwane ibukina bwa a rimwi ke a tibwa aia kanoa SFU form.

Ao man au maroro aikai te Tibiika ae ko karineaki ao I a kukurei ni katoka iaora ni kabane ana abau Kiribati are te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa te Hon.Speaker.

Tibiika : Iai am point of order te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Hon.Speaker I taku bwa e bon mwanewea te bwai are I taekinna. Ma I taku bwa e aki tabwanin aron te bwai are I kananona. Te bwai are I taekinna bwa koraki ake a roko aia form ngaia araia akana a tinetine ao e reke irouia aia backpay n aron ana ware ao ana list te Minita anne ae I taekinna.

E aki kananokawaki ngkai e totokoaki bwa bon iai araia irouia ao ana bon bane n reke irouia ake a tia ni bane n reke irouia aia form n te MWYSSA n 2020 ni karokoa te tai aei anne au maroro. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti n aron are e tabekia te Tia Tei are ana kaoti. Ao nang kanakoa te kaoti nano iaona ngkanne. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake aki butimwaia.

Ngaia are e totokoaki te kaoti ao ngkai e a bon tia ni karaoaki te intervention. Ma imwain ae na kabwara te Auti ao I a ti anga taeka ni karabwarabwa nakoimi Taan Tei kam rabwa n ami kekeiaki n te bong aio. Ao e na tekeraoi ami weekend ao ti a kabwaraira ngkai ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon te aoa 10 n te moanibong ae imwaira aio ao ti a bwara ngkai.

Kiraaka : Katanoata mai iroun te Tibiika.

Tibiika : Mauri Taan Tei n te ingabong aio. Ao imwain ae ti na nakon Kometenakin ara Biira n te ingabong aio ao e rangi ni uarereke au kauringko nakoimi I ti kauringi ngkami, bwa are kam na titiraki iaon kanoan te code ao kam na aki riki reanau nakon are kanga kam nang manga touch on the policy kanga ti au bubuti anne nakoimi. Bwa are bon anne aron kanoan ami Komete.

Ngaia are I a kaokia nakoim te Kiraaka.

Kiraaka : Manga rinanon ana kanoa te Tautaeka mai iroun His Excellency Te Beretitenti.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e moa mai iroun am taibora ao n reitaki ma te Kiraaka ao kain mooa am taibora ae i moa ao ai bon ngaira ni kabane, te Leader n te Kaitara, ao te Minita, Taan Tei ni kabane, Kauoman ni Beretitenti ao ai taan ongora. Ti a manga moana aio n te bwana ae marurung te inga ao te kamauri nakoira ni kabane n reitaki ma kain Kiribati kam na bane ni Mauri.

Ao aei ngkanne kanoan ara wiiki aei are ti tenibong te Moanibong n te bong aei 16 n Ritembwa nakon Katenibong 18 n Ritembwa, ike e maotirawa naba iai te Auti.
Ao kanoan te bong aei ngkanne bon ti teuana are Kometenakin ao Kauouwan warekan te Biira ibukin te kataumwane 2025 ke te Appropriation Bill 2025 Committee stage and 2nd Reading.

Te Kauabong 17 n Ritembwa iai teuana te Biira ao iai Kaoti akana 5 te Kaoti. Te Biira Kometenakin ao kauouan warekan te Biira ibukin te Manga Kataumwane 2024 te committee stage ao te 2nd Reading. Supplementary Budget Appropriation Bill 2024 Committee stage and 2nd reading.

Te moan kaoti are e wene iaon te Ota Beba are anne ngkanne te kanoa ae boou ao e aki rin n ara Ota Beba n te wiiki ae nako. Ao anne ngkanne te karinrin ae boou are te kaoti ibukin kabwatan te kataumwane ibukin te Karikirake 2025 ke te Motion to Approve the 2025 Development Budget.

Te kaoti are te kauoua akanne ake a bon tia n rin bwa kanoan ara Ota Beba. Are te moan kaoti are te Kaoti ibuki nte Onono nakon Tuan te Auti ke te amendment to Rules of Procedure.

Te kauoua ni kaoti, te kaoti ibukin katea nte Komete ibukin kakorakorakin ao kamwaitan riki

anga ni karekemwane irouia Kauntira iaon aba. Ke te Select Committee on the diversification and enhancement of revenue streams for island councils.
Te kaoti are imwina, te kaoti ibukin katean te Komete ibukin Karaoakin kanoakin te atu ni mwane ae e onoti ibukin kain Kiribati bwa ana kona n reke irouia te ibuobuoki n te Kuakua ae materaoi. Te Select Committee on the creation of a health care fund and enabling Kiribati access to better and quality health care services.

Ao te kaoti are imwina ngkanne are te kabanea ni kaoti. Te Kaoti ibukin katean te Komete ibukin kamatebwaian te mwakete iaon taian karaobwai aika ana kona ni korakora rakaia n te aro bwa ana kakorakora te waaki ni bitineti ke te cottage industry iaon Kiribati. Te Select Committee to study the potential, marketable value valid product to stimulate growth of cottage industries in Kiribati.

Ngkanne e a bane kanoan te Kauabong are 17 n Ritembwa.

Ao te Katenibong 18 n Ritembwa aia bong Taan Tei ke Private Members Day ao iai raona te kaoti teuana are te kaoti ibukin motirawan te Auti. Ke te Adjournment Sine Dine ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti iai am Point of Order tera am Point of Order te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa ara Point of Order ao bon te kamauri nakoira n te ingabong aei ti na bane ni Mauri.

Tao ti teuana te bubuti ngkana arona bwa are ti noora are kanoan te ingabong rinanoan te manga kataumwane. Ma ngkai ti noria ngkai n te boki ni kataumwane ae ti na rinanona ngkai bwa are a rin te naan ware akekei. Ma ti na kona ni moanibwaia moa te supplementary ke te manga kataumwane imwain ae ti Kometena te Biira ni kataumwane aei. Are te naan ware n te boki bwa are a rin ngkai bwa are e titebo ma a tia ni kariaiakaki ma are ti bon tuai ni kabwaata te manga kataumwane e tuai bane kawaina. Anne te moan te Tibiika taiaoka.

Ao te kauoua, ti na bubutia te Tautaeka bwa ngkai ti nang Komete ana kataumwane ngkana e kona n tibwatibwa ana nominal role e na rangi ni ibuobuoki ni buokira ibukin norakin raoi kanga aron birin ana kataumwane ae kainnanoi ibukia ana taan mwakuri nakon te ririki ae na roko.

Ao te kabane ni bubuti ti na bon bubuti naba bwa ngkana arona bwa e na kona n reke tein, te naan mwane ake a tuai bane are iaan are ibukia

taan mwakuri are kanga te personal environment savings ibukin te ririki aei. Bwa kanga aikai aika ana buokira ibukin rinanoan kanoan ana kataumwane te tab oni mwakuri teuana ma teuana. Ao aikanne ara bubuti te Tibiika ao e bati n rabwa.

Tibiika : Ngaia te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa ana Point of Order te Leader n te Kaitara. Ti iaon are kanga ti tataneiai ngkana e kananona te ER. Ao e a tia n tibwatibwaaki te ER. Ma ti aki ataa raoi ae kananona n te nominal role. Ma te ER e a tia n tibwatibwaaki are e na bon match kanoan mwaitia taan mwakuri n te Tautaeka ma are e kataumwaneaki.

Te nominal role ngkanne tao ngkana e kona ni kamatata riki ma ti akanne ae kanga e bon taneiai te aba ni kaweneaki n taiboranaki. Ma tao ngkana tao bon te naan details riki. Are bon akea tukana ngkana e approach te naan ministries ni kataia ni karekei ana ware akana e tangiri.

Kanga ti boutokaia n te itera are e bon kona ni kakaai ana information. Ma ngkana e a manga tangiri are itinanikun te taneiai are ti taiborani ao anne ngkanne manga bon te titiraki teuana.

Ma e rabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara. I a katuka are nikirana bwa e a manga bon kaekai te Kauoman ni Beretitenti.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao tao ti nang nako ngkanne nakon kanoan ara bong aio.

Kiraaka : Kometenakin te Biira.

KOMETENAKIN TE BIIRA NI KATAUMWANE

Tibiika : Ko kan taetae te Kauoman ni Beretitenti iai am Point of Order iaona rei kee. Ngaia te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao kanga I aki ma are bon iai ana kan matata. Ke ana titiraki te Leader n te Kaitara are e tangira te Supplementary Appropriation Bill bwa e na rimoan te Appropriation Bill.

Ma are kanga ti aki noora riaina bwa are bon bwaai aika a kaokoro bwa are ti ibukin te ririki aio. Ao tao are ti na manga bon roko ni kabwarabwaraan te Supplementary. Bwa iai naba kanoan te supplementary tabeua ae e na maroroakinaki ngkai ao e tuai raoi n rangi n tabwanin raoi.

Ngaia are I taku bwa ti aki tauraoi moa ni karaoa te swap anne n aron are e tabekia te Tibiika te Leader n te Kaitara. E rabwa.

KOMETENAKIN TE BIIRA AE TE APPROPRIATION BILL 2025

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne ti nang nakon kanoan te bong aio. Ma imwain ae ti na kanakoa te Komete. Ao I a butia moa te Sargeant at Arm bwa e karuoa ara Ambo aio nakon nibwana are te nibwa ni Komete ao I a butiko te Taatin.

Ko rabwa Taatin ao ngkanne e a Komete ngkai ara Auti. Ao ngkanne ti nang nakon ara Biira are imatara ma ti a nako moa nakon are tietura iaon ami Biira anne.

Ao iaon are te rabwata are 01 are ana aobiti te Beretitenti n te mwaiti ae $3,298,111 ao ngkanne I a kanakoa are iai ana kan titiraki iaon te rabwata ni mwane anne ao e a nakoimi Taan Tei aika kam karineaki. Ngaia te Leader n te Kaitara.

OFFICE OF TE BERETITENTI NO.01 $3,298,111

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao N na bubuti are te ware are e iaan te allowance statutory are 211114 te code ae te mwaiti ae $31,955 ngkana e kona n ti kabwarabwaraaki kanoan te kataumwane aei kanga te breakdown. Bwa tera are a mwanenaki iaana taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara are iaan te statutory expenses kanga angina e cover aia bwakabwai, ana bwakabwai te Minita ao n reitaki ma ana allowance.

Eng ni kaineti ma are te entertainment ao ana responsibility allowance te Beretitenti ao n reitaki naba ma te communication allowance ni kaineti ma are aia Tua, ke te MP's salaries and allowances Act. Ao e na riai ngkanne n reke te mwaiti ae $13,433.
Bwa te Entertainment Allowance $2,233 ao ibukin te Communication allowance $1,200, ao te responsibility allowance $10,000 te ngaa.

Ao anne ngkanne are e reke iai te naan allowances ibukin te statutory post. E rabwa.

Tibiika : Ngaia te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e aki bwanin kanoan te $31 te ngaa bwa tao ti $13 te ngaa are e mwaneweia te Beretitenti ao tera riki nikirana.

Ao raon te titiraki anne bwa e aera ngkai e a tei bwa te statutory expenditure. Bwa aei te responsibility allowance are ibukin te

Beretitenti are $10,000 te ngaa. Ao tao te communication allowance ao tera riki kanoana. E tuai raoi bwanin kanoan te 31 ma nkgana e kona ni kabwanina moa te Beretitenti bwa kanga iai ara titiraki iaon are te naan statutory. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa iai are teuana are e aki rin iaan anne bwa e rin n are iaan te state house ana bwakabwai te moan aine are $18,522. Ao ko add ngkanne ma anne ao e a reke ngkanne $31 tabun te ngaa. Tao e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao e rabwa te Beretitenti ao e a bwanin ngkanne te ware are $31. Ngaia e rin iai naba are kanuangan are te Moan Aine iaan anne. Are e a reke bwa ai te statutory ae tao anne.

Ngkanne te titiraki e aera ngkai a karinaki bwa te naan statutory, te naan kabanemwane aikai. Ao riki te responsibility allowance, te communication allowance ao kanuangan te moan aine. E kona n ti ibuobuoki iai te Beretitenti tao iaan te Tua.

Bwa ngkana e kona ni ibuobuoki ni kotea te Tua anne bwa kanga kaokoro ma ae ti noria.

Ma aei ngkanne are e na bon roota aron ara tietura aei te Tibiika. Ngaia ti kan kamatata taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao bon anne naba ti kataia ni ibuobuoki ma te Finance. Ma tao anne moa nnena iroun te Finance. Tao te kabanea n tamaroa ni mena ae ngaia anne ae tao riki bon aia allowance Taan Tei ma te Beretitenti, akanne a bon rin iaan te statutory ni kabwarabwarana kanga otara man te aobiti ni mwane.

Ana men ate moan aine are tao e a uakaan riki nako iai are a kakia iaan te statutory expense.

Ma are anne are ti a kaman bwa ngke e oti naba te aekaki n titiraki aei I taku bwa bon ana titiraki naba te Leader. E aki bwabwara nanon te Leader n ana titiraki. Kanga bon ana titiraki naba n te moantai naba are kanga ti aki te bwakabwai bwa te statutory expense.

Ao ngkanne ti a tuangia kain te Finance bwa a kakia iaa ao ngkanne anne ngkanne nnena bon irouia kain te aobiti ni mwane bwa are tao a bon ataa riki tuan te mwane.

Ma e rarabwa tao akanne kamatatana ana titiraki te Leader n te Kaitara ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ngkana arona bwa ti kaira te Beretitenti nakon te tietura No.1 n te Tua ibukin ara bwakabwai ao kanuangara ngaira Taan Tei.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara titiraki iaon bwa anne ngkanne ko a manga birinako nakon te policy. Ma ko a titiraki raoi bwa e kanga I a butiko titiraki iaon are bon kanoan te code anne, taiaoka.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; Ko rabwa te Tibiika kanga I kataia ni kabwarabwara te context. Te statutory expenses bon ti ana bwakabwai te Beretitenti, ao ana entertainment. Ao n aron ngkai ae ti noria n te mwane aei ao e na riai n ti rin bwa kanoan te statutory $65,815.30 ao ngaia anne te ware are ti titiraki iai te Tibiika, ibukin kairuan are e a rin bwa te statutory ngkai iaan te tietura. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau ; E rabwa tao ana titiraki aikai tao a bon kona n oti ngkana e na rinanoaki tao e a otetanaki ana akaunti te Tautaeka. Ao ti kantaningaia ngkanne bwa ana oti ngkanne bwa a kai rinanon ana commence bwa e ngaa are eti are e karaoaki, man te aobiti ni mwane. Bwa are te aobiti ni mwane are ti bon reitaki ma ngaia iaon nnen ke tao riki kanuangan te first lady.

Ao anne ngkanne nnena ae a katikua iai ma are akanne ngkanne, tao ngkana e roko te oteta ao e kona n tuoa ao tao anne ngkanne are e a irana are ikekei. Are a bwaai aika a kona ni manga kaetaki bwa are akanne kanga bon kanoan mwakan naba te accountant general. Bwa are e bon atai naba kabanemwane bwa a ngaa nneia aika ana riai ni mena iai.

Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Ko rabwa te Beretitenti ao I noora am taura te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ara point arei bwa e roota te ware are e tei iaan te tietura. Bwa e na riai n rawata riki te mwaiti are e na tei iaan te tietura, ao e na kainnanoa kabwatana iroun te Maneaba ni Maungatabu. Bwa $3,383,252.70 ae ngaia ngkai ae tinanona. Ao I taku bwa a buretata ao e na bure aron rinanoakin te Biira aei ao te tietura ngkana arona bwa ti aki kaeta are tera are e na bon tei iaan te statutory iaan te Tua ao tera aika ana aki. Bwa aoria ae ana kamaenakoaki ao a karinaki raoi ni kaetaki.

Ao anne bukin ara titiraki te Tibiika ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa are ti mwakuri ma te Tua. Ao e na riai n rin bwaai ake a mena iaan te Tua ngkana e a katannakoaki ngkai te statutory n te kataumwane aei. Akea n taai aika nako ao ngaia are ti a manga karaua n rinanona.

Ao ti a bubuti te kamatata n anne bwa ngaira iroura e na manga rinanoaki te naan ware n te tietura aikai bwa a kairua iaan te Tua. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Kanga akea kairuana iaan te Tua bwa akea ana titiraki te Leader aei n te kataumwane ae nako iaon aei. Ao kai ngaia ae bon ti ana titiraki riki are mai imwaina. Te kataumwane riki are mai imwaina ibukin ana allowance te moan aine.

Ao n ae nako e bon tiku n rau bwa otara bwa ngkai akea aia titiraki a oti taku bwa aei etina ma ana kabwaranako naba te Accountant General.

Ma e rabwa ngkai e a oti ngkai ao tao e a manga katamaroa ngkanne ngkana e na kona ni manga katamaroaki. Ma akea te bwai ae e na bua ke aia allowance Taan Tei ke taan mwakuri n te Tautaeka. Bwa are a bon bane n rin ngkai n te kataumwane. Ao tao bon ti buren tao te tabo ae ana mena iai. Ma are akanne ana kona ni kaetaki n aron ngkai are otara. Ngkai e kaekaki akeke boon te moan aine e kaekaaki te accountant general ao tao bon anne nnena ae e a tia naba n reitaki ma te Tia Kaeti Tua iaona. Kanga an anne te ota ae reke iroura.

Ma e rabwa ana comment a kai noraki ngkanne akanne nakon te ririki. Bwa te bwai ae kakawaki ana aki naba rootaki taan mwakuri n aia bwakabwai ao n aia allowance ao e rarabwa.

Tibiika ; I noora riki am taura te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; Ko rabwa te Tibiika ao ti aki tii bukin kanuangan te moan aine, bwa bon ni kabane ana allowance te Beretitenti akana a tei.

Ao ti aki titiraki n ae nako bwa aki kamaenakoaki, ngaia are ti aki titiraki. Ao ngkai ti a titiraki bwa are e a matata n ana kataumwane te Tautaeka bwa ngaia anne ngkanne.
Ma I taku bwa e na kairua te ware are ti na kariaia n te tai aei nakon are e na bon kainnanoaki. Ma tao anne kanoan anne te Tibiika. Aei ni kabane ana kataumwane te naan tab oni mwakuri ni kabane. Ake a oti iai te statutory expenditure irarikin are te bwakabwai ao te entertainment. Ao nikirana a riai n aki statutory ao

anne ara point ae I taku bwa e roota iai te ware.

Ao tao are kanga ti nanokawaki ngkana tia waaki nako ao a burebure ara ware aikai. Ao ti ataia bwa a bon kairua ao ngaira anne tibwangara ngaira Taan Tei ao ti tangiria bwa ana manga rinanoaki riki te Tibiika. Ao n noraki ma are te Tua. Ao ngkana I kona moa n titiraki n anne ao I a manga nakon au titiraki are imwina.

Tao ti na bon ti kamatoa raoi bwa aei ngkai ae e a tangiria te Tautaeka bwa ti nang waaki ma ngaia. E ngae ngke e burebure ma e ataia bwa e bure te naan ware aika a tei iaan te statutory expenditure ti anne moa ara point n te tai aei ao ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa Hon.Speaker ao tao N na ti ibuobuoki n te itera aio. Bwa tao e koaua te bwai ae taekinna te Leader n te Kaitara. Tao ana koaua ae e bure ngkai te mwaiti ae e na riai n appropriated. Bwa e understated by the mwaiti ae ngkoa ti kanakoa nakon te mwaiti nakon te statutory expenditure.

Ma tao anne te Tibiika tao bon ana interpretation anne te Leader n te Kaitara, n aron ae taraia ngkai. Ao ngaira kain ara aobiti ao ni ikotaki, bwa are arei bon te koaua bwa are te schedule are iaon te MPs salaries and allowances.

Ma are ara koaua bwa te aomata are e aranaki bwa e constitutional, ke tao e statutory ana post anne by definition all related expenses a bane naba n statutory.

Tao e koaua it only a matter of updating the schedule. Ma te schedule ti bon ataia e aki kona ni bitaki n akea ana kariaia te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are I taku bwa kanga akea te mena bwa are e koaua bwa are e bon nene iaon ana koaua anne te Leader n te Kaitara ae expenses ake a menaaki bwa a statutory bwa ana riai n appropriated. Tao ti a bon katuka ana interpretation anne ma teina iroura kanga bon aekakin anne bwa n ara koaua. Are te post are e statutory all related expenses ana n raa by extension treated as statutory. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao iai riki ae kan maroro iaon aio. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika e raoiroi bwa ti a tia ni maroroakina arei 3 ao 16 ara tua are ti mwaneweia ae ngaia ae e rangi ni matata iai.

N na nako ngkanne te titiraki bwa tao aei e bon titebo tein ara tabeaianga n te itera aei te Tibiika.

Iaon ana kataumwane te OB iaon te bwakabwai. Ao ti noria bwa iai te kee $30,257. Ao ngkana ti noora ana ER te OB ao iai uoua ana post aika a boou ao teuana e de reserved. Ngkana e de reserved te post teuana ao nanona e a manga kataumwaneaki.

Ao e a taraa n ae e a rangi ni uarereke e ai tau ana kataumwane iaan te salary te Beretitenti. Bwa e na kainnanoa riki $13 tabun te ngaa $13,113.10 ae ti kataia ni mwakuria ma aron ana level te naan mwakuri aika a boou. Uoua post aika a boou ao teuana e a de reserved. Anne ngkana e kona n taraa aei bwa e kanga n reke ae e bwaka n te ririki ae na roko ke iai ana post aika a boou. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara iaon riki tao te salary. Ao e oti raoi are e noria e kuri n aki match kanga te matching. E aki match te salary ngkana ko match te ER ao tao anne ngkanne ana point ae e kataia. Ma iai kanga bon te kakerikaaki man te salary are anne e bon maroroakinaki ma te Finance. Iaan are angiin te saving e memena iaan te salaries, ke te personal emolument.

Ngaia are e a kakaeaki riki te strategic approach nakon katokan te kanganga aei. Bwa are tao angina te naan vacancies ke taabo ake aki maawa a kona n rin kataumwaneaia man Tianuare ni karokoa Ritembwa ao angin te tai e kona ni kanooaki tao nukan te ririki, te moan kuata are te recruitment process e maan naba.

E kona teuana uoua te namwakaina. Ngaia are kanga iai ngkanne kanga te unilateral cut man te policy man te Finance are a kakeaaki bwa tao te bwakabwai e a kauarerekeaki riki ngkana iai am vacancies, bwa e aonga n ae more realistic. Kanga bon ti anne bukin ae e kona n aki match te ER ma te salary ma anne bukin vacancies iai kanga te strategic approach nako iai. N aron are I a tia ni kabwarabwara. Ao e rabwa ao anne kaekan ana titiraki te Leader n te Kaitara.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa ana kabwarabwara te Beretitenti ao I taku bwa bon anne ae ti kainnanoa iai te nominal role. Bwa e na oti bwa e ngaa te post ae akea kaaia ao e ngaa ae iai kaaina.

Bwa are ti na ataia bwa ngkana e a rangi n tiraua te kataumwane n te bwakabwai bwa ai bon akea kaain te naan post ao anne ngkanne. Ao

anne ngkanne aei kakawakin te rongorongo iroura Taan Tei.

Ao N na bubuti ngkanne ti ataia akea rakan ana kataumwane ibukin tao ana mwane ni mwakuri nakon te ririki ae na roko ana aobiti te Beretitenti.

Ma iai kanga te kamwaingiing inanon ana code aika a kakaokoro. Ao ti na ti bubuti ngkana e kona ni buokira te Beretitenti ni kabwarabwara kanoan are 228112 are te local per diem. Kanga aikai bwaai ae ti noori ngkai n te kataumwane. Ao ngkana e kona ni kabwarabwara bwa e aera ngke akea kanoana n te ririki aei ao e a nang korakora bwa ai $63,522 ngkana e kona n ti kabwarabwara anne taiaoka te Tibiika.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa ngkana e kariaia te Leader n te Kaitara. Ti na ti taninga aia kabwarabwara kain au aobiti ni ibuobuoki nakon anne. Ma kanga angiin te tai n rekereke ma te naan programs ngkai iaon aba, ake aki karaoaki n te ririki aei. Ma akanne ngkanne kanga bon kanoan te mwananga nako aon aba ibukin kabwarabwarakin ana programs te OB riki tao n te MET n reitaki ma te MET ao n reitaki naba ma bon ana sections are te OB. Ao iai naba irarikin kanga kangaraoakin te naan mwananga.

Iai ake a manga kanga te kaetieti man reitaki ma te aobiti ni mwane ibukin kateiraoakia iaan kanga te proper code ke te code are e na bon angaraoi nako iai.

Ngaia are ana kona ni iai are a bubura ngkai ao a remove bwa e aki eti nneia anne riki iaon code ake kanga a kuri ni boou bwa kanga a mena n te ririki ae nako ao a karauaki ngkanne ni kaetaki ao a nang kaetaki nakon te ririki ae na roko. Ao tao e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti na ti bubuti bwa ngkana e reke kanoan te mwananga aei te kataumwane aei bwa tera kanoana, iraua ao tao antai abamwakoro, ao tao ibukin kabwarabwaran kanoan are $13 te ngaa.

Ti noria bwa are iai te naan karaai n aron are e taekinna te Beretitenti. Ti na bubuti bwa are iai are tao ti a taninga arei ma N na nakon au titiraki teuana 221113 ae iaon kanga te local services te works contract. Ngkana e kona n ti buokira ni kabwarabwara bwa tera kanoan ana kataumwane anne.

Bwa e aoria n ae e reke tamnein kanoan tao te mwakuri are tao e na karaoaki iaa, tera are iaan anne taiaoka ni ikotaki ma are teuana are ti taningaia.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : N na ti butia riki te Leader n te Kaitara are teuana te local ngkana e kona ni kaoka bwa te atu ni mwane raa are te are te local service contract tera te atu ni mwane are e taraia bwa e aonga n ae kaai n titebo ara taratara ao e rabwa.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Are ni iteraniba 30 are te code 221113 services local work contract kanga taekan te code anne.

Ao are iai te raka iai are $13 te ngaa. Tera kanoana tera kanoan te mwakuri are a kainnanoaki iaan te kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki iaon are te service local works ao anne kanga bon ibukin te maintenance ao te repair ibukin bwain te aobiti.

Ao n aron are e kan ataia bwa ibukin tera kanga aei ibukin ao n rekereke naba ma kanga kaboan te service n te Kauntira are kanga bon te naan mange.

Ngaia are angiin te mena kanga iai ana mena te MET ke te state house $13 te ngaa ao te MET $35,040. Ibukin naba te naan security guard iaon Tarawa ao ibukin Kiritimati ao anne nab ate itera ni Kabanemwane are iaon te local services local works contract. Ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika bwa I aki rangi n ongo ao tao bon te raka are iaan te state house. Bwa iai rakan te mwakuri are e kainnanoaki iaan te state house n te ririki ae na roko bwa I aki rangi n ongo anne. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : N na ti kabwara au bure N na ti butia riki te Leader n te Kaitara bwa are e kataetaei ao e roko Anakin te bwai teuana ma ngkana e kaoka riki ana titiraki.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti bon tiku naba iaon anne. Iaan are te output are te state house I taku bwa anne ngaia te raka. Ma e aki rangi n reke irou te kabwarabwara are ibukin kainnanoan te mwakuri riki n te state house are iaan anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa are $13 tabun te ngaa are kanga ibukin te state house. Anne kanga are te kateirake n te state house ngkana iai mwakuri aika a raka. Ao a kona ngkanne ni ibuobuoki ni kateirakeaki aika ana kona ni kainnanoaki n te tai teuana ma teuana. Ao ngkana bon akea kainnanoaia a kona ngkanne ni bon ti mwakuri ake a bon taan mwakuri n te state house. Ma are anne te raka are $13 tabun te ngaa.

Ao anne ngkanne are te raka ni kaineti ma rakan services aika a kona ni kainnanoaki man ana auti Kiribati ao tao anne e ibuobuoki nakon te Leader n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I taku bwa akana nikirana I taku bwa te naan karaai n aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti. Tao anne teuana ae kanga ti titiraki ibukin te raka ni mwakuri. Ao tao iai rakan te kantaninga ibukin te state house, te Tibiika.

Kanga eng kanga ti noria bwa iai naba te bwaka iaon te naan kantoka nako aon aba. Are 227211 ma tao ti te kan matata bwa iai ae kanga ae taekinna te Beretitenti bwa e na rangi n raka te nako aon aba ao n aei e a manga uarereke.

Ma tao iai te kabwarabwara iaon te itera aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ao e koaua are bon te katautau e na uarereke te mwamwananga. Ma are I nanona are e na kona ni iai riki tao ana mena te MET ni kaitara ma Kiritimati. Bwa are e rangi n raroa Kiritimati.

Ao iai ara aomata ake i Kiritimati ngaia are e kona n oti are e na iai kainnanoana n tabetai ibukin kanga a rawata ana programs ngkai te MET ae e a kataia ngkai ni karaoia. Ao ni bon reitaki ma ana aobiti ma te Beretitenti ni irekereke. N aron are e bon oti iaon te mena are iai n are te travel allowances iai $25,320 are ibukin te naan statutory ke te local per diem ibukin ana Kabanemwane te Beretitenti.

Ngkana e karaoi ana mwakuri ma riki itinanikun Tarawa ngkana e travel ni kaineti ma are te act. Iai are $45 te ngaa are ibukin te naan local per diems n support aia activities are tao te divisions ake iaan te OB n reitaki ma te MET ngkana a travel nako aon aba, $45 te ngaa.
Iai $256 are e kataaki n tibwatibwaaki n te ibuobuoki are e

reallocated nakon te external travel per diem ibukin boutokaan te koraki ake tao iai te adjustment ni kaetan aia overseas kanga te aekaki anne.

Ao iai ngkanne te new project are riki man te MET are building safety and resilience in the Pacific are kanga e boou ngkai te karikirake anne are ana rangi ni involve te mwamwananga nako aon aba.
Kai anne te karikirake ae e boou ae reke iroun te MET ao anne ngkanne kanga te local input nakon te project ao anne ae e ti na katauraoi ngkanne kanga a mwamwananga nako aon aba ni kaineti ma te karikirake aei ao tao e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti. Ao e titebo ma ai akea riki ae kan maroro iaon aio ao ngkanne nang kanakoa te rabwata ni mwane are $3,298,111 e na tei bwa kanoan te tietura arei. Ake a nano iai ao ake aki. Ao anne e tei bwa kanoan te tietura.

PUBLIC SERVICE OFFICE NO.2
$1,620,880

Ngkanne are te mwakoro are No.02 Public Service Office n te mwaiti ae $1,620,880. Iai akana a kan titiraki iaon aio I noora am taura te Leader n te Kaitara. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika e raoiroi bwa ti a tia ni maroroakina arei 3 ao 16 ara tua are ti mwaneweia ae ngaia ae e rangi ni matata iai.

N na nako ngkanne te titiraki bwa tao aei e bon titebo tein ara tabeaianga n te itera aei te Tibiika.

Iaon ana kataumwane te OB iaon te bwakabwai. Ao ti noria bwa iai te kee $30,257. Ao ngkana ti noora ana ER te OB ao iai uoua ana post aika a boou ao teuana e de reserved. Ngkana e de-reserved te post teuana ao nanona e a manga kataumwaneaki.

Ao e a taraa n ae e a rangi ni uarereke e aki tau ana kataumwane iaan te salary te Beretitenti. Bwa e na kainnanoa riki $13,000 tabun te ngaa ke $13,113.10 ae ti kataia ni mwakuria ma aron ana level te naan mwakuri aika a boou. Uoua post aika a boou ao teuana e a de reserved. Anne ngkana e kona n taraa aei bwa e kanga n reke ae e bwaka n te ririki ae na roko ke iai ana post aika a boou. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara iaon riki tao te salary. Ao e oti raoi are e noria e kuri n aki match kanga te matching. E aki match te salary ngkana ko match te ER ao tao anne ngkanne ana point ae e kataia. Ma iai kanga bon te kakerikaaki man te

salary are anne e bon maroroakinaki ma te Finance. Iaan are angiin te saving e memena iaan te salaries, ke te personal emolument.

Ngaia are e a kakaeaki riki te strategic approach nakon katokan te kanganga aei. Bwa are tao angina te naan vacancies ke taabo ake aki maawa a kona n rin kataumwaneaia man Tianuare ni karokoa Ritembwa ao angin te tai e kona ni kanooaki tao nukan te ririki, te moan kuata are te recruitment process e maan naba.

E kona teuana uoua te namwakaina. Ngaia are kanga iai ngkanne kanga te unilateral cut man te policy man te Finance are a kakeaaki bwa tao te bwakabwai e a kauarerekeaki riki ngkana iai am vacancies, bwa e aonga n ae more realistic. Kanga bon ti anne bukin ae e kona n aki match te ER ma te salary ma anne bukin vacancies iai kanga te strategic approach nako iai. N aron are I a tia ni kabwarabwara. Ao e rabwa ao anne kaekan ana titiraki te Leader n te Kaitara.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa ana kabwarabwara te Beretitenti ao I taku bwa bon anne ae ti kainnanoa iai te nominal role. Bwa e na oti bwa e ngaa te post ae akea kaaia ao e ngaa ae iai kaaina.

Bwa are ti na ataia bwa ngkana e a rangi n tiraua te kataumwane n te bwakabwai bwa ai bon akea kaain te naan post ao anne ngkanne. Ao anne ngkanne aei kakawakin te rongorongo iroura Taan Tei.

Ao N na bubuti ngkanne ti ataia akea rakan ana kataumwane ibukin tao ana mwane ni mwakuri nakon te ririki ae na roko ana aobiti te Beretitenti.

Ma iai kanga te kamwaingiing inanon ana code aika a kakaokoro. Ao ti na ti bubuti ngkana e kona ni buokira te Beretitenti ni kabwarabwara kanoan are 228112 are te local per diem. Kanga aikai bwaai ae ti noori ngkai n te kataumwane. Ao ngkana e kona ni kabwarabwara bwa e aera ngke akea kanoana n te ririki aei ao e a nang korakora bwa ai $63,522 ngkana e kona n ti kabwarabwara anne taiaoka te Tibiika.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa ngkana e kariaia te Leader n te Kaitara. Ti na ti taninga aia kabwarabwara kain au aobiti ni ibuobuoki nakon anne. Ma kanga angiin te tai n rekereke ma te naan programs ngkai iaon aba, ake aki karaoaki n te ririki aei. Ma akanne ngkanne kanga bon kanoan te mwananga nako aon aba ibukin kabwarabwarakin ana programs te OB riki tao n te MET n reitaki ma te

MET ao n reitaki naba ma bon ana sections are te OB. Ao iai naba irarikin kanga kangaraoakin te naan mwananga.

Iai ake a manga kanga te kaetieti man reitaki ma te aobiti ni mwane ibukin kateiraoakia iaan kanga te proper code ke te code are e na bon angaraoi nako iai.

Ngaia are ana kona ni iai are a bubura ngkai ao a remove bwa e aki eti nneia anne riki iaon code ake kanga a kuri ni boou bwa kanga a mena n te ririki ae nako ao a karauaki ngkanne ni kaetaki ao a nang kaetaki nakon te ririki ae na roko. Ao tao e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti na ti bubuti bwa ngkana e reke kanoan te mwananga aei te kataumwane aei bwa tera kanoana, iraua ao tao antai abamwakoro, ao tao ibukin kabwarabwaran kanoan are $13 te ngaa.

Ti noria bwa are iai te naan karaai n aron are e taekinna te Beretitenti. Ti na bubuti bwa are iai are tao ti a taninga arei ma N na nakon au titiraki teuana 221113 ae iaon kanga te local services te works contract. Ngkana e kona n ti buokira ni kabwarabwara bwa tera kanoan ana kataumwane anne.

Bwa e aoria n ae e reke tamnein kanoan tao te mwakuri are tao e na karaoaki iaa, tera are iaan anne taiaoka ni ikotaki ma are teuana are ti taningaia.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : N na ti butia riki te Leader n te Kaitara are teuana te local ngkana e kona ni kaoka bwa te atu ni mwane raa are te are te local service contract tera te atu ni mwane are e taraia bwa e aonga n ae kaai n titebo ara taratara ao e rabwa.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara.
Hon.Tessie Eria Lambourne : Are ni iteraniba 30 are te code 221113 services local work contract kanga taekan te code anne.

Ao are iai te raka iai are $13 te ngaa. Tera kanoana tera kanoan te mwakuri are a kainnanoaki iaan te kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki iaon are te service local works ao anne kanga bon ibukin te maintenance ao te repair ibukin bwain te aobiti.

Ao n aron are e kan ataia bwa ibukin tera kanga aei ibukin ao n rekereke naba ma kanga kaboan te service n te Kauntira are kanga bon te naan mange.

Ngaia are angiin te mena kanga iai ana mena te MET ke te state house $13 te ngaa ao te MET $35,040. Ibukin naba te naan security guard iaon Tarawa ao ibukin Kiritimati ao anne nab ate itera ni Kabanemwane are iaon te local services local works contract. Ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Kabwara au bure te Tibiika bwa I aki rangi n ongo ao tao bon te raka are iaan te state house. Bwa iai rakan te mwakuri are e kainnanoaki iaan te state house n te ririki ae na roko bwa I aki rangi n ongo anne. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : N na ti kabwara au bure N na ti butia riki te Leader n te Kaitara bwa are e kataetaei ao e roko Anakin te bwai teuana ma ngkana e kaoka riki ana titiraki.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti bon tiku naba iaon anne. Iaan are te output are te state house I taku bwa anne ngaia te raka. Ma e aki rangi n reke irou te kabwarabwara are ibukin kainnanoan te mwakuri riki n te state house are iaan anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa are $13 tabun te ngaa are kanga ibukin te state house. Anne kanga are te kateirake n te state house ngkana iai mwakuri aika a raka. Ao a kona ngkanne ni ibuobuoki ni kateirakeaki aika ana kona ni kainnanoaki n te tai teuana ma teuana. Ao ngkana bon akea kainnanoaia a kona ngkanne ni bon ti mwakuri ake a bon taan mwakuri n te state house. Ma are anne te raka are $13 tabun te ngaa.

Ao anne ngkanne are te raka ni kaineti ma rakan services aika a kona ni kainnanoaki man ana auti Kiribati ao tao anne e ibuobuoki nakon te Leader n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I taku bwa akana nikirana I taku bwa te naan karaai n aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti. Tao anne teuana ae kanga ti titiraki ibukin te raka ni mwakuri. Ao tao iai rakan te kantaninga ibukin te state house, te Tibiika.

Kanga eng kanga ti noria bwa iai nab ate bwaka iaon te naan kantoka nako aon aba. Are 227211 ma tao ti te kan matata bwa iai ae kanga ae taekinna te Beretitenti bwa e na rangi n raka te nako aon aba ao n aei e a manga uarereke.

Ma tao iai te kabwarabwara iaon te itera aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao e koaua are bon te katautau e na uarereke te mwamwananga. Ma are I nanona are e na kona ni iai riki tao ana mena te MET ni kaitara ma Kiritimati. Bwa are e rangi n raroa Kiritimati.

Ao iai ara aomata ake i Kiritimati ngaia are e kona n oti are e na iai kainnanoana n tabetai ibukin kanga a rawata ana programs ngkai te MET ae e a kataia ngkai ni karaoia. Ao ni bon reitaki ma ana aobiti ma te Beretitenti ni irekereke. N aron are e bon oti iaon te mena are iai n are te travel allowances iai $25,320 are ibukin te naan statutory ke te local per diem ibukin ana Kabanemwane te Beretitenti.

Ngkana e karaoi ana mwakuri ma riki itinanikun Tarawa ngkana e travel ni kaineti ma are te act. Iai are $45 te ngaa are ibukin te naan local per diems n support aia activities are tao te divisions ake iaan te OB n reitaki ma te MET ngkana a travel nako aon aba, $45 te ngaa.
Iai $256 are e kataaki n tibwatibwaaki n te ibuobuoki are e reallocated nakon te external travel per diem ibukin boutokaan te koraki ake tao iai te adjustment ni kaetan aia overseas kanga te aekaki anne.

Ao iai ngkanne te new project are riki man te MET are building safety and resilience in the Pacific are kanga e boou ngkai te karikirake anne are ana rangi ni involve te mwamwananga nako aon aba.

Kai anne te karikirake ae e boou ae reke iroun te MET ao anne ngkanne kanga te local input nakon te project ao anne ae e ti na katauraoi ngkanne kanga a mwamwananga nako aon aba ni kaineti ma te karikirake aei ao tao e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti. Ao e titebo ma ai akea riki ae kan maroro iaon aio ao ngkanne nang kanakoa te rabwata ni mwane are $3,298,111 e na tei bwa kanoan te tietura arei. Ake a nano iai ao ake aki. Ao anne e tei bwa kanoan te tietura.

Ngkanne are te mwakoro are No.02 Public Service Office n te mwaiti ae $1,620,880. Iai akana a kan titiraki iaon aio I noora am taura te Leader n te Kaitara. Te Leader n te Kaitara.

Tibiika : Kabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinaieta e nakoim te floor.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko bati n rabwa te Tibiika imwain ae kanakoi tabeua ara titiraki iaon ana kataumwane te boota ni mwakuri ae te Public Service Office ao ti a reita te taeka ni kamauri nakoim te Tibiika te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngaira Taan Tei ao ake a reke ongoraia n te ingabong aio ao aia taan mwakuri ake a roko ni boutokaia aia Minita. Kam na bane ni Mauri.

Ngaia ao aio au moan titiraki te Tibiika ae ko karineaki ngkana e kariaia te Beretitenti ao N na moana au titiraki n are kanga are e irekereke ma booia ao kanuangaia taan mwakuri ae te personal emolument ngkana e na nakoraoi iroun te Beretitenti. I kan titiraki bwa man botan ana ER are 45 are e katautaua nakon te ririki ae na roko. E kona n ti tibwaia nakoira bwa iraua ngkai te naan vacancies n te PSO, te total post ae 47 te ririki aio ao e na manga kee nakon 45. A bane n tia ni kanoaaki ngkai post aikai n te naan vacancies bwa are a rekereke ma te naan figures ngkanne akana n te naan personal emolument ngkana e kona moa n anganiira. Taiaoka e rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan e rabwa ana titiraki te temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta. Ao mwaitin te vacancy iaan te Public Service Office ao e tuai kaainaki 4. N aron are ngkana e taraa te Human Resource Management Centre, iai are te Human Resouce Officer, kabwara au bure ngaia 5 te vacancies.

N aron are teuana are iaan te Human Resource Officer, are Level 9-7 teuana te vacancy. Ao iai are te Senior Assistance Human Resource Officer Level 12-10 are teuana naba te vacancy. Ao iai are iaan te public sector performance management division ao iai teuana te vacancy are e waaki naba kanoakina iaan are te national customer service, ke services delivery improvement coordinator L6-5 teuana anne ngkanne. Teuana te vacancy ao iai ngkanne te vacancy are iaan are te Senior Integrity and Corruption Control Officer ae teuana te vacancy.

Ao iai ngkanne are teuana are kana ai bon te trade off. Tao ti aki te vacancy bwa ai te trade off. N aron are e oti n te note.

Are te supernormally akea ao e a nakon n reke iaan integrity and corruption control officer are e a de reserved teuana. Ngkana e ibuobuoki anne nakon te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Tarawateinaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Beretitenti. Bwa are e koaua bwa are te ER e aki anganiira raoi te true details nakon mwaitia taan mwakuri.

Ao anne bukina ae ti tangira te nominal role ngkana e kona ni katauraoaki nakon taai aika ana roko ngkana e kariaia te Tautaeka.

Ngkanne au titiraki ngkanne iaon te naan N na moanna ma te allowance. Ao bon te figure kanga bon akea bitakina. Iai te kee iai ma are ti ataia ma are e a rangi n raka te boo. Ao kanga n au ururing angina te naan allowances kanga a bon percentage of the salaries. Ngkanne kanga I bon ti raraoma n te ware ae e a manga kee.

Ao au kantaninga kanga a manga bane ni biririake te naan allowances ake a calculated iaon tera arei iaon mwaitin te boo. Ao I taku bwa teuana mai ibuakona te allowance.

E kona ni kabwarabwara kanga te kee ao e anganiira te details bwa ti na ataia raoi bwa ngaia e bon tau aio ibukia taan mwakuri. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki are kanga angiin te ware iaon te allowances.

Riki iaon te personal emolument are e na iai te kairua iai bwa are e bon iai te kairua iai bwa are a mwakuriaki iaon bon mwaitia taan mwakuri ake a mwakuri ma aia allowance ake a kona n reke nakoia.

Ngaia are akanne bon ti te naan allowance e bon cover te acting allowance, te charge allowance aekaki n allowances ake a bon reke iaan te NCS.

Ma are kanga iai teuana te bwaka are a bane n tia n centralise te naan senior ICT Officers nakon te MICT.

Ngaia are e ibuobuoki naba bwa te allowance bwa are e bon senior te post aei akea ngkanne anne iaan ana Ministry ara aobiti ae te public service office n te ririki ae na roko. Bwa are a bane n centralise post ake te naan senior IT te naan Ministry a bane ni mena iaan te communications.

Ma are anne ngkanne buokan te kabwarabwara nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei riki ae karineaki.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti ao e koaua tao ti a butimwaea anne. Are bon ti teuana te post ae nako.

Ara kantaninga bwa ana bon bane ni motirawa taan mwakuri. Iai ake ana bon manga onomwi. Ao riki te naan senior position kanga e kanganga ae e na reke onean mwiina te temporary e na bon bae ni iai te acting.

Ao I taku arei te calculation e bon base bwa e bon rangi ni raka booia taan mwakuri ao relate te population are te percentage ao ngai irou e aki rangi ni kaeka. Are bon akea te details ae ti anganaki ao ngke ngkai ao ti bon karaua n taraia raoi.

Ao ai bon aekana naba ma te overtime bwa are te kabanea kanga ni uarereke ni boo ngkai ai $11 te ngaa. Ao ngkanne te overtime naba ara kantaninga bwa e bon tiku naba n arona te calculation are ko mwakuria naba n te percentage.

Ao kanga titebo ma taraana e a bon tiku n arona te overtime. Ma are bon te titiraki bwa are akea nanon ae are e karakaaki booia taan mwakuri ao aia allowances are e riai n reke man aia salaries ibukina bwa e calculated n te percentage ao e aki reke irouia taan mwakuri.

Ma are bon te titiraki ni bon etina raoi e na remain the same. Ao ngaia are e bon anganiira te 16 ao tao te cleaner ana overtime arei bwa te rate arei bwa are ti aoria n ataia bwa are te details ae ti kan ataia. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa are bon aikai naba tao items ke atu ni Kabanemwane aika a bon controllable. A controllable ao anne naba kanga ti aki ae e kataaki ngkai ni bon kanga te bwai are te value for money ae kona bon kataia ni bon mwakuri nakon, bwa iai tabeua ake a kona n aki mwamwakuri n aia tai ao a katikui aia mwakuri ngkanne bwa ai kanoan te overtime. Anne ngkanne e na rangi n taraaki ao e waaki ngkai kanga te education kanga te maroro ma taan mwakuri. Kanon ana program te PSO are ko nang bon kataia ni karaoa raoi tabem nakon am kabanea n Tamaroa.

Ma tao bon ti bwaai ake a kona n riaon mwaitin are ko kona ni karaoia a kona ngkanne n reke akanne iaan te overtime.

Ma akanne kanga kanoan tabeua kakatamaroa n te Public Service.

Bwa are ti kataia n deliver te bwai are te efficiency. Are e nang bon kataia taan mwakuri are a bon mwakuri efficiently nakon katabeia ake a tia ni katabeaki iaan aia job description ke tabeia man te Ministry teuana ma teuana.

Ma e rabwa tao n te PSO kanga aikanne kaekan bukin buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e rabwa.

Tibiika :Ngai ate Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika bon te bwai ae uarereke ma e na anganiira kanga aron kanga te treatment nakoia taan mwakuri ni kabane tao ti aki ti nakon te PSO ma tao bon Ministries akana tabeua.

Are $16 te ngaa anne N na bubutiko te Beretitenti antai akana ana overtime te cleaner, te driver ke tera bwa ti aonga n ataia naba bwa e kanga aron ngkai te overtime ma te salary level ae boou. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa are bon iai te entitlement iaan te overtime, cleaner, tao driver n reitaki naba ma tao bon taan mwakuri n te aobiti te Registry ao bon kain te aobiti ake a entitle nakon te overtime. Ma n aron are I taku bwa ngkai iai kaungakin te Public Service ae e nang kataia riki n step up aron kanga te improvement n te delivery of the service nakon te botanaomata ao anne ngkai ae kataaki ngkai ni kaungaaki. Bwa a nang bon kataia ni bon mwakuri raoi n aoan te mwakuri.

Ao ngkana iai itinanikun rakana akanne are e na bon approach rakan karaoan te overtime. Ngaia are akanne ngkanne e na kona ni karekeaki are e a tikotikonaki riki kanga Kabanemwane iaon aikai. Ao akanne a bon kukurei naba taan mwakuri bwa are a bon kabaeaki n aia aoa are ana bon riai ni mwakuri iai.

Bwa ngaia anne ngkanne te katamaroa ma are n aekan te titiraki are antai ae a overtime. A bon overtime kain te admin, iai naba kain te Human Resource, management centre, ao iai te public sector performance management ao iai te ICT, akanne naba a mena n te overtime.

Akea ngkanne kanga aia overtime kain te integrity ao te corruption control. Tao ti iraman kaain anne ao e tuai n noraki rakan tabeia ibukin te overtime. Ma akanne akana a reke iaan te overtime ao e rabwa tao e ibuobuoki anne nakon te titiraki.

Tibiika :Ngai ate Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ngaia e rabwa ao e matata. Ao au titiraki are imwina are ana contribution te Tautaeka nakon te development. Are iai are te atu ni mwane are e nakon te housing $250 ao e koaua e a okioki au titiraki aio te Beretitenti. Bwa ti bon tuai man anganganaki naba te details iaon aio bwa are titebo ma e a rangi ni maan.

Ao ko ataia e rawata te bitaki ni mwaitin ana auti te housing au kantaninga naba bwa a kakaokoro aia rate auti ake a boou akekei.

Kanga e a kuri ni make sense ae a okioki te ware aio. Ma ngkana ko anganiira moa bwa e kanga e a kanga n reke ae $250 ae ko bon teimatoa nab ani katikua bwa $250 te ngaa nakon te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika : Ko taetae iaon te rabwata ni mwane raa te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Are te local contribution nakon te development iaan te PSO te commitment are $250 te ngaa nakon te housing are bon ti uoua are a mena iaan under commitment bwa te graduate scheme ao are buokan te housing are $250 te ngaa.

Ma I kan ongora te details ae e a rangi ni maan ae e a bon titiku naba ae $250 bwa kanga ko ataia bwa iai te bitaki nakon mwaitin ana auti te housing ao tao ana rate ngkana arona bwa a boou. Bwa e a kanga raoi n reke ae $250 bwa e na tiku n arona ke tao e nang kee ke tao e nang raka riki nakon te housing. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Are kanga ai te subsidy ibukin te naan non economic houses kee. Ao e koaua e a bon rangi ni maan te mwaiti aei. Ao are ti bon teimatoa ni me meet ma te housing. Ao bon iai naba bubuti te housing bwa e na kona n taraaki te itera aei.

Ma ngkai e ibuobuoki te program are ti waakinna ma te New Zealand Government ae ngaia ae put in money te New Zealand Government ao te Tautaeka e kataia naba ni ibuobuoki nakon te housing bwa e aonga n ae e na katamaroaki te naan auti ake ana non economical housing.

Ma kanga te subsidy nakon te housing ibukin auti ake aki economic rate ao a rangi ni maan te maintenance cost e a rangi n high.

Ngaia are anne kanga te ibuobuoki nakon te botaki n auti ngkana e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti. Te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao ngaia kanga I ataa kabonganakina. Ma te bwai ae I kan ataia are e aki revise bwa I taku bwa angiin te naan auti are ti aki te naan economical rate level a tia ni compared nakon.

Tibiika :Te Tia Tei I a butiko ko a manga touch te policy ngkanne. Taetae raoi iaon te figure are imatami bwa are kaoki nako bwa are e titebo ma ko a manga kumea te policy. Bon

te bwai teuana policy kam a tia n taetae butimwaean ami mena ma ko a bon ti kanakoa naba are ko kainnanoia n te raka bwa tera ae e raka ke tao tera kee. I a butiko te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ma I taku bwa ngkana ko kakauongo n te bwai ae I taekinna I taekina te ware are mwaitin houses ake a economical rate ao iai ake aki.

Ngaia anne au taetae ae I maroro iai ao I taku bwa e a riai n revise te figure aio ao I taku bwa auti ake aki ngkoa rereke iaan te economical rate aia rent ao a comparing nakon auti ake a buburakaei. Anne au taetae I aki kua te policy. Ngaia I taku bwa e a riai n revise aio bwa ti aoria n ataa raoi bwa ti aona n actualise raoi bwa iraua ae bon riai n anganaki te housing e n akee ke e na raka. E rabwa ti ngaia anne.

Tibiika :E rabwa te Tia Tei ao e rabwa nanona ko a tuanga te Tautaeka bwa e na revise nakona ko a kumea ana policy te Tautaeka.

Ngaia are I kabwara bure nakoim iai ao iai kan buokan anne iroun te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Kanga e bon tiku n au kaeka naba arei. Bwa kanga e bon titiraki iaon te mwaiti ae e a rangi ni maan are kanoan te revision e a bon nakon, are n aron are I taku te housing ae e bon teimatoa naba ni bubuti.

Ma are ti bon teimatoa naba n rangi ni kaunga te housing tao iai riki te naan policy ni institute aika ana waaki ngkai. Are ti reitaki ngkai ma te housing ibukin katamaroan aa service ibukin ana auti ao buokan naba te botanaomata.

Ngkai mwaitin te auti ae ti kona ni maroro iaona 1075 mwaitin ana auti ni kabane te housing. Ao 485 are ngaia te naan non-economic rent houses ae ngaia ae kanga a tabeakina ae 485 n aron te ware ngkai. Ma akanne ngkanne te tia titiraki are 480 tabun, ma e bon mwaiti naba ma akanne aika tao a kona n tararuaki moa iaan te kataumwane anne. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ao anne raoi ae ti tangiria bwa e aoria raoi n ae ti ataa raoi oin te ware are $250 bwa ngaia iai mwaitin auti ae anganiira.

Ao tao au kabanea n titiraki te Tibiika nakon te Beretitenti ae karineaki are iaon te actual scheme are buokaia naake a graduate.

E koaua are kam kantaningaia bwa are kam na manga kabongana nakon te ririki ae na roko. Ti kona n ongora bwa tao mwaitira te naan graduate aika a rangi ni kakantaningaia. Bwa e kakaongora anne bwa anne ae e bon riai n rin iaan te local contribution nakon te development bwa buokia ara aomata ake a reke aia beba.

Ti kona n ongora raoi bwa kabonganakin te details bwa tao 50 nimangaun graduate aika e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki bon mwaitia graduate e bon depend nakon te ririki teuana ma teuana. Ao are ngkai a rawata riki taabo.

Bwa are ai ti aki ti Biiti te nan graduate bwa a taraaki naba bon ara universities ake i Australia ao n reitaki ma iai university, n aekakin are e a rin naba ana university te Itibong are i Papua New Guinea ao ngkai kain te University i Hawaii a kataia ngkai ni manga bon bubuti ataein Kiribati ake a kona naba n te BYU bwa a kona naba ni buokaki iaan te kataumwane aei.

Ngaia are kanga ti aki kona ni bon bwa ti bon kona n ana te kabanea n te nuuka ni ware are ti taku bwa e na uakaan. Bwa are e kona ni mwaiti te naan ataei ae ti aki ataia naba ngkai. Bwa ngkana e a manga bwaati are i Hawaii ti aki ataia bwa iraman ngkanne kain Hawaii. Ma e bon kakawaki bwa e na iai te mwane ao aei bon ti booia ibukin te uoua ni wiiki.

Ti aia salary ibukin te uoua te wiiki are ana karaoa aia in house training ao ngkanne are nikirana e a nakon te ministry ngkanne. Bwa e na riai n tauraoi te ministry ngkana bon te demand ae e bon kainnanoaki raoi ao ai bon taben te ministry e a take over ngkanne iaan ana temporary bwa are aikai kanga buokaia ara ataei. Ao a rangi ni marketable ataei aikai bwa are te koraki aika a oki ma aia beba.

Ma ti ibuobuoki kanga ni preach moan rokoia ao ti a karekei naba aia two month attachment ma Ministries ake bon relevant ma are ngkai e a bubura riki te stream. Are ngkai a riki ataei naba ake a reirei n ana university te Itibong ao ngkai e a tia ni manga roko ana bubuti kanga te reirei are te BYU.

Ma are akanne itera ae ti noori bwa te human capital ao a riai ni kaungaaki ara botanaomata nako iai. Ma anne ngkanne buokan te titiraki ao a bane ni kaboaki n L11-1 ibukin 2 month.

Ao kanga n ara statistic so far 2021 nakon 2024 ao te PSO e a tia ni kammwakuria 400 tabun te

graduate inanon te span anne are te span of time are man 2021 nakon 2024.

Ngaia are e rangi n unpredictable naba te mwaiti aei bwa are ti aki kona n atai, tabeman ataei ake ko forecast bwa ana bane, ao a manga aki bane aia unit te reirei a kona ni manga extended. Ma akanne kanga ti te ware ae ngkai kanga te nuuka ni ware ae ti a kakarinna bwa kanga te kataumwane ibukia ataei aikai. Ao e rabwa ngkana e na buoka te titiraki.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Te Tibiika are I ti kan titiraki are a oti te naan vacancies, ke taabo ni mwakuri ake akea kaaia. Ao ti noora te kataumwane te PSO bwa e kee ngkai ana kataumwane n te ririki ae na roko ibukin te bwakabwai. E kona n ti kabwa te Beretitenti bwa nanona nakoira iroura kanga akea te kantaninga. Bwa ana moantaai ni kakaeaki kain te naan tabo ni mwakuri aikai. Ke ni kanoaaki te naan bwangabwanga aikai n te PSO ni moantaai ni kanoaki. Eti otara anne te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao kanga kaekan anne kanga akea te raraoma. I moantaai ke e aki moantaai e ti kakawaki bwa e na iai te bwakabwai.

Ao kanga onoua te pay day a kona n taraaki ngkanne are e a bon kakanoa te mwane ngkai ni karokoa nukan te ririki. A taraaki ngkanne bwa tao e a realistic ngkanne nanon nukan te ririki bwa e na bon kainnanoaki te supplementary ke e na aki. Bwa are angiin te tai e katoa ririki ngkai te saving mai iaan ao ti aki te saving ae e rangi ni uarereke.

Ae iaan tera te personal emolument. Ma are ti nang kakaai ngkanne are ti nang aki lock up ara resources unnecessary. Bwa e buakaka ao ara recruitment process tao e riai n reform bwa e aonga, bwa te bwai ae kakawaki ana kabonganaaki mwaane nakon are a nang locked up ao a nang aki kabonganaaki.

Ngaia are te policy guideline ngkai ngkana e na teirake n Tianuare ko kona n teirake. Ma kanga akea te kanganga bwa e abuabu te salary ni moan te ririki. Tao e a taraaki ngkanne nukan te ririki. Ao anne ngkanne ai bon taben te Ministry teuana ma teuana n te Finance. N review ana Finances bwa ai bon tabera bwa ana bane ni iai aia bwakabwai ma kanuangaia ni kabane taan mwakuri ake iaan te ER ao anne ae e aki rinnako te Tautaeka n te tai aei.

Ma bon ti kanga te management tool. Ti kataia ni kakae riki anga bwa e nang aki locked up te mwane ke n rokanaki te mwane n te saving iaan te personal environment tao anne buokan kaeka nte titiraki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao titebo ma I taraia ao akea ae e kan kanakoa riki ana titiraki. Te rabwata ni mwane are 02 anne n te mwaiti ae $1,620,880 e na tei bwa kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E a riki bwa kanoan te tietura kanoan te Biira.

Ti na nako ngkanne nakon te rabwata are imwina are 03 are Judiciary ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ake a kan kanakoa aia maroro iaon anne.

JUDICIARY NO.3 $3,546,177

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao aio I a bubutiko bwa N na raised question concerning te Ministry. Ao teuana te Tia Babaire I kan mena are te Magistrate allowances. Are akanne ngkana ko combine are te allowances of statutory ao akea te bitaki te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I kan titiraki bwa tera te allowances aikai ao antai aika a reke aia allowance aikai taiaoka.

Tibiika : Te Minita n te Tua.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna. Ao ngkana ti taraa te allowances are e a tia ngkai ni kaokoroaki n aron are e kataia n taekinna.

Ti a kaokoroa te naan allowances bwa are iai te statutory allowance ao iai are kanga bon te allowance.

Kanga e general n titiraki ma e kona n taekinna ikai are e kaokoro are $170 tabun te ngaa te Tia Babaire, are iaon te statutory e kaineti ma CJ ma ana allowance ae ikotana ni kabanea. Ara allowances n aron other allowances and insurance and extra duty secretary ao e kona n anganna ngkanne ikotana ni kabane $125. PJ ke te Pune Judge ana allowance ni kabane n aron naba arei, $17 te ngaa.

Te appeal judge ibukin aia appointment ke aia sitting allowance ke tao tabeua riki, e kona ni karekea $29,402 ao ngkana ko ikotia ngkanne ao e anganiira te ware $171,402.

Ao are teuana are bon te naan allowances are e bon tanin nako iaan

te admin ao akana tabeua n aron are e bon ataaki ngkana e ibuobuoki aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika e rangi n rabwa te kaekaeka ao anne are major allowance e kangai, antai raoi te koraki aikai, aika allowance aikai.

I a tia n ongo bwa are te statutory n te samples ao te court of appeal judges ao tera riki. Antai te koraki akana a reke iaan te allowance are bon te main provision are e botaki ikanne te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki. Kanga e tangiria bwa N na taekin araia tao te CJ ngkana ngaia. Ma I taku bwa te CJ are e bon iai n aron are e kinaaki. Te Tia Moti ae Rietata ao I aki kan taekina arana ma are kam bon kinaa.

Ao te Puisne Judge e tuai n teirake, ma are e a tauraoi ngkanne te provision aikai ibukia. Ao te naan appeal judge are aio naba are e tauraoi ibukia. Ao tao ibukin allowances are ngkana e tangiria n ake tabeua n are bon are ieta. Are n te statutory ao ngkanne aio e kaineti ma ara staff ao ara tia moti ake ibuki. Anne are e kaineti iaan te allowances ake tabeua ma ngkana e tangiria ae nang taekini araia te naan statutory mena a tuai moa ngkai tabeua a tuai reke. Ma bon iai te tia moti ae rietata are e a bon tia ni kinaaki are a tia n appointed anne. Ngkana e ibuobuoki aio nakon te Tia Tei.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika tao e aki rangi n teretere au titiraki. I a ota bwa antai aomata aika a kaboaki iaan te statutory allowances I a ota n anne.

Ma oin au titiraki te Tia Babaire e mena iaa aia allowance taan tia moti iaon te mwakuri aio?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti ; E rabwa te Tia Babaire are kanga e taekinna iaan are te naan allowances. Bwa are ngkai e bon kaokoroaki te naan allowances ao e a manga separate ngkanne are te statutory allowances. Ngkanne te naan allowances akana tabeua a bane ngkanne ni iai taan moti iaan te admin. Ngkana e kona ni ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : E rabwa e rangi ni ibuobuoki. I kan titiraki bwa tera aro nte babaire nakoia taan Tia Moti bwa bon iai mwaitin aia bowi, ana

karaoia ni katoa namwakaina, ke ni katoa ririki ke akea. Ke a bon karaoaki naba te naan cases naba are a roko ao a karaoia naba.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E raoiroi aio are bon te titiraki itinanikun are e appropriated ao e kakawaki naba bwa e na matata ara koraki ngkana ngaia. Bwa e kakawaki naba ibukin buokan te Tia Tei ae karineaki.

N aron ae kam ataia ngkai ao nanona ngkana e tangiria n ikan ataia bwa tera ae riki te sitting allowance ke aia allowances ara taan moti ake ibuki. Bwa are ngkai are a bon ti search ni katoa tai. Nimaua te tai ni katoa namwakaina. Bwa iai aika a uotaki nakon te high court e a kona naba ni karaoaki te virtual n aron ngkai aongkoa te kaoti mai imwaina, e na aki kee iaan nimaua ao e a tibwa nako tao ongoraeakin te case i abamwakoro iaon aba.

Ao ngaia ae karaoaia te te Mauri, te Tia Moti ae Rietata aio ma ana koraki ngkana uoua ke teuana a ti kona naba ni virtual a ti kanakoaki naba bwa te naan lawyers ao tao te tia moti are e kona n teirake mai ikai e a kona naba ni karaoia.

Kanga anne aro nte bwai ngkai ae a karaoia ara bowi n te tai aio nakoia ara botanaomata ao ibuobuoki naba nakoia ara Taan Moti ake iaon aba ni kauarerekean taian mena. Ngkana e ibuobuoki moa anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e ibuobuoki ma I kan titiraki iai bwa are otau ngkai te Tia Babaire. Te Tibiika bwa a tianaki taan moti iaon abamwakoro bwa ti nimaua tokia iaon abamwakoro.

Ao ti a tia ni boo ma te naan cases ae bwa iai te naan cases riki ae aki karaoaki bwa e a toki nambwana. E aware te Tautaeka n te situation aio. Bwa n tabetai ao e aki boo te bowi bwa e a bane tain aia tai. Ngkana arona bwa e na waakinaki anne ao e tau am provision ae ko karaoia ngkai.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti ; E rabwa buokan te titiraki. Ao eng n aron kaongoakiu ao e rangi n tau ngkai ara provision ae ti allocate ibukin kaitaraan taian hearing cases aika imwaira. Ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Ngkana arona bwa e aki tau tibwan te abamwakoro teuana ibukin aia cases. Bwa a tangiria bwa e rawata riki aia tangitang aomata e kona n reke,

Tibiika : Te Tia Tei taiaoka I taku bwa ai ti aki te titiraki anne iaon te ware bwa ko a titiraki iaon mwaitin aia tai ni bowi ao tera. I taku bwa ko bon atai ate Tia Tei are kona titiraki ti iaon kanoan te mwaiti ni mwane anne. Ao ko aki titiraki ni mwaitin te bowi ao tera bwa are I taku bwa bon te bwai teuana anne. I taku bwa ko a tia ni kanakoa anne ibukin mwaitin te bowi aron au iango iai te Tia Tei ae ko karineaki. I anganiko te Minita.

Hon.Martin Moreti :E rabwa te Tia Babaire ae ko rina ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti. I taku bwa are e a tia ni katerea ana titiraki arei. E koaua ti a katuka anne nakon ara aobiti bwa ti a taraia bwa ngkana iai te kanganga ke tera. Ma tao teina aio bwa are bon te kataumwane ara kantaninga e rangi n taraa moa n tau n te tai aio. Ao tao e aki tau man ana taratara ao are bon iai angana man ara aobiti te bowi ae rietata ni kona ni manga kakaea anga ni ibuobuoki ae kona n taneiai ni cater cases aika a rangi ni maan. Ngkana e ibuobuoki aio te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e taekinaki bwa te leave grant akea te change ma e raka bwa are a manga karinaki tao antai riki. Mwaitira aomata aika raka ae te provision aio bon ibukia taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Te Tia Babaire buokan te titiraki. Ao I taku bwa are bon iaon te ER ngkana e ikotia te Tia Tei ae karineaki ngkana e ikotia iaon te ER. Bwa ngkana e taraa te judiciary ao are bon mwaitina ngkoa are e raka teniman, ma n aron are I a tia tao ti na kabwarabwara bwa are iai te Puny Judge ao e na iai uoua Lands Appeal Magistrate kanga teniua.

Ngaia are e kona ni uotira nakon te ware are iai riki uoua ae e na raka. Bwa are teuana e bon kaokoroaki are te CJ ao ngkana ko times anne ao e kona ni bon reke raoi ngkanne te leave grant. Ma ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao bon taan ongora ao bon uoua te post are e kakawaki are e na rin are te LAM. Ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e titebo ma taraan ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I kan butia te Minita bwa iraman ngkai taan moti are inano are e kataumwaneaki te allowance anne ibukia taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Tei ae rin temanna mai Abemama te Leader n te Kaitara. Ao mwaitia ngkai ara taan moti iaon aba ikotaia ni kabane 205. Ngkana e ibuobuoki aio te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kanga ai bon akea riki ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa te rabwata are 3 are te Judiciary n te mwaiti ae $3,546,177 e na tei bwa mwakoron te Tietura ke kanoan te Biira, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

E a tei bwa kanoan te tietura ao ti a nakon are nambwa 4 ke ana rabwata are No.4 ae te Kiribati Police Service n te mwaiti ae $15,680,265 ngkanne iai aika a kan maroro iaon anne. I a kanakoa nakoimi Taan Tei. Ngaia te Leader n te Kaitara.

KIRIBATI POLICE SERVICES NO.4 $15,680,265

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao au moan titiraki moa e kaineti ma te kataumwane ibuki nte bwakabwai. Te kataumwane ibukin te bwakabwai ao ti noria naba n te ER bwa akea rakan ana ER ke tao akea rakaia taan mwakuri n ara ikotaki ni Bureitiman. Ao I kan titiraki iaon aei bwa a rin iaa ngkanne ara Bureitiman ake a tibwa otinako are onongaun a rin iaan ikai ke aki mwakuri n te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : I taku bwa are a bon tuai n reke aia tabo bwa are ngkai iai akana a kateirakeaki iaan te tangoaki te temporary bwa are e bon rangi ni mwaiti rakan ana tab oni mwakuri te Police. Ngkai e a manga reke ana patrol boat ao riki ngkai e a manga iai ana program are te nak oni buoka tararuakin te rau n te aonnaba.

Ngaia are ngkai e bon teimatoa te police ni kanoai akana a otinako man te kataneiai n te tabo ni Bureitiman. Ana bon bane n reke aia mwakuri n taraan moa te kainnano ae ngkai. Iai te naan development karekean te barebooti ae boou are e a roko ngkai are ai te kauowaa. Ao iai naba ana program te Tautaeka are buokan tararuakin te rau imatan te aonnaba ae ngkai e kan ngaun are e mena itinaniku. Ao te kantaninga are iai naba ana program Tiaina ae e na bon anaia naba ana taan tararua te rau.

Ma are ngkai Tiaina e bon maan riki te training bwa uoua te phase n te training. Ao iai ngkai ae e a kaan bane aia tai a nang tauraoi naba ni manga nako ni buoki n tararua te rau ni bon ana tabo Tiaina are e mena iai.

Are Tiaina e bon kaokoro ana waaki ma te UN bwa e bon tararua n ana tabo are kanga e bon aki kan nako n tararua n taabo ake a rangi n trouble ke a rangi ni korakora kanga te kiriwe iai. E na bon tararuai ana tabo aika n te UN aika are e na kammwakuria naba iai ara aomata iai.

Ma tao anne buokan kaeka nte titiraki ana bane n reke nneia moa ngkai are a kataneiakaki. Bwa are e bon korakora naba ngkai ara tangoaki ni bonoti bwangabwanga naba ngkai. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao N na bubutia te Beretitenti bwa e kona n ti buokira bwa iraua te naan tabo ni mwakuri akana a bwangabwanga ngkai, n te ikotaki ni Bureitiman. Ngaia are kanga aongkoa a bonotaki moa irouia te koraki aei. Ma ti aki noora te kataumwane ae raka nte kataumwane ae kanga e na buokia ara ataeinimwane ake a tibwa otinako man te kataneiai.

Ma e kona ni ibuobuoki, iraua ngkai te naan mwakuri inanon te ikotaki ni Bureitiman aika akea kaaia. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei taiaoka ko taetae iaon te rabwata ni mwane raa ngkanne anne? are ko taetae iaona bwa e aonga n ae ti ota iai taiaoka I a manga anganiko riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Iao nte salary te Tibiika ni kaineti ma te ER. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau ; E koaua tao te naan vacancy aika a taekinaki ngkai iai are ian te headquarter. Iai are te assistant commissioner, teuana te vacancy. Iai uoua te vacancy iaan te superintendent, ao teniua te naan constables. Ao akanne ngkanne aika a rekereke ao ngkanne e na iai te promotion ni waerake ana kona n rekereke iai.

Ma are iai ngkai naba teuana kanga katoamauakia teutana are kain te barebooti te kaibuke are e boou ae e a tibwa manga roko. Tao anne teuana naba ae e na taraaki. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I kona n titiraki bwa akea ti noora tao te kataumwane ikai. Are e mena iaan te statutory. Ao ti kakoaua bwa te commissioner ni Bureitiman e mena naba iaan te post anne. iai bukina ngkai e aki kaokoroaki iaan ana kataumwane te Police taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa kanga te commissioner ni Bureitiman kanga n au koaua e aki mena iaan te statutory post te kamitina ni Bureitiman. Ngaia are kanga e bon aki mena ana salary iaan te statutory post ngkana e kona ni ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Beretitenti are a kamaenakoaki te naan kataumwane aikai.

Ngaia are kain te statutory salaries ordinance te Kamitina ni Bureitiman ao tao anne naba te ware ae e kataaki n taraaki. Tao e a manga aki rin ngkanne n aei.

N na titiraki te Tibiika iaon are te compensation 282157 ae te code anne. Ae titebo mwaitina ma te ririki aei ma ti kona n reke rongorongon bwa tera kanoan te kataumwane aei. E aera ngkai e a iriri ae te mwaiti ae ti te tikina kanga tera raoi te kabomwi aei taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara iaon are te atu ni mwane are te compensation. Ao n aron are e noria are e a nako mai iaan anne are te compensation are te bowi. Are ibukin te naan court order ake ana kona n roko iai Bureitiman mai iaon aba. Ao riki tao bon te naan new cases kee.

Ma n aron are kanga are te kabanemwane are e bon ti irekereke riki ma ngaia. Kanga bon tii bukin aia per diem taan kakoaua ake a roko mai iaon aba ibukin te bowi. Kanga ti anne bukin are te compensation anne riki ni kaineti ma te court order.

Ma ngkana eng kanga anne ma kanga teina iaan te kataumwane are other expenses are eti are e taraia. Bwa are aei akea te kataumwane iai ibukin te ririki aei, bwa e a tiku taekan aei iroun te Finance ke te NEPO. E rabwa ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao e rabwa te Beretitenti nanona aei ti aki te statutory ngkanne expenditure. Bwa are bon te mwane ni mwakuri ibukia taan kakoaua.

N na bubuti ti nori ate ikotaki ni Bureitiman naba akea naba rakan ana kabanemwane n te ririki ae na roko. Ma iai naba ana karaai mwane bon inanon ana vote aikai.

Ma ti kan bubuti bwa kanga ti noora ae akea ngkai te naan kataumwane n te ririki ae na roko ni irekereke ma baoia Bureitiman. N aron e bwaka te kataumwane ibukin te bwaa, tararuan aia kaa Bureitiman.

Ngkana e kona n ti kabwarabwara te Beretitenti ni buokira ni kaotaira bwa bukin tera ngkai iai kerikaaki kainnanoan itera aikai iroun te ikotaki ni Bureitiman. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau ; Te kataumwane ibukin boon bwaai tao boon ana vehicles te tabo ni Bureitiman e nakon kainnanoakina n te tai teuana.

Iai buokan ngkai ana transport naba karekean manga ana rebwerebwe aika a boou. Akanne aika a reke man ana buoka te Tautaeka.

Ngaia are e kona naba ni ibuobuoka kanga te ibuobuoki iaon te kabanemwane n te patrolling.

Ngaia are tao anne ae e kona n reke ae iai te cut bwa are e rawata te rebwerebwe aei bwa e bon kan bwii are e a tia ni katauraoia kanga ana bwai n tangira te Tautaeka n America. Ngaia are e a tia ni karokoa nakoia Bureitiman ibukin buokan kanga te transport ke te bao ni mwamwananga nakoia Bureitiman ni buoka aia patrolling tao e na ibuobuoki anne nakon te Leader n te Kaitara. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Beretitenti te Tibiika. Ao au titiraki are imwina I kan nakon te code are mai inano are below the line. Are 282165 are iaon te emergency riot. Ngkana e kona n ti kabwarabwara bwa tera kanoan te kataumwane ae a $40 te ngaa nakon te ririki ae na roko te Beretitenti, ao I a bubuti taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Kanga aei te kataumwane are e bon tei ni kaineti kanga tabeia Bureitiman teuana ae e kona ae kaitaraan kanganga aika a karina. Ae ko aki kona n ataia bwa tao te urarake ke tao kanga iai ngkoa cases n taai nako are e a kaboaki naba te Maneaba, ao iai n taabo tabeua kanga a rangi ni kauarerekea am tabo. Ibukin kanga minon te bwaibwai.

Ma ngaia are tao kataumwane aikai a bon riai, ibukin are iai tabeia Bureitiman teuana are e na kaitarai kabuanibwai ao kanganga aika aki kona n ataaki. Bwa e reke mai iroun te roronrikirake, e reke mai iroun te uneaki n te kaawa. E reke imarenaia Ekaretia.

Ao akanne ngaia are anne tabeia Bureitiman teuana. Ae bwaai ake te naan contingency ke te naan emergencies aika a kona n reke. Ao akea riki ae kan kubaria bwa bon taben te tabo ni Bureitiman.

Ngaia are kanga e bon kakawaki ae e na iai te kataumwane ae bon tatauraoi. Bwa ngkana e kona n reke aikai n aron ae e a tia n riki ao e a bane te kataumwane iai bwa e aki tau aei. Bwa kanga ti anne ae te broken provision ae e a tia n reke iai. Ao ti aki ti ngaia n reitaki naba ma kanganga n aro nte naan toutia. Ae tao ngaia anne e kona naba n are a weteaki Bureitiman, ao tao irouia taan toutia bwa a kona n standby. Bwa are e a rangi n sensitive e a kuri ni kanganga aroaro ae te naan land issues.

Ao tao irarikin are bon te riot are e kona n reke iai naba te naan land issues aika a nang nako naba ibuakona. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Beretitenti te Tibiika. Ao I ti titiraki bwa tera te break down n te ware anne. Ti noria bwa e a bwaka ngkai e na bwaka nakon te ririki ae na roko nanona kanga e na uarereke ae kantaningaia te Tautaeka ngkai. Bwa e na kainnanoa te aekaki n tauraoi aei bwa e na bwaka $29 te ngaa nakon te ririki ae na roko.

Ngkana e kona n ti kabwarabwara anne ao tao tera kanoan ngkai te $40 ni ngaa aei tao bon ti te ware naba ke tao bon iai aan ae e a manga kauarerekeaki nakon aei, taiaoka ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Eng n aron are I taku bwa e rangi ni kanganga bwa are bwaai aika aki kona n ataaki bwa te naan kanganga. Ma akanne kanga bon ti te token provision. E a manga kauarerekeaki bwa bon $69 te ngaa n te Tua. Ma imwin te maroro ma te Finance ao anne ae e noraki moa, ao e riai ni bon iai te mwane ae tauraoi $40 te ngaa tao e na ibuobuoki n te moantai.

Ao n aron are I taku e bon rangi ni kona n rangi n riaon e kona n tebongina $100, $200 e ke e kona riki n nako iaon $200 te ngaa. Ngkana e a bon rangi ni korakora te kanganga. Aikai aika a tia n riki a tia n riki are iaon ara abamwakoro are Butaritari n ririki aika a bwakanako. E a tia ni manga reke iaon ara abamwakoro ae Beru ao ti aki kona ni manga ataia ngkanne bwa manga iaa ae e na kona n reke. Bwaai aika a bon kona n riki ao e tauraoi ao e na iai moa te mwane are e kona n are e reke, ao are imwina ngkanne are e a bon nakon te Tautaeka karaoan te

ibuobuoki. Ngkana e na kona n rangi ni bubura e na manga bon bubura te kataumwane aei. Ma e rabwa anne.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara. Ao N na manga bubutia ngkana e kona n ti kabwarabwara are ngkana ti a manga kiba nako eeta nakon are te housing assistance. Ao iai te bwaka ae e rangi ni uarereke ma tera nanon aei. Iai ae tao a manga aki reke iaan te buoka aei ke tao iai te bitaki ae ngaia e a manga kauarerekea te mwaiti aei. Ngkana e kona n ti ibuobuoki n anne moa taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E na riai n akea te bwaka ana bon riai kanga bon akea te bitaki n aron tein te auti. Ma ngkana iai te bitaki ao e kona n reke tao ni mwaingingia taan maeka n te auti. Ao anne riki ae kabwarabwarakina.

Bwa are te auti kanga bon te fix cost are kanga e na bon tiku n arona ti ngkana iai te mwaingingin irouia taan maeka n te auti. Ao anne ngkanne ae e na kona n reke te kaokoro.

Ma ngkana e na ibuobuoki anne. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao ko rabwa te Tibiika ao tao e raoiroi e aki reke buokan arei. Ma tao bon iai te bitaki.

Ma N na nakon are imwina te Tibiika. Bwa tao ti noria bwa iai ana kataumwane te ikotaki ni Bureitiman ibukin te oki rikaaki te home passage. Tera kanoana iai te kamwaingingin irouia ana koraki te ikotaki ni Bureitiman. Ao tao iraman aika ana mwaing mai iaa, nakea kanga ti kan ataa rongorongon anne taiaoka are te $20 ni ngaa anne taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua iai te kamwaingingin aron ae e wene imatau aei are iaon tao te home passage. Angiina te kamwaing mai irouia te naan Bureitiman ake a mena i Kiritimati ake a kona ngkanne n raa. Ake ana mwaing ibukin aia motirawa ibukin te ririki aei. Kanga niman taan mwakuri, ake a mena i Kiritimati ao kanga e katautauaki $4 te ngaa iaon temanna. Are ngaia are te home passage ngkana eti ma te atu ni kabanemwane are e titiraki iai te Tia

Tei ae karineaki te Leader n te Kaitara. Ao e rabwa.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao ai bon akea riki ae kan maroro iaon aio. Ti nang kamatoa ara ware aio te code are 4 Kiribati Police Service n te mwaiti ae $15,680,285. E na tei bwa kanoan te tietura ke te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne are imwina are te rabwata are no.05 Public Service Commission n te mwaiti ae $408,822 ngkana iai ae e kan maroro iaon aio ae kan titiraki ke n ikan kanakoa aia titiraki iaon te rabwata aio ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei.

Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

PUBLIC SERVICE COMMISSION NO.5 $408,822

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bon ti teuana au titiraki iaon te rabwata ae te botaki ae e rangi ni kakawaki aio.

Ao e koaua are kanga bon akea bitakin ana kataumwane ao ara kantaninga bwa ana bon tau ake a tia ni katauaki ibukin katiaan tabeia n te ririki ae na roko.

Ma I taku bwa bon ti te titiraki teuana ae kanga e na kona ni ibuobuoki iai te Beretitenti. Are tao bon angin ana kabanemwane te rabwata aio kanga e irekereke ma kanga kakaraoan. Kanga te recruitment are kanga e rangi ni korakora aia kabanemwane ibukin te bobowi ibukin kanga te kateirake n ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka.

Ao e kona ao tao bon ti teuana te titiraki ngkana e na angaraoi iroun te Beretitenti. Ti taraa te ER bwa e bon teimatoa n rikirake kanga mwaitin ana post te naan position te naan establish position te Tautaeka. Ao tao iraua ana katautau te PSC are e mwakuri ma ngaia ae kanga tao te total vacancies are e na kataia ni ibuobuoki man Ministries aika ana kanoaaki nakon te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao are te katautau n taraan kanga ti anaia naba nukan ware, n taraakin bwaai aika a tia n riki man 2022, 2023 ni karokoa ngkai. Ae tao iai ae aranaki bwa te privilege meetings tao anne e kona n ae $53 nakon tao $54 ao iai ngkanne manga test e biribiri nakon te average tao 160 ke 64 ao mwaitin te interview ni katoa ririki n te average naba ae 185. Ao anne ngkanne kanga iai are te preparatory meetings, iai te test, ao iai ngkanne

te interview. Ao tao e na ibuobuoki kaeka nte titiraki anne.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao kanga ai bon akea riki ae kan maroro iaon aio. Ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Tao ti te titiraki iaon are te statutory. Bwa are ti tatara are kanoan te Tua ma aki rin kain te PSC are te naan members te Tibiika. Aki rin iaan te statutory salaries are ngaia tao e na riai ni kataumwaneaki. Kanga bon ti te titiraki bwa are aki ngkai rin ma bon ti te titiraki taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : N tein ngkai te kataumwane ae e uotakirake aki bon te Chairlady, Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao kai bon akea riki ae kan maroro iaon anne ao ti nang kanakoa nanora iaona. Te rabwata ni mwane are No.05 Public Service Commission n te mwaiti 4408,882 e na tei bwa rabwatan te tietura ke kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara rabwata are imwina te rabwata ni mwane are No.06 te Ministry of Foreign Affairs and Immigration n te mwaiti ae $5,170,433 ao e a nakoimi Taan Tei ami titiraki iaon aei. Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND IMMIGRATION NO.6
$5,170,433

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ae karineaki ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoira ngaira ni kabane n teingabong aei kam na bane ni Mauri.

Eng tao aio ngkanne tibwangau n te ingabong aei te Tibiika ae ko karineaki. Ao au moan titiraki are te salaries te Tibiika ae ko karineaki.

Eng e noraki bwa te kibarake n te mwaiti ae $23,123 te Tibiika bwa e kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa angin te raka n te salaries bon te raka n te increment ao te raka ngkana iai te naan new post aika a raka. Ao te raka naba ngkana iai tao kaetan te boo ae tao e kairua mai imwaina ao a kaetaki are anne ngkanne ae e kona ni karekea te raka n te salaries tao e ibuobuoki nakon ana titiraki te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei riki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Beretitenti te Tibiika ae ko karineaki. E koaua e ibuobuoki teutana ma iai norakin man ana establishment register te Foreign Affairs. Bwa temanna ke uoman aika a raka iaon te document aio.

Ao n reitaki ma arei ao tao ngkanne n reitaki ma te mwaiti are e aera e kaitara ma aio te Beretitenti taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ngaia raoi anne iai te naan new post naba a rinnako ibuakon kabwarabwaraan te raka anne. E rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Tibiika ao ngkanne ta oti a nakon ngkanne ae tao bon reitan naba anne. Are iaon te naan foreign missions te Tia Babaire ae ko karineaki.

Tao e kona ni kabwarabwara nakoira te Beretitenti bwa e aonga naba n ongora te botanaomata. Bwa iraua te bill of high commission, ao iai te mission i Beijing, iai te mission i New York, ao iai i Geneva. Ao te naan salaries akanne bwa te Tibiika a ko karineaki e kona ni kabwarabwarai aikai e taiaoka te Beretitenti e kan ongora te botanaomata.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao eti are a kakae ngkai. Bwa iai ara mission are i New York. Ao iai kaaina ao iai are mission i Biiti iai kaaina. Ao iai ara mission i Beijing are iai kaain aao ngkai are e a kauakaki are i Europe are iai are a nak oni kaukia, e a tia nako tao bon uoua te wiiki nako. ao e a nako ngkanne te attachment are ana bon ti bonotoa kauka te mena i Geneva. Ma iaon kawana ngkanne bwa ni te rin ao I aon kawaina nako are e na bon kakaeaki ae te Ambassador are e nang tauraoi nako ni kauka are I a tia ni kanakoa.

Ma are e tia nako te baere te Ambassador ni kauka te Embassy ni katauraoi kanga te naan *groundwork* imwain rokon te *Ambassador* ao tao e rabwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika ; E rabwa te Beretitenti ngaia te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Tibiika ao e rabwa naba te Beretitenti ibukin kaekan anne. Ao ngkana arona bwa tao e kona ni kamatata riki. Bwa e koaua bwa iai kakaokoron taian ware akanne.

Ao tao e bon nako man bwaai aika a kakaokoro naba. Bwa are a bon kakaokoro taabo aikai te Tibiika ae ko karineaki.

Ma are iaon te salaries ibukin te Kiribati *High Commission*, te mwaiti ae $129,435. Ao are iaan te mission i Beijing $93,303, ao are iaan naba te mission i New York $132 ao $1,155. Ao are e a tibwa kaukaki n aron are e taekinna te Beretitenti ae karineaki i Europe raon are ia i Geneva. E mena ngkoa $60 te ngaa te Tia Babaire.

Bukin tera ngkai a kakaokoro aikai te Tibiika ae ko karineaki ibukina bwa a kakaokoro kaaia ao e kakaokoro naba booia ke tera aron tein booia koraki aikai te Tia Babaire riki akana mai ieta te Tia Babaire ibuki ongoraan te botanaomata.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa n aron kanga bon tein booia e na riai ni iai te base te salary are a bon kaboaki iai. Ao a bon kona ngkanne n raka nakon tein aia contract. Ma anne ngkanne kabwarabwaraan eti are e noria are iai te kakaokoro ni booia. Bwa are iai are a bon maan a maan ni mwakuri ngaia are e bon kona nakon kaokoron maanna nakon are mwaitin naba boona are e mena iai.

Iai ake a tibwa manga start a kona ngkanne ni manga kaokoro naba booia bwa a kona n start ni manga te boo are te starting level. Ma kanga anne tein kabwarabwaraakin te kakaokoro n te naan bwakabwai akanne. Ngkana e matata iroun te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao tao ai bo akea riki ae kan ngaia N na kaokia riki nakon te Tia Tei ae karineaki are bon am tabeka te titiraki. Te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Tao I rangi n aki waekoa ni kotekotea au bwai aei ma tao ko aki noria te Tibiika. Ma I a ruberube, ae imwina ngkanne te Tibiika bon iaon te leave grant. Te leave grant ae ko karineaki eng te revise budget ibukin 2024 $213 te ngaa.

Ao e budgeted ngkanne ibukin te ririki aio ke te ririki ae na roko $225. Ao te raka ngkanne te $12 te ngaa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ngkana e kona ni kabwarabwara bukin te raka aio te Beretitenti ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau ; E rabwa are bon te raka iaon te leave grant ena bon kaitara ma are e kona n raka taan mwakuri. N te tabo ni mwakuri ngaia are e bon kona n raka te leave grant.

Ngaia are iai aia two new staff ake kanga ana raka ibuki nte Geneva Mission are anne ngkanne ae e na bon kabwarabwara rakan tera te

leave grant. Ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne nakon te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao I noora e ruberube am taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta. Ao N na nakoim moa.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua kanga bon reitan naba te leave grant. E koaua ngkana a na bane raoi n leave grant mwaitia Taan mwakuri ao e katautauaki bwa n te ririki are na roko are itingaun ma niman ao eti ae takete raoi te ware anne.

Ma ngkanne kanga rekerekena ngkanne kanga bon iai naba bon te home passage $16 te ngaa. Ao ti kana taia ngkanne bwa iai ibuakoia staff are a kona n leave grant ao a manga bon kona n leave passage. Kanga e na bae n akea ngkanne te leave passage ngkana bon iai aika a special aia contract ae tao ti aki ataia. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa iai ngkoa are kanga te leave passage ibukia taan mwakuri ake a mena i Kiritimati. Ake a kona n roko ikai n te leave grant ana aia leave grant ao a roko ikai ao a bon kona ni manga leave passage mai Tarawa nakon abaia. Kanga anne ngkanne ae e reke anne ao bon irouia ni kabane riki tao taan mwakuri. Ake aki mena i Tarawa bwa a mena i Kiritimati. Ke e a bon reke nakoia ake a mena itinaniku ao a mena naba n te naan missions.

Ao anne ngkanne kaokoroia bwa a kona n leave grant ao a roko ikai ao a kona ni manga leave passage nakon abaia. Kanga anne ngkanne te policy ae unilateral nakoia taan mwakuri i Kiritimati ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti I noora am taura te ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika. Ngkanne are imwina ngkanne te relocation te Tibiika ae ko karineaki.

Bwa e koaua te mwaiti e aki rangi n takabubura. Ma tera bukin te relocation aei bwa e na manga mwaing te mission nakon te tabo teuana are iaan te 221911 are te relocation n te mwaiti ae $40 te ngaa ae budgeted for te ririki aei ao e karika ngkanne te kerake n te provision anne nakon $7 tabun te ngaa. E kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa, tao aei ti te kataumwane ae e onoti nakoia

ake a mwakuri itinanikun Kiribati. Ake i Kiritimati ake a kona ni manga relocated nakon tao n okirikaaki nakon te capital. Ao akanne ngkanne kanga te kataumwane ibukin te relocation for both ways.

Are mai ikai nako Kiritimati ao nako tinaniku are e kona ngkanne ni kabwarabwara. Ngaia are ibukia kain te immigration, kain te New York Mission ao Geneva ao te Kiribati High Commission.

Ma are iai aika a raka ao iai aika a kerikaaki. Ngaia are kanga e aki rangi ni bubura te significant figure iaona. Ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang are Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti bwa ngaia e a bwarabwara raoi anne. Bwa ngaia iai mwakoron foreign affairs aika a mena itinaniku ao tao akana a mena i Kiritimati irouia kain te immigration ao tao te naan foreign missions te Tibiika. E rabwa anne.

Ngaia ti a manga nakon are imwin ate Tibiika ae moan te karineaki ae te atu ni kabanemwane ae te entertainment ae e karekea te raka ae $29,371 te Tia Babaire ae karineaki.

E koaua ae ti ataia bwa te mission aio bon te mission teuana ae e rangi ni kakawaki ibukin kanga kaotan matan Kiribati ao butimwaeaia iruwa, ao ana kairua te Beretitenti ao tera riki te Tibiika ae ko karineaki.

Ma ngkana tao e kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti ae karineaki. Bwa e kanga n reke te mwaiti ae $29 te ngaa te raka ibukin te ririki ae 2025 are a katautaua iai ibukin aia entertainment taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ngaia ao e rabwa te Tia Tei n ana titiraki. Ao iaon are te entertainment ngkanne ao e koaua are iai are te entertainment are te local. Ao iai naba te entertainment are te overseas.

Ao iai ngkanne n aron are covered te Kiribati High Commission, iaon te local, ao iai te mission i Beijing ao iai i Geneva.

Ao a tannako ma aia provision. Ao iai naba are te entertainment iaon te overseas are e rekereke naba iai te admin, n te aobiti ikai n aron are iai Beijing ao iai naba i Geneva ao iai naba ibuki nte Kiribati High Commission.

Ao tao ai bon kabwarabwarakina riki a kerikaaki aia provision are i Beijing ao Geneva n reitaki ma te admin. Ao iai rakan te Kiribati High

Commission i Biiti bon ibukin kanga te raka ibukin kanga e base iaon te projected cost. Are a kona ni kantaningaaki te naan delegations man te Tautaeka are a kona division nakon te High Commission. Are e a kona ngkanne ni karekea raka nte kabanemwane. Kanga anne te naan projection te Kiribati High Commission.

Ao tao kabwarabwarakin riki akanne. Bon man ara mission ao n reitaki ma ara aobiti aikai aika te Foreign Affairs ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti te Tia Tei riki.

Hon.Taberannang Timeon : Te Tibiika ae ko karineaki e rabwa te Beretitenti n aron kabwarabwaraan aio.

Ao ti a manga nako ngkanne are te atu ni mwane are 227111 are iaon bus ticket. Ngkana eti au taratara te Tibiika ao a reke naba aikai iaan te naan foreign missions akanne iai naba aia bus ticket allocation. Eti aio te Beretitenti ao ngkana eti ao iai naba aia fuel allocation ae anganaki. Ao tera ngkanne bukina bwa e na iai aia bus ticket ao iai naba te fuel are I taku te fuel are iaan te provision are 227112 ngkana ko kona ni kabwarabwara aio taiaoka te Beretitenti. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa aro nte kabwarabwara are n aron tein te kataumwane are iaon te bus ticket. Ao taraana e bon tiku n arona te kabanemwane anne.

Ma tao riki tao bon iaon Tarawa ikai bon anne te bus ticket. N ana missions Kiribati itinaniku. Akanne tao akea riki te ticket ma tao e kona riki te kabanemwane ni kaineti ma tao, eng kanga akea riki kabwarabwarakin iaon te naan provisions. Kanga ti te kabanemwane ni kaitara ma taan mwakuri iaon Tarawa ngkana e na ibuobuoki anne nakon te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Beretitenti te Tibiika. Ao N na bubutia ngkanne bwa are iaan are te local transport. Eng iai naba aia allocation te naan provisions. Ao au understanding ke ana understanding te botanaomata te Tibiika bwa bon iai baoia nakai are e provided, tao te High Commissioner mai Suva, mai New York. Bon iai te transport are e na manga bon totoka iai.

Ao tera ngkanne te provision aio ngkanne te extra aio ke a kanga. E kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Kabwara au bure e na ti kairai riki te Tia Tei tera are e taraia. Bon te bus ticket ke te fuel ngkana e kona riki ni koteia bwa are iai te bus ticket are e a tia ni kaekaaki. Iai ngkanne te fuel ao te office transport, ao iai naba te naan local airfares are aitara ma te travelling.

Ma e kona n ti katerea bwa e ngaa ae e bon kananona bwa I a kaeka naba. Ao e rabwa anne.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Beretitenti are I nanonna te office transport. Ao iai naba are iaan are te local airfares bwa e kanga naba n ae e a kona n eligible nakai nakon te local airfares ao office transport. Ngkana e kona ni kamatata riki aio te Beretitenti taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa riki tao iaon te naan missions tao bon aia kabanemwane bon iaona, n aekan Biiti bon ana kabanemwane bon iaon Biiti ao akanne aranaki bwa te naan local.

Ao tao ai aekan naba iaon America tao a bon local nakon te tabo are a mena iai. Ao iai ngkanne ao e rekereke naba ikanne te hire of year coast. Ibukin kanga te naan visit ake a kona n reke iaona.

Ma kanga e bwaka te kataumwane anne, ao e riki ni iai naba te bwaka bwa iai kanga te cost sharing imarenan te PSO, ao te OB riki ni itera ake a kona n titebo iai kainnanoakin kabanemwane aikai nakon te naan missions aikai. Ao iai ngkanne kanga te cost sharing iai. E rabwa.

Tibiika : Ngaia tao ai bon akea riki ae kan maroro iaon aio. Ngai ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika bwa I ti kan kaotaai n aron are te allocation are te entertainment. I aki rangi n ota iai bwa are akea ngkai ana kataumwane te admin, iaon te local entertainment. Ao kabwarabwaraan te local entertainment are a kakaraoaki iaon Kiribati.

I bon ti kan titiraki bwa n te kataumwane ngkai e a mena iaon are te kakairuwa itinaniku. Ae te admin ae $81 te ngaa.

Ma I ti kan kaotaai nanona a nang akea ngkai ana bobotaki te Beretitenti n tibwangana ae te Minita n te Foreign Affairs ta oni butimwaia ana Ambassador ke ana High Commissioner, bwa are ai akea ngkai ana allocation te admin iaan te local.

Bwa ai bon ti tibwaia te naan mission ngkana e kona ni kabwarabwara aei taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa are kanga iaan tao te reitaki ma te aobiti ni mwane. Ibukin kanga barongaan riki nnen te kabanemwane aei.

Te naan admin entertainment, ke entertainment akana a mena iaan te admin akanne ibukin te naan visitations ke ibukia te naan iruwa mai tinaniku. Ao are aranaki ngkanne bwa te naan overseas guest. Ma a mena iaan te admin ao e rabwa ngkana e na ibuobuoki nakon te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e a kamangaongao aro nte code. Bwa are te kabwarabwara e a bon rangi ni kaokoro ma ae e kabwarabwara te Beretitenti.

Ngkana ti noora te kabwarabwara are n te boki anne. Ngaia anne ae ti titiraki iai n aei. Ma e raoiroi bwa e a matata iai te Tautaeka.

I ti kan titiraki n te raka are iaon te housing assistance bwa tera te raka anne ngkana e kona ni kabwarabwara te Beretitenti ae $117 te ngaa taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa te raka n te housing assistance bon ti ibukia taan mwakuri ake a manga tao a boou nakon te ministry ake akea aia provision n te auti. Ngaia ngkanne ae e kona ni manga reken gkanne te kataumwane ibukin aia auti.

Ngaia anne kanga bon tii bukin te housing provision. Bwa are bon iai ana vacancies te ministry of foreign affairs.

Te kantaninga bwa ngkana a teirake ao ana riai ni iai aia auti ae tauraoi. Ao anne kanga kabwarabwarakina te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutia te Beretitenti e kona ni kabwarabwara te raka are e tei iaan te aobiti i New York ae te raka ae $90 tabun te ngaa iaan te kataumwane anne taiaoka. E aera ngkai e rangi ni korakora te raka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa e kananona n te Auti ke e kona n ti

katerea ana men ate Leader bwa I aonga n ae I ota riki iai. E rabwa.

Bwa ngkana e kananona te Auti ao iai ngkai ana aomata te New York ae te Project Officer ae boou ae ngaia are ngkana e roko i New York ao e na bae ni kainnanoa ana Auti.

Ma anne ngkoa teuana te kainnano ae a bon tatangiria New York kanga karekean ana project officer ibukin kanga kakaeakin mwane ke mwane ni buoka are e kona ni ibuobuoki iai te New York mission ni karekei ibukin naba te Tautaeka ao e rarabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika N na karautaeka nakon te Beretitenti e aki raoi rangi n ota n ana kaeka raoi anne.

Iai te Auti ae raka kanga n otau ao e a manga kai kaetia. Iai te kataumwane ae te raka aei $90 tabun te ngaa. Te kataumwane ibukin te Auti teuana are e na karekeaki ibuki nte mission i New York irarikin are ana Auti te Ambassador ao tao te Kauoman n Ambassador ikekei.

Ao iai ngkanne te kateniua n Auti eti otau anne taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Eti otana anne teuana te Auti ibukin te project officer are e na nakon ni base i New York.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao tao kabanean au titiraki te Tibiika bwa I noora kanga te kataumwane. Ae aei e irekereke ma te external travel ao te per diem ao te external travel te airfare are 227311 ao 227312. N na ti bubuti bwa ta oti karaua n taraia ao I noria bwa e bwaka te kataumwane n te airfare $32,000 ma e raka te per diem.

Tao ti kantaningaia bwa ana airiri aikai bwa iai kerikakin te mwanangana ao e na kerikaaki naba te kabanemwane.

Ma N na bubutia te Beretitenti ngkana e kona ni kabwarabwara akana te naan code akana uoua aikanne bwa tera kanoana. Bwa arei e nang raka $66,000 are te per diem ma e bwaka te airfare. Ao e kona ni kabwarabwara bwa tera kanoan aikai te breakdown taiaoka bwa e na matata riki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa tao iaon are te per diem are aikai e kona ni manga reke te raka ngkana e bon

raka te hotel rate. Ao angin te raka n te hotel rate ngkana te booking e rangi ni kaan anne ae ti a rangi n atataia.

Ngaia are ti a rangi n ataia naba ngkana e karaoaki te booking ae e rangi ni moantaai ke e rangi n tikiraoi te planning two ke three month ahead ao e kona n reke ngkanne te naan prices n te hotel aika aki rangi ni bobuaka.

Ngaia are tao anne n te tai aei a mwakuri ara koraki ma ngaia. Nanona ngkanne are iaon te ticket iai kanga te policy are a kona donors ni ibuobuoki ni pay te ticket ao te per diem e tiku kanga te cost sharing.
Ao anne ae kataia naba te ministry ni mwakuri nako iai. Ao ngkana e ibuobuoki nako iai te Tibiika. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao e titebo ma ai bon akea riki ae kan titiraki iaon aio. Ao N nang kanakoa te titiraki iaon te mwakoro are 5 are Ministry of Foreign Affairs and Immigration n te mwaiti are $5,170,433 bwa e na tei bwa kanoan te tietura ao kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nako ngkanne nakon are imwina are te rabwata are 07 te Ministry of Culture and Internal Affairs n te mwaiti ae $4,021,763 ao e nakoimi Taan Tei are kam kan titiraki iaon te rabwata ni mwane aio. Te Leader n te Kaitara.

MINISTRY OF CULTURE AND INTERNAL AFFAIRS NO.7
$4,021,763

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao aei teuana naba te kataumwane are a rawata ara titiraki iai iaon te Statutory kanga aekakin are n te OB. Ao N na moana moa au titiraki iaon are kanoan te commitment.

Bwa N na ti bubutia te Minita bwa e na ti kauringiira ngkoa kanoan te support grant. Bwa tera ana breakdown ngkoa te mwaiti ni mwane are te support grant are 263120. Te support grant are $4.5 te mirion, taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti: E rabwa te Leader n te Kaitara. Ao iaon ana titiraki ibukin te breakdown iaon te support grant ibukia Kauntira are $4.5 mirion. Ao e rangi n teretere bwa e bon iai ara Kauntira aika 23 mwaitina ao aikai ngkanne atu ni mwane ake a kanakoaki ibukin buokakin Kauntira n te grant aio.

N aron teuana bon buokan te naan school trucks, iai te ferry services, ao iai iaon te wage subsidy.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutia te Minita ae karineaki. I nang karabwa n ana kabwarabwara ao tao iraua tibwan ngkoa teuana te Kauntira iaan te grant aei taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ao e koaua ngkana e na bon tangiria te Leader bwa N na kanakoi N na toana teuana imwin teuana. N aekakin tao tia booia mai Makin $156,988, Butaritari $242,179.00; Marakei $237,676.00; Abaiang $308,867.00, Tarawateinaieta $388,763.00, TUC $281, BTC $220, Maiana $201, Kuria $137, Aranuka $142,000, Abemama $249,000, Nonouti $224,000, Tab North $299,000, Tab South $160,000, Onotoa $185,000 Nikunau $205,000 Tamana $126,000, Arorae $145,000, Banaba $76, Tabuaeran $183,000, Teraina $148 te ngaa, Kiritimati Urban Council $138,999. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne :Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni kaitaua te Minita bwa ai tibwa ngaia ana kabwarabwara ae matata n te tai aei. Ao a ongo naba tibwaia ara Kauntira. E rangi n rarabwa te Minita.

Ao ngkanne N na manga butiko naba are iaan te local councils grant ngkana e kona n reke rongorongona are $180,686. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa riki te Leader ao I taku bwa aio e bon ti kaineti ma bukin rikoan kanga tei irekereke ma rikoan aia mange te naan ministries ti ibukin TUC ao BTC. E rabwa.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao ngkanne N na bubutia te Minita. Bwa ngkai n te ririki aei, ao akea te kataumwane iaan aia moan karikirake ara Kauntira. Are ai n te ririki aei $500 te ngaa ao ngkai ai akea bwa e a ti ibuobuoki ni kabwarabwara bwa e aera ngkai ai manga akea te kataumwane iaon aei iaan te contribution to development fund. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa riki te Leader ao e koaua are e aki kakeeaki te mwaiti aio. E koaua ae akea nakon te local contribution nakon te development fund.

Ma are e a bon reflected n te boki aio te development budget. Are e a manga bon iai are $500 te ngaa are e

a manga bon tauraoi nakon te ririki ae na roko ma bon ti karaaiana bwa e a manga aki mena iroura bwa e a manga mena n te NEPO e rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika : Ngaia te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao ngkanne N na bubuti ngkanne ana taratara te Minita. Ti ataia naba bwa iai nab ate naan bwa iai bwakan ana Kabanemwane aika a rekereke, ma ana supplementary ao aei naba are kanga kanoan ara moan maroro n te moantai.

Ma I ti kan bubuti iaon are te naan bitaki are ana ware are te local airfares ao ship fares are 227211 are a nang bwaka nakon te ririki ae na roko. Ao kanga anne angiin ana mwakuri te Minita kaain ana tabo ni mwakuri te nako aon aba.

Ngkana e kona ni kabwarabwara bukin anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te Leader ao I taku bwa te titiraki are e tabekia are ngkana ko bon taraa. Bwa are akea kaokorona bwa are n te ririki 2024 ao bon te mwaiti ae $97 te ngaa ae e kainnanoaki ibuki nte ririki aio.

Ao tao e koaua bon ti te revise kanga e bon ti rekereke ma te one off. Bwa are te first back are e karaoaki i Hawaii. Are ngaia are a bon kakibarakea naba ngke e a manga revise ao ai 100 tabun.

Ao ngkanne a manga kamwaingingaki ao n te mwaiti are $73 te ngaa anne ao ngkana ko taraia ao e kamwaingaki ao ti teutana te tai. Kanga n aron naba are ngkana ko bon add up iai are te naan atu ao tao N na bon anganiko te Tia Tei.

Ma ngkana bwa N na ti kaeka moa am titiraki iaon are bon akea bitaki nte kataumwane ibukin 2024 ao te ririki aio ni irekereke ma te local airfares and seafarers. Bwa bon manga iai ngkanne te kamwainging ma N na ti taraa moa au mena aio ma ngkana e ibuobuoki moa anne.

Tibiika : Iai riki mai iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te mwaiti ae kamwaingaki nakon te local per diem te mwaiti ae $5 te ngaa N na kairiko rikaaki. Ma iai ae $6,300 ibukin te travel are e kaokoroaki te statutory. Ao iai $5 te ngaa e a a manga nakon. Ngkana ko taraa are CMD ke te output are n te moantai ao iai te $16 te ngaa are e kainnanoaki iaan te CMD. Ma e anaaki e kaokoroaki nakon ana local per diem.

Kanga e bon kamaenakoaki naba relocate te atu anne ao e aki bwa tao n te ririki bwa ngkana ti taraa 2024 ao te mwaiti ae $16,774 ao n te ririki aio e a kee nakon te ngaa $11,774 bwa e a manga karuoaki nakon $5 te ngaa e karuoaki nakon ana local per diem nakon te statutory ngkana e ibuobuoki moa anne.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita e rangi ni matata bwa tao bon kakaraian ana ware. Ao ti noria bwa te raka are e irekereke ma te nako Hawaii.

N na ti bubuti ngkana e kona n ti kabwarabwara kanoan ngkanne te mwananga nako aon aba. Te Minita ibuki nte ririki ae na roko are kanga a manga karaiaki nakon te local per diem.

Ma tera kanoan ana kataumwane te Minita ibukin te nako aon aba tao iai te kantaninga bwa iraua abamwakoro aika ana kawaraki n te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti: E rabwa ao tao kanga e rabwa te Leader n te Kaitara ao ara Ministry aio are e bon tabe ma aon aba. Ao e koaua are e bon rangi n tiraua te mananga ae ti na karaoia. Ao ta oni irekereke naba ma motion ake a tia ni mwemwe ikai ibukin tao te cultural ibukin te tai ae e a tia nako. Ao akanne e na riai ni mwananga te Museum nako aon aba tao ibukin te cultural mapping, are e karaoaki.

Ao bon karaoan naba te tutuo te auditing irouia ara koraki ibukin auti akana iaon aba ibukin te maintenance are e na bon kakoauaki raoi.

Eng, e na bon iai naba te mwananga ae e na karaoaki man ara Ministry ibukin kakoauakin raoi mwakuri akana a karaoaki, ibukina bwa bon ana mwane te botanaomata.

Ao e riai n rimwiaki ao ni manga nako n tuoaki bwa a bon karaoaki mwakuri akanne ngkai a tia ni bwaka mwaneia, ke a tuai.

Ngaia are I taku bwa bon iai mwananga akana a rawata mwananga aika a karaoaki man te Botaki ni Mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : I taku bwa e a bon matata ma bon ti te titiraki. Bwa e tau am kataumwane aei ibukin tobwaan kainnanoia am botanaomata iaon am abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa ao are kai kanga e raoiroi bwa are I a bon tibwa roko n te ministry aio, ao kanga bon iai te naan activities akana a bon tia ni karaoaki. Ao I taku bwa bon akea te kanganga ao a bon tau. Ao ngkana arona bwa iai norakin aki tauana ao ti na kona ni manga ni ibuobuoki ke ta oni bubuti.

Ma kanga bon oin riki te mwananga aika a rangi kakan ongo ke ni kakan ongora riki iroura. Bon karaoan te naan induction training iaon aba ngkana arona bwa a reke Kauntira. Bwa are ngkai n aron ae kam ataia ao e a tibwa waaki a nang waaki n te tai are a reke iai ao e rangi ni kakawaki ibukin reiakinaia, bwa aonga n ataa aia role ao anne e rangi ni kakawaki irouia Kauntira ngkana a boou ngkana a manga reke. E rabwa. Ngkana e ibuobuoki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ti kan ibuobuoki kaotaara riki te kaeka iaon te project iaon abamwakoro te Tia Babaire. Ao I kakoaua te Minita bwa akea irouna ngkai. Ti kona ni bubutia bwa e mena raoi iaa taiaoka bwa ti aonga n ota iai.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao e aoria bwa are I a bon tia n noria. Are e bon mwanenaki mai iroun Tiaina. Ao tao are e a manga bon taetae iaon te boki teuana.

Ma ngkana e ti anganai au tai bwa N na ti taraia teutana ngkana I kona n noria.

Ngkana e kukurei te Tia Tei bwa N na ti taraia teutana bwa I a bon tia n noria.

Tibiika : Ngaia te Minita I angan te Kauoman ni Beretitenti bwa e na ibuobuoki.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa Hon.Speaker bwa aio tao N na ibuobuoki iai bwa aio are e mena iaan te local contribution to development fund.

Are nanona bwa e appear iroura ao te itera are teuana e appear n te No.4 account. Nanona iai te mena ma e mena iaan te LCDF are e centralized iroun te NEPO e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao te Tia Tei ae karineaki riki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko bati n rabwa ao e tuai kaekaaki raoi au titiraki bwa are aio te LCDF mena arei. Ao ti aki noora are e taekinna te Minita te Kauoman ni

Beretitenti ti bubuti bwa e na buokira riki taiaoka.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng, e koaua aio te baranti are e bon tuai kabonganaaki e roll on ke e aki kataumwaneaki ibukina bwa iai te mwane n te ririki aio. Are ngaia are e na roll on ngkai nakon te ririki are imwina arei are te ririki 2025. Ngkana e ibuobuoki.

Tibiika : E rabwa ngaia ao te Tia Tei riki.

Hon.Ieremia Tabai : Ti kona ni bubuti ngkana e kona n anganiira te account anne mwaitin raoi te outstanding, bwa n aro nte moan taeka bwa akea ngkai te provision te budget aio. Ma ngkana iai nnena ae ti akia taia a oti a bubuti bwa ti a kaotaaki iai. Ao ngkana te baireme te Tia Babaire a oti a bubuti bwa are ti aki noria bwa akea imatara. Ao ngkai ana kaeka te Minita bwa are e bon mena n te tabo arei.

Ao anne ngkanne ti taku bwa ti a bubuti kaotaara riki te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia te Minita I anganiko te Minita n te MCIA.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa tao N na kabwara bure nakon te Tia Tei mai Nonouti. E koaua are I aki rangi ni bae n taraia. Ao e koaua bwa e bon eti anne bwa te baranti n te ririki n aio ao are e bon ataaki te development. Are ngkana e roll on te bwai aio bwa are eng.

Are tao e bure are I tuanga bwa $500 te ngaa e a manga bon tauraoi nakon te ririki ae boou. Ma iai nikiran are ngaia are taekinna are e ibuobuoki iai te Kauoman ni Beretitenti n aron are e a tia ni kabwarabwara are iai $500 te ngaa ao iai te naan project, akana a tia n tauraoi ao a nang reke mwaneia n te ririki aio.

Ma iai naba nikiran te baranti ngkai ae $465,000 nikiran te baeranti inanon bai nte NEPO.

Ao iai ae ngaia ae I bon tuangia n te tai aio bwa ti na kabirimwakaira imwain tokin te tai ae ni kabanea ae iai karikirake ngkanne akana ti a tia ngkai ni kanakoi bwa ana mwanenaki man te nikira, man te mwaiti are $500 ni ngaa arei. Ao eti anne I kabwara bure n are I moan taekinna ma bon etina raoi n aron ae ko bon ataia e aki bane ke e tuai bane te mwaiti ni mwane are $500 te ngaa n te tai aei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngaia te Tia Tei riki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire teuana te issue iaon abamwakoro boon.

Tibiika : Te Tia Tei taiaoka bwa are ko a manga kumea ngkanne te bwai teuana. Ma tao ko a manga raise am mena anne iaon te development fund ngkana e a roko. Ti a nako moa nakon ara bwai are imwina. Ngaia are nang kamotirawa te Auti bwa e a tia ni boo ara tai n amwarake.

Ao imwain ae I kamotirawa te Auti ao N na bubutiko te Sergeant bwa kona kaoka ara Ambo aio nakon nnena are mai ieta. Tao ti na kamotirawa te Auti ngaia are ti a Kitana te Komete ngkai ao ti a karokoa moa n are ieta anne. I a butiko te Taatin.

Ko rabwa te Taatin ao ngkai kai e a itera moa te 12 ao ti nang kamotirawa moa te Auti ao ti a manga bane n oki nako ikai n te aoa 2 n te bwakantaai e a motirawa moa te Auti.

KATAWANOU

Tibiika : Sergeant ko a taiaoka ni karuoa ara Ambo nakon nibwana arei taiaoka.

Ko rabwa te Sergeant e a Komete ngkai ara Auti ao imwain ae ti na kitana ara rabwata ni mwane aio ti a kamatoa moa te rabwata ni mwane ae 7 man te ministry of Culture and internal affairs n te mwaiti ae $4, 021,763 e na tei bwa kanoan te Tietura ake a buokia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai Tiaki.

Ngkanne ti a nako ngkanne nakon ara Ministry are imwina te Ministry are nambwa 08 ae te Ministry of Environment Lands and Agricultural Development n te mwaiti ae $5,994,212 ao e a uki te maroro iaon te rabwata aio. Te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang temanna Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

MINISTRY OF ENVIRONMENT, LANDS & AGRICULTURAL DEVELOPMENT NO.8 $5,994,212

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao ngkai tibwa moan ara tetere n te tanimaeaoantaai aio ao tia kamaurira riki kam na bane ni Mauri.

Au moan titiraki te Tibiika ae moan te karineaki iaon are te voter are 21111 salaries. Iai te kerikaaki ae $130 tabun te ngaa te Tibiika ae ko karineaki. Revise budget n te ririki ae 2024 $3,709, 501 ao e budgeted aei n te ririki aei ao e a bwaka nakon $3,000,572 e kona n taiaoka ni katerea aio ao ni kabwarabwara te Minita are tabena aio. Bwa e kanga n reke aio taiaoka?

Tibiika : Te Minita n te Lands te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kaeka ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Bon te bwana ni kamauri bwanaia kain Abemama mai Abatiku nako Tokamauea, n reitaki ma kain au aobiti, au Tia Koroboki ma ana staff ni kamauri ngkami ao riki ni kamaura te Tia Tei ae botonimwane mai Tabiteuea Meang kam na bane ni Mauri.

E koaua ibukin kaekan ana titiraki bwa e aera ngkai e kerikaaki. Are iai 6 te bwakabwai n akea n te ririki ae boou. Ngaia are e bwaka ibukina bwa iai koraki ake aki a mwakuri ke ni kaboaki are mwaitia teningaun ma niman (35) E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita ibukin kabwarabwaraan anne te Tibiika.

Ao ti a manga nakon are imwina ngkanne te Tibiika ngkanne are iaon are Housing assistance te Tibiika.

Aio ngkanne eng e a kerikaaki nakon te mwaiti ae $6 tabun te ngaa. Bwa e aera ngke a bon manga e kabuburaaki aio n te kataumwane te Tibiika ao e under budget e a nikirana ngkanne te mwaiti ae $6 tabun te ngaa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa ngkanne nakon te Minita n te MELAD Hon.Tokaibure Rabaua.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ao e rabwa ao ibukin ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ibukin rikirake ma te housing bwa e aera bwa e bwaka.

Bwa are bon ibukia aomata ake a kabongana te auti ao iai naba te kerikaaki nakoia ake aki kan kabongana te auti. Ngaia are e bon kerikaaki naba te kataumwane ibukin boon te auti. Bwa are e karako aika a manga kabongana te auti bwa tao iai te mwainging irouia ara koraki. Ngaia are te kataumwane naba e bon kerikaaki ibukina bwa e karako ae a kabongana te auti ao ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia iai riki te Tia Tei riki ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita te Tibiika. Ao tao N na nakon ngkanne te leave grant te Tia Babaire.

Are te 211117 te leave grant, iai te kerake iaon te mwaiti ae $12 te ngaa man 2024 revise te Tibiika te mwaiti ae $600 tabun te ngaa. Ao ngkanne te budget ngkanne $651 ao e karika ngkanne te kerake n te mwaiti ae $12 te ngaa ngkana e kona n taiaoka te Minita ni kabwarabwara te mwaiti anne bwa bukin tera.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao ibukin kaekan ana titiraki ao iai te naan new staff aika, eng te naan new staff ke te new position ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tia Babaire ao N na bubutia te Minita bwa iaon are te kataumwane ibuki nte bwakabwai are iai ana post aika a boou. Ma taraa n ae e na kainnanoa riki ae na raka ana kataumwane ma e a rangi ni bwaka iaon te bwaka ae buburakaei. Ti kan ongora bwa a bon bane ni bwakabwai ana koraki ao riki akana a boou ke tera te kantaninga ibukin aei ngkai e raka ana aomata ma e bwaka ana kataumwane ibuki nte bwakabwai ae $100 tabun te ngaa.
Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E koaua te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Abemama ae botonaine. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki.

Iai ibukia are te vacancies are kanga e tauraoi are iai te cut teutana ibukina bwa are 35 are kanga I a tia n taekinna n te moantai, are a tuai n reke ibuki nte ririki ae boou. Iai te cut ke ibukin te vacancies n te mwaiti ae 35 ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ae botonimwane naba mai Abemama te Tibiika.

Ao e rabwa bwa e rekereke kabwarabwaraan anne. Ao tao e a nakon ao e a bon tiku iroun te Minita ma ana koraki ta oti tabeaiangara ibukin booia taan mwakuri ao riki kanoakin ana tabo akana a bwangabwanga akana 35 aikanne.

Te Tibiika, N na bubuti ana kabwarabwara te Minita ngkana e konra ni kabwarabwara are iaon te nako aon aba 227211 are te local airfares ke ship fares bwa e na bwaka nakon te ririki ae na roko. Ao tao aei teuana bwa e aera ngkai e na bwaka ao tera kanoan ana ware are te ririki ae na roko ngkana e kona n ti kabwarabwara ibukin kawarakin ara abamwakoro irouia ana tia rabakau.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : I a bubuti iki te Tibiika e na ti kaoka riki ana code arei.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Te Tibiika are iaon are local airfares te code 227211 n te mwaiti are e

kataumwaneaki n te ririki ae na roko $61,994 ao e a bwaka $13 te ngaa nakon te kataumwane n te ririki aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne N na kanakoa nakon te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ao e rabwa te Tibiika ibuki nte local travel anne are bon ibukia koraki ake ana mwananga man te aobiti. Kain te admin n aron mwanangaia nako buki, n aron Marakei, Butaritari, Kuria, Nonouti, Nikunau, Onotoa aia local per diem anne.

Ngaia are e kona n reke te mwaiti anne ibukin kawarakin abamwakoro aikai ni ikotaki ma kain ara aobiti are ana nak oni kawara taabo aikanne ao e bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I noora ana taura te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika I kan butia te Minita bwa e na kabwarabwara ngkanne are te external travel. Te per diem are atu ni mwane 227317.

E bwaka n te mwaiti ae $278 tao ti aki te mwaiti ae e rangi n taka bubura ma bukin tera e riki aio e a attract te external travel iaon te item aio, ao e mwebuaka taan mwananga ke tera.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na nakon te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Iraua ngkoa ana code anne taiaoka te Tia Tei ae ko karineaki.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : 227311 e reke te Minita kee kanga a raoiroi riki matam nakoiu.

Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ao e koaua e rekereke ma are e taekinna te external travel anne n aron ae taekinna bwa e aera e a manga bwaka. Ao aio ngkanne tein kabwarabwaraakina.

Iai ae e nakon te statutory ngaia e reke anne ao iai are e a manga mwaing kaaia n aron are I taekinna anne te Tia Tei ae ko karineaki.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Minita ao ngaia tao bon anne bwa bukina are ti taraa ngkanne are iaana are te airfares are e tei n aron, are nanona e na aki kerikaaki ao te mwananga nako tinaniku.

Ma ngkana a mwananga ao e a kerikaaki mwaitin aia per diem ke boon aia utero ngaia anne bukin te titiraki anne, ao tao ngkana e kona ni kamatata riki ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika. Ao tao I taku bwa e nang teretere iaon e aera ngkai e reke te aekaki anne te Tibiika.

Are e bon kona n reke ibukin mwamwananga. E kona n ae karako mwananga inanon taai aika ana roko ngkana arona bwa ana kona n nako tinaniku ti a kataia ni kauarerekea naba te kabanemwane ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I kan titiraki iaon are te ran are 229312. E rangi ni bwaka $8 te ngaa nakon te ririki ae na roko ao I noria bwa anne te bwaka anne e irekereke ma te otabwanin are te output are te ECD. E kona ni kabwarabwara te Minita bwa tera ngkai bitakin kainnanoa nte ran tao n ana aobiti aei taiaoka.

Tibiika : Ko rabwa te Leader ao te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tia Tei karineaki mai Abemama. Ao ibukin am rongorongo ao kaekan am titiraki iaon anne.

Ni kaineti ma kabonganakin te ran irouia kain te ECD. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao ko rabwa te Minita te Leader riki te n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao N na bubutia ngkoa te Minita bwa tao e na ti kabwarabwara bwa e aera e a uarereke kainnanoan te ran irouia kain ana aobiti aei. Ao tao e a manga buokai iai. Ma N na anganna riki teuana are te Tibiika bwa iai are $120 te ngaa are e a bon tetei naba ni katoa ririki iaon te bobwai ae onoti ibukin te ununiki.

E kona n ti buokira te Minita bwa tera raoi kanoan te bobwai aei ao tera kanoana are e kataumwaneaki bwa tao riki ibukin te ununiki.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara. Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E koaua te Tibiika ae ko karineaki ao ibukin are $120 te ngaa anne ao I taku bwa e rangi ni matata. I taku bwa ara titiraki aikai bon kanoan naba te titiraki n te ririki ae nako. Ni kaineti ma 4 te kaonteina are ibukin boon kanaia maan ake 1 te container ao $30 te ngaa boona.

Ngaia are e teimatoa au tab oni mwakuri ibukin tararuakin maan aikai bwa ana teimatoa ni ikeike, ao ni kona ni manga kabung man kanaia are e na roko are $30 te ngaa ao e bati n rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao e rabwa te Minita nanona akea te kataumwane aei e aki irekereke naba ma boon te naan koraa ibukn te naan aroka nanona bon ti kanaia maan.

Ao ngkanne tao N na titirakinna bwa e mena ngkanne iaa are te naan koraa ibukin te naan aroka. E mena iaan ana kataumwane raa ngkanne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E koaua te Tibiika te koraa akea n rekereke ma are e taekinna te Tia Tei ae karineaki.

Ma aio te kora anne are e bon nako man te project. Nanona bon iai te rabwata teuana are n te project are e na kona ni kaitara boon te koraa. Ao ko rabwa.

Tibiika : Ngaia ao kai tao kanga taraan ae ai bon akea riki ae kan maroro iaon aio. Ao ngkanne nang kanakoa te kaoti nano iaon te rabwata are te rabwata ni mwane are No.08 te MELAD n te mwaiti are $5,994,212 ao e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngaia are e a tei ngkanne te rabwata anne bwa kanoan te tietura ke kanoan te Biira aio. Ngkanne ti a nako ngkanne nakon ara rabwata ni mwane are imwina are 09 te Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae $4,909,312 ao ake a kan maroro iaon aio I a kauka te floor. Ao ake a kan maroro iaon aio I a kauka te floor. I noora ana taura te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai.

MANEABA NI MAUNGATABU
NO.09 $4,909,312

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika N na taetae iaon 228111, ngkana ko booti te naan mena akanne bwa are e split nakon statutory. Ao e raka iaon te mwaiti ae te quarter ni million ibuki nte ririki ae nako ngkana ko compare ma te ririki aio te Tia Babaire. N taai aika nako ao ti taku ngaira bwa mwaitin are e kakaraoaki. I taku bwa e nang kiba ao tera ae karika te kiba te Tia Babaire bwa are bon mwaitin te Auti n Tei, bon 3 ao maan 2 te wiiki ao tera e a karika te kiba aio te Tia Babaire. E bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita n te Tua Hon.Martin Moreti e nakoim.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tibiika ao an kabwara au bure e taekina te salary kan kaoka riki ana titiraki bwa I bae n ongo raoi.

Tibiika : Ngaia te Minita ko aki ongo raoi kee ao I a butiko te Tia Tei ae ko karineaki kaoka riki am titiraki ao I a butiko te Minita ko a kakauongo riki taiaoka, te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika te code ae I taetae iaona 228111 ao e bon teretere n anne bwa te quarter ni mirion te increase man te ririki aio. Ngaia ti taku tera ae raka. Bwa are mwaitin te Auti n Tei bon ti teniua te tai ao uoua te wiiki tera ae karika te raka ae te quarter ni mirion aio.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao are iai te kamwaing n aron are e oti are e a manga raai are 228111 ao e a manga kamaenakoaki nakon are 228112 nakon are iaana. Ngaia are e split anne ngaia are e karika te maranga ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia te Tia Tei ae ko karineaki riki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire, I taetae iaon are 228111 ao uoua te bwai aei bwa te local accommodation cost ao iai te local accommodation cost ae te statutory. Bwaai akanne bon ti teuana ngkoa rimoa ma ngkana ko combine ke ko ana teuana ae kerikaaki ma bootan bwaai akanne e tangira te result te increase ae a quarter million. Tera bukin te quarter ni million increase anne iaon te code 228111. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa Tia Tei ao e rabwa buokan te titiraki. Ngkana tao N na kabwarabwara n aron ae e mena imatau. Are n arona bwa tao aio e kaitara te sitting allowance n te tai aio. Ma ngkana iai te breakdown bwa tao N na warekia bwa e aonga n ae teretere riki nakon te Tia Tei bwa e aonga ni matata.

Are te accommodation are 228111 ao n te tai aio ma mwaitina are $900 tabun. Ao e reke mai iaa ngkana e kona ni warekia bwa e aonga ni matata. E reke n te meeting ngkai ao e na kabanea te mwaiti ae $585,900 te ngaa te taara ibukin te Parliament sitting ae ngkai. Ibukia teningaun ma temanna Taan Tei ao ngkana ko times ma 31 x 42 te bong ibukin teniua te Auti n Tei ao e na kona n anganiira ngkanne te total anne.

Anne bwa e aonga ni ibuobuoki ni kabwarabwara bwa e kanga n reke te amount anne.

Tao kam na ti taraa are imwina bwa are nanona e a split. Bwa ngkana ti taraa naba te accommodation are imwina anne are e bon nakoia, tao aio e bon baiti riki nakoimi Taan Tei ibukin tikumi ibukin ami bowi are teniua te tai n te ririki ao maanimi n tiku. Bwa are e koaua iai naba Komete are a kona naba n accommodate are 2 te standing ao te 3 te select committee. A kona naba n accommodate inanon te maan anne ngkana e ibuobuoki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki riki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika I kan karekea otara. Eti otara ae te *increase* ae te quarter ni million angiina e relate nakon ana Komete te Tautaeka ae katei ae plan bwa e na katei.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ngaia raoi anne te Tibiika ti plan nakon 2 te standing committee bwa teniua are kanga ko decide te Tibiika ma ti kamena ti 2 te stand committee ao ngkanne iai teniua are ti iangoia bwa e na manga tei ao anne ae e na manga accommodate ara standing committee ngkana e ibuobuoki nakon te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai bon akea riki ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I a kan bubutia te Minita ae karineaki teniua te code ae N na titiraki ibukina. Teuana iaon 227311 iaon te external travel. Ao are mai iaana iaon te external travel arei te per diem ao te air fare.

Ao teuana are e a tibwa titiraki iai te Tia Tei. Ma I kan bubutia te ngkana e noora are te output are nambwa 3.

Ao ti na bubutia ngkana e kona ni karekea nakoira te breakdown n te naan ware aikai. Are tera te kataumwane ibukin standing committee ao tera ibukin select committees taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te titiraki. Te code are e taekinna te Leader n te Kaitara are ibukin 227112. Te breakdown are e oti ikanne ao a bane ni kona n reke te breakdown tao e kangai ngkana e te fuel ibukin 2 te standing ao 3 te Select Committee.

Ibukin te Leader ao ibukin 230 te bong ao te total amount e na kona n anganiira ibukin te standing committee $8 tabun te ngaa ao ibukin te select committee e anganiira naba $8 tabun te ngaa.

Ao ngkanne te hire ibukin naba te Komete $4,500 tabun te ngaa. E kona n total up ngkanne tao te code anne $21,288 ao ai anne naba aekakin are e taekinna are 222711 ae aekakin naba anne. Ibukin standing committee $111,132 ao ibukin te select committee e titebo. Ao e anganiira naba te mwaiti are $22,264.
Ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na kaoka riki au titiraki arei. Bwa I bubuti iaon are external travel per diem, 227311ae mwaitina $165,711 are e tei iaan te output are nambwa 3.

Ao tao N na kamena moa aei ibukin te Tibiika ngkana ko kariaia bwa N na bubuti bwa aei are ti bubuti are e na katannakoaki bwa e ngaa iai are ibukin te standing committees ao e ngaa ibukin te select committee. Ko rabwa.

Tibiika ; Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ao te Minita taiaoka.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tibiika ao te code are e tangiria te Leader n te Kaitara are 227311 are te per diem. Bwa are e kamaenakoaki n aron are iaan te Parliament Committee, are $56 tabun te ngaa ao iai are iaana riki 112312 te $140 tabun te ngaa ao are iaana naba ana insurance naba kain te Komete $1 te ngaa ao are iaana naba te airfare $4 tabun te ngaa ao ikotaki ngkanne ao $900 tabun ngkana e ibuobuoki aio te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na karautaeka nakon te Minita ae karineaki. Bwa e titebo ma a kakaokoro bwaai aika ti titiraki ao e kaeka iaona. Bwa te ware are $165,711 are iaan 03 227311. Ma ti kan bubuti te ware aei ngkana e kona ni karaoaki te breakdown bwa iraua mai ibukin standing committee ao iraua ibukin te select committee.

Tibiika : E reke iroum anne te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ti na ti taninga ana breakdown ara aobiti.

Te Tia Babaire aio kanga te breakdown ibuki nte Tia Tei ae karineaki. Te standing $109,209 ao ibukin te Select Committee $56,502 ngkana e teretere anne nakon te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minit ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ngaia anne. Ao ngkanne ai bon titebo naba te titiraki ni kaineti ma are iaana are te airfare. Te external travel 227312 ao ngkana I a karea naba raon anne are 228111 ae titebo te titiraki bwa e aoria n ae e a kai noria naba te Minita ngkana e kaeka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Are n aron are aio ngkanne ao te standing committee $109,256 ao te Select Committee $146 te ngaa ao ikotana ngkanne ao anne are a bane ni mena iaan te code are 227312. Ngkana e ibuobuoki.

Ao are teuana e aonga n ae a ikotaki naba iaan are 228111 te standing $148,830 te Select Committee $128 te ngaa ao $.30 te tianti. Ngkana e ibuobuoki anne E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e titebo ma e a rau te nano ikai a oti a nakon ara ikota are 09 n te Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti are $4,909,312 e na tei bwa kanoan te tietura ke kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne are imwina are ana rabwata are nambwa 10 te Ministry of Tourism, Commerce Industry and Cooperatives n te mwaiti ae $3,709,871 ao I a kaukia ngkanne ngkana iai ae kan maroro iaon aio.

Ministry of Tourism, Commerce Industry and Cooperatives No.10 $3,709,871

Tibiika : I noora am taura te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Makin Hon.Pinto Katia te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua kai bon tibwa manga au moanta ni maroro n te Auti n Tei aio ao e kakawaki bwa ti na manga kamaurira n te bwakantaai aio nakoim te Tibiika ma kain am taibora, te Beretitenti ae karineaki, ma te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, ao Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei aika ti bane ni mena inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ao ai bon raou n Tia Tei are tia tabeka te Minita bwanaara nakoimi inanon te tai aio ma kain abara ae Makin kam na bane ni Mauri.

E koaua kanga au moan titiraki nakon te Minita ae karineaki. Bwa kanga iaon te code are 211111 are ti ataia bwa uoman kanga aongkoa am uotaki ariki am taan mwakuri aika a boou. Ao kai ti noora ngkai am kataumwane iaon te ririki ae 2025 ao

e titebo ma akea te kerake iai bwa e kerikaaki.

Ti ataia naba ae kain temanna naba kain te TTO tao aongkoa e a tia n nako ao ngkanne anne ngkane. Ngaia are ti kan titiraki bwa kanga n au ware ae I a tia ni katautaua ao ai ti $50 tabun riki te ngaa ae ko kainnanoia te Minita ibukin am salaries. Ma ngkai kai ti noria ngkai i $70 tabun te ngaa ae bwaka. E kona n reke kamatataan anne taiaoka.

Tibiika : Te Minita ae ko karineaki n te MTIC Hon.Tangariki Reete te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao I a reitai ma kain aobiti ni kabane ni kamauria ni kabane kain te Auti inanon te bwakantaai aei ao n reitaki ma kain au abamwakoro ae Betio kam na bane moa ni Mauri.

Te Tibiika, te bwai ae riki n te salaries ngkai iai te kee iai n aron are e a tia ni kamatataaki, akea okorora ma ni kabane ministries ake iai te kee iaan kanga te provision ibukin kanga 6 te bwakabwai e aki karinaki n te tai aei te naan new post.

Iaan are kanga te process iaon te recruitment e kona n are e aki take place ni moan te ririki. Bwa e kona n are later nukan te ririki tao April ao e a tibwa waakinaki te interview ma baikara riki ni kaineti ma ara new post akanne.

Ngaia are kanga n norana tao n te tai aei moa iroun te NEPOL tao e taraia bwa e na kona ni cater for the remaining 20 paydays.

Ao te kauoua naba ngkanne ni irekereke ma te kamwaing n te waaki ae boou te ministry of Finance ke te NEPOL are e kamwaingi te naan statutory expenditures n aekakin te salary ao baikara riki allowances. Ao e na manga bon kamwaingi man atu ake te naan code are a bon memena iai are a kaokoroi nakon te statutory a oti anne ngkana e ibuobuoki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki n aron ana kamatata. Ao tao e rabwa bwa ngaia e a noria bwa e a waaki te kateirake nakon moan te ririki.

Ao iai tabetaben naba au iango ngkai I taratara te housing allowance Hon.Speaker.

Are ngkai kai a manga kaoti naba ana taan mwakuri uoman te Minita ae karineaki. Ao ko noria e kerikaaki naba te housing allowance aongkoa ana riai ni kerake naba bwa ai

uoman naba taan mwakuri aika a boou. Are tao ngkana arona bwa e reke aia auti are aongkoa naba taben te Botaki ni Mwakuri aio kanga karekean naba aia auti ke tao te subsidy ke tao te mwane ni buoka are e na buoka naba aia tabo taan maeka te Tia Babaire. Ko rabwa Hon.Speaker ao N na ti bubuti te kamatata nakon anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : E rabwa riki buokan te kan kamatata iaon are te atu ni kabanemwane are te housing assistance. Ao ngkana I kamatata teutana nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin te kanganga ikai. Bwa n aron are ti taraia $3 tabun te ngaa te kee are e kee man ara atu ni kabanemwane anne.

Ma bon te kanganga raoi bwa are iai ara staff aika uoman aika ta oaki rin e aki rin n te kataumwane ngkai ibuki nte kataumwane ibukin aia auti uoman ara staff. Ma n tarakina ti ataia bwa kanga bon te mwaiti ae uarereke e aki rangi ni bubura te mwaiti are $3,276. I taku bwa akea ara kanganga ti bon kona ni cater. Bwa are ngkana kam taraa budget are I share e bon akea te kaokoro ma are 2024 ao ti bon kona n survive iai. Ko rabwa te Tibiika ngkana e kaekaaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi ni kaitaua riki te Minita n aron ana kabwarabwara are e a tia n anganiira te kabwarabwara a oti rangi ni kaitau n anne.

Ao iaan te code are te home passage te Tia Babaire. Bwa ti ataia bwa iai te kerake naba inanon te tai aio. E kona n ti kamatata bwa iraman staff akana a noraki inanon te tai aio bwa $12 te ngaa bwa nanona teniman ke aman bwa are nanona $4 te ngaa iaon temanna.

Kanga tera raoi te kabwarabwara iaon aio ao bukin tera kai e a manga karinaki inanon aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ngaia n aron are iai te increase ngkai bwa ibukina bwa iai teniman akana a manga tangira te leave passage n te ririki ae boou. Ao te entitlement ibukin temanna te staff bon $4 te ngaa.
Ngaia are e a manga increase iai to $12 thousand ibukia riki teniman. Ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao tao e a titebo ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I ti kan bubutia te Minita iaon are kanga te nako aon aba. Ao ti nang kan ataa naba kanoan ana kataumwane are e a

bwaka riki anne. ma tera kanoan ana kataumwane nakon te ririki ae na roko tera ana breakdown ke iraua abamwakoro are a iangoia bwa ana kawaria n ana kataumwane are $122 te ngaa, are iaon 227211. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ngaia e rabwa te Leader n te Kaitara n ikan buokan riki kamatata n te atu are 227211, are te local airfares ao te ship fares.

Bwa n tarakina iai te mwaiti ae e a tia n allocated ke e a manga reallocated nakon te per diem 228112. Nanona ngkanne ko taraa ngkanne are 228112 ao e na increase. Ao tao bon te kantaninga n aei bwa iai te control riki n aron te mwananga. Bwa iai te kantaninga bwa te trip e kona ni karaoaki 2 te trip teutana te tai.

Ngaia are e uarereke te airfare iai ao taan mwakuri ngkanne n aron are e mwaiti teuana te trip. Ngaia are e reallocated te mwaiti anne nakon are te per diem bwa e aoria n are e meet aia per diem taan mwakuri ake ana mwananga. Ao te airfare e a cut iaan are e kona ni karaoaki teuana, tao uoua te trip n teuana te tai kanga e save cost iai. kanga anne te kantaninga iai.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia te Minita bwa iraua abamwakoro akana ana kawaraki n ana kataumwane are kanga e a moanna riki ni karaua raoi n tararua aron ana kabanemwane iai.

Ma kanga ti kana taia bwa e aoria n ae matata kanoan ana kataumwane aei.

Tibiika : Te Minita

Hon.Tangariki Reete : E ang e bon rangi n tiraua te mwananga irouia kain au aobiti. Ma I kona n anga bwa man te naan divisions aika a kakaokoro. N aekakin are te naan centers akea uoua are I a bon tibwa roko. Ma N na ti kauring araia, tera aran ngkoa ara center akekei, te business promotion center ao te business regulatory center. Ao iai naba are te cooperative.

Ao e nang tiraua aia trip te koraki aikai. N aekakin te *cooperative* ngkai iai te waaki ae boou ibukin te control iaon mwanen te takataka ao e na mwaiti ngkai te mwananga nako aon aba, ni karaoan te auditing ke karaoan ti na work together iai ma te Finance ni partnership. Ao ti na kataia n outreach nakon te outer island ibukin te control iaon tuoan aikai.

Ao ngkanne aia programs kain te division are teuana e bon rangi n

tiraua bwa iaon te naan workshop akana ana karaoi te naan trainings, tourism.

Bwa are tourism naba e rawata naba ana program ma te community ibukin te training iaon kanga aro nte waaki ni kaneweaba bwa ana kona ni waakin aia waaki.

Ao teuana riki are iai naba te program are e boou iroun tourism are e nang bon rikoi license mai irouia te naan hotels ke te naan bitineti ake a waakina te accommodation, are e nang bon bwaka license nakon te tourism instead of the payment nakon te Kauntira.

Anne ngkai kanga kanoan te program ao a mwaiti riki kanoan aia waaki. Iai naba are iaon te training of trainers ke start and improve your business.

Ao tao bon iaon te price control ni kanganga are a tia n ririki iaon aba. Kanganga ake a tia n ririki iaon aba ibukin aki iran nanon te Tua are te price order ao a mwaiti riki, ngkana e tangiria riki bwa N na kamatata te Tia Tei te Leader n te Kaitara I tauraoi ni manga anganna bwaai tabeua.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika kanga e aki raoi kaeka are e kantaningaia iaon tao iraua abamwakoro. Ti ataia bwa anne kanoan aia kataumwane bwa a kakaokoro te mwaiti nim wane akana a tei iaan ana output aikanne.

Tao n aekakin tao te PRC e na nako n teniua te abamwakoro ae te kataumwaneaki bwa kanga aekakin anne bwa e aonga n ae reke tamneina.

Ma e aoria bwa I a manga katikua iroun te Minita.

N na nakon au titiraki are imwin ate Tibiika iaon te internet fees. Ti noria e a bwaka nakon te ririki ae na roko tao iai bukina ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : N na ti kaeka teutana are ni kaineti ma e kakawaki bwa are e taku bwa I aki kaeka raoi. Tera islands aika ana visited bwa are e aoria bwa are bon kanoan ana mwakuri te Ministry ni karaoi tabena ibukia kain aon aba ti kona n share nakoim bwa tera ara programs ao which islands ae ti na kawari moa. E aoria n ae rau naba nanom iai.

Ao ni kaineti ma te internet te Tibiika. I taku bwa n aron ngkai ae ti ataia I taku bwa ti a bon bane ngkai ni kabongana te Starlink. Ao I

taku bwa ngaia teuana ngkanne ae e a bon rangi ni kabebetea aron kaboan bwa tera kabonganaan te aekaki n rabakau aei. Ao ngaia are anne bukina are e a kauarerekeaki.

Ao tao bon iai riki te tamaroa bwa are bon aro nte control n aron kabonganaan bwaai aikai n te Ministry ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia kai bon akea ae kan maroro riki ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon aio te rabwata ni mwane ae 10 te Ministry of Tourism, Commerce, Industry and Cooperatives ae te mwaiti ae $3,709,371e na tei bwa kanoan te tietura ke te Biira.

Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne are imwina te 11 ara rabwata ni mwane ae No.11 Kiribati Audit Office n te mwaiti $1,356,960 ao ake a kan titiraki iaon te rabwata ni mwane aio I a kaukia nakoimi Taan Tei.

KIRIBATI AUDIT OFFICE NO.11
$1,356,960

Tibiika : Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire ao N na ti kaira te Minita nakon tao N na ti bubuti riki te Tia Babaire bwa are titebo ma ti a ongora ngkai irouia Minita, bwa e titebo ma iai te kerikaaki ni kabane n te naan kataumwane ibuki nte bwakabwai.

Are nanona ngkanne ti na manga bon titiraki naba n aio. Ma tao ti na manga bon teimatoa n titiraki n aio ke ti ataia naba ngkai bwa ngaia ni kabane Botaki ni Mwakurin te Tautaeka a bane ni kerikaaki aia bwakabwai.

Ma e aoria bwa ti na bon titirakinna naba te Minita ngkana arona bwa e kona ni kaeka aio. Bwa bukin tera ngkai e kerikaaki a oti ataia bwa iai teuana naba ana staff ke ana tia mwakuri ae boou naba te Tia Babaire.

Are nanona bwa e titebo ma e aki boraoi raoi te ware n aron are ko kataneiai iai bwa ngkana iai te kerake ni mwaitia taan mwakuri ao e na riai naba ni kerake naba te kerake naba n te bwakabwai te Tia Babaire.

Ngaia are N na ti bubutia bwa iai te aki boraoi raoi ni ware ma ngkana e kona ni kamatata anne te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaeinakoa nakon te Minita n te Tua Hon.Martin Moreti e nakoim.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna

ae karineaki mai Makin n ana titiraki. Ao e koaua anne bwa iai ngkai te kee teutana iaan te bwakabwai e kee. Ngaia are ti kaokoroa are te statutory are e nako 30 kanga te kee ngkanne ae $6 tabun. Ao e riki te kee aio ngkana tao bon iai kanga aranna bwa te 20 ni bwakabwai kanga ni bon aekakin are a tia n taekin ara koraki. Bwa te processing ibukin te advertise ibukin te recruitment e bon kona n take time. Tao anne bukina ae e kee moa n te tai aio.

N aron ae kanga e a bon tia ni katerea te Tia Tei bwa kanga e kuri n okioki ngkana e aki uruaki aio nakon te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita, ngaia te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita. Ao tao kanga anne ngkai ae bon tein te kabwarabwara iaon tao kerikakin teutana booia taan mwakuri te Tia Babaire.

E aoria ao e ngae n anne ao N na ti bubutia te Minita bwa iaon te leave grant ngkanne. Ao e bon tiku n arona te mwaiti. Ao are iai am aomata ke tao am tia mwakuri are e a manga boou inanon te tai aio. Ao e kona ni kamatata bwa e nang reke iaa ngkanne ana leave grant te tia mwakuri aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Ao I a tia ni calculate mwaitin te leave grant ma mwaitin te ER ao e bon match, kanga akea tao e katukaki ana leave grant.

Bwa kanga e aonga ni confirm te ER nakon te Tia Tei ae karineaki. Ngkana te tia mwaiti anne ae 47 e kaokoroaki are te statutory are e bon teniua are e koro. Ao e titebo ma e bon taraa ni koro ngkana e ibuobuoki aio.

Tibiika : Ko rabwa te Minita, ngaia ao tao bon akea riki ae kan maroro ngaia te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki. E kakawaki ae ti na kaeta te rongorongo bwa mwiina e bure otaia te botanaomata. Bwa ti aki nanona e kerikaaki te kataumwane ibukia taan mwakuri.

I taku bwa te bwai ae e a tia ni karaoia te kataumwane ti kataia ni be realistic. Bwa are ti onoua te bwakabwai ae e aki karinaki ao aio e ti kaineti ma taia vacancies, ao new post. Ti aki n are bon te existing mena are nanona bwa e aera ngkai e karaoaki aio. Ao ti bon ataia bwa ngkana kona kateirake bon iai te timeline kee.

Ngaia are nanona ngkana ko bon ti kataumwanea ma are e na bon actually happen te recruitment act.

Ngaia are mwiina e na bure ongoraan te ongoraa kee ma are ti kataia ni kataumwane nakon etina ao boraoina ma te tai are e na bon riki iai te kabanemwane anne. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao I noora ana taura te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika kanga ti kan ataa kanoan te kataumwane are 229811. Kanga iaon tao bwain te aobiti are e raka $7,880. Ao tera raoi ngkana e kona n ti kabwarabwara te Minita bwa tera kanoan te kataumwane aei, ti aoria n ataia bwa kanoan ana bwai ni mwakuri te aobiti ae e rangi ni kainnanoia ke tao tera.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki iroun te Tia Tei. I taku bwa e bon matata iaon te code anne are te naan software te naan record ibuki nte aobiti, iai are ibukin te equipment ao ibukin te furniture. Ao ti a karinna are ibukin te equipment ao te naan.

Ao eng are bon iaon te software ao te furniture are a teretere n te code anne. Ao tao iai norakin ngkai manga karakina.

Ao tao a kan aki tangiraoi a nang kona ni manga taraaki nakon te ririki ae boou. Ngkana e ibuobuoki anne nakon te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika ao I taku bwa eng ae ti bon noria bwa are bon anne aran te code anne. Ao ngaia are ti kana taia bwa tera raoi te bwai ni mwakuri, ke te furniture, te software bwa are rawata kanoana. Bwa are iai te raka ma ta oti anne bwa are e rangi ni kakawaki ae ti na ataa te raka aei bwa iai rakan kainnanoana, ana mitiin ke ana taibora ke ana kain tekateka. Anne te titiraki taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : E reke iroum anne te Minita.

Hon.Martin Moreti : Eng I taku bwa are I a bon tia n taekinna I taku bwa are a bon note are mai imwaina ao I taku bwa iai manga tarakina bwa a na manga kabouaki tabena ngaia tao e bon increase iai te kataumwane iaan anne. Ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita. Ngai ate Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon.Speaker ao N na ti butia te Minita ae karineaki. Iaan te code are

227212 are iaon te travel allowance. Bwa ti ataia bon te mwaiti ae e bon rangi ni buburakaei naba bwa $20 te ngaa, ao n te ririki aio ai akea.

E kona ni kamatata anne bwa bukin tera ngkai akea kanoan te ririki aio. Ko rabwa te Tibiika.
Tibiika : Te Minita ngaia e nakoim.

Hon.Martin Moreti : Are ibukin te travel allowance. I taku bwa ngkai n te tai aio ao e bon kateaki naba bwa bon iai te allocation are a manga moan karaaia ara koraki.

Ao e aki need bwa e na tiku n tein ana tabo anne ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngaia tao e a bon bane ae kan maroro iaon aio ao N nang kanakoa ngkanne bwa te rabwata ni mwane 11 ae te Kiribati Audit Office n te mwaiti ae $1,356,960 e na tei bwa kanoan te tietura ke kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngaia are ti a manga nako are imwina are ara rabwata ni mwane ae No.12 te Office of the Attorney General n te mwaiti ae $1,286,991 ake a kan kanakoa aia titiraki iaon aio e nakoimi.

OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL NO.12 $1,286,991

Tibiika : Taraan ae bon akea ao I a kanakoa ngkanne anne bwa te mwaiti ni mwane ae te Office of the Attorney General ae te mwaiti $1,286,991 e na tei bwa kanoan te tietura ke te Biira.

Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngkanne are imwina ngkanne te rabwata ni mwane ae No.13 te Ministry of Fisheries and Ocean Resources n te mwaiti ae $5,248,953. Ake a kan maroro iaon aei.

MINISTRY OF FISHERIES AND OCEAN RESOURCES NO.13 $5,248,953

Tibiika : Ngai ate Tia Tei temanna ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao au moan titiraki ao tao e koaua N na kaokiko teutana bwa aio teuana ara Ministry ae moan te kakawaki, teuae te Tibiika ibukin ara karekemwane.

Ao N na ti butia te Minita are tabena bwa ti na nakon are ana revenue are iaon te fishing license.

Are e bwaka nakon te mwaiti ae $13 tabun te mirion te Tibiika. $197 are te revise ao ibukin te ririki aei ke te ririki ae na roko $184 tabun te mirion. Ao nanona ngkanne te kee ngkanne $113 te mirion te Tibiika ngkana e kona ni buokira teutana iai te Minita ae karineaki.

Tibiika : Te Minita ao e aoria bwa N na bon kanakoa nakon te Minita bwa are kanga I taku bwa iaan ami rules kam na bon ti titiraki iaon te naan expenditure ake a mena iaan te code, ti aki te revenue are kanga te titiraki ngkana tao arona bwa eti otau aio e a manga bon kaetai te counsel. Ma I a bon kanakoa nakon te Minita are tabena Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. E koaua I kukurei tao e raai teutana te titiraki ma e koaua bwa e bon kakawaki te kaotaota. Bwa e aonga n teretere naba nakon te botanaomata bwa e aera ngkai e bwaka.

Ti ataia bwa te akawa ae te karekemwane ae ti mena inanona, e irekereke ma raraain te ika. Ngaia are ngkana e raai te ika nakon ara marawa ao anne te tai are e kerake iai, ao ngkana e na manga kitaniira ao iai te kee teutana.

Ao anne ngkanne are iai te kee teutana iaan te katautau are te kataratara bwa e na manga raai ni birinako mai iroura te ika inanon te ririki ae imwaira. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni karabwarabwa n anne. Ao e koaua ti bon rangi n ataa anne a oti kan bubuti n aron are I taekinna bwa aio teuana ara Ministry ae ti rangi ni katan iaana ibukin ara karekemwane. Ao e rabwa te Minita bwa e ibuobuoki nakon te itera anne. Ao e koaua ti ongora te bwai ae taekinna ao te kantaninga te bwa e na teimatoa are $13 tabun te mirion nakon te ririki ae na roko.

Au titiraki ngkanne are imwina ti a nakon te expenditure ma n aron are I taekinna te Tibiika ao ti a nakon te salaries bwa iai naba te bwaka te Tibiika n te mwaiti ae $300 tabun. Ma ti a butia ngkanne te Minita ae karineaki bwa bukin tera ngkai iai e kerikaaki n te kataumwane ibuki nte ririki ae 2025 n ana salaries. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua e rabwa tabekan te titiraki temanna mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang.

I taku bwa tao a bon taraa ae tao e bae ni mataata aro nte bwai ae karaoaki. Bwa are anne e bon riki naba irouia Ministry ake tabeua. Ma I taku bwa te bwai ae e na mataata aio are kanga smart management.

Ae tarakin raoi kabanemwane bwa ana rikoaki n te aro bwa ana kaitara raoi angaia ma riaia. Ao n aron are e a tia ni kabwarabwara n reitaki ma ake a tia ni kabwarabwara mai imwaiu.

Ao are aikai iaon taian vacant post ake ana vacant ke a still vacant nakon te ririki ae boou. Ao te kantaninga ngkanne bwa n aron are tao e a tia naba ni kabwarabwaraaki mai imwaiu, e na bon iai te process ao e na bae teutana.

Ao te kantaninga bwa n aron tian te process anne ao I taku bwa e bon take around three month ke tao teniua te namwakaina ao e tia te process anne. Ao anne ngkanne e a manga start ngkanne booia te koraki ake ana manga kateirakeaki. Ao anne ngkanne bukin te kerikaaki te Tibiika ae ko karineaki ni kataaki moa n taraaki bwa akea te bwakabwai, irouia te koraki ake ana vacancy iai man moan te kuata.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara. Ma are aikai bwaai aika a tei iaon te boki ni kataumwane n te ririki aei ao ngaia are ti titiraki ibuki ate Tibiika.

Ao e koaua a tia ni kabwarabwaraaki nakon boota ni kataumwane akana a tia n nako. Ma are aio ngkai kanoan ana boki te Minita ae karineaki. Ao e rabwa ngkai e kabwarabwara man ana itera.

Ao au titiraki ngkanne are imwina are 241117 te leave grant. Eng, are e kataumwaneaki n te revise te Tibiika ae 619 ao are e katuaki ibukin te ririki ae imwaira $625 te ngaa te Tibiika ae ko karineaki.

Nanona iterana ngkanne $6 te ngaa ngkana e kona ni kabwarabwara ngkanne te Minita ae karineaki taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua are rakan are iai te two new post akana ana mena n te ririki ae boou. Ao ngaia are anne ngkanne bukina are e a reke iai te mwaiti.

Bwa iai ngkanne uoman staff akana a na manga teirake inanon te ririki ae boou. Kanga te katautau bwa uoman akana ana teirake ao anne ngkanne are e cater te kerake anne

ibukin ara taan mwakuri akana uoman akanne.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I noora e ruberube ana taura te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika a oni irekereke naba ma te bwakabwai. Ao ti noria bwa tao ti te titiraki iaon teuana ana tab oni mwakuri, ke ana section te Minita n ana Botaki ni Mwakuri ae e a mauna ngkai.

Ti kan titiraki bwa akea ngkai te Tia Akawa? E rabwa.

Tibiika : Te Minita.
Hon.Ribanataake Tiwau : Kabwara au bure te Tibiika e aki rangi n reke raoi antai ngkoa akea. I a butia riki te Tia Tei ngkana e kaoka anne.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taraa ana ER te Minita ao I noria bwa are ana kataumwane ibukin te bwakabwai ao e rekereke ma kanoan ana ER.

Ao iai teuana ana tabo tao ana unit ke ana section ae te Tia Akawa ae ai akea ngkai kaaina bwa a bane ni mwaing nako, a oni kamaunaaki. E kona ni kabwarabwara bwa nanona ai akea ngkai te Tia Akawa? E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua te Tia Akawa. Ngaia eng iai te katautau bwa e na manga roko ara kaibuke ae boou. Ngaia are kanga raoi te titiraki booia ngkanne n rokon te kaibuke ae boou ao e na manga waaki ngkanne. Ma still bon iai naba anne ngkanne te katautau ibukin booia nakai. E a taningaaki rokon te kaibuke ae boou ao a manga rinnako inanona.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na angan moa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa e a kaman katea riki baina, kabwara au bure te Tia Tei e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rangi n rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Ao e koaua au titiraki are imwina ngkanne iaon te code are 227211. Local airfares ao seafarers.

Ao e kerikaaki n te mwaiti ae $5 tabun te ngaa ao n te revise $67,765 ao e katauaki ibukin te ririki ae ti kataumwaneia ngkai $62,223. Au titiraki te Tibiika ae ko karineaki e kangai, bwa bukin tera ngkai e kerikaaki aio te Tibiika. E nang kerikaaki te mwamwananga nako aon aba n te kaibuke ao te wanikiba bwa aio teuana te bwai ae ti nang kainnanoia ngaira mai buki ibukin reitakira ma te Botaki n Akawa a e rangi ni kakawaki naba ibukin naba

rikirakeia ara botanaomata. Ti aki bon te national basis ma bon iroura naba ngaira kain aon aba. E kona ni kabwarabwara aio te Minita ae karineaki taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E koaua e rabwa ao te kerikaaki anne e aki rekereke ma e irekereke ma karaaian te mwane e na karaiaaki inanon te DW. Are n angin te tai ngkana a mwananga ara koraki ao aikoa mena bwa e a karaaiaki naba te DW ao kerikaakin te waaki e na bon waaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E rabwa te Minita te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e irekereke ma are e a tia n taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Ma ti kan bubuti ngkana e kona naba n reke bwa tera abamwakoro ake e kantaningaia te Minita bwa ana mwananga nako iai n ana kataumwane are e a tia ni maroroakinaki taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa tabekan te titiraki te Tibiika.

Ao e koaua taraan ae e a tia rokoroko ngkanne n te program. Ao e rabwa bwa iaon aia program ara koraki man te ririki ae boou. Ao iai are te moan Tabiteuea Meang, Onotoa, Abaiang, Abemama ao Kiritimati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minit ate Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; E rabwa te Tibiika ao N na bubutia riki te Minita bwa N na ti nakon are te contribution nakon te development fund. Are akea ngkai te kataumwane ibukin te ririki ae na roko. Aio are ibuki ate naan observers ao ti ataia bwa e rawata naba te naan tinetine.

Ma e kona n ti kabwarabwara bwa e aera ngkai akea te kataumwane nakon te ririki ae na roko ae $1 te mirion ibukin ara observers.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ae ko rine ao aio kaekan te titiraki.

E koaua ae akea n te ririki aio iaan are bon iai te naan nikira ni mwane. Aikai are ana bon manga roll on nakon te ririki ae boou ao anne are e na cater ibukin booia ara observers are ngaia ake a rangi ni kakawaki ibukin tararuan ara marawa.

Ao e koaua eng au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne. E rabwa.

Tibiika : Te Leader te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kan butia te Minita iraua nikiran te mwane aei, e na iai ae e na kabonganaaki n te ririki ae na roko ngkana ti kona n ongora taiaoka.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara I taku bwa ngkana kam bon taraa ami rules ao kona ti taetae iaon te code are iai. Ngke arona bwa iai kanoan te code aio ao I taku bwa kam kona n taetae iaona. Ma are ngkai akea kanoana n aron are e taekinna te Minita ao anne ngkanne are e taekinna e mena n te development budget. I taku bwa ami tai ni kauntaeka anne ngkana e a roko n te Development budget. Bwa are ngkai an bon taraa ami Tua bwa are bwaai ake a mena inanon te boat akea kanoan te bode anne nanona kanga titebo ma ti aki kona n taetae iaon te code ae akea kanoana.
Ngaia are I a kanakoa riki nakon teuana taiaoka. Ngaia te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika I taku bwa ti titiraki iaona akea. Bwa anne naba te ware a oti titiraki bwa e aera ngkai akea.

I taku bwa aei teuana ae e kakawaki ao tao N na titiraki. E mena iaa te kataumwane ibukin aia bwai ni mwakuri te naan observers are ibukin buokaia iaon aia kaibuke kanga kanoan ngkoa ana mena, are ana bwai n taetae ke te satellite phone ke tera riki. Ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita bwa e mena iaan te kataumwane raa anne ngkanne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa tabekan te titiraki aio te Tibiika. Ao n aron are ti a tia ni kabwarabwara. E ngae ngke akea iai kataumwaneana ma iai are e mena iaan te naan development fund.

Ao a bane ana tabeaianga te Leader n te Kaitara ae tabekia. I taku bwa a bane naba ni mwanenaki akanne inanon te mwane are tao e na bon manga maroroakinaki imwina ngkana ti roko iaona teuae te Tibiika ae ko karineaki.

Eng, bwa ngkana ti a roko n are te development funding ao tao ti a kona ngkanne ni kabwaranakoa kanakoana. Bwa iai are mai irouia te naan donors, ao iai naba are LCDF are bon man ara karekemwane. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne moa te Tibiika ae ko rine.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ao I noora ana taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ao I kan ti butia te Minita bwa e na kaotaira n

te code are local per diem are 228112. Kanga e titebo ma e taraa ni boou aio ma $57 te ngaa ae allocated ibukin te ririki ae imwaira. E kona ni kabwarabwara aio taiaoka te Minita.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau ; E rabwa tabekan aio te titiraki iaon anne te Tibiika ae ko rine.

Ao e koaua aio bon te new code are e mena ngkoa iaan travel allowance ma ngkanne e allocated ngkanne man te travel allowance anne, ao e a uotaki nakon te code ae boou aio are e ti manage te naan per diems.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne ao ko rabwa te Tibiika ae ko rine.

Tibiika ; Te Minita ao kai ai bon akea ae kan maroro iaon aio ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te rabwata ae 13 ae e mena iaan te Fisheries and Ocean Resources n te mwaiti ae $5,248,953 e na tei bwa mwakoro te tietura inanon te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E a tei bwa kanoan ngkanne te tietura te mwaiti anne.

Ao ngkanne ti a nakon ara rabwata ni mwane ae No.14 te Ministry of Health and Medical Services n te mwaiti ae $38,349,864 ao I a kauka aio ngkanne nakon te titiraki taiaoka Taan Tei te titiraki. Ao ngaia e nakoim riki te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

MINISTRY OF HEALH AND MEDCIAL SERVICES NO.14
$38,349,864

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I kan moana au titiraki nakon te atu ni mwane are 211111 are te salaries. Eng iai te kerikaaki ae $433,245 e katauaki n te ririki aio 2025. Ao n te revise budget $18,660 ao ibuki nte ririki ngkanne ae imwaira aio $16,427 are iai ngkanne te kaokoro ni ware ngkanne ae e bwaka nakon te mwaiti ae $433,215 te Tia Babaire ae ko karineaki I a butia te Minita bwa e na kabwarabwara nakoira.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e a nakon te Minita ibukin te Onaoraki n te Kuakua Hon.Booti Nauan te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Te Tibiika are ko rine are bon arona naba au moantai ni maroro aio te Tibiika. I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, unimwanen te Ueenikai ao kain Tabiteuea Maiaki mai Tewai nako Takuu ni kamauriko te Tibiika, ara Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, ao ai ngaira ni kabane Taan Tei. Te

Tibiika N na aki mwaninga taekaia taan mwakuri, au Tia Koroboki, au Director General, ma au Directors ni kabane, te Kauoman n Tia Koroboki ao ai Doctors ma Nurse ao kain te supporting services te Tibiika. Are a ongora ngkai nakai taan kuakuaia aoraki e aki bati n noraki aia mwakuri.

Ma ae noora aia mwakuri te Tibiika te aoraki are a kumekumeia ao te kauoman aomata are e noora aia mwakuri te Tibiika te Atua. Ngaia are I a bon reitai ma au taan mwakuri aikai nurses ao doctors. Kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika, e rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao aio akea okorona ma kaekan titiraki ake mai mwaaina. E koaua iai kanga ana waaki te Finance n reitaki ma au Botaki ni Mwakuri, n tarai taian nakoa ake a bwangabwanga ake a tuai kaainaki.

Kanga ti anganaki moa ara tai ni kaikeikeira ao ni barongai aron nakoa akana a bwangabwanga akanne ao onoua namwakaina ke iraua namwakaina ao ngkanne ngkana e kakanoa ao e a manga tei ngkanne kaina. Ngaia are e reke te kee iai te Tia Babaire ao ko rabwa te Tibiika ngkana e na ibuobuoki aio.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ao I noora riki ana taura te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon ; Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa te Minita are e a tia ni kabwarabwara aio. Ao e koaua e aki kaokoro ma are e a tia n taekinaki mai imwaina ae ko karineaki.

Ma ti taekin aikai te Tia Babaire bwa are ni katauraoan te boki aio ao te boki are mai imwaina te Tia Babaire ao akea aikai. Ngaia are a oti aikai ao ti a titiraki bwa bukin tera ngkai aki kaman noraki te naan ware aikai. Ao a karokoaki n te naan kerikaaki ke te naan raka aika a uotaki naba n te tai aei.

Ma e rabwa anne bwa a tia ni kabwarabwaraaki nakoira ao ngaia are ti tabeki n te tai aio. Ao ti aki tabeki ibukin tao kabanebuakaan ana tai te Auti n Tei aio te Tibiika ae ko rangi ni karineaki.

Ao are imwina ngkanne te Tibiika are iaon te housing assistance ngkana e kona ni kabwarabwara aio te Minita ae karineaki. Ae katautauaki e revise budget aio $198,024 ao e a manga kataumwaneaki ngkanne bon te mwaiti ae $176,856. E kerikaaki n te mwaiti ae $21,168 ao te Tibiika ae ko karineaki ao I a butia ngkanne te Minita bwa e a tabena aio ni manga keiaki ni kabwarabwara aio nakoira.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita riki.

Hon.Booti Nauan ; E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao e reke aio te Tia Babaire bwa e kerikaaki aio bwa mwaingingia ara taan mwakuri ake a mena ngkoa iaan te auti are e na riai ni kabwakaaki buokan boon aia auti.

A tia ni manga mwaing te Tia Babaire a kitana ara Botaki ni Mwakuri, tabeman are I taku arei te Tia Babaire. A kitana Kiribati bwa tao a manga kunei riki aia mwakuri aika a raraoi itinaniku. Neeti ake a tia nako, ara Doctors tabeman ao ngaia are e karekea ngkanne te bitaki anne ngkana e kaeka te titiraki anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngaia te Tia Tei riki e nakoim riki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa e Tibiika ao e rabwa ana kaekaeka te Minita are tabena aio. Ao ngaia tao ibukin te mwainging irouia taan mwakuri ae tao a nako tinaniku ao iai ake a tiku. Ma ti bon titiraki ao a ngaa ngkanne naake imwina akea aia auti ke e kanga te Tibiika kai anne bukina ae ti kan kakaea te kabwarabwara mai iroun te Minita ao e rabwa.

Are imwina ngkanne te allowances te code are imwina 211114 allowances. E ang te revise budget $2,739,828. Ao ae budgeted 4 n te ririki ae imwaira aio $2,721,571. Te kerikaaki ngkanne $18,256 te kaokoro ni ware anne te bwaka anne te Tibiika. Ao ti na bubutia te Minita bwa e na keiaki riki ni kabwarabwara aio nakoira bwa ti aonga n ataa nanon aio te Minita ae ko karineaki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire N na ti bubuti bwa ngkana e anganai te code te allocation code iaon ana allowance anne bwa I aonga n taraia raoi. Kabwara au bure te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Te allowance are bon iaan arei 211114 ngkana e reke iroum anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; E rabwa te kerikaaki anne te Tia Babaire e reke iaan are kaetan ana allowance te Minita are I taku bwa e kaea raoi te mwaiti are e kaetaki nnena nakon te output are e na bon riai ni kaea.

Ngaia are e reke te kee anne iai ngkanne. Bwa nanona e bon tiku n arona te allowance ma e a mwaing ma ikanne ni kaea ngkanne te output riki teuana. Ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Ao ibukin are te housing te Tia Babaire. Are e koaua bwa mwemwe te titiraki are e kangai ao ngkana a tiku ao e aera aki manga autinna. Are bon iai te kanganga teutana te

Tia Babaire n te housing bwa are ngkana a mwainginako doctors are kain te level arei. Akea ae kona ni kanoa ana aia auti bwa bon doctors ao nurses ake a kaea te level arei ana bon kaea naba. Ngaia are e bon kaineti nakon te housing. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubuti te kabwarabwara iaon 229912 are te bobwai itinaniku iaon bwaai ake kanga specialize purchase.

I ti kan kaotaai moa te Tibiika bwa iaan te kataumwane n te ririki aei. Ao ti kataumwanea $3 tabun te mirion iaan 2024 n te budget are ti approved ikai.

Ma I kona moa n titiraki bwa e aera kai e a uarereke nakon $738 te ngaa taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : N na ti kaeta raoi te code 229912 ngkana arona bwa eti te Tibiika taiaoka. I a kanakoa naba.

Tibiika : Ngaia anne te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ngaia anne te Tibiika. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Ao I kan bubuti riki ana titiraki tera ngkanne ana titiraki iaon aio taiaoka I a bubutiko.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa ngkana a uringa te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao te mwaiti ni mwane ae ti kariaia iaan te kataumwane n te ririki ae iaan anne $3 tabun te mirion.

Ngkanne ti ibukin te ware are aongkoa e raka $250 te ngaa I taku bwa e na rangi n rawata riki ao tao aei te kee. Ao ti ngaia anne au titiraki iaon te ware aei bwa ngkana e noraki te kataumwane are ti kabwatia.

Te kee bwa $3 tabun te mirion ao ngkai aei $988 te ngaa. Tao ti anne ae I kan kamatataai iai bwa ngkana iai te bitaki ao akea ae ti a tia ni karaoia mai ikai te Tibiika.

Tibiika ; Ngaia ko rabwa Leader n te Kaitara ao te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ngaia e rabwa ao I taku bwa te atu ni kabanemwane aio te Tia Babaire are 229912. Iai irekerekena ngkanne ma te atu ni kabanemwane are 229711. I taku bwa ngaia ngkanne anne are e na kaea nanon kabwarabwaraan raoi te mwaiti are ti na kabongana, iaon ara ota are ana order te pharmacy ao te medical stores mai tinaniku ao anne

kabwarabwarana te Tibiika. Ngkana e na ibuobuoki.

Tibiika ; E rabwa ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao ngkana ai te virement ae e a tia ni karaoaki. Ao akea ae e a tia n roko inanon baira.

Nanona au titiraki ngkanne nanona akea te raka n are 229711 bon kanoan 229912 ae e a manga karaiaaki imwin kabwatan te kataumwane.

Ao N na titiraki bwa are ngkai ti a tuangaki bwa e a raka ngkai te kabanemwane iaan are 229912 are $250 te ngaa. Ao I taku bwa aei ti na bubuti ngkana e na kona moa n taraia te Tautaeka ao e na kabwarabwara moa te naan ware aika a bitaki man are ti a tia ni kariaia.

Ma N na ti bubuti bwa tao iaon te titiraki ngkanne ao arei N na katikua bwa tia bubuti bwa ana bon kona ni kaeka.

Tera kanoan te kataumwane aei, are $988 te ngaa nakon te ririki ae na roko taiaoka?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : N aron otau te Tia Babaire n reitaki ma au staff. Ao aio kanga te specialize order mai iroun te pharmacy. Ao iai ngkanne are a kona n otani te naan specialize equipment, n aron tao bwain te lab, tera riki akana a kaineti ma aia mwakuri doctors.

Anne ngkanne are ngaia are a kaokoroaki ikanne bwa ana kona ngkanne ni kabonganaaki te atu ni mwane aio ibukin otanakin kanga taian specialize equipment ke tao raana arei supplies essential supplies ake a kainnanoi taabo ni mwakuri aikai te lab ao iaa riki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne N na nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire te code are bon iaona are 282162 contribution to development fund.

Te Tia Babaire e rangi ni bwaka te bwai aio. Ao teuana bukin ae ti ataia bwa te local referrals e rangi ni bwaka man $3 te mirion tao iraua nakon ti $1 te mirion.

Bwa are otara te Tia Babaire te aoraki e rikirake ao ti aki understand bwa bukin tera te bwaka e rangi ni mwaiti aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita e nakoim.

Hon.Booti Nauan ; Ao kan taiaoka bwa I bae n rawei au boki e kona n anganai bwa are I bon boou n te budget aei ao kan anganai ana code riki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti taiaoka.
Tibiika : Ngaia te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : 282162 ae te last one item on that page 33 te titiraki riki e kangai. Kai ti kakaea kai ti go through bwa e men ate ware arei ao it a big drop ao e riki iaon te local referrals. Ti kan titiraki bwa bukin tera ao ti ataia bwa moan te ewaa te aoraki ngkai e rikirake te aoraki ao bukin tera, bwa te Onaoraki e aki noora riain bwa maintaining ni kabuburaan riki te code aio te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao e kabwara au bure ngkai e okioki te mena ma are e bon buburakaei au budget aio te Tia Babaire. Ao I a booureirei nako iai. kabwara au bure te Tia Tei.

Ao eng ti karaoa aio te Tia Babaire bwa iai kanga kanoan ara waaki. Ao bitaki tabeua aika a wene ngkai ngkai n ara kainibaire ao e na kona ni irekereke ma taraan riki te referral cases nako tinaniku. N aekakin teuana ngkai ae ti a kataia ni mwakuria ngkai.

I taku bwa bon namwakina rake aikai ao ti nang katea ara dialysis clinics iaon Kiribati. Ao te kantaninga bwa e na kona ni ibuobuoki.

N reitaki ma katamaroan ara referral policy tabeua te Tia Babaire. Aikai ana kona ni iri irekerekeia. Ao I taku bwa te bwai ae e na rangi ni korakora riki irekerekena n aron katean ara dialysis clinic, iaon Tarawa. Ngkana e na ibuobuoki te Tia Babaire.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ao ngkanne N na nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao tao N na okirikaaki teutana nakon are 227311 te Tia Babaire are te external travel per diem. Ti ataa te Ministry aei te Tia Babaire bwa taan mwakuri a bon rangi ni mwamwananga naba ibukin katabeaia raoiroin aia mwakuri ibukin mauria kain Kiribati.

Ma te provision ibukin aio n te ririki 2024 te revise budget bon arona naba ao te katautau nakon te ririki ae 2025 bon ngaia naba te Tibiika ae ko karineaki. Tera ae taekinna ngkanne te naan ware aikai te Tibiika. I kona ni butia te Minita are tabena.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua te Tia Babaire e rabwa te titiraki akea te bitaki nakon ara external are e taekinna te Tia Babaire.

Ngkana arona bwa eti au taratara I kataia n taratara 227313 ngkana arona bwa ngaia anne are akea te bitaki aei.

Kanga aio ti bon karaoia te Tia Babaire bwa bon iai ara mwananga ngkanne are ti kona ni kabonganai taian project funds. Aikai aika kona ko na ni mena ao kanga akea ara taratara ngkai bwa e na raka.

Iai ara taratara bwa e na kona n raka ara mena ma ti na kataia ni kakaea angan buokana man itera tabeua te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire ngkana e na kaeka te titiraki.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ao I a nakon te Tia Tei mai Nonouti temanna Hon.Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire I aki bati n rauaki ni kaekan au titiraki. Au titiraki iaon te local referrals ao e kaeka te Minita n te bwai ae karaoia ae e na review te overseas referral.

Ae te mitiin ae ngaia are akea ikai are ana nako n anaia. Te titiraki N na kaoki ariki kee. E rikirake te aoraki ae ti ataia ao ti mimi ai $1 tabun te mirion ae katauaki ao n te ririki aio $3 te mirion. Tera ae riki kam aki ataa te kanganga ngkai ae riki taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Ao N na ti kaetia riki te Tia Babaire bwa ngkana arona bwa e refer nakon te code are 282162 ngkana ngaia anne te Tia Babaire taiaoka.

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : E ang bwa are e titirakinai ao eti raoi ana kaeka. Ae I bon taekinna ae bon te last code iaon te page anne. Bwa are contribution to development fund ao I nakon arei ao I a kunea aio e a rangi ni bwaka a oti a mimi iai bwa te aoraki e rikirake, e rikirake te aoraki te Tia Babaire ao e aera ngkai e na bwaka aio ngke aomata a teimatoa n aki marurung. Ao e rineaki te mwaiti aio ao anne au titiraki. Bukin tera e bwaka ngke ti kantaningaia bwa e na raka?

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Booti Nauan ; E koaua e rabwa te titiraki te Tia Babaire ao ti na kaeta te code aio. bwa te code aio ti aki te local referral ma te code ibukin aia allowance ataei. Are ataei ake a training te Tia Babaire n te SONH e

aonga n ae kaeta raoi ana men ate Tia Tei ae karineaki mai Nonouti.

Tibiika ; Ngaia ti a nako moa nakon te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon ; Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne are N na manga butia te Minita bwa e na buokira iai are te code are 229211 te food and rations local.

I kan butia te Minita bwa e mena iaa SAH n te code aio bwa ngkana ko roko irouia ai bon kakanaia naba te tuubu n taman te Tibiika ae ko karineaki.

Ao tao ngaia aio ae e a tau e aki riai ni kabuburaaki riki te Tibiika taiaoka?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Eng te Tibiika e rabwa te titiraki. Ngkana ti taraa te kabanemwane anne te Tia Babaire ao e tiku n arona. Ao ti taraia bwa e taraa n raoiroi ae ngkai. Ti bon biri inanona.

Ao I taku bwa e aera arei anne kanga kabwarabwarana moa te Tia Babaire. Anne ngkanne kanga ti taraa niko iaon ae mwaitina aio ao ti na keiaki ni biri inanona.

Ao e koaua iai ara katamaroa tabeua nakon te bwauna ma I taku bwa e na aki roota naba te allocation ke te mwaiti ae reke ngkai nakon te atu ni kabanemwane aio.

Are e na iai nikoan te bwauna ni katamraoa ma e na aki roota aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ngkana eti au taratara ao te local referral n te ririki ae na roko $1,000,200. N te ririki aio te revise $3 mirion ao anne e refer nakon are 282162 bwa anne te total n te naan bwai are bwain te Onaoraki ake a mena n te LCDF.

N na kaoka riki au titiraki bukin tera ngkai e rangi ni bati te aoraki e rikirake, ao te vote ibukin buokaia e kauarerekeaki riki man $3 te mirion nakon $1,200,000 ao eti au taratara te Tia Babaire.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire e koaua e rangi n taraa are te LCDF. I taku bwa te bwai teuana te Tia Babaire ae ti riai n ataia bwa te LDCF e roll on aekaki ni mwaane aikai.

Ngkana aki bane taboia n te ririki aio ao a manga uotaki taboia ni kabonganaaki taboia n te ririki aei.

Ngaia are anne ngkanne. Ao te Tia Babaire e a rangi n okioki naba te titiraki te local referral. Iai ngkai ara waaki n aron are I a tia ni kaeka te Tia Babaire ni mwaneweia n au kaekaeka n taai aika nako.

Ti na katamaroa te referral iaon aba. Ti na katamaroa, bwa I bon rangi n titiraki nakoia au Directors ao au taan rabakau. E aera ngkai e a bon karautaeka te referral ngkai.

Ti a riai ni karaoa te mwakuri ae e nang riai ni control ke n taratara riki te local referral. Ngkana ti teaina wiina ae mwaka kakaea angana. Ngkana a bon rangi ni kabitaia ara MA kaoka te MA are e kabitaia ao kaoka are e bwakuaku. E a kouta naba te wii ae mwaka e toki te kanganga. Nakon are e na nakomai te aomata ni koutaki wiina e tia ni koutaki wiina ao e a tiku naba bwa te expense ni karokoa ti aki kona n ataia.

Ti a manga kakaea are e nakoia ana koraki i Betio, ao e a manga nakon natina i Tarawateinaieta ao aio kanoan te waaki te Tia Babaire.

E koaua e rawata te aoraki ma ara katamaroa ti na kataia ni kakaea angan totokoana. Ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki are bwaai akekei a roll on ngkana a nikirana a manga uotaki nikiraia naba bwa manga kanoan naba ae ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngaia te Tia Tei riki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai ; Te Tia Babaire bon au titiraki e kangai. Bon iai nikiran te mwane arei ao e aoria bwa ti a bubuti bwa mwiin te account anne ke tao te baranti bwa ti aonga n ataia.

Ma au titiraki are imwina te Tia Babaire e kaineti nakon te vote ae te rations akea te bitaki n aron are I taekinna. Ao I roko ni Maneaban Nonouti n taai aika nako ao I titirakinia tera ae riki, kam uara. Ao te titiraki angin te tai ti aoraki riki e a bon aki rin te amarake.

Ao te titiraki e a tia ni bon rinanon raoi aia ration kain te Onaoraki bwa e bon tau ao ana marurung iai bwa ti aki anne aia karaki aoraki ake a taekinna n te titiraki.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Te Tia Babaire e rabwa te titiraki ao e koaua are a bon kona ni kakaokoro aron taratara ao taian nonori. Ma are e koaua tao N na aki bon biri rimoa naba ao e na aki naba biri rimoa te Tia Tei n taraia.

Tao te bwai ae e na bon kakaeaki raoi te kakaae raoi bwa a bon riba te bwauna aoraki ke tao a boo ubuia iai.

Ngai temanna te Tia Babaire ae ngkai I teimatoa n tiku n te Onaoraki ao I tatara te amarake ao bon baan te tikiraoi. Ao aio ngkana I mena n au kaawa i Tewai i Tabiteuea Maiaki e kanganga reken aio te Tia Babaire.

Ae N na uti ni kana te raeraeti ni katoa tairiki. N tabetai te Tia Babaire e kona n akea tannau n tairiki I a ti kabuka naba te ben ao te bwbabwai ao te men ani mai ao kai e a tia naba.

Te Tia Babaire bwaunaia aoraki n te tai aio e bwaka ao ngai irou temanna ae I kakoaua bwa e tamaroa. I a tia n reitaki ma au taan mwakuri bwa ti na katikiraoia riki. E na iai te katikiraoi ao te katikiraoi ae e na aki kona ni karaka te kabanemwane ao ni kakeea ae ti na kona ni katiraoi anne inanon ae e reke ngkai.
Ma I rangi n nanokawaki ngkana arona bwa e teimatoa. Bwa ngai te bwai teuana irouia kain abau ae Tabiteuea Maiaki a bon boo ubuia. Ao I taku keiaki kai e na kanga ai te tuubu n raeraeti, te tuubu raeraeti.

Te ikai te Tia Babaire ti a na ana ika te KFL. Ti anai ate Tia Babaire bwa ti a tia n anai aia ika aomata ake tao itinaniku are tao manga iai te bwai ae riki iai. Bwa are tao ika aikai aki ira aron te goal chain ngke e moan teke mai iaon te booti mai Maiana ni kangai ni karokoa akea bwa e a roko iaon ara counter.

Ngaia are eng, I taku bwa n aro nte titiraki ae kangai e raoiroi te mwaiti ae ngkai ngai te Tia Babaire I kakoaua bwa e raoiroi. Ao te taeka ae kangai a kainnano a kan mate aoraki n te bwauna. Tao I a bon taninga are ana roko aoraki ni uota kanaia nakoiu ao a uotia bwa ngkana e buakaka ao ngkanne I a kona ni kakoaua.

Ma ngkana a taekinna bwa e aki raoiroi bwa bukina bwa a tuubu n raeraeti ngkoananoa, ao a manga tuubu naba ni moa naba ngkai ao ngkanne kanga I aki kakoaua anne. Bwa are e bon kanganga aron reken te amarake. Ao ngkana e reke aio ao I taku bwa e na tikiraoi. Ao e aoria ngkana arona bwa e na ibuobuoki aio te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I noora riki ana taura te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti.
Hon.Ieremia Tabai ;Ana kaeka te Minita bwa I taku bwa a bon kakauongo raoi kain te Onaoraki ngkai aron kaeka nte titiraki.

Te Tia Babaire, I kakaea ikai bwa te vote raa ao I ti kan buokaki bwa e ngaa n ana waaki te Ministry n ikan buokaki bwa I taku bwa e nang tiraua te NCD. Ao mateia ara ataei ni *compared* ma aomata e ngaa ikai. Tao e bure matau ke tao e bure au titiraki. Ma anne te *issue* ae ti noria a oti namakinna ae riki ngkai ao e bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; I a karautaeka nakon aio te Tia Babaire bwa e aki kaineta aron te Komete ngkai ao tao e a bon tabeka ana mena tao te oral question ke te *written question*. I karautaeka nakon te Tia Tei mai Nonouti.

Tibiika ; Ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia te Minita bwa antai ngkai aika a mwanenaki iaan are tao LCDF are te naan specialist are ngkana e kona ni kabwarabwara bwa antai taan rabakau, taokita akana a mwanenaki iaan te mwane aei. Ao nanona aikai ana bon tiku naba nakon te ririki ae na roko bwa akea bitaki nte kataumwane.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan :Ao N na taninga teutana aia *list* ngkana arona bwa e a bon tangiraki raoi.

E koaua te atu nim wane aio te Tia Babaire kanga te atu ni mwane are e mwanenaki ibukia mwanenakia taokita ake ti kainnanoia, ake akea are ti kainnanoia n te botaki ni kuakua.

I taku bwa ti mena ngkai temanna te *surgeon* are ngaia ae kaboaki iai. Ao iai temanna riki ae tao te tia kabung are tera are e rekereke. Ngaia are ti mwanenia iai ngkanne.

Kanga akea ara kanganga bwa e na aera arei, e na raka aio nakon te ririki ae boou bwa iai ara training ae ngkana ti karaoia nakoia ara doctors aikai ngkai. Ao ara kantaninga bwa ana kona ni ibuobuoki. Ao I taku bwa ni kaekan te titiraki e tau moa ae ngkai ao iai ngkai uoman aika ti mwanenia moa ngkai n te tai aio.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Kabwara au bure te Tibiika I ti kan okira au titiraki are kanga I tabekia mai imwaina iaon te naan ware. Ao ti na bubutia tao te Kauoman ni Beretitenti ngkana arona bwa iai te *virement* ae e a tia ni karaoia nakon te *code 22992* ao *229711* ao ngkanne tia bubuti bwa ti a noria bwa e aoria n ae kaeta raoi aro nte ware are e tei ngkai. Ko rabwa.

Tibiika ; E reke iroumi te naan rabwata ni mwane akanne. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu ; Eti iai te virement.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ngaia ngkanne e titebo ma e a bon toki te titiraki iaon aio. Bwa te rabwata ni mwane ae 14

iaan te *Ministry of Health and Medical Services* n te mwaiti ae $38,349,866 e na tei bwa kanoan te tietura ke kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngaia are ti nang nakon ngkanne ara rabwata nim wane are imwin ate rabwata ni mwane ae nambwa 15 iaan te Ministry of Education n te mwaiti ae $47,125,191. Ake a kan titiraki iaon aio I a kanakoa nakoimi Taan Tei.

MINISTRY OF EDUCATION NO.15
$47,125,191

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti na timatoa n titiraki iaon are te bwakabwai. Bwa te are ai e aki rangi ni matata. Ma ti karaua n taraa ana ER te Ministry ao ti ataia bwa iai nimaua ana post 7 ana post aika a boou ao 2 ae still reserved. Ao te kantaninga bwa e na riai n raka te kataumwane nakon te mwaiti ae $100 tabun te ngaa $114 te ngaa ngkana anaaki ake a reserved ao are a kanakoaki nakon te MICT.

Ma ti aei ae kanga ti teimatoa n titiraki iai te Tibiika bwa te ware are $300 tabun te ngaa are e na bwaka. Ao n ara ware ngaira e na riai ni bwaka ao tao anne ti na manga bon katikua naba bwa te titiraki bwa tera ngkanne aron ana post akana a boou te Minita. E rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Botaki n Reirei Hon.Ruateki Tekaiara.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa te Leader n te Kaitara n ana titiraki.

Ao imwain ae ti kaeka teutana te titiraki ao I a bon reitai ma kain ara tab oni mwakuri ae te MOE. Ao n reitaki ma kain Marakei ni ikotaki ma tariu ni kamauriko te Tibiika, kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao raou ni Minita ao n reitaki ma Taan Tei ao taan ongora ao n reitaki ma kain Abemama bwanaan te maeu ao te marurung kam na bane ni Mauri.

Eng, e rabwa te titiraki ao e koaua N na kamatata teutana aio iaon e salary.

Iai ara new post ae 7 ao mai ibuakona ao iai uoua a **DE reserve**. Nanona e kangai teuana ibuakon te de reserve bon iai inanon te bwakabwai. Ma ai tibwa teuana ngkai ao iai are e boou are e a rinnako ngkai bwa raona ngkai are e a tibwa rinnako inanon te ER inanon te kataumwane n te salary. Ao e na ibuobuoki te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao anne e a tiku bwa katabetabean te Minita bwa bon te kaokoro ae e rangi ni buburakaei bwa $100 tabun te ngaa.

Ngaia ti teimatoa n tabeaianga iai. Ngkanne N na bubutia te Minita bwa tao e taraa riki are ana leave grant. Bwa tao ngaira iroura iai rakana teuana ma e a kai manga taraia. Bwa are 9 kanga ruaman aika a kataumwaneaki ao uoman ake a taonnako ao aongkoa are kanga ti itiman ngkai raoi rakana n aron ara ware.

Ma are bon te mwaiti ae uarereke nanona iai rakan ngkanne te leave grant $3 te ngaa.

Ao N na bubuti ngkanne teuana au titiraki iaon te code are 227311 ae te external travel. Ao N na kaira te per diem are e $94,945 ao te external te air fare are n te code ae 227312 ae $8 te ngaa.

I taku bwa e rangi ni buburakaei te kaokoro ma ngkana e kona n ti kabwarabwara te Minita. Bwa e a rangi n rawata te per diem ao a nang kanga e rangi ni uarereke te kantoka bwa ti $8 te ngaa ae kona taiaoka ni kabwarabwara.

Tera kanoan ana airfare ao ana per diem akanne. E rabwa.

Tibiika ; E rabwa te Leader n te Kaitara ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao tao e koaua N na rimoa moa n taraa are iraua te code 227312 ae te $8 ni ngaa anne.

Anne ngkanne kanga ti allocate nakon mwamwanangaia kain kanga te child ae ibukin preschool. Are mwamwanangaia nako aon aba bwa tuui reirei preschools ao ni manga tuoia taan reirei ao taabo n reirei. Kanga anne mwamwanangaia ngkai ngaia are e reke n are 227312 ti ibukia preschools.

Ao are teuana tao iraua 227311 ngaia ngkoa kee? Ao aio ngkanne kanga bon te bowi itinaniku. Te mwananga naba nako tinaniku aio are irouia taan mwakuri. Are ara tabo ni mwakuri ae Education te 12 te unit inanona. Ao ngkanne kanga mwamwanangaia aikai aika a kakaokoro ni kaean aia bowi itinaniku aio ngkanne ibukin te travel aia per diem. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minita I taku bwa kanga te titiraki are te mwaiti ni mwane are te per diem are ibukin te ririki ae na roko.

Bwa akea kantokaia te koraki bwa ti $8 te ngaa ao aei ti ibukia kain te

Early Childhood. Ao tera ngkanne e kona ni kabwarabwara te Minita bwa e aera e a rangi n rawata te kataumwane ibuki nte per diem ao akea te kantoka nakon te wanikiba itinaniku.

Ngkana e kona ni kabwarabwara aei taiaoka bwa kanga e aki rangi n ota iroura.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader n te Kaitara. Ao are mwananga aikai e tuai oti raoi kanoan ana system te Finance. Bwa are e a bon kaokoroa te per diem e a bon kaokoroa te external travel man te internal travel. Ao te allowance e a bane ni kakaokoroi.

Ngaia are iai ngkanne mwanangaia nakanne iaon are te international travel.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; Ko rabwa te Tibiika ao tao e aki rangi ni matata ana kaeka te Minita.

Ma anne kanga ti noria n tein ana kataumwane. Ma N na bubuti ngkanne ngkana e kona ni ibuobuoki iaon bwakan ngkana I nakon te contribution nakon te development fund bwakan te kataumwane iaon te scholarship te *overseas scholarship* te Tibiika. E riaon $6 te mirion.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e nang noraki bwa e rangi ni bwaka aio. Ma are te bwai ae bon roll on. Ma are aio e a tia n noraki bwa ngke e noria te Finance n te tai ae maan ao e rangi ni maan n tiku n aki rangi ni babane te bwai aei.

Ngaia are e noria ao e anaia nakoina ni kauarerekea. Ma e ngae ngke e anai ani kauarerekea ma e katikua ni bon ka standby ibukin ara atu ni mwane aio. Are n te tai are ngkana e roko kainnanoana iai n te tai ae tangiraki iai ao e kanakoa naba.

Ngaia are anne kanakoan te bwai aei ngkai e kauarerekea.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader te Kaitara riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kona ni bubutia te Minita bwa kanga iraman ataei ae kanga a kantaningaaki bwa tao ana buokaki iaan te buoka aei nakon te ririki ae na roko. N aron ao te kataumwane aei ao tao tera riki are tao iraman are e kantaningaia te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara ; E rabwa te Leader ao ti a taninga aia ware bwa are e a bon tibwa tia naba mwiin te kaeti bwai ma te moderation. Ao ngkanne ti a noora bwa iraman ara ataei aika a nang tauraoi ni mwananga ibukin te ririki aio.

E rawata ataei aikai ao ngkana ti kabotaua are a kakaokoro ngkai te in-country iai ake a bon nako n reirei itinaniku. Ao kanga te mwaiti are e tuai n tia kanoan te ririki aio ma ti a katautaua naba ana mwaiti te ririki aio.

Mwaitia ara ataei aika ti bane ni kabonganaia n te mwane aio te mwane are kanga arei $1,297 are a in-country ao are a nako n overseas kanga aekakin aikai raoi mwaiti ate mwaiti ae e rangi ni bubura ibukin ana motinnano te Tautaeka ae te free education.

Tibiika : Ngaia ao iai riki ae na titiraki ao ti na kaoka moa ara Auti bwa e a boo te tai ni mooi n te ii ao N na kaoka te Auti. I a butiki te Taatin ko a kaoka ara Ambo nakon nibwana are te nibwa are mai ieta taiaoka.

Ko rabwa Sergeant ao ngkanne kai I a kamotirawa te Auti ni karokoa 29 te miniti nakon 5 n te bwakantaai aio ao e motirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ti a butia te Sergeant at Arms bwa e karuoa nakon ni nnena are nnen te Komete.

Ko rabwa Taatin ao ngkai e a Komete ara Auti ao e tuai bane kanoan are mai imwaina are kanoan are imwain are te mooi n te ii. I noora ana taura te Leader n te Kaitara N na anganiko te floor.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I tia kamaurira n te bwakantaai aei tina bane moa ni Mauri.

Ao tao nna ti kakoaua ni kamatoa ana ware moa te Minita are e taekinna imwain ae ti bwaranako ibukin te koobee. Are mwaitia ataei akana ana mwanenaki iaan te scholarship te overseas scholarship n te ririki ae na roko 1,299 ngkana e kairua anne ao e a manga kaetia te Minita.

Ao ngkanne N na nakon au titiraki are imwina te Tibiika. N na bubuti are iaan te naan commitment are 272142.
Kanga iai te bwaka iaan aei are te in-country tertiary support. Ao tao aei ibukia ara ataei ake a kakaraoa aia course ikai. Ao tina bubuti bwa e kona ni kabwarabwara te Minita bwa e aera e rangi ni korakora ngkai te bwaka bwa $1 tabun te mirion $1.3 te mirion. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Leader te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika N na butia te Leader iraua ngkoa ana code arei e rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara ko ti taiaoka ni kaoka am code arei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : 272142 are e mena iaan te naan commitment, in-country tertiary support ma e bwaka $1.3 te mirion.

Tibiika : Ko rabwa te Leader te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader n te Kaitara n ana titiraki iaon te code 272142 ngaia kee. E bon riki ni kerikaaki aio bon man norakin te Kabanemwane n te tai ae nako kanga e aki rangi ni babane ngaia are e a manga kerikaaki man te Finance bwa e a tia n aki babane n te tai ae nako.

Tibiika : Ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita. I kona ni bubutia bwa n te kataumwane anne are $800 te ngaa ao iraman ataei ngkanne are a kataumwaneaki bwa ana riai ni buokaki iaan te buoka anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader. Ao tao I a taninga aia ware taan mwakuri bwa ti aonga n anga te mwaiti iaan te $800 arei.

Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne mwaitia ataei aikai 250 ao te course ma tera 4 aia course ao boon te course n teuana $600, ao tao ngaia are e a reke te mwaiti ni mwane are ngaia e a kona n total up nakon te mwaiti are iaon te atu are $800 te ngaa ngkana e na ibuobuoki.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ao N na nakon au titiraki are imwina. Are bon iaana are bon uoua iaan anne 272141 te code te naan bwai reirei ibukia te naan primary ao JSS student te school stationery. Iai naba te bwaka n aei ae $300 te ngaa ngkana e kona ni ibuobuoki iai taiaoka te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader n te Kaitara, bwa aio ae kanga ni irekereke ma ara mwakuri ma kain te Finance ao n noria man te ririki ae nako. Ao tao e a tia naba n rangi ni bubura aio n aki kabonganaaki.

Ngaia are e a manga kauarerekeaki n te tai aio ibukina bwa a tia ni forecast bwa tao e na tiku n aki kabonganaaki te mwaiti aio, ma tao ngaia a manga kauarerekeaki n te aro bwa e aonga ni ibuobuoki ni itera tabeua, E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa te Minita e a matata. Ao tao ai bon norana nakon te ririki ae na roko.

Ao N na bubutia ngkanne bwa iai te kakukurei n are iaana anne, bwa e a manga raka $1 te mirion. Aei are iaon buokan te roo te subsidy ibukin te school fees.

Ao ti na bubuti bwa iai ngkai tao taraan rakan mwaitia ataei ke tao rakan te tibwa nakoia te naan reirei ngkana e na kona ni ibuobuoki te Minit ani kabwarabwara te raka ae kakukurei aei taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Te Tibiika e rabwa te Leader ao eng eti are ana kauoua ni vision a kerake mwaitia ataei man taian admission school. E rabwa.

Tibiika : E rabwa te Leader n te Kaitara.
Hon.Tessie Eria Lambourne : Ai bon kabanean au titiraki ao tia noora naba are ana kataumwane are mai inano raoi imwain te Contribution to development fund 2511126 aia allowance ataein te KTC. Ao tao iai naba te bwaka tao iai te kantaninga bwa e na uarereke riki mwaitia aika ana rin ni kataneiaki ibukin te nakoa n tia reirei n te ririki ae boou nkgana e kona ni ibuobuoki naba iai te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ngaia ko rabwa te Tibiika ao eti anne e rabwa te Leader n te Kaitara bwa anne naba man norakin te kekeiaki man te ririki ae nako.

Tao e nikirana te mwane aio, ngaia are e a manga karuoaki naba nakon te Finance. Ma e ngae ngke tao e koaua e na roota mwaitia ataein te reirei ma tao e na noraki bwa e tuai rangi n unga ataei bwa angina a kabaneaki a drop out ao tao a manga nako ni mwakuri itinaniku. Ngaia are e riki aio, ao e koaua irarikin aio ao e koaua ti kauarerekea iaan manga norana ngkana e a manga okira mwaitina ao ti kona ni manga taua n te tai teuana. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkai ai bon akea ae kan maroro iaon aio ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te rabwata ni mwane are 15 Ministry of Education n te mwaiti are $47,126,191. Ao aio are e na tei bwa kanoan te tietura ke te Biira ake

a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a nano iai.

Ti a nako ngkanne nakon are imwina are ana rabwata are 16 are te Ministry of Information, Communication and Transport n te mwaiti ae $5,924,812 I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ami kan ota ke ami kan titiraki iaon aio. Te Leader n te Kaitara.

MINISTRY OF INFORMATION, COMMUNICATION AND TRANSPORT NO.16 $5,924,812

Hon.Tessie Eria Lambourne : ko rabwa te Tibiika ao tao ti na moana ara titiraki iaon nab ate bwakabwai te Tibiika. Ti noria bwa a rawata kanoan aia ER are a raka man te naan kamwaing are e a nakon te Ministry. Ao ngkana ti wareka mwaitina ao te 11 tao te new post te Tibiika.

Iai naba ke a tabuaki mwaneia. Ma ti kabotaua aikai ma ake a boou ao ti taku bwa e na kainnanoa riki te raka ni mwane ae $100 tabun te ngaa te Ministry ibukin ana bwakabwai. Ma ti noria ti $66 te ngaa te raka. Ao ngkana e kona moa n ti ibuobuoki iai te Minita taiaoka

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo :Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua te bwana moa ni kamauri n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.
E reke au tai n noora au tai n noora te kataumwane te Tia Babaire ao I kaitauia au taan mwakuri te Tia Babaire.

Ao eti ae ngkana ko karaua n taraa te kataumwane aio te Tia Babaire. Ao eti ae ngkana ko karaua n taraa te kataumwane aei te Tia Babaire, ao bon ti ae karakakai n te tai aei n ana budget te MIC e rangi n reke te raka man te personal Environment te Tia Babaire.

Ao e riki anne man kamumunaaki kaain are kanga te naan IT people. Are kanga a mwaita n te IT te naan analysis are te naan Ministries ake ruaman mwaitia ake a kamwaingaki nakon te MICTD bwa ana mena iaan te TTO te TTO te organisation are iroura.

Ao uoman are n te postmal are ti rangini karakaia e a rangi n rawata ana kabonganate Tia Babaire. Ngaia are e reke te mwaiti ae 11 te Tia Babaire. Ao ngkanne I karaua raoi n taraa te bwai aei ao kanga te raka anne ao iai te naan kamumun aika ko kona ni manga tarai n aekakin te statutory te naan raa te Tia Babaire.

Ao ngkana ko noora te operational budget te Tia Babaire. Akea rakana ma ngkana ai te aekaki ni kamwainging akanne te Tia Babaire. Ngaia are ti taku bwa n taint e Leader

n te Kaitara. I taku bwa ngkana ko bon noria ao iai kabwarabwaran aio bwa bon ibukin rakan aio bwa nakanne tengaun ma temanna.
N aron ae taekinna ngkana iai ae ti kainnanoia riki te Tia Babaire, bwa are bon te kataumwane te Tia Babaire.

Ma irou ngai anne ae ti kawenea moa n te tai aei te Tia Babaire. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : ko rabwa te Tibiika ao tao e nang matata ana kabwarabwara te Minita. Ao tao te raka ae ti kantaningaia e na bubur ariki nakon $66 te ngaa. Eng ae tao anne ikoikotan booia naake a a mwaing are a bon roko riki n te karinan are ieta.

Ma tao ti anne ae I kan bubuti te Minita bwa ngkai e tau mwaitin ana mwane aei ni kaitarai a boou akana a nang kaoti n te ririki ae boou. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo :E koaua te Tia Babaire are aio ngke te kamwaing ae boou te Tia Babaire.

Tao e koaua tao gkana e tau bwa are aio te Kabanemwane, are bon bane n ota n aron kawain te kataumwane te Tia Babaire.

Ngkana arona bwa iai te aki tau. N na karaua raoi ni kamataata. Iai ae tebubua ruangaun ma temanna akana a riai n appropriated booia n ara kataumwane aei te Tia Babaire. N na karaua ni warekia man au note bwa e aoria ni matata iroun te Leader n te Kaitara. Ao ngai temanna are nna constitutional anne 192.

Ao iai ngkanne uangaun ma niman akana te naan a tiku ni mino ikai te Tia Babaire aikanne. Ao iai niman ake a reserve without provision. Ao anne bukina are ngaia iai te short are ko noria bwa ibukina bwa iai akanne. Ma anne aron teina.

Ngaia ae I kangai e bon bane au tai n taraa ana budget te MICT ao e reke au tai ni kabwaranakoa bwa ibukina bwa e a manga boou te format te Tia Babaire.

Ngaia are I kangai akea rakan te operational cost ma a bane ni kaununaki iaon kamumun akana ikanne te Tia Babaire.

Ao tao iaan are akana iaana riki are te commitment n te LCDF te Tia Babaire. Iai te kerikaaki ae $300 te ngaa are raon are te search and rescue e na kabonganaaki te EPIRP te Tia Babaire. E a rangi ni matairiki n te Leader n te tai aei te Tia Babaire.

Ngaia are kanga anne aron tarakin te kataumwane aio te Tia Babaire ngkai I ataia bwa e bon tei kanga n arona

te operational cost. Ao iai te kerikaaki n aekakin aikai ma te personal environment ngkana I kangai ao e otinako raoi n arona anne ao anne tein ana mena te MICT te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ti a nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin Hon.Pinto Katia te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon Speaker ao I kaitaua riki te Minita are e a tia n anganiira are kanga te kataunaari iaon tao e moarara riki iaon booia ana taan mwakuri te Tia Babaire.

Ao eti are e taekinaki n te moantai te Tia Babaire are e kangai bwa ngaira ngkoa ti uneakinna, are e aera ngkai a bane ni boo te kerikaaki te Tia Babaire.

Ao n te tai aio e anganaki te communication ae iai ana raka ni mwane. Are e koaua bwa are iai te okoro bwa are nakai taan mwakuri aikai are a kamwaingaki are man itera ake tabeua. Man te naan Ministries ake tebwi ma teuana 11.

Ngaia are kanga ti aki boraoi ngkanne ni ware ni iango ma anne te Tia Babaire.

Ma e ngae n anne te Tia Babaire nna bubutia riki te Minita bwa ti ataia bwa iai te housing allowances aikai ke te housing assistance. Ao ti noria bwa e teimatoa ni bwaka. E bwaka n ae te bwaka ae buburakaei ae $13 tabun te ngaa te Tia Babaire.

Nna bubutia riki te Minita ngkana e kona n anganiira riki te kabwarabwara bwa iraman akana akea aia auti ngkai n te tai aio are ruaman mwaitia akana ana roko.

Iraman akana a tangira te auti ae boo uke tao tera te Tia Babaire. E kona ti reke te kabwarabwara iaon aio ko rawa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua te katauboo anne ibukia are ti tengaun ma aman staff akana iroura ngaira te Tia Babaire aika iai aia auti. Ma e riki ni kerikaaki bwa iai uoman aika a tia ni kitaniira ao iai temanna ae e a manga auti irarikin kainnabana. Ngaia are e a reke are e kerikaaki anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao I kaitaua riki te Minita n aron ana kabwarabwara n aron tao te buoka nakon aia auti taan mwakuri te Tia Babaire.

I a ti ni uringa teutana ana maroro te Minita are e taekinna tao iaon te bwai ae aranaki ae te EPIRP are iaon te

search and rescue ngkai e taekinna aio. Ma nna ti taraa ngkanne te tai aio.

Ao e koaua kanga iai ae te contribution to development fund. Ni katoa ririki ao e katoa $1 te mirion te Tia Babaire.

Nna bubutia te Minita bwa kanga tera raoi bukin te mwane ae $1 ni mirion aio ao tao ibukia antai are ti noria ngaia tao ibukin te taua. Ma tao antai ana taua ae e na karaoia n te tai aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : I taku bwa I a bon tia ni kanakoa aio te Tia Babaire n te tai ae nako.

Are $1 ni mirion anne ibukin kateakin te taua are ibukin aba ake nimaua are iai ana titiraki iai Tabiteuea Meang, are ti kaeka iai are e boo mai meang ngkai ni kangai. Anne ngkanne ae nanonaki iai te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e taraa n ae e a bon akea ae e kan maroro iaon aio, ko kan maroro riki te Tia Tei ao ngaia ngkoe kabaitiko kotekotea am mena ae imatam anne. Ngai ate Tia Tei riki are mai Makin.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai te iremwe n aron kotekotean ara taura iao man iterau aio.

Ma e ngae n anne Hon.Speaker ao N na ti bubutia riki te Minita. Bwa nanona bwa iai are kanga karaoakin te naan mobile iaon Tabuaera Teraina bwa are a bon tuai roko karikirake aikai iaona. Ti na bubuti ngkanne bwa aio ngkanne e mena iaan are te contribution to development fund ke bon te bwai teuana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo :E ang anne e a kaman tauraoi mwanen anne bon te program ae bon waaki ao bon iai mwanena. Ao aio ngkanne are bon ti ibukin te taua ake Marakei, Abaiang, Abemama, Tab-North ao Onotoa ae $1 te mirion aei. Ma are anne ngkanne bon te project ae iai mwanena ae ngaia e a tia n tauraoi mwanena. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Minita ae karineaki n am kabwarabwara ao tao nna ti okira are te code 228112 iaon te internet fees.

Ti ataia bwa iai te kee teutana bwa $12 te ngaa n te ririki aio. Ma kanga ti noria ngkai kanga e rangi ni bubura nakon te TTO e kona n reke kabwarabwarakina bwa tera raoi ae

kabaneaki iaon aio te Tia Babaire. Bwa ti noria ngkai bwa te TTO ae anaa buburan te rabwata ni mwane aio bwa $100,272 te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika :Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Aio e ibuobuoki ma are te telephone bill are e keerake nako eta. Are ngaia are I kangai iai te kamumun ae karaoaki.

Ngaia are I taku bwa anne are ko kona noria ma are itera are teuana are kanga n aron otau. Bwa are ti taekinna bon ware aikai kanga bon stand.

Eng n aron are I taekinna a bon kainibaire kamaenakoaia ware aikai inanon ara kataumwane aio te Tia Babaire. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki.

Hon.Pinto Katia : Kabwara au bure Hon.Speaker ao tao e aki ongo raoi n au maroro te Minita ae karineaki. Kanga ti bon titiraki bwa tera raoi ae kabaneaki n te $100 ni ngaa aio te Tia Babaire. Are ti ataia ngkai e a rangi ni moanna ni korakora kabonganakin tao starlink n te tai aio. Ma iraua tao ngkana arona bwa e na kabwarabwara riki bwa tao iraua mwaitin tao te terminal tao tera are e kabonganaki e aonga n ae reke te kabwarabwara riki nakon aio. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa ngaia te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire tao ti a kona ni biri iaon aei bwa are aio I taku bwa internet centre fire are e nako n te TTO te Tia Babaire. Ma are bon iai au taan mwakuri iai ti a kona n reitaki iaona te Tia Tei bwa are ana manga titiraki mwaitin te naan raa kee. Ma ngkana ti kona n reitaki iaon anne ma tia taninga te kaeka mai irouia taan mwakuri te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita are e a roko.

Hon.Alexander Teabo: Ngaia e a roko, aio are e a centralise iaan te TTO bwaai ni kabane ngaia are iai te increase iaon te kataumwane aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia e nakoim riki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tibiika ao ai bon ti kabaneana mai irou Hon.Speaker. Are iaon te code are te kabanea mai inano 229911 are kanga iaon te software overseas te Tia Babaire.

Ti ataia bwa $246 te ngaa are e kabaneaki iroun nab ate TTO nab ate Tia Babaire.

Kanga tera raoi te Kabanemwane aio ngkana e kona n ti kamatata teutana te Minita ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ngaia aio are ibukin are e na cater ibukin te naan public IP address are iaon te E-service are te National photo from Line Ministries are ni katoa ririki te Tia Babaire are a coordinated iaan te TTO te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita, ngaia te Tia Tei riki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao e aoria bwa ti a manga bon reitaki ma te Minita iaon aio te Tia Babaire. Bwa are kanga ti nang kan ongora iai bwa are ti ataia bwa teuana mai ibuakon te kateirake ae e rangi ni buburakaei aio te Tia Babaire.

E ngae n anne te Tia Babaire ao tao nna bubutia riki te Minita ae karineaki iaon are 251122 are aio are iaon te subsidy for Christmas Air Services te Tia Babaire.

Ma e titebo ma n te ririki ao e kataumwane ke te boki ni kataumwane aio e a bon raka naba iaon are te revise budget ibukin 2024 e a bon birirake naba $5,179,324 te Tia Babaire. E ti kona n anganiira te kamatata iaon aio te Tia Babaire.

Tibiika : E rabwa ao te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ngkai e taekina bwa iaon are teuana arei ao arei te Microsoft office ibukin te naan all Ministries are ngaia e raka te cost are n te TTO anne te Tia Babaire.

Ao I taku bwa ti bon bane n noora aron kainnanoakin te service aei te Tia Babaire. Ao I taku bwa ti bon bane ni boutokaia bwa n aron ae ti taekinna ngkai e na kataumwanea bwa ai uoua ara airlines akana a karaoa te service anne.
Ngaia are ti noora aron ngaia ngkana ti noora ni kabotaua aron rinin ara Kabanemwane n te tai aei ma aron ae ti na maintain te service anne. Ao anne ngkanne ae kanga ti na taraa n rangi ni kainnanoia. Bwa are e depend n te actual expenditure ae ti karaoia ngkai. Ao ngaia tia noora ngkanne kanoan ae na roko. Ti na kainnanoa te aekaki aei bwa e na aki bwaka te aekaki n service ae aekakina aio ngaia are ti a katea anne. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubutia te bwa are uoua ngkai te kambwana ni wanikiba are a kabwakaaki te mwane aikanne nakoia. E kona n ti anganiira bwa mwaitira ae kabwakaaki nakon te Fiji Airways, ao mwaitira nakon Nauru Airlines n te namwakaina taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Te Tia Babaire n aron are I tabekia ngkai imatau tao I a kanakoa n te ririki kee. Are ti kabanea n te ririki te Tia Babaire nakon te naan Airlines aikai, kaka $3 tabun te mirion iaon teuana te Tia Babaire. Ao n aron ae I taekinna ti tangiria bwa e na maintain te service aei. Ma ti a mena are $3.4 te mirion nakon are teuana $3.2 mirion nakon are teuana. Ao iai ngkanne are ngaia are iai ngkanne tabeua akana inanon te air service anne n aron are ti taekinna e na riai ni maintain te service aei. E rabwa.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika. Ao e bon bae ni iai te boraraoi ae a tia. Bwa iaon te naan kibakiba aikai. Ma e kona n reke are teuana te namwakaina iraua te subsidy n teuana te namwakaina ke tao e kanga aron te boraraoi are e na kabwaka mwane iai te Tautaeka n te namwakaina ke n te ririki.

Bwa e kona n reke te ware are ni bon te boraraoi taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Eng, $200 tabun te ngaa plus $200 plus te Air Nauru te Fiji Airways n te monthly kee. Ao te $300,000 tabun te ngaa naba iaon te $300 n te monthly iaon te Air Nauru.

Ao ngkanne ibukin are e nako te tax te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai e a bon bane aika a kan maroro iaon aio ao ti a nakon te kaoti nano iaona. Bwa te rabwata ni mwane ae 16 te Ministry of Information, Communication and Transport n te mwaiti ae $5,924,812 e na tei bwa kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako nakon are imwina. Te rabwata ni mwane ae 17 are te Ministry of Finance and Economic Development n te mwaiti ae $7,549,995 kabwara au bure bwa aki rangi n ota raoi manin ara beba aikai. Ao ngkanne I a kanakoa te maroro iaona.

MINISTRY OF FINANCE AND ECONOMIC DEVELOPMENT NO.17 $7,549,995

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker. Ao tao te moan titiraki ae ti na kona ni moan tabekia nakon te Kauoman ni Beretitenti ae te

Minita naba ngaia ibukin te Ministry of Finance ae Economic Planning.

Te moan titiraki ti ataia are iai rakan ao mwaitia naba am taan mwakuri are ngkana ko noria n am ER e a nakon 7 itiman.

Ngkanne ti na ti bubuti bwa n am kataumwane aio e aki kanga match raoi ma aron mwaitia am taan mwakuri ao kanga keraken nab ate bwakabwai inanon te tai aio. Ko kona n ti kamatata bwa e aera ngai e teimatoa ni kerikaaki am ware anne te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei mai Makin ae karineaki. Ao kaekana are n aron are I a bon tia ni kabwarabwara. Are ibukin iai ti aki nanona bwa e kerikaaki te kataumwane. Ma ti ibukia are taian new positions ao taian vacancies ake aki accounted on full 26 paydays are e deducted ngkana arona bwa ti take it into account, kanga te time lag are e na likely to happen ngkana kona kateirake.

Ma ngkana arona bwa ko bon tangiria bwa tera aron kabwarabwarakina anne, ngkana arona bwa tera raoi am titiraki ao I a manga tauraoi ni kaeka anne. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: E rabwa Hon.Speaker. E koaua kanga te kaeka arei kanga ti teimatoa n aki rangi ni boraoi raoi ma kanga aron te kabwarabwara.

Ma e ngae n anne Hon.Speaker e raoiroi bwa are tao aio moa aron te kabwarabwara ae ti anganaki inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ao tao ti na taraa am leave grant te Kauoman ni Beretitenti. Bwa n am ER naba ao e titebo ma iai te okoro ae ko kataumwaneia n te tai aio. Ko kona n ti anganiira te kabwarabwara ao te kamatata iaon anne, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa riki te kan matata riki. Are nanona bon te leave grant ibukin te ririki ae na roko 2025 bon te mwaiti ae $7,5000. Ao aio are e reke te raka iaon 2024 te kataumwane te raka ae $24,000 thousand.

Ao aio are e reke te increase aio ibukia waniman riki taian staff ake ana manga added on nakon te existing labour force. Bwa temanna te economist are aio ngkoa are e na mena iaan te supernumerary post, raon ae te senior economist ae supernumerary post naba.

Niman te account officers, ao teuana ngkanne te customs post ae still reserved.

Nanona bon te total ER ibukin 2025 240 mwaitina kee. Ma are aika a eligible nakon te leave grant 235 aika a eligible ao ngaia ngkana ko karaoia ao e reke ngkanne n te mwaiti anne.

Bwa aio are exclude n te constitution post are ngai, teniua te donor funded project, ao teuana e reserved without provision. Ngaia ngkanne anne ae ngkana e bon oti ae ngkana ko kamena ngkanne ao e a reke ngkanne te leave grant are n te mwaiti are e oti n te kataumwane. Ao anne ngkanne ae ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti bwa e rangi ni matata raoi ngkanne aron boraon ana ware ma mwaitia ana taan mwakuri, ao ni ikotaki ma ake a kabwakaaki man taabo tabeua. E ngae n anne Hon.Speaker ao tao N na ti butia te Kauoman ni Beretitenti. Ngkana e kona n taraa ana code are 227314 are iaon te external travel.

Bwa ibukin tera ngkai e rangi ni korakora n te ririki ae nako 2024 49 ao n te ririki aio e a bwaka ai ti $9,100.

Ao n te revise figure e bon teimatoa n tiku iaon $40 tabun te ngaa te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa tao nna ti kaoka riki te code bwa I bae n tatarai au note aikai. Bwa kan ti kaoka riki te code anne te Tia Tei ae ko karineaki I a butiko.

Tibiika :Te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Are man 311 rikaaki te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: I kataia n ongora ma kabwara au bure an ti taetae inano naba bwa I a mena naba are 227311.

Ngaia are e koaua tao ti na taraa moa are 227311 are te external travel per diem kee. Anne ngkanne are kanga taraana akea te increase kee.

Ao tera ngkanne te issue iaona am concern te Tia Tei ae ko karineaki. Ao iaana ngkanne are iaon te statutory ae bon te external travel per diem are bon akea, kanga te kataumwane ibukina kee.

Nanona ko bon tangiria kam be specific ko tangira ae go by item ke ti

nang bon ikoti naba n teuana te tai taiaoka.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tibiika are man te external travel iaon te air fare are 227112, ao 227114 ngkana e kona n ti kamatatai akanne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E kanga te Tia Tei ko anganai am code ao ko a manga bitia naba.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Are iaon te external travel iaon te air fare anne ai bon te kerake ae e a bon aki reke arona bwa ai $72 te ngaa ao are teuana iaon te external travel ke te miscellaneous incidental, are e bwaka rikaaki nakon $40 te ngaa te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E ang e rabwa are ibukin te external travel are e air fare anne e bon increase nakon te raka ae $72 te ngaa anne e bon kaineti ma aron are kanga bon aron kanga ana standing travel compliment te Kauoman ni Beretitenti ke tao te Minita n te mwane.

Ma are e bon aron ae bon ataaki iai ana mena ae e aki toki n Nanako ni katoa ririki nakon te bangken te aonnaba, bangken Asia, ao te International Monetary Fund are e aki totoki ni kakakioi.

Ma anne ngkanne kanga tein taian actuals kee ake tao ngaia e reke iai te increase anne. Ao are e taraaki bwa n taai aika nako e aki rangi n tau te aekaki ni mwaiti anne. Ao kanga e bon birirake naba e bon menaaki e taniaki bwa n tabetai. Iai mwanangau naba ae mwanangan te Kauoman ni Beretitenti ae a kona n scattered kee are ai bon te kakao naba, are tao N na nako n deliver ana statement te COP ma tera kee.

Ngaia are akanne ti kataia nab ani kataumwanei mwananga ake aki kantaningaaki. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubuti te break down iaon te kataumwane are iaan te commitment are 251119 are iaan te CSO taiaoka are e nang bwaka $5 te mirion nakon te ririki ae na roko. E kona n ti reke te breakdown mwaitin ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa te Leader n te Kaitara n ana kan kamatata.

N aron are I bon taekinna ngke I deliver au maroro iaon te kataumwane n 2025. I kamatata are ti nang kakerikaka ngkai te mwaiti aio are man te CSO nakoia kambwana ake ti aki toki n angangania ni katoa ririki.

Te kantaninga bwa ti nang bon kaokia bwa a nang bon mwakuri bwa e titebo ma ana commercial basis, ke tao are a nang bon kataia ni use te market rate. Ngaia anne ngkanne te kanganga ae ti a kauarerekea kanga ara buoka nakon te CSO n te mwaiti anne.

Kanga ti aki kona ngkai kanga n te baranti aio ao ti na angan AKL ke tao te Koil ke tao te PUB ti aki. Bwa are ngkai kanga ti a bon mena ngkai iaon ana case by case basis.

Kanga akea are kanga ti nang bon assign naba are ngkoe tibwam aio. Bwa kanga ti noora te mena n taai aika nako. Bwa n te tai are kam karaoia naba, ao a bon rannanoia naba.

Ngaia anne bukina are aio kanga e na aki tauraoi te breakdown ti na bon consider ara buoka tao te mwane ae uarereke iaon te CSO on a case-by-case basis ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ti kantaningaia bwa e na kona n anganiira te ware bwa are iai ana ware are e bon onoti are e karinna ae $7 te mirion.

Ao I taku bwa e ataa naba ana CSO nakoia kambwana are e a bon tia ni kawenea ana babaire nakoia bwa ana kauarerekea boon aia service nakon te botanaomata.

Ao tao ngkana I titiraki iraua te CSO nakon te PUB taiaoka are ngkana arona bwa are anne iai bukin ana service are iterana. E rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E ang are na manga kaoka riki are I taekinna are kanga akea ngkai ae I a tia ni kona n raa ni be specific, ni kangai PUB aio tuum kee.

Ma are tao e bon ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are te Leader n te Kaitara, e ngae tao ngkana bon akea te CSO indirectly nakon te PUB. Iai ae ti karaoia indirectly are ti kauarerekea boon te bwaa boon ana bwaa mai iroun te KOIL. Ti subsidise te KOIL n te aro are e na kona n anga

ana bwaa nakon PUB ae $1 te taara n te litre ao ni bon arona e na riai n rangi ni bubura.

Ma n te ririki ae boou aio ae I taku aio kanga e rangi n rawata bwa kanga ti aranna bwa te reform for the better. Ae ti nang bon angania kambwana aikai bwa a nang bon kona ni mwakuri ao ni commercial basis.

Bwa with due respect ti aki nanona bwa kanga ti karaoa aio bwa kanga ti aki onimakinia. Ma n aron ae I taekinna te CSO n tabetai kanga e a kabonganaaki bwa ai te burangketi, are tao ko rabuna iai tao am aki mwakuri raoi, ke am incompetence bwa e na kanga te CSO e aki ono.

Ngaia are ti nang bon kaokia nakoia bwa okay bwa ngkana kam tangiria bwa kam nang bon use am mwane ao anne.

Ngaia are kanga nna karautaeka nakon te Leader n te Kaitara te Tibiika. Bwa tao n te tai aio ao ti aki kona n ae ti nang bon a specific amount to each of these SOEs kanga e moamoa riki te AKL, te KOIL ao tao te PUB. Ao n aron are I taekinna ti na bon karaoia case by case ao e baiti. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti I noora ana taura te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao au titiraki e kaineti ma code 226112. Te bwai ae I kunea te titiraki bwa n te ririki teuana e drop, ao n te ririki teuana e a manga increase. Kanga I birimoa n ask the question bwa tera ae riki.

Bukin tera te ririki teuana e drop ao te ririki teuana e a manga raka. Kanga aki consistent te naan figures aikai te Tia Babaire.

Ao e raise te question ngkanne bwa tera raoi ae kanga te figure ae ti expect ibukin te naan code akanne taiaoka.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Kabwara au bure bwa ti kataia moa ni kakaea ana code te Tia Tei anne 226112.

N na ti kaeka moa ae reke moa aio ae 226112. E bon bwaka ae te internet fees aio bwa I taku bwa a bon tia naba n tuanga taian Ministries ake tabeua ni kaekan naba te titiraki ae aekakin aio.

Ibukina bwa are e a bon boraoi naba ngkai e a roko te Starlink kee. E bon make a big difference te Starlink kee. Monopoly terms of quality and speed ma e bon cost spaces naba.
Ngaia are aio bon bukin bwakana. Bwa are ngkai ti a kabwaka ai bon ti

$100 tabun e kaan $200 ni katoa namwakaina. Ao are mai imwaina e nako riki e kaan teniua okiokina.

Ngaia are aio bukina bwa e bwaka anne ma ti aki te bwai are inconsistent ke aera. Ma e bon bwaka ibukina bwa e a rikirake ni boraoi te service ao e rabwa.

Ao kabwara au bure ao ngkana ko anganai riki am code are teuana te Tia Tei ao I tauraoi ni kaeka. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Ao teuana te Tia Babaire are 226111 ao again te titiraki bwa n te ririki ae ti mena iai e bae n leak 12 ao e a manga kibarake. Ti aki ataia bwa tera raoi ae riki n te mena aio.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng e rabwa bwa are aio e bon karaoaki ai oni kaineti ma te Kabanemwane iaona n te ririki aio. Ngkai ti noora aron biribirin te Kabanemwane, ao aron kabonganakin te tareboon ma tera. Ngaia are ti bon noora riaina bwa e na riai riki ni karakaaki.

Ao tao e koaua tao iaon kawaina ngkai nakekei ngkana e a manga reke riki te service teuana. Ao tao ti a manga nakon ara service anne tao irarikina ma tao irarikin te waterfall. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao N na butia te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita naba ibukin te botaki ibukin te mwane te Tia Babaire.

Bwa ti ataia bwa iai te mwaiti ae e rangi ni bubura iaon te local contribution to development fund. Ao teuana mai ibuakona, kaboakin te AKL fleet. Ao e kona ni kamatata iai te Kauoman ni Beretitenti bwa tera te wanikiba ke tera are e na karekeaki inanon te tai aio. Ao tao e kona ni kamatata bwa tao irawaa wanikiba akana ana karekeaki inanon te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa aron buokan iaon are iaon are te LCDF anne.

Te AKL fleet kanga bon iai ara kantaninga bwa ti na kataia n strengthen te AKL. Ngaia are ti taku bwa te mwaiti are $3 te mirion anne. I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki ni karekea.

Bwa are koaua ngkana ti na bon buokia ni karekei ana mwakuri aika

e na kona riki ni kakorakora aron marurungi nakon biririkena. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tarawaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao N na butia te Kauoman ni Beretitenti ngkana e kariaia. Bwa I taku bwa tao e a kabebetei naba ara titiraki n akana imwina iaon riki ara titiraki iaon are e bwabwaka te salary.

As a Miniter of Finance ao ngkana ti bon taraa te overall arei. Kanga te kaokoro imarenan are bon te bwakabwai ngkai ao te total ao te bwakabwai n te ririki ae na roko. Ao te kaokoro tao e kaan reke $4 te mirion. Ao ngke e a karuoaki nanon te naan statutory mena public consist mirion tera arei are te statutory.

Nanona e a bon $1.3 ae kanga e titebo ma e aki kona n accounted. Ao tao te bwai ae N na ti butia te Finance bwa ngkana e kamatoa ao taku bwa e a bebete naba ni kangai e a bon rangi n overestimated te bwakabwai ngkai. Ao tao ni bon taai aika nako naba.

Ngaia are e a okioki ara titiraki bwa are e rangi ni buburakaei te kaokoro. Ngaia are tao e aoria n ae e a make sense iroura ao e rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta. Ao tao nna manga bon kaoka naba au taeka arei. Are I a bon tia ni kataia ni intervene n ana tai n taetae te Tia Tei ae karineaki mai Makin.
Are ti na aki e na aki bure te ota bwa are e uarereke te mwaiti, bwa nanona e a uarereke tao iaan ae e overestimated ngkoa mai imwaina. Ao n aron ae ti taekinna.

Bwa are kanga titebo nanona ngkana ti kangai ngkana ti na karinrakea ao ti na overstate te environment by the amount ae e na aki kabonganaaki.

Bwa are ngkana ti bon ataia bwa tao e na bon take about 3 months kateirakean temanna taian new positions akekei.

Ngaia are ti aki te baere ngke e kainna ngkekei ao ngaia are I taku bwa ti na aki lock away te mwane are e na kona ni kabonganaaki for other purpose bwa are ti kona ni katikua bwa are ti ataia bwa e na aki roko post anne tao three month later.

Ngaia are te first three month are e na aki teirake iai ao anne ngkanne ae ti aki kataumwanea. Ao anne ti karaoia across the boarder.

Ma are n aekakin ngkai au Ministry mwaitin taian post aika a vancant 58. Ao mwaitin taian new positions 6. Are ngkana ko taraa aio ao e a bon nako nab ate mwaiti ae irabubua te ngaa in total terms.

Ngaia are kanga ti kataia ni karaoia, bwa kang tai kataia ni katera raoi ae bon tamnei raoi bwa e kaunga tarakina bwa ngkana ti a ma taraia ngkanne bwa ti na karinna ao e a overstate te budgetbwa are n te mwaiti ae ti aki kainnanoia n te tai arei bwa e na kainnanoaki tao n Okitobwa.

Ngaia are bon across boarder ti kataia ni karaoa te aekaki n understanding anne ke tao te aekaki ni babaire are e na kataia ni karaoia.

Ma I taku bwa e na aki kaminoa riki te ota ngkana ti taekinna bwa ti a kauarerekea riki te boo ngkai ibukin tao tera riki. Bwa ti kataia n okioki bwa tera ae e na bon riki raoi ngkana arona bwa ti kateirakei te naan post aikai. Ngkana e na ibuobuoki aei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : N na kabwara bure teutana Hon.Speaker. Iaan are kanga au titiraki ngkoa arei are kanga te $3 ni mirion are e na anganaki te AKL. Ma e bon teretere bwa te AKL fleet nanona kanga titebo ma te wanikiba. Ngaia are ti na butia riki te Kauoman ni Beretitenti bwa irawaa raoi wanikiba ake ana karekeaki man te $3 ni mirion ngkana e kona n ti anganiira taiaoka.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua ae e na bon kaeka aio te Minita are tabena ma are kanga bon te kantaninga bwa e na bon iai moa te kamatebwai ae e na karaoaki.

Ma I taku bwa ti bon ti katauraoa ngkai te kataumwane aio ngkana arona bwa ti nang karaoa nanon anne ao iai te kataumwane inanona a oti aki manga okira anne. Ao antai ae e na ataia tao ti na kabongana te mwane anne ke tao ti na aki. N aekakin ngkai ae a bon standby.

Ma e koaua bwa bon iai te kamatebwai are e karaoia te Minita iaon te naan Ministry ao ngkanne are e a manga uotiamai naba ma te Kabineti ao te Kabineti e a karaoa naba ana raa.

Ma te bwai ae kakawaki bwa e na iai te kataumwane ae e na tauraoi bwa are nkgana e boo te tai arei ao e aki manga karaoaki tao te supplementary ke tera. E rabwa.

Tibiika : E rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao te Tia Tei riki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n aron ana kamatata iaon are te $3 ni mirion are e bon reke aio.

Ma iai ngkanne au titiraki teutana iaon are kanga kanoan naba te LCDF ae teuana mai ibuakona ngkanne kanga iaon te bwai ae te New Financial Management system Hon.Speaker.

Ti ataia ngkai bwa ngkana ti nakon te Ministry teuana ao e aki toki ni bubukina te Ministry of te Finance. Ao tao N na ti anga te example teutana bwa e aonga n ae reke te tamnei teutana.

Ti nako ni kawara te MWYSA, ao ngke ti roko irouia ao aio te rongorongo ae ti kaongoaki. Bwa are te new management system ke te information management system ae boou. Ae ngaia ngkai e titebo ma e a rangi ni kabirimerea aro nte waaki te Tia Babaire.

Anne te rongorongo are ti anganaki n te tai arei. Ao N na bubuti ngkanne bwa are n te tai aio iai te kataumwane ae $1 te mirion kanga tera raoi ae e na kona ta oni katamaroa te waaki ke tao tera Hon.Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa riki ana titiraki ni kan mataata te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin.

Ao e koaua bwa ngkana kam noora te kataumwane iaon tao ti aranna bwa te increase tao te integrated financial management system.

Aio tao e koaua te bwai ae taekinna te Tia Tei ngkai I taku bwa e taekina taai aika nako. I taku bwa e a rangi ni bitaki ngkai ao I taku bwa e a bon rangi ni korakora te improve. Ao I taku bwa kam bon kakoaua ae e a toki naba. Tao ngkana iai te mwarara ni bwaai tabeua ao bon te mwarara tao ibukin aki tao kororaoin tao e aki toamau te beba, ao te beba ae e na riai n support te bwai arei.

Ma te system ngkai e a bon rangi ni korakora te kerake iai ao anne ngkai teuana. Ao e koaua bwa e a bon katamaroa naba ngkai. N aron ae ti taekinna n taai aika nako te next phase are imwina ti nang kanakoa te outer island.

Ma I taku bwa e na bon kabobongaaki raoi n ae n te central government. Are ara koaua ngkai e a rangi n nakoraoi ma tao ngkana iai riki bwaai.

Ngaia are kam noria e a kerikaaki ngkai te kataumwane iai ibukina bwa ti na noora kanga te kerake ae te improvement ae nang bubura. Ma n

aron ae ti na bon teimatoa n raa ti na bon mwakuria.

Bwa ngai naba temanna ae I a rangi n tangiria are kanga ni bon kantaninga n te system aio. Bwa are everything is at our finger tips considered on the cotton ko ti taonna te reconciliation e a tia naba n te tai arei tera riki. Akea te bwai ae e na manga tei. Ma *it a long way forward* ma I taku bwa ti a roko ikekei.

Ma ngaia anne bon bukina ngkai ti noora ae ti kakerikaka ngkai te kataumwane ibukina bwa ti noria bwa e nakoraoi ao I taku bwa te mwakuri ma terana e aki rangi n tangira te mwaiti ae bubura riki.

Ngaia are ti produce by $400,000 te ngaa. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kan titiraki naba ni kanoan te LCDF are e tei naba iaan ana tabo ni mwakuri te Kauoman ni Beretitenti iaon te infrastructure maintenance program ae $6 te mirion.

E kona n ti kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti bwa tera kanoan te program aei ngkana tao e kona ni kamena tao ana breakdown, ke tao ni kabwarabwara bwa tao tera ao tao n taabo raa? Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua e rabwa riki ana titiraki te Leader n te Kaitara. Eng aio are bon te atu ni kataumwane ae e nanonaki ibukin kanga katamarooan riin te waaki. Ao e moamoa riki tao bon iaon te central government.

N aekakin tao karaoakin te kawai, n aron ae kam noori taian kawai aikai n aron kawaina ana manga kenaki. Ao nanona ana manga moan karaoaki ni bonotaki taian kenken akekei, taian rawa, taian infrastructure ke bwaai aika a bubura.

Ma te bwai ae iangoaki ngkai n te tai aio bwa are kanga bon te MISE ngkai ae ngaia ae bon angina e bon nakoina. Te ministry ae te MISE angiin te kataumwane aei e na nakoina. Are e bon nakoira are bon tibwana ma ana Ministry ao bon iai naba ngkanne tibwana are e na anganaki ibukin are kanga aekakin taian major industrial works. N aekakin te kawai te kootiweei tera riki are bon iaon kawaina ao e moarara riki iaon te central government.

Ma irarikin anne ngkanne ao bon iai naba tibwan taian Minstries aika ana bon anganaki bwa ana bon kona ni karaoi aia maintenance n te tai ae waekoa. Nakon are e nang bon mena

e a manga kangai nakon te MISE ao te MISE e a manga kangai.

Ao aio ngkai te MISE e nakon arei ao bon tibwana ni Ministry ao bon tibwana naba ibukin ae te national taian infrastructure ao ngkanne ni kotaki ma taian Ministry ake tabeua. Ana bon tannako ngkanne ma tibwaia ibukin aia maintenance.

Ao anne ngkanne te kantaninga n te tai aei ao tao ngkana e ibuobuoki aei.

Tibiika: Taraan ae titebo ma e a rau te rau, ao ngkanne ti nang nakon ara rabwata ni mwane aio are te No.17 te Ministry of Finance and Economic Development n te mwaiti ae $7,549,995, bwa e na tei bwa kanoan te Biira.

Ake a buokia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai tiaki. E nakoia ake a buokia.

Ao ngkanne tia nakon ngkanne ara rabwata ni mwane are No.18 Ministry of Women, Youth, Sport and Social Affairs. N te mwaiti ae $2,560,630 e nakoimi Taan Tei ngkana kam kan maroro iaon aei.

MINISTRY OF WOMEN, YOUTH, SPORT AND SOCIAL AFFAIRS

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aio teuana te Ministry are e na ongoraeaki naba ana kataumwane.

Are e a bon tabeakinia naba aomata ake a mena mai inanon te biroto ni karokoa ara kara.

Ao aio bon aron maeuia aomata maeun te mwenga, taan takakaro ao antai riki. Ao aio ngkanne au titiraki.

Ao I a moana ngkanne au titiraki te Tibiika nakon te Minita ae karineaki. Tao man ana kataumwane te botaki ni mwakuri aio e na kona riki tao n te roota maeuraoin te botaomata.

Ao I a moanna ma te naan kataumwane akana inano arei. A mena iaan te naan *leave grant, subsidies and other commitment*. E a moanna man te code are 263122 are e aranaki bwa te grant ke te naan rabwata ake kanga rabwata, tao tera taekana itinanikun te Tautaeka ke tao rabwata akana a kona ni karaoa tibwangaia aika a kakawaki. Man taabo ake a tei iai.

Ao e koaua I a ira am kataumwane nakon te ririki ae na roko ae $12 te ngaa. Are e bon teina naba n te ririki aio. Ao bon teina naba n te ririki aio. Ao te titiraki ngkanne e na kona n reke kanga bonganan te mwane anne kanga te detail. Are e aonga naba n ongo rabwata aikai, ao e na iai tibwaia ikai ke e kanga.

Ao e kona naba n reke kanga bonganan te mwane anne. Ngkana e detail bwa e na kabonganaaki bwa aoria naba n ongo rabwata aikai, ao tao iai tibwaia aikai ke e kanga.

Bwa are nna kabwarabwara naba are $12 te ngaa aron kabonganaan naba tera arei.

Tibiika : Te Minita ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamwengaraoi.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tibiika ao tao imwain ae nna waaki ao kam na Mauri. Nakoira ni kabane e moa mai iroun te Tibiika ae ko botonimwane ma am haircut ae boou. Ao ara Beretitenti ae karineaki. Ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki te Leader n te Kaitara ae karineaki, ao ara Minita, Taan Tei ni kabane, ao bon taan ongora kain Tarawateinainano aika a tangiraki irou ao bwanaan tea koi ao te tangira ao kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin ana titiraki ni irekereke ma te kataumwane nakon te voluntary organizations and advance ae $12 te ngaa.

E koaua bwa ao te fund ae a bon katauaki ibukin ana support te Ministry ni irekereke ma te naan NGOs ke Organizations aika a bon registered iaan ara rabwata aio.

E koaua bwa bon mwaitin te naan NGOs aika a registered iaan te MWYSSA bon 250 tabun te NGO ae a registered te MWYSSA.

Ao e koaua kanga te kataumwane aio bon iai ana purpose n te naan support aika a kakaokoro are e rekereke ma te capacity building ao kanga n aekaki nano aikanne. Ao te kantaninga bwa e matata teutana te kabwarabwara iaon anne.

Tibiika : Te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E rabwa te Minita n ana kaeka ao e rabwa riki kai e kaota mwaitin te naan rabwata are a kona ni kabongana te mwane aio ae 200 tabun mwaitia. Ao ana kataia ni kabongana te mwaiti ni mwane ae $12 te ngaa.
Ao te titiraki ngkanne e bon tau ke tao e aki?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : E rangi n rarabwa te tit anne ao e bon koaua bwa bon man ara kataumwane are ti anganaki man ara Ministry. Ao tina bon bae ni kangai e bon aki tau ibukin ara means aika a kakaokoro.

Riki n ara Ministry of Women, Youth and Social Affairs. E koaua te mwaiti

anne $12 te ngaa e na kanga ni kaitara aia means, ma mwaitin ara NGOs akanne. Ao e koaua e bon aki ma n anne ao anne are kanga e a bon tibwangara ae tina bon karaoi. Ake bwaai ake ti kainnanoia ao ti na kakaea te supports n anga riki tabeua tao ni irekereke ma ara development partners aika a kakaokoro, aika a tauraoi n support ara project ao ara programs aika ti iangoia ibukin ara communities ao ara NGOs. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ti karabwa te Minita ae boou kai e a manga kakaea riki angan karakaan aio, bwa aonga n toa baia riki ara communities ao e a koro tira.
Te kauoua are inano ngkanne are 272120 te code are kanga buokakia aomata aika a bon riai ni buokaki. Aika kanga toaraan rabwataia. Ao e koaua kanga e bon tiku n arona te kataumwane, akea bitakina. Ao nakon te ririki ae na roko.

E kona n anganiira kanga ana katautau ae e katurua bwa e na akea mwaitin, e na akea te raka irouia te koraki aikai ke tao e na tiku n arona te rate are e na bwabwaka iai bwa are e na mwakuriaki te figure aio n te rate. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am titiraki iaon te stability support allowance are ngaia ko bon noria inanon te 2024 ao 2025 e ang akea te bitaki nakon te budget ibukin te disability support allowance.

E koaua bwa mai irouia ara beneficially n te naan welfare and social protection funds aika a kakaokoro. Ao bon aio kanga te least amount, ao kanga te bwai ae ti notice man disability support. Kanga e aki rangi ni korakora te bitaki inanon te DSA amount anne.

E koaua bwa te bwai ae bibitaki inanon te disability support. Kanga aron te mwainging inanon te criteria's ake apply bwa iai te naan levels aika apply nakoia ake iai aia disability. Ao kanga man anne ao ti noria bwa te difference, ao iai nab ate bitaki naba nakon te rate depending on aia level of disability.

Ma e koaua bwa n aron aio ao ti noria bwa ti aki rangi ni kantaningaia bwa e na rangi bitaki, te mwaiti aio nakon te amount ae e rangi n high riki nakon are e kantaningaaki n aron te kataumwane ibukin te budget aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao n ana kabwarabwara ao tao e a

kamatoa naba bwa tao bon akea naba rakan aia mwane mwauku nakon te ririki ae na roko n tein te kataumwane.

Are imwina ngkanne are 272130 are aia mwane naba ara botaomata aika a rangi ni karineaki iroura are aia mwane ara kara.

Ao are tao te titiraki naba are e bon tiku naba n arona ao ara kantaninga bwa e na teimatoa n ewaa te kara ao tao e na karako naba aika ana nako ni mwakuri.

Ao ara kantaninga naba ana teimatoa ni maeu ana aki momoantaai naba ni motirawa.

Ngaia are te titiraki ao ngkana arona bwa e rawata te kara ngkanne ae a roko n te ririki aio. Ao e na reke ngkanne iangoana are e a reke ngkanne te raka kanga n au kataumwane aio te Minita. E rabwa.
Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tibiika e rangi n rarabwa te titiraki aio ni irekereke ma te senior citizens benefit ke te mwane ni kara ao bon aekakina are e bon titebo naba te kataumwane ae e katauaki ibukin te benefit aio.

Ao e koaua bwa iai teuana te process ae a tia naba review upon us te Ministry of Finance bwa aio e rekereke ma ara data reconciliation process.

Iaan are man te tai aio kanga bon similarly kanga iai te kantaninga bwa e koaua te mwaiti n aomata aika a mena n te elderly ke te senior citizen benefit. Ao kanga n ara protection tina bon karaoia inanon te ririki ae imwaira.

To make sure ae te variance e na bon kanga e bon karauaki ni karaoaki raoi te kamatebwai to make sure before the end of the year bwa e na bon make sure te demand projected bwa bon as expected.

E koaua bwa iai ae ti kakoaua bwa ana bon bwa ana manga moved from unemployment benefit nakon te senior citizen benefit. Ao te bwai ae ti ataia bwa iai naba the other side ae a kona nab ani kerikaaki mwaitia te naan senior citizen benefit man anne.

Ao e koaua ti aki kona ni protect bwa antai aika ana otinako man te kataumwane aio ma kanga ti bon kantaningaia bwa e na bon still maintain ana rangi n drastic te bitaki, nakon te amount of senior citizens aika a rely iaon te benefit aio.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E rabwa te Minita ao tao bon buokan riki au titiraki iaon aia mwane kaara.

E aoria bwa are e a bon maan ni mwakuriaki aio te Minita.

Tibiika : Te Tia Tei are e aki kona ni buokaki bwa are an bon titiraki naba iaon te amount, taiaoka.

Ao are ngkana ko a manga nakoia I a manga titiraki aia mwane kaara, ko roko ngkanne n te policy. Ma I a butiko ko a bon ti nakon naba are tera kee tera e raka ke tao e kerikaaki tera bukin te mwane aio. I a bubutiko te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ngaia ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki n am kauring.

Au kauoua n titiraki iaon ae nna taekinna. Are aia mwane riki kaara. E koaua are bon taben kanga ni kakatea raoi te ware, are e na bon e na bon tau ao I taku bwa ti bane n tangiria bwa e na through te mwane iai iroumi ao iroura naba.

Ngaia are e clear naba teutana are kanga e a bon maan karaoakina, ao e a bon tia n taekinna te Minita bwa am ware aio, ae e nang kataia nab ani kakarokoa te ware e na akea ae kanga e na manga reke aia kanganga kaara, ngkana e rimwi aia mwane bwa bukina bwa e aki tau.

Ngaia are tao bon te titiraki riki te Minita. Ngkana arona bwa iai tinetine n te ririki aio bwa are ko aki kona n ataia ngkana e roko tokin te ririki, ao e a rawata te tinetine. Ao te kantaninga bwa e na kona naba ni cater n am kataumwane te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Ao e rangi ni koaua te bwai ae ko taekinna ae tina riai ni moantaai n taraa te mwaiti ni mwane aio bwa e bon tau ke e aki.

Ao n aron are evasions tina moantaai ni mwakuria ara projection figures ibukin te ririki ibukin 2025.

Ao e koaua n te tai aio kanga inanon aia tai ni karaoa aia kakaae ao aia kataumwane kain te Finance, ao tao ni ikotaki ma ara staff n te MWYSSA.

Ao e koaua bwa at this time a tuai expect bwa e na rangi ni bubura te bitaki nakon te figure aio. Ma of course before the middle of the year e na bon bae ni matoa raoi ara figure ao ara kataumwane. Ao te kantaninga bwa e na bon tau te kataumwane ao I rangi ni karabwarabwa ngkana arona bwa e bon aki ao anne naba te bwai ae e na moantaai ni mwakuriaki inanon ara Ministry, ao ni ikotaki ma kain te Finance to make sure bwa te funding ae katauaki ibukin te mwane ni kara.

E bon available until the end of the year n aron te mwaiti ae bon

kantaningaaki, ao e kainnanoaki bwa e na aki late te payment ibukin te mwane ni kara. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Tarawaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika e rabwa riki te Minita. Ao ti a mwaing ngkanne nakon ami kataumwane ibukin kanuangaia ara taan takakaro. Kabonganakin aia tarena.

Ao e koaua e na teimatoa te Tautaeka ni katuka te kataumwane ae $10 te ngaa. Ibukin kanuganaia ara taan takakaro.

N te ririki aio, ao ngaia tao n te ririki ae na roko naba ao $10 te ngaa naba ae tei imatara. Ibukin kanuangaia ara taan takakaro.

Te titiraki e kona ni kabwarabwara te $10 ni ngaa anne bwa e kanga aron kabonganakina. Te detail iaona. Tao iraua kainuangaia naake a nako n takakaro tao n te kabo are itinanikun te betebeke.

Ao I taku bwa kanuangaia naaka a kona n reke kanuangaia naake a takakaro n te betebeke. Ao taiaioka ti kona n ataa reken am ware are $10 te ngaa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawaieta ao e rarabwa am titiraki iaon te sporting percentage ke te kataumwane ibukin kain te sport ke kain te roronrikirake aika a rekereke ma te sport.

Ao I taku bwa ti tei irarikim n am koaua ae te kataumwane aio $10 te ngaa e bon aki tau ara means ao ara priorities ao ara focus ni karikirake ara sport division, ma ni kabane te naan programs initiative aika a rangi n tauraoi ao a rangi ni unga nanoia ni boutokaia.

Ma e koaua bwa man aio ao e a manga oki nakoira man ara Ministry ni mwakuri korakora ni kakaea aia development partners aika a kona n support, te naan ideas ao programs aika a mwaiti aika a iangoaki ibukin te sport divisions.

Ao te kantaninga bwa iai naba maroro aika a tia ni kuaaki inanon te ririki aio. Ao kanga imwaina e I roko n te ministry aio ao ti karabwarabwa bwa ti kona n reitanako kanoan te maroro anne ni kakoroi ibukin iango aika a baireaki ibukin te fund te extra funding ibukin te sport incentives. Ao ko rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua eng are kanga e bon rangi ni uarereke te

mwaiti aio ma e aoria bwa are e a bon tei ao are bon iai au titiraki iaon taekan te sport ao tao nakon te ingabong ngkana e roko taina.

Au kauoua n titiraki, kanga iai bwa are bon aia bubuti taan tatakaro bwa are kanga iai aia outstanding akana a mena tao inanon bain te Minita.

Ma a kan ongora nakeke a tia n reke aia metera ao e tuai man bwaka. Ara kantaninga bwa ngkana e a tia ni bane aio. Ao te kantaninga bwa e na kona n taraaki te $10 ni ngaa aio nakon moan te ririki ngkana e bwaati te kataumwane. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e koaua bwa man te naan kanuanga aika a mena inanon baira ao n te tai aio. Eng e tei n aki tau te mwaiti ni mwane ae katauaki nakon te sport incentive.

Ma e koaua bwa kanga bon iai riki arrears n ara savings ao other areas aika ti kona naba n ongora ke ni manga identify ao n tap into ni kakoroa bukin ara requirement ke ara mandate iaon te sport incentive aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I a roko ngkanne n are kanga ana contribution te Tautaeka nakon te rikirake te LCDF are e a memena iai aia mwane ara botanaomata. Aika a rangi ni mwaiti aika taan aki mwakuri.

Ao e koaua bwa iai te kerikaaki ae e rangi ni buburakaei n te ware aio are e titebo tia taetaekini n ara titiraki te Minita.

Ao ko kona n anganiira raoi tao te detail bwa are kanga e aki rangi n oti n am tai ni kabwarabwara ngkoa n tain raoi te titiraki.

Ao iai te kaeka are e kangai e kee bwa e rangi ni mwaiti riki ae e na nako ni mwakuri.

Ao e kona n tauraoi am ware are e a kona kanga n support te kerikaaki n te ware ae kangai. Bwa tao iraman ae kam bon estimate bwa ana manga rinnako n te program aio n te ririki ae na roko ao iraman ae kam na estimate naba bwa ngaia ae kamwakuriko. Ma ngaia ae kam rangi ni kakerakia n te normal run.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing :Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am titiraki ae rekereke ma te contribution nakon te development fund ke te mwaiti ni mwane ae katauaki ibukin te SFU ke te mwane n aki mwakuri.

Ao e koaua bwa man te kerikaaki ao e noraki iai te kataumwane ae kerikaaki n te mwaiti ae $3 te mirion.

Ae e a kerikaaki te kataumwane nakon te atu ni mwane aio ibukin te mwane n aki mwakuri.

Ao e koaua kanga bon similarly ke ti moan noora naba te decrease ti bon kubanako naba. Ma e rangi n rabwa bwa inanon ara tai ni ma maroro ma te Ministry of Finance ao e ataaki ao ti ataa bukina ae bon riai.

Bwa ngaia ara data reconciliation process e tuai updated ao te naan figures aika a submitted bwa e nang korakora naba te discrepancy imarenan ara figures ao ana figure te Ministry of Employment. Ao bon te Ministry of Justice naba.

Ao kanga ni bon te mwaiti anne are $3 te mirion ko kona ni breakdown. Ao ibukin te mwane n aki mwakuri equate nakon te mwaiti ae $5 te ngaa te SFU payment.

Are ngkana ko divide by $600, $3 mirion by $600 per annum ao e a reke naba te figure are $5 thousand. So that the amount of people or the amount of payment ae affected n te mwaiti anne ae $3 mirion.

Ao e rabwa ao kanga bon inanon ara initial effort ni karaoa ara data reconciliation.

Ao man te first round bwa ngaia e a bon e raka iaon 2 te ngaa mwaitia aomata aika a tia n reke aia mwakuri ao ana riai ni move out man te SFU payment. Ao anne ai tibwa te moan effort ni cleared up te data anne.

Te kantaninga ke aia requirement naba te Ministry of Finance iroura bwa ti na karaoa te work are e kainnanoaki to justify and substantiate te figure ae ti a tia n submit ibukia naake a eligible nakon te mwane n aki mwakuri.

Ngaia kanga bon man aia katautau ao e na bon kerikaaki te mwaiti anne bwa around 5 thousand people. Ngaia are iai tabera inanon namwakaina aika imwaira ni kaitiaka ara reconciliation process bwa ti na bon justify. Bwa ti na bon noria bwa e na bon accurate raoi te figure anne. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa ao te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E aoria bwa are ti bon taetae naba iaon te ware. Ti kataia ni kaotaira n te kerikaaki are $3 te mirion.

Ngkana arona bwa e na kona n aki reke aia mwane iai tao $5 te ngaa te aomata. Ao e koaua are kam tabe ni karaoa te reconciliation.

Ma I bon ti kan kanga N na ti butia te Minita are ngkana e bon taraa te actual are 2023 ao te $30 te ngaa.

Nanona anne e a bon tia ni bane 2 te ririki n nako.

Ngaia are ngkana I titiraki raoi bwa iraua raoi ami katautau n te mena bwa are tao anne naba e na kona ni buoka te protection. Are tao ami katautau iroun te statistic bwa mwaitira te mwaiti n aomata are ana koro aia ririki are e nakon 18 ao tao e na mwaitira are e na mwakuri, ao tao e na mwakuri n te private sector.

Ngaia are tao ngkana e kanganga ao tao bon ti anne te mena bwa ti bon raraoma ngkana ana bane n aki reke aia mwane ara koraki. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ko raraoma ao ngaira ti a bon rangi n raraoma riki. Bwa are kanga ti a bon responsible to ensure that te naan figures aikai ana bon rangi n accurate raoi.

Bwa e aonga n ae ara budget ao ara kataumwane e na kona ni meet te expectation ao te requirement.

Ngaia are kanga bon te katautau bwa once e a tia ni karauaki ni karaoaki raoi ni itiaki raoi ara data reconciliation process aio imarenara ma te Ministry of Labor ao te Ministry of Justice. Ao ti na bon sure raoi bwa bon tera raoi ara actual figure ibukin te SFU ibukin te ririki 2025.

Ao aio e na bon include naake a mwaing ana riai ni move araia bwa a reke aia mwakuri. Ao naake a move nakon te mwane ni kara ao naake a move bwa tao iai bukina bwa tao a nako ni mwakuri itinaniku ao tao a kona naba ni kabuanibwai maeuia.

Ti na bon karaua raoi ni kaitika raoi ara data aio anne ngkanne imarenara ma te Ministry of Justice ni karekea raoi te accurate figure. Ao n aron ae I mention inanon bon te first step in the last few days. Ao e a tia n reke te mwaiti ae almost 2 and half thousand people ae ngaia ae a bon riai n removed araia man te SFU payment.

Ao te kantaninga bwa ti na bon kakioa raoi te figure ae e na bon accurate whether between $4 and $5 thousand or more than $5 thousand ti aki kona n sure. Kanga ti bon kataia n optimistic naba bwa tera ngke e a bon rangi ni mwaiti aika a reke aia mwakuri n te seasonal worker opportunities ao e na bon definitely kerikaaki bwa tao e a reke aia opportunities in other areas are a bon tei iaon waeia ao aikoa kainnanoa te mwane n aki mwakuri ao kam rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita. Te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki ; E rabwa riki te Te Minita. Ao e nang

high ae 5 te ngaa ae a bane naba ni mwakuri.

Ma e raoiroi are ti a bon noria inanon taina ao tao ami kataumwane aio nakon te ririki ae na roko.

Ao kabaneana ngkanne man au itera e koaua are iai te mwane are kam angangania aro. Boutokakia te naan aro are kam a tia ni kataumwanea n ae nako ae $1,500,000 ao e koaua iai te bwaka ngkai nakon $1 te mirion. E aoria bwa are iai naba ake a tia naba n taekinaki nakoim te Minita.

Au titiraki ngkanne, ko kona kanga ti share nakoira tibwaia aro n te ririki ae na roko. Tibwan te Katorika bwa ti aonga n ataia, bwa are e uara ae ko kataumwanea aio ao tao iai riki mwaane bwa ti aonga n ataia. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing ; E rabwa te titiraki te Tia Tei a karineaki. Ni irekereke ma te social stability fund ke te mwane ni buoka nakoia aro.

Ao e koaua bwa bon te kataumwane ibukin te social stability fund bon $1.5 million n aron are kam kantaningaia, ao n aron are e oti n te kataumwane. Ao e koaua bwa ngkana kam bon noora te kataumwane ao e a kerikaaki by $500,000.

Ao bon iai bukina bwa iaan are iai te amount ae continue to roll over ngkai man ririki aika nako. Ae accumulated ao aio te mwaiti ni mwane ae $750 te ngaa.

Ao te mwane aio ana accumulation ke aia share te LDS, te Bahai ao te Assembly of God. Ao te naan religious organizations akanne a teimatoa n tuai man collect aia share man te social stability fund.

Ae ngaia ngkai ae e bon tiku arona ae e a continue to roll over te fund anne. E a katauaki bwa e aki kainnanoaki bwa te allocation are te full $1.5 million iaan are bon iai te fund anne ae teimatoa n tiku. Eng of course those funds aki rootaki bwa a bon teimatoa n tauaki mwiia man te Ministry of Finance to ensure bwa n te tai are a bon determine aia access aia share anne ao a kona n access.

But for now, e allocated against te social stability fund anne bwa e na bon tiku n te ware are $1.5 mirion ma at the moment it already $1 mirion ae shows n te budget. Kam rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ao e koaua e rabwa ana taeka te Minita ae karineaki. Are e na kataia ni kaotia ngkai bwa ana korakoran te Tautaeka ni buokia aro n te ririki ae

na roko $1.7 e kaan reke $2 te million.

Iai au titiraki are kanga tangira tibwaia aro bwa are I taku bwa anne bwa ana kanga ni calculate. Ma are ti aoria n ataia bwa n aron are e a tia ni keiaki ni karaoi ate Minita n te MCIA. Are e share tibwaia Kauntira bwa ti aonga n ataia ao aoria naba n ataia ara aro aika a karineaki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : E rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e koaua e rabwa te kan mataata iaon te formula are e used ni irekereke ma te stability fund kee.

Ao e koaua bwa bon $1 mirion e tibwaaki nakoia te naan headquarters iaon south Tarawa.

Ao ngkanne te $500 hundred thousand are nikira anne ngkanne aia share kain te naan abamwakoro.

Taian abamwakoro ao e koaua bwa bon iai te formula ae applied nakon te tibwatibwa ao e bon depend on the amount of the registered members man aro aika a kakaokoro.

Ngaia are kam bon noora te tibwatibwa e bon teimatoa n tiku n arona n aron te percentage of population and amount of registered members nakon taian Ekaretia aika a kakaokoro. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ti kan tao e aki anga te tibwa te Minita iaon anne. Ma ti na bubuti kanga ti bon kan ataia ibukin ara rongorongo. Ao iaon te naan bwaka mwane ibukia naake are iaan te disability support allowance. Kanga iraman ngkai aika a buokaki iaan te kataumwane are e bon teimatoa n tiku n arona.

Bwa titebo naba anne au titiraki ma are aia mwane kara.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ao N na bubutiko te Leader n te Kaitara ko kona ni kaoka riki am titiraki taiaoka bwa ti na bon matata raoi am question.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te mwane are ibukin buokaia kanga tao iai kainnanon rabwataia. Are te kataumwane are titebo n taai nako. Ma ti na ti bubutia te Minita te Tibiika.

Bwa ngkai iraman aika a buokaki iaan te buoka aei. Ao titebo naba anne au titiraki ma te kataumwane are iaana are e a bon okioki naba. Nanona e bon bae n ataia te Minita

bwa iraman naba kaara ngkai are a rinnako iaan te kataumwane aei. Ko rabwa.

Tibiika : E reke iroum anne te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : E reke ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao e rabwa te titiraki te Leader man te Kaitara. Ao aio te formula ae e bon population base. Ao n te tai aio ao mwaitia te botanaomata aika a receive te mwane n mwauku $9,248. Kam rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rangi n rabwa te Minita ao ngkana e kona naba ni buokai iaon mwaitia ake ara ikawai. Akana iaan te senior citizens benefit ke aia mwane kaara. E aoria n ae kanga e kakaongora rongorongo aikai. Ko rabwa te Tibiika.
Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing ; Ngaia ko rabwa Leader man te Kaitara ae ko karineaki. Ae ti na karekea ngkai te figure aio ibukim. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia ko rabwa n am patience ao te figure anne ngkanne ibuki nte mwane ni kara $9,659. Kam rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rangi ni bati n rabwa te Minita. Ao e kona naba ni buokira ni kaungiira bwa iraua ngkai mwaitia aro aika a tauaki mwiia are tao a rereke iaan te buoka are teuana ngkana e kona ni ibuobuoki naba. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa n te Kaitara n am titiraki bwa mwaitira aro aika a receive aia share man te social stability fund ao bon mwaitia bon 8.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e titebo ma e a bon bane te titiraki iaon anne ao ngkane ti a nakon te kaoti nano iaona. Ao te rabwata nim wane are 18 te Ministry of Women, Youth and Sport and Social Affairs $2,560,559 e na tei bwa kanoan te tietura ke te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara Ministry are imwina ke te rabwata ni kataumwane 19 te Ministry of Infrastructure and Sustainable Energy n te mwaiti ae $5,560,630 ao I a kaukia nakoimi Taan Tei ngkana kam kan kanakoa ami titiraki iaona. Te Leader n te Kaitara.

MINISTRY OF INFRASTRUCTURE AND SUSTAINABLE ENERGY NO.19 $5,560,630

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I a moana au titiraki iaon naba are te kataumwane iaon te bwakabwai. Ao aei ngkanne te Ministry ae e rangi ni kaokoro tein ara titiraki iaon ana bwakabwai. Kanga ti taraa te ER ao iai 9 mwaitin te post ae boou. Are e de reserved are nanona a mang kataumwaneaki 9 mwaitina.

Ma iai 45 ae a manga aki kataumwaneaki iaan te kataumwane ngkai nakon te ririki ae na roko. Ngkanne ara titiraki bon titebo ma e a rangi ni uarereke kanga e na riai riki ni bubura, tao kauarerekean tao e na riai riki ni bubura kataumwanea iaon te bwakabwai te tab oni mwakuri aei.

Bwa mwaitin ae kanga ti kataia ni bobotia $720 tabun te ngaa ke tao e kona riki n raka ae kanga e aki ngkai kataumwane iaan mwaitin ana post are 45 are e a reserved ngkai without provision.

Ngaia anne kanga teuana ara titiraki bwa $59 te ngaa ngkai ae tei ao ngaira iroura e na riai ni $500 tabun te ngaa ae e na cut man ana kataumwane.

E kona n ti ibuobuoki te Minita ni kabwarabwara.

Tibiika : Kabwara au bure te Leader n te Kaitara. Ngaia te Minita n te MISE Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ai taan ongora iaon te rerio ao te TV kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika te ware are tao e koaua tao te ware are e titiraki anne ibukin te naan post akana e mwanewei te Leader n te Kaitara. Ma tao e koaua tao te difference anne tao e aki titiraki iai n are te moan. Bwa are e bon bwarabwara naba n are mai iaona are kanga boon te Minita. Ao tao a titiraki n te naan post akana a tuai are e mwanewei te Leader n te Kaitara.

Ma tao I a kariaia bwa N na taninga teutana kanga e out man ara katauraoi aei, ma I a butia kain au tiim bwa a karokoa.

Ngaia te Tibiika ao aikai teutana rongorongona. Bwa tao e aonga n ae buoka te ongora mwaitin ana post te MISE n te ririki 2024 237 ao nakon te ririki ae boou 236. Ao man aikai ao 203 ake a entitle nakon te leave grant are ngaia ngkanne akana a

tauaki mwiia n ara kataumwane n te ririki ae na roko. Ao temanna mai ibuakona te constitutional post bon te Minita. Nanona ngkanne 333 post akana reserved without provision. Ngkana e kona ni ibuobuoki aio nakon te Leader n te Kaitara. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao tao e a nakon te leave grant te Minita. Tao ngai I titiraki iaon te salary. Ma tao bon iai naba au titiraki iaon te leave grant. Bwa I taku bwa 45 mwaitin ana post ibuakon are 236 ae aki kataumwaneaki ngkai nakon te ririki ae na roko bwa are e a reserved without provision.

Ao anne ngaia naba ae tit araia n te bwakabwai a oti taraia naba n te leave grant. Bwa n te leave grant ao e na riai n tarau te $108 te ngaa ana kataumwane te tab oni mwakuri aei iaan te leave grant bwa e a rawata ae e aki kataumwaneaki.

Ao titebo ma e kairua ngkanne are e oti iaan ana boki ni kataumwane. Ngaia are ti titiraki iaon are 45 e rangi n tiraua ana post ae aki kataumwaneaki n te ririki ae na roko 45 mwaitina. Kanga anne ngkana e kona ni ibuobuoki ni kabwarabwara te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Te Tibiika, tao e kaokoro ara boki ma ana boki te Kaitara bwa ti taraa n te ER ao ai tengaun ma ruaman mwaitia e reke mai iaa te ware ae 45 taiaoka.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e aoria bwa e a tiku anne bwa ai mwakuriana nakon te ririki ae na roko. Ngkana iai tao kairuan te naan ware a oti a katikua. Ma anne kanga are ikoikoti.

Ma ti na nakon are imwin ate Tibiika. Ao ti na nakon ngkanne are imwina ao ti kan bubuti te kabwarabwara iaon are kanga tauan te naan bwaa ibukin te tabo ni mwakuri are 225112. E nang bwaka n te ririki ae na roko bwa $77 te ngaa tao iai tao bitakin kainnanoan te naan bao ni mwamwananga iroun te tab oni mwakuri are e na tangoi. Te naan permanent hire ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita ni kabwarabwara te bitaki aei taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao au kantaninga ko anganai te mic. E koaua are 225112. Ngaia ko rabwa te Leader n te Kaitara ao e koaua ara kataumwane n anne. Bwa a moanna ni kerikaaki are kam bon

ataia bwa e rangi ni kerikaaki naba ara kambwana ae te PVU.

Are ngaia ngkoa ti kakabonganai ana kaa ao ngaira ngkai n te tai aei ti a bon capitalize aikai bwa iai ara kaa aika a boou. Ti a bon kabooi a tia ni manga rin n ara fleet ao ngaia anne ngkanne are e a kerikaaki kabonganaan ana kaa te PVU.

Are ngaia te hire are e rangi ni korakora ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Ao te Leader n te Kaitara riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara ao N na nakon ngkanne are 227211 kanga iaon te kantoka n te kaibuke ao n te wanikiba. Are iai te raka ma ngaia ae I ti kan bubutia te Minita bwa kanga tera kanoan ana program n te ririki ae na roko. Ngaia naba teuana te naan mwamwananga ae a nang kan ongongora ara botanaomata.

Iai ana iango ni kawaria abamwakoro ae tao ia tao iaon tera. Ngkana e kona ni ibuobuoki n teutana n anne taiaoka.

Hon.Tekeeua Tarati : 227211 ngkana I boraoi ma are e taku te Leader n te Kaitara. E koaua ara code aio te Tia Babaire bon ibukia ara agent akana iaon aba, are kanga ti cater bwa ti taku bwa n te ririki ae na roko ao ngkana ti kakarokoa te workshop.

Ngaia are ngkanne ti a bane ni karokoia nakai ngkanne bwa ana manga roko ni karaoa aia training. Tao te refresher training.

Bwa are nakai ibukin ami rongorongo ara aomata aika iti a tia n araniia ngkai. Ngkekei ngkoa kam bon atai araia bwa te naan water technician. Ao a tia ni bitaki araia nakon te naan outer island assistant technician.

Are a bane ngkai n look after ana project ni kabane te MISE akana iaon aba. A taraa te kawai a taraa tera riki ana mwakuri tao rekereken nako te naan solar ake a tibwatibwaaki.

Ao e taraa naba te ran ao kanga ana mwakuri ni kabane te portfolio are e mena iai te MISE. Nakai ngkanne a bane ni cover ao a kakaraoi ngkai aia ribooti.

Ma ti cater ngkanne nakon te ririki ae na roko bwa nakai ana roko ni manga karaoa te naan training ke te naan workshop are na kona ni manga refresh ibukin tao te training ae e a manga raka.
Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika ao tao anne kabwarabwara te Minita, rakan ana kataumwane. Ao ngkana arona bwa e kona n ti kabwarabwara are bon mwanangaia are bon kain ana mwakuri. Ao tao n aekakin are tao tuoan tao te uaabu are n aron tibwangan ana tabo ni mwakuri ae e kainnanoaki.

Ngkana e kona iaan te kataumwane anne ngkana tera kanoan ana program ibuki nte nako aon aba. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao tao bon kanoan naba te code anne a kona naba n rekereke ma ara aomata akana ana nako aon naba, ni karaoi te naan tutuo ae e na reke nakon ara project akana iaon aba.

I taku bwa anne naba e fall naba iaan naba te code anne.

Tibiika : Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ngkanne N na bubutia te Minita bwa N na nakon are te LCDF are 282162.

Ao iai uoua kanoana ae teuana ae ti kan bubuti iaon are riin te waaki iaon abamwakoro. Te karikirake ibukin riin te waaki iaon abamwakoro ae $32 te mirion. Ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita bwa tera kanoan te $32 ni mirion. Tao te tibwatibwaaki nakoia abamwakoro akana a mena iaan te kataumwane anne ngkana e kona ni ibuobuoki iai taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Leader n te Kaitara. Ao e koaua n aron are kam ataia ngkai ao iai ngkai ara project are ti aranna bwa katamaroan te kawai iaon abamwakoro.

Are e waaki ngkai mai Butaritari ao imwina i Abemama ao imwina i Tabiteuea Meang ao Nikunau. Akanne are phase 1 n ara karikirake iaon te kawai.

Ao ngkanne are e cater naba ibukin anne are kanga aongkoa ana mwamwanei ni katoa ririki tao are imwina riki e na kona ni manga katauaki naba te mwaiti anne.

Ao anne ngkanne kanga te major cost iaon aio bon te karao kawai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao E rabwa te Minita. Ao antai kain te ririki ae na roko ngkana tao e a waaki Butaritari ao tao $32 te mirion aei ao aei ae

kataumwaneaki tii bukin Butaritari ao tera riki kanoana taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Leader. Ao e koaua Butaritari I a tia ni paid te bootin are e a tia ni paid n te ririki aei, ao ngkanne te bulker iai nikirana are e na kamanena teutana te mwane aio.

Ao ngkanne te kantaninga ngkanne bwa nikiran aio bwa n aron ae atai ate Leader n te Kaitara e a tia ni waaki teutana i Abemama. Ao are e na reitinako ngkanne ngkana arona bwa e a tia Butaritari ao e na manga roko Abemama ibukin aikai ngkanne.

Ma are te naan payment bwa are e kona n ae iai ae e aki bwaka inanon te ririki ae na roko bwa are a paid n te naan milestone.

Iai are e a roko n te stage are iraua ao ngkanne e paid. Ngaia are n tabetai tao e na aki bane tao bwain Butaritari n te ririki ae na roko. Bwa tao iai are e na manga tiku nakon are imwina.

Ngaia are ngkanne ti karaoa ngkai kanga te kawai n are 2 te phase bwa iai are e karaoaki moa te kaitiaki ao imwina ngkanne e a tibwa kabwaroaki ngkanne timantina are kanga iaona. Ao e kitanaki arei ao e a manga nakon tao e tia moa are te kaitiaki. Ao e a manga nakon are teuana ao e tiku taan karao timanti ikekei, ao e a manga tia arei. Kanga ai aeakin anne ngkanne.

Ma e koaua te Leader n te Kaitara abam ngkanne imwin ngkanne Butaritari are anne ngkanne kanga kanoan te workplan. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika. Ao tao N na titiraki ni kangai bwa tera kanga te kataumwane. Ao te katautau ibukin te kabanemwane iaon teuana te abamwakoro.

Ao tao e a bae n tia n reke te kantaninga ibukin aba ake e a tia ni mwanewei te Minita. Ao tao aei e a tia ni kamatoa te Minita aei bon ti ibukine aki rekereke iai te uabu ao e marae ngkana eti otau anne, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader. Ao e koaua te kataumwane aio ti ibukin te kawai moa. Te uaabu are iai ngkoa ana commitment are ara kambwana teuana are kanga e na rinnakoa te uaabu.

I taku bwa aikai kanoan ana project te Minita n te MICT n te transport. E

ang ao kataumwane ngkanne are tao e tuai n rangi n rokoraoi bwaninin te kataumwane. Bwa are iai ngkai mwakuri aika a karaoaki a tuai naba n tiainaaki te naan contract. Bwa are e kona n are uoua iterana bwa are ti te material ao karaoan te kawai.

Ao tao ti a manga iraorao iaona nakon te Tia Tei ngkana e bon kainnanoa te kataumwane ibukin Butaritari ke Abemama. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne tao ai akea ae e kan maroro iaon aio ao ngkanne nang kanakoa te kaoti nano iaona.

Bwa te rabwata ni mwane ae 19 te Ministry of Infrastructure and Sustainable Energy n te mwaiti ae $5,560,630 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara Ministry are imwina are te rabwata ni mwane ae 20 are e mena iaan te Ministry of Employment ao Human Resources n te mwaiti ae $6,740,115 I a kanakoa nakoimi Taan Tei bwa kam na kanakoa ami titiraki iaon te rabwata aio. Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki.

MINISTRY OF EMPLOYMENT AND HUMAN RESOURCES NO.20
$6,740,115

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao iai tabeua au titiraki iaon te Botaki ni Mwakuri aio. Ao te moan titiraki are te leave grant. Ngkana ko kataia n menaia bwa ana bane n leave grant staff akanne n te mwane ke te provision are $528 te ngaa ao tao e na kona ni mwaitia aomata akana ana reke aia leave grant iai tao $176.

Ao aongkoa n te ER 181 aia post ngkana ti aki wareka te Minita. Nanona kanga aman ngkanne titebo ma aman ae kanga e aki reke ana leave grant ngkana eti ara calculation. Ao ngkana e aki ao e a kai kaetia te Minita bwa ti a ongora mai iroun te Minita. E rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Employment Hon.Auria Kitina.

Hon.Auria Kitina : E rabwa te Tibiika. Ao I kanakoa ara kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta n reitaki ma raou n Tia Tei. Ao I a bon anga moa aia kamauri kain ara abamwakoro ae Makin. Bwanaia unimwane ao unaine kain Makin ni kabane, ma kawana ae Kiebu ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, ao Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara aika a karineaki

ao Taan Tei ni kabane ao taan ongora ni kabane bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire I aki mwaninga taekaia kain au tab oni mwakuri ae te MEHR. I a karabwaia naba nakon aia mwakuri korakora ibukin katauraoan aia budget n te tai aio te Tia Koroboki ao ana officials. Ao aio naba ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

E koaua n te leave grant. Iai 178 mwaitia taan mwakuri ngaia are aia leave grant ao I taku bwa e na anganiira te ware are $528 ao iaon te ER I taku bwa ti anganaki te ware ae 181.

Are te kamatata iaon anne bwa iai nanona iai 5 riki te post ae minus mai ikanne. Ao anne are bon te Minita ao aia taokita te seafarers doctor are e mwakuri n te MTC, te clinic receptionist, KIT Director ao te technical assistance. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Te Tia Tei riki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E rabwa te Minita. Are nanona aki leave grant nakai kee.

Ao te kauoua n titiraki tao iaon te personal emolument. Eng ti rangi ni kakoaua bwa te naan estimate aikai te Tibiika ao te Minita ae karineaki.

Ma I tabe n taratara are te home passage ao are kanga e depend te provision nakon akana ana aia leave passage tao n te ririki aio.

Ma titebo ma kanga tao bon $20 te ngaa kanga bon $20 naba te ngaa. Kanga e kona n ae anga riki ana estimate. Bwa e titebo ma e a bon tititebo naba mwaitia aomata aika anai aia motirawa. Are kanga aio teuana te provision ae e na kona ni kakaokoro ni katoa ririki. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki a oni irekereke ma te home passage. Ao aio ngkanne kanga bon ti ibukia ana taan mwakuri ake i Kiritimati are aongkoa te katautau iai bwa uoman nakon teniman ake a mena iaon Kiritimati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E rabwa te Minita ao tao I a manga bon noria riki bwa I taku bwa ngkana a tia n ana aia leave passage tao n te ririki ae nako akana a mena i Kiritimati. Ao te kantaninga bwa e aki katoa ririki aio bwa ti aki kona n titiraki iaon te policy. Ma tao e a manga bon karaua n taraia bwa kanga aio teuana te provision, ae e kona ni iai ngkai ao e a manga kona n akea n ae na roko bwa e na manga

leave grant a oaki katoa ririki n leave passage e depend nakon te policy, bwa are ti aki ataa te policy bwa are ti aki kona n titiraki iaona.

Te kateniua ngkanne, ti a taraa te Minita are 227113 are office transport. Ao e koaua tao bon aio te provision ae kakawaki ma e nang kiba nakon te ririki ae na roko.

Ngaia te kataumwane ngkai $63,610 ao n te ririki ae na roko $140,480. Ao tao ngkana e taraa ana iteraniba te Minita are 112 ao kanga angin te increase anne ke te raka ae e rangi ni mwaiti, kanga e na anganaki te MTC. Eng are te titiraki ngkanne bwa e na iai te kantaninga bwa tao e na mwaiti riki taan mwakuri n te MTC. Kanga te titiraki ngkanne bwa iai te kantaninga bwa tao e na mwaiti riki taan mwakuri n te MTC, bwa ti ataia bwa a karako ngkai. Ai ti aki aron are mai imwaina aron ana mwakuri te NCS.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Tia Tei ni buokan am titiraki. Kabwara au bure tera ngkoa te code are ko taetae iaona I a butiko.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : 227113 are office transport. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Ao eng I taku bwa te raka ni mwane are e kaoti ikanne are $80,850. I taku bwa bon anne man ana itera te MTC, are e kamwaingaki man te atu ni mwane are 227113 nakon 227111 ibukin baoia taan mwakuri. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika I kataia ni kakaea are e refer te Minita bwa I aonga, 227111. Ngaia e rabwa te Minita n ana kaeka ao tao bon te titiraki riki. Te MTC nakon te ririki ae na roko e na rangi ni mwaiti riki taan mwakuri iai ke tera raoi ae kanga. Bwa are angin te raka arei kanga e anganaki te MTC, ma ti aonga ni bon kona ni convince raoi. Bwa are ko kona ni kamatata riki are tao bon tibwangan te MTC ae tao e na rangi ni buburakaei nakon te ririki ae na roko. Bwa n otara bwa mwiina iai bwaai aika ti aki tarai man ana itera te Tautaeka. Ao kanga otara bwa e na aki rangi ni bubura moa tibwangan te MTC n aron ae ti ataia ngkai. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Tia Tei ibukin buokan am titiraki. Aongkoa

te kantaninga iaon te karaai mwane anne bwa a rangi ni kaboaki baoia taan mwakuri n te MTC. Aongkoa e rangi ni uarereke te kabanemwane iaon te bus ticket. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ao e rabwa te Minita. Ao tao I a nakon are imwina kabanean ara titiraki. Are iaona 229211. Ae te bwauna ae kanga food and rations. Ao e koaua e bon angin naba te kataumwane nakon te ririki ae na roko e nakon naba te MTC, ae $238,560. Kanga bon te titiraki e na iraman ataein te reirei ake ana manga kataneiaaki riki n te MTC are tao boon kanaia aio. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Tia Tei ibukin buokan am titiraki.

Ibukin 2025 ao iai te mwaiti ae 106 mwaitina te naan trainees aika ana recruited. Iai 53 mwaitia ataei ake ana rin ibukin te akawa. Ao ni ikotaki naba ma nimangaun riki ataei. Ko rabwa te Tibiika kanga ngaia anne kabwarabwarana.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao N na bubutia te Minita. Te kabwarabwara iaon are irekereke ma te mwananga nako tinaniku 227311, ao ane iaana are tao ngkana bon rekerekena.

Ti au titiraki e kona te Minita n ti kabwarabwara bwa tera mwanangana ke te mwamwananga nako tinaniku nakon te ririki ae na roko ae kataumwaneaki iaan aikai.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Leader n te Kaitara ni buokan ana titiraki.
Iai te mwananga te katautau ibuki nte mwananga nakon te ririki ae na roko. Ibukin kakioan te international labor conference i Geneva are aio e na karaoaki ni May te ririki ae na roko 2025. E rabwa te Tibiika.
Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara. Ao tao anne kabwarabwaran rakan ana kataumwane ao ngkana e kona n ti ibuobuoki. Tera kanoan mwanangana n te ririki ae na roko ae kataumwaneaki iaan ana kataumwane are e irekereke ma te mwamwananga nako tinaniku. Are iaan te naan 227311 rikaaki nakon 315. Ngkana eti bwa e aoria na e reke riki te kantaninga iaon te mwananga taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika :Te Minita.

Hon.Auria Kitina ; Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Leader n te Kaitara.

I taku bwa n aron ae kam ataia bwa n te ririki ae boou aio. Nakon te ririki ae boou ao 2025 ao e rangi n tiraua aron mwanangaia ara koraki, bon kain ara aobiti ao n reitaki ma te Minita. Aio bon mwanangara nako Australia, New Zealand ao taabo riki tabeua are ti na kona ni manga explore riki ara taan mwakuri, ibukin kamwaitan riki te mwakuri nakon te ririki ae boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I bubuti bwa tera ngkoa te kataumwane iaon te compensation ae kanga te kabomwi are 282157 kanga mai inano ae $5 te ngaa ae titebo ni katoa ririki. Tera raoi ngkoa aei taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ibukin am titiraki. Ao kanga te atu ni kataumwane aio are $5 te ngaa are e mena iaan te compensation. Aio are bon te mwane ae kanga e kamenaaki e katutaki ibukin te Ministry.

Bwa are n tabetai ao iai te naan issues ma te Ministries iai kateana n te kabowi ao aongkoa te atu ni mwane aio e na kona n tauraoi ibukin kabonganakina man te Ministry. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Leader te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita te Tibiika. Ao tao te mwaiti ae e rangi ni uarereke.

N na bubuti ngkanne are iaon are mai inano riki. Are te grant subsidies and commitment. Ni irekereke ma aia allowance ataein te MTC ao te KIT e kona n ti ibuobuoki te Minita bwa tao iaan te kataumwane aei ae bon titebo naba teina. Iraman ataein MTC ao KIT are ana buokaki iaan te allowance aei. Bwa tao ataei ake a scholarship e kona naba ni kabwarabwara taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Leader n te Kaitara ae karineaki. Ibukin te ririki 2025 ao ataein MTC ake ana kona ni buokaki iaan te allowances aikanne.

Te 100 mwaitia te naan trainees ao ibukin te KIT 145. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ngaia ao ai bon akea ae kan maroro riki ao nang kanakoa nakon te kaoti nano. I taku bwa te code are 20 te rabwata ni mwane are 20 te

Ministry of Employment and Human Resources n te mwaiti ae $6,740,115 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara rabwata ni mwane are imwina are No.21 man te Ministry of Line and Phoenix Island Development n te mwaiti ae $6,174,432. Ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ake kam kan titiraki iaon te rabwata ni mwane anne. Te Leader n te Kaitara.

MINISTRY OF LINE AND PHOENIX DEVELOPMENT NO.21 $6,174,432

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubuti te kabwarabwara iaon te kataumwane are internal travel miscellaneous are te incidental are 227213. Are e rangi ni korakora te bwaka iai bwa $205 te ngaa.

E kona n ti ibuobuoki te Minita ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e a rangi ni korakora te kaokoro ao tera te kataumwane aei. E rekereke ma tera taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari :Ko rabwa te Tibiika ngkai ko kona n anganai au tai. Ao e rabwa te Leader are e tangira kabwarabwaraan te code are 227213 are te internal travel.

Ngkoa ti boota te atu ni mwane iaon teuana te rabwata anne are e rangi ni bubura anne. Are e bootaki ngkanne man te Finance ngkanne ti a bon kaokoroi ngkanne taian atu nim wane iaon are e nakon 227213 iaon local airfare, ship airfare. Iai ae nakon ngkanne are 227212 travel allowance are $6,300.

Iai are e nakon naba ngkanne ngkana ko a manga taraia below are internal travel incidental are ana bwai te HM are te $2 thousand.

Ao naba ngkanne are e ruo nakon te local accommodation cost are 228111. $3,430 ao iai naba are 228112 te local per diem $45,556 ao iai naba te local per diem statutory body are $23 thousand.

Kanga oin te kantaninga e a bon kamaenakoaki raoi bootaki. Man te ririki ae na roko e a bon katannakoaki raoi ngkanne ni katanaki raoi bwa e na otara raoi taian kabanemwane iaon atu ni mwane akana I katereterei aikanne.

Ao ibukin naba ami rongorongo ao e aonga n ae kam a taku bwa e bon kerikaaki au kataumwane ngkai. Te kataumwane ibukin te Linnix e kee iaan $107,644 e ngae ngkana iai te keerake ke te bitaki. Ma e kerikaaki au kataumwane ngkai ibukin kabutan te Aono n Raina ma Rawaki

ngkana e na kona ni matata nakoim anne te Leader. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao E rabwa temanna ao e rangi ni matata te kakaraai mwane ao eti akea naba rakan ana kataumwane.

Bon titebo ni kabane te naan Ministries titebo naba aron tao te kerikaaki n te bwaka mwane nakoia taan mwakuri ae irekereke ma te bwakabwai.

Ao N na bubuti ngkanne bwa N na nakon are te LCDF. Are e tei iaan ana tabo ni mwakuri te Minita. I kona n titiraki iaon are te buoka nakon te power i Kiritimati ae $1 te mirion. I ataia bwa e rawata te kaa are i Kiritimati. Ao e a tiku n arona te mwaiti aei e kona n ti kabwarabwara te Minita, bwa tao aei tera kanoana ao aei e na tau ngkai ibukin kainnanon Kiritimati.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa te Tibiika ao I kakaitau ao N na kamatata riki iaon are ana mwane buoka ke bon ana mwane ni buoka te Tautaeka. Are LCDF. Bon ana mwane te Tautaeka ti aki te tabo ao are e bon teimatoa n anganganaki te Aono n Raina ma Rawaki $1 mirion.

Ngaia are nanona anne ibuki kabutan te tianairata i Kiritimati iaon boon te bwaa.

Ao are ti anganaki anne bwa $1.70 te mirion e reke teuana. Ngkana ko tangiria bwa N na kabwarabwara te breakdown iaona. Ao ngkanne anne 17 nakon 18 te aoa butina. Ao ti kona ni kabanea iai ngkanne $99 te ngaa iaon teuana auti.

Bwa 17 nakon 18 te houses iaon Kiritimati ao iai naba ngkanne are $1.3 te mirion ao ibukin naba. Anne kabwarabwara anne bwa te bwaa.

Ngkana ko kan ota iai bwa $1. Ti raka teutana te mirion. Bwa $1 te point ti raka teutana n te mirion. Bwa 17 nakon 18 n aian auti. Ao auti ngkanne akana iaon Kiritimati ngkana a buti ao ti kantaninga bwa bootan te kabanemwane anne iaon karokoan te iti n taian auti aikai e kona n roko n $99 te ngaa inanon te ririki. Ko rabwa ngkana e buokaki.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika e rabwa te Minita n ana kabwarabwara. E bon nakon $1 te mirion anne kabonganana. Ao tao ara kantaninga bwa e tau ibukin tobwaan te kanganga ngkai i Kiritimati.

Ao tao N na nakon naba are imwina are te buoka nakon te reirei are e boou n te Aono n Raina are $1.3 te mirion. E titebo naba ma te ririki aei ao tera kanoan ae n te ririki ae na roko. Tao iai riki te naan umwanreirei iraua. Tao tera riki kateitei ae e na mwanenaki n aei taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Mikarite Temari ; Ko aitau riki te Tibiika ao I a rangi ni kaitaua riki nanon te Leader iaon ae ti riai n ikan ota naba iaon kamanenaan naba ana mwane te Tautaeka. Are e angan te reirei i Kiritimati are ana karianako te Tautaeka ae LSSS ao anne ngkanne ae te mwane ae ti anganaki aio ngkai. E teimatoa n anga ana buoka te Tautaeka ibukina bwa ti na katamaroa raoi te reirei aio.

Bwa ti nang kataia ni kauarerekeia ataei n te Aono n Raina nakomai. Ngaia are ti na upgrade te reirei aio nakon te kabanea n tamaroa.

Ao $1.3 te mirion anne iai ara iango bwa ti nang katea te dining hall. Ngkai te kaibuke are e nang roko arei iaon te dining hall. Bwa are ngkai a ririanna, ao dorm teutana ma e tuai tei aia dining hall.

A kabonganai naba taian class room tabeua bwa kanga aia dorm. Ngaia are ngkanne $699 te ngaa ti na bae ni kabanea iaon katean te dining hall ae e na oti matana ae moan te tikiraoi nakon te ririki ae na roko.

Ao ai teuana te dorm ibukia ataeinaine, ataeinaine aika a titikiraoi man te Aono n Raina. Kiritimati, Tabuaeran ma Teraina ti na taraa ni kabanea iai $703 te ngaa. Ao ngkanne ti kona n total up ngkanne nakon $1.3 te mirion ana bwai n tangira te Tautaeka nakoia te nati ni Kiritimati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita. Ao e rangi ni matata ana kabwarabwara ao tao iaon te kabanea raoi are iaan ana Botaki ni Mwakuri. Iaon te naan kateitei auti ibukia taan mwakuri iaon Kiritimati e bon tiku naba n arona te mwaiti n aro nte ririki aei.

E kona ni kabwarabwara bwa tao mwaitira auti ngkai ae e na tei man te mwaiti are $1.78 te mirion. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika. Ao I nang kaitaua riki bwanaan te Leader ni kakaean riki rongorongon riki te mwane are $1.78 te mirion ao anne e nakon te housing.

Katean auti iaon Kiritimati, e nang korakora te kan mwaing nakon Kiritimati man other Ministries ni kabane bwa e aonga n rikirake iai n tamaroa. Ma are te kanganga te auti.

Ngaia are e bon teimatoa Tobwaan Kiribati Party rinanon te Tautaeka aio ni kataumwanea $1 tabun te mirion ae bon titebo naba bwa aonga n tei auti ao ana mwengaraoi taan mwakuri ake a mwananga mai ikai, ae ana bon mwengaraoi riki nakon ikai bwa a mwawawa ao akea aia kanganga iai.

Ao ngkanne anne kanga mwaitin te auti ae ti kakarekea man te mwaiti aio 20 te auti ni katoa ririki.

Ngaia anne ngkanne tamneina anne ao ngkanne ngkana ti teimatoa n te Tautaeka ngkai ao e na anganiira tao e kan irabwi te auti.

Ma n te mwane aio ngkanne ao 20 te auti ae e na accommodate. Ti kona ni kakaea riki ae cheaper ni karaka. Ngaia iai ngkai ara iango bwa ngkana iai riki taabo ni kambwana itinaniku aika a boraoi riki, ao tao e na kona n raka riki ara auti nakon 20.

Ibukina bwa taan mwananga mai ikai e kaan bubua tabun te tia mwananga ae tauraoi n transfer nako Kiritimati. Ma te kanganga te accommodation ae te auti.

Ngaia anne ma n te mwane aio ao ti kakabanea iai 20 te auti. Ma ngkana iai riki ara anga bwa ti kona ni kakaea riki ae cheaper ao tao e na kona riki n raka.

Ngkana ngaia aio Hon.Speaker ngkana e na ibuobuoki nako ana kan atatai te Leader. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Titebo ma ai bon akea ae kan maroro riki iaon aio ao ti nang kanakoa ngkanne. Te rabwata ni mwane ae 21 te Ministry of Line and Phoenix Island Development n te mwaiti ae $6,174,432 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngkanne ara rabwata ni kataumwane are imwina nambwa 22 te Ministry of Justice n te mwaiti ae $3,681,531. Ao I a kauka te titiraki iaon aio. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

MINISTRY OF JUSTICE NO.22
$3,681,531

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao aei naba akea naba te raka iai. Ma tao ti kan bubuti te kamataata iaon te naan reallocation. Tao te moan iaon are te 221113 are mai ieta bwa are te services local works contract.
Are e a manga karakaaki ngkai nakon te ririki ae na roko ngkana e

kona ni ibuobuoki te Minita. Tao n ti karakinna bwa tera tao kanoan ana waaki n te ririki ae na roko are e kainnanoa iai te mwaiti anne. Rakan te mwaiti anne.
Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te titiraki ni kan kamatata mai iroun te Leader n te Kaitara.

Ao tao n te code are e taekinna te local services are te mwaiti are $30 tabun te ngaa. Kanga anne a kona ni cater, kanga aio n otara ao kanga e kona n reke bwa e support te atu ni mwane anne. A kona ni cater bwaai aikai n aron tao te construction ibukin te naan services ibukin te new office.

E kona ni cater naba ibukin te security services. E kona naba ni cater nakon te repair, te maintenance ao iai naba are e kona ni irekereke ma bwain te aobiti tabeua. Tao iai te kanganga ao iai naba tao te kanganga n te aircon, ao e kona naba n taraa te aircon bwa tao e aki rangi ni mena. E kona naba ni cater te local services anne.

Ao ni ikotaki ma ana vehicle kaan te aobiti. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao tao e aki raoi matata bwa tera are e na kabongana iai te Minita. Tao e wareka kanoan te mwakuri ma tera. Ma ti kan bubuti riki bwa tera kanoan te mwakuri are e raka. Tao are e raka are $30 te ngaa. Tao e na katea riki ana aobiti ke tao aei e kaineti nakon tera, ngkana e na kona ni ibuobuoki man ana kataumwane ibukin te ririki ae boou. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Eng, e rabwa buokan te titiraki ao tao e a bon rangi n teretere n aron are I kabwarabwara. Eng iai naba ara new office ae ti kantaningaia ao e na kona ngkanne ni ibuobuoki nakon itera tabeua akana ti kabwarabwara.

Tao e na kainnanoa tera riki te naan furniture's ake tao iai riki bwain te aobiti are e bon nang kainnanoa tao te new building are ti iangoia ngkana e ibuobuoki aio nakon te Leader e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao teuana riki ara titiraki iaon te raka are $20 te ngaa. Are te local printing 229111 are kanga iai rakana tao tera are iai ana boki te Minita, are e na mena ao tao

aei ibukin te ID ke tera ngkana e kona ni ibuobuoki aei. E rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Martin Moreti ; E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Aio ngkanne kanga te bwai ae boou ae ti a manga kona bwa iai te boraraoi ae ti karaoia ngkai ma te KOEs ao ngkai ti used ana printer aika teniua. Teuana ibukin au PLS Office ao teuana ibukin te headquarter ao teuana ibukin te CRO.

Ao kanga e a manga miitaniira ao e a manga tiatiniira ngkanne. Ngaia anne kanga iai teutana bobuakan aio. Ngaia are ti a tia naba n rinanona are kanga ti na kataia ni manga katamaroa riki ngkanne. Ma tao aio moa teina ngkai ae tao e a tia ni kaman kaweneaki imwaiu.

Ngaia are ti a butimwaia moa n te tai aio ao ti katamaroa ngkanne nakon ae na roko. Ngkana e ibuobuoki aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika ; E rabwa te Minita ao te Leader riki te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne ; Ko rabwa te Tibiika ao ti taku bwa menan te ID. Ao N na bubutia te Minita e bwaka iaa tao n ana kataumwane aei are kanga te ID are kanga ai te card are ti aki te beba taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti ; E bwaka iaan are te code 229811 are kanga kaboakin te naan software ao iai te figure are $40 te ngaa. Anne ngkanne e a cater ngkanne ibukin te ID ngkana e ibuobuoki are te ID card are e boou are ti na kataia ngkai ni manga kanakoa. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia tao ai bon akea ae kan maroro iaon aio ao ti nang nako ngkanne nakon kamatoana. Te rabwata ni mwane ae No.22 te Ministry of Justice n te mwaiti ae $3,681,531 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara rabwata ni mwane are imwina are No.23 te Leadership Commission n te mwaiti $520,253 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ami titiraki iaon aei.

LEADERSHIP COMMISSION NO.23 $520,253,

Ao kai bon akea ae kan titiraki iaon aio ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te rabwata mwane ae No.23 te Leadership Commission n te mwaiti ae $520,253 e na te bwa kanoan te tietura. Akana

a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara rabwata ni mwane are imwina are No.25 Subsidies Grant and Other Commitment n te mwaiti ae $73,786,162 ao e nakoimi Taan Tei are e kan titiraki iaon aio.

SUBSIDIES GRANT AND OTHER COMMITMENT NO.25
$73,786,162

Ao kai bon akea naba ae kan titiraki iaon aio ao I a kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te rabwata ni mwane ae No.25 Subsidies Grant and Other Commitment n te mwaiti ae $73,786,162 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne ara kabanea iaon ara tietura aio n te rabwata ni mwane are 282162 contributions to development fund n te mwaiti ae $130,702,056 iai ae kan maroro aio. Te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta.

CONTRIBUTIONS TO DEVELOPMENT FUND
$130,702,056

Hon.England Iuta : Ao ko rarabwa te Tibiika ngkai e reke naba au tai ni maroro n te bwakantaai aei, manga reitan bwana ni kamauri kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua te Tibiika bwa I bon ti kan kaeta otau ni kanoan te tietura ae ti biriakinna aio. Are nanona e titebo ma a nako naba titiraki ibukin kataumwane aikai ibukin kataumwane ake a nako mai inanon te naan rabwata ni mwakuri teuana ma teuana.

Ma n otara ngai n otau titebo ma e na bon kaokoro te debate iaon bwaai aikai. Bwa are bon te kataumwane ae tanin ae akea rekerekena bwa are ko a tia ni kariaia. Ngaia anne ti au titiraki ngkana eti moa otau anne. Ngkai are akea Minita tabeman ake I kan titiraki nakoia bwa tera rekereken ware aikai.

Bwa ngai otau ti nang tibwa roko ngkanne ni kanoan mwane aikai n reitaki naba ma are imwaina. Ti na bon riai n aki wareki ma kanoan te tietura ma te naan kataumwane iaan te aobiti teuana ma teuana N na ti karekea otau. E rabwa.

Tibiika : Ngaia te Beretitenti HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau ; E rabwa tao buokan te kamatata are aikai ana riai ni bane ni maroroakinaki bwa are kanoan te appropriation a bane n reke ngkai iaan te appropriation.

Ma are iai te mwane iaan te contribution nakon te development fund ao iai are ti a tia ni kabwatia are iaon te naan subsidies n reitaki ma are te naan commitment ao n reitaki ma te naan grant.

Ngaia are kanga te practice n taai aika nako ti bon ririnanona. Ni kabwaati n tain tera ti ngkana e bure otau n ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru. Ma ngkana e kairua ma otana ao e a kai manga bon teirake ni kamatata bwa ti aonga ni uaia ni ibuobuoki iaona. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Ko rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei riki mai Beru.

Hon.England Iuta ; Eng, akea te bwai ae I kan kauntaekaia te Tibiika, ma ibukina ngkai I warekia ngkai titebo ma aikai kanoan tietura aika a tei aikai. E na manga bon tabekaki n aki irekereke ma kanoan te kataumwane n te ministry teuana ma teuana.

Are e aki reke bwa are aron ngkai e a boo te maroro ao te naan support aikai te support grant ao te naan local contributions ao ti taraia akea rekerekena ma ana kataumwane te aobiti teuana ma teuana ae ti a tia ni kariaia.

Ma titebo ma manga bon te bwai teuana ae ti na maroroakinna imwina. Ngaia anne otau iai ngkana eti ao ibukina ngkai kai e kateaki iaon te tietura ae te kataumwane aio e bon kaokoro. Bwa ai aron ae ti a bon mwakuri rikaaki iai ao tia roko ngkanne tietura aikai ao e a tibwa teretere te ware anne.

Ngaia are I bon ti kan karekea otau iai bwa e na kanga aron maroroakinana ao n taai aika imwaira. Ngaia anne bon ti au bubuti ngaia anne ngkanne ae I kaontaai iai. Bwa ngai n otau ngkai ti nang tibwa roko iai.
Kanoan tietura aikai ti a tibwa roko iai. Ao iai au titiraki ma are e nang kanga akea Minita ake are tao N na kaeka iai. E rarabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana tabeka te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna.

Ma tao e koaua I ti kan kamatoa raoi otau tao e koaua e a tia ni bon kataia ni ibuobuoki te Beretitenti iaona.

Ma ngkana eti otau aio ao te schedule aio nanona kanga ana mena te Tia Tei ae karineaki kanga akea nanona ni bwaai aikai bwa e aki boraoi ma kanoan te kataumwane.

Ma are ngkanne te titiraki e kangai e na kanga n aki boraoi bwa aikai taian ikota. Taian ikota are ngkana ko bon

bane ni ikoti taian ministries akekei ao e aki raa e bon boraoi.

Ma tao e koaua tao am titiraki e kangai n aron ae ti kauntaeka te salaries are kanga iai ngkai te okoro. Ma are I taku bwa ngkana ti bon warekia ma taian ware akanne ao a bon tie up naba nakon te mwaiti aio.

Ngaia are I kan kataia raoi ni kamatata bwa bukin tera e na iai okoron te schedule aio ma kanoan te boki ni kataumwane. Ma ngkana ko a bon bane n add up ni kabane taian issue ao a bon bane ni mena n te mena arei.
Kai e koaua tao iai te aki nanoraoi n taian kabwarabwara iaon taian ware ake ti anga. Ao anne *that a different question.*

Ma *in terms of the amount of the appropriated* are e na kabwatia te Maneaba aio. Aio are iaon te schedule are te schedule aio e bon in tally are te boki ni kataumwane ngkana arona bwa e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Beru.

Hon.England Iuta : I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti bwa I bon ti nanonna bwa ngke ti kabwaati ware akekei n otara. Are a tia ni uneakinaki te naan local contribution ma tera bwa are bon akea inanon te ware are a tei iaaia Ministries ngkai.

Ao e bon tei manga te tietura. Eng are te support e aki ikotaki ma are kanoan ana kataumwane te ministry teuana ma teuana are ti a tia ni kabwatia n aron are ti a tia ni kabwatia ae ti moanna mai moana $6 tabun te mirion aki rin ngkanne bwaai ake a mwemwekaki are te support te CSO, ma tera te contribution nakon te development fund. Are anne ana tietura te Minita iaan ana kataumwane e bon ira kanoan te boki. A bon nak oni mena mai ibuki.

Ngaia are ngai I ti tautaui au titiraki ao I taku ngai bwa ti na manga kona ni manga maroroakini aikai inanon te tai. Are I aki kan titiraki bwa I taku bwa akea rekereken te local contribution iaan ana budget te ministry bwa bon te rain ae e okoro. Ao n te tietura bon iai mwaitina ae ngaia ngkai ae ti a rinanona.

Bon ti kan otau bwa e aonga ni ibuobuoki nakon taai aika ana roko. Are ngkai te ota ngkai ti a taetae naba iaon te local contribution. Ti taetae iaon te CSO ao aki mena inanon ana kataumwane te Ministry arei. Ko a bon manga ana commitment te Tautaeka ae okoro. Ae okoro itinanikun akekei.

Ngaia are ti anne otau bwa ngkana e reke otara iai ao e a bebete naba bwa

ngai ngkanne I a ti taua au titiraki bwa teuana nakon are kanga kanoan te local contribution.

Ngaia are I ti taua aio ngaia are I aki titiraki ao kabwara buren tao te kakanneti tao ngkana ngaia.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru ao I noora ana taura te Kauoman ni Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu ; E rabwa e aki bure anne ngkai ko titiraki ma I taku bwa e rangi n raoiroi naba ae ko raise te aekakin titiraki aio. Bwa e kona naba ni manga kataia riki ni kauka riki ara iango te aekaki ni bwai aei.

Ma ngai I bon teimatoa n taraia ni kangai bwa are *we are talking about the Consolidated Fund. Any money that to be paid out of the Consolidated Fund* e na riai n appropriated inanon te Auti aio.

Whether we talked about the recurrent ke te LCDF below the line account. Ti taetae iaon te consolidated fund.

Ngaia aio ngkanne te mwaiti ae e na riai n appropriated are bon te total into reality. Recurrent above the line account plus below the line account. Above the line account taian recurrent ao ake inanona ngkanne te naan subsidy, te LCDF. Are *in total they are total charge on the consolidated fund and* should be appropriated and approved by the Parliament. Ae ngaia anne ae kanga ti taekinna ae tain karaoakina.

Ma ko rabwa ngkai ko a manga introduced te aekaki n perspective anne bwa kanga tao e na manga kauka. Ma kanga I bon teimatoa te Tibiika ae ko karineaki bwa I taku bwa aio ngkai ae ti taetae iaon te charge iaon te consolidated fund are e na riai n appropriated iaan cap 79 ke te constitution iroun te Maneaba ni Maungatabu.

Ae ngaia te mwaiti aio ae tao e koaua iai taian okoro ni iango iaon te ware teuana ma teuana. Ma are ngkana ko bon karaoi ni ikoti aikai e na bon tie up te schedule aio. E rabwa.

Tibiika ; Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ngaia ao ngkana iai ae kan maroro iaon te rabwata ngkanne anne are 282162 are contribution to development fund n te mwaiti are $130,702,056. Te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta ;E rabwa ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti I aki uneakina aro nte kataumwane. Ma I ti kan kaotaai n te sequence ae ti kabwaati iai kataumwane aikai ni karokoa ngkai.

Bwa are iai au titiraki teuana ae I aki kan mwemwekia bwa are e a roko te Minita. I akia taia ngkana e a tia ni mwemwekaki bwa I aki bae n ongora

bwa are ngai I bon tiku n tataninga are local contribution nakon te development fund, ma I ti kan tabeka au titiraki nakon te Minita temanna. Ao I taku ngai bwa ai nnena aio ao imwina tao I a kamangaoa te waaki. Tao I a rangi ni kaokioka te titiraki ao I a rangi ni kabwara bure. Ti anne ae I kan ota. Ao e nakoim te Tibiika ngkana ko taku bwa N na titiraki ngkana I aki.

Tibiika : An kanakoa am titiraki.

Hon.England Iuta ; Akea I bon ti kan titiraki iaon are te local contribution are ana wanikiba te Air Kiribati are $3 te mirion are e tei n te ririki aio. Tera te wanikiba ao kanga iraua boona ae na ibuobuoki nakon ana karekemwane te air Kiribati.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei, ao ti a kanakoa nakon te Minita n te mwamwananga.

Hon.Alexander Teabo : E koaua n aron are e mwakoro n au kataumwane are iai are te subsidy service are i Kiritimati.

Ao ngkanne bon iai ara kataumwane are e mena iaan te CSO, ao I taku bwa e na kona ni ibuobuoki te Kauoman ni Beretitenti. Ma are ti maroroakinna n ara kataumwane tera te air service are i Kiritimati are ngaia $3 tabun ke are man $5 tabun te mirion ao ngkai ai $8 tabun te mirion.

Ngaia anne ae ko kananona kan kotera raoi are otara. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.England Iuta ; Ngkana ngaia anne ae iai te ,minotaki iai. Bwa ngai I wareware ngkanne n are te appendix 2. Ao kam bon noora are e appendix2 are iai are e KAKL fleet ae te kataumwane n 2025 $3 te mirion. Ao bon titebo te mwaiti are $130 anne ma kanoan te tietura $130 te mirion bon titebo raoi ma kanoan te tietura ae ngaia ae ti biribiri inanona ngkai ae I bae ni kakaetia aio. Ae I bae n tick aio.

Ngaia are I taku ngai bwa e aki bure ae akea bitakin bwa ana bon bae ma te ware are ti nnena n titiraki are ngaia ngai I uotia nako iai. Bwa titebo ma I aki noria inanon arei. Ao ngkana tao I bon aki kakauongo raoi tao ngkana ae e a tia ni buokia. Ao kanga I noria ikai ao iai $3 te mirion n te kataumwane ibukin tewaana te wanikiba ke uowaa. Are e bon te iaan appendix 2.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua e rabwa riki buokan te mena ma are tao e koaua e taekinna mai ikai te tae karineaki I kaeka naba ana titiraki te Tia Tei mai Makin temanna. Ae bon

aekakin are ko taekinna anne ao I kaeka n arona anne.

Bwa are iai te iango are ti na bon katauraoa te mwane ibukin aron buokan kakaeakin angan te Air Kiribati are e na kona ni waaki ma n aki rangi n rely iaon te CSO.

Ngaia kanga I bon kabwarabwara riki ao tera ae e na karaoaki iaon te bwai anne tao e na kaboaki te fleet ke tao e na karaoaki ke tao e na karaoaki ana mitiin ke tao tera.

Anne e na taninga rokon ana beba te ministry concern nakon te kabineti bwa e na karaoaki. Ao mai ikai ngkanne ao aio te mwaiti ae ti tuai n assigned nakon te specific mena. Tao e koaua ngkana tit araia bwa te subsidy nako ikekei bwa aikai taian kanganga aika a mena.

Ma are e koaua ngaia anne tao ibukina bwa are e a bon tia ni kaekaaki te mena anne, ao I a tia n anga. Ma tao e koaua ko aki mena ikai n te tai arei ngaia ko a manga bon tabekia naba. Ma anne aron kaekana. E rabwa.

Tibiika; Ngai ate Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.England Iuta ; E rabwa ae kataia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti. Bwa are bon I aki kan titiraki n aekakina anne bwa ngai n au katautau naba ao tao e mena ao buokan te kambwana. Ma are e bon koreaki n te boki aio te wanikiba tewaana. Te fleet ngaia tao tewaana ke uowaa. Ngaia are I bon titiraki ni kangai irawaa te wanikiba, ao iraua boon te wanikiba e na koro boon ate wanikiba ke e aki.

Ti anne au kan titiraki ni kan ota ao akea nanona. Ma ngkai e a tia ni kamatata te Kauoman ni Beretitenti ao tao ti na bubuti are ana bon kaetaki n aron nanona. Bwa are bon iai are te CSO e na iraua te mirion e bon kaea ikanne. Ao ai bon ara boki aio ni kataumwane ao are bon te Tua aio.

Ngaia are anne bon ti ngaia ae I kan kamatata aei. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkanne N nang kanakoa ngkanne te boota ni mwane.

Bwa te boota ni mwane ae $384,872,453 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne ti nang okira ara Biira iai aua mwakoron ara Biira anne ao ti a nakon mwakoro 2,3,4 iai akana a kan maroro iaon mwakoro 2,3,4. Ngkana akea bwa ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao ti te ware are iaan 2 are aei e ware are e kaokoro ma ara ware are ti uneakinna ibukin ake a mena iaan te statutory ao a riai n aki mena iaan te statutory. Ao tao ti anne ngkanne ara titiraki iaon te ware arei. Bwa e bon eti te ware are e tei ngkai ke e na riai riki n raka bwa ana karinaki are aki reke iaan te Tua bwa te statutory expenditure e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua e rabwa ao are kanga ngke I kaeka te titiraki anne te Tibiika. Are I bon kangai are tao bon te *it a matter of interpretation* kee. Ma are aio bon ana kabwaranako anne te Leader n te Kaitara. Ae taian kabanemwane aikai ana riai n aki menaaki bwa taian statutory. Ao ngaira n ara koaua n te legal advice ae ti anganaki anything to do with the statutory post, all related allowances ke taian raa kanga ana bon statutory.

Ao e bon koaua tao ti a bon katuka anne n aron ae n aekakira. Ma I taku bwa kanga ana point ikai te Kaitara kanga ti under state ngkai te mwaiti are e na appropriated.

Ibukin are iai are ti karini iaan te statutory ake ana bon riai n aki rin iaan te statutory iaan ana interpretation anne.

Bwa are ngaira naba ara interpretation bon taekan taian statutory bwa are e bon rekereke bon te subject naba ke te rabwata are e bon menaaki bwa te statutory.

E kanganga ae kona ti anganna ni kangai boom e statutory ao am allowances ma taian raa aki statutory. Ngaia kanga anne ara koaua ngkai kanga. Ma aio te Tibiika ae bon *it a interpretation issue* ao anne ngkanne ti bon tiku iaon ara koaua arei.

Ma tao e koaua kanga *at the end of the day* ngkana ti bon taraa are te *Consolidated Fund* e aki mena n te first. Ma are tao e koaua both in a sense of ana kaai n appropriated. Bwa are te statutory e bon appropriated iaan te Tua kee, e aki tangaira ana provision bwa e bon due bwa e a tia n appropriated.

Ti ngkanne ae bon te rabwata are man iaan ao aio ngkanne are e bon tangira te appropriated.

Ma are kanga I bon kaokia riki bwa tao e koaua bwa tao bon anne ana interpretation te Leader n te Kaitara ao ngaira ti bon tiku iaon ara interpretation ao ana riai n riki bwa te statutory expenses akekei.

Ngaia are therefore, ana katukaki mai iaan te mwaiti n aron ae oti ikai n rabwatan te Biira. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Te Tibiika ko rabwa ao I ti kan kaeta otan te Kauoman ni Beretitenti. Bwa ti aki man otau ae I taekina anne bwa bon te Tua ae schedule 1 iaan te Tua are ti oneia 2022 cap 92a aei te Tua.

Ngaia are kanga ti teimatoa n tabeaianga ngkana arona bwa ti nang kakeea aei ao ti aki aei au kaeka bwa e bon rangi ni matata. Ao ngkana ngaia ti nang tibwatibwaia te Tibiika bwa e rangi ni matata bwa tera ana statutory expenditure ae anne ti ara tabeaianga n te mwaiti ae ti nang kabwatia ngkai ae e aki roko n are ti riai n roko iai. Kanga ti anne bwa ti aki au interpretation bwa e bon matata n te Tua. Ko rabwa.

Tibiika : Iai riki ae kan maroro. Ngaia te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau ; E koaua e rabwa te Leader n te Kaitara kanga te interpretation issue ae ti mena iaona. Ma financially wise otara a bon bane ni kataumwaneaki.

Kanga akea te kanganga ae tao e na iai te out crime ae iai ae e aki raa. Ma are n aron are e kamatata te Kauoman ni Beretitenti ao bon anne moa ngkai teina ae te kabwarabwara man ara itera. Ao tao iai te kairua ao tao e a kai kaetaki nakon ae na roko. Bwa are kanga e oti man ana kabwarabwara te Leader n te Kaitara ibukina are ti a tibwaua kanga e a transparent te statutory man are ti aki kanga ti kakauamaea te statutory component te kaoti are e a teretere riki n te taibora. Ao tao e a ikoti rikaaki ni kabane ao tao e a taraia ma te Tua are imatana ke tao te kabwarabwara are imatana. Akea imatara ana kabwarabwara ma are n aron are e taekinna tao e kabwarabwara mai imwaina.

Are n aron ngkai tao ti wene raoi n aron ae ngkai. Ngkana iai manga kaetaekin te naan Tua are e na manga bon kaetaki. Ma are te kataumwane are aei te kataumwane ao usually ti taku bwa ana akea te raraoma ni booia, ke tao aia bwakabwai ke tao aia allowance taan mwakuri.

Bwa are e bane ngkai n rin iaan te kataumwane ma tao ti nneia are e uneakinna te Leader n te Kaitara ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Ko rabwa te Beretitenti I taku bwa e ota ao ngkana iai kan kaetana ao kam a manga bon kaetia imwina. Ao nang kanakoa bwa te mwakoro 2,3,4 e a tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne ti nang nakon aran Aranuka abamwakoro aran ara Biira are kanga e kimototo. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne tia nakon aran ara Biira are e abwabwaki. Aran ara Biira are e abwabwaki e na tei bwa kanoan te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao ikanne ngkanne e a kabwanina Kometenakin ara Biira ae te Biira ni Kataumwane ibukin 2025.

Ao ngkanne ti a kaoka ara Auti I a butia te Sargeant e a tabeka ara ambo aio e nang kaokia nakon nibwana are ieta taiaoka te Sargeant.

Ko rabwa te Sergeant e a oki ngkai ara Auti ao ngkanne ti nang nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka ; Kauouan wareka nte Biira.

Tibiika : Ao ti a nakon ngkanne te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu e na kanakoa ana Biira, te Kauoman ni Beretitenti.

APPROPRIATION BILL 2025 (2ND READING)

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa Hon.Speaker ao tao imwain ae I kawenea te Biira imatan te Auti aio ao bon te bwana moa ni karabwarabwa nakoia Taan Tei aika karineaki ma kain ara itera aio, n aron aia maroro iaon te Biira ni kataumwane aio ibukin 2025. I taku bwa e rangi ni kakukurei bwa E rawata naba taian mena comment aika a constructed.

Ao I taku naba bwa aio te moan naba te Tibiika ni irekereke naba ma am kairiri ae e rangi n tamaroa ae kanga e rangi ni baiti ae kanga tibwa te moantai aei. Aio kanga bon te record naba ae e bane ngkai maroroakinan te Biira n te tai ae bon rangi ni moantaai naba. Ngkekei ngkoa e kaan ae karangaina ke tao tera.

Ma e rabwa are ieta, ao tao I a reita naba bwanaau ni karabwarabwa nakoia ni kabane naake iai irekerekeia ma te kataumwane aio. Taian Line Ministries ao taan mwakuri, e moamoa riki kain au aobiti ae a rangi ni mwakuri korakora iaon aio, te Tia Koroboki ma kain ana tiim te NEPOL, aia Director. Ao ai bon raou naba n te Kabineti Minita ake a tia naba ni ibuobuoki ni buoka aron barongaan ao karaoan te kataumwane aio.

Ngaia are ieta bwaai ni kabane ao tao e koaua ao man taeka akanne ngkanne te Tibiika ao I a kukurei n tabekia bwa te Biira ibukin te kataumwane ae 2024 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao e a tia ni mwemwe te kaoti anne. Bwa te Biira ibuki nte kataumwane 2024 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ao ngkanne tia kanakoa nakon te kaoti nano. akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne ti a nako ngkanne nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka ; Te Kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika: Ao ngkanne tia nakon te Minita ibukin te Akawa Hon. Ribanataake Tiwau.

Hon.Ribanataake Tiwau ; Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao tao iaan katabeau n te bowi n te Auti n te bong aio ao I a bubuti bwa e a bwakanako 6 ao tia riai moa ni motirawa n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai e a tia ni mweme te kaoti ibukin te bwara ao I a tauraoi ni kabwara te Auti ni karokoa te aoa 10 n te Moaningabong ningabong. Ao e a bwara te Auti.

Te Tataro.

Kiraka: Taiboranakin taian bebwa mairoun Hon. Speaker. Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Public Vehicle Unit ibukin te ririki ae tokin 31 Ritembwa 2020 nakon 2022. Bebwa No. 57/24.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Kiribati National Shipping Lines ibukin te ririki are toki 31 Ritembwa 2021 nakon 2022. Bebwa No. 58/24.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd ibukin te ririki are toki 31 Ritembwa 2021 nakon 2022. Bebwa No. 59/24.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Communications Commission of Kiribati (CCK) ibukin te ririki are e toki 31 Ritembwa 2023. Bebwa No. 60/24.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Kiribati Provident fund ibukin te ririki are e toki 31 Ritembwa 2023. Bebwa No. 61/24.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Atinimarawa Company Ltd ibukin te ririki are e toki 31 Ritembwa 2023. Bebwa No. 62/24.

KOMETENAKIN TE BIIRA AE TE BIIRA NI MANGA KATAUMWANE NO.1 2024

Kometenakin te Biira ae te Supplementary Appropriation (No. 1), 2024.

Tibiika: Ko rabwa te Kiraka. Ao ngkanne imwain ae ti nang nakon ara Komete ao I a butia te Tarzan bwa e karuoa ara Ambo aio nakon nibwana are te Nibwa ni Komete. I a butiko te Tatin.

Ao e a Komete ngkai ara Auti. Ara Biira ane ti na Kometenna bon te Supplementary Appropriation Bill 2024.

Ao ti a nakon ana tietura. Te mwane ane 0704 - MCIA operational cost n te mwaiti ae $686,650.00.

I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana a kan titiraki iaon aio. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne Ko rabwa te Tibiika, tao imwain ae I kanakoa au titiraki ao ai bon reitan te bwana ni kamauri n te ingabong aei. Ti na bane moa ni mauri!

Ao N na ti bubuti ngkana e kona n ibuobuoki te Minitita ni kabwarabwara bwa iraman kain te mwananga nakon te Runga iaon te katei are e boo i Hawaii taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika ao I kona n ti butia te Tia tei bwa N na ti karekea raoi te mwaiti irouia au koraki. Ko rabwa.

Tibiika : Ko na ibuobuoki te Minitita n te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau Tibiika ao e aitau naba te Leader n te Kaitara n tabekan ana mena iaon te nako ni kaota katein Kiribati n te mwaie iaon Hawaii.

Ao e aoria bwa tariu arei tao a bon ataia kain te Kaitara are e boou ngkai te Minitita n te MCIA ngaia are tao e ti nako n anaa te ribooti teutana ao e waekoa n roko.

E bon tauraoi te ribooti ni kabane bwa are e bon tabwanin raoi aron te mwananga, e aonga n ae reke naba teutana tarakina ngkanne bwa iai ngkanne are bon mwanangau naba ngkanne n join te mwananga anne boni ngai ma kainnabau, au EA ao au Moan tia koroboki are Natario Kiati iaon ngkanne kabwarabwaran mwanangara arei bwa e aonga naba n teretere ngkanne bwa are ti aki kabongana te fund anne ni mwanangara bwa bon ti kabongana man ara Ministry e aonga n ae e a teretere naba aia uneaki iaon kabonganana.

Man otau naba, moan te korakora nikiran te mwane anne. Iai te fund are e katauaki ao moan te korakora nikirana, tao e nakon e kaan $300.00 te nikira man te kataumwane anne.

Ngaia are te nako Hawaii e na aki taraki bwa te kabanemwane bwa are e taraki naba bwa kaotan katein Kiribati. Ma a kukurei naba are e na bon tabekia naba bwa e rawata te nikira ni mwane anne.

Ao e na oti naba ao iai angina ngkanne are bon ataein Kiritimati akana taan mwaie. Taan kaota raoi matan Kiribati i Hawaii bon angina ataein te primary ao I taku bwa ane a JSS ane tao e kani 10 ke iraman. Ma are te figure raoi ane e na anga raoi tariu aio ngkana e tauraoi raoi. Ngaia are ti kabwara bure iaona ao e na aki raraoma bwa e tauraoi raoi te ribooti ma e aonga n ae e ota raoi.

Kain Kiritimati ngkanne bon angina taan mwaie ao angina naba taan katangtang mai Kiritimati naba are te string band. Ti kaota katein Arorae, Tamana ake taan kabongana anne ao a rinnakoa naba.

Ngaia are nanona mai Kiritimati ngkanne bon ataeinnaine ae ataein te reirei ao n irianaki ngkanne ma ara officials tabeman ake a cater.

Taniman au officials ngai aika a iria ataei aikai are aikanne a bon funded ao ngai ngkanne ma au Tia

Koroboki are ti bon okoro ngkanne iaon anne.

Ma I taku bwa ngkana e tauraoi tariu man te MCIA, I a taraia raoi anne ngkanne ma anne ngkanne kanoan te mwananga teuana are iai ngkanne au tia raa, ti bon rep ae boni kaan Hawaii ma Kiritimati ao bon akea tarana bwa e na aki mwananga te Aono n Raina ni kakioa te runga ni mwaie anne.

E aki riai ni wawaeaki ao e aki riai n taraki buaka bwa e aera ngkai e na aki mwananga te Nati ni Kiritimati n nako n ira te bwai aei ngkai e boni kaan ma Hawaii.

Ao ngkai e a bon tia naba ni kabwatia te Kabineti, e aki riai ni wawaeaki bwa bon te babaire ae e tamaroa raoi.

A bon mwamwananga naba kain ikai, e aera e na aki mwananga te Aono n Raina ni kaota katein Kiribati ngkai e a bon rangi n kaan riki Hawaii.

Au reke bwa e raoiroi. Ma iaoni kawaina ngkai ngkana e roko tariu aio. Ko a roko, ao I taku bwa e a bon noraki raoi mwaitia taan mwananga. Ko rabwa ao ke a tataninga ke a kaingainga nanoia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am kamatata ni mwaitia kain te mwananga nakon te Runga ni mwaie.

Ao ngkanne te Leader n te Kaitara. Iai riki am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, N na point of order ngkoa ibukin are e a bon aki relevant kanoan ana marooro te Minitita kanga I taku aei ko kakatokira man ara itera ngkana ti a reianau. Ao tao ngkai e a manga tei bwa ti a kona naba n reianau.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara, are ngai ngkai ae I toka n te Taibora ao I taku bwa I bon ata te bwai ae N na karaoia. Ngkana ko taku bwa ko na waea te Taibora, I aki kukurei n anne.

Ma ngkana I angan te Minitita arei, ibukina bwa ngaia kain te mwananga ao e kabwarabwara aron te mwananga.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki naba iroumi bwa kam na ongora aron ana kabwarabwara te Minitita. Anne bukina ae I angan iai te Minitita arei.

I bon ata naba au tai are N na bon riai ni katokia iai ngke arona bwa e a rangi n ananau riki ma I anganna riki ana tai teutana.

Ngaia are te Minitita, te Kauoman ni Beretitenti ko na ibuobuoki iaon ana titiraki te Leader n te Kaitara are mai imwaina. Ngaia N na anganiko te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae karineaki. Ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane n tamaroan te ingabong aei. Kam na bane ni mauri!

E koaua tao N na ti ibuobuoki iaon kaekan ana titiraki te Tia tei ae te Leader n te Kaitara are iraman ake a ira te mwananga arei. Bon mwaitina ni kabane 49. Aio n ikotaki ma te Minitita n te MCIA ma ana officials.

Ao are n ikotaki naba ma te Linnix. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I a bubuti bwa a kakatauraoia riki kain te Tautaeka iaon rongorongon aia kataumwane. Ao N na ti bubuti, tera kanoan ane te $4,000 ane kanoan te local training ane iaon te catering ngkana e kona n ibuobuoki naba te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ko na ibuobuoki n anne. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua bwa tao ane a bon ibuobuoki ma ane e bon mena iaon te boki ane bon bwarabwara bwa te local training te catering.

Tera riki ae ko tangiria ke tao tera bwa are bon te catering. 30 te catering ke tera aekakin te catering ao te Chinese ke tera. Anne ae ko nanonna. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika kanga e a tei ni kakao nako te Kauoman, ma aei ae e na riai n tauraoi iai ao riki tao ake a bon ira te mwananga.

Aei te titiraki bwa are te kabanemwane ao tera kanoana. Ti ataia bwa ibukin te catering. Ma te catering tera kanaia bwa aei te local training. Nanona kanaia i Kiritimati, kanaia iaa ngkana te catering. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te MCIA.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Leader n te Kaitara n ana titiraki. Ao tao I kabwara bure teutana bwa I bae ni kakaea te briefing iaon mwaitia te koraki ake a mwananga.

Ma tao N na ibuobuoki teutana iaon te mwaiti. Te mwaiti are e supplemented n te tai aio te Tibiika, e aki bane bwa ae e warranted te mwaiti ae $688,650 ao e ti kabonganaki man te mwaiti anne $344,403.22.

Are nanona bwa i ai te nikira bwa e aki bane te mwaiti ni mwane are e kabonganaki ibukin te mwananga aio.

Ma tao tera raoi ana titiraki te Leader n te Kaitara, I kona ni manga ongora raoi bwa N na manga kaeka taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Kanakoa riki am titiraki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, are tao arei e aki reke kaekana ma tao ti kantaningaia riki ake a bon ira te mwananga bwa a na ata rongorongon aikai bwa are kain te mwananga.

E mwaneweia ngkai te Minitita ae nanona bwa e na iai te bitaki nakon ana ware te Tautaeka aei. Nanona ae e boni kainanoaki raoi ngkai n aron ae e a tia ni kakoauaki, e aki koro te mwaiti aei. Nanona ti $300,000 tabun. Anne e na iai te bitaki nakon te ware ke e bon tiku n arona aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng are e aki bitaki bwa are e a bon tia n issue te warrant iaona. E bane ke e aki, anne ngkanne bon te titiraki teuana.

Ma ngkana e aki bane, ma ngkana e mena iaan te punish area e bon lapsed. Nanona ma te mwaiti are e a tia ni warranted ae ngaia te mwaiti anne ae $686,650.00.

Tao N na ti mena riki iaon te catering arei bwa e aonga ni buoka kaekan ana titiraki te Leader n te Kaitara ae karineaki.

Aio kanga bon ibukin te catering imwain te mwananga. Kanga aron aia briefings ma aia raa, ma are inanon aia tai ni bobotaki ao e na bon bae n tangira tao te amwarake ao tao tera riki.

Ma tao e koaua bwa te taeka ae training, tao ngaia anne ae e na kuri ni kaminoa te wareware.

Tibiika: Ngaia ao ngkai taran ae kanga ai akea riki ae kan taetae. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. I kamauriko moa ma Taan tei ni kabane n te ingabong ae e nang tamaroa aio. Kam na bane ni mauri! Ai rabwa ra ngkami.

Ti a uaia n iraorao n te Auti aio bwa are ngaira ni kabane kain te tiim bwa ti mena n te itera aio ao arei.

Ma N na kanakoa au titiraki te Tibiika ae moan te karineaki. Eng, iaan ane te external travel airfare are te mwaiti are $303,850. E kona ni kabwarabwaraki bwa antai ae a toka n te mwane aei te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Te Minitita n te MCIA.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua te Tia tei mai Tabiteuea Meang n ana titiraki. Ao e koaua iaon te mwaiti are $303,850. E boni bane ibukin aia DSA officer ma kain te kurubu n tikuia i Biti ibukin biriakinan aia US Visa ibukin te mwananga nako Hawaii. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa kanga ai bon akea ae e kani marooro riki iaon anne.

Ma N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te rabwata ane 0704-MCIA operational cost n te mwaiti ae $688,650. Ao aio e na tei bwa kanoan te tietura. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a nano, e a tei bwa kanoan te tietura n te Biira.

Ngkanne ane te rabwata ni mwane ane imwina ane 25 – Subsidies Grant and Other Commitment $5158,517.00. Akana a kani marooro iaon anne, I a kauka te marooro nakoimi ni kan titiraki Taan tei. Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan titiraki iaon ane te CSO. Ane te mwaiti akana a tei iaan te Koil ane $1.8te mirion ao te Air Kiribati $259,192.00.

I ti kan titiraki bwa aei ngkai ai tein ana CSO ana kambwana te Tautaeka aikai ni katoa tai ae ngaia ane kanoan te CSO ane te $10 ni mirion ae e na katoa ririki n teina anne, ngkana e kona ni kabwarabwara taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te Mwamwananga, Hon. Alexander Teabo.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua te titiraki iaon te CSO te Tia babaire n are iterana are te Air Kiribati te Tia babaire. Eng, anne ti teimatoa ni kainanoia te Tia babaire ao aio are kanga ti kainanoia ibukin te kiba are i Kiritimati are n te Itera Mainiku.

Are iai te wanikiba are ti ritinna ae te aekaki ae $32,000 ni katoa namwakaina n aron te boraraoi.

Iai te hour rate ngkana e kiba te wanikiba aio are $295.00 n teuana te kiba.

Ao te kauoua ngkanne, uoua wanikiba ae ti ritini te Tia babaire, ae te kauoua ngkanne bon iaon Tarawa te AKR. Are i Kiritimati AKN ao ikai ngkanne AKR $33,000 ni katoa namwakaina ao te hourly rate naba ae $295 ni katoa aoa ngkana e kiba te wanikiba aio.

Ao ti karekei aikai te Tia babaire ibukina bwa ti katoamaua are ti bon ataia bwa te I-Kiribati e rangi n kainanoa aio, ara botannaomata te naan emergency cases a riai n attended iroun te Air Kiribati ikai ni maintain aei.

Ana subsidy te Tautaeka ngkai e tuai kona ni privatize bwaai aikai. N te mwakete e aki kona moa n enter aio.

Te subsidy e na karaoia te Tautaeka bwa e na kibara te itera aio te Air Service are ngaia e mena iaan te Air Kiribati. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Minitita ao I karabwa te Minitita n au titiraki ae tao $64,000 tabun ni katoa namwakaina. Aei ngkanne are e na rin ni katoa namwakaina iaan te CSO bwa aei ae e nang teimatoa ni kakabwakaki iaan te CSO n tibwangan te Tautaeka nakon te Air Kiribati. Iaan te kataumwane anne, are n te aro are e na aki manga oki n rimwi ana riiti te Air Kiribati ngkana e kona naba n ibuobuoki taiaoika ae e nang teimatoa aei ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua I taku bwa ngai I a tibwa roko n te tabo ni mwakuri aei ao iai te bae e a tia ni karaoaki irouia ake a tia ni mena imwaiu.

Iai te kantaninga bwa ti na kataia ni uarokoa riki te kibakiba ni kataia n iangoia bwa e na kona ni kakerikaka aron kabonganan te CSO te Tia babaire.

Ngkana arona bwa ti na karaoa naba aei te Tia babaire, ao nanona ti nang tara n ae e nang manga rotaki te botannaomata te Tia babaire.

Ma iai ana waaki te Air Kiribati are ti kataia ni mwakuria ngkai te Tia babaire ma ara koraki. Ao au kantaninga bwa tao inanon te tai, inanon taina ae tao e riai ao e na kerikaki te aekaki aei. Anne ti na kataia ni karaoia.

Ara kantaninga bwa tao inanon taina ae tao e riai ao e na kerikaki te aekaki anne.

Anne ti na kataia ni karaoia. Ara kantaninga bwa ti na keiakina n taraia bwa tera raoi are e na karaoia te kambwana aio, are e na kona n sustainable aron ana waaki. Anne ae te way forward te Tia babaire ae ti bane n iangoia ngkai te Tia babaire.

Ngaia are ke anganira te tai te Tia babaire bwa ti aonga ni karaoa aio te Tia babaire are e kakawaki are ti taekinna ae e na teimatoa aio.

Ara kouru bwa ti na kataia ni kakekerikakia te Tia babaire. Ngaia are e tangiraki te tai ae ti na karaoia te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Leader n te Kaitara riki e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te

Minititа n ana kabwarabwara ao e rangi n mataata ao I taku bwa are aei taekan te riiti ao tao te kantaninga bwa ngkana a bon reke raoi bon oin ana wanikiba Air Kiribati ao tao e nang akea te kabanemwane aei.

Ao I kan bubuti are iaon ngkanne te Koil, bwa are aei naba e anganaki te Koil ibukin naba boon te bwaa.

Te titiraki are I titiraki bwa aei te mwaiti ngkai ae e na kantaningaki bwa e na anganganaki te Koil iaan te CSO ni katoa tai taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа n te MISE, Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I kanakoa au marooro. E kakawaki ngkai te bong ae boou. I a kamauriko te Tibiika ma te Beretitenti, te Kauoman ao Minititа. Te Leader n te Kaitara, Taan tei ao kain am Taibora te Tibiika ao kain Kiribati ake a ongora. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri!

Ao e koaua ti na ibuobuoki naba iaon aei. Ao e koaua n ara babaire ngkai n te Koil ao ti taraia bwa ti nang moanna ni kekerikaki ke tao ti nang riai ni katoka te CSO nakon te ririki ae e boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Leader n te Kaitara riki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Kabwara au bure te Tibiika bwa e aki raoi ae te mwaiti ae $1.8te mirion. Nanona akea te CSO. Anne ana kaeka te Minititа, e ti otau. E nang akea te CSO nakon te Koil nakon te ririki ae na roko n aron ae a na buoka te Tautaeka n tautauan boon ana bwaa nakon te botannaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Anne kanga ara tamnei ma kain te Koil. Ngkana arona bwa iai ana ibuobuoki ae e na kona n karaoia te Tautaeka ma e aki roko ni buburana n te ririki aio ao riki aika nako. Te kantaninga bwa e nang uarereke ke tao e nang bon akea nakon te ririki ae boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa bwa e koaua bwa ane $1.8te mirion anne. E bon reke aio ibukin tao kam uringa ngkoa te Koil are ngke e raka boon te bwaa n te aonnaba ao ngaia ngkanne a tangiria bwa a na ira irakea naba aia bwaa. Ma are n aron ae kam ataia, te Tautaeka aio e kataia naba n taobara te rikirake anne ao ngaia are ti angania buokaia are ti na subsidize te bwaa bwa e na bon tiku n te boo are e boraoi.

Are nanona bwa kanga bon tiaki te bae e na teimatoa n aron ae e a tia

ni kabwarabwara te Minititia. Tiaki te bae e na teimatoa te aekaki ni buoka aio, bwa are ngkai ti nang bon kaokia nakon te Koil bwa e nang bon kabongana te market rate ke tao are n te boo are n te mwakete bwa e nang kabongana. Are nanona ngkanne e nang kerikaki ngkanne te mwane ni buoka ae n aron ae ti anganganna ngkai ae noraki ane $1.8te mirion. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Leader n te Kaitara riki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Kabanean are iaon te CSO are eti iaon are kauarerekean boon te bwaa bwa e kaboa mwina te Tautaeka. Nanona ngkanne n te ririki ae na roko e nang roko ni boona te bwaa man te aonnaba ma e nang kabwaka te botannaomata. E eti otau anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e eti otan te Tia tei anne. Ma n aron ae tao imwain ae e waaki anne, ao bon iai moa te naan marooro aika a na karaoaki ma te botannaomata.

Anne ngkai kanga te kataratara ma e koaua, te implementation anne bon te bwai teuana imwin te consultation. Ane ti mwiokoa te Ministry of Tourism ma te Commerce bwa a na karaoa te Consultation ao imwina ngkanne a tibwa kona ngkanne ni implemented nakon are kanga ti kantaningaia bwa ti nang waaki nakon te market price.

Aio e subject nakon te Consultation. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia ao ngkai taran ae ai bon akea riki ae e kani marooro, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te rabwata ni mwane ane 25 – Subsidies grant and Other Commitments n te mwaiti ae $5,158,517.00. A na tei bwa kanoan te tietura. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia. E a tei bwa kanoan te tietura.

Te bota ni mwane ane $5,847,167.00 e na tei bwa kanoan te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. E nakoia ake a nano iai. E a tei ngkanne te ikota ni kabanemwane ane $5,847,167.00 bwa kanoan te tietura.

Ngkanne N nang nako nakon rabwatan te Biira.

Ane iai kibuna akana 2 ao 3. Ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu aikai.

Ao ngkai bon akea. Kibuna 2 ao 3 iaon rabwatan te Biira e na tei bwa kanoan te Biira. Ake a

butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki.

Ao e nakoia ake a nano iai.

Ti nang nakon ngkanne aran ara Biira, arana are e kimototo e na tei bwa kanoan te Biira. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E a tei ngkanne arana ane e uarereke anne bwa kanoan te Biira.

Ti na nako ngkanne nakon arana ae e abwabwaki bwa e na tei naba bwa kanoan te Biira aio. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao ikanne ngkanne are e a kabobonga Kometenakin Aono n Raina kataumwane ibukin 2024.

Ao N na butia ngkanne te Taatin bwa e nang kaoka ara Ambo aio nakon nibwana are mai ieta are mai ieta.

Ao ngkai e a oki ara Auti, ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

SUPPLEMENTARY APPROPRIATION BILL (No. 1) 2024.

(Kauoua ni wareware)

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika. Ao I a kukurei ma te bwana ni karinerine n tabeka te Biira aio imatan te Auti bwa te Biira ibukin te Manga Kataumwane (No. 1) 2024 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa.

Tibiika: E a tia ni mwemwe te kaoti bwa te Biira ibukin te Kataumwane ibukin 2024 e na warekaki nakon te Auti aio ao ni kariaiakaki. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a nano iai.

E a kabobonga raoi ngkanne warekan te kataumwane n te ingabong aio.

Ti nang nako ngkanne nakon ara bwai are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao ngkanne Taan tei aika kam karineaki, ti a nako ngkanne n nora ami titiraki n te ingabong aio.

Ao te moan titiraki ane e toka iaon te Ota bebwa ane nambwana 70, e na bon tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN BWAAI N TAKAKARO I TARAWA IETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Imwain ae I

tabeka au titiraki, ao te bwana ni kamauri nakoim ma te Beretitenti, te Kauoman. Minitita ao Taan tei ao ake a reke ongoraia n tamaroan te bong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki. *Te takakaro nakoia te roronrikirake bon teuana kateimatoan te marurung ao karikirakean naba te maeuraoi, te bobonnano ao te ongotaeka nakoia ara roronrikirake. Bwaai n takakaro a bon rangi ni kainanoaki irouia ara roronrikirake ngkai e rangi n karako bwaai n takakaro man te MWYSSA ae e kona n tibwatibwai nakoia Kauntira.*

E na tauraoi ngkai te Tautaeka ni kakarekei bwaai n takakaro ao n tibwatibwai nakoia ara Kauntira bwa e aoria ni kaungaki ao ni karikirakeaki tangiran te takakaro irouia ara botannaomata ao riki bon ara roronrikirake? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukia Aine, Roronrikirake ao Takakaro ao Kamwengaraoia aomata ae Hon. Ruth Cross Kwansing. Te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia babaire, ao imwain ae N na waaki ao N na reta naba te bwana ni kamauri bon nakoira ni Kainibaire. Ni moa mai iroum te Tibiika, ara Beretitenti ae karineaki, ara Kauoman ni Beretitenti. Minitita, Taan tei, te Leader n te Kaitara ao bon taan ongora ni kabane. Bwanan te a koi ao te tangira ao kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine temanna mai Tarawa Ieta bwa n te tai aio ao bon akea moa bwaai n takakaro inanon bain ara Botaki ni mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei ae karineaki moan buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minitita n te takakaro are e a kaota kukureina n te ingabong aio n ana kaeka are tao akea moa bwaai n takakaro inanon bain te Tautaeka.

E raoiroi bwa are kanga e boni kangai; akea moa n te tai aio. Ni buokan te titiraki, e na kona n iai bwaai n takakaro inanon taai aika a na roko ke e na bon teimatoa n akea ae kona kukurei iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki n te tai aio, ao e rabwa bwa e a bon reke naba bwa ara tai ni kamatata naba ao ni kaongoi ngkami naba bwa kanga tera ara waaki are ti mwakuria inanon ara Ministry aio te MWYSSA.

Ao e rabwa bwa kanga inanon ririki aika nako 2016, 2017 ao bon iai buoka ngkoa aika a tia n reke nakon te Ministry ae kanga buokan te supply ibukin te bwai n takakaro.

Ao ngkanne te naan bwai n takakaro akekei a bon teimatoa n tibwatibwaki n uaa a bon bane, ao te buoka anne e bon te mwaiti ni mwane ae $100,000 tabun man te tai arei.

Ao ngkanne e koaua bwa e bon teimatoa n noraki kainanoan bwai ni takakaro, ma e waaki ni mwakuriaki bebwan karikirake aikai n ara Botaki ni mwakuri.

Ao aio ngkanne e tabekaki bwa te project document ae e boboto iaon te Sport Equipment Revolving funds.

Ao e rabwa bwa kanga ti a manga bon reitanako ana mwakuri ara Minititа ngkoa ae ngkai e a manga mwaing bwa e a riki bwa te Minititа n te MOJ.

Ma e rabwa bwa iai aia kakamwakuri ni bon te ririki naba aio n Aokati 2024 kanga n rimwin te buoka ae e a tia ni kanakoaki nakon te Chinese Ambassy. Ao ngkana ti kataia ni mwakuria bwa e na manga kaokaki te buoka anne ae e na reke iai te sport equipment.

Ao ngkanne iai te kantaninga ngkana arona bwa e koro bukin te request aio ao e na manga bon reke te sporting equipment ae e kainanoaki bwa boutokan aia mwakuri ara roronrikirake.

E koaua bwa e boni mwaiti riki kanoan te kakamwakuri aio ma e na bwakara teutana buokan te titiraki anne, ao ngkana arona bwa ko kainanoi riki te naan information ao details ao I tauraoi naba n share kanoan te details aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki am kauoua n tai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minititа n ana kaeka riki n te kauoua n tai. Ao ti tebo ma e kaotia ae tao iai te buoka ane e a tia n reke n taai aika nako ma tao e a tia ni kabonganaki ao e a bane ma tao ane e a reke iroun Tiaina.

E koaua ae ti kakoaua ao ti tatara ana kataumwane te MWYSSA man ririki aika 4 ao kanga bon angin te mwane are e reke are bon ti man te Runga.

E boo te Runga ao e ewa mwanen te Sport. E Tia tei oki te runga ao ai bon akea naba. Ao anne bukina ngkanne ae e aki kona n sustainable te takakaro.

Ao are ko bon ataia am roronrikirake bwa are a bon mena naba inanon baim ao ngkana ko karaoa am survey ao I taku bwa e a bon rangi n korakora tera.

Tibiika: Te Tia tei kanakoa buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ngaia N na buokia te Tibiika. Eng buokan te titiraki e kangai. Ao tao n ningai ae kanga e na koro nanon ami karikirake ngkana iai ami karikirake are kam na iangoa reken bwaai n takakaro bwa a kawa ara roronrikirake bwa a rangi n taningaroti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ibukin buokan am titiraki ao e rabwa bwa N na manga bon share riki tabeua te naan details aika a kona ni buoka am understanding iaon ana priorities ao ana kekeiaki ara Ministry ae kanga ti na bon tabenna inanon wiiki ao namwakaina ake imwaira.

Ao e koaua bwa man te buoka aio ao ti kantaningaia bwa e na manga oki te support are e irekereke ma te naan bwai n takakaro.

Ao te bwai n takakaro aikai, a na bon teimatoa n focus iaon te nete ao te butiboro n aron are e a tia ni karaoia mai imwaina.

Ao man te tai aio ao ti kataia naba n anga ara taeka ni kaunga nano nakoia te naan roronrikirake bwa iai te Botaki n roronrikirake n aia abamwakoro ae e kinaki iaan te Kauntira ae rabwataia e kinaki bwa te Island Youth Association are a bane n rin Botaki n Roronrikirake mani kaawa nako.

Ao iai ana bwai n takakaro aobitin te roronrikirake ae e na reke tibwaia nakon abamwakoro iaan taian rabwata ae IYA. Bwa teuana ana anga ni kamarurungi botaki akanne ao man engage te roronrikirake mani karaoaki waaki riki tabeua aika a na aki raoiroi ao mani kaunga nanoia nakon te kamarurung.

Ma te bwai ae e kakawaki bwa a na make sure bwa a teimatoa te naan rabwata aikanne.

Ngaia n te tai, tao bon te moan teretere ti a kaungaia te naan rabwata aikanne bwa a na manga moan kamarurungia bwa aonga n tauraoi ibukin tibwaia nakon te ririki ae imwaira ae ti kantaningaia bwa e nang waaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Akea buokana ai bon ti butimwaean ana iango te Minitita ni boutoka te takakaro. Ao ti a butiko bwa ane ko a manga bon privatize riki bwa ara budget ma ara development budget kanga e aki oti ae e privatize taekan te takakaro iaon Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei tao e a bon rau nanon te Tia tei. Iai kaekana iroum te Minitita. Akea.

Ao ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina iaon te Ota bebwa ae nambwana 79, ao e na tabekaki aio iroun temanna naba te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta man te itera arei; Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. Te Tia tei.

(Buutaki Titiraki 79)

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Hon. Speaker ae ko karineaki.

Ao ai boni bwanau ni kamauri ma raou n I-Tarawa Ieta inanon te ingabong aio. Bwanau ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai bon Taan tei. Te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ake a reke ongorara inanon te ingabong aio. Bwanan te maeu ao te marurung, ti a kamaurira. Kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko karineaki, I rangi n kariaria au titiraki aio ni wiiki aika nako.

Ao inanon te wiiki ae nako ao e a manga reke taonakina nakon te wiiki aio. Ao inanon wiiki ke boong aika nako ao I nang karabwarabwa ao I kakaitau bwa e reke au tai ma te Minitita are tabena are kanga e na kaeka man te itera ae te Communication.

Ao I a rangi n kukurei n taekinna nakoia raou n I-Tarawa Ieta bwa I a taona au titiraki aio ae kanga e irekereke ma karaoakin te rawa i Kainaba ao i Nabeina ao ai bon raawa ake a kainanoaki karaoakia ni ikotaki ma Ambo ao Abarao bwa I a tia n reitaki ma te Minitita ao bon ana Tia Koroboki ao ana taani mwakuri ao a kukurei ngkanne n rinanon au titiraki aio n te tai ae waekoa.

I anga au kakaitau ao au karabwarabwa nakon te Minitita ma ana taani mwakuri ao tao I a bubuti moa taonakin au titiraki aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ti a nakon ara titiraki ngkanne are imwina iaon ara Ota bebwa. Te titiraki are nambwana 89, ae e na tabekaki mairoun temanna te Tia tei ae karineaki mai Abemama ae te Leader n te Kaitara naba Hon. Tessie Eria Lamborne. Te Leader n te Kaitara.

KAOKAN AIA MWAKURI KAIMOA IAON KAIBUKEN TINANIKU

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki. *E kona te Tautaeka n taiaoka ni kaongoa te Maneaba aei bwa nakon n ningai ae e na oki iai aia mwakuri ara Kaimoa iaon kaibuke?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e na kaekaki ngkanne am titiraki aio iroun te Minitita ibukin Kamwakuri, ae Hon. Auria Kitina. Te Minitita

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae N na kanakoa au kaeka nakon ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki karineaki. Ao I a reitaki ma raou n Tia tei are temanna ao ti a tabeka moa bwanaia kain ara abamwakoro ae Makin. Bwanaia Unimwane, Unaine kain Makin ni kabane ma Kawana ae Kiebu ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane, ara Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane ao taan ongora inanon te ingabong aei. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne kaekana te Tibiika. *Te Tibiika, I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki ao te Auti aei bwa a tia ara Kaimoa n okiri aia mwakuri iaon kaibuken tinaniku ma te kambwana ae e boou.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita iai buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki, te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n ana kaeka ae e rangi n kakukurei ae nanona e a tuangira bwa a tia n okira aia mwakuri ara kaimoa ake 1,000 tabun mwaitia ake a kainano n tataninga mwin aia mwakuri.

E kona ni kabwarabwara te Minitita bwa tera kanoan te kamwakuri aei ibukia ara kaimoa ane e mwaneweia n te kambwana ae e boou.

Iraman ae a tia n nako ao tao irabubua riki akana a na manga nako imwina, ngkana e kona n ibuobuoki taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Leader n te Kaitara ni buokan am titiraki.

I kukurei ni kaongoa te Leader n te Kaitara bwa mwaitia ara kaimoa aika a reke aia mwakuri ngkai, bon 110 mani kambwana aika te APNL, KIWIRAIL, Industrial Bulk Carrier, ao te Australian Fishing Enterprise.

Iai mwaitia ara Kaimoa aika a mwakuri ni kambwana aikai ao botaia 110. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minitita ao aikai te naan mwakuri are tao a boou ke tao are bon nikiraia ake kain Nu Tiran are bon mai imwaina.

Ao te titiraki bwa bwa are e nang tiraua ara kaimoa ae a tataninga. Kanga e na raun ke tera te babaire iaon te kammwakuri aikai are a na raun n aekakin are aia mwakuri kaimoa iaon ana kaibuke ngkoa Tiaman ke bon ti aikai ae a nako ao

a manga kakaeaki ngkanne nneia ake imwina.

Ao tera babaire ibukia ara koraki ake a boou. A anaki naba ake a boou ke ti ake a boni maan ni mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Tia tei ni buokan am titiraki.

Eng, ibukia ara kaimoa ake a boou are a bon tuai moa kona n tokara te kaibuke bwa are akea aia *sea time*.

Ma I kukurei n taekinna n te tai aio bwa iai te kambwana are ti a tia ni waaki ma ngaia ai tibwa n namwakaina aika nako are te Lu's Marine.

Ao ngkai ara koraki ake a tibwa *passing out* man Teraka, ao tao n ikotaki naba ma nake a tia ni *passing out* mai imwaina Kooti aika nako. Ti nang bane ni katokaia ngkanne ni katokaia n te kaibuke aio bwa e a kona n reke aia sea time ao a kona naba ngkanne n tauraoi ni butimwaeaki ni kaibuke mai tinaniku. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Leader n te Kaitara riki buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao I taku bwa e kakoaua te Minitita ae a tiraua naba ara ataeinimwane aikana a tataninga ao tao a bon aki kona n toka iaon kaibuke akana a mwanewei n te mwakuri i tinaniku.

E kona ni kabwarabwara te Minitita bwa tera tein te kamwakuri aikai. Tera kanoana, iraua tao kaniwangaia ara kaimoa. Tera ae e reke irouia ni kabotauaki ma are kanga a rereke irouia n aia mwakuri n taai aika nako.

Bwa e kakawaki bwa a tamaroa riki ngkai ke a nakobuaka riki ngkana e kona ni kabwarabwara anne te Minitita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Leader n te Kaitara ni buokan am titiraki.

Ao tao N na kabwara bure moa nakon te Leader n te Kaitara bwa I tuai n ata moa te rate n te tai aio bwa are iai kambwana aika kakaokoro aia contract ma tao ngkana e kan ata raoi bwa iraua booi ara kaimoa aikai bwa are kambwana aika kakaokoro.

I kona ngkanne ni manga reitaki ma au koraki ibukin aia package nakai bwa iraua n kambwana aikai.

Ao ibukin naba ana rongorongo te Leader n te Kaitara, ao ngaia bon iai ara babaronga nakon te ririki ae

boou are aongkoa ti na kamaeua aron ara reitaki ma te SPMS.

Ti ataia bwa a mwaiti ara kaimoa ngkai aika a teimatoa n tuai reke aia mwakuri.

Aongkoa nakon te ririki ae boou ao ti na manga kataia ni kaboua aron are reitaki ma te SPMS bwa e aonga ni kona ni buokaki ara kaimoa aika a tiku ni mwaiti aia koraki ngkai n tataninga iaon Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti na nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina, te titiraki ae nambwana 90 ae na bon tabekaki naba mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Abemama; Hon. Tessie Eria Lamborne ao te Leader n te Kaitara. Te Tia tei.

TE KAMMWAKURI AO KAMAEKA IAAN TE PACIFIC ENGAGEMENT VISA AOTITERIA

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki. *Ao I kan titirakina te Tautaeka bwa bukin tera ngkai e aki iri Kiribati ibuakon te moan katabwena n ana waaki ni Kamwakuri ao ni Kamaeka Aotiteria ae te Pacific Engagement Visa.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E na kaekaki ngkanne te titiraki aio iroun H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Hon. Speaker, Kiribati e aki ira te moan teretere n te Pacific Engagement Visa ibukin te kamaeka i Aotiteria iaan noran riaina bwa e na karaoaki raoi te reitaki ma te botannaomata iaon te waaki aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti am moan titiraki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti, kanga bukin ae ti aki iri bwa ibukin ae e kainanoa moa te marooro te Tautaeka ma te botannaomata.

Ao teuana kanoan tao te waaki aei te Tibiika n aekakin te PAC are i Nu Tiran ma aei riki e rangi n tamaroa.

E nang tamaroa bwa ara koraki ake a na nako iai, e na kona n reke irouia te ibuobuoki ibukin te Kuakua, te reirei ibukia ataei.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara kanakoa buokan am titiraki taiaoka ngkanne ko a manga bon kabwarabwara, I a butiko kanakoa buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Te Tibiika e rangi n kakawaki bwa a na context aei au titiraki ae ngaia ae iaon te boraraoi aei ae ngaia ae e kainanoia te Tautaeka, ao ngkana I aki taekinna ao e na aki rangi n mataata raoi kanoan au titiraki.

Ma N na bubutiko bwa ti kanoan te Pacific Engagement Visa ti noria bwa e rangi n tamaroa ibukia kain Kiribati bwa e rawata te ibuobuoki ae kona n reke irouia ae e aki reke irouia nake a nako Nu Tiran.

Ao I kan titirakina te Tautaeka ke te Beretitenti ae karineaki, bwa tera kanoan te boraraoi aei ae tabeaianga iai ae ngaia ae e tangiria moa bwa e na marooro iai ma te botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, are kanga te tai naba are e kanakoa iai ana program Aotiteria e rangi n uarereke te tai. Ngaia ae ti tangira riki te tai ae e na bon abwabwaki bwa are ti tangiria bwa a na nako ara botannaomata ni maeka ikekei ao a na maeka raoi n aron ae ti a tia n ataia bwa a rangi ni mwaiti aia kanganga ngkai ara botannaomata ake i Aotiteria. Ao tiaki ti Aotiteria ma Nu Tiran.

Ngaia are iai te reirei mai Nu Tiran, ti tangiria bwa e na aki manga reke nakoia ara botannaomata ake a na nako ni mwakuri ao a maeka naba i Aotiteria.

Ngaia are kanga bon te experience ao kanga te bwai ae e boou naba nakoira ara botannaomata riki n te nako ni maeka i Aotiteria.

Ngaia ngke I bon marooro ma temanna mai Aotiteria, kanga inanon mwanangau ngke I kaoaki nako Southern Australia ao I nako ni kaea, ao a katanoata naba aia program aei.

Ao ngai I kangai, akea te kanganga e rangi n ewa te ibuobuoki nakoia ara botannaomata ma e kakawaki bwa ti na bon karaoia raoi. Ao e kakawaki naba ae e na iai te time ae e na aera, ti aki tangiria ara botannaomata bwa a na nako ikekei ao a ti manga waekoa naba n oki ngkana aki rangi n barongaki raoi, bwa are aei ai te nako ni kamaeka.

Te nako n tiku ni maeka i Aotiteria, ngaia are e kakawaki bwa a na tauraoi naba ara aomata ake a na nako bwa are bon iai requirements tabeua aika aera.

Kanga n marooro ma ana aomata te Tautaeka are I marooro ma ngaia i Southern Australia ao kanga bon iai kanga baika a na kainanoaki.

Ngaia are I kangai; bwa are e kakawaki akanne ngkana e na tangira te tai ibukin te kamatata naba nakoia ara botannaomata.

Ti na aki tangiria ara botannaomata bwa a na nakoati ni maeka i Aotiteria ao aia *expectations* ake baika a na anganaki a roko ikanne a manga bitaki.

Ao anne ai te kanganga, bwa are a roko rabwataia i Aotiteria ti nang kanga bwa are ti a raroa nako ma ngaia.

Ngaia are e kakawaki bwa e na katanoataki naba aei nakoia te botannaomata. Bwa are te nako ni maeka ikekei e rangi n tikiraoi, ma a na nako ni maeka kanga ai bon aekan Kiribati.

Are a na nako ikekei ao kanga a na nakoraoi aia living conditions ke bwaai ake a kantaningaki naba bwa a na mwengaraoi iai.

Ma tao ti anne kaekan buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Abemama are te Leader n te Kaitara. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, am titiraki te kauoua n tai te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, e rangi n korakora te ibuobuoki nakoia ara botannaomata iaan te kamaeka aei.

Teuana te bwai are e mwaneweia te Beretitenti ae e kainanoaki, e na riai n iai am mwakuri are e na tauraoi ao Aotiteria e na ibuobuoki. Te Tautaeka e na ibuobuoki iaon aei ibukin te maeka, te Tautaeka e na ibuobuoki naba ni buokia ake a reke ibukin maekaia. Te reirei, tera, e rangi n tiraua te ibuobuoki ae ngaia ti aki ota iai bwa e aera bwa e na kainanoaki te marooro.

A bane n tamaroa kanoan aei nakon are te katamaroa n aron ni kabotauaki ma are i Nu Tiran.

Ao tao aei are e waakinaki ngkoa n Tun ao tao ti na bubuti bwa are e a bon maan ngkai bwa e a tia n reke ana tai te Tautaeka ni marooro ma te botannaomata, ao tao e a tia ngkai tao e nang rin Kiribati nakon te waaki are imwina te kauoua n raun ngkana e kona n ibuobuoki te Beretitenti taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E tikiraoi are bon anne tabena ni katauraoia ara botannaomata. Tao te bae e kakawaki are ngke I ongora n ana program Aotiteria aei, kanga te kakatai naba. Ti moan kakatai bwa are e a tibwa bon waakina te kamaeka. Ao I aki tangiria au botannaomata bwa a na nako ni ira te moan kakatai ae e aki barongaki raoi.

Ngaia are ti bon tangiria bwa e na barongaki raoi bwa e na akea manga te kanganga irouia ara botannaomata ngkana a nako ikekei. Ae e a waaki ngkai.

E a tia n waaki te reitaki ma Kauntira rinanon te aobiti are e tararua aei.

Ao ara kantaninga ngkana e a manga waaki rokon Aotiteria, akea te kanganga. Bwa are bon tabera karekean te kabwaia nakoia ara

botannaomata ma a na aki worst off ara botannaomata n tokin te tai ke a na aki kanga n reke n te baere are a bon ienikuriaki naba, ao a roko ikekei ao a kunea bwa ngaia iai baika aki rangi n tobwaki raoi iai.

Kanga ti anne. A na nako ara botannaomata ao a nakoraoi nakoia.

Bwa n aron ngkai are iaon Nu Tiran naba, e ewa te kanganga ae ti aitara ma ngaia. Ao Nu Tiran iaoni kawaina naba ni katoka te PAC ma I a tia ni marooro nakoia kain Nu Tiran ao I kangai. Are bon program aika a raoiroi ma a kona n aki barongaki raoi.

Ao ngaira ara botannaomata kanga a bon unique ara koraki bwa aki tangiraki naba ngkana a roko ikekei ao a na bwainikirinaki.

Kanga iai ara katei ngaira I-Kiribati anne. Ngaia ae ti tangiria naba bwa ti na nako ikekei, ao ti na butimwaeaki raoi ao te naan services ma tera, kanga a na bon ira naba ara katei.

Ma ngaia are Nu Tiran, e a tauraoi ngkai n rinanona au marooro ma te Ai Kamitina are ngkana e aki koro ana bota Kiribati, a nang taraki kain Kiribati ake i Nu Tiran.

Ao I kangai; bon anne bwa are nakanne a maan riki i Nu Tiran a kai reke aia mwakuri ma tera, ao te katei ma tera a moanna kanga n rinnako riki n te maeu ni katein Nu Tiran. Ma ara botannaomata ake a na moan nako ni kangai; anne kanga te baere te koraki ake a nako ao a kakatai bwa e na successful te mena ke e aki ma e kakawaki ae ti tobwaia raoi.

Ao akanne buokan ana titiraki ma iai ara katauraoi ngkai imwaina. Ngkana e manga roko kaua ana kamwakuri Aotiteria aei, ao ara kantaninga are e a tia te consultation are e bon waaki naba n te aobiti are e tabeakina te itera aei. E rabwa buokan ana titiraki te Leader n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Leader n te Kaitara buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa te Beretitenti n ana kaeka. Ao I taku bwa tabeaiangana ni kabane a bane n tobwaki iaan kanoan te waaki aei ni kabane a bane n tobwaki iaana. E rangi n tikiraoi ibukia ara botannaomata.

Ao ngkai ngke ti aki iri ao tao 150 te Visa ae tibwan Kiribati ae aikoa iai boo ara botannaomata. Ao aei ti aki kona ni kaokia n ae e na roko.

Ao te bwai ae ti taraia bwa kanoan ana Motinnano te Tautaeka ae e na karawata te mwakuri i tinaniku. Ao aei teuana te anga ae e nang tamaroa ao e rabwa te Beretitenti

bwa kanga e kamatoa bwa a nang iri ngkai Kiribati nakon te kauoua n raun.

Ao I taku bwa e rangi n kakawaki bwa a na riai ni mountain rin kain abara ae Kiribati iaan te waaki aei, bwa e na rangi n bebete riki nakon kakaean te kamwakuri iaan te naan waaki ni kamwakuri i Aotiteria.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara I a butiko ko a manga bon karaka riki ma are bon ti te titiraki. Kanakoa buokan am titiraki bwa e aonga n ae manga kona ni kaeka te Beretitenti, I a butiko bwa ko a manga bon kabwarabwara am mena aio. Ti tebo bwa ko nang manga debate ao e raoiroi riki ngke ko tabekia bwa te motion, ma I a butiko kanakoa am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, I taku bwa e rangi n kakawaki kabwarabwarana n aron naba ae e kakabwarabwara ana kaeka te Beretitenti e rangi n kakawaki bwa e aoria n ae e mataata raoi kanoan manga buokan ara titiraki te Tibiika.

Ti a bubutiko bwa ko na kariaia aikai.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara ao are I kangai, ngkana ko taku naba bwa N na te raoiroi e raoiroi ngke ko tabekia n te motion, bwa are bon anne e bon ananau am tai. Ko bon karaua ni kabwaranakoa am iango are ko iangoia ni kabane.

Ao ngkana ko tabekia n te titiraki, ane ko na bon ti titiraki ao bon te titiraki te titiraki. Ane bon te Rules, are ngkana ko wareka te rules ko na ti titiraki ko na kamatata teutana ao ko a kanakoa naba am titiraki.

Ngaia are I a bubutingkami Taan tei. Kanakoa am titiraki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Are uoua ara miniti moa n te tai aei ao tao e nang mauna ma uoua moa ara miniti e nang kakawaki bwa ti na kabongana. Ao ti na bubuti nakon te Beretitenti ibukin te kamwakuri aei bwa are aikai naba a kona naba n iri ara koraki are a mena iaon te Farm.

Iai te kantaninga bwa ngkana arona bwa ti aki ira te kauoua ao kaina mai Kiribati e a kona naba n nakoia ake a mena i Aotiteria n te tai aei.

E kona ni kamatoa te Beretitenti bwa e na iri Kiribati n te kauoua n te waaki ni kamwakuri ao ni kamaeka aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E tauraoi te Tautaeka ni butimwaea te opportunity ke te kamwakuri aei ma e kakawaki bwa ti na barongaia raoi naba ara botannaomata nako iai.

Ngkana e nang waaki ao a tia baike ti bon kainanoi ibukia ara botannaomata riki iaon kanganga ngkai aika ti a tia n noori bwa ti kataia bwa a na aki manga oki ngkana a na nako ara botannaomata.

Ao anne ti a tauraoi naba ngkanne iai.

Ma ngkana a na aki are ti kona ni manga bubutia riki te Tautaeka n Aotiteria bwa e kona n anganira riki te tai ae Tamaroa. E rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne, ti a manga nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, e na bon tabekia naba te Tia tei ae karineaki temanna mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lamborne ae nambwana 91. E nakoim te Leader n te Kaitara.

KABOAN MWIN KANTOKAN KAAKO NAKO AON ABA

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao aei taekan au titiraki ane imwina. *N te Maneaba ae nako ao I tabeki kaoti ma titiraki iaon kaboan mwin kantokan kaako nako aonnaba ke te freight refund, n irekereke ma te kanganga n te waaki ae boou iroun te Tautaeka are a teimatoa n rotaki iai ara bitineti ao ara botannaomata. E taku te Tautaeka n ana kaeka bwa e na kaoka te waaki aei nakon arona n te moantai.*

I kan titirakina te Tautaeka bwa e a tia ni karaoa aei ke tuai. Ao ngkana e tuai ao tera bukina? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae karineaki ao e na kaekaki ngkanne te titiraki aio iroun te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minitita naba n te mwane; Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Abemama are bon te Leader n te Kaitara naba ao aio kaekana.

I kukurei ni kaotia nakon te Tia tei ae rine temanna mai Abemama bwa e nakoraoi ngkai te bwakamwane ibukin kantokan kaako iaon abamwakoro iaan te tua ae boou iaan te Freight refund. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Leader n te Kaitara buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e mataata bwa e aki kaokaki n arona n aron are e taekinna n ae nako. Ao te kanganga ngkai iaon te itera aei, e bon teimatoa naba ngkai tao ririmwin bwakan te naan mwane.

Ao tao ibukia au bitineti iaon Abemama ao e riaon $100,000 te mwane ane e tuai bwaka ane inanon bain te Finance n te tai aei.

Ao tao ti a bubuti ngkana a kona naba n taraki aikai.

Ma teuana te kanganga ae ti kan katerea bwa aikoa kona n oki ngkai kantokan aia kaako aomata. Ao a rawata ara koraki iaon Abemama aika a tangiria ni boni kaboi aia booti ao a kaboi aia intin.

Ma te kanganga ngkai bwa ai karokoaia iaon Abemama.

Bwa are aki reke iaan te waaki aei kaokan mwin boon aia kaako are bon te aomata temanna.

Ao aei ngkanne ngaia ae ti na bubuti bwa e kona n rinanoaki aei ngkana e aki kaokaki nakon are mai imwaina ao e kona n rinanoa aei te Tautaeka taiaoka ni manga karinia aikai. Bwa aei ngkai ae a manga kawa bwa a manga aki reke buokaia iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao e koaua bwa are bon te system ae bon te system. Ma tao e koaua ngkana iai te baenikai iaon te bwaka, tao tiaki nanona bwa tao e mena ma tao e koaua bwa tao aki iraki nanon baika a tangiraki n aekakin kaboakin document, te receipt ke te bill of lending ake a na menaki. Akanne a kona ngkanne n iremwe te mena.

Ma I nora are e tabekia te Tia tei ae karineaki ae ngkana ti na kakaea angana, tao e koaua tao te bobwai irouia aomata. Tao tiaki taian bitineti ibukin aia mena ma ti na kataia ni kakaea angana ae e na aki raa.

Ma are n aron ae I taekinna, te bae e rangi n kakawaki bwa e na bon iraki nanon taian babaire ake baike a kainanoaki.

Ma ngkana a boni bane n roko, e bobonga raoi aron te submission ao e na bon akea te delay.

Ti ngkana iai bwa tao tera, ma ngkana ngaia anne ae e nanonna bwa tao e bae mai iroura ibukin ae tao iai aki koron nanon baike a kainanoaki ke tao ai bon akea aia mwane nake tao a bobwai bwa tao e aki koro kantokan aia bwai ake a boou ibukin karokoakia iaon aba.

Anne ngkanne bon te titiraki teuana. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara, buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana I ti kona ni kabongana buokan au titiraki aei ibukin bwakamwane akana a tuai bwaka. Are n aron ae e taku te Kauoman, a bane aroia bwa a tia ni

kanakoaki man te Kauntira irouia ana aomata te Minitita are e tararuai itera aikai.

Ma e aoria bwa e na tiku bwa te bubuti nakon te Minitita ngkana e kona n rinanona, bwa are e bon rotaki iai aia karikirake ara koraki.

Ngkanne N na ti bubuti iaon are buokaia te naan aomata bwa are iaan te waaki are mai imwaina ao e reke buokaia bwa are e a boni kabwaka naba te kantoka te kambwana ke te bitineti are a bobwai mai irouna.

Ao te kantoka anne e manga kaokaki nakon te bitineti anne, ngkana te aomata ae e boni bobwai man te bitineti.

Ao ngkai a rawata naba te naan bwai ni kateitei. A rawata ngkai aia bubuti kain abara ae Abemama ibukin itera akanne.

E rawata ngkai booti akana ao intin ae a tuai kona ni mwaing mai ikai ibukin ae akea kantokaia bwa aikoa kona ni kabwaka, ao are ngkana a kabwaka ao e aki kona n oki mwin aia mwane.

E kona n tara aei taiaoka te Kauoman iaan te buoka aei tao ibukia riki botannaomata are e korakora nanoia ni kani kamwengaraoia ao ni karikirakea aroia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki, ao e koaua bwa are ngkai au kantaninga bwa kain ana koraki te Accountant General, a ongora ngkai te marooro aio iaon te kanganga aio.

Ma tao e koaua are I bon ti taekinna te bae e kakawaki tao e koaua riki tao ngkana iai taian mena aika tinetine ngkai bwa tuai ni bwaka, e ngae ngke e bobonga raoi aroia. I taku bwa anne ngkanne tao e koaua ngkanne ai bon te iremwe mai iroura ngkanne.

Ao anne ngkanne. I taetae ngkai nakoia ana koraki te Accountant General bwa a na riai ni kibari baikai n te tai ae waetata.

Ngkana arona bwa e boni bobonga raoi n aron ae e tia n taekinaki, e taekinna te Tia tei ke te Leader n te Kaitara ae a bobonga raoi taian claims ao I aki nora riaina bwa bukin tera anne.

Ngaia are au kantaninga bwa kam na anganai kaekan te kanganga n te tai ae waekoa.

Ngkanne are ibukia taian individuals ke taian aomata, ma are e koaua are tao a kaboi ngkai aia booti ma aia bwai ni kateitei ao aki kona ngkai ni kabwaka kantokaia n nako.

Tao e koaua are iaan te tua ngkai kanga e na bon kabwaka kantoka ana mena te aomata e moamoa riki

n taian kaako ake a kona n refunded n aekain te timber, ke bwai ni kateitei e kona. Ngkana bon te individual ke taian Aro ke Communities ao e kona n reke anne irouia kaokakin aia bwai.

Ma ngkana e koaua bwa anne ngkana tao a tare moa bwa a bon aki kona ni kaoki ke ni kabwaka kantokaia. Ao tao e koaua tao e na manga kakaeaki angana bwa tera ngkanne angana teuana.

Bwa are kanga bon te kamimi bwa ko bon tia ni kaboa am kaako ao ko aki kona ni katoka nakon am abamwakoro tao e koaua tao rannanoa te baere te refund arei.

Ma are te mena ngkai bwa ko a rawa moa ni kabwaka bwa kanga ko a tangiria bwa ena kabwakaki moa ibukim. Ma tao e koaua tao ti a manga tara riki te itera anne te Tibiika ngkana arona bwa iai angan katamaroana E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Leader n te Kaitara te Tia tei mai Abemama ae ko karineaki kabanean am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao bon anne aan ara titiraki aei ao ikai ngkanne are a tiku ngkanne man kanoan te waaki ae e boou.

Ao ti karabwa te Kauoman ni Beretitenti bwa ti a tabeka naba bwanaia kain abara ae Abemama ni karabwarabwa ngkana arona bwa e na kona ni waekoa te babaire ke tao e na waekoa n reke mountain rokon aia bwai ni kateitei ma aia bwai n akawa akana a iangoi okia mai iaon Tarawa.

Ti karabwaraba ao e aoria ti a manga bon rereitaki ma te Minitita ke te Kauoman iaon aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao tao I taku bwa tao e a bon rau naba nanom iai. Ao ngkanne ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina nambwana 92, are bon am titiraki naba te Leader n te Kaitara; Hon. Tessie Eria Lamborne. E a nakoim bwa ko na manga kanakoa am titiraki anne.

TE BAENIKAI NI KARAOAN KAWAIN ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao aei ngkanne taekan au titiraki ane imwina. *Ao I kan titirakina te Tautaeka, bwa bukin tera ngkai e tuai man tia kawain Abemama, taiaoka?*

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te Minitita ibukin Babaire ao Karikirake, Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Hon. Speaker, I kan kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa e tuai waaki karaoan kawain Abemama. Ae e waaki ngkai bon ti

te katauraoi imwain karaoan te kawai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei te Leader n te Kaitara buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I kaitaua te Tibiika n ana kaeka ao I taku bwa aei e a manga boou ao tao iai te babaire ae e bitaki ao e boou ibukin kawain Abemama. I kona ni bubutia te Minititа ngkana e kona n ti ibuobuoki ni kabwarabwara bwa tera kanoan ngkai te iango ibukin kawain Abemama ngkai ngaia ae e bon tuai waaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Abemama te Leader n te Kaitara. Ao e koaua n aron are I kabwarabwara n au moan kaeka, e tuai waaki raoi. Are nanona are boni karaoan raoi te kawai are te premanent. Ma ngkai te bae e karaoaki, te kaitiaki. Kanga te katauraoi imwain rokon te karao kawai are e tia are i Butaritari ao ngkanne e a manga okiraki are i Abemama.

Man te tai aei ao e a kaman karaoaki Abemama te katauraoi ni karababan te kawai ao katauraoan aontano n aron ae e na ataia te Tia tei ae karineaki e a tia ni waaki. Tao 40% ngkai kamatoan aontano, taunakina n te riburibu.

Ao n te tai aio iai babaire iaona bwa kanga e riaon naba ara takete aio n aron ae ti kantaningaia te Tibiika bwa e a kaman waaki aio man 2022 aron te clearance ao kanga katauraoan aontano imwain are e na roko are imwina ma e rangi n rimwi ara karikirake aei ngaia are e pause moa. Tao aio moa au kaeka ao I a manga ibuobuoki n are imwina riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minititа. Ao e koaua bwa n te moantai ao te kakaeka ngkoa ibukin kawain Abemama e nang riai n tia ngaia e mwemwe te aekaki n titiraki aei ibukin are a bon titiraki naba kain abara bwa e nang tia n ningai kawaia. Ma e rabwa bwa e tuai waaki bwa ngaia tao bon ti te katauraoi.

Ao e aki raoi kabwarabwara te Minititа bwa tera kanoan te kantaninga, ma tao N na titiraki.

Bwa iai ngkoa te Kataumwane are e kaweneaki n te tai ae nako ibukin kawain Abemama n te tai arei bwa $800,000 tabun.

Iraua ngkai te mwane ae e a tia ni bane ibukin te katuaraoi iaon kawain Abemama taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei mai Abemama te Leader n te Kaitara ibukin boutokan anne. Ao e koaua tao N na rimwi teutana ni kaeka are iaon te kataumwane iaon mwanena are e a tia ni bane.

Ma e koaua iai te mwane ae e a tia ni katauaki ibukin anne. Ao n aron are I taekinna, ti tebo ma e na riaon ara takete bwa are e rangi n track donw. E na riai ni kaman tia te moan mwakuri are kanga te kaitiaki ao karababan te kawai ao taunakina n te riburibu.

Ao ibukina bwa e rangi n mwarara bwa angin ara bwai n mwakuri a manga bane n down. Ngaia are e riaon ara kataumwane te bwai aei. Are kanga iai ngkanne ana babaire te Tautaeka bwa ti nang taua moa karaoan Abemama bwa are iroura e a taboroboro karaoan te kawai.

N aron ae ti noria i Butaritari, iai naba te tiim are e karaoa aekakin ae e karaoia i Abemama ngkaiare kaman kaitiaka te kawai mai imwaina ao e a manga tauna teutana ni karaoia.

Ao ngke e a roko te kambwana are e na karaoa te kawai, ti tebo ma e a kaman karaoa riki te mwakuri are e a tia ni karaoaki mai imwaina.

Ngaia are iroura kanga aia advise ara technical people ke ara taan rabakau ao a taku bwa e na taboroboro te cost ngkana arona bwa ti teimatoa ni katia aio.

Ma are iai ngkai te babaire are aongkoa iai te kambwana are e na anganaki bwa e na karaoia, ngkanne e a karaoa ngkanne are e na riai ni karaoia ara bon local engineers ake a na karaoia.

E a katukaki ngkanne are nikiran te mwakuri bwa e a karaoaki ngkanne iroun te kambwana arei. E a karaoa naba te moan ao e a karaoia naba ni katia are bon te permanent. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minitita ao tao ai boni kabanean buokan au titiraki bwa e a bon rangi n mataata te kantaninga ibukin kawain Abemama ao ti ataia bwa e a bon rangi n rawata te kabanemwane iai.

Ara kantaninga bwa e na bon katiaki raoi ni katamaroaki ma te kabanemwane ane e na rinnako iai.

Ao ti au bubuti bwa a tia ni karaoaki babaire ibukin antai ae e na karaoa kawain Abemama ngkana arona bwa tao e a tia ni karaoaki tao te tender procurement ibukin ana karikirake te Tautaeka aei, ao tao ningai ae e kantaningaia te Minitita bwa e na waaki

karaoan raoi kawain Abemama. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Leader n te Kaitara te Tia tei mai Abemama. Ao e koaua n te tai aei ao iai kambwana akana a taraki bwa a na karaoia ma I a karautaeka nakon te Tia tei bwa ti aki kona ni kamatoa ikai bwa are e tuai raoi te kabanea ni babaire. Tao e nakon ae tao 80% ke 90% are kanga e process iaon te contract ma e tuai tiainaki.

Ngaia are ngkai e tuai tiainaki ao e tuai naba rangi n kabanea ana babaire iai Kabineti ao I aki moa kan taekina. Ma iai kambwana aika uoua aika a tarataraki. Akanne ngkana arona bwa e tia te babaire mai iai, antai ane e na karaoia ao tao ti a kona ngkanne ni manga katanoata imwina.

N te tai aio moa I a karautaeka nakon te Tia tei. Ma ti boraoi n iango are kabaitian kawain Abemama bon teuana mai ibuakon ana karikirake te Tautaeka.

Ao ngkai ti a roko n ara teem ao ti kantaningaia bwa a na tia aikai.

Ti kantaninga are i Butaritari bwa e na tia nakon rabanen te ririki aio ke tao e na tokara teutana te ririki ae boou, moan te ririki ae boou are 2026 ae e na tia.

Ma imwain anne ao e na kona ni waaki naba Abemama n raa, bwa are e nang tia arei tao 70% ao e waaki ngkanne karaoan are imwina.

E a waaki ngkanne ao arei e a manga reitinako ni katian are te final finishing ao arei ngkanne e waaki iaon are te moan start.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei bwa aikai a tiku bwa kaira ao ti na kataia n raa, ti aki ti kawain naba Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikunau n aron are ara phase 1 project akana a mena imwaira ngkai.

Ao ara kantaninga ao ti miakinna bwa tera ngke ti kona ni katiai inanon te 4 n ririki aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne e a boni bane buokan te titiraki iaon arei, ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki ae nambwana 94, ao e na tabekia temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

TE KAMWAKURI I TINANIKU IBUKIA KAIN TABITEUEA MEANG

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Hon. Speaker. Reitan te bwana ni kakamauri. Ti a kamauriko Hon. Speaker ae ko karineaki ma kain am aobiti. Ti kamauria kain Maneabam aio. Ao ti a kamauria ake a teimatoa n reitira ao n ongongora n te rerio

ao ni mamataku n te TV kain Kiribati ao riki kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

N arana ao ti a bane ni Mauri!

E kangai taekan au titiraki Hon. Speaker ae nambwana 94. *N na butia te Minitita are tabena bwa tera ngkai rongorongon te kamwakuri i tinaniku riki ibukia koraki ake a tia n rineaki man ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ake a teimatoa n taninga ngkai mwanangaia.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaeka ngkanne am titiraki bon te Minitita ibukin te Kamwakuri ao Karikirake aia Konabwai aomata ae te Hon. Auria Kitina. Te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ae e tabekia n te ingabong aio ao aio kaekana te Tibiika ae ko karineaki.

Te Tibiika, I kan kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin rongorongoia aia ataeinimwane ma aia ataeinnaine ake a tia n rineaki man aia abamwakoro ibukin te mwakuri i tinaniku bwa iai tabeman aika a tia ni kanakoaki araia nakoia taani kamwakuri ao nikiraia a teimatoa n tataninga. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao N na anganiko buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Hon. Speaker ao e rabwa te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka ao e rabwa riki kain ana aobiti ni mwannanoaia ara botannaomata ake a teimatoa ni kariaria aron te mwananga.

Buokan te titiraki, tera raoi barongan te kamwananga riki ibukia ake a tia n rineaki. A na teimatoa n tataninga katanoatakia ke kawaekoakia nakon te aobiti ke tao e na iai te taian kataneiai aika a na riai ni karaoi ke tao e na tauraoi naba n ibuobuoki iai te MHER ke tao n aekakin iteran te kamwakuri.

Ti kakoaua ngkai bwa e nakon 100 tabun mai Tabiteuea Meang akana a tataninga kamwanangakia ao riki mai imwin te ukeuke aika a karaoaki n ririki aika nako 2019 ao bon moan te ririki aei 2024. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ibukin buokan ana titiraki.

Eng, I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki ao te Auti aei, bwa aron rineakia taani mwakuri nako tinaniku, e karaoaki mairoun te naan employers.

Ao e kona ni karaoaki rinanon te interview ke tao tera ao n tabetai aia profile taani mwakuri e kona ni kanakoaki naba nakon te tia kamwakuri are boni ngaia ae e na karaoa te kabanea ni babaire.

I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki, bwa e eti ae e taku. A tiraua ngkai te koraki aika a taninga te mwakuri, ma I taku ngkai bwa te kanganga, e tuai tau mwaitin ara mwakuri ibukia ni kabane kain Kiribati.

Ngaia are aio tao bon kanoan ara waaki nakon te ririki ae e boou are ti na kona ni manga kataratara riki te naan mwakete riki tabeua ibukin te kamwakuri ibukia ara roronrikirake. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Hon. Speaker ao e rabwa te Minitita n ana kaeka, ao I taku bwa e rangi n teretere ao e mataata. Ao aron naba ae ti a bon tia iai rereitaki iai ma ara botannaomata te Tibiika ibukin kamwanangakia e kaineti ma aron kainanoakia iroun te tia kamwakuri.

Ao ti kakoaua bwa tao e tuai rangi n tau naba mwaitin te mwakuri riki taani mwakuri mai tinaniku.

Ma ti na kaunga te Minitita ma ana koraki.

Ao e koaua n aron are e marooro n ana kataumwane ngkoananoa ao iai ana kataumwane ibukin mwanangana ni manga nako ni karaoa te reitaki ma te boraraoi ma taan kamwakuri aika boou ibukin tobwan te itera aio.

Akea buokan te titiraki Hon. Speaker. Ti a katekeraoa te Minitita ao ti a kaunga n aron karaoan tibwangana ibukia ara botannaomata. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao iai kaekan anne mairoum te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki.

Tao aio bon kanoan ara waaki n te ririki ae boou ae ti na manga nako n noori taabo i tinaniku, Aotiteria, Nu Tiran, Kanata, Tiaina, iaan te kantaninga are ngkana a reke ara employers riki aika a mwaiti ao I taku bwa e na kona n tobwa riki te kanganga ae ti mena inanona n te tai aio.

Ao ti karabwa te Tia tei ae karineaki ibukin ana tataonnano ao ti na keiaki ibukin ara tabo ni mwakuri te MHER. Ti na kataia ni karaoa ara kabanea n tamaroa ibukin buokaia ara botannaomata ake a teimatoa naba n tuai reke aia mwakuri. Ko rabwa te Tibiika ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I nora ana taura te Tia tei ae

karineaki temanna mai Onotoa, Hon. Riteta Iorome. Ko kan buoka kabanean buokan ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea Meang, I anganiko kabanean buokan te titiraki. Te Tia tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Hon. Speaker ao kabanean buokan te titiraki. Ti nang kaitau ibukin te scheme aei ao kanga bon buokan te titiraki ngkanne. Irouia te koraki ngkanne ake a reke tao tanga ae tao e reke neiere te aine ao te kabuanibwai bwa e a bikoukou ao e tuai ni mwananga n nakomai ni karaoa ana training.

Kanga bon te bubuti ngkanne, e kona ara Tautaeka ni manga nora are tao e a manga kabibitaki nakon teuare te mwane ni manga onea mwin neiere raona. Buokan te titiraki, ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N na anganiko te Minitita.

Hon. Auria Kitina: E rabwa te Tia tei mai Onotoa ibukin buokan ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Ao eng, e aoria bwa ti a tara anne ao ti a ibuobuoki iai man te aobiti bwa tera ara kabanea n tamaroa ibukin buokaia naba te koraki ake n aron are e taekinna te Tia tei mai Onotoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ti nang nakon te titiraki are imwina. TE titiraki are imwina, e na bon tabekaki te titiraki ae nambwana 97 ao e na tabekaki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN ANA BONO RAWANNAWI MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika. Ao I a rimoa n anga au karabwarabwa ao au katekeraoi nakoim te Tibiika n reitaki ma tariu are te Minitita. Nakon te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita, ma te Leader n te Kaitara ao ai boni kain te Auti n tei ao nake a ongora n te tairiki aei. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki. E butiaki te Minitita are tabena ke te Tautaeka bwa n ningai te tai are e na karaoaki iai ana bono n nako taari ngkoa Rawannawi are iaan te Kauntira are e kakoauaki bwa e a tia n totokoa kanakinakoan mataniwin te bike iaon Rawannawi i Marakei n taai akekei ao n tia naba n tabekaki ikai bwa te bubuti uoua te tai n te Auti ae e nako taiaoka?

Tibiika: Ao e na kaekaki ngkanne am titiraki aio te Tia tei iroun te Minitita ibukin Katei, ao Aba Inanoa ae te Hon. Harry Tekaiti. Te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao te ingabong aio ao I a kukurei n tabeka te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti,

nakoim, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei, kain Kiribati ni kabane ake kam ongora ao e moamoa riki kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Bwanan te kamauri nakoimi ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Hon. Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki mai Marakei, bwa e a tia ni kabwataki n te DCC te proposal aio ao e a tiku mwakurian kakaean mwanenakina inanon bain te NEPO ke MFED. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei iai buokan am titiraki te moantai.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika, ao I karabwa te Minitita are e a tia ni kaeka au titiraki. Ao I karabwa naba bwa n aron au kakauongo, te titiraki are nambwa 2 iroun te Tia tei temanna are e taona ana titiraki ikai, e a tauraoi buokan naba te aekaki n titiraki aio irouia.

Ma I kan bubuti bwa e aera ngkanne ngke e a manga nako n rinanon ana bubuti Marakei te NEPO ke aio e a tia n aron ana titiraki te Tia tei mai Tarawa Ieta temanna.

Ti tebo raoi ma ngaia, e nakoati.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao e nakoim te Minitita kaekan anne.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika ao I nora nanon te Tia tei ae karineaki mai Marakei, ao e koaua kanga I aki rangi n ata raoi ana titiraki te Tia tei mai Tarawa Ieta are temanna are e nanonna mwina e na taku bwa tao ti a kaokoroa Tarawa Ieta ao Marakei ma I taku bwa e bon ira kawaina.

N te tai aio ao e bon tauraoi n reken mwanena. E a tia te mwakuri irouia nake tabeia man au Ministry.

Ti a tia ni karaoa te mwakuri, ma tao ai reken mwanena tao n te tai raa. Antai ae e na ataia ti aki kona n tuanga te Tia tei bwa n ningai, ma I taku bwa inanon te babaire tao ni boong rake aikai. Are e boni babairei bwaai ni kabane teuare ti bon beku ao ti mena irouna ao ara kantaninga bwa ngkai e a tia ni mwakuri ao e na aki raraoma te Tia tei bwa ai tauraoin reken mwanena ao I a manga kaongoa n tuanga bwa e a tauraoi mwanen ana karikirake aei.

N aron are e a bon tia naba n katarataraki te tabo ae e nanonna. Nanona e a tia te kataubo, a tia bwaai ni kabane ma tao ai reken te mwane ao e a karaua nanona te Tia tei bwa e a bon mwakuriaki naba n te tai are e reke iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: E rabwa te Minitita n ana kaeka, e a rau nanou iai.

Ma I kan bubuti tao n ninga ae e na reke ngkanne iai mwanena?

Tibiika Te Minitita

Hon. Harry Tekaiti: Ao n aron are e I a tia ni kaeka te Tibiika te Tia tei ae karineaki, tao I kai kona ni commit nakoina n te tai aio n tuanga. Ma ae boni kanoan te mwakuri.

I taku bwa ngkai I a roko naba n te tai aio ao I boou, N na kaumakia ara koraki bwa a na rereitaki ma te NEPO ni kabirimwakana ao reken mwanena ao I a tuanga naba te tai are e a reke iai.

Ma katikua nakoiu bwa N na karaoa te reitaki. Au aobiti e na reireitaki n taainako ma te Finance iaon aio ao rekena ma tauraoina, e na aki nano uoua te Tia tei bwa tao bon te kataumwane kanga e a bon tia naba arona. E a tia n roko te mwaiti ni mwane inanon bain te Finance.

Au kantaninga bwa a bon rawata ara donors aika a tauraoi n anga te buoka, ao ai rekena ao tao I a reitaki n aron are I teimatoa n taekinna. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Minitita ae karineaki, ao I kan bubuti ngkanne bwa iai bwai ni mwakuri aika a mena ngkai iaon Marakei n aron taian Grain ma taian mena aika a kona ni buoka taunakin te rawa n nako taari aio. E kona te Minitita n reitaki ma tao are tabena ni ibuobuoki iaon aio?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita .

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa. Ao e koaua iai bwaai ni mwakuri ake a mena iaon ana abamwakoro te Tia tei. E aoria bwa are ngkai e aki mena iaau ngkanne bwaai aikai, e aoria bwa e kakawaki ngkai e a kanakoa n te tai aei. E bon ongora naba te Minitita are tabena ao tao ti a manga bon raa.

I aki kona ngkai n anga te kaeka bwa e aki mena iaan au tararua bwaai ma ai reitakiu.

Tao ti a karokoa naba bwa ana bubuti ao tao e bon ongora naba te Minitita are e kaineta te bubuti nakoina te Tia tei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ngkai e a koro buokan te titiraki aio, ti a nang nakon ara titiraki are imwina nambwana 99 ao e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Butaritari ae te Hon. Tinian Reiher. Te Tia tei.

LEAVE GRANT NAKOIA TAAN WAKURI N TE KAUNTIRA, KAIMOA AO TAAN MWAKURI I TINANIKU

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao e kangai au titiraki n te ingabong aio. *Te bubuti nakon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te Mwane ae karineaki bwa iai anga ni ibuobuoki nakoia taani mwakuri n te Kauntira ao Kaimoa ma ake a mwakuri naba i tinaniku ibukin buan aia mwane ni motirawa ke te leave grant mani mwakuri n anai mwane?* E rabwa.

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita naba n te Mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Butaritari ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae rine mai Butaritari bwa e kona ni ibuobuoki au Botaki ni mwakuri ni kakaea etin te kanganga aio.*

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman te Tia tei iai buokan am titiraki. Te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa te Kauoman n ana kaeka ae e rangi n tangiraoi. Ao e eti bwa I bon ikan moana au titiraki ni buoka au tabeka aio te Tibiika ni karabwa te Kauoman ao bon kain te Kabineti ao bon riki tariu are raou ni Minitita n te Mwamwananga. Bwa a tia n reke kanga aia mwane koraki ake ti moan tabeka aia bubuti. Ao e koaua iai riki ngkanne tabeman aika a tuai, ngkana tao I kona ni bubutia te Kauoman bwa tao ngkana tao e aera bwa a bon tia naba n roko araia inanon bain te MWYSSA ao nakon te Finance. Ma kanga te bwai ae riki, a kabiribiraki ao a manga bon tuangaki bwa a na kateitei n te Court, ma e rangi n rabwa te Kauoman bwa I taku bwa e a n reke are kanga bon taani mwakuri n te Kauntira. I taku bwa ti temanna ngkai nikirana ma ae rabwatana e mena iaon Tarawa.

Ma ngkana tao e ongo te marooro n te ingabong aio, tao e boni kona ni kawara te MWYSSA ke tao te Finance n rimwin ana mena.

I kani butia riki te Minitita, eng bwa au tabeka ae imwina tao e na bon kaineti nakon te Kauoman ke e aki. Ma kanga bon ti te bubuti bwa tera ngke arona bwa aki kabiribiraki te naan kanganga aikai, bwa are kanga bon taian bwai aika a riki man aron tao mwakuri ni aonikai n are a kona n anaki aia mwane tabeman ao a bon aki anaa aia mwane. Ao ngke a nang claim aia leave grant ao e aki reke bwa are e a tia n anaki.

Ma e aoria I a katikua bwa kanga tao te bubuti ngkana tao e kona n ibuobuoki te Kauoman ke tao te Minitita n te MWYSSA te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e bati n rabwa buokan te titiraki. E koaua bwa I taku bwa te kanganga bwa e na bon riai ni kibaraki n te tai ae waetata te aeka ni kanganga aio, bwa are tao e bon rekereke naba ma aki nakoraoin naba te system. Ao te system are ngkana tao e kona n anaki te bwai ae tiaki am bwai, nanona e kaotia bwa iai te kanganga ae e aki nakoraoi n aron te system, bwa are baikanne a na riai n taobaraki ngke arona bwa e bon nakoraoi.

Ma I rangi n karautaeka ao tao e koaua ae e rabwa ae e a tia n nako arei, ma I rangi kan kakaea raoi bwanin raoi rongorongon te mena aio. Bwa ngkana tao e mena ao N na rangi n kukurei naba n anga naba au ibuobuoki iaona. Ngaia are e koaua ngkana arona bwa antai akana a tuai reke, n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki. Bwa ngkana a reitaki ma ngai ao I kona ni manga bon reitaki ma te Minitita n te MWYSSA ao ti na kataia ni kibaria.

Bwa I taku bwa aikai taian kanganga ae tao e koaua ae e a tia n riki nakoia nakai ma I taku bwa boni kanganga aika a bon reke ma a tuai reported naba.

Ngaia ae I rangi n tangiria bwa e na karauaki raoi ni bonotaki te aekaki ni kanganga aio ao n aki manga riki, ao tao e koaua nake a karaoia a na aki birinako naba.

Bwa a na riai naba n anganaki te aekaki naba ae riai iaan te Tua. Ma e rabwa, ti tauraoi n ibuobuoki iai.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki, buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinian Reiher: Ao ai bon akea te Tibiika ae ko karineaki, e rangi n rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao tao e bon eti ae tao n tabetai iai bwaai aika aki uotaki nakoia te naan Minitita ao tao nakon te Kauoman n te aro ae e a kaman aware naba n te aekaki ni kanganga aikai.

Ao tao e aoria ae e a ongo e Kauoman ao te Minitita ae boou n te MWYSSA. Ai bon te bubuti bwa tera ngke arona bwa a bon kona ni buokaki. Ao iai temanna ngkai ae kanga e a tia naba ni karokoa ana bubuti temanna te kaimoa ae nanona ai ana kauoua n ririki aio n tuai man reke ana leave grant.

Bwa are ibukin te baere e mena rabwatana i tinaniku ao iai ae e a bon anaana ana mwane ngkanne are te mwane n aki mwakuri. Ngaia are kanga tao I a kai angan te Kauoman arana bwa e a manga

follow up ma ana staff. E rabwa riki te Kauoman. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai e a rau nanom ni kaekan am titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, bon am titiraki naba te Tia tei ae ko karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher. E nakoim.

KABOMWI NAKON KAIN AMWARAKE IBUKIN KARAOAN TE KAWAI IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai au titiraki aio. *A mwaiti Utu iaon Butaritari aika a tia ni bua aia kai n amwarake ni karaoan te kawai ao e na mwaiti riki aika a na rotaki naba n aio ngkana e waaki nako te mwakuri iaon te kawai.*

Te titiraki ni kan ataia bwa iai ana kantaninga ke ana babaire te Tautaeka ni kabomwi ke akea? E rabwa.

Tibiika: E na kaekaki te titiraki ngkanne aio iroun te Minitita ibukin Babairean Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Hon. Speaker, I kani kaongoa te Tia tei ae karineaki temanna mai Butaritari bwa iai te babaire imarenan te Botaki ni Unimwane iaon Butaritari ao au Botaki ni mwakuri bwa e na akea te kabomwi ae e na karaoaki nakon kaai n amwarake ake a rotaki n te karao kawai ae e waaki ngkai iaon Butaritari. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao iai buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minitita. Tao e koaua tao anne tao iai te boraraoi ae e boni karaoaki ma ara Botaki n Unimwane.

Ma tao e karaoaki naba aio n te kantaninga are ngke e moan karaoaki te survey ma tenaan raa, ao kanga bon akea taian kai n amwarake aika a na rangi n rotaki.

Ao ngkanne manga iai bitakina. E manga bitaki karaoakin te kawai ao e a manga bon rangi n tiraua ngkanne taian rua ni bwabwai aika a reke iaan te manga kataratara ae e boou ngke e a roko te kambwana raoi are e na waakina te karikirake ao e a bita ngkanne are moan design are bon akea uruakin taian mena bwa are e na katamaroaki are bon te kawai mai imwaina.

Ao ngkanne iai taabo ngkanne aike e a manga bitaki bwa a manga kaeta te kawai are a na karaoia.

Ngke a kaetia ao ngkanne e a bon rangi n tiraua ngkanne taian rua ni bwabwai ngkanne aike a tia ni kabuanibwai ngkai.

E bon aoria bwa are tao ngkana arona bwa aio e teimatoa inanon te boraraoi are e moan karaoaki. Ti a bubutia te Tautaeka bwa iai angana. Ngkana akea a na rau nanoia nake a rotaki n aio bwa are tao bon kanoan te karikirake ae a na mabiao iai ara botannaomata ngkai ao tao nakon taai aika a na roko. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Butaritari ni boutokan ana titiraki. Ao e koaua I rangi n nora are e nanonna te Tia tei bwa bon raora kain ara tiim n nako Butaritari n uoua te week end n nako n nako n nora mwin te karao kawai.

E koaua are e taekinna, I a rangi n katamneina naba. Ngaia e bon raoiroi ngke ti roko ikekei bwa ti na nora te mwakuri. I taku bwa e rangi n katamneia te Tia tei are kanga i Ukiangang.

Are e koaua ao I bon titiraki nakoia au aobitia bwa e aera ngke a manga bita te tamnei. Bwa are ngkoa te tamnei ao kanga e rangi n bwaoua te kawai arei. Ao ngke a kataia ngkanne ni manga bita te tamnei, ao I titiraki nakoia ao aia kaeka a taku bukina bwa kanga a kataia n avoid ke tao ni kauarerekea ke tao ni kakea te naan kabuanibwai n taai aika a na roko. Bwa are irian te kawai ae e tamaroa te kabubuti.

E tuai nang tia naba ngkai kawaia kain Butaritari ao ti noria bwa a rangi n kukurei ni kawaia n aron butia ae ti noria.

Ao ngkanne ngkana arona bwa te kawai arei bwa e teimatoa ni bwakee n teina are ngkoa, ao e na kamwaita tao a na kona ni karekei ananga ni kabuanibwai ngaia are a kaetia ngkanne.

Ao ngke a kaetia ao e koaua ae e taetae ni taku te Tia tei, a rawata te naan rua ni bwabwai akana a taunaki iaan tao bon aia marooro ma tao te Botaki n Unimwane n nora aron kakawakin kanga nanoia ngkana arona bwa a bubuti nakon taai aika na roko.

Ma e aoria are n te tai aio tao e kakawaki bwa N na anga bwanau ni kakaitau man te Tautaeka nakoia kain Butaritari bwa ngaia aika a set te aeka n tamnei ae anga nanoia rinanon aia Unimwane bwa a na akea boon karaoan aia kai n amwarake ake a na rotaki tain te karao kawai.

Bwa ngaia ae ti noria bwa ngke e a waaki te karikirake ao bon akea te kanganga bwa a bane n ongotaeka imwin aia babaire aia Unimwane ma aia Kauntira are e a tia ni karaoia.

Ao anne bukina are kain Butaritari aera, e koaua tao ngkana e boou

aio ti a manga bon noria. Ma I taku bwa te nano are irouia kain Butaritari, ti teimatoa ni kakaitau nakoia bwa a katea te tamnei ae e na uaiakinaki ngkai. Are ti kaongoaki bwa aroia ngke e riki anne nakoia kain Butaritari ao kain Abemama ngke e a manga karaoaki naba te kaongora nakoia. Ao a kaongoaki are anne are karaoaki i Butaritari ao a manga kariaia naba kain Abemama.

Ao ara kantaninga bwa n aba aika uoua aika mai Maiaki riki, ara kantaninga bwa ngkami Taan tei kam na moantai naba ni kaongoia ami botannaomata bwa aio kanga aia contribution. Aio kanga aia angabwai nakon te Tautaeka, bwa are n aron ae kam ataia te kawai aei e bon mwanenna te Tautaeka tiaki mwanenaki mani buoka mai tinaniku.

Ngaia are tera ngke e a kona naba ni ikarekebai naba ma te Tautaeka nakon aikai bwa are e koaua, te benefit ke te mabiao bon kain te abamwakoro anne n te tai ae maan.

Ma e koaua ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ni boutokan am titiraki ao I a manga reitaki ma au taani mwakuri iaon aei. Ma au kantaninga bwa e na bon tiku te babaire are kanga akea te kabomwi bwa ai bon anganano ke kanga aia contribution nakon te project ke te karikirake ae e na rangi n bongana ibukia ngkai ao ibukia aia roro aika a na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika, ao e rangi n rabwa te Minitita ae karineaki. I aki tabeka aio bwa tao e na manga kauka te bwai ae e a tia ni baireia ara Botaki n Unimwane. Kanga bon ti anne aia bubuti tabeman ake a rotaki iai bwa a ti kan ataia, bwa ngkana arona bwa aio boni kanoan te babaire ae e a tia ni kaman kaweneaki iaan are kanga a noria n te moantai bwa e bon aki reke taian kanganga n itera aikai.

Ma tao ngke e a wakinaki ao e a roko te kambwana are e boou are e nang bon waakina te mena, eng tao iaan naba are e kateitei naba te kambwana arei iaon te boraraoi are e a tia ni karaoaki are e na akea te kabomwi.

Ao tao ngaia are a ira nanoia ni boni kaeta are a tangiria ni kaetia ibukin tao n aron ae e taekinna te Minitita, e rangi n rabwa. E bon eti bwa e rangi n kiribwakeke te kawai are kanga mai Onomwaru ni kangai nako Ukiangang.

E aoria I a bon katikua ni kangai te mena, ao are e kakawaki bwa a ongora.

A tia n ongora bwanan te Minitita ae karineaki, tao a bon rau nanoia iaan

te itera are ngaia boni kanoan te babaire ae e a tia ni wene.

Ao I taku bwa anne a butimwaeia ma te nanoraoi. E aoria bwa are bon te naan bwaai aika a kona n riki aike ti kona n tabeki ibukin tabetaben nanoia iai ara botannaomata. Ao e rabwa te Minititia ae karineaki ao te Tibiika ae ko karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Te Minititia.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua ti nora aron aia kani buokaki kain abana ae Butaritari riki kain te kawa are i Ukiangang ake kanga a rangi n rotaki riki n te tamnei ae bitaki.

E koaua iai naba ara iraorao ma te kambwana aio. Ao ti kakaitau nakon te kambwana aio bwa a nang iraorao ma te botannaomata.

Ao e kakawaki bwa N na kaota naba bwanaia ni kakaitau kain te kambwana aei bwa are a kaongoai ao a taku: ti nang tekeraoi irouia kain te aba. Bwa ngkana ti a bon tibwa roko iaaia ma tao kanga e na rotaki aia bwia bwa tao e nang mena n te mwake ao tauraoi naba ni kakerikaka aia bwia.

Ngkana iai tao arokaia ae tao tera ae e mena, a tauraoi naba ni kanakoa. E rangi n korakora te ibuobuoki irouia kain te aba ae Butaritari ao I taku bwa aio te tamnei ae ti riai ni kateia ngaira kain Kiribati.

Ao e koaua iai naba kanga te naan mabiao are kanga I kataia naba n reitaki ma kain te kambwana aei n rokora iaon Butaritari ao ti noori bwa iai aia rua ake te naan keniken ake a kenaki bwa anaki tanoia ni kaonaki nanon te kawai.

Ao ti kakaitau bwa ngke a karaoa te keniken ao a manga karaua ni katamaroa. E rangi n tikiraoi mwin aia mwakuri naki nakoia kain te aba ao teuana naba mai ibuakona ngkanne are kanga ti katerea nakoia. Bwa te naan mwanono ake a kouti ke ake a kabwangabwangai akekei te naan mwarua ake a riki bwa te naan nei ngkai.

Ao ara boraraoi ma te kambwana aio, ao a kukurei kain te kambwana bwa a na uoti te naan bun ni baneawa te naan tawa. A na uoti n nako ni kabwakai n aia nei nakai bwa aonga n manga reke bwa tao e koaua tao e bua aia rua. E bua kanaia te bwabwai ma e a boo mwina ngkanne ni kanaia te baneawa are e na manga tiku nakon aia tabo akanne.

Ngaia are kanga te naan waaki ni ikarekebai ma te botannaomata bwa e kakawaki bwa ti na anaa are mai irouia ao ngaia e na kona naba n reke irouia are tera are a na mabiao iai nakon taai aika na roko.

Ma I anga riki bwanau ni kakaitau nakon te Tia tei ao I a kareketai naba ni kakaitau ibukia kain Butaritari ibukin aia corporation, aia ibuobuoki ae e rangi n korakora ae a nang noria kain te kambwana aio bwa a nang buokaki irouia kain Butaritari.

Akea te kauntaba inanon waakin te mwakuri. Ao a taekinna bwa n aba ake a karao kawaii ai n taabo tabeua ao a bon tibwa waaki teutana ao a katokaki irouia taan ababa. A manga reitinako ao manga katokaki.

Ngaia are n te tai aei, a taekinna bwa kanga e na tara ni moantai riki n tia kawaia nakon aia plan bwa bukina bwa e rangi n korakora te ikarekebai irouia kain Butaritari.

Ao tau kantaninga bwa te tamnei aei tera ngke e kona ni katotongakin aba ake ti na manga waaki nako iai. Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e tara n ae e bon rau nanon te Tia tei ae karineaki, ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne ae nambwana 93, ao e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

ANA KARIKIRAKE TABITEUEA MEANG IAON TE SOLAR POWER GRID SYSTEM

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a kan anaa te tai ae uarereke aio ni kanakoa au kakatekeraoi ao au kamauri ae e uakan te Kiritimati nakoia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang n reitaki riki moa kain au parish i Tabiteuea Meang ma te Tama Alouise n aron aia tai ni kakaitau ao ni kakatekeraoi ibukin manga reitan te tibwanga ae bou iroun ara Tama. Ti a katekeraoia ao ao kam na mauri kain Tabiteuea Meang.

E koaua te Tibiika, ao au titiraki iaon te Ota bebwa nambwana 93. E kangai taekana. *E a bwaka iaa te karikirake iaon te Solar power Grid System are e a tia ni kabwataki ni moan te ririki aio 2024 are e na mwanenaki man te Italian Fund ibukin kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin Babairean karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Hon. Speaker, I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki bwa e a tia n roko te mwane ni buoka mai Italy ibukin te karikirake aio inanon Okitobwa te

ririki aio (2024) ao e na wakinaki te mwakuri iroun au kambwana ae te Kiribati Green Energy Solution (KGES) ao katautauaki bwa e na tia inanon nukan te ririki ae na roko 2025. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rangi n aitau te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka ao e rangi n kakukurei n aron rongorongon te mwane ni buoka ane e a tia n roko ao e nang waaki te karikirake, ao riki tain tiana are e tarataraki bwa nukan te ririki ae boou 2025 ao e na tia te karikirake aio.

Buokan te titiraki. Tarakin te karikirake aio ma ake a tia ni waaki tao ni kawa aika Nuotaea ao Tebikerai. Tera aron te babaire ni kabonganakin te iti ngkana tao e a tia. E na iai te tiati te tariff nakon te Auti, te rabwata ke tao Botaki n aro ake a kabongana te iti Hon. Speaker. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang temanna n boutokan ana titiraki.

E koaua te karikirake aio bon tamnein raoi are e waaki n aron are e taekinna te Tia tei i Tebikerai i Maiana ao iaon Nuotaea i Abaiang.

I kakaitau bwa I a tia n roko iaon Tebikerai ni mwanangara n te tai ae nako ao ti nora aroia kain te kawa aei, te kawa ae I taku bwa te kawa ae te kabanea n taka abwabwaki iaon Kiribati. Are I tuai roko i Nuotaea tao bon aekakina naba, ma ibukina bwa I taekina aio bwa a power 24 te aoa 7 te bong, ae a power man otan taai n rinanon te karikirake are te solar grid aei.

Are e katikai man te solar plant ao e uotaki nakon aia auti ni kabane.

Iai naba aia bwaoki n iti nakai ao a kabwabwaka naba te miita ma tao te rate ae e uarereke nakon are e waakinna te PUB. Ao nakai ngkai a bane ni maeu, a maeu aia fan, aia taura, ao iai akana a roko aia aitibwaoki.

Ao anne ngkanne te aeka n tamnei are ti na manga karokoi naba n te naan abamwakoro ake nikirana are man ana mwane ni buoka Itare. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Hon. Speaker, I taku bwa kanga e a mataata ao ngkana e reke ongoraia kain ara kaawa aikai aron waakin te karikirake aio. Ao are I taku bwa ane a katauraoia ngkanne ni kabooi aia aitibwaoki, aia fun, aia

ketoro, aia microwave ao aia raa riki are a na kona ni kamaeua man te iti aio. E rangi ni rarabwa.

E rarabwa te Minititia n ana kaeka ao riki ara kambwana ae te KGES ibukin tauraoina ni kakoroa nanon te karikirake aio.

Buokan te titiraki, tao ibukin tararuakin te karikirake ngkana tao arona bwa e a tia.

E na iai babaire aika tao a tauraoi ngkai. E na teimatoa ni mena iaan te KGES ke e na iai te agent ke e kanga aron kamwakuran te karikirake aio ao e na kona n teimatoa aron waakinana. Ko rabwa Hon. Speaker.

Tibiika; Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire e rabwa riki te Tia tei. E koaua a na bon iai babaire ibukin tao te back up service. N aron ae ngkai iaon Maiana tao bukina bwa e kaan Maiana ao Abaiang iaon Nuotaea, a bon nanako ara koraki.

Iai aia tai are kanga a nanako n tuoi te naan plant aikai.

Ma e koaua tao ngkana ti a roko riki n aba aika a raroa bwa bon iai matara temanna ke matan temanna te KGES are e na kona ni mena ikekei.

Tao ti na kona naba ni kamanena ara aomata are kanga ti a tia n anganna tibwangana are e a tabeakin naba bwaai ni kabane ake a mena iaan te MISE.

Ao ngkanne tao e koaua tao ai kanoan te mwakuri anne n tarakin bwaai aikai iaon aba bwa a na teimatoa ni waaki. Aki n are a ti kanimwaki ao a uruaki naba.

Ti kukurei n taekinna bwa are i Tebikerai ao i Nuotaea a teimatoa ni karokoa ngkai mwakuria ao ti kaongoaki bwa tao e a kaan 10 te ririki ke tao e a riaon 10 te ririki aron mwakuria. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rarabwa te Tibiika tao ai boni kabanea n titiraki. E koaua au kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua boni kaawa aika tionako ao a raroa nako ma rabwatan te aba, a kuri memere tarakia ibukin karikirake aika a bubura.

Tao e na kona n tei iai te Kauarinan ke te Onaoraki, ngaia are te karikirake aio ti rangi n kakaitau iai.

Ai boni bwanaia kain ara kaawa aikai ni kona n uota te mabiao ae bubura ao riki te rikirake nakoia.

Ti a karabwa te Tautaeka n aron babaire ao riki tarakia ara botannaomata ao ara kawa akana a

tionako bwa a rinnako naba inanon te waaki. E rabwa akea buokan te titiraki.

Tibiika: Iai kaekan anne. Ko rabwa te Minitita ao ko rabwa te Tia tei. Ao ngkanne ti a nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota bebwa ae nambwana 98, ae e na tabekia temanna te Tia tei ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake. Te Tia tei.

KANIMWAKIN TAURA IBUKIN BUOKAIA TAAN AKAWA AO TAAN MWAMWANANGA N TE BONG IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Tautaeka ke te Minitita are tabena ni karekea te taura ae ota mwaka n aron are i Betio, Maiana ao Tarawa Ieta ibukin buokaia taan akawa ao taan mwamwananga mai iaon Marakei n te bong taiaoka?*

Tibiika: Ae e na kaeka te titiraki aio, te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Aio kaeakana. *Iai ngkai ana kaetieti au Botaki ni mwakuri ibukin kanimwakin taura ni borau ake a kakatokaki iaon te naan Communication Towers ae a na karaoaki nakon abamwakoron nako Kiribati.*

Man te kaetieti aio ao I kukurei n taekinna bwa a na kanimwaki ana taura Marakei iaon ana Communication tower ae boou are e na waaki karaoan imwain banen te ririki aio ao e katautauaki bwa e na tia n te moan kuata 2025. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei riki buokan am titiraki te moantai.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minitita n ana kaeka.

Au titiraki aikai Tibiika tiaki te toro n titiraki aika a boou e katoa Auti tabekan titiraki aikai, ibukina bwa abamwakoro ake ko nako iai n aekakin Tarawa Ieta, Betio. Iai taian taura ko a kaman noori mai tari, even naba ngkana ko men ai Marakei ao ko kona naba n nora tauran Abaiang. Ngaia tiaki te bwai ae e kanga I a tibwa tabekia ngkai. I a kaman tabetabeki titiraki aikai n te Tautaeka ae nako. Ao e koaua bwa e reke okira n te tai aei, ti a manga bane naba ni kaoki ara titiraki n aekakin naba are au moan titiraki ao au kauoua naba n titiraki aio.

Ma I karabwa te Tautaeka ngkai I manga kanimwa bwa iai ngkai iaon Rawannawi ae te tower ae ana bwai te Communication ae tao e kona ni kanimwaki iai. Ao aongkoa kaekana,, e na kanimwaki iai e na

karekeaki te tauraoi iaona ma e aki roko n te tia naba.

Ma I a manga bubuti, e aki kona ni kabonganaki ae e a tei ae te tower iaon Marakei taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao ti karautaeka n aron aio ae tao e rangi n memere aron te kaeka nakon aei te Tia babaire.

Ma e koaua, I kukurei n taekinna bwa ngkai ane a tia ni waaki barongakin kaboakin taura ni kabane te Tia babaire.

Ao n aron are e n irekereke ma te tower te Tia babaire, n aron are I kaongoaki ao are ngaia ngkanne are e nang bon oneaki mwin te naan tower aika a bon riai n oneaki bwa a riai ni kabouaki te Tia babaire. Ao ngaia ane I taku bwa anne teuana Marakei ane ngaia ngkana e boou ana tower te Tia babaire, e a kanimwaki naba te taura iai aei te Tia babaire.

Ma e koaua ti karautaeka n anne, e na aki raraoma te Tia tei bwa n aron ae ti a tia ni kaeka ao n aron ae te program ane ti karaoia ngkai ibukin kateakin tower, ao are bon tabera ngaira kain te Communication te naan navigational aid are kanga nakoia taan borau.

Anne ngkanne teuana naba ara policy ae ti na bon bane ni katoai ni kabane abamwakoro ibukin buokaia taan borau n aio te Tia babaire.

Anne are katabeara teuana. Ao ti a kibara aio te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: I karabwa te Minitita are e a tia ni kaeka au titiraki aio. Ao e koaua ai uoman Minitita aika a kaekai iaon aio ma e kakaokoro te kakaeka. Ngkoa N na ti anganaki te taura ao e a kamenaki naba iaon te taura arei n onea mwin te taura are e uraura. Ao ngkai e a manga boou te kakarabakau e a manga moan roko te Minitita ae boou e a manga moan tuangai bwa N na manga moan karaoa te tower moa. Imwin te tower ao e a manga moan kanimwaki te taura.

E aoria ti a katikua nakoia bwa tera ngke a kona n ibuobuoki n rinanon aia kaeka, ao n tara naba aia kakaeka nakoira n ririki aika nako. Bwa tiaki titiraki aika a boou are tao ti tabeki n taai aikai.

Bon titiraki ake aki tia, ti a manga moan kaoki naba n ara teem aio ngkai ti a manga oki naba. Bwa ti tangira naba buokaia ara aomata bwa are a tangitangira buokaia inanon tain aia boborau inanon te bong.

E aoria I a katikua nakon te Minitita te bubuti aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao ti karautaeka n aron tao bibitakin te kakaeka te Tia babaire.

Ma e koaua n aron aei are e kona ni bitaki te kaeka ngkana e noraki bwa te bwai are e na karaoaki te Tia babaire ao tao iai te kanganga nako iai n aron ae ti taekinna ikai. Iai te kanganga n te tower arei ngaia ae e a bon tangira oneakina te Tia babaire.

Ao e koaua anne ngkanne te bwai ae ti kona n taraia ae e kona iai ni bitaki te kakaeka iai te Tia babaire.

Ma te Botaki ni mwakuri are ngaia ae e tabe ma aikai te Tia babaire, e na kibara tibwangana te Tia babaire riki ni kaineti ma taan boborau are a kainanoa te taura n aekakin aei te Tia babaire bwa a na kateaki n te naan tower ake tao a kateaki te Tia babaire ae tao te naan master ake a tia n tei te Tia babaire. Anne ae ti na waaki inanona te Tia babaire.

Anne e a tauraoi au Botaki ni mwakuri ngkai e kakoauaki bwa bon tabera anne ao tibwangara anne n te tai aei.

Ngaia are I a kaungaia au taani mwakuri ake tibwangaia aei te Tia babaire bwa a tara aio te Tia babaire.

Ao I kukurei n taekinna n aron ae I taekinna, e a waaki ngkai katakin kibarakin te kanganga aei te Tia babaire ibukia ara taan boborau te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Kabanena buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: I karabwa te Minitita n ana kaeka ao are I taekinna arei, aia kaeka aio te ririki naba aio ni moan te ririki aio n te moan Auti.

Ao I tabeka au titiraki naba aio. Ao inanon te moan Auti n te ririki aio ao I tabekia ao aio aia kaeka.

Ngkai e nang bane te Auti aio, ao te Tautaeka ae e boou e manga bitaki aia kaeka. E kanga n reke anne?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao I karautaeka nakon te Tia tei ma e na ataia te Tia babaire bwa tao anne te kaeka.

Ao ngkanne n aron are ti taekinna, Marakei ngkai ae e na moan kateaki ana tower te Tia babaire. Ao anne ngkanne ibuakon te program ake abamwakoro akana a na karaoaki te Tia babaire ao Marakei tao imwin norakina bwa e aki rangi n raoiroi te tower are ngaia are e na kabonganaki iai te taura aio. Ao

anne bukina ae moanibwai Marakei n te tai aei te Tia babaire n te program aio.

E na moan waaki kateakin te tower iaon Marakei ibukin te program are ngaia ane iai mwaneweana n te kataumwane te Tia babaire.

Ao ngaia are tao ti bon kona ni katoka arei te Tia babaire ma te safety naba te Tia babaire. Tao anne te kanganga ae ngaia I kangai, e kona ni bitaki te kaeka te Tia babaire ngkana iai te kanganga iaon karaoan te mwakuri are e a karaoaki nakon te bwai are e na karaoaki arei te Tia babaire.

Ao anne ae teuana ae ngaia ae I taekinna bwa why Marakei e karaoaki n te moantai. Ngaia ae e moani katabwena aron kateakin tower man te Itera Meang ao anne bukina te Tia babaire.

Ao ti karautaeka n aron ae e taekinaki bwa e bibitaki ara kaeka te Tia babaire.

Eng, are katokakin taura aikai iaan karawa te Tia babaire, e irekereke naba ma aron kanimwakina bwa antai ae e na nako ni kanimwa iaan karawa te Tia babaire.

Ngaia are ara kantaninga bwa e na teretere naba nakoia kain Marakei bwa te iremwe ti na kataia ni manga kabiribiria n te tai aei.

Ma a na aki raraoma kain Marakei ao bon kain aban nako Kiribati te Tia babaire, anne tabera. Taben te Botaki ni mwakuri are ngaia ae e na kanakoraoa aron te beku ibukia taan boborau bwa a riai n toamau aron mwamwanangaia te Tia babaire n taura aikai te Tia babaire.

Ao ngkana e reke anne ao e na karako te search and rescue te Tia babaire ke te mwane ae e na kabaneaki ibukin te search and rescue bwa are a nonora te aba ao a taneiai n ataia ae iai te mwake ae a na riai ni mwakenna ngkana a kitana abaia te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ti nang nakon te titiraki are imwina nambwana 100. Ao e na tabekaki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari ae te Hon. Tinian Reiher. Te Tia tei.

RINANOAN BWAKAMWANE IBUKIA KAARA AKE A KABUANIBWAI MAEUIA

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai au titiraki ae te kateniua n te ingabong aio. *Iai te bubuti ae e butimwaeia Tia tei Tautaeka ae nako ibukin aia mwane Kaara ake kabuanibwai maeuia bwa a kona ni bwaka mwanen teniua namwakaina nakon te Utu bwa buokan boon aia baronga ma te taunimate. E kona te Minitita ae karineaki n te MWYSSA n taekinna*

nakon te Maneaba aio bwa e a bwaka iaa rinanoan aio? E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukia Aine, Roronrikirake ao Takakaro ao Kamwengaraoia aomata.

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tibiika. Ao e rabwa te Tia tei ae rine n ana titiraki aio ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna bwa e tauraoi ara Botaki ni mwakuri ni manga rinanoa aio ma rabwata ake iai rekerekeia ma te itera aio ibukin katamaroan te mwane n ibuobuoki nakoia Kaara nakon ara konaa.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rangi n rabwa te Minitita ae karineaki ni bwanana ae e nang tangiraoi.

Ao e koaua kanga tao bon ti buokan au titiraki bwa tera raoi, ke antai raoi rabwata ae kam kainanoia bwa kam na manga reitaki ma ngaia. Bwa are kanga norakina irou, tao bon ti ngkami nakon te Kabineti ao tao e koaua tao ti te Minitita n te mwane ke te Kauoman ni Beretitenti n te Finance.

Bwa are already te kataumwane e a tia n rinnako inanon te ririki are tao e katauaki n te ririki teuana ma teuana.

Ma ti te bubuti bwa e kangai; e kona n ti kabonganaki tao aia mwane kaara ake a mate ngkai are tao kanoan 3 te namwakaina n te aro ae e na buoka aron te mena.

Kanga I aki rangi n noria bwa tera raoi te baronga ae kam na manga reitaki iai ma te naan stake holders. Ao antai te naan stake holders akana kam na reitaki ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki.

Ao e koaua bwa te mwane ni kara iai te act ae e apply nako te policy aio.

Ao in case ngkana iai te bitaki nakon te Act ao e koaua bwa bon iai te naan processes ae ti na riai n rinanona imwain ae kona ni karaoaki te bitaki nakon te Act.

Ao ngaia tao N na ti anga teutana te kabwarabwara iaon anne bwa e aonga n ae e mataata riki te process ae ti na rinanona.

Ao te mwane ni kara ae te Act aio, are e karaoaki n 2020.

Ao ibukin karinan te bitaki nakon ana Kainibaire te Act anne ao e na bon mwakuria te MWYSSA ma rabwata ake a irekereke ma ngaia n te mwane ni kara n ana aobiti te

Tia kaeti tua ke te Attorney General office.

Ao te consultations e na karaoaki me te consultations ma botaki aika a inaomata ao ana rabwata nako te Tautaeka.

Ao ngkanne e koaua bwa n te kabanea n tai ao e na bon roko te decision aio ae e na bon karaoaki man te Kabineti.

Ma e rabwa bwa ti bon tauraoi ni manga rinanoa aio ibukin ana kabanea n tamaroa ara Tautaeka ibukin te mwane ni kara ke te mwane ni buoka nakoia kaara ma aia utu. Ko rabwa te Tia tei.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minitita. I taku bwa e a tibwa mataata.

Ma I aki ataia bwa tera raoi ae e na kainanoa ae e na bitaki te Tua iai.

Bwa are te tua e bon ti regulated aron kateakin aia mwane kaara ao te review n ana mwane kaara.

Kanga I taku bwa te tua ae e rangi n uarereke. Aio kanga e bon ti rekereke ngkanne ma bon ti ana policy te Tautaeka, bwa e kariaia te Tautaeka bwa te mwane are e a tia ni katauaki are ibukin te Kara arei inanon te ririki arei ao e a kabuanibwai maeuna are tao e a mate naba inanon Tun. Ao te bubuti bwa e ti kona ni bwaka n continue ni bwaka ana mwane are e a tia ni katauaki iaan te kataumwane n te tai arei.

Are nanona kam kataumwaneia te naan Kara. Ao kanga I aki nora menana ma e aoria bwa tao aikai te naan taratara ae e memere ara nonori iai bwa tao kam na bon bita te tua.

Ao au titiraki ngkanne e kangai; ma ngkana ngaia bwa kam na bita te tua ae e rangi n uarereke aio. Tera ae e a tau ngkami bwa tao ai manra iai mwin te tai are ti bubuti iai ao a nang ingainga ara botannaomata are e a rangi n rawata te Kara ae e a mata man te tai are kanga ti bubuti iai n te tai arei.

Ngaia are kanga ti bon kan bubuti bwa are tao e koaua, e aki kaineti nakoim te Minitita ae ko karineaki bwa e kaineti nakoia am taani mwakuri.

Tera ae e a rangi n tauia ae e a rangi n mwarara iai karaoana ngkana te bwai ae e rangi n uarereke bwa ti tao bitakin te tua ae e uarereke.

Ngaia ae ti I kan bubuti bwa eng bwa ngkana arona bwa e boni kona n noraki bwa bon iai te buoka ae e na reke nakoia te naan Utu ake a mate aia Kara.

Ao tao e kona n rangi n ibuobuoki ma aron aia tarau, bwa are bon angina a tarau ibukin te taunimate ma tao te baronga ibukin te mate.

Ngaia are bon ti te bubuti riki nakoim te Minitita ae ko karineaki, tao ko kaungaia riki am taani mwakuri bwa a na kabirimwakaia riki n noria bwa ngkana tao bon iai angana ae e na tamaroa, ae kona n uotaki nakon te Tautaeka iai ke tao nakon te Kabineti.

Ti a tabekia bwa te bubuti nkoim. E rabwa.

Tibiika; Te Minitita

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao e eti ti nang n tauraoi ni mwakuria ao n ibuobuoki n aio.

E koaua bwa ngkana iai te bitaki ke te amendment nakon te Policy ke te Act bwa aio e na bon riki bwa te amendment ke te bitaki. Ao tabeka aikanne a na bon riai n informed nakon te Kabineti ibukin tao te request ae e na karinaki, ngaia e rangi n kakawaki te stage anne ae ti na karaoia bwa te consultation. Ao ibon marenan ara stake holders ao bon te botannaomata, e koaua bwa aio te request ae ko a bon tabekia on behalf of te botannaomata.

Ao e koaua ti rangi n mataata n anne ao ti tauraoi ni mwakuria n te tai ae waekoa bwa ti aonga n tabeka te submission aio ma e ti kakawaki bwa e na bon riai n inform raoi te submission aio.

Ngaia ae e rangi n kakawaki bwa ti na karaoa moa te consultation n anne e aonga n are e otinako ara submission ao te request are bon ara kabanea n tamaroa man te Ministry bwa e aonga ni kona ngkanne ni make a further decision iaon aio.

Bwa at the moment iaon aio, ao te mwane ni kara according to the current Act, as soon as the beneficiary anne ao e a toki naba te payment anne.

Ao e koaua bwa ngkana arona a iai te oono ao e na bon tabekaki ni bon te full brief of information bwa e aonga n are a na kona ni make aia decision kain te Kabineti ni kaotinakoa aia decision are bon aia kabanea n tamaroa.

Ma akea te kanganga te Tia tei ti rangi n tauraoi n mwakuria aio n te tai as soon as possible. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minitita e rangi n mataata.

I taku bwa tiaki uneakina tera, ma kanga ti bon uneakina te kantaninga ae e kangai. Bwa ngkana e butimwaeia te Tautaeka,

ao te kantaninga bwa a karaoia naba ni kataia ni kawaekoa.

Are nanona bwa a bon ti tuangira ikai te Minitita are mai imwaina ae e kangai; e rangi n tikiraoi bwa ti nora tamaroana ao ti na rinanona ma akea te mwakuri ae e karaoaki.

Bwa are ngkana nanon am kaeka aio, e kaotia bwa bon akea te bwai ae e karaoaki. Bwa tiaki n ae ko kaeka nakoira ni kangai; ae ti a tia ni marooroakinna ma te mena. Ma e aoria bwa are bon aikai te mena, bwa ngai I bon ti tara taani mwakuri bwa a bon karaoa are e tabekaki ikai nakon te Maneaba ni Maungatabu ke e aki.

Tao a bon ti kabwarabae ni kangai; eng. Ti butimwaeia ma akea te bwai ae e karaoaki nako iai.

Ngaia are kanga bon ti te bubuti, bon ti te bubuti riki bwa ngaia are I kangai bwa are ko bon boou naba te Minitita ma e aonga n ae tao a na aki kona n ae a bon anganganiko naba te kaeka. N aekakin ngkai I kukurei nakon te Tia tei bwa ti na marooro.

Ma aio bon te kaeka naba ae ti anganaki ngkekei. I rangi n kukurei ao ae ti na noria ni mena.

Ma e aoria bwa are kanga bon aikai te naan mena, bwa bon ti aan raoi ae I mena nako iai bwa tera ngke a boni karaoi tabeia taani mwakuri.

Bwa iai aan ae ti tabekia n te Maneaba ni Maungatabu bwa aia bubuti ara botannaomata. Ngaia are anne ae kanga I kan raa, ao teuana ae e rangi n kakawaki te Minitita. Bwa iai Kaara aika a teimatoa ni bwabwaka aia mwane aika a tia ni kabuanibwai maeuia.

Ao ngaia are a manga roko te naan Utu ake tabeman ngkanne ni manga tangitang nakoira ni kangai. Bwa e boni bwakabwaka aia mwane arei. Ao ngaira ara mate, e a bon toki naba n te tai are e mate iai. Ngaia are kanga akanne baika ti kataia n avoid naba ngaira bwa are a kawa naba nanoia ara botannaomata.

Ao ko rangi n rabwa, I rangi n mataata n am tabeka ao au kantaninga bwa a na kona ni mwakuri am staff akana tabeia. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao e koaua e rabwa bwa ngkai I boni boou nakon te Ministry ao I a tibwa ata te tabeka aio. Ao ngaia ae I ataia bwa e a tia naba ni butimwaeaki in previous meeting.

Ao eng, I a bon kawenea bwa I a bon make sure bwa ti bon prioritize naba aio kanga ni kakoroa bukina ni karokoa te response nakoimi as soon as possible. Ko rabwa

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki ae nambwana 109, ae e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Beu; Hon. England Iuta. Te Tia tei.

KAMAIUAN TE MITIN IBUKIN ONEAN TAARI NAKON TE RAN

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Bon te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, ao ai boni kain ara bowi n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne taekan au titiraki. *Iai te mitin n onean taari nakon te ran ibukin kainanoia kain te kawa ae Aoniman. E a okioki tabetabekan te kanganga aei ma ti kaitau bwa e a tia tao ai bon ti teutana riki te mwakuri ao e a maeu naba.*

Te kananokawaki bwa e nako ni kateaki mai i tabon te kawa mai Meang. E a rangi n raroa nako ma angin maeka n te kawa aei. E kona te Tautaeka ni manga rinanoa katikan bwaibu nako tabon te kawa mai Maiaki e aonga ni bebete aron te uraki ran irouia kain te kawa aio taiaoka?

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te H.E. Taneti Mamau, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Te Tibiika ae ko rine. Ni kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ao I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au aobiti n rinanoa te bubuti aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei am titiraki te moantai.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ni bon Eberi n te ririki aio ao I oki nako ao I boni marooro ma kain te kawa aei te Tibiika. Ti bae ni marooroakin nimaia te ran ao a kaongoai bwa e katikaki mai tanrake..

Iai nnena ae e tia te marooro iai ae e katikaki mai tanrake.

Iai naba ara buoka ae e a reke ae uarereke ao ti a boraraoi ma kain te kawa bwa are akea atakin aio ae e na nako ni kateaki i nukan te kawa irarikin te Maneaba bwa e aonga n ae e bebete te mwamwananga nakoia kain te kawa ibukin te uraki ran.

I oki n tain te kambein ae nako, e a tia te bwai aio. Ao ai akea atakina bwa antai roko ni kanimwa ikekei. Ao akea naba atakina irouia kain te kawa bwa antai ana babaire ae e na roko ikekei.

Ngaia ae ti a bon tabeka iai te bubuti aio bwa ai bon te kamimi ae e a riki aio. Ngaia ae ti a butia te Beretitenti bwa tao nakon n ningai ae e na waaki iai aei taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao ni bon te tai naba ane e tauraoi te ran, bwa are ngkai te karikirake aei e boni bae iaan tabeua bwaai aika a kainanoaki man te Environmenta ke aron tuan te Otabwanin ane e kataki ni kakoroaki nanona. Ngaia ae e motirawa te karikirake aei bwa tiaki ti Beru bwa iai naba aba ake e a tia ni waaki mai iai.

Te kantaninga bwa n tokin te ririki aei n te namwakaina aei ke ni moan te ririki ae boou ao e na manga reitinako. Ao tao anne ngkanne are e a kairaki naba ma te kataratara iaon tarakin bwaibu bwa a na kanga ni katikaki.

Tao tiaki ti Beru naba bwa iai naba aba ae aekakin aia kanganga aei.

Are kanga bon te kanganga ngkai e kaei taabo te Tautaeka ake e na akea te kanganga n te riiti ke n tera bwa e boni kaei ana tabo ake e a tia n tei n aekan tao reirei ke tao te kiriniki ake a tei ni kawa akanne. Ao ngkana iai te space irarikina ni mwawa ao e na kona ni katei ana karikirake iai bwa are e a tia aron aontano mai imwaina.

Ngaia are anne ngkanne ae e kataki n raa bwa e aonga ni birimwaka naba te karikirake. Ao n tokina e na manga iai baena tabeua ke tao kanganga tabeua nakon taai aika na roko aika a kona ni manga riki. Ma e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon. England Iuta: E rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ngkai e taekina te enviromenta te Beretitenti. Bwa ara karikirake are e uarereke are e a tia ni kariaiakaki bwa aongkoa ti na kanimwa i nukan te kawa. Bon te Environmenta naba ae e totokoia.

E a bon totokoia naba n aki butimwaeia ao e aera ngkanne ngke e a nako arei ao e a totoko te Environmenta.

Ngaia ngkai te Environmenta e a totoko ngaia bon anne te tabeaianga.

Ti a bubuti nakon te Tautaeka e a kanga aron ana Botaki ni mwakuri teuana ni babaire n arona anne. E kona ni kakaea etin aio taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, ai kaman te Tautaeka anne are baika ara Tua ae a tia ni wene. Ao a bon noraki naba bwa a bon buoka aron kamanoan ara Otabwanin n reitaki naba ma boni maeuraoia katanan naba te Otabwanin ibukin maeuraoia ara botannaomata.

Ma eng, ai taben te Tautaeka aei tao manga tarakin riki rinanon ara Tua bwa iai akana tao ti na kona ni

kamarau riki ke ni kakaei angaia ni buoka aron te karikirake.

Riki te karikirake iaon te ran, ao katawean karikirake aikai ibukin buokan te botannaomata.

Man tabetai e a manga aki rangi n ibuobuoki ara Tua ake a manga bon tia ni wene mai imwaina. Ma e rabwa tabeaiangan naba te Tia tei mai Beru, ao katuka anne bwa ti a kataia ni biriakinna n te tai ae waekoa. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E nang rabwa te Beretitenti nanona kanga otara ngkai ti a bon kona ni waaki ma are e uarereke ngkana e itiaki taekana, bwa e boni kakawaki ae e taboro bwa e a bon rangi n kainanoa te ran kain ara kawa aio.

Tao e na uarereke naba kawain te bwaibu ni katikaki, are e a bon nako n tei i tabon te kawa mai Meang.

Nanona e nang ibuobuokaki ma au kawa are Tabiang, Aoniman ao Tabiang kanga ai ranin ngkanne uoua ni kaawa ma ai nnena ae e tei iai.

E raoiroi ti a bubuti bwa ngkana e kona n kariaiakaki are ara bon ara karikirake ae e uarereke ae e a tia naba ni bwai ma e a bae n te Environmenta ngkana e kariaia anne te Beretitenti ae e a mwakuriaki naba man ana aobiti taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa e a oti aei bwa ai ana bubuti Beru ao ti a kataia ni marooro ma te Environmenta ni kakae angana aika e na buokaki iai te kanganga aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te bwarabwara ao e a boni bane buokan te titiraki aio, ti nang manga nakon ara titiraki are imwina nambwana 103. Aio are e na tabekia te Tia tei mai Tabuaeran temanna; Hon. Matanga Aran. Ma e a tia n roko ana reta ni bubuti bwa e na tabekaki iroun raona n Tia tei temanna are mai Teraina ae te Hon. Bautaake Beia. Ao I a butia ngkanne te Tia tei mai Teraina bwa e a tabeka ana kaoti raona n Tia tei mai Tabuaeran. Te Tia tei.

BABAIRE IBUKIN KABWAKAAN KANTOKAIA AORAKI MAI TABUAERAN NAKO KIRITIMATI

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa te Tibiika. Tao n te tai aio ao I karabwa te Tia tei mai Tabuaeran bwa e anganai te onimakinaki bwa N na tabeka ana titiraki.

E koaua bwa iai naba tabetabena ae e na bon kakioa ibukin kabwaian naba Tabuaeran ngaia ae e moantai n oki n te tai aio ni kakioa Kiritimati.

Ao N na tabeka ana titiraki. Te titiraki aio I taku bwa e kaineti naba ma ana kanganga Teraina ngaia are tao bon ti tebo arora ngaira kain Tabuaeran ao te Teraina.

Ao imwain ae N na tabekia, ao I a reitai riki ma te bwana ni kamauri nakoia Tabuaeran ao n reitaki ma kain Teraina mai Mwakeitari nako Abaiang. Ao n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, ao n reitaki ma Minitita ni kabane. Kam na mauri n te tawanou aio.

Ao e kangai ngkanne te titiraki nambwana 103. *N na butia te Minitita ae karineaki are tabena bwa tera raoi ana babaire te Tautaeka ae kabonganaki ngkai ibukin kantokaia aoraki mai Tabuaeran nako Kiritimati ake a kakakibaki n te wanikiba ibukin kainanoan te ibuobuoki ae tawe nakoia man te onaoraki ngkai e kakoauaki bwa bon kakabwakai kantokaia aoraki aikai n te wanikiba n aron tuangakia man te Onaoraki.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaekaki te titiraki aio iroun te Minitita man te Onaoraki, Hon. Booti Nauan. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire.

Ngkai au moan tai ni marooro, I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai ao ai kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai. I kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ao ai Minitita ao ai ngaira aika ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna ae iai ana boraraoi au tabo ni mwakuri ae e a kaman waaki inanon 2023 ma te Air Kiribati ibukin buokan ao kabaitian kakibaia aoraki mai abamwakoro n nako n raonaki ma Tabuaeran nako Kiritimati.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Bautaake Beia: E rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka.

Ao I taku bwa ngkana ti tar ate kaeka ao e kangai; te boraraoi ma te Air Kiribati n 2023, ma tera bukin ae a boni kakabwaka naba kantokaia aoraki ngkai.

I aana teuana ae ti taraia ngkai e kona tao e mamara te MA ma ana bwai n tutuo. Ma ti a kawenea bwa ai te bubuti bwa ai tera ngke tao te taokita e a roroko tao uoua te tai n te namwakaina ni karaoa ana tutuo iaon Tabuaeran ma Teraina. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ao e koaua te Tia babaire, ti nang n nanokawaki n te bwai ae e riki ae e oti ni buokan te titiraki.

Ma e koaua tao bon iai ara katamaroa nakon te local referral scheme ngkai ae ti waakinna. Tao a na rekereke ma aron taran itera aikai.

Ma n te itera are a boni kabwakai kantokaia taian aoraki, ao ti na tara riki te itera aio tao riki iaon Tabuaeran ao Teraina. Kanga akea te kantaninga bwa a na boni kabwakai kantokaia ma ti ngkana te baere a boni kataia n ienikuria te kan nako Kiritimati tao ibukin te itera anne ngaia ane e taekinna te Tia tei ane tao e kabwaka ana bwai n tutuo ke tao e nang mwarara ara MA.

Ao aikai baika I a bon tia ni marooroakinna ma au taani mwakuri.

Ti na tarai naba aron itera aikai ao ti na bon tarai naba ara MA akana iaon aba. E uara aron aia mwakuri ma aia konabwai.

Irarikina naba te Tia babaire ao I kukurei n taekinna bwa n aron are I marooroakinna n taai aika nako, ao iai sea ambulance are e nang roko.

Iai tewana ae e na tiku i Kiritimati ao iai tewana ae e na tiku i Kiribati. Aio are e na nako Kiritimati tao e na moanibwaia aron tobwan te kanganga aio.

E kona ni katoa tao kuata ke tao ni katoa namwakaina kawaran Teraina ma Tabuaeran ao Kanton n ara Sea amburanti aio are e a toka naba iai te taokita ao aia bwai n aoraki ma neeti. A nako n tutuo ao a na kona ni kauarerekea te itera aio. Ngkana e buoka aron buokan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bautaake Beia: E rarabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n ana kakaeka. Ao ti a bubuti tao n nakon n ningai ngkanne aia kataratara bwa e na roko n ningai aia Sea amburanti anne bwa e aonga n ae e buoka naba aron te kanganga ni mwamwanangaia aoraki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Eng, iai te kantaninga te Tibiika bwa tao e na roko ara Sea amburanti aio tao bon te moani kuata n te ririki ae boou ke tao imwina teutana.

Ngkana e roko are tibwan Kiritimati bwa are uowa. Ti a kanakoa naba nako Kiritimati, e a manga roko are tibwan Kiribati tao ti bon taua ikai. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Bautaake Beia: E rarabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita ae karineaki. Ao e koaua e rabwa ni kaekan ara titiraki. Ao kabanean buokan te titiraki ngkanne.

Ngkai ti tara ngkai aia kanganga aoraki ae ti a tia n noria inanon taai aika bon riki ngkai.

Iai naba ana aoraki Teraina ae e a boni kabwaka kantokana mai Kiritimati nako Tarawa.

Tao ti a bubuti ngkana e na kona n reke aia refund aoraki ngkana arona bwa a kiba mai Tabuaeran n nako Kiritimati ake a boni kabwakai kantokaia ao a kuneaki bwa ngaia a bon aoraki ao aki reke n aia abamwakoro. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. Ao e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki bwa ti a tarai aikai.

A bon ongora au taani mwakuri ngkai e tabeka buokan ana titiraki te Tia tei ao ti a tarai itera aikai bwa ti na noori bwa ngkana tao bon te eti bwa e bon aoraki te aomata, ti na karaoa te refund nakoina.

Ma akea uana bwa e bon kan raraun mai Teraina n nakomai ke Tabuaeran ao e a manga tuatua an refund.

Ma I taku bwa te bwai ae e a bon rangi n kakawaki riki te Tia babaire, ngkana ko bon roko te aoraki ao waekoa kawara te emergency.

Bwa mai ikanne are ko na kona raoi naba n tuoaki.

Ao ngkana te baere ko a roko imwin marurungim, ao ko nang argue bwa tao ko aera. Ni bon moan rokou bwa tao e aera rarikin birotom ke tao rarikin moan tiau ae teuana aio ao ngkai e a raoiroi.

Ngkanne e aki kona ngkanne ni kakoauaki anne.

Ma I taku bwa e rangi n kakawaki are ko moan roko ngkoe te aoraki ao ngkana bon te koaua bwa ko bon rangi n kakaiaki. Aio ngai ao I a boni kabwaka kantokau bwa aio aorakiu ma tuangai e uara.

Ao ngkanne ko a tuatua naba ngkanne am refund ao ti kona ni mwakuria anne.

Ma ngkana te baere ko a roko ao e mao ke tao e a toki bwa tao e a tia n ringaki i tinaniku, ngkanne ai manga bon te bwai teuana anne. Ma ti a iraorao n anne ao akea te kanganga. E na aki raraoma te Tia tei bwa ti na tobwai itera akanne n aron angana ae e angaraoi ao arona ae e riai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai I taraia bwa e a bon ikan boo te tai, ai bon ti tabeua te miniti.

E aki reke tain te titiraki are imwina, I a kabwara te Auti ngkai. Ti na manga okirikaki n te aoa 2.00pm n te bwakantai. E bwara moa te Auti.

KATAWANOU

Tibiika: Kam rabwa Taan tei ao ngkai e a quorum ara Auti ao ti nang nako ngkanne n ara Ota bebwa. Ao ti a nakon te kaoti.

TE KAOTI

Te moan kaoti ane iaon te Ota bebwa n te tai aio, bon te kaoti mairoun te Kauoman ni Beretitenti, te Minitita n te Mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Kauoman.

TE KATAUMWANE IBUKIN KARIKIRAKE 2025 N TE MWAITI AE $353,234,286

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Hon. Speaker. Ao imwain ae ti waaki, ao tao e kakawaki ae ti na bane ni kamaurira inanon te bwakantai ae kanga e aabue aio.

Ao I a moana mai iroum te Tibiika ae karineaki ma am tia mwakuri moamoa riki kain am Taibora are mai moa akanne.

Te Beretitenti ae karineaki, raou ni Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei aika karineaki, kain Kiribati ao bon taan ongora ni kabane. N arana ae Tabu ae kam na bane ni mauri!

I kukurei n te bwakantai aei Hon. Speaker ni kawenea imatan te Auti aio te kataumwane ibukin Karikirake ibukin te ririki 2025, bwa e na uringaki n te wiki ae nako ao I kawenea naba imatan te Auti aio ana Kataumwane te Tautaeka are ti kona n arana ae te kataumwane ibukin kabutan te waaki te mwakuri, ao are bon iai rekerekena ma te kataumwane ae N nang marooro iaona n te bwakantai aei.

Tao e kakawaki Hon. Speaker bwa are n aron ae I aki toki ni katuruturua n au marooro iaon te kataumwane n ririki aika nako, ao tao e koaua n ae e nako naba. I aki toki ni katuruturua bwa e aki tabwanin raoi rongorongon ana kabanemwane te Tautaeka ke ana waaki ibukin karikirakean Kiribati ngkana ti aki karekerekea te kataumwane ni mwakuri ma te kataumwane ni karikirake.

Ngaia are e boni kakawaki ae ti na kaai n tarai kataumwane aika uoua aikai bwa e tabwanin aron rongorongon ana mwakuri te Tautaeka ibukin ana waaki ibukin Kiribati ibukin te ririki teuana ma teuana.

Ao au kantaninga Hon. Speaker bwa Taan tei aika karineaki e a bon tia n reke aia tai n tara te boki ni kataumwane ibukin Karikirake

ane: Bebwa No. 56/24 are ngaia are I kawenea ana kataumwane te Tautaeka ibukin karikirake ibukin 2025.

E bon rangi n kakawaki Hon. Speaker te boki ni kataumwane ibukin Karikirake, bwa tiaki ti are e kabwarabwara aron taian karikirake n aron ae a bon ataki arana ibukin are e na karaoia te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko, ma e kakawaki naba bwa e katerea naba iai aron te reitaki ma I-Abatera ke aba ake anganga aia buoka nakon Kiribati ni ikotaki ma bon ana buoka Kiribati nakon taian karikirake.

Ao e kakawaki aron te reitaki aio, bwa te boki aio e kaota naba aron marurungin ke tao mamaran te reitaki anne.

Ke bwa are ti ataia bwa e kekerake te mwane ni kataumwane ibukin karikirake, ma e boni kaotia bwa e kekerake aron te reitaki anne ao I taku bwa e nang kakawaki anne.

Ngaia are n te tai aio Hon. Speaker, N nang taetae iaon te kataumwane ibukin Karikirake ibukin 2025. N na kabwarabwara bwa iraua te kataumwane ngkai ibukin te ririki ae imwaira aio. Antai aika a mwanena te kataumwane ibukin karikirake akanne.

E kanga aron kabonganakia taian mwane ni karikirake akanne.

Ao e kanga aron tibwatibwan taian karikirake akanne iaon Kiribati ae bwanin.

Iai are ti aranna bwa National are bon ibukin Kiribati ae bwanin. Iai are bon tannako tao taian mwakorokoro n aekakin bukin te Gilbert, ibukin te Line and Phoenix ao taian raa.

Ao tiaki ti anne Hon. Speaker, ma e kakawaki ae ti na ataia bwa e kanga aron karikirake aikai ni kaineti ma aron ana kataratara ara Tautaeka aio ni kaotia naba bwa te KV 20 iaon bouana ake aua akekei.

Ngaia are e bon rangi n kakawaki ae ti na karekea.

Ngaia anne ngkanne au marooro iaon te kataumwane e na boboto iaon aron teina are e na biri iaon anne.

Te Ikota ni kataumwane ibukin Karikirake 2025, bon $353.2te mirion.

Aio are bon 12% te raka iaon te kataumwane ibukin karikirake n te ririki aio, bwa are ti ataia bwa n te ririki aio ngkana kam uringa n te boki ni kataumwane ane tao iai iroumi are e tia n tibwaki n te Auti n tei ae nako bon $315.1te mirion.

I taku bwa e kakawaki Hon. Speaker ae ti na ataia bwa te mwaiti anne ane $353.2te mirion

ibukin 2025, te mwaiti ae e aki ikota taian project ake a bon on going are iai te balance ibukin te ririki aio ae mwaitina $64.1te mirion.

Ae N na bon manga kabwarabwara riki anne inanon au tai ni marooro n te tai aio. Are nanona bwa ngkana ti ikota te mwaiti ae te balance ngkai n te ririki aio ao e a manga uotaki nakon te ririki ae boou ke ae na roko, ao te ikota ngkanne ni kataumwane ibukin Karikirake 2025 e na riai n roko n te mwaiti ae $417.4te mirion.

Aio are e a bon bauti naba taian project aika mwaitina 144 taian karikirake.

Ngaia anne ngkanne aron tein rabwatan ao mwaitin te kataumwane ibukin 2025.

Ao tao e koaua n aron ae I taekinna bwa e kangara ni mwanenna ke antai aika a mwanena taian karikirake aikai ke kataumwane ibukin Karikirake aikai ae N nang marooro iaona n te tai aio.

I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa te ikota ni kataumwane ae kantaningaki mai irouia kautabora ke te Development Partners ibukin 2025, e nakon te mwaiti ae $222.5te mirion ke 63% man te ikota ni kataumwane.

I kan katerea bwa e teimatoa ami Tautaeka aio n uotanako te rine n te mwaiti ni mwane ni karikirake ma ana ware $130.7te mirion.

Ao e taorimwiaki iroun te bangke n te aonnaba (World Bank) n ana mwaiti ae $52te mirion ao mwina bangke ni karikirake n Atia (Asian Development bank) n te mwaiti ae $48te mirion ao ai te Tautaeka n Aotiteria n te mwaiti ae $44te mirion.

Are imwina bon te Tautaeka n Tiana n te mwaiti ae $36.9 te mirion ao ai te Tautaeka n Nu Tiran n te mwaiti ae $24te mirion.

Bwa e kakawaki bwa tiaki nanona bwa ngkai ti taekin aikai ao ti tinanikui taabo ke rabwata ake tabeua ake a bon tia n anganga aia buoka ma tao e kakawaki bwa N na bon ti taekinna aikai n aekakin te European Union, e anga te mwaiti ae $4.2te mirion. Aio tiaki nanona bwa are aio ti ibukin te ririki ae na roko. Tiaki nanona bwa aongkoa aio te ikota ni mwane ae $4.2te mirion ao Amerika n te mwaiti ae USA $11.2te mirion.

Man rabwata ke aba ake teniua ake a rianako aia buoka ao aikai aia karikirake aika a bubura nakon Kiribati.

Bangke n te aonnaba n te mwaiti ae $52te mirion n aron ae I tia n taekinna, $12.9te mirion ibukin Mwamwananga ao Riin te Waaki iaon aba.

$7.7te mirion ibukin karikirake n irekereke ma tararuan ao karikirakean kaubwaira mai marawa ao Nanoa ke tao arana ae e ataki n te project bwa tera.

$7.4te mirion ibukin karikirake n irekereke ma bibitakin kanoan boong iaon aba.

Ana bangke n karikirake Atia ke (ADB) n te mwaiti ae $48te mirion, e kabaneaki iaon te reirei ae e tamaroa ao n akean te kakaokoroaki n te mwaiti ae $35te mirion.

Karikirake ibukin teimatoan kaubwain abara n te mwaiti man $10te mirion.

Karikirake n irekereke ma karikirakeaia aroia ara botannaomata n te mwaiti ae $3te mirion.

Te Tautaeka n Aotiteria n ana mwaiti n aron ae ti taekinna ae $44te mirion. Ao aikai teniua ana karikirake ake a rianako.

Karikirake ibukin te Betebeke ao tinaniku (Regional and global programs) n te mwaiti ae $17.9te mirion.

Karikirake ibukin Riin te Waaki n te mwaiti ae $5.6te mirion.

Karikirake ibukin te Reirei te mwaiti ae $4.8 te mirion.

Hon. Speaker, I mwaneweia n au marooro n te wiki ae nako are $33.1te mirion ane e na reke man aba ke rabwata ake a kakarokoa aia mwane ni buoka nakon Kiribati ke tao ti aranna n taetae n Imatang bwa te budget support.

Aio are e na reke mairoun te bangke n te aonnaba, bangke ni karikirake n Atia, te Tautaeka n Aotiteria, te Tautaeka n Nu Tiran ao aban Eurobe ke tao te European Union.

Te kerake nakon te ware aio e irekereke ma aron ana bwakamwane bangken te aonnaba ao ana bangke ni karikirake Atia are e kakaraoia teuana te tai inanon 2 te ririki.

Man aio ao ibukin 2024 akea ae reke ma ae katautauaki bwa iai ae e na roko n 2025.

Te Tibiika ae ko rine, e a tia te Tautaeka ni karaoi ana babaronga ibukin ana karikirake ake a na kona n uarokoa abara ma ara botannaomata nakon boua ake a mwaneweaki n te kataratara ibukin 20 te ririki bwa e na riki Kiribati bwa te aba ae marurung, maeuraoi ao ni mweraoi.

Ibukin 2025 ao te mwaiti ae $227.9 te mirion ke 65% e kaineta te moan boua are e karikirakean kaubwaira ke tao te *Wealth Pillar*.

$107.6te mirion ke 30% man te ikota ibukin Riin te Waaki ke te infrastructure.

$11.6te mirion ke 3% man te ikotaki ibukin tararuan te rau ao te mauri (Peace and Security) ao $6te mirion ke 2% ibukin Kainibaire iaon katamaroan te kairiri ke butin te Tautaeka. (Governance)

Hon. Speaker, I kukurei naba ni kaotia bwa te kataumwane ibukin Karikirake 2025, a tia naba ni barongaki nakon 6 mwakoron ana Kainibaire te Tautaeka ibukin 4 te ririki ke tao ti aranna bwa te KDP n aron aikai.

$107.te mirion ke 30% man te ikota ibukin Riin te Waaki.

$107.5te mirion ke 30% man te ikota, e kaineti nakon karikirakean kaubwain te aba.

$87te mirion ke 25% man te ikotaki ibukin boutokan te reirei ao karikirakean te rabakau.

Iai naba $29.4te mirion ke 8% ibukin te Mauri.

$15.2te mirion ke 4% man te ikotaki ibukin tararuan ara Otabwanin ao arora ni kamanoira ao ni kaitarai kanganga aika a karina ibukin bibitakin kanoan boong.

Ao ai $6.5te mirion ke 2% man te ikota ibukin katamaroan te waaki n Tautaeka ke te Good Governance.

Te Tibiika ae ko rine, ni moan wakinan ana kairiri Tobwan Kiribati ibukin Kiribati n 2016 ni karokoa te tai aio, ao ti aki toki n atoatonga kanoan ara Kora ni kaeti are akea ae na katukaki imwintaa, ke tao *'Leaving No one behind'.*

Ngaia are n te tai aio ao I kukurei ni kaotia bwa te kataumwane ibukin karikirake 2025 are e boboto ma te Kibu ni kora are e a tia naba ni barongaki nakon aban aonin Kiribati ni kabane n aron aio:

E a tia ni katauaki bwa $250.1te mirion ke 71%, man te ikota ibukin te Aono ni Kiribati ae kabuta n ikotaki ma Banaba ao te Aono n Raina. Tao tai aranna n te taetae n Imatang bwa te *National program ke tao te National project.*

$25.2te mirion ibukin aban Kiribati mai Makin nako Arorae ao Banaba ke tao te Gilber group.

Ao $7.9te mirion ke 2% ibukin te Aono n Raina ao Rawaki (Line & Phoenix).

N te Aono n Raina ao Rawaki ao te Tautaeka e na mwaneni karikirake n te mwaiti ae $4te mirion n aron aikai.

Bwa $1.8te mirion ibukin katamaroan aia auti taani mwakuri.

$1.3te mirion ibukin Kauarinan ke Senior Secondary School ao $1te mirion ibukin te iti (power supply).

Ana rabwata te Aono n Eurobe ke te EU – European Union, e a tia ni kawenea ana kataumwane ibukin te Aono n Raina ao Rawaki n aron aio. $1.8te mirion ibukin te ran ni mooi ae mano ao man itiaki.

$1.6te mirion ibukin tamnein ao te kataumwane ibukin te uabu ke tao te Multi purpose port ao $.3te mirion ibukin boutokan te karikirake iaon te ran, kai n nako tinaniku ao te kakaitiaki.

Ibukin te Aono ni Kiribati ao iai 3 karikirake ake a uotanako moan te kataumwane bwa karikirake iaon Riin te Waaki iaon aba (outer island-infrastructure project ke tao te KOITIP) are e na bon mwanenna te Tautaeka ni Kiribati n te mwaiti ae $32te mirion.

Anne te Outer Island Infrastructure project.

Karikirake ibukin Mwamwananga ao Riin te Waaki iaon aba, (Kiribati outer island transport -KOITIP) e na mwanenaki iroun Bangken te aonnaba n te mwaiti ae $12.9te mirion ao ai mwakuri ni katamaroa nakon kawain Tarawa Teinainano n te mwaiti ae $12.5te mirion are e na mwanenaki iroun te Tautaeka n Tiaina.

Ibukin Kiribati ni kabuta ao iai naba 3 karikirake ake a rianako mwaitin te kataumwane ibukia n aron: Karikirake iaon Riin te Waaki iaon aba aio are I a bon tia n taekinna mai imwaina.

Buokan boon te takataka n te mwaiti ae $28te mirion ao te mwane n aki mwakuri n te mwaiti ae $25te mirion.

Karikirake aikai are e na bon mwanenna te Tautaeka ni Kiribati rinanon ana kataumwane ibukin karikirake ke n arana are ti ataia are te Local contribution to the Development fund.

Te Tibiika, I kani kamatata naba nakon te Auti aio ma Kiribati bwa iai kataumwane ibukin karikirake aika a boou ake a tia ni barongaki ibukin 2025, ao iai naba karikirake ake a na teimatoa ao a na reitinako ni wakinaki n aron ae I tia n taekinna ngke I moan kauka au marooro.

Irarikin aio ao bon iai nikiran mwane n te ririki aio ae 2024 ke man ririki ake mai imwaina.

Iai naba karikirake ake akea te kataumwane ibukia n 2025, ma te kantaninga bwa ana teimatoa ni waaki nako n aron aia nikira ni mwane.

Te katautau bwa te nikira ni mwane inanon 2024 bon $64.1te mirion n aron are I a tia ni mwaneweia n au moan marooro ni kaukuki.

Ao aio are e na karekea te ikota ni mwane ibukin karikirake inanon

2025 n te mwaiti ae $417.4te mirion ibukin karikirake ae mwaitia ni ikotaki bon 1,044.

E noraki bwa e rikirake mwaitin karikirake ibukin te ririki ae nako, ao kakoroan nanoia e kona n riki bwa te kakewenako nakoia ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka.

I kani kamatoa ikai bwa te Tautaeka e a tia ni kawenei ana Kainibaire ibukin tararuakin aron wakinan karikirake aikai ma aia konabwai ara taani mwakuri ngkana e noraki bwa e na riai rotakin te karikirake teuana Minitita teuana ma teuana ao e na tauraoi naba te Tautaeka ni waekoa n ibuobuoki iaon aio.

Te Tibiika ae ko rine, te Tautaeka aio e aki tangiria bwa e na kauarerekeaki ke ni kataonabaki te mwane ni buoka nakon Kiribati kioina ngkai e rangi n korakora ana kekeiaki ma ana mwakuri ni waakini karikirake aikai. E ngae ngke e riaon ana konaa ke korakoraia ana aomata ake a mwakuria.

I kan taekinna nakon te Auti aio bwa e korakora ana iango te Tautaeka ibukin karikirakean ao uarokoan Kiribati ma te botannaomata nakon te marurung ao te maeuraoi inanon te rau ma te mweraoi.

Tao e koaua N nang bon roroko n totokin au marooro Hon. Speaker, ma I taku bwa e kiriaria ae na toki au marooro ao ti na aki anga bwanara ni kakaitau nakoia nake a bon tia n anga baia ni buoka nakon ara Tautaeka ao nakon te botannaomata inanon taian karikirake ae I a tia n taekinna ikai Hon. Speaker.

Ngaia are ai boni bwanau n tei ibukin te Tautaeka, te Beretitenti ma kain te Kabineti ni bon anga bwanara ni kakaitau tao e moamoa riki nakoia ara tia anganga ke kautabora ake mai tinaniku ke tao ti arania bwa te naan Development partners ae a tia n teimatoa n anga baia mani boutoka aron ara karikirake man aia mwane ni buoka ao anga riki aika bati.

Ti ataia bwa ngke akea aia ibuobuoki ao tao e na bon rangi n tinebu uotara ae ti a tia ni karaoia aio, ngaia are bon te bwana ni kakaitau nakoia.

N na aki mwaninga naba taekaia au tia mwakuri are a boni kabanea naba korakoraia ni katoa miniti mai imwain te Auti n tei ae a tia n aki mamatu iraua aia bong n aki matu ibukin katauraoan tiaki ti te boki ni kataumwane ae I a tia ni marooroakinna n te wiki ae nako, ma te boki naba ni kataumwane ae ibukin te Karikirake aio.

Ngaia are ti na rangi n anga bwanara ni kukurei.

I taku bwa e nang kakukurei ngkana kam bon ongo bwa are n te tai aio, ai bon akea te Imatang ngkai ae e tekateka ibuakoia ara koraki.

Te kataumwane are kam a tia n rinanona are e a tia ni bwaati ae te recurrent budget ao te kataumwane aio e boni karaoia te I-Kiribati, akea te Imatang ae tao e raonira bwa ti na karaoia.

Ngaia are bon te kakaitau nakoia au staff moamoa riki kain te NEPO iaan ana kairiri te Tia Koroboki ao te Kauoman n tia Koroboki ao bon te Ag. Director ngkai n te NEPO are ngaia a tia ni karaua n anga korakoraia ma aia konaa ni katiai booki aika uoua aikai ao n ikotaki ma te boki ni kataumwane ae I a tia ni kawenea imatami ikai kain te Auti ae karineaki.

Man taeka akanne te Tia babaire, ai boni bwanau ni kakatekeraoi nakoira ni kabane ao nakoia taan ongora ao nakon Kiribati ae bwanin. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne N nang kanakoa nakon te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana marooro iaon te motion. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti a kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n uotakirakean te kataumwane ibukin te Karikirake ibukin te ririki 2025, ao ti a reiti naba bwanana ni kaitauia raraon Kiribati ake a tia n teimatoa man taai ake a nako ni karokoa n teimatoa ni buoka ana iango ara Tautaeka aika kakaokoro ibukin rikiraken abara ao rikirakeia ara botannaomata n itera aika kakaokoro. Kam bati n rabwa.

Ti a kaitauia naba taani mwakuri ake ngaia taan kakoroi nanon te naan karikirake, ni waakini kanoana ao ni kabane ake a tia ni ibuobuoki ibukin kakoroan nanon te naan karikirake ao riki tao barongan te boki ni kataumwane ibukin te karikirake n te ririki ae na roko.

Ti teimatoa ni kakaitau te Tibiika nakon te Kauoman ma te Tautaeka ao taani mwakuri bwa e teimatoa n tamaroa aron te rongorongo ae ti anganaki inanon te boki ni kataumwane ibukin te karikirake aei.

E nang mataata n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti.

Ao ti butimwaea te kataumwane aei ae e rangi n kakawaki ibukia ara botannaomata.

Ao ti na anga tabeua ara marooro ni kaineti naba ma bwaai ae ti noori ae e kakawaki naba bwa ti na tarai inanon te kataumwane aei te Tibiika.

Ao te moan moa, ti na tara aron ana kataratara te Tautaeka are te 20 n ririki ao kanoana ake a rangi n kakawaki bwa ti na teimatoa n

tatara aei ibukin kanoan te rikirake ao te karikirake.

Te Akawa ao te Kaneweaba. Ao ti teimatoa n taratarai aikai te Tibiika bwa are aei e na kanga ni kakoroi nanon ana karikirake ana iango te Tautaeka ma ana Motinnano ngkana iai mwanenakia n aron ae ti marooro naba n ana kataumwane te Tautaeka.

Ngaia ae ti tara naba aei ao e rangi n kakawaki aikai ao tera ngkai aron tein te karikirake ao riki iango aika a rangi n tamaroa ibukin kabonganan kaubwaira mai Marawa.

Ao ti taraia bwa a rawata karikirake aika a roko mai irouia raraon Kiribati ao ti rangi n kakaitau. Kanga ibukin tararua kaubwaira aikai ao aei e rangi n kakawaki.

Ao teuana tao te karikirake are e a tia ni karaoia te Tautaeka, te investment iaan ana karikirake aei te iango ae moan te Tamaroa. Ma I taku bwa aei teuana ae ti teimatoa n nanokawaki iai bwa e aki mwakuri n aron are a kantaningaia te Tautaeka, kaboan te naan kaibuke n akawa.

Ao I taku bwa tera riki ana anga ngkana arona bwa iai riki aron ana waaki, ma I taku bwa aei te kantaninga ae e tamaroa te Tibiika bwa ti nang bon riai n akawa ara ika ao ni karaoi iaon abara.

Ma tera angana. Ti tuai n nora ngkanne tao tein riki te kakamwakuri iaon aei iaan te kataumwane aei.

Tararuan kaubwaira moan te kakawaki. Ao teuana mai ibuakon kanoan te karikirake ae moan te kakawaki ae ti marooroakinna naba n taai aika nako, bon tibwangaia ara koraki are a tararuaia taan akawa n ara marawa bwa a na karaoa raoi tibwangaia iaan te boraraoi n te akawa. A na ira tuan abara iaan tararuan kaubwaira ae e rangi n kakawaki aei. Te naan Observers te Tibiika.

Ao aei teuana tao te rabwata ae e rangi n kakawaki ao ti ataia ao ti a tia ni marooroakini n ririki aika nako aia kanganga ara Observers ao riki are kanga a riki n te kabuanibwai.

Ao te kanganga ibukin te bwai ni mwakuri ae a kainanoia ibukin kakoroan nanon tibwangaia ae moan te kakawaki, ao I taku bwa aei kanoan marooro n taai aika nako.

Ti kataia n tara te kataumwane ngkoa ibukin buokaia te naan Observers are e bon mwanenna Kiribati. Ao ti taraia bwa kanga e rangi n uarereke te kakamwakuri n noran nikiran te mwane e rangi n uarereke.

Ao aei ti aki kantaningaia bwa ti tangiria bwa e na rangi n kakamwakuri te aba n te itera aei

ni boutokaia ara koraki aika a kakawaki tibwangaia aikai.

Iai naba te karikirake teuana man te FFA ibukin buokaia naba Observers ibukin kamanoaia i tari ke n aia tabo ni mwakuri.

Ma e tara n ae tuai waaki te karikirake aei, ao aikanne ae ti tarai bwaai aika a kakawaki ibukin ana moan karikirake te Tautaeka ae kakawaki ibukin Kiribati iaon te akawa.

Ao iaon ngkanne te Tourism, I taku bwa bon moan ana karikirake te Tautaeka are e iangoia ibukin te itera aei, are ngaia are kaboan te naan wanikiba.

Ao I taku bwa ti na teimatoa n tataekina aei bwa are aei ana kabanemwane Kiribati (investment) iaon te karikirake ae e tikiraoi te kantaninga ma ai kakoroan nanona ae ngaia ae riki te kabuanibwai iai. $70te mirion tabun ae e bane ibukin karekean are te Dash 8 ibukin te moan waaki ao te Embraer.

Ao aikai te naan kabanemwane bwa are kanoan ngkai tao ana kataratara ke ana kataumwane te Tautaeka bwa e nang noraki uaan te naan karikirake aikai.

Tera uaan te naan *tangible outcomes*. Ao aikai ngaira ti tarai bwa kabonganan kaubwain Kiribati ke mwanen Kiribati ae tao aki manena. Ti taraia ao ti unekinna bwa aki manena.

Ao aikanne ana moan karikirake ae e kakawaki te Tautaeka. E nang uarereke naba tibwangan te tourism ke te Kaneweaba iaan te kataumwane aei.

Ao ngkana ti tara nnen te tabo ni mwakuri are e mena iaana te Tourism, ao e a kani kabane ibuakoia te naan Ministry bwa e ka-14 n te tibwatibwa.

Ao aei ngkanne kanga e aki botau ma te kantaninga are ana moani bwai te Tautaeka.

Te kauoua ae ti kani marooroakinna iaon te boki ni kataumwane aei, bon te bwakamwane nakoia ara botannaomata are e aranaki bwa te Social protection payment are te mwane ibukin aia mwane ni motirawa ake tiaki taani mwakuri n te Tautaeka.

Te mwane ibukia ake aki mwakuri ao mwanen te ben.

Ao aei a rangi n kakawaki bwakamwane aikai, ti teimatoa ni karokoi bwanaia ara botannaomata ibukin kakawakina ibukia ao buokaia iai. Ao tao a bon kainanoa riki te katamaroa iaon kawaekoan te bwakamwane.

Ma te bwai ae ti taraia te Tibiika, bwa aikai a rin iaan te karikirake bwa are a mena iaan ana

kataumwane te Tautaeka are te Karikirake, e irekereke ma te karikirake. Ao e kangai ana uneaki iai te Tautaeka, bwaai aikai a buoka te rikirake.

Bwa are ngkana ko angania aomata te mwane, ao a na kabongana ao e na karikirakea kaubwain te aba.

Ngkana aei ana uneaki te Tautaeka, ao nanona tao a nang bane ni karaiaki naba aia bwakabwai taani mwakuri ma ara bwakabwai ngaira bwa are anne naba. E anganira te mwane inanon baira ao ti kamanena ao e rikirake kaubwain abara.

Ma te bwai ae ti uneakina iai nnen te naan bwakamwane aikai bwa a na bon riai n rin iaan ana kataumwane te Tautaeka are e katoa ririki.

Bwa tera ngkai te bwai ae e a riki. Bwa e aki raoi kaota te tamnei ae e mataata iaon te naan karikirake are bon karikirake are iai mwia ae e na noraki n aekakin Riin te Waaki. Aikai karikirake are ko nora mwina. E na iai mwina ae e noraki.

Ao anne te bwai ae tangiria te kataumwane aei. E na noori mwin uaan te naan kabanemwane ma investment iaon kabonganan kaubwain abara ae Kiribati.

Ao anne teuana ae ti taraia, bwa ngkai ti noria bwa $63te mirion ana kataumwane te Tautaeka iaon aikai ae ngaia ae e a rinnako bwa kanoan tao te kataratara iaon te kataumwane aei, bwa I taku bwa e aki raoi anganira te tamnei ae e mataata bwa tera raoi ae e noraki mwina ibukin abara ae bwanin.

Kanga anne teuana. Tao aei ti na teimatoa ni kakatikua bwa bwanara nakon te Tautaeka bwa e aoria ni mataata raoi.

E nang bubura kaei $63te mirion iaon aei n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman.

Ngaira ti kataia n taraia are te naan raa, tao Riin te Waaki. Ao ti tara Riin te Waaki. Tera aika a kakawaki n Riin te Waaki?

Tao teuana tera Riin te Waaki ae e nang kainanoaki ibukin te karikirake, te rikirake, te kaneweaba te naan raa. Ngkana ti iangoa ae ti nang bon karaoi konara ikan abara iaon Kiribati.

Tera moa te moanbwai ae e rangi n kakawaki bwa e na nakoraoi.

Bwa I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa aei e rangi n kakawaki te iti ke te Korakora.

Ao anne teuana ae ti teimatoa n tataekinna bwa are kanga ti na tangiria bwa aikai itera ae ti nang bon riai ni kabanei iai korakorara. Ao ti na aki kakantaninga n taainako n te buoka are e na mai

irouia taan anga te buoka bwa e bon iai korakorara.

E rawata te mwane ao aei te itera ngaira ae ti kakoaua bwa e a bon riai te kabanemwane. Ti a bon riai ni kabanemwane iaon bwaai ae ti bon kainanoi ao ti nang aki n tataninga temanna bwa e n roko n anganira te buoka.

Ao aei bon teuana naba ae e boni kaineti naba ma kanoan te KV 20 ke ana kataratara te Tautaeka bwa ti nang bon kibari ara kanganga. Ke ti nang bon karaoi mwakuri ibon bukin rikirakera. Ti nang aki tataninga.

Ao anne te bwai ae e karaoia ibukin te karikirake iaon te kawai iaon aba. Ara kantaninga bwa aei naba e na riai naba n noraki te kataumwane bwa aikai naba bwaai aika a na moanibwai iaan Riin te Waaki.

Tera riki te kauoua ae e rangi n kakawaki. Bwa I taku bwa aikai tao iai ana kambwana te Tautaeka are e tabeakina arei te PUB. Ti teimatoa ni karokoa bwanara nakon te Tautaeka bwa e na riai ni karekea buokan te PUB ke tao tera are e na riai ni kainanoaki, ao ti na aki katangi iaaia taan anga te buoka.

Ao ti rangi n karabwarabwa nakoia raraora ake a tia ni buokira mai moana ni iangoa butiraoin ara kambwana aei. Tera te anga ae na teimatoa iai. E kateaki te mwane ibukin buokan tararuan raoi kaubwain te PUB bwa e na aki raa ma a na teimatoa.

Ti rangi n karabwaia. Ma I taku bwa taabo are kanga e aki roko iai bain te tia anga te buoka, I taku bwa aikai ti a bon riai ngaira n invest ara mwane n itera aikai.

Tao anne ti teimatoa ni kakatikua ni katabetabea iai te Tautaeka bwa aei kainanon te botannaomata ae e nang kakawaki bwa ibukin te rikirake.

Te kauoua bon te Bwaa. Ao are bon iai naba ara kambwana are e tararua te itera aei, ao I taku bwa ti ata kainanon teuana te Koil ae ti teimatoa ni mamarooroakin aikai bwa e aki tau ana kona ibukin kawakinan te bwaa ao nnen te bwaa ibukin karokoan te bwaa iaon aba.

Ao iai te kataratara are e ananau are e a tia ni kabwarabwaraki iaon te itera aei. Ma tera ngkai ae n te tai aei ae tao e kantaninga ae kanga katokan moa te kanganga aei ae ti na tangiria naba n noria inanon te aekaki ni kataumwane aei.

Bwa e aki naba kona ni waaki te karikirake ke te rikirake ngkana akea te bwaa.

Ao aki naba kona n roko ikai, e aki kona ni karaoaki te ika ke tao tera riki ae ti na kataia ni kaunga bwa a na roko ikai taan karikirake mai tinaniku ngkana e aki naba tamaroa te bwaa.

Ao anne naba bwaai ae ti taraia ae kanga a kaineti ma kanoan te rikirake ao ana kataratara te Tautaeka.

Te kateniua, tao iaon naba Riin te Waaki bwa are taben te Koil bwa I taku bwa aei naba tao ti na bubuti naba tarakin te itera aei iroun te Tautaeka iaan ana kataumwane aei.

Are boni kainanon naba te botannaomata aei ae teimatoa bwa tibwangan te Tautaeka bon te kibakiba.

Ao ti a tia ni marooroakina aron tao te kabanemwane are e tuai noraki ngkai uaana n te tai aei. Ao ti noria bwa $20te mirion ngkai ae e a tia ni kataumwaneaki iaan te karikirake ibukin boon te naan wanikiba. Ao ti kakaitau bwa e a reke are oin ara wanikiba tabewa ao tao iaoni kawaina are nikirana bwa e aonga ni kona ni bon toamau naba aron te kibakiba riki ibukia ara aoraki bwa a na kona ni waekoa n roko n te Onaoraki ikai.

Riin te Waaki naba aika a rangi n kakawaki ao tao aikai ibukin karikirake. Ao tao ai bon ibukia ngkanne ara botannaomata.

Ao ti tarai naba itera ake tera ngkai kainanoia ara botannaomata.

Teuana bon te Kuakua ao te Onaoraki. Kanga ti noria bwa iai te karikirake ane e a tia ni kabwataki ae $160 te mirion ibukin karaoan ke katamaroan te onaoraki are i Nawerewere.

Ara kantaninga bwa aei ti aki ataia bwa e na kantaningaki manga te tia anga te buoka bwa e na mwanena aei ke tao ti nang bon riai ni mwanenna ngkai ni bon ara mwane ngkana ai akea ae e kona ni buokira aoria n nakoraoi aron te waaki ni Kuakua nakoia ara botannaomata.

Ao ti karabwa te iango anne ti te kantaninga bwa n ningai ae e na manga kona n raa, tao e manga tataningaki mwanena.

Ao ti a karabwaia naba taan anga te buoka ake a tia n irekereke ma ibuobuoki ni katamaroa te itera aei.

Ti karabwa Nu Tiran ibukin katean te onaoraki ane e onoti ane i Betio ao ibukin naba ana buoka ibukin katamaroan Nawerewere.

Iai naba kanoan ana buoka Nu Tiran n irekereke ma te naan Onaoraki. Ao ti karabwa naba bwa bon iai naba ara mwane ibukin kanakoraoan te naan kiriniki.

Ma ti teimatoa n aki nora naba te kataumwane ibukin te Onaoraki are i Tabiteuea Meang. Ao tao aikai ae a bon teimatoa n uouotiarake te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang bwa ibukin ae e bon nora te kanganga bwa are e a bon mena iaon abana.

Te naan Kiriniki iaon aba. A rawata te naan karikirake naba iaon aei ao kanga e rangi n uarereke mwakuriana n aron ae ti noria.

Ao ti kan bubuti naba bwa tao aei naba tao I a kareketai naba ni karokoa bwanaia kain abau ae Abemama bwa iai te katabwena are e karaoaki kanga n raatokin ana teem te Tautaeka ae nako ibukin katean uoua te Kiriniki ae te bwai n Imatang ibukia ara kawa aika uoua ae Tebanga ao Baretoa bwa a bon tuai tei aia kiriniki are kanga e katei ngkoa te EU.

Ao ti rangi n karabwarabwa n aei ao e a rawata ngkai te kakantaninga, ao nakon n ningai ae e nang kateaki te naan kiriniki aikai ae a rangi n maan te katabwena ibukia.

Ao aikai teuana te mena ae ti nori bwa iai naba tao te kanganga ibukin te mwarara ibukin kakoroan nanon te naan karikirake.

Ngkanne iaon te Reirei. Ti kakaitau naba e rawata naba raraon ae taan anga te buoka ae a rangi n ibuobuoki iaon te itera aei.

Ao teuana te kanganga ae te kanganga naba ae e teimatoa naba n uouotaki nakon te Maneaba ni Maungatabu irouia Taan tei, bon te naan umwanreirei iaon aba.

Tao bon iai te karikirake iaon aongkoa kanakoraoan te naan umwanreirei. E a tia ni waaki iaon Tarawa ao tao ai te kantaninga bwa ai n ningai ae e na roko iai iaon aba.

Ae tao anne naba kanoan te naan karikirake ae a tuai rangi n rokoroko iaon ara abamwakoro nako.

N irekereke ma aei ao iai te karikirake are ibukin te onobwai. Ao aei naba e mena iaan te kataumwane aei te onobwai.

Ao aei teuana te kanganga ae e teimatoa n tangiroa te koraki ibukin tao iremwen bwakan te mwane. Ao tao iai bukina tabeua ae tao ibukin mwakuriana.

Ma I taku bwa aei teuana ae ti na bubuti bwa e na riai n taraia riki te Tautaeka bwa e na kanga ni kanakoraoia n te aro ae e na kona ni baiti.

Ti karabwarabwa naba n te ibuobuoki iaon aei ao ti na bubuti bwa e na kanakoraoaki riki.

Teuana ngkanne te naan karikirake naba ae e nang kakawaki nakoia ara botannaomata ao riki ara Kauntira, bon aia moan karikirake Kauntira.

Ao aei tiaki te bwai ae boou bwa bon kanoan karikirake n taai aika nako, ae tao aei naba kanoan ana buoka ngkoa raraon Kiribati are Taiwan ni katoa ririki.

Ao ngkana ti nora te boki ni kataumwane aei, ao a bon teimatoa n iriri te naan karikirake ake aia

moan karikirake ara Kauntira. Ao a teimatoa n iriri bwa bukina bwa a bon tia ni kakoroaki nanoia ao mwaneia naba ae e bon teimatoa naba n iriri ao tao iai tabeua ane a tia tao ni kabonganaki mwaneia ae a uarereke ngkai nikiran te naan mwane ane iaan te itera ae.

Ma aei teuana naba kainanoia ara botannaomata are e a uotakirake rinanon ara Kauntira, ao ti na bubuti bwa ti noria bwa iai ngkoa te kataumwane are $500,000 are e tia ni kataumwaneaki. Akea te bwai ae tia ni karaoaki n irekereke ma te karikirake aei bwa e bon tiku naba n arona mwaitin te mwane aei n aron te ribooti n te kataumwane aei.

Ao anne teuana te mena ae ti na katuruturua naba, bwa bon te bwai teuana karekean mwanena ma kakoroan nanona ai manga bon te bwai teuana.

Bwa ti na bubuti bwa a na riai ni kibaraki te naan karikirake aikai bwa bon karikirake aika a kainanoaki irouia ara botannaomata.

Teuana naba mai ibuakon te karikirake ae ti karaui n taratarai ae aei ngkanne are kanga e irekereke ma karikirake are a rangi n maan ao e rangi n uarereke ke tao bon akea te kakamwakuri iai.

Teuana boni katean te nan Umwa n takataka iaon aba. Ao I taku bwa kanga e tuai noraki te kakamwakuri aei, aei are ana umwa n takataka te KCDL. Are a na bane n urakinaki iai nako iai te naan takataka man aia umwa n takataka te naan Boboti.

Ao irarikin anne iai naba ngkoa te karikirake iaon katean nnen te kaako. Te naan cargo sed ao raona te naan truck.

Kanga e rangi n uarereke naba. Akea naba rongorongon aei ae kanga iai te kakamwakuri iai ae e oti n te boki ni kataumwane aei.

Aikai kanoan bwaai ake a rangi n kainanoia ara botannaomata bwa te nan umwa n takataka ao umwa ni kaako aikai naba a rangi n kakawaki ibukin kainanoia naba ara botannaomata. Ke tao aei e na kona ni buoka tao teimatoan te katine, bwa ngkana e onrake ana umwa n takataka te Boboti ao e aki tataninga rokon te kaibuke bwa are e a moantai naba n rinnako naba ana umwa n takataka te KCDL.

Aikai I taku bwa kanoan tabeua karikirake ae ti karaui ni mamataku n ana boki ni Kataumwane n te karikirake te Tautaeka. Aikai ae kanga ti tangiria ni kani marooroakin ao a rawata riki. Ma aikai tabeua are e kaotia bwa iai tabeua te naan karikirake ae e bon uarereke te kakamwakuri iai ao tao a bon tuai wakinaki, ao tao aei e rangi n kakawaki naba bwa e reke tain marooroakinana ao tao tera te kabwarabwara iaon itera aikanne.

Iai te tatao, ao ti kakaitau iaon are karaoan te kawai ao te marae ao te uabu iaonnaba. Bwa are aikai kanoan te karikirake.

Ao tao n te tai aei e na kabwarabwara te Tautaeka bwa e ti tabeakina moa ngkai te kawai, ma are iai ana karikirake are bon te kawai, te uabu ao te marae ni wanikiba.

E a tia ni bane te mwane ibukin kanakoraoan te naan marae ni wanikiba bwa karokoaia n te abwaki ao n te bubura are e na kona iai n tiku ngkoa ara wanikiba are te Dash 8.

E rawata te aomata are e a kabaneaki te mwane ibukin aei.

Ao aei naba teuana tera uaana bwa e nang tikiraoi bwa a raoiroi riki ara marae ni wanikiba, ma are bon bukina are e karaoaki ibukina. E aki kabonganaki bwa are akea ara wanikiba are te Dash 8.

Ma I taku bwa aei teuana te aeka ni wanikiba ae ti nora tamaroana ngke kikibakiba ara wanikiba aei, ti nora tamaroana ao riki ibukia aba are e a kona n roko iai te wanikiba aei bwa e a bon rangi n uarereke. Bon ti teuana te kiba.

Tao ngaira ibukin tera, tao ti na tiba te bwai ae ti noria i abara are i Abemama.

Teuana mai ibuakon aban Kiribati, e rangi n korakora kainanoan te kibakiba iai ao I taku bwa e bon ataia te Tautaeka ao e ataia te Air Kiribati.

Ao te Dash 8 ngke e kibakiba, e aki naba tau teuana kibana.

Ao tao aei ngkai ti nora ana karikirake te Tautaeka bwa e manga iai ana karikirake ae boou ane iaon naba ana wanikiba te Air Kiribati. Ao tao aei ngkana arona bwa e taraia naba irarikin te Twin Otter, bwa tao aikai naba aekakin wanikiba ae a tia naba n reirei iai ara koraki ibukin tararuana ao kakibana.

Ngkanne te Tibiika, iai ngkanne tabeua te naan karikirake aika ti kan titiraki aika a rangi n tamaroa, ma ti tebo ma e nang uarereke tao te kataumwane iai n te aro ae tao e aki tabangaki te ibuobuoki iaona.

Ao teuana te karikirake bon ibukin kanga aia solar Aro iaon aba.

Iai te karikirake ae e karaoaki iaon anne ao tao ti aki ataia bwa iraua te naan Aro iaon aba aika a reke buokaia iai.

Ae ti noria naba bwa iai ana karikirake naba te karikirake ae boou ae ibukina ae arana *vulnerable communities.*

Ti aki ataia ngkana aei a irekereke naba iai Aro, ma iai ae ti noria are

ibukia Aro. Ao tao aei teuana te karikirake ae e na rangi n ibuobuoki nakoia ara botannaomata.

Antai ae e na ataia tao aei naba teuana te anga ae na kauarerekea naba aron kainanoan naba aia birimwane kain ara Aro nakon aia Ekaretia iaon aia abamwakoro.

Anne teuana te karikirake ae kanga ti kan kaunga naba ibukin ara abamwakoro n ikotaki ma are e a tia ni wakinaki iaon Maiana.

Aei naba ti rangi n taku bwa e rangi n korakora naba te kakantaninga iaon te karikirake ae aekakin anne bwa e na roko n ningai iaon ara abamwakoro.

Bwa ti aki naba n noria bwa iai te kataumwane, kanga akea te kataumwane n are ngkana e nang kabutaki nako ao ngkanne anne naba ti na katikua naba bwa kanoan naba ara iango n ibuobuoki nakon te Tautaeka bwa e aoria n rokoroko naba n ara abamwakoro te aekaki n ibuobuoki aei.

Ma I taku bwa ngkana arona bwa iai te buoka nakoia Aro, ao bon iai ngkanne nakoia te naan mwenga. Ao I taku bwa aei e na kona n rangi n ibuobuoki ibukin te karikirake iaon ara abamwakoro.

Ngkanne teuana te karikirake ae I ti kan titiraki iai ao kanga aei ngkanne e irekereke ma tao te karikirake iaon te bwai ae e rangi n kakawaki ibukin abara ae Kiribati, ae kanga ana bwai Kiribati ae e rangi n kakawaki. Ao aei bon te karikirake ibukin katamaroan te State House.

Ao ti teimatoa n ririmwin aei bwa are bon iai te karikirake are e a tia ni mwanenaki iaon aei. Ma ti taraia ngkai bwa bon akea te kakamwakuri ae e a tia ni karaoaki.

Ao ti aki ataia bwa ai tera ngkai te kantaninga ibukin ana auti Kiribati are e rangi n kakawaki are te State house.

Eng, ti ataia bwa ngkai e a rangi n katoamauaki tao e aranaki bwa te state guest house ke ana tabo n iruwa te Beretitenti are a mamaeka moa ngkai iai. Ao e na manga iai iangoan katean te maneaba. E kakawaki anne, ma I taku bwa te bwai ae ti na aki mwamwaninga, are bon ana auti Kiribati are e a bon tia ni katauaki ao ni kinaki bwa tera ngkai te kantaninga.

Ngkai kanga e a kananokawaki. Ko rirarikina ao e aki mimitong. Ma tera te kantaninga iaon anne bwa are ngai temanna ae I ririmwi ngkoa te karikirake are e a tia ni mwanenaki iaon te itera anne. Ao tera ngkai te kantaninga. Iai te iango bwa e na bon karaoaki ana auti Kiribati arei nakon te kantaninga are e a bon tia naba ni kawenea ngkoa te Tautaeka ke e nang bon katukaki bwa e nang kamkaki ni karokoa tao

e nang bon akea kanoan te tabo anne.

Ao ti marooro n taai aika nako iaon kakawakinan taabo aika a kakawaki ni karakin abara ae Kiribati.

Ao tao aei teuana te tabo ae moan te kakawaki bwa ti na teimatoa ni kaunga te Tautaeka bwa e na iangoa tao kanakoraoan te tabo anne ao riki ngkai bon iai te iango ao te kataumwane ae e a tia ni kataumwaneaki ao kanga akea te bwai ae tia ni karaoaki.

Teuana ngkanne ae ti kan marooroakinna irarikin tao waeremwen karaoan nanon te naan karikirake, ke tao e rangi n rawata ma tao bon te karikirake naba are ti bon mwanenna ngaira kain Kiribati. E rangi n korakora te bwai arei ao e rangi n uarereke kanga te mwakuri iaona.

Anne ti kan kaunga te Tautaeka ao riki taani mwakuri ao taan rabakau bwa a na kekeiaki n te itera aei.

Ti noria naba man te boki ni kataumwane aei, ti rangi n kakaitau bwa a oti naba te naan karikirake ake a tia n roko te ribooti iaoia. Kanga iaon kamanenan mwaneia ao tao e rokoraoi te kantaninga n aron are e kantaningaki n te karikirake anne ke e aki. TE naan actual report.

Ao ti noria naba bwa kanga e rangi n uarereke mwaitin ae e a tia naba n roko ae tao n aron ae te rongorongo ae e mena i matara n te tai aei. Tao ti $2te mirion ngkai ae e a tia tao e rawata riki are mai imwaina ma ngkai tao n te ririki ae nako ao n te ririki aei, ao kanga te mwaiti ae $2te mirion ibuakon tao irabubua te mirion ane e a tia ni kabonganaki.

Ao tao aei ti na kaungaia taani mwakuri iaon te itera aei ao ni kabane bon ara botannaomata ao ara Kauntira. Antai are iai tibwangana ibukin kakoroan karaoan te naan karikirake bwa a na kekeiaki naba ni kakaonimaki ni kakaoki mwin aia ribooti.

Bwa are anne teuana te bwai ae e rangi n kakawaki. Teuana te kanganga ae nonoraki tao irouia naba taan anga te buoka, bwa e nang waeremwe kaokan mwin te ribooti iaon aikanne.

Ngaia ae ti na bubuti, ti noria n te ribooti aei ao ti kakaitau bwa a reke iroura rongorongo aikai. Ao tao bon aikai kanganga man taai aika nako.

Ma ngkai ti a noria, e uarereke ao ti na kaungaia taani mwakuri. Ti na kaunga te Tautaeka bwa e na kaumakia naba ana koraki iaon te itera aei.

Ti kakaitau riki te Tibiika nakon te Kauoman ni Beretitenti ao kain ana aobiti ake a tia ni katauraoa te kataumwane aei ao riki akana a na bon teimatoa ni kakae nako ibukin

kakoroan nanon te naan karikirake akana a manga boou.

Ao ti na kaunga naba te Tautaeka bwa e nang bon tarai karikirake are ti nang bon riai ni mwaneni bwa ti nang aki tataningaia taan anga buoka bwa a na mwaneni ibukira, riki akana man ara itera are ti a tia kanga ni katebenakoi bwa a kakawaki.

Tao man taeka aikai te Tibiika, ti kakaitau riki. Ti katekeraoiko inanon kakoroan nanon kanoan te kataumwane nakon te ririki ae na roko.

Ao ti a katekeraoia naba taan anga te buoka ma nake iai tibwangaia ibukin kakoroan nanon karikirake aikai.

Te mauri, te raoi ao te tabomoa ao ti butimwaea te kaoti. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ao ti na nakon te tia marooro are imwina. Te Minitita ibukin te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau Hon. Speaker ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro iaon ana marooro te Tautaeka iaon te Mwane ni Karikirake ibukin 2025.

Ngkana ko tara te boki ni kataumwane aio, ao e anganai ngai te marooro ae e rangi n kakateke, e boiarara ao e kangkang irouia kain Kiribati ngkana a ongora n tamaroan te bwakantai aio.

E taku; kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maeuraoi. N na kaokia riki. kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maeuraoi.

Ai tikiraoira te kataumwane aio ibukin taran Kiribati nakon te 4 n ririki ae na roko aio, are e ira naba kanoan te Kanoa ni Mii are 20 te ririki.

Ma ae e kateirakeai Tibiika, I aki ota n ana marooro te Leader n te Kaitara. E kaminominoai ao I taku bwa e aki baronga ana marooro ao e kamatauninga te kataumwane ae e tamaroa aio.

Ao n ana moan marooro e taku: bwa akea te bwai ae noraki man te buoka nakoia abamwakoro ni kabane. E taku bwa akea te bae e noraki.

Ngkana akea te bae ko noria, ao ko na aera ni karabwarabwa. Ko na aera ni kakaitau ngkana akea te bae ko noria. Ko riai n ti kaota te kabwaka ma tai karabwarabwa.

Te kamimi naba n ana marooro, e kaungaira. E taetae e kamangoria taan te *Development Partners* ke tarira ake anga te buoka are bon nanoia bwa a bon riai.

Bwa are te reitaki ae e tamaroa ma aba aikai, a boni katauaki irouia bwa a na anga te buoka.

E taku, tai katang. Ngkana ngaia bwa ti na aki katang, ke e bon taetae ni kangai. Taan anga te buoka, katoka ami buoka. Katokia ma ngkai, antai ae Tautaeka ae na roko, katokia. Bwa e taku bwa e aki butimwaea aia buoka taan anga te buoka ao e kakaitau.

Ngai I noria, e aki baronga raoi ana marooro.

N ana kabanea ni marooro e kakaitau bwa a rangi n raoiroi. E taku bwa akea te bae e noraki i buki.

Ai tiraua baika a noraki Tibiika. Ao manga te kataumwane aio naba ngkai, ai tikiraoira ao ane e boni mwanenani.

Ai rawatara karikirake aika a na otinako imwin te 4 n ririki man te mwane ke te ririki ae teuana aio ae te ririki ae na roko iaon te mwane ni buoka ke te development partners ni ikotaki ma ara development partners.

E katanga nanou ana taetae bwa e kangai; tai katang man aia mwane ni buoka raraora. Ao e atonga naba bwa e taku: e ti atonga bwa taian rao, raora. Ma ngai irou, e kairua te karaki anne. Our join partners. E riai ni mwanewea anne.

E taku: raraon Kiribati are ara Development partners. Nanona e kamangorira neiei our development partners.

Ngaira iroura, rao ni koaua ke our real joining development partners. Ao ti kakaitauia bwa a teimatoa ni buoka Kiribati man te Tautaeka ae e nako ao ngkai naba. E aera e a kamangoraki aia buoka te naan development partners.

E aera ko atonga anne. Ko boni koaua bwa ko na ni maeu ibon iroum n am karikirake te I-Kiribati ae ti bon kinaira bwa ngaira te aba teuana ae e karako kaubwaira.

Aikoa kona ni koro kanoan ara Motinnano n teuana te tai mani kaubwaira. Ao a waeremwe naba n ruo kaubwaira mai karawa ao marawa bwa are ti nang tibwa rikirake.

Ti nang tibwa taratarai bwaai aikai, ao ai tera te marooro bwa ti na aki butimwaei aia buoka ara Development Partners ke taan anga te buoka.

E mwanewei bwa aongkoa akea baika a riki.

Te kiriniki, e taku bwa e waeremwe.

Kiritimati te moan tia ana kiriniki riki te aba ae Kanton e moan break te record n ana buoka Nu Tiran ao e tia ana kiriniki.

E taku bwa akea te bae e noraki n te naan kiriniki.

Ngaia are ngkana ko taetae n ti kataia ni kamangora te Tautaeka aio, ngai I a kaman nora ana marooro bwa e aki koaua ni koaua bwa e ti anaki iaan te kaboitin ke tarabuakan te Tautaeka aei. E aki ni kairiri n riki bwa te Leader ngai irou, bwa I bon tabe n noori ana karaki kanga e biri ianena e kabwaka te karikirake ao e tia ao e kakaitau. Bon anne etina.

Ngkana ko a bon matoatoa n am iango ae ko kangai; e taku n ana moan karaki bwa akea te bae e noraki.

Ao ngkana arona bwa akea te bae e noraki, an bon tiku naba iaon am marooro anne. Kamatoan nakon Kiribati bwa bon akea naba te bwai teuana n takareere ae e noria.

E taekina te social disability bwa e taku bwa e taku bwa akea bongana e uarereke. Ao ngkai ko bon tara buki ngkai. Ko nako buki a kakatau kaara, te Tautaeka ko rabwa.

Ti roko n te aba teuana a kawara te Beretitenti. Ko rabwa n am buoka nakoia Kaara.

Ti aki katang iaaia ara ataei ma ti a manga buokia bwa a na maeuraoi.

Kanga e kamimi ae ko Leader ao ko taetae bwa akea te bae ko noria.

Ngkana iai ao ane ko bon kaotiko ngkanne n am kairua, ko mwamwna Kiribati. Bwa e aera ko taku bwa akea te bae ko noria n te moantai ao n te kauoua n am kabanea ni marooro; ko kakaitau.

Kam rabwa taan buoka. Ko rabwa te Tautaeka bwa ti noria, ma kabaitia riki.

Nanona bon iai te bae e noraki, iai te bae e noraki bwa e rikirake nakon ae ti a mwamwana Kiribati n anga ara marooro ngkai.

Te Kataumwane ae te Development budget ke te kataumwane ae a katauraoia kain te Finance moan te tikiraoi. Bwa are ni bon etina n taainako, iai te mwane are e katauaki ibukia taan kamwakura te waaki ao iai ngkanne te mwane are ibukin te karikirake are Riin te Waaki. Ao anne ae e bon noraki.

Ngkana ti tara te Aono n Raina te Tibiika, moan te mwaiti ngkai te mwane ni karikirake man ana mwane te Tautaeka ao taan ang ate buoka.

Ae e roko Tobwan Kiribati party ao a taku taan ang ate mwane ni buoka, ti nang kabaraka ara mwane ni buoka nakon te Aono n Raina bwa e bubura ao e na rikirake iai Kiribati.

Ao I taku a mena iaa kain te Tautaeka ae nako.

Ao a taku aomata; bwa ngaia e aera kam aki kaman karikirakea. A mena iaa.

Ao I tuangia naba taan Development Partners bwa are nakai akea aia kanoa ni mii ae KV20 n irabwi te ririki. Ao anne te bae e riki.

Ngaia are taan anga te mwane ni buoka a kakawaki. Taian rao aika a koaua nanoia ao angaraoi te mwane ni buoka are n aia namakin bwa e bongana ibukin rikiraken te I-Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

Ani bon tara te Aono n Raina ma Kiritimati. N nang tibwa marooro ma te ambassdor n Tiaban n ana katekeraoi te Aotiteria ao e taku Tiaban, ti a noria ngkai bwa ti nang focus ara karikirake aio nakon te Aono n Raina nakon Kiritimati.

E taku bon irouna n ana taratara, iai ana potential Kiritimati.

Tara ngkai naba e roko naba. E taku Aotiteria, I tia ni kanakoa uoua ana fire truck nakon Beberuare.

E aera ti na aki butimwaea aia mwane ni buoka nakai, bwa ti bon kona ni karekea te mwane iaon ara truck. Ti aki kona ma e riai naba n ota te Leader n te Kaitara bwa baika a menaki a priority. Kanga a bon moanibwai moa ae ti na karinna moa n te kataumwane aio.

Ibukin taran te ririki ae na roko.

Nora ara kaibuke, Tobwain Mainiku mairoun Aotiteria.

Ti kona ni karekea te Patrol boat? Ti aki kona.

Ai rabwara bwa e karekea te patrol boat, ao e aera ti na kangai. Ani kauarerekea. E aera ko a manga kakaewenakoira, tai katang iaan ana buoka te Development partners.

E koaua bwa e bon riai am karaki anne. Ko bon honest iai? Ko aki. Bwa ngkana e roko am tai ni kairiri, ane ko na manga bubutia naba te development partners bwa ko na buokaki. Bwa are te aonnaba aio te Tibiika, te maeu n iraorao. Te maeu n Sharing ao anne ae e kakawaki.

Tera are iroum angan are akea. Tera are e mwaiti iroum, angan are e karako irouna.

Anne te maeu ni Kiritian.

Ma kanoan ana marooro te Leader n te Kaitara ngkai, ti tebo ma e taku bwa akea te bae ti karaoia. Ao ane e bon taku n ana moan marooro. Akea te bae e noria. Ngai irou e mwamwana Kiribati, iai te bae e noraki. Iai te bae e noraki.

Kan nora bangken te aonnaba, e a katuka riki ngkai ana mwane ngkai Kiritimati $110 te mirion.

E na bita te terminal nakon te bora uatao. E na karaoa te kawai, e na

katea te Onaoraki ae e boou. Te European Union are e a tia n nako taian kataumwane akanne.

E aera ti nang kauarerekea aia mwane taan buoka nakoira. Ko bon kamamako n am taetae aio bwa are ti bon tuai kona uotara.

Ti riai n honest, ti riai n berita imataia kain Kiribati bwa ti bon tuai kona n uotara ni katabwani baike ti iangoi mani korakorara. Bwa bon anne te koaua ni koaua.

Ma ngke e moan tei te Tautaeka ni Kiribati man te 1979, e bon aki kona uotana ni karokoa ngkai n ti ngaia n ienikuri ni kabaiti ana buoka bwa e na waekoa ni maeuraoi te I-Kiribati, e bon tuai.

Te kataumwane ae ti marooroakinna ngkai, e anganira tamnein te ririki ae e na roko bwa e na rangi n bitaki riki Kiribati nakon te maeuraoi. Bon anne raoi bukina.

Ngaia are I taku bwa kateirakeau e taonai te nanokawaki n ana marooro te Leader n te Kaitara ae ti na rangi n kauarerekea ke ti na rangi n rely iaon taian mwane ni buoka mai irouia our Join us partners.

E kairua. I ataia ao a bon namakinna bwa e kairua ae atonga. A bon kairua bwa ngkana ko nora aia mamarooro n taainako.

A kanakoa te rongorongo n te BBC world news, a interview ma kain tinaniku. Aau, a bon kain reitaki ma kain tinaniku bwa anne naba anangan norakin Kiribati ngkana te reitaki ma tinaniku.

A interview ma kain tinaniku, a oti tamneia bwa a interview ma kain tinaniku bwa a kaotia bwa a tangira aia ibuobuoki kain tinaniku ae te development partners.

Ao e a taetae ngkai nakoira bwa ti na kauarerekea te buoka.

Ngaia are I karabwa Tobwan Kiribati party rinanon ara Kauoman ni Beretitenti ma ana tia mwakuri n te Finance ni katauraoa kanoan 2025 te development budget ke te Mwane ni Karikirake ae ti noria iai bwa e bon riingi Riin te Waaki. Ao ti bon kakoaua bwa ngkana e a bane te ririki ae na roko aio, ao e na bon bitaki Kiribati, Kiritimati, Tabuaeran, Teraina, ao Kanton naba ao Kiritimati ni kabane mani kanoan te mwane ni karikirake aio.

Akea ara nano uoua iai. Ngaia are a na riai ni bita neweia akana a na taetae imwina iaon te karikirake ae te Mwane ni karikirake. Bwa ti boni bane ni rely ke ti bane ni katang iaaia ara development partners ae a bon koaua aia anga bwa aki wawareka maingia ngkana e anga ataia.

Ngaia are te kataumwane aio moan te tikiraoi. E riai n aki wawaeaki ao e riai n aki kamangoraki n tamaroan te bwakantai aio, ma e riai n noraki tikiraoina bwa a na

maeuraoi iai kain Kiribati nakon taai aika na roko.

E mwaneweaki classroom. Ngai a ni bon nora classroom iaon Kiritimati are Tabwakeauea Primary School, man te buoka naba aio te kabanea ni tamaroa iaon Kiribati.

Bon nako noria. E ceramic tile bwain nanona ni kabane. E toilet ao e fence, e tamaroa ana buoka te Tautaeka ae ngkai aio rinanon te mwane ni buoka nakon naba taian classroom.

Te maintenance fund. E taku bwa akea. Ai maeura ngaira kain te Aono n Raina e rawata i Kiritimati te maintenance fund ao e teimatoa ni bongana anne.

Ao I kabongana naba ngaira kain te Aono n Raina n te tai ae waekoa ao e tobwa te kanganga man taian auti.

Te Copra. Ni Beberuare ao e nang uki te Copra Mill. Ko rabwa te Minitita n te Commerce ke tao antai ae e moan karioa te copra. Ae e nang tia, te kabanea ni tamaroa copra mill i Kiritimati. Ti na kaukia ni Beberuare, nako noria. Kam taku bwa akea te tabo n takataka aika a kateaki man taian kataumwane? Iai, e tira.

N Tianuare naba aio ao ti na kauka naba te Insurance te aobiti ae e rangi n tamaroa ane iaon naba Kiritimati. E bati te rikirake ao te kakamwakuri iaon te Tautaeka ao rinanon ana aobiti ana Ministries aika kakaokoro ao irouia ara development partners.

Hon. Speaker, I taku bwa te boki ni kataumwane ae e anganira te kanikina ae e kangai te taetae n Imatang. *A visionary impact that transforms into a tangible presence, accessible to those outside."* Ko rabwa Aotiteria, Nu Tiran, Tiaina, EU, World Bank, IFAT. Kam rabwa. If you are understand my words, thank you very very much.

A na riai n teimatoa n anga aia buoka bwa a bon kainanoaki.

Ngkana aki anganira te buoka are te once bwa ti nora aia buoka ae anganira te need ibukin maeuraoin te Nati ni Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

Ngaia are te boki ni Kataumwane 2025, I a kamatoa ngkai ae te Tia tei man te Aono n Raina, te Minitita mai Kiritimati ae I namakina buokaia kain Kiritimati ke kain te Aono n Raina man te Tautaeka aio ao rinanon te Mwane ni Katamaroa ibukin Karikirake bwa moan te bongana ao moan te manena are e kangai kanoan te boki aio kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maeuraoi.

E neboaki ieta kanoan te Kataumwane aio.

Ao ti kaitaua Uean te maeu bwa e bon raona te party aio ao e raona

Tobwan Kiribati party ma taani mwakuri man te Finance ao antai riki Other Ministries bwa bon aio te kataumwane ae e tonu. E na nora te bitaki ae e tamaroa nakon Kiribati inanon te ririki ae boou aio.

A na taraia ao e na bon kangai te rongorongo nakoia kain te Kaitara, e kamimi ma e koaua. Anne ngkanne kanoana, e kamimi ma e koaua. Aau? E a maeuraoi te I-Kiribati ngkai e kabutaki Kiribati iroun Tobwan Kiribati party are e a koro 3 ana teem ngkai are a taku nakekei bwa a na iangoa bwakana ma a koore ao a bwaibwainrang.

Ko rabwa te Tibiika, te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao I toki ikanne.

Tibiika: Am point of order te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: 4 au point of order. Kaetan au marooro are e a kaburetata manga taekinana te Minitita.

1, e taku bwa e aki noraki mwin te kakamwakuri. I aki ataia bwa e ongora ke e aki n au marooro.

Te bwai are I nanonna are kanoan ana moan karikirake te Tautaeka are Akawa ao te Kaneweaba. Aikanne aki noraki te kakamwakuri iaona.

2. E taku bwa I taekinna bwa tai butimwaei te naan buoka mai irouia taan anga te buoka ke raraon Kiribati.

Tiaki anne au taeka. Te bwai ae I taekinna, bwa ti nang aki katang iaan te buoka bwa ngkana e aki tauraoi, ti nang bon riai ni mwaneni ake a bon kakawaki ibukin ara botannaomata.

3. Kanga aei tao e kaineti bwa e taku bwa ngkai e a bon rangi n waekoa katean te naan kiriniki Abemama ae I mwaneweia te Tibiika bwa te katabwena bwa e a rangi ni maan ao e tuai tei. Anne te waeremwe.

Ao te kabane, iaon te mwane ibukia taan bwakamwane nakon te botannaomata ke social protection payment. Te bwai ae I nanonna e taku te Minitita, akea manenana bwa ti uneakinna.

Te bwai ae ti uneakinna, nnena ae e menaki ikai iai ae te karikirake ao ti tangiria bwa e na mena iaan te Recurrent bwa are e aki ota raoi te tamnei iai.

Anne kanoan au marooro tao ti tebo bwa e aki raoi rangi n ongora te Minitita. Anne etina raoi, I karabwarabwa n te naan buoka mai irouia raraora. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa ao ngkanne ara tia marooro are imwina; te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano; Hon. Tebuai Uaai. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika, ao te moan N na aki kabwabwaki, N na kauarereke ma N na katuruturu bwa e aonga n eti te ongora.

Te Tia babaire, I a bon tabeka te karabwarabwa nakon moa te Minitita are e a tia n taetae bwa e bon rangi n eti ao e rangi n tamaroa ao e bon rangi n tonu ao e tonu. Ko rabwa te Minitita.

2. I a tabeka te karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana tia mwakuri. Bwaua? E bon teretere ae koaua, akea te iango n Imatang, akea antai ae e mena irarikia.

Ao anne ae ti kamoamoa iai te Tia babaire ao ti toka beti ao ti kangai; taua teimi anne bwa ti a roronako, ti a eke i moa bwa ti a bon karaoa ara budget. Ti a bon karaoa ae ti taku bwa e na rikirake iai Kiribati.

Te Tia babaire e taku te taeka; ti na teimatoa n tataekina tera. Taekan te Embraer ae e bon katuruaki ae e a okitaba ma e a okitaba. Taekan te iti iaon abara ae Tarawa Teinainano, e a ngae n ongongo te botannaomata ao e ngae n namakinaki. Ma e na iai te bitaki. E na aki tiku n arona.

Ngaia are te taeka ae e n teimatoa n tataekinaki, kanga bon iai te irabuaka iai te Tia babaire.

Aio bon au namakin ngai ae I ongora.

Te Tia babaire, tiaki nanona ngkana I a katurua ngkai ao aongkoa ngai temanna ae tao I riba antai, tao iaa ke iaa. I aki te Tia babaire ma e bon turu inanon te boki ao e bon turu n ana marooro te Kauoman ni Beretitenti. Bwa antai te aba ae e na buoka Tarawa Teinainano te Tia babaire? Antai? Ao tera ae e na buokaki te Tia babaire.

E teretere n te boki bwa mwaitin te mwane ae e na karaoaki iai ke e na katamaroaki iai kawain abara ae Tarawa Teinainano mwaitina $12,500,000 te Tia babaire. Ai buburara te mwane aei te Tia babaire, ao e aera ngai te I-Tarawa bwa N nang aki takarua. E aera N nang aki abokia ieta ieta ieta karabwan te aba ae e kanaokoro bwa e buoka Tarawa Teinainano. N tera te Tia babaire? Ni kawaina.

Ao e eti ae e taekinna te Minitita bwa te boki aei e kangai; te maeuraoi.

Tera te maeuraoi te Tia babaire ngkana ti karaua ni raraeia nako ao ti karaua ni kabubura nanona. Ao aei te Tia babaire, te mwengaraoi. N aron ngkai ae iai ara kanganga, ao I taku bwa e noraba te rabwata ae Tiaina.

I a kabwara au bure tiaki nanona bwa e aki noraba Aotiteria, tao Nu Tiran. Ma are e bon teretere n te boki bwa ti Tiaina ae e na buoka ngkai ara kawai.

Ngkana tao eti ongorau ao e bon ongora te I-Tarawa ae te aba n tobwa. Ao ti karabwa Tiaina bwa e reitanako katabeau ngai ae Tarawa ae N na tobwai ngkami ni kabane bwa kam na butiraoi inanon te kawai. Kam na mwengaraoi. Ko rabwa Tiaina.

Ao ngkana e koaua bwa ko tauraoi Aotiteria, taiaoka kariniko naba bwa are e a bon mena iaon Tarawa.

Ngkana tao ko tauraoi ngkoe antai, kariniko naba bwa ko aonga n takaruaeki inanon te Maneaba ni Maungatabu aei.

Te Tia babaire, ti kakoaua ae ra kawai ngkai ae bon te kawai ae tao ti aranna bwa tao te buroun. E koaua e rangi n tamaroa. Ma iai ngkanne kawai ngkanne ae ngai ao te I-Tarawa ae ti bon tiku naba mani bububuti. Ao ngkai ti kakoaua bwa e mena te karikirake aei iroun te MISE ao akea ara kantaninga bwa I at ate MISE e kona uotana. E a ongo bwanara ao e kona uotana ao e na tauraoi ni buokira. E ata ae e na karaoia, ti aki kona n tuanga ma e bon atai bwaai ni kabane ibukin kamaeuraoaia ngkami ao boni kain Tarawa ni kabane.

TE Tia babaire N na aki kabwabwaki ao N na ti kangai; ko rabwa te Tautaeka n Tiaina bwa ko katamaroa aon Tarawa bwa ae e nang mwengaraoi n tia kawaina ae tao terana. E aoria bwa katuka aio nakon te Minititia.

Ao tao ngkana e tauraoi ni butimwaei tabeua mai irouia kain Tarawa, ti na kaotia. Taiaoka ao aei te kawai tao teuana ao aei tao teuana ao aei tao teuana. A mwaiti kurikuri.

Ma imwain ae I a toki te Tia babaire, N na aki kana te tai. Ao I karabwaia naba ni kabane raraora aika a ibuobuoki bwa tao I a rangi n katurua n te tai aio bwa bon ti Tiaina ngkai ae e buokira ao are ieta are ieta ngkoe Tiaina. Ao ara tataro bwa e a bia teimatoa reitakira ma ngkoe inanon te iraorao ae e tamaroa inanon te kaai n ibuobuoki.

Te Tia babaire I a toki ikai.

Am bwai te Tia babaire n taainako, te mauri ao ana bwai naba te Beretitenti ma te Kauoman ao Taan tei n te NEPO te raoi ao ngaira aika iai mwiokoara ara bwai te tabomoa.

I a toki ikanne te Tia babaire, are ieta. Ko rabwa.

Tibiika: Te marooro are imwina ngkanne e nakon te Minititia n te Onaoraki, Hon. Booti Nauan. Te Minititia.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao e na rangi n uarereke naba au marooro iaona ti ua mwakoro. Uoua mwakoron au

marooro bwa N na bwabwaeti ni kaitau ao imwina tao N na ringi tabon tabeua marooro ake a kotekotea au Botaki ni mwakuri.

Te Tia babaire I boutoka te kaoti ao I rangi n boutoka te Manga kataumwane aio ke ibuki te karikirake.

Te Tia babaire te bwai ae ti na riai moa n ataia bwa te mwane ni karikirake tao a bon riai ni mena mwane aikai ni karikirake, bwa are e uouotakinako.

Bwa are ngkana e aki bane ngkai, ti kona ni manga uotia nakon te ririki ae boou are imwina ao ti a manga kanoaia riki.

Ngkana ti karinna n te kataumwane, e nako te kataumwane ngkai e a bon nako naba ma ngaia. Ti a manga moan kataumwaneia naba n ae na roko. Kanga ngaia anne tarana irou.

Te Tia babaire imwain ae N na manga mamarooro nako riki ao N na bon tabeka naba bwanau ni karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana NEPO.

E koaua ti tei irarikin te Kauoman n ana bwabwaeti ni kamoamoaia kain ana tabo ni mwakuri.

Ao kam rarabwa kain te NEPO ao taua teimi anne.

Te Tia babaire ti kamoamoa riki te kataumwane aio bwa e oti n ana marooro te Kauoman bwa $130te mirion ae e a bon anga Kiribati ibukin buokan karikirake ake e na kainanoi.

Ao tao ngaia aio te Tia babaire ae e katikaki iai nanoia taan anga buoka ara donor partners ngaia ae a unga naba nanoia ni karaoa aio.

Te Tia babaire, N na kaoka au marooro nakon are $30ni mirion ana mwane te Tautaeka ni Kiribati are e boni buoka aron ana karikirake ibukin kainanon ana waaki ke katamaroan ana karikirake, ao e kaoka au iango nakon taian Kibu ni kora inanon Tautaeka aika a nako ao e kangai teuana. *Te riki n toronibwai.*

Kanga naba teuana taran aio ti a bon toronibwai iai, bwa ti a bon kona naba ni mwaneni ara karikirake ae e a roko n te mwaiti ae ti anga $130te mirion.

Ao tao ti na kaunga aio te Tia babaire nakon taai aika a na roko, ti na karaka riki aio.

Ao ti na karaka riki aio bwa e aoria n ae a bon bane ni birimwaka aron ara karikirake ake ti kainanoi.

A bon iai n tabetai kanga aron tokitokin aia karikirake aia mwane ni buoka raora ni karikirake bwa are iai naba aron tuana, ae ti aki naba kaburea. Ma I taku bwa aikanne a nang kakawaki.

Te Tia babaire, tao ngkai I taekina naba anne ao I a karekea te tai aio ni karabwaia ara donor partners n aron teimatoan aia buoka nakon Kiribati.

Aio bon te buoka teuana ae I taku bwa e rangi n kakawaki. E mwaiti naba ngai ngkai noran aia buoka ara donor partners aikai nakon au Botaki ni mwakuri ae I a roko iai ngkai ae te Botaki ni Kuakua ao Katoki Aoraki.

Ana mwane ni buoka te World Bank, ana mwane ni buoka te Aro are te LDS ao antai riki. Ngkana arona bwa I mwaninga, I a kabwara bure naba. Ma aio ae e rota nanou te Tia babaire ao ti bon riai ni karabwaia ara donor partners ao ti na bubutia riki te Tia babaire, bwa a na teimatoa n anga aia buoka ibukin te ikarekebai iaon kaekan ara kanganga tabeua aika a teimatoa n riki te Tia babaire.

Te Tia babaire tao N nang taetae ngkanne iaon aika a mwaneweaki iaon Kieia Ataei hospital ao taian Kiriniki bwa aikai a boni kaineti nakon au Botaki ni mwakuri.

Ma imwain moa ae I taetae te Tia babaire iaon aikai, ao I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki ae e na ataia te tia ongora bwa aron barongan karikirake, tiaki n are ko matu ngkai ao ko iangoia ao e ingabong ao ko a karaoia naba. Kanga bon akea ae ko kona ni kangai, neiko n ingabong ti nang karaoa te karikirake.

Iai aron babaronga ae ko na riai ni rinanoi, ao babaronga aikai a rekereke ma aron tuan te mwane, aron tuan te bobwai, aron tuan aron tera riki ma tera. Aba ake a na kateaki iai karikirake, ti aki n are ko a bon roko naba ikai bwa ngkoe te Tautaeka ae kominiti ni kangai. Nakai uabong bane mwawa mai ikai bwa ti nang katea te Onaoraki ikai. Ti nang katea te Kiriniki ikai. E na kaetaki moa aontano te Tia babaire ma tuan te aba.

Ngaia are e rangi n kakawaki bwa karikirake n taainako e na ataia te tia ongora ao e na ataki bwa tiaki nanona are ko iangoia ngkai ao e ingabong ao ko a uti naba ni karaoia.

E ngae ngkana e reke te mwane te Tia babaire, manga bon iai bwaai aika ko n rinanoi ni karaoi. Ko na kanga ni bobwai.

Ngkana e a reke te bobwai, ko na kanga n rinea te tia kateitei. Ti aki n are ko karaoa aron rinean te bobwai, ko a rineia naba uoua te aoa ao e a reke naba.

Tiaki n are ko karaoa aron rinean te tia kateitei, ko rineia uabong e a tei naba. E a reke naba.

Iai naba te maan ae ko na karaoia n aekakina anne.

Are tao ngaia aio e kona ni kaeka raoi te raraoma ao kanga te tabeaianga te Tia babaire are kangai; e aera ngkai arg mwarara ao n oimwi ke ni karaurau aron karikirake aikai. Ao anne bukina te Tia babaire.

A rangi n rawata ara iango ngaira aika ti kani karaoi ibukin te karikirake, ma a bae ni baebae ao ni mwarara iaan rinanoan tua ma kaetieti aika ti na riai ni karaoia.

Are e a kaira ngkanne aio, e a kaira au marooro aio nakon taran Kieia Ataei ao nakon taran taian karikirake aika taian Kiriniki.

Te Tia babaire imwain ae I marooroakina riki Kieia Ataei ao te bwai ae N na kaoka iai te ururing. Bwa aio au marooro ngke I marooro inanon Maneaban Tabiteuea Meang ngke ti buti ni kaongora iaona. Bwa teuana te titiraki e kangai; kam nang kamauna Kieia Ataei. E aera e a rangi n mwarara te onobwai ibukin Kieia Ataei?

Ngai au moan marooro ae I karaoia I kangai; kam na aki raraoma kain Tabiteuea Meang bwa Kieia Ataei e na teimatoa n iai ao e na karaoaki.

Ao te babaronga ibukin karaoanan, tiaki n arona are kam tuanga ngkai te Tautaeka ao n te ririki e a karaoia naba. E nang mwaiti te bwai ae e na rinanona te Tia babaire.

Teuana mai ibuakon au marooro te Tia babaire, I katuruturua nakoia kain Tabiteuea Meang, I kangai. Ti a tara Kieia Ataei n kabotauaki ma Dai Nippon.

Antai riki te onaoraki ae e ikawai ibuakoia onaoraki aika uoua aikai. E ikawai riki Dai Nippon.

Ao ngkana ko tara ngkai Dai Nippon ane a bon rangi n raneranea naba kabwana, bouana akana a bon tei naba. Tao iai teutana tao te rotaki ni bwaai tabeua. Ma e teimatoa ni matoamoa Dai Nippon, Tungaru Central hospital are e karaoia are karaoia ngkoa Dai Nippon.

Ngkanne te titiraki bwa e kangai: e aera ngkai e a rangi n waekoa ni mabuna ke n urubekebeke Kieia Ataei? Ti aki kona ni kaoki marooro te Tia babaire ni kangai; tao iai arei ao iai arei ao arei.

Ma aikai te Tia babaire bukina ae e na riai n iai te babaronga bwa kona karaua raoi ni barongaia ao ko na kangai; ko karaoa moa aio ao taraia ni kangai ni kangai bwa e na tia te bwai ao e na aki manga oki n riki aekakin are ti a tia n noria ngkai.

Ngaia are anne ngkanne te bwabwaeti ngkai. Ngkana e rangi ni bwabweti te aba iaon Kieia Ataei, ti na bon riai ni karaoa aio. Ti na bon riai n rinanon aio.

Te Tia babaire Kieia Ataei n aron are I a tia n taekinna ni kaekan titiraki tabeua inanon te Auti n tei ae nako aio, I a tia n tiaina te boraraoi ma

te rabwata are e na karaoa te onobwai nakon Kieia Ataei.

Ae nanona e nang waaki te mwakuri.

Bukin tera ngkai e kangai te Tia babaire; e aera ngkai e a rangi n mwarra? Iai baika ti na riai n rinanoi moa ni katiai, ao iai baika ti na riai ni karaui raoi ni barongaia bwa e na aki manga oki n reke te kanganga ae aekakin ae ti mena inanona ngkai.

Te kauoua te Tia babaire, a mwaneweaki taian clinics. Ao e boni koaua, e ingainga te ingainga.

Ma te Tia babaire imwain ae ti rangi n bwabwaeti riki iaon te Kiriniki, ao ti a kabanei ara marooro n tara aio.

Ngkana ti kaoka ara taratara 10 te ririki n nako ke tao ngkana ti a karaka riki 11, 12 te ririki. A kuri karako taian kiriniki ao akea taian kiriniki. A teimatoa n kainano kaawa n ririanna teuana teuana te Health center ke teuana te kiriniki.

Te Tia babaire n taai aikai ao e a moanna n rawata te Kiriniki ae e na kateaki.

Ao aikai naba ibukin aia mwane ara donor partners ae a teimatoa n anganira.

Ngaia are aikai te Tia babaire, a biri naba rinanon aron te babaronga. Iai baika ti na riai ni karaoi ao ti na rinanoi bwa ti aki kona n tabuaetia ao n ientakai ara karikirake aikai.

Bwa ngkana ti tabuaeatia ao ti ientakai, ao ti bwaburu ao ti na boo i tuta.

Te Tia babaire bon iai riki itera tabeua ae a kababaei karikirake.

Bon teuana ae ti ataia; aron babairean aontano. Bwa ngkana e nang waaki te karikirake, e roko moa te EIA ma te Environmenta. E aki n are e ti anaa tao ti teuana te aoa ke tao teuana te bong, e bon nako naba arona.

E kona teniua te wiiki, n tabetai e kona n namwakaina.

Ngkana e a tia te EIA ke tera, a manga roko taan ababa. E bure te tia aio, bwa aio tiaki tian teuaio. Ti nang kanga ni karaoa te kateitei ngkana e uneakinaki tiana mai Maiaki ao mai Meang ao mai Mainiku ao mai Maeao.

Ti na riai naba ni kaitiaki naba aikai te Tia babaire, ngaia are aikai tabeua ae ti na riai n taratarai te Tia babaire.

Ao e koaua ti boraoi n iango ma te iango are ae a kam a tia ni katabwena ao e aera e tuai man titia.

Te Tia babaire, ana Kiriniki Arorae ae ti a baronga ngkai aron kaukana.

Ana Kiriniki Tarawa Ieta ane a bane n tia tia ngkai, ti a barongai naba aron kaukaia.

Ma manga iai riki te itera teuana te Tia babaire ae e na bae, bwa ti na aki ienikuria are ti nako ni kauka te kiriniki. Ti nako ni kamoamoaira ni kan tiroaki, a bwara riara ao a nang raa, a teke wakauean te tangira ma te nano n aron ara marooro. Ao ngke ti nako, ao e bon tiku naba n in mataroan te Kiriniki.

Ngai temanna te Tia babaire ae I tuangia au taani mwakuri. Imwain ae ti kauka aio, ao kakoaua bwa a na boni barongaki raoi bwaina. E na iai te ran ae e buti bwa ti na teboki baira. Bwa I a tia n nora te Kirinki teuana ae e kaukaki i Abaiang.

Ngke ti a kaukia ao ti nang nako n teboki baira, e tuai tii ranna. Akea taiborana, akea kain tekatekana, ao tera riki.

Ngaia are I kangai; ti na manga kakoaua bwa a na bon barongaki raoi n tia bwaina.

2. E na iai te tia mwakuri ae e na tauraoi ni mwakuri n te tai ae waekoa. Bwa tiaki nanona are ti kauka ngkai te kiriniki ao ti nako, ao bon akea naba okorona ma ngke ti tuai kaukia.

Ngaia are aikai naba itera tabeua aika ti na barongai te Tia babaire.

Ao tao e na manga kangai te titiraki. Ao n ae nako kam aki kibari akanne.

Te kanganga aron te human resource te Tia babaire ao e rekereke ma aron te kataumwane ao tera riki.

Bwaai aikai baika ti na riai naba n rinanona. Ngaia are abamwakoro akana a tia ni katabwenaki ao a tia n waaki ami Kiriniki, tai raraoma iaoni kawaia ni barongaki.

Te Tia babaire bon te kanganga riki ae e kona naba n riki n taian karikirake, aroia taani mwakuri iai ma aron karaoana.

N tabetai a kona ni buti tokitoki taian karikirake bwa aomata ake anganaki tao iai te kanganga n aron aia mwakuri. Ti aki kona ni kangai; e aera aio ao e aera aio.

Ao e a karekea te kanganga ngkanne ngaia are ti a manga okira iaan tuan te mwane. Ti a manga okiria iaan tuan te kateitei ao tera riki. Ti na manga man barongaia naba.

Ti aki nanona are ngke e kangai; e aki tia iroun teuaio. Nao, nako. Neiko nakomai manga waakina aei.

Iai ae ti na manga karaoia naba ae e manga anaa naba tao iraua naba te namwakaina aron babarongana.

Ngaia are man au marooro aikai te Tia babaire, ti na kona n ataia bwa karikirake aika a wakinaki tiaki karikirake are a waakinaki ngkai ao a tia naba.

Ma te bwai ae moan te kakawaki te Tia babaire, ti na bwabwaeti n anga

ara karabwarabwa nakon te Finance, nakon te Kauoman ni Beretitenti ao aron babarongan aron mwane ni karikirake aikai. Bwa e teimatoa n iai n aron te Tautaeka n ibuoki itera. Ao e aki kona n totoki te nano, ao e aera kam aki tara aio. E aera kam aki tara aio. Bon arona te Tia babaire ma ti a bon angan te tai bwa iaoni kawaina ni waaki te babaronga. A na bane n tia taian karikirake.

Man au marooro aikai te Tia babaire, ao e rarabwa riki uotakirakean te kaoti, I boutokaia. Ko rabwa te Kauoman. Kam rabwa kain te NEPO n ami mwakuri ae moanbaan te tikiraoi. Kam bon toua mwin ami Kauoman ni Beretitenti ae kanga e botonmwane ao kanga e a bon mwane, ma ngkana ko taraia ko taku bwa tao 30 tabun.

Ara bau n taainako, te mauri, te raoi te tabomoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ara tia marooro ngkanne are imwina te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru; Hon. England Iuta. Te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Are taian kauarereke bwa e rawata ae e kan taetae.

Te moanibwai moa, te kaitau n aron te boki ni kataumwane ae e a tia n roko aio ao aron mwakuriana. Ti kaitau n aron ae e a tia ni kona ni kamatata te Kauoman ni Beretitenti, ao ti a kaitau riki nakoia taani mwakuri anga nano, are a teimatoa n raonira inanon buokan rikiraken abara.

Ao ngkanne bon ti teuana ngkanne are bon N nang bon taetae ibukin abau ae Beru, bwa e uara mwaitira tibwana man te boki ni kataumwane. Iai ke akea bwa I bae ni kakauongo ao I bae n tabeaianga ma kanoan waaki n au titiraki n taai aika nako ao kanoan baika a riki ngkai.

I kaitaua te KOITIP ane iaoni kawaina. Ti mena inanon te KOITIP ngaira ma kain Nonouti ao Abaiang ao Tabiteuea Maiaki.

Ao I a tia ngkoa ni butia te Tautaeka n te tai ae nako, bwa kam aki kona n karekerekeira ma te kawai ngkai a mena bwaai ni mwakuri ikekei.

Te taeka are I anganaki e rangi n tamaroa. E na noraki.

Ao ana taeka naba te Minitita ngkai ae boou n te Itoman ao Mwamwananga, e na bon bae naba n rinanoaki. Kanga akea te kantaninga bwa e na aki.

Man aron kakauongou ngkai ma ana taeka te Minitita are anga te Minitita n Riin te Waaki ao akea aran Beru. Akea aran Beru n te kataumwane aei.

Ao ngkai e manga tabeka ana titiraki te Tia tei mai Butaritari ibukin te kabomwi. Ao a kakoaua kain

Abemama ae e a tia naba n roko te aekaki ni boraraoi anne i abaia i Abemama, e tuai roko te aekaki anne i Beru.

Ngaia ae ti kani kakaei mwin karaki bwa e mena ngkoa ao ti a bon ti anganaki naba te kaeka are a na noraki ao ngaia tao e na kiriaria.

Are aoria bwa are aio ti te bwai ae I kan tabekia bwa bon riai noran riaina bwa are e na karaoaki te kotiwei ao Beru tiaki te aba ae e rangi n abwabwaki.

E a kabotu are Abemama arei te Tibiika, bwa e abwabwaki. E rangi n abwabwaki ao Beru tao e aki rangi n abwabwaki.

Ma te bae I bon nanobwi naba iai bwa are e taku te taeka are e taekinaki; bwa antai. E kakammariaki Abemama bwa ngkana e bon tiku bwaai ni mwakuri bwa e bon nonoraki kawaina.

E aka man ningai noran kawaina, bwa ngai I roko ikekei ni Mei 2023. E a tia, ko katiekeke iaon kawain Abemama. Ao e a kanga ngkanne aron kamarinara, e a taningaki rokon are tao mai Butaritari ngkana e koaua bwa tao ngaia moa, tao Tabiteuea Meang. Ai manra naba, e a kan reke uoua te ririki ao e tuai man tamaroa aona.

Ao ngai ara kawai ngke e karaoaki, inanon tain te marae are ngaia ti tuangaki, ngaia a na kabonganaki bwai ni mwakuri. A na buoking kami ni katamaroai kawaimi.

Ko ataia bwa tera ae e riki te Tibiika n te tai arei. Ngaia e na okiraki moa ara Kauntira bwa e na kabooi te naan bwaaa.

Ti a manga boni kabanemwane iai bwa bon akea ana mwane te Tautaeka naba teuana ae e kani kabwaroa nako iai.

E aki toki nanora ni katamaroai ara kawai ma ti aki kona moan boon te bwaa ao ti aki kona ni kabwaka aia aoataim taani mwakuri.

Ngaia anne ae raraomau iai, bwa tera raoi ae e nanonna n ara kawai ae ti bubuti ibukina ngkoa ngkana e manga karaoaki ara kawai ao manga ara Kauntira naba e na kaitara boon ti te katamaroa arei.

Ngaia anne ae kanga I bon ti kawenea irarikin te Tautaeka. Ngkana a nang okioki, ko a bubuti naba e na kanga ao are bon te Tia tei ngai mai Beru. Akea riki te aba ae N na moanibwai bwa bon ti au abamwakoro.

Te kauoua, tao bon iai ae a na ken mataniwin te aba ae korakora riki n ara aono are mai Maiaki. Eng, bwa are boni maekanaki arei.

E otara arei bwa e maekanaki i Taboiaki. Ngkana ko roko n aonona are mai Taborengerenge ni kangai

nakon te kawa are irarikina are mai meangina are Eriko, aikanne taabo aika a bon uruaki ao a maekanaki aikanne tao iai ni katobibia riki te aba ma tao a kona n tataninga riki bwa are aki maekanaki. Ma ae I taekini aikai, a maekanaki ao a wene ni maan aron okiokiraia.

Ngaia anne are ti a bubuti naba bwa te bae ti raraoma iai, te bae te Environmenta aio ao e akia ko te Environmenta.

Ngkana bon akea te kakamwakuri e taku te Environmenta n aron ae a noria ngkai, e kona ni katoka te waaki.

Ao e aoria ti a kakantaninga n aron tobwakin anne, ngkana e kona n reke tobwakin anne ma tiaki te waaki ae boou.

E uara ngkana e nang aki waaki te mwakuri ti ibukin uakai te nii ke ti teuana te atibu ae e na aki kakamwakuraki. Anne kanga bon ti ara koaua.

E aoria are e taku te Minitita n te onaoraki, e bon riai kaitiakaki aron tuoan raoi te Environmenta bwa e na aki manga rotaki te aba. Ma aikai aika a wene ni maan.

Iai naba ara karikirake aika tinetine n te ran, e bon aki roko n te tia. E tuai man tia ao bwaai ni mwakuri bon ake ikekei. Tangke, akana ikekei.

Ngkana e tei tangke ao aongkoa are e na roko te ran iai, bon akea te ran n roko iai. Ti a kaman kawenei naba aikai bwa kanoan bubuti. Tao bon ti angana raoi ikai inanon te Mwane ni karikirake ngkana tao iai mwanenakina mai ikai.

Bon ti ara bubuti nakon antai, ae ti a manga taonaki nako n aba ake imwira bwa ngaira ngkoa kain te moan karikirake are te Koifap.

Te Koifap ae e a roko n te kai iraua n roro ngkai. Ao ana KOIFAP Beru e tuai man koro 6 ana ririki kanga n au taratara. E a bon ti tiku naba n rorona are 3 te ririki. E nang 10 n ningai ao e a kani 10 te ririki imwin moan wakinan te KOIFAP. E a toki bukin te KOIFAP, e a toki bukina i Beru.

Ngaia anne ae ti bon titiraki iai bwa te Kiriwatsun teuana ao uoua. Akea ai te naan karaki ni kawai Kiriwatsun ao bwaina akana a bon tiku; te tangke, bwaibuna, tera bonganaia e nang bwaini te Kauntira ke tao iai aron nikoana iroun te Tautaeka ni manga nako n noraki. Bon ti aikai bubuti ibukin ara abamwakoro e rangi n mwaiti baika ti kainanoi aika a na kabonganaki ae ti tangiri bwa e aonga n ae iai rakan ara abamwakoro teutana ae tamaroa.

E aoria ti aki taekinna bwa are bon Beru n aron te rongorongo, ti aki rangi n karababa bwa e a

kamatauninga mwina a manga mwaiti rongorongo.

Ti akanne kanga buokan te marooro n te ngaina aio bwa e aonga n ae e bon teretere irouia taan ongora bwa e roko bwanara ikai ao ti rangi n bubuti ibuakon baika a mwaiti tiaki ae e onrake kanoan ana raurau te Tautaeka, bwa ngaira iai tibwara are ikanne n aron ae ti kaokiokia.

Ti a bubuti ngkana e kona n reke uringakira nakon are ti anganaki ao ngaia ti na manga bon uakaka imwin te tai bwa ngaira ae ti na boni kaboi mwin bwaai aikai.

Ko rabwa te Tibiika ao I boutoka riki te kataumwane aio.

Man au taeka akana tabeua akanne, ao kam rarabwa ao kam na tekeraoi mai irouia kain Beru n te Kiritimati ao te ririki ae e nang roko aio. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara tia marooro are imwina, bon temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. Tibiika, e bon riai bwa ti na marooro naba iaon te bae e marooroakinaki n te tanimaeaontai aio ao moan te kakawaki ibukira ngaira ni kabane.

Ao ti a moana aio te Tibiika ni karabwan te Kauoman ni Beretitenti are e a tia n uotarake te kataumwane ibukin te Development budget ibukin te ririki ae imwira.

Ti karabwarabwa n aei te Tibiika bwa e bon kaotaki bwa te rikirake e tieuataake ni kainanoa ao n tangiraki ibukin Kiribati.

Ngaia are ti karabwarabwa n aei te Tibiika ao te bwai ae I kani kamatataki ni katuruturua te Tibiika bwa moan te kakawaki te rikirake te Tibiika ao e kakawaki naba aron ana berita te Tautaeka ke ana program ake e taekinna nakoia aomata bwa a na karaoaki n taia (timing is critical very important).

Ao anne bukina are ti a teirake n tataekin bwaai tabeua aika a kaman tia ni wene ao a tuai man tia ni karaoaki.

Eng teuana mai ibuakona n aron are e a tia n taekinaki te Tia babaire, eng bon Riin te Waaki. Riin te Waaki tiaki ti iaon Tarawa Teinainano ma Betio ke tao aba ake a kaan ma Tarawa. Ma Riin te Waaki iroura ngaira ake ti a reitaki ma Kiribati ae bwanin n tangiran te rikirake (development).

Iaon abara ae Tabiteuea Meang te Tibiika, ti a kaman tatangira kawaira bwa e na karaoaki. E nang bane ana teem te Tautaeka aio ao ti karabwarabwa bwa e tuai man aia

reita ma e tuai koro nanona te Tibiika.

$70 ngkoa te mirion are e kataumwaneaki n te moan waaki bwa aongkoa aio are e na rinanon kanganga aikai n aba aika teuana mai ibuakoia bon abau ae Tabiteuea Meang.

E aki koro bukin aei te Tibiika, ao ti a manga waakina ngkanne aio ao are e a wene maan ngkai n abara teuana ae Butaritari karaoan te kawai aio.

E na tia n ningai Butaritari ao e koaua ae ti aki kariaia bwa e na aki karaoaki raoi kawain Butaritari, e na riai ni karaoaki raoi.

Ma n ningai ngkanne ae e na roko iroura, bwa are iaoni kawaina ngkanne e na manga nako Abemama te Tibiika ae ko karineaki n aron ae ko bon ataia.

I a tia ni marooroakinna ma ngkoe ngke ko Minitita ngkoa bwa e uara ngkana e nako Tabiteuea Meang moa ao imwina e a tibwa okira Abemama ma are I ataia bwa e aki mena te kabanea n taeka iroum.

Ma kanga aron mani kangarean te kan rin inanon te waaki te Tibiika ao riki ngkana e bon abwabwaki abam ao e kau aomata ao ko tangira aio te Tibiika. Ao riki ngkana iai bwaai aika tei iaon am abamwakoro ae ana bwai te Tautaeka. N aekan te Onaoraki, n aekan te secondary school ao a boni mwaiti riki ara botannaomata.

Tabiteuea Meang te aba teuana ae e kakawaraki e kuri katoa bong te kiba nako Tabiteuea Meang bwa e moanaki kiiba nakon Tabiteuea Maiaki.

Ao iai rikiraken te mwamwananga iaon Tabiteuea Meang ni kiiba akanne bwa are iai bwaai aika a toka maiikai nako Tabiteuea Meang aia bwai aomata, taan bitineti ao bon aomata aika a roko ni kawara te abamwakoro.

Ngaia are iai rakan kabonganan te kawai ma te baao ni mwamwananga. Are a kona ni koro bukin naba aikai te Tibiika, bon tangiran te bwaa ae e na mwaiti riki tao nakoia aba akana a uarereke akana a mena irarikira te Tibiika ae karineaki.

E tuai ni koro naba bukin aei te Tibiika ma are iai boong aika a tia n nako taekan taian tangke ni bwaa ake a na kateaki iaon ara abamwakoro.

Ao ti na kaunga aio n aron are ti a tia ni maeuaia nakon te Minitita are tabena bwa tera ngke e waekoa ni koro bukin aei te Tibiika bwa ti aonga n aki tinetine imwintaa.

Aio ana kibu ni kora te Tautaeka aio ao ti karabwa iai bwa bon akea temanna ae e na kan tiku imwintaa te Tibiika.

Eng e a bane tain anne. Ngkoa ngkekei ko kan tiku imwintaa, e kabane tai N na manga nako naba n ira te botaki aei. E aoria bwa mwina e bane kanau ke tera riki. Ma ngkai akea ko a kan rinnako ibuakon te waaki bwa are ai kain te tabwanin ngkoe ae mronron riki ao e bubura riki nakon are bon am mronron bon ti ngkoe te Tia babaire.

Eng, e taekinaki Kieia Ataei. Tao ti nang aranna bwa Kieia Ikawai teuae te Tibiika. Eng, bwa a ikawai ataei aongkoa bwa a ingoanaki n te Onaoraki aio. Ma are bon ingoan abau ae Tabiteuea Meang bwa Kieia ataei te aba n akoi teuae te Tibiika n aron ae tao ko bon ataia naba bwa are bon iai naba raram n Tabiteuea Meang.

Ngaia are eng teuae Tibiika ao aio ngkai te bwai ae ti taku ngaira bwa e aera. I nanoanga nanon te Minitita are e a tia n taekinna bwa te baronga.

Te babaronga e a kani 10 ami ririki n Tautaeka. Ao e tuai man tia ami katamaroa, ao anne te bwai ae ti na bubuti bwa e na riai ni waekoa n tia te babaronga aio teuae te Tibiika ao e taekinna bwa e rangi n kaokoro Kieia Ataei ma Dai Nippon ke Nawerewere.

Kai e boni kaokoro bwa are ko tara aio ni katoa bong ao ko ataia bwa ngkana ko kaaki baim mai iai ao e na moantai n noria te botannaomata.

Ma arei kanga e mena iaa ibukin kainga ngaia are ko aki bati n nonoria ao ngaia are ko a tibwa iangoia ngkai.

Ai mwaitira Minititа aika a tia ni Minititа n te Itera Maiaki ni bon raonaki naba ma Minititа man au abamwakoro ao aki nonora aio te Tia babaire.

A noria ma tera ao are a boni kani katikua ao ngaia are e a roko n tiana ma tokina aio, ao e nang tibwa babaronga.

I a tia ni kaungako te Minititа ae ko boou, eng kawaekoa am babaronga bwa e aonga n nakoraoi te Onaoraki aio te Tibiika ae ko karineaki.

E taekinaki te climate change ke bibitakin kanoan boong. Ai tiaki te bwai are aongkoa bwa ti na aki onimakinna bwa ti na reketati n te bwai aei te Tibiika ae ko karineaki.

Ae e na roko karotona iroura ao ti na nanokawaki ngkana akea te bwai ae ti karaoia ma ngkai. Iraua uneakinnan taanakoiang irou te Tibiika bwa kanga te tabo teuana ae katoton te kanganga ae e a reke ngkai iaon abau ae Tabiteuea Meang ae e a tabonaua te tabo arei te Tibiika ae ko karineaki tannako iang ane n te kawa ae Tekabwibwi.

Kabanean ara kawa n nako ni kaitara Nonouti te Tia babaire.

Iai kanikina kanuringan taabo akanne te Tia babaire te atibu ni borau, ma are e nang tabonaua anne te Tibiika ae ko karineaki.

Ao te bwai ae e na riki ngkana e tabonaua tannako iang ao e na rororake nako tanraken Tekabwibwi ao tiaki ti tanraken Tekabwibwi ma tanraken Tekaman ao tanraken tabon Tanaeang. A na rotaki abaia taan ababa n taabo akanne, ao tiaki ti kain ara kawa akanne ma kain naba kaawa akana tabeua akana ababa inukun kaawa akanne.

Ao e na bon rangi n kananokawaki aio te Tia babaire ma ai iraua marooroakinana. Iraua tabekakina te Tibiika ae ko karineaki ao akea te bwai ae e karaoaki, ao tao tera ae ti a manga tabekia naba. Ane e a manga kabanebuaka naba ana tai te Tia tei aio n tabekia ao ti na bon katikua.

Ti na bubuti bwa ti na aki taraia n aron anne ma ti na ewekia te Tibiika ae ko karineaki.

Eng taekan te reirei. Ti noori umwanreirei aika a rangi n tikiraoi iaon Tarawa Teinainano. E kaukaki ikanne, e kaukaki iaa iaan ana buoka ngkoa Aotiteria. Eng, ae tuai naba roko iroura te Tibiika ae ko karineaki.

Ao tao e koaua are e taekinna ara Leader n te Kaitara are e kangai; ngkana arona bwa tao e a bon noraki raoiroin aio ma a bae moa bain te Tautaeka n Aotiteria ibukin bwaai aika a rangi n mwaiti naba aika e anganira, ao e aoria bwa ti aki waakina aio teutana imwin teutana.

Bwa ti aonga naba n rinnako inanon te waaki te Tia babaire bwa are e rangi n kauaomata au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao e rangi n rawata naba ataei aika a reirei ae a tangira te mweraoi. Bwa are e taretare naba aron te onobwai n taai aika nako ni karokoa ngkai.

Ma ngaia are taan onobwai a rawa n onobwai bwa a taku bwa e a kabanetai riki. A na karaoi riki tabeia tabeua nakon are a onei raun taian umwanreirei ibukia ataei.

Ngaia are ngkana e roko iroura te Tia babaire ao I taku bwa e na rangi n bita aron mweraoia ataein te reirei ao kanakoraoan raoi te anga reirei nakoia te roro te Tibiika ae a na kabuta abara nakon taai ma boong aika imwaira.

Bwa te koraki aikai a na leaders, ara future tomorrow te koraki aika a mena ngkai te primary school, te kinder bwa a na maeuakina te maeu are tao ti a roko iai ngaira e nang akea ngaira ma a na kabuta tiaki ti abara are ti nako mai iai ma Kiribati ae bwanin.

Ngaia are moan te kakawaki aio te Tibiika bwa e na tieutaake aron te rikirake, ao ti kaunga naba te Tautaeka bwa e bia tara te itera aio. Kam na aki tiku i mwintaa.

Iai au titiraki aika I a tia n tabeki n taai aika nako ibukia ara kawa ake a tionako.

I karabwa raou n Tia tei ngkai e a tia naba n tabeki aikai tao n iterana teuana are te ran.

Ma ngai I a tia n tabeki kainanon kaawa aika Tenatorua, Aiwa ma Bangai n aia buriti.

A karaoaki ngkoa n te Tautaeka are e nako are ana Tautaeka I taku bwa n ana tai teuae te moan Beretitenti ke e a turara nako nakon ana tai te Tautaeka are imwina, iaan te Australia project are te Link project.

E aki tia. Angin kotiwei iaon Tabiteuea Meang a tia n te tai anne n reitaki ma tao tabeua iaon Tabiteuea Maiaki.

Ma teuana are e aki tia ane e na tomai kaawa akana Tenatorua ao Bangai bwa e bon rangi n ananau te rawa ane iai te Tia babaire imarenan kawa aikai. Ao te kanganga bwa te Onaoraki ao te primary school ane e tei i Tenatorua.

Are nanona a nang ririanna ngkanne ataein Bangai ao e raoiroi ngaia e ua ora, ma ngkana e a roko te iabuti a na kabuanibwai maeuia ataei akanne.

Ngaia are angin ngkai te mena, a nako ni maeka i Tenatorua kaaro ake kain Bangai bwa a na kania te reirei. Ao ngkana iai te aoraki ae tangiraki, tao a na rua. Ao e raoiroi ngkana e raoiroi te iabuti, ma ngkana e aki e na manga taninga are imwina.

Ngaia are I a tia n tabeki aikai bwa bwaai akanne a moanna ni mka.

Tera aron ana taratara iai te Tautaeka, tao e na kangai. Ti a katikui moa iroun te Kauntira, ma te Kauntira bon iai tokin ana konaa ao tokin korakorana. Ao aikai ngkanne are a riai ni bwakara te neinei are te National priority ao e na noori naba te Tautaeka. Ai mwaitira ami tiim ake a toki n nako aon abamwakoro, ao ngkana akea ami tiim ae noori ao kam na noori naba man ara kaoti ake ti tabeki ibukia kain ara abamwakoro bwa aikai buokami.

Kamatairiki ngkami man ara titiraki are ti tabeki ikai ao kam na kangai; ao ti a noria bwa e bon eti ae e taekinna te Tia tei ke e aki. Ngkana e aki, eng ti a manga kakaea angana.

Ma e koaua ae n tabetai a bwaka newera n taetae ibukia ara botannaomata ibukin te waaki, te rikirake. Eng, tiaki ti ake kanga

a kaan ma nun bain te Tautaeka ae a na tangira te rikirake.

Eng, e taekinaki taekan te kawai ikai. Eng, ti mataiakina naba aron tamaroan te kawai ae iaon Tarawa Teinainano are e karaoaki n te Tautaeka are e nako.

Ao anne te aeka ni kawai are ti taku ngaira ma ti na reitaki ma antai ma te botannaomata iai.

Ao e koaua ngkana ti a kakantaninga tian ana kawai Butaritari bwa tera aron anne. Bwa tao nanona e na ti tebo naba ma kawaira.

Eng, ao e tia ane i Abemama ao e nakoira te Tibiika ae e karineaki.

Te Akawa. Eng aio naba te ria teuana ae ti na kaunga nanon te Minitita ae karineaki bwa e na waekoa ni katia ana iango ibukin taekan katean ke kabuburan riki te tabo ni kamwaitoro are i Tabiteuea Meang ane i Terikiai ae te ice plant n aron are I a tia n taekinna n au titiraki. Ao n aron are e a tia ni kakoaua bwa tao Tabiteuea Meang e na kateaki iai mwangan CPP. Au kantaninga bwa e na kabonganaki te ice plant bwa kanga e central riki ao e kona ni kabuburaki bwa e na butimwaei konaia taan akawa bwa moan te kauika au abamwakoro ae Tabiteuea Meang bwa are ti kaan ma Nonouti ao ti ibuobuoka ara ora akana imarenara.

Ao angin te tai e aikoa kona ni bane te ika bwa e a rangi n taona mwaina.

Ma ngkana iai te ice plant are e kona ni butimwaea aio ao e kona naba n tauraoi ni kateimatoa raoiroin irikon te ika anne bwa e na iokinibwaiaki, tiaki ti iaon te abamwakoro ma nako Tarawa te Tia babaire.

Ti taekin aikai bwa ti aonga ni bane n ira buakon te rikirake are e tabekaki iaan te kataumwane n te tai aei te Tia babaire.

Eng, e a bane au tai te Tibiika ma I a kabanea ngkanne n te karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakoia taani mwakuri ao te Kauoman ni Beretitenti ibukin uotakirakean aikai.

Ara kantaninga bwa a na aki bobotu nanoia n ongora aron tarana iroura ngaira mai iaon abamwakoro.

Eng, ti riai ni kabutimwaka riki ibukina ngaira are ti mena ibuki bwa ti aonga n aki noria bwa ti tiku ni mwintaa te Tia babaire ae ko karineaki.

Man taeka aikai ao ko bati n rabwa.

Ara bwai n taainako, te mauri, te raoi ao ai tebomoa. Ao ai bon au kamauri nakoia kain abau ae Tabiteuea Meang ao nakoia taan ongora. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am point of order te Minitita n te Onaoraki?

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire. I ti kan point of order iaon are kanga ana marooro te Tia tei iaon Kieia Ataei.

N au marooro ao I ti kangai; a na aki raraoma kain Tabiteuea Meang bwa ti a barongaia.

Ti barongaia te Tia babaire ane e a tia. Ti a tia n tiainakin mwanenakina ao e nang waaki. Kanga n aron au marooro ao I bon taekinna tiaki te bwai ae e bebete aron kakaeakin mwanenakin ao te rabwata ae e na kani mwanena te aekaki n Onaoraki are aekakin arei.

Anne teuana kanga bon anne baena n aron are I kamatata.

2. Te kauoua, au kabotau iaon Kieia Ataei ao Nawerewere ane e taku te Tia tei bwa ngaira ti kakaraoa are i Nawerewere.

Ma I taku bwa n au marooro are I bon marooroakinna raoi, ngkana ko bon kabotaua raoi n aron au marooro are I marooroakinna. Ngkana ti kabotaua Kieia Ataei ao Nawerewere ao teuana au kabotau ae I mwaneweia te Tia babaire, te kabwa.

Ngkana ko tara kabwan Nawerewere are e kateia Dai Nippon, ao a teimatoa naba ngkai ao a tuai oneaki. Ao ngkana ko tara kabwan Kieia Ataei, ti tebo ma karaoaki n tain te Korone. Kanga ti anne are I kataia ni kamatata ao e koaua e na aki raraoma Tabiteuea Meang bwa ti waakina ana Onaoraki.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai I taraia bwa e a bon boo 4.00pm, I a kamotirawa te Auti ngkai ni karokoa 4.30pm. Ti a nako ni mooi ii ao ngkanne boni katikui ami taura n uraura bwa ti a manga waaki ngkana ti oki.

Ao ti a kamotirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ao e a quorum ngkai ara Auti n tei e koaua e a moanna n roko te kakai n nuka iroumi Taan tei bwa e a bon kakan ma keiakinna bwa ai bon ti te angitana bwa ai bon ti te ingabong ao e a tae naba nangina.

I a kanakoa nakoim te Minitita ibukin Katein Abara ao Aba Inanoa, Hon. Harry Tekaiti. E nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Hon. Speaker n te tanimaeaon te bwakantai aio ngkai e kona naba n reke au tai ni marooro n te boki ni karikirake ae wene i matara ibukin te ririki 2025.

Tao e bon raoiroi bwa N na anga naba te bwana ni kakaitau nakon te Kauoman ma am taani mwakuri n te Finance riki kain te NEPO ibukin katauraoan te boki ae e aki manikangare aron katauraoana.

Ao e rangi n kakan ongora riki te bwai are ko taekinna bwa aio akea irekerekeia kanga Imatang iai, I-Abatera. Ma aio te boki ae e bon katauraoaki irouia ara I-Kiribati ake iai te rabakau irouia n te itera aio. E rabwa.

I kani moana te marooro Hon. Speaker iaan au tabo ni mwakuri ae Katei ao Tautaeka Inanoa, ao iaan katabeau n ana tabo ni mwakuri are I tei ibukina n te tai aio kanga bon tararuakia ni kabane aban ni Kiribati ake iai Kauntira te Tia babaire.

Ao tao e boni koaua bwa te karikirake tao e koaua ae angin te karikirake tao e na taraki Tarawa Teinainano ma Betio, ma e rangi n kakawaki naba aron tarakin karikirake ake e na waakini te Tautaeka.

Ao ti kakaitau bwa iaan naba au tabo ni mwakuri ao bon iai naba tabeua Ministry riki ake tabeua kanga reitakin te karikirake nako abamwakoro karikirakeaia.

Ao I teimatoa n te koaua Hon. Speaker are karikirakean outer island ke aba i tinanikun Tarawa bon te bwai ae moan te kakawaki.

Bwa ngkana arona e taubobonga aroia tao kawaia n aron are ti kaitaua te Tautaeka n te tai ae e a waaki kanga te karikirake aio, ao tao e moa man te abamwakoro ae Butaritari. Ti rangi n kaitaua n norakin aei, bwa I ataia bwa ngkana e toamau aba i tinanikun Tarawa ao e tauraoi ke e taubobonga te Infrastructure ma te naan facilities ake a na kateaki ibukin katoamauan te abamwakoro teuana ma teuana ao e na bon anaa nanon te botannaomata are e maeka iaon Tarawa Teinainano ma Betio te Tibiika.

Ao tao te koaua bwa are tao e rangi n tataekinaki bwa angin te botannaomata aika maeka iaon ara abamwakoro aei.

Ma tera aron atikakia. I taku bwa anne teuana te koaua ae e riai ni katubobongaki ara botannaomata akana ibuki ao I taku bwa e a waaki naba mai ikanne aron te mwaing ao e a totokoa naba aron te ibetutu ae ti namakinna n aron are ti a tia ni kona n noria ao n namakinna iaon ara abamwakoro ae Tarawa Teinainano te Tia babaire.

Eng tao akanne koaua ae I rangi n kan tibwaia n te tai aio, ao I rangi n kani kaungaia rabwata ake a karaoi aia karikirake bwa a na bon katiai raoi karikirake.

Ao e koaua are iai ribooti tabeua bwa aki kona n tia karikirake tabeua ma I taku bwa e kakawaki tabera ma te Tautaeka tao riki au tabo ni mwakuri ae te Kauntira. Tao ti na bon rinnako naba inanon aio ao e rangi n kakawaki bwa tera karikirake akana a wakinaki i abara

aika kakaokoro nako. Tao e kakawaki naba teiu n te tai aio n anga te bwana ni kaunga nakon te Kauntira bwa e riai naba ni karaoa ana tararua mani bwaai aika a uarereke.

Ao are e bon eti are n tabetai iai tokin ana konaa te Kauntira n aron are e a bon tia ni mwaneweaki.

Ma e rangi n kakawaki kanga taran aikai bwa kona rinnako ngkoe te Kauntira ni kona n aron are I nanokawaki n ongo te keiti are e a tia n riki i Tabiteuea Meang.

Tao iai karikirake akana a tia ni karokoaki i Tabiteuea Meang ao tao ti tararuan te anthena are e a kaweneaki naba n aki tararuaki imataniwin te bike. Ao irou I taku bwa anne te koaua ae e riai n rinnako iai ara Kauntira bwa are boni ngaia kanga te rabwata ae e anganaki te mwioko bwa e na tararua butin ao maeuraoia ao waakin aia karikirake kain te abamwakoro anne.

Ao e aoria bwa are aikai bwana tabeua ae I taku bwa e kakawaki man au itera ngkai I tararuai te naan Kauntira. Ao tao e bon ongora naba tao te Director are e tararua te Local government. I taku bwa aio te kakaewenako nakoira bwa ti riai ni karaoa tibwangara naba ngaira te Kauntira n irekereke ma karikirake akana a wakinaki n ara Kauntira aika kakaokoro nako.

Ao I kani marooro naba iaon mwane tabeua ake ti a tia n anganaki, ao tao e koaua iai mwane tabeua akana a tauraoi ibukin te ririki ae boou ibukin ara Ministry.

Ao tao e koaua ti rangi n kaitau. E reke naba au tai ni kaitauia tao rabwata ake a tia n anga te buoka. Ao n aron ae I noria n te boki ni karikirake aio, ao $1,000,000 are e tauraoi naba ibukin kanga e aranaki bwa te Upgrading of the social facilities ke e ataki n arana ae te maintenance.

Ao I rangi n kaitau nakon te Tautaeka n Tiaina bwa e teimatoa n anganga aio, ao au kantaninga bwa a boni bane n tobwaki ngkanne ara taani mwakuri akana a mwakuri i buki.

N aron tao iai titiraki ake a tia ni mwemwe, I taku bwa aio e na teimatoa n reke mwaneia ao bon au kaunga naba nakoia taani mwakuria riki ara botannaomata aikana i buki te Tia babaire. Bwa n aron are I a tia n taekinna mai imwaina, e nang kakawaki mwengaraoia taani mwakuri akana a mena inanon baira.

Ao bon taben te Tautaeka bwa e na kabwaka boon mwin aia mwakuri are a tia ni karaoia.

Ao I taku bwa ni karokoa te tai aio ao angina a tia ni bane ni bwaka, ao n aron are I taekinna iai riki te DW are e a manga kanakoaki bon

wiki aika nako ibukin boutokan ao kaitiakan te naan tinetine aikai.

Ngaia are I taku bwa e na aki bwara nanoia taani mwakuri ao e kewe te karaki are tao a nang taraki bwa a nang kabwaraki nanoia n aron are e a tia ni mwaneweia temanna te Tia tei. I aki kani mwanewea arana, ma I taku bwa tiaki kanga te waaki ae e tamaroa ae ti na manga kanga n aki boutoka aron te waaki ma ti na manga kataia n discourage te koaua nakoia ara botannaomata i buki bwa a nang aki kibara te mwakuri.

Ngaia are I taku bwa ngkai e teimatoa aio ao e bon riai bwa ti na anga bwanara nakoia ara botannaomata ngkai ngaira taan kairiri. E bon raoiroi bwa ti na anga bwanara ni kaungaia, ma ti na aki n aron are I a tia ni mwaneweia mai imwaina.

Bwa ngkana a rotaki taani mwakuri akana n ami abamwakoro, ao antai ngkanne aika a na rotaki. Ao bon te koaua bon natimi ao tibumi akana a mena n te reirei ao tao bon ibukin naba maurimi bwa are tao a nang kitana ami abamwakoro taani mwakuri n te Health.

Ngaia are irou e kakawaki naba teiu n te tai aio ao ngkai manga bon iai naba te mwane ae e tauraoi nakon te ririki ae boou, ao anne ae e nang kakawaki.

Ma tao te titiraki e kangai; ma e aera kam a bon aki mwanenna?

Ma ai rabwara te aekaki n nano aio ae I taku bwa I boraoi ngkanne n iango bwa aio e aki boou. Bwa tao n taai aika nako ngke nakekei a Tautaeka ao a reitaki ma te Tautaeka n Taiwan ao bon iai naba te mwane ae e anga ibukin te itera aio.

Ngaia are I kaitaua te Tautaeka ae e roko n te tai aio ngkai rinanon Tiaina ngkai e manga nora tera. E aki kabua matan te bwai are e a tia n ang ate Tautaeka n Taiwan, ma e manga reitia bwa e nora kakawakia taani mwakuri akana ibuki. Bwa aki mwakuri ibukin antai ma a mwakuri ibukin karikirakeaia ara botannaomata akana a maeka i buki te Tibiika.

Tao e koaua tao bon iai naba te kakaewenako ae e taekinaki ngkai bwa tao ibukin te mwane.

E koaua ao ti kaitaua te Tautaeka bwa bon aio bon ana mwane ae e anga rinanon te LCDF.

Ao e koaua aio e rangi n kakan ongora bwa are te Tautaeka e take te lead bwa ngaia e kakawaki bwa e na mwaneni te naan priorities akana ibukia ara Kauntira n abamwakoro Hon. Speaker.

Ma tao e koaua tao n te tai aio tao te titiraki e kangai; bwa e aera

ngkai e a tia n roko te mwane anne ao kam aki moantai ni mwakuria.

Ao tao e koaua tao ai bon anne kanoan te mwakuri te Tibiika ao ti a noria n te tai aio. Ao te plan naba ae I kukurei naba n tibwaia ma ngkami, bwa ibukin te mwane are $500,000. E ngae ngke n aron are I kabwarabwara akea ibukin te ririki ae boou bwa are aio e kataumwaneaki ibukin te ririki aio. Ao ngke e noraki bwa iai te baranti, e noraki bwa e aki bane te baranti ao e a manga uotaki bwa kanoan 2025.

Ma I kaitau bwa ngkai ara Botaki ni mwakuri e a mwakuria ao e a reke naba kanga kaitaran te nikira anne bwa ti na mwakuria.

Ao iai karikirake akana a tia ni bwati man te DCC ao karikirake naba are e a tia ni kabwatia Kabineti, ao ai anne ngkanne ae I taku bwa n te tai aio ti na tuangia ara koraki bwa ti na kataia.

Antai ae e na ataia, n tian aikai ao ti a manga karaoa are te bubuti ao I ataia bwa a bon ongo nanon ae kam taekinna te Kabineti. I taku bwa a rangi n boutokaia, n aron are ko noria te Leader n te Kaitara ao a rerena karikirake akana a tia ao iai naba nikiran mwaneia.

Ma ara kantaninga bwa ti na boutokaia ara Kauntira ni karikirake naba aika a na kona n noraki rabwataia.

Ao I taku bwa bon anne te koaua.

Ao ngkana ti nora te boki ni kataumwane aio ao e bon rangi n tiraua ana karikirake te Kauntira aika a rerena, ma I taku bwa a tia angia.

Ngaia are au kantaninga bwa n aron are I taekinna n kaekan naba ana titiraki te Tia tei mai Butaritari temanna, ao I taku bwa e rangi n kakawaki bwa tera ngke e kona kanga tao aio kanoan te mwakuri ao manga karokoan te bubuti bwa ti na bon kona ngaira te Kauntira ni bon kona n reke ae e bon onoti ibukira ibukin tararuan ara karikirake akana i buki.

Ma e rabwa te tai aio bwa e noraki, au kantaninga bwa iai ae e a tia n noria te Tautaeka inanon te $500,000.

Au kantaninga bwa e na teimatoa aio ao ngai naba a na teimatoa au Botaki ni mwakuri n rereitaki ao n ririboti ibukin ami karikirake ni kabane ara Taan tei aika moan baan te karineaki ibukin ami abamwakoro aika kakaokoro.

Ao tao I kukurei naba n taekinna bwa are bon ana waaki naba te Tautaeka aio rinanon te karikirake ae te KOIRAP. Ao e rangi n bubura naba mwanen te karikirake aei are e mena iaan au Ministry.

Ao anne naba teuana ae e kanga e na bon noraki naba are e aranaki bwa e na noraki rabwataia.

Ao aio naba tiaki te karikirake ae mani kangare ma ibukin naba buokan kanga karikirakean aroia taani mwakuri n te Kauntira ao karikirakean naba maeuia te botannaomata n irekereke ma bibitakin kanoan boong.

Ngaia are I rangi n kaitau bwa aio naba teuana ana kekeiaki te Tautaeka aio ibukin noran kakawakin te botannaomata akana a mena i buki.

Are n aron are I taekinna, ngkana e teimatoa n nakoraoi abara akana itinanikun Tarawa Hon. Speaker, ao I aki nano uoua bwa te botannaomata are e tekateka ikai angina a bane n iai abaia n taabo aikai.

Ngaia are I kaitaua te Tautaeka ibukin karikirake aika a wakinaki ngkai n aron te kawai. Au kantaninga bwa kain Butaritari e na angi te oki Butaritari ngkana arona bwa e a tia kawaia are e karaoaki n te tai aei, ao tao Abemama are e nang kona naba ni manga karaoaki ao iaa riki abamwakoro akana a kabirimwakaki karaoakin kawaia ma te Onaoraki ao baikara riki ake a na kona ni karaoaki bwa karikirake aika a manena ibukin te botannaomata, au kantaninga bwa anne e na atika te nano ao e na kamwaingia te koraki nakon manga okiran abaia are bon oin abaia te Tibiika.

Tao man au marooro akanne Hon. Speaker, ao I a kaitau ao e a bon boo au tai.

I kabwara bure ngkana iai tibanakon te marooro ma I taku bwa aio tabeua koaua ae kanga I tangiria ni kan marooroakinna ao n tibwauaia n irekereke ma tibwangan te Ministry ae I mena iai n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ara tia marooro ngkanne imwina te Minitita ibukin te Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kan anga naba au marooro iaon te kataumwane ni karikirake aei te Tia babaire.

Ao bon te kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana aobiti ni karaoan aio te Tia babaire ao riki te kabwarabwara are e anganai te Tia babaire ao e rangi n teretere.

Ngkoananoa ti kabwata te kataumwane are bon te Recurrent budget te Tia babaire ae $400tabun te mirion.

Ao inanon te $400 tabun ni mirion anne ao iai $130.7te mirion n aron ae e taekinaki. Anne are e na

boutoka te rikirake te Tia babaire ni kanoan te kataumwane ae te karikirake are e boni mwanenna te Tautaeka ni Kiribati te Tia babaire.

Ao anne te Tia babaire I taku bwa e a boni kaota naba aron ana kantaninga te Tautaeka ke aron ana kakamwakuri te Tautaeka n te ware ae $100tabun te mirion te Tia babaire ni kabotauaki ma buoka aika a roko mai tinaniku te Tia babaire.

Ti kakaitau bwa iai raora aika a buokira n aron are e a tia ni mwaneweaki ara development partners te Tia babaire ti kaitau n anne.

Ao ti kukurei bwa ngaira kain Kiribati ti bon teimatoa ni boutoka ao ni kataia n iangoia bwa ti na bon tei iaon waera ni kataia n rawei ake ti na mwaneni te Tia babaire.

Ti bon riai te Tia babaire bwa ti bon kakawa ngkana ko bon nora aron tein abara te Tia babaire.

Ao ngai ngkoa I mena n te tabo n reirei, kanga I rangi n tabe ma te karikirake ibukin raoiroin te botannaomata te Tia babaire. Karikirakean aekaki aikai te Tia babaire.

Ngkai I kaitau bwa e reke rokou n te Botaki ni mwakuri ao kanga I a bon ataia naba te Tia babaire ae moan te bubura te mwakuri ae e riai ni karaoaki te Tia babaire, ao e eti ae abara aio a bane n uamae nako te Tia babaire.

Bon angina a na riai ni katomatomaki te Tia babaire a na reitaki te Tia babaire. Ma I kaitau bwa inanon rokou n te tai aei ao I tabe n taratara baika a tia ni waakinaki te Tia babaire ao I ataia bwa iai taian kekeiaki ae a tia ni karaoaki irouia nake a tia ni mena imwaiu te Tia babaire.

I rangi n kukurei ngkai n te tai aei ao I noria a tia ni birakinna te Tia babaire.

E koaua iai aika a mwaneweaki n aekakin te bwai ae te Embraer te Tia babaire. E eti ao I taku bwa e bon riai n teretere bwa are kanga aio boni kaekan ke irantangan te I-Kiribati te Tia babaire are e aki toki ni bwainikirinaki n te kantoka iroun te Fiji Airways te Tia babaire.

Iai te airline teuana te Tia babaire are n aken ara air line te Tia babaire ao ti teimatoa ni bwainikirinaki iaan aei te Tia babaire.

Ma e koaua bwa ara kanganga bwa are e un timely aron te Embraer aei te Tia babaire bwa e reke ao te covid-19 te Tia babaire are e roko naba.

Tao tao e koaua ngkai n te tai aei, ti kukurei n taekinna bwa e aki mate karikirake aei te Tia babaire. I karabwarabwa bwa e reitinako aron katanan kamaeuana te Tia babaire

iroun are e mena imwaiu ao are mai imwaina te Tia babaire.

Ti kataia ni kamaeua te Tia babaire ma e rangi n memere aron moan kateitean waena te Tia babaire iaan te kanganga are e bon rota te aonnaba te Tia babaire.

Ma I kukurei n taekinna bwa bon iaoni kawaina te Tia babaire n aron ae ti a tia ni mwamwaneia.

Ngkai e na karaoaki moa ara intin are iaan tuan te IKO arei are teuana are e a tia ngkoa n ritinaki.

Ao ngkanne are te kauowa ngkanne aongkoa are e na roko ikai tao kanga inanon te ririki ae boou te Tia babaire tao n te ririki ae boou te Tia babaire.

Ma ara babaire iaon aei te Tia babaire katan rokoan te Embraer te Tia babaire aika a waaki te Tia babaire ao ngaira ti na kaninganinga bwa ti na bon riai n okanako aio te Tia babaire.

Ngaia ti ataia e a kaman okakinakomai aio mai imwain rokora, te Air Tungaru terana riki a bane n aki.

Ma n te tai aei te Tia babaire ti na bon riai. I taku bwa ngkai n te mwakete e na bon riai n taia te Tia babaire ngkai ti ataia bwa e rikirake aron butin te mwane irouia ara taan bitineti te Tia babaire. E rikirake mataiakinana te Tia babaire ao anne te tourism n aron are e taekinaki.

Ngaia ae ti taku bwa ti bon riai ni karaoia ni keiakina aio te Tia babaire n te aro bwa ti na kona n take off te Tia babaire i aon aei te Tia babaire. Eng, I aki toki ni kakangai; ngaira n te MICT ti riai n take off, bwa ngaira te Aviation ma terana, we have to take off.

Akea te tai ae ti na aki take off iai, ti na take off bwaai ni kabane. Ngaia ae ti na riai n take off iaon aei te Tia babaire.

Ngaia are anne te bwai ae I katuruturua te Tia babaire iaon te kiba ao taekan te Embraer te Tia babaire.

E eti te Dash 8 te Tia babaire. Anne ngkoa are bon karokoaki te Tia babaire te Tia babaire bwa katan uarokoan are te kantaninga ngkoa are n te moantai ae ti nang kitana te air service are kanga te international arei.

Ao n te tai aio te Tia babaire ti ataia bwa e reke man are okakinakoan te aoraki are e taona te aonnaba ao ngaia are I taku are e aki rangi n nakoraoi are ti kantaningaia te Tia babaire.

Ao e koaua ti taratara te Dash 8 te Tia babaire, bwa ngkana ti na operate ao e bon korakora n taai aikai te Tia babaire.

Te aekaki naba are e reke riki arei imwina te Tia babaire tao e manga kona n okiraki.

Te Tia babaire e rangi n teretere ngkana ko karaua n tara te kabanemwane aio te Tia babaire, ao I kaitau n te mobile e roll out n te facebook.

Ao ti nanokawaki bwa are ngke ti roko te Tia babaire n te Tautaeka n 2016 ao e kaboakinako ana kambwana Kiribati ae te TSKL. E aki bwaibwai te I-Kiribati n ana kambwana are ngaia te tia toma ke e na connect Kiribati bwa e a tia ni kabonakoaki.

Ao e a roko te Voda fone are ana bwai Fiji are ATSKL ngkoa.

Ngaia are ngke e a bwaro te naan mwane ni buoka are iaon bwaai aikai are e mwaneni are a nang roll out te mobile aei te Tia babaire ao e karaoaki man te kambwana teuana are ngaia are tiaki ara kambwana te Tia babaire.

Ma ti kaitau te Tia babaire bwa ngkana ti tarataraia ngkai, I rangi n kaitauia ake a tia ni waaki iaon aei. I taku bwa kam a bon bane ni kakoaua bwa are bon aio Riin te Waaki te Tia babaire. Ana koaua te Tautaeka aio ngaia are e bon karinna inanon ana KV 20, e riai n rin Riin te Waaki.

Ngkana a mobile kain Tarawa, a riai ni mobile kain buki. Ngkana a buti n te kawai ae raoiroi kain Tarawa kanga te aekaki akanne. Ngkana te infrastructure ke tao tera te umwanreirei raa, kain buki a na bane n reke naba irouia bwaai aikai te Tia babaire.

Ngaia are I kaitau n te tai aei te Tia babaire. Ngkai ti nang eweka Tabuaeran ao Teraina te Tia babaire. Ngkana e reke anne te Tibiika, ao toa n te mobile ara abamwakoro ni kabane te Tia babaire. Bon ti Kanton ao Banaba aika aki kona n reke aei iaan are kanga e boni karako, ma ti a tia ni katomaia taabo aikai. A tia ni connected te Tia babaire ma Kanton are ti a tia naba ni karaoia te Tia babaire.

Anne aron te waaki nako ikai te Tia babaire. Ngaia are I taku bwa are tauana katabeara ae ko noria iaon aei te Tia babaire ngkai n aron ae I taekinna, iai $1te mirion ae e na kataumwaneaki ngkai n te tai aei.

A tia ni kaboaki te naan tower ao e na waaki katean are i Marakei, Abaiang nako Onotoa ao Abemama ao Tabiteuea Meang.

Aikanne ake a tia ni kaboaki taian tower akanne te Tia babaire. Ngkanne iai $1,000,000 nakon te ririki ae boou man te kataumwane anne. Anne are e a manga reita are aba akana a na manga katokaki iai te tower te Tia babaire.

Ao e koaua e korakora te tangitang iai bwa e aera n aron tao bwaai ni

boborau te Tia babaire ake a toki n te ingabong te Tia babaire. Ti karautaeka n anne n aron are ti taekinna, ae ti nang onei te naan tower aikai ao antai ae e na ataia.

Ao ngkai ti waakina kaboakin te naan bwai ma taura ake ti na kona ni katokai iaon te naan bwai aikai. Anne e a tia ni mena inanon ara plan te Transport te Tia babaire.

Ao ti nang kukurei naba te Tia babaire bwa n aron ae ngkana ti nora ara kataumwane aei te Tia babaire ao iai are kam bon ata te Botaki ni Mwamwananga. E nang tight te safety iai te Tia babaire te tua n te aonnaba ma terana te Tia babaire bwa ana safety te aomata moan te kakawaki te Tia babaire.

Ao ti kaitau bwa iai te rabwata are te PASO are kateaki are ngaia are e mwamwannena Nu Tiran are ngaia iai naba te kataumwane iai. Ngaia are ti karabwa Nu Tiran iaon aei ngkai e teimatoa. Are ara wanikiba aika iaon Kiribati te Tia babaire, a riai n tuoaki n taai nako ibukin ana refresh te Tia babaire ao ngaia are te rabwata aio are ti kaina naba ngaira kain Kiribati are PASO ao ti kukurei bwa ngaia te mwane ngaia are ti kakabongana ibukin aron teimatoan te aekaki n service aio nakon ara wanikiba te Tia babaire.

Ngaia are I rangi n ataia ae e rangi n korakora kainanoan te KOITIP te Tia babaire n aron are e taekinaki.

I ata te Tia tei mai Beru e a kaman kakaea mwanena, ma I taku bwa e reke naba iaan are te roll out n te mobile arei te Tia babaire. I taku bwa bwaai ni kabane, ti bane n reke iaan anne te Tia babaire.

Ao te KOITIP e koaua iai abamwakoro akana a tia ngkai survey iaon ana waaki te KOITIP ae ti a karaoa aio te Tia babaire. Ara kantaninga anne naba kanoan ara waaki ae ti na waakinna n te tai aio te Tia babaire.

Ngaia are I ataia ae e rangi n mwaiti kainanoana, ao N na kaungaia kain au Botaki ni mwakuri bwa I ataia bwa au Botaki ni mwakuri e rangi n korakora tibwangana iaon aei te Tia babaire.

Marae ni wanikiba, e koaua n aron ae e taekinaki. Anne ae ti waaki naba iaona ngkai te Tia babaire. Ti waaki naba iaon anne te Tia babaire.

Tao kam bon ataia ae e a tei ngkai Air Port Kiribati Authority ao te CAAK. Aikai rabwata aika a bon permanent te Tia babaire. Ao n aron ae I taekinna, ti kukurei naba bwa iai naba mwanen Kiribati ae ti teimatoa ni kakarekea are man te aba $300,000 tabun te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa e rangi n ibuobuoki ao te kakamwakuri ae ti a tia ni karaoia te Tia babaire.

Ao n aron ae I taekinna, e rangi n korakora tangiran aei iaon abara ae Kiribati ao ti nang bane n ibuobuoki iaona te Tia babaire.

E koaua ao ti na butia kain aonnaba te Tia babaire, ngkana arona bwa iai bwaai ni karikirake ae a roko n aia abamwakoro riki n ara Kauntira. Ngkana tao iai baika a kaoti irouia ke tao tera. Ti na bon teimatoa n rereitaki ma ngkami iaon bwaai akana ti na karokoi iroumi, a riai katean taabo nako ke bwaai aikana kam rangi n kainanoi ibukin taian toma ke tao taian raa te Tia babaire.

Te Port ma taian Uabu te Tia babaire ke taian raa. Ma ti na butingkami ami ikarekebai te botannaomata iaon aei te Tia babaire.

Ngaia are N na kaungaia kain au Botaki ni mwakuri n aron are I taekinna, e rangi n mwaiti tibwangara.

Ao n aron ae I tataekinna nakoia n te tai ngke I moan kaoti irouia ao I kangai; aio teuana te Ministry ae I ataia ae e rangi n bubura tibwangana ao N na bubutingkami bwa ti na kibara tibwangara ao ti na kataia n ae ti na aki kakiba.

E koaua ngkai n te tai aei ao I bon taekinna ae I kangai; kanga e rangi n tikiraoi are kanga ko mena ngkoa n te Botaki n reirei bwa ko bon sweet talk ke tao ko mwakuri ma ko ataia bwa ko beku ibukin te tai ae na roko.

Ma ngkai aei, ti a bon beku ibukin te tai ae ngkai.

Ngkana e aki kiba te wanikiba, e tang te botannaomata. Ngkana iai te bwai ae e uruaki n aron te post mall n te tai ae nako are e a rangi n maan n uruaki te Tia babaire iaan teuana bukina are ti a bon ti tabe naba ma te program are ti mena iai te requirement ae ti riai ni kamena iaan te payment are e na karaoaki.

Ti tauraoi ni kanakoa te mwane ma e bon aki kainanoa bwa ti na pay iaon te aekaki ni payment anne, ti na bon pay iaon te baere e bon tangiria on the card are ngaia. Ao ngaia ti karabwa te Finance bwa e a tia buokira iaon anne ma te ANZ ao ngaia are ti a manga aron te post-mall.

Ao ngaia are I kangai, anne tein ara mwakuri te Tia babaire.

Te naan rawa. I ataia bwa iai raawa aika aera. Anne naba te Tia babaire ae ti mwakuria naba te Tia babaire.

N aron are I taetae nakon te Tia tei mai Tarawa Ieta ma kain au tabo I kangai; E koaua ae te Tarawa Ieta teuana te abamwakoro ae akea ana marae ni wanikiba. Ti na riai n taraia bwa ngkana akea ana marae ni wanikiba Tarawa Ieta, e riai n rangi

n efficient n te buti ke aron reiakinaia i tari.

Bwa are tao anne ae te taratara ae ti noria, bwa ngkana akea te emergency ae e kona n reke man te air, e na riai n iai te emergency ae e na reke man te naan rawa ao riki n taabo ake ti taku bwa ti na katei iai bwa e rangi n efficient aron butia ara botannaomata mai Tarawa Ieta te Tia babaire.

Ao tao anne ae e na kona n raa, bwa are anne okoroia. Ngaia are anne aron tarakina irou te Tia babaire.

Ngaia are N na kaungaia kain au Ministry ae moan te bubura kaei te Tia babaire.

I nang kukurei ni mwakuri ma ngaia te Tia babaire. Ao n aron ae I teimatoa ni reitaki ma ngaia ni kangai n kangai. Ngkana iai kaungaunga te Tia babaire ti na kaungaira.

Ti na roko bwa ti na kaungaunga. Ao I teimatoa ni kaitaua te Minitita are imwaiu bwa I ataia bwa e rawata te bwai ae e tia ni karaoia.

N na manga keiakina ni manga uota te tai aei te Tia babaire.

I karabwa aron te rinerine ngkai e anganai te Tautaeka au mwakuri aei, N na keiakinna te Tia babaire. Ao bon boutokana irouia taani mwakuri te Tia babaire.

Ao bon riki ara botannaomata ni ibuobuoki iaon aei. Ngkai ti ataia bwa iai te bae ti tangiria bwa e na reitaki, e na toma ao e na aki abwabwaki te Tia babaire e na nakoraoi bwaai ni kabane.

Butimwakan bwaai ngkana ti bane n ibuobuoki iaon aei te Tia babaire.

Ngaia are anne bwanau ni kan reita te kataumwane aei te Tia babaire riki n ana itera te MICT te Tia babaire.

Ao e koaua kanganga ake a tia n noraki iaon baikai te Tia babaire, ae ti na kataia n taraia ao ti na kamatebwaia raoi. Ti na kamwataua bwa te aekaki ni kanganga tera aio, n te aro bwa ti na kona ni karekea rinnakora bwa tera aron rinnakora n ninianako te kanganga ae ti ataia.

Anne bon ara Kibu ni kora ngaira kain te Tautaeka aio riki *think outside the box.* Ko riai ni kitana te *comfort zone.*

Ngaia ae ngai ngkai n te tai aei, I taekinna ni kangai. Kanga I a bon moanna n rotaki bwa I nakon te tabo ae ko na wareware, ko na aera ni kabane. Ko na riai am technical terms a na rangi n mwaiti a bibitaki au boki.

A bibitaki boki ae ko na wareware iai. Ko nang manga wareware n aia boki aekakin aomata ae te aekaki ni kaburoro teuana kaburoroia.

Ngaia are I karabwarabwa n aei te Tia babaire, N na keiaki ao kain au Botaki ni mwakuri ake te MICT ti na keiakina uotara. Kain ara kambwana ae e rangi n mwaiti tabera ibukin abara ae Kiribati, ti na bane n keiakina tibwangara.

Bon au anne au kanga nano nakoimi ngai ma ngkami ao raora te Uea n taainako. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita are tia marooro are imwaina ngkanne, te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati; Hon. Teribwa Tabe. Te Tia tei.

Hon. Teribwa Tabe: Ko rarabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai n te bwakantai aio. Ao bon taeka riki ni kamauri nakoia ike ti a bane n roko n raoiroin ao tamaroan te bwakantai aio. Ni bwanaia kain Kiritimati ao Kanton ae moan te mangori, kam na bane na mauri!

Ti reitaki ma taan taetae ake mai imwaira te Tia babaire ni karabwa te Minitita ae karineaki ma ana officials ibukin katauraoan te kataumwane ibukin Karikirake 20205.

Ao e koaua ae tiaki te mwakuri ae e bebete, te mwakuri ae e bubura ma ti kakabwaia bwa e tabekakirake nakon matara n te tai aio ao e kakawaki bwa ti na anga tabeua ara marooro ae tao a na kona n reke te Tia babaire bwa ibuobuoki rinanon te waaki n rikirake ao ti boutoka te kaoti te Tia babaire.

Te Tia babaire tao ti na kaoki rikaki ara iango ao n na taratara man aia taratara kain Kiritimati.

Ao te tai aio I kukurei naba ni kakukui ngkami i nukau n uoti ngkami n uaua ma ngkami nako Kiritimati e aonga n ae ti aki taratara man tao n te Aono aio ma tao ti na taratara mai iaon Kiritimati.

Ngaia are I rangi n kukurei ni katokai ngkami i nukau ai n uaua nako Kiritimati e ngae ngkana I bwabwa ma kam na iangoia bwa kam na bon roko ikekei bwa kam aonga n nora raoi Kiritimati.

Ao e koaua te Tia babaire, n aron ae e taekinaki ao tao bon n ana history te kataumwane ao tao te mwane ni buoka ao bon angina e bwabwaka iaon te Aono ni Kiribati te Tia babaire.

Ao e koaua ae kanga e karako te mwane ni buoka nakon te naan outer islands.

Ao tao e koaua bwa aio iaan norana irouia te naan donors ae e rangi n risky te karikirake n taabo aika a raroa i tinaniku.

Ngaia are angin te investment irouia te naan donors, e bon concentrate n te cubic group of financne.

Ao te nako Kiritimati ke tao iaa, taraia e rangi n raroa ti tabeman aomata. E aera bwa ti na kabane buaka ara tai n nako ni kabane ni kabwaroa te mwane nako ikekei ae tao irabubua te mirion ao ti tabeman aomata iai.

E rabwa bwa I taku bwa e a mwaiti te naan studies ae a tia ni karaoaki te Tia babaire ao ni kataia n *explor*e bwa te naan raa te naan *opportunities* ibukin Kiribati ae available.

Uringa bwa iai te kamatebwai iaon te Line & Phoenix Island inter-parated development strategy ae 2016 nakon 2036.

Iai naba te study iaon te *integrated land use* Kiritimati Island. E *lodged* n 2020 ao e rawata naba te naan kamatebwai iaon te Fisheries ao bon te Tourism iaon te Aono akekei ni kataki ni kakaeaki bwa tera raoi bwai aika a kona n reke man te Aono arei.

Ao I taku bwa n tokin te kamatebwai ao e bon noraki bwa there is a greatest potential ibukin aba akekei.

E rarabwa ba n noran ngkai te kataumwane ao ti a moanna n nonorak biriraken te kataumwane.

E koaua ae tiaki te kataumwane ae rangi n bubura ma te bae ti noria, e black call ke e implemental support budget nako Kiritimati.

Ao I taku bwa e rabwa te Tautaeka bwa e nora naba riain aio bwa a bon ataia bwa e mena iaa ana opportunity Kiribati, ibukin ana economy growth.

Bwa I taku bwa e bon noraki te Aono arei, te Aono ni Mainiku bwa are raoi I taku bwa bon te tabo ae iai te potential iai ae moan te bubura ibukin ara economy growth ae e inclusive our sustainable ao e na bubura naba ana impact ao e na uouotira naba ni kanira ni uarokoira ma te naan 17 sustainable development goals ake a tataekinaki ngkai n te aonnaba te Tia babaire.

Ao tao e koaua bwa te titiraki e kangai; e aera bwa Kiritimati. I aki kani kamwinibaei aba aika tabeua ma tao ti na tara moa Kiritimati. Ao kam bon ataia Kiritimati te Stake Own land.

E koaua iai te naan challenges aika a ti noori iaon te *land dispute* ma tera. E na kona n iai te *land dispute* iaon Kiritimati ngaia e wakinaki te karikirake. Akea bwa are aban te Tautaeka.

Kiritimati ngkana ti taraia antai abana? Bon abaia kain Kiritimati ni kabane. Abaia kain Makin nako Arorae Banaba n ikotaki ma te Aono n Raina ke te Aono ni Mainiku. Abaia kain Kiribati ni kabane.

Ngkana ti tara te Aono n Raina, e nang kaan ma taabo aika Honolulu,

Tahiti te Cook Islands ae aikai te naan tourism destination countries ae ti ataia bwa nanona ti rangi n kaan ma taabo akanne.

Ti tara Kiritimati e rangi n bubura ana landmass. Ngkana ko ikoikoti aban Kiribati ni kabane ao I taku bwa Kiritimati e bon constitute 40% to 50% of the land mass iaon Kiribati.

Ana location Kiritimati e rangi n strategic naba ibukia Kaibuke bwa are e beibeti inukan marawa.

Ao ngkana tao iai kaibuke aika a biriaitua n kangai ao kanga a bon bibiriaitua naba n te Aono anne.

Ngaia are e rangi n strategic ana location Kiritimati. Kiritimati ngkana ti taraia, te aba ae tao ti na taraia bwa te aekaki are te ataeinnaine. E aki *overcrowded*, e karako te aomata iai ao te mwainging ae e tabe ni mwainging te aba nakon te Aono arei.

Ngkana ti tara te Aono n Raina te Aono ni Mainiku, arei e wakinaki mai iai. We are life begins bwa ti bane ni kakoaua bwa te tabo are e oti mai iai taai, te moan tabo are e oti mai iai taai ao bon anne ae e kaota iai te maeu.

E oti taai, ti nora taai ao ti taku: ti maeu. Ko rabwa te Atua bwa ko a manga karokoira naba inanon te bong aio.

Ngaia are I taku bwa akanne bwaai aika a rangi n kakawaki ae ti na tarataraia. Ao teuana riki naba ae ti na riai n tara te Aono arei, e bon biblical. N na kaokioka, e biblical ana context te Aono ni Mainiku te East bwa bon aio are a roko mai iai ke a uotaki iai bwaai aika teniua.

N na kaokioka aio bwa I taku bwa bwaai aika te kora, te tirewa ao te mura ae ngaia ae ti uaiakinna. Ao a na rek emai iaa?

A na reke man te Aono ngkana ko wareka am Baibara a uotaki te naan bwai n tangira aikai man te Aono arei.

E rabwa te Tautaeka bwa ti nora te kataumwane ao e bon reflective iaon te Shift n aron taran te Aono ni Mainiku.

Ti a kona n noria naba iaon te kataumwane te Tia babaire ngkana ti nora te development budget ngkai ao ti nor ate contribution to development fund. Ao ngkana ti nora 2024, 2025 ao kanga a bon raa. Iai ane $1,000,000 ibukin te power supply, iai ane e rin ibukin te Line & Phoenix Snr Secondary School.

Iai naba ane e mena ibukin te Housing n te ririki aio ao manga iai naba n te ririki ae na roko.

Ti nora naba te EU, e a moanna naba ni kakamwakuri nakon te tabo arei.

Iai naba ana karikirake te EU akana e a waakin. Iai ane tao iaon te design, iai ane iaon tao te accessible quality water. Iai naba iaon ae tao te improvement iaon te sanitation. Ao ara kantaninga bwa ngkana e tia te design iaon te multi-purpose court, ao ti na noria n te budget ae na roko bwa e na biri rake te kataumwane ibukin Kiritimati.

Ko rabwa te Tautaeka bwa ti taku bwa ti nora aio, bwa ko a moanna n nora riaina bwa ngaia bon te Aono arei ae e nang riai ni kakamwakuri te aba iai bwa arei ae e a kabirirakea ana economy growth abara ae Kiribati nakon taai aika na roko.

Ti karabwa naba te World bank bwa I taku bwa iai kanga te katautau iroun te World Bank n aron are ti a tia ni kaongoaki bwa ane e na waakina naba te kawai. Ae nanona bwa ti kantaningaia naba bwa n te ririki ae na roko tao e na bae n roko naba te mwaiti ae $70m, $80mirion ibukin Kiritimati te Aono arei.

Ko rabwa te Tautaeka bwa I taku bwa ti a bane n noria, ao kam boni bane n noria bwa are tiaki abara. Tiaki ti abau Kiritimati, bon abara ni kabane. Antai akana a maeka n te Aono arei? Boni kain Kiribati ae bwanin.

Ngaia are ngke I taraia bwa te Aono arei, arei raoi te tabo ae e na riai iai n diverted nako iai taian karikirake.

Kabwara au bure, I aki kamwinibaeia aba aika tabeua ma tao ngkana ti na taraia bwa tao ti na strategized bwa ti na mena ao ti na waaki moa mai iaa.

Ao I taku bwa kanga ni bon au taratara tao bon te Aono arei ae ti riai ni waekoa n develop. Bwa ngkana ti developed te tabo arei ao bwaai ake I a tia ni marooroakin are te *economy growth, sustainability, inclusive* ao tera riki. A na boni kaoti man te Aono arei.

Te Tia babaire iai tabeua au observation iaon te bwai ae aranaki bwa te development budget, tao e na riki naba bwa te ibuobuoki nakon tararuan te mwane ni buoka.

Bwa e koaua ae ti noria ngkai, ao uoua te system ae e kamanenaki. Iai ana system te Tautaeka are e kamanenaki, a roko mwane ni buoka ao a karinaki inanon ana system te Tautaeka, ao iai naba ni buoka ake aki through ana system te Tautaeka.

Mwane ake a through ana system te Tautaeka te Tia babaire n otau, ao angin te tai ao te implementation e rangi n slow. I taku bwa e rangi n birimwere te implementation. Angin

te tai ao te naan mwane ake a roko aki bane, a tiku.

Ao n otau te Tia babaire ao e na rawata naba te naan mwane akana a mena n te nambwa 4, ae mwanen te naan project ae a toki maeuia.

Tera ngke ti kona ni bubutia te Tautaeka bwa e na kona ni mang negotiated ma tao te naan donors akanne bwa a nang karaiaki mwane akanne ngkana te naan project akanne tao a bon roko n tokia ma iai nikiraia. Tao a nang manga diverted ni kamanenaki riki ibukin karikirake tabeua te Tia babaire.

Te Tia babaire N na raonira raou n Tia tei ni karabwaia te naan donors ibukin aia buoka.

Ao e koaua ae ti aki kona ni karaoi ara karikirake aika a bubura ibon iroura bwa are ti kainanoa te ibuobuoki.

Tao bon iai te tai are ti na manga roko iai te Tia babaire, are ti nang kona ni manga riki bwa te naan donors ma tao n ningai, tao e kiriaria.

Te bae e kakawaki ti na kataia ni karikirakei kaubwaira aike a boni mena inanon baira ngkai tao teutana imwin teutana. Ao e koaua are te karikirake, bwaai aikai *is not an overnight activity*. Tiaki te bwai ae ti a boni kona naba ni karaoi over night ao a tia naba ke a riki naba mataia.

E na bon take time. Te bae e kakawaki, rikirakera teutana imwin teutana.

Ae I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki bwa ti na rikirake teutana imwin teutana, bwa n tokin te tai ao ti na kona ni katekea ara Kanoa ni Mii are te KV-20.

Te Tia babaire man akanne, I karabwaia riki te naan donors ake a tia n anga te ibuobuoki. I karabwa riki te Tautaeka ibukin ana shift n ana buoka ngkai a moanna n nora riaina bwa e nang diverted kanga te kakamwakuri nakon te Aono arei, ao N na teimatoa ni bubuti te Tia babaire bwa tera ngke e kona n noraki bwa e na mwaiti te kakamwakuri nakon te Aono ni Mainiku te Tia babaire, iaan bukina te Tia babaire ake I a tia ni marooroakin.

Ao I taku bwa bukina aikanne, tiaki bwaai aika N nang tibwa kunei n te tai aio. Boni bwaai ae a kaman noraki. Bwaai ae a kaman tataekinaki, bwaai aika a mwakoro n te naan ribooti. Ao boni bwaai aika I taku bwa ti bon bane n atai.

Tabeu n te tai aio te Tia babaire bwa tao N na ti mang *refresh* aia iango riki kain te Auti aio, bwa ti aonga ni kona n taraia bwa e nga raoi ara tabo ae tao ti nang karaua ni karikirakea. Ao tao ngaia anne te tabo ae na anganira taian

kaniwanga ake teniua are te Kora, te Mura ao te Tirewa te Tia babaire.

E uarereke au marooro te Tia babaire, au kantaninga bwa au marooro inanon te kataumwane ibukin te Karikirake 2025, e na reke bwa kairan te iango, te waaki ao kairan te kataumwane nakon taai aika na roko.

Ao ti na teimatoa te Tia babaire ni bubutia te Atua are Temanna n Teniman are te Atua ae te Tama, te Atua ae te Nati ao te Atua ae te Tamnei ae Raoiroi, bwa e na kakabwaia ara Kataumwane aio ao e na anganira ngaira aika kain te Auti aio ana bau Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ngkanne ti a nakon ara tia marooro are imwina. Te Minitita ibukin te Reirei; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae ti kanakoi ara marooro aika a kakawaki ibukin te Manga Kataumwane ibukin te Karikirake ao ti bon riai n anga moa bwanara ni kakaitau ao ni kakamauri nakon te Kauoman ma raona ni mwakuri ake a tia n rangi n bekutata ao n aki mamatuakina aron aio. Eng, tiaki te mwakuri ae e bebete, te mwakuri ae e bon anaa te tai ae maan.

Ti karabwaia ana taani mwakuri n aia kekeiaki, ara katekeraoi nakoia inanon te Kiritimati ao te ririki ae e a kan roko.

Imwain ae I waaki te Tibiika, boni bwanan moa te kamauri n reitai ma kain Marakei, tariu ae te Tia tei ma ara Unaine ake aman ni kamaura te Auti aio. N aran Iesu Kristo kam nabane ni mauri.

Te Tia babaire imwain ae I boni kanakoa moa te mena, ao kanga N na kauta teutana moa ni kamarurunga te Auti.

Bwa ti na kaeti rongorongo aika a tataekinaki bwa aongkoa Mainiku, are ikekei. E oti taai i mainiku ikekei. Ngkana ti bon tara te karaki te Tia babaire, e oti taai boni mai Marakei. Bwa iai aran te kawa ae Antaai. Ao anne ngkanne.

Ao ngkana a taku bwa e oti taai mai ikekei, e nga aran taai irouia. Akea.

E manga taekinaki bwa aongkoa Mainiku, aongkoa Mainiku arei. Mainiku are i Tanimainiku i Butaritari bwa aki naba ingoana Mainiku n aia kawa. Kanga bon aba aika bon tiaki abara ngkoa.

E aoria ma ti teimatoa ni kakabwaia Kiritimati bwa e aera, bwa e kuneaki n tain te Kiritimati. Are bungikin Iesu Kristo. Ao anne te blessing nakon Kiritimati Island.

Te Tia babaire e na uarereke ae N na taekinna bwa N na anga bwanau ni kakaitau iaan bwanan te Botaki n

reire
i nakoia ara donors aika a bon rangi n tiraua.

Ti ataia bwa ngkana ti nora te boki ni kataumwane man te Karikirake ao I taku bwa te Botaki n reirei ngaia e kauoua n bubura inanon te Boki ni karikirake aio. E nang korakora te buoka, bwa e ataki bwa aba ake te naan development partners ke botaki ake anga te buoka nakon te Botaki n reirei, aki kanakoa bwa te kabanemwane ma a invest, anga aia buoka naba te investment.

Ngaia are boni bwanau ni kakaitau nakoia aba aikai. Kam bati n rabwa ao a bia kateimatoa aikai bwa ti bon teimatoa ni kainanoa buoka ae aekakin aikai, bwa aonga n teimatoa n reirei ataein Kiribati n taabo ake ana reirei iai ao a na oki ma bebwa aika a kariaki.

Te bwai teuana naba are N nang katerea bwa ti ataia bwa iai ngkai korakoran ngkai kanga utimwakan aia tap irouia ara development partners ngkai. Bwa teuana tao N na aki taekina temanna ma temanna ke teuana ke teuana ma kanga I uringa teuae Tiaina bwa ngke e nako aon abamwakoro, ao ti bon ataia bwa kanga e kuri kanganga mwanangaia akana tabeua nako aon abamwakoro.

Ao ngke e nako Tiaina nakon abamwakoro ao e noori kanganga raoi iaon te Reirei bwa are e bon noria ni matana.

E katoa primary schools iaon abamwakoro ni kabane bwa e boni kuri bane abamwakoro ni kawaraki iroun Tiaina.

Ao ngke e noria ataei aikai bwa tekateka iaon tano ma tera, iaon te atama ma te inai ataein te primary. Tera ngkanne te baere e karaoia. E a kaoki naba kai n tekateka ma taibora ae ngaia ngkai ae a tekateka ataei iaon te taibora ma kai n tekateka.

Ao e tuai man nonoraki aikai mai imwaina, bwa ibukina bwa e aera. A rooi rangaia, ao a kabae bukia ni bon tiku iaon Tarawa. Ngaia are a bon ti nonora naba Tarawa ni katamaroa aon Tarawa.

N na kaungaia te naan *Development Partners* aikai, nako buki ao nora raoi buki. Bwa e uara ataein te reirei akana i buki.

Ma e ngae n anne ngke a nora are e a bwaro ni karau te buoka nakon te Education mairoun Tiaina, tera te bwai ae e riki. Ae kam a bon noria ngkai. Te tap ngkoa ae e rangi n tii meere irouia raraona ake tabeman akekei, ao ngke a nora te bwaro ni karau arei. Tera te bae e riki, e a tii mwaka. Ae ti bon noria n aron aia buoka ae e a raka ngkai. A karakai.

Ao ngke arona bwa aki nakonako nake mai imwaina n nora te

kanganga ao tao e na bon tiku n arona ukin te tap irouia taan anga te buoka.

Ngaia are e rabwa. Ti nang karabwaia bwa e nang rawata aia buoka ibukin abara.

Iai teuana ngkanne te rabwata ae e manga boou ae e rangi n bubura ana buoka nakon te Education, ana bangke Atia n te mwaiti ae $30tabun te mirion.

Aio ngkai e a wakinaki te babaronga ibukin kamwakuran te mwane aei. E a wakinaki iaon abamwakoro, ibukin naba te reirei. E bubura aio ngaia are ti karabwa te ADB ngkai e a rinnako n raonia ara development partners ni buoka te Education.

Ao e boni kakoauaki bwa aio te bwai teuana ae boni kingin moa te rikirake, te reirei bwa a riai n aron are e a tia n taekinna te mai imwaiu are bon tiana man te education te human capital. E riai n tobwaki raoi aio ao ni karikirakeaki te rabwata aio bwa boni ngaia ae e na uota Kiribati ni kamwainga Kiribati nakon ae e tamaroa riki.

Au kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e a bon anga naba baina n raoni buoka aikai n ana mwaiti aes $130 tabun te mirion. E rabwa.

Ao e koaua are e taekinna te Minitita n te Health ngke arona bwa bon akea tiana ngaira bwa ti na raona aio. ao tao a na unga akekei n raona ke a na aki.

Ma e rabwa ngkai iai ngaira are ti bon anga are ti kona n anga ao a kukurei n anga n raona are ti kona n anganako ibukin te rabwata ni kataumwane aei ke te Atu ni mwane aei.

Ataein Kiribati ake a reirei ngkai ibukin te *Scholarship*. Ti aki warekia moa form 7 ma antai, n aron are I a tia n taekinna 1,000 tabun n taabo aika kakaokoro. Tiaina, Biti, Nu Tiran, Aotiteria, Morocco, Cuba.

Ibukin ami rongorongo ao iai ngkai te manga nako Korea bwa ti na manga karekea te scholarship nako Korea. Anne ara iango teuana ngkai ae ti na manga mena ara mataroa teuana ibukia ataei.

Iai ngkai te rabwata teuana ae e tauraoi ni buokira ae te YIF. Anne ngkanne ae ti marooro ma ngaia ao e tauraoi ni buokira n te tai aei ni kauka mataroan Korea Scholarship e aonga naba n reke nneia ataein Kiribati akana a na kona ni kamatebwai i Korea.

Ngaia are ataei ngkana kam ongo bwanau ngkai ao N na buti ngkami, N na bon tatau waemi kamanena raoi te mwane aio. E kanganga rekena ao e kanganga aron rineakimi. Ma ngkai e reke aro rineakimi aikai, kabongana raoi.

Kamanena raoi ana kabanemwane abami ae Kauntira are kam na nako ao kam na oki ma ngaia.

Ma tai nako ni kabane tai ao n raa riki. E a kawa taan anga te buoka ao bon Kiribati ibukin ami kamatebwai.

N na butingkami ara ataei, keiaki n taabo ake kam mena iai. Bwa te reirei e aki kona n okioki. Ko aki kona ni manga kaoki taai ake ko a tia ni bakataei. Kabongana te tai ma arona, ngaia are ngaira Karo ti na boutokaia natira nakon te reirei.

Ti kakaitau ao ti karabwarabwa riki nakon butimwaean te kataumwane aei. Ao I kukurei bwa kanga bon akea ae e tia ni wawaea te kataumwane ke manga ana Mwane ni Karikirake te Education.

Ae ti bon kakoaua ni kabane bwa ngkana kam waeia, kam a boni waei naba natimi ma tibumi akana a reirei.

Ngaia are ngkai a rangi n kakawaki natimi ma tibumi, boutoka te reirei. Bwa n aron are e a tia n tataekinna te Minitita are e Minitita ngkoa imwaiu ana Kibu ni kora aio. Ao ti a kamatoa ngkai *'Te reirei bon tabera ni kabane".*

Ngaia are ti na anganga ibukin te reirei, ti na anganga ibukin te reirei.

Ngkana iai am kona man kaubwaim ke tera are rakan kaubwaim donate nakon te reirei. Donate nakon te reirei bwa ti na kataia n ikoikoti akanne ao a na kona n tei bwa te bwai ae bubura ae e na bongana ibukia ataein Kiribati.

Eng e na rangi n uarereke, N na aki kabanea tai bwa N na taua mauriu 5 te miniti ao I a kaokia nakon te Tibiika.

Ma ngaia are man taeka aikai ao I rangi n boutoka te kataumwane aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Minitita ibukin te Tabo n Akawa; Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

I a rimoa n uota te kamauri nakom te Tibiika ma te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira Taan tei ni kabane man te aba are te moan aba are e moan nora otin taai. Kanga te moan aba ae nora moan otin taai. Ngaia are te kamauri nakoim ao nakoira ni kabane. Kam na bane ni mauri!

E rabwa te Tibiika, ao e koaua I karabwako ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro teutana iaon te boki ni kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki ae na roko.

Ao e koaua to N na waakina au marooro te Tibiika ae ko rine, ma tao te quote teuana ae e kangai. *"I never dreamed about success, I worked for it"* ke I aki miakina te rikirake ke tao te tokanikai, ti mwakuria. Ao I taku bwa anne te bwai ae e riai ni mataata iaon ana waaki ao ana babaronga te Tautaeka ae Tobwan Kiribati iaon barongakin ana waaki ibukin te botannaomata.

Ti aki miiakini bwai ma ti mwakuria. Ao e koaua ti na kaitiaki bwaai tabeua ke tao rongorongo tabeua are e bakatekeaki iai moara riki te tabo are I a katabeaki bwa N na tabe ibukina ae Botaki n Akawa ao Kaubwain ara marawa.

Ao a kotekoteaki bwaai aika akea te kakamwakuri, ma I taku bwa aikai a tia naba n tabekaki ngke e marooroakinaki te kataumwane, are N na manga kaokia riki ni kaitiakia.

Bwa e kangai; man $140 te mirion nakon $260te mirion te kerake iaon ana kakamwakuri te Tautaeka aio, ao I kukurei n taekin ao ni kamatoa n te tai arei bwa e na teimatoa n tiku bwaai ai anne te $200 ni mirion anne ngkai ara estimate iaon ara karekemwane ni katoa ririki, ti na aki bwaka aiana.

Ao I kukurei n taekinna te Tibiika ae ko rine, bwa n te Kabong n te wiki ae nako ao e a tia n reke iroun Kiribati $202 te mirion. Ao ikanne e tuai toki te ririki, ngaia are ti na kamatoa bwa ti na aki kee. Ti a tia ni katea $200 te mirion ao ti na aki manga kee iaana. Ao anne te kakamwakuri te Tibiika ae ko rine.

E koaua e taekinaki naba bwa e karako are e a tia ni karinaki inanon te kataumwane ni karikirake ibukin tarakin karikirakean te Akawa.

Ao ti boraraoi n iango ma are a tia n tabekia raora man te itera arei, are kamwaitan ao te karinimwane ke te investment n te sector aio, boni ngaia kawaira ni biririake ao ni karababa riki aron ara karekemwane.

Ma are n aron are ti a tia naba n tataekinna naba n taai aika nako, tiaki bwaai aika a bebete aroia bwa are rinnakoan bwaai aikai a na karauaki raoi ni kamatebwaiakaki ma ti kukurei n taekinna te Tibiika bwa ti a moanna n roko iai rinanon taiana JV ke taian partnership ke partnership ke reitaki ni waaki ae ti reitaki iai ma kambwana ake a raonira ni uarokoira nakon te kantaninga aio.

Bwa iai te koaua ae ti tabe n uaiakinna te Tibiika, ao ngkana kam buti n te marae ao kam na noori bwaai akana a tibwa kateaki are n ana mwake te Botaki n akawa, ngkana ko moan ruo man te marae ao ko buti ni kangai; ao e na butimwaiko kanga te atibu ae kangai

taekana: *Welcome to the Tuna Capital of the World".* Tera bukina ngkai ti katea anne? Ti nang bon katurua Kiribati bwa e nang bon riki bwa te Tuna capital of the world.

Ao ti na kanga uarokoira nakon te kantaninga anne? Are a tia n taekinna raora man te Kaitara. Ao ti tabe ni waaki ao ni karaurau rinanon taian JV ae ti waaki iai.

Bwa tera aron rokora nakon te mwaneka aio? Ti na learn moa karaoakin bwaai aikai.

1, Kamwakuran kaibuke,

2. karaoaki te ika, katamaroan te ika.

3. Uarokoan bwaai aikai nakon tangirana man te mwakete ao manga bon tararuakin te bitineti ae aekakina aio.

Ti a moanna tao ngkana ti tarataraia ma waakira n rikirake iai te Tibiika, tao ti a kona ni kangai; ai 50% te rabakau ae e moanna n reke iroura.

Ao iaoni kawaira n uarokoira nakon te kantaninga anne.

Antai ae e na ataia ngkana ti a moanna n roko raoi riki n aio, ao ti a manga noria nakon te kataumwane n taai aika na roko ibukin te karikirake bwa e nang rin karekean ana kaibuke n akawa Kiribati ae a nang bon akawa ni bon ti ngaia ni bwaibwai iai. Ao akanne kanoan taian babaire.

Ngaia are e koaua I kona n ti karau nanoia raora man te itera ae e kaitaraira bwa te koaua ma te iango ake a tabeki, tiaki iango aika ti aki iangoi.

A kaman wene inanon te kataratara ao e eti are e taekinna te Tia tei temanna mai Kiritimati, are a kaman wene bwaai aikai inanon te ribooti. Ma e kainanoa te investment ke te mena ae e korakora ibukin Riin te Waaki.

Ao ti karabwaia taan anga te buoka ake a tia ni mwaneweaki bwa buokira nakon te kantaninga aio. Bwa bon nora naba kakawakin ara marawa te Tibiika.

Tera kaokoron ara marawa ma abaia aban te Betebeke ni kabane. Teniua mwakorokoron ara marawa: i) te Gilbert group ae mena iai, ao teuana n ane n te Lines & Phoenix.

Ao inanon mwamwainging te ingimea ma te Ati, ao ti ngaira te marawa ae e kuri n roko iai ni kabane. Bwa are ngkana e raai te ika nako Mainiku, e boo iai te Aono n Rawaki ao te Aono n Raina. Ngkana e manga raai nako Maeao, ti boo teutana iai.

Ngkana e a manga raai nakon ara marawa, ao ti a manga bon tiku.

Ngaia are te akawa ao tangiran ara marawa, e korakora bwa are teniua mwakorona.

Ao manga kakaokorona bwa a manga tibwatibwaki ara marawa aikai iaon aroia, bwa n ara marawa ae te Gilber group anne nnen te ingimea ma te ati. N te Aono n Raina nnen te big eye are e bubura. Ngaia are e eti ara kataratara are e a riai n taraki Mainiku ao a riai n taraki naba ikai bwa ti na uaia ni karikirakei ibukin kabwaiaia ara botannaomata.

Ao e koaua ti kataia ngkanne ni kaeka te koaua are e kangai; bwa e memere aron te mwane ae e katauaki ibukin rikiraken te itera aio? E aki. Akea moa ngkoa ma e korakora ae e aki tauaki mwina ae rinanon ara reitaki ma kambwana ake ti waaki ma ngaia.

Bwa iraua te mwaiti ae a tia ni kabwaroa raora n reitaki aikai n invest ni karikirakea iai te waaki aio $600 tabun te mirion ae a tia ni bwaro ngkai nakon Kiribati iaon karikirake aika kam n noori ngkai.

Ao anne e aki noted inanon te boki ni karikirake bwa are aio rinanon waaki aika ti aera.

Ngaia are e koaua e kona n aki noraki, ma aikai te naan investment aika ti reitaki iai ma raora aika a na uarokoira nakon te kantaninga anne.

Ngaia are kaekan te titiraki are e kangai; bwa e aki kakamwakuri te Tautaeka aio ni karikirakea te itera aio. E aki noraki inanon te boki ma iai ara anga ae ti waaki ma ngaia rinanon ara reitaki ma aba ake a buokira ao kambwana ake a buokira n te itera aio.

Ao akanne tabeua ake ti kona ni kaekai iai tao titiraki ake tao a manga kaweneaki naba n te marooro n te tai aio. Ao ni kamatoa bwa;

i) ti aki raroa nako ma are kam iangoia, ma iai kakamwakuri ae ti waaki inanona ake tao e koaua aki warekaki akanne inanon te boki ni kataumwane bwa are aikai te naan investment are ti bwaibwai iai n JV ma kambwana akekei.

Ao n aron are I taekinna, te mwaiti anne ae e a tia ni kabwaroaki ana value te investment ae e a tia ni kabwaroaki nakon te sector ae te Botaki n Akawa (Fisheries) rinanon ara reitaki n JV ma kambwana aikai.

E koaua akanne ngkanne tabeua kaekan titiraki ake ti kona ni kabwarabwarai. Ao e koaua I kamatata naba te ongora bwa ti teimatoa ni kekeiaki ao ni kakoroa nanon te kantaninga are a tia n tabetabekia kain te itera are e kaitaraira, bwa ti waaki ni mwakuri

ao ni kakoroi nanon taian kantaninga aikai.

E koaua I a kauarerekea naba au marooro mai ikai te Tibiika ae ko rine, ao ti anga riki bwarana ni karabwarabwa nakon te Minitita n te Mwane ma kain ana tiim iaon barongan ao karaoan te boki ae e rangi n tamaroa aio. Ae I taku bwa e rangi n raa, e a tia ni kaotaki tamaroana ao I a reitaki ma raou ni kabane ni boutoka te kataumwane iaon te karikirake.

Ao mani marooro akanne te Tibiika ae ko rine, ara bwai n taainako te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ara tia marooro ngkanne are imwina, te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta ae te Hon. Terieta Mwemwenikeaki. Te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao ti na anga naba tabeua ara marooro ma e na uarereke ara marooro bwa a rangi n mwaiti iango ma marooro ake a kaineti ma kanoan ana boki ni kataumwane te Tautaeka ae e kawenea imatara.

Ma I a rimoa ni karabwa te Kauoman ni Beretitenti ma ana taani mwakuri ibukin katauraoan te boki ae e rangi n bongana.

I taku bwa e bon riai bwa ti na marooro iaon te kataumwane aio, bwa are aio te Kataumwane are ti tebo ma e bon rota riki maeun te botannaomata.

Ao tao aio naba aia tai kain Kiribati n ongongora te marooro te marooro iaon kanga te Manga Kataumwane. Aongkoa ngaira ngke ti tuai n rin n te Auti n tei, kanga te mamarooro ngkoa n te Auti n tei iaon te kataumwane ibukin te Karikirake, kanga e aki rangi ni mwamwaiti marooroakinana. I taku bwa ti kunea bwa kanga te development budget kanga ngkekei ngkoa e a ti taiboranaki naba ibukin aia information Taan tei. Ao I taku bwa n te tai aio, kanga e a kaweneaki bwa te boki ae e riai ni marooroakinaki bwa are e bon rawata kanoana nakoia ara botannaomata.

Bwa are ngkana ti tara kanga moan rikin abara ngke e Inaomata ni karokoa te tai aio, ao tao aio te boki ae ti na ataia bwa a riki bwaai iai are ti kona n noria.

Ao ngaira ngke ti a maan ni maeu iaon Kiribati ngke ti oa moan Inaomatan Kiribati ni karokoa te tai aio, ao ti kona n noori baike aranaki bwa te rikirake.

E tia te kotiwei, e tia tera. Ao ngaira n taai aikai ngaia ti a roko mai tinaniku, ao ko ruo n te wanikiba ko buti mai Bonriki. Ko a noori naba baika a tia n riki are tao e kaotia bwa iai te rikirake iaon abara.

Te marae ae a rangi n tikiraoi, ko kangai te Onaoraki, te King Tioti. Bon te kawai ae raoiroi, ao tao terana riki.

Ti taratarai n taai aikai ngkai ti taetae ngkai ao ti tarai naba baika a riki iaon abara, Tarawa Ieta ara botannaomata ara botannaomata a na bon kona naba n nora te bwai ae e riki. Tao e a ewa te titoa. Tao anne ana karikibwai ke ana contribution taan bitineti nakon te rikirake ngaia ae ti riai naba ni kaitauia taan karikirake irarikia te naan donors bwa are a buoka naba n anga te service are e na kona ni buoka te rikirake.

Ti kakoaua are tao ngkekei ngkoa bon iai ana wholesale company te Tautaeka ngkoa, ao tao te tai aio a rawata ara private sector are a kona ni karaoa aio.

Ao akanne te naan rikirake ake a kona n anga ara bitineti.

Ti kona ni kaitaui naba te naan Tautaeka are tao aki invest n te naan private sector ma tao through aia policies are a kona ni kaunga te foreign investment. A kona ni kaungaia bitineti bwa a na kona ni bubura ao tao te naan financing institutes ake a kona n anga tao te naan loan ke mwane n karikirake ake a kona n riai te rikirake ae ti kona n noria iaon aba.

Ngaia are ti bon riai ni karabwarabwa n arei te rikirake. Ao ti kakoaua ae e bon rangi n rawata ara development need ke kainanora ibukin te rikirake. Ao e koaua are e a bon tataekinaki bwa aba a taekinaki bwa a rangi n uaemaenao.

Ao te koaua ngkai ti marooroakina te boki aio, ao ti na bon taekinna naba ae Kiribati e bon tuai naba tau mwaitin Riin te Waaki ke te naan infrastructures ake ti taku bwa a riai kanga n riki ao n tia iaon abara ae Kiribati bwa aoria ni boutoka raoi te rikirake.

Ao e koaua I kan manga wareka riki ana theme te boki aio are e kangai; *Kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maeuraoi'.*

E koaua ae I karabwa te Tautaeka n te taeka are e bon uaana raoi nakon te rikirake ao te maeuraoi.

Ao I taku bwa ti aki kona n deny te koaua ke ti aki kona ni kakewea te koaua are e teimatoa n aki tau kaubwaira. E ngae ngke te tai aio, ti kona n tarai anga tabeua bwa a na kona ni karika ara karekemwane ae na mwaiti nakon Kiribati. Ma are te tai aio ao ti ataia bwa e bon teimatoa n aki tau ara development resources ni bon boutoka te rikirake ae e na bon kabirimwaka aron te rikirake ao te maeuraoi.

Ma ti karabwai ana waaki te Tautaeka are e a tia ni waakinna n te tai aio, ao Tautaeka ake a tia n

nako ake a kona ni buoka aron te rikirake.

Ao e koaua iai tao tiaki ara uneuneaki nakon te Tautaeka ma tao bon ara karini n iango ngkana e butimwaeia ao ngkana e aki. Bwa I taku bwa tao iai ara koaua are e kangai; bwa n tabetai ngkana iai inanon baim am mwane ae tao e a reke ae tao $2,000 ke $3,000 tao mwanen am riiti ke tao ngkoe te I-Tarawa ao e a kona n roko are e a kangai; Bwa iai tangiran te rebwerebwe bwa ko rangi n kainanoia bwa a kua n ririnna am ataei tao n nako ni bobwai, tao ni kakaea te naan reirei. Ao iai naba kainanom are ko tangira te tangke ibukin am ran.

Ngaia are ibukin anne ao e na kona ae a kangai; ti a kabanea moa ke ti a kaboa moa ara tangke ma ara bwai bwa ti tangira riki te ran bwa a kona n rotaki maeura ae raoiroi ibukin te kuka ao te moi.

Ao ti boni kona ni keiakina tao te nako ni bobwai n te titoa ke n nako ni kaei taabo ake ti na kainanoa te rebwerebwe iai.

Ngaia are tao e aoria bwa tao anne te boto n iango are ti ataia bwa e aki raroa nako te Tautaeka ma ara kantaninga aio.

Ma e ngae n anne ao are bon iai tao a teimatoa n iai kainanoia ara botannaomata ibukin tangiran te mwane ni karikirake.

Ma e koaua ae ti a tia kanga n tataekini ao ni bubuti n te teem ae nako.

Ngai I taku bwa iai ngaia ae I tabe ni kakaea ma tao ngkana bon iai ane e mwaneweaki iai ae bon te mwane ae uarereke are ibukin karawatan riki te tap nakoia kain Buota bwa a na ti kona n reke nimaia bwa a nang aki kua ni kakatei rain. Are ngkai e koaua are iai taabo are e tii te ran iai bwa are e tiiti tao ni katoa uabong ke ni katoa bong.

Ma te kanganga are tao ti iraua te tap ao e a karika tein te rain.

Ma tao aikai te naan investment aika a rangi n uarereke ao a na kona n iai aia impact nakon maeuia ara botannaomata n aron ae kam kataia ni katanoata ao ni kona ni promote n ami mwane ni kataumwane aio.

Ngaia are tao akanne ara bubuti ngkana arona bwa aki mwaneweaki moa ke aki rin inanon te boki ni karikirake. Ara kantaninga bwa are te development aio kanga e contribute nakon tiaki ti kanoan te ririki ae na roko bwa are aikai te naan investment ae e na kona n namakinaki aia impact n te intermediate term ke ni bon te long term.

Ngaia are ara bubuti bwa a kona n taraki kainanora n te boki aio. Au

kantaninga bwa I tabe naba n taratara ane te buriti ane i Buota.

Ao e koaua kanga e a tia ni katanoataki ane e a tia ni karaoaki te consultation bwa aongkoa e na karaoaki. E aoria bwa tao e a manga bon reke ana tai te Minitita tao e mena iaa, e mwanenaki n te itera raa.

Ma ongora ngkoa bwa e na mwanenna Tiaina.

Ma ngkana arona bwa e a reke naba ana tai te Minitita ni katanoata ke tao e mena iaa inanon te boki aio.

Ao tao teuana ngkanne ai bon au kabanea ni point are e koaua ti rangi n acknowledge ao kanga ni butimwaea aron aia kekeiaki taani mwakuri ni karaoi te naan project.

Ma ngkana ti tara are e a bon tia n anga te Tautaeka bwa e na kabaneaki ibukin te project ae $180 tabun te mirion. Ao e oti akea te nikira ni mwane ngkanne ane $60tabun te mirion ao e a rawata kabwarabwaran aio. Ao e aera ngke e aki bane te mwane.

E bon karaoaki te project ke e tuai started. Ao ngkana arona bwa e rimwi, ao te naan karikirake aikai a na kabirimwaka aron maeuraoian te rikirake n aron te boki aei ae e taekinna.

Ngaia are I raona te bubuti are tera ngke a boni kataki raoi ni wakinaki te naan karikirake aikai.

Ngkai ti taraia $400 tabun te mirion ae ti kona ni spend iaon te naan karikirake nakon te ririki ae na roko.

Ara kantaninga bwa a na kona ni boni kakoroaki nanon project akana a mwaiti ae 1,000 tabun ane e bon taekinaki. Bwa are 1,000 tabun ao botan mwanena ngkanne $400tabun te mirion.

Ara kantaninga bwa a rangi n bongana te naan project ni kabane aikai. Kanga ti aki raraoma bwa akea te project ae e a tia n design ao kanga e aki bongana ibukin te rikirake.

Ngaia ae ti na riai naba ni bubuti bwa tera ngke e bon aki tau te staff, moantai ni karawatai ami raa.

I taku bwa ti teimatoa n uneakina naba are aki taun ana kataumwane te Botaki ni mwakuri, aki tauia taani mwakuri bwa are aikanne ara kantaninga bwa are iai bonganaia nakon te naan waaki ake a na kabwaia iai ara botannaomata.

Ma I taku bwa au kabanea ni point are I kan raise ae ti ataia bwa e bon teimatoa ni bubura kaei are e anga te Tautaeka are e invest iaon te naan karikirake.

Ao e koaua ae iai te bwaka ngkai ae tao te $10te mirion. Ara kantaninga bwa e na teimatoa ni bon kakakerakea tao ni maintain ana investment iaon te project bwa bon anne riki te mwane are e kona ni bon kaitara kainanoia ara botannaomata.

Bwa are n tabetai te naan *donors* bon iai aia *funding* are e bon anne tibwan te region ao te program ma tao e na bon ti buoka arei.

Ngaia are e tibwatibwaia ao iai tibwan Kiribati, iai tibwan Biti. Ao n tabetai ngkana e bon nakoraoi te bilateral n negotiation bwa e bon kona ni mwanena are e bon tangiria te aba, otherwise bon mwaneni Kiribati ae te kabanea ni kona ni kaitara aia kanganga ara botannaomata ao e bon rangi n assessable naba.

Ngaia are ara kantaninga bwa e na teimatoa te Tautaeka ni manga karaka nakon te ririki e na roko ao are imwina bwa e aonga ni mwaiti ake a na kona n tia ao a na kona n tobwaki iai ara botannaomata.

Kai tao ti anne au contribution nakon te marooro iaon te boki ae e rangi n tamaroa aio. Ao ngkana iai tibanakon naba te marooro ao I a tabekia bwa te karautaeka ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao ngkanne te tia marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tia babaire ao e na bon uarereke te marooro bwa ti taku bwa eng kanga bon angin taian kantaninga are ibukin te karikirake, a bon tia n tabekaki irouia raora n Tia tei ao ti bon rangi n ongora bwanan te Tautaeka ni kamatatai naba te naan itera ake e kaineti ma aron aia tabo te naan Minitita ake a tia n taetae.

Ma iai tabeua tao ti uoua ke teniua ae I ti kani marooro iai te Tibiika ae ko karineaki.

Ma imwain ae I waaki, ao e koaua bon reitan te bwana ni kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te Mwane ao n raonaki ma ana Tia koroboki ao bon kain ana Planning Unit are a tia ni mwakuri korakora ni katamaroa aron te boki ae ti taku bwa boni ngaia ae kanga te kataumwane ae e rangi ni kakawaki ibukia ara botannaomata. Bwa are aio ngaia are e na bon uotira rake, e na uotira nakon te mwaneka are e kantaningaia te Tautaeka inanon te 20 te ririki n te KV 20.

Ao ti karabwa bwa bon angin kanoan te kataumwane aio, kanga a bon taketena aron te waakirake. Ao kanga bon anne ae e rangi n kakukurei, ti rangi n nora aron biriraken korakoran te mwane ni

buoka mai irouia taian donors ke taan buokira, ao ti a manga rangi n kukurei riki ibukina bwa ti a rangi n nora aron ana men ate Tautaeka are bon ana mwane are e a karinna inanon te karikirake, te kataumwane ibukin taian karikirake.

Ngaira mai Butaritari ao I teimatoa ma tariu ae te Minitita n reita aron bwanaia ara botannaomata ni karabwa te Tautaeka ibukin te waaki ngkai ae kanga e a wakinaki iaon ara abamwakoro ae te kawai.

Ao tao e bon rangi n kakawaki naba te Tibiika, bwa are kanga e bia aki riki are kanga taian waaki n taai aika nako are kanga te bwai ae e araranaki bwa kanga te *peanut approach* riki ni karaoaki te karikirake ake Riin te Waaki.

Are ngkana e roko te bwai ni mwakuri ae n aekakin tao te karikirake n te kawai ngkai ao ngkana e a boni kona naba ni karaoaki ni kabane ake a kainanoa te bwai ni mwakuri.

N aekakin ae bon te uabu, te kotiwei n abara ae Butaritari bwa are e bon koaua ae iai te kanganga ngkana arona bwa e bwaka ara kotiwei arei ao te marae ni wanikiba.

Tao e aoria bwa tao irouia raora n Tia tei tabeman tao a na taraia bwa ti a manga rangi ni ngangau ngaira kain Butaritari ngkai a nang bane naba ni kona ni karaoaki ni kabane.

Ma are kanga bon iai tamaroana bwa e aki okioki te mwakuri ao e uarereke naba te kabanemwane ngkana a boni bane naba ni karaoaki n teuana te tai.

Ngaia ae ti karabwarabwa nakon te Tautaeka n aron wakinakin te kawai ao ara kantaninga bwa a kona naba ngkanne ni karaoaki akana tabeua akanne.

Eng a na aki raraoma naba tarira n Tia tei are tao a kantaninga manga mwaingin te bwai ni mwakuri. Bwa are n ongora iroun te kambwana arei, ngkana arona bwa e na wakinaki te kotiwei ao te uabu ao bon te tiim teuana ae e na manga bon kaokoro ae akea rekerekena ma rabwatan e tiim are e na bon karaoa te kawai.

Ngaia are kanga a na bon aki kona naba n urua aron te naan katautau iaon butin karaoan te kawai ngkana e tia Butaritari ao ni manga mwaing nakon te abamwakoro are tao e na mwaing nako iai.

Teuana ae I ti kan taraia te Tibiika ae ko karineaki, kanga e aoria bwa I aki kan ringi taian karikirake akana tabeua.

Ma teuana ae e rangi n tabetabe au iango iai ae I aki toki ni kakaunga nanon te Tautaeka iai, ane kanga iaoni te buoka are bon nakoia are bon ara botannaomata. Ae kanga e aranaki bwa te livelihood project ae te small grant.

Ti ataia bwa e teimatoa kanga n rereke te buoka teuana mairoun Tiaina n aekakin iaan te kataumwane ae e bon rereke ae tao $2tabun te mirion ni katoa ririki ke tao iraua ao e kona n are e tibwaki are iai nakon te *livelihood* nakoia ae tao te *small grant*.

Ma tera ngke arona bwa e nora riaina te Tautaeka are tao te mwaiti are e anga Tiaina ao ngkana e bon kona n anga te Tautaeka ae te aekaki n amount arei n te aro ae e taboro te aekaki ni mwaiti arei bwa kanga bon iai noran te karikirake aio bwa e aki rangi n manena ngkana arona bwa e bon rangi n uarereke te mwaiti iai.

N aron ae n taai aika nako ao ti tibwatibwaia ngaira ibukin ara abamwakoro ae Butaritari ti $2,500 ae e kona n reke.

Kanga bon akea raoi te karikirake ae e na bon kona n uotirarake iai, ma ngkana tao e kona n iai are e karinna te Tautaeka ni buoka mwaitin te mwane are e tau ibukin te small grant. Ao tao a na kona riki ngkanne n reke te naan oi ni karikirake are kanga e aki toki n tataekinaki ikai are kanga e kangai; e na uotira ni uarokoira riki nakon te economic growth are kaubwain te aba are e rangi n kakawaki are a na rangi n mabiao riki iai ara botannaomata.

Ngaia are kanga I teimatoa n bubutia te Tautaeka bwa tera ngke arona bwa e nora riaina ao tao e kona ni boni karina teutana are tao man te RERF, bwa are bon koaua are ngkana ti a kakawakinna ibukin ae te roro ae na roko. Ti aki rangi n ataia naba bwa are kanga ti aki kona ni babairea aron kanoan te bong.

Mwaingingin aron te mwakete n te aonnaba ma taian kanganga aika a reke n aekakin taian buaka ngkai aika a noraki aika a bon rangi n kona n rangi n ururua aron tamaroan kanga korakoran ara Mwane n tania.

Ao ti aki naba kona n ataia bwa n ningai raoi te toki. Anne ai boni kanoan ana babaire te Uea nakoira. Ma e koaua are e na iai n taainako are ti kataua ibukin te roro ae na roko, ma ngkana ti katoroa ngkai aron tamaroan te tai aio ibukin taian karikirake ibukia te roro ae na roko ao e na bebete naba uotaia kain te roro ae na roko ao tao e na rangi n uarereke naba ae a na kona n rangi n kabongana bwa are angin taian waaki, a toro aroia inanon te tai aio ao a mabiao naba ara botannaomata n te tai aei.

Ngaia are kanga I rangi n teteimatoa n te kauntaeka are e aera.

Eng, I karabwa te Tautaeka n aron ae $100tabun te mirion ngkai ae bon ana mwane ao iai are $80te mirion

man te RERF are e na anaia ngkanne are e kaineti nakon taian karikirake are Riin te Waaki are tao te $30tabun te mirion nakon te kawai, ao e tibwatibwaki nakon te reirei ao tao tera riki are e a tia ni mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti.

Anne teuana ae I kan ti kaokiokia nakon te Tautaeka bwa tera ngke e nora ngkanne are kanga bon te naan karikirake aike a na bon kona n uotiarake ara raa.

Ti karabwa are te naan mwane are aia mwane Kaara, aia mwane taan aki mwakuri.

Ma ngkana ti kona ni boutokaia riki teutana ni karaka aron are a na kona ni karikirake iai, are bon te karikirake are e na bon rikirake riki aroia iai.

Kanga tiaki taian karikirake are n aekakin kaboakin te rebwerebwe, tao te naan kaboraoi ma taian raa. Ngkanne kanga bon karikirake ake a bon ti buoka aron kainanoia ma tiaki taian karikirake aike kanga a na karikirakea arora.

Ngaia are kanga bon anne ae kanga I ti kani kaokiokia nakon te Tautaeka ngkana e kona n nora riaina.

Kanga I ti kani marooro ngkanne iaon ae kanga au nonori, tao n na aki kangai bwa ara nonori ma bon au nonori ngkai n te waaki ni karikirake ae iaon ara kiriniki iaon ara abamwakoro ae Butaritari.

Bwa are kanga iai norakin ngkai te kanganga ae ti noria bwa a manga bon kakauntaba te naan implementing bodies ake a karaoa te karikirake. N aekakin e karaoaki te karikirake ke e tararuaki iroun te rabwata ae te Work ke te MISE.

Ao ngkanne ngke e a waaki te MISE ao e manga kona ni katokaki te mwakuri bwa e a manga aki kukurei te MELAD n iterana are te EIA.

E tuai karaoaki te EIA, ao a roko bwain te Kiriniki. Ao a kona ngkanne n tauaki bwain te Kiriniki ao a buakaka te naan timanti, bwa ngke e a manga karaoaki ngkanne te EIA ngkanne n are e na manga kakukureiakaki ngkanne te rabwata are e taku ma te Environmenta ke te EIA ao a kona ngkanne ni bua bwain te karikirake ao a matoatoa te naan timanti.

Ao akanne te naan bwai aika I taku bwa e aera. N na kaunga te Tautaeka riki aei ni bubutia bwa tera ngke arona bwa a bon kona ni mwakuri kanga n harmony te naan rabwata aike te naan Stake holders n te karikirake, n te aro are ngke e boni wakinaki te karikirake ao e a boni waakinaki naba n akea kanga tokitokina.

Bwa are ngkanne aio ae ngaia ae ti a kunea ngkanne iaon ara

karikirake ae Kiriniki ake uoua ake a wakinaki a bae.

Ma ngkanne e manga bae teuana ngkanne bwa manga bon iai ngkanne ana system te MISE are e a manga bon tangiria are ngkana e lay te foundation ao e na raweaki tamneina ao e kanakoaki nakoia.

A manga go through n noria bwa e comply ma te design ao te mena are e kantaningaki bwa e na riai ni karaoaki nako iai. Ao e take time anne.

Ao anne teuana ngkanne ae e a manga bae riki ngkanne iai ara karikirake aio, bwa are a manga tataningaki ngkanne bwa a na manga noria ngkanne tao te naan Intinia n te Work ngkanne ke tao te naan quality surveyor ke tao antai ane e na aera.

Ngaia are kanga tao bon anga aika a kona ni katamaroaki aika ngke e boni wakinaki te karikirake ao e a bon waaki nako naba n te aro ae a manga aki tokitoki.

Are ngkana a tokitoki ao n tabetai ao a kona n iai rangaia te naan bwai. Te timanti e manga nakonako te timanti ao e kai e rianna naba ni kangai.

Ngaia are aikai bwaai aika a kona n reke ae a kona ni kamemerea aron ana kona te Tautaeka ni katiai te naan karikirake.

Ao I aki tabeka aio bwa tao I kabuakaka te tabo ni mwakuri teuana ma teuana, ma I tabekia bwa tera ngke arona bwa a kona riki ni kaungaki bwa a na mwakuri together.

Ao ngkana a bon mwakuri together n aki taua ni bwai. Bwa e kona n reke n tabetai are e kangai; aki moa tuangira bwa ti na nora aio. A boni karaoa naba aia karikirake n aki karekea moa te EIA.

Ngaia are aikai te naan bwai aika I ti kani kaunga iai te Tautaeka. Tera ngke arona bwa e noori aikai, bwa e kawa naba te korakora are e karaoia te Tautaeka ao ti rangi n nora te Tautaeka bwa e bon rangi n mwakuri korakora.

Ngai temanna ae I rangi n karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa ngkana ko bon nora aron te rikirake i abara ngkai, e bon rangi n rikirake.

Ao n aron are e bon taekinna te Kauoman ni Beretitenti n ana marooro iaon te kataumwane are te *Appropriation Bill* are e a tibwa tia ni bwati, te growth ngkana ko taraia ao e koaua ae 5% ae ti na manga kibarake nako iai.

Ao ngkana ko nora anne ma taian kanganga aika reke ni compare naba ma te global economic growth ao bon te achievement ae e rangi n tamaroa.

Ngai temanna ae I rangi n kakaitau iai bwa are ti noria bwa bon iai te kerake iai.

Tao e koaua tao bon iai kabwaka n itera tabeua, ti aki kona ni kangai bwa e a bon raoiroi naba ni kabane. Ma overall ae ngkana ko access aron te waaki, ngai irou n au koaua bon iai te rikirake ae e rangi n tamaroa.

Ao ti na kaunga te Tautaeka, ke kaungakina ngkanne ti na kataia n noori te naan itera are ngaia are e kona ni manga kabwaka aron ana korakora te Tautaeka.

Ao teuana ae I noria iai ngai ngkanne iai, tera ngke arona bwa a bon mwakuri *together* te naan *Ministry* ake a rekereke ma te karikirake n te aro bwa e na akea te manga kaiangatoa bon irouia.

Bwa ngkana a kaiangatoa ao ngaia ngkanne are e kona n reke ae e a manga delay te project. Ao ngkana e delay ae ko bon ataia bwa ngkana e mena te project ae karaoaki iaon te abamwakoro, ao ko a bon ataia naba bwa a na bon iai taian kanganga aika a na reke nako iai.

Ao teuana ara Kiriniki ae ngaia e reke iai, ae kanga ti tebo ma a moanna ni mangaongao bwaina.

Ti aki kona n ataia bwa e na kona n tia te Kiriniki ke e na aki. Ma e aoria bwa ti a katuka anne. Eng tao ti anne ae I kani waaki iai ao tao bon te kabanea ngkanne. Tao bon te bubuti riki, I aki rangi n ongo bwanan au Minitita are bon tariu ma Butaritari are iaon tera, bwa are ti teimatoa ni bubuti ibukin ara internet iaon Butaritari are ngkana e boni bwaka te karau ao e a boni mate naba.

Bon te karau ae e uarereke e a mate naba.

Ma ngaia are kanga I bon ti kani kawenea riki. Bon iai au titiraki iai ma I aki ataia bwa e na reke nakona nakon te ingabong ke e aki, ma I a karinraa ngkanne nakon te Tautaeka riki nakon te Minitita n te Transport are bon ara Minitita mai Butaritari bwa e a kataia n nora aio. Bon ti aio kabwakan ngkai abara kanga iaon te *internet.*

E tamaroa te tarebon ma te internet iai, e a bon aki rangi n raoiroi.

Ngaia are I a kawenea bwa te bubuti, ao e aoria bwa tao aki raba.

Iai ae kanga I Marooro ma ngaia ao iai te naan waaki aika e a tia n reitaki iai ma te Ocean Link, ao I rangi n karabwa te Minitita ae karineaki bwa e rangi n nora ara kanganga.

Ao bon anne ara kanganga ae ti teimatoa ni mena inanona ao au kantaninga bwa e na tobwaki aio.

Ngkana e bon roko tao ana tianaraita te Ocean Link ae e boni kona ni

maeu ngkana e bwaka te karau, I taku bwa a na akea ara kanganga. Ao ngkana tao e tei naba ana tower teuana are e na kona rely te mena ni kangai nakon abara kanga ara kaw a riki are mai Meang, are e bon tuai man reke te *internet* irouia.

Ao ara kawa naba teuana are e tionako are Bikati, ngkana e kona n noraki anne.

Eng ma I a karabwa ao I kukurei bwa are e a bon roko rabwatana n te tabo ni mwakuri are ngaia ae e tabe ma aio. I a katikua nakoina bwa e a bon tarataraia n aron are e kona ni karaoaki.

Ao e rangi n te Tibiika ao are ieta te kataumwane aio, I boutokaia ara kantaninga bwa e na bon waaki raoi nakon are e kantaningaia te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Minitita te MEHR; Hon. Auria Kitina. E nakoim te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae ti anga bwanara tabeua inanon te bwakantai aei, I a reitaki ma tariu are bon raou n Tia tei mai Makin, ao ti anga moa te kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ae kam karineaki, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane ao taan ongora inanon te tai aio. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na mauri moa!

E koaua imwain ae ti waakina ara marooro iaon te kaoti aio, ao ti a bon rimoa moa n tabeka te bwana ni kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana officials ibukin katauraoan te boki ni karikirake ae moan te tamaroa aio.

I taku bwa aio te tibwanga teuana ae moan te rawawata ao I taku bwa aio boni kairan ara waaki inanon te ririki ae imwaira aio.

E koaua te Tibiika ae ko karineaki, a boni mwaiti aika a tia n taetae ao I taku bwa e teirake n taetae anne a boni bane ni bwaeta nanoia bwa I ataia bwa iai noran te tamaroa ke a ringaki n aron te bwai ae a tia n noria man te mwane n karikirake aio.

Tao N na rangi n kauarerekea au marooro te Tia babaire iaon te kaoti aio ao tao e na ti boboto iaon tera.

Boni bwanara ni kaitau nakoia ara *donor partners* ibukin teimatoan aia mwane ni buoka nakoira. Ti ataia bwa ti bon aki kona ni waaki ngkana akea te ibuobuoki ma ti kaitau ibukin teimatoan aio.

Ao aio tao N na bon kairekerekea ma au tabo ni mwakuri ae te MHER. N aron te buoka are ti a tia n namakinna ao n noria are a namakinna naba ara botannaomata

bwa e a tia n reke buokaia iai man aia ibuobuoki ara donor partners.

Te moan, I a rimoa ni kaitaua te Tautaeka n Nu Tiran ibukin teimatoan ana ibuobuoki nakon te MTC. Ao aio are e bon rinanon ana *program* are te *Institutional Strengthen program.*

Nu Tiran e teimatoa n anga ana ibuobuoki nakon te MTC rinanon ana program man te ririki 1983, are nanona bwa ai 41 te ririki ni karokoa ngkai.

I kukurei n taekinna naba ibukin te ongora bwa teuana kanoan ana ibuobuoki ae boou Nu Tiran boon te naan Id, ke seafarers id are ti ataia bwa e rangi n bobuaka ao e tuai mani kaboa ni karokoa te tai aio ao ti teimatoa ni kakaitau nakon Nu Tiran bwa e a tia n secure te fund ibukin aio.

Ana buoka naba Nu Tiran nakon te MTC e rangi n boutoka te kani mwakuri irouia ataeinimwane ao ataeinnaine ake a karaoi aia kataneiai n te MTC ibukin te Kaimoa, te akawa ao te mwakuri n Touati ke te Hospitality ao te Steward iaon Kiribati ao i tinanikun Kiribati.

Irarikin naba aio te Tia babaire, ao iai naba ana buoka Nu Tiran ibukin katamaroan aia Umwanreirei kain *KIT* ao katean naba te *Youth Learning Centre* iaon Betio.

I a manga reita riki te bwana ni kakaitau nakon are *donor partner* are temanna are bon Aotiteria.

Ti tabekia bwa te bwana ni kakaitau nakon Aotiteria n teimatoan ana ibuobuoki nakon au tabo n mwakuri ae te *MHER.* Ao aio are rinanon ana *program are te Pacific Labour Facility.*

Aio are e buoka mwanenakin booia 7 taani mwakuri ake a tabeakina ana program ni kamwakuri Aotiteria ae aranaki bwa te Palm. Tiaki ti aio ma Aotiteria e ibuobuoki naba ibukin booia teniman te naan CLO ake a bon phase bon i Aotiteria are boni kain Kiribati ake a maeka ikekei, ao ngkanne Aotiteria e teimatoa naba ni karekea booia te koraki aikai.

Irarikin naba aikai ao Aotiteria e rangi n korakora naba ana ibuobuoki nakon te KIT rinanon ana *program ae te Kiribati Australia Skills for Employment Partnership Program.*

Kanoan ana ibuobuoki Australia nakon KIT, bon booia taani mwakuri ao buokan naba ana *operation* te KIT.

Nimanaun ma uoman (52) taani mwakuri n te KIT aika mwanenaki mairoun Aotiteria ao e na toki te buoka aio nakon Maati 2026.

Te mwaiti ae 52, bon ti tebo ma mwaitia naba taani mwakuri man te

KIT are a boni mwanenaki man te Tautaeka.

Ti a reita naba bwanara ni kaitau nakon te Tautaeka n Amerika te *USA government rinanon ana program ae te Millenium Challenge Corporation for social program.*

Ao aio are e bon buoka naba aron karekean te mwane ni buoka nakon au tabo ni mwakuri ae te MHER, ibukin kakorakoran te kamwananga ni kamwakuri i tinanikun Kiribati ke te *International Mobility Program* Teniua kanoan te mwane ni buoka aio ao uoua mai ibuakona e kaineti nakon au tabo ni mwakuri ae arana Mwakuri aika a raraoi ibukim, ke n arana Mari 1 ao Mari 2. Te mwane ni buoka aio e a bon tibwa waaki inanon te ririki aio ao te kantaninga bwa e na noraki mwina ae korakora inanon ririki aika imwaira.

Teuana ibuakon kanoan te buoka aio, bon katean te overseas employment resource center ibukin tobwan te kanganga ngkai ae e tabe n rikirake irouia taani mwakuri ma aia utu ni kaineti ma te maenako.

I taku bwa bon te kanganga ngkai aio ae ti a noria n taai aikai. Are ngkana a mwananga ni mwakuri ara tanga ke tao teuare te mwane n umwa e nako tinaniku Aotiteria ke Nu Tiran, ao neiere e tiku imwintaa. Ao I taku bwa bon te kanganga ngkai ae ti a kaitibo ma ngaia n te tai aio.

Bwa n tabetai e kona ni manga reke te raure. Teuare e nako arei tao e manga taratara nako ao e manga nora temanna ao tiaki ti mwane bon aroia naba aine.

Ngkana e mwananga neiere te aine ao e tiku teuare te mwane imwintaa, neire te aine e roko ikekei ao e manga bon nor ate teinimwane ae e boto ni mwane. Kanga aikanne ngkanne kanganga ao anne ngkanne ti a katea te ibuobuoki ibukia koraki aikai.

Ni kainan au marooro ao I kukurei n tibwai tabeua waare ibukin mwaitia ara botannaomata aika a mwakuri ngkai i tinanikun Kiribati bwa e aonga n ataia te botannaomata bwa e rangi n korakora ara kekeiaki ao ara kakamwakuri ibukia te botannaomata.

Iaon Nu Tiran ao I kukurei n taekinna bwa ai 597 ngkai aika a mwakuri ikekei, i Aotiteria 1,775.

Iai naba te mwaiti ni kamwakuri ae 415 ibukin 2025 aika a tia rongorongoia man au Botaki ni mwakuri.

Ao aio are bon te kamwakuri iaon Nu Tiran ao Aotiteria.

Iai naba ngkai taani kamwakuri aika a roko inanon te namwakaina aio mai Nu Tiran are a na kamwakuria 82 inanon te ririki ae bou.

A kamatoa taan kamwakuri aikai bwa te mwaiti aio e na raka riki inanon 2025.

N aron naba are I a tia ni mwaneweia n te Auti aio, ao iai 110 mwaitia kaimoa ake a mwakuri n te kambwana aika a kakaokoro i tinaniku n ikotaki ngkanne ma aike a mwakuri n te kambwana teuana iaon Aotieria.

Iai naba ngkanne te mwaiti ae 514 kain Kiribati ake a mwakuri iaon kaibuke n akawa are a tauaki naba mwia man ara Botaki ni mwakuri.

I kukurei n taekinna naba bwa iai uoman ara ataeinnaine aika a mwakuri n te Marita Airport Lounge iaon Tiaban.

Ngkana ti ikot waare aikai ao e na kona n anganira te bota ni ware ae 2,930 aika a mwakuri ngkai i tinanikun Kiribati.

Inanon te ririki 2025 ao ana kantaningaki te raka nakon 3,427.

I anga bwanau ni kakaitau nakoia taan anga te ibuobuoki ke ara donor partners ni ikotaki ma ara Tautaeka ae karineaki ibukin aia ibuobuoki ae e teimatoa ae bati riki nakon ara tabo ni mwakuri ae te MHER, ao n anga te ibuobuoki nakoia te MTC ma te Labour ao bon ara Labour Department n te Headquarter.

Man taeka tabeua aikai te Tia babaire ae ko karineaki, ao I a kukurei ni boutoka te kaoti aio ao kam bati n rabwa. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ara tia marooro ngkanne are imwina, bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Birimwaka Tekanene. Te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa Hon. Speaker. Ao imwain ae I waaki Hon. Speaker, ao ai bon te bwana moa ni kamauri. Bwanan Tarawa Teinainano nakoim te Hon. Speaker, te Beretitenti ae ko karineaki, kain te Kabineti, te Leader n te Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane ao taan ongora ni bwanan Kiribati, mataku n te TV, ao tao iaon te Live Stream te internet. Bwanan te maeu ao te marurung ao ti a kamarurungira n te bwakantai aio. Kam na bane moa ni mauri!

Hon. Speaker, imwain ae I waakina au marooro ao I a bon tabeka naba bwanan Tarawa Teinainano n anga te boutoka nakon Tia tei Development budget 2025 te Tia babaire.

Hon. Speaker, ti kakaitau ao ti a karabwarabwa nakoia te naan officials ake a tia n anga baia ma mwakuri ni kabongana te boki aei, are e a kona n uotiarake te Kauoman ni Beretitenti n teina ae e bon rangi n barongaki raoi te Tia babaire.

Te Tia babaire te development budget n aron teina ae ti noria ngkai, e bon

kaota aron te konabwai. Aia konabwai ara botannaomata, aia konabwai ara aomata aika a tia n reirei n aron wakinan ma barongan ao karaoakin te Kataumwane.

Ao ngai riki I a rangi ni kakaitau n te Tia babaire bwa ngkana tiaki ni kabane kain te aobiti aio ao tao bon angia, bon kain Tarawa Teinainano.

Ao n akean aia contribution ao tao e na bon aki kona n roko te budget book aio n aron teina aio.

Ngaia are I a kakaitau n anne te Tia babaire.

Te Tia babaire e kakawaki bwa ti na anga bwanara n te tai aio ni karabwaia ara development partners ke tao n aron ae e taekinaki, raora raoi inanon te karikirake rabwata n aron te World bank, Asian Development bank, ao tao Tautaeka n aron ae e a tia ni mwaneweaki ao teuana mai buakona Aotiteria, Nu Tiran, Amerika, Tiaban ao tao te European Union.

Aio ae e rangi n kakawaki te Tia babaire, man akean te reitaki ma ara partners ke raora aikai inanon te waaki te Tia babaire, ao ti na bon aki kona n euta mwanekara ae e abwabwaki riki nakon are ti bon konaa bon ti ngaira te Tia babaire.

Te Tia babaire I aki tangiria n reitanako ke n taekini bwaai ake a tia n taekinaki inanon te marooro irouia taan ake imwaiu te Tia babaire, Taan tei. Ma I tangiria ni marooro ni kaineti nakon te kataumwane aio n irekereke ma au abamwakoro ae Tarawa Teinainano te Tia babaire.

E kona n noraki bwa angin te naan karikirake aikai n reitan aron kabobongan Riin te Waaki iaon abamwakoro.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki iai te Tia babaire bwa kanga ti taraia ao te reitaki anne e aki ti reitia kain abamwakoro bon aia abamwakoro n ti ngaia, ma e reitia naba abamwakoro akanne ma Tarawa Teinainano te Tia babaire are bon aban Kiribati ae e tobwa Makin nako Arorae, te Aono n Raina ao te Aono n Rawaki ikai ao Banaba te Tia babaire.

Ngaia are ti a rangi n kakaitau n te itera anne. Tein abara te Tia babaire ti bon rangi n maenako.

Ti raroanako ao ti maranga n te bae tari te Tia babaire.

Ao te Tia babaire ao I uringa teuana te quote ae I aki toki n tataekinna n taainako ae e kangai; bwa *aba ake a toma rabwataia a manga boni kamaenakoaki man reitakia anne. Ma ngaira are ti maenako n te ran ke tari, e karikira bwa ti n ariki bwa ti teuana te Tia babaire.*

Tarawa Teinainano te Tia babaire teuana mai ibuakon ara kanganga

ae ti bon noria ngkai Riin te Waaki rinanon te kawai te Tia babaire.

Ao tiaki ti te kawai te Tia babaire ma te naan baao riki ni mwamwananga riki ake a katauaki ibukin te botannaomata bwa a na kabongana n te tai teuana ma teuana te Tia babaire.

Ti a rangi n kakaitau ke I anga ana kakaitau Tarawa Teinainano ana botannaomata nakon te Tautaeka n Tiaina te Tia babaire n aron ana kataumwane ae e a tia n anga ae $12.5te mirion bwa e na kona ni kabonganaki ibukin kamarurungan kateimatoan te kawai ke tao te reitaki n te mwamwananga te Tia babaire.

Aio bon te kanganga teuana te Tia babaire n aron ae I tia ni mwaneweia. Ao n aron naba ae e kona ni kakoauaki te Tia babaire ao iai au kaoti ane I uotiarake ngkana e kona n reke karinana n te Auti aei ke tao tera kawaina nako iai, ane e irekereke ma kainanon Tarawa Teinainano n irekereke ma ana feeder road ao ana access road te Tia babaire.

Ti rangi n kakantaninga te Tia babaire ngaira kain Tarawa Teinainano nakon mwakuriana te karikirake aio te Tia babaire. Bwa ti ataia bwa ngkana e nakoraoi aron te reitaki inanon te mwamwananga iaon Tarawa Teinainano ao ti na bon rangi n mwengaraoi naba te Tia babaire.

Ao e na rekereke ke e na aki rekereke ma ngaia te Tia babaire ao I a kareketai naba n uotarake ke tao ni katinea bwa te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona n nora riaina ao angaraoina tao ni mwane ni karikirake n taai aika a na roko. E bia noraki ni kakaeaki angan manga kaokakin te moan Auti n tei nakon teina are mai imwaina bwa e na reke bwa teuana te tabo ni kanuringa nakon roro ma roro nakon taai aika na roko te Tia babaire.

E kakawaki te Tia babaire bwa e na ataki bwa arei raoi te moan Auti, aio te kauoua n Auti te Tia babaire.

N irekereke ma anne te Tia babaire ao ti kona naba n noria bwa teuana te kanganga ae ti mena inanona ae e aki toki n okioki n te Auti aei, ao e noraki bwa te kanganga aio tiaki ara kanganga ae ti karikia ma te kanganga are e irekereke ma bibitakin boong (climate change) te Tia babaire.

Ao e aki toki n takakaruaeaki n te Auti n tei te Tia babaire ao tao n te naan rongorongo bwa Tarawa Teinainano e rangi n rotaki n te bae te kanaki nako te Tia babaire.

Ao e reke au tai te Tia babaire n nako ni kawara teuana te abamwakoro n Itera Maiaki te Tia babaire ao e nang kamaeu mata aron norakin abamwakoro mai iaon te wanikiba

ngkana ko roko bwa ko a bon nora naba te kai, te nii, terana iaon tano. E karako ae ko na nora te kabwa.

Ma iaon Tarawa Teinainano ikai te Tia babaire, ai bon te kabwa naba taabo ni kabane te buriki, akea te kai, ao te kanganga riki te Tia babaire bwa ai akea te space are tao ngkana iai te kanganga n am tanrake ao tao ko na kona ni mwaing ke ni kamwaing nakon are i moam riki, ngkana ko mwaing ao ko nang bae ni kateitei i taubukin ana auti am raom are mai moam ke tao ko nang kebutia nakana mai moam bwa a nang manga nako ni bwaka i tanrion te abamwakoro te Tia babaire.

Ngaia are I kawenea bwa te bubuti te Tia babaire ngkana arona bwa e kona n noraki. E na kakaeaki te anga teuana te Tia babaire te karikirake ae e na bon rangi n meaningful te Tia babaire, bwa e na kona ni bon kaea nanon te kanganga aei te Tia babaire.

Tarawa Teinainano te aba ae e a rangi n onrake ao e bon reitaki nako naba ni waaki ni butimwaeia kain Makin nako Arorae, te Aono n Raina ma te Aono n Rawaki te Tia babaire ibukin itera aika kakaokoro te Tia babaire.

Ngaia are ti a kawenea nakon te Tautaeka ma te bubuti, ngkana e kona n noraki riain aio ao ni kakaea angana bwa e aonga ni bon toki ara kanganga aio.

Ti a tau n te bae te sandbag te Tia babaire. Ti aki kaekan te kanganga aio te Tia babaire.

Te Tia babaire bon aron te waaki, e waaki nako te karikirake ao n tabetai te Tia babaire ti a rangi n noori karikirake aika a tamaroa. Ti a rangi n mataiakini bwaai ake a otinako mai iai ao ti a mwaninga nako iai ao n tokin te tai ngke e a roko n tokin maeuia ao akea ara konabwai.

Bwa ti aki n tara iterana are teuana, ti na kanga ni maintain, ti na kanga n sustain ao ti na kanga n reitanako maeun te karikirake anne te Tia babaire.

Ngaia are e kakawaki te Tia babaire bwa n te tai aio ao bon riki iaon Tarawa Teinainano bwa are angin te karikirake ae iaon Tarawa Teinainano ae ti tangiria bwa a na reitaki nako maeuia bwa a na boutoka aron waakin te mwengaraoi ao te maeuraoi iaon ara abamwakoro ae Tarawa Teinainano te Tia babaire.

Ngaia are ti a kawenea bwa te bwana n reitaki naba te Tia babaire ngkana e kona n noraki arona.

Ao tera ngke te naan karikirake aikai tao a karaoaki naba bwa te naan *capacity building, transfer of skills* mai irouia nake a roko mai tinaniku ni karaoi project aikai bwa

a na reke aia tai ara botannaomata ao tao riki n ara karikirake iaon Tarawa Teinainano bwa a na manga anai rabakau aikanne ao a na kona ni manga kabonganai te Tia babaire.

Ao te Tia babaire I tangiria n okirikaki nakon te kanganga ae ti noria ngkai, bwa imwin karaoakin te kawai ae nako te Tia babaire ao ngke e mauna nako te project anne, ao e nake a tia n reke aia konabwai a tiku naba n akea aia tabo n mwakuri te Tia babaire.

Ao a tiku ni karokoa te bong aio te Tia babaire n akea aia mwakuri te Tia babaire.

N otau naba ao n aron au nonori te Tia babaire, kawain Tarawa Teinainano e a roko n tokin korakorana te Tia babaire.

Te titiraki ngkanne bwa antai ae e nang manga kamaeu karikirake ngkanne. Nake a tia n reke rabakauia a kona ni kabuti bwai ni mwakuri ake a kabonganaki n te tai arei te Tia babaire, a mena iaa ngkai. Ao ti nang kanga ni manga kaokia ni kamwakuria te Tia babaire.

Ngaia are ana tabeka Tarawa Teinainano ao aio au bubuti te Tia babaire ngkana e kona n noraki te itera anne.

E eti e kakawaki te karikirake, e kakawaki te mwengaraoi nakon te karikirake ma te bwai riki teuana te Tia babaire ae e rangi n kakawaki bwa e na riai ni waaki nako maeun te karikirake anne, bwa ti na aki manga okirikaki n aron ae mwaneweaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki, e bobuaka riki are ko a manga okiria ni karaoia.

Ma ngkana e tia rabwatana ao ko a kamaeua naba teutana imwin teutana imwin teutana te Tia babaire, e na abwabwaki maeuna ao e na continue te baere e bon kantaningaki bwa e na karaoia inanon te tai teuana ma teuana te Tia babaire.

Aikai tabeua au marooro te Tia babaire, I a uotiarake ma te bwana n raraoma te bwana n nanorinano, te bwana n reitaki nakon te Tautaeka.

I karabwa n aron te katauraoi nakon te contribution nakon te kataumwane aio te Tia babaire. Ao I uotarake bwanan Tarawa Teinainano ni boutoka te kataumwane aio te Tia babaire. Ko bati n rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti, Hon.Ieremia Tabai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire I kukurei n reita te marooro iaon te kataumwane ibukin te karikirake.

Ao ti bane n tangira te taeka ae te karikirake te Tia babaire, bwa are ti

tangiria ni maeura aio ao n ana waaki ara botannaomata bwa ti na rikirake, e na raoiroi riki ae ngkai nakon are ngkoananoa. Ao n angin te tai te bae e nanonaki te Tia babaire, bwa ti na marurung ao e na teimatoa n rikirake aron kaubwaira te Tia babaire.

Tiaki ti ana takete te KV20 te Tia babaire ma aia takete ni kabane aomata n te aonnaba aio ao Tautaeka bwa a tangira te rikirake te maeuraoi riki nakoia aia botannaomata.

Te Tia babaire I kan raise te question. Te real issue ngkai bwa e na kanga n reke anne ao *how fast*?

Te Tia babaire e rangi n mataata arora te Tia babaire bwa ngaira te botannaomata n te Betebeke ae a taekinaki bwa ti aki marurung raoi. Ti waekoa ni mate e *compare* ma aba akana irarikira.

Ara ataei ake a uarereke a waekoa ni mate ni compare ma te koraki ake irarikira.

E rangi ni bati te aoraki ae te NCDs te Tia babaire ao tera riki.

Ao ngkai ti a manga roko n te kauoua te Tia babaire ao te *measure* are e kabonganaki ngkai te per capita income te Tia babaire.

Anne bon te lowest naba n te Betebeke. Nanona aei te Tia babaire bwa moan te abwabwaki uotara, e abwabwaki te kawai te Tia babaire bwa aonga n rikirake n raoiroi bwaai ake I taekin akekei.

E kanga te kataumwane aio te Tia babaire n *respond* nakon te *situation* ae ti mena iai.

Ao e aki toki n tataekinaki ana contribution te Tautaeka ae $130 te mirion. Ai rabwara e rangi n korakora te Tia babaire.

Ao n aron ana boki te Tautaeka are e anganira ikai, e moanna irarikia aba ake anga aia mwane ni buoka ibukin te karikirake.

Ma ti a tia n titirakinia te Tia babaire bwa e bane iaa te mwane ke angina ke tao iraua ae e bane iaon aio te Tia babaire. Ao n aron au numera te Tia babaire, $61 te mirion ae e bane iaon te *referrals, overseas,* ao *local*. Ao a taku tabeman, anne te karikirake.

Anne a taninga te titiraki iai. Te SFU, te copra. Te Tia babaire aia koaua bwaai aikai a okay bwa buoka aron kanara ao nimara ni katoa bong ao tera riki te Tia babaire aorakira ngkana ti roko n te onaoraki.

Ma N au koaua te Tia babaire, *a fail to address the real need of the government* te Tia babaire.

Ao aio te Tia babaire ae e teretere n te IMF report te Tia babaire.

Ti tuangaki n tain te kabwarabwara te Tia babaire iaon te kataumwane ao e taekinaki bwa e raoiroi ana waaki te Tautaeka bwa e taku te IMF. Ma tao e aki kabaneaki raoi te karaki te Tia babaire bwa te ribooti anne te Tia babaire ae i matau aio.

Ao mai ibuakon bwaai ae I taekin, ao N na ti taekin uoua.

i) Tangiran and *reducing the current spending to contain physical risk.* Ti aki au karaki anne te Tia babaire.

Ma e kakoaua te IMF bwa te spending ikai ao ti bon namakinna naba bwa e a moanna n riaon ara kona.

ii) Te Tia babaire bwa e riai ni waekoa n reform te RERF *withdraw rule to preserve value for future generations.*

E raraoma bwa mani waaki aikai n ua te waaki ngkai ae 2% immigrant iaon common value, ngaia e a raraoma iai te IMF.

Ao e taekinna te IMF te Tia babaire bwa ti taekinna n taai nako ikai bwa boutokan ara waaki bwa aongkoa akea te kanganga te Tia babaire. Tiaki anne ae ti noria te Tia babaire.

Ao I kan taekinna te Tia babaire bwa teuana issue bwa bon aki taun ara karekemwane.

Tera ae e waakinna te Tautaeka ao tera ae e waakinna ae e oti n ana boki aio.

Te Tia babaire N na ti taekin uoua aikai te Tia babaire, bwa are aika I taekinna te Tia babaire bwa aikai anga ae a kantaningaki bwa a na karekea riki te mwane ae e mwaiti bwa e aonga ni kona n *implement* ana Motinnano te Tautaeka bwa are akea ngkai, ao aio te Fisheries.

Man te kabanemwane ae $353 te mirion, ti ibukin te ririki aio ao $1.2mirion. Only $1.2mirion ao anne ngkanne eti au numera te Tia babaire ao .3%.

Ngkana ti a manga ikota 2024 n te ririki are mai imwaina bwa are te baranti ibukin te ririki aio, ao botan te project ao te Fisheries $13.5mirion te Tia babaire out of $417 mirion 3% te Tia babaire.

I taekini waare aikai te Tia babaire bwa I kani katereterea bwa e aki ngkoa ao ti aki rangi n *focus* raoi iaon te bwai ae ti taku bwa e urgent te Tia babaire bwa ti aonga ni kona n raa. Te service ao te kabanemwane ibukin te botannaomata.

Te Tia babaire e taekinna te Minitita ao e nang kukurei bwa te ceiling ngkai, $200 te mirion te Tia babaire man te Fisheries license.

Te Tia babaire ti ataia bwa e raroa nako anne man ana kataumwane te

Tautaeka ae $400 tabun te mirion te Tia babaire. E raroa nako te Tia babaire ao I kan titirakina te Minitita bwa are e aki toki n tuangira n taainako. Bwa ara anga ni karekemwane riki man te bwai aio ao 3 te bwai ae e kona n taekinna. Bwa ti na harvest te ika, ti na process te ika, ao ti na mwaketena te ika bwa e taku bwa e na biririake.

Te Tia babaire ti tuai nora te kakamwakuri n te itera aio ma e nang bwati te Minitita n taekinna.

Ao ngkanne ngkana e taetae ao ngai I bon taku; kanga ai bon ti te *potential* naba ae e taekinna ma ti aki nora te *work on te ground*.

Ao bwaai akanne ake e taekin, tiaki te bwai ae ti oteia bwa ana karaki.

Bwa e tuangira bwa ngkana ti na karekea riki te mwane ae bubura, ao ti na harvest, ti na process ao ti na mwakete te Tia babaire.

2. Iaon te Tourism. Bwa aio e taekinaki bwa te kaneweaba iara ngkoa.

Te Tia babaire I nora te kataumwane aio ao ngkana arona bwa e aki eti bwa ngkana eti au taratara ao bon akea naba teuana te project iaon te itera aio.

Ao I taekina aio te Tia babaire bwa aio ana anga te Tautaeka ae tuangira n taainako, te Tourism, te Fisheries, ao bwaai tabeua riki te Tia babaire a kanganga riki rekeia.

Ao anne nanon au karaki te Tia babaire, e aki ngkoa te kataumwane aio e *miss the point* bwa tera raoi ae ti riai ni *focus* iaona.

Ae I kan taekinna te Tia babaire, it's a long long long way man ana takete te KV 20. *Its a long long long way* man te takete, te Tia babaire.

E ewa te bwai ae I taekinna ao ataia aomata iaon aia experience ibukin taekan te naan karikirake aikai iaon abaia.

N na taekin au experience te Tia babaire iaon abau ae Nonouti.

Angin bwaai ae N na taekin, a tia n oti n taian karikirake ao a tuai n oti are iaon te solar te Tia babaire. Aron te project ae e iangoaki bwa aongkoa e rangi n bongana ibukia aomata bwa e aonga ni *impact* aia *life better*. E a rangi n reeanau.

Te kiriniki te Tia babaire. Akea mwanen ngkai ake uoua. E a maan te project aio ao ngke ti moan raise te titiraki bwa bukin tera e a tok te mwakuri, ti anganaki te karaki ae e aki bati ni koaua bwa e boni waaki naba ngke e a kaman toki te mwakuri bwa akea te mwane.

Ngkai ti a tuangaki te Tia babaire bwa e a kakaea te mwananga tao mai irouia kain Nu Tiran ibukin project aikai.

Te water tank te Tia babaire. Te project naba. E a tia n roko te Beretitenti i Nonouti ngke e kambein. E noori water tank aikai? I taku bwa e noori angina aki manena. Angina aki manena. Anne ara experience te Tia babaire,, ti aki karaka te Tia babaire ma ai aekakin te naan project.

Te tabo ni kabwebwe ika. I tia ni beroroakina anne ibon ikai, iraua ririkina ni uaa te bong aio e aki bongana.

Ao te kabanea te Tia babaire n aron au list aio, te seawall ae karaoaki ibukia kain Autukia. E a tia e aki maan ao e a tia naba ni mauna bwa te nao ae korakora ae e kamauna.

Ao I a tia n taekina aio nakoia taani mwakuri ao I korea tamenina nakoia bwa aonga n nora raoi te baere mwin aia mwakuri.

Ngaia are kanga e uarereke aekakina aei, bwa ti rangi n kantaningai te naan project aikai bwa a na kabebetea aron maeura riki te Tia babaire ma ara experience so far iai te Tia babaire e a ewa te improvement ae e riai ni karaoaki.

Ao ngkana e eti au assessment te Tia babaire ana *impact so far is very minimal* te Tia babaire.

I bubuti te Tia babaire bwa a na karaoaki raoi project ake a tia n approve bwa a na karaoaki raoi.

I bubuti te Tia babaire bwa I taku bwa we know bwa tera ae ti kainanoia bwa e aonga ni better riki ara lives ti aonga n healthy riki. E aonga n ewa te service ae ti kona n fund, ti tangira te extra money. The money is the issue, ti na kanga.

Ngaia are ngai temanna te Tia babaire ae ti anga te kaitau. E nga ngge nke ti anga te kaitau ibukin project ae e wakinaki, ma *there is a long long long way to go.*

Ao I taku bwa te waaki aio aekan naba are ibukin te ririki aio ae e iangoaki, bon aekana te Tia babaire. Its a piece of project ao e a kainaki naba ao a kakaeaki naba nneia. Aio te Health, aio te Wealth, aio tera riki ao aio tera riki.

Ma I taku bwa e *missing* te Tia babaire te *general* koaua ao te waaki.

Te kabanea te Tia babaire bwa e a boo au tai.

Tao bon tera bwa are aki tataekinaki te naan donors ake tabeua te Tia babaire ma ai Tiaina naba ae e tataekinaki bwa aongkoa ti Tiaina.

Ma iaon te list aio te Tia babaire a ikarekebai ma te World bank $2 te mirion, ADB for $8mirion, DFAT for $44 te mirion ao Tiaina $36.9mirion.

Te Tia babaire I taku bwa e bon eti ao e bon riai bwa ti nang acknowledge abaia te koraki ake a

ibuobuoki ao tao e koaua bwa aki karaoa te kawai ma a karaoi riki bwaai tabeua ae a taku naba te Tautaeka aio bwa ti kainanoi ibukin ara waaki.

Ko bati n rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ti a nakon ngkanne ara tia marooro are imwina. Te Minitita ae karineaki man te MISE; Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa bwa N na kariaia bwa N na marooro naba teutana iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei.

Ao I a reitai naba ma kain au Ministry ao kain abau ae Tamana ni kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ao kain ana NEPO ao nake a tia ni buoka katauraoan te bebwa ae moan te tamaroa aio ibukin kairakira nakon ara karikirake n te ririki ae boou.

E koaua te Tia babaire bwa are au Ministry ae te MISE ae I tararuaia n te tai aei, teuana mai ibuakon te Ministry ae e rangi ni bubura tibwana n te mwane ni karikirake are $353te mirion.

E kauoman au Ministry iaan te Finance n te mwaiti ae $69.6 te mirion. Ao e koaua bwa are bon angin mwakuri a boni bane ni mena iaan au Ministry ao e kakawaki bwa N na reiti naba taeka ni kakaitau nakoia ara donor partners ake a tia ni buobuokira nakon te waaki aei.

Ma imwain anne ao N na ti kaota kanga tamnein te Tautaeka ni Kiribati n aron are kanga e taekinaki bwa tao e karako ara commitment ke tao e karako ara kona ni boni mwaneni oin ara karikirake ma tao ti a katan naba iaan aba ake tabeua.

N te boki n aron are e katangainaki ao te Tautaeka ni Kiribati mai ibuakon te mwane aei ao e mwanena te mwaiti ae $130.7te mirion ao a rerena naba akana iana.

N na reitia nako riki are e a tia ni kabwarabwara te Tia tei mai Nonouti bwa e aki babane, te world bank e anganira ana mwane ae $52.1 te mirion. Te ADB e anganira $48 te mirion. Te Tautaeka n Aotiteria e anganira $44 te mirion, te Tautaeka n Tiaina e anganira $36.9 te mirion. Te Tautaeka n Nu Tiran e anganira $24.0te mirion, te Tautaeka n Amerika e anganira $11.2 te mirion, te EU e anganira $4.2te miirion. Te UNICEF e anganira $1.8 te mirion. Te UNFPA e anganira $.2te mirion ao te KOICA e anganira $.1 te mirion.

Aikai taan buoka ake a buoka arora bwa ti na waaki rake nakon ara karikirake aika a waaki nakon te ririki ae boou ae e a wene ngkai n ara kataumwane bwa e na karekea te mwaiti $353te mirion.

Ma te point ae N na katuruturua te Tia babaire, Kiribati e aki matu. Ami Tautaeka kain Kiribati e aki matu. E anga te mwaiti ae $130 te mirion. E kan roko n iteran te mwaiti ae 40% ae e contribute nakon te development budget n te ririki ae na roko.

Ma e ngae n anne te Tia babaire, N na aki mwaninga naba ake aki oti araia ni kaitauia. N aroia tabeua te naan Ekaretia, are a tia naba ni buokira ibukin kainanora are e kaineti nakon au Ministry.

Tao te LDS ibukin mwanenakin te naan mitin n ran ake a na waaki iaon abamwakoro n aron are e a tia n taekinna ao e a tia n anga nanona. E na waaki ma te 10 te aba ao e tia ao e na manga waaki riki nakon 10.

Nanona 20 ana project, ae aio e bon uotanako naba iraua te mirion ana karikirake n aio.

Ngaia are ti anga bwanara ni kakaitau nakoia naakai akea ae ti na kamwinibaeia ao akea ae ti na neboia ieta. E ngae ngke ko anga teutana, e nang kakawaki ibukin buokira ngkai ngaira te aba ae ti kainanoa te ibuobuoki.

E koaua n te naan marooro te Tia babaire ao e nang rawata te naan tangi n nano ao te naan bwabwaeti ao te naan bubuti ibukin karikirakean abaia. Bwa antai ae e nang aki kani karikirakea abana teuae te Tia babaire.

E taetae te Tia tei mai ikanne. E tangira abana bwa e na moantaiaki. Te Tia tei anne e tangi n nano bwa e a riaoaki ao a mwaiti riki.

Te Tia babaire iai ara Kibu ni kora ae ti kakamanena n ara badge ao n ara local ngaira kain Tobwan Kiribati ae e taku taekana: *Ti tobwaia ao ti karikirakea.*

Ngkana arona bwa ti a bon ironga nako naba te bwai aei, ara mwane ngkai ae $1.5te birion e bon aki kan tau.

Ngkana arona bwa ti nang iri nanoia Taan tei ni kabane bwa tin ang bane naba ni karaoi, e abane naba n ingabong..

Ara karikirake are i Butaritari, ti na kabanea te mwaiti ae $50te mirion irarikin ake te naan materials ake te atama are e urakinaki mai Biti. Ao ngkana ti ikoti aikai ao e na nakon te mwaiti ae $60m nakon $70te mirion.

Tara ngkanne te mwaiti anne, tao e koro 10 te aba ke e koro 20 te aba, e aki bane aban Kiribati ao e a bane naba te mwane aei ti ibukin te kawai.

Ti tuai roko itabon te uabu, ti tuai n roko n te ran, ti tuai n roko n te sea wall ae baika aki toki n tataekinaki bwa ngaia kainanon ara botannaomata.

Ma te bae e kakawaki te Tia babaire, ti na tobwa ara mwane ao ti na karikirakea.

N aron ae kam noria, e ngae ngke ti a tia ni kataia ni buokia ara botannaomata n aron are ti moan waaki n te teem ae nako. Ti karikirakea ara botannaomata bwa ti tangira ara botannaomata bwa e na rikirake moa. E kakawaki moa te aomata ae ana karikibwai te Uea, bwa te aomata ngkana e rikirake ao e taubobonga arona ao e na kona ni manga buoka rikirake abara.

E kona ni manga contribute nakon abana bwa are e uarereke tibwangana nakon te reirei ibukia natina. E a uarereke te bwai ae e na karaoia ibukia ana utu ke tao nakon te Aro bwa te Tautaeka e anga buoka.

N na buoka natim bwa N na kareireia. N na buokiko n am karea teutana bwa e na bwakara are tao ko aki rangi n kabanea korakoram e na iai ae e na anganiko te Tautaeka naba.

Ao man buoka aikai ao ara kantaninga bwa te botannaomata e na tauraoi ngkanne ni kona ni buoka abana ni karikirakea.

E koaua te kawai, N na anga au kakaitau. Ao te kawai te bae ti bane ni kainanoia ngaira aban Kiribati ni kabane.

Akea ae e kona n raa, ti kakewea n aei bwa inanon ara tai ni buti n taai aika nako ao ti noori aron buakakan kawain aonnab ao I aki kani mwanewei aba aikai.

Ma ti nora aron kakawakina. Te Tautaeka e a tia n anga ana buoka ae uarereke ae e anganga rinanon te MCIA are e anganga te mwane ae uarereke nakon Kauntira bwa a na kataia ni maintain moa ke ni bobonota kawaia.

Ngai iaon abau ae Tamana ao iai kiribwangabwanga aika a mena irarikin te kawai. Bwa a nako ni kekenna n nanako n tatauna te kawai ao e reke aia mwane iai ara botannaomata.

Te aba teuana ae N na kamoamoa naba, te aba ae Nonouti.

Ngke ti roko Nonouti ao te aba ae rangi ni abwabwaki. Ao I rangi n kukurei n noori bwa te naan kawai e rawata te kiri mwanomwano irarikin kawai. Tiaki kirimwanomwano aika ngkai bwa a rangi n koro mania.

Nanona a kaman kakaraoa naba aio kain Nonouti, ni kataia ni boni bobonota kawaia.

Man aba tabeua aika angina a teimatoa ni buakaka, bon akea te mwakuri ae e karaoaki. Ao tao ti a boni katuka angin te mwakuri nakon te Tautaeka.

E aoria bwa are bon tabera anne, ma tera ngke ti boni kona n kibari baika a uarereke are iai mwanena bwa e na bwakara are e reke tao boon am raa, bwa are iai mwanen aikai aika a nakon te Kauntira.

Ti aki ataia bwa a kamanenaki raoi mwane aikai iroun te Kauntira n te aeka ni kantaninga are e na buoka te kawai ke tao a manga boni karaia nakon aia Atu ni mwane tabeua.

Ngaia are ti na kaongoi ngkami kain Kiribati, iai te mwane ae e kakataua te Tautaeka nakon ami Kauntira ma e kona n reke mabiaomi iai. E na bwakara bwa tao e reke boon ami recharge card n ami tarebon. E reke, ma are e bon aki kamanenaki aio nakon angana are e karaoaki.

E koaua ti tara te kawai bwa te bwai ae e bubura kaei ao e korakora kainanoana ao am Tautaeka imwain te karao kawai ae bubura ao iai ana waaki ngkai ae e karaoia are e kaoi ana mitin aika te naan mitin aika teniwa. I) kanga te rora are e kona ni kamaeua ae kanga bon iai ae e na kabutia ao e maeu ngkanne ni kaibeibea te kawai.

2) Iai kanga te turakita are e na kona ni kokoka moana are kanga e na kona n riki bwa te burutoutia moana ao bukina kanga e na kona n reke bwa kanga te naan reeke ake a na karaua ni katamaroa te kawai ao e a manga karaua ni kaboraoaki.

Ao iai naba are teuana are kanga te tipper truck are tao e na kona n uota te tano man te tabo teuana ke tao e na abuta are buakaka iroun te mitin are te routa arei ke te turakita. Iai naba moana are e kona n onekaki mwina nakon te bwaketi ao manga te burutoutia.

Ngaia are ti a kakaitau. Ko rabwa te Tibiika bwa bon aikai am iango inanon am tai n tararua te tabo ni mwakuri aio. Ao ngaia iaoni kawaina ngkai n roko mitin akanne are ti na tibwatibwai, 12 te set.

E koaua e na aki toa te naan abamwakoro ma iai moa akana a na anganaki te naan kawai akana a bon rangi n buakaka. A bon rangi n buakaka kawai aikai ao ngkanne nikirana ngkanne manga ara phase 2, e manga otanaki bwai ni mwakuri.

Aikai te kantaninga are a na tiku te naan mitin aikai n ami abamwakoro.

Iai ara training ae ti na karaoia tao ni moan te ririki ae bou.

Ti na kaoia ami taani mwakuri mai iaon aba aika te naan *mechanic* ao a na karaoa te training ikai ao a na oki ma te rabakau ao a oki naba ma aia kaa akanne.

Iai naba bwain te Itera Mainiku, Tabuaeran/Teraina akana a rinnako naba n ara waaki aei. Are ara kantaninga ae kam na kona n tararua ami kawai n ami mitin

akanne, imwain rokon te karikirake are te kawai ae permanent n aron ae e waaki ngkai i Butaritari.

E koaua e taekinaki naba mai Beru, e kaota naba tangin nanona n aron tao te mwarara ni waaki iaon ana kawai naba n aron naba are e tangitangiria.

E kakawaki bwa e na mataata bwa are aban te Tia tei ae Beru, n raonaki ma Abaiang, Nonouti ao Tabiteuea Maiaki. Akanne a mena iaan te karikirake are te KOITIP are te karikirake anne e na ringa te kawai, te uabu ao te rawa ao aron naba kanga te mapping ibukin aia kaora bwa a na aki ikuaki kaibuke akana a roko.

Ao akanne te naan karikirake ae e aki toki n okioki ao ti karautaeka ngkana e mwarara bwa are a bon mwarara aron te naan karikirake aikai.

Ma ti kakaitau bwa anne bukina are e aki reke iaan te phase akanne ae e aki mena iaan phase 1, a mena ngkanne iaan tera.

Iai ara phases n aron phase 1, e bane. Phase 2 ao manga are imwina.

Ma are e koaua n aron are I taekinna, akea tokin te tamaroa.

Ngaia kam kariaia bwa ti a bon buta naba $1te birion ke ni kabanea ngkai ao tao ti a kona ngkanne n roko n aba akana nikirana n te tai ae ti teutana inanon te 4 n ririki aei.

Ma are ti kawakina naba ami mwane bwa are kam ngungureakinna naba nakoira. Ai mwaitira ae ko butia, ko a kanga ni buta ae mwaitina aio ai te $100tabun te mirion ae ko butia.

Ao ti a tia ao ti a manga tangiroa. E aera e rangi n uarereke ae ko butia, e aera ko aki kabubura ni butia. A boni kakaitara n tabetai aia koaua tarira ma mwanera aika n te Kaitara.

Ao n tabetai a tangiria bwa ti nang kabatia, kabaitia. Tera ae e tau ngkami, butia anaia kabanea.

Anaia bwa e aonga ni waaki kawai aika a kainanora.

Are e koaua ami Tautaeka aei e aki ienikuri, e boni karaua ni kamtemtea bwa e na aki kabuanibwai ami mwane te roro aio ao te roro ae e na roko.

Ao n aron ae kam noria ao ae ti butia. Iai ae ti butia n aron ae kam a noria bwa kanoan ara kataumwane n ara kataumwane ae e a tia ni kabwataki.

Ngaia are I taku bwa ikai baika a kakawaki te Tia babaire bwa ti na kabwarabwarai nakoia ara botannaomata bwa tera ae ti waaki ngkai ibukin ara kawai.

I kakaitau nakon te Tautaeka ao e kakawaki bwa N na wareki te naan karikirake aika a waaki ngkai n au Botaki ni mwakuri. Are kam noria bwa $69 tabun te mirion. Ao aikai boni karikirake aika ti na manga waakin n reitinako are tabeua naba.

N na manga wareka are imwina riki ma aikai kanoan karikirake aika kanoan te ririki ae na roko are e karekea te mwaiti ae $69.5te mirion. Are aio te South Tarswa Water supply n aron ae kam noria karokoan te ran ni mwengami aika kakaokoro n reitanako are e boni waaki naba.

Te mwane aio e rangi n bubura bwa $203,000 reitan are mai imwaina.

Kaboan te CEO. Are mai imwaina are South Tarawa Water Supply e boni mwanenna ami Tautaeka.

Kaboan te CEO n te PUB e mwanenna te Tautaeka n Nu Tiran ma mwaitin te kataumwane ae $250,000 tabun.

South Tarwwa Water Supply Project anne $3.8te mirion, e mwanenaki mairoun te world bank.

South Tarawa Sanitation project, anne e mwanenaki naba ma te World bank n te mwaiti ae $5.6te mirion.

Katamaroan te kawai iaon Tarawa Teinainano are te mwaiti are $12.5te mirion, anne are e mwanenna Tiaina. Anne are e nanonna te kawai are i Anraei nakon te kawai ae boou ao n ikotaki ma te buriti ao Buota. Karaoan anne ae $12.5te mirion.

Karaoan te KOITIP n aron are I taekinna, anne e na manga kataumwaneaki ibukin te ririki ae nako are kanga reitan are e bon waaki $12.9te mirion ao te Outer Island Infrastructure program. Aio are karaoan te naan kawai n aron are ti taekinna mai imwaina, are Butaritari ao manga aba akana imwina $32te mirion. Aio are e bon mwanenna ami Tautaeka.

Te KOITIP ana mwane ni buoka te World bank.

Mwane ake a na rota Kiribati. Aio ti concentrate te naan buoka akanne iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao are imwina ngkanne are kanga $2.1tabun te mirion, te Water wash sector coordination. Anne e mwanenna te UNICEF. Te Solar Kit donation. Anne e mwanenna te Tautaeka n Tiaina. Ao te Kiribati Utilities reform program (TFA) anne e mwanenna te Tautaeka n Nu Tiran.

Ao are imwina are te phase 2 arei iaon te TA, e mwanenna naba te Tautaeka n Nu Tiran. Are e karekea te ikota aikai $2.1te mirion.

Irarikin aikai ao are bon ara karikirake naba aika a boni waaki

aika a bon on going ngkai. Akana a waaki te SPREP, are I taekinna are te Solar. Are e nang solarize are te power man te Solar. Are anne e na tia inanon 2026. Anne naba te project ae e rangi n bubura kaei, te SPREP 1 ao 2.

Iai naba karaoan te ran ane a waaki ngkai. Iai naba are karaoan te naan kai nako tinaniku iaon Tarawa Teinainano.

Iai naba are karokoan te solar n abamwakoro n aron are ti a tia ni mwaneweia ngke ingabong.

Te titiraki ao te KOITIP ao tabeua riki.

Ngaia are I taku bwa aikai waaki aika ti waaki iai ao ti na riai n anga ara kakaitau nakoia ara donor partners ake raraora n taainako.

Ao e kakawaki bwa ti na katanoata nakon Kiribati bwa tiaki ti ara donor partners ae aongkoa ti a kuku irouia n taainako. Ma ti na kakaitau bwa a buobuokira.

Ma ami Tautaeka e anga ao e kataumwanea ae moan te bubura kaei, $130te mirion te ririki ae na roko.

I taku bwa aio te kabanea ni bubura kaei naba ae e noraki, ma I taku bwa aikai ae e riai n teretere nakon Kiribati bwa e aki matu ami Tautaeka. E boni waakina are e waakinna ibukin karikirakean arora, karikirakean aromi temanna ma temanna ao karikirakean ara karikirake aika a na waaki.

Ma e koaua akea tokin te tamaroa te Tia babaire ma iai tokin ara kona ae e anganira te Uea. Tokin ara kona n wanawanara, tokin ara kona n ara resource ma kaubwaira ao tokin ara konaa riki ni bwaai tabeua.

Ma ti kakaitau bwa ti kekeiaki n iangoia bwa e na rotaki ao e na aki bing ana basket Kiribati n ana Mwane n tania ao ni bon ana mwane ae e mena irouna n te tai aei ao ana cash reserve.

Man taeka aikai te Tia babaire, ao e rabwa riki. I rangi n boutoka te kaoti are e tabekia te Kauoman ni Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ara tia marooro are imwina, H.E. te Beretitenti. Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika, ao ti a kamaurira n raoiroin te bwakantai aei n reitaki ma taan ongora ao ai kain Kiribati. N aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua I a rimoa naba ni moantai n anga te kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti, are bon te Minitita n te mwane n reitaki ma taani mwakuri iaon uotakirakean te kaoti ae moan te tikiraoi aei riki ibukin mwane ni buoka mai irouia taan anganira te buoka are bon angina aban

tinaniku ke bon ara partners ma raraora ake taan karekea te ibuobuoki ao ni bon reitaki naba ma te Tautaeka ni Kiribati.

Ma te banna ae I kan anga te Tia babaire ao nakoia taan ongora, bwa ti kaitau bwa e rikirake n tamaroa te mwane ni buoka. Ke ngkana e taraki n ae te mwaiti ae e tabwanin ao iai ririkirakena.

N te tai aei n aron re e taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao te $315te mirion n te ririki ae nako kanga te bota. Ao ngkai ae e katautauaki $350 tabun te mirion.

Ao anne ngkanne ae iai te raka ae e rangi n tamaroa. Ao te raka anne e bon nako mai inanon kukureia taan anga te buoka, e ngae ngke bon iai tibwangan te Tautaeka ni Kiribati ae e karinna naba.

Bwa are e a reke te koaua are ti na bon kona bwa ngkai e a rikirake naba arora ma kaubwaira n ara Mwane n tania, ao ti riai ni bon karina naba te ibuobuoki ni bon korakorara ni baika ti taku bwa a kakawaki bwa te naan investment.

Ngaia are bon anne teuana te bwai ae I kani kaitau iai bwa e rangi n tamaroa te kekeiaki. Ao I tara te ibuobuoki ke man aia ibuobuoki kain au aobitke ke aobiti ake a mena iaan ana aobiti te Beretitenti n aron aia karikirake, marurungia ni karekei mwane ni buoka e rangi n tikiraoi bwa e bae n tamwatamwarake.

Ao anne ai bon au taeka ni kaitau nakoia kain au aobiti, ni moa mai irouia taan koroboki, ao taan kairiri ake a tia ni kataia n noria bwa e aki tau ana konaa te Tautaeka n Kiribati ni bon ara mwane ni karikirakei arora.

Ma e rangi n rawata te ibuobuoki ae reke irouia taan anga te buoka ma ai bon ara bwai ni kamarurungira ngaira te Tautaeka ni kataia ni kona ni karekea ae e kona n reke.

Ao anne ti kaitau nakoia taan Koroboki ni kabane, tao tiaki ti man au aobiti, taan koroboki ao taan te bubuti ni karikirake te naan development project ake n te naan Ministries ake ngaia naba aika a bon kingin karekean te naan mwane ni buoka mai irouia ni marurungia ao aia konabwai.

Kam bati n rabwa bwa e noraki tamnein te mwane ni buoka bwa e rikirake. E rikirake ao kanga e tiringa te koaua are e kangai; bwa are ngke ti a roko ao kanga ti ibuobuoki ma te Tautaeka n Tiaina ngke e anga ana ibuobuoki ao ti anganaki te koaua ae a nang birinako taan anga te buoka. Ao e nga biri nakoia, ao ti kaitau bwa a manga bon taetae tabeman ni kakaitau ake bon te koraki ake kanga a bon taku bwa a nang birinako taan anga te buoka.

Ao ae a manga teirake naba ngkai ni boni kakaitau. E rabwa te Tautaeka, ko mwaninga te Tautaeka n atongi araia aikai bwa aika naba aika a ibuobuoki.

Ngaia are e kakawaki te reitaki, ao anne kingin teuana te rikirake. Kateimatoan te reitaki ae raoiroi ma taan anga te buoka.

Ao ti bon rangi n kaitau nakoia taan anga te buoka, bwa ngkai e bon rangi n biririake aia ibuobuoki e nang biririake aia ibuobuoki.

Ao e eti Bangken aonnaba e a rin ai $40te mirion ngkai. $50 tabun te mirion

Te ADB e anga naba ana ibuobuoki e kaan $20m ke $20tabun te mirion.

Kanga waare aika ko aki kantaningai ma te bwai ae I kani kaitaua bwa e noraki naba rikiraken n aron ana marooro te Kauoman ni Beretitenti, e a rikirake te baere e aranaki bwa te Will Economic Growth. Tiaki te Non EGB, ao tera te Will Economic Growth? Ibukin te ongora e a rikirake riki te maeuraoi bwa e kona riki n rikirake kaubwaira.

Ngaia are I nano uoua kanga n aekan tao ana taeka te Tia tei temanna mai Nonouti ae e a rangi n karineaki bwa are bon ara Moan Beretitenti. I nano uoua n aron ana taeka ni kakawenako bwa e taku bwa e rikirake n aki raoiroi te marurung, ma ngkana e rikirake n tamaroa rikiraken kaubwain te aba. E na rikirake n tamaroa te reirei, e na rikirake n tamaroa te marurung ao I aki nano uoua bwa iai ribooti ae a tia n otinako.

Kiribati are kanga manin te maeu (live expectancy) are ngkoa 67 tabun te ririki, e a rokoroko ngkai n tamaroa riki. Ai teuana riki te ririki te tamaroa irouia mwane ao aine. Ao tera ngkanne anne.

Bwa are te development process e kona n slow ana impact n oti ke e kona n aki rangi n birimwaka te impact ae e na noraki. Ao e na aki kona naba noraki n 4/5 te ririki.

Ma ai te titiraki ngkanne ae e kangai. E aki rangi n raoiroi te naan out comes n angin te naan social indicators.

Teuae te Tibiika ao riki taan ongora ai tibwa 8 ara ririki. 20 te ririki ae ti kataratar bwa ti na nora mwina. 20 te ririki, ao 20 te ririki e long enough ao ko na nora te impact imwin te investment.

Ko aki kona n nora mwina ae tao 3 te ririki ke 4 ao a bane naba n oti. E kanganga. E kanganga anne bwa are te development process e rangi n slow ao riki abara aika a bon uarereke, e nang slow.

Teuana te indicator ae e a rangi n tamaroa te rikirake i Kiribati, bwa e

a kairoroaki Kiribati ngkai bwa e nang kitana te mwaneka are kanga te least-developing state. E nang kitanna ngkai bwa ti nang nako n te middle income country, ao tera nanon anne.

Ae ti a kairoroaki ngkai iroun te UN ao ti tinetineia bwa ti kangai; akea burena bwa tao kam ti tarai ara figures ngkai ma e rawata baika kam aki nakomai ni bon study ara *culture* ma maeuia ara botannaomata.

Ma e rabwa bwa a moanna n appreciate ae Kiribati e a kekeiaki n otinako man te kanganga.

Ao anne ae ti taku bwa ti kakaitau iai. Ao ti kaitauia ara taani mwakuri ao ara botannaomata ni kabane bwa a nora ao a ibuobuoki nako iai. Ao ti na teimatoa ni kaungaia ara botannaomata. Tiaki ti te Tautaeka, tiaki ti Ekaretia, tiaki ti bitineti aika a na kaira te waaki. Ngkami naba te botannaomata, ngkami naba te botannaomata. Ara bwai ni kabane te rikirake. Ao ti na bane n anga baira ni ibuobuoki nako iai, ao e kakawaki bwa tera kabwakan te Tautaeka, kataia n taraia n te aro ae raoiroi. Ao aikai baika aki rangi n mena, ko riai riki ni kangai.

Ma ti a bubuti an tai rangi ni kanakoi ami taeka aika aki rangi n kaungaunga bwa are te *development is everyone business* ao aomata aika ti tabeakinia, tabera ni kabane ngaira aika ti tekateka ikai. Tiaki ti taben te Tautaeka.

Tao e eti bwa are te Tautaeka e na take te lead ma tabera ni kabane. Ngkai ngaira iai tibwangara bwa taan kairiri.

I ti kan kaitiaki tabeua taeka kanga au mena I bon ti kan anga te overall picture ae e rangi n tikiraoi.

Ti taku bwa ti a rangi n kekeiaki ao ti kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n reitaki ma ana taani mwakuri, kain te Finance ake kanga boni ngaia ae kanga matara ao ai boni ngaira Minitita ni kabane ma ara Ministries ao taani mwakuri taan ibuobuoki n reitaki naba ma Taan tei ni kabane n te Auti n tei ao n reitaki ma ara development partners.

Ti a rangi n kaitau bwa are ti aki kona e aki tau. Ao aia mwane te naan development partners ngkai $350 tabun te mirion, ao ara mwane ngaira I-Kiribati are man ara recurrent $402 te mirion ao ikotia ma $350 tabun te mirion.

Ao $350 tabun te mirion anne are bon ti ara mwane n reitaki ma aia mwane donors ake ti kona n on account bwa are iai aia *system donors* ae a bon tau aia mwane. Aki karinna n ara system ngaia are e bon kona n raa te mwaiti.

Ma ngkana ti ikoti waare aikai $400 tabun te mirion ao $300 tabun te mirion e a kan birion. E a kan

birion ma are ngkai te titiraki ae bubura, ti kabongana raoi mwane aikai. Ao e eti ara tabo ae ti invest iai kea ki.

Ao e nano uoua iai te Tia tei mai Nonouti. E nano uoua iai tao riki n atun ara taratara are e abwabwaki ara private sectors are te Akawa ao te Tourism.

Ma kanga ko a bon taraia naba ni kangai; Tourism. Ti a tara te Ministry of Tourism. Tiaki, tiaki anne bwa tourism tara ana kabanemwane te reirei. Tara ana kabanemwane te Onaoraki bwa te Tourist ngkana a roko ikai, a tangiri Onaoraki aika a rangi n raoiroi. Aki tangiri bwa a tangira te Onaoraki are kanga ti tebo ma i abaia ao e na reke naba ikai.

A tangira te Telecommunication, te infrastructure bwa a mena ikai ao a kona n taetae ma aia koraki. Ngaia are e rangi n raa, my hope pick am taratara ngkana ko a bon ti kangai naba, N na tara te kabanemwane n tourism. Tara sectors ake a na contribute nakon te Tourism, te Infrastructure, te Onaoraki, te Reirei, te Bitineti, bwa are a na roko ikai ao a na beberinoi kanaia.

Te Transport akanne iterana. Ngaia are aikai ae ti invest nako iai.

Bwa anne kanga te koaua ae ti kangai; are ti roko ao ti kangai; Ti nang waakina te Big band, tao irouia kain Tiaban ngke a moan katabwena te rikirake ao aranna bwa te big band bwa teuana te tai ao kanga rebwen te katii.

Ao ngaira ti taku; ti a roko ma ara Kiribati Vision 20 ao ti na start aikai sectors aika ti na invest iai.

Teuana ae e rangi n kakawaki ane e boni kangai te wealth. Ara botannaomata ao ti a manga titiraki ni kangai; ao kam tia kaakia nakai iaan te Atu ni mwane are te Local Contribution? Aau ma are aikai ara aomata aika ara resources ao kam a taraia bwa a na riai ni kaboaki mai ikanne.

Ma are ngaira ti kangai; a kakawaki mwane ni nneia bwa akanne kaubwaira. Kaubwaira ara botannaomata.

Ngkai akea kaubwaira bwa e karako kaubwaira bwa aei ngkai ae ti a tibwa moanna ni invest iaon te Tourism ao te Fisheries bwa are te Fisheries for sure are kaubwaira ae e rangi n bubura kaei are ti anganaki iroun te Uea ara marawa ae e rangi n bubura kaei. Ao anne kaubwaira.

Ti a kua naba ngkai ae ti noria te ika ae biribiri ma ti tuai kuai ake ti noori ao ara ran ma ara raa, ti na invest ngkai i tari bwa are e a uarereke abara ao ara ran ae e a bon otabwaninira ae e rangi n tiraua.

Bwa are te mitin are e raira tari nakon te ran, bon te main

technology ao ae ngkai ti kakataia naba ngkai kanga te *coping strategy* ae ti kataia ngkai ni kakae ara anga ma ara donors.

Bwa are ti karekei brand tabeua ngaia are e a tia ni moti n te baire ibukin ae ti nang kataia ni kakaea te brand ae ti te tikina. Bwa e a buakaka are ti invest n te mitin ae e kaokoro, ngaia ae ti nang kataia ni kakaei bwa are e boou te technology aei n te aonnaba.

Ma I bon ti kan kaeti tabeua aekakin akanne, ao e koaua I ti kani motika au marooro te Tibiika ni bon te kaitau riki.

Te kaitau riki nakoia kain au aobiti bwa are aei teuana ke e karako ana mwane Kiribati. Ao ngkana e aki karako bwa iai ma iai te economic principle ae e scarcity ke a karako ara resources ma kaubwaira ma ti na riai ni manage them well.

Ngaia are ti kaitau bwa e aki tau kaubwaira ma iai ara alternative ae aia mwane taan anga te buoka.

Ao e bon rangi n tikiraoi naba bwa e rangi n bubura te mwakete aei n te aonnaba. I tuai rinnako n te mwakete are aia mwane nake a kaubwai, aia mwane te naan private sectors i tinaniku. Ti tuai rinnako naba n anne.

Ao bon anne naba teuana te anga ni ibuobuoki ae e rangi n bubura, ma are ti bon careful ke ti karaurau bwa are ti tangira ara financial ao ara economic system bwa a na well developed bwa are ngkai te globalization e a rangi n too fast for us naba.

Ngaia are *catching up can be a big chance* ma are e kakawaki bwa ti na bon karaurau ao ti na bon kataia n establish ao ni karikirakei bwaai aika ti taku bwa ti aranna bwa Riin te Waaki n itera aika kakaokoro, ara information ke ara schools, ara health system, bwa e aonga n ae ti na kona ni kaea nanon te koaua are 20 te ririki ma ngkai ao Kiribati e na kona n eweka te mwaneka ae tamaroa riki. Tiaki ti ni bon maeura ma n ara kakamwakuri ao ara iango raoi.

Ao man taeka tabeua akanne, I a kabwara bure ngkana iai tibanakon te marooro ma I a kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti n ana kaoti ao I boutokaia naba mai ikai. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ara tia marooro are imwina ngkanne te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin; Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua tao te moanibwai, ti na kaotia nakon te Tautaeka bwa are ti bon boutoka tabekakin te mwane ni kataumwane aio are ngaia ae e a tia n taekinna

ara Leader n te Kaitara inanon te tai aio te Tia babaire.

E kakawaki te Tia babaire bwa ti na bon anga bwanara ni kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana Ministries ake tao a tia ni katauraoa te boki ibukin te development budget n te tai aio te Tia babaire ibukin 2025.

Ao tao iai te titiraki tabeua ake tao ti na reitaki iai ma te Tautaeka, ti na kaai n iraorao ma ngaia ke tao ngkana arona bwa e eti ara iango ke tao ti na taekini inanon te tai aio. Ti na kaitau ma ngkana arona bwa iai aika aki raoiroi, ti na kabwara bure naba inanon tain naba te marooro te Tia babaire.

Ao e koaua ti ataia bwa e rangi n boboto tao te Kataumwane ibukin te Karikirake ibukin 2025 ibukin te bwai ae e aranaki bwa Riin te Waaki te Tia babaire.

Ao anne ae ti kaitau iai. Tao ti na teimatoa naba ni kaitau nakon te Tautaeka n aron teimatoan mwane ni buoka ke tao mwane ake a bon aki rereke nakoia ara botannaomata aika a manga bon teimatoa ngkai ni manga bwaka nakoia te Tia babaire. Tao anne ae ti na teimatoa ni kaitau naba iai te Tia babaire.

Te bwai ae Riin te Waaki ae N na marooro iaona te Tia babaire, te bwai ae e aranaki bwa te reitaki ke te Telecommunication.

Ao ti ataia bwa aba akana i tinanikun Kiribati te Tia babaire, ti ataia bwa teuana mai ibuakon te karikirake ke Riin te Waaki ae e rangi n kakawaki irouia bwa te reitaki ke te Telecommunication te Tia babaire.

Ti ataia bwa e aera ao tao N na karaki teutana. Bwa ni Menara n te Telecom ao ngke ti moan waakina te bwai ae aranaki bwa te internet service, ao ngkana ko okirikaki nako iai te Tia babaire ao e rangi n kananokawaki bwa te 32cubic per second.

Anne ngkai ngkana ko kabotaua ngkekei n 1997 anne, 32cubic per second. Ao anne akea bwa ti te rongorongo are ko kanakoa kanga ti tebo ma ai te text. Ko kanakoa nakon tao raraom ke nakea, e oki. Akea te bwana iai, akea te video akea tera riki, ti te text.

Ma e noraki bwa teuana mai ibuakon te rikirake ti man te Telecom.

Ao ti kona n noria bwa aba ngkai akana mai tinaniku are a rangi n *well developed* aia Telecommunications e a rangi ni korakora te ibuobuoki ke ana contribution nakon kaubwain te aba anne.

Kanga ana contribution ae tao n au wareware ae memere 3% nakon 7% are e kona n ibuobuoki nakon te

buoka ke karikirakean te aba teuana ma teuana te Tia babaire.

Ao inanon te tai te Tia babaire, ao ti a manga kataia ni kabubura riki. Ti kabubura nakon 64cubic per sec ma boona n te tai arei ngkoa. Ngkana ko iangoia ae 32cubic per sec ao boon $12,000 n te namwakaina ao anne akea bwa bon ti te text, kanga ai aekakin ngkai ae ko SMS nakon tao raom iaon te mobile ngkai.

Tera ngkai ae riki n te aonnaba ao ti a noria ngkai bwa teuana mai ibuakon te naan karikirake ae e rangi n korakora ngkai n te aonnaba karikirakean te reitaki.

N na anga te katoto te Tia babaire tao nakoia bitineti. Aio teuana ae e rangi n ibuobuoki nakoimi.

Ngkoa ko katei rain n te ANZ ke tao te bangke ngkana ko na kanakoa am mwane nako tinaniku. Ko katei rain, te bebwa ko na kanoaia. E rawata aron te mena.

E kona n nako am mwane ae tao ko kanakoa ngkai n te bong aei ao e aki manga reke. Tao ko nang manga iangoa te ingabong bwa are ko aki oa te katei rain arei are e ananau.

Nanona ko kataia ni mwakuri naba ma te exchange rate n te bong anne.

Ao tao N na nako n te bong n ingabong bwa tao e a bubura kaei riki te rate.

Ma ngkai tera ngkai ae ko a karaoia? Ko ti anaa naba am mobile ke rinnako nakon te computer ao ko taibina ANZ.com/Kiribati ao e a kaoti naba *internet banking.*

Ngke ko rinnako ao ko a kona naba ni karaoi mwakuri aika tiraua. I kona ni kanakoa au mwane nakon antai. I kona ni kanakoa au raa, I kona ni manga bon transfer te mwane man te US nakon te Australia ke man Aotiteria nakon Amerika ke baikara riki.

Are nanona bwa te power of technology ke tao te power of telecommunication ke korakoran te reitaki ngaia ae e na rangi n kabebetea riki te mwakuri.

Ti tara ngkai te karikirake teuana ae e waakinna ngkai te Tautaeka ae kanga e aranna bwa te inter-credit financial management system.

I ataia bwa n te moantai ngke e moani waaki ao e fail. Bwa ngaia e tangiraki te internet ae butimwaka te Tia babaire.

Ao Ministries akana a kataia n rin, aikoa naba kona n rin te Tia babaire bwa are e bon tangira te infrastructure ke Riin te Waaki ae e na rangi n tamaroa ibukin te reitaki te Tia babaire.

Tera ae a tuangaki? Bane kabooi ami starlink.

Ti rangi n kaitau nakon teuare te Iron Must bwa ai toara ngkai. Ngkoa ko kainano, ko tei irarikin te boora ae bubura kaei ao ko nang kataia ni kakairiria bwa ko nang kakioa te satellite are i kabin karawa.

Ngkai tera ngkai ae ko karaoai ngkai. Ko ti ana naba te uarereke aei e aki reke tao te namata ni bure abwakina ao ko a kateia naba irarikin am auti ao tera ae ko karaoia. Ko ti tuanga bwa e na maeu ao e a boni minomino naba ni kakaea ao e reke ao e a tei naba, koa riki naba bwa te internet ti inanon iraua te miniti.

Ao ngkoa arei ngkoa, ngaira ngke ti mwamwakuri e a kaan 2 ke 3 te bong ao ti nang kakaminoa te bwai ae e bubura kaei ni kakaea satellite ke tao teuare ti na toma nako iai.

Ngaira kain Makin ao Butaritari te Tibiika, I nang kaitaua tariu n Tia tei are mai Butaritari bwa e bon eti. Ko noria ngkana e a tibwa tei te nang, bwa are aon Makin ngkana e tei bwa tao te baa n uri ao e a bwaka naba karauna.

Ao anne ngkanne te kabuanibwai.

Bwa ngkana e tei bwa te baa n uri te nang aio, e a mate naba ara internet.

Tera ae e riki ngkanne n te communication te Tia babaire. Ngaia are I kaitaua tariu ae te Tia tei mai Butaritari bwa e a manga kauringai te bwai aei.

Ao e rabwa bwa I a bon tia n reitaki ma teuare ana bwai Tia tei Ocean Link ao I boni kaotia ao I titirakinna.

Kanga tera raoi ae ko karaoia ngkai. Bwa are ngkai ngkana e bwaka te kara uke tao e uanangnang teutana a kawa naba kain Makin bwa e a mate naba te reitaki.

A bon ti kabongana te C-peak ao I bubuti ko na bitia nakon tao te C-band ke tao Must ngkai are starlink.

Tao e koaua tao ti na kataia ni kakaea ma are bwaai aikai a tuai license te Tia babaire moara riki Star link.

Ngaia are kanga iai ngkai te bae teutana irouia te naan service providers ke nake a na anga te service ae e tamaroa riki tao ibukin te Star link.

Ma ngaia tao e raoiroi bwa tao e a ongo te Minitita ao bon te Tautaeka bwa tera ngke e kabirimwaka riki aron karekean star link ke tao anganakin riki ana license ke tao ngkana arona bwa iai te baenikai. Ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa are ti ataia ngkai ae a bane n toa mai Makin nako Arorae ao tao Kiritimati ma te Aono n Raina ao Banaba are a bane n toa iai te naan Star link.

Ngaia are tera ngke ti bubutiko riki te Tautaeka, kabaitia riki anganakin ana license Star link. Tao ngkana iai te bae n taabo tabeua, ti a bubuti ngkami kabaitia riki.

Te Tia babaire anne te bwai ae ti na kakamoamoa iai ao ti na kaitau.

Te marine cable e a roko i Kiritimati. Ti a noria ngkai kain Kiritimati, e a rangi n rawata baika a kona ni karaoi man te reitaki are te reitaki ae e birimwaka ao e a boraoi riki.

Ti ataia bwa iaoni kawaina n roko ngkai te AMC ae e na katomaira ngkai nakon te cable naba aio.

E na rangi n boraoi riki aio nakon te botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are ti na kakaitau n aron karikirake aikai a na karekea riki te rikirake ao tiaki ti nakon ara botannaomata ma nakon naba ara business community ke tao bon nakon ana economy Kiribati inanon te tai aio te Tia babaire.

Imwain ae I motirawa te Tia babaire ke tao ai bon te kabanea ngai n taetae iaon te boki ni kataumwane iaon te karikirake te Tia babaire, ma e rangi n kakawaki ae ti na bon anga bwanara ni kaitau nakoia raraora ake tao a tia n anga te ibuobuoki te Tia babaire n anga ni kabane man te bwai ae uarereke ni karokoa te bwai ae bubura kaei te Tia babaire.

Iai riki buoka ake tao aki mwamwaneweaki inanon te boki aio. Ao tao anne tao N na bon anga bwa bwanau naba bwanaia kain Makin te Tia babaire.

Ngaia ae N na kakaitau n te bwai ae e aranaki bwa te SDF kain abau ae Makin are kanga ana buoka Tiaina are e aki rinanon te Tautaeka ma e bon rinanon ana Ambassy te Tia babaire.

4 ana karikirake Makin ae e tia iai. Ao tao e raoiroi bwa I a tabeka naba bwanaia kain te pre-school, are St. Ioane pre-school e a tia aia classroom. A rangi n mwengaraoi ngkai ataei n te reirei.

N te ririki ae na roko ngkanne, ao a nang bon tekateka ngkanne inanon te classroom. Ngkoa a mena kanga iaon te inai ao tao iaon tao baikara.

Ma ngkai ti kaitau bwa are e a reke raoi aia classroom ao a tauraoi ngkai ni bwaina raoi te classroom aei.

Te kauoua te Tia babaire, tao Minitita ake a tia n roko iaon Kiebu kam a nora ngkai te kateitei ae e boou.

Ngke ko nang waerake n te rawa n roro ao ko a nora naba te Maneaba ae e rangi ni boou reirei. Anne ti rangi ni kakaitau iai bwa e anga naba baina iai Tiaina ke tao te program ae e aranaki bwa te SDF.

Ao te kateniua ngkanne te Tia babaire, aia Chapel ke tao aua umwantabu ae uarereke kain te Mwakro ae St. Bauro.

Tiaki irarikin naba anne. Ti na kaitaua naba Aotiteria bwa iai naba ana buoka ae e uarereke naba nakoia kain te Itoiningaina iaon Makin ao nakoia naba kain te RAK irouia kain ara KUC ao ngkai a itutu.

Tera are a kainanoia, tao te reirei ibukin tao karaoakin aia kaboraoi ke aia bwai n angabebwa. Ti aki ota ngkai mai iaon Tarawa, a boni karaoia kain te Itoiningaina ao kain te RAK ao kain tera riki are e a reke aia mitin n itutu ao bwaai riki tabeua ake a na buokia n aron rikirakeia

Ngaia are ti na bon teimatoa ni kakaitau bwa tao iai itera tabeua ake tao e noori riki te Tautaeka, tera ngke e kabuburai riki baina nakon te itera aio.

Ao e eti iai are e taekinna ae kanga te small grant. Ma ai tera ngke e kona riki ni kabuburaki bwa nakon ae e bon noraki raoi baika a bubura, tiaki buoka aika a uarereke. Ma baika a uarereke tao e eti tao iai te ibuobuoki iai ma kanga ti bon tangiri baika a na bon kona raoi n rota maeun ara botannaomata te Tia babaire.

Ao mani bwanan akanne te Tia babaire, ti na butia riki te Tautaeka bwa ai ti uoua ngkai abamwakoro ae e bon tuai man roko iai ngkai te mobile. Ai bon ti Tabuaeran ao Teraina ao tao Banaba.

Banaba e raoiroi bwa iai ana internet are e a bon maeu ngkai 24 te hour, ma tao ai bon ti abamwakoro aika uoua aikai ae tao ngaia iaoni kawaina bwa are tao iai te process are e rinanona te Tautaeka ma te World bank.

Ma tera ngke e kabirimwakaki riki aonga n ae aikoa tio ibuki tarira ma mwanera aika iaon Tabuaeran ma Teraina aonga n ae a kona naba n nora korakoran te bwai ae e aranaki bwa te communication ke te reitaki ma te aonnaba.

Ngaia are mani bwanan akanne te Tia babaire, ti kaitau ao ti karabwarabwa ibukin te development budget ke tao te kataumwane ibukin te naan karikirake ibukin 2025. Ao ti na katoka iaora n taainako abau abara ae Kiribati are te mauri te raoi ao te tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara tia marooro are imwina bon te Tia tei temanna mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria. Te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Ao imwain ae I waaki ao e boni kakawaki bwa ti na kamaurira n tamaroa te tairiki aio.

I a moana au kamauri nakoim te Tibiika ae ko rine, te Beretitenti ae rine, te Kauoman, kain te Kabineti ni kabane ao bon te Leader n te Kaitara, ngaira aika ni kabane Taan tei ni kabane. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Ao e koaua ae e boni kakawaki ae ti na anga bwanan ara abamwakoro n taetae iaon te kaoti ae e rangi n kakawaki ngkai bon aio te kaoti ae ngaia ae e na bwena rikiraken abara ae Kiribati.

Au marooro n te tai aei e na ti boboto iaon bwaai aika uoua bwa teuana bon te kaitau nakon te Tautaeka, ao te kauoua bon te bubuti n irekereke ma te kataumwane ibukin te karikirake.

Te moan, ti bon anga bwanara ni kaitau bwa e koaua ae a tia n taekinna Taan tei ni kabane bwa a boni babane bwaai aika a riai n taekinaki n irekereke ma te kataumwane aio ibukin te karikirake.

Ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na bon anga bwanara ni kaitau nakon te Tautaeka ibukina ae I taku bwa e rangi n korakora te bwai ae e karaoia n tarakin norakin te comparation n tarakin te kataumwane n ae e nako ao ngkai, ao tao ririki ake mai imwaina ao n tarakin te development budget ao e koaua ae iai te rikirake. Tiaki te rikirake n te mwaiti ae e uarereke bwa te rikirake n te mwaiti ae e bubura bwa e ware mirion te rikirake. Ao I taku bwa aio e nako bon man ana reitaki ae tamaroa te Tautaeka n reitaki ma taan anga te mwane ni buoka ke te naan development partners, ngaia are e bon riai bwa ti na riai n anga bwanara ni kakaitau nakon ana kakamwakuri ara Tautaeka.

I taku bwa aio e bon set naba te bwai ae kanga e riai ni katotongaki iroun te Tautaeka teuana ma teuana.

Te Tibiika ae ko karineaki, I taku bwa tiaki mwaninga te kakaitau nakoia naba tao riki bon taani mwakuri ake a tia n anga baia ni katauraoa te budget aio ke te development budget, Ministries ni kabane ke ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka ake a bane n rinnako aia contribution inanon te development budget aio n ikotaki ma ana Ministry te Kauoman ni Beretitenti are boni ngaia aika a *compile* te *development budget* aei.

Ngaia are bon bwanaia kain ara abamwakoro ni kakaitaui ngkami, aki mamatumi ni katauraoa te budget aio.

Te Tia babaire ti na bon riai naba ni kakaitau n itera tabeua tao n irekereke ma taian karikirake.

Iai ana karikirake tabeua Tabuaeran ae I kona n noori inanon te boki ni kataumwane aio ke ibukin taian

karikirake. Ngaia are ti kakaitau ma N na bon roko n iterana are teuana are kanga te bubuti ao kanga te kaoriori nakon te Tautaeka. Ma norana n te tai aio iai tabeua aika a rin ake kanoan ake ngkoa ngkoa.

Kanga inanon te development budget aio ao a rin ake kanga karikirake ake ni kawai.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na bon riai naba n anga ara kakaitau ni bon nakon te Tautaeka aio.

Te Tibiika iai te bwai teuana ae I kan raa, te bwai ae n irekereke ma aron te rikirake n te tabo teuana ma teuana ae I kani marooroakinna n te tai aei. Ma I taku bwa e a tia ni karaoa tabena te Tautaeka ni karaoi ana mwakuri ibukin kakaean mwane ni buoka ae na kona n rangi n contribute nakon tao rikiraken abara ae Kiribati ni kakae mwanenakin Riin te Waaki are e na kona ni waekoa n tia ibukin boutokan te rikirake iaon abara ae Kiribati.

Kanga N na kataia ni kairekerekea ara budget aio ma bon te kakaewenako naba nakoia ara botannaomata. E eti bwa tao iai anga maan te Tautaeka ni kanakoa bwa te kakaewenako nakoia kain Kiribati.

Ma I taku bwa nakoira ngaira aika ti a riki bwa Taan tei, I taku bwa aio tibwangara ae e kakawaki bwa ti na teimatoa n anga te kakaewenako nakoia kain Kiribati ni kabane, bwa tera ae a kona n contribute nakon rikiraken Kiribati ngkai iai ana bwai n tangira te Tautaeka ae e anga n taainako aika a kona n oti tao rinanon te local contribution nakon te development fund. Ao ngaira kain Kiribati tera ae ti na kona n contribute nakon aio. Tao n tarakin te SFU ma tera are e teimatoa n anganga ngkai te Tautaeka tao nakoia ara Unimwane, nakoia ara mwauku.

Aio e na bon kaineti riki nakoia kain abara ao ni katei taian katoto nakoia aba tabeua ake a kakaraoaki.

Ao tao ngkana ti kona n anaa tao teuana te katoto n te abamwakoro ae tao Arorae ma Tamana.

Kanga iai aia tai ni kai n utu ake a kakaraoia kanga n au ururing ngkana te aoa 7, ngkana e eti au ururing ti inanon te tai anne.

Tera ngke e kona n reke aio naba nakoia kain Kiribati ae tiaki te Kai n utu ma teuana te aoa ibuakon ara aoa inanon te wiki ae ti na kona n anga iai ara ibuobuoki nakon ara abamwakoro aika kakaokoro.

Kanga te katoto teuana tao ni bon au abamwakoro ae Tabuaeran ao I rangi ni kataia ni kakaunga ara Kauntira, ara Meia ma ara Kiraka bwa tera ngke a kona n anga tao ni katea moa te katoto bwa e aonga ni kakairi nakoia kain ara abamwakoro

ae Tabuaeran ni kataia n angania te tamnei are tao e boni kakaraoaki iaon Tarawa n taabo n mwakuri.

Tera ngke a kona n anga teuana te aoa mai ibuakon aia tai ae a na kona n karaoa te kaitiaki ke tera te bwai are e kainanoia te abamwakoro.

Kanga akanne taian mena ae ti kataia bwa a na happen n ara abamwakoro, bwa antai ae e na ataia ngkana e a happen aio ao e noria te abamwakoro ae bwanin ni kona ni karaoia ao I taku bwa e na iai teutana bwaai ae ti na kona ni karaoia nakon Kiribati. Bwa ngkana e mwemwe bwa tao a nang roko ke tao e na iai te kaibuke ni bwatintia ma tera ma e moti bwa te kaitiaki teuana te aoa e a nako naba bwa te kaitiaki.

Ao tera ngke e reke te kantaninga aio iroun ara botannaomata tao N na kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tabeman aika a na kona ni kukurei iai ao iai tabeman ae a na kona n aki raoiroi nakon ongoraia. Ao iaan te kantaninga are antai ngai are N na tuangia bwa tera ae a na karaoia.

Ma I taku bwa e kakawaki aio nakoira n tatabemanira bwa tera ae ti na kona ni karaoia ibukin abara.

I taku bwa aio kanga ana mamarooro ngkoa te Beretitenti n Amerika are John F Kennedy ni kataia n tuangia kain abana bwa e na iai te bwai ae a na karaoia ma a na tuanga abaia bwa tera ae a na karaoia ibukia.

Ngkana arona bwa e na kona n happen aio ao I taku bwa iai te contribution nakon are e a tia ni waakinna te Tautaeka ni kataia ni karekei taian benefit ao ngaira teuana te aoa mai ibuakon ara aoa ti inanon teuana te wiki ke tao uoua te riki ae ti anga nakon ara Tautaeka, tao n aekakin are e a tia n taekinaki bwa te karao kawai n aron are e karaoia Nonouti. Antai are e karaoia riki, ao I taku bwa te aoa ae ti anga ae uarereke ma e na rangi n korakora uaana ae e na ibuobuoki nakon abara ibukin te itiaki ao tera riki are ti iangoia ibukin ara abamwakoro.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki tao riki ngai n au abamwakoro N na kataia ni kaungaia kain abau ae Tabuaeran ni kataia n anga naba ara contribution nakon te Tautaeka n ibuobuoki n te itera n anga ngaira bwa ti na kona n ibuobuoki n itera aika kakaokoro ibukin naba rikiraken ara abamwakoro.

Te Tibiika tao e a tia n nako te bwana ni kakaitau man au itera ao bon abamwakoro n iteran te development budget ae I taku bwa ti nora kakawakina nakoia ara botannaomata.

Ngkanne N nang kanakoa ngkanne are teuana ngkana iai kairuana

nakon te Tautaeka, I a moantai ni kawenea bwa te kabwara bure.

Bwa n tarakin te development budget aio ao tao I rangi n tara riki are iteran te naan karikirake.

Ma n tarakin te development budget aio ao kanga e ti noori are bwaai ake kanga tao a na karaoaki iaon abau ae Tabuaeran ake a na kona ni mwanenaki man te development budget aio, ti kanga man ana tai ngkoa Taiwan are te priority project.

Ngaia are au kakaewenako nakon te Tautaeka bwa tera ngke e kona n nora riain ae e na manga nora Tabuaeran inanon ana development budget n ae na roko. Bwa tarakina n te tai aei kanga bon akea moa n te tai aei ae te karinrin ae e boou ke tao mwanenakin ana karikirake Tabuaeran ae e boou ae e na kona n ibuobuoki naba ibukin tao rikiraken ara abamwakoro ae Tabuaeran.

Ngaia are tarakina n te tai aei ao bon ti te naan priority project aika a mwaneweaki ikai n te development budget ake ni kawai, ao akea ngkanne ae e boou inanon te tai aei ae tao e na mwanenna tao antai. Tao Aotiteria ke tao Nu Tiran ke tao Tiaina ke iaa.

Ngaia are I a bon kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka. I ataia ae teuana n aron are e mwaneweia te Tia tei mai Kiritimati ao I kakoaua ae kanga e na bon riai n raa. Kanga Kiritimati e riki bwa te kawai iroura nakon te rikirake n iteran te Tourism development, I ataia ae Kiritimati moa ao mwina ngaira.

Bwa ngkana e attractive Kiritimati ao a bane n tia raoi Riin te Waaki ni kateaki iaon Kiritimati n attract te naan tourist, ao aia destination are imwina Tabuaeran.

Ngaia are tao n tarakin te itera aio ao ti ataia ae nang concentrate te Tautaeka ibukin karikirakean Kiritimati ma iai ara kouru bwa imwin Kiritimati ao tao ti nang okiraki ngkanne ngaira kain Tabuaeran tao riki ibukin iteran karikirakean te tourism development.

Ao aikai au marooro te Tibiika ae I kan taekinna n te tai aio ma ti a bon anga riki te kakaitau ae e abwabwaki ibukin te kataumwane aio. Ti ataia bwa aio kanga teuana te source of funding aika a bane ni mena inanon te boki aio man ana effort te Tautaeka n reitaki ma ara development partners ake a teimatoa n tauraoi n anga te ibuobuoki nakon abara ae Kiribati.

Ngaia are ai bon te bwana riki ni kaitau. Ko rabwa te Tautaeka ao n irianaki ma te bubuti ko bia manga tara abau ae Tabuaeran nakon am development budget ae na roko bwa tera ngke e manga kona n

rinnako riki iai ana karikirake tabeua.

Tao ngkana iai karikirake aika a rangi n ibuobuoki nakon abara ao kam a manga uringira nakon ae e na roko.

Man taeka aikai te Tia babaire, I a kawenea riki te kabwara bure ngkana iai tibanakon te marooro. Ao ti na bane n tekeraoi inanon aoa ake ti na manga kabonganai imwina.

Ko bati n rabwa riki te Tibiika are ieta.

Tibiika: Ko rabwa Tia tei ao te kabanea n taetae ngkanne, ti angan te Tia tei mai Arorae.

Hon. Niiti Itaaka: E rabwa te Tibiika ae ko karineaki n te tairiki aio, I taku bwa e a rangi n korakora te taetae iaon te kataumwane.

Ao angina ngkai I tarai ngkami ao kam kani matu. Ngaia ae I taku bwa N na kauti mataia n te tai aio n au taeka aika a na roti nanomi ao a na uti matami.

Tabeman kanga a tara aia computer, ao kakauongo te bae N na taetae mai iai ao ai bon te kabanea ngai mai Arorae.

Ao aio N na kaman taetae mai moana ma ibukina ae te kabanea abau ae Arorae ao I taku I a bon mereia bwa N na kabane.

Ngaia are aio ngkanne au tai ao kanga akea te bae N na taekinna bwa are a bane n tia te naan taetae. Ai ti au taeka ngkanne bwa e kakawaki reken au tai aio ma N na kamauria moa kain abau ake kain Arorae, taiaoka ma aki rawa. Kam na mauri kain Arorae tao kam ongo bwanau n te tai aio.

Ao an kabwara te bure. N na anga naba te kamauri nakoimi. I tuai n anga te kamauri nakoimi. Nakon te Tibiika ae moan te rine, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Kaitara, te Leader n te Kaitara ao ngkami ni kabane Taan tei aika kam botonimwane ao ni botonnaine ao ai nakoia naba taan ongora n te rerio iaon aba nako tao iaa. Te kamauri naba nakoia, kam na bane ni mauri moa.

Kam rabwa bwa kanga a uti matami ao I noori.

Ngai te tia kauti mata bwa are ngai naba n taai tabetai, I arana bwa ngai te biri tiaki te Tia tei. Kanga anne au nick name.

Ngaia are kam na riai naba n ataia kain te Maneaba bwa au nick name te tia biri.

Kabwara te bure n anne e na kamatauninga ma anne kanga bon arau mai irouia kain Arorae.

Ngkanne n te tai aio, N na boboto iaon aron katauraoan te kataumwane. Kanga akea au

raraoma, I rangi n support nakon te kataumwane ae e a tia ni baireaki. E a tia ni karaoaki iroun te Minitita ao n ikotaki ma raona ni mwakuri.

I nang kakoaua ao e na bon iai iai te bwai aio. E na riai n tia n tauraoi. Bwa aio kanga ti tebo bwa te Baibara, ngai I aranna bwa kanga te Baibara. Te Baibara ae e na tauraoi ao ti na warekia ao ti na ongeaba nako iai. Bwa tamaroan te Baibara aio ko aki mamaraia iai.

Ko bon kona n urua ma ko aki maraia, tiaki aron are kanga te kamaraia are ko karaoa te bwai teuana ao ko bure ao ko maraia. Ma aio e aki, e ti kaira aron maeura ao aron ara babaire ao aron kamanenakin te mwane are e a tia ni baireaki inanon ana waaki te Tautaeka.

Tao ti na kakoauaia taan karaoia bwa iai te wanawana ao te ota n aron karaoan aio.

Ao te kakukurei teuana ae I noria iaon Kiribati n te tai aio, akea Imatang ake a mainaina kunia are ngaia angin te tai kanga ti tebo a rang n look down nakoira.

I a tia n nora anne ngai inanon au tai ni mwakuri, bon ikai ao i tinaniku ao I nora aron kanga aia treatment te naan Ianena nakoiu. Ngkana kunim e buraun ao a look down nakoim.

I kakoaua anne ao I rangi n ataia bwa ngkana ko karaoa tabem ma am mwakuri, ao a tibwa taetae ngkanne ngaia iai ana atatai teuaio.

Ngaia ti bwainikirinna ao ngaia e kona uotana ni karaoia. Ao ai te aekakina naba ma abara aio. Ti ataia bwa e a karako Imatang ao ti a rangi n kukurei, a boni kona ni karaoa tabeia.

Ngaia are ngai irou ni karaoan te budget aio, e nang aera akea au raraoma iai bwa nake a karaoia iai aia atatai iai. E a tia n reke aia bebwa, a tia n ata aron butia. Ao ai bon aekakin naba aio ni mwengam, ai bon aekakin naba karaoan kanga te budget.

Ngkana ko na baireia bwa tera ae ko na karaoia, ko ataia bwa tera ae ko na riai ni karaoia. Tera ae ko na kabanea ao tera ae ko na aki, tera ae kona riai ni kauarerekea am kabanemwane iaona.

Aio kanga I rangi n interested n topic aio, bwa anne kanga anuan maeura n aron te kataumwane. Aron te kamatebwai ngaia ae I riki n teirake n aron aio bwa I rangi n boutoka aron te kataumwane aio ao aron te waaki bwa e kanga te Tautaeka ni bwaai bwa e na riai ni karaoia.

Ngaia are akea au nano kokoraki ao I kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri ibukin aia mwakuri

korakora ae a tia ni karaoia ae moanbaan te tmaroa n taian Motinnano ake a tia n uouotaki ibukin Riin te Waaki. Bwa e kangai bwa bon akea nanon te kataumwane ngkana akea te Riin te Waaki ngkana akea te mwane.

Ti na kanga ni karaoa te kataumwane ngkana akea te mwakuri, akea ana mwakuri te Tautaeka ae e karaoia. E banebuaka te tai ngaia are ata te mwakuri ae a na riai ni karaoia.

Ko na mwakuri korakora moa. Ko na karaoi am mwakuri ae ko kona n earn te mwane n te aro bwa ko aonga ni kona ni waaki n ana waaki te Tautaeka.

Ngaia are man au koaua aikai ao I rangi n kakaitaua riki te Tautaeka n aron ana Motinnano ibukin abara ae Kiribati ke ana botannaomata iaon abara ae Kiribati.

Mwakuri ni kabane ake a tia ni karaoia, taian iango karaoan te kawai ma tera riki, a nang mwaiti. Ao anne e kaotia bwa iai te rikirake ao iai aron tararuan raoi te mwane are e na kona n kamanenaki ibukin kabwaian te I-Kiribati.

Tao mai ikanne te Tibiika au marooro ao I taku bwa tao ai bon akea riki ngkanne ae e na taetae bwa ai bon ti ngai te kabanea.

Ao e nang rabwa riki te ongora n au karaki ae tao e a kani matu ke tao kam aki kan ongora, ma kam rabwa ibukin ongorami n tairiki aio.

Ao N na katuka ana taeka Kiribati are te mauri te raoi ao tabomoa iaora n tatabemanira ni kabane. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne I a kaokia nakoim te Kauoman ni Beretitenti bwa ko a karaoa am sum up iaon am motion aio. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae karineaki. E koaua tao e na aki abwabwaki au sum up bwa are bon te motion ae e boutokaki n itera aika kakaokoro man te Auti aio.

Ao tao I a bon moanna ma te karabwarabwa nakoia taan taetae ae I taku bwa bon kuri ni bane angin taan taetae n te Auti aio ao e nang rabwa anne bwa e kaotaki aron kakawaki te boki ni kataumwane aio, tiaki ti ibukin ara abamwakoro ma bon ibukin Kiribati ae bwanin.

Tao N na ti katebenakoia tabeua bwa I taku bwa e kakawaki ae N na ti kaekai tabeua taian marooro ao I taku bwa a rangi ni kakawaki mai irouia Taan tei aika karineaki aika a tia ni marooro iaon te itera aio.

Tao e koaua N na moanna mairoun te Leader n te Kaitara, are kanga e a tia n taekina ke tao e kan ata

riki rongorongon taian solar power project nakon abamwakoro ke tao aba ake a tia n benefit.

Ma I taku bwa e bon mataata anne ngkana e bon tara ke e bon noria iaon iteraniba 51 iaon te boki ni kataumwane.

Ma tao e kakawaki bwa N na bon ti taekin aikai ae ibukin te solar mini grid ibukin taian venerable communities ke kaawa aika a tia n rineaki ke taian islet; Takaeang i Aranuka, Abatiku i Abemama, Aiwa i Tabiteuea Meang, Tenatorua i Tabiteuea Meang, Kiebu i Makin ao Taku i Tabiteuea Maiaki.

Akanne aika a tia n benefit man te grid solar mini power, ao are ibukin are teuana ma I taku bwa ane e boni mataata naba n anne, ma aikai ake e mwanenna Kanata ao Itare.

Ngaia are e rabwa kanga nakai te naan Traditional donors kanga tiaki n are aekakin Aotiteria ao Nu Tiran. Ma e rabwa.

Te Tia babaire mai Tarawa Ieta temanna ae tabekia, e koaua e rangi n eti ana point bwa bukin tera ngke e na iai nikiran te kataumwane ngkana e a bon tia ni baireaki bwa e na kabaneaki ao taian project.

Ao e koaua tao n tabetai te naan absorb capacity ae kanga e kuri n iremwe ke tao taian iremwe ni bwaai tabeua.

Ma ibukin ami rongorongo, a tia ni bane n raa taian project akana iai aia baranti akanne ao te kantaninga iai bwa a na manga re-purpose ke a na manga re-program. Ma aio are e na karaoaki n reitaki ma taian donors are aia mwane te mwane aei.

E rabwa naba te Tia tei temanna mai Butaritari bwa e rangi n raoiroi naba ana point are e taekinna bwa e kakawaki naba ao e koaua are aikai taian karikirake ake a bubura. Ma kanga e taraia riki ma taian grassroot level are angin te mena e bon rangi n uarereke te mwane ni buoka iai. Bwa tao e koaua bwa tao iai te livelihood arei ke tao iai are bon te SDF ma kanga iai ana point are kanga e aranaki bwa te matching ae ngkana tao $2,000 te livelihood ao Kiribati e anga naba $2,000.

Ao tao e koaua ao I taku bwa te oin iango naba anne ao I taku bwa ti rangi n kaunga bwa are ngkana e a manga rangi n uarereke te mena ao kanga bon akea ke a bon rangi n *separate out very tiny* ao bon akea ana *impact*.

Ngaia are ti nora ana point te Tia tei ae karineaki n anne, ao tao e koaua riki tao n abana riki tao e na rangi n bongana bwa are I aki toki ni kakaunga ngkana I taetae ma tarina ae temanna n te Kabineti ao I taku; e aera kam aki bon aki iangoa am ununiki ngkami kain

Butaritari ae kam na unika te cassava, te taro, tao te lemon ao kam a import nako Tarawa bwa are kam tekeraoi bwa are iai abami ae e maeu.

Ngaia akanne tao e koaua are bon te grassroot ae e na bon involve community ibukin aia participation n te karikirake.

Ao I taku bwa akanne itera aika a na riai ni kaungaki.

Tao te kauoua naba, te loan scheme n ae tao teuana te kawa ke te community ae anganaki aia loan scheme ao a manga boni kakatarau. Tao almost like the village bank. Anne naba teuana te karikirake.

Ma e koaua ma kanga bon point e eti ae kanga e kakawaki tao irarikin te naan brand project ake a bon rangi n infrastructure ao tao tera ae ti na aki mwaninga taekaia nake bon mai inano, bwa I taku bwa nakanne tao bon ngaia ake te naan most tao Margin Rise ke tao tera ae kanga kuri ni mwaninga te aba taekaia.

Ma e rabwa am point anne te Tia tei ae karineaki.

Ngkanne tao N na kaeka teutana ana marooro te Tia tei ae karineaki ara Unimwane ae karineaki mai Nonouti are e taekinna tao e koaua e bon taetae iaon te mena. Ma e boni kataia naba n rangi n general ana marooro ao e taku bwa e ngae ngke tao iai norakin te rikirake ke tera, Kiribati e bon rangi n still naba tio ibuki. E tio ibuki n aron tao te GDB per capita ke tera riki ke even on health issues bwa bon ngaira te most ae kanga ti taua te bwe. Tao ngkana tiaki n te aonnaba tao n te region.

Aio te bae e bon rangi ni mino au kantaninga ngkana e taekinna ara ribooti ara Unimwane aikai.

Bwa I kan ataia bwa e reke mai iaa ana ribooti akanne ao a dated n ningai.

Bwa n tabetai tao N na karautaeka bwa e mena tao e buakaka e anaia man te Archives ao e a taetae iaon taian ribooti ake bwain te Archive bwa are akea rabwatana ngkai.

N na tuanga bwa e dated n ningai ana report ane e taekinna anne ao N na tuanga naba bwa e na tara te latest ana ribooti te IMF iaon te *Economic Output Report* ae e dated n October n te ririki aio bwa e na taraia bwa e aonga ni bon boraoi te mena. Ti aki manga anga waare aika a bon aki eti.

Bwa ngkana e tara te ribooti anne ao e dated October 2024, ao te GDB growth i Kiribati ao I taku bwa I bon taekinna au marooro iaon te moan kataumwane bon 5.8%.

N te Betebeke 4.2%. Ti tekena naba te average n te Betebeke ao n te aonnaba 3.2%. Anne te ribooti ae e

base iaon aio. Kiribati e bon rangi n bubura riki.

Ngkana ti manga taraia ngkai n actual terms nakon GDB per capita in dollar terms, Kiribati $2,460 per capita.

Ti aki ataia bwa ko na arana anne bwa e uarereke ma are aio te $US. Ao ngkana ko manga tara riki ae GNI per capita e a taboroboro riki te mwaiti anne.

Ngaia are I taku bwa kanga e bure ae kanga ti nang anga waare aika a bon rangi n raa, tao e koaua tao waare ma ngkoa ae ti a bon uouotarake naba ara koaua aio. I taku bwa e a raoiroi ae ti a bon aki kaminoa ke ni bureburea aron etin te ongora.

E koaua Hon. Speaker, I rangi n karabwa aron te marooro iaon kanga aron te karabwarabwa nakoia nake taan anga te buoka ke tao raora ake a bon buobuokira n aron aei, ao e a moamoa riki bon nake ti bon taneiai ma ngaia; te world bank, te ADB, Aotiteria, Nu Tiran, EU ao of course bon Tiaina.

I taku bwa akanne ti karabwa aron aia boutoka.

Kanga I aki rangi n boraoi ma te iango are ngkoa kataia riki ni kaotia bwa ti kona ti a bon kona ni bon uota uotara ibon iroura ao tao ti nang kauarerekea aron rekerekera ke tao kainanoakin aia buoka nakai.

Bwa are ngai irou ao tao bon ara Tautaeka aio ngkana ko bon taraia taian donors, ti bon riai n aki katibanakoia man tabeia aio bwa they owe us a lot.

Ti bon ataia ngkana ti moan kaoti n aron ae tao ti taekinna, tera te bae e riki ngke e bane kaubwaira. A kitanira.

Bon te ririki are e bane iai kaubwaira ao anganira naba te Inaomata.

2. Ae ti a mangaongao ngkai ma te climate change are bon ngaia aika karika te bwai aei.

Ao ngaia are e bon riai bwa ti na aki korea baira mai irouia, bwa aio boni baeia bwa bon aia mwakuri ae tia mena ngkai inanona n aekakin taian kanganga aika ti kaitibo ma ngaia.

Ngaia are I taku bwa e bon rangi n kakawaki ae ti na kateimatoa aron te reitaki aio, ke tiaki nanona bwa ti na aonikaia.

Ma I taku bwa bon corrective responsibility bwa a na bon iai tabeia bwa a na buokira. Bwa n aron ae I a tia n taekinna ikai, tao e koaua tao a tia n aonikaira n itera tabeua.

A tia ni manga karaoi aia mwakuri ae ti a mangaongao ma ngaia ngkai inanon tao te climate change ke tera.

Ngaia ngkai ae a katikua ngkai ao ngaia ae e a riki te ieka ma tera, e a rangi n raka te kabuebue ao tera riki.

Ngaia are ti taku bwa ti aki kona ni kationakoa baira.

3. Ti bon ataia bwa ngkana ti nang bon amoa te uota aio ae ti ngaira, e bon rangi n kanganga.

E koaua tao iai ara mwane ae birion. Ara mwane ae te birion bon its peanut, bon akea te bae e kona ni karaoia bwa e na sustain ara development inanon te tai ae e rangi n raa.

Bwa are ngkana ti bon tarai abara aika a uarereke e bon rangi n bubura aron te mwakuri ae ti na waakinna bwa are ti moan waaki from scratch. Bwa ngke arona bwa n tain te Korone a kitanira ao a tia aron bwaai, e tei te uabu ae raoiroi, e tei te kawai ae tikiraoi, Onaoraki a bane n toa ma aba, taian raa riki. Ara wanikiba a kaman tia, taian marae a bane aroia.

Kanga e na bon bakekete uotara, ma te bae ti na ti karaoia ngkai, bwa tao ti te maintenance ke ti na manga katamaroai riki.

Ma are e aki, we have to start from scratch, ngaia are e bon rangi n aera ae ti nang bon amoa te bwai aio. Bwa ngke arona bwa aba aika aera, ao e koaua tao ngkami are iai ami economic ao kam ataia bwa ngkana ko bon start from scratch. Ko bon start man te capital cumulation tera riki.

Ngaia are I taku; e bon rangi n kanganga ae ti na kataia ni korea baira ma ngaia, ti na kataia ni bon kaai n ikarekebai ma ngaia bwa aonga ni buokira n aron aia buoka, ao irarikina abara aio tao e koaua Kiribati ao antai riki. Iai te baere irarikin are kanga akea kaubwaira ao tera riki, bon te kanganga riki teuana ae ti aranna bwa te easy economy of scale.

Kanga ti bon ataia bwa ti maenako inanon te marawa ae e rangi n bubura, ao ara abamwakoro aki ti uarereke ma ti bane ni gather all over te marawa ae bubura.

Are ngkana ti na katea te Onaoraki. Tiaki ti katea te Onaoraki tao n aekakin Nauru. Ngkana a na katea teuana te Onaoraki, e a bon raoiroi naba.

Ngkana ti tangira te Onaoraki, ti tangira 30 te Onaoraki, 30 te kotiwei, tera riki.

Ngaia are e boni kanganga ae e kona aera bwa are aikai e a roko te economic of scale are ti bon rawata iai.

Ngaia are bon uotara e bon rangi n kanganga ao e bon tinebu, ngaia ae ti bon rangi n kainanoa te buoka mai irouia raraora aikai.

Bwa are ngkana ti rikirake ao ngaia a rikirake naba.

Ao ti bon noria ngkai n aron ae e a tia n taekinna te Beretitenti, are ngkai e a bon kanganga ngkai bwa teuana te mena ae a bon noria ngkai taan anga buoka, bwa are ngkana arona bwa e uarereke aia buoka, ma ai bon tera te *disadvantage but someone will champing* ao a na bon nora ngkanne te mena are e a bon aera.

Ngaia are tao kam bon nora naba ngkai rikiraken aron ae e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti, aron biriraken te buoka nakon Kiribati.

Ao tiku ngkai te kantaninga bwa e na bon rikirake riki n taai aika na roko.

Ngaia are I taku bwa e boni kanganga ae aongkoa ti na kataia ni menaira bwa ti nang bon tei iaon waera ke tao ti nang toronibwai ao ti bon aki kona. Bwa are n aron abara aika uarereke ae ti maenako, e bon rangi n kanganga ae ti na kataia ni karaoi bwa ti na bon moanna.

Kanga bon te moan bobou ao ti karaoia, ae nanona e bon rangi n bubura aron te kabanemwane iaona ao irarikina naba are ngkana a roko te mwane ni buoka. Tiaki ti te mwane ae e roko ao I taku bwa e a tia n taekinna temanna te tia taetae man te itera arei e roko naba te rabakau, ao te skill ao te technology ae I taku bwa akanne e nang kakawaki.

E koaua bwa ngke e bane taian marooro mai irouia raora aika a karineaki are a bon taetae man aia itera n aia abamwakoro bwa a kataia ni bubuti bwa ngkana e kona riki ni manga uringaki n taai aika na roko ngkana a karinaki.

Ma e koaua anne bon akea te kanganga. Ma are I taku bwa boni kakawaki n aron ae kam bon ataia, e kakawaki ae e na bon reitaki ma ami Counsel bwa are boni ngaia ae e na kataia ni boboti taian iango through te MCIA.

Te MCIA ngkanne ngaia ae e kanakoa ao ngaia e roko ngkanne iroun te TCC ao te Kabineti, ao ngaira ngkanne ae ti na kakaea ngkanne mwanena.

Ma I taku bwa e boni kakawaki bwa are kam bon nora te bae e riki ao kainanon ami abamwakoro.

Ma are e koaua ngkana iai, ngkanne tao kam a kona ni karaoia n angana ae tamaroa.

E koaua Kiritimati tao e a tia n taetae te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao n ikotaki ma ana Minitita.

Kiritimati ke tao te Linnix kanga ti aranna bwa te next big thing ae e na happen iai.

Ti bon riai bwa are aio bon te growth center ngkai ae kanga ti kataia n taketenna ara Tautaeka ao ti boraoi n iango iai ma ara development partners.

Ao I taku bwa ti rangi n kukurei iroun te World bank bwa boni ngaia ae e nang aera iaon te itera aio are kanga ti aranna bwa te *next big thing n happen* i Kiritimati.

Ao e koaua are e taekinna te Minitita, iai ngkai te Master plan ae e tia ni karaoia te world bank. E a tia ni kabwataki irouia tia Koroboki.

Ao anne ngkanne are iai aia plan ae e a bon rangi n tikiraoi ma are kanga e bon rangi n raa. E eti are kanga aia focus ngkai n taai aika na roko, bon angin aia buoka nakon Kiribati kanga e nang bwaro nako Kiritimati.

Bwa are e bon eti are e tia n taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati, bwa e a bon rangi n rawata ana special mena Kiritimati ae kanga bon rangi n angaraoi ma aron te iango are e nang become Kiritimati bwa the next growth center bwa teuana n aekakin tao ana location ae e bon rangi n strategy, e nang close ma te mwakete ma te main land ma Tiaban ke antai.

Ao e koaau tao man te itera are te Northern pacific ke tao ngaia e kona naba ni kateaki tao tera n ikotaki ma bon tikiraoina ma tamaroana ao kaubwain ara marawa ao bon kanoan te aba naba.

Ngaia are aio ngkai te bwai ae ti nang karaoia, boni ngaia ngkai ae ti manga karikirakea.

Tao e koaua tao ngke arona bwa e a kaman noraki man taai akekei bwa e nang become te center, e aki koaua tao e nang birimwake riki aron te rikirake n aron ae tao ti kabotaua ngkai bwa are akea te *property righ issue* irouia taan ababa ke taian raa riki.

Tao te mwakete ma Amerika e rangi ni kan ke tera riki.

Ma are e koaua bwa are tao bon iai bukina ao tao bon bukina naba a kawa naba kain Tarawa akana akea aia land lease.

Tao bon anne teuana naba ae e na aera. Ao e rabwa ao e nang rabwa riki Hon. Speaker. I nang karabwa riki te marooro, I taku bwa a rangi n constructive. Ao e koaua bwa are eti ae e taekinna te Beretitenti, aio bon ara corrective responsibility aron karikirakean abara ao ara botannaomata.

Ao ngaira ae tao te Tautaeka are e Tautaeka n te tai aio, ti a kataia ni kabanea ara konaa ni karaoa ae ti kona ni karaoia ibukin te rikirake n reitaki ma ara development partners ao ai boni ngaira ni kabane.

Ngaia are man taeka akanne Hon. Speaker, ai bon te bwana riki ni kakaitau ao I a kan tabekia ngkanne ma te nanorinano bwa te Maneaba aio e na kariaia te Kataumwane ibukin Karikirake (development budget) ibukin te ririki 2025 n te mwaiti ae $353,234,286 n aron ane e oti n te boki ni kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki 2025. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, tera am point of order te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika e bon rangi n uarereke tao bon ti teuana. Are ti ibukin tao kabwaranakoan buaka au marooro iaon are ti na aki katang iaaia taan ang ate buoka.

Ma I ti kan kaetia bwa I aki kangai; bwa ti nang korea baira. Ao I anaa te katoto iaon te kawai iaon aba are e a bon kibaria te Tautaeka. Ao anne te bwai ae I nanonna n aron te Onaoraki ke te power. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Nonouti iai am point of order.

Hon.Ieremia Tabai: Eng I miss are taetae te Minitita ma I ti oa te ribooti ae e taekinaki te Tia babaire.

Ma I ti kani katurua te Tia babaire bwa te latest report IMF 2024 ni May. Akea riki, its annual event. Tiaki every month, annual event May ni katoa ririki. Ao are I taekinna kanoan raoi te ribooti aio ao e aki aonikai te bwai ae I taekinna.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao ngkanne e a tia ni mwemwe te kaoti are e tia n tabekia te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne I a kanakoa nakon te Maneaba. Bwa Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Iai riki ngkanne ara motion are imwina ma I ataia Taan tei bwa kam a bon maan n tekateka. N na anganingkami 10 te miniti te break, kam a otinako ni kaeti rangami teutana ao ni kaeti nukami. Kam nakonako teutana ao ti a manga bane n oki ikai 8.10pm. Ao I a kamotirawa moa te Auti ngkai ni karokoa te tai anne.

MOTIRAWA 10 TE MINITI

Tibiika: Ngaia ao tao kam a bon roko Taan tei, ao ngkanne tao ti nang waaki bwa I a bon tia n anga ara tai are 10 te miniti ao tao bon iaoni kawaina ara koraki n roko.

Ara motion ane te moan iaon ara Ota bebwa ae nambwa 20. E na tabekaki iroun te Minitita n te Tua, Hon. Martin Moreti.

Tangiraki te quorum. Ngaia te Minitita n te Tua.

KAMAUNAN TUA NI KAIRIRI 45(2A) AO 68(2A)

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Hon. Speaker. Tao imwain ae N na kanakoa au kaoti. Ao I kan rimoa n anga te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan tei, kain au abamwakoro ae Aranuka moa mairoun te Rikia, ao ai bon te bwana naba ni kamauri ae e tabangaki nakoia taan ongora n te tai aio. Ni bwanan te maeu ao kam na bane moa ni mauri!

Tibiika I a kukurei n tabekarake te kaoti nako matan te Auti aio ae e kangai taekana. Bwa te Maneaba aio e na boutokaia taian onono nakon te Tua ni kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu n aron aikai:

i) Te Tua ni Kaetieti 45 iaan manin te marooro.

Te onono anne bwa e na kamaunaki te Tua ni Kairiri 45(2A) ibukin buokan titiraki.

ii) Te Tua ni Kaetieti 68 iaon barongan taian Komete.

Te onono bwa e na kamaunaki te Tua ni Kairiri 68(2A) bwa e aonga ni kona ni katamaroaki riki kaainakin taian Komete.

Tibiika tao N na moanna man te Tua 45(2A), bwa e na kamaunaki man te Tua ni Kaetieti are e taekinaki iai manin ana tai te Tia tei ao te Minitita n taetae iaon te supplementary question.

I kakoaua bwa e a bon tibwa oneaki naba te Tua aio, ma I karautaeka n te tai aio bwa ti a manga nora riain riki katamaroana n te tai aio iaan bukina aikai.

1) Bwa e na aki kabaeaki manin ana marooro te Tia tei ibukin ana supplementary ae 2 te miniti ao te Minitita nakon 3 te miniti. Ma e na bon tiku inanon bain te Tibiika baireana ke tarakina.
2) Te kantaninga naba ae e anaki iaan te onon aio, bwa e na kona naba ni bane taian titiraki ake a toka iaon te Ota bebwa tao n te bong anne.

   Ao te kanganga ngkai ae ti kona n noria iaan te Tua aio, kanga e a kabaeaki bain te Tibiika bwa e na bon anga te tai nakon te Tia tei ni manna are e a tia n anganaki, e ngae ngke tao ai bon tiaki te supplement bwa tao ai manga bon te karaki ae e abwabwaki.
3) Te Tia babaire ni kaineti naba ma tangiran kakean te sub head aio, e boboto naba tangirana ibukina bwa te kibu

aio ao e bon kaineti riki ma ti te kaoti ao te topic.

Ao ngkana ti tara are (1), e bon teretere iai baireakin manin te tai iaan te kibu anne.

Ngaia are tao man noran itera aikai ao ti a bubuti ngkanne katamaroan te Tua anne ni kaakea moa n teina ae ngkai.

Te kauoua n onono te Tia babaire iaan te Rule 68(2A). Are e taekinaki iai kaainakin te Komete bwa e na riai ni kainaki iroun temanna ke e raka man te party are e aki Tautaeka.

Te Tia babaire n te tai aio ao I rimoa ni karautaeka ngkana arona bwa e na taraki te onono aio bwa tao kanga e na tibwareere n te tai aio, ma I a tia ni manga rinanoia ao n noria ao I a tia naba ni manga nora riaina ao n tangiria bwa e na oneaki iaan bukina aikai:

i) N ara Tua ae Maungatabu ao e tuai moa ni kinaki te party n ara Maneaba ni Maungatabu, ngaia are e riai bwa e na akea moa rekereken te waaki ke te babaire ma te party ngkai e bon aki moa kinaki iaan ara Tua ae Maungatabu.

ii) Ni kaineti naba ma te Tua ae Maungatabu 73(1) ao e teretere bwa tera are e na baireia te Auti ao e riai n nakon mwaitia Taan tei ake a roko n te tai anne.

Ngaia are e kaota iai rinen ao kakawaki kinakin ana babaire te Tia tei temanna ma temanna inanon ara Tua ae Maungatabu.

Aio are e bon kaoti n ara Tua ni Katieti.

iii) Ni kaineti naba ma te onono aio ao e teretere bwa taran ke taben te Komete moara riki te Select committee e irekereke riki ma ana iango n ibuobuoki ke ni katamaroa nakon ana waaki te Tautaeka n te tai tuana ma teuana.

Are nanona bwa e na kona n reke ana ribooti te Komete bwa ana bwai ni mwakuri ke e na kona ni buoka te Tautaeka n te tai anne.

Au kantaninga bwa e teretere aanakin te onono aio nakoia tarira ao mwanera are man te itera arei ao boni ngaira ni kabane, ao akea au raraoma bwa man taeka ao koaua akana I a tia ni kabwarabwarai akanne, ao I a reiti ma te Beretitenti ae karineaki, Taan tei aika karineaki, ao boni ngaira n kabane ao I a bubuti tabekan au kaoti nako matan te Auti aio iaan mwanewena are e a tia ni kaweneaki iaon ara Ota bebwa n te tai aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne N na kanakoa nakon te Leader n te Kaitara bwa e a kaeka te motion anne. Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti karabwa te Minitita n tabekan ana kaoti n aron are e tia ni kabwarabwara, onean ara Tua ni Kaetieti ibukin kairan ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti karautaeka nakon te Minitita bwa ti aki boraoi n iango ma ana koaua ane e kawenei n te tai aei.

Iaon ane 45 are e nang manga kanakoki maanin ana tai te Tia tei ao te Minitita n aron are e a tia n taekinna te Minitita, kanga ti tebo ngkai ma tao e a kuri ni katoa bowi ao ti nang bon ononei ara Tua n kaetieti aikai.

E karinaki ngkoa aei bwa bukin naba iangoan ae e na waekoa ni bane taian titiraki ngkana e tiatianaki ana tai te Tia tei ao ana tai naba te Minitita.

Bwa n tabetai te Tia tei e kona n ananau ao n tabetai te Minitita e kona n ananau naba ana kaeka n aron ae ti nonoria.

Ao te tai ae ti anganaki n te tai aei iaan ara Tua ngkai are e nang kamaunaki, e ibuobuoki n tiatiana anne ao tao e bon ibuobuoki naba nakon te Tibiika bwa e na ti te tikina aron ana babaire ibukin anganira ngaira Taan tei ao Minitita ara tai n taetae.

E rangi n kakawaki te titiraki ao te baere rimwian te titiraki. Bwa n tabetai ao tiaki n are ko a bon teirake naba ni kanakoa am titiraki ni buoka am titiraki are mwakoro n te Ota bebwa. Bwa n tabetai e na iai te kabwarabwara teutana ae ko na kainanoia ngkoe te Tia tei bwa e aoria ni mataata bwa tera raoi kanoan ma titiraki ane ko tangiria ni manga kauaa riki n aron teina ana kaeka te Minitita are e kaekako iai.

I taku bwa ti bon nora riain ae na bon riai n iai ana tai te Tia tei ni kabwarabwara teutana ao e kanakoa naba buokan ana titiraki, bwa anne e rangi n kakawaki. Te context e nang kakawaki bwa e na mataata. Ao tiaki ti nakon te tia kaeka ma nakon naba te botannaomata.

Ngaia ngaira ti nora tamaroa te Tua ni kaetieti are e a bon tibwa karinaki naba bon iraua te bowi n nako ao e a manga kamaunaki n te tai aei. Ao anne kanga ngaira ara koaua.

Ma e eti bwa are bon kairan ara waaki e bon nakon nanon baim te Tibiika, ao akea te kanganga ngkana ko bon anganira ara tai ae e bon tau ibukin

kabwarabwaran ara titiraki are ti na buokia n irekereke ma te Tua ae ti marooroakinna n te tai aei.

Anne tabeaiangara te Tia babaire bwa ngaira iroura ngkai kanga e reke riki ara tai ni kabwarabwara. Ao tao aei ti na katikua bwa ti karinea tibwangam ae e kakawaki are ko a tia n anganaki n te tai ae nako ao e manga anaki ao ngkai e manga kaokaki nakoim.

Akea ngaira ara kanganga bwa e ti kakawaki bwa tera ara titiraki are ti kawenei, e na riai n iai ara tai ni kabwarabwarai. Ao anne tao e na boni wene nako nanon bain te Tibiika.

Ma n tein ngkai ae e tangiria te Minitita, ao ngaira kanga ti aki boraoi n iango iai bwa I taku bwa e rangi n ibuobuoki naba aei.

Ao anne kanoan te Tua ni Kaetieti ane iaon te titiraki.

Tao bon iai kanoan marooro tabeua ae tao ai tiaki kabwarabwaran kanoan te titiraki bwa tao ai bon te kauntaeka. Ao I taku bwa anne e a bon nakoim, ko bon kona naba ni katoka te Tia tei te Tibiika n aki naba waaki te Tua are manin ana tai te Tia tei.

Ao n aron ngkai ae ko kakaraoia, ko a tia ni karaoia nakoiu ni kanakoan au supplementary ae ko kakatokai. E aki tukiko ara Tua aei, ma I taku bwa e ibuobuoki nakoira ngaira Taan tei bwa ti na ataia ao tao Minitita naba a na ibuobuoki naba nakoia bwa ngkana a kaeka ao iai naba tian aia kakaeka kanga te aekaki anne.

Aei ngaira ara koaua iaon te Tua ni Kaetieti ae e nang kamaunaki n te tai aei.

Ao tao ti nora naba ana itera te Minitita, ma ngaira iroura aei kanga ti bon mwengaraoi iai man te tai ae e nako.

Kanga akea te kanganga ae tao te tangitang ae e a tia ni mwemwe, ao I taku bwa bon te kanganga n aki babanen te titiraki bwa are e aki waaki n te aoa 10.00am n taai nako te titiraki.

Ao tao aei teuana tao e kona naba n taraki, bwa are te naan bebwa ake a taiboranaki tao e na kakaeaki naba nneia ae a na karaoaki iai.

Bwa are n tabetai a kona n ae a rangi n rawata ao a kona naba n kana te tai ibukin te naan titiraki.

Ngaia are anne e rangi n kakawaki bwa bairean kanoan te bong, ao tao aei ti na taraia ngkana te kantaninga bwa a iangoaki bwa a na boni babane raoi ara titiraki ao ti na rangi n

kukurei n te kantaninga aei. Ma ti taku bwa iai riki tao aron taran kanoan ara bong bwa tao te naan bebwa a kai kakaeaki nneia ae a na aki tuka aia tai Taan tei ni kanakoi aia titiraki.

Ao are ngkai boni bairean naba kanoan ara Ota bebwa, e bitaki naba n te aro are a moanibwai te naan Biira ake ibukin te kataumwane. Ngaia are e a bon aki kona ni bane te naan titiraki, riki n te kabanea ni bowi n te ririki. E a bon aki kona ni bane bwa are uabong a na bon anaki ke tao abong ae a na anaki ibukin te kataumwane.

Ao anne ngkanne I taku bwa akea rekerekena ma tianakin aia tai ni marooro Taan tei ni buoka aia titiraki ao aia kaeka naba Minitita ni kaekai naba buokan titiraki.

Anne ara koaua te Tibiika iaon tao moan mwakoron te onono aei, ae I taku bwa kanga ngaira te kanganga akea rekereken ma te Tua are aongkoa e nang kamaunaki bwa e aonga n ae a babane riki titiraki.

Tao iaon are te kauoua bwa are uoua mwakoron te onono aei. Iaon ngkanne te kauoua ao kanga e katurua ana koaua te Minitita ke te Tautaeka iaon te Tua ae Maungatabu. Ao ti bon ataia bwa bon te Tua ae Maungatabu e eti bwa e bon aki kinai te naan party, ma ara Tua ni kaetieti e kinaki party.

Ao ngkana anne ngkai te koaua ao nanona e riai naba ni kamaunaki are 12A, kanoan naba te kaoti n te Kanimabong ae nako. Are kinakia ke tauan mwia te naan party.

Bwa are ngkana aikoa kinaki, ke ngkana ko aki kinaki bwa ko aki kona ni karekeaki tao nnem n te Komete bwa e na riai n iai tao temanna naba ae tiaki kain ana party te Tautaeka ae e na riai ni kainii Komete.

Ao I taku bwa aei e rangi n tamaroa ibukin kairan ara waaki n te aro bwa e na bon taraki raoi bwa ngaia bon ana Komete te Maneaba ni Maungatabu bwa iai naba bwanaia party, e ngae ngke tao a uarereke aia mwaiti. Bwa are n taainako bon te mwaiti iroun te Tautaeka. Ao n aron ae e taneiai te aba n norakin tao te waaki n te Maneaba ni Maungatabu ae kabonganaki tao n taabo ake a kabonganai te naan party, ao bon taainako e na bon rawata kain te Komete man ana party te Tautaeka bwa are anne e bon rawata kaina.

Ma e nang kakawaki ae e na iai naba temanna man tao te party are e aki mena n te Tautaeka, tao ake a mena n te Kaitara e na riai

n iai te manna ke a mena i nuka. A na riai n iai temanna renganaia kain te party are e Tautaeka bwa e na bon tabwanin raoi aron tao te marooro ke kanoan ana waaki te Komete n te iango ae kanga ngkoa e bon rabwatana te Maneaba ni Maungatabu ae bwanin.

Bwa are aei ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae bwanin.

Ao aei ngaia ae kanga ti aki naba nora te kanganga ae kanga tao ti a tia ni kaitara ma ngaia, tao ngaira ti bon teimatoa ni bon uneuneakina te itera aei.

Ao n taai aika nako, ao ti bon karabwarabwa bwa ngkana iai n taainaki temanna ae tiaki kain ana party te Tautaeka ae kaini te naan standing committee. Ma tiaki ti aikai Komete aika ti na tarai bwa te naan Select committee naba ao ti noori iai ana kaoti te Tautaeka akana imwina ae e a bon oti iai ae ai bon akea kain riki tao party ake tiaki te Tautaeka.

Ao tao ngaia aei bukin ae e nang oneaki ngkai bwa e aoria n are akea manga ara uneaki ngkana ti a roko ni kainakin te Komete akana 3 akana kanoan te kaoti akana imwina, bwa are te Tua ae e a mataata ma tao te tua ae tao e na bwainaki nakon n ningai bwa are e na iai taina.

Anne ngkanne ara kanganga n ana onono te Minitita ae te kauoua, bwa ti aki nora te kanganga bwa tera te betanga. Kanga bon ti taekina te Tua ae Maungatabu bwa aki kinaki parties ao ae ti a bon kaman atai aikai, ma are ti bon karin naba aikai n ara Tua ni Kaetieti bwa are tao anne ti noria bwa e ngae ngke akea ma inanon te Maneaba ni Maungatabu ao aron te baronga inanon ara Maneaba ni Maungatabu ao ti tebo ma ti a bon barongaira n te kurubu ae ti aranira bwa te naan party.

Ngaia are e ngae ngke ti aki kinaki ma te waaki, ti a waaki inanon are kain Tobwan Kiribati, Kamanoan Kiribati, Maubonian maeuraoin te I-Kiribati ke Kiribati Moa, ke Boutokan te koaua ke antai riki.

Aikai te naan rabwata ae a kinaki bwa aei kanga aron barongara inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. E ngae ngke ti bon ataia bwa ti aki kinaki iaan te Tua ae Maungatabu, ngaia are kanga ti aki nora riain ae e na manga bitaki aei.

Ao aei ae e na kaotia raoi bwa I taku bwa aei e na riai ni katikua te Tautaeka bwa e na kaotia bwa Komete aikai ao ngkana ti

uneakina kaina ma are iai temanna renganana man te party ae tiaki kain Tobwan Kiribati, ao I taku bwa anne e na rangi n ibuobuoki.

Ao I taku bwa e na ibuobuoki naba ni kaitiaka naba tarataran te Tautaeka n aron ana waaki bwa e aki tii tangiria kain ana party bwa e bon tangira te rabwata ae te Komete e na bon riki bwa bon ana rabwata te Maneaba ni Maungatabu ae bwanin, ma tiaki ana Komete Tobwan Kiribati ke tiaki ana Komete te Tautaeka.

Anne ngaira ti taku bwa e na riai ni katikua aei, bwa ngkai e a uotiarake naba n taina aei. Ao norakin ana kaoti akana imwina, ao ngaira tera ae ti na kantaningaia. Akea bwa ti bon bae n kantaninga ae e kangai. E a kangaraoa tabekan ana kaoti akana imwina bwa are kainakina akea riki rengaia bwa ai bon ti kain Tobwan Kiribati.

Tao Select committee n taai aika a nako iai riki rengaia, ngaia are ti aki rangi n uneaki n aron anne bwa are iai ae tiaki kain te Tautaeka ke te party are e Tautaeka.

Ma ngaki ngkana e nang kamaunaki ao ti tebo ma e nang bon mataata ana kantaninga te Tautaeka bwa e a bon tangiria ngkai bwa ai bon ti ngaia ae e nang kabuta ngkai te Komete ae te naan Select committees aikai, akea riki te iango mai irouia Taan tei aika aki mena irarikia n aia party ae e na kona ni ibuobuoki iaon aei.

Aei ae ti uneakinna ibukin te katitebo, bwa are ti tuangaki ae ti te tikina arora ao tibwangara. Ma n aron babaire aikai ao ti tebo ma bon iai te kakaokoro bwa e manga iai naba te katikutiku bwa tera te kanganga ngkana e rin ao ko na bon kabwarabwara kainakin am Komete. E a boni bane ai akea riki Taan tei n itera tabeua aika a na kona ni kaina.

Ao tao anne e kona ngkanne ni kabwarabwaraki iai, ma ngkana e nang kamaunaki ao ti tebo ma ti a bon tangiria bwa ai bon ti ngaira Taan tei man te Tautaeka ae ti na kaini Komete.

Ao tao ane boni kanoan te marooro nakon are imwina, ma aei ae ngkai ti bon titiraki bwa ai taina aei ao e a tabekaki naba. Ai tibwa ara moan bowi ao e a noraki naba angabuakana.

Ao anne ngaira ara kabwarabwara iai ngaia kanga ti aki boraoi n iango ma are e tangiria te Tautaeka n te tai aei ibukin onean Tua bwa are ti a bon mwengaraoi iai Kai akea te kanganga ae e a tia n noraki ae tao e nang bubura kaei ao e nang riai n oneaki.

Ao anne ngkana arona bwa e taku te Tautaeka bwa ti nang riai n ira te Tua ae Maungatabu bwa aikoa kinaki parties, ao ke e kamauna naba 12A are aongkoa a na riai n tauaki mwia party bwa are aikoa kinaki.

Kanga ti anne kanoan ara marooro iaon ana onono te Minitita ke te Tautaeka are e uotia te Minitita iaon mwakoro 45, are e nang kamaunaki te Tua are e kangai bwa te Tia tei ngkana e na buoka ana titiraki ao e na anganaki 2 ana miniti bwa e na kona ni kabongana ibukin bukan ana titiraki. N tabetai ko aki kabongana te 2 ni miniti bwa ko a bon anga naba am titiraki.

N tabetai ko bon kainanoia bwa ko na kabongana.

Ao 3 te miniti ibukin te Minitita are e kaeka te titiraki bwa e rangi n kainanoa naba ana tai ni karaua naba.

Anne e na kamaunaki ke ti aki boraoi n iango iai, ao are te kauoua are e na kamaunaki are 68(2A) are e kangai. Bwa kainakin ana Komete te Maneaba ni Maungatabu e na riai n iai temanna mai inano ae tiaki kain te party are e Tautaeka. E na riai n iai temanna mai inano ae e nak aini Komete ae ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae tiaki kain te party are e Tautaeka.

Anne ae e nang kamaunaki ngkai bwa e nang bon katukaki bwa tera are e baireia te Tautaeka are ngaia are e uoutirake kaoti ibukin katean Komete ae te naan Select committee riki, aikanne e nang bon tiku bwa aei katamaroana n aron ae e taku te Minitita bwa e nang bon tiku bwa ai bon ana babaire te Tautaeka ao ai akea tarakia Taan tei ake a na kona ni kabwanina te bwana iaon te Komete bwa e na bon taraki raoi bwa bon ana Komete te Maneaba ni Maungatabu.

Ao man taeka akanne ti karautaeka, ti totokoa te kaoti. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ti tebo ma akea ae e kani marooro. N nang kaokia nakoim te Minitita are am kaoti te kaoti.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Hon. Speaker ao e rabwa riki te Leader n te Kaitara ni kaekan Tia tei kaoti aio ma ana koaua are e a totokoia n te tai aio.

Ao e koaua are tao ti bon kaokoro moa n iango n te tai aio ma au kabwarabwara are I a tia ni karaua n tabekia.

Ao teuana moa bon oneakin arei ke kanakoan arei bwa are e bon bure naba nnena ngkana e taraia, ma e aki kaeka are te Leader n te Kaitara bwa e eti nnena arei ke e aki bwa are e nako ni mena iaan te naan motions ao te topic. Ma e a bon riai ni mena iaan are kanga te naan titiraki are 33.

Ao anne bukina naba teuana ae ti kakoaua bwa ngkana e boni mena iroum ao ko bon kona riki ni monitor bwa e na tara n taketenna bwa e na bane titiraki akanne n te bong anne.

Kanga anne naba ae kanga ti bon anganiko onimakinam tao iaan te onono anne.

Tao iaan are te kauoua n onono te Tia babaire. Kanga tao bon ara taratara mai ikai bwa are ti kakoaua are ti allow are te Standing Committee are ti bon tia n angania ake tabeua.

Ao te Select committee kanga n ara nonori ao kanga ti tebo bwa ai bon ana bwai ni mwakuri te Tautaeka bwa are boni ngaia are e na kateia.

Te Standing Committee anne ae ko bon kateia te Tibiika ao te Select committee, aio ae e boni barongaia te Tautaeka bwa kanga e na kona naba ni ibuobuoki nakon ana waaki te Tautaeka n te tai teuana ma teuana.

Ao tao bon anne ae ti aana iai te onono aio bwa kanga e Kamanga are ko aki mena n te koaua are te Tautaeka ao ko nang manga kanga n ibuobuoki nakon te kantaninga arei.

Ngaia kanga tao anne teuana bukina ae tao ti noria ma ngkana tao e aki rangi n tamaroa irouia tarira ma mwanera n te itera arei, ti a rimoa ni kabwara bure n te nonori aio.

Ma kanga anne bon ara taratara n overall n akea kanga tao te tibwareere ke tao n akea tao tataekinakimi bwa tao ngkami kain te party ae tao kam aera. Ma I taku bwa e kakawaki riki are bon karineaia ara Taan tei ni kabane bwa ti kakoaua bwa ngkana ti a bon tara ngkai te Auti aio ao ti tebo e a bon on naba ni kangai nako ikekei.

Ao aio are tao e boni kona naba n irekereke ma te kaoti naba are e tabekia te Tia tei temanna ae moan te karineaki mai Tarawa Teinainano ma e boni kinaki ae te aba n tobwa kanga e aonga n ae e boni kinaki ao ni karineaki temanna ma temanna.

Ao riki ngaira ngkana ti a bon rangi n mwaiti ai bon akea ao tao ti nang bon babaire n aron are ti taku; I taku bwa anne naba te bwai ae ti kantaningaia bwa e na riai n taraki bwa e na aki kona n angabuaka. Bwa ngkana ti taraia bon akea te kanganga.

Ngkana kam aki kaina, bon akea naba te kanganga. Ao ngkana kam kaina ao bon akea naba te kanganga kanga ti tara naba iterana are ngkana arona bwa tao kam aki kaina ao tao e nang reke te kabuanibwai nakon Kiribati bwa e nang akea ami iango ane e nang rin nakon te Komete anne ni

katamaroa ana iango n ibuobuoki nakon te Tautaeka.

Ngaia are ti bane n tarai koona akanne n itera akana a mwaiti akanne.

Tao anne teutana au sum up te Tia babaire ae I a tia ni kaeka te Leader n te Kaitara ao I kaitaua ibukin totokoana. Ao I taku bwa e raoiroi bwa tao bon te tai moa aio ti kaokoro n iango, ma I a bubuti bwa N nang tabeka te kaoti ae kangai taekana: Bwa te Maneaba aio e na boutokaia taian onono nakon te Tua ni kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu n aron aikai:

iii) Te Tua ni Kaetieti 45 iaan manin te marooro.

Te onono anne bwa e na kamaunaki te Tua ni Kairiri 45(2A) ibukin buokan titiraki.

iv) Te Tua ni Kaetieti 68 iaon barongan taian Komete.

Te onono bwa e na kamaunaki te Tua ni Kairiri 68(2A) bwa e aonga ni kona ni katamaroaki riki kaainakin taian Komete. Man taeka anne te Tibiika ao I a bubuti tabekan te kaoti ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te kaoti are e a tia n tabekia te Minitita. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a buokia.

Ti a nakon ngkanne nakon ara motion are imwina ane nambwa 19, e na tabekia te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

KOMETE IBUKIN KAMATEBWAIAN AIA ANGA NI KAREKEMWANE KAUNTIRA

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae I tabeka au motion ao bon iai te onono are e a tia ni buti tao I a kangaraoia ngkana e tia te motion n tabekaki n arona ane teina anne.

Ngkana e a tia ni buti ngkana ko kariaia te Tibiika ao I a manga rinanon te bitaki. Te notice of the motion are e a tia ni buti ni kaineti ma bitakia kain te Komete ao kaetan naba araia ngkana ko kariaia te Tibiika ma I a kanakoa kanoan am kaetieti moa n te tai aei.

Ao I a bubuti te Tibiika ae ko karineaki te marooro iaon te kaoti nambwa 19 ae e kangai taekana: Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu are a na kamatebwaia aanga ni karekemwane Kauntira n abamwakoro aika a na kona ni buoka aron aia karekemwane ibukin kabutan abamwakoro aika a na kona ni buoka aron aia

karekemwane ibukin kabutan ana waaki te Kauntira teuana ma teuana. Bwa e na kainaki irouia aman Taan tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kainan te Komete aio n aron aikai:

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa - Te Tia babaire,

Hon. Moannata Ientaake - Membwa,

Hon. Choy Freddy - Membwa,

Hon. Ruta Babo Nemta - Membwa.

Ma iai naba kaetan aran te Tia tei mai Maiana ma I a manga kaetia ngkana I manga tabeka are te onono are teuana.

Ao aikai ngkanne baika e n rinanoi te Komete aio ngkana e bwati kateakina.

i) E na karaoa ana kamatebwai iaon aanga ni karekemwane aika kakaokoro are e na kona n raka iai aron te karekemwane, ao ni katebenakoi anga ni karekemwane aika boou aika a na kona ni karaoi Kauntira iaon abamwakoro, n aron aekaki n raitienti tabeua ao karaobwai aika a boou ao n tia n noraki aron karekemwane man karaobwai aikai n aba tabeua.

ii) E na karaoi naba ana kamatebwai iaon kaubwai aika a kona reke iaon abamwakoron nako Kiribati n aron kaubwai mai tari, iaon te aba ao kaubwaira man ara katei ao rikiara. Man kaubwai aikai ao te Komete e na katebenakoi ana nonori iaon karikirake aika a na kona ni karaoi Kauntira man kaubwaia are e na kona ni buoka aron aia karekemwane.

iii) Te Komete e na karaoi naba ana kamatebwai iaon ribooti, Tua ao Kainibaire ao ni katebenakoi ana iango n ibuobuoki iaon bitaki nakon Kainibaire n te aro are e na kakorakoraki riki Kauntira ni karaoi babaire ni kona ni karaoi ana karekemwane.

iv) E na karaoa naba ana kamatebwai iaoia taani mwakuri, aia bwai ni mwakuri ao ana tabo ni mwakuri te Kauntira. Ao ni katebenakoi bwaai aika a na riai ni katamaroaki n te tai ae waekoa ao n te tai ae maan aika a na kona ni buoka aron ana konabwai te Kauntira ni karekemwane.

v) Man te kamatebwai ae bwanin ao te Komete e na riai ni katebenakoi ana anga n ibuobuoki aika a na

riai ni moanibwaiaki ni karaoaki n te tai ae waekoa ana iango ni ibuobuoki ake a na tangira te tai teutana karaoakia ao ake a na tangira te tai ae maan are e na buoka te Tautaeka ni kona n rinanona.

vi) Te Komete e na waaki man Tianuare 2025 ao n taiborana ana ribooti n te kabanea ni Maneaba n te ririki 2025.

Ao e koaua akanne kanga kabwarabwaran te Komete are e na kateaki ni kaineti ma kakaeakin aia anga ni karekemwane Kauntira ibukin kibaraken riki te rikirake ae e tamaroa. Ao n aron ae e kona n ataia te Auti aei ao e a bon manrea, akanne naba kanoan kanga te taratara are e abwabwaki are 20 te ririki ma taran te karikirake bwa e na aki ti kaonoti te tabo ae ti teuana tao Tarawa n aron ae e bon otioti n aia marooro naba Taan tei ma a na kataki naba n tibwatibwaki te rikirake nako aon abamwakoro ni Kiribati ni kabane.

Bwa are n taai aika nako ni karokoa bon te tai aei, ao angin tera ane e bon oti naba n tamnein te kataumwane ae ti a tibwa naba ni marooroakina te kataumwane ibukin te rikirake. Ao e eti ae angin te kabanemwane iaon ana karikirake te Tautaeka e kuri riki n tiku iaon taabo ake aranaka bwa te naan Urban centres tao n aekan Tarawa Teinainano ma Betio n reitaki ma Kiritimati.

Ao ngkanne n te tai aei e a tia ni waaki te Tautaeka rinanon ana kataratara naba are 20 te ririki, ao e na taraki naba te rikirake irouia kain aon abamwakoro. A bati raoiroin ngkana e tieuataake te rikirake iaon abamwakoro riki aba aika a uamae n aron Kiribati, bwa e na bon kona ni buoka katamaroa n te reirei, katamaroan te Onaoraki, karikirake taian takakaro ao kabonganakia riki ara aomata ake bon iai aia tarena riki ngkana e a rikirake te konabwai ao n tamaroa te infrastructure ke Riin te Waaki iaon ara abamwakoro aika a kakaokoro.

Ngkana ti aki toki n tataekinna n taai aika nako bwa iai abamwakoro aika a bon unique nakon tein abaia ma rongorongoia karakainaia.

Ao akanne ana buoka aron te Komete aei e kona naba n tarai itera aikai kanga bon ana unique strength te abamwakoro teuana ma teuana. Ngaia are anne kanga kauarerekean te taratara ni kakimototoa aron kanga bonganan te Komete aei bwa e aonga ni uatabo riki ke n share ke n tabangaki te rikirake iaon abara ae Kiribati n akea ae e na katukaki imwintaa.

Ao man taeka tabeua akanne te Tia babaire ao Taan tei aika kam

karineaki ao n reitaki ma taan ongora, ao I a bubuti tabekan ke boutokan te kaoti ane I a tia ni kabwarabwara.

Tibiika: Ko rabwa te Tia babaire N na ti butiko ko bon kanakoa ami onono are bwa aonga n are e oti n ara rekooti are araia Komete are ko a tia ni karaoia n am onono, ko a ti kamena naba iaon kaoti anne bwa e aonga n are e eti naba te record ao e riai naba ni kabwataki te onono anne te Beretitenti. Ko ti kanakoa moa ane am onono te Beretitenti I a butiko.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa te Tibiika ngkai ko a manga kauringai ao iai ngkanne te onono ane e a tia ni buti ane e a tia n tibwaki nakoimi Tia tei ni kaineti ma te Rule ane Tuan ara Auti ni Kaetieti ane 37:2D. Kanga n anga te notice of motion.

Ao n aron are kainakin te Komete ake I a tia ni warekia n aekan are e na kainaki iroun Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa – Te chairman. E na tiku anne n aki bitaki.

Hon. Moannata Ientaake bwa te membwa. E na tiku naba n aki bitaki. Hon. Choy Freddy bwa te membwa. N na aki naba bitaki ao ngkanne Hon. Ruta Babo Nemta are te membwa, e na kamaunaki arana mai ikanne ao e na oneaki arana ngkanne Hon. Jacob Iakobwa Karutaake.

Ao tao ngkana I roko n are aran te Tia tei mai Maiana ae karineaki ni kaeta raoi arana nakon Hon. Ruta Babo Nemta ma are tao I a manga kaetia ngkana I a taekina arana n te Komete are e na kaina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao are bon ti tebo nanon e aki kaokoro am kaoti ma are ti kaibibitan araia kain te Komete. Ngaia are I a kanakoa te marooro iaon te kaoti anne ma te onono ane e a tia n tabekia te Beretitenti are ti kaibibitan araia kain te Komete.

Ti a nakon te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ae ti ibukin are te onono moa. E eti te mena ae ko kainanoia moa n te tai aei.

Tibiika: Are e aki kaokoro nanon te motion ma ti araia kaina ane a kaokoro, ma kam a bon taetae naba iaon te motion ao iaon te bitaki n te ara bwa are bon ti bitakin te ara. Kanga akea te bae e na urua nanon te motion bwa bon ti kaina ae a kaokoro ae e bitaki ngaia are kam a kanakoa naba ami marooro iaon anne. Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, kang bon akea ara kanganga n te onono.

Ti kaitaua te Beretitenti n tabekan ana kaoti ibukin katean te Komete iaon kakaean riki buokaia Kauntira

ibukin aia karekemwane n aron ae e a tia ni kabwarabwara.

Ao ti karautaeka te Tibiika bwa ti kaokoro naba iango n te tai aei ma te Tautaeka iaon ana iango aei.

Ao aikai bukina: i) karaoan te naan mwakuri ae aekakin aikai a rangi n kakawaki. Akea totokoan te mwakuri ae e na kainanoaki ma ara kanganga bwa ngaira iroura tiaki taben te Maneaba ni Maungatabu ao ti aki nora aei taben te Select committee.

N aron e ae e taku te Minitita n ana kabwarabwara n te kaoti are mai imwaina bwa ti tebo ma iai te koaua iroun te Tautaeka bwa te naan Komete ake a kakateaki. A kateaki ibukin ae a na buoka ana waaki te Tautaeka.

Ma I taku bwa anne tao te kantaninga ae ti aki botau n iango iai bwa ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae e na katei, ana Komete aikai te Komete ibukin tao kanga kamatoan ao buokan na mwakuri te Maneaba ni Maungatabu ae te *oversight*. Bwa aei taben te Maneaba ni Maungatabu bwa e na tara aron tao te naan waaki ao riki ae taben te Tautaeka bwa e na karaoi raoi.

Kanga ngaia anne ae tao ngaia ae e kateaki te Komete aei iaan ana koaua te Tautaeka are aei taben te Komete aika a na kateaki bwa na buoka ana waaki te Tautaeka.

Ao akea buren te kantaninga anne ma are aei tabera ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu. I taku bwa e kaokoro kanga ni bon tibwangara ngaira te Maneaba ni Maungatabu are ngaira ti na provide te oversight iaon ana waaki te Tautaeka. Kanga anne irarikin te karao tua.

Ngaia are te mwakuri ae e iangoaki ibukin ae e na karaoia te Komete aei, e nang tamaroa.

Ma ngaira iroura aei te tibwanga ae a kona n anganaki tao taan rabakau are taani mwakuri are a retire are a na bon kabanea aia tai ni kamatebwaia aron ana anga ni karekemwane riki ara Kauntira aika kakaokoro, ao rinanoan te naan ribooti are a tia ni wene.

Kanga aei tibwangan te rabwata ae kanga te task force. Ao aei taben te Executive, aei taben te Tautaeka bwa aei tibwangana ao aei tiaki tibwangan te Maneaba ni Maungatabu ngaia ti kaokoro n iango iai bwa ngaira iroura ti aki taben te Komete.

Komete are a kakateaki ake te naan Select committees kanga aikai te naan katoto tabeua. Komete iaon te naan Biira bwa te Komete ae e na rinanon te naan Biira ao n taraia raoi bwa tao tera te naan Kaetieti ke te Tua are e na riai n iraki inanon te Biira teuana ma teuana.

Te Komete ibukin te Kataumwane. Ana kataumwane te Tautaeka. Aikai

te naan Select Committees ake a kakateaki n te naan Maneaba ni Maungatabu, bwa aei buokan ana mwakuri te Maneaba ni Maungatabu ao buokaia Taan tei bwa a na buokaki riki n tibwangaia ae e rangi n kakawaki ibukin te oversight ke ibukin tararuan raoi ana waaki te Tautaeka.

Anne ae ngaia ae ti kaokoro n iango bwa ngaira iroura a rawata naba tabeia Taan tei aika a rangi n kakawaki ibukia ae bon tabera ibukia ara botannaomata ao tao tera riki.

Ao ngaira iroura aei te tibwanga ae bon tibwangan te Tautaeka ae e a kona ni karaoia bon ana tia rabakau ke a kona ni kabanea te mwane nakoia ake taan mwakuri ngkoa, tao taan Koroboki antai are a ritaea ngkai bwa a na bon kabanea aia tai ni karaua raoi ni kamatebwaia te itera aei. E rangi n kakawaki.

Ao ti uringa naba bwa n te Maneaba ae nako ao bon iai naba ana Komete te Tautaeka ae e kateia ibukin buokaia Kauntira.

Ao anne ngaira iroura kanoan ana mwakuri te Komete are e kateaki n ae e nako, ai anne naba ae e rin inanona.

Ao ti uneuneakini kateakin te naan Komete te Tibiika, bwa bukin ae ti tuai noori uaaia.

Ti karautaeka nakoia raora n Tia tei ao aei e aki kaineti nakoimi bwa tao ti ribai ngkami bwa kam na kaina te Komete ma ti aki kamwinibaei ngkami.

Ma aei tibwangara ngaira Taan tei ao tibwangara bwa tera ae kanoan kaoti aika a mwemwe nako matan te Maneaba ni Maungatabu ao aikai koaua aika a ti na riai n uooti. Ao ti karautaeka ngkana arona bwa akea aei.

Ti bubutia raora n Tia tei ake tao a irekereke ma kainakin te Komete, aikai ae e aki rekereke ma ngkami. Ma ti na uneakina te koaua (principle) iaon katean te naan Komete.

Ao Kauntira I taku bwa e bon eti ae e rangi n tiraua te naan kamatebwai. Te UNDP e rawata ana karikirake ibukin kamarurungaia Kauntira.

Iai naba te CLDF are kanga ana rabwata te Kaomwanwareta ibukia Tautaeka Inanoa.

A rawata te naan raa, ao bon Tautaeka naba ao taan anga naba te buoka. E rawata naba te naan ibuobuoki ao kamatebwai ae e a tia ni karaoaki n itera ibukin kamarurungan ara Tautaeka Inanoa iaon Kiribati ke te Local Governance.

Ao tao teuana mai ibuakon aia kanganga ara Kauntira bwa are bon te karekemwane.

Ma ti na uringa bwa are aia karekemwane e barongaki iaan te Tua are te Tua are ibukia Tautaeka Inanoa.

Ao bon ti aia karekemwane ae a kantaningaki bwa a na kakarekea ni katoa tai ae iaan te Tua aei, bon ti te Roo n rabwata. Ao iai ngkanne nikirana are tao a kona ni manga anganaki ae iaan te Tua aei ae a kona ni kariaiakaki iai.

E rawata te naan karekemwane tao n taai aika nako aika tao a tia n uneakin ara Kauntira tabeua. Te karekemwane iaon tauan mwin te naan kaa ma rebwerebwe, baao ni mwamwananga ao te naan raitienti. A manga mwaing mai irouia Kauntira nakoia nakon rabwata tabeua.

I taku bwa iai tabeua Kauntira ae iai aia anga ni karekemwane ae tao a tia n rangi ni marurung iai n taai aika nako ao a manga bitaki n te babaire ibukin itera aikanne.

Ma I taku bwa kamarurungan ana karekemwane te Kauntira, I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki ma mwakuriana ngaira iroura aei taben te Tautaeka tiaki taben te Maneaba ni Maungatabu. Ao e kona ni karaoa ana babaire ni katea ana Task force ke ana taan rabakau ao a na kona ni karaoa te tibwanga ae ngkai e a tangiria bwa e na karaoia te Maneaba ni Maungatabu inanon te Komete aei. Anne ara kanganga n aron aei.

Ao e aera ti uneuneakinna? Bwa ti uneuneakinna n taai nako te kabanemwane n taai nako. Ao ti uneakinna bwa e nang bubura kaei te kabanemwane ao Taan tei ane a nang bane n tiku iaon Tarawa ke n nakea ibukin karaoan tibwangaia inanon teuana te ririki ao te kabanemwane.

Ti a tia ni karaua ni bobota aron te kabanemwane nakon tao te Tia tei are e kaina te Komete ao n teuana te ririki, ao te mwaiti ni mwane ae $140,000 ni kabane ikotan tao kaniwanga ma te bwakabwai.

Ao aei te bwai ae ti uneuneakinna bwa ara moan bowi imwin te rinerine ao e a moani bwai katean ana Komete te Tautaeka ae e tangiria bwa e na kateaki ao a nang tiraua aei te kabanemwane bwa are e nang korakora te kabanemwane iai.

Ao a nang tiraua aia kanganga ara botannaomata ae a tuai tobwaki.

Ngkai I ongora ngkai iaon abara ae Abemama, ai teniua te tai ni katine ao e tuai man roko mwanen te ben. E a kaan te Kiritimati ao aei te kanganga ae ngaia ae irekereke ma te kabanemwane are e a irekereke ma katean Komete aikai, a rawata riki bwaai ae a na riai ni kibaraki.

Ao ngkana ti a manga rinanon te naan kabanemwane, ao aei teuana

ae e na tei bwa kanoan te kabanemwane n te ririki ae na roko.

Aia moan karikirake ara Kauntira. I taku bwa aikai kanoan ara marooro ae ti a tia ni marooroakinna n te kaoti are mai imwaina.

Ma I taku bwa ngkana e taraki bwa tera ana anga ni karikirake te Kauntira, ao I taku bwa boni kamarurungan moa ana waaki te Kauntira. N tabetai ana moan karikirake aikai, a irekereke ma ana karekemwane.

Tao iai Kauntira tabeua are a tangira ae tangira a na katea tao aia Karati ibukin tao te mechanic bwa anne a na kakaraoa te naan uruaki.

Iai Kauntira tabeua ao iai are a boni waaki, a karaoa aia karikirake iaon te naan bwai ni kateitei n taabo are kanga bon akea moa te bitineti ae e a tei iai.

Ao aikai anga ni karekemwane a nako man te moan karikirake. Te naan *priority project* ae e mwanenaki mai iai.

Ngaia aei kakawakin aia karikirake ara Kauntira ma I taku bwa aika itera are e a na taraki bwa ngkana arona bwa e a tia ni bane te mwane ibukin te Komete tao kakaean buokaia Kauntira, ao anne a tuai reke buokaia ara Kauntira, ma tao a taninga 20 te ririki bwa are e maan mwin te mwakuri n aron ae ti a tia tutuangaki tao 20 te ririki ao tao e a tibwa reke buokaia. E tuai.

Ao aei ara kanganga a ti uneuneakinna bwa te naan kabanemwane ti tuai noori mwia.

E rawata te naan Komete ae a tia n tei n te teem ae nako ao ti tuai noori mwia. Ao ngkai e a manga oki naba ibukin te Kauntira ao ti aki ataia bwa ti na nora mwina n ningai, bwa bon te kanganga, te kanganga ai te karikirake are a tuai mwanenaki ae e na buoka ana karikirake te Kauntira ao te kateniua bon te mwane.

Ao ti na bon kakaitau nakon te Tautaeka ibukin ana boutoka nakoia ara Kauntira n aron ae ti a tia ni marooroakinna n te kataumwane.

Aikai te naan buoka man taai aika nako te support grant nakoia te naan Kauntira. Buokaia ibukin karaoan tibwangaia nakon aia atimwakoro. A rawata riki te naan bwakamwane, baonakia taan bwakamwane.

Ti karabwarabwa n aikai ma aikai buokan karaoan tibwangaia Kauntira, ma te Komete ae e tangiraki bwa e na kateaki bwa tera te anga ni karekemwane riki ae e kona ni karekea te Kauntira.

Ao tao teuana tao e na taraia te Tautaeka, tao aei e boni kona ni karaoia bwa e aki kainanoa te

Maneaba ni Maungatabu. Tao a nang karekeaki naba tibwaia Kauntira ni mwanen te ika bwa are n tabetai are iai te akawa ae e mena naba mai iaon tera, tao e nang boo te koro mwake bwa are e roko ana kaibuke n akawa te Kauntira ao e na riai ni kabwaka raitienti. Kanga aikanne, ao I taku bwa aikai bon te naan marooro ae a kaman waaki ma te naan Kauntira riki ake kanga a uakaan ao a ibuobuoka aia mwake bwa antai ae e na anganaki te raitienti.

Kanga aikai marooro tabeua ae kanga bon ara kanganga ae ti aki booraoi iai n iango ma te Tautaeka n ana iango aei, bwa tiaki aei taben te Maneaba ni Maungatabu bwa taben te Tautaeka.

Ao e kona ni katea ana Taskforce irouia taan rabakau ae a rawata taan rabakau akana a ritaea ao e na rangi ni kona naba tao n aki kabaeia Taan tei ibukin karaoan tibwangaia ibukia aia botannaomata.

Aei ara marooro te Tibiika ae ti kan kawenea iaon te kaoti aei ma I taku bwa bon ti tebo ao tao kainaki are ti a tia ni mwaneweia n ara marooro nte kaoti are mai mwaina. Bwa are kaina, bon ti kain Tobwan Kiribati ao akea renganai naba man taabo ke te naan rabwata ake tabeua.

Ao anne ti teimatoa n uneakinna ao are ti a tia n onea ara Tua. Ti aki kona ngkai n uneakinna bwa are e a tiku ngkai inanon bain te Beretitenti are ngaia are e uouti te naan kaoti aikai bwa antai kaina. Ti aki kona n uneakinna.

Ngkana akea kain party ake tabeua are aki mena n ana itera te Tautaeka, ti aki kona n uneakinna.

Ao ti anne ara kanganga, I taku bwa e teimatoa ke tao bon ti te bo tein te naan tibwanga akana imwina naba n te naan Komete.

1) tiaki tibwangan te Maneaba ni Maungatabu,
2) E kona ni katea ana Taskforce taan rabakau aika a na karaoa te mwakuri,
3) Te kabanemwane e na uarereke ao a kona riki ni kibaraki aia kanganga ara botannaomata aika a teimatoa ngkai ni kaitara ma ngaa ibukin te mwane.

Ko rabwa te Tibiika ao ti karautaeka n te tai aei bwa ti totokoa te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne I nora ana taura te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua ti teimatoa ni kamaurira n tamaroa te tairiki aio.

Ao I kukurei naba n anga tabeua marooro, e na uarereke te marooro

Hon. Speaker ni katerei tabeua koaua ao kantaninga ni boutoka te kaoti aio.

I kaitaua te Beretitenti n aron tabekakin te kaoti are e a wene bwa kanoan te Maneaba ni Maungatabu aio inanon te tairiki aei. Ao I boutokaia n aron are I taekinna.

Ao e koaua ti teimatoa ni kaitau ao riki nakon ara Tautaeka ibukin teimatoan kinakin ao norakin te rabwata ke kateakin te Komete ibukin karaoaki tibwangana tabeua ni kaineti ma kanoan ana waaki ke rikiraken Kiribati ke tao n te tai aio ara Kauntira.

Ao I kaitau n aei bwa aikai bukina. Eng te boutoka.

Kateakin Komete e teimatoa ni karinia Taan tei inanon te waaki, inanon te karikirake ke tao aron wakinaki ke butin ana mwakuri te Tautaeka. I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki teuana Hon. Speaker te bwai ae waakinna te Tautaeka ma iai naba tabera ngaira Taan tei irarikin tabera are ti roroko ma ara titiraki ao ti titiraki bwa tera aio ao tera aio.

I taku bwa e kakawaki bwa ti na anganaki naba Taan tei bwa ti rinnakoi waaki tabeua aika ti rekereke ma ngaia.

Ao n te tai aei te Komete te Kauntira, tao e rekereke ma ana itera tabeua te Kauntira. I taku bwa anne te bwai ae kakawaki nakon ae ti a roroko naba ikai. Tera te bwai arei ao tera te bwai arei.

I taku bwa e kakawaki bwa ti na riai naba ni kinai aia tarena tabeman raora n Tia tei ke Taan tei. Iai ae kanga iai rabakauia n te itera teuana ma te itera teuana. I taku bwa anne e kakawaki bwa a na naba aia ibuobuoki nakon te bwai ae e aranaki bwa te nation building ke karikirakean ana waaki te Tautaeka ao bon rinnakoan te policy.

Ao I taku bwa man akanne ti na kona ni bon titiraki. Ngaia te titiraki aio bwa aio ao aio a a na kona ni manga *come up* ma aia recommendation ke aia kukune ao n tibwauaia ma te Tautaeka ibukin karaoakin waaki aika a na kona n tobwai ke ni kaekai kanganga akana a teimatoa ni kakoauaki n ara abamwakoro aika kakaokoro n abara ae Kiribati aika aki naba totoki n okioki uotakirakeaia n ara Auti n tei.

Ao I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki te Tia tei, bon angania Taan tei te onimakinaki irarikin are taben te Tautaeka I taku bwa ia naba tabera n te itera anne.

Imwina I taku bwa e na kaineti ngkanne ma tao bon te bwai ae e aranaki bwa te reirei. Te reirei e aki kona n toki, ao I taku bwa aio naba aron teuana aron kanga te capacity building irouia Taan tei. A kona ni

waakina te research n aron anne ao karaoakin te ribooti I taku bwa kanga ai manga rinanoan te reirei bwa are e aki totoki te reirei te Tia babaire.

Ao I taku bwa anne te anga teuana ae ti kona naba n angania ara Taan tei irarikin are rinnakoan aia contribution ke kinakin aia konaa n reita aron ana waaki tei ni karikirakea abara ae Kiribati, I taku bwa tao bon reitakinakoan iteran te reirei irouia ara Taan tei.

Ti kakoaua bwa iai aika a boou nakon te waaki ao iai akana tao a bon tia n rinanon te mwakuri ke a tia ni karaoi itera ni waaki aikai riki n irekereke ma tera. Ao I taku bwa aio e na kaeka te titiraki are ti na angania aika ritaea ao aika aera. I taku bwa anne tibwangara ngaira Taan tei irarikin ara abamwakoro ao e na iai naba tibwangara ibukin abara ae Kiribati.

Iai te koaua ae e kangai; e aera ngkai ti aki angania aika ritaea. I taku bwa anne. Ti riai ngaira n anganaki Taan tei bwa ti na bon rinnakoa naba aron te kanganga ao ara anga are a na buokaki iai iteran ana waaki te Tautaeka. Ti na kona ni kinai, ti na kona n tibwauai anga ake ti na kona n ibuobuoki akanne.

Ti kina naba te Tautaeka bwa n tabetai tao e a bon uatao tabena n aron ae e tataekinaki n aron te karikirake tabeua iai mwaneia iai mwaneia ma e tuai wakinaki bwa tao iai iteran te baenikai.

I taku bwa aio te tai naba ae ti kona ngaira n anga baira Taan tei ni kakorakora teutana tera te kaniwanga ma tera.

I taku bwa akanne boni kanoan tera, bon ti tebo nanona. Ti anganaki ke anganaki taan rabakau bon iai naba te kaniwangana ae e na nako.

Te bwai ae e kakawaki bon anganira ngaira Taan tei te kona n rinnakoa ao ni kaai ni waaki ma te Tautaeka n rinanon riki ana policy ao riki kanoan ana Kainibaire.

Akanne tabeua marooro te Tibiika ae ko karineaki, e mwaiti aika ti kan taekini riki ma e koaua ti tara te tai e a moanna ni bwakanako te tai. I a katokia ikanne, ao I taku bwa akanne buokan marooro tabeua ao I taku bwa e na rangi n ibuobuoki teutana nakon te kaoti aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara tia marooro are imwina te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon. Alexander Teabo. Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n taetae naba iaon te kaoti ae moan te kakawaki aei. E koaua ti boutoka te kaoti aei te Tia babaire. I taku bwa akea te bwai ae e karakaki te Tia babaire aio

boni katein te Auti. Aio ngkana ko bon karaua ni taraia bon te bwai ae e kakaraoaki n taainako te Tia babaire. E na bon bae n iai te Komete are e na kona ni kateia riki ngkana iai tera ae na nora aron ana waaki te Tautaeka iai. Ao riki ake tao a irekereke ma te botannaomata te Tia babaire kanga karikirakean waaki ke taian raa te Tia babaire.

Eng, ngaia are e reke au tai n nora chapter 25 te Tia babaire ao e bon rangi n teretere ae iai te naan subject - sub committee ake a kateaki. Iai te Environment, iai te Health, iai te naan raa. 17 mwaitin te Komete aei te Tia babaire. Nanona bon akea kairuana. Ti kataki n tuangaki bwa taben te Auti n tei tao ti tera, ma bon te Auti n tei e bon rinnako.

Ngkanne ngai aron ana kakamwakuri te Tautaeka, are e karaoi n te tai teuana ma teuana te Tia babaire. Ao aio teuana are ngaia ti taku bwa e kateaki te Komete aei te Tia babaire. E aki bure kateana.

I taku bwa ti bon tara ara te Kauntira te Tia babaire e bon kainanoa anne te Tia babaire. E tangira te political ni kona n rinnako inanon aio te Tia babaire.

Antai ae e na ataia n rinnakoia nakai n nora riki aio, e na kona ni manga angan te Tautaeka te kona ni waaki rake riki te Tia babaire.

Ao e rangi n kakawaki bwa e na rin te taratara teuana ma n te itera teuana te Tia babaire.

Ngaia are e I taku bwa e aki bure ae katean te Select committee n aron ae e kataki n taekinaki.

Ao aio are bon kanoan te democracy te Tia babaire are e bon eti ae te bwai ae ti kona n ataia n taainako bwa bon te majority rule te Tia babaire.

Ao ngaia are bon anne raoi ana meaning raoi te Democracy te Tia babaire. Ao e eti ae tao e kona n iai tao te angabuaka n iterana teuana ma te end of the day; anne te democracy te Tia babaire ke te Tautaeka n Inaomata te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa ae e karaoaki aei bon te bwai ae e kataki ni karaoaki ao e aki karaoia Kiribati n ti ngaia ngkai, ma a karaoaki naba n te aonnaba te Tia babaire ao e rawata riki nakon are ti kakaraoia te Tia babaire. Aika a kateaki bwa a na kaningaingai ana kakamwakuri te Tautaeka ke tao tera riki te Tia babaire.

Ana mwane ma ana raa ni kabane ni kataia n tuangira te Tia babaire ma ana kakamwakuri te Tautaeka te Tia babaire.

E kona ni kateaki te Komete are ngaia ae e na kona ni karikirakea riki aron taran ana waaki te Tautaeka bwa e na katamaroa riki

te Tia babaire. Ao akea buren anne, akea tokin te Auti n tei aio te Tia babaire n tibwangana te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ara tia marooro are imwina, te Minitita ibukin Katei ao Aba Inanoa; Hon. Harry Tekaiti. Te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika n te tairiki aio ao ti a kamaurira riki n te tairiki aei. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua I a rangi n kaitau te Beretitenti tao n te motion are e a tia n tabekia ao tao e rangi n kakawaki te motion aio bwa tao e rangi n irekereke ma te tabo ni mwakuri are ti tararuai Kauntira te Tia babaire.

Ao tao e bon uarereke naba au marooro ma I rangi n kukurei ni kaotia bwa I rangi n boutoka te kaoti n te tairiki aio. Bwa I ataia bwa aio bon nanon te Tautaeka ae kaot aron kanga e aki seriousness ibukin karikirakeaia Kauntira iaon aba te Tia babaire.

Ngaia are ngke I nora te Komete aio n te notice ngke e mwemwe bwa iai iangoan katean te Komete aei ma kaina aika I taraia aika a rangi n konabwai ao kanga I a kaman kukurei bwa I ataia bwa e na kabebetea riki te mwakuri ao iai te koaua are kangai; bwa iango aika a mwaiti a karekea te Tamaroa.

Ngaia are I taku bwa katean te Komete, I taku bwa I aki nora kairuana. I taku bwa I rangi n boutokaia iaan bukina are I taku bwa e na taraki aron ana karekemwane te Kauntira. Ao I taku bwa bon anne te bwai ae ti riai n taraia. Ao e eti are e taekinna te Minitita n te Communication bwa are e bon kakawaki,

Ma aio e kakawaki naba ngkai iai te political will ae e mena n te Auti n tei.

Ao tao e koaua naba n aron are e taekinaki, te naan over sight n tabetai tao a kona ngkanne n noori Komete aikai. Ao au kantaninga bwa n tokin te ririki n aron are bon ti teuana te ririki maeun te Komete aio, tera ana recommendation are e na kawenea. I taku bwa e rangi n kakawaki anne bwa kaungakin te Ministry ke Kauntira ni kabane bwa ti na kona n tarai aia iango are a na kaotinakoa, bwa bon anne ae ti na taraia ibukin rikiraken te naan Kauntira n abamwakoro Hon. Speaker.

I taku bwa boni kanoan naba ara Motinnano ao e bon rangi n teretere ao e bon rangi n kaungaki n aron are e mwaneweia te Leader n te Kaitara, ao bon anne kanoan te Motinnano bwa ti na karekei tibwangaia aia karekemwane Kauntira man ara marawa. Aio tao e kakawaki naba n te tai aio iroun te Komete bwa are ngae ngke te Komete man te Auti n

tei, ao e eti are iai taben te Executive ma ngai bon au taratara e nang kakawaki te marooro ma te Komete aio. Ao ti na kataia ni marooro bwa tera karekemwane akana a na rangi n kabirimwakaki ao ni kamwaitaki ibukin kaubwaia mai marawa ao n ara abamwakoro aika kakaokoro ao tao bon kaubwaira naba mai iaon te aba te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa taran te Komete aio I rangi n tauraoi ni mwakuri ma te Komete aei, e ngae ngke iai taben te Executive n aron are e kakaewenakoaki ma n aron are I teimatoa n taekinna. Aio te Komete ae kakawaki bwa ana Komete te Auti ae Maungatabu ae kateaki n te tai aio, e nang kakawaki naba ana iango are e na kawenea nakoira bwa ngaira aike ti mena n te Executive ti na riai naba n nora te iango ae e rangi n kakawaki are e na bungiaki man te Komete aei.

Ao I taku bwa ti aki tara aron te kabanemwane ma I tara ngai riki iterana are e na otinako bwa te bwai ae e na rangi n bongana ibukin rikirakeia ara Kauntira.

Ao are e bon eti, bwaai ni kabane a karaoaki. Ngkana tao ko na karaoa te bwai ke tao ngkana iai am iango ae ko iangoia ko na riai ni kabanemwane iai. Ao n tokin te tai e na otinako te mwakuri are ko aki kona n ae ko nang achieve naba te bwai ao e na reke ae tamaroa ngkana akea te bwai ae ko na kabanea moa.

Ngaia are I taku bwa e rangi ni materaoi te kabanemwane n te tai aio ibukin ngkai e oioi iaon tarakin aia karekemwane ara Kauntira aika a uamaenako aikai te Tibiika.

Ma I taku bwa ngkana a bon tei iaon waeia ara Kauntira ao I taku bwa e na noria naba te Komete aei ibukin karekean aia karekemwane ao e nang mwaiti aia karekemwane, ao I taku bwa e a bon tobwaki naba ngkanne kainanoia ma aia karikirake aike a na bon waakinna n te tai teuana ma teuana.

Ngaia are N na kauarerekea, aikai bwanau ae I teirake ni boutoka te kaoti aio, ao I taku bwa I rangi n tauraoi ni mwakuri ma te Komete aei. Au kantaninga bwa e na iai te bitaki ao e na iai naba iango aika a katamaroa aika ti taku bwa a na kabwaia iai ara Kauntira n aron ae uaemaenakon abara aika kakaokoro.

Ko rabwa te Tibiika n anganakiu te tai aio ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ara tia marooro are imwina te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai. Te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa ara view e a tia n

taekinaki iroun ara Leader n te Kaitara te Tia babaire.

Ao aio te bong ae kananokawaki te Tia babaire bwa I taku bwa ti aki karaoa tabera as a leaders te Tia babaire ke e na kangara n reke ara mwakuri.

Te Tia babaire man mwaitin aia mwaiti kain te Tautaeka ae 30 tabun, akea temanna ae akea nakoana. A Minitita tabeman ao the rest a Komete.

E tuai man reke anne man ara moan waaki ni uaa ngkai, ai tibwa aio.

Bo bukin tera te Tia babaire ao ti ata bukina. Ao an tai karaba e aonga n teimatoa te Beretitenti bwa ana support a teimatoa. Bwa are te koraki aikai tao a boni kakawakina te mwane irouia. Akea buren anne anne, ti bane n tangira te mwane ma ti riai ni karaoia n angana ao n etina te Tia babaire.

N angana ao etina. Ao ti a bon tia n titirakinira bwa bon angana ao etina aio.

Te Tia babaire teuana taben te Tautaeka ae moan te kakawaki, bwa tararuan ana mwane te botannaomata ao e na kabanea raoi n angana ae e riai.

Te Tia babaire. akea ae e uneakina ana waaki n iango te Tautaeka ni katamaroa te waaki. Akea ae uneakina anne, ma te titiraki te Tia babaire. Aio te kabanea ni boraoi ao n anga. E ewa angana te Tia babaire aika a boraoi te Tia babaire ao ti ataia te Tia babaire.

Bwa are ngkana te koaua bwa kam nang kainanoia te koraki akanne te Tia babaire ae te naan MPs bwa a na aera. Ao rineia mai tinaniku ma a na rineaki man te Auti n tei.

Ao N na mimi te Tia babaire bwa antai ae e na kani kaina te Komete.

Eng te Tia babaire ao anne te koaua te Tia babaire. Akea riki taekana its a sad day to Kiribati te Tia babaire.

Bwa bwaai aika a kakaraoki ae a tia over years a kuneaki bwa angaraoi ao tewenakoaki.

Akea bukina te Tia babaire ao I boni kaota riki au iango ti iangoan reken te mwane te Tia babaire ao akea riki ao e kananokawaki anne te Tia babaire.

Te Tia babaire I aki taekinaki bwa iraua aia kabanemwane Komete aikai ngkana arona bwa ti mwakuri bwa are anganaki kaka teuana te ririki. Tao iraua ngkana ko base am calculation anne ae 365 te bong, ao te rate ae $150.00 ao e anganiko $50,000 tabun nakon temanna.

Ao 3 te Komete bwa are 3 te Komete e kaan mirion te Tia babaire.

Ti tuai ni warekaia te Tia babaire bwa are a boni bae n nako tinaniku

te Tia babaire bwa akea ana Komete te Tautaeka aio ae e tuai nako tinaniku, ni kabane aika a nako a bane n nako tinaniku.

Ao ti aki ataia n justifying aia concern aomata aikai te Tia babaire ao a na kabanea ana mwane te botannaomata n te aekaki aio. N te aekaki ae e aki kaineti ma aron te waaki nakoia aomata.

Ma te waaki ae e boni kaeti nakoia, e a bon ewa te aoraki te Tia babaire.

Te Tia babaire ngai temanna ae I taku bwa moan te kakawaki ama consent bwa aio boni karaoan tibwangam aio ibukia am botannaomata ke bon te bwai teuana riki. E a bon nakon ana reke te aomata ao ongoraia te Tia babaire.

Ao ngai temanna te Tia babaire ae I taku bwa akea bukina, ti karekean aia mwane Taan tei.

Ngkana ti kabotaua te waaki aio ma te waaki ae mai imwaina te Tia babaire, n 12 ana ririki Anote tao 3 ke 4 ana Komete. N te 12 te ririki 3 ke 4 te Komete.

Aio ai 10 tabun ngkai ao ai tibwa 8 te ririki. Ti ata naba te kaokoro ae e abwabwaki.

E aoria teuae te Tia babaire, ti riai ni kabongana ara majority well te Tia babaire.

Ao e taku te karaki ngkai te Tia babaire. Ti majority bwa te majority our rules.

Akea ti kakoaua anne te Tia babaire ma e na aki abuse aia majority ao aio ngkai ti a noria bwa e a bon abuse te Tia babaire.

Tiaki anne kawain te waaki n Tautaeka n inaomata te Tia babaire ma ti a bon ngure ao ti taku bwa ti bwainikirinaki te Tia babaire n te waaki ae aekana aio, ae Leaders te Tia babaire MPs a mwaninga tabeia. E moanibwai riki ngaia bwa tera ae e na reke man te waaki aio.

E a bon kaoraki te Tia babaire te aeka n waaki aio. Ao anne totokoan te kaoti aio te Tia babaire. Aio ao ake imwina te Tia babaire bwa ti tebo nanoia te Tia babaire.

Ti bane n ataia karekean aia mwane Taan tei ake tiaki Minitita are ngaia naba. Ai bon raoiroi anne n taekan ara botannaomata. Boni kaekako. E aki. Ti ataia.

Te Tia babaire e a mwaiti ae I taekinna ao ngai temanna ae ai bon akea onimakinan te aekaki ni waaki ae aekana anne ao ti a tangira riki te Leadership ke te koaua ae e anaki ibukin boutokan ana waaki te botannaomata ma ae ti taekinna ao bon te bwai ae e karaoaki te Tia babaire bon te bwai teuana.

Ao anne ae ti riai ni bane n nanokawaki iai te Tia babaire ao ti

boou n te aekaki anne te Tia babaire ao ti bane n taetae n aron teuare i karawa ae ti kamauri ngkami ao tera riki.

Ai bon akea nanon taeka akanne, ai taeka n raa te Tia babaire.

Ao anne ae I taku bwa ko na kanga ni kina te aomata ae te Leader ni baika e karaoia. Ti mai ikai ae e taekinna.

Te Tia babaire e rangi n teretere ara koaua. Ti aki nano uoua bwa te position aio e riai ngkana ti karaoa tabera ibukia ara botannaomata. Ao ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ngkanne ti a nakon ara tia marooro are imwina. Te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are temanna; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

I kan taetae naba iaon te kaoti ae e mena imatara n te tai aei te Tibiika ae karineaki.

Ao e koaua N na moantai n taekinna bwa I totokoa te kaoti.

Ao n aron are e a tia n taekinna ara Leader n te Kaitara ao ara tia taetae are bon raora naba man te itera aio ara moan Beretitenti ao aki kaokoro ara koaua te Tibiika ae karineaki.

Ao ti aki naba te baere ti na taekinna ngkai ao a rangi n kaokoro ma ake ti taekin n taai aika nako katean Ko ake ti uneakin naba te Tibiika ibukin karaoan ae te eti ao te riai nakon ana mwane te botannaomata te Tibiika ae ko karineaki.

Te moan kaoti aio ibukin katean te Select committee are e na karaoi babaire ibukin kabutan ana waaki te Kauntira ibukin aia karekemwane te Tia babaire.

E rangi ni karewerewe atongan aio te Tibiika ao ti tebo ma nanona aikoa kona ni karaoa uotaia ara Kauntira ni karaoia aron aia karikirake iaon aia abamwakoro aika kakaokoro te Tibiika.

Iai ara Kauntira tabeman te Tibiika ae a kani mate n nakoaia ni Kauntira. Atai bwaai ake a na riai ni karaoi ibukin karekean aia tianti ke buokan aia Kauntira ni karikirake.

Ao e nang kateaki ngkanne aio te Tibiika bwa a nang nakon ara Kauntira aika kakaokoro n tekateka ma te koraki aika a mwane ao aine n te Nakoa aio te Tia babaire, ao n tuangia ni kangai; e bure ami waaki aio ti na katamaroa.

Eng ti taku ngaira bwa kanga tiaki karinean ara Kauntira n te itera aio te Tibiika, tao e raoiroi riki ngke a kangai. Ti na rineia tabeman bwa a na nako n ibuobuoki ma Kauntira

ni karekei aia iango bwa tera ae e na kona ni karaoaki riki. Tao ti na angania riki te bwai teuana ibukin katamaroan aia karekemwane te Tibiika ae karineaki.

E tokaki te nano ni kani marooro te Tibiika ngaia are kabwara au bure. Ko rabwa, N na moi n te ran.

E koaua ti manga bon okiri naba ara koaua te Tibiika are e koaua bwa e kakamaku te bae e aranaki bwa te majority rule, ao ae ngaia ae e taekinna te Minitita n te Transport and Communications. Ara tai moa bwa e majority aio.

Ao anne kakamakuna.

Ara Tia Kamaeu e mate iaon te kaibangaki ibukin aia bukibuki te majority. E eti anne. Kam kakewea anne.

Ao ngaia nakai a manga kabongana ao e eti ae e taekinna te Tia babaire ae karineaki ae ara moan Beretitenti. A kabongana buaka aia majority rule nakai.

Nanona kanga a kangai; ke a kamatebuakaia Taan tei man te itera arei. Ae e na manga teirake naba n totokoi kaoti aikai.

Ao ti bon teirake bwa ti aki bibitaki are ti taekinna ibukia ara botannaomata ao ti bon taekinna naba ngkai.

Eng, a taku tabeman aomata. Ao tera ae kam nang karaoia ni kaoti akanne. Ai ti tabeman ngkami ao ngaia ane a bon ataia ane a na manga katei naba aia Komete bwa ataia bwa ngkana kam teirake n totokoia ao e boo te katei bai, kam na manga konaki naba.

Ae e na bon tokanikai naba aia Komete akanne ao a na katei Komete akanne ibukin n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Nonouti ibukin kateimatoan aia boutoka Taan tei aika a boou.

Eng ao e bon rangi n oti anne te Tibiika.

Bwa ngke kanga a kakamoamoaia 30 tabun kain te party ae Tobwan Kiribati ao angia Taan tei aika a boou a nakoira.

Ao a taku aomata; ao tera ae a nang karia Taan tei akana a boou akanne.

Bwa are tao ti iraman Minitita akana a na anaki bwa a na katoa n onei mwia Minitita ake aki oki ao tao iai naba akana a tewenakoaki bwa a na manga kateaki Minitita tabeman.

Eng aio aia karaki aomata ao e bon eti ao ae e a roko n tokina aio. E a roko n tokina a tauaki ngkanne Taan tei aika a boou aikai bwa a na aki manga kakamwakuri. A na aki manga kakamwakuri bwa are e a bwaka nakoia te mwane ae timtim ni karokoa ae e toki ai Komete inanon te maan ae teuana te ririki.

Ao e koaua antai ae e nang aki bwaka nanona n te mwane teuae te Tibiika, ma te bae e kakawaki bwa ti karaoi tabera ibukia ara botannaomata ke ti aki.

Ti ngureakin bwaai aika a tuai ni karaoaki iaon ara abamwakoro. Ngai ae I aki toki n taekinna, te Onaoraki are Kieia Ataei.

Eng e tuai man tia are aongkoa e nang tibwa kateaki man tibwa karaoaki ngkai e a tibwa karaoaki te babaronga.

Bwai n aoraki. Akea iaon abamwakoro ao ngkana a nang te Komete aikai a na kania tokin te tai tao e kani mirion aia kabanemwane ibukin aia stuff, aia mwane ni mwamwananga ma kain abaia.

A roko i rabaraban karawa, a roko iaa riki. Ao anne ngkanne te kanganga.

Te bwai riki teuana ae e riai n uringaki, bwa te naan Select committees are a tia n tei imwain aikai, e nga mwin aia ribooti. Aia recommendation are aongkoa bwa e na noraki mwin mwamwananga ma aia tai are a kabanea ibukin te Tautaeka. Akea. Bon te akea ae ti a tia n noria te Tibiika ae ko karineaki.

Ao aio e na kaokoro ngkanne te tai aio te Tibiika, bwa te subject matter ae anganaki te koraki aio moan te bubura te Tibiika ae moan te karineaki ibukin aia karekemwane Kauntira, ao a na nako ni kineutia ma Kauntira teuana ma teuana.

Tera kaubwaim ngkoe te Kauntira. E uara kaubwaim arei, ti kona n rairia ni kangai.

Te Kauntira tao ko a bon rangi n taningaroti, ke tera ae a na taekinna nakai nakon ara Kauntira aika kakaokoro.

Ngaia are ti taku ngaira bwa bon aongkoa e katamaroaki ibukin taekana nakoia te botannaomata.

Man tokin te tai e na rangi n bongana ae a karaoia ke a na bon katotong naba aia ribooti Select Committees ake a tia ni kateaki iroura naba ngaira.

Ao e koaua ae ti bukinaki. E taku te Minitita are e teirake; bwa an bwai te Tautaeka.

Komete aikai e aki katei te Tautaeka, e katei te Auti n tei ma a uotirake taekaia te Tautaeka ao ana Komete n te Auti n tei aei.

Ma are bukina bwa a rangi nako n aia karaki are a bwaina te Auti n tei. Ao a bon taekinna; ara bwai moa te Auti n tei aei.

Ngaia are ti taekinna ao ti iangoia, ongo iai. Ngkana kam aki kam ongo iai, tioi ngkami.

Ti ongo teutana aia karaki Komete teuae te Tibiika.

Eng, a butiaki mai irouia aia botannaomata. Ao e uara bwa are e a manga waaki te Auti n tei ae boou. Ko a uringira bwa iai kainanora aio ma aio ma aio.

Ao a taku tabeman; are tao kain te Komete mai imwaina, tataninga bwa a tuai ni kateaki te naan Select Committee, ma ngkana a kateaki ao I mena iai ke ti mena iai. Ao anne ami tai ngkanne ni manga okirira bwa ti na katoki nanomi n ami bubuti.

Ao are aio te koaua bwa tarana irouia ngkai Taan tei, bwa aio ngkai te bwai ae a na karaoia. Ao e raoiroi anne ibukia ara botannaomata? Ngai irou e aki bati n raoiroi.

Ma are e a nakon temanna ma temanna n ana conscious te Tia babaire ao ti a katuka anne nakoia raora n Tia tei, ao ti karautaeka n te tai aio te Tia babaire bwa e teimatoa nanora n nanonibwia ana bwai te botannaomata. Ao ti taku ngaira bwa aki iraorao taian kaoti aikai ibukin katean taian Komete.

Ao ngkai e a bon tibwa waaki te Auti n tei ao e a nako naba kain te Komete. Bwa tera taran anne iroura? E kangai; bwa mwina e bwaranako te Auti n tei aio ao a okiri aia abamwakoro Taan tei ao a manga bitii aia iango bwa a na aki boutoka te Tautaeka, ngaia are e kakawaki kabaei baia bwa aonga n oki ao a tataninga te ririki ae boou. Bwa te ririki ae e boou e nang bwaka te karau ae e korakora nakoia.

Eng ao tao ti katekeraoia n aia waaki anne. Tera ngke e kaokoro ma ae ti taekinna.

Ma ae ti taekinna, ti teimatoa n aki boraoi n iango ma te Tautaeka iaon katean Komete aikai.

Ao ti karautaeka nakoia raora n Tia tei ake a mena iai te Tibiika, ma are tao anne kakaokoron te iango ao te botannaomata, ae e bon ongora te botannaomata ao a na kaotinakoa aia reke te botannaomata n taina.

Ma ngaira ti teimatoa ngkai n taekinna nakoia bwa are aio taran te waaki ae e karaoaki ngkai, eng kanga tauakia Taan tei aika a boou aikai bwa a na kain Komete aikai bwa aonga n aki kakamwakuri bwa a na teimatoa ni kakatei bai ma te Tautaeka e aonga ni bane ana tai te Tautaeka ae teniua ana teem.

Ao tao e bon koaua naba te Tibiika ae ko karineaki, bwa ngkana tao e bane ana tai te Tautaeka aio ao e na rangi n ururingaki. Bwa te Tautaeka ae e bane ana tai ni katei Komete. E katei Komete ao tao e na uringaki ara Beretitenti ae karineaki bwa e aki ti moanna n te Anti-corruption ma e moanna naba n te katei Komete ae ngaia ae e teimatoa ni waaki nako ana Tautaeka. E korakora 30 tabun ana aomata

akana a tekateka irarikia bwa are aio arona.

Aio arona bwa ngaia e nang taumatoaia, e nang katikuia irarikina bwa iai kaniwangaia ae te mwane ae te tianti ae e koaua are tao kakai irabubua te ngaa aia mwane.

Antai ae e nang aki bwaka nanona n anne te Tibiika.

A ngare te koraki akana a na Komete bwa are a bon ata te karau are e na bwaka nakoia te Tibiika.

Tera ngke a ongo aio, ao ti a karautaeka bwa ti nang aki kaina te Komete aio bwa ti nang bubai rikaki man te Komete aio.

Tao ngke arona bwa te standing committee riki.

Te Select committee ao bon anne ao te naan standing committee kanga bon te bwai ae e kona ni karaoia taani mwakuri aika a tia ni kabanemwane te Tautaeka ma te botannaomata ni Kiribati n angania te reirei itinaniku bwa a na reirei. Ao inanon aia experience n aia mwakuri ao a kona ni karaoi mwakuri aikai n akea te kabanemwane ke e na rangi n uarereke bwa are boni kaboaki man ana kabanemwane te Ministry teuana te Ministry teuana.

Ngaia are ti taku ngaira bwa e rangi n oioi ara totoko te Tibiika ae ko karineaki.

Ti aki totoko n aki akaka tao ti totoko ni baka n tang irouia te koraki aikai, ti aki. Ma ti totoko ibukina bwa ti taku ngaira bwa ti aki nnena aio.

Eng ae a nang tauaki Taan tei aikai ibukin boutokan te koaua ke ana koaua te Tautaeka man ana mwane naba te botannaomata.

Ao man noran naba bwaai ake a tia ni karaoaki irouia Komete are mai imwaina n aia ribooti, a nga.

A ngaa ribooti akanne. Akea naba raora ae te Tia tei ngkoa temanna mai Abaiang ae ana ribooti teuana kanga ti tebo ma aia ribooti kain te primary school, ma are akea rabwatan raora n Tia tei anne.

Ma aikai bwanara ao ti manga kabou riki bwanara te Tibiika ae ko karineaki bwa ti teimatoa n totokoa te kaoti aio ao kaoti naba akana imwina te Tia babaire. E na aki okoro naba ara totoko nakoia. Ti tebo.

Man aikai te Tibiika ao I totokoa te kaoti. E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minitita n te Itoman.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa e eti au taeka are te Majority rules te Tia babaire tao bon iai buakakana ae ti ngarengare. Anne au taeka ae I taekinna ngkai bwa bon te taeka ae I tutuangaki.

Nakekei a mena ikai n te tai ae nako a teitei mai ikai te right, ao ngkanne a Majority rules. Nanon te botannaomata.

Ngkanne I manga kaokia nakoimi Majority rules. E rabwa.

Tibiika: Ara tia marooro are imwina, e nakon te Minitita n te Aono n Raina; Hon. Mikarite Temari. Te Minitita e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Hon. Speaker ko aitokamauea n tamaroan te tairiki aio ngkai ko anganai bwa N na marooro iaon ana iango te Tautaeka ae katean Komete ae e bon tamaroa, e rerei ao e tonu. Akea burebureana ao akea wawaeana n ana kanoa n iango te Tautaeka ae ngkai ke te Executive ae e kateia ngkai ao ae e barongaia naba Tobwan Kiribati Party te Tibiika.

Tao ti na moantai n tabeka te bubuti ae mangori bwa a na kabwara ara bure kain te Kaitara. Ti a tabeka te bwana n nanorinano nakoia n taran Komete aikai bwa aongkoa te baki mwane. Kani kakaeakin ara kaumwane riki.

Ti a kawenea riki ti a taona tabon inaia bwa a bia taraia n taran anne. E bia aki tuangia te botannaomata bwa aongkoa katean Komete aikai bwa aongkoa ti mataiakina te mwane.

A bia raira aia tataenikawai ao a teirake ni manga kabwara aia bure bwa e bon bure ae karioa ao a iangoia n tamaroan te tairiki aio.

Tobwan Kiribati party e kateitei n ana koaua ae e kakawaki te tangira, te ikarinerine ao tibwan te rabakau bwa e aonga ni manena aia tarena Taan tei aika a rineaki ao a kateaki bwa Komete bwa a na tibwaua aia tarena ane a kakaokoro irouia bwa e aonga n tobwaki Kiribati nakon taai aika na roko.

E kananokawaki aia karaki ao aia marooro ai moara riki te Tia tei mai Nonouti ao te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Bwa tao e koaua te Tibiika, ngkana ko a maan inanon te Auti n tei ma ngkana ko a maan n Tautaeka ko a manga aki kona n Tautaeka bwa ko a mena n te Kaitara ao anne ngkanne e nang reke iroum te tangi ni wenei ao ko nang kabwaranakoi buaka ana waaki te Tautaeka ae e kateia ngkai bwa aongkoa e kananokawaki ao aongkoa e baki mwane.

I rabwatania te roronrikirake ae te roro ni Kiribati ae ngkai ae a taku irouia te mii, te kanoa ni mii, bwa ko na kakaea bwa ko na implemented bwa ko na karekea bwa te bwai ae na raoiroi.

Nanona ngaira ngkai aika ti mena n Tobwan Kiribati party, angina te roro ae kairake. Ti aki tara roro ake mai imwaina, iroura a bunginako. Ao a taku bwa ti aki kona ni karini ami marooro irarikira.

Ti karinei aromi n ami tai ma ngkai e a boni boo ana tai te roro ae ngkai ao a Tautaeka ngkai n rineakia mairoun te botannaomata, rineakia man aia abamwakoro. Aki taraki aia ririki bwa a taraki aia konabwai ao iai aia tarena ao ngaia ae a riki iai bwa Taan tei.

Tibiika kanga ngai temanna ae I mama ao I nanokawaki n aia marooro ae ti taraia bwa ai Batua inanon te Maneaba ni Maungatabu aio.

Ngkana a taraia aika a kaina te Komete ngkai ae taian kairake ao atongaki bwa a matai n te mwane a kani kamwaitia riki ao a tuangaki naba bwa aonga ni kateimatoa ana Tautaeka TKP bwa e na aki bwabwaka.

E kananokawaki anne n au katei ngai ao n au taratara ae te I-Kiribati ae ngkai.

Ao ngkana ko okira Maneaban Kiribati ngkana ko oki nako buki ao iai Maneaba aikana iai te Bouriki iai ao a mena mai moana ara Bwaririeta, ao kanoan te maroro mai irouia taian bwaririeta a nang kanikan ao a tamaroa anga te karin ang, anga te kaunga nano nakon te roro ae ngkai bwa ana rinnako ao ni kabonganai aia tarena aikana irouia.

Ma I nang nanokawaki irouia ae ti a taraia ngkai inanon te Maneaba ni Maungatabu aio bwa angkoa ara ikawai ma aia maroro ae a katinakoa ngkai e a kamatauninga te nati ni Kiribati ae ngkai ae taku bwa e ko na ni waaki ni katamaroa Kiribati nakon taai aika na roko. Aia maroro ae anganira e a bon aki boo ma ana katei tei Kiribati ke e aki boraoi ma bwanan te unimwane ae riai n anga nakon te kairake.

Antai ae na kabuta Kiribati Tibiika nakon taai aika na roko bon te roro ae rikirake. Tobwan Kiribati Party ao bon ane taraia kaina a rineaki mai irouia kain Kiribati bwa kairake kairake are n aia koaua kain Kiribati bwa nakai ana katamaroa Kiribati nakon taai aika na roko aki katekatekaki ikai bwa a bakimwane, aki katekatekaki naba ikai ni kekeweaki bwa tao angkoa anganaki $20,000. Aki iai aia maroro tabeman naba unimwane ae ti taraia inanon te Maneaba aio ao a taekinna n aia abamwakoro anganaki Nakanne $20,000 a kabaeaki baia ao bon angania te Baibara bwa ana swear a kona ane ana bon rawa bwa a kekewe. Ai kamimira ao ai kamamara ana iango te Unimwane ke aomata ake ti taraia inanon te Auti ni Maungatabu aio bwa ara

bwaririeta ao a kona ni kanakoi maroro ae aki kantara nakon te roro ae ngkai ae kanoan te ingabong.

A riai ni mama iai ao ngai te rorobuaka ae I tei ngkai ao I noria aia maroro e kananokawaki aki anganira te unga nano. Ti a maiu ngkai n te aonnaba aio Tibiika n te mwane ti bon bane ni maiu ngkai n te mwane bwa ngkoa rimoarimoa tei Kiribati e aki maiu n te mwane iaon abana e maiu man te ewenako. Ko akawa ko korokarewe aine a kamwaimwai ke aera a nako buakonikai. Ma te aonnaba ao Kiribati ngkai ai bon te mwane e kewe aio Tibiika e aki kewe e a maiu Kiribati ngkai n te mwane ma tai kabwara buaka bwa angkoa ti matai ao ti ngenge n te mwane e kairua ae moan te kairua e kairua.

Ma ai bon aron uneakinan te kan tau nakoa uneakinan kan kabwakaan te nakoa bwa e na aki koro 3 te term ao ngaia ae a mwemwe maroro aika kamatauninga mai irouia ara ikawai. Ngai temanna ae I aki kona ni mena irarikin te bwaririeta ke te ikawai ae e aki raoiroi ana maroro ao ngai naba temanna ae N na bon totokoi aia iango akanne n tuangia kam a riai n riki bwa taian advisers. Kam a riai n anga reirei aika tamaroa bwa are kam a tia n rinanon waaki ma ngkai kam a katororo kam a taekinna bwa ti mataiakina te mwane e a bure ngkanne n taningan tei Kiribati are a rineia Taan Tei aikai aika kairake bwa a bongana ibukin aia abamwakoro ao aki rineia ni kangai nako bakimwane aki. Ma nako tekateka n te Auti ni Maungatabu bwa iai onimakinakimi iroura iai ami tarena ae e aki reke iroura bwa ti a kara ngaia are nako riki bwa Taan Tei. Ti aki tara am ririki ao ngkami ngke kam moan riki bwa Taan Tei kam uara iraua ami ririki ngke kam rinnako n te Auti n Tei I taku bwa bon kan rorora naba ngkami.

I taku bwa kam kamoamoaki naba bwa rinnako ao kam ataei ao ngke kam ataei ao e kanga aron butimi ngke kam rinnako n te Tautaeka kam bon orotoka naba n oreia ake unimwane. Iai buren ane akea burena bwa are kanoan te politics kanoana ao tokina anne ko a famous ke ko aera bwa are kanoan am kakamwakuri ngke ko bon ataei naba ao ko oreia nako aika a mmwane nakoim akea buren anne. Kanoan te waaki ma e aera ko taraira ngkai bwa ti a matai n te mwane e a eara ko a taraira bwa ti rairaki ti ibukin te mwane e bon riai e riai n am maroro ae kam anganira e aki e bure. Ao ngkana ti tarai anuami ngkoa ngke kam kaira Kiribati ao ngkana ti taekini ngkai a raoiroi. Ao ngkana ti kauringi nakomi kam uara iai ane kona maraki ao ko na kan teirake ni kaetia ai kamaura ao ai rereira te maroro ae a riai n otinako mai irouia aika bwaririeta te karewerewe te kangkang.

Tibiika moan te kakawaki katean te komete ao bon iai inaomatara ian te rules bwa a riai ni kateaki komete. Akea buren ae kateia te Tautaeka ngkai ni katea te komete ngaia are kam na buta ami kaoti buta ami maroro point of order ao tuanga Tibiika bwa e bure ami taeka ae ti mataiakina te mwane bwa ti bon aki mataiakina te mwane. Ko maiu kam maiu ngkai n te maiu kam anana naba te mwane ni kara ane ti angani ngkami kam maiu naba iai. Ti angani ngkami anne bwa ti karinei ngkami e ngae ngke kam riribaira ma ti karekea naba te mwane ni kara nakoimi bwa ti tatangiri ngkami.

Ngaia are I taku bwa ami maroro e aki anganira kaungan te roro ae rikirake ngkai n tara Kiribati n taai aika na roko bwa ana reke bwa taan kairiri aika raoiroi ma kam anganira te anua ae e aki tamaroa ae moan te kamara tuatua. Ngaia are kam mwaneweia Leaders ngaia *how can we be good Leader* ma ti na *gain* naba te *good Leaders* man ami *experience* ao kam na anganira *how to tackle.* Ti na kanga ni mwakuria nakon te tamaroa ibukin te roro ae na roko ma ami maroro nakoira e kaotia bwa tao kam a kan roko n te roro are *No save something* ke tao ai te mwamwaninga ti kona n atonga n tai aikane.

E aoria bwa are bon kanoan te bokakano inanon te maneaba aio Tibiika ao ti noria bwa e tamaroa katean te komete ti noria naba bwa akea kairan te nano irouia aika riki bwa aika boou ngkai ba angkoa ti na kataia ni tau matoaia bwa ana tiku irarikin TKP bwa e aonga n aki bwabwaka ti aki anne te rongorongo ao ti aki naba anne te koaua. Ngaia are katean raoi te komete aio a bane ni karaoaki bwaai n etina ao riaina e aki kananokawaki e aki kananokawaki ngaia are Tibiika ai kamaura te Tautaeka ae kairaki iroun Tobwaan Kiribati Party bwa bon te ara ae te Tobwa ao e bon tobwa raoi ao ngke e tobwa raoi ao e kaotinakoia naba katean komete aika na bon waaki naba komete aikai bwa bon kanoan te waaki ae rikirake iai Kiribati.

E ngare a ngare Unimwane aikekei ao ngke ko reke ni Beretitenti ao ni kabuta Kiribati ko totokoa ana mwane England ae na anganira ke ko aki, ko kotoia ao are te mwane ngke e kakawaki kamaeuan Kiribati ko tuka naba rikiraken Kiribati. E uara ngke kam komete kam karekeaki bwa taian Board Directors kam uara iai.

Ngaia are e kananokawaki te maroro man te kaitara ae angania kairake aika mena n TKP Party bwa angkoa ti mataiakina te kaubwai e kairua ane. Ma are bon kanoan te tai ao I kaoka are e taku naba tariu ae Te Minitita n te communication are bon kanoan te Auti ni Maungatabu ao e kairaki Kiribati n te mwaiti n aomata

bwa are te *majority rule* bon ane kanoan te auti aio. Ti aki kona ni birinako iai ngaia are tera are e karaoaki e kateaki te komete ni bon etina ao riaina ao tamaroana, e bon kateaki ibukin etina riaina ao tamaroana.

Ngaia are man au maroro ae uarereke aio ao I kan kateia riki nakon Kiribati bwa e bon bongana katean te komete aikai bon bongana iaon te taratara ae abwabwaki ae ti teimatoa n tara Kiribati bwa e na marurung e na korakora ao e na iai te wanawana iai. Ngaia are katean te komete aio e ira kanoan ara kanoan mii are 20 te ririki bwa e aonga n tamaroa Kiribati nakon taai aika na roko bon aio naba katean te komete iroura bwa ti na kabonganai aia tarena are I kaokia riki Taan Tei aika boou bwa ti namakinna ao ti bon kakoauaia bwa are ngaia taan kariri nakon te ingabong. Ngkana ti aki karinia inanon komete aikai ana aki experience e kakawaki bwa ana rinnako n rinnako ni karababa aia atatai bwa nakai ti taraia bwa kanoan te ingabong anne raoi bukina raoi kanoan te ingabong.

Ngaia are tao e a bon boo ami tai kam aki kona ni manga kaira Kiribati ao ane bon te taetae ni koaua n rabakau irouia ikawai e a boo am tai an manga angan natim ke kanoam ke tibum bwa e na manga kaira Kiribati nakon taai aika na roko. Ngaia are I nang karabwa katean te komete aio ao I karabwa nanon te Beretitenti kain te Executive bwa a noria kain aia party bwa iai aia tarena aika kakawaki. Ti na kaungaia bwa ana rinnako inanon reimauran te waaki ana karekeaki bwa komete nako norii ao n experience ao norii bwa tera aia anga n tara Kiribati nakon taai aika na roko.

Ngaia are e bongana katean te komete ao I kaina au maroro aio te Tibiika ana buta aia kaoti bwa ti aki bakimwane ao ti aki ibukin tangiran te mwane e bon kairua ane nanona e na okioki te kai ni kangai. Nake kam taku bwa ti bakimwane bon ngkami ae kam bakimwane. Ko rabwa Tibiika ao ngkana iai buren te maroro ti a kawenea bwa te bwana ni kabwara bure ae moan te mangori imatan te auti ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minitita ao ngkane te tia maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai te Tia Tei.

Hon. Tebuai Uaai: Tia Babaire I a moana au maroro ma taran taben te komete ao inanon taran taben te komete te Tia Babaire ao akea taian mwanewe akea taian kibu aika a uotakirakeaki man ara itera ae te iterana. E rangi tikiraoi ao e rang tamaroa aron katean ao bukin katean te komete bwa e noraki ana kataratara te Tautaeka ngkana eti au namakin e noraki bwa e kainanoaki

rokon bain te Tautaeka rokon bwanan te Tautaeka n te Kauntira teuana ma teuana. Tia Babaire I tuai n taetae ma au Kauntira ao n aron ae kanga a taekinaki kanga ai aron te baere a tia n taetae ma aia Kauntira ao ngkana e bon koaua ane ao e kai e rabwa ngai I tuai taetae ma N na taetae imwin te kaoti aei ao I taku bwa au Kauntira I taku kanga I taku bwa tao ana bon boutoka aio I taku I tuai ataia.

Tia Babaire kona kariaiakai bwa N na taoana teuana imwin teuana ni kaeta te ongora bwa e raw ani beo ongoran Kiribati e taku te taeka teuana bwa e kangai ae na nikaokioki man kaokioki ao e bon koaua ane kona bon kaokioki man kaokiokia ao ko aki kona ni matebuaka ko aki kona ni wanga iai ao ko aki kona n aera ai bon ane am bwai bwa ko a bon kinaki bwa kona kaokioka te bwai. Ko aki kona ni kaoka te bwai n tamaroana ma ko a bon kaokiokia naba ni kabuakaka ni kabuakaka ni kabuakaka ao ko rabwa taua teim anne kabuakaka n taainako bon akea naba te tamruru ae kanga e na reke te raoiroi teutana bon te akea. Tia Babaire N na kabwara au bure bwa are bon atongaki ao e takinaki ana taekinaki ana Tautaeka kabwara au bure Tia Babaire N na taekinna ana Tautaeka temanna ae te tia kairiri n te tai ae nako. E bon koaua bwa e rangi tamaroa ko bon koaua te Tia Tei mai Nonouti bwa e tamaroa ko bon ataia bwa e bon aki tamaroa e bon buretireti ae buakaka ae bon buakaka..

Tia Babaire I bon koaua tera ae karaoia Tia Babaire N na katurua raoi bwa aio I aki betanna taiaoka Tia Babaire bwa are e bon taetae ngaia bwa e taku bwa e rangi n tamaroa ma I a kangai tera ae karaoia e kabongana mwanen Kiribati ae bon kabongana mwanen Kiribati ao tera ae kanuanga Kiribati iai bon te akea bon te akea ko tara iai akea. E reke kanuangana ao e aera e aki uotia nakon te Maneaba ni Maungatabu ao e a bon karaua bwa e a karaua n rumaroia bwa ai kanuangana ao e kakaonako n te tai arei Tia Babaire I rangi n uringa ao e taku.

Te Tia Tei ngkana ko kainanoa au mwane ao I tauraoi n anganiko ngai te Tia Babaire n te tai arei N na bon kangai ti aki am mwane ana mwane Kiribati antai ae kabwaka kantokam nako a kainano taan mwakuri a tei ibukim anene ao aera ao ngkoe tera ae ko karaoia ngaia are te Tia Tei ae ko karineaki I a bubutiko taiaoka ko bon atai te bwai ae te koaua ni koaua. Ngaia are tai kamoa te aomata ao ngai I ataia ao ko bon ataia bwa e bon aki tau ma e koaua Kiribati e kaokia te tai aio ko a manga taekinna ao e taekinna naba te tia taetae are temanna. Kona kinaki man am mwakuri Tia Babaire ti a taninga Kiribati Taan Tei aikai e koaua a kina te mwakuri bwa ti te buakaka akea riki ma Kiribati e bon

ata ae kina te Leader ae ara Leader ngaira ae te Beretitenti a kina. Ao ti aki aron kinana aio ae a taekinaki Tia Babaire I bon ataia ao bon koaua raoi bwa ike ko nako iai ao e na kangai tei Kiribati e raoiroi te kairiri.

Tia Babaire katean te komete n aron ara Tua ao ane katea te komete ti na mataku iroum te Tia Tei temanna man te itera aio kateia ko bon kona ni kateia ko aki kona awa te mwane te mwane Bill Motion te bwai ane kona kanga ni kateia. Ngaia are taona nanomi ai bon akea te bae kam na karaoia bwa e bon taku te Tua ae ara Tua ko bon aki kona ni katea te komete bwa ngkana ko kateia ko aki kakan ti aki ngkoe bwa e tabuaki ko ioioa atum, ngkana ko ioioia ao e a tiaoki naba ao e bae naba. Tia Babaire N na karaua riki I kabwara bure n aei bwa are kanga e kaokoro mataia bwa a mata n takanea I nanokawaki bwa bon aio anuaia ao I rangi nanokawaki Kiribati e a bon kinaia. E a kawa ae ti na kaotia ma e bon nang ataia Kiribati N na kaokia teutana ao e taku e taku te taeka e a nakon temanna ma temanna kabonganan ana iango Tia Babaire.

Tia Babaire tera ko karaoia ngke ko riki bwa kain te port iraua am sitting allowance ae ko anaia ko anaa $1,000 ko anaia ao ko kaetaki imwina ao ko uara ko kaoka $500 bwa are e bure ao e aera ngke ko bon aki kaman karaoia mai moana. Ngiaa are ko taetae ma taekina raoi te koaua te Tia Tei aio bon te akea te bae e a tia ni karaoi bon te akea e itiaki ao angia kain te Tautaeka a rangi n itiaki akea te bae a tia ni karaoia.

Kam a bon ataki anuami ao rikiami Taan maroro bwa ti ataia ao I bon nangi ataia bwa te tai ae nako Tia Babaire N na bon kaokia ti tekateka ikai ao bon te akea norakin reben matara ao kai ti butimwaia ao ti kariaia ao e koaua N na kaoka te taeka onga kanam bon onga. Tai katibanakoa bwa ko na bukina temanna Tia Babaire e taekinaki bwa e roko te nano bwa are bon roko nanom bwa ko bon ata te bwai ae ko tataekina ae aki koaua ngai e aki kona n roko nanou ngai Tia Babaire bwawa I taetae iaon te bwai ae bon te koaua ni koaua ao akea burena. Kain Kiribati ngke a ongo ae I rangi ni ngureakina te mwane ae te kanuanga are $500,000 ao e bane ni kangai Kiribati ko eti te Tia Tei aio ae I taekinna bwa a bon kakoaua ngke arona bwa ngai I kanuangana te bwai anne ao tera ae N na karaoia Tia Babaire I bon koaua ae I bon koaua N na kawenea imatam te Tibiika N na kawenea imatan Kiribati ao N na kangai Kiribati tera am iango n te mwane aei.

Ngkana ko kangai te Tibiika ao te Maneaba bwaina tabona I butimwaia ma ngkai akea bwa ko a bon rumwaroia naba ao ko aranna bwa

kanuangam ae taku te Tia Tei mai Nonouti bwa e rangi n eti are karaoaki ao e kairua tao e koaua tao e nanona katean te komete tao ngkana e koaua ane ma ni bon an bwaai ni kabane Tia Babaire ao ane ae I katerea ae bon buakaka. I karautaeka ngkana tao e aki taekinna te Tia Tei ti aki am taeka ane ma I katurua nakoim bwa n te iterana e buakaka akea riki am taeka ao ane kamaiuko bwa ti na mataku bon te koaua bwa e bon raoiroi.

Kain Kiribati a bane n ongo ao a bon ataia ao ko bon taetae naba ngkoa ikai n te tai ae nako are ko kangai ngaia au rau N na kaboa naba e na kaboa Taiwan au kora. Ngaia are Tia Babaire an tai bibitiko an tai onikiko bwa te aeka n aomata tera ngkoe I kabwara bure ngkana e matoatoa te Tia Babaire ma I taku bwa e a bon riai ni kamatoaki bwa ti a kainano ti a kainano n taian meremere Tua ti kainano n taian taetae aika a taekinaki inanon te Maneaba aio ao ni bon moana Tia Babaire ai bon te kautouto ni kamimi. Tia Babaire a bon ataia ao a rangi ni butimwaia ao ngkana aki butimwaeia ao a bon ongo te botannaomata. Ma e aoria Tia Babaire katoka ribam ae raoiroi ma tai bwaina te kun ae e kananokawaki.

Tia Babaire imwin te maroro n te tai aio ao N na kawara te kauntira bwa I tuai ni kawaria ao I kakoaua bwa N na ongora irouia ao I a tibwa kona ngkane n tabekia ma n au namakina ae kona n eti ao e kona ni bure Tia Babaire Kauntira a kainanoa te ibuobuoki ngkana tao ti aki Kauntira n taabo tabeua ma ngai I kakoaua ngai ara kauntira e nang kainanoia bwa e rangi ni iangoa ana karekemwane ae na mwaiti kurikuri ao e kainanoa te ibuobuoki au kauntira. Tia Babaire imwain ae I motika au maroro ao N na kawenea raoi nakon Kiribati bwa teuana ai tera ngkana e rangi n ota raoi ni koaua bwa aika ti taekini. Te kauoua Tia Babaire bwa ko na kina te anua Kiribati ae bon te anua ae a onionikaki n te tai ae nako te anua ae rangi n tamaroa awa bwa are ununeakin tera n te tai aio bwa are e a roko n tokina e a roko te anua ae moan te kamimi e a bon roko.

Ngaia are Kiribati akane bwaai ae kona karau raoi n tarai manga te kauoua Tia Babaire ai te kabanea bwa ngkana ngai ae I taetae bwa ngai bon te kautouto ni bwanga ni kewe ao e raoiroi ane. Kona ataia naba Kiribati ma ngkana ko a bon noria ao ko a bon ongo bwa bon iai te kautouto ni kewe tao ngkana ngai ao ane Tarawa Teinainano tai tarai ma ngkana I aki bwa I kekeiaki n aki kautouto ni kewe ao taiaoka Tarawa Teinainano ko a bia butimwaia man aei Tia Babaire ao I a toki ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon taian maroro ma aio I angan Kiribati bwa e na kinai e na kinako te Tia Babaire ao e na bane ni

kinaira ngkana ko a manga point of order kona kinaki naba iai ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano I ti kauringko riki bwa are kanga ti a tia ni katabua te taeka ae te kewe n te Maneaba aio ma ko uringnga ngkanne ko aki manga oki n taekinna nakon ae na roko.

Iai am point of order te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang ao na anganiko.

Hon. Taberannang Timeon: Tao iraua tao te bui tabun. Eang tao I a moanna ma uarereke bwa are e taku te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa ti bibitia arora e bitaki ao kai bon ngaia ae bitaki bwa kain te karabuti ngkoa ao ngkai ai e a kaan manga karawa. Antai ae bitaki ngkane e kan atongi karaki teuaei bwa ti aki kan taetae nakoira ma are e a kuaira.

Te kauoua te Tibiika ae ko karineaki eang I aki karaba aio I anganaki te kanuanga mai irouia kain te Board of Directors ngke I Minitita ngkoa n te Communication ae $1,000 anne ana babaire te Board. I anaia e ngureakinaki irouia kain au Party ao e ngureakinaki ngaia are I a kaoka $500 te Tibiika I aki karaba ane ti aki te baere I anaia imwin te tai e baireaki ibukiu n te tai arei ngke I Minitita n te tai arei. Ngaia are ti aki te bwai ae I karaba ao ni bita arou ngkana bon te mwakoro ni buia ngkoa ao ko bita arom.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei aia I nora te Tia Tei mai kona point of order te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko bati n rabwa Tia Babaire ti nang kukurei n ongora iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao eang tao are tao ko bon ata buren ana karaki bwa are ti kabotaua te komete n te tai are imwain teuaei ao ngaia ae tao 3 ke 4 inanon 12 te ririki ti ane ae I karakinna. Ma are tao ngkane ai bon ana ototo ao ribakin teuare mai imwaina ae e a bati ma aki rekereke ma au karaki e nang eti au karaki Tia Babaire.

Te Beretitenti ngkai ngke e moan tei ao e a bon komete naba ni uaa ngkai ao e tuai n toki ana komete tao e a kan bui ke te bui tabun. Teuaei 12 ti 2 ke 3 Tia Babaire

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a tia am point of order te Tia Tei ae ko karineaki ngkane ti a nakon ara tia maroro are imwina.

Te Minitita n te MISE Hon. Tekeeua Tarati.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire Ko rabwa ngkai ko anganai au tai N na maroro ni kamwaitoroi tenan maroro ao e koaua are e a bon

bong ao ti na riai ni kamwaitoroa bwa ai mwin 10 ngkai n te tairiki ma ko rabwa te Tia Babaire.

E koaua kanga I kan taetae bwa kanga ngai te aomata ae I nang kakairotaki ngkana arona bwa ti a kababaneaki taekara ao I a tei naba ibukia tariu ake tao kain te komete ma mwaneu tao are ana manga bon taetae. Ma ngai temanna ae I nang kakai rotaki ngke I Tia Tei naba ngkoa ngke ti katorotoroaki naba n ara komete ao aikai naba au maroro are I taekinna.

Bwa ai kawara ngaira aike ti rineaki man ara abamwakoro bwa iai mwiokoara ae kakawaki bwa ti na nakomai n tei ibukia n te Auti ni Maungatabu are ngaira Taan Tei ti kona n rineaki naba bwa komete ian ara Tua ni kaetieti ma ti a katoroaki a katoroaki Taan Tei bwa a bakimwane. Ai kawara te aekan maroro aikai ai kamatauningaira nakoia ara abamwakoro Taan Tei aika uoman aika a tia n taetae ae bon raoia n Tia Tei ae bon kain naba komete aika bon kain abaia ao a manga bon taetae raia. Ai kananokawakira aio ti aki te katei ni Kiribati aei te katei ni matang ae a uouotia nakai tao ibukin te politics.

Ma e aoria Tia Babaire N na taekinna ngkane kanga aron te bwai ae te komete bwa aron tabeia are a karaoia are a mwiokoaki ana karaoa te research te kakae ao ana riki bwa rongorongo are ana ko na ni buoka ao ni kaira te Tautaeka ae ngkai ngkana ti aki nakoia antai ake a kainanoa te rongorongo te information te Tia Babaire. I a tia n tararua te botaki ni mwakuri ae rongorongo ao te information moan baan te kakawaki bwa ana kona n tiku bwa rongorongo ibukia antai ma antai ake ana kakaei. A taku nakai bwa akea bongan rongorongo ake a karaoaki kanoan aia ribooti tenan komete ake mai imwaina.

A tia n roko n te library nakai ni kakae ma akea? A rangi ni bongana rongorongo aikai teuae te Tia Babaire. N te tawanou aei ao e taekinna te Tia Tei mai Kiritimati bwa iai ribooti akana a tiku imwin te kakaei i Kiritimati irouia taan rabakau ake a roko ni karaoa te kakae ao ko ataia te Tia Babaire ao kain Kiribati bwa mwaitira boon te kakae ngkana e karaoaki n te tai teuana ma teuana iaon abara irouia taan rabakau. Ohh I a butiko e kan mirion ke e kona ni mirion tabun ibukin aia assignment ane ake ana nakomai. Iraua te ngaa booia taan rabakau ngkana ana karaoa te kakae iraua te ngaa booia n te bongina.

Ara tia rabakau ao ti na otanna ngkai man te MISE ti karokoa naba ni boora $1,000 tabun n te bongina ngaia are I taku bwa baikai aika a mwakuri ara ae ti katabeia nakai ti riai ni kakatau nakoia bwa akea te mwane mai buakoia ae kangai I

nangi n tabetabe ibukin au abamwakoro. I aki kan kaina te komete bwa I nangi n tabetabe ma are a bon ataia bwa a kona naba ni karaoi tibwangaia inanon komete ao e bon kona naba n reke aia marena ni kawara abaia ma e kakawaki bwa te kabeabea are anganaki man te Tautaeka bwa ana karaoi tibwangaia ibukin te Tautaeka ke ibukin te tai teuana are e na kainanoaki iai aia ribooti.

Ao a rangi ni bongana rongorongo aikai N na rang katuruturua au maroro iaon te bwai ae rongorongo te Information bwa are a kona ni bongana nakoia ara ataei ake a karaoa aia research ibukin te Kauntira a kona ni karaoa aia research ibukin te onaoraki ao a kona nakon ana library tao te Auti ni Maungatabu ke tao a kona ni manga kabatiaki kaobin aikai nakon ara National Library are i Bairiki. Bwa ana buokia ataei ni karaoa aia kakaae. Aikoa nakon Kauntira n nako ni manga kabanea aia tai nako tao Makin, nako Arorae ke tao nakon te Aono n Raina a nakon naba te library ni karekei rongorongo ake a tia n tauraoi imwaia. Ao boon aikai a bon rangi ni boraoi ngkana ti kabotaua ma aia kakaae taan rabakau mai itinaniku aio e rangi ni boraoi riki.

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki aio bwa nakai aia ribooti ngkana e tia e rangi n high value e rangi ni bubura aron karineana bwa are aia ribooti Taan Tei aika a karineaki man aia abamwakoro. Ao ngke e a otinako bwa te ribooti ao e a rangi ni kakan ongora bwa mwiin aia kakaae Taan Tei aika a rineaki mai abaia.

Ae a katorotoroaki ikai bwa a nakomai bwa a nang tiku bwa a nang babaire bwa a nang riki bwa te naan backbenchers n aki Nanako bwa a tauaki n te mwane. Ai kananokawakira aekaki n rongorongo aikai.

Ao eti ae taku te Minita n te Linnix a riai ni buutaki aekaki n taeka aikai bwa a kamatauninga. A bon aki taetae iaon te point n ae bon te taetae ni mwaane ni kangai ti aki nanoraoi n te Komete anne bwa arei ao arei ao arei e bon kona ni karaoia te Tautaeka ao arei. Ao a kumeia aomata a personalise aia bukibuki. Ao antai ngaia bwa a nang kumea temanna ma temanna.

E kananokawaki anne ti aki anne te anu ani Kiribati. Te anua ni imatang ae tao a uouotia nakai ao akea aia katei. Ao a taku bwa taan katei taan kakawakina katein Kiribati ti aki ngaia kain Kiribati.

N na taetae te Tibiika iaon bonganan te Komete aei, ao are akea ae taetae iaona irouia nakekei. Bwa tao a bon kabuakaka N na taetae iaona ao N na bubuti nakon te Komete. Bwa ami moan aba te Komete ibukin te

Kauntira N na bubuti nakoimi. Nakon abau ae Tamana bwa e rangi n noora kakawakin ami Komete. Ao teuana mai ibuakon au iango ae I a kaman katerea nakoia kain Tamana. Ana karekemwane te Kauntira ma e rangi ni memere bwanaau ao e rangi ni uarereke au tai ni mwakuri ma au botanaomata iaon aio. Ao akea naba au konaa n rinnakoa te tabo teuana ma te tabo teuana.

Ma iai au kataratara ao I taku bwa I a bon tia naba ni maroroakinna n taai aika nako. Abara ae Tamana ti aki bobooti. Ao a tibwa roko ara booti ngkai bwa I a karokoi booti ngkai bwa e aki kona ni kaekaaki kanoan kainnanora are ti tangitangiria.

Are tera kainnanora, e ananaaki ara ika irouia kaibuke n akawa. A nako n tatae n te waa ao a nako n tatae ao te naan kaibuke a bon betirua irarikia a bon kona ni kinaia kaibuke akanne.

Ma tera ae riki ataia kaibuke aikai akea te booti. Ngkana kaeira aki kona ni kaeira ni waaia tao a bon tibwa roko ni kaniira ni waaia ao tia batiboia mai ieta ao a birinako naba.

E a bua marin abara ae Tamana. Ao ngkana a bon nako booti aikai are a nak oni booti akanne aki birinako ma a tia n akawa n te tairiki anne, te bong are imwina akea te ika. Aki kang ika kain Tamana inanon irabong, bwa e a birinako ikan abaia. Aikai bwaai aika a koaua ae aki toki n taetaekinaki nakoiu irouia au botanaomata.

A nako n akawa n te ingabong ni kabongnga akea te ingimea bwa a bane n takaka. Ao anne kaokoron abara bwa are ti kawakina ara marawa. Ti katabua te booti bwa ti kataia ni iangoia bwa abara e na teimatoa te ika ni kaan. Ao anne e bon koaua ngkana akea kaibuke a tira nab ate ika ae mwaiti. Tao iai aika a tia n roko i Tamana a kakoaua aio.

Ma n rorokon booti n taai aikai ao tera ae e a riki, a rangi ni kananoanga ara botanaomata.

Ngaia are I a bubuti nakon te Tautaeka n te tai ae nako tao e rangi ni kanganga aron biriakinana. E na karekeaki ana booti Tamana ae bon te booti ae te speed boat.

Are e na kona n nako ni kaei booti aikai bwa ngkana a roko kaibuke aikai ao kona naba n taua. Ao ngkana arona bwa e reke te booti ao tao a nako naba n taua te Kaaben ni kaburea, ao e na kona ni katuaeaki ao e na kona ni uotaki te kaibuke anne nako Tarawa ao e na kona ni katuaeaki. Ao e na kona n reke ana mwane Tamana tao 10% man te tuua anne.

Ao akanne aekaki ni karekemwane ae ti a riai n explore ao ngai I rangi ni kakaitau ngkai iai te rabwata ae katabeaki ngkai n te Auti, bwa e na tabena aio ao I rangi ni bubuti nako Tamana. Ami moan aba nako Tamana bwa are e a wene bwa te bubuti nakoimi. Ao I noora aron kakawakin ami Komete naake tabeman a taku bwa ti aki te toro ni Komete bwa ti te Komete ni karekemwane.

Ngai I noora aron kakawakin ai Komete ao ami ribooti anne e na ibuobuoki nakon ara kaoti rimwi nakon te tao te Kabineti ke tao ngkana arona bwa I a manga bon Tia Tei I a manga bon uotia bwa au kaoti nakon te Tautaeka bwa e na kakoroaki nanon are baireia te Komete.

Teuana naba bwaai aika e bua mai abara ae Tamana te Tia Babaire, rabakaura are te Tamana Pump akea te patent n taai akekei. Akea te tua are ibukin kamanoan rabakau. Ao I taku bwa ngke arona bwa iai te tua ni kamanomano n taai akekei ao ara Kauntira, ao tao te utu are e kune ate Tamana pump ana kaman tao a kaman Tamaroa aroia. Ao ko ataia bwa tera ae e a riki ngkai n te Tamana Pump te Tia Babaire.
Are e a kamanenaaki i South America, are e a kamanenaaki i Africa, are e a kamanenaaki n taabo riki tabeua. Ao bon arana ngkana ko a search n te bwai ae te internet. Bon arana naba te Tamana Pump. Bwa are bon te pump ae kuneaki mai abara are e uarereke are Tamana.

Ma ara rabakau temanna are e a tia ni kekeiaki ni karaoa te rabakau aei, ae e a taotira n te aonnaba. Ao akea kaubwaira e bua kaubwaira anne.

Ao I taku bwa teuarei imwain matena ngke e bon karaoaki ao e tuangaki tera aran am pump anne, aran teuaio ten Bentira N na kakaitau ao ti na neboia n ana kekeiaki. E a tia ni motirawa te unimwane aei. Ao e titiraki iroun te tia rabakau are te i Biribin are ana aomata te UNDP ao e titirakinna kanimwa aram n te pump. Bwa e aonga n tiku bwa rongorongom nakon taai aika ana roko e na tiku inanon roro ma roroo.

Ao e taku te unimwane aei I aki kan arana arau bwa rimwi e na aki oti aran abau. Ao tao rimwi e na iai ae titebo arau ma ngaia ao e na kairuruaki bwa ngaia ti aki te pump mai Tamana.

N na bon aranna bwa e na bon aranaki bwa te Tamana Pump. Ao e a tiku ni karokoa bong aikai ana rabakau te unimwane aei.

Ma te kabuanibwai bwa akea kanuangan teuaei. E a tia ni katokaai ana metera ma akea kaubwaina ae e reke. Ao ti taku bwa ngke arona bwa iai te tua are te patent are n taai akekei, ao e na kona

n reke kaubwain teuaei ao e kaubwain ara Kauntira.

Bwa are e na akia ran te aba ae Tamana. Tao kaubwaia ara unimwane te botaki ni unimwane. Ae e nang reke bwa antai are a karaoi bwaam aikai a nang kona ni contribute nakon ara mena ngkai a kunea ara product are e mena mai abara.

Ngaia are I taku bwa a mwaiti riki bwaai aika ana riai ni karaoaki. Aika ana kona ni buokia ara botanaomata i buki. Ni kangai karaoa aio bwa ngaia aio ami karekemwane.

Iokinibwaia te bwai aei, ao tao ana kangai kain buuki ti kabi arona. Iai mwanena are ngkai angina kain Kiribati aki ataia bwa e ngaa iai te mwane are n te commerce are e kakamenanaaki ibukin te refund n te freight, are kaako ke te naan local product mai buki nakomai.

Tao kam kona n nako n reireinia naba ara botanaomata bwa angina ngkai aki ataia aki ataia bwa tera te product ae e na uotaki nakomai ao e na reke mwanena. Ke tao a kona ni manga karaoa aia recommendation nakon te Tautaeka bwa baikara aika kona n onikaki.

Tao te rau mai abara ae Tamana ikekei taan raranga rau ae te rau ae e kona n tiku inanon te maan, ae tao te rau ae kamaraaki n te nei, ao tao e na kona ni manga buoka aia karekemwane nakomai. A kabi arona, tao a kona nab ate Komete aei ni kakaai anga aia karekemwane kain te aba ao bon te Kauntira. Irarikin riki are tera e na kona ni karaoi te Komete bwa are nakai aomata aika abwabwaki aia taratara ao aia konabwai.

E kona ni buokia naba ara Kauntira. Ngaia are ngai temanna ae I rangi n noora riain te Komete aei. Ao I rangi n noora riain aia ribooti are ana kawenea.

Ao I rangi n noora riaina bwa ngkana e tia aia ribooti ao e na reke bwa teuana kanoan ara library. E na reke bwa kanoan te archives ibukin rooro aika ana roko. Are ana kona ni manga karaoa aia kakaae ana kona ni manga kakaea bwa tera ae e na karaoaki ibukia Kauntira.

Tao te roro ae na roko ana titiraki ngkai, tera ngkai nako okira te ribooti arei bwa are iai ngkoa te ribooti are e karaoaki 2024.

I taku bwa aikai te naan maroro ae ti na nakomai ni maroroakinna bwa raraoi Komete aikai ke aki. Ma ti aki nakomai bwa ti nang kababanei taekaia raora.

Are e bon titebo arora ma ngaia ao e rangi ni kamatauninga anne. Ao tao nakai aki mamatauninga ma ngai temanna ae I unun.

Ao ngkana ko uringa te Tibiika n taai aika nako ngke I moan Tia Tei ao ti kaaina nab ate Komete ao ti a katorotoroaki naba.

Ao ngai I a bon teirake naba ni iratangau n te tai arei. Ngaia are ngai au kantaninga Taan Tei aika tao a mena tao aki rangi ni bati n taetae are Taan Tei ake kain te Komete. Ma au kantaninga are ana bon taetae ao ana kaoti naba nanoia.

Bwa ti aki ngaira aomata aika ti nang mereakinaki ikai. Ao riki ara botanaomata are a rineira bwa ti rangi ni kakawaki.

Iai tibwangara irouia ae e kakawaki irouia ke ti nakomai. Kona nako bwa kona riki bwa ara Tia Tei, wiira, matara ao raara ngkoe inanon te Auti ni Maungatabu. Ataia kain Kiribati, ngkana ko Komete ataia bwa iai tibwangam ae kakawaki naba.

Ao e reke naba titikuia ikai ni kona ni manga buokia aia botanaomata n te kabeanaki ma tera.

Ngaia are ngai irou e kakawaki aikai. E kakawaki bwa ti na taetae iaon te naan kaoti ma kanoan te kaoti ma tera. Ma ti a bubuti ti a riai n aki kaminibaia tabeman.

Bwa kanga ti aki rangi in ani mwaane iai bwa kanga ti a nakomai ni kaiowawaira ikai.

Ti a nakomai ni katorotoro ikai bwa aongkoa ti a rangi ni bakimwane. Ao ngaia akea ae tangira te mwane. Ti bane n tangira te mwane ma are ti nakomai bwa ti bane ni karaoi tibwangara aika ti bon riai n entitle nako iai ngkana arona bwa ana bon reke nakoira.

Nakai a ununeakina ngkoa te boo e a baenako aei bwa a normal iai. Ai manga tera riki. Ao I taku bwa taeka aika a taekinaki ikai ao ngai temanna ae N na bon teimatoa ni kakaitarai koaua aika a rangi ni offending ao a rangi ni kamatauninga nakoira.

Ao N na teimatoa n anne ngkana manga te kaoti naba are imwin aio ma e totokoaki naba ao aekakin naba taeka akanne ao N na manga teirake naba ni kaokioka au taeka. Ti a bon kakaokioki naba ara taeka aikai inanon te Auti ibukin kanga bon katanara. Ao irantangaakira ngaira aika ti a tia ni mwiokoaki man ara abamwakoro. Ti na aki kaminibaeaki ikai bwa e bane n titebo arora. Ao man taeka aikai te Tia Babaire ao I a karautaeka. Ao I a kairia naba ma te karautaeka ngkana arona bwa iai naba tibanakon ara maroro, ao I a kan kaotia bwa I rangi ni boutoka te kaoti ao I karabwarabwa nakon te nonori.

Ao I karabwarabwa nakoia Taan Tei ake a tia ni butiwaea te miwioko ae e rangi ni kakawaki aio ibukin buokan ara Tautaeka ao ara

botanaomata nakon taai aika ana roko. Ao man taeka aikai ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkanne e a nakon ara maroro are imwina. Te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta.

Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta: Imwain ae N na waaki teuae te Tibiika e koaua e a itera raoi ngkai 10 n te tairiki, ao ngai ai tibwa au moantai n taetae n te bong aio.

Ngaia are ai bon bwanaau I a boota bwanaau ma raou n Tia Tei kain te Bau ni Maiana, boua ni kaua iaon Maiana ni kabane, ao kain Maiana mai Tebikerai nako Bubutei ni kamauriko ngkoe te Tibiika, kain am taibora, te Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ngaira Taan Tei ni kabane ake ti teimatoa n tiku ao n taan ongora ni bwanaan Kiribati ao ake a teimatoa naba n tamnei n te live.

Bwanaan Maiana ni kamauri ngkami n te tairiki aio kam na bane ni Mauri. Ko rarabwa te Tibiika ni karekean au tai ni maroro.

Ao N na kabwara bure te Tia Babaire bwa N na boutoka te kaoti aio. Ti aki ibukina bwa tao I mena iaon te Komete. Ma I boutokaia nab ani bukina aika a bon riai.

Ngkai te Komete are e boo te maroro iaona ibukin kainnanoan te ibuobuoki nakon te naan Kauntira.

I abara ae Maiana ao e bon rangi ni kainnanoaki naba te ibuobuoki, ae bati nakon ara Kauntira. Ao n aron a tabekia te Tia Tei mai Butaritari n te Kanimabong ae nako nambwan ana titiraki ae 85 ao e taekinna bwa e nang waakinaki te naan karikirake aika a rangi ni wene ni maan.

Ao I taku bwa te Komete ae e na tei aio e na kona n raana arei, ni kaumaka kanoan te naan titiraki. Ao aio ti teuana te titiraki te Tia Babaire aio ti teuana te titiraki ibuakon titiraki aika a bati aika a tia n tabekaki inanon te Auti aio, ibukin buokan ao kaumakakin ao boutokaan nab ate Minita are tabena te MCIA.

Ngaia are I a bubuti naba nakon te Komete are e na tei aio bwa irarikin te Minita n te MISE are e kanga e bubuti nakon te Kauntira n Tamana e kaira naba Maiana ibuakona. Bwa ngaira naba kain Maiana e rangi ni kainnanoaki naba te mwakuri korakora n ara Kauntira bwa e aonga ni kona n ae e a waaki. Ao ni bon karekemwane ara Kauntira bon irouna.

E oti n te ota beba te Tibiika ae ko karineaki bwa iai teniua Komete aika ana kateaki. Ke a tia n tabekaki bwa ana kateaki. Aio ai tibwa te moan ma

I kan raana arei rinanon te naan Komete aikai, ni kabane. Te moan Komete niman kaaina teniman aika a boou.

Te kauoua ni Komete aman kaaina uoman aika a boou, te kateniua ni Komete aman kaaina ao teniman aika a boou.

Ti kona n noria te Tibiika bwa angiia kain te Komete aika ana tei ngkai Taan Tei aika a boou. Ao n aekakin ae kanga ti noria bwa ngkana e boou ao ngkana ko boou nakon te nakoa n aekakira ngaira, Taan Tei aika a boou ao ti boou nakon nakoara. Ao iai te ang ae boou, iai te taratara ae boou, iai nanora ae boou nakon nakoara ae ti mena iai.

Ngaia are I taku bwa are ngkana ti a kaaini Komete aikai ao e na bon boou naba aron angira nakon te naan Komete aikai.

Tao ti na moantaai ni kabwara bure ngkana arona bwa ara ribooti tao e na teimatoa n riki bwa aia ribooti ataein te Primary.

Ma au kantaninga bwa e na kona n Tamaroa ara ribooti are ti na kaotinakoa bwa are I taekina bwa are I aikoa kaina te Komete aio, aio bon te Komete are N na kainna ibukin te Kauntira. Ao I rangi ni ingainga n ikan kaaina ngkoa te Komete aio ma ibukin babaire ao ibukin kantaninga aika a boou ao aika a Tamaroa. Ao I a manga mwaing nakon te Komete ae boou.

Iai te kabi rongorongo teuana teuae te Tibiika ae kangai, *if you're working on something that you really care about you don't have to be pushed, the duration push you.* Eng ngkana iai te bwai ae ko nano iai ko aki kainnanoia bwa kona kaumakaki nako iai, ko aki kainnanoia bwa kona eenaki nako iai. N noran te kantaninga are iakuuna are am taratara nako iai ngaia e uotikorake bwa kona karaoa ae te bwai ae tamaroa.

Ngaia are N na bubuti nakoia tariu ma mwaneu are man te itera are teuana. Bwa ana anganiia Komete aikai aia tai. Bwa a noria bwa angina aika a boou e na bon bae ni iai te bwai ae boou ae e na kaotinakoa.

Ngaia are kam na anganiira ara tai ao eti iai rongorongo teuae te Tibiika aika a bon bakatekeira ngaira Taan Tei aika ti boou. Ao tao I a tei naba ibukia raou n Tia Tei aika a boou.

Bwa e taekinaki bwa ngaira ti a kaaina te Party aio bwa ti kan Minita, ti kaaina te Party aio bwa ti kan mwanemwane. Ngai temanna te Tibiika ae ko rine ae I aki kaaina te Party aio bwa I kan Minita. I aki naba kan kaaina te Party aio bwa I kan mwanemwane. Ma aio nneu irouia kain Maiana.

Raou n Tia Tei are e a kaman tekateka n Tia Tei imwaiu e tekateka n te Party aio. Ao I tuangaki bwa ngkana I kaai ni buoka ni iango ma ngaia ke I kaai ni mena n te Party ae ti teuana ma ngaia ao ti na kaai ni buoka ni iango, ti na kona ni buti n te waa ae ti teuana, ti aki ke e buti iaon waara bwa ngaia e kan nako ikekei ao ngai I kan nako ikekei.

Ao Maiana e a iririnako ni inginginako n ara kekebutu arei.

Ngaia are I taku bwa menau n te Party aio ae Tobwaan Kiribati, e aki ti tobwa abau ae Maiana e tobwa Kiribati ae bwanin.

Ngaia are aio nneu irouia kain Maiana ae I aki mena iai ibukin te mwane. Bwa I mena iai ibukia kain au abamwakoro ae Maiana.

I kakoaua bwa iai kanga ara boto ni iango tao te boto ni iango imwain rokora ngaira Taan Tei aika ti boou.

Ao te boto ni iango ae kanga e ririki bwa aia kibunikoora kain ara Party aio aia kibunikoora kain te aba ae Tamana ae kaubwaira ti te bobonnano. Ao anne te bwai ae ti namakinna n ara Party e ngae ngkana ngaira bwa teningaun ma teniman, ke tao ngaira tao te majority. Ma akea te nano ae ti riki bwa ti teuana.

Ai manga bon te party teuana inanon ara Party. Ai manga bon teuana te Tautaeka inanon ara Party. Ti karaoi babaire aika ana otinako bwa te kabanea n Tamaroa ibukin abara ae Kiribati.

Ngaia are I bubuti bwa ana onimakina te bwai are e a tia ni kaotinakoaki n te tai aio ae katean Komete aikai.

I raona are e a tia n taekinna te Minita n te Aono n Raina bwa te roro ae boou e na riai ni boutokaaki.

Ao ngai I a tei ibukia raou n Tia Tei aika a boou. Aika a te roro ae a tuai n rangi ni iaiaia raoi atuuia, ke tao e tuai n rangi ni mareare raoi iraia.

I a tei ibukia ngkai n te tai aei ao angina a mena n te itera ae ti mena iai aio. I a tei ibukia bwa ngkana arona bwa I taku bwa bon angiia aki mena ikai ibukin te mwane. Ma a mena ikai ibukin nanoia aia botanaomata.

Teuae te Tibiika, au kakaewenako nakoia raou n Tia Tei ake a kaaini Komete aika a boou aikai.

Au kakaewenako nakoia raou n Tia Tei ake kaaina te Komete aikai bwa ana katinakoa aia kabanea n Tamaroa, ana katinakoa are ana moanibwaia nanon te Atua n te bwai ae a karaoia ni kabane bwa e aonga

n tiinako te kabanea n Tamaroa ni Komete aikai.

Man bwanaau aikai teuae te Tibiika ae ko karineaki ao man botonimwane iaon am kain tekateka e ngae ngkai ai nakon te 11 ao I a kan bubutia tariu ma mwaneu ake n te itera teuana bwa are bon arei aia nonori iroura ngaira Taan Tei aika ti boou. Ma ana kataia naba n noora are itera are bon aio nanoia ara botanaomata bwa ti na kona n tekateka n te itera aio. Ao man bwanaau aikai ao I a katekeraoira ngaira ni kabane, I a katekeraoa riki te Komete ake a tia ni kateaki. Au kantaninga bwa ana kona ni karaoa a oni katinakoa te kabanea n Tamaroa. Ti aki tibukin aia Komete ma ibukin te nati ni Kiribati ao abara ae bwanin ae Kiribati ao I a katukui au maroro aikai, ao man katoka iaora ara abau abara are Kiribati are te Mauri, te Raoia o te Tabomoa ao I boutoka te kaoti te Tibiika Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne ti a nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka e nakoim te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka: Kona mauri te Tibiika ae ko karineaki n te tairiki aio. Ao ai bon nakoimi ni kabane Taan Tei. I teirake n te tai aio ao I ongongora ao kanga iai aki kukurein nanou naba n te bwai are e a tia n taekinaki.

E moarara riki ngaira iroura aika ti boou ao n aron katea nte Komete ae kateaki aio I rangi ni boutokaia. N aron are e a tia n taekinna tariu are mai Tamana, ke aron bonganana ma kakawakina.

Ngaia anne te bwai ae ti rangi ni boutokaia. Ao kaainakin te Party aio ti aki nanora ma bon nanora mai irouia kain abara. Ao rokora naba ikai akea mataiakinan te nakoa, tao te Minita ke tao kain te Komete.

Anne te bwai ae I rootaki iai bwa ti aki au kantaninga aio bwa I rangi n riba te aekaki ni kantaninga anne. Ao ti aki nanou ao ti aki au katei.

Ngaia are I rangi n nanokawaki bwa are ngkana a ongo kain abara taekara aio. Ao tao e moarara riki ngaira Taan Tei aika ti a tia n rineaki bwa ti na tei ibukia ao ti aki roko ikai ibuki nte rongorongo are e a tia n taekinaki ikai.

I kan kaitiakia ao anne bukin kan teirakeu n te tai aio. I boutoka te kaoti man te Komete ae e rangi ni kakawaki. Eti bwa n aron kakaean taian rongorongo. Bwa ngkana ko kan kakaea te eti ao te koaua kona riai ni iai te Komete are e na kakaea te rongorongo ibukin kaetan taian rongorongo, ao buokan te Tautaeka.

Bwa ti aki te Komete aio ti aki n ae e karaoaki ibukin te kuribwai ke te mataai. I taku bwa e rangi ni kairua

te taeka are e atongaki n te tai aio ikai.

Tao e koaua anne rairana iroumi, ma ngaira iroura n aron aio kainakin te Komete aio e bon rangi ni bongana, ibukin taraan te rikirake ao taraan te raoiroi ikai.

Aio te Komete ae e na kona ni kakaeti e na kona ni buoka aro nte raoiroi ao te tamaroa inanon ana kairiri te Tautaeka. Ngaia anne bukin te Komete ae karaoaki n te tai aio ti aki ibukin te iango are e tabekaki are ngkoa ibukin tera ma tera.

Ma e karaoaki aio, e noraki riaina man te Party e rangi ni bongana ao e rangi ni kakawaki. Ibukin tamaroan naba ana mwakuri te Tautaeka ibukin te botanaomata. Ngaia are man taeka aikai te Tibiika ao I a toki mai ikai ao I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao kai akea ae e kan maroro ao N nang kaokia nakon te Beretitenti are ana kaoti te kaoti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ao I a moanna ni kaitau nakoia taan maroro ni kabane. Are e koaua bon arona iai aika a noora raoiroina ao a ibuobuoki nako iai.

Ao iai naba aika aki noora raoiroina ao a kona naba n anga aia ibuobuoki. Ma tao e aki boraoi ma aia iango n te tai aei. Ma e rabwa naba aron aia totoko nako iai a oti a bubuti riki aron ataakin riki te katei, kateira ni Kiribati ni bon kona naba ni ikarinerine bon imarenara.

E aoria bwa are a tia nako taratara aika uoua. I kaitauia ake a boutoka te kaoti ma noran riaina ma tabena aika a rangi ni kakawaki. Ao iai naba akana a tia n totokoia. Ao ti karinea naba aia iango n totoko ma tao n nakon ae e na roko a bon ti kona n totoko iaon kanga te principle ma aikoa rangi ni karekerekei ma kamatauningaan te Tia Tei temanna ma te Tia Tei temanna n reitaki ma kain ana abamwakoro.

Ma e ngae n anne ao I sum up ni kaitau nakoia ake a tia ni maroro ao I a bubuti tabekan te kaoti. Te Tia Babaire ma taekana ae kangai. Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu are e na kamatebwaia anga ni karekemwane, aia karekemwane Kauntira n abamwakoro aika ana kona ni buoka aron aia karekemwane ibukin kabutan abamwakoro. Aika ana kona ni buoka aron aia karekemwane ibukin kabutan ana waaki te Kauntira teuana ma teuana.

Ao e na kaainaki irouia aman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kainakin te Komete aio:-

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa Chairman
Hon.Moannata Ientaake Member
Hon.Choy Freddy Member
Hon.Iakoba Jacob Karutaake Member

Ao ko bati n rabwa te Tibiika ao taan ongora kam rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao e a tia ni mwemwe te kaoti n aron are e taekinna te Beretitenti, ma aron naba kaaina are iai te kaibibiti iai n aron are e a tia n tabekaki naba n te onono ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara kaoti are imwina. Te kaoti ae nambwa 18 are e na bon tabekia naba te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. Te Beretitenti.

KATEAN TE KOMETE IBUKIN KARAKAAN TE MWANE N BUOKA NAKON TE BOTAKI NI KUAKUA

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao ti a manga bon kamaurira ao e a taira ate tairaa ma e kakawaki karaoan tibwangara aika a kakawaki ibukia ara botanaomata ao ibukin abara ae Kiribati, n aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

Ao e kangai taekan te kaoti are nambwa 18 ae kangai:

Bwa Maneaba ni Maungatabu aio ao e na kariaia katean te Komete are e na kamatebwaia a oni karaoi ana kakae iaon anga aika ana karaka te mwane ni buoka nakon te Kuakua ao katoki aoraki n te aro bwa e na tamaroa riki ao ni waekoa reken te buoka ni kamarurungakia kain Kiribati.

E na kaainaki te Komete aio are e koreaki niman (5) ma ai aman(4) Taan Tei aika a rine. Ake a tia naba n aia kariaia ibukin kaainakina n aron aikai N na wareki bon araia akana a oti iaon te kaoti ke te Ota Beba ao iai manga te onono n aron I kona ni manga tabekia imwina:-

Hon.Dr Tinte Itinteang Tia Babaire
Hon.Tinian Reiher Member
Hon.Betero Atanibora Member
Hon.Tawaria Komwenga Member
Hon.Niiti Itaaka Member

Ao aikai ngkanne bwaai aika e na rinanoi te Komete aio.

1. Teuana ni kaineti ma mwakuri ao taneiai aika a tamaroa ake a tia ni waaki ke ni bwainaki n aba taeua n takitinakin bwaai ake a na urua marurungin te rabwata, ao te Komete e na karaoi aikai n aron

a) Kamatebwaia ao ni katebenakoi bwaai ao karaobwai aika a urua marurungin te rabwata ao ni korakora aia karikibwai nakon aoraki aika aki ewewe iaon Kiribati.

b) Karaoa te kakaae ao n rinanoi ribooti aika a kabonganaki n te takiti iaon bwaai ao karao bwai aika ana urua marurungin te rabwata ao n anga ana iango imwin ana kamatebwai aikai iaon te mwaiti n tax are e na kabonganaaki ibukin totokoan kabonganakin bwaai ao karaobwai aika a urua marurungin te rabwata.

c) Kamatebwai kawai aika a barongaaki raoi ao man kona ni kabonganaaki i abara a oni karekei anga ake ana kateimatoa aron kabonganakin te karekemwane te karekemwane man te tax ni boutoka ana waaki te onaoraki ibuki nte marurung ao ni katei kainibaire ibukin te buoka ni kamanomano ni kaitarai boon bwain aoraki ao mwakuri ni kuakua ke te health insurance.

d) E na tarai bwaai ni mwakuri n tutuo ao bwain aoraki ake ana kainnanoaki ibuki nte mwakuri n tutuo ao ni kamarurung man aoraki aika aki eweewe ao n tarai anga ni itera ake ana kona ni ibuobuoki iai te karekemwane man te tax iaon bwaai ao karao bwai aika ana urua marurungin te rabwata.

e) E na tarai anga ake ana kona iai ni ibuobuoki te karekemwane man te tax iaon bwaai ao karaobwai aika ana urua marurungin te rabwata n aron aikai,

i)bwa teuana te buoka ni kamanomano te onaoraki ke te medical insurance ibukia taan mwakuri

ii) kabonganakin te mwakuri ni Kuakua, katabangakan te mwakuri ni kuakua iaon Kiribati ao katamaroa te kamwananga nako tinanikun Kiribati ibukin reitan te mwakuri ni kuakua.

f) Kakaae ao katebenakoi kawai aika ana kaunga ao ni boutoka kanakin amarake aika a kamarurunga a oni kaunga naba te mwakuri ni kamarurung iaon te karekemwane n te tax ibukin bwaai ao karaobwai aika a urua marurungin te rabwata.

2. Man te kukune are e reke imwin te kamatebwai ao e na kantaningaaki te Komete bwa e na kaotinakoi iango ibukin :-

a) Katean te rabwata ae e na tararua te mwane ibukin te health care fund, ke te mwane ni buoka ibukin te mauri ao katoki aoraki.
b) Te rabwata ke te Botaki ni Mwakuri are e na taraa aron kabonganakin mwaane man te health care fund are e na kamarurunga tei Kiribati.
c) Karaoakin ao karekean kainibaire ibukin kairan te waaki ke te mwakuri ibukin tararuan ao tikonan kabonganaan mwanen te health care fund.

3. Te Komete e na waakin ana mwakuri man Tianuare 25 ao e na taiborana ana ribooti ni kabanean bowin te Maneaba ni Maungatabu n te ririki naba ae 2025.

Ao e koaua I a kakimomoto ni katikui au maroro akana I a tia n taekini ao e na uarereke ae N na ikotia. Ma e noora riaina te Tautaeka bwa aei teuana te mwaneka ae e rangi ni kakawaki naba ibukin kanga niniakin te itera are te itera are e rangi ni kakaewenako ibukin kakaean anga ni ibuobuoki nakon riki te aoraki, ke aoraki ake aki ewewe. Are a riki bwa te bwai n tiritiri ae e rangi ni korakora nakoia ara botanaomata.

Ao n aron ae taekinaki ao Kiribati bon teuana te aba ae e reke iaan te karinan ae e reke te kabuanibwai iaan te karinan anne. ao te kauoua e na kona naba irarikin te karekemwane e na kona naba ni ibuobuoki n tarai kawai tabeua ana kona ni kabonganaaki n te mwane ibukin kanga ribanakin te marurung ke te korakora irouia ara botanaomata bwa e aonga n riki Kiribati bwa teuana naba te aba ae marurung ao e korakora kaaina ni karaoi naba tabeua ni kaea nanon te taratara are 20 te ririki ma ngkai ao man kabwarabwara aika a kimototo akanne ao I a bubuti taekan te kaoti maroroakinan te kaoti ao e rabwa.

Tibiika: Taiaoka te Beretitenti kanakoa am onono.

HE.Taneti Mamau: Kaetan araia kain te Komete man araia ake niman ake I wareki are:-

Hon.Dr Tinte Itinteang Chairman
Hon.Tinian Reiher Member e nang bitaki ngkanne Hon.Tinian Reiher man te Komete aei bwa e nang mwainga arana nakon te Komete are teuana. Ao a tiku ngkanne kaaina ake,

Hon.Betero Atanibora Member
Hon.Tawaria Komwenga Member
Hon.Niiti Itaaka Member

E na ti mwaing Hon.Tinian Reiher nakon te Komete are te kateniua ni Komete ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao N nang angan te Leader n te Kaitara bwa e na kaeka te motion. Ma te bitaki naba are araia naba e ti kanakoaki aran Hon.Tinian Reiher mai iai. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti na manga kamaurira riki n tamaroan te tairiki ae e a moanna ni bwakanako te tai ngkai. Kam na bane ni Mauri.

Ao ti kaitaua te Beretitenti ni mwemwekan ana kaoti ae te kauoua ni kaoti ibukin katean ana kauoua ni Komete. Iaon tao taraan te Kuakua ni iterana are tao ibuki nte karekemwane.

Ao tao te Tibiika ni bon aron are e oti n ara maroro n te kaoti ae nako a oti aki naba boraoi ni iango ma te

Tautaeka iaon ana iango aei. Ma ti karautaeka nakoina n te tai aei bwa ti totokoa ana kaoti aei.

Ao I taku bwa e nang kakawaki bwa are te kaoti ae boou ti na manga bon rarangai naba bukin ara totoko. N aron teuana aei kanga e a bon rangi n teretere riki iai bwa kanga ai bon taben te Tautaeka ke te executive.

Bwa karekean te mwane ibukin ana waaki te Tautaeka ae te Kuakua bon taben te Tautaeka. Te naan mwane ni buoka anne e bon rangi ni matata n aron ara maroro ibuki nte kataumwane ibukin te karikirake ao ana kataumwane te Tautaeka. Bwa are aei bon tibwangan te executive ke te rabwata are e kabuta ara Tautaeka n te tai aei.

Anne tabena ao tao iai maroro n te kaoti ae nako. Ae e kona naba ni kateaki te Komete ae te Select Committee iaon te Kuakua.

Ma e na matata bwa te Select Committee are ana kateaki iaon te Kuakua ibuki nte oversight bwa e na noraki. E na rinanonaki ana waaki te Tautaeka ibukin karaoan tibwangana n te Kuakua.

Ao n aekakin te naan katoto tao e kona ni kangai, bwa tao taretaren te bwai n aoraki. E a riai n noraki bwa tera raoi te kanganga ae te Tautaeka e aki toki ke te Onaoraki e aki toki n taretare te bwain aoraki iai. Ao anne taben te Maneaba ni Maungatabu bwa e nang nako n tuoi ao ni kauki ana boki, te Tautaeka ibukin kaboan te kataumwane ao tera. Ao anne kaokoron tibwangan te Maneaba ni Maungatabu iaan te Select Committee iaon te oversight ao iaon te Kuakua.

Ma ti aki nanona bwa e nang karaoa taben te Tautaeka, ibukin kakaean te mwane ni buoka ibukin te Kuakua, bwai ni mwakuri ibukin katoamauan ana bwai ni mwakuri te onaoraki ibukin tobwaan kanganga ake a irekereke tao iaon te kaoti aei ma aoraki ake aki eweewe ke te NCD.

Ao aei bon teuana te kanganga ae e na buburakaei iaona bara ae Kiribati. Te naan kantaninga ibukin katean taben te Komete. Aikai ti aki uneakin bwa bon aikai te naan kanganga ae a kaitara ma ngaai ara botanaomata. Ma antai tabena anne ae ti uneakinna bwa ti aki taben te Maneaba ni Maungatabu, bwa taben te Tautaeka, taben te executive.

Ao ngkai taraan ae ti anganaki ngkai ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa tabera. Bwa titebo ngkai ma taraan ae te Tautaeka bwa e a taraa ngkai te Maneaba ni Maungatabu bwa bon mwangana naba. Bon ana aobiti naba teuana ae e kona ni katabea bwa e na karaoa tabena.

Anne ara totoko iaon te principal iaon te koaua ae tera taben te Maneaba ni Maungatabu, tera taben te executive te naan tibwanga aika a tia ni kakaokoroaki, iaan te waaki n Tautaeka a oni inaomata ke te separation of powers ao tao te good governance.

Aikai teuana ara koaua ae ti rangi matoatoa iai ara totoko ibukin anganakin te Maneaba ni Maungatabu tibwangan te executive.

Te kauoua, are bon iaon te kabanemwane. Bwa are aei tao iai naba te maroro n te kaoti ae nako are a rangi ni bobuaka taan rabakau mai tinaniku. Ao I taku ngai bwa e bon rawata ara tia rabakau iaon abara ae Kiribati.

Ae a tia taan rabakau iaon itera aikai. Taan rabakau iaon te mwane, ae ana kona ni kakaai tao anga ni karekemwane riki. Tao antai riki ae te reitaki ma rabwata tabeua ae ti aki ti te Tautaeka.
Ma tao rabwata ake te naan foundations ke te naan rabwata ni ibuobuoki. Tao bon te naan tao taan tia bitineti ke tao antai riki kanga aekakin kakaean riki itera tabeua itinanikun are ti taneiai iai Tautaeka nakon te Tautaeka.

Ao I taku bwa aikai ti kona ni katabeia iai ti na manga kaokia naba. Ti kona ni manga katabeia iai ara tia rabakau are a retire n te bwai aei.

Bwa e na rangi ni uarereke riki te kabanemwane nakon ae tao ti nang kabanea ngkai ibukin boutokaan ana mwakuri te Komete ae e na kateaki aei ibuki nte tibwanga are ti aki tibwangan te Maneaba ni Maungatabu.

Ngkana ti taraa kanoan tibwangan te Komete aei ao e rawata bwaai are e na karaoi. Ma n tokin te tai bon ti te bwai raoi ae e na kantaningaaki bwa e na kaotinakoa ana iango iaon katean rabwatan te mwane, ibukin te Kuakua.

Te health care fund, ao aei ngaira iroura aei e bon bwati arona naba te Tautaeka. Bwa e kona ni katea ana special fund ngkana anne te bwai ae e rangi ni kakawaki iroun te Tautaeka. Tera ae taua e aera e aki katea ana rabwata ni mwane ae onoti ibuki nte itera aei.

Anne e bon kona ni karaoia e aki kainnanoa te Maneaba ni Maungatabu, ke te Komete bwa e na tuanga bwa tera ae e na riai ni karaoia.

Bwa anne ngkana katea nte rabwata ni mwane e bon rangi ni matata tibwangan iai te Tautaeka.

Ao riki iaon katean rabwata ni mwane aikai. Ao I taku ngaira bwa ti

taraa aei bwa e rangi ni matata riki bwa aei e a bon bwaka inanon ana neinei te Tautaeka iaon tibwangana e rangi ni kakawaki.

I taku bwa e rangi ni kakawaki te naan iango aika a iangoaki ibukin ae ngaia ae e na katabeaki iai te Komete. Ti aki uneakin aikanne. Ti uneakinna bwa ae iti aki taben te Maneaba ni Maungatabu.

Ao I taku bwa katean rabwatan te mwane. Ao tera mwaane aika ana riai ni karinaki tao n te rabwata ni mwane aei ao e taekinaki naba te anga bwai.

Te angabwai man amwarake aika tao a rangi ni urubwai nakon marurungin rabwatara ae ngaia ae tao a rangi n tiritiri, ke n tiringia ara botanaomata.

Ao kai aei ke e a ti bita naba ni karaoa ana onono te Tautaeka nakon ana Tua ibuki nte anga bwai ao e a karina naba aei ao e a reke naba bwa mwane aikai ke te naan karekemwane aikai ana rinnako inanon te rabwata ni mwane ae e rangi ni kakawaki n te iango ae e rangi ni kakawaki ibuki nte Health Care, ibukin te Kuakua.

Aikai te naan iango aika a rangi n tamaroa te Tibiika. Ao I taku bwa ngke arona bwa e rangi ni kakawaki iroun te Tautaeka ao e a kaman kibari ni karaoi katei te naan rabwata ni mwane aikai. N onea ana Tua ibukin te tax ao e a rinnako naba. E a waaki ngkai, ngkai tao e a tia ni waaki.

Ao e aki kainnanoa te Maneaba ni Maungatabu bwa te Komete bwa e na tuanga bwa tera angana.

Aikanne ae a bon taneiai iai naba ara taan rabakau n ara tab oni mwakuri aika a kakaokoro are iai tibwangaia n te itera aei. A karaoia.

Ao ti a tia n noria a rawata te naan special funds a tia ni kateaki ibukin tibwangaia ae onoti ae taraia naba te Tautaeka n te tai teuana ma teuana bwa e rangi ni kakawaki ibukin te Botanaomata.

Ao aei ngaira ae ti taraia I taku bwa e rangi ni matata te bwai ae e na riai ni karaoi ate Tautaeka iaan kanoan te tibwanga ae e anganaki te Komete.

Kanga ti anne are anganaki te Komete bwa e na karaoi kamatewai iaon te naan raa te naan ribooti. E na rinanon ribooti ake a tia ni wene. E rangi n tiraua ribooti. Ae a tia ni karaoaki naba iaon te aoraki ae te NCD ke aoraki ake aki ewewe te Tibiika.

E rangi n tiraua a rawata rabwata are bon rabwata are a tabe ma te kuakua n te aonnaba. Te naan rabwata n te betebeke taan anga te buoka, raoraon naba Kiribati. E a rawata ae

a tia ni buokira ibukin kamarurungan te itera aei. Bwa aei e noraki bwa bon teuana te aoraki ae e rangi n tiritiri n te betebeke ao iaon Kiribati 80% te mate n te betebeke ao iaona bara ae Kiribati man te aoraki aei.

Ao I taku bwa ti bon ataia bwa e bon rikirake ngkai mwaitin te aoraki aei iaon Kiribati. Ao ngaia teuana te aoraki ae ngaia ae e rangi ni korakora iai kainnanoan ana ibuobuoki te Onaoraki.

A rangi n rawata kanoan maroro ao te naan titiraki ikai. Ma ibuki nte itera aei ao iai ara koraki tabeman are a rootaki tao aia konabwai rabwataia, man te naan aoraki aikai. N te aro are a manga kainannoa riki te ibuobuoki ae raka ibukin tao a rootaki, e aki rangi n toamau rabwataia imwin te aoraki aei.

Ao anne ti bon bane ao I taku bwa ni kabane utu iaon Kiribati, a bane ni iai rootakia n te aoraki aei. Ao te bwai ae te aoraki ae e rang ni korakora atakin ana konabwai ao atakin te kainnano iai.

E rawata te maroro iaon aongkoa kainnanoan are aongkoa e nang roko ni ngai te mitiin are e nang kona ni kaitiaka te raraa.

Aei kanoan te term ae nako e rawata te maroro naba iaona. Ao aikai a rawata bwaai ae e bon atai te Tautaeka ae e na riai ni karaoi, ibukin teuana:-

Kamarurungaan katoamauaan ana bwai ni mwakuri te Onaoraki ao tao taan mwakuri ke taan rabakau ke tera riki buokan te botaki ni mwakuri ae te Mauri ao Katoki Aoraki ibukin kaitaraan te itera aei.

E rangi ni uarereke n taai nako te kataumwane nakon mwakoron tao mwangaan te tabo ni mwakuri are te Mauri are e tabe ma te itera are kanga, te public health ke te kamarurung bwa ana aki rootaki ara botanaomata n te aoraki.

Ao teuana mai ibuakona, a rawata naba te naan Komete are a tia n tei man ana Komete te Tautaeka man taabo ni mwakuri are a tia naba n tei ibukin kakaea nte anga ae e na kauarerekeaki te aoraki aei.

Ngaia are I taku bwa aikai rongorongo are te Tautaeka e aki kainnanoa te Komete ae ana Komete te Maneaba ni Maungatabu aei, bwa e na kateaki ao e na tuangaki bwa aei te bwai ae kona taraia te Tautaeka.

Aia ribooti ara Komete man te Maneaba ni Maungatabu, aikai ribooti ae e na manga bon nakon te Tautaeka bwa e butimwaai ke e aki.

Ao n aron ae ti maroroakin n te kaoti ae nako ao aei e bon teimatoa kanoan ara maroro aikai, ti tuai n

noora manenan mwiin aia mwakuri kain te naan Komete ake a nako.

Bwa te moan Komete are e kateia te Tautaeka n ana term ae nako bon iaon naba te Mauri.

Bwa tera aoraki ae a rangi n titiringiia kain Kiribati? anne te ribooti e a tia ni wene. Ao e titebo ma akea mwiina ae ti a tia ngaira n noria bwa e bon teimatoa te kanganga.

Akea rakan taian bwai ni mwakuri. Ao ngkai kai e a manga mwemwe te kaoti aei ao e kaotia bwa ai manga te mwakuri teuana are e a tia ni waakinaki mai imwaina.

Ma ai aei katea nte mwane. Ao ti nang boutoka naba te kantaninga are e nang iai te insurance, te mwane ae onoti ibukia taan mwakuri. Tao ibukia taan reirei tao ibukia rabwata tao ana kambwana nako te Tautaeka. E nang riai ni iai te kantaninga ibuki nte mwane ae e na kona ni boutoka aro nte kanganga ae e a bon kanganga ae tao angiina e a riaon ana kona ara Onaoraki iaon Kiribati, ni ibuobuoki iaona.

Ao tao e na kona naba ni buoka naba te kabanemwane ibukin kauarerekean te bwai n aoraki itinaniku, te kabanemwane n anne bwa are a rangi ni mena iaan tao te health insurance.

Aikai te naan iango aika a tamaroa kanoan tao te tibwanga ae e na anganaki te Komete.

Ma ara kanganga ae ti uneakinna te principal bwa ti aki taben te Komete, bwa taben te executive bwa e bon kona n ae e a bon kibari naba aikai bwa a rawata. Bwa e a ngae n rawata te ribooti are e a tia ni wene imatana e a tia n nooria. Ataia bwa tera ae e na riai ni karaoia ngkana te mwane e rangi ni matata naba kawain anne ibukin katean te mwane.

Bwa e Komete naba aei ngkana e a tia ana ribooti ao bon te Tautaeka e na bon karaoa naba anne, bwa e na bon karaoa naba te Tua ibukin katean te mwane ae onoti ke te special fund.

Anne kanoan ara maroro te Tibiika ao ti rangi ni karautaeka bwa aei kanoan ara totoko iaon te aekaki ni waaki aei. Eng, ta oti bon teimatoa n tabeaianga bwa bon tera raoia an katean Komete aikai.

Ao tao bon anne ara nonori man ara itera bwa a rawata kainnanoia ara botanaomata.

Ti na bon teimatoa n taekina anne bwa e aera ngkai e a moanibwai katean te Komete. E aera e aki moanibwai kibarakin te kanganga ibukin ana bwai ni mwakuri te Onaoraki ae ana toamau.

Ao ti na manga noora ana kabanemwane te Komete. Ao ti a tia n noori aia kabanemwane Komete ake mai imwaina ao a rangi ni korakora a roko n te mirion tabun te taara. Ae I taku bwa aikai ae ti ununeakinna bwa ngaira iroura e manena riki ngke e kabonganaaki ibukin kainnanon te Onaoraki, te bwai ni mwakuri nakon ao buokaia taan mwakuri nakon ae e na kabaneaki iaon te Komete iaon te bwai ae ti aki tibwangan te Maneaba ni Maungatabu, bwa bon tibwangan te executive.

Ao man taeka aikanne ti karautaeka bwa ti totokoa te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao I noora ana taura Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim te maroro.

Hon.Mikarite Temari : E rabwa te Tibiika. Ao I teimatoa n au itera ae I boutoka katean te Komete aio. Ao I karautaeka nakon bwanaan te Kaitara ngkai e totokoia inaomatam anne, akea waeiko iai ti aki waeiko iai. Ko tonu iaon am bwaebwaeti.

Ma ti a kawenea riki bwa ko a bia bon noora taraan ae karaoi ate Tautaeka ngkai ibukin katea nte Komete. Iaan are bon tuana iaan te rules. Ao ngkana ko bon uringa am rules are te Tua are 67 Select Committees '*all Select Committees shall be appointed on motion approved by the Maneaba and shall consider matters which the Maneaba may refer to its committee'*.

Kanoan te *rules* ao kanoan te Auti ni Maungatabu are koreia 67 ao taben te Auti ni Maungatabu bwa e na katei Komete.

Aekakira Komete? Tera tabeia? Ao anne e katebeaki iai ngkanne te executive ke te Cabinet bwa e na ira kanoan te rules ae 67 ae e na katei ana bwai. Are tao ngkana e aki borai ara iango ma ngkoe te Leader n te Kaitara. Ti a bubutiko an anganiira moa ara tai. Ara tai moa bwa are ngkai ti a Tautaeka ngkai ti anganaki ngkai te onimakinaki ngkai ao kanoan te rules ae 67 ti na katei Komete.

E aera ti na aki katei Komete ma are iai kabaeara ngkana ti kan katei Komete ao ti na katei bwa e taku te rules n ara boki te Atua bwa ti kona ni katei Komete.

Ao Komete ae aekakira, tera teia ao tera aroia ti a boboa waem iai te Leader e a tau ti anaia.

Ti karioa bwa aroia Kauntira, ti karioa bwa katean kakaeakin angan buokan riki ibukin karawataan te mwane ni buoka ibukin tao karekean bwaai n aoraki ke anga ni buoka ibukin Kiribati, ao ibukin te Onaoraki ti a bubutiko.

Antai ae e na ataia ao ngkana ko kariaia ao e waaki ao ngaia iai tamaroana.

Are bon ti teuana naba ririkina ao antai ae e na ataia ao ngkana e a tei te Komete aio ibukin kakaeakin mwanen buoka riki ibukin bwain aoraki. Ae ti aki kona ngaira ni karekea kain Kiribati.

Ao ai rereira ao ai tamaroara. Ko kabotaua ngkanne katea nte Komete aio ma taben te Minita n te Onaoraki, te Tia Koroboki n te Onaoraki, te DS, AS ao tera riki ao Taokita ni kabane.

Are ko mwaneweia anne tabeia kain te Onaoraki. Ma katean te Komete aio ti bon namakinna bwa ti aki kona uotara ngaira kain Kiribati. E bon karako kaubwaira, te aba ae undeveloped ke e tuai n rangi n rikirake kaubwaina.

Ngaia are ti na bon teimatoa ni bubuti ao ni kakaenako nakoia tarira ma mwanera n taabo aika itinaniku aika a bubura angatain baia, ao iai bwaai n aoraki aika a mwaaka roiroi aikai. A bia kona n anganiira tao free, ke tao ti na kakaea riki anga ni mwane ni buoka bwa aonga n reke aekaki ni bwai n aoraki aikai.
Ngaia are I taku bwa e tamaroa katea nte Komete aei. Ti noria ngaira ngkai ti kairiri ngkai, ti nang tangira bwain reken te kidney analysis n te tai waekoa ke tao tera riki mitiin bwaai ni korokoro aika a laser.

Bwaai aika a mwaakaroiroi ma e karako kaubwaira, ti aki kona ni kabooa a oni karekei oin ara mwane te Tautaeka ni Kiribati bwa e bon aki kona moa n reke iroura bwa e karako arora.

Ngaia are te Leader ko rabwa a oti karekea nanom ti karinea aki kukureim, ao ti kaburaa i eta. Ma ko bia taraia n te itera are teuana, ko bia kariniko n ara kauniwae ao n ara iango bwa tera bukin katea nte Komete aei.

Iroura ngaira ti noria bwa e rerei e tamaroa ao e tikaua man tonu. Ibukin norakin aoraki aika a kona ni karina n taai aika ana roko ao ngkana ti aki kona n afford ao ni karekei. Ao tao te Komete aio n au namakina aio, ana kona riki n reke buoka aika a mwaiti ke bwaai n aoraki riki aika a mwaakaroiroi ni waekoa n roko iaon abara ao e na buoka katokan te aoraki iaon Kiribati.

Ko mwanewea te kidney analysis iai ae waakinaki ngkai e nang tauraoi uoua aekakin. Ao antai mai iaa? E na reke mai iaa? Te buoka naba. Ma antai ae karekea te Tautaeka are e aki tau ara mwane. A kakaai kain te Onaoraki bwa e aera ngkana e kakaae naba aio ni kakaitau tera burena.

Ngkana e a taboro e a triple taan kakaea te buoka. E koaua bwa e aki

tamaroa riki e a bebete riki te uota. E a tiraua riki kabwaian Kiribati.

Ngkana ti temanna n te Onaoraki n takareere e a rangi ni mwaiti naba uotaia n taraa te bwai n aoraki, iai aika a rin te Onaoraki ngkai.

Te management ma tera kabutan te Onaoraki n te ririki teuana a loaded a rawawata. Te Minita te Tia Koroboki ao kain te Onaoraki ma doctors ma nurses ke antai riki.

Ai aki burera ae e a kateaki teuana riki te Komete bwa kabebetean te uota ke kabebetean te amo ibukin norakia ara koraki n taai aika ana roko aika aoraki bwa ana waekoa n reke buokaia.

Ngaia are n au maroro ngai ae I mangori man te Aono n Raina ae I tabe naba n taraa buokaia kain te Aono n Raina. Ke bwaai n aoraki aika ana mwaakaroiroi aika ana kona naba n reke ao n tiku iaon Kiritimati.

Ngaia are I taku bwa I rangi n nanobwia katea nte Komete aei. Ao are a bon okoro ara taratara ma are ngaira ngkai ti taratara man te Tautaeka. Te executive ngkai ae anganaki moa te mandate bwa e na kabuta Kiribati.

Ao I kaokia riki nakoim te Tibiika rule 67 Select Committee. Are nanona ti bon inaomata ni katea te Komete.

Ngaia are e teretere raoi bwa katea nte Komete kakaeakin riki mwane ni buoka aika ana kona ni mwaiti bwa e aonga n reke bwaai n aoraki ake a bon kanganga rokoia iaona bara.

Ao ni maeuraoi iai kain Kiribati nakon taai aika ana roko. Te Tibiika ngkana ko tarai ara maroro aikai iaon te Komete ao I taku bwa e titebo naba ma are mai imwaina ao aio ao are imwina. Ngkana e boraoi ma nanom imwin aio ao ko a kaokia naba nakon are e tabekia. Ti aonga ni manga noora naba are imwina. E na bwakara te Leader ao ngai an katonua naba bwa e taetae te Leader ao ngai kaitaraana. Bwa are ai rabwatan naba te Kaitara ao te Tautaeka.

Ao kai e a tia naba ngkoe anne kanga are bon te Leader e bon rabwatanaki irouia nakekei kee.

Bwa are ngkana a manga tabeka aia kaoti kain te Kaitara are ngkana ko bon noora riaina kanga akea boutokaan te kaoti ae raoiroi aio bwa ti te kabuakaka. Kanga te kamanrerea, te kamangora te iango ae ti bon namakinna ae tamaroa. Ao ti na toki iaa, e kamangoria Taan Tei.

E na manga tabeka naba aia kaoti ae a kamangoriira.

Ngaia are n tabetai e a bon nakoim mwakam ngai I a taraia ngkai are e a bon tairiki e tuai bane kanoan te bong bwa iai naba ningabong. Ao I taku ngai bwa kain ara itera tia kukurei naba bwa ngkana I a ti bwananna naba.

Ao ngkana ko bon angania aia tai karaka ti rangi n tauraoi ni karakai. Katoki nanomi antai anganiira. An angania katoki nanoia n taetae ao ko a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti ae te Beretitenti I a taona tabon inaaim te Tibiika. Ao I taku bwa a agree nakoiu naba agree n au iango kain Tobwaan Kiribati Party are a kaira te Tautaeka n te tai aei. E rabwa ao I boutoka te kaoti ae e rangi n tamaroa a oti kawenea naba ti teimatoa ni kabwara bure ngkana e bon teimatoa naba ni bwaranako.

Are e a kaman teirake naba n taetae are imwin ani kamangoriira naba ngaira Taan Tei ae ti uarereke ae iai onimakinara irouia te botanaomata. Ni manga kakeai bonganara bwa ta oti a manga bakimwane naba.

Ngaia are e rabwa ti na onga kanara ti na teimatoa ni karinea te bwana ni ikawai. Ni kamangorira ti a tau naba iai te Tibiika ao ana tekeraoi ngaia. Te Mauri te Raoia o te Tabomoa ao I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I noora am taura te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai N na anganiko te maroro.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao I kukurei n reita te maroro iaon te kauoua ni kaoti ibuki nte Komete te Tia Babaire.

Ao n tekatekau ao I kataia ni karekea otau ami iroun te Minita ae tibwa taetae.

Ao I titirakinaki e ataa te bwai ae taekinna ke e aki?

Bwa akea te aekaki tein funds ae taekinaki ikai te Tia Babaire. Te Komete aio e akia taia ma e na kataia ni kakaea te naan funds ibuki nte bwai aio. E talk about the taxes te Tia Babaire.

Ngaia are ngke e bon taetae te Tia Babaire ao I bon rangi n nano uoua n tabetai. Te aekaki bwa bon aekakin naba are e quote te rules n are 7 te Tia Babaire.

E aki kona ni kateia ngkana iai bukina. Ma ngkana akea bukina, tera bukina te Tia Babaire.

A bon titiraki, te Tia Babaire ngai temanna n rorou aio ao moan te kakawaki te marurung. I kunea bwa ngkana ko aki marurung te Tia Babaire ao e a toki bonganam n te maeu aio.

Te Tia Babaire, ao e a reke otara teutana ao riki ni bwaai aika a

taekinaki ngkai ae te NCDs te Tia Babaire.

Ao otara aio te Tia Babaire e reke man te clinic ao mai iroun te doctor. Ataia bwa tera aio? tera te kanikininaa? Tera ae ko riai ni karaoia te Tia Babaire bwa ko aonga ni buokaki.

Ngaia are ngkana ngaia anne te Tia Babaire anne te Tia Babaire ao ti a mimi bwa tera ae e na kakaeaki riki ae e tiaki ataia.

E rawata te bwai ae ti ataia ibuki nte aoraki ae te NCD te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ngkana ko a kakaea ko kakaea rongorongon te NCD iaon te internet, e tiraua ae e a bon titebo naba.

Ao I uringa te Tia Babaire bwa ni bon ngkoananoa ao I download aia mena kain te forum secretariat meeting teuana iaon te NCD.

Ao iai aia recommendations bwa ana recommend nakon te Tautaeka bwa aikai bwaai ae riai ni karaoaki bwa e aonga ni buoka aro nte kanganga ae te NCD.

Te Tia Babaire, e rawata akea te bwai ae boou ae a kune ate Tia Babaire ae e na raka iaon aio.

Ongou e bati ana koaua are I anganna. Te botaki tabeua e bati, taokita ake i Nawerewere ataia bwa tera ae e na karaoaki.

Tao ti te bwai ae boou te Tia Babaire tao ana rinea te taokita bwa e kanga ni kabonganaaki te tax iaon tao te naan product ake ana contribute nakon te NCD.

Anne moan te bebete ngkana ngaia bwa anne te titiraki ae e na kaeka te Tautaeka bwa are e aki tangira te Komete, kaekaan titiraki akanne. Ao anne ae ti kan taekinna te Tia Babaire.

E kona ni karaoaki ma akea. Te Tia Babaire are ngkana ngaia anne ao ko a manga titiraki. Ao tera bukin te Komete? E rawata te bwai ae ti ataia already. Ao tera bukin te Komete ? E a bon tannako te aomata ma ana reke. Ao nanokawaki ariki irouia te koraki ake agree ma au reke.

Ao n au taratara a oti aki ngaia ae au taratara are I taekinna. Ti aki. bwa I taku bwa te Tautaeka e na riai ni kamatata bwa ana Komete aikai aio te best. Ao ngkana ti aki ao ngaia are a titiraki aomata. Ao bukin tera? iai tabera ae as MPs bwa ti na kamatata.

Bwa n aron ae te example ae I taekinna ngkana. Ngkana ngai I kangai NCDs e ang. E aki ngkoa ao n te Auti n Tei ao e rawata te aomata ae kain te Auti n Tei ikai ae tioka.

Te Tia Babaire, ao I taku bwa a tia n titiraki taokita bwa tera aroia, tera ae ana karaoia. Ataia bwa ti aki te bwai ae boou.

Ngaia are ibukina bwa ngkana ti aki ota bwa bukin tera ae e na kateaki iai bwaai aikai ao tera riki ara karaki. Ti a kakaea riki ao anne ngkanne ara reke ngaira. Ao au kantaninga bwa ti aki ti ngai. Ao I bon koaua n anne te Tia Babaire bwa e rawata te titiraki irouia aomata bwa tera raoi bukin te bwai aio.

Inaomatami anne ae I karakinna n taai aika nako e aki bitaki au karaki te Tia Babaire bon ngaia raoi are I taku bwa te koaua. Ma are e aoria are e bon rinnako te aomata n tei ma ana reke ao ai bon aekakin naba te Komete aio te Tia Babaire.

Ao n te tai ae nako te Komete ao e kateaki te Komete bwa e na kakaeaki kanara bwa ti aonga ni marurung iai.

Ti ataia naba bwa tera te amwarake ma te kanganga bwa are angin te bwai are e taekinaki ngkai, aki kona n reke ikai ke very expensive. Ao anne te kanganga ao are ti a bon tiku naba ma are ti kona ni karaoia.

Ngaia are ngai te Tia Babaire aio an example of te Komete ae e rawata am titiraki bwa tera oin bukin kateana.

Ao I taku bwa anne aia titiraki aomata aika a mwaiti ao ngaia are ti taekina au reke e reke irou irouia te Tia Babaire. Ma ngkana ko aki agree ma ngaia ao I am sorry te Tia Babaire.

Ngaia are ara koaua te Tia Babaire iaon Komete aikai ao te issue ae e na kakaea so much we know about the NCDs. E danger online ao tera riki.

Ti aki tangira te Komete ae kan ngaun kaaina bwa ana titiraki ao ni karekea teuana te ririki ni kakaea te information it already online, iaon te NCDs it already there. It only online so information nakon ara situation. Ao ti ngaia anne te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e aki rangi n rawawata ao e aki rangi n tangira te Komete n aron ae waakinaki ikai ke e na oki. Ao ngkana ngaia anne ao bukin tera te Komete.

E bon tannako te aomata ma ana reke te Tia Babaire.

Ngaia are e na teimatoa ara aki butimwaea te aekaki ni koaua aio te Tia Babaire.

Ao ti na teimatoa n taekinna nakoia aomata aro nte waaki ae ti mena iai ngkai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao I a kaokia nakon te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao ko rabwa te Tibiika ao I a kaitauia ake a tia n anga aia maroro iaon te kaoti aei.

Ti ataia bwa e teimatoa naba te Kaitara n aki boutoka te kaoti aei iaan ana koaua are aio taben n ana taeka te Leader n te Kaitara ao aio bon taben te executive.

Ma e koaua are iai te taeka ae kona karababa riki am taratara ao oti ao e rabwa te Minita n te Linnix.

Are e kaotia n te rules 67 teuana tabeia te naan Select Committee. Ao kanga akea te invitation ke kauarerekean taben te Komete ikanne.

Bwa e kaotia bwa e bon kona te Komete tao bukin are bon Taan Tei ni kabane ke te Auti n Tei kanga teuana tabena te oversight. Ao kanga e anga taratara n tararua abara ae Kiribati irarikin tabena ni karao Tua.

Ao anne teuana ti kona n rinnako n taben naba te executive ngkana ti kona naba ni ibuobuoki ni karaoia.

Ao tao anne ae e rangi ni mwamwaninga riki kain te itera are teuana are e rababa tibwangaia Taan Tei.

E rababa ao bon te Auti n Tei ngaia te kabane ani karineaki n rabwata iaon te aba. Ao iai tabeia Taan Tei are a rineaki bwa ana kona naba ni ibuobuoki ni itera aika a bongana.

Ti aki katei Komete aikai bwa aki bongana. Ma a kateaki bwa a bongana bwa iaan aia konabwai Taan Tei temanna ma temanna are a tia n oninakinaki man aia abamwakoro. Ao akanne aika ti karinei naba ti teimatoa ni karinei.

Ma N na kakimototo teuae te Tia Babaire ao I a karabwa ake tao riki man ana itera te Tautaeka are e a bon tia ni buokaki. Ao I karabwaia naba kain te Kaitara e ngae ngke aki buokia. Ma iai te koaua ae kanga ngaira Taan karao Tua ao iai naba tabera ni kona ni karaoi. Ao ni kona n anga ara ibuobuoki n tabera ni Komete n aron are ti a tia ni katabeaki iai iaan 67(1)

Akea ae kanga e kangai bon tabera anne kona ti karaoi aikai ao kona aki roko n are e karaoi te Tautaeka.

Aei I taku bwa e bon teretere anne ma ti katarabuakaan te maroro ke te kaoti n aron are e a tia n tabekaki.

Ngaia are I a bubuti tabekan te kaoti ae kangai taekana n aron taekana are e oti are e kangai bwa te Maneaba ni Maungatabu e na kariaia katea nte Komete are e na kamatebwaia a oni karaoi ana kakae iaon anga aika ana karaka te mwane ni buoka nakon te kuakua ao katoki aoraki. N te aro bwa e na tamaroa riki a oni

waekoa reken te buoka ibukin kamarurungaia kain Kiribati.

E na kainaki te Komete aio irouia Taan Tei n aron taekana niman are ai ti aki bwa ai aman Taan Tei aika a rine ake a tia naba n anga aia kariaia ibukin kainnanoakin n aron aikai:-

Hon.Dr Tinte Itinteang Chairman
Hon.Betero Atanibora Member
Hon.Tawaria Komwenga Member
Hon.Niiti Itaaka Member

Ao ko rabwa te Tia Babaire. Ao I a bubuti tabekan te kaoti ao kabwatakina.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao e a tia ni mwemwe te kaoti n aron are e tabekaki.

Ma te onono are ai ti aman kain te Komete n aron are e a tia naba n taekinaki, ma araia naba akana oti n te motion. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti iaona.

Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nako ngkanne nakon ara kaoti are imwina ara kabane ani kaoti iaon te Ota Beba ae nambwana 17 are e bon tabekaki naba iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau te Beretitenti.

KATEAN TE KOMETE IBUKIN KARAOAN KAMATEBWAI IAON KARABABAAN WAAKI NI KARAOBWAI

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai taekan ngkanne te kaoti are nambwa 17 iaon te Ota Beba.

Bwa te Maneaba aio e na kariaia katean te Komete ibukin karaoan te kamatebwai ian karababaan waaki ni karaobwai ke te naan value added product aika ana kona ni iokinibwaiaki man marina bara ibukin boutokaan te rikirake ao karababaan aia konabwai taan karikirake man te karaobwai aika a uarereke.
E na kaainaki te Komete aio irouia Taan Tei aika a rine ake a tia naba n anga aia kariaia n aron aikai :-

Hon.Dennis Waysang Chairman
Hon.Tibanga Taratai Member
Hon.Mwatanga Aran Member
Hon.Tinian Reiher Member
Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta Member

Aikai taben te Komete ni kamatebwai n aron aikai:-

1. *E na karao ate kamatebwai ibukin aekan karaobwai aika a na kona ni karaoaki ao ni iokinibwaiaki ao ni kona ni kabonganaki iaon Kiribati ao ni*

iokinibwaiaki naba nako tinaniku.

2. *E na kareia itoman mai tinanikun Kiribati ake ana kona ni kabooi karaobwai aikai.*
3. *E na kamatebwaia ao ni kaotinakoi mwaitin are e na kaotinakoaki n te market ao man kakoaua bwa man karikirake aika a uarereke aikai ana kona ni kaitara te mwaiti are e na kainnanoaki man te market n akea te kanganga ao n aki tokitoki ao n akea rootakin kaubwaira.*
4. *E na kamatebwai iaon kakaean bwaai ni mwakuri aika ana kainnanoaki ibukin katean ao waakinan te karikirake iaon karaobwai aika a uarereke man kaubwain abara. Bwaai ni mwakuri aika a riai ni mamatoa, ao ni bebete kabonganakia ni kaineti ma ara otabwanina ao aia konabwai ara botanaomata.*
5. *E na rinanon ribooti a oni kaotinakoi ana iango ni ibuobuoki ni katerei abamwakoro aika a tau ibukin waakinan karikirake aika a uarereke aikai ni mwamwananga ao a mwaiti riki*
6. *E na rinanon ribooti ao ni kaotinakoa ana kainibaire aika ana iraki nanoia kainibaire aika a kakawaki bwa ana iraki nanoia ibukin tuan te iokinibwai n te aonnaba*
7. *E na anga ana ibuobuoki iaon te mwaiti ni mwane ae kainnanoaki ibukin waakinan te karikirake, kataneiai ake ana kainnanoaki ao tabeua riki ibukin katea nte karikirake aio iaon Kiribati*
8. *Mai mwin te kamatebwai ao e na kona te Komete ni katerei ana iango ni ibuobuoki ni kaineti ma bwaai ni kabane aika ana kainnanoaki. Riin te waaki aika ana kainnanoaki ibukin kabrabaan te waaki ni karaobwai man marin abara ao boutokaan te rikirake.*
9. *E na waakina ana mwakuri te Komete aio man Tianuare 2025 ao n taiboranaki imwin te kamatebwai n raonaki ma ana ribooti iaon ana anga ni kabwaia ao kabanemwane ake ana kona n reke bwa te karikirake aio. ni kabanean ana bowi te Maneaba ni Maungatabu 2025.*

Ao e koaua ai akanne tabeua bukin aika a kakawaki ibukin kateakin te Komete ao n reitaki ma kaaina aika I a tia ni mwanewei araia ao I a bubuti tabekan te kaoti n aron taekana are e a tia n oti a oni warekaki nakoia Taan Tei ao nakon Kiribati. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa nakon te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika a oti a kaitaua te Beretitenti ni mwemwekan ana kaoti are te kabanea ni kaoti ibukin katean ana kateniua ni Komete n aron are e a tia ni kabwarabwara.

Ao I taku bwa e a bon matata ara kantaninga man ara itera iaon katean Komete aikai.

Ao aei naba e aki kaokoro naba ma are ti a tia ni maroroakinna ibukin katean Komete ake mai imwaina. Ma ti karautaeka n te tai aei bwa ti aki naba boraoi ni iango ma katean Komete iaon kakaean karaoan te kamatebwai ibuki nte karaobwai ibukin te iokinibwai iaon Kiribati ao nako tinaniku.

Ao tao aei naba teuana te Tibiika, ae ti taraia naba bwa tibwangan te executive ke Tautaeka.

Ao e koaua bwa e mwaneweia te Beretitenti ae ara Tua ni Kaetieti ae e kona ni kateaki te *Select Committee* ao anne akea tuukana.

Ma tera te Select Committee ae e na kateaki tera tibwangana ao anne ngkanne ngaira ti taraia man tibwangan te Maneaba ni Maungatabu.

Tao teuana te katoto iaon ana Komete teuana te Tautaeka ae te moan Komete are e moan kateia ngke e moan roko I taku bwa bon anne raoi bon te aekaki ni Komete are e rangi ni kantaningaaki, ae tao e kaineti ma ti nanonna are te anti-corruption Select Committee.

Bwa anne raoi bon tararuaaia tao taan kairiri bwa a karaoa raoi tibwangaia ao akea te mwakuri n aonikai.
Ao anne te aekaki ni Komete ae te oversight bwa e aki karaoa taben te Tautaeka, bwa e bon karao ate mwakuri ae noraki riaina n te tai arei.

Ao anne kanga tao aei ara uneaki ae ngaia ti teimatoa n tarai kaokoron tibwangan te Maneaba ni Maungatabu ao te Tautaeka. Ao anne raoi teuana te katoto ae ti taku bwa e bon matata ni katea nte Komete anne bwa ti aki anne taben te Tautaeka.

Bwa are anne ngkanne are ae ti nanonna ae aekaki n rabwata aikanne.

Ma katean te Komete bwa e na karaoa te kamatebwai te feasibility study, iaon tao te karaobwai i Kiritimati ibukin te iokinibwai.

I taku bwa a rawata naba ana tab oni mwakuri te Tautaeka ae e a bon bwakara naba tibwangaia anne.

Ao I taku bwa te mwakuri aei e a bon kaman kakaraoaki naba. E rawata naba te kamatebwai ae e a tia ni karaoaki. Kanga ibukin moan iangoan ae e na rin Kiribati n te iokinibwai n te betebeke ao a rawata ngkanne te naan buoka naba ae a roko nakon Kiribati iaon itera aikanne.

Bwa ti nang kanga ae ti nang kaaina ao tera ae ti nang iokinibwaia irarikin ara ika tera ae ti na iokinibwaia, te ben.

Ngaia are e kakaeaki bwa tera riki ae ti na kona ni karaoia irarikin te takataka, ao I taku bwa iai karikirake are ngaia are e a moanaki kanga karaoan te bwai are te virgin coconut oil. Bwa aei te karaobwai ae e rangi kainnanoaki ae kona ni iokinibwaiaki nako tinaniku.

Ao a rawata bon te naan bwai ni Kiribati naba a rawata naba te naan anga ni iangoaki ae ti na kona ni iokinibwaia.

Ma are iai tuan te naan iokinibwai te Tua n te iokinibwai ae kakawaki naba bwa ti na iria. Ara ika, ma te naan raa te tuna turkey a rawata ake a tia ni kaman waaki.

Ao I taku bwa iai naba ngko ate kantaninga bwa ti bon atai naba aron korakoraia te naan abamwakoro ibuki nte karaobwai.

Ao tao inanon ara bowi n te tai aei a oti ongora ana karikirake teuana Butaritari ao aei te karikirake are e a kaman waaki naba man taai aika nako are te karao mooi. Ao ngkai e na manga iangoaki maeuna. Bwa are anne e nang onoti ao e kakan i Butaritari bwa ibuki nte karau ae e rangi ni maeu aon Butaritari ibuki nte naan kai n amwarake bwa te naan mooi.

Ao ti noori aia karaobwai kain rarikira. N aekakia kain Matiare ao a kamanena te tou ao a karaoia bwa te juice bwa te mooi.

Ao aei a iokinibwaia naba ma aekakin aikai I taku bwa e a kaman waaki te Tautaeka ibukin iangoan kaungaan ae tao bon te iokinibwai moa inanoa. Ao te mwane are kaokakin kantoka nte naan karaobwai are amarake ni Kiribati mai aon naba nako Tarawa.

Anne teuana ae e a tia ni waakinna te Tautaeka. I taku bwa ti aki te bwai ae boou ae e na manga kainnanoaki te Komete bwa e na manga karaoa ana kamatebwai. Bwa tera ae e na kona ni karaoaki? Bwa I taku bwa ti bane n atai ao ngaira Taan Tei ti bane n atai tao korakoran ara abamwakoro ao tera ae e na kona ni karaoi, tao ngaira abara i Abemama tao e korakora marin taari, ae e kona ni iokinibwaiaki.

Ma a rawata ngkanne te naan Tua bwa are te Tua e rawata te Tua are e na riai ni iraki.

Ma teuana mai ibuakon te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ti na ira nanona. Ngkana ti kan iokinibwai nako tinaniku a oti tuai kona ngkai. Bwa are katoamauan te naan bwai ni mwakuri ibukin ao tao te konabwai. Ibukin karaoan te bwaai ni iokinibwai ae e na kona ni ira tuan te iokinibwai te boraraoi.

Ao teuana mai ibuakona ngkana ti na iokinibwaia aon te amarake ao iai ngkanne te Kaetieti ae kanga te standard ae e rangi ni kakawaki bwa kanga aekakin tuan te quarantine.

Ao ana tuoaki raoi bwa aron karaoana ana bane ni ira nanon te Kaetieti. Ao I taku bwa aikai a rawata bwaai aika ti kona n raa ma tao e a tia ni kaman waaki.

Ma I taku bwa ngaira n ara koaua e aki kainnanoa te Tautaeka e na manga karaoaki te kamatewai bwa a rawata ribooti naba akana a wene inanon bai nte Tautaeka.

Ao ti na kanga ni buokia ara tia raranga, tera ae ti na kona ni kaungaia iai ara tia koro karewe bwa te kamwaimwai e a moanna ngkai n aki tao n aki rangi n rawata n aron ti taneiai iai n taai aika nako bwa are e a bon uarereke te koro karewe.

Ao ti a taku bwa tao iai bukina ae ti a kona n atai bwa tera. Tera ana anga ni kaungaia bwa aei teuana kaubwaira ae I taku bwa e bon rangi n onoti naba ae akea aekakina n te betebeke ao n te aonnaba aron kaubwaira man te nii. Te kamwaimwai te karewe, te Kateete ke tao iai i Atia ake a karaoi te naan kamanging mai iai te whisky ke tera.

A rawata ao tao aei te kantaninga bwa te karekemwane tao iaan mwenga, ae te Cottage Industry are karikirake ake a uarereke. Ao e rawata aia tarena ara botanaomata ao a kona ni kabongana ao teuana bwa te bwai ae ti ataia ae a kainnanoia ara botanaomata. Bwa kainnanoa te mwane ibukin katean rabwatan aia karikirake. Ao aei teuana te mena ae e na kona n taraaki.

Bwa teuana aia kanganga ara botanaomata bon karekean aia loan man te DBK. Ao a rawata bwaai aika a kainnanoi man te DBK.

Bwa tera kaubwaim ae e na kona n tauaki mwiina bwa ngkana ko aki kabwaka am tarau ao e na bon kona n anaaki kaubwaim.

Ao tao aei akea te kanganga irouia ake bon iai kaubwaia. Ma ngkana ngkoe ae ko iangoa ae kona katea arom ao akea kaubwaim, bwa are bon ti rabakau ao tao tera kaubwain

are tao kona kabongana man te buakonikai ke tao mai marawa.

Ma kona kabongana rabakaum bwa kona katea iai arom bwa kona karaoa am karikirake. E rangi ni kanganga rekena bwa kona kainnanoa ae e na iai kaubwaim ke ngkana e na iai te aomata ae e na buokiko ibukin are kanga ngkana iai am kanganga ni kabwara ao ngkanne are e buokiko anne e nang kabwara ibukim.

Ao aei teuana te naan ibuobuoki nakoia ara tia karikirake ae ngaia ae tao e nang uarereke iai aron tao te karikirake tao teuana mai ibukona. Tao bon iai ae tao e bon tuai unga nanoia bwa a nang karaoa kabongana rabakauia anne ibukin te karekemwane.
Ma aei kanoan ngkai ana kantaninga te Tautaeka ae ti noria ibukin katea nte Komete aei.

Bwa ti taku bwa aei e bon kona naba ni bon waakinna. E a tia ni kaman waakinna ao tera ae e a tukia ngkai bwa e na kakaai anga bwa ana karikirakeaki aron, ana kona ni kabongana aia tarena ara botanaomata ana kona n anganaki buokaia bwa ana kona ni katea waen aia bitineti.

N taraaki ana kainibaire te DBK tera ae e a kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka, tao e na karekea te mwane ae onoti nakon te DBK ibukin aekakin karikirake aikai.

Ae e na kona ni ibuobuoki ao e na aki kainnanoaki tao te naan security bwa tao aei naba e na kona naba n taraia te Tautaeka bwa e na kona naba ni buokia. Kanga anne ara taratara te Tibiika ao I taku bwa e a kaman atai naba rongorongo aikai te Tautaeka.

Bwa e ataia naba bwa tera ae e na kona ni karikirakeaki tao e na kona tao ni kona ni kaungaaki iaon te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana.

Teuana ngkai tao rabakauia ara botanaomata, ao tao e a rangi ni korakora ngkai norana tao bon te itutu. Ao tao te Mauri Wear teuana mai ibuakon aia karikirake ara botanaomata.

Ao ti ataia bwa e rawata naba aika a nano naba n ara Mauri Wear ma ti na kanga ni uotarake ke ta oni manga buokia ara aine ake taan itutu iaan mwengaia. Bwa ana kona n reke aei bwa e nang riki bwa te iokinibwai.

Tera ae e na kona ni karaoi ate Botaki ni Mwakuri are tabena aei bwa e na kaunga te itera aei. E na kanga ni bobootia ao tao e na kanga ni mwakuri ma ngaia bwa tera tein tao te karaobwai ae e na kona ni bwaati nakon ana standard tao te

iokinibwai nakon aba ake tinaniku Kiribati.

Aikai I taku bwa te naan iango aika a tamaroa ma are ara koaua e bon teimatoa ma ti aki taben te Maneaba ni Maungatabu ke te Komete bwa e na karao ate kamatebwai a kaman wene.

I taku bwa e rawata mai inanon baim te Commerce e rawata inanon bain tao te Finance ake te naan young ibukin karikirake aikai tao aia karikirake ara botanaomata, ma ti aki karikirake ake tao n aekakin te KCDL te naan rabwata ake a bubura bwa aia karikirake ara botanaomata te cottage Industry iaan mwengaia.
Ao I taku bwa aikai a rawata te naan iango te naan rabakau te naan tarena, ao I taku bwa ngkana ti na kaunga bwa e nang uarereke ngkai kabonganaan te mwane are te freight refund ibukin bwaai ni Kiribati mai iaon aba.

Tao e nang korakora riki kabongana riki tao man te itera Meang. Ma tera ngkanne angan kaungakina man itera ake tabeua.

Bwa tao ngaira mai abara mai Abemama tao abamwakoro akana tao e a rawata tao e bebete riki reken te naan ika. Ao e kainnanoan naba te ika i Tarawa.

Ma I taku bwa barongaakina ngkanne ae ngaia ae e na kainnanoaki. Bwa angiia a bon kanakobwai naba ao a bon kabwakai kantokan tao aia bwaketi n taari, ao akea are akea mwiina.

Ma I taku bwa aikai anga tabeua ae e na kona ni buokaki ao ara ti akawa tao iaona bara ae Abemama ngkana I kabongana bwa te katoto. A kona na e a bon tei waen aia bitineti. Ao a kona ngkanne ni iokinibwaia nako Tarawa ao tao antai ae e na ataia e a manga reke angan te naan mwakuri ibukin manga karaoana riki bwa e na kona n teimaan, tamaroana ibukin te iokinibwai itinanikun Tarawa.

A rawata te naan reirei ake a tia ni karaoaki, I taku bwa iaon ara abamwakoro ae e a tia nim wananga naba te Botaki n Akawa ana karikirake naba tabeua. Ae e a nako kanga tera te solar drying kamwauan te ika are kanga tao bon te taari.

Are kanga iai angana are kanga e na kona ni bwaati iai. Ao I taku bwa a bwaati aika a tia n reireinaki ma tera mwiin anne. Bwa te reirei e rangi n rawata ma akea ngkanne mwiina bwa a nang nakea, tera buokaia ibukin katean buokan aia bitineti.

Ao I taku bwa anne tao ngaira n ara taratara taai ae e a bon kaman wene inanon bai nte Tautaeka ae e atai rongorongo aikai ao I taku bwa e ataia naba bwa tera ae e na kona ni karaoia ibukin kaungana. Bwa e aoria ni kona n reke bwa aia

karekemwane ara botanaomata, bwa ana iokinibwai bon imarenan bon iaona bara ae Kiribati ke n te betebeke bwa e na manena naba rinnakora n te naan iokinibwai, n te naan boraraoi ni iokinibwai n te betebeke are ti a tia n riki bwa kaaina.

Ao tao itinanikun riki ara aono aei. Ao tao aikanne ara maroro tabeua. I taku bwa n aron naba ae ti mwaneweia n ara maroro ni kaoti ake mai imwaina. Akea totokoan te kantaninga are te tibwanga are e na anganaki te Komete. Ma ti teimatoa n aki boraoi ni iango bwa antai ae e na tabenna ao ngaira ti bon teimatoa n kakaokia nakon te Tautaeka, ke te executive are tabena e taku bwa e rangi ni matata naba ao e a bon tia ni waaki inanona.
Ma I taku bwa e bon atai naba bwa tera ae e na riai ni karaoi ibukin kaungaan te itera aei. Ao ti karabwa te iango ao I taku bwa bon aekakin naba ara kantaninga bwa e aera. Ti taraa naba aron kabonganaan kaubwain abara ae Kiribati ke te mwane bwa e na manena riki n aei ke e na manena riki ngkana e anganaki te DBK bwa e n ariki bwa te mwane ae onoti ibukin buokaia taan karikirake ni itera aikai.

Man taeka aikanne a oti karautaeka n te tai aei bwa ti teimatoa n aki boraoi ni iango ma katean Komete ao te katea nte Komete aei ibukin tibwangana are ti a tia ni maroroakinna. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara a oti a nakon ara tia maroro are imwin ate Minita n te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa te Tibiika ko aitokamauea ngkai ko anganai au tai bwa N na bon ana buareu ma te Leader kee n aron taian motion aikai.

Are ti bon kaokiokia naba arei ae ti na manga onimakinia naba kain Tobwaan Kiribati Party bwa N na taetae ibukia iaon te Biira aio ao ai akea naba.

Ao ko a kaokia naba tia taona naba tabon inaaim bwa ko a kaokia naba nakon. Eng, ti bon teimatoa ni kaitaua te Leader ti kaitaua ngaira kain te Tobwaan Kiribati Party. Ti a rabwatania naba kain Kiribati ni kabane a rangi n raoiroi ana iango a kakateke ana iango a kankan.

A botonaine, a botonimwane ma are tao bon ti aki taina moa ngkai kee. Ti a nanorinano, a kaawa. E taku te rongorongo teuana *e raoiroi riki ae ko aki kakarongoa nakon ae ko kakarongoa.* Te rongorongo naba teuana *bwa aongkoa rabakaura burababan teuare i karawa.*

Ngaia are n tabetai ti a katuka te bong ma kanoana ao te tai ma kanoana. E a tau bwa ti anganaki te tairiki aio. Te Tautaeka aio bwa ti na katei Komete. Ao e uara ti a onga kanara ma ngaia e a tau. A kakateke ana iango a rangi ni kakamaeu.

Ao ti tarai naba ana iango ana bon kabwaia iai kain Kiribati. Ngai I bon taku iaa ai tikiraoira ana iango te Leader. Ai wanawanara I rangi ni kaburaa ieta bwa are ngaira bon taian kabitaia ngaira kanga akea arora. Ma ti na butia Uea nte maeu, uean te rabakau atuara n taai nako bwa a bia kakabwaiakaki Komete ake e a tia ni katei te Tautaeka.
Ti na tataro naba bwa ana kakabwaiakaki naake a rineaki bwa kaaina. Angiia ake a kamangoraki irouia kain te Kaitara e ngae ngke e taraaki aia Komete irouia kain te Kaitara bwa akea bongana, bwa tao aongkoa ti aki tabeia. E aoria, te onimaki ni kiritian ngaira man ara Party ti na tataro ibukin katean Komete aikai bwa ana bongana.

Ana manena, ibukin ingoan te maeuraoi nakoia kain Kiribati.

Ngaia tao I a kawenea naba au bubuti nakoia mataniwi n aro aika a kakaokoro iaon Kiribati. Ao bon te botanaomata inanon aia tai n tataro n taai nako bwa ngkana a mwanewea kawaia, ti a bubuti. Kai ti a tia ni katei Komete aikai a bia tataro bwa ana uaana Komete aikai ao ana kakabwaiakaki naba naake a riki bwa kaaina.

Ao man uaan aia kakammwakuri aia Komete aio ao ti na tataro naba bwa e na manena ibukin abara ae Kiribati.

Ngaia are ti a kauarerekea ikai te Tibiika. Ko bon kona riki n angania aia tai tao niman ke onoman, iraman mwaitia angania ao ngaira ti a tau naba bwa ti boutoka katea nte Komete aio bwa are bon ana Komete te Tautaeka.

Bwa aonga n nako riki buraraan nanoia aonga ni kanakoia bwa ngkana aki ao mwiina ana aki matu raoi.

Bwa ngkai au reke a bon aki maturaoi a oki ao a nibwaraa. Bon te un irouia tao ana kaekaia aia koraki tao ana amwarake ke ana aki.

Aki kona ni mat ani kukurei ao ngaira ti mata ni kukurei ti ngarengare. Bwa are e kariaiakaki katean ara Komete aei.

Ao e aoria bwa are ai bon te bwana naba ni kabwara bure nakoim. Ma tao a nang kamatauninga ara maroro ke tao ti aki boutokaia n aia iango are e bon okoro te iango inanon te Auti n Tei te Tibiika aio. Are bon iai te Tautaeka, iai aika ana Kaitara kee. I taku bwa ti a bane n ota n anne.

Ngaia are man te bwana ae mangori man te Tobwaan Kiribati Party ao I a rabwatania naba ngkai Hon.Speaker ae ko rangi ni karineaki. Ti karinea nanoia, ti karinea ana maroro te Leader are ieta ieta kanoan ana kau iango ibukin maeuraoin tei Kiribati ni katean aekakin Komete. Ti kariaia aio.

Ma ngkana tao ti aki taina moa ngkai ti a boboa waem, tia taona tabon inaaim. E a bia moa kariaia. Ngkana e aki ma are ai bon te majority rule ae ti na bon manga ngkana ko katei bai ao ti na manga bon taetae naba ara mwaiti ti kariaia.

Ngaia are man te bwana ae mangori mai irouia kain Tobwaan Kiribati Party. Ao ti boutoka te kaoti bwa ngkana e boraoi ma nanom te Tibiika, are ai bon akea ngkai ae kan taetae bwa I a bwanana naba. Ao ngkana akea mai irouia ao an kaokia naba nakon. Ko rabwa te mauri, te raoia o te tabomoa ao ti bia matu ma te marurung ao ti kautaki nakon te ingabong, n ara kabanea n Auti ni Maungatabu. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I noora ana taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher I anganiko te maroro.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua e a bon bwakanako te tai na kataia ni kauarereke.

Kanga I bon aki iangoia bwa N na teirake. Bwa I tekateka n ongongora bon mai moana ni karokoa ngkai.

Ao e reke au reke man maroro aika mai iroun te Kaitara. Ao eng kanga ti te totoko mai iroun te naan Komete, ae kanga bon ti anne teuana aia koaua ae kangai bwa ti aki taben te Maneaba ni Maungatabu aei, taben te Tautaeka.

Ti kaokoro ni iango iai. Bwa ti aki toki n taetaekina te waaki n Tautaeka ao kanga te parliament ae e mena iaon te Kaomwanuareta.
Ngkana ko noori ni kabane te naan Parliament n te kaomwanuareta ao e bane ni iai te naan Komete.

Ma tera bukina te Tibiika ae ko karineaki. Bwa komete aika ana ibuobuoki nakon te Tautaeka.

Angiin taian titiraki aika ti tabeki n te Maneaba ni Maungatabu. Ti titiraki bwa e aera ngkai e aki karaoaki aio ao tera bukin ae e aki rinanoaki aio.

Bwa akanne kanga itera akeke e kona ni kabwaka iai te Tautaeka ao e aki noria te Tautaeka .

Ao ngaia are ngke e a kateaki te naan komete bwa a ibuobuoki nakon te Tautaeka. Ti aki n ana tibwangan te Tautaeka, a bon kaokoro tibwangan te Tautaeka.

N taian te workshop ae karaoaki ibukia Taan Tei aika a boou. Te induction workshop are e karaoaki. Ao a roko Taan Tei man te ACT, ao mai New Zealand te Parliament mai New Zealand.

Ao ti a ongora irouia ao ko ataia bwa iraua mwaitin te naan Komete n aia Parliament te Tibiika. Iai 20 tabun, ao a kateaki n te naan tai akeke a noria bwa ana ibuobuoki iai nakon te Tautaeka, ti aki n ana tibwangan te Tautaeka.

Ao ngai temanna ae I bon titiraki n taint e induction arei iaon te naan Komete.

Ao bon anne te ota ae anganiira ae kangai bwa ti katei Komete ibukin e aonga n ae buoka aron ara waaki te Tautaeka.

Ti aki ni kauntaba, eti n are iai te naan mena te separation of powers. Are bon te executive, te judiciary, ao te Parliament.

Ma n tabetai ao iai taian kabwaka aika a kona n reke. Ti aki kona ni kunea tao te court bwa are e bon kaokoro aron tibwangana. Ma ngaira ma te Tautaeka are e bon taetaekinaki. Ngkana ti buoka te Tautaeka ni kaekaetia n tabetai.

Ao Komete aikai ngaia are ana kateaki bwa ana ibuobuoki ana aki kauntaba te Tautaeka ke tao n ana tibwangan te Tautaeka ma ana ibuobuoki.

Ao ngai temanna ae I taku bwa I rangi n tei n te koaua are aio tibwangara, ngkai ti mena n te Maneaba ni Maungatabu tibwangara ae tina kona ni ibuobuoki iai.

E koaua te Tibiika are I moan menaaki bwa nna kaaina te Komete are kanga e na noora te Onaoraki.

Ma I bubuti nakon te bwa ngkana tao I kona riki ni kaaina aio bwa kanga iai riki au kona ni ibuobuoki nakon itera aikai. Bwa teuana te Tibiika ae I rangi n nanonibwia naba. Bwa I a bon tia naba ni maroroia te Leader n te Kaitara.

Ao I rangi ni karabwa te Leader n te Kaitara. Ana iango ngkai aika e tabeki aikai bon taian koaua ae ngaia ae kateaki iai te Komete aio.

Te naan ribooti ake a tia ni karaoaki, ngkana ko noora ana term of reference te Komete aio. Teuana mai ibuakona e na review ke n noori te naan ribooti aika a tia ni wene.

E na buokia ara botanaomata iaon te naan karikirake ni kakaae mwaneia. E bon taekinna naba te Leader bwa bon aio naba te tibwanga. E na kakaai riki te naan karikirake akeke e na value add are bon kaubwaira.

Ngai temanna ae I aki toki bon ma ngkoa. I bubuti iaon te karikirake n abara ae Butaritari iaon kabonganakin ara man ae te were ibukia kain ara kaawa ae Bikaati.

Ti tabetabekia n taai akekei e bon tuai man reke karaoakina ni karokoa te bong aio.

Ngkai ti a manga iai ae e a manga uneakinaki taekan te kereboki. E rangi ni uarereke boon te kereboki ae kaboaki mai irouia ara botanaomata.

Ma ngkana e add value nako iai ao tia bon karaoa ni kakaea aran bwa ti aki iokinibwaia, ma tia karaoia te Tibiika. Bon anne ae e aki toki n tabekaki. Ao ngkana ti kaunga ngkai te domestic productions kee ao anne te bwai ae tina rikirake riki iai.

Anne te bwai ae tina rikirake riki iai ao a rawata taian kaubwai. I bon tekateka ao eng a reke naba au iango ae I taku bwa ti kona n noori.

Teuana ae I aki toki naba n tatabetabekia kabonganakin te kai ae te Banana, ana trunk te Banana. Bwa ti ataia bwa kain Biribin a kabongana ana trunk te banana ni karaoi taian pest te naan aine, aia shoulder bag te naan aine kee. Ana pest te tareboon ma te mobile.

E aera ti aki kona ni karaoia naba ngaira. Ao I a tia n tabekia naba nakon te Tautaeka nakon taai aika nako. Ao tao aio te Komete ngkanne are e na kataia ni kaunga riki te Tautaeka.

Ni kataia riki n noori riki taian karikirake akeke a bon taketenaki te naan kaubwai ake tao a tuai ni kona ni karaoaki. I karabwa te Leader n te Kaitara naba bwa e rangi n noora te DBK.

Ao taian titiraki ao e aera ngkai e aki kaunga te DBK taian karikirake. Bwa ti a tia n taekini inanon te Maneaba ni Maungatabu. Tera bukina e aki kaunga aei.

E aki nako tao te Komete aio. E na kona n rinanoi bwa te naan raa taian kanganga ae tutuka aron taian karikirake aika a kona ni karaoaki.

Ngkana ti okirikaaki riki nakon taai aika nako te Tibiika ae ko karineaki iaon ara man ae te pearl. Te bwaeao, e a bon roko te tai are a nang kona ni waakinna ara i Kiribati ake iai nanoia. Ma tera ae riki? E aki tauraoi te Tautaeka ni mwanena te *commercialization of that*. E ti mwanena te mena are te trial n te study ao ngke a roko are e nang shoot off te karikirake arei e a katukaki naba.

E aki nako ao tao ngaia teuana ae ti kona n noria ae ti kona ni kaungaia ara koraki akeke a maeuakina taari. Ni kona ni karikirake man te bwaeao.

Bwa are tao e koaua te man ae te bwaeao ko farm it ao ko add value nako iai ngkana ko ana ate atiibu ni kabonakoa.

Iai aia kukune ngkai kain te SPC, n te tai are e nako are ti karaoa te RBI ao tera aia kukune te Tibiika ae ko karineaki.

A kunea ngkai bwa ngaia irikon te bwaeao e a manga kona ni kabonganaaki. Ngkekei ngkoa ko ti ana te atibu are inanon te bwaeao. Are kanga bon te bwaeao arana. Ao ngkai manga iai te naan kukune ae a kona ni manga karaoaki bwa taian amwarake ao tao taian raa riki.

Ngaia are akai taian bwai aika a kakawaki akeke tao e na kona ni ibuobuoki te Komete aio.

Ao ti bubuti nakon te Kaitara bwa ana aki ti taraa te itera are e kangai bwa e na anaaki taben te Tautaeka.

Bwa ti ataia bwa iai taben te Tautaeka are ngaia ae e na kona ni untaba ma te Komete.

Ma are iaan te terms of reference ao inanon waakinakin te Komete aika a tia ni waakinaki. Ao ko bon katukui ake bon taben te Tautaeka ko bon ti nako ni kumei ake e na kaunga te Tautaeka bwa e na noori.

Ao akanne aika a kakawaki. Ao ti bon bubuti naba bwa n tabetai kanga tia bon mama n taetaenikawai bwa are eng tia kakauntabaaki ma te aekaki ni karaki are ti kan kaaina te Komete bwa tao ibukin tera. Tao te mwane ke tao tera te Tibiika kee.

Ma kanga ti bon kaawa iai ngkana aio ai te taratara man te itera teuana are e a bon ti tarataraia naba ni kangai bwa ko kaainna ibukina bwa ko mataaiakina te mwane.

Kanga akea ngkanne te karinerine nakoira are tao bon iai rabakaura teutana ae kona ni ibuobuoki nakon te Tautaeka iai. Ngaia are bon te bubuti ti aki nanoni n ikan kaaina te Komete bwa tao ibukin te mwane.

Ma eti bwa ni kabane taian bwai aika a kateaki n aekakin te Komete iai taian kanuanga aika a reke mai iai.

Ma ngkana ti a bon kakaturuturua naba ara iango n taai nak oni kangai bwa kam mataaiakinna ibukin te mwane anne ao ai tera raoi ngaira ngkanne iai.

Ngaira mai abara ae Butaritari ti rangi n onimakinaki ngai ma tariu ae te Minita ae karineaki.

N te rinerine ae nako anganiira bwa tina kona n oki. Bwa tao iai buokaia ae ti mwakuria iai ma tariu ae te Minita ni buoka aron rikiraken ara abamwakoro.

Ngkai ti a manga taekinaki bwa tia kaaina te Komete iaan taian itera ibukin mataaiakinan te mwane kanga ko bon kakaawa iai.

Ngaia ti bon bubuti nakoia tarira man te Kaitara. Eti bwa iai taian kanuanga ma ngkana arona bwa bon ti katea naba tamneira n taai nak oni kumea temanna ma temanna iaon aikai. Ngai temanna ae I rangi ni babanga ni kumea te Tia Tei te Tibiika.

Ko bon ataia mai moana ni karokoa ngkai I babanga n taetae ni kamatauninga temanna ma temanna.

Ma e rangi n ti kakawaki are e koaua bwa ngkana tao bon nanora bwa ti noria bwa e bon anga buaka te naan Komete ao ti bon butimwaea taian maroro.

Ao ngai I bon butimwaea bwanaan te Leader n te Kaitara bwa bwaai akeke e bon tabeki ngkai ni maroroakini, e rangi ni bakatekea raoi nanon te Komete aio.

I a bon ongora naba e bon eti bwa aikai aika ana riai n noraki. Bwa tao e aki rangi n nori ate Tautaeka n te tai aio. Ti aki nanona bwa ti kamangora te naan rabwata n te Tautaeka akeke tao a tabekiana te naan karikirake. Ma bon iai n tabetai. Ao ngaira n angiin te tai ti kangai, ti bubuti bwa te naan information aika ana roko mai iroun te Tautaeka .

N tabetai te naan titiraki e kangai bwa ti aki kona n rangi ni maroro ma ara botanaomata bwa are e aki reke rongorongo aikai.

N tabetai a kona n reke rongorongo aikai man te naan Komete aikai.

Bwa are ngkana ko a manga interview ma te naan raa te naan ministry ake a rekereke ma aikai ao a otinako rongorongo ae ngaia a kona n otinako ngkanne inanon te naan ribooti. Ao e rangi ni constructive bwa are ibukina bwa ana ibuobuoki.

Ngaia are eng I bon teirake iaan te koaua are e kangai bwa tia raawa n are ti a manga reke naba iaan te naan te Komete aikai ao ngaia tao ti a bon tataraaki n taai nako bwa ti rin ibukin mataaiakinan te mwane.

I rangi ni karautaeka ngkana arona bwa e tibanako au maroro nakoia tarira n te Kaitara.

Ti rangi ni butimwaea aia kabwarabwara tao e koaua bwa tao bon iai itera ake a noria ngaia bwa tao e aki manena taian komete aikai ti karabwa ane.

Bwa are ni bon tokin te tai ngke arona bwa e aki noori te Tautaeka n te moantai ao tao e na bon akin aba tabeki te naan Komete aikai. Are tao

ngkana e noria bwa iai te kona ni buokaki iai aron ana waaki bwa ti karabwa anne.

Ao ti karabwa naba ngkai tao e norira ngkai iai ara kona ni ibuobuoki nako iai.

Ngaia are bon aikai aika I kan teirake te Tibiika ae ko karineaki. Bwa n au koaua kanga Komete aika a kateaki n te Maneaba ni Maungatabu n aekakin ikai ao ni bon te naan parliament n te kaomwanuareta. A bon kateaki ibukina bwa ana ibuobuoki nakon te Tautaeka.

Bon anne ngke ti ongora mai irouia nakeke ake a roko mai tinaniku akekei. Ao anne kanga oin te naan Komete bwa tiaki bwa ana kateaki bwa ana ana tibwangan te Tautaeka. Ma a kateaki bwa ana ibuobuoki n te aro are e na bebete naba aron aia mwakuri Taan Tei aika a karineaki ni kona ni kaineti ma taian karikirake ake a bon tangiria ibukin te naan abamwakoro. Kabwara bure ao tao bon ti aikai aika I kan maroro naba iai ao eng I kabwara bure ngkana tao arona bwa I rangi n ana te tai ke tao I a manga rangi ni kukumea te mena tabeua. Ao I boutoka te kaoti te Tibiika ae ko rine.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Ruta Babo Nemta : Te Tibiika ae ko rine iaan katabeakiu mai iroun te Beretitenti bwa nna onea mwiin te Minita n temanna ae karineaki te Tia Tei mai Tarawateinainano te Minita man te MWYSSA Hon.Ruth Cross Kwansing ao I a tabeka te motion are e katabeaki iai bwa te Maneaba e nang motirawa moa ngkai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana I taku bwa iaan ara rules I taku bwa e kona ni kabwara te Auti n Tei ngaia are taraa te rules. Ngaia are e rabwa am intervention e aoria bwa are I angan te Beretitenti bwa e kabwara bwa are e koaua iai ana karautaeka te Minita ao e rangi n Aoraki tinana ngaia are e aki roko n te bong aio.

Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am ibuobuoki ao I a kaokia nakon te Beretitenti bwa e a sum up ao tao ko a kabwara naba bwa are e koaua akea am Minita are e na riai ni kabwara ko rabwa te Beretitenti I anganiko te floor.

HE.Taneti Mamau: E koaua te Tibiika e rabwa I kabwara bure bwa I angan te Tia Tei temanna mai Maiana tibwangana iaan are iai tibwangana ae raka bwa te Deputy Speaker, ngaia are I taku bwa I anganna naba n anne. Ma tao e aki rangi ni kaea nanon te rules. Ma bon ngai ae I anganna bwa e a tei naba ibukina. Ma e aoria bwa I kabwara bure nakon te Tia Tei temanna ae karineaki.

Ao I a bubuti tabekan te kaoti ae kangai taekana. Bwa te maneaba e na kariaia katean te Komete ibukin karaoan te kamatebwai iaon karababaan waaki ni karaobwai ke value rally product aika ana kona ni iokinibwaiaki man marin abara, ibukin boutokaan te rikirake ao karababaan aia konabwai taan karikirake man karaobwai aika a uarereke.

Ao e na kaainaki te Komete aei irouia Taan Tei aika rine aika a tia naba n anga aia kariaia ibukin kaainakina n aron aikai:-

Hon Dennis Kumkee bwa Tia Babaire
Hon Tibanga Taratai member
Hon. Mwatanga Aran member
Hon. Tinian Reiher member
Hon. Ruta Babo Nemta member

Bwa are e a tia te maroro I a karabwaia taan maroro ni kabane a tia ni maroro e ngae ngke karako ao e mwaiti. Ma I taku bwa e kakawaki aia point ake ti a tia ni bane tao riki ake a boutokaia man ana itera te Tautaeka.

Ma e ngae ngke e totokoia te Kaitara ma e koaua kanga e bon titebo au point naba ma te Tia Tei mai Butaritari bwa are kanga angiin ana maroro, kanga e bon manga kaoti are e bon kainnanoaki te Komete iaan ae kona ni ibuobuoki ni kaumaki. Ao teuana ana mena bwa te titiraki e aera ngkai ngaia a bon rangi n rawata ribooti. Aika a wene inanon bain te Tautaeka ake a nako ni karokoa ngkai ao te big question e aera ngkai a tuai man kona ni karaoaki nanoia.

Ao antai ae e na ataia ao a rinnako Taan Tei iai ao ana kona ana akea te ownership n te naan ribooti akanne ao aia kukune aika a kona ni ibuobuoki bwa e bon kona ni iai te missing link.

Tera te missing link? Are a wene ribooti ao a tuai man kona ni karaoaki nanoia.

Ao antai e na ataia ao e na kona te Komete aei ke ana Komete te Auti n Tei ae e na kona n rinnako ni kakaai ana anga ni ibuobuoki iai. Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti tabekan te kaoti n aron are I a tia n tabekia teuae te Tibiika. Ao ko bati n rabwa.

Tibiika; Ko rabwa te Beretitenti ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon te motion ke te kaoti aio. E a manga bitaki are e a tia n tabekia te Beretitenti are ai niman kaain te Komete aio n aron araia are e a tia n taekinna te Beretitenti. Ao nna kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Ake a buoka te kaoti ke a kangai Eng ao ake ke a kangai Tiaki.

Ao e nakoia ake a buokia ao ngaia are e a buokaki te kaoti. Ao ngkanne ti nang nakon are imwina.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Ao kai akea te Minita ao tao I taku bwa I anganiko bwa ko na tabeka te kaoti anne ko rabwa te Beretitenti.

HE. Taneti Mamau: Iaan te mwioko are e mwiokoaki iai te Minita n te MWYSSA ao I a kukurei n tabekia n onea mwiina n tabeka te kaoti bwa e nang motirawa te Auti moa n te tai aei. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a tia ni kabwaraaki te Auti ma imwain ae I kabwara te Auti ao I a karabwai ngkami Taan Tei ni kabane n ami kekeiaki n te bong aio.

I ataia bwa e a bon bwakanako ami tai ao I ataia bwa kam karaoa tabemi ibukia ami botanaomata. Ao I a kamotirawa te Auti ngkai ni karokoa manga te aoa 10 ningaabong ao e a motirawa te Auti.

Te Tataro

Kiraka: Taiboranakin taian bebwa mairoun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane ao Babairean Karikirake iaon te ribooti iaon te Mwane n tania ke te RERF ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 63/24.

Ana ribooti te Airport Kiribati Authority ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 64/24.

Ana ribooti te Air Kiribati Ltd ibukin te ririki 31 Ritemwa 2023. Bebwa No. 65/24.

Ana ribooti te BPA ibukin te ririki are toki Ritembwa 2023. Bebwa No. 66/24.

Ana ribooti Bwebweriki Net Ltd ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 67/24.

Ana ribooti te Central Pacific Ltd ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 68/24.

Ana ribooti te Development Bank of Kiribati ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 69/24.

Ana ribooti te Kiribati Coconut Development Ltd ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 70/24.

Ana ribooti te Kiribati Housing Corporation ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 71/24.

Ana ribooti te Kiribati Insurance Corporation iaon ana statement of indent progress ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 72/24.

Ana ribooti te KLTA ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 73/24.

Ana ribooti te Koil ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 74/24.

Ana ribooti te KPA ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 75/24.

Ana ribooti te PVU ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 76/24.

Ana ribooti te Public Utilities Board ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 77/24.

Ana ribooti te Atinimarawa Company Ltd ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 78/24.

Ana ribooti te Kiribati National Shipping Line ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 79/24.

Ana ribooti te Airport Kiribati Authority ibukin te Itera n ririki 2024. Bebwa No. 80/24.

Ana ribooti te Air Kiribati Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 81/24.

Ana ribooti te Broadcasting & Publications Authority ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 82/24.

Ana ribooti Bwebweriki Net Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 83/24.

Ana ribooti te Central Pacific Produces Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 84/24.

Ana ribooti te Development Bank of Kiribati ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 85/24.

Ana ribooti te Kiribati Housing Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 86/24.

Ana ribooti te Kiribati Insurance Corporation ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 87/24.

Ana ribooti te Kiribati Lands Transport Authority ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 88/24.

Ana ribooti te Kiribati Oil Company Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 89/24.

Ana Kiribati Ports Authority ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 90/24.

Ana ribooti te Plants Vehicle Unit ibukin te ririki 2024. Bebwa No. 91/24.

Ana ribooti te Public Utilities Board ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 92/24.

Ana ribooti te Atinimarawa Company Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 93/24.

Ana ribooti te Kiribati National Shipping Line ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 94/24.

Ana ribooti te Tourism Authority of Kiribati ibukin te ririki 2024. Bebwa No. 95/24.

Ana ribooti te Kiribati Coconut Development Ltd ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 96/24.

Ana Statement of intent te Air port Kiribati Authority ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No. 97/24.

Ana statement of intent te Air Kiribati Ltd ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No. 98/24.

Ana statement of intent te Kiribati Oil Company Ltd ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No. 99/24.

Ana statement of intent te Plant Vehicle Unit ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No. 100/24.

Ana statement of intent te Tourism Authority of Kiribati ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No. 101/24.

Ana statement of intent te Kiribati Coconut Development Ltd ibukin te ririki 2024 nakon 2026. Bebwa No 102/24.

Ana ribooti te Kiribati Green Energy Solution ibukin te itera n ririki 2024. Bebwa No. 103/24.

Ana ribooti te Kiribati Green Energy Solution ibukin te ririki 2023. Bebwa No. 104/24.

Te Government of Kiribati Virement therefore No. 1 2024. Bebwa No. 105/24

Tibiika: N te ingabong aio ao iai te kaongora ane kam noria n ami Ota bebwa are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna ae Hon. Tebuai Uaai. I anganiko am tai te Tia tei.

TE KAONGORA

ANGANAKIA KAIN TE BWATEI AE TOBWAAN KIRIBATI $20,000

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Ao mani bwanaia Unimwane, Unainen te Toka Tarawa ma kain Tarawa Teinainano ae te aba n tobwa ao I a tabeka te inga, te kamauri moa nakoim te Madam Deputy Speaker. Te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ma Taan tei n Tobwan Kiribati party. Mataniwin party aika Kiribati Alliance ma Maubonian mwengaraoin te I-Kiribati ma kain aia party, Taan ongora n taabo ake a mena iai. N ana tangira, n arana ma ana iraorao te Tamnei ae Raoiroi; Kam na bane ni mauri!

Te Kaongora ae N na tabekia n raoiroin te ingabong aei, bon rongorongon te kambein iaon Kiribati ibukin rinean te Beretitenti. E kabutaki iaon Kiribati rinanon Maneaba ma rinanon te facebook bwa Taan tei aika boou aika mwaitia 14, a kaina ara party ae Tobwan Kiribati ibukina bwa anganaki $20,000 man ara party ae Tobwan Kiribati. Ai kawara Taan tei aikai ma rongorongoia aio.

Te Kanimabong 27 n Tebetembwa 2024, ao I kambein ibukin rineakin ara tia kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti ae e a riki ngkai bwa ara Beretitenti H.E. Taneti Mamau ni kaawa aika Tekabwibwi, Tekaman, ao Tanaeang i Tabiteuea Meang.

Imwin au kaongora n are inano ni kaawa akanne ao e a tabekaki te titiraki ae tangiraki iai au kaeka bwa e koaua ke e kairua te rongorongo ae kabutaki. Ao aio te titiraki are e tabekaki iaan taubukin ana maneaba te kawa ae Tekabwibwi ae te Ina ni baneawa.

E taku te titiraki. E koaua te rongorongo ae e taekinna ara Tia tei bwa Taan tei aika boou ae mwaitia 14, a kaina ami party ae Tobwan Kiribati ibukina bwa iai te mwane ae mwaitina $20,000 ae kam angania.

Madam Speaker, ao aio au kaeka. I rangi n nanokawaki n taekinna bwa ami Tia tei e a tia n taekina te rongorongo ae kairua. Ao taiaoka Madam Speaker, bwa N na katurua

taekan te rongorongo anne bwa bon te kautouto ni kairua ao ko a motikia mai ikanne te Tibiika taekan raoi te rongorongo anne.

Te kawa ae Tanaeang ao e teirake temanna naba te rorobuaka matoa ao man titirakinai bwa n rokon naba aia Tia tei n aia maneaba ae Taratabito ao e taku: iai temanna te Tia tei ae boou ae kaongoa ara Tia tei bwa e anganaki $20,000 iroura ngaira kain Tobwan Kiribati party bwa e aonga ni kaina ara party. E bubuti te tia titiraki nakon aia Tia tei bwa e na kaota aran te Tia tei are e taekina anne, ma kaekana iroun aia Tia tei bwa e tabuaki kaotan aran te Tia tei. Ao aio au kaeka te Tia babaire ao te I-Kiribati ae ko ongora n te ingabong aei.

Ai kananokawakira anuan ma katein ami Tia tei kain Tanaeang. Eng, kam rineia bwa ami Tia tei ibukina bwa e na kakaongoi ngkami taina rongorongo aika eti ao mani koaua.

Ao tera ae ko karaoia? E taekina te kairua.

Te Tibiika, I a reita au kaeka anne ni kangai bwa aia Tia tei kain Tabiteuea Meang ae kain te party ae Kiribati Alliance e a bon tia ni kabura babaia ao ni karaoa te uarao ni kabuakaka nakoia ana botannaomata.

I rangi n nanokawaki iroun te Tia tei mai Tabiteuea Meang bwa e a tia ni karaoa te anua ae tiaki anuan te Tia tei ae raoiroi. E a tia n arania kain abana bwa tariou, ibukina bwa e ti tataekinaki te rongorongo ae akea koauana nakoia aomata ae ake wareia bwa a tariou ma a bura baba.

Te Tibiika, I karautaeka ni bwainakin taeka aika mamatoa ma tao e na boutokaki ibukina bwa aio irantangakia kain Tabiteuea Meang n ana waaki aia Tia tei ae e aki raoiroi man tamaroa.

I a motika au kaongora aei bwa ngkai te rongorongo aei e aki kabutaki iaan auti ma e kabutaki riaan maneaba ao bon te bure kakaiaki. Bwa e kamatauninga te maneaba ma kaina ao e urua ana ka-7 n tua te Atua are 'ko na tai kewe'. Kabwara au bure bwa I raira raoi te taetae n Imatang.

Ao man taeka tabeua akanne te Tibiika, ao I a kawenea nako matan te maneaba aio tabekan titiraki ni kamatata iaon au kaongora ma iriana are ana mamauri, ana raoi ma ana tabomoa ma ana bwaekeke Toka Tarawa iaou ma ngkoe Madam Speaker. Au ngkami Taan tei ma taan ongora ae ramwaneaki n ana tobwa Tinana.

Ko rabwa te Tibiika ao kam rabwa naba taan ongora ao I a bubuti tabekan titiraki. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ngaia n aron are tuan ara Rules of Procedure ao bon ti 5 te titiraki ae N na kona ni kariaia bwa a na tabekaki n te tai aio.

I nora ana taura ara Minitita man te Aono n Raina. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio au kaeka nakon ana statement te Tia tei mai Tarawa Teinainano e karineaki ae te aba n tobwa.

Bukin tera e aki taekinna te Tia tei mai Tabiteuea Meang aran te tia anga te mwane. Irou te rongorongo ae kewe aio. Irou naba a mataiakina te Nakoa ni kan Beretitenti. A baka n tang, a mataai, ao a riba koron ana kateniua n teem Tobwan Kiribati party ae tobwa Kiribati ngkai. E eti au nonori aio ke e kanga iroum te Tia tei ae rine mai Tarawa Teinainano ae te aba n tobwa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki. E rabwa te Minitita man te Aono n Raina. Madam Speaker taian namakin aika a bon tabekaki man te nano ae koaua ao e bon koaua. Akea riki taekana ma ti bon te koaua ni koaua. Bwa e bon rangi n tabuaki ae ko na taekina te kairua, riki ngai te Tia tei bwa are e bon raka arou ao I onimakinaki irouia au botannaomata ao a rangi n kawa au botannaomata ao iai aana ao e eti ae taekinaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia e a manga tauraoi ngkanne n titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon. E nakoim te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ae I bon riai n titirakina te Tia tei ae karineaki bwa e a tia n taekin taeka aika a rangi n kamatauninga n te Auti n tei aei. Ao I taku ngai bwa ko na riai ni kaman tia n tuanga bwa e na taetae bwa te mwane ae e ata te katei.

E ongora irouia au koraki ao I aki kakewea ae a titirakinai kain kaawa akanne ao iai kain kaawa tabeua akana a titirakinai bwa rongorongo aikai ti aki au rongorongo ma a mwananga mai ikai mai Tarawa. Ao I taekinna n rongorongo akanne ni kaongoraeia te botannaomata man te facebook bwa aia rongorongo Taan tei aika a kaongoraeia iai kain Tarawa ane anganaki $20,000.

Ma e a rinea kawaina te Tia tei aei ae te ao aine, aoainea te kaoti bwa iai ana kaoti te Tia babaire. Eng ko taua bwangem te Beretitenti bwa iai ana kaoti ae bon te kaoti ae ti tauraoi ni kaeka. Bwa bon iai naba man aia itera te itera aio ae a tia ni kaotia nakoia ara koraki bwa iai te mwane ae anganaki.

E aoainea aio te Tia tei ae karineaki n anaa te waaki ni kakiweai ao n taekin au taeka. Ane a bon ongora kain Tabiteuea Meang ae ngaia taan motika taekau ma ti aki ngaia te tia motika taekau, bwa aongkoa teuaei te Tia tei mai iaa. Ma iaa? E rubbish man taabo tabeua ao e nakomai n Tia tei ao e a bwainikirinia Taan tei aika bon rineaki raoi.

Tibiika: N na bubuti am titiraki te Tia tei taiaoka.

Hon.Taberannang Timeon: Bwa are ngaia bwa are ko riai ni kaman tia n tuanga bwa e na aki tabeki karaki aika a matauninga n te Auti n tei aio bwa antai bwa e na taekinna aikai nakoira ngaira Taan tei.

E kuri aki reke mai Tarawa Teinainano.

Tibiika: Kanga I aki ongo bwa iai te titiraki n ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. N na kanakoa nakon te titiraki are imwina.

Tibiika: Kabwara au bure ko na bon kaeka. Kaeka te Tia tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa Madam Speaker ao e bon koaua ae e kanga e a bon biri i tinaniku ao I taku bwa ko ongora Madam Speaker bwa au taeka aika I bwaini taeka aika aki mamatoa. A bon eti.

I kakoaua ae tiaki ngai te tia bairea taekan te Tia tei aei, ma I tabeka te kananokawaki bwa I anganaki ae bon ana taeka. Akea te taeka ae I taekinna ngkai ae kangai; bwa tao e kabutaki inanon te facebook ao e tabekia te Tia tei aei.

Anne bon te rongorongo teuana te *facebook*. Ma are e katuruaki e a bon tia te Tia tei aei naba, I nanokawaki te Tia babaire. E a bon tia ao e a mwane ao e a bon tia raoi n taekinna nakoia kain kaawa aika uoua aikai. Akea i Tekaman ma ti kaawa aika uoua aikai ao a bon kaotia bwa e bon katurua ngaia. E aki titirakinaki bwa I bon titiraki bwa I bon aki titirakinaki ma boni ngaia ao a bon ongo kain Tanaeang ao Tekabwibwi ao I taku bwa a karabwarabwa bwa bon aei raoi te koaua ni koaua bon te akea te mwane ae ti anganaki ae ti anga nakoia aika a boou. Ko rabwa Madam Speaker. Ao I kabwara bure nakon te Tia tei ao e rabwa n ana taeka bwa te oi n aomata. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei N na kanakoa nakon te titiraki are imwina. E nakon ara Tia tei mai Tarawa Ieta temanna ae karineaki ae Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa.

Kabwara au bure e nako raoi moa ana titiraki te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki; Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Ao e koaua te titiraki bwa are ti na tabeka naba ara titiraki nakon te Tia tei ae karineaki.

E kangai au titiraki nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Ko a bon tia raoi ni kakaea raoi mai irouia raomi n Tia tei ai moara riki man ami itera are Tobwan Kiribati Party bwa bon iai rongorongo ake a bon tia n taekini tao nakoia raraoia tao nakoia aia utu kanga ni kamoaia bwa bon iai kanga taekan te mwane aio te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei kaekakina mairoum te Tia tei Hon. Tebuai Uaai.

Hon. Tebuai Uaai: Te Tia babaire e rabwa te Tia tei mai Makin ae temanna, ao ngaia e katurua bwa ngaia bon iai ibuakoia nake a boou.

Ao kan atonga arana bwa ti na ongo. E aera ko a tei iabwabwara.

Tibiika: Te Tia tei N na bubutiko ko ti kaeka ana titiraki te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ao ae I a kaeka ae I kangai; e aera ko aki kaota arana ao ae I a kangai; I bon koaua ae I bon koaua ao a bon kona n taetae aika a boou I bon koaua. Bon akea te mwane ae anganaki ae $20,000 ma anne ngkanne ai bo ami ototo. I kabwara bure iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Ngaia ti a nakon ara titiraki are imwina, are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta; Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rabwa Deputy Speaker ngkai ko kona n anganai naba au tai ni kanakoa au titiraki iaon te kaoti aei ke te kaongoa ae e rangi n kakawaki riki nakoira Taan tei aika a boou.

Ao e koaua ae bon ngai temanna te Tia tei ae boou man te abamwakoro ae Tarawa Ieta irarikia raou ao tariu aika uoman ae a bon maan imwaiu.

Au titiraki ngkanne te Deputy Speaker bwa tera taekara ngaira ngkanne Taan tei aika boou man te rongorongo aei taiaoka?

Tibiika: E na kaekaki naba iroum te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Te Tia babaire e rabwa te Tia tei mai Tarawa Ieta ae e taetae ao tao e mwaninga ni kaotia are bon ngaia naba temanna ae akea naba te mwane ae e anganaki. Ma ai kananokawakira ao N na anga te kaeka ae bebete. Taekam te Tia tei ao are ai bon taekan naba abam bwa kanga ko bon kawa iai.

Kanga te aomata ngkoe ae e a kona Tarawa Ieta n anganiko te kaeka anne bwa e rangi n kananokawaki ae bon rangi n kananokawaki. I aki karokoa n tokina ma I angan Tarawa Ieta bwa e a bon angan aia Tia tei te kaeka ae bon moan te kananokawaki iaon te kananokawaki n aia uarao kain te Kaitara. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao ai boni kabanean raoi ngkanne ara titiraki ao N na angan ngkanne te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria ana tai n titiraki.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Speaker. Tao imwain ae I waaki, ao ti a kamaurira n tamaroan te ingabong aei nakoim te Tibiika ae Kiribati karineaki. Ara Beretitenti ae rine ma te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao Minitita ni kabane. Ngaira Taan tei aikai ni kabane ao te Leader n te Kaitara. Ti a kamaurira n tamaroan te ingabong aei. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Ao e rabwa ao I kabwara bure teutana ngkai I rimwi teutana ao I aki oa raoi moan te statement are e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Ma kanga iai ibuakon te marooro ae I a ongo naba ae anganakia Taan tei aika boou tao n Tobwan Kiribati party $20,000.

I taku bwa e na bon riai bwa e kakan irou bwa N na riai n taekinna bwa e kakawaki bwa ti na taekina te koaua nakon Kiribati bwa e aki ananaki te kai n tekateka n te kabuakaka ma e anaki te kai n tekateka ni bwaai aika a bon koaua taekaia nakon Kiribati.

Ma e na rau nanoia kain Kiribati bwa ngke I mena irarikia kain Tobwan Kiribati, e ngae ngke I mena n te itera aio ma e kakawaki irou bwa n na tei n te koaua n taai nako. Akea te mwane ae I anganaki ae $20,000 ngke I mena irarikia kain Tobwan Kiribati. Ngaia are e kakawaki bwa e na ongora Kiribati ibukin tao ngkana iai taeka tao ni kabunnai ibukin te $20,000 ngkoa ae anganaki Taan tei aika a boou. I maan rarikia kain Tobwan Kiribati ao akea te mwane ae anganaki. E ngke ngke I aki mena irarikia ma I mena n te itera aio ma e kakawaki bwa ti na taekina ae bon te koaua ni koaua nakoia kain Kiribati.

Ngaia are I taku bwa e bon kakan irou bwa te koaua raoi ae mena irou are I a tia ni mena ikekei, e ngae ngke I a kaitaraia n te tai aio. Ma e kakawaki bwa e na ongo Kiribati akea te mwane ae $20,000 ae ti anganaki ke anganaki Taan tei aika boou ibukin ami rongorongo kain Kiribati.

Ngaia are e na rau te nano ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana kaoti ae e tabekia n te tai aei,

bwa I taku bwa e kakawaki kaitiakan bwaai ni kabane.

Ma n aron are I kaokiokia, e kakawaki n taainako taekinan te koaua inanon ana Auti Kiribati bwa e na ongo te I-Kiribati mai tabona nako tabona ao anakin ke tao te kaiangatoa ibukin te kai n tekateka are ti a tia ni mena inanona. E kakawaki bwa a na bane n taekinaki bwaai ni kabane aika a koaua ibukin ara koaua. Ngaia are ko rabwa Madam Speaker ao I kabwara bure ngkana iai tibanakon ae I marooroakinna. Ko rabwa riki. Kanga akea te titiraki ma ti anne ae I kani marooroakinna. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e nakoim te Tia tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tia babaire. E rabwa te Tia tei ae karineaki ao I taku bwa aio e a katoka te ngoo. Ao I taku naba bwa aio e a teretere raoi imatan Kiribati bwa antai ae e taekina te koaua ao antai ae e taekina te kairua.

Kiribati ko a bon ongora. Kiribati akea riki te taeka ae e na taekinaki nakoim ao kaekan te titiraki, e ti kangai. Ko rabwa are ieta ngkoe te Tia tei mai Tabuaeran temanna ae ko karineaki ao ko itiaki bwa anne naba tao iai teutana. Ma ko rabwa ngkai bwa bon te rongorongo naba ae e buti. Ma ko rabwa te Tia tei, te oi n aomata ngkoe ao te oi n Tia tei naba ngkoe ao ko na kairaoiroaki n taai nako. Ao ake taan raa, I a katuka anne nakon te Uea bwa e a baireia. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Kabwara au bure ao kanga otau akea te point of order iaon te statement. Ti nang mwaing nakon are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA.

Tibiika: Ngaia ti a nakon ara titiraki ma kaekaia n te ingabong aio. Imwain ae ti mwaing nakon ara bwai are imwina, titiraki ma kaekaia ao I a kani kauringira riki Taan tei aika kam karineaki bwa ti a uringa n titiringa ara tarebon ke n silent mode bwa ti aonga n aki disturb n tain session aio. Kam rabwa.

Ara titiraki are wene iaon te Ota bebwa e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. England Iuta. E nakoim te Tia tei.

MANGA RINANOAN RIKI AIA RIRIKI N RITAEA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IROUN TE TAUTAEKA

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngaia ai bon kabanean ara bong aio.

Ai bon te kamauri nakoimi Tibiika ma kain te bowi ni kabane n te ingabong aio, n ikotaki ma raou n Tia tei ao kain Beru ae bwanin ao te kamauri. Kam na bane ni mauri!

Anne au titiraki ane nambwa 110. *Te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona ni manga karaua riki n rinanoa karakan aia ririki n ritaea taani mwakuri n te Kauntira nakon 60 te ririki ni katiteboaki aroia ao n aki kakaokoroaki ma taria ake a mwakuri n te Tautaeka ao n ana kambwana ni kaineti naba ma te Kibu ni kora are akea ae e na tio imwintaa.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa; Hon. Harry Tekaiti. E nakoim te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua ngkai bon te moan kaeka naba n te ingabong aio. I a reita te kamauri are e a tia n tabekia te Tia tei mai Beru n reitaki ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta n reitaki ma te Botaki ni mwakuri are I tei ibukia n te tai aio n anga te bwana ni kamauri nakoira ni kabane n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio au kaeka. *Te Tibiika, e rabwa te Tia tei ae rine n ana titiraki aio are bon ti tebo ma ana titiraki are e tabekia naba inanon bowin te Auti n tei aika nako.*

I kukurei ni kaongoa te Tia tei bwa e teimatoa ni mwakuriaki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. I bon tia n tabekia n ae nako ao I oki nako Beru ao I titiraki: e aera ngkai e riki aio. Tera bukina ngkai e riki aio. E aki tau korakoran te Kauntira ni Beru ngaia are e karaoaki n arona anne.

Te Tibiika, iraua te kambwana n te Tautaeka ae a bon aki naba tau korakoraia ao e aera ngkai a na anganaki te kaniwanga ae arona aio. Iai kambwana n te Tautaeka aika a kammammaki, a teimatoa ni kammammaki ni uaa ngkai. Ao tao mwaitira riki ane kabanea. Tao mwaitin are a buokaki tao e kona ni maeu iai iraua Kauntira ngaia ae tao a taraki bwa a mamara.

Ngaia are bon ti te bubuti nakon te Tautaeka. Bon iai riki kona ni kabirimwakan iangoan aio. Ti ataia bwa e rinanoaki bwa iai riki ni kabotauaki ma baika a riki ngkai. E kona n rinanoaki aio taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. E koaua n aron are I kaeka are iai te mwakuri ae e karaoaki n te tai aio.

Ma n aron are I a manga bon reitaki iai ma au koraki ao e koaua are e kakawaki. E rangi n eti te taeka are a na katiteboaki aroia taani mwakuri ni kabane, e ngae ngke

ngkana ko mena n te Kauntira ke te kambwana. Ao ae ti mwakuria ngkai iai te iango bwa ti nang kataia kanga ni manga tara ara Tua te Local Government Act ao ni manga bon reitaki riki ma ara Kauntira ibukin ae kanga iai te iango bwa ti nang bon ti te tikina aio ma aron are e noria te Tia tei n aron are e wakinaki iaan te NCS ao iai te kantaninga bwa ti nang kona ngkai. E koaua kanoan te mwakuri, I taku bwa anne ngkai ti na kataia ni kabaitia bwa tera ke a na kona ara Kauntira ni kona ni bane ni comply nako te NCS n te tai aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. England Iuta: E nang rabwa te Minitita n ana kaeka ao I taku bwa e rangi n karau nano. Tao bon te kauoua n taratara are ti taraia, tao nanona ko ritaea n 55 ao ko na manga bwaina ngkanne are te mwane n aki mwakuri are $150.00 are 3 te namwakaina ao e reke $150.00.

Ao taria ngkanne ake n te Tautaeka ao ni kambwanan nako te Tautaeka, a ritaea naba ni bwaina te $200.00 n te namwakaina ni mwane ni kara. Ngaia anne manga buokan riki te titiraki nakon te Minitita ngkana a kona ni karaua n taraia, taiaoka. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki, ao e koaua e rangi n teretere ana titiraki. Ao e koaua bwa are ngkana ko a roko n te retiring age are 60, ao e eti are e taekinna ko a manga eligible nakon te mwane ni kara. Eng, ma ngkana te 55, ko retire n te 55 e na manga reke nakoim $150.00. I taku bwa e rangi n teretere anne.

Ma I kukurei naba ni kaongoa te Tia tei bwa are te ririki ae 60. E eti anne bwa bon anne te babaire ke bon ana policy te Tautaeka n te tai aio.

Ma kanga ti bon tara naba aron marurungia ana taani mwakuri te Kauntira, kanga iai naba te kantaninga bwa n aron are au kaeka mai imwaina ti na karokoira n te tua ma te babaire are e a tia ni baireaki ma e rangi n kakawaki naba taran marurungia ke aia physical fitness koraki aikai bwa a bon tau ni karokoaki n te 60. I taku bwa anne naba kanoan kanga te boraraoi ke kanoan te mwakuri are ti na karaoia bwa kanoan kanga te boraraoi ma te Kauntira ma taran ana taani mwakuri ake a mwakuri inanon baina n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ao kanga e bon manga

kubanako n ana kaeka te Minitita n te kabanea anne. Are nanona ngke ngkana a tuoaki marurungia kain te Kauntira, ao kain Beru a bon rangi n fit. Anne te moanibwai.

Ao e kauoua, a na tuoaki naba marurungia taani mwakuri n te Tautaeka ni kabane Ngkana ai ngaia anne. Bwa are e oti ikanne ae a na katiteboaki n te aro are kanga e taekinaki, bon akea naba temanna ae e na tio imwintaa.

E aoria ti a bon katikua n arona anne. Ma anne ngaira anne raoi ara kaoti, bon akea te kakaokoroaki naba teutana. Ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: I karautaeka ao I kabwara bure nakon te Tia tei bwa I taku bwa e rangi n teretere are I taekinna. Ti na ira nanon are kanga tera. Ara mwakuri ngkai ae ti na karaoia ma Kauntira, a na bon karaoaki. N aron are au kaeka n te moantai, ti na mwakuri nakon te Kainibaire are e a tia ni baireia te Tautaeka. Ma rangi n kakawaki naba bon tarakin te marurung.

Bwa kanga tera are e na kona n anga teuanne nakon antai, ke kanga e na rangi n productive. Kanga ti na kona naba n taraia bwa e manena mwakurina ke tao e a bon aki. Ma ara tua ni karokoa n te 60 ma ti na anga tera. Kanga ti na kona naba ni karekea tao te tabo teutana are e na kona naba n taraia tao te Kiraka are ngaia te tia kamwakuri ke te Mataniwin te tia kamwakuri n te naan Kauntira bwa e na bon kona naba n tara aron ana kekeiaki te tia mwakuri temanna ma temanna ao e base iaon ana ribooti te taokita n te tai teuana ma teuana.

Ma ae ti nanonna, ko aki raraoma te Tia tei. Ti na katiteboa ngkai te retiring age irouia taani mwakuri n te Kauntira bwa e nang ti te tikina tao karaoan te tua ibukia taani mwakuri ni kabane n te Kauntira ni kaineti ma te NCS ao tao tua riki tabeua ake a na irekereke ma aro aikai. E aonga ni kaea nanon ao ti nang nora nanon am titiraki are bon akea ae na katukaki imwin taa. Ao anne ae ti na mwakuri iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, Hon. Riteta Iorome. E nakoim te Tia tei.

KABAITIAN ONEAN TE MITIN NI KAMWAITORO NAKON AE BOOU

Hon. Riteta Iorome: Imwain ae N na waaki Hon. Deputy Speaker ao I kukurei n uota te bwana ni kamauri ao n inga n reitai ma raou n Tia tei ae karineaki te Beretitenti. Te nati n Onotoa iaon Onotoa ao n taabo nako ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te

Leader n te Kaitara, ngaira Taan tei ni kabane ao ake ti a riki bwa kanoan te Auti ni Maungatabu aio n te ngaina aio. N aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 102. *Te mitin ni Kamwaitoro iaon abau ae Onotoa e a bon bongata bwa man 2008 ao e a kanganga reken ana spare part. E a tia naba ni wene ni maan n uruaki ao e a tibwa tia n November n te ririki 2024 irouia kain ana tiim te Fisheries.*

E butiaki te Tautaeka bwa e kona n onea te mitin aio nakon ae e boou n te tai ae waekoa? Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki n Akawa ao Kaubwain ara Marawa. E nakoim te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa. *Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa te Tautaeka rinanon au tabo ni mwakuri ae e waaki ngkai ni kakaei itera ni ibuobuoki iaon te itera aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minitita are tabena aio n aron ana kaeka ma kain ana aobiti are a tia ni bairea aia kaeka nakon au titiraki aio.

Ao e koaua neie Madam Speaker te mitin ni kamwaitoro ke ni karao buraoki iaon abau ae Onotoa e bon rangi n kainanoaki irouia taan akawa bwa are bon taan akawa. Ibukin biriraken naba kabuebuen abara ae Onotoa ao e nang bongana. Ao e kaboaki bwa kanga rean te mooi. E renganaki iai te mooi ni kamwaitoroaki.

Ngaia are buokan ngkanne te titiraki. I kan butia ngkanne te Minitita ae rine bwa e kona ni kakaea angan au bubuti aio ni kona ni moanbwaia ibuakon nako tabeia ngkana e boraoi nakon are a waaki inanona inanon te tai aei bwa e aonga n ae e kona ni waekoa n reke onean mwin ara mitin aei. Bwa ngkai ngkana e uruaki ao tao e a bon wene naba n aki kona ni manga maeu. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kaekana mai iroum te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Deputy Madam Speaker, e koaua ae ti kakoaua aron ana kainano Onotoa n reitaki ma abamwakoro ake tabeua ake a katoaki ni bwaai aikai.

Ara kanganga n aio te Deputy Madam Speaker, bwa e koau ae a

bongata. Aki ti bongata ma bwaai aik a a moanna naba n aki raraoi ni kaitarai boraraoi n te aonnaba n aron are e taubeakina aron te gas are e urua otangan te aonnaba. Ao te kanganga bwa bwaai aikai, ti a bon bane naba n anganaki n taian buoka mairoun Tiaban ma kaetina aikai.

Ngaia are e bon kainanoaki ikai te onobwai ae e korakora. Bwa are teuana, a nako ni comply te naan bwai aikai n te kaeti are e kabongana ao te kanganga bwa bwaai aikai e a moanna n akea aia spare parts n taabo ake e karaoaki iai. Ngaia are e eti, tera are ti na karaoia. Ti nang bane ni manga tarai aikai n te itera aikai bwa a na bane n oneaki n te tai ae waekoa.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Nei Madam Speaker ao e rabwa riki te Minitita n ana kaeka are e a tia ni kona n anga bwa ngaia a na bon riai n oneaki, tao e a urua ke a karika naba te kaeti ae e kamwara nakon ara Otabwanin.

Ngkanne N na bon reita kanga bon te bubuti man ana itera te Kamwaitoro iaon Onotoa, tera ngke I manga kawenea riki ao ni manga katuruturua ana bubuti nakon te tabo ni mwakuri te Minitita ma am tabo ni mwakuri bwa tera ngke e kona kanga ni waekoa ni karekea angan onean te mitin aei n aron are I a tia n taekina te kainano iaona ae e bon rangi n kainanoaki irouia taan akawa.

Ao e rabwa, I a katuka aei nakon bain te Minitita ma ana tabo ni mwakuri, ao ti a manga bon rereitaki. I toki mai ikai te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Iai kaekana mairoum te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa kauaan riki buokan te titiraki. Ao e koaua are ae bon aio ae e rangi n kakawaki. Tiaki ti ibukin te aro ni mooi ke tera ma e bon rangi n kakawaki ibukin te waaki ni karikirake iaon te akawa.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa n reitaki ma abamwakoro naba aika tabeua, bwa aio te bwai ae ti na moanibwaia man taraia ni kawaekoa ngkai e na ibuobuoki nakon babaire ibukin te naan iokinibwai nakon aba aika i tinanikura rinanon e CCPL ao kambwana riki tabeua.

E na aki raraoma te Tia tei ae karineaki Deputy Speaker bwa aio teuana te tabe ae e kakawaki ao ti riai ni kibaria. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I noria bwa e a kan kakoroaki ana titiraki te Tia tei mai

Onotoa iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Maiana; Hon. Koraubati Remuera. E nakoim te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa Honourable Madam Speaker ao e kakawaki ngkai nikiran ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Onotoa. Ao I a reitia naba ma kanga bon oin naba te kainano n ara abamwakoro ae Maiana. Ao I a karokoa naba te bubuti nakon te Minitita ae karineaki ngkana arona bwa e karina naba ara abamwakoro ae Maiana n te karikirake are bon karaoakin te buraoki. I taku bwa e boni maan naba ni wene te mitin arei ao I taku bwa e rangi n kainanoaki. Ao I taku bwa e rangi n kainanoaki moara riki ngkai a manga reke booti n taai aikai te Honourable Madam Speaker. Ao I taku bwa e rangi n kainanoaki ibukin kanga buokan naba te waaki iaon ara abamwakoro ae Maiana ibukin te Karin ika ao uotakin te ika nako Tarawa ni kateimatoakin raoiroina bwa e na tikiraoi imwain kabonakoana.

I a butia te Minitita ae karineaki ngkana arona bwa e a karina naba ara abamwakoro ae Maiana n ana kataratara ao ana babaronga ibukin taai aika na roko ibukin te mitin aio Honourable Madam Speaker. Ao e rarabwa.

Tibiika: Kaekana te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honourable Madam Speaker. Ao e koaua ao e rabwa buokan te titiraki mairoun te Tia tei temanna mai Maiana ae karineaki, ao e koaua are I tia n taekinna are n au kakaeka nakon Onotoa ao I a bon reiti naba ma abamwakoro ake iai project aikai.

Ma e koaua e kuri ni kaokoro teutana are i Maiana, bwa are aio e tauaki mwina iaan te CPPL ma ti na waaki n reitaki ma te CPPL tao e na kona ni baiti riki bwa are mwanena bon mairoun naba te CPPL.

Ma ti a kibara naba aio n reiaki ma te CPPL ni kataia ni kaumakia bwa e na kataia riki ni manga tara riki ana centres aikai ni katoamauai bwa aonga n nakoraoi raoi aron karaian te ika mai iaon Maiana nako Tarawa ao tao te kantaninga nako tinanikun Kiribati.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Deputy Madam Speaker. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Beru ae karineaki; Hon. England Iuta. E nakoim te Tia tei.

MANGA KAMAEUAN TE KARIKIRAKE AE KAREKEAN AIA KAA TE BOTAKI N UNIMWANE IAON BERU

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au kauoua n titiraki ma taekana aei. *Te kan reitaki nakon te Tautaeka iai ana kantaninga ni manga kamaeuan te karikirake are karekean aia kaa te Botaki n Unimwane taiaoka?*

Tibiika: E na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa ae Hon. Harry Tekaiti. E nakoim te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Tia tei mai Beru n ana kauoua n titiraki ao aio au kaeka. Honourable Speaker, I kan kaongoa te Tia tei ae rine mai Beru bwa e tauraoi au tabo n mwakuri n ibuobuoki iaon aio ngkana e riki bwa ana moan karikirake te Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki.

Hon. England Iuta: E rabwa te Minitita n ana kaeka, kanga bon ti te kan mataata. Akea are ana karikirake te Tautaeka ngkai are e karaoia are e na karekei aia kaa Unimwane ni kabane iaon abamwakoro nako. Kanga anne bon ti te kan ota iai taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Harry Tekaiti; Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Tia tei ni buokan ana titiraki.

Ao e koaua n aron aio ai kauoua n titiraki iaon aio Madam Speaker iaon tangiran aia kaa Unimwane n aron are e a tia n tabekia Arorae. Ao tao e koaua e titiraki bwa tao tera te iango.

Eng ma tao n te tai moa aio kanga ti tuai moa noria. Ma n aron kawaina are ti taekinna, e rangi n kona ni ibuobuoki ngkana arona bwa e mwemwe bwa aia moan karikirake ao ngaira ngkanne ti a kakaea naba mwanena n te tai are e roko inanon baira iai n te tai ae waekoa.

Ao n aron naba are kanga I kakaeka iai, e kona naba n iai nikiran karikirake akana ana karikirake tao Beru.

Ao n aron are au kaeka n taai aika nako, e kona naba n rinanon te Kauntira ngkana arona bwa e na nora riaina bwa e moanibwai aia kaa Unimwane. Ao ngkanne e enthuse man te Kauntira ao e uotia nakon au Botaki ni mwakuri. Ao anne ngkanne are iai nikira aika a bon tauraoi ao ti a kona naba ngkanne ni ibuobuoki ni kaboa n te tai ae waekoa.

Man te tai moa aio, ao tao e koaua tao ai te kauoua n titiraki. Ma tao ngkai I bon marooro moa ma ara

koraki, ao kanga e tuai reke iangoana.

Ma e rabwa titiraki aikai bwa e anganira ngkai te kona. Kanga karababan te iango bwa ngaia e na manga moan kaokaki te aekaki ni karikirake aio. Bwa are I ataia bwa e a bon maan te karikirake aio n tia ngkoa n iai aia kaa Unimwane ni kabane ma tao e a bon maan te tai.

E aoria bwa ti a manga kona n taraia ngkana arona bwa aio ae e a moanibwaiakaki ngkai ibukin nanoia ara botannaomata ke abara aika kakaokoro Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minitita n ana kaeka. Are bon aia kaa Unimwane ngkai iaon au abamwakoro, e bon buti. E buti ma kanga a nang bwakamwanang bwaina ao e teimatoa bwa e korakora nanoia Unimwane bwa e na iai aaia.

Ngaia are e kararaoma mwina a kabutaki inanon te abamwakoro ao a nang ikuaki iai te botannaomata ao e nang aki tau ni buti inanon te kawai. Ngaia kanga e rio iai te iango anne.

Ai tera angana ngkai, iai te angana iroun te Minitita ae ti bon kona n reitaki iai ma ngaia ma ana aobiti. Bwa are akea ngkai te Kauntira, akea angana ae ti a bon reitaki naba ma ngaia inanon te tai aio. E aki kona, e aki kona. E kona anne ke e aki taiaoka?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao kaekana mairoum te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Au kaeka Madam Speaker, I rangi n kukurei. I rangi n tauraoi ngkana n te tai are e iangoia bwa e na kawarai ni marooro iaon aio te Tia tei ae moanban te karikirake mai Beru. Ti nang tauraoi.

I rangi n tauraoi ma au taani mwakuri ni buokiko. Ao te tai are ko roko, ti na anganiko te service ae kabanea n tamaroa ao ti na kataia naba n tobwa are ko na roko inanona ngkana ko roko iroura te Tia tei.

Ao akea te kanganga, ti rangi n tauraoi ni marooro nakon are am tai ma angaraoim. Ao te tai are ko koteia ao ti a tauraoi naba. Ko rabwa.

Tibiika; Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ao I kaitaua te Minitita ngkai e a kauka ana mataroa. Ai bon rabwara anne. Eng, ti a karekea rokora. Ae I bon ti tabeka aio bwa are akea te Kauntira ao kanga ti aki tangiria ni tokobitoa ana babaire te Kauntira bwa tao e mena te Kauntira ae boou ae e nang

reke bwa are e nang waaki te rinerine ao tera aia babaire ao mwina ti nang taonia nako n aia iango.

Ma are aio bon te oi ni kainano ao tao ngkana e aki, are tao I a bon kawara te Minitita. I kabaei naba rarikia nakana a kambein i Beru ake a kan reke ni Kauntira bwa are a ongo ae iai nanoia Unimwane ni karekea aia kaa ao a na kataia ni moanibwaia aio ngkana a kuba n rineaki. Ao ngkana a bon aki rineaki, a bon urua te berita aio. Ai bon te kanganga ngkanne imwina.

E aoria a na tekeraoi ni kabane nake a na anga araia ni Kauntira. Te Minitita I a karekea au tai n nakoati. Ko rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa n aron are I taekinna, ti a kaitibo ma te Tia tei aio n te tai are koteia ao I a butimwaeia tao imwin bwaran te Auti n tei. Ao ai bon reitan naba te kakatekeraoi nakoia ara Kauntira aika a tabe ngkai n raa. E a waaki te rinerine.

I a katekeraoia naba nake a na aera, n reita bwanan te Tia tei bwa tao e bon ti katekeraoia kain abana. Ma ngai ngkanne I a bon tei ni katekeraoia Kauntira ni kabane nake iai nanoia ni kan anga araia n te Kauntira mai Makin nako Arorae n reitaki ma Banaba, Kiritimati, ao te Aono n Raina. Kam na tekeraoi ao ara kantaninga bwa bon tamnein te Uea ae bon rinerine. Ao aio bon te nakoa naba mai irouna. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ti na nakon ara titiraki are imwina. Ae e na bon tabekaki naba iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru temanna ae Hon. England Iuta. Am bong te bong te Tia tei.

RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN KAKOROAN AIA BIRI MWANE TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL NAKON TE KPF

Hon. England Iuta: Tibiika kanga I a mama ma e aoria N na keiaki. Ao e rabwa.

Taekan ngkanne au titiraki ae imwina. *E kona te Tautaeka ni manga rinanon riki ana Kainibaire ibukin kakoroan aia biri mwane taan reirei n te Pre-School nakon te KPF are aongkoa a na riai ni kabwaka taan kamwakuri?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Reirei, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. I mwain ae I kanakoa ana kaeka te Tautaeka ao bon reitan te bwana ni kamauri

man te Auti aio ni moa nakoim te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita, Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane n reitaki ma kain ana Taibora Madam Speaker.

I a reita bwanau ma kain Marakei n raonaki ma tariu ae te Tia tei ni kamauri ngkami. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *I karabwa te Tia tei ae karineaki Minitita ai Beru temanna n ana titiraki ao aio kaekana. N te tai aei ao au Botaki ni mwakuri e teimatoa ni kabongana te Kainibaire ma taan reirei a boni kabwaka aia biri mwane nakon te KPF ae e tatauaki man aia bwakabwai ao n ibuobuoki ni kabwaka naba aia biri mwane taan reirei nakon te KPF are aongkoa a na riai ni kabwaka taani mwakuri ke te service providers iaan noran riaina.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita n ana kaeka. Ao I bon ti kani karekea otau bwa kanga n aron otau n aron kaekan te titiraki kanga e a mataata are e bon tatauaki man te bwakabwai. Nanona e kanga te Minitita riki ngkai te Tautaeka, e a kabwaka naba are itera ae 7.5%. Nanona e a bwanin ae e kabwaka nakon te Kaintabwi taiaoka.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao boni ngaia raoi anne. Ti tebo ma te Tautaeka e na bon full pay nakon te salary ao te KPF are iterana ni kauoua aikai. E a boni kabwakai te tia reirei man anaki man ana bwakabwai are 7.5% ao iterana ngkanne are 7.5% e kabwaka te Education. E rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ao ti na rangi n kakaitau ngkana ngaia anne te Tibiika, ma ti bon ti kan ongora bwa e bwainaki man ningai aio. Bwa ngkai angina taan reirei ngkoa a raai man te Kauntira nakon te Pre-School are a kaboaki man te Education, ti tebo ma akea rikiraken aia KPF n ae ti mwakuri ma ngaai n taai aika nako ni biriakini aia tangomwane n te DBK ao te KPF. E aki rikirake aia KPF ae bon tiku naba n arona ngaia ae ti riki iai n mwemweka te titiraki anne. Ngaia ae ti kan ataia, e bwaina n ningai ao a tia ni bane ni bwaka mwane aikai nakon te KPF ke a tuai? E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki, I taku bwa e a kaman bwainaki. E kaman bwainaki aio tao ni bon te tai naba are e aera. Kanga bon iai ngkoa te kanganga ke tao Turai kanga iaan te kanganga ngkoa ngke a kaokaki

aikai iaan tuan te KPF a na bon riai ni kabwaka te naan service providers ma ti a kunea imwina bwa ngaia iai aia kanganga ni kabane.

Ngaia are te Tautaeka e a tauraoi n nangoa aio ibukina bwa bon aio raoi natin te Tautaeka aio ao I kunea bwa te pre-school bon ngaia raoi te moan kabwebwe are e bon riai n ranga ni bane te mwane nako iai.

Bwa a moan kabwebwerakeia ataei n te rabakau n te aro bwa e aonga ni kona n rinnako n te basic te primary school. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ao tera ae ti na taekinna te Tibiika. Ti a rangi n kaitaua aron te aro n natinati aio kanga ai bon te tobwa ni koaua.

Ao e koaua tao bon ti te bubuti nakon te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri ngkana a kona ni kainetira nakon te tabo ae ti na rimwin iai mwin aia KPF bwa e kabwakaki mai iaa bwa e aonga n ae a birirake aron aia karinimwane taani mwakuri n etiraoi. Bwa n teina ngkai a bon titiku n aroia riki nake a mwakuri ngkoa man te Kauntira ni kawai. Akea bitakin aia birimwane. Ti a bubutia te Minitita ngkana e kona ni buokira bwa ti a mwakuria nakon boong rake aikai. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei mai Beru, tao eng kanga n aron norana kanga ake a te kanganga ae ti ataia. Ma ngkana arona bwa e koaua bwa iai te kanganga, ti a tauraoi n tekateka ao ni manga rinanoa ara bwakamwane akekei bwa bon iai mwia n te KPF ke akea. Ti aonga ni uaia raoi n noria bwa ara kantaninga bwa e na bon akea te kanganga bwa are ti bon kanakoa raoi ara operation. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru; Hon. England Iuta. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN BOOIA TE BOTANNAOMATA AKE TAAN ANGA NANO N IBUOBUOKI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au titiraki are imwina 113 taekana ae kangai. *E kona te Tautaeka ni katoka te waaki are a mwakuri n anganano mai irouia te botannaomata ibukin karikirake ake a mwanenaki man mwane ni buoka. Te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e boni kona ni mwanena booia taan ibuobuoki n te mwakuri taiaoka.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te

Kauoman ni Beretitenti are boni ngaia naba te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Mwaane ao Babairean Karikirake; Hon. Dr. Teuea Toatu.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ao aio kaekan ana titiraki. *I kan kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa e kona n reke booia taan ibuobuoki ngkana bon iai te kataumwane n te karikirake.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E rabwa ana kaeka te Kauoman. Ao aio ngkanne ae kanga ti bon bubuti te kantaninga bwa are bon te titiraki. E aki kona ni katanna ana mwane te Tautaeka tao aekakin mwanen te onobwai ke tao mwanen te takataka tao $500,000 n te ririki bwa ti buokan aron te itera aio ke bonobonotan te itera aio. Are e koaua ngkai n taai aikai, a nang moanna n tangira te tianti taan ibuobuoki ni kabane n itera ni kabane ibukin aia tai ake a kabonganai.

Ngaia are bon ti anne ngkana tao iai ana kantaninga te Tautaeka ngkana e kona n noria tao e uarereke bwa tao $500,000 e a kataninna naba ao e a tabangaki naba mwanenakin karikirake aekakin aikai. Tiaki baika a rangi n mwaiti ma anne kanga bon oin nanon raoi ara titiraki. E rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei kaekana mairoum te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua e rangi n mataata aan ana titiraki te Tia tei ae karineaki, ma e koaua n aron are I tia n taekinna. Ngkana arona bwa bon iai te kataumwane iaan te mwane ni buoka anne ao e na rangi n bebete aron karaoana. Ao tao e koaua tao bon te itera naba ae ti na riai ni manga reitaki ma taan anga te buoka bwa a na boni kataia naba tao manga karekea riki teutana te raka are bon te mwane are e mwaiti te mwane are e na anga bwa e na mwanena te itera aio.

Ma are e bon kakawaki Deputy Madam Speaker bwa are aikai a boni karaoaki aikai bwa kanga bon kaungakia naba ara botannaomata bwa kanga a na bwaibwai naba. Ana bwaibwai iaon taian karikirake akekei, bwa are ngkana ko a bon kamonaia ao kanga akea tera, ao e koaua kanga e na bon aki naba rangi n oti raoi te nano ni kani bwaibwai ao ni kani kawakina raoi te bwai arei bwa are ataia bwa bon te bae tiaki korakoraia ao tikai inaomataia.

Ma are kanga ti bon kaungaia ara botannaomata bwa a na bon kona naba ni keiaki ngkana a kona naba n anga baia tao tiaki te mwaiti ae e

rangi n bubura ma tao bon ti kanga te ibuobuoki bwa aonga ni boni kaotia ae bon ngaia aika anaa te karikirake arei ni korakoraia ao n mwaonoia ao n raai riki bon nanoia.

Ngaia anne ae kanga ti bon kaunga ma e koaua I nora ae taekinna te Tia tei ae karineaki bwa e koaua ngkana arona bwa iai angana ti kona n raa manga karekea riki angana ae tao e na mwanenaki. Ao tao anne ae ti na bon taraia.

Ao te kauoua naba Deputy Madam Speaker, e kona naba ni manga kamangaoa te baere te SFU arei. Bwa are ngkana a bwakabwai ao e nang rin araia iaan tao e koaua te payroll iaan te karikirake arei are e nakon te KPF ma te TAX are e kona ni manga urua aron ke ni manga kamangaoa te system are ngke e manga noraki arei ao e kona ni manga toki aia raa.

Ma e rabwa ti nora ae e nanonna te Tia tei ae karineaki ao ti na kataia n raa. Ma anne kanga aron kaekana moa n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E rabwa ana kamatata riki te Kauoman are e a tia n taekinna. Kai akea bwa are e kakawaki te ibuobuoki. Ngkana e wene ni maan iaon teuana te wiki, ao a botu aomata a biribiri nako naba. Anne te kanganga ae ti a tia n noria ngkai. Ngkana e na wene ni maan te mwakuri bwa bon te mwakuri ae e abwabwaki, aikoa tauraoi n anganano n te aekaki arei.

Ao a biribiri nako naba ao a kanakoia natia ao a kanakoia antai. Ao anne ngkanne te kanganga ae e ri riki ao aikoa kona ni koro nanon bukin karikirake, ma ngkana tao te bae te karikirake tao uabong tenibong, I taku bwa a kona moa n anne.

Ngkana e nang abwabwaki ngaia anne ae ti bubuti iai te itera aio. Bwa bon buokan naba toronibwain ao kabonganan raoi bwaai ake a roko ao te buoka. Ao n iterana are teuana are te mwane n aki mwakuri. e a bon nakon nikoana iroun te Tautaeka. I aki koa moa kona n taetae iaona ma e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao te Kauoman ae karineaki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E koaua bwa are e eti ae tao e koaua ae kanga ai bon te mwaan aio ngkai are ngkana e a manga rangi n maan nako te karikirake ao e nang manga roko te baere te iran nano bwa e aera ti nang karaoa te bwai aei.

Ma tao ti na bon keiaki. Ma n aron ae I taekinna, ti na bon kataia ni kakaea angana ma I a bon kaungaia naba ara botannaomata ngkana a kona naba n raa. Bwa are bon rikirakera te bwai aei.

Ngkana e koaua bwa ti nang taneiai tao ni kakaboaki. E ngae ngkana tao te bae ti na karaoia ma tiaki te baere e nang bubura, I taku bwa e na rangi n birimwaka riki aron ara waaki.

Ma I bon ataia kain Beru bwa tiaki anuaia anne ae kanga a na kanoaki ke tao a na aera bwa are kanga aomata aika a bon kona n tei iaon waeia, ao bon akea au kanganga irouia bwa a na bon kona ni kakoroa bukin te baere a tangiria bwa e na tia ao e na bon tia. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E koaua ao I kaitaua ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti bwa Beru e nono aana. Ma are I aki taetae ibukin Beru are ngkekei ma ae te roro ae e tabe n rikirake. E a moanna ni bitaki arona ngke I a tarai aia kantaninga ataei.

Beru kanga ai aba naba mai Makin nako Arorae ma katein ngkanne te roro ae boou aio ma ti a bon riai ni biti aron ara kantaninga n tauraoi ni kona n tobwai nanoia ao aroia te roro ae e tabe n rikirake. Kanga ti anne au taratara iai ao e rarabwa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Are tao ai bon akea riki ana titiraki ma e aoria ti a rereitaki inanon taai rake aikai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao n te tai aio ti na nakon ara titiraki are imwina, are e na tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Makin ae karineaki; Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

IREMWEN BWAKAN MWANE NI BUOKA NAKOIA EKARETIA IBUKIN 2024

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki are nambwana 116 ae e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara nakon te Maneaba aio bwa tera bukin te iremwe ni bwakan te mwane ni buoka nakoia Ekaretia ke te Social Disability fund ibukin 2024.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia aomata; Hon. Ruth Cross Kwansing. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa Deputy Speaker ae ko rine. Ao e rabwa te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin. *Ao I kukurei n taekinna nakon te*

Maneaba aei bwa a bane n tia n nako aia mwane ni buoka Aro ake iaon aba ao Head quarter n aron are e riai ni bwaka n te ririki aei.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker. E koaua kanga e ti taekinna te Minitita ae karineaki ao I karabwa n ana kaeka ma kanga e aki kaeka raoi nanon au titiraki.

Au titiraki bwa e kangai; bwa bukin tera ngkai a rimwi ni bwaka.

Ao tao N na butia te Minitita ae karineaki bwa a bwaka n ningai mwaane aikai te Tia babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Ruth Cross Kwansing: Kauntira Deputy Madam Speaker ao e na mataata iroun te Tia tei ae rine temanna mai Makin ao ni kaineti ma ana titiraki bwa iai te iremwe ni bwakan te mwane ni buoka nakoia Aro ibukin te ririki aei aei 2024 ni kabotauaki ma ririki aika a nako.

Bwakan te mwane ni buoka ibukia Aro n arana ae te Social Disability Fund e na riai ni bwaka ni katoa ririki nakoia Aro ao ni kaineti ma Mwakoro 5 inanon te SSF policy n arana ae Guidelines and Criteria for selection of registered paydays organizations ke bon te priority project iaan te Social Disability fund ao e teretere inanona ae mwane ni buoka ni kabane iai aia Share Aro iaan te SSF a na riai ni bwaka n te ririki.

Ao e na mataata naba iroun te Auti bwa iai uoua iteran te buoka nakoia Aro iaan te Social Disability fund n aron aikai:

i) $1te mirion nakoia Head quarters are buokan aia karikirake Kautun Aro ake a kinaki n te Tua, ao
ii) $500,000 nakoia Aro ake a mena iaon aba n aroia Island Councils n ana itera te KPC ke Parishes n ana itera te Katorika ke Protestant naba n abamwakoro n ana itera te KPC ao ai aron naba Aro ake tabeua.

Ao ibukin te kamatata tabeua iaon aio. E ruo te warrant ibukin te $500,000 nakon te Outera Islands inanon Meei 2024 ao te $1ni mirion n te SSF Share e ruo ana warrant inanon Tun 2024.

Ana share Headquarters e waaki naba ni moantai naba imwin naba tian ruon te warrant n Tune 2024 ao tibwaia Outers Islands Churches e a tibwa nakon moan November 2024.

E na mataata iroun te Auti aio bwa iai bwaai tabeua ake a karika te mwarara nakon bwakan aia share Aro iaon aba n aron aikai:

a) Karekena te kamatata mairoun te Kabineti iaon ana itera kain te Katorika ibukin kan tauan aia shares ana parishes bwa a na riai ni kabwakaki aia share nakon te Diocese ibukin aia levy nakon te headquater.
b) Ao karekean te kamatata mairoun te LDS offices iaon ana share LDS nakon te out islands.

A tibwa reke te kaeka iaon aio iroun te MWYASA ni moan November n te ririki aei.

Ni moan November n te ririki aio ao a bane n rin shares ni kabane inanon te system ibukin te Headquarter n te outer island.

Ngaia ai bon te update, a bane n tia n roko DWs inanon bain te Kiraka ao te Treasurer n aia respected warrant aonnaba ao Head quarter ao a bane n tia n reke irouia. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua kanga e rangi n ananau te kabwarabwara Deputy Speaker ma ti kaitau bwa e a kataia n anganira raoi riki te reke are tao ibukin tera ao e rabwa anne.

Ngkanne te titiraki bwa are kanga buoka aikai nakon Ekaretia Deputy Madam Speaker, are e reke bwa kanoan naba kanga aia kataumwane naba ara parishes ke tao ara Aro akana iaon ara abamwakoro te Tia babaire.

Ao n tabetai a kaman karinna bwa kanoan aia kataumwane. Ngaia are N na butia te Minitita bwa are ngkai e taekinna bwa a tibwa ngkai inanon November ao kanga ni bon ana namakin te Minitita. Bwa are ti ataia bwa e karinaki bwa kanoan te kataumwane n te naan Ekaretia akana iaon ara abamwakoro te Tia babaire.

N na butia te Minitita e kona riki ni kabaitia riki reken mwane aikai tao nakon ririki aika boou te Tia babaire, bwa are ti ataia bwa e kataumwaneaki ni moan te ririki. Tera ngkanne ae e taua ngkanne bwa e na moantai ni kanakoa te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao e koaua e rabwa bwa kanga ti a moanna ni waaki ma ara discussions inanon ara Ministry ibukin ara katamaroa nakon te ririki ae imwaira.

Ao e koaua bwa kanga ti iangoia bwa kanga tera ara process ae tina rinanonna.

E koaua bwa kanga bon iai ara dependency naba iaon aia input nakon Aro/Ekaretia aika a na kamatoa naba mwaitin aia membership.

Ma e koaua bwa ngkai ti bairea ara karenta nakon te ririki ae na roko ao ara time lines ao tao ti iangoia naba bwa tera ara katamaroa ae ti kona n iangoia ae tao ti nang bon taketenna bwa te date ae e na bwaka aio ao ti na kona naba n reitaki ma Aro bwa e aonga n ae a kona naba n iangoa naba aia kataumwane nakon te ririki ae imwaira. Ao ko nang rabwa naba ni buokan am titiraki anne.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I kaitaua te Minititia.

Ngkanne N na butia bwa are e a tia n taekinna ngkai bwa are $500,000 e kabwakaki bwa buoka nakoia Ekaretia akana iaon aba.

Ao ngkanne are $1te mirion aongkoa ngkanne e nakon te naan Headquarter.

N na butia riki te Minititia ngkana e kona ni bon ti katurua riki bwa bon iraua raoi ngkanne te tibwa man te $1ni mirion anne ngkana e tauraoi irouna nakon tao te KATORIKA nakon te KUC ao nakon te KPC te Tia babaire ao tao Aro riki ake tabeua te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia ae ko karineaki.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ae karineaki, eng ti rangi n tauraoi n share nakoimi taian figures aikanne n irekereke ma te ririki ae nako.

Ao e koaua bwa ti aki kona moa ni provide te figure ibukin te ririki ae imwaira iaan are e baireaki iaan te kataumwane ke bon accuracy.

Ma I kona n share te figure ma N na ti kainanoa teutana te tai ni kakaea bwa ti aonga n share ma ngkami.

Ma ngkana ko kukurei iai te Tia tei ae ko karineaki, ao I a karinna naba n am bwaoki tao imwin tera ke ni bon te bong naba aio bwa e aonga n reke am kaobi iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia, ti a nakon ara titiraki are imwina. Are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru; Hon. England Iuta. E nakoim te Tia tei.

KABOAN MWIN KAAKON BERU AKE A MWARUA N TAIN TE COVID-19

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki nambwa

114. *N ana kaeka te Minitita n te Kaneweaba, Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti n te kabanea ni bowi n te Auti ae nako ni kaineti ma kaakon Beru ake a mwarua inanon te roka n te covid-19, ao I tuangaki bwa N na kanakoi bebwa ni kaako aikanne nakon aia aobiti imwain tokin te Auti. I a tia ni karaoa anne ao I ataia bwa e a tia ni mwakuriaki.*

I ti kan ongora ngkanne tera mwin te kakae iaona ao tera ngkai ana babaire te Tautaeka aei iai taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti; Hon. Tangariki Reete ao e nakoim te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru. *Te Tibiika ae ko rine, I kan kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Beru bwa e a tia au Botaki ni mwakuri n reitaki ma te kambwana ni kaibuke are ngaia ae e uotii kaako nako Beru n tain te covid-19, ao e taekinna bwa a boni bane ni kawaerakeaki kaako i Beru n te tai naba anne.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Te Tibiika ao tao bon aio te bae e riai n iangoaki arona bwa e a rawa naba ni bukinaki te Tautaeka ao te kambwana arei e rawa naba.

Ma te bwai ae e aki taekinna te Tibiika, e eti bwa a waerake i Beru n aron ana taeka te kambwana arei. Ma a nako ni katukaki i tabon te uabu bwa e na roko te Komete n anaia. Akea.

Akea ae e tiainai bebwa akekei. A katukaki i tabon te uabu ao e a biri nako naba te kaibuke. Te Komete e ti tararuaia ao e koro bongina are tao teuana te bong are e na aera ao e a nako naba n anaia ao akea ae e tiainai bebwa aikanne.

E a bwaka iaa ngkanne. Antai ae e nang buokia taan mwarua aia kaako?

Ai bon anne te tang nakon te Tautaeka ao e a rawa te Tautaeka ao te kambwana arei e rawa naba are e taku bwa e a tia ni karokoa ikekei ao taben te Komete. Ao e taekinna nakoia kain ana aobiti ao e aki taekinna nakon ana Minitita bwa akea ae e tiainai bebwa ni kaako ngke e waerake. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ao I karabwa te Tia tei mai Beru ni buokan riki ana titiraki. Ao e bon koaua ngkana ti tara aron moan tabekan te titiraki aei ao I taku bwa e a bon rangi n bongata man 2022 n aron kaongoakiu kanga taint e covid-19.

Ao I ataia bwa n taai akanne ao kanga bon iai babaire ake a kaweneaki n taai akanne ibukin kanga kakaean angan are e na aki kona n rangi n ewewe te aoraki aio.

Iai te naan SOPs ake a karaoaki are ngaia are kanga tao e irekereke iai aron ngkanne karokoan kaako ma baikara iaon aba. Ao n aron kaongoakiu ao I aki kona n ataia.

N aron ae e taekinna ngkai te Tia tei, I rangi n karabwa bwa I ataia bwa e teimatoa nanona. E ngae ngke e a maan ao e bon teimatoa n rimwin ana kaako akanne bwa tiaki te kaako ae e uarereke bwa e bon mwaiti. Ao I a tia naba ni kataia ni marooro ma au koraki ibukina bwa bon te bwai ae e maan. Ao n aron aia kabwarabwara ao anne ae anganai.

E a tia naba n reitaki ma te Shipping Line are ngaia ae boni ngaia. I reitaki nakoina n ongora bwa tera raoi. A bon roko kaako akanne ma te kanganga n taai akanne are e bon ti kona ni katikaki te kaako ao tao akea te aomata ae a na kaitibo ma ngaia n te aro bwa a na tiainai baikara. Bwa are e a bon ti katukaki naba iaon te aba ao e kitanaki.

Kanga ai anne te social distancing kanga n taai akanne. Kanoan te SOP. Ngaia are I taku bwa ngkai bon iai nanon te Tia tei n rimwin ana kaako aikai ke ana kaako ana abamwakoro ae Beru ao n aron ane e taekinna bwa e boni kakoaua bwa aki tiainaki, bwa antai aika aera. Ao tao ti aki kona n ataia bwa antai ae ti na bukinna.

Are bon iai tua ake a tia ni kaweneaki are tao ai bon te kabanea n ibuobuoki man au tabo ni mwakuri. Ti tauraoi n reitaki ma ngkoe te Tia tei ngkana ko kukurei. Ti a tauraoi ni ibuobuoki ni kakaea te anga are iaon anga ake ti na ibuobuoki iaon te naan tua ake a tia ni kaweneaki ibukin katanakia taan bobwai ibukin buan aia kaako. Ti na karaua raoi ni marooroakinna bwa antai ae e na kona ni kateaki bwa are ai bon te kabanea ni ibuobuoki anne.

Ai te kateitei n te bowi, iaan are te Consumer Protection Act. Ti kona naba n ibuobuoki iai, ngaia are ngkana ko kukurei te Tia tei. I tauraoi n raa, e aoria bwa are e a maan ma I tauraoi n te tai aei ni ibuobuoki nakoim ngkana ti uaia n reitaki iaona ao I a karekeia tabeman kain au aobiti bwa ana ibuobuoki nakoim n anganiko te advise n te aro bwa tera te process are ti na waakinna n ara aobiti. Ko rabwa ngkana e ibuobuoki anne te Tia tei. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Minitita, kabwara au bure te Beretitenti. Iai te bwai ae ko na taekinna. Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: I a mate n aki kukurei bwa I taku bwa e nang buokia te Beretitenti ao ngaia e aki.

E aoria bwa e raoiroi ngkana I nako ikekei ao e na reke buokara. Ma ngkana ti na nako bwa ti na kateitei n te bowi, ao antai ae ti nang kateia n te bowi. Kanga ai bon antai ae ti nang kateia n te bowi. E bon raoiroi riki ngkana I nakon ana aobiti te Minitita ao a na kona ni kaekai ni kangai; eng e na reke buokam bwa aio ae e kona n tauraoi nakekei.

Bwa ngkana te Tautaeka e na kateitei ke te kambwana arei ae e na aera. Ao e raoiroi, ngkana a na nako ni karautaeka nakoiu. Ao tera riki ae N na manga taekinna.

Ngaia anne bon ti tangin nanou, Are a bon ongo ni kabane kain te Tautaeka bwa tiaki ana kanganga te Minitita bwa ana kanganga te botannaomata n te tai arei. Ao n aron ae I ataia ae ti bon bane n ataia, a bwaka aoa taim taan aki rau. Taan aki mamatu, a bwaka aia mwane ni mwebuaka te koraki.

A bwaka aia arauenti ake a tei moa. Ao te kaako aikoa roko. Ao bon iai ngkoa te uneaki ngkoa n te tai arei bwa iai te mwane ae e nako man te DBK bwa buokaia kambwana. Ao e mena ao e aki reke irouia kambwana aikai ngaia ae a bon booti baia.

Ti aki ataia, a bon rawa iai n ibuobuoki bwa are e a tia tabeia. A ti nikiria, e roko ikekei. Akea buren anne e a roko iaon mataniwin te bike. A nako naba. Bwa are eti anne bwa kanoan te kararoa n taai akekei.

Ngaia ae ti a bon bubuti bwa tera are e riki imwina. E nang n rawata baika a bua bwa tiaki ti Beru, bon iaon Makin n nako Arorae. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tangariki Reete: I taku bwa tarakin nanon ana marooro te Tia tei ni buokan ana titiraki, ti tebo ma e bon taekinna bwa e tieuataake aron te kanganga n te tai arei are e irekereke ma aron te aoraki are e buti n te tai arei. Aro babaire ake a kaweneaki n te tai arei n aron tao kakaean anga ake a na aki rangi n kona n tawe iai butin te aoraki are te covid-19.

Ngaia are aoria bwa tao bon anne au marooro ngkai iaon ae kakaean riki angana n te tai ae rangi n kimototo ibukin te kanganga ae I ataia bwa e a wene ni maan.

Ma au kantaninga bwa maroorou ma ngaia ngkana arona bwa e roko, ao ti aki ti ngai ma ngaia ma n reitaki ma kain te aobiti. Ao ti na kabanea ara konaa ni kataia ni kakaea te anga ae ti na buokia iai.

Ma I ataia bwa n aron ana taeka are e raraoma bwa antai ae ti nang kateia. Ao I taku bwa anne naba te titiraki ma are bon iai ara Legal advisors, antai ae e na ataia ao a bon kona naba n anga ae te

kabanea n tamaroa nakoira n te aro bwa ti na kona ni kakaea angan buoka te kaako.

E aoria bwa are e a bon bongata ma te bwai ae kakawaki, tobwakin aron te kainano are e a tia ni wene ni maan. Ao riki ngkai bon tiaki te mwaiti naba ae e uarereke ao tao ibukina bwa bon iai kainanoana n te tai are e karekeaki iai.

Ao tao iai te mwakuri ae e aki tamaroa inanon te tai are e karaoaki iai. Ao ngkanne ti tauraoi n ibuobuoki te Tautaeka through my Minisry, e nang tauraoi n taai nako n ibuobuoki riki ni bon protect aia kanganga te koraki ke ara consumers ake a bobwai ke tao aera mai irouia ara taan karikirake.

Ma I a butia te Tia tei ngkana e kukurei bwa ti a bon marooro iaona ngkana e bon reke ana tai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan riki am titiraki kabaneana taiaoka.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, e na reke au tai te Minitita. E na reke au tai, eng akea te kanganga bwa e rangi n kakawaki aio.

Tao bon ti te bae I rangi ni kan kamatata riki. Bwa are baike ti ribooti aikai, a tia n ribootini kambwana ni kaibuke bwa bon iai kawaina irouia ngkoa. A ribooti baikai ao te kambwana ni kaibuke e na ribootini nakon te Ministry teuana. Kanga te tabo teuana ke aobiti te Mwamwananga. Ao maikanne a na bane ni karauaki n rinanoaki baikanne.

E bon toki naba bukin arei, I aki ataia bwa tera ae e riki ngaia ae I tabekia iai n arona aei. Bwa are ara kantaninga e nang tia ni mwakuriaki n te Ministry of Transport bwa a tia n ribootinna kambwana aikai. I taku bwa tiaki ti te kambwana aio bwa kambwana ni kabane. Akea mwia are a bane naba n toki.

Ngai temanna ae I bon rangi n teimatoa n okiokiria ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ngaia e tikiraoi akea te kanganga bwa are ngaia tao iai riki Ministries akana a irekereke ma ngaia. E raoiroi bwa ti a kai reitaki nakoia ni manga bon karaoa te kakae.

E aoria e na butimwaeia te Tia tei bwa are ngkai I bon boou n te Ministry aei, ao ngkai I ataia bwa e a bon bongata aron am tabeka aei, ao e na keiaki n anganai teutana au tai bwa e aoria.

Ao tao ti a manga rinanona tera te bwai ae e na otinako ae ai te kabanea n tamaroa ni babaire ao I a reitaki iai ma ngaia ae te kabanea n tamaroa ni babaire. Tiaki te baere ti

nang kangai ikai, e a toki ikai ke tao e a tia ke ti a karautaeka nakoim.

Ti a kataia ni buokiko n aron are te kabanea ni babaire riki ngkai rekerekena ma te aoraki n te tai arei ao bon iai naba aron ana policies te Tautaeka ni kaineti bwa taan karikirake bwa baikara ake a kona ni katanaki n aron kanganga akanne. Ao I taku bwa ngkana ti reitaki iai ao I taku bwa e na kona n rau iai nanon te Tia tei. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki ae Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

BUOKAIA AOMATA AKE A URUAKI MWENGAIA IMWIN KORAKORAN TE ANGI BUAKA IAON MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa riki te Deputy Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 117 ae e kangai taekana. *N te ririki aio ao e korakora te angi buaka ike iai auti ni maeka aika a uruaki iaon Makin ma Kiebu.*

E kona te Tautaeka ni kakaea angan buokaia aomata aikai ake a tia n uruaki aia auti ni maeka taiaoka? Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti ae rine, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao bon te bwana n inga ao ni kamauri nakon am Taibora te Deputy Madam Speaker n reitaki ma kain at Clerk at the table ao Taan tei ni kabane ao tao e a onoti aei nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. I kataia ni kaetia nakon n te point of order Madam Speaker, bwa are e taku bwa I ngare ma e kawa n rangi n rude irouia kain Tabiteuea Meang bwa are kainnabau kain Tabiteuea Meang.

Ma are I bon aki ngare ma I bon taua bwangeu ni kateiu ngkana I kona n tekateka. Ao bon irarikina are bon ngaia naba ana Unimwane kainnabau, ma I a kawa n aranaki bwa I a rangi n aki ata te katei nakon te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Te bwana n inga ao ni kamauri. Kam na bane ni mauri!

Ao aei kaekan ana titiraki te Tia tei temanna mai Makin ae karineaki. *Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Makin bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio ni kaineti ma te Kainibaire ibukin te mwakuri n ibuobuoki nakon kanganga aika aki*

kantaningaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua I rangi n karabwa te Beretitenti n ana kaeka are e tauraoi ana Botaki ni mwakuri n nora riain te ibuobuoki. Ma kanga manga iai ngkanne kanga rekerekena are kanga tao iaan Kainibaire.

N na butia riki te Beretitenti ae karineaki, e kona n ti kamatata bwa tera Kainibaire aikana a na irekereke iai aron te waaki aio bwa e aonga n ae e na mataata iai ara botannaomata bwa tao a na ataia bwa tera baika a kainanoaki. Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau; Ko rabwa Madam Speaker, ao e rabwa naba buokan te titiraki ao aei ngkanne kamatatakina. Te Kainibaire n aekan te angi buaka ngkana a oreaki mwenga ke bon ana auti temanna ma temanna, ao akanne a bwaka iaan ibuobuoki ae ti arani bwa te naan nanoanga ao angabai mairoun te koraki ke te private sector, bitineti ao ara Ekaretia ake a tauraoi n taai nako n anganga aia ibuobuoki aekan aikai.

Ao teuana ara Ekaretia ae ti teimatoa ni kaitau nakoi iai bon te Ekaretia ae te LDS ibukia aika itiaki ni boong aika Kaitira. Anne ae e a bon tatauraoi naba n taainako, ao n reitaki ma taabo ni mwakuri ao iai riki rabwata irarikina aika iaon Kiribati n aekan te UNICEF ao te UNFPA. Akanne naba aika a teimatoa ni ibuobuoki ao akanne kanga i tinanikun ana ibuobuoki te Tautaeka.

Bwa te Tautaeka kanga e ti tarai riki taabo ke public places ke ana tabo te botannaomata ae e kona n roko baina n ibuobuoki iai.

Ma ake ana bwai temanna ma temanna ke te auti teuana ma te auti teuana, akanne ngkanne ti kona n ibuobuoki ni katanoatai n ibuobuoki nakon rabwata ake a kona n anga te ibuobuoki n aekan Kainibaire akana a wene.

Ao Kainibaire ngkanne akanne ti kona te Tautaeka n reitaki ma taabo ke rabwata ma taabo n ibuobuoki ake a kona n anga baia ni buokia temanna ma temanna ake a rotaki n te kabuanibwai n aekan aei. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, bukan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I kaitaua riki te Beretitenti n ana kamatata are ngaia tao ngkana iai uruakin aia auti

aomata ke bon aomata, ao tao anne ae e aki kona n roko iai te buoka ma tao e na bon kona n reke te buoka man taabo tabeu are e a tia ni mwanewei te Beretitenti.

Ti ataia tao angi buaka aikai tao bon tiaki baika a riki ke tao aera bwa a karina. Tao ngaia are N na bon ti kawenea riki bwa te bubuti nakon te Beretitenti ae karineaki, bwa are n tabetai angibuaka aikai n aron are e mwaneweia bwa baika a karina nakon kabuanibwai ake tao ngaia are e karekei kabuanibwai nakon auti ni maeka aikai te Tia babaire.

Ma tera ngke e kona riki n nora riain aio te Beretitenti ae karineaki, bwa e na kakaea riki ke tao ni kona n anga ana buoka iai Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, kaekana te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, ma kanga angin kanganga aika a riki te bongina ke bon te tai anne ke te bongina ao e a kibaraki naba. Bwa are iai ara aomata iaon aba n are iaan kaekan te kabuanibwai. Iai ara aomata, te naan Clerks iaon aba are ngaia ngkanne kanga ana agent ana aobiti te Beretitenti ke te Disaster office are e mena iaan ana aobiti te Beretitenti.

Ao ngaia ngkanne akanne aika a kantaningaki bwa a na waekoa n ribooti, ao e a kibaraki naba n te tai anne. N aron aike a tia n riki tao riki i Arorae ao iai naba ake a riki n te Itera Mainiku. Ao akanne ake kanga a tia ni kibaraki iaan ribooti ake a waekoa naba n roko n te tai anne ao e a ibuobuoki naba ngkanne ara aobiti.

Ti kona ni mobilize te assistant nakon taabo ake I taku, are kanga ara taan ibuobuoki ae a tauraoi n taai nako n aekan rabwata ake I a tia ni taekinna. Ma tao e na ibuobuoki anne nakon te Tia tei kaekakina ao e rarabwa.

Tibiika E rabwa te Beretitenti, buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua I kaitaua riki te Beretitenti ae karineaki n aron ana kabwarabwara. Ao tao e koaua tao n te tai aio tao ti ribootina baika a tia n riki inanon moan te ririki. Ao tao e a mena ngkai bwa are tao ti ribootinna nakon te Tautaeka inanon te tai ae aongkoa ai banen te ririki te Tia babaire.

Ngaia are e rabwa bwa e a mataata iroura ngkanne bwa are ngaia tao te Kiraka are kanga ai te Tautaeka ngkanne iaon ara abamwakoro.

Tao kanga akea riki au titiraki, ma N na ti kauringa ara Kiraka bwa are bon tabena aio, ao e riai naba n anga naba te kamatata nakon ara botannaomata are tao iai kabuanibwai ake a irekereke ma

aio. Ko rabwa Deputy Madam Speaker. Akea au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa bwa are e a roko iroun te Tia tei ae karineaki are e a uotia nakon te Auti. Ngkana e na ibuobuoki ngkana e bon rinanona, ke e roko ana list te Kiraka bwa baikara bakana a kona tao tangira te ibuobuoki iai ana botannaomata ake a tia n rotaki.

Ao are tabera ngkanne kakaean buokaia n itera ake I a tia n taekinna. Ti a kona n approach ngkanne akana are tao te LDS, ao iai te UNFPA ao te UNICEF. Ma are rabwata aikai kanga e rangi n kakan riki are tebongina, uabong imwin te accident bwa are a na mobilize aia resources n aekan taai ake a tia n riki.

A bon mobilize aia resources n aekan te LDS nakon taabo ake a rotaki.

Tao bon iai ana agent ke tera, raon naba te UNICEF ao UNFPA.

Ma e ngae ngkana tao e aera, e a roko n te Auti n tei. Akea kabaean tukan te Tia tei ae karineaki ngkana e a manga bon reitaki ma ana Kiraka ngkana e bon teimatoa tangiran te ibuobuoki mai irouia ana botannaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Tabuaeran, Hon. Kaotitaake Kokoria. E nakoim te Tia tei.

AKI REREKEN AIA REFUND NI KANTOKAN AIA KAAKO KAIN TABUAERAN MAI KIRITIMATI AO TARAWA NAKO TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao aio taekan au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwa 37. *Teuana aia kani buokaki bitineti iaon abau ae Tabuaeran bon aki rereken aia refund ni kantokan aia kaako iaon te kaibuke mai Kiritimati ao Tarawa nako Tabuaeran. E kona ni kabwarabwara te Minitita are tabena bwa bukin tera ngkai e a riki aio, ao tera ana ibuobuoki te Tautaeka n tobwa te kanganga aio.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran ao aio kaekana. *I kan taekinna nakon te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran*

bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n ibuobuoki ngkana arona bwa e a tia n roko bebwan kantokan kaako inanon bain te tia mwane mai Tabuaeran. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman. Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa riki ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti nakon aia kainano bitineti are e bon rotia naba ara botannaomata ibukin tao te kaako iaon abara ae Tabuaeran.

Ao e na kon an uringa te Kauoman ni Beretitenti are e rangi n mwaiti aia submission bitineti aikai nakon te tia mwane ma iai te kanganga bwa te tia mwane are e roko iaon Tabuaeran tao e tuai n train iaon te naan te freight levy procedure are e na kona ni karaoa iai ana ibuobuoki. Ngaia ae N na bubutia te Minitita tao ngkana e kona n nora riain kawaekoan kibaran aio. Bwa ngkai ti tebo e a bon moanna ni bwara nanoia taan bitineti i Taubaeran iaon te refund aei, ao kanga a nang moanna n aki kabongana, ngaia are e a bon rotaki naba iai ara abamwakoro n rakan boon bwaai. Bwa are a ikoti boon aia kaako ma aia freight.

Ko rabwa ngkana e kona n ibuobuoki te Kauoman.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao e nang rabwa riki ngkai e kamatatai raoi bukin ke tao oin te iremwe anne n aki bwabwakan te kabomwi n te kantoka bwa ngaia tao e bon reke mairoun te tia mwane bwa tao e bon tuai ni karaoaki te reirei ke tao te kataneiai nakoina.

Ao e rangi n rabwa ngkai I ata anne Deputy Madam Speaker. Ao kanga imwin au marooro ma au koraki ao iai te kantaninga bwa ni moan te ririki ae na roko ao a na nako kain te tiim nako Tabuaeran tao n ikotaki naba ma Teraina ni karaoa te training iaon te itera anne.

Ao e koaua kanga e bon kananokawaki bwa are aomata aika a na rotaki taian bitineti ngkana arona bwa e aki rereke kaboan mwin kantokan aia kaako ao aio te aro naba are e kona naba n reke are a manga karebwei ieta boon aia kaako nakon te botannaomata.

Ngaia are I taku bwa te kanganga ae e na riai ni kibaraki n te tai ae waetata. Bwa n aron ae I tia n taekinna, e na aki raraoma te Tia tei bwa ni moan te ririki ae boou n Tianuare ao e na nako te tiim man au tabo ni mwakuri bwa a na karaoa te kataneiai n aron are I a tia n taekinna. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, bukan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e bati n rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ae rine n ana kaeka nakon te bubuti aio. I taku bwa e nang raa ke aio raoi te kaeka ae e na kona n tobwa ara kanganga ngaira kain Tabuaeran iaon te itera aio.

Ao bon ti buokan riki te titiraki nakon te Kauoman ni Beretitenti ae rine. Tao iai noran riain ara koraki ke tao bitineti ake a teimatoa n tuai man reke aia refund, a na kona tao ni kawakini aia documents aikai ao ni manga karinna nakon te tia mwane ngkana arona bwa tao e a tia n trained ao tao ni kona n reke aia refund aikai bitineti tao ngkana e kona n anga te assurance nakoia ara bitineti bwa e na bon reke nakoia te refund. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa akea te kanganga, bon anne are bon te tua are ngkana bon te bae e a tia n riki ke tao e a tia ni mwaing taian kaako ke ni kabwakantokaia ao iai bebwaia aika tauraoi. I taku bwa a na bon kawakin. Ao n tian raoi tao e koaua tao te reirei nakon te tia bitineti anne, a kona ni manga uotiarake aia bebwa akanne.

Nanona kanga bon kaekana ae e uarereke, akea te kanganga ngkana a manga uotarake aia bebwa akanne ma a na riai ni bon kawakinna. Ao tao I kaunga naba te Tia tei ae karineaki ngkai e mena iaon Tarawa ikai. E kakawaki naba ngkai e mena ikai e na manga bon karekea ana tai nakon au aobiti, e ngae ngke kain te Accountant General ma ana koraki bwa tao ngkana iai te bwai ae e kani marooroakinna ma ngaia, ao e kakawaki naba ngkai e a kaan ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao tao I a bon ang ariki bwanau ni kakaitau nakon te Kauoman. Kanga e a boni bane buokan te titiraki ma e rabwa riki ibukin ana kaeka ae e rangi n tangi raoi ao ni kan ongora ao riki ara bitineti ake a teimatoa n rotaki ao bon ara botannaomata ake a rotaki naba n te itera aio man aki rereken te refund.

E rabwa ao e rabwa riki ngkai e kona ni kauka mataroan aia aobiti ana staff are N na kona ni manga kawaria ni marooro riki ibukin aia kanganga ara botannaomata n irekereke ma te freight refund.

E rabwa riki ao ti na bane n tekeraoi inanon te ngaina aio ao ko rabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

E rabwa ti a nakon ara titiraki are imwina, are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Nonouti temanna ae karineaki, Hon.Ieremia Tabai. E nakoim te Tia tei.

E RAKA IAON TEUANA NAMWAKAINA N TUAI MANI BWAKABWAI TAAN MWAKURI N TE KIRINIKI ARE I MWAKAURO AO MAUAREKE I AON NONOUTI

Hon.Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki. *E a raka iaon teuana te namwakaina ngkai ao a tuai man bwakabwai taani mwakuri ake a karaoa te Kiriniki imarenan Mwakauro ao te Mauareke i Nonouti.*

I kan titiraki bwa bukin tera taani mwakuri aikai a katukaki n akea booia inanon te tai ae e raka iaon teuana te namwakaina?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki; Hon. Booti Nauan. E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Tibiika I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai, kain abau ni kabane mai Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai ni kamauriko te Tibiika iaon am kai n tekateka ko bakitoutou iaona.

N reitaki ma ara Beretitenti ao ara Kauoman ai boni ngaira Minitita ao Taan tei ni kabane. Ti a kamaurira n te ingabong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti. *E rabwa ana titiraki te Tia tei ae rine mai Nonouti ao aio kaekana. Te iremwe are mwaneweia ngkai ikai te Tia tei, e bon irekereke ma kainanoan taian bebwa ni kakoaua ake a bon tibwa karokoaki inanon bain au Botaki ni mwakuri, ma I kukurei n taekinna bwa e a tia ngkai ni karaoaki te bwakamwane nakoia Taani mwakuri imwin rokon bebwa ake a kainanoaki.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, moan buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa te kaeka, ao e kaokoro aia karaki te koraki ae a karaoa te mwakuri bwa aongkoa bebwa a kaman karokoaki man te tai are apply iai ibukin booia.

Ma e aoria te Tia babaire bwa a kukurei ngkai te Tia babaire bwa a tia ni bwakabwai.

I bon tarebon naba ngkoa nanoa ao ngkai ingabong naba ibukin aio ni kakoaua raoi.

Te Tia babaire tao e aki rangi n raa ma I kan titiraki iaon naba te clinics ake tabeua bwa ti kaongoaki bwa akea mwanena ngkai ao akea te mwakuri iaon clinics ake uoua.

Tera ae riki iaon aikai, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika, eng e koaua ti bon nanokawaki n te bwai ae e a tia n riki. Ao e koaua ti na karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki mai Nonouti ao tao bon nakoia kain Nonouti n aron rimwin aia bwakabwai. Kanga itera aikai te Tia babaire, kanga itera ake ti aki kantaningaia.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi n kakukurei te Tia babaire bwa a tia ni bwaka aia bwakabwai taani mwakuri aikai.

Ao ngkanne ara mwakuri ngkanne ae ti kataia ngkai ni karaoia kanga te way forward, ti na kataia ni kakoaua bwa e na aki manga oki n reke te kanganga ae ai aekakin aio. Anne moa te moanibwai ae e kakawaki. Ngaia are a na kukurei taani mwakuri akana a karaoa te mwakuri i Nonouti bwa e na aki manga oki n riki aio.

Eng, ni kaineti ma kiriniki akana tabeua ane e mwanewei te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. Ao ngkana iai rongorongo akana a tia n reke irouna akea mwanen Kiriniki akanne, e na aki raraoma. Bwa au Botaki ni mwakuri ngkai ane e irekereke ma anne, a teimatoa n reitaki ma rabwata ake a mwaneni Kiriniki aikai ao e na aki raraoma. Bwa iai buoka akana a tia ni katauraoaki a na bobonga ana kiriniki Nonouti. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Akea.

Tibiika: Ko rarabwa te Tia tei e a bon rauaki raoi te Tia tei arei ni kaekakin ana titiraki. Are e na tabekaki naba iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti temanna ae Hon.Ieremia Tabai. E nakoim te Tia tei.

MWAITI BWAAI AIKA E TAEKINI TE BERETITENTI INANON ANA TAI NI KAMBEIN

Hon.Ieremia Tabai: Te titiraki ko rabwa ao aio au titiraki ae teuana. *N te kambein ae nako ibukin rinean te Beretitenti, ao te Beretitenti e taekini bwaai aika a mwaiti ae e na karaoi ngaia e rineaki. I kan titiraki bwa imwain ae e taekina ao ni katanoata, e ataia bwa iraua mwaitin te mwane ae e tangiraki ibukin karaoan nanoia?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti ae rine, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker, kanga iai am Iruwa aika rine n roko n ongoa n am Auti. Ti angania bwanara ni kamauria ao ni katekeraoia n aia tai n ongora.

Ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei temanna mai Nonouti. *Hon. Speaker I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa bwaai ake ti taekini n ara kambein imwain te rinerine nakon te Beretitenti a bon boboto ao n oioi iaon ara kataratara ae e abwabwaki ibukin Kiribati ae te Kiribati Vision 20. Aio are e bon tabangaki atakina iroun te botannaomata .*

E na riai ni mataata bwa mwanenakin ao kakoroan nanon te kataratara aio e teimatoa ni mwakuriaki ao ni katamaroaki inanon te tai ni waaki rake. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, buokan riki am titiraki te Tia tei te moantai. Ko rabwa.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ko bati n rabwa ao e rabwa te kaeka ao e teretere man te kaeka te Tia babaire bwa ae aki ataia bwa iraua te mwane ae e na **kainaki.** E ngae ngke e aki ataia ao e bon tuangia naba aomata bwaai akanne.

Te Tia babaire ao e aki boou te kaeka anne te Tia babaire, ti a tia n titiraki n taai aika nako ao tera boona. Kanoan te oro toka. E bon aoria ngkana e bon aki.

Au titiraki te Tia babaire, ngke e nako Nonouti ni kambein. E tuangia kain Nonouti bwa ana Motinnano aikai kanoan te 20 n ririki ao aki kantaningaia bwa a na koro bukina inanon te 4 n ririki. E eti otara anne?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki. N aron are ti bon marooroakinna ma kain Nonouti, ata te kataratara ae 20 te ririki ain abana ae Nonouti ao bon iai aika a kakaitau naba iai. Bwa are tao ngkana akea man Tautaeka aika nako ae kanga te takete ae ko na uaroko nako iai, ma ti kaitau irouia kain Nonouti bwa ata te takete ae ti bane ni uaiakinia ae kanga karakan riki te maeuraoi ao te kabwaia ao te rau.

Ma iai ake I bon taekini aika a tia ni wakinaki ao iai aika iaoni kawaia naba ni koro nanoia. Bwa are te taratara ae te 20 n ririki e rangi n abwabwaki. Ao iai mai ibuakona ae e koro ni moantai nanoia ma te takete are e abwabwaki e abwabwaki mwakuriana.

Ma eng anne I ataia baike I taekini nakoia kain Nonouti ao e taku te Tia

tei ae karineaki bwa I aki atai baika I taekini I atai. Baika I taekini I atai kataratara abwabwaki ao I atai naba kataratara aika a kimototo ake a na kona ni kakoroaki naba nanoia ni waekoa. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa riki te kakaeka ao I kan titiraki riki ni buoka au titiraki. E na kanga ni katuruturua te tai ae e abwabwaki ngkai te terms ti 4 te ririki bwa ana system 4 te ririki. Ao nanona ake e anga ni kabane ibukin te long term, bukin tera e bon aki anga ae e kona ni karaoia inanon 4 te ririki?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei kaekakina mairoum te Beretitenti ae ko rine.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa are tao bon kaokoron aron te waaki ke te aro ni kairiri. Tao ana kairiri te Beretitenti ngkoa ae rangi n karineaki te Tia tei temanna mai Nonouti. E rangi n wene bwa are e a bon ti tara naba te 4 n ririki.

Ngaira kanga ti a butakinako naba man te taratara anne ao ti a katea te mwaneka ae 20 te ririki bwa e aonga te I-Kiribati ni kona n taraia bwa tera are ti karaoia ngkai, ti borauakina te 20 n ririki.

Ngaia are a bane n irekereke. Ti aki kona n ae ti a ti taekina ae e kimototo. Ao ane e kimototo anne bwain uarokoan te 20 n ririki are karakan te maeuraoi nakoia ana botannaomata iaon Nonouti, bwa e na raka marurungia, e na raka maeuraoia ao e na teimatoa te rau ao te kukurei.

Ngaia are tao e bon ataia bwa are bon te aomata ae e reirei ma kanga e rangi n reme ae ko a bon ti raa. Ma ngkai ti a kaungaia ara botannaomata bwa a na tara riki te taratara ae e abwabwaki ibukin kanga uarokoan riki te maeuraoi ao te rau ma te kukurei irouia ara botannaomata. Ao e rabwa ngkana e kaekaki buokan ana titiraki anne. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, buokan am titiraki riki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire tao e bo n kaokoro ara koaua ao ara reke, bwa are e tia ni promise imwain te rinerine ao ti expect bwa a na karaoaki angina te Tia babaire inanon taina aei.

Au titiraki ngkanne te Tia babaire, a taku aomata bwa akea te promises ae e na karaoaki n te ririki ae na roko, e aki tau korakoran te Tautaeka. E koaua anne ke e aki?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki. Kanga I aki kakoaua

ae nanonna. Kanga akea ara berita ae ti berita ma kain Nonouti, a bon ataia kain Nonouti bwa akea naba aia titiraki kain Nonouti ae kangai. Berita nakoira. Ti iai te kawa teuana ae a tuangira ni kangai; ko kona ni berita nakoira ni kaineti ma kanga anakin inaomataia te botannaomata.

Ngaia are akanne are I tuangia ni kangai; I a uringa raoi. E na aki reitinako aongkoa e nang aki bwabwaka ara Tautaeka bwa iai te taeka ae tao a boni kabutia naba kain te Kaitara. N nang bon tatautaeka naba. E koro 4 au ririki, e a manga Tautaeka natiu. E koro 4 ana ririki, e a manga Tautaeka tibu.

Ngaia are tao a raraoma kain Nonouti ao e a tabekaki te titiraki ao e a kangai; ko kona ni berita iaan te taubuki aei bwa e kairua te rongorongo are ko nang Tautaeka ma am Utu. A nang aki bwabwaka ara Utu ae Mamau bwa e nang bon kairiri naba ni karokoa tao tokin aonnaba. Bwa are te rongorongo ae e a kabutaki.

Ngaia are tao e roko iaon Nonouti, ti aki ataia bwa antai ae kabutia iaon Nonouti. Ma akanne titiraki are kanga I a waeaki ao kanga raon ae I a kateaki i nuka bwa N nang motikaki taekau irouia kain te kawa ae Rotima. Bon ti Rotima te kawa anne ae e titiraki akanne. Ngaia anne ma akea titiraki n aekan ane e tabekia te Tia tei ae kangai; "I berita". Akea au berita ae I berita mai tabon maneaban Nonouti nako tokin maneaban Nonouti.

Tao ti iai Temotu ngke a rangi n okioki kanga kaitiakan rongorongo iroun temanna te rorobuaka ao I a ti kangai naba. N aron ae I taekinna nakoim, ngai te Riikan n au Ekaretia ao e a kaan 30 au ririki n Riikan.

Ma are ko na ataia ngkanne bwa iai anuara n Riikan ae ti maeu ni kekeiaki nakon karaoan ae raoiroi. Ao e a toki naba ana titiraki te rorobuaka anne. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ae ko rine. Ao imwain ae ti nakon ara titiraki are imwina, ao I a bota bwanau ma kain au Taibora ao kain te Maneaba ni kamaura te Tama ma kain ana parish are a roko n raonira n te ingabong aio. Kam na mauri kain Betio parish, ao kam na tekeraoi n ami kakatauraoi imwain te Kiritimati ae imwaira.

Ti a nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae rine mai Tarawa Ieta ae Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. E nakoim te Tia tei.

BUBUTI KATEAN AUTI N TATANINGA NI MATABAIAWA AKE I AMBO AO ABARAO IBUKIA KAIN TARAWA IETA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Deputy Madam Speaker. Ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao bon reitan te naan bwana ni kamauri ma raou n I-Tarawa Ieta nakoim Deputy Madam Speaker te kamauri nakoim. Te Beretitenti ae karineaki ao te Kauoman, te naan Minitita, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan tei ao te Tama ma ana koraki n ongoraeia inanon te Auti n tei n te ingabong. Bwanan te maeu ao te marurung ti a kamaurira. Kam na bane ni mauri!

Deputy Madam Speaker au titiraki ae nambwana 56 ae e kangai taekana. *N na butia te Minitita are tabena bwa e kona ana Botaki ni mwakuri ni katea te Auti n tataninga ibukia kain Tarawa Ieta n aia matabaiawa aika Ambo ao Abarao n aron auti n tataninga ake a kateaki i tabon te uabu nakon te Jetty i Betio.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a manga bon reitai ma tariu are raou n Tia tei mai Butaritari ao kain abara ae Butaritari. Kain ara Kontirio mai Butaritari, kain Ekaretia ni kabane. Ao kain au Botaki ni mwakuri ae te MICT te Tia babaire ni kamauri. Moa nakon ara Iruwa te Tama ma kain ana parish ae Betio.

Nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio au kaeka. *N te tai aio ao matabaiawa aika a mwaneweaki n te titiraki a tuai kinaki iaan te Tua, ma ngkai e noraki bwa e korakora kabonganakin taabo aikai ibukin te matabaiawa irouia kain Tarawa Ieta, ao e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaea angan tobwakina nakon kabanean angaraoina te Tia babaire. E rabwa.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai, te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Deputy Madam Speaker. I a bon anga bwanau ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakon ana kaeka te Minitita ae karineaki ibukin tauraoin ana Botaki ni mwakuri ni butimwaea te bubuti aio, e ngae ngke te tabo ae mwaneweaki e tuai kinaki iaan te Tua.

Tao imwain ae I kanakoa buokan au titiraki Madam Speaker, e aonga n ae mataata n te Auti aio. 13

kawan Tarawa Ieta ao 9 kawa aika mai Buariki nako Kainaba ae a kakabonganai taabo aikai Bairiki ao Ambo.

Iai kaawa tabeua ngkanne are a kabongana Abarao bwa Kainaba, ao kawan Tabiteuea a kabongana St. Maria i Bikenibeu ao kaawa akana uoua Abatao ma Buota a bon kona ni karaoa te ririanna n te rebwerebwe.

Ao I rangi n karabwarabwa ngkai a kona ni butimwaeaki kaawa aikai e aonga n ae e ataki ae e kani 10,000 mwaitia kain Tarawa Ieta ao ni ikotaki aio ma ataei. Ao ataein te reirei ae Taborio. Ti aki kona ni mwaninga ataein te Kauarinan ae Taborio.

Ao a kakabonganai baao ni mwamwananga te waa uowa ni kaei taabo n rororake aikai. Ao ti kakoaua bwa bon akea auti n tataninga n ai aron te matabaiawa i Bairiki ao i Betio.

Ngkanne N na bubutia te Minitita ae karineaki bwa tao nakon n ningai ae e na kakaeaki iai angan tobwakin katean auti n tataninga aikai ibukia kain Tarawa Ieta taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta. I kaitaua naba bwa e bon reke rokona irouia kain au Botaki ni mwakuri te Tia babaire ao ti bon marooroakina anne te Tia babaire.

Ao n aron ae bon te kaeka iai, bwa bon iai moa ngkai te bae e karaoaki. Ngkai n aron ae e boni mwaneweia bwa te tabo arei iai ae bon abaia te tabo arei, e tuai anaki iroun te KPA te Tia babaire te tabo arei. Ngaia are iai mwakuri aika a riai ni karaoaki.

Ao ngkana arona n aron ae ti a tia naba ni marooroia ngkana a kona ni bon karaoa are e bon aia boraraoi. Aia boraraoi ma taan ababa akekei bwa tao bon nneia ae anga taan ababa. Ti ti kona ngkanne ni kakaea angaraoina ni buokia n iangoa aron kateakin te tabo are a kainanoia.

Iai baika ti kainanoi moa bwa a na riai ni karaoaki, ao tiaki n are ti nang nako naba ni kateitei ikekei te Tia babaire ke tao ti nang nako naba n raa te Tia babaire. Bwa iai baika ti tangiria ae a kainanoaki bwa a na karaoaki te Tia babaire.

Ngaia are au kantaninga bwa e teretere anne I a tia ni marooro ma te Tia tei iai, au kantaninga bwa e na nora aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: I rangi n karabwa te Minitita ae

karineaki ma ana taan rabakau ao n aron ae mwaneweia e bon eti, e reke au tai n marooro ma ngaia ibukin ngkoa au kaoti are I a tia n taonna, ao I kakoaua ae a mwaneweia naba ae e kanga e na karaoaki te rawa i Taratai imwain te Tun. Au kantaninga aio e a tia man aia Kabineti.

Ma N na buoka au titiraki Madam Speaker nakon te Minitita ae karineaki ma ana taan rabakau. Tao I a biriakina tao te tabo are I a tia ni mwanewei ma te Lands, am N na bubuti bwa tera ngke a kateaki taabo aikai n tataninga ao a kairaki naba ma te naan kai n nako tinaniku (public toilet) ibukin te aro bwa e na kona n teimatoa tararaoin te tabo are e na karaoaki ibukin te naan tabon tataninga ao tao n ikotaki ma te bwaranta. Kanga e na kamannakoaki ibukin kaakon Tarawa Ieta aika a otatanaki mai Tarawa Ieta.

Ti kakoaua bwa tabeua ke angina te naan kaako mai Tarawa Ieta, bon akea nneia n ai aron kabotauaki abamwakoro nako ngkai ti kakoaua bwa kaakon abamwakoron nako a katokaki naba n te kaibuke n tataninga kitanakina. Ao aio te naan tabo n tataninga aikai ngkana e a kona naba ni bubuti bwa e a kateaki te public toilet ao e a kairaki naba ma kamannakoana n te aro are bitineti mai Tarawa Ieta ngkana a roko ma aia kaako ao a katikui naba ikekei ngkana arona bwa iai tain kakarau n taai akanne. E nang rarabwa te Minitita ngkana e kona n ibuobuoki iaon aikai taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao e rabwa iango aika a kataki ni kamatataki te Tia babaire.

Ao e koaua n aron are I taekinna, e bon korakora nanora ni kan tobwa te kainano aei te Tia babaire. Riki ngkana ti kakoaua bwa Tarawa Ieta bon reitan Tarawa ao kanga bon angin te botannaomata naba e mena iai te Tia babaire.

Ao n aron are I tia n taekinna, Tarawa Ieta akea ana marae ni wanikiba ao e riai n rangi n nakoraoi naba aron tobwan aroia taan mwamwananga mai Tarawa Ieta nako aon Tarawa Teinainano te Tia babaire ao tao taan nako Tarawa Ieta te Tia babaire.

Ao ngaia are I kangai; iai au Botaki ni mwakuri ae tabena aio. I taku bwa au kambwana are te KPA te Tia babaire.

Tao ti a karaua ni marooro raoi moa aio aei, ti a karaua ni barongaia raoi ma kain Tarawa Ieta te Tia babaire ao ngaira kain te MICT ao kain te kambwana aio. Tera ara baronga ae ti taku bwa e na nakoraoi ibukia

ibukin tobwakin te itera aei te Tia babaire.

Anne ae I taku bwa e kainanoa te uaia n reitaki, te ibuobuoki iroura ngaira. Ti na karaoia n arona anne. Au kantaninga bwa e teretere ae I nanonna te Tia babaire.

Ao ongora kain au Botaki ni mwakuri te Tia babaire te bae ti taekinna. Ao n aron ae I tia n taekinna, anne kanga bon ara kantaninga. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan riki am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa Deputy Madam Speaker, I nang kaitaua te Minitita ao riki bon ana taan rabakau man ana Botaki ni mwakuri ngkai a kona ni kibara aio n tobwaia. Ao ti rangi n karabwarabwa ao ti kakaitau bwa tao bon anne ana Kibu ni kora naba teuana ara party ae ti tobwaia ao ti karikirakea.

Au kantaninga bwa man tobwakin te kainano aio ao e na bon kona n namakinaki te rikirake iaon ara abamwakoro ae Tarawa Ieta.

Ai bon ara karabwarabwa ao ara kaitau te Minitita nakoia am taan rabakau. Au kantaninga bwa mountain tobwakin aia kanganga kain Tarawa Ieta aio ao a na boni kona n namakina te maeuraoi inanon namwakaina ao ririki aika imwaira.

Ara taeka ni bau nakoimi te Minitita ae ko karineaki ma kain am aobiti ngkai e a boni kaan te Kiritimati. Aia ka-Kiritimati kain Tarawa Ieta nakoim ma kain am tabo ni mwakuri ao ai bon ngaira ni kabane, riki te Tama ma ana koraki mai Betio parish. Ara katekeraoi naba nakoimi inanon te Xmas ao te ririki ae e a uaakan aio. Te mauri, te raoi ao tabomoa. Ao ai bon akea au titiraki ma ai bon te karabwarabwa. Kam bati n rarabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao I karabwa te Tia tei ao ko rarabwa n taeka ni katekeraoi mai irouia kain Tarawa Ieta ao ti katekeraoi ngkami naba.

Ma e koaua n aron ae I taekinna, ngkanne iai tibwangara ni kabane. Iai tabera iaon aio ma ngkami kain Tarawa Ieta ao ngaira kain te tabo ni mwakuri. Iai tabera ni kabane ma ngkami iaon aei. Ae ti taekinna, te aba arei ti aki ara tabo. E kainanoaki te boraraoi iaon te aba arei ngkana kam taku bwa kam kona ni karaoia. E tia arei iroumi, ti kona ngkanne n rinnako.

Ngaia are iai tabera ao iai tabemi, ngaia are ti a boraoi iaon anne. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ti na nakon ara titiraki are imwina n aron ae kam noria iai ana titiraki te Tia tei mai Rabi. Ti a taona moa ana titiraki n te tai aio ibukina ngkai akea rabwatana n te tai aio.

Ti na nakon ara titiraki riki are imwina, ae e na tabekaki mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

KAREKEAN AIA BWAI NI MWAKURI KAUNTIRAN TARAWA IETA IBUKIN KATAMAROAN KAWAIN AIA BOTANNAOMATA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua te kabanea ni bong te bong aio ao e kakawaki bwa ti na anga ara kabanea ni kamauri ao ni kakatekeraoi nakoim te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei ao kain Kiribati ao ai bon te Tama are e roko ma kain ana parish mai Betio.

Ao I a kukurei n atonga au titiraki ae kangai. *I tabekia inanon te teem ae nako noran riain karekean bwaai ni mwakuri nakoia Kauntira ibukin kateimatoan raoiroi kawain aonnaba.*

E aki rangi n turuturu raoi ana kaeka te Tautaeka n te tai ae nako bwa e nora riain te bubuti aei ke e aki. Ngkai e rangi n kiriaria rokon te karikirake iaon karaoan te karao kawai ni kabutan aban Kiribati n ikotaki ma Tarawa Ieta. N na bubutia te Tautaeka ngkana e kona ni manga nora riain te bubuti are karekean aia bwai ni mwakuri Kauntira ibukin katamaroan kawain aia abamwakoro. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Katein abara ao Tautaeka Inanoa; Hon. Harry Tekaiti. E nakoim te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a bon tia ni kamauri. I a manga reita te kamauri nakon te Tama ma kain ana parish ae Betio. Ao aio au kaeka.

Te Tibiika ae ko karineaki, I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae kamwakuri mai Tarawa Ieta bwa bwaai ni mwakuri ibukin kateimatoan raoiroin te kawai, a na roko inanon kauoua wikin Ritembwa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker, I a karabwa te Minitita ae karineaki are bon raou n Tia tei mai Tarawa Ieta n ana kaeka ae e a turuturu raoi. I taku bwa are e a rangi n kauarereke naba kanga te manga titiraki ma tao

ai bon ti taran te kaeka ti tebo ma a tia n roko ngkanne bwaai ni mwakuri aikai.

Are bon te titiraki kanga n ingainga ao ni kan ataia, tao aekara bwaai ni mwakuri aikai. Tao teuana te truck ke teuana tera, bwa ti aonga n ataia ao aonga n ataia naba ara botannaomata. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kakaitaua riki te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ti a bon riai ni kaitaua ara Tautaeka aio n aron tao kanga nanona ni boutoka aron tao taobaran te naan titiraki ake a mwemwe ibukin tabeaiangaia ara botannaomata ibukin kawaia aika aki rangi n raoiroi.

I a rangi n kaitaua naba te Minititia n te MISE bwa e a tia aio. Au kantaninga a tia n roko bwaai ni mwakuri. Ao ibukin kanakoakia are tao e boni kaan Tarawa Ieta, I taku bwa tiaki te kanganga aron kamwaingingam bwaai ni mwakuri nakon ara abamwakoro aio. Ao I rangi n karabwa raou n Tia tei ae rangi n karineaki n ana tabeka aio. Ao au kantaninga bwa kamwaingan ara bwai ni mwakuri tao a na bon moantaai n roko.

Tao e a ongo naba te Minititia _ are e mena iaana babairean aikai.

Ao tao I kukurei naba n taekinna nakon raou n Tia tei ae karineaki bwa e rangi n mwaiti ana babaronga te Botaki ni mwakuri aio ao e a tia naba ni kataumwaneia bwa a na roko naba ni kabane ibukin abamwakoro ake iai aia bwai ni mwakuri n te tai aio.

A na roko ni manga train te naan mwakaeneke. A na train bwa a na kona n operate bwaai ni mwakuri aikai.

Ao tao am titiraki are tera bwaai ni mwakuri. Eng, e bon rangi n kakan ongora bwa are tao I kona n anganiko bwa iai te truck te aekaki ni plan ae Kubota, teuana te chipper truck ao teuana te *hand-compressor* ibukin kaibeibean te kawai. E rabwa ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia, buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Madam Speaker, akea buokan au titiraki ma I a bon karabwa te Tautaeka ni kaekan aio. I a karabwa riki te Minititia ae bon raou n Tia tei ae rangi n smart ni kabirimwakai aikai bwa are e a bon tia ni mwakuri n te Kauntira bwa te Mayor ao e rangi n noori kainanoan aikai. Ti anga riki aia karabwarabwa kain Kiribati ao bon kain Tarawa Ieta ngkai a kona n tobwaki kanganga ake a irekereke ma buakakan te

kawai n te tai aio. Ko rabwa tekeraoi te Minitita.

Tibiika : Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa bwanan raou n Tia tei ae moan te rine ao e aitau. Ngkai e kaitau ao ngai I kaitaua naba kanga aron te mwakuri inanon te Tautaeka.

I a kaitaua naba ana babaire Kabineti ibukin kabirimwakan aio ao kaboan bwaai aikai n norakin te kainano.

I kaitaua riki te Minitita are bon ngaia ae e mena, bwa are e anganaki au Botaki ni mwakuri bwa are Kauntira a bane ni mena iaau.

Ngaia are ti na kabiri mwaka ao ni karokoi naba ni nneia n aron ana babaire te Kabineti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki naba iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, taran ae ami bong te bong aio kain Tarawa Ieta. Te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta temanna ae Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. E nakoim te Tia tei.

BWAKA IAA RONGORONGON AIA LEAVE GRANT TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL IAON TARAWA IETA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Honourable Madam Speaker. Ao N na kanakoa au titiraki ae nambwana 80 ae e kangai taekana. *E a bwaka iaa rongorongon aia leave grant taan reirei n te pre-school iaon Tarawa Ieta?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Reirei; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. I kaitaua te Tia tei ae rine temanna mai Tarawa Ieta n ana titiraki ae kakawaki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *N te tai aei ao e teimatoa au Botaki ni mwakuri ni kaeti raoi araia taan reirei ni pre-schools imwain ae e kabwakaki aia mwane ni motirawa.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Madam Speaker te Minitita ae karineaki man te Botaki n reirei ao tao a bon ongora taan reirei n te pre-school iaon Tarawa Ieta.

Eng e a rangi n mwaiti te tatarebon nakoira ao ti kaitau ao ti karabwarabwa n n te kaeka aio bwa bon taran ae e barongaki ao e na bon bwaka.

Ma tao te bubuti ae mangori ni buokan te titiraki. E a tia i katautaua te Minitita ae karineaki ma ana taan rabakau, e na bwaka inanon te ririki aei ngkana e tabwanin raoi te baronga mai irouia ke moan te ririki taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e a tia ni katautaua te Botaki n reirei bwa e na kabwakaki raoi imwain banen te namwakaina aio, inanon te namwakaina aio.

Ngkana arona bwa e teimatoa n aki etieti araia ake a mangaongao ao ti nang bon waaki ni kabwakai n te namwakaina aio.

Te bwai ae riki ke e riki n te mangaongao aio bwa ngaia taan reirei n te pre-school a manga anana aia mwane n te backpay ke n te SFU arei.

Ngaia are e tabe ngkai ni kakaetaki aron araia ni kabane ma ti na bon waaki.

Ngkana arona bwa e rawa n eti raoi arei, ti na waaki ma akana a tia ke a eti taekaia imwain tokin te ririki aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E a rangi n mwaitorotoro riki ao ni kakukurei te ongora mani bwanan te Minitita bwa ngaia a na bon katukaki ake a bon mangaongao aia mangaongao. Au kantaninga bwa teuana mai ibuakon te naan abamwakoro aika aki mangaongao Tarawa Ieta. Au kantaninga bwa e a reke naba aia mwane ni Ka-xmas ao ni karirriki ngkana arona bwa e eti au reke mai ikai.

Tarawa Ieta teuana mai ibuakon ae e na waaki ni kabwakaki, e aki mangaongao taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, kaekakina, te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei e karineaki mai Tarawa Ieta ni kabanean buokan ana titiraki ao akea te kanganga.

Ngkana kam ongora kain ara tabo ni mwakuri, ti a bubuti ngkana e kona ni moanai riki te bwaka mwane imwain te Kiritimati bwa e aonga n reke boon aia boxer ma boon aia kanre imwain te Kiritimati. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am tituaraoi te Minitita. Ti na nakon ara titiraki are imwina. Are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher. E nakoim te Tia tei.

KAUMAKAN TE OCEAN LINK BWA E NA KATAMAROA TE ITOMAN N TE INTERNET N TE TAI AE WAEKOA

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker, ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita ae karineaki n te Itoman ni kaumaka riki te kambwana ae te tarebon ae te Ocean Link bwa e na karaoi ni katamaroa iaon te itoman n te internet ngkai e kakoauaki bwa e bon tuai man raoiroi?* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ana titiraki raou n Tia tei ae karineaki mai Butaritari. Ao ti kamauria kain Butaritari n te tai aei, a ongo bwanara. A kukurei n ongora taekan aia titiraki aei ao kaekana irou aei. *E a tia au Botaki ni mwakuri ni kambwana Ni kaumaka te Ocean Link Ltd ni kairia ma te kauring ae matoatoa bwa e na riai ni moanibwai katamaroan ana service n te tai ae waekoa ao n taraia bwa e na aki okioki te kanganga.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao are bon akea ara raraoma Madam Speaker bwa I rangi n onimakina n taai nako tariu ae te Minitita n aron ana konabwai.

Ao I ataia bwa ngkai e kaumaka te kambwana aio ao e na bon bae ni kibaraki n te tai ae waekoa. Ma ti teuana te titiraki ae I ti kani kawenea nakon tariu ae karineaki, bwa kanga I ongo mairouna bwa iai te marooro ae e a tia ni karaoia. Ao ngkana tao e bon kona n ti kanga ni kaotia bwa tera raoi te marooro n te aro bwa a kukurei n ongora naba ara botannaomata are bon ngaia ae kanga ti tei ngaira uoman ni beku ibukia ngkana e kukurei te Minitita. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao ae I karabwa aron tangiran aei iroun raou n Tia tei. Bwa e koaua e bon matoatoa bwanau te Tia babaire bwa ti bon uaia ni mena iaon abara ae Butaritari n te tai anne te Tia babaire, ao bon uoua te bong ae e down te connection i Butaritari.

Ao anne bon bukina ae e rangi n korakora aia tangitang ara botannaomata te Tia babaire.

I karabwa ngkai e bon tabekia bwa anne te bwai ae e riki ngaia are anne naba aron ana taeka.

Ao e reke naba au tai ni marooro. E koaua reke au tai n marooro ma teuare are boni ngaia are e kinaki ni bwaibwai n te Ocean Link te Tia babaire. Ao I marooro ma ngaia ao e anganai ana taeka te Tia babaire. Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia ngkai a tauraoi ana raa.

Ma bon te kanganga i Butaritari are te power are ngaia ae e kabongana te solar. Ao are kam bon ata abara arei, bwa e rangi n kakarau. E tei bwa te bae n uri ke tera, e a mrara naba.

Ngaia are e riki anne te kanganga te Tia babaire. E mate n te tai arei bwa e boni bwaka te karau n te tai arei ngaia are e a mate naba.

Ti kukurei naba n taekinna bwa a kabongana te star link kain te ocean link ni kanimwa, ma are ngke e mate te power ao e aki maeu naba te star link anne.

Ngaia are anne te kanganga, ngaia ae ti bon tuangia bwa bon te kanganga. E rangi n raoiroi aia service nakoira ma aia kanganga ngkai te power.

Ma I kukurei n taekinna nakon raou n Tia tei, bwa kanoan au marooro arei ao a tauraoi n shipped teuana kanga te stand by te power teuana te generator nakoia kain Butaritari te Tia babaire.

I ongo irouia kain Makin, au kantaninga anne naba a na buokia kain te aba are irarikira kain te kambwana aio ngkana a ongo bwanara te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei bukan riki am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker ai bon akea. I rangi n karabwa tariu ae karineaki ae bon te Minitita ae e rangi n karineaki n te Itoman. Ao ti karabwa naba te Minitita are mai imwaina bwa e bon rangi n korakora ana kekeiaki naba ni katamaroa aron te itoman n te internet, ma e koaua ae bon te kabwaka iai kanga bon ti te power bwa ngkana e bon bwaka te karau ao e a mate naba ara power.

Akea riki mai irou, ma tao I a kawenea naba bwanaia ara botannaomata mai iroun te Kinati ni karokoa te ngoro ni kamauri ngkami n te Xmas ao te ririki ae e nang roko.

Ao bwanau n reitaki ma au Minitita ae karineaki n raonia ni kamauri ngkami ao ni katekeraoi ngkami.

Ao bon akea ara raraoma, ti na tataro ngaira uoman bwa ti na bon bane ni katekeraoaki n taai nako inanon ana tangira, ana akoi ao ana kakawakin te Atua ae te Teniman n temanna ao n raonaki ma ana tangira Tinara Nei Maria. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. I taratara te tai ao ai bon ti 3 te miniti ao e 12.30pm. Ngaia

are n te tai aio Taan tei, I a kan kanakoi bwanau ni karabwai ngkami ibukin ami participation ao rokomi n tain ara moan session n te ingabong aio.

Ao ti na kamotirawa te Auti ibukin te Katawanou ao ti a manga bane n okirikaki n te aoa 2.00pm n te bwakantai.

Kam rabwa, e a motirawa moa te Auti.

KATAWANOU

TAIAN KAOTI

Tibiika: Kam na bane riki ni mauri Taan tei. Iai ara kaoti ane e wene i matara iaon te Ota bebwa. Te kaoti nambwa 6, are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria. E nakoim te Tia tei.

Motion No. 6 (e taonaki moa)

Hon. Kaotitaake Kokoria: Te kamauri nakoim Deputy Madam Speaker n te bwakantai aio ao n reitaki ma ara Beretitenti ae rine. Te Kauoman, ao Minitita ao ai bon te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Deputy Madam Speaker, I a bubuti taonan au kaoti aei iaan bukina ae e a tia ni mwemwe angin kanoana inanon te naan Oral questions. A tia n reke kakaeka aika a karau nanon n irekereke ma au kaoti aio, ngaia ae I a bubuti te kariaia bwa I a taonna moa n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Taan tei I kabwara bure ngkai I bubuti te bero ibukin are I noria ao e rangi n karako kain nanon te Auti.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki bwa e na bwanin ao ni quorum ara Maneaba imwain ae ti waakina ara motion aika kakawaki ibukin ae a rangi n bongana ibukin are e stated n ara Rules of Procedure.

Ngaia are n te tai aio ngkai e a tia ni buta ana kaoti te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran, ao ti na nakon ara kaoti are imwina. Motion No.7 are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang, Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia tei.

BUTIAKI TE TAUTAEKA BWA E NA NORA RIAIN KIBARAKIN MA KAKOROAN NANON ANA MOTINNANO AE KATAMAROAKIN KAWAIN ABAMWAKORON KIRIBATI N ARON AE WAAKI NGKAI I BUTARITARI

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rarabwa Honourable Madam Speaker.

Ao e koaua imwain ae I kanakoa au kaoti n te bwakantai aio, ao ti a bon kan reiti bwana ni kamauri ake a

tia n tabekaki iaan Maneabam aio Madam Speaker.

Ti a bon kamaurira riki n tamaroan te tai aei. Nakoim Madam Speaker ma kain am aobiti, ara Beretitenti ae karineaki, ara Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei, kain Kiribati ake a reke ongoraia ao ake a teimatoa ni mamataku n aia TV n te bwakantai aio. N arana ae maeu ao ti a bane ni mauri!

Ao e koaua Madam Speaker, I a kukurei n tabeka te kaoti ae nambwana 7 are e kangai taekana. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e a kawenea bwa te kaoriori nakon te Tautaeka bwa e na nora riain kibarakin ma kakoroan nanon teuana ana Motinnano ae Katamaroakin kawain abamwakoron Kiribati n aron ae e waaki ngkai i Butaritari.*

Ti a kaitaua te Tautaeka Madam Speaker ni kanoan teuana ana Motinnano are e rangi n uota te bitaki ae bubura ma te mwengaraoi nakoia kain Kiribati riki nake a kabongana te kawai ao bon taan maeka irarikin te kawai.

E kakoauaki bwa aio kanoan te Motinnano man te moan teem 2016 nakon 2019, are e kaota nanon te Tautaeka ae e abwabwaki ni kibari karikirake aika bubura ao mani kakawaki nakon rikiraken abamwakoro nako.

Ti a kaitaua te Beretitenti n ana Taeka ni bau ngkai e kona ni katuruturua iai kanoan te waaki inanon te 4 n ririki ae imwaira aio are e teretere iai bwa Riin te Waaki bon ngaia te intin ae e kabaitia te rikirake, ao mani kawaekoa karokoan bwaai ni mwakuri ibukin karao kawai imwain te karikirake ae e bubura.

Hon. Speaker, e nang nakoraoi uotakirakean te kaoti n te tai aio ngkai ai manga te waaki ae boou ke ana waaki te Tautaeka ae boou ke Tobwan Kiribati n ana kateniua n teem ao are e na riki bwa te kaunga nano nakoina ke nakon te Tautaeka ibukin barongan te karikirake aio.

Te karikirake ibukin karaoan te kawai tiaki te karikirake ae e uarereke aron barongakina ao mwanenakina bwa e noraki bwa e teimatoa nanon te Tautaeka ni mwakuria ao ni kakoroa nanona ke ni kakoroa nanon ana Motinnano ma ana botannaomata.

Aio e kakoauaki bwa e wakinaki ngkai te mwakuri mai Butaritari ao n tokara naba tabon Abemama ao e tia naba n roko te kataratara ke mwakenakin tian ma buburan te kawai ae e na karaoaki ae boou aio n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Honourable Madam Speaker, mwakurian te kawai n aron ae e wakinaki e aki tibwa wakinaki n te

tai aei ma e a kaman moa mwakuriana man 2019 ike e a manga kawiaki n te covid-19 ao ni karika tokin te waaki.

Wakinakin te karikirake n te ai aio e angania te botannaomata te kantaninga ae e abwabwaki bwa e na kona ni manga kibaraki abamwakoro akana imwina.

Ti kaitau bwa n tarakin ana kataumwane te Tautaeka n te ririki 2025, ao iai te kataumwane ae e a tia ni katauaki te mwaiti ae $32,000,000 ae e tei bwa mwanenakin te karikirake ibukin te kawai, te marae ni wanikiba.

Ti kaitau naba bwa iai ngkai bwai ni mwakuri aika a tia n roko ake a na ibuobuoki moa ni katamaroakin te kawai imwain rokon te mwakuri ae bubura.

E kakoauaki kainanoakin te katamaroa nakon kawain te botannaomata Madam Speaker, e a bon tabangaki nakon abamwakoron Kiribati ni kabane n aron ae e tabetabekaki n taian titiraki ke aia titiraki raou n Tia tei aika karineaki.

Riki tangirakin te kawai ae kamwengaraoi are e na kauarerekea te uruaki nakon baao ni mwamwananga ao te kabuanibwai nakoia taan kabongana te kawai.

I a tia naba ni kakoaua te kanganga n irekereke ma kawain te botannaomata n rokou angin abamwakoro ni Kiribati irakin ana kaongora te Tautaeka n te teem ae nako.

Au abamwakoro ae Tabiteuea Meang Madam Speaker ni kabotauaki ma abamwakoro tabeua ao iai teutana tamaroan te kawai ngkai e teimatoa te mwakuri ni katamaroa iroun ara Kauntira.

Aio are I a kaitau iai nakon ara Kauntira ibukin kakoroan nann tibwangaia ibukin kateimatoan tamaroan kawain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Hon. Speaker ma e ngae ngke iai te tamaroa teutana ni kawaira iaon Tabiteuea Meang, te kanganga ngkanne ae ti kaitibo ma ngaia bon te bubu.

Abau ae e aki katantan aona bwa te riringa, e korakora te bubu mani butin baao ni mwamwananga inanon te kawai.

A rotaki n te bubu taan buti inanon te kawai, ko aki kona n nora are i moam ao are ibukim. A rotaki auti ma utu ake a mena irarikin te kawai ao ai bon te botannaomata ake a kabongana te kawai bwa tao ataei aika a takakaro inanon te kawai.

E korakora butin te aoraki man te bubu n aron te bekobeko, te bekanako, te waimata te flu Madam Speaker.

N ririki aika a nako ao tiaki te kanganga te bubu man te kawai bwa a karao baao ni mwamwananga ao bon angina tao bush-bike n aron are e a bon tia ni marooroakinaki Madam Speaker.

Ti irawa te rebwerebwe ao tao irawa te kaa.

N te tai aio angina auti a toa ma rebwerebwe ao a buti 24 te aoa. Taian turaki, taian bitineti aia saloon ao bon te naan kaa rebwerebwe ae a manga taotira naba n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Aio kanoan te rikirake ao are e kaea nanona ara botannaomata are te KV-20. Te botannaomata e a tauraoi n aroria nakon KV-20 ma te kawai n te tai aio e a manga riki bwa te tinetineaki ke tinetineakin te waaki.

Tamaroan e na kateimatoa tamaroan te baao i mwamwananga n aron are e noraki.

E a manga aki buti baoi ataei n te reirei n taai tabetai bwa e uruaki ao bon rotakin te baao ni mwamwananga ni mwamwanangaia te botannaomata.

Tamaroan te kawai, e na kona ni kaungai nanoia private sectors n rinnakoi te naan karikirake ke services n rekereke ma baao ni mwamwananga n aron tobwan te kainano ibukin te mwamwananga, n aron tao te bus ao te hire riki ke te taxi n ara abamwakoro aika kakaokoro.

Ti na kaunga te Tautaeka n te tai aio n tarai anga ake e na kona ni kabirimwaka kakoroan nanon te Motinnano aio riki n iteran te mwane. Bwa ngkana tao butakin te Mwane n tania ke karekeakin mwaane ni buoka rinanon tangomwane aika a na kona n reke iroura. Iai teuana ae ti ongongo te PRI ke tao tabeua riki. Aikai ake a na kona ni kakoroa nanon te kantaninga ae e kakantaninga iai ara botannaomata.

Karikirake aia bubura ao mani mamatoa n aron karaoakin te kawai, e na rangi n ibuobuoki tiaki ti ibukia te roro ae ngkai ma e na katoroa ao ni kawenea ao ni katauraoa aan te waaki (infrastructure) Riin te waaki ibukin naba te roro ae na roko 30,50 ke tao bon 100 te ririki Madam Speaker ma ngkai ao n aki okioki manga mwakuriana.

Mani marooro tabeua akanne Madam Speaker, ao I a kukurei n tabeka ngkanne te kaoti n aron taekana are I a tia n taekinna ao kabwaranakoana n aron are naba are I a tia ni kabwaranakoa ma te nano rinano.

Ko rabwa Madam Speaker, I a toki ikanne.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei ae karineaki ao I a kawenea ngkanne

nakon te Maneaba ibukin te marooro ao are e na moan marooro n te tai aio, bon te Tia tei naba ae karineaki mai Tabiteuea Meang ae Hon.Taberannang Timeon.

Kabwara au bure kaekana moa mairoun te Tautaeka are e na tabekaki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Deputy Madam Speaker ae ko karineaki. Imwain ae I kanakoa au marooro iaon ana kaoti te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang, ao I a moanna ma taeka ni kamauri.

Nakoim te Tibiika, Deputy Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane kain am Taibora Madam Speaker ao ai kain Kiribati ake a ongora. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE n anga taeka ni kamauri n te bwakantai aei. Bwanan te maeu ao te marurung ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri!

Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n uotakirakean ana kaoti ae moan te tamaroa ibukin uarokoan te rikirake nakon abara aika kakaokoro.

E koaua ao tao imwain ae I kanakoa au marooro ao I kan kaotia nakon te Tia tei ao nakon te Auti, bwa ti rangi n tauraoi ni boutoka te kaoti aei.

Bwa aikai bukina Madam Speaker: e koaua te Tia tei e bon ataia bwa kanoan ara Motinnano. N na wareka kanoan ara Motinnano are teuana mai ibuakona Riin te waaki boni ngaia te intin are e kabatia te rikirake ao ara moan e nang moan riki bwa te nambwa teuana n ara Motinnano anne. '*Kawaekoan karokoan bwaai ni mwakuri ibukin karaoan te kawai iaon abamwakoro imwain te karikirake iaon te kawai ae bubura'.*

E koaua are bon ara long term plan ke ara mwakuri ibukin te tai ae e maan, ti na katamaroai kawai nakon te kawai ae e tamaroa.

Ao ibukin te ongora ao tein ara kawai ae ti na waakinna ngkai iaon Kiribati are moa mai Butaritari, te kawai ae e aranaki bwa te DSL ke te kawai are te timanti. Tiaki te korota n aron ae i Tarawa. E kaokoro ma te korotaa iaon Tarawa.

E koaua tao te naan babaire n e moantai ngke e moan aroraki te babaire, aongkoa a na korotaa ni kabane aon te naan kawai ni kabane.

Ma ngke a noria ara intinia, taan rabakau ao a noria bwa karaoan te korotaa e koaua e raka bobuakana.

Ma te bwai ae e kakawaki riki, bon te maintenance imwina te after service ke tao tera arana.

N aron ae ti noria iaon Tarawa ngkana e uruaki te korotaa ao e kanga bwa ti na maintain te korotaa, bwa are mitinin te bwai aei akea ao e kanganga bwa a na manga maintain te bwaai aikai.

N aron are tao kam noori iaon Tarawa. Iai taabo tabeua akana a uruaki korotaa tao mwia taan keniken. Ao tera ae e a karaoaki, e a oneki mwina n te timanti.

Ngaia are kanga te repair iaon te bwai ae te korotaa, e rangi n kanganga iroura ngaia kain Kiribati bwa tao e aki rangi n high bill nakon abara ao riki abra aika maenako. Manga te logistic ibukin uotan te minitin ni kaburo korotaa ao manga tera riki, Te mitin ibukin spray nakin te kawai, Aikai a noraki bwa e kaan taboro ke nakon teniua te tai okiokin bobuakan karaoan te kawai ae te korotaa.

Ngaia are noria ara taan rabakau bwa ti nang waaki nakon te kawai ae te timanti ae e aranaki bwa DSL. Te timanti are e kabwaroaki ao iai riina ngkanne, are riina kanga te plastic.

Ngkana kam noori kawai akana te naan feeder road akana i Betio ao akana i Bikenibeu ao iara riki. Akanne aranaki bwa te DSL road.

Ngaia are anne ngkanne ae e ti a waakinna ngkai i Butaritari. Ao anne te tamnei ngkanne ae e ti na kawenea n aban Kiribati are ti a tia ni kawenea bwa ana babaire te Kabineti.

Ti kataia ni bwenabwenai kawai n aban Kiribati aika kakaokoro nakon aba aika aua (4).

N ara phase 1, ao ti aranna bwa 4 moa. Are aba aikai bon Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikunau.

Ao e koaua n aron ae e ataki ngkai, ao iaon Butaritari ao e a waaki te kambwana teuana ane waakinna te karao kawai i Butaritari.

Ao e rabwa bwa e reke ara tai ni bon nako noria. A kakao kain te kambwana aei bwa ti na bon nora aron aia waaki kain te karao kawai aei. Ao ti noria bwa e rangi n korakora aron te birimwaka n aia karikirake are a kaongoira bwa kanga e na tara n tia imwain taina tao bukin naba aia ibuobuoki kain te aba kain Butaritari n akea te totoko mai irouia te botannaomata.

Ngaia are anne ngkanne teina, ao n aron kanga te time frame ke aia work plan kain Butaritari te kambwana are a karaoia i Butaitari, a na karaoia ma e na tara n tia rabwatan Butaritari ni kabane imwain tao Okitobwa ke Tebetembea te ririki ae boou.

Ao anne ngkanne e na toki ngkanne kainanoan aia mitin ake taan karaoa te moan mwakuri. Kanga a na tibwatibwai aia mwakuri nakon uoua, bwa e na toki korakoran aia raa ke e na tia te moan phase n aia mwakuri anne. Ao ngkanne akea ngkanne bonganan aia mitin akanne bwa e nang manga waaki ngkanne te phase are imwina are ai kabwaroan te timanti.

Ti nang kukurei bwa ti nora naba aia mitin nakai ao kanga iai kaokorona ma are i Betio. Tao e koaua te DSL ae ti noria ngkai iaon Tarawa, kanga ngkana ko buti iaona ao e aki rangi n smooth n aron are te korotaa bwa iai tibutibuna.

Ao nakai a kaotia ngkanne nakoira aia mitin teuana ae ngkana e bwaro aia timanti ao e na manga buti te mitin arei ni karaua ni kaibeibeia ao ni manga karaua ni kaboraoia n aron ae e na manga bon riki bwa kanga aekakin te korotaa ngkana ko buti naba iaona are e na rangi n maranran naba te mwamwananga iaona n akea te kiri tibutibu.

Ngaia are anne ngkoa n te tai anne, e na katukaki te kawai irouia taan rabakau. E na tia karaoan te kawai ao a nang free ngkanne aia bwai ni mwakuri akanne. Are akanne ngkanne aongkoa ti a kona ngkanne ni manga kamwaingi nakon te aba are imwina.

Ao ngkanne e a katukaki te kawai 3 te namwakaina bwa e na bon compacted naturally. E na bwaka te karau ao e na bubutii kaa ma rebwerebwe iaona iaon te riburibu anne.

Ao imwin te tai anne ao e na manga roko ni karaoia ngkanne n aia mitin aika a na manga roko ibukin te mwakuri anne ao a na manga karaua ni kaboraoia riki ao e a bwaro naba ngkanne timanti, ae te timanti ae te 100mm.

Nanona e a nako 4inch matenin te timanti anne ma riina are I taku are te DSL.

Ao iai naba taabo tabeua akana a na kamatenaki tao mai tabon te uabu ni karokoa tabon te Kauntira are kanga taabo ake a kona ni bubuti iai kaa aika a bubura.

Ao ai te tamnei naba anne Madam Speaker ae ti na karaoi imatan Kiribati aikana 3 n ara moan mwakoro.

Iai naba ara kantaninga n aron ae ti mamaroakinna ni Kabineti, e tuai rangi n bwati. Bwa ti na uotiarake bwa kanoan mwin te naan marooro ake ti karaoi ma ara taan rabakau, ao kambwana aikai.

Iai te kambwana ae e a tia n raa ibukin Abemama. Iaoni kawaina n tiainaki te contract. Ngkana arona bwa iai kanganga ao e na manga bitaki.

Ma aikai te naan bitaki aongkoa ti na angan te kambwana teuana bwa e na karaoa are i Abemama ao are teuana arei ngkanne e tia arei ao e na mwaing nako tao Tabiteuea Meang. Ao are teuana ngkanne arei e tia ao e manga mwaing nako Nikunau. Kanga aekakin anne.

Ao te kambwana naba are e karaoia i Butaritari ngkai aei, e tauraoi n deploy 3 ana set ni bwai ni mwakuri. Aikai aia offer nakai, ma are ai mwakuriana ngkanne ao ai kabwatakina mairoun Kabineti are ti na mwakuria.

Ma iai ara kantaninga ao ara nonori bwa ti na kataia bwa a na tia ara kawai aika 4 aikai inanon ara teem aei.

A taku ara taan rabakau ao taan karao kawai bwa a kona ni katiai project aikai inanon te maan ae 3 te ririki.

Ngaia are ngkana arona bwa a nakoraoi babaire ni kabane, ara kawai aika ti taekin aikai a na tia inanon te maan ae 4 te ririki.

Aikai tao a subject nako mwanenakina ma aron kangaraoana.

Ao e koaua, Ko rabwa te Tia tei bwa kanga ko anganira te options are ko ataia bwa a bobuaka karikirake aikai. N aron are I taekinna mai imwaina ni kaekan te naan titiraki ao te naan kaoti aika nako bwa karaoan te kawai i Butaritari; $39te mirion karaoan te kawai n ti ngaia.

Manga karaoan te kotiwei are Nan Teibo are i marenan Tanimainiku ma Keuea ae 1km abwakina ma te buriti are e na katimwaki naba iaana kanga aekan ae i Betio 3 te buriti ae e na karietaki naba iai.

Ao mwaitin te karikirake iaon anne, $11te mirion tabun. Are nanona karaoan Butaritari n ti ngaia, $50te mirion ao ngkana ti a manga ikotia ma te naan material ake a uotaki mai Biti are mairoun te kambwana are Co-rock are e uoti atibun ake a rangi n mamatoa ao te tano mai Biti ao te timanti manga karokoan bwaai aikai. Akanne aki ikotaki n te kataumwane aei.

Ae nanona ti na kona n roko n te mwaiti ae $60te mirion tabun. Aio ti teuana abamwakoron Kiribati ao ti a taraia naba ngkanne bwa ngkana ti a manga ikoti ma abamwakoro aikai I taekin ake tabeua, tao Butaritari e taku bwa ti tebo abwakina ma Abemama ao Tabiteuea Meang ao Nikunau a tuai roko ngkanne aia abwaki.

Tao e koaua tao e uarereke riki Tabiteuea Meang ke e bubura riki. E bubura Tabiteuea Meang ma are uamwakoro bwa are Tabiteuea Meang ao Maiaki.

Ngkana tao ti tara Tabiteuea Meang.

Iai naba ara taratara bwa ti na kona ni manga riinga Tabiteuea Meang ngkai e aki koaua are ti karaoa Meang ao ti na kitana Maiaki.

Ngaia are kanga bon aio ana babaire Kabineti ngkana e karaoaki te kamwakuri iaon Meang ke e karaoaki iaon Maiaki, a riai naba ni karaoaki n teuana bwa a kakawaki rokon mitin akanne.

Ngaia are ngkana tao ti katautau nakon te naan kataumwane aikai, ao tao e na bon uotira nakon tao e kani koro iteran te birion ke e a kan roko n te birion.

Ngaia are ikai ti bon taraia naba bwa aekakira korakorara ma kaubwaira aika iroura aikai. Ngkana arona e koaua iai ara Mwane n tania ae ngkai ae $1.5birion. Ngkana arona bwa ti kamanena, a na uara ara roro ake imwina. Ngaia are bon iai babaire aika a wakinaki ao e kakawaki bwa ti na bon patient naba n tataningai waaki bwa te Tautaeka aikai kanoan ana mwakuri ae e kataia ni karaoa teuana imwina teuana.

E koaua ti anganaki naba te tamnei iroun te Tia tei. Ko rabwa te Tia tei ko anganira naba am tamnei ae tao ngkana arona bwa e kanganga bwa a na anaki te RERF ke tao ngkana e na anaki ibukin naba iraua te aba.

Iai naba te option teuana are e anganira ae kanga te PRI ana ka-loan Tiaina.

Ao e koaua ana ka-loan Tiaina ae e tabangaki n te aonnaba. Ngai temanna ae I aki toki ni wawareka ana PRI Tiaina ao te karikirake ae moan te tamaroa.

Bwa ngaia angin aban te aonnaba aika a bane n rikirake irouna, ao riki are e rangi n kaineti iaon te bwai ae te infrastructure iaon te kawai. Te kawai te rail way ma bon te kawai ao te buriti ao tera riki.

Ngkana ti noori ngkai ao a mwaiti ana karikirake aban te aonnaba akana a tomai aban te aonnaba. Te Aono n Africa, ane a nang enjoy ana karikirake Tiaina ae te PRI.

Ane i Eurobe iai te naan rail way are e a bon buti mai Eurobe ni karokoa te Aono n Atia. Aikai ake a riki man ana ibuobuoki Tiaina rinanon ana PRI.

Iai naba raora n te Betebeke ane a bon enjoy naba kain Biti, kawaia ae e nang mwaiti. E karaoaki naba ao e mwanenaki naba man te PRI.

Ana airport teuana Samoa ae moan te tamaroa.

Ngkana kam a tia n roroko i Samoa ao kam na nora ana airpot are i Apia ae e a kan tamaroa riki nakon are i Nadi.

Aio naba kanoan te karikirake man ana mwane ni buoka naba Tiaina ae te PRI.

A mwaiti riki inanon te Betebeke. Ao e koaua e anganira ngkai teuana te option te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, bwa ngkana arona bwa ti kona n rinnako aei ao antai ae e na ataia tao a kona riki ni birimwaka ara waaki.

E aoria bwa are e bon tiku aio nakon te waaki ao a kona n taraki aikai nakon te teem aio, tera arona.

Tera arona ngkana a manga kaieieaki aikai ibukin kabirimwakan te rikirake.

Ao e koaua ai antai abana ae e na aki kan rikirake. Ti nakomai n uneaki ikai, e uneakina abana anne, e uneakina abana anne. Ao antai ae e aki kan rikirake.

E roko naba te iango are e kangai; tao ti nang karaoi moa aba aika a uarereke bwa a kai tia ao a kai noraki. Ao antai ae e uarereke? Tao ti na bon nako moa nako Tamana. Tao bon taeka ni manikangare ma I taku bwa akea ae e na kamwinibaeaki inanon ana babaire te Kabineti, ma e noraki iaan riaina are teuana imwin teuana.

Ao n aron are I tataekinna, akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara konaa ae ti na mwakuria. Ao ara kantaninga ti na kabirimwakai aikai.

Ma tao iai totoko aika a kona ni kaitaraira inanon te waaki, n tabetai a kona n riaon ara konaa. Ma e kakawaki bwa tina mwakuria.

Tao e koaua n aron ae kam noria, iai ara kataumwane ngkai ae ti kataumwaneia nakon te ririki ae boou ae $32 te mirion ane e oti iaon LDCF n au kataumwane n au Ministry. Ara project teuana ae ti kateimatoa anne.

N te tai aei ngkana arona bwa ti kona ni waaki iai bwa are te mwane aio. Ara mwane n te ririki aio 2024, $30te mirion ara mwane ane iai ae ti a tia ni kamanena ibukin te moan payment nakon te kambwana are e waakina are i Butaritari.

E na bane aio ao tao e na aki tau, ti na kona n ringa kanoan te kataumwane n te ririki ae na roko.

Iai ngkanne nikirana ae tao ti na kona ni manga kamanena nakon ara deposit nakon te kambwana are e na manga karaoa are te kawai are imwina.

Ngaia are aikai kanoan ara waaki, ma e ngae n anne Madam Speaker ao I nang kukurei n taekinna bwa ibukin aikai e na mwarara karaoan aikai.

Bwa n aron are I taekinna, tiaki baika a bebete ao tiaki baika a boraoi. Ngaia are bon iai ara time frame are ti na karaoia bwa a na karaoaki aba aikai.

Aikai ara long term plan ibukin kawai aika a permanent ake a na katoka te bubu n aron are e taekinna te Tia tei mai Tabiteuea Meang are e uota te kaoti aei.

E ngae n anne ao iai ara waaki ake ti na waakin n aron are e a tia n taetae temanna raou ni Minitita n te MCIA are e kaeka ana titiraki te Tia tei temanna are e titiraki ibukin bwai ni mwakuri.

Ao ti kukurei n taekinna bwa mitin ngkai ae a roko i tabon te uabu. Ane iaoni kawaina n kaotinakoaki. 12 te set.

Ane ti na kanakoi 2 a na nakon te Aono n Raina. Ana bwai Tabuaeran ma Teraina, mitin aika a uarereke. Kanga a bon mend ibukin aba aika a uarereke ibukin mwakuri aika a uarereke.

Teuana kanoan te set anne, te turakita ae Kubota ao wiina anne e bwaketi ao e kona ni manga burutoutia wiina. A bibitaki wiina ao iai naba bukina are e kona ni manga riki bwa kanga te reeke.

Ao ngkanne tewana te Tipper truck ma iai tewana te compactor are e kokokaki. E maeu intinna ao e a kokokia naba te aomata n tatauna mwin te tano.

Aio kanga bon te kantaninga kanga bon te interim solution nakon ara kawai aika a riki n te tai aei.

Man anne ngkanne ti na tibwatibwai nakon aba.

N na karautaeka bwa a aki toa abamwakoro ni kabane. Ti angania moa kawai akana a rangi n buakaka ao iai ngkanne te kantaninga bwa ti na manga otan riki ara mitin te kauoua n tai are a nang katoaki ngkanne abamwakoro.

Aikai ngkanne kaa aikai ake a nang tiku n ami abamwakoro bwa kaan ami Kauntira ake a na operated irouia ami Kauntira ibukin kateimatoan te kawai bwa e na tamaroa imwain rokon te karikirake ae e bubura are ai te permanent road.

Eng, ao ibukin ami rongorongo aei ae e bon kaboa ami Tautaeka, tiaki te buoka bwa aio e boni kaboa ami Tautaeka are e na roko ngkanne.

Te bae ti na karaoia n ara program ngkanne n te ririki ae boou, ti na kaoia ami mwakenete man abamwakoro ni kabane bwa a na nakomai ni karaoa te training.

Iai ara aomata are e na roko mai tinaniku are ti kabooi irouna mitin aikai are e na conduct te training ibukin te kamwakurina ma te maintenance ngkana arona bwa iai.

Ao ngkanne a na nakomai ara mwakenete aikai ao a tia ni karaoa aia training, ao a oki nako naba ma aia mitin aikai nakon ami abamwakoro.

Are ara kantaninga ngkanne bwa tao n te ririki ae e boou tao e nang karako te titiraki ibukin tao buakakan ami kawai. Bwa e koaua ti kakoaua n te tai aei, kawai tabeua iaonnaba mwin naba okira mai iaon aba tabeua aaba ao e bon rangi n korakora te kanganga. Ko ribunako ao ko otirake ao ko ribunako.

Ngaia are ara kantaninga aikai moa kanga a na karaoaki in temporary, imwain rokon mitin imwin rokon te project are e rangi n bubura are ai karaoan ngkanne te kawai are e permanent are te DSL road.

E boo au tai Madam Speaker, ma ko rabwa ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao ti rangi n boutoka ana kaoti aio. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ana kaeka te Minitita ao ngkanne n te tai aio, N nang kawenea ngkanne bwa te marooro nakoimi Taan tei ao I angan te Tia tei mai Tabiteuea Meang ana tai ni marooro; Hon.Taberannang Timeon. E nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Madam Speaker tao ti a kamaurira riki n te tanimaean tai aio. Kam naba bane ni mauri!

E rabwa te tai aio Madam Speaker ao I karabwa raou n Tia tei ngkai e tabekarake te kaoti ae rangi n tamaroa ibukira ngaira kain Tabiteuea Meang ao tao tiaki ti ngaira ma aban Kiribati ake e nang roko irouia te karao kawai n aron ae teuana: Butaritari iaon aban tinau naba Butaritari.

Eng, Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikunau. Ngaia ti karabwarabwa n aei Madam Speaker ao ti karabwa te Minitita are e a tia ni kabwarabwara raoi aron taran te karikirake aio.

Ao e koaua e a bongata te karikirake aei te Tibiika. Ti a tia ni marooroakinna iaon te kataumwane ao te Development budget ao e a manga reke ara tai ni marooroakinna ngkai ngkai e uotiarake raou n Tia tei.

I raona are e a tia n taekinna ma n uotiarake raou n Tia tei ao ti uaia ni bubuti kawaekoan aio Madam Speaker.

E koaua ae e tangiraki te KV-20 ao ara kantaninga bwa e na aki taninga 20 years ma ngkai Madam Speaker ara kawai bwa e na riai n tia imwain banen te Tautaeka ae te 4 n ririki aio. Bwa ti na tara ngaira 4 te ririki ma tiaki, 20 te ririki. Ti aki ata kanoan 20 te ririki, tao ti na mena ikai ke ti na aki ao tao ti na Tautaeka naba ke a na Tautaeka tabeman. E raoiroi Madam Speaker bwa are bon arona bwa a karaoia nakai ao e na manga tiku nakon are imwina ao e na riki bwa te katamaroa. E na katamaroa te Tautaeka are imwina Madam

Speaker te kawai, are e koaua bwa n taai ake ngkoa kanga ti Banaba te tabo ni karekemwane. Eng bwaai aika a rangi n kakawaki n te oki mai Banaba; karekea ara bwatika. Te bwatika te toutou bwa aia bwai n nakonako inanon kaawa man te kawa teuana nakon te kawa teuana, n nako buakonikai ao nakea riki.

Ao imwina ai manga tera riki, te turakita, ai manga te naan trucks. Ao ngkai ai manga te naan rebwerebwe ao a roko naba ibuki ngkai taian saloon ma kaa aika a uarereke.

Ao iaoni kawaina Madam Speaker. Tiaki te bwai ae e na tiku n arona bwa are nako te tai ma kanoana ao e nako aron te rikirake ma kanoana.

Ngaia are ti karabwarabwa n aio Madam Speaker ao ti kaunga nanon te Tautaeka bwa e na ira te rikirake aio ibukia ara botannaomata.

E koaua ae te mwane ngkanne te Tibiika ae e taekinna te Minitita ae karineaki. Eng, ao tao raou n Tia tei e identify ke e kotekotei anga ni mwanena aio bwa are ngaia tiaki te karikirake ae e rangi n bebete n aron ae e a tia n taekinna naba te Minitita are tabena aio ae e rangi n bobuaka aio ao e na aki tau aia moan kataumwane ae $30tabun te mirion ibukin aba aika 4.

Ngaia are ti na kaunga nanon te Tautaeka bwa are e koaua iai ara Mwane n tania. E aoria bwa ti na aki kabongana aio ibukin kainanoia ara botannaomata.

Eng, te PRI bon te aeka ni mwane teuana ae e kamwamwane ma ti na bubuti bwa e na rangi n tara raoi te conditions te Tautaeka bwa tera te mwane are e tangoia ibukin kakoroan bukin aio te Tibiika.

Te kauoua naba te Tibiika, e koaua ae e taekina taekan te kotiwei. Iai naba ara kotiwei are e tomai kaawa aika Tauma ao Kabuna. Eng ae kanga kaawa aikai ti a tia n taekinna ngkoa nakon ara Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Akawa ao ibukin kabwebwean te were ni kaawa akanne Madam Speaker.

Ara kantaninga bwa e a reke ngkai taina te Minitita ni karaoaki te kotiwei anne ao a na karaoaki te naan *arch* iaaia n te aro are e na flow raoi te ran nako nanon te nama are ngaia aongkoa aia katautau te koraki bwa e reke kanga maten te were n taabo akanne iaon rakain Tabunariki man uarereke butin te ran mai tanrake nako tari.

Te kauoua ngkanne ae N nak an katabetabea naba iai ana iango te Tautaeka imwain tera, tao e reke taina ngkai mwain rokon te karikirake aei i abara ae Tabiteuea Meang. Bwa are kanakin mataniwin te kawai, e nang roko n te kawai.

N taabo tabeua ni kaawa tabeua e a bon roko n te kawai. Ngkana ko aki

taratara raoi n te bong ao ko na bwaka i tari.

Ngaia are ti bubuti bwa e na karaoaki aio imwain ae e roko te karao kawai iaon Tabiteuea Meang. Bwa ngkana e aki bwa e katukaki nakon te tai arei ao e na manga baenikai ke e na waeremwe te mwakuri ibukin aei.

Ao ngkana ngaia bwa iai taian bwai ni mwakuri akana ana kona release tao mai imwin ane i Abemama ao tao e kona ni moantai ni karaoa te itera aio ke n noraki riaina bwa e na manga kaeweaki nakea te kawai.

Bwa ngkana e aki, ao akea bonganan karaoan te kawai bwa tao ti iraua te ririki ao e a roko iai kanakina mai tari. Ae tera omwakan te bae e aranaki bwa te climate change.

Ngaia are ti na bubuti n aio Madam Speaker bwa e koaua e a boo ara tai, ti na kaunga te Tautaeka bwa e na katia aio.

Tera ngke e kerikaki iaan 4 te ririki Madam Speaker.

Ko rabwa ao I boutoka te kaoti are e tabekia raou n Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina bon te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Kareke rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I kukurei n taetae iaon te kaoti aei ao ni boutoka aron ana kaeka te Tautaeka are e boutoka te kaoti aei are e anga te Minitita n te MISE.

Ao e koaua ae e bon te Ministry ae te MISE ao bon tarin te MICT te Tia babaire n rin te waaki. Ao e koaua e rin n te waaki te Tia babaire, e nang kainanoaki.

Ao anne bon bukina are I taku bwa te Motinnano aei, e bon karaoia te Tautaeka aei te Tia babaire bwa e ataia ae e kainanoaki. Bwa are te koaua are e kangai; ngkana a buti n te kawai ae raoiroi kain Tarawa ao a riai naba ni buti n te kawai ae raoiroi kain buki. Ao anne bon bukina.

Ao tao e na uringaki bwa te kawai are e karaoaki i Butaritari te Tia babaire, e koaua a urakinaki bwaina ma te kanganga bwa e a roko naba te covid-19.

Ngaia are e bon raoiroi ae e a manga bon rinanoaki aron aio bwa are e bitaki te time frame te Tia babaire. Iaan are e bon wene nako te wene nako inanon 2 te ririki te Tia babaire.

Ma e koaua I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bwa ti na boutoka te kaoti aei, bwa aio bon

te bwai ae e a kaman tangirki mai imwaina te Tia babaire.

E rangi n koaua ae ngaira ake tabera Riin te waaki, ti na keiakina uotara te Tia babaire. Ao e koaua ae a rangi n bobuaka bwaai aikai te Tia babaire. A rangi n bobuaka ao iai anga ake ti a tia ni kakoauai bwa ti kona ni karaoi te Tia babaire.

Ngaia are kain te Maneaba ni Maungatabu aei bon angin bwaai aikai te Tia babaire kariaiakana man te Auti n tei aio te Tia babaire.

Ti rangi n tauraoi ni waaki. Ti rangi n uringa ngaira kain te MICT e rangi n rawata naba tibwangara te marae, te naan uabu akana a na karaoaki iaon abamwakoro.

Aikanne baika aera, ao ngai I rangi n boutoka te kaoti aei bwa I rangi n tangiria bwa a riai n rangi n mwemwe aekakin kaoti aikai n te aro bwa a na kaumakaki aron rikiraken aon abamwakoro bwa e na ataia te Auti n tei aio bwa e boni kainanoaki bwaai aikai te Tia babaire.

Ao am kakarongoa te Auti n tei aei, ngaia ae e na kaumaka aron karekean te naan ibuobuoki riki mai tinaniku. A kona naba n rangi n roko mai tinaniku aekaki aikai te Tia babaire n ibuobuoki aei te Tia babaire.

Ao e koaua ngaira kain Butaritari, ti a tia n tuangaki n te tai ae nako bwa ara marae are i Butaritari e na riki bwa kanga te International Airport. Aio n taai aika nako tao te kateniua n Tautaeka te Tia babaire.

Ao ngke e roko te Tautaeka are imwina, ao akea te bae a karia kain Butaritari e a karenakoaki te rongorongo aei.

Ao anne ti rangi n karabwarabwa bwa ti a rineaki naba bwa ti nang bon karaoa kawaira te Tia babaire. Ao tao bon anne irantangara irouin teuare mai Karawa.

Ao ti a tia ni wene ni kakantaninga are ti nang kibarake bwa ti nang riki bwa kanga te kotiwei nako tinaniku teuana iaon Kiribati, ma e a kamaunaki naba ao ti a bon wene nako naba.

Ao I bon moan Tia tei ao I tabeka te kaoti ae kangai; e na tibwatibwaki raoi bwa are katabangakan te kabwaia iaan te eti ao te riai.

Anne te rongorongo n te tai ae nako. Ao ngai ngke I nora arei, ao I tabeka au kaoti bwa e na karauaki n tibwatibwaki raoi te kabwaia.

Bwa te bwai are ti karia ngaira kain Butaritari e mauna matana. Ti kaitau bwa e a moa te karao kawai mai abara aee Butaritari n te tai aei ao ti karabwa te kambwana aio te Tia babaire.

Ao e koaau ae e rangi n nakoraoi te mwakuri iaon aei te Tia babaire. Ao ti karabwa aron ae e karaoia te Tia babaire. E rawata bitakin abara ae Butaritari iaon aei.

Ngaia are ara kantaninga abara akea ara nano uoua bwa ngkana a manga roko ni karao kawai n abamwakoro akana imwina. E na manga nakoraoi naba aron karaoan te kawai.

Ao e koaua ae ti kukurei n taekinna bwa anne teuana te aba ae I taku bwa ngkana ko bon karaua kamatebwaia abara ae Kiribati, akea ara tarau. Akea te tarau i abara ae Kiribati.

Ngkana ko kabotaua ma tarira n te Betebeke ao a tarau. Ma ngaira ti aki tarau. Ti kona n apply te naan loan. Ti kona n anai te naan loan ma tera te Tia babaire.

Ti eligible ni bwaai aika mwaiti te Tia babaire n aron are ti taekinna, aikanne kawai ae ti kona n taraia.

Bwa are ngkana e nang nakoraoi te naan infrastructure iaon abara ae Kiribati, te economy e nang bung. A na birimwaka bwaai ni kabane.

Au kakaeka n te tai aei, ngaira ti na kabanea korakorara, kain te MICT. Tabera akana ibukin te infrastructure te Tia babaire ti na kataia ni kakioa te kantaninga aio te Tia babaire. n te aro bwa a na buti bwaai ni birimwaka ao ara botannaomata a buti ni birimwaka ao te mwane e na reke te Tia babaire.

Ngaia are I boutoka te kaoti aei te Tia babaire ao e koaua e bon riai n rinanoaki n ae ti ataia bwa e a tia n rotaki n te bwai are te covid-19 te program te Tia babaire ao anne bon bukina ae tao e riki aei. Ma ana karaua nanoia kain Kiribati ao riki kain Tabiteuea Meang are e na bon roko iai. E na bon roko iai te waaki aio ngkai bon te Motinnano are e kaweneaki iaan te Maneaba ni Maungatabu aei. E a tia n takakaruaeaki te Tia babaire ti na kakoroa nanon anne.

Ara kekeiaki ti na bane ni kekeiaki. I karabwa te MISE n ana kaeka are e a tia n anga ibukin te Tautaeka are e teimatoa ni boutoka te aekaki ni kantaninga ae waaki inanona n te tai aei. E rabwa te Tia babaire. I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki, are e na marooro imainwa. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria. E nakoim te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I a karabwako riki ngkai ko kona n anganai au tai ni marooro naba iaon te kaoti ae e rangi n tikiraoi are e a tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang temanna.

Te Tibiika, I taku bwa tao te kaoti aio e bon rangi n kakukurei nakoia abamwakoro ake a toka moa araia n te tai aio bwa ngaia aika a na moan karaoaki kawaia ao ngaira abamwakoro ake tao akea moa arara n te tai aei a na aki bwara nanora ma ti na teimatoa ni kakantaninga bwa antai ae e na ataia ao imwin abamwakoro aika aua aikai ao e nang manga riki bwa Tabuaeran kain te kauoua ni phase iroun te Tautaeka aio.

Ngaia are e rangi n kakawaki bwa ti na anga ara marooro iaon aei ngkai ti ataia bwa te kawai iaon ara abamwakoro, e bon reke bwa te kanganga. Ao ti ataia n aron taian goat ma baikara riki are ti kona ni warekii n te tai aei kanga te time is money ke te tai bon te mwane.

Ngaia are I taku bwa e rangi n irekereke aio ma te kawai bwa ti noria n ara abamwakoro ae Tabuaeran e bon rangi n buakaka te kawai, ao karaoan bwaai ake a irekereke ma te karekemwane ma baikara riki a bon rangi n rotaki ni buakakan te kawai iaon ara abamwakoro ae Tabuaeran.

Ngaia are ti rangi n nora kakawakin te kaoti aei ao ni bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e kabaitia n te aro bwa e aonga ni manga roko aia turn abamwakoro ake imwina bon inanon naba ana tai n Tautaeka n te aro bwa aonga ni bane n tia kawain abamwakoro inanon ana tai n Tautaeka Tobwan Kiribati ke n ana tai ara Beretitenti ae karineaki ae H.E. Taneti Mamau.

Irarikin aio te Tia babaire ao e bon riai bwa ti na kakaitau bwa ti ataia bwa tao ti tuai roko ngaira kain Tabuaeran ara tai are ti na manga kibaraki iai kawaira iroun te Tautaeka n aron te kawai are e na waakinna ngkai iaon abamwakoro.

Ao ti ataia ae iai kanga ana bwai n tangira te Tautaeka ke ana ibuobuoki ae e tauraoi ngkai ni karekei nakon abamwakoro n aron are e taekinna te Minitita ae karineaki, ao iai te turakita ma te deeper truck ke te compactor ma tera riki ae e a tia n taekinna n te tai aio bwa a moanibwai iai ara abamwakoro ae Tabuaeran ao Teraina.

Ngaia are e bon kakawaki bwa ti na kakaitau n aei ao ti na tiku ma te kakantaning nakon te ririki ae boou bwa ara kantaninga bwa e na moantai n roko aio e aonga n ae e moantai naba ni kibaraki, ni karaoaki tao te naan temporary road ae e na kona ni kabonganaki moa n te tai aei imwain are e a bon roko karaoakin te kawai are te permanent are tao iai te kataratara iai bwa e na rangi n teimaan.

Ti ataia ae te kawai bon teuana te bwai ae e rangi n kakawaki riki n ara tabo bwa e bon rota naba bobuakan bwaai.

Tao n aron ae kam ataia ngkana kam kabooi baao ni mwamwananga ikai ao e rangi n boraoi bwa tao e nakon tao $10tabun te ngaa.

Ngaira n ara abamwakoro e kuri n taboro boona. Ngaia are ti tangiria bwa e na rangi n raoiroi kawaira bwa aonga n teimaan ni kabonganaki bwaai aikai bwa a na aki tiku ti teuana te ririki ao e uruaki ni buakakan te kawai ma a na kona n rangi n maan bwa tao 5 te ririki ke tao 6 te ririki ao a tibwa kona n rotaki.

Ma ngkai angin te uruaki nakon baao ni mwamwananga n ara abamwakoro riki iaon Tabuaeran, e bon rotaki man te kawai.

Ngkana ko bon toka n te baao ao e bon kona ni bon taetae nakoim te kawai n tokam n te baao ni mwamwananga bwa e a bon buakaka.

Te naan baao ni mwamwananga a bon taetae naba inanon tangitangia ngkana ko a buti ao ko toka iai ao a buti inanon te kawai ao a bon aki raoiroi. Ao e riki aio man aki raoiroin te kawai, ngaia are a bon aki naba teimaan baao ni mwamwananga iaon ara abamwakoro ibukina bwa e bon aki raoiroi te kawai.

Ngaia are ti kareke tai n te kaoti ae e rangi n tamaroa aio ni bon katabetabea ana iango te Tautaeka bwa tera ngke e a karinia ngaira ake n te Aono ni Mainiku inanon ana kauoua ni phase n are ngkana e a manga waaki ana katebenako ni karaoan te kawai n ana waaki are imwina.

Ngaia are ti a kawenea bwa te bubuti n te tai aei, ao ti a kawenea riki te kakaitau ngkai ti ataia bwa bon te kawai ngaia teuana ae e bon drive te economic development.

Ngaia are ngkana e bon rangi n tamaroa te kawai ao ti na rangi n fast naba ni biririake ara economic growth. Iai ana contribution te kawai nakon itera aikai, ngaia are ti na bubuti riki ngaira are e na iai rekerekera nakon ana karekemwane te Tautaeka riki iaon te dressing ao tera ngke e kabaitira ni karaoira riki iaon ara kawai bwa ti aonga n ae ti tauraoi ni butimwaeia tourist ao a na rangi n comfortable naba ara tourist ngkana arona bwa a roko n abara ae Tabuaeran. Bwa bon akea riki te aba teuana ae kanikan irarikin Tabuaeran, bwa e rangi n tataekinaki Kiritimati.

Ma ngkana ko bon roko i Tabuaeran, ao ko na nora te kaokoro Tabuaeran ao Kiritimati bwa e bon kan riki ao n attractive riki tarakin abau ae Tabuaeran nakon aba nako iaon Kiribati.

Ko rabwa riki Deputy Madam Speaker ao I a rangi n kaota riki au boutoka nakon te kaoti aio ao e a ururinga te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao n te tai aio N na angan ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ana tai ni marooro; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Deputy Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai ni marooro iaon te kaoti ae e rangi n tamaroa aio.

E koaua bwa are e a bon tia n nako ana kaeka te Tautaeka are e bon rangi n boutokaia.

Ao tao ti bon aki kona ni kakewea aron bonganan Riin te waaki ke te Infrastructure ibukin te rikirake ae e teimaan.

Ao e koaua tao n te tai aio ti taekina te kawai. Ma are te kawai e bon rekereke naba bwa Riin te waaki ake tabeua ae tabon te uabu ao tera riki.

Tao e koaua tao akea naba nanon are tao ti na kaunga te iokinibwai imarenaia abamwakoro ngkana akea tao tabun te uabu, e aki raoiroi te itoman n te kaibuke ao tao e aki raoiroi naba te kawai.

Ngaia are bon kanga bon te karikirake ae e bon rangi n raa ae ngaia e bon koaua ae arana Riin te Waaki. Ao ti bon ataia bwa ngkana e marau Riin te Waaki ao e na nonnako naba te waaki. E na aki teimatoa te waaki.

Ngaia ae e bon kakawaki ae ti na bon kamatoatoa Riin te waaki aio taian kawai imwain ae ti kona n eweki taian karikirake ake a bubura riki.

I taku bwa aio e aki kakeweaki iaon te aonnaba ao iai raoiroin te karikirake aio bwa tiaki ti te baere e na mabiao iai te roro ae ngkai ma e na bon mabiao roro ake n taai ake imwina.

I taku bwa I taekinna n au marooro n ningai tao ngkoanano are I kangai; bwa ngke arona bwa a kaman tei bwaai aikai imwain ae ti waaki imwin te Inaomata ao e na bon rangi n bebete uotara. Bwa are ngkai bon angina e aki ataia Buritan. Tao e koaua ti karabwa bwa e tei ara marae ni wanikiba iaon abamwakoro ae boni ngaia ae e karaoia ma aron tabon te uabu ao aron te time planning ao tera riki kanga bon akea ae ngaia kanga tokina angin te tai manga bon te moan bobou iroura.

Ngaia are te kanganga te Deputy Madam Speaker bwa are te karikirake aio e bon rangi n bobuaka. E rangi n bobuaka n aron ae I ataia ao e moamoa riki n ara tabo ae Kiribati aio, bwa are ngkana ti na katea te O n aoraki ke tao ngkana ti karaoa te kawai. Tiaki ti karaoa teuana te kawai ke te O n aoraki n aekakin ae e karaoaki i Nauru.

Ngkana ti karaoa te kawai, ti karaoa te kawai 20 tabun. 20 tabun te O n aoraki, 20 tabun tabon uabu. Ae bon te kara ni bobuaka.

Ngaia ae e boni kakawaki bwa ti karaua raoi ni barongaia.

Ao tao te titiraki ae kanga e tabekia taan tia taetae ake mai imwaina, ao ti karabwa te Tia tei mai Tabiteuea Meang temanna are kanga e anga taian options are ti kona ni karekei ae teuana mai ibuakona tao te Mwane n tania ao tao te mwane ni buoka mai irouia taani mwakuri tia anganga.

Ao tao te kateniua ae kanga e kuri ni koaua ae kanga iai te raraoma ngke e tabekaki ae te tangomwane.

Ma I taku bwa bon aio bukin teirakeu Deputy Madam Speaker bwa ti nang bita aron ara taratara nakon te tangomwane.

Bwa ngkana ti tar ate tangomwane, ti tebo bwa te bae e buakaka ao e na teke buaka iai tao te roro are imwina bwa ti tebo bwa ti a tangoa aia mwane kain te roro are imwina bwa ti nang mwanena ara karikirake iai.

Ma tao e koaua tao ti a kangai naba n taraia n aekakin aio Deputy Madam Speaker. Bwa ngkana ti nora te Mwane n tania bwa e kona n rikirake n teuana te ririki ma teuana tao 12%.

Ma ngkana ti kona n tangomwane n te aekaki ae tao ti 3%. Tao ti kona ni kangai bwa iai te net income ae 12%. Ngaia aio ae kanga ti taraia ae ti na mabiao riki, ao tiaki ti anne. E aki ururaki rabwatan te Mwane n tania, e aki uruaki aron kekerakena bwa are ti ti anaia. E aki roko n te kabonganaki bwa e ti menaki bwa e na nangoa te tangomwane anne. Ma e kakawaki bwa e bon rikirake naba te Mwane n tania ao te mwane are tao e na kabonganaki, kanga akea te kabuanibwai iai bwa are e bon rangi n raa n aron ae I taekinna aio.

Ngaia are I taku bwa aikai baika ti na riai naba ni boni karaua riki ni manga iangoia ao ti na kataia ni bita ara mind set nakon taran aron te tangomwane.

Bwa are e koaua ti taekinna ae bon eti, ma ti na uringa bwa ngkana ti karaoa te tangomwane aio ti aki ti tangomwane ibukira ma ti tangomwane naba ibukin te roro ae na roko.

Ti aki nanona Deputy Madam Speaker ma ti nang tangomwane, ma I ti kaieiea aron mwanenakin taian karikirake aika a rangi n bobuaka aikai.

Ma are ti na uringa bwa n tokin te tai ngkana arona bwa iai te tangomwane ae e na karaoaki, bon te Auti n tei aio ae e na kabwatia.

Ma I taku bwa aei ti ti kataia ni mena aron mwanenakin te karikirake ae ti ataia bwa bon te kabanea ni bobuaka ibuakon karikirake ni kabane.

Ma e ngae ngke a bobuaka boni ngaia raoi aan te waaki ae e na teimatoa. N aron ae I taekinna, ngkana e aki matoa Riin te Waaki ao e na bon nonnako naba taian karikirake. E rabwa ao I boutoka te kaoti Deputy Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ae karineaki, N na kanakoa ngkanne te tai nakon te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta ae karineaki; Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Deputy Madam Speaker ao I a bon tabeka te bwana ni boutoka te kaoti ae e a tia n tabekia temanna te Tia tei ae rangi n karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao I taku bwa te kaoti ae tao ti bon bane n irekereke iai ngaira kain abamwakoro nako riki tao n au abamwakoro ae Tarawa Ieta.

Ao I a bon rimoa moa n anga te karabwarabwa ao te kakaitau nakon te Tautaeka n ana babaire tao n te teem ae nako ao baikara aika e a tia ni kawenei bwa a na moanibwaiakaki ibukin te karao kawai, ngaia ti anga bwa te karabwarabwa ao te kakaitau. I a raonia kain Butaritari ngkai e moanaki te karao kawai man aia abamwakoro.

Antai riki abamwakoro akana a na manga karaoaki bwa kanoan te teem ae nako, ngaia ti teimatoa n anga ara boutoka nakoia.

Ma tao bon te bubuti bwa are e a tei ami Tautaeka ae e boou, tera ngke kam kona n rinanoi abamwakoro tao tiaki ni kaineti bwa antai moa ae e na moan karaoaki, ma bon abamwakoro moa ake a bon rangi n serious aia kawai.

Ao I kakoaua ao kam na bon kakoaua naba ngkana kam a tia n roko n ara abamwakoro ae e kakateke ae tangiraki iroura ae Tarawa Ieta.

Ngkana kam bon toua aona tao riki te naan Imatang te naan tourist are tao bonimwain rokoia ao a nora South Tarawa ao North Tarawa ao aia iango kanga aba aika ti teuana aoia. Ao ngke a roko iai ao a bon kunea bwa aba aika a bon rangi n kakaokoro. E rangi n tamaroa are teuana ao e aki tamaroa te North Tarawa.

Ngaia are kanga I bon karabwarabwa bwa a tia n roko bwai ni mwakuri are kanga a na kona ni kateimatoa raoiroin te kawai. Ma kanga bon te bubuti ao te kaoriori nakon te Tautaeka. I karabwa te Minitita are e a tia ni kaeka te kaoti aio ma bwanana ae moan te mwaitorotoro. Au

kantaninga bwa tera ngke e rinanoaki ami Kainibaire n tiaki n are ami tai ngkoa, ma te kantaninga ao te koaua bwa antai kain Kiribati moa ae a bon rangi n kainanoa karaoakin kawaia.

Ao I kukurei n taekinna ae Tarawa Ieta e aki rangi n raroanako, tao e rangi n uarereke naba te kabanemwane ni karaiakin bwaai ni mwakuri nakon ara abamwakoro ae Tarawa Ieta. Ao I teimatoa n tataekina aio ibukina bwa ngkana kam bon kakoaua aio ao Tarawa Ieta bon teuana mai ibuakon abamwakoro ae e rangi n mwaiti iai auti ni iruwa ao ae a bon teimatoa naba ni kateaki ni karokoa boong aikai.

Ao te auti n iruwa e na kona n attract te naan tourist aika a mwaiti nako iai ngkana a noria taan neweaba bwa e raoiroi te kawai.

Ngkai angina Imatang ngkana ko noria a waerake, ao a waerake ma aia bush bike bwa e bebete riki te raraun irouia n neweaba iai nakon ae a na uota aia rebwerebwe riki ngkai taai ni kakarau.

Ngaia are I rangi n karabwa te kaoti ae e tabekaki aio ao tao ti bon kawenea bwa te bwana ni kaoriori nakon te Tautaeka ngkana e kona ni manga tara riki ana babaire bwa e bia aki baireia bwa antai moa ae na manga karaoaki imwina ao imwina ma e bia raoi bon kanoan te assessment bwa antai raoi kawaina raoi ke te abamwakoro raa ae e a bon rangi n kainanoa karaoakina.

Ao ngkana arona bwa e kona n noraki aio ao ngkana ti raona are e taekinna naba te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, ngkana arona bwa e buta te Mwane n tania ao tao e na manga iangoia are a na karaoaki moa kawaia. Ao tera ngke e moan priority moa Tarawa Ieta e aonga n ae a bon noraki riaina iroumi ngkai bon te kawai ae e a bon rangi n maan nongnong n aki kakaraoaki.

Mani bwanau tabeua aikai te Deputy Madam Speaker ao I a karabwa riki te Tia tei temanna ae e rangi n karineaki are ana kaoti te kaoti aio, ao I a kukurei n taekinna bwa I boutoka te kaoti aei.

Ao imwain are N nang tekateka, ao I a raonai ma tariu ae te Minitita ao tariu are man te itera arei n anga te bwana ni kamauri mwina e aki reke naba ara tai n anga ara kamauri. Aia kamauri kain Tarawa Ieta ni kabane n te Xmas aei ae e a bon roroko ao te Ririki ae boou.

Ara bwai ma ngkami te mauri, te raoi ao te tabomoa ao kam nang rarabwa. Are ieta.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei, N nang kanakoa ngkanne te tai nakon ara Tia tei temanna mai Nonouti ae karineaki ae Hon. Dennise

Waysang Kum Kee. E nakoimi te Tia tei.

Hon. Dennise Waysang Kum Kee: Ko rabwa te Kauoman n Tibiika n aine ngkai ko anganai au tai ni marooro n tamaroan te bwakantai aio.

Ao kanga bon bwanau ni kamauri moa bwa are I a tibwa manga taetae n te bong aei, n reitaki ma au abamwakoro mai Temotu nako Abamwakoro ae Nonouti ni kamauri ngkami te Beretitenti ao te Kauoman, te Minitita ni kabane, ao te Leader n te Kaitara ao boni ngkami ni kabane. Raou n Tia tei aika kam karineaki. Ni bwanana ae tabu ao kam na bane moa ni mauri!

E koaua I kan ti marooro iaon te kaoti ae e rangi n tikiraoi aio are I kaotia naba ikai bwa I boutokaia. Bon aio ara kanganga ni kabane ngaira abamwakoro ae ti bane ni kainano ngkai ibukin te kawai.

N na bon teirake n taetae ibukin au abamwakoro naba ae Nonouti are ti ata te kanganga ngkai iaon Nonouti bwa e a rangi n korakora te kanganga iaon te kawai. Ti a bane n tia n noori te kanganga.

Ngaira ake ti mena iaon Nonouti, ti ngae ni bwaka n te rebwerebwe. Ti ngae n tae nanganga ti ngae n raa.

Ma e kakawaki n te tai aio bwa ti na katerea nakon te Tautaeka aio bwa are e boou te Tautaeka aio ao e kakawaki ngkai ti mena inanona. Tera ana taratara ibukin te abamwakoro are e na karaoaki imwin Butaritari ke tao Abemama.

I kakoaua bwa ana marooro te Minitita are e taekinna kanga n taian marooro ao e kakoaua bwa te kawai are e karaoaki ngkai i Butaritari ao imwina manga iai te kambwana ae e na manga karaoa Abemama.

Ti ataia bwa aba aika Abemama ao Butaritari a rangi n abwabwaki ao ngkana tao arona bwa anne ana kataratara te Tautaeka ibukin ae a na moanibwaiaki moa abamwakoro aika abwabwaki ao I kawenea naba bwanau ni bubuti bwa Nonouti te aba naba ae e rangi n abwabwaki.

Ao ngkana tao e kiriaria bwa ti nora aron ana marooro te Minitita ae karineaki ao ti ataia bwa e na rangi n maan te project aio. Ao tao manga tera aron mwanenakina imwin are Butaritari ngkana e tia.

Ti ataia ngkai bwa Abemama are e a kakatauraoaki. Ti aki naba ataia bwa tao e na ngkai n ningai.

Ngaia are ngkana arona bwa e aera, iai mitin ake a roko are a taekinaki. Ti kakaitau n anne bwa iai mitin are a roko. Tera ngke kam uringa Nonouti n 2 te mitin bwa te kaa ngkai e a bon rangi ni kanganga kawain Nonouti.

Ko buti ao ko tei n te naan mwanono are ko a kaman ataia inanon iraua te ririki. E a rangi n mate iroum ao ko a kaman katua. N nang roko n arei ao ko kangai ao ko manga buti ao ko kanga ao ko buti iaon te bike ao ko manga aerake ao ko katua te nii.

Ngaia are ngkana arona bwa e na rangi n tikiraoi aio iroum te Tautaeka bwa ko nora moa Nonouti bwa tera ngke arona bwa e reke moa uoua te mitin. Ko kanakoa nako ikekei ao tao e karaoa moa Meang ao Maiaki. Antai ae e na ataia e riki moa boraoina ao tao ti na kona ngkanne n taninga ara tai mai iroum are bon te project raoi are te karao kawai.

Kanga ti anne au bubuti ao I a katekeraoiko naba te Tibiika n Aine. Ai tibwa am moan tai n taetae ao ko mena n am kai n tekateka ao ko rangi n botonnaine ao ko tonu.

Imwain ae N nang tekateka ao I a bon anga bwanau ni katekeraoi nakoia kain abau ae Nonouti n te Ka-Kiritimati ao boni ngkami ni kabane Taan tei. Kam na bane n tekeraoi inanon ami tai ni Kiritimati. E rabwa ao te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao n te tai aio N na angan ngkanne te Tia tei ae karineaki mai Teraina ana tai ni marooro; Hon. Bautaake Beia. E nakoim te Tia tei.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa Madam Speaker n te tawanou aio.

Ao imwain ae N na waakina au marooro ao I a kamauria kain abau ae Teraina mai Onouea nako Abaiang n te tawanou aio ao n reitaki ma ara Beretitenti ao ara Kauoman ao kain te aobiti ni Maungatabu ao te Leader n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na mauri n te tawanou aei.

Ao I karabwa te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang n ana kaoti ae kanoan teuana te Motinnano ae e rangi n kakawaki ibukin katamaroan te kawai.

Ao I taku bwa aio te kanganga ae e a bon rota mai Makin nako Arorae. Ao n te tai aio e rota naba ara abamwakoro n te Aono ni Mainiku are Teraina. Ti ataia Teraina bon te aba ae tuai mani kumekumeaki karaoakin kawaina man te Korone ni karokoa ngkai. E a boni maan.

Ngkana ti tara Teraina ibukin te kanganga, e aki kona n ruo te bwai ni mwakuri n ara rawa ae Teraina bwa are e bubuaka. Ao ngkai te kawai arei kanga aiboni Vietnam e kaan aera. Ngkana e buti te kaa ao e tebo iai ao e aki naba manga buti, e manga kokaki bwa e a mate itinna. Anne ngkanne te kanganga iaon Teraina.

Te bwatika e aki bongana. Ko aki kona ni bwatika n te bwatika te

toutou iaon Teraina ao te rebwerebwe e a bon ururuaki naba ni katoa namwakaina. E rotaki ana bearing ibukin are te kabokaboka. Bon te kabokaboka are ko buti iai ao ko a bae naba.

Angina taan rebwerebwe ae iruwa ao I taku bwa a bon noria naba kain te Ministerial tour ake a roko iaon Teraina bwa a kabi n rebwerebwe.

Ngkana ko na roko ikekei ao e na iai naba am chauffeur n te rebwerebwe bwa e ataa te kawai are ko na riai n toua. Ao ngkana ko bon buti ti ngkoe ao I taku bwa ko a bwaka naba inanon te mwaruarua ao ko a tebotebo naba.

Anne ai bon te kanganga ngkai ae e riki iaon Teraina.

I taku bwa iai naba temanna te tia reirei ae e kabuanibwai ae e bwaka ao e a bon ikuaki ao e a kakibaki naba nako Kiritimati bwa e kabuanibwai naba ibukin te kanganga n te bwaka n te kawai bwa are e a bon rangi n maranran bwa are bon angina atibuna te kuana are a bane n otirake inanon te kawai.

Ao riki iai te kanganga n aron ataein te reirei ngkai ti bon noria iaon Teraina bwa are e a iabuti te kawai, a karuoaki man te kawa teuana ao iai te kawa teuana are e a totoki iai te kaa. Ao te kawa anne a karuoaki ataei ao a manga rianna nakon aia kaawa. Uoua ni kaawa ake a rianna nako iai.

Anne e a bon rota naba aron te reirei ao rabakauia ataei n ara abamwakoro, ngaia are e rabwa te kaoti aio ao ti rangi n boutokaia ngaira riki kain ara abamwakoro aes Teraina, bwa e aonga n ae e reke buokara ao e reke tera. Ngaia ae bwaai ni kabane I taku bwa a rangi n slow iaon ara abamwakoro bwa are te kawai boni ngaia kabutan te waaki, bon Riin te Waaki.

Ao I karabwa riki te Minitita n te MISE n aron ae mwaneweia. Iai bwaai ni mwakuri aika a na riai moa n roko iaon te Aono ni Mainiku.

Ao n te tai aio, I taku bwa ti rangi n kainanoia moa. Ti rangi n kainanoia n te tai ae tawe iaan te kanganga are e a bon rotaki Teraina n tuai man kumekumeaki kawaina.

Ao ti karabwaia ni mwaneweia bwa iai bwaai ni mwakuri aika a na karaoaki moa imwain karaoakin te kawai, imwain roko karaoakin te kawai n te korotaa.

Ao I boutoka te kaoti ao e rarabwa Madam Speaker n te tawanou aio. Ao I taku bwa a bon ongo kain au abamwakoro ae Teraina ao a nang kukurei ao a nang look forward n aron karaoakin moa kawaia n te tai aio.

I taku bwa e na bon buoka aron mountain reken nako aia karekereke n te ben ngkana a nako buakonikai. Ao ngkai ngkana tao e a manga rangi n iabuti te kawai e aki

bane te nako tao n rebwerebwe n nako n oroben.

E rabwa riki Madam Speaker ao I a toki ikai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao n te tai aio ao N na angan ana tai ni marooro te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama ae Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti kukurei n anga ara marooro iaon te kaoti ae e rangi n kakawaki aei, ao ti rimoa ni kaitaua te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang ibukin karekean ara tai ni marooro iaon te kawai.

Ao ti boutoka te kaoti te Tibiika. Ao ti kan marooro teutana iaon kanoan ana waaki te Tautaeka ibukin karaoan kawain ara abamwakoro.

Ao N na rimoa moa n anga bwanaia kain abara ae Abemama. I a kaitau ibukin te mwakuri are tao e tuai waaki ma e a kakatauraoi ngkai te aba ibukin karaoan kawaina.

E eti ae e nang korakora ngkai tamaroan te kawai ni kabotauaki ma are moan wakinan te mwakuri ao a kakantaninga ibukin rokon te mwakuri raoi n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minitita.

Ti kakaitau n anne te Tibiika ao tao bon teuana te bubuti mai iaon ara abamwakoro. Ae I taku bwa aei teuana te bubuti ae e a tia ni wene inanon bain te Tautaeka tao n ana moan teem ao tao e a tia naba ni butimwaeia ibukin taran ara tabo ao te kotiwei ae Maman Kaburara bwa aongkoa e nang oneaki nakon te buriti.

Ao tao aei naba e a reke taina ngkai e nang karaoaki te mwakuri ae bubura ao tao taan rabakau aika a nang roko, ao n aron ngkai ae e a wakinaki iaon Butaritari. Ao tao aei naba N na kawenea naba bwa aia bubuti kain abara ae Abemama ni manga kauataoa kanoan aia bubuti ngkoa aia Tia tei n taai aika nako are e a tia ni wene inanon bain te Tautaeka.

Ao anne ao tao bon reitakin naba te bubuti ibukin tao mwakoron kawai ake a bon rotaki ngkai n te kanaki. Ao tao anne e na bon taraia te karikirake.

Ma bwanaia kain Abemama ni karabwarabwa.

Ngkanne iaon ana karikirake te Tautaeka. Ti rangi n kakaitau iroun te Tautaeka n ana iango aei, ao te bwai ae ti rangi n kakaitau riki iai bwa e bon mwanena te karikirake aei.

Ao aei ngaia kanoan ara marooro are e aki kona n tataninga bwa ngkana e noria bwa te bwai ae e kainanoia te botannaomata ao e a bon kona ni kabongana kaubwain abara ae

Kiribati ibukin kibarakin kanganga akanne. Ao ti kakaitau.

Ao ti ongora ngkai ae e a rangi n korakora te mwane ae e na kainanoaki.

Ao I taku bwa ti kariaia bwa e na bon riai raoi ni karaoaki te naan mwakuri aikai bwa ti teuana karaoakia ao e aki naba manga oki.

Ma tao te bwai ngkanne te titiraki ae e a tia ni mwemwe irouia Taan tei tabeman, bwa e na kona ni kateimatoaki aei ae tao te mwaiti ni kabanemwane ae $70 te mirion iaon te abamwakoro.

Tao tera raoi tao te Kainibaire ane e taraia te Tautaeka tao boon teuana te km ke tera e aoria n are kanga e na bon ti te tikina. A na akea ae e na tang nanona ni kangai; e aera ngai e nang uarereke te kabanemwane iaon kawaiu.

Ae I taku bwa anne ti na bon katikua iroun te Tautaeka. E nang kakawaki te kaboraoi.

Ao teuana kanga ti tabeaianga iai ibukin te mwane/ mwanenakina bwa ti ataia bwa e nang bon riaon ana konaa te Tautaeka. Ao iai te rongorongo are ti nang tangomwane mairoun Tiaina n ana waaki ni karikirake are te PRI, ao ti na bon bubuti naba bwa e na karaua naba n tarai aei te Tautaeka. Bwa ti a tia n noori mwin te naan tangomwane.

Ngkoa i Srilanka teuana te katoto are e aki bwara te tarau ao a manga tauaki kaubwaia iroun Tiana.

Ao tao aei ti nang kariaia ae e nang riai ni kanakoraoaki Riin te Waaki ma ti na taraia bwa a na aki manga riki bwa aia kanganga kain Roro aika imwina.

Ti nora naba aia kanganga te naan aba irarikira. Ao ti rangi ni kakaitau bwa I ongora n ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ao ti kakaitau bwa ti tebo bwa e a bitaki aron tarakin ngkai te tangomwane. Bwa are aki toki n uneakina ana tangomwane Kiribati are e ibukin karaoan te marae ni wanikiba ao arei te mwaiti ae e rangi n uarereke.

Ao tao ngkai ngkana ti na tangomwane ao tao e na nakon te birion ngkana ti karaua raoi n tara aron te kabanemwane iaon karaoan te kawai, ae ti te kawai iaon Abamwakoro.

Ngaia are I taku bwa e rangi n kakawaki. $20te mirion ngkana ti kabwara ngkai ao e a bwara naba.

Ma ngkana arona bwa ti nang tangoa ae e rangi n bubura kaei ao aei ngkanne ti taku bwa e na bon riai ni karaua raoi n taraia te Tautaeka bwa ti tabeaianga. Ngaira ti teimatoa n tabeaianga n aron te aeka ni waaki ni karikirake aei bwa ti a tia n noori bwaai aika a tia n

riki iaon aba ake a tia ni kukurei bwa e rangi n tamaroa aia marae ni wanikiba, aia raa, aia uabu ao tao kawaia. Ao ngkai e a moanna n roko te taeka bwa kam nang riai ni kabwara ami tarau. Ao te kanganga ngkanne, ti na taraia ti na kona ni kabwara ara tarau aei ke e na reke n te kanganga abara n taai aika na roko.

Tao ti anne ao ngkanne tao bon te kabanea bwa ngkana a bane n tamaroa kawaira ao ti ataia bwa ngkana e tamaroa te kawai ao e na rawata te baao ni mwamwananga n aron ae ti a tia n noria.

E kanga aron tararuakina. Bwa aei teuana ngkanne te kanganga ae e ti teimatoa tao ni kakaitara. Ngaia ti na bubuti bwa anne tera te standard ae e na kabonganaki ae e na ti te tikina iaon ara abamwakoro ngkana a karaoaki kawaia.

Ti a karokoa riki bwanaia kain abara ngai ma te Minitita n te MELAD ibukin te kawai ao te mwakuri ao te kakantaninga ae iaoni kawaina n roko te karao kawai iaon abara ae Abemama. Ko rabwa te Tibiika ao ti boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiik: Kanakoa am point of order te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa Deputy Madam Speaker. Tao e koaua tao N na ti raa are e mwanewea au marooro te Leader n te Kaitara iaon te loan, ma are e taekinna e a bon taekina naba Tiaina ma are I aki taekina Tiaina n te loan. Te loan kanga bon ti iangoana ma ti loan mairoun Amerika te World Bank bangken Atia ke iroun Aotiteria ke antai ma akea te marooro ae kanga ti taekinna bwa ti nang bon tangomwane naba mairoun Tiaina ngkana arona bwa ti na tangomwane.

Ao te kauoua, kanga e kataia naba n atong taian kabuanibwai ake a tia n riki iroun tao Srilanka ke tera are tao tera. A bon okoro aba akanne ma aei, ma nakanne tao bon akea kiito irouia ao a bon aki baronga raoi aia tangomwane ni karaoia.

Ma ngaira ngkana arona bwa ti na iangoa te tangomwane, e na karauaki raoi ni barongaki raoi n aron ae e na aki kabuanibwai Kiribati iai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, point of order e nakoim te Minitita Hon.Tekeeua Tarati.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker, ao I ti kan katerea bwa tao e aki rangi n ongo raoi au marooro te Leader n te Kaitara are ti choose the bwai ae te DSL bwa e repair up.

Are ngkana arona bwa iai te kabuanibwai imwina, ao e crack ao a roko ataeinimwane ma aia

kabotimanti ao patch up naba anne. Ko rabwa.

Tibiika: Kam rabwa Minitita ao n te tai aio, I angan ana tai te Tia tei ae karineaki mai Maiana; Hon. Koraubati Remuera. E nakoim te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa Madam Speaker. Tao imwain ae N na waaki, ao ti a kauti moa matara n taekini te bwana ni kamauri are ti a kawenea naba ni Maneabara aio Madam Speaker.

Ti a moanna mairoum Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ao te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane, n ikotaki ma kain am Taibora te Madam Speaker ao ai bon kain Kiribati ao ai moara riki kain ara abamwakoro ae Maiana Madam Speaker ake a teimatoa n ongora n auan te bwakantai aio. Ni bwanan te marurung ao n arana ae e tabu ao kam na bane moa ni mauri!

E koaua Honourable Madam Speaker ao e kakawaki bwa ti na marooro naba iaon ana kaoti te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang.

Ma I taku bwa te kaoti aio e nang kakawaki bwa kanga e bon tieuataake ao e bon irekereke ma abamwakoro ake a teimatoa ni wene ma aia kanganga ae kawaia Honourable Madam Speaker. Ao I karabwarabwa bwa I rangi n boutoka te kaoti aio Honourable Madam Speaker, ana kaoti temanna te Tia tei ae karineaki. Ao kain au abamwakoro ke boni kain ara abamwakoro ae Maiana Honourable Madam Speaker a nang boutoka naba aron taekan te kaoti aio.

E kaoau Honourable Madam Speaker n rongorongo te karikirake aio ao are a bon tia n ongo kain Kiribati ae bwanin ao bon kain Maiana naba. N aekakin ae ti boni bane n ataia kanga e phase naki te karikirake aio.

Ti ataia bwa e a tia ni waaki n te abamwakoro ae Butaritari.

Ao ti noria n taai aika nako ni mwanangara ni kaea te abamwakoro aio ao e bon rangi n tikiraoi aron te karikirake aio Madam Speaker.

I taku bwa aio teuana te itera ae kanga ti na bon kaunga naba ara Tautaeka bwa tera ngke e bon katieuataakea ao ni kataia riki ni kakaea ana anga te Tautaeka ni rawei itera aika a na kona riki iai ni baiti ao ni manga tauraoi ibukin abamwakoro ake a na manga tauraoi ni butimwaea te karikirake aio.

I ataia bwa maanin are i Butaritari kanga n aekakin kaongoau ngke kanga ti roko n taai aika nako ao kanga e take 2 te ririki. 2 te ririki manna ao tao ti a boni kona naba

ni kataunaria ni kangai; bwa tao ngaira ngkanne n ningai. E na bane te teem aio ao te teem are e na roko naba Madam Speaker ao tao are imwina riki.

Ti kawenea bwa kanga te kaunga nano ngkai bon te kawai n aekakin ae ti bon teimatoa n tataekinna ae Riin te waaki ae e rangi n kakawaki. I taku bwa tera birimwakan aron te waaki iaon aba bon te kawai naba ngkai bon te bwai teuana ae e nang kakawaki ibukin mwamwaingingin bwaao ma mwaingingin waaki ni karikirake ibukin te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana.

I taku bwa e nang kakawaki Honourable Madam Speaker n aekakin ake a taekinaki itera tabeua ae e kona n tarai te Tautaeka n aekakin ae kanga e noria tera.

Ngai irou I nora riaina ao kanga e nang kakawaki naba n tabetai e aki naba maku aron te waaki. Te loan mairoun Tiaina, te loan mairoun te World bank ke tao te ADB. Kanga bon te bwai teuana ae e rangi n kakawaki kanga bon taketenan ana waaki te Tautaeka. Ao ngkana e bon noria ma korakorana bwa e kona ni kaitara, ao tera aron kaitarakina n te naan karikirake aio. I taku bwa e boni kona ni waaki te Tautaeka.

Ao ngai temanna ae I boutokaia ngkai ti bon teimatoa ni karokoa taai aikai Honourable Madam Speaker. Ti teimatoa n namakina te kanganga.

Ni kawaira ngaira i Maiana, e a bon aki reke ae riai Madam Speaker. I taku bwa ko bon ataia. I taku naba bwa e bon ataia te Beretitenti ao bon Minitita ao bon Taan tei ake a tia n roko n ara abamwakoro aio.

Ngkana e bwaka te karau ao e makuakua ao ko aki kona n ataia bwa ko na nakea. Tao iai ake a mwatai iai, a kona ni kangai tao ti na nakon aei bwa are e a bon cover naba ana surface te kawai te ran.

Ao ti karautaeka bwa n taai aika nako ao e bon tia naba n reke aia kanganga ara botannaomata. A nang tabeki kainanoia ae bon rangi n raa, bwa are a bwaka inanon te kaa neinei ao aera. A boni kaotia bwa e aera, ao iai tabeman a kamanena aon te bike kanga te kawai. E aki reke arona. Ao n tabetai bureitiman a babanga aroia ni kateitei bwa are a manga nako ni kateitei iaon te bike ao e a kona n ae e a conflict ma bwaai aika riki iaon te bike inanon te tai arei.

Ao ngke kanga te naan bwana ni kaunga nano Honourable Madam Speaker ao I kawenea bwa kanga nano ao te boutoka nakon ana waaki ara Tautaeka ae karineaki.

I taku bwa ngkana e waakina aio ao I taku bwa e na bon kabanea ao e na teimatoa te boutoka ao ti na

teimatoa ni waakina te boboutoka ibukin kakoroan ana waaki ibukin taai aika na roko.

E rarabwa riki Honourable Madam Speaker ao I boutoka te kaoti aio ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, N na kanakoa ngkanne nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio ana tai ni marooro; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ngkai ko anganira naba ara tai ni marooro teutana iaon te kaoti ae kakawaki aio.

Tao ti na moana moa ara marooro Deputy Madam Speaker n te bwana ni kamauri. Te kamauri nakoim iaon am kai n tekateka, te kamauri nakon te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, Taan tei aika kam bane ni karineaki ao ai taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

N na reita au mr Deputy Madam Speaker ni kaitaua te Tia tei ae karineaki are ngaia ae e tabeka ana kaoti n tamaroan te tanimaeaontai aio. Tao iaan te kantaninga are e bubuti ibukin katabangakan te karao kawai iaon abamwakoron Kiribati.

Ao ti reita aio ma te bwana ni kakaitau nakon bwanan te Tautaeka are e uotia te Minitita ni butimwaea te kaoti ae moan baan te kakawaki aio.

Tao N na kataia ni kakaea au marooro Deputy Madam Speaker ae kaokoro ma te naan marooro ake a tia n nako. Ao tao ngai kanoan au marooro are I kan tibwaia ma ngkami n te tanimaeaon tai aio, tao e na irekereke riki ma tera tao I aki taekina te karao kawai n aron are a tia n taekinna taan marooro ake imwaiu.

Ao tao e kakawaki bwa N na karinna ao N na kakauringa te Tautaeka bwa are ara bwai n taai nako te bubuti ao te kauringa te Tautaeka. Tao n irekereke ma bwaai ake a na irekereke ma te kawai ao moara riki te maintenance.

Bwa ti ataia bwa ngkana e tia te kawai, ao e na akea te maintenance ae e kakaraoaki nako iai ao n tokin te tai Madam Speaker e a manga bon urubekebeke te kawai.

Ti kaitaua te Minitita ngkai e taetae teutana e kaningia aio teutana ibukin te maintenance ibukin baitin te DSL n aron are e a tia n taekinna ao ti kaitaua n aio. Ao e koaua tao aikai bwaai aika te naan kakaewenako tao moara riki n abara aika a mamaenako n aron are e a tia n tataekinna te Kauoman ni Beretitenti. E korakora te kakaewenako ibukin abara aika a uarereke ao a mamaenako, tiaki ti ibukin karaoan te kawai ma ibukin

naba te katamaroa ke n teimatoa te katamaroa are ngaia te maintenance ae ngaia kanoan au marooro n te tai aio.

Ngaia are I taku bwa Deputy Madam Speaker aikai tabeua bwaai aika a kakawaki, bwaai aika ti kona ni kawenei bwa ara bubuti nako matan te Tautaeka.

Ngaira iaon ara abamwakoro ae Betio arei ngkana arona bwa ti a uotia riki rikaki nakomai nako aon Tarawa. E korakora te kainano ibukin te maintenance ao ti aki kani kamaraka taningan te Minitita are tabena aio bwa I taku bwa e bon ataia bwa are bon raora naba ni maeka iaon ara abamwakoro ae Betio.

Te naan feeder road e bwaka te karau e korakora te iabubuti. E kanganga are e na manga iki ke a na manga bane n ora. Ao te botannaomata a nakonako n taai nako inanon te kaaneinei ae e abwabwaki. I taku bwa a boni kakoauaki aikai. Bwaai aika a ri riki.

Tao kawaina are te kotiwei are e tomaira ma rabwatan te aba ae e bubura iaon Tarawa Teinainano, Bairiki, Dai Nippon kotiwei. I taku bwa kam bon noria ngkai kam kakoaua. Ngkana kam bu buti ngkai iaon te kotiwei n arora naba ngaira ngkana ti kakaea ara abamwakoro ae Betio ao ni manga kaea Bairiki mai Betio, e a moanna n rawata te naan kiribwangabwanga n te kotiwei. Ko buti e a tebetebe am kaa.

Ao tao aikai tabeua ae te naan kanikina ae ngaia e a moanna ni kanaki nako te tano are iaan te naan kawai aikai ao a bwaka kawai aikai ao tao tera. I taku bwa a bon atai kaekan aikai te naan intinia are ngaia tabeia kakaraoan te tutuo ma tera.

Ngaia are ti na kaungai nanoia, te tutuo ao te kamatebwai ao te maintenance.

I taku bwa bwaai aikai a rangi n kakawaki bwa n taai nako irian te rikirake ke irian moara riki karikirake ake a irekereke ma Riin te waaki ke te Infrastructure n aron te kawai are e marooroakinaki n te tai aio.

Ngkana ti aki kona n tararuai ara kawai, te investment ke te kabanemwane are e kabwaroaki nakon bwaai aikai, ngkana akea te maintenance ma te tutuo n taai nako iaoia ao n tokin te tai ao e a manga bon moantai n rotaki ao e na manga moantai ni karekei riki kanganga ibukia ara botannaomata.

Ao man bwana tabeua Deputy Madam Speaker ao ti anga riki ara kakaitau nakon te Tia tei are ana kaoti te kaoti ao nakon bwanan te Tautaeka n tauraoi ni butimwaea aio.

Ao I a reita naba aio Madam Speaker bwa ngaia ti bon aorira ni kakamwaneira ngkoananoa ao ngaia ti aki ataia ae ngaia e a buti retara inanon ana pigeon hole iroun temanna te Tia tei ae karineaki ae e rangi n kakannato.

I taku bwa aikai waaki aika e kakawaki Madam Speaker bwa are ti taetae ikai iaan te taubuki aio.

E kakawaki n taainako bwa ti na kakaota te anua ae e rangi n kakawaki bwa ti bane ngaira n rineaki mai irouia ara botannaomata.

Ngaia are tao temanna raora n Tia tei ae ngaira iroura e rangi n kakawaki bwa e a tia ni kaira Kiribati. E kakawaki n taai nako bwa e na kaota naba te anua ni mwane. Te anua ae iai te responsibility ao te anua ae iai te accountability ao te bwai riki ae e rangi n kakawaki, ti na boni bane ni karinerineira ibon imarenara.

Ngaia are mani bwana aikai Deputy Madam Speaker, ti a uota naba te bwana ni kakatekeraoi bwa ai bon ara kabanea n tai n taetae aio ni botakin te Auti aio.

Taeka ni katekeraoi nakoira ni kabane ao nakoira ara botannaomata ao taan ongora n te Kiritimati ae e tamaroa ao butimwaean te ririki ae boou 2025.

Ko rabwa Madam Speaker ao iriara n taai nako te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa ao I a toki ikai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, N na angan ngkanne ana tai ni marooro ara Tia tei ae karineaki temanna mai Beru ae Hon. Tawaria Komwenga. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain naba ae I kanakoa au marooro n te bwakantai aio, ao bon reitan te naan bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, kain am Taibora, te Beretitenti, Minitita ao te Leader n te Kaitara, ngaira Taan tei n tamaroan te bwakantai aio. Ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Beru ni kamauri ngkami n te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika e na uarereke au marooro bwa e a rangi n rawata te marooro iaon te kaoti. Ma I taku bwa moanibwai, ti kakoaua ao ti karabwa te Tia tei mai Tabiteuea Meang ae e a tia n tabeka te kaoti aio. Ao e kakawaki bwa ti nora kakoauan te kawai, e korakora kainanon te kawai iaon ara abamwakoro.

Ngaia are ti karabwa te Tia tei ibukin uotan te kaoti aio. Ti karabwa naba te Tautaeka n ana taeka ao ti

kakoaua bwa e rawata te kakamwakuri iaon te kawai.

Iai $32te mirion are e a tia n anga ibukin te ririki ae na roko ibukin te katamaroa iaon aba ibukin te kawai.

Iai naba bwai ni mwakuri are a nang anganaki te naan Kauntira. Ti kakaitau nakon te Kauntira bwa I taku bwa e kakawaki aio. Bwa I taku bwa imwain moa are e roko te karikirake are e bubura, ao ti karabwa bwa ngaia iai moa te naan mitin ake a uarereke are a na ibuobuoki nakon te maintenance ae uarereke imwain rokon te kawai ae bubura.

Ao ti kakoaua ao te titiraki naba ngkanne ae eti are e taekinaki are kanga manra ngkanne ao e nang roko n ara abamwakoro.

Ti kakoaua bwa e abwabwaki ao e rawata abamwakoro ao ngaia te titiraki bwa e na roko ngkai n ningai i Beru.

Ngaia ae ti na bubutia te Tautaeka bwa e na kabirimwaka te karikirake aio. Ti ataia bwa te karikirake ae e rangi n manena, e kakawaki ibukin Riin te Waaki ibukin te naan karikirake ibukin te mwamwananga, ibukin bitineti. Ngaia ae ti na kaunga te Tautaeka.

Ma ngkana arona bwa e aki tau ana mwane aei, ti na kaunga riki bwa e na kakaea riki te naan tangomwane.

Iai rabwata n tangomwane aika a kona ni boutoka te karikirake aio. I taku bwa e kakawaki aio.

Teuana naba ae kanga I kan mention naba ae kanga e a bon tia naba n taekinaki iaon te standard. E kakawaki bwa are ngkana e wakinaki te karikirake aio ao ara kantaninga bwa te standard are e wakinaki ai bon te tikina naba n te aro bwa e wakinaki ao e aki manga oki. Ao tao te mwakuri n onobwai e na rangi n uarereke.

Ma ti kaunga te Tautaeka bwa e na make sure bwa e na ibuobuoki ma te naan rabwata aika kanga a na karaoa te kawai bwa e na tamaroa. E na aki okioki n te aro bwa ngke e tia ao e na uarereke te mwakuri.

Ao tao n irekereke ma anne are e a tia naba n taekinaki, e kakawaki te maintenance plan. Ti na kanga ni maintain n te tai ae e na aki raa, e aonga n are e ngke e kamanenaki ao e a bon kamanenaki nako naba.

Ngaia are ti kakoaua bwa te kawai ibukin te kabwaia ao te rikirake.

Man taeka aikai Madam Speaker ao I boutoka naba te kaoti.

Ao I a reiti naba bwa are kanga ai bon ara kabanea ni bong aio. I a reita naba kanga te bwana ni katekeraoi nakoimi, nakoia kain

Beru ni kabane ao ngaira ni kabane n te Kiritimati ae imwaira. Ao e rarabwa riki ao I toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N na angan ngkanne ana tai ni marooro ara Beretitenti ae rine; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a reiti bwana ni kaitau nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang n ana kaoti ae moan te tamaroa aei, ao riki tao e bon nora aron kakawaki te kaoti aei ibukina ngke taeka ni karikirake ae e aki rangi n bobuaka ma e aki ti bobuaka ma e bon kabirimwaka te rikirake e ringa maeun te botannaomata.

Bwa are e reke te kawai iaan te infrastructure ao ngkana e aki raoiroi te infrastructure are kanga bon te basic need ibukin te karikirake ao e na birimwere aron te karikirake iaon abara.

Ao te aeka ni karikirake are e tieuataake kainanoana tiaki n are e ti kainanoia teuana te aba bwa e tieuataake bon mai Makin ni karokoa Arorae n reitaki ma Banaba ao aban te Itera Mainiku ni kabane. Ao e aki naba ti tieuataake ao e nang bongana, e rangi n bobuaka. E rangi n bobuaka te aekaki ni karikirake ae te infrastructure, ma are anne teuana kanga te backbone n te development.

Ngkana e aki raoiroi te infrastructure e aki kona ni birimwaka te rikirake. Ao ngkana e aki birimwaka te rikirake ao e aki kona n rikirake te maeuraoi iaon abara ae Kiribati. Ti a mimitoiaki naba n ara mronron ae e uarereke.

Ao ngkana e nakoraoi te infrastructure mai Makin n nako Arorae n reitaki ma Banaba ao te Aono n Raina, ao e na aki ti birimwaka aron te rikirake, te iokinibwai e na birimwaka naba aron te reirei ma aron aia waaki te naan Ekaretia, aia waaki te Communities. Kanga a na spin of effect, kanga e rababa nako.

E rababa nako ao e bon ringa maeun te botannaomata ngaia are e kona n reke te baere e aranaki bwa ana multiply effect e nang wide.

Ngaia are anne ma are e bobuaka ao e bon rangi n koro n tangira te tai naba.

Ngaia are anne ao ti karabwa aron te ongongora n te naan comments ao e rabwa ana kaoti te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Aei are kanga e bon ringa teuana kanga kanoan ara kataratara are te KV-20 are e abwabwaki are bon te Infrastructure, are ko aki kona ni karaoia over night ao ko aki naba kona ni karaoia 10, tao 20 te ririki ao a na kona ni bobonga bwa are bon te karikirake ae rangi n bubura ao e rangi n bobuaka.

Ngkai e eti kanga e a moanna n otioti bwa te kanganga ae e na rangi n kakaewenako nakon te Tautaeka mwanenakina. Mwanenakina bwa are te kataratara e boni kona ni bane ara Mwane n tania ae ti $1.5te birion.

Ao e eti are iai raraoma are tao ana loan facility i Tiaina ma are iai naba ae e na riai n taraki n aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti, a rawata te naan concessional loans. Te World bank, te ADB ao te naan concessional loans are ko kona n anganaki te baere te grace period. Ko kona n aki kabwaka tarau 20,30 te ririki ao ko a tibwa kona ni kabwaka 2% ke 3%. Ma are baika a maan, ao iai raoiroin naba te naan tangomwane aikai bwa in the end e kona ni manga forgiven.

N aron ae ti a tia ngaira, ai iraua ara tai n loan Kiribati ae e a tia n forgiven e a kaakeaki.

Ma are bon aei aron anga n tangomwane aika anganaki te naan Less developing countries. Riki man taabo n tangomwane aika a bubura.

Ngaia are kanga I bon ti teirake n anga te kaitau ao ni kaotia ae te Tautaeka e nang boutoka. Kam rabwa n ami marooro ake kam a tia n anga, ti bane n take note ao anne e na kona ni buoka te katamaroa riki nakon te next step.

Bwa are e ti ataia ae e waaki ao ti ataia bwa e rawata riki te mwakuri are e na manga waaki imwina.

Ngaia are e kakawaki ami ibuobuoki ao ami imput Taan tei inanon ami comments nakon ana karikirake te Tautaeka aika a bubura n aron aikai.

Ao e rabwa ao ti boutoka te kaoti. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki ao n te tai aio ngkai I noria bwa ai bon akea ae e kani marooro iaon te kaoti a bane taan marooro ao I angan ngkanne te Tia tei ae karineaki are ana kaoti te kaoti te sum up. E nakoim te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua I a bon tabeka te bwana ni kaitaua te Tautaeka ao riki n aron ana kaeka. Ao te kaitau are I a bon reitai iai ma kain au abamwakoro are bon aia kaoti te kaoti aio.

Ko rabwa te Tautaeka n am kaeka nakon te kaoti riki boutokakina ao riki aron mwakuriana n aron ae ti noria ao are e a waaki n te tai aio.

Ti kakoaua te karikirake ae bubura ma ko a tia ni waakinna bwa e oti bwa iai te nano ni kibari karikirake aika a kakawaki nakon maeu ma ara botannaomata.

Ti kakoaua bwa te Tautaeka aio e aki kona ni bwerengaki ao e

okinakoi kanganga ni kabane. Ao ti kakoaua bwa te karikirake n aron ae e oti taekana n te kaoti, ao n aron boutokakina irouia Taan tei ake a tia ni marooro ao Taan tei naba ake aki marooro ma a katoutoui mataia n aron waakin te marooro a bane ni boutokaia bwa ti noria te kanganga ngaia aio te kaunga nano nakoim te Tautaeka.

Ti a kaitaua te Minitita n aron are e kaeka are e a tia n anga te tamnei. E a tia ni katabwanina te tamnei. Ao e koaua are ngkana ti kona riki nki katurua iaon boon te karikirake aio.

Ao ti kakoaua bwa bon te karikirake ae bon rangi n bobuaka, ao tera aron kawain te waaki rake mai imwin are e a tia ni wakinaki n ara abamwakoro ae Butaritari.

Iai ane te tai ane e na waaki iai ao e na tia iai, ao manga taran riki iraua tiim akana a na manga kona n tauraoi ni manga tarai abamwakoro akana imwina ao 4 moa n te tai aio.

Ti a kaitauia taan marooro akana imwina te Kauoman ma te Beretitenti tao n irekereke riki n ae iteran te mwane. Aio ti a katikua bwa a na assignment ae bubura ma kain ana Kabineti ibukin riki tao bon te kanganga n te tai aio, kakoroan nanona te mwane. Ao ai bon ngaira Taan tei ni kabane n aron ara iango ao tao bon kaotakin kainanoakin te karikirake aio bwa e na rota aron maeura ao waakin te rikirake n ara abamwakoro.

Ao te kaitau ae e onoti nakon raou n Tia tei ae karineaki n aron te boutoka. I taku bwa aio kanoan te bwai ae ti riai n reitaki iaona ao ni bon kabubura bwanara riki n tarakin ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang bon teuana ana karianako te Tautaeka ana karikirake aika bubura akana a waaki naba iaona n aron te Kauarinan ao te O n aoraki are ngaia ae e nang waaki.

E a tia n tiainaki te boraraoi ibukin manga katamaroakina are Kieia Ataei.

E rabwa aio ao e koaua Madam Speaker are e a bon tia n oti marooro irouia Taan tei ao man au itera. Ti a karabwarabwa riki.

Ti a reita te kakamauri ao te katekeraoi n te Kiritimati ae e uakaan aio.

Ao man marooro tabeua akanne ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e a kawenea bwa te kaoriori nakon te Tautaeka bwa e na nora riain kibarakin ma kakoroan nanon teuana ana Motinnano ae katamaroakin te kawai n abamwakoron Kiribati n aron ae e a waaki ngkai i Butaritari.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti, N na kanakoa te kaotinano nakoimi Taan tei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a nano iai. Kam rabwa Taan tei, ti na nakon ngkanne ara kaoti are imwina. Motion nambwana 8. Are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa ae Hon. Riteta Iorome. E nakoim te Tia tei.

BUTIAKI TE TAUTAEKA BWA E NA NORA RIAINA BWA ATAEI AKE ANAI AIA UNDERGRADUATE A NA MANGA KONA N ANAA AIA POSTGRADUATE

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Honourable Madam Speaker. Ao te moanibwai, ti a bon karabwa Uean te tai ngkai e kona ni manga anganira te tai aio bwa e na kona n reke tain ara kaoti bwa ti na tabekia n te tai aei.

Imwain ae N na waaki ao I a bon reitai ma te Nati n Onotoa iaon Onotoa ma te Beretitenti ae karineaki ni kamauriko Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao ngaira ni kabane ake a tia riki bwa kain te bwakantai aei. N aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au kaoti ae I a kukurei n tabekia n te tai aei ae kangai. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aei e butia ara Tautaeka bwa e na nora riain boutokaia Ataei n Kura n reirei ake anai aia undergraduates ao ni kaungaia bwa a na kona n reitanako aia reirei ngkana a kariaiakaki man aia reirei bwa a na kona n reitanako aia reirei n anaa are iaona n aron postgraduate ao n aki kabaeaki bwa a na oki moa ni mwakuri 3 te ririki iaan te boraraoi (bond).*

Deputy Madam Speaker te kaoti aio e bon rangi n irekereke ma kanoan te Motinnano ao riki bon te taratara inanon te 20 n ririki, iaan te koaua are te quality education.

E koaua neie Deputy Madam Speaker bwa ti nora ana boutoka ara Tautaeka aio nakoia te roro ae e tabe n iangoa ana reirei, ao ti kakoaua bwa ti noria ngkai bwa e a bon rangi n rawata boutokaia man te pre-school nakon are a nako n reirei ni Kauarinan ao ni Katenrinan itinanikun abara ae Kiribati.

Ao ti rangi ni kukurei n nor ate boutoka ma mwaitia ataein Kiribati ngkai aika a kona n reirei e a rangi n rawata riki ni kabotauaki ma ririki aika bwakanako Madam Speaker.

Ngaia are te kaoti aei e rangi n boutoka te koaua aio, iaan te kantaninga are e nora riain bwa e

nang eutakirake riki te I-Kiribati bwa e nang kona n roko ni mataroan te mwakete n te aonnaba.

Ao ngaia are I a tabeka iai au kaoti aio bwa I tangiria te roro ae e tabe n rikirake ake a bon iangoi aia reirei bwa a nang bon boutokaki ao ni karokoaki n tokia ngkana te master ke are iaona PHC. Tera ae tauko Madam Speaker. Ao aio kanoan ke boutokaia ataei n te kaoti aei bwa e aonga n noraki bwa e a bon eutaki te I-Kiribati.

Tiaki ti te marurung n aron ngkai ae ti kakoaua bwa Kiribati e nang ataki n te marurung. Angina kain Kiribati ake a kaimoa a rangi n kainanoaki aia service ibukina bwa a bon rangi n marurung.

N te tai aei Madam Speaker ao te reirei e nang eutaki naba te I-Kiribati ao e nang kinaki ae a nang roko bwa a na marketable tao bon n te regional ao e bon international Madam Speaker.

Ngaia are I taku bwa anne aan te kaoti, e nang eutanako te I-Kiribati nakon te quality education are kanoan ana kataratara ara Tautaeka inanon te 20 n ririki.

Ao maikanne are ti na kakoaua iai bwa te human resource ke tao te rabakau irouia ara botannaomata e nang roko n are e kantaningaki ao a nang akea manga kanganga. Ke tao e nang bon kona te I-Kiribati ni bon waakina ana kona ni bon rinanoi ana kanganga n aron aika a rekereke ma rabakau n te reirei bwa e a bon roko ana konabwai are I taku arei Madam Speaker.

E a bon roko n aroia ngkai tabeman raora aika a PHD ao ngkana ko noori aroia. Ao ti karabwarabwa n aron ae e a waaki iai taabo ni mwakuri tabeua aika a reke aia bebwa. Nake kanga a reke aia bebwa aikai bwa e a nang kona n noraki te rikirake n taabo ni mwakuri akanne ao e aki rangi n kainanoaki ana ibuobuoki te I-Abatera.

Ngaia are I taku bwa aio kanga boutokaia ataei Madam Speaker bwa ti nang karikirakea kaubwaira ae bon te botannaomata n ana reirei ao ti nang aki manga babaka n tang n aron ngkai ae ngkana ti roko n taabo tabeua. Ti noria te I-Tonga, te iaa n taabo tabeua ae kanga e kuri kanganga iai ae kona kakoaua ae a na roko iai kain te Betebeke.

Ko mimi ko kaitibo ma ngaia, ao ngaia e mwakuri ikekei ao e young.

Ngaia ae I taku bwa te kaoti aei, e na bae ni boutoka te roro are e nako ngkai ao e anaa ana degree ao e a manga kona n reitanako riki are iaona. Ao ngkana e a boutokaki ao e reke ana PHD ao e young, I taku bwa e a roko ni mataroan te mwakete n te aonnaba te I-Kiribati ao e a kona n reke ao ni kakoroi nanon aia taeka n rabakau ara

Ikawai are e kangai; bwa te Reirei bon abam teuana.

Ao ngaia anne I taku ngkanne bwa ngkana e a roko te tei ae te I-Kiribati n anaa te bebwa are iaona ae e a bon reitianako naba n anaia. Ao I taku bwa akea ana kanganga bwa e a kona ngkanne ni koro nanon are e a reke abana i aban tinaniku man ana reirei. Tiaki mani marurungina ma man ana reirei n aron are I taekinna ngkai.

Ao I taku bwa e na rangi n buoka naba aron kanga kawaekoan ke solve nakin kanganga.

Ni moan te Auti aio ao ti tabeka rongorongon teuare Abureeti e a rangi n kanganga rekena bwa e tuai man reke, ao I taku bwa ngkana e a roko te I-Kiribati n te reirei are e a kona are e a roko n te aekaki n rabakau ae ko atonga ngkai aran Abureeti ao e kakaea naba nakoim ao e a reke naba.

Bwa are aio kanoan te reirei are iaona riki. Tao e tuai reke irouia I-Kiribati n te tai aio bwa ti nang noria bwa antai ao nanta. Ma ti kakoaua bwa ngkana e a roko rabakau ana knowledge te tai ae te I-Kiribati ae te roro ae tabe n rikirake aio n anai manga bebwa ake iaona.

Ao ti kakoaua bwa iai tabeman raora aika a reke irouia. Ti karabwaia bwa e bon reke irouia iaan ae tao a private.

Iai temanna ae ti rangi n kinaa ae aranaki ngkai bwa te scientist ngaia naba temanna ae e rangi n kinaki n te aonnaba n aron naba ae e bon nako naba n reitanako ana reirei.

I taku bwa kam bon kina te mwane anne.

Ao ngaia ngkanne anne kanga noran kan tabekan au kaoti aei Madam Speaker., ibukina bwa ti a bon tangira te I-Kiribati n te roro ae rikirake bwa e nang bon kaungaki nakon te reirei.

Ao ngkana e ongo ao e kona n namakinna bwa ngaia ngkana e nako n reirei ao e kona riki ni manga tiku nako ao e kona riki ni manga tiku nako. Ao antai ae e nang aki kan karaoa nanon aei Madam Speaker. I taku bwa e aki manga ingainga te kan oki rikaki ma e a ingainga te kan reitanako ana reirei te tei ae e tabe n reirei. Ao ngkana e ongo bwa e butimwaeaki aei iroun te Tautaeka ao tao e na waaki man ningai.

Ao I taku bwa te roro ae e tabe ngkai n reirei, e nang bae ni kekeiaki ao n unga ao e na aki manga tara tao te SFU bwa kanga kaungakina ma e nang tabe n tara te reirei bwa ngaia e nang tabe n reke irouna are e kantaningaia bwa e na riai n reke irouna.

Ngaia anne kanoan te marooro iaon boutokan ke tabekan au kaoti aei Madam Speaker.

E na karekea naba te kaunga nakoia ataei ao riki bon kakoroan nanoia, nanon aia iango ma aia mii roaroa are a tia ni miakinna inanon kanga moan rinnakoan te reirei irouia ao ngke a miiakinna bwa tao tera ae a na kataia n iangoia. Ao I taku bwa ngkana a ongo kanga aekakin te kaoti aei ataein te reirei, ane a na bon kabanei korakoraia ao e na manga reke irouia te opportunity are e nang tiku bwa taani mwakuri ngaia n te tabo are a reirei iai. Ke tao a kona riki n roko n taabo ake I taku bwa ti tuai n roko iai ngkai ngaira aika I-Kiribati.

Ao ngkana e a riki aio tao inanon te kataratara naba ni kaitaran te 20 n ririki, I taku bwa anne ngkanne Madam Speaker e na rangi n nora kakawakin iai te kaoti aei ara Tautaeka, ngaia ti na butia bwa e na kona n nora kakawakin te kaoti aei ibukin te roro ae e tabe n rikirake. Kaungakia bwa a na bon toki n tokin aia reirei, are bon tokin te reirei are e a bon toki te reirei.

Ao anne bukin tabekakin au kaoti aio Madam Speaker are I kukurei n tabekia n te bwakantai aei bwa e na ongo te I-Kiribati boutokakia aia ataei n te reirei bwa rokoia n tokia n te reirei bwa te reirei bon aia taeka ara Ikawai boni ngaia teuana abara bwa bon teuana abam ma kabwaiam inanon maeum.

Ao maikanne Honourable Madam Speaker ae I taku bwa I a kukurei ngkanne ni kawenea ke n tabeka au kaoti aei imatan te Auti aei n aron taekana are I a tia ni mwaneweia.

Ao I a toki ikanne Deputy Madam Speaker ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Botaki n reirei; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae ti anga ana kaeka ana Tautaeka ao ti kukurei n taekinna ni kaotia bwa ti rangi n boutoka te kaoti aio.

Madam Speaker n aron ae e bon taekinna te tia tabeka te kaoti bwa te kaoti aio tiaki te kaoti ni manikangare, bwa te kaoti ae e bon anaki ma te nano ae koaua ibukin Kiribati ngkai ao nakon ae e na roko.

Te Tia babaire aio bon ana kantaninga te Education bwa e nang kataia ni katamwarakea riki Kiribati ma ngkai nakon are iaona riki. Ao ti butimwaea te kaoti aio bwa ti nang kaonrakea Kiribati n te Masters fo te BHD.

Te degree kanga ti nang taraia bwa te certificate. Bwa bukin tera? Ibukina bwa e a onrake abara n te degree ao ti na noria bwa e a rangi bwa kanga ai akea ao e a noraki riki akana iaona bwa a manena riki.

Ma ngaia are ti na manga tanrikaki n noori ara policy iaon te Scholarship ao te In-Service bwa ti nang tamwarake nakon are I a tia n taekinna.

Ti na tekateka ma ara rabwata ake iai rekerekera ma ngaia ao ti na noori ara policies bwa tera baika a na tukira ni karaoan aio, ke a na tuka kaungakira nakon aio bwa ti na kataia ni katamaroai aikai n te aro bwa ti aonga n roko n aekakin aio.

Ao ae e a tia n taekinaki. Ngkana ko roko n taabo tabeua n te Betebeke ao ane a kaonrake taabo tabeua te Betebeke n ti tabeman kain Kiribati.

Ko roko ikanne, kain Tonga. E a bane kain Tonga n te PHD ao ngaira ae ti bon tiku naba n aeaei waera, n aenaei waera. Ibukina bwa e tuai n rangi n katamaroaki ara policy.

Ao ngkana e tamaroa aio ao I taku bwa ti a kona naba n roko n aron are e kantaningaki.

E rawata ara iango ni katamaroa ibukin aio ao ti bon marooroakinna ao ti kukurei n te kaoti aio n ae tabekaki n aekakina aio ngaia are I a tia n taekinna. Ti na kakaea ao ti na kamwaita te mwane bwa bon ti te funding ae e tangiraki n te bwai aio.

Ngkana e bon reke mwanena are e kona n reke mwanena ae e bon rangi n tau n tau ao e na kona n teke nanon aio.

Ao e uara ngkana ti a taoin moa nanora n aki karaoi kawaira bwa ti nang anaa mwanena nakon te Scholarship aekakina aio.

Bwa are aio n aron ae e taekinaki, human resource. Ao tera riki ae e bongana, kawaira ke ara ataei aika kaubwaira ma rikirakera nakon taai aika a na roko.

Eng kanga aekakin aikai. Ngaia are ti na kataia ni katinei aekakin aikai bwa aio ngkai ti nang kataia ni kamwainga Kiribati. Ti nang kamwainga ma ngkai ngaira aika ngkai. Ti nang kamwainga irouia ara roronrikirake ma ara ataei aika ngkai bwa a na riki bwa taan kamwainga Kiribati nakon te tai ae na roko.

Ti na bubuti ao ti na kamarurungira man ara tabo ni mwakuri ao bon te Tautaeka bwa ti na kakaea ara funding ke ara mwane iaon aio. E a riai te kabanemwane ae korakora riki iaon aio nakon bwaai tabeua bwa e kakawaki ao ara program aio. E nang akea te mwananga ibukin te degree, akea. A boni mwananga naba ni kangai ni karokoa aia masters. Ngkana a kariaiakaki bwa a na kona n tiku ni karaooi aia PHD why not.

Aio ae e ti na waakinna ma e tangira te mwane. Ngaia are ti na

kamarurungira man ara itera ni kakaei mwanenakin aikai.

Tao ti na bon tao rangara ao tao ti na bon irabwati ma ara development partners bwa a na kona ni buokira n aekan aikai.

Ao e rangi n rabwa te kaoti aio. Ti tauraoi ni butimwaeia. Ao e taku ara tai ni butimwaeia. Antai ae na ataia ao ataei akana a na reke aia masters ao aia PHD, aikoa oki n nakomai. A mwakuri n tiku ni mwakuri n taabo n tabeua n aron ae e taekinaki.

Ma a kaoki mwane nakoia aia utu ake a tiku i Tarawa, i Kiribati. Ngaia are tiaki te kabanemwane te reirei ma te karinimwane ae e bubura rakana imwina.

Aio ae ti riai ni kakaunga n taai nako ao n uringa n taai nako.

Ngaia are ngaira aika taan taii n taai aikai aika ngkai ao nakon taai aika na roko, ti a riai ni mena ara mind set are tit e reirei moa. Iaoni bwaai ni kabane te reirei moa. Bwa e na riai ni kabaneaki te tai iai ao n kabaneaki te korakora iai bwa boni ngaia rikiraken abara ae Kiribati nakon taai aika na roko.

Ataei ni kaubwaira n aron ae ti taekinna. Ao ti na kanga ni karikia bwa kaubwai ngkana ti a kaokiokia naba ke n aki boutokaia bwa ti na ti taui naba mwaitia n kanakoia, bwa aera? Ti nako anaa ami degree ao kam a oki naba.

Ao kam oki ao kam a manga tiku ni mwakuri 3 te ririki (bond). Ko uringa Madam Speaker ngkana ko oki n reirei ao kanga e a bwara naba nanom ni manga reitia nako riki ni kan reitia nako riki bwa are e a bukikooti naba.

Ma ngke ko kaungaki bwa ko nako ao ko a bon nako naba ni karokoa tokin am kona n akea manga kabaeam bwa ko na oki moa ni kabwara baem. Ao ko noria ataei akanne bwa a na bon rangi n anaki nanoia ao a na rangi n unga nakon aia kekeiaki.

Ao tao ataei naba akanne a na kona naba ngkai ni bita aia program ni kanga. Ngkana ngaia ao ti na kawaekoa te program aei ao ataei ngkanne a na kona ni waekoa ni bita aia program ni kabirimwaka riki ni kangai. Bwa ngkana 21 au ririki ao e na reke au Masters, 22 ma 23 te ririki ao e na reke au PHD. A katei aia koutu, bwa e aera. Akea te kanganga n te reirei. Ngaia aio kaungaia ataei bwa a na katei aia kouru n te aro bwa a na kona ni waaki. Bwa akea ae e kangai; tin ang manga oki ai manga 3 te ririki ao manga tera, te kabwara bae, ti kabwara ara tarau.

Eng ti na tarai riki ara policy aikai. N tabetai ara policies a manga bon rang n tutuka rikirakera. Ao

ngkana naba arona bwa iai ara tua tabeua aika a tuak naba aekakin aikai, ti a kataia ni manga taraia ngkai ao n noori ao ni kateia bwa ara kouru.

Ti na waakinna n ningai? The sooner the better.

Anne ara tai. Ti na aki tekateka ni kamatura ao n aoaorira, ti na kibakibanako ao ti na rawerawe ibukia ara roro ni Kiribati.

Ma ngke I a manga tara au budget ao I nora au travel, ti tabeua e rangi n uarereke au travel ngke I nora te budget ao I taku: e a kani manga aki teke ara kouru are ti na iangoia.

E aoria ti na kakaea naba ae e na kona n sponsor mwanangara. Ti na aki manga rikakina mwanen te Tautaeka, ti na kabanea moa ara konaa ni kakaea ae e na kona ni mwanena mwanangara ibukin kibarakin aikai.

A rawata riki ngkai taabo ae ti kataia ni kakaea. I a tibwa roko n te Ministry ao I botia ao I nora aia iango aika a rangi n raoiroi ao a rangi n kakawaki.

Ngaia ae I kangai; te reirei moa. A rawata n roko ara kaubwai aika iai te wanawana irouia. Iai te wanawana ao ataibwai mani korakora aia kantaninga ma aia iango e marurung ao ti na kona n eweki akana imwina.

Tera ngkai ara kanganga n abara ae mamaenako? Te Infrastructure. Te reirei abara aika a removed, e a kanganga. Ao tera ngkai te naan titiraki aika a tia n tataekinaki. Te Maneaba te JSS ma te primary, te classroom.

Tera ngkai ae ti kataia n iangoia? E nang uarereke te bae e karaoaki. Ngke arona bwa e a kaman tamaroa te connectivity i Kiribati? A roko star link, te naan primary schools iaon abamwakoro. Ti aki manga katea te class room. Ti a karaoa te baere te online learning. E a tekateka naba te tutor mai Tarawa ae ti temanna ao a kamaeu naba aia mena ataei ni kabane ake a mena iaon abamwakoro.

Ngaia are e na kanga, e tuai raoiroi te connectivity, te infrastructure. Ma ngaia are aikai kanoan ara katamaroa ao e a uarereke naba tangiran te classroom ma tera ma tera, te maneaba ma tera. Ma ko a kona naba n study man am auti n te program anne. Iaoni kawaina, iaoni kawaina ao ti na mena bwa miira. E bia kakoroa bukin nanon miira Tamara are i karawa.

Ngkana e kona ni kakoroa nanon aio ao ti a mataku. Bwa e aki manga tangiraki te kabanemwane ibukin tera. Te charter ibukin baoia ataein te reirei bwa a nang nako n reirei iaa, n reirei iaa. Akea. A bon reirei naba ikai.

Ake a boni kona n tiku n aia auti, a bon reirei n aia auti.

E a kabanemwane te charter ibukin te baao ni mwamwananga. E a kabanemwane katamaroan te naan JSS ao te naan raa, Secondary Schools, aia bwai n reirei ma aia raa. Ngaia are aikai katamaroa.

Iai te titiraki naba ae e na manga kaoti. Katean te naan hall n te naan reirei. Ao ti a tia ni kaeka bwa ae ti tabe moa ngkai bwa ti tabe ni karaoa te kantaninga are te Maneaba.

Ti tabe ni kaieiei aikai, bon au iango ma tabeman officials. I taku bwa e a raoiroi riki ngkana e a kateaki te hall ae e multi-purpose. A maneaba iai, a takakaro iai, ao a botaki iai. Nakon are te maneaba, ti teuana bukina ao akea riki. E aki serve te purpose ae e rawata.

Eng aikai kanoan kantaninga ma e rabwa te Tia tei ma ana kaoti ae e rangi n tamaroa ibukin antai. Tiaki bukin ngkai ma ibukia kain Kiribati n ae na roko.

N na kaokia riki. Ti na waakinna n ningai? The sooner the better, e aonga ni waekoa ni birimwaka aio.

Ngaia are ngkami ataei ake kam ongo ngkai. Aita nanomi ao kaungai ngkami bwa e a roko, e nang roko ao e nang bon riai n roko ao e nang bon roko te bwai ae e rangi n kakawaki ae e tabe ni barakinna ngkai ami Tautaeka n aki matuakinna ao n aki naba kamatebwaia. Bwa ti teutana te kamatebwai iai ao e a tia naba.

E aki naba manga kamatebwaiaki, e a manga kamatebwaiaki e aki. E a kabanetai te kamatebwai. Te kamatebwai, e karaoia ma ae e uarereke, e kakaeaki bwa antai antai, e tia. Kanakoia naba. Ao bon ti kanakoia ao e tia naba, ti te mwane.

Ngaia are ngkana arona bwa e a manga rin n ara supplementary ibukin aio taekan te program aio, N na buti ngkami. Ti na boutokaia, ti a boutokaia. Bwa are tiaki ibukia ara ataei aika kain Kiribati nakon taai aika na roko ake boni ngaia naba aika ana kaira Kiribati nakon taai aika na roko.

Ao ti a bon noria bwa tera. Ae kam uneakina kawaim bwa e aera $30tabun te mirion ke iraua. Ao ngai I bon taku; ai taonabara ngke ti anaa aio bwa kanoan ara program, ma are bon akea kawain Marakei. E tuai rin ao ngke arona bwa e na karaoaki kawain Marakei n ingabong ao N na karautaeka nakoia kain Marakei. Kain Marakei, an taona nanomi ni kawaimi anne ma ti a kabongana ni kanakoia kain Marakei bwa a na reirei iai i tinaniku Dubai ke iaa, i Singapore. Akea te kanganga ngkana kam aki kawain ngkami ma e kakawaki bwa a na rawata kain Marakei aika a na

bubura aia bebwa aika a reke man te mwane aei.

Ma e rabwa. Aikai taeka tabeua kanga taeka ni kimarimari nakon te kaoti ae e rangi n tamaroa.

Ko rabwa te tia tabeka te kaoti ao I kukurei n aron ae I taekinna; ti boutoka te kaoti ao ti na kataia. Ti na bubuti bon te reirei tabera ni kabane. Ao ti na booti nanora ao ni booti ara kantaninga ni kabane ibukin te kantaninga aio.

Ti nang kamauna, e a onrake Kiribati n te degree. Ti a manga kaonrakea ngkai n te Masters ao te PHD. Ti a kaonrakea abara, ti a mwaninga taekan te degree. Ngaia are ti te mwane.

Ti na bubuti nakon Tamara are i karawa bwa e na buokira ni kakaea aron mwanenakin aikai bwa e aonga ni koro bukin ara kantaninga ibukia ara ataei aika natira ma tibura ibukin Kiribati nakon taan aika na roko.

Antai taan kamwainga te aonnaba n aron ae e taekinaki are e aneneaki. Antai taan kamwainga te aonnaba? Bon te roronrikirake.

Antai taan kamwainga Kiribati? Bon ara roronrikirake, ara ataei ake kaubwaira ngkai.

Man taeka aikai ao I rangi n boutoka te kaoti, ao te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ae karineaki, ao ngkai I tara ara tai Taan tei ao teutana imwin 4.00pm. E bon aoria ni maeu ami taura ake kanga kam taku bwa kam na marooro iaon te kaoti ae e tamaroa aio.

Ma imwain ae ti nako for break, ao N nang kanakoi moa bwanau tabeua ni kakaitau ao ni kakatekeraoi ngkai ai bon au kabanea naba ngkai au tai ni kaira te Auti kabanean naba bongin te bowi n ana Kauoua ni bowi te Ka-13 n Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati.

Te kakaitau riki nakoimi n ami rinerine nakon ana kai n tekateka Maiana teuana nakon Maiana are kam a tia n anganna n te tai aio.

Bwanaia kain te Bau, ni moa mai irouia kain Te Bau, Unimwane, Bouanikaua, Unaine ni kabane mai Tebikerai nako Bubutei. I karabwai ngkami ni kabane n te mwioko ae e rangi n onoti aio.

I a bota bwanau ma raou n Tia tei ni karabwai ngkami ao kain abara ae Maiana.

Bwanau ngkanne ni kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon au kairiri ae kam a tia n noria n namakinna n te tai ae I a tia ni kairiri iai.

N na keiakina tibwangau ibukim Taan tei.

Ao I a karabwaia riki kain au Taibora, kain te aobiti ao te Tatin n aia boutoka ae akea n ai arona.

Inanon au tai n te tekateka ikai ni kaira te Auti ao ai bon bwanau ni kakaitau nakon te Tibiika ae moan te botonimwane ngkai e kona ni break enough bwa e na kona n anganai au tai bwa N na kona ni kaira te Auti inanon taai aika a tia n nako aikai.

Kam aitau ni kabane. Ai boni bwanau ngkanne ni katekeraoi ngkami ni kabane.

I a bota bwanau ma raou n Tia tei ni katekeraoi ngkami ao kain abara ae Maiana ni katekeraoi ngkami ni moa mairoun ara Beretitenti ae rine, te Kauoman, kain te Kabineti, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane. Taan ongora ni bwanan Kiribati ake a teimatoa n ongora bwanan Kiribati ao te Live Streaming ni katekeraoi ngkami ao ai boni kain Kiribati ni kabane ake iaon Kiribati ao i tinanikun Kiribati ni katekeraoi ngkami n te Kiritimati ao te ririki ae boou.

Ao kam na tekeraoi ni kabane. Ami bau n taai nako te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Ao ke ngkai I katoka iaomi ana bau Maiana ae kanga e bon raka, ma are ti katauaki bwa bon ti te bau inanon te Maneaba aio te mauri te raoi ao tabomoa ami bau ni kabane. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao Merry Xmas ao Happy New year.

Ao n te tai aio N na kamotirawa te Auti ao ti a manga teirake iaan ana kairiri ara Tibiika ae karineaki 4.35pm. Ao kam bati n rabwa ao e motirawa moa te Auti n te tai aei.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Kam rabwa kain te Maneaba, ao ti na nakon ara marooro are imwina. Te tia marooro ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei n anga tabeua au marooro iaon te kaoti ae e rangi n tamaroa ae e a uotia temanna te Tia tei ae karineaki mai Onotoa.

E koaua aio teuana te kaoti are e bon rangi n bongana ao e nang tikiraoi ao e bon kaea naba kabonganan te kaoti iroura ngaira Taan tei. Bwa ara tai n iraorao ma te Tautaeka ao ni katamaroai aike e karaoi te Tautaeka.

Ao ti karabwa ana kaeka te Tautaeka are e a tia n rangi n boutokaia te Minitita n te Reirei.

Ao e koaua te kaoti aio, kanga e rangi n rawata baika ko kona ni marooro iaona. Ma I taku bwa oin te kaoti bwa boutokaia kain Kiribati ake a na kona n anganaki te boutoka

bwa a na kona n reke bwa taani mwakuri n te Tautaeka n rabwata tao te naan NGOs ao te naan bitineti ni karaoi tibwangaia ibukin rikiraken ao birimwakan te rikirake iaon abara ae Kiribati.

Ao e kona n taraia ataei ake a form 7 ake a kona n reke aia scholarship n te tai teuana ma te tai teuana are e angangania te Tautaeka ni Kiribati, ao tao Tautaeka ake a boutokaia ara reirei i tinaniku n aron Aotiteria, Nu Tiran, tao Tiaina ao Cuba ao tao antai riki. Ao e kona naba n taraia taani mwakuri ake a mena naba inanon te reirei ibukin karababan riki aia ataibwai.

I taku bwa a na nonori te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, bwa ti a riai kanga ni kaunga rokoia ara ataei ake a mwananga man te naan form 7 ao ara taani mwakuri naba ni karokoia n te mwaneka are tao e buburakei riki n te karinan n reirei are tao te Katen rinan ke tao tertiary level riki bon te naan Universities i tinaniku.

Ao I taku bwa e rangi n timely te kaoti aio. I taku bwa e a bon riai kanga ni manga taraki te naan policies n aron are a govern n aron boutokakin aia reirei ara ataei ake a mena ni Kauarinan ao ara taani mwakuri.

Ao bukina bwa kanga ti a bon tara naba te labour market n te taai aikai, ao e koaua are e a bon koro naba tiran te under graduates te naan diploma holders ao degree holders.

Ngaia are ngkekei e rangi n boboto ngkoa tao te bonding system ibukina bwa ko na bon riai ni moantai n oki bwa e rangi n korakora kainanoam i Kiribati, bwa angin te naan mwakuri riki tao mwakuri ake e kainanoi koraki ake iai aia bebwa e e boni karako.

Ngaia are oki moa buoka abam. Ao I taku bwa n te tai aio bwa tao e a bon materaoi riki are tao ko kona n tiku riki n reitanako am reirei bwa iai akana a kanoai positions akana ko na kona ni kanoai ao tao ko a oki imwina imwin tao 2/3 te ririki ao e a rangi n bubura kaei riki am contribution nakon abam.

Ngaia are e koaua are e taekinna te Minitita n te Education ae tao te Finance te kanganga. Ti bane ni kakoaua anne.

Ma ti karabwa te Tautaeka are iai te loan scheme are e mena inanon baina. Ao ngkai n ti kabonganaki ibukina bwa kona kabanea am reirei.

Ma tao te koraki ni kabane a kakantaninga bwa a na kona ni buokaki ngkana a manga expanded bonganan te loan scheme anne bwa a na kona n apply ibukin karaoana ai post graduate, ngkana e tuai tauraoi te mwane ane e na kona n raa.

Tao anne e na kona n start of it te Ministry of Education. Ngaia are ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki n am nonori. E mwaiti baika ti kan taekini ma ti na kanga ao are e uarereke te tai.

Ma ara kantaninga bwa te PSO inanon bain te Beretitenti, iai te graduate scheme tera ngke e kona ni kabonganaki n taraki ataei ake a bon rangi n rianako aia konaa. Ake tao a bane aia degree ao a kamenaki iroun te PSO ao n anganaki te naan research akana a karaoi bwa a reke naba bwa anne aia area of specialization ngkana a nako ni karaoi aia Masters ao aia PHD.

Ao ngkana a reke ao a reke ara specialist naba. Ti a bon tangiria naba ara koraki bwa a na bon specialize nearest bwa n tabetai ti a babakantang irouia kain te Betebeke bwa a manga roko te naan consultant nakoia.

Ngaia are ko rabwa te Tia tei mai Onotoa ao I nang boutoka te kaoti aio Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ara tia marooro are imwina bon te Minitita n te Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika, ao I kukurei naba n anga au marooro iaon te kaoti ae moan te kakawaki aio te Tia babaire ao I karabwa te Tia tei mai Onotoa are e tabeka te kaoti aei te Tia babaire ao I karabwa te Minitita n te Reirei are e a tia ni kaeka aio te Tia babaire. Ao e koaua e rangi n kakawaki taekan te kaoti aei te Tia babaire ngkana I taraia.

Aio e tangira te babaire ae ti ataia bwa e a tia n rangi n wene maan ao tangirakin ae kanga e boou, are kanga e na tamwarakeaki riki aron karekean te reirei ke te rabakau irouia ara ataei te Tia babaire.

Ao e bon rangi n eti ae e riai ni karaoaki aei te Tia babaire. Ti kaitau bwa iai ungan te reirei irouia kain Kiribati te Tia babaire.

Ti karabwa te Tautaeka bwa I taku bwa te bwai ae e bon rangi n karekea te bitaki n te reirei te Tia babaire bon boutokan te reirei iroun te Tautaeka are e a tia n angan te Botaki n reirei ao riki nakoia ataei bwa a na riai n rin te reirei ni katiteboaki aroia ni kabane te Tia babaire n akea ae kaokoroaki te Tia babaire.

Te marae are a mena inanona te reirei, e kaboraoaki naba te Tia babaire. A bane ni kona n rin iai te Tia babaire man ana ibuobuoki te Tautaeka. Ao aio ngaia are ti tabe n noria n te tai aei ao e koaua, ngkai ti a roko n are a urakinako ara ataei ni katoa te teirake te Tia

babaire n te wanikiba ae iraua te wanikiba ae e nako tinaniku.

Are manga iai te babaire are ngkana ko bon bwati ko na riai n raa. E a bon reke naba am scholarship te Tia babaire. Anne naba te boutoka ae ngaia ae I taku bwa ngaia ae e karikirakea aron aia kantaninga ataei bwa iai te boutoka ae e tauraoi mairoun te Tautaeka te Tia babaire.

Ao ti aki toki ni kakangai; ataei aikai kanga ai aron te naan tou ake a tawa te Tia babaire. Are te babati n tou are ngke e tawa te tou ao a bane n tai kanoana. Aongkoa rimoa a ti anai tao iraua te tou akanne mai ibuakona ao a karenakoaki ake nikirana te Tia babaire. Anne.

Ao n te tai aei te policy are imwina are e a manga katiteboaki are tou ni kabane ake a tawa ni kabane, a na bane ni kabonganaki te Tia babaire ao a na bane ni kanakoaki te Tia babaire.

Ao e koaua n te tai aei ti kukurei n taekinna ao n noria bwa ngaia Kiribati teuana te aba ae ngkana e teirake te reirei iraua ana charter te wanikiba are wanikiban Biti arei ae e kiba n urakinia.

Ao ngkana e manga motirawa, a manga urakinaki naba te Tia babaire.

Anne I taku bwa ti teimatoa n taraia bwa anne ae e karika te bitaki n tarakin te reirei. Ao anne ae ngaia I rangi n karabwa iai te Tautaeka te Tia babaire ao I karabwaia ataei.

Ao N na bon bubutia ataei n aron are e taekinna aia Minitita n te tai aei, kam a keiakina aron ae kam ata te boutoka aei bwa tangirakimi bwa kam na karekea te kabwaia iroumi.

Ao e koaua te Tia babaire ae te takete n te tai aei iroun Kiribati bwa ngaira ngkai n te tai aei te bae e noraki irouia ara ataei i Kiribati, ti kona n noria ngkana ko nako tinaniku.

Ko nako nakon te naan botaki i tinaniku, te UN Tautaeka i tinaniku, rabwata ake i tinaniku, te FAU ma tera. A bane ni kanoaki irouia raora akana n te Betebeke ake a manga boutokaki aia reirei ke tera aron boutokakin aia reirei are e rangi n tebenako aia reirei bwa a bon reirei naba ni karokoa ae e reke tao aia doctors te Tia babaire.

Ao anne a kanoai taabo akeke i tinaniku ao a riki bwa ngaia ngkanne a manga kabwaroa te kabwaia nakon abaia bwa are a kamenaki n ana tabo ni kamwakuri te aonnaba te Tia babaire. Taabo aika a bubura kaei te Tia babaire.

Anne ngkanne te takete. Ao anne te bae I a tia n tuangai ataei, akea nnemi ikai. Iangoa ami reirei bwa te reirei e na karokoko n taabo nako. Am passport te reirei, am Visa te

reirei. Ko kona n nini nako taabo ni kabane iai ao am ATM te reirei. E na bane ni karekei bwaai aikai nakoim.

Ngaia are ko na riai n tebona am reirei.

Ao te kaoti aei e tuangaki te Tautaeka bwa e na tara te itera ake ataei ake a karaoa te under grades te Tia babaire, a karaoa aia degree ao a eligible ni karaoa are iaona riki. Te kaoti aei, e tuatua bwa are e kakawaki tangiran te reirei.

E nang n reke angin te reirei nakon ae ko a manga ko break, ko manga moan okira te reirei. Iai teutana ke e bua kanga aron te baere te experience are ko a tia ni karekea n am tai ni kamatebwai arei. E tokitoki, te baere e pause.

Ao ngkana e reitinako, bwa are e anger cheaper ae e rangi n raoiroi ao ngkana e reitinako ao e na reke au mark anne te Tia babaire.

Ti kukurei n taekinna bwa n aron te tai aei naba te Tia babaire, e reke naba ngkai are a kataneiaiki nakon te camping are iai i America.

Ti kukurei bwa anne naba te takete. Iai ataei akana a manga nako n reirei i America te Tia babaire. Bwa aikai te naan kakamwakuri ae ti taku bwa ti riai n taraia te Tia babaire.

Ngaia are ti na kaunga ara roronrikirake riki ataein te reirei aika a mena n te reirei bwa e tauraoi te Tautaeka n taai nako n angania te boutoka.

Ao ti karabwa te Tautaeka ao ti kaungaia taani mwakuri n te Botaki ni mwakuri n te Botakin reirei te Tia babaire, riki bon ara taan reirei te Tia babaire. Bwa tiaki toki n bubutia ara taan reirei bwa a na keiakina tibwangaia bwa bon ngaia taan tei imoan te waaki. Ngaia ake a na karina te reirei nakoia ataei, ao a na keiakina tibwangaia te Tia babaire.

E koaua ae bon ngaia aika a na bon bukinaki ibukia aia ataei aikai te Tia babaire.

Ngaia are anne bwanau te Tia babaire ni boutoka te kaoti aei, ma nanou ae I tia n taekinna. Bon kabwaiaia ataei ao kabwaiara ni kabane bon te reirei. Ti bane n tei ikai bwa ti bane n reirei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ara tia marooro are imwina bon te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunua; Hon. Tauanei Marea. Te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Hon. Speaker ao ko rabwa ngkai ko anganai au tai ni marooro n te tai aio.

Eng imwain ae I kanakoa naba boutoka n te kaoti aio, eng I a reiti bwana ni kamauri n reitai ma raou n Tia tei ao ni kamauriko te Tibiika. Kain am Taibora, te Beretitenti, te

Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan tei n kabane, taan ongora ai moara riki kain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni mauri.

Eng, e rabwa te Tia tei e karineaki temanna mai Onotoa n ana kaoti ae moan te tamaroa aio. Ao ti kaitau ana kaeka te Tautaeka, te Minitita n te reirei are e a tia n anga ana kaeka ibukin naba boutokan te kaoti aio. Ao reitakinakoan aia reirei ara ataei bwa a na kona riki ni karaoi ke tao n reitanako aia reirei iaon riki tao te post graduate. Tao a na kona ni karaoa are iaon riki te undergraduate.

A na kona ni karaoa te post graduate ao are iaona riki.

Ti kaitau iai ma kanga iai ana kaeka te Minitita are e a manga taonaki karaoan kawai, bwa kanga a nako nanora iai.

Eng, ngaira te kaua n abamwakoro are e na karaoaki kawaira. I taku bwa e aki raoi nanonna te Minitita ma tao bon iai bukina are e na kataki riki ni moanibwai riki naba aio bwa e rangi n kakawaki naba te reirei.

Eng, ma e rabwa bwa e boutokaki aio ao ngai naba kanga I teirake naba ni kan boutokaia. Ao I taku bwa I uringa tao n taai aika nako, ao boni kanoan naba te Motinnano.

Ao I taku bwa e riki ni wai te iango naba iaon naba kanga reitakinakoan aia reirei ara ataei are a nako ni karaoa aia reirei i tinaniku, ibukin ngkoa are iai te iango are karakan te ririki man 50 ngkoa nakon 55 te ririki n ritaea.

Ao I taku bwa te tai anne are e a riki naba iai, ke e a maan naba n te ritaea ao e a reke naba are ara ataei ake a oki n reirei ao e aki reke aia tabo ni mwakuri. Ngaia are anne te moan iango, are e a iangoaki iai bwa tao e na reitaki nako riki aron aia reirei aonga n are a reke riki aia tai n tiku ao e a kona tao 5 te ririki imwin te tai anne, iai ngkanne aika a kona n reitanako aia reirei ao a oki ao e a kona ni mwawa ngkanne taabo ni mwakuri. Kanga e a reke te ritaea ngkanne irouia taani mwakuri.

Eng, imwin ngkai e a manga karakaki naba ngkai te ririki ao tao bon 4 te ririki n nako ao e a manga karakaki naba te ririki n ritaea nakon 60. Ao I taku bwa e a manga reke naba ngkanne mania naba taani mwakuri ni manga tiku nako naba riki ae te aekaki ae ai 10 te ririki ngkai kanga n tiku n aki reke te mwawa.

Ngaia are ara kantaninga bwa eng aongkoa te iango ibukin reitakinakoan aia reirei ara ataei ao e na kona n rangi n ibuobuoki ibukina bwa e reke aia tai ni kabwabwaka riki aron aia rabakau

imwain are e a manga reke te mwawa n ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka.

Ngaia ae ti karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa ngkai e a manga tabeka riki ana kaoti aio. Eng ae I taku bwa e rangi n kakawaki ao e bon rangi n kakawaki riki ngkanne n iteran karikirakean kaubwaira. Are bon kaubwaira bon ara botannaomata ao ngkana arona bwa e rikirake te rabakau irouia ara botannaomata ao ara roronrikirake aes mwaiti ao I taku bwa e na korakora riki aron te rikirake.

Ngaia are tao I riki n teirake n aio bwa e reke au tai ni boutoka naba ana kaoti tariu temanna ae e bon tekateka irarikiu ikai. Ao e koaua ae N nang aki boutoka ana kaoti ma e rangi n rabwa.

E rabwa te tai aio ao ti anga naba bwanara ni kakatekeraoi inanon te Kiritimati aio nakoira ni kabane ao nakoia ara botannaomata.

I a toki naba ikai te Tia babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne I nora te tia marooro are imwina, bon te Minitita n te O n aoraki; Hon. Booti Nauan.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ngkai bon au tai ni marooro n te Auti aio n te bong aio te Tibiika. I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai, kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Tewai nako Taku ni kamauriko te Tibiika ao ni katekeraoiko ngkai bon te kabanea naba n Auti aio ao I anganiko naba aia inga kain abau n te Kiritimati ao te ririki ae boou ae e nang roko n teitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, am Kiraka ao am Table Counsel ao Minitita ao Taan tei ni kabane ao ai kain Kiribati ni kabane ake a ongora n te rerio n te tai aio. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia babaire ti rangi n boutoka ana kaoti te Tia tei ae botonimwane ao e kakateke mai Onotoa.

Aio te kaoti ae moanbaan te tamaroa ao e riai n taraki ao n iraki nanona ni kakoroaki nanona.

Te Tia babaire a taku tabeman taan rabakau bwa te reirei te investiment. Education is investment.

Ao bon te koaua te aomata ae e bubura ana atatai ae iai ana konabwai, e bon raka arona ibuakoia tabon rorona.

Ngaia are e rangi n kakawaki bwa ti na ira nanon aio te Tia babaire. Ti na invest iroun ara young population ke ara population iaon Kiribati n reireinia ao n angania aia tai bwa a na reitanako aia reirei.

Te Tia babaire iai naba te koaua are e kangai. Ngkana e mino rabwan te

kaa ko kokokia ao ko a bon reita naba minominona anne bwa ngkana e tei ao ko nang manga moan kookia, a na manga rotaki koraam te Tia babaire. Ao ko na manga moan keerakinna riki.

Ngaia are te momentum e kakawaki irouia ataei ake a reirei. Ngkana a reirei ao a taku n ara tai ao ti a tia n ongongo. *Ti kona n tiku manga karaoa ara post grads. No, kam aki bwa kam nang riai n oki.*

A oki ao ngke a nang manga reirei kaua a reke buia, a reke natia, a rawa ni mwananga. Ao n tabetai e a roko te kua.

Te Tia babaire au marooro kain Tabiteuea Maiaki n taai nako, I tuangia. Ngkai e a free t education e a rawata te scholarship. Kaungai nanoia ami ataei bwa a na bane n reirei. Bwa n te tai ti na tekateka iaan maneaban Tabiteuea Maiaki ao ti na bane n iango ao ni babaire ngaira taian under grads, ke tao ngaira masters.

A na aki reke ara mwakuri ma ti na ataia. Kanga e marooroakinaki te issue ke tao tera. E eti anne.

Ao anne te bwai ae e kakawaki naba iroun te I-Kiribati te Tia babaire. E na aki raa, e na aki boo bana n tain te marooro.

E marooro te I-Samoa, e marooro te I-Tonga, e marooro naba.

Te Tia babaire ti tarai mwakuri n te region, e a onrake irouia kain Tuvalu, e a onrake irouia kain Matiare, e a onrake irouia kain Samoa. E a onrake irouia kain Tonga. Ao ti bon riribaia DS aikai ao e na kanga ti roko, a riki bwa taian facilitators ao advise nakon teuana te marooro ae e karaoaki.

Antai te aomata arei, kanga te I-Tonga, te I-Samoa. Ngkana ti karaoa aio te Tia babaire, e na tekateka te I-Kiribati n taabo akekei ao ti ngangarentaake iai.

Te Tia babaire au kabanea ni marooro uarokoan te kaoti aio, boutokaia riki itera ake ti bon rangi n kainanoia. N aekakin teuana te Tia babaire ngkai I roko n te Botaki ni Kuakua, ti a tangiria ara Specialist aika bon I-Kiribati. Bwa e na roko te Specialist ao e na taraia ni kangai ni kangai Ti na tauia, ti na manga put in place ma ni kaeinetim ni manga tauia te koraki aikai, bwa ti na aki kariaia bwa a na manga nako n serve Samo, Tuvalu, ke a na serve Biti ke a na serve iaa.

A na bon serve nira. Anganira te package ae raoiroi.

Ngkana a tangiria a rangi n *sophisticated* ke aia specialist equipment, kabooi bwa a na kona ni mwakuri ni karaoi aorakira.

Ngaia are I taku bwa n reitaki ma te iango aio te Tia babaire, ti na tarai

ngkanne itera ake kanga ti bon rangi n kainanoi riki. Ao e koaua ti na aki kangai; e a tau aio ke e a tau.

Ma ngkana ti uarokoi riki itera aika ti kainanoi. Doctors ngkana a kan reirei n nako ni karekei riki aia field ae e na specialized iai paramedics. Tao antai akana a mena n te paramedics, kain te pharmacy, kain te out promotion, kain te Health Inspector ngkana a nako ni kani karaoi riki aia bebwa, kanakoia.

Antai ae e na ataia te Tia babaire, ao e na onrake te World Health Organization (WHO) irouia kain Kiribati. A na bane n specialize ara Doctors ae I-Kiribati.

Ai raoiroira aio te Tia babaire, ai tikiraoira aio te Tia babaire ae ko bon kuakuaki ao ko bon tararuaki ao e a karaoaki te program iaon am raa iroun ae bon kain abam.

Ngaia are ti na boutoka aio te Tia babaire. Ti na aki kamatua te Tia babaire. Ao ko rabwa Onotoa ngkai ko nora te aekaki aio.

E a bon roko te tai te Tia babaire. E a bekurikuri ao e a bwara ni kaue ara Under gratz, ao ti kakoaua bwa te Under gratz e a rangi n tiraua.

Ngkana ti boutokaia te koraki aikai te Tia babaire, e na rawata ae e na PHD, e na rawata ae e na Masters.

Ao aio te investment nakon Kiribati. Ngaia are man au marooro aio te Tia babaire. I karabwa te Tia tei ae e botonimwane mai Onotoa n ana tabeka ae moan baan te tikiraoi. Ti boutokaia ao ti a katoka iaora bwa are ai bon te kabanea naba ni bong te bong aio te Tia babaire. Ana bau Kiribati ae te Mauri, te Raoi ao Tabomoa n reitaki ma te Teniman n temanna, te Atua te Tama, te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi n aki mwaninga ana karaoiroi ao ana korakora Tinara Nei Maria bwa e na raonira n taainako nakoim te Tibiika ngkai e nang boo te Kiritimati ngkai ao te ririki ae boou. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara tia marooro are imwina. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher. Te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika. Ao e koaua bon te bwana moa ni kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa. Ti taku bwa ti rangi n boraoi ma te kantaninga are e anaa aron tera ke e oioi iai ana tabeka n te tai aio are kanga te bubuti nakon te Tautaeka bwa e nora bitakin te Kainibaire ke te policy are iaon te bwai ae e aranaki bwa te bonding, kabaeakia ataei ake a reirei i tinaniku bwa a na riai moa n oki ni kabanea tao 3 te ririki ao a kona ni manga waaki n reirei imwina.

Ti taku bwa tao e a bon roko te tai bwa tao e koaua bwa te policy ae n

te tai aio, tao tera te tai are nako are e bon uarereke iai mwaitia ara ataei ake a oki n reirei.

Ao e karaoaki te policy n te tai arei n te aro are e na bon secured naba mwaitia te naan ataei ake a oki ao a na riai ni buoka waakin te Tautaeka.

Ma ngkai e a bon tira ara ataei aika a reke aia bebwa ao tao e a uarereke naba aron te mwakuri ae e tauraoi ibukia.

Ngaia are a bwaka nanora n ana kaoti te Tia tei ae karineaki bwa e noraba n nora te itera are e kangai; bwa ai tera nanon are a nang oki ti ni kaea nanon te policy are te bonding ao tao a na tiku ni manga bon tataninga naba bwa e aki aia mwakuri.

Ma tao e a raoiroi riki are a nang kibara te naan mwakuri i tinaniku inanon reirei ke bebwa aika a bubura riki ao a kona ngkanne ni kaei te naan mwakuri aika a tamaroa roko tao nakoia ma aia Utu ao bon aia koraki iaon Kiribati.

Ae ti ataia n aron ae e taekinaki, are bon te investment te reirei. Are ti kabanea ibukia ataei te roro aio, e na boo uana nakoia aia koraki nakon taai aika na roko.

Bwa are te remittances mai irouia mai ikekei ni manga kaoki mwane nakoia aia koraki ngkana arona bwa a reke aia mwakuri i tinaniku.

Ngaia are ti rangi n karabwa aron te kantaninga ae e tabekia te Tia tei ae karineaki ae ngaia ae e bon rangi n oioi iai norakin te koaua ae e taku bwa e a bon roko te tai are ti na butia te Tautaeka bwa tao e na manga nora te naan Kainibaire ke policy ake a rekereke ma aron reireia ara roronrikirake i tinaniku.

Ao ngai temanna ae I taku bwa eng I rangi n nora tamaroan aio ao I karabwa te Tautaeka ngkai e butimwaea ana tabeka te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa are kanga e na kaunga ngkanne te kantaninga are a nang aki kabaeaki ataei aike kanga iai te kona ni manga reita riki aia reirei tao nakon te naan mwaneka riki ake iaona, are man te Graduates nakon te Masters ao tao man te Masters nakon Doctor.

Ao akanne aika rangi n kakawaki.

Teuana ae e rangi n bwaka nanou iai n ana marooro iai te Tia tei ae karineaki mai Onotoa are e kunea te kantaninga are e kangai; bwa te reirei ai bon abara ngkai.

Kanga e a uarereke ngkai kanga aron kakawakin are bon te aba are mai abaia ara Ikawai are e a uneakinaki aron te aba ma tera. A mate tabeman iaoia, ao ngkai te reirei ai ngaia anne ngkai te mena.

Kanga te aba are kanga e a tauraoi naba te kai n oroben iai. Ko a bon oroben naba ni katangaina ao ko aki

manga tangira riki bwa e a otinako naba uaana n te tianti ae e korakora.

Ngaia are e rangi n rabwa ae e tabekia te Tia tei ae karineaki, ao I karabwa te Tautaeka ao riki te Minitita are e butimwaea aio. Ao e aoria bwa are e na tinetineia teutana te mwane n taai aikai, ti na kaunga. Ti kaunga bwa e na marurung ma ana officials ni kakaei te naan buoka ake e na kona n reitanako te kantaninga are e tabekia te Tia tei ae karineaki ao are ti boutokaia n te tai aio e na riai, a na mauboniaki ara roronrikirake ke bon iai te kona n reitanako aia reirei n te aro are e na rangi n korakora riki te kabwaia. Ao tiaki ti nakoia ma bon nakoia naba aia Utu aike tao a mwakuri i tinaniku ao iai aia utu ake a tiku iaon Kiribati e na kona n teimatoa naba ngkanne tao rorokon te buoka nakoia te naan mwane ake a kaoki man aia tabo are a mwakuri iai.

Ao man aio te Tibiika ae ko karineaki, ao I rangi n kukurei ni boutoka te kaoti ae e tabekaki n te tai aio, ao I karabwa naba nakon te Tautaeka n aron butimwaeakina. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne te tia marooro are imwina; te Minitita n te Envrionementa Hon. Tokaibure Rabaua. Te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa te Tibiika.

Ao imwain ae I waaki, ao I bon reiti bwana ni kamauri n reitaki ma raou n Tia tei man abau ae tatangiraki ae Abemama. I kamauriko te Tibiika n te bwakantai aei ma kain am Taibora, kain am aobiti aika a rangi n botonnaine. N reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, ao Taan tei, ao ai kain Kiribati ake a ongora n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Bon te bwana moa ni karabwarabwa ao ni kaitau nakon teuare e tabeka te kaoti ae e rangi n botonimwane te kaoti aei ao e rangi n botonnaine ao a bati riki aron taekana ae ti kona n atonga. Ibukina bwa e aera te Tibiika. Are bukina are bon ngai ae I tei n te tai aio are bon buroou ataei ae I a maan inanon te classroom n iangoia ataei bwa a na reke kabwaiaia. Ma tera ae e riki? Boni kanoan te tai.

Ma e rabwa te kaoti aei n te tai aei, bwa ataei a marannako ao a bon marannako naba ni mennako ni kona ni manga oki ma aia bebwa ae e a rangi n marketable ke e a rangi n tamaroa.

Ibukin tera te Tibiika? Bwa ibukin ae e bon teretere n te kaoti aei. Ma ngkana a nako ao a bon nako naba. E reke aia degree, aki manga oki. Are ngkana a teimatoa n ikeike ke ni maeu mani marurung ni kona ni manga anaa tibwangaia are imwina, ai rarabwara te kaoti aei

te Tibiika. Ai reireira ao ai tamaroara ao ai tonutonura.

Ao kaaro n te tai aio ngkai te Tibiika, ane a bon matenten moantian buroia.

Bwa e aera te Tibiika? Ibukina bwa bon buroia natia are aia karikirake ke kaubwaia nakon te bong ae n ingabong.

Ti teimatoa ngaira n reirei ngkoa te Tibiika, ti teimatoa ni kainano, ti oki n Rianna. Tera ae e riki n taai aikai? E noraki tamwatamwaraken ao norana bwa bon Riin te Waaki raoi bon te tei.

Ao ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Am kaoti ae rangi n bakitoutou ao e botonimwane.

Ao I taku bwa ataei ake a ongora n te tai aio, a rangi n kimwareirei ao a kibakibarake ao e kaan ae a na bane ni mrara bwain rabwataia.

Bwaau te Tibiika? Ibukina bwa a bon roko n te baere a kantaningaia. Are a kaman miroaroaia, a kaman tangitangiria. Ma ai rarabwara te kaoti aei ao ai rarabwara te Kabineti ke Taan tei n te tai aio are a bane ni boutoka te kaoti aio. Kam rangi n bati n rarabwa.

Kam rabwa nakoia natira ake a teimatoa ni maeu n te tai aio ao ni kona ni karekei tibwangaia man te kaoti ae e rangi n tamaroa aio ao riki natira ma tibura ake a tabe n iangoaki rikia bwa a kona ni manga reke tibwangaia naba inanon te kaoti ae e tamaroa aio bwa e na teimatoa te kaoti aei n aki kakamaunaki. Bwa ai boni ngaai naba ni karokoa tokin aonnaba ni karokoa e manga oki te Tia kamaeu.

Ai boni kakabwaiara ngkana ko roko n te classroom, e master te tia reirei, e degree te tia reirei.

Ngkai ngkana ti bon tara ara classroom, e bon teretere ao e bon mataata. E a oki naba are *'yesterday I went to the store'.* E aki rengarenga ao tao raa riki bwa are e a okioki naba. Ko rarabwa riki te Tia tei ao N na teimatoa ni kaitau te Tia tei mai Onotoa ae ko rangi n botonimwane ao e bon roko nanou bwa are bon te I-Onotoa teuaio ao kainnabau bon te I-Onotoa naba.

Ngaia ae tao e reke te kaoti aio ae ngaia e nang katitika nanon te roronrikirake ae e tabe n ongora ngkai taningana ao burona ibukin tamaroan ao nakoraoina ibukin te ingaabong.

A rangi n kakawaki ataei te Tibiika. Ti na teimatoa n taetae nakoia ataei ake a ongo bwanara bwa ai tera ngke e kabongana raoi te bwai ae e a taekinaki n te Auti aei.

Ao e taku te karaki teuana; '*opportunity never comes twice'.* N te tai aio e aki okioki ke te maeu aei raou n Tia tei e aki okioki. Tera

arora ni kateimatoa te maeu aei. Ti na bon teimatoa ni kani amwarake aika a tamaroa aika a ikeike ao a na kona ni buoka rabwatara ni kamarurungira.

Ko rabwa te Tibiika. Bwanau ni katekeraoi nakoimi Taan tei ni kabane ngkai e a uaakan te Kiritimati ao te ririki ae e boou ae e nang. Te katekeraoi nakoia kain abara ae Abemama n reitaki ma raou n Tia tei ake a ongo bwanara n te tai aio.

Ti na bane ni kakabwaiaki ao ara bwai te mauri, te raoi ao te tabomoa ao I boutoka te kaoti. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ara tia marooro ngkanne are imwina, te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano; Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki n anganakiu bwa N na kona ni bunrii ao n na kawenei taian karabwarabwa ao kamoamoa moa bon nakoira ngaira ni kabane aika ti tekateka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Tera bukina te Tia babaire? Ibukina bwa ti tara Kiribati ibukin te tai ae na roko. Ngaia are I taku bwa ti na bon atongaki ao ti na kona n anganaki te kakatituaraoaki bwa ti iangoia ara ataei aika antai ae ataia a na manga bon tekateka naba ikai.

Ngaia are I rangi n kamoamoa ao I rangi n karabwarabwaia raou n Tia tei aika ti bane n boutoka ao n taekinna bwa te kaoti aio e aki karioaki bwa kanga tao tera, ma e karioaki ibukin te tamaroa ao ibukin rikiraken Kiribati.

Te Tia babaire ae ko karineaki, N na tabeka te inga ao te kamauri ao te nebonebo moa nakoim moa te Tibiika ngkai ko a manga tekateka n te bwakantai aei ao ni butimwaea te kaoti aio ao ngaira taan marooro ao I a kabwakia nako te Tia babaire ni kamaura naba ara Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau, kain ana Kabineti. Ibukin tera te Tia babaire? Ibukina bwa a bon nora te bwai ae e rangi n tamaroa. Bwa tera aia kaeka nakon te kaoti. E aki mwarara ao e aki te baere kanga tao e aera. E nikuteretere, e aki. E a kun rebenako ao e kangai n aron are e anga te Minitita. Bwa ana kaeka te Tautaeka; e butimwaeaki.

Ao tera angana te Tia babaire ngkai e butimwaeaki. Bwa tiaki ibukiu ao tiaki ibukim te Tia babaire, ma ibukia baika a biribiri. Aawa? E a tia n rangi n kaweneaki bwa anne bon Riin te Waaki Kiribati.

Tao e koaua tao e taekinaki te *infrastructure* ma terana ma terana, ma I taku bwa tao ko na bon raonai te Tibiika bwa bon aio raoi tao ana spinal court Kiribati bwa e aonga

ni maikeike Kiribati raoi nakon te tai ae na roko.

Te Tia babaire N aki mwaninga naba ae N na kamoa ao N na uotarake te tia tabeka te kaoti bwa temanna te Tia tei mai abara ae Onoto.

Te Tia tei are ieta ngkoe.

I kakoaua bwa ko aki tara Onotoa bwa e na aera, tao e na kateaki ana Okai. Ko aki tara Onotoa bwa tao e na aera, e na kamoaki bwa tera. Ko aki, ma ko tara Kiribati ae bwanin bwa ko aera. Nanom ae ngkana e eti ae I namakinna ao kanga I kaninganinga kanga bon te nano raoi n tangira. Kanga bon te nano ae e aki kakaonokoroa tao iaa ke iaa.

Te Tia babaire ngai temanna ae iai natiu ao natiu aio, e koaua e reirei. Ao tera ae I taekinna nakoina; I kangai: tai iangoa te oki. Kataia ni bubuti bwa ko na tiku riki bwa te mwakuri ae imwaim.

Ma ngaia e reke riki ae rietata n aron ae e a taekinaki ngkai, ao tera tao te master. Are iaona riki. Tao te PHD ke ngkana e a taboroboro bwa tao ai uoua ke teniua te PHD, bwa iai buren anne.

Ao I rangi n kaunga ao e taku ana taeka: Papa ao Kai I rangi n kan tiku ma e aikoa reke ae e nang kabwaka roou. Ae e nang tauraoi n roonai, ao I taku: tai raraoma. Ao ai rabwara te kaoti aei. Ai rabwara ao taiaoka te Tautaeka; ngkai ti a boutokaia ao ara kantaninga ti aki nano uoua, akea te nano kokoraki bwa ko na bon waekoa ni mwannanoa aio ao n tauraoi ni kakoroa bukina bwa a kawa natira ma tibura. Tao tiaki ti ngai ma Kiribati bwa iai nanoia ae e rangi n taka bubura te Tia babaire.

Bwa a bon ataia ae ngkana a oki ao e aki rangi n nakoraoi bwa are e a boni kebo naba Kiribati. Ma ngkana a kona n anganaki riki bwa a na tiku ngkana a bon kona; ao bwa tera buren anne te Tia babaire.

Man au taeka aikai te Tia babaire, ao I a kawenea riki ao I reita te kaoriori ae e mangori nakon te Tautaeka bwa aio raoi bon te kawai rake. Tiaki te kawai rikaki ke te kawai nako rarikina, bon te kawai n tamwarake ae ko na karaua n tamwarakeia ni karokoko i moa ieta bwa e na bubura Kiribati. Ko rabwa te Tia babaire ao man aio ana kamauri ao ana merry Xmas ao ana katekeraoi abami ae Tarawa Teinainano ae ti bane n tekateka iaona ao ae e tei iaona te Maneaba ni Maungatabu ae e tekateka naba iai ara Beretitenti ao boni ngaira ni kabane.

Te Mauri, te Raoi, te Tabomoa mairoun te Toka Tarawa ae te aba n akoi, te aba n tangira ao te aba n tobwa. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te marooro are imwina I a kanakoa nakon te Beretitenti; H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a moana au marooro ma te bwana ni kaitau nakon te Tia tei temanna mai Onotoa n ana kaoti ae e koaua e bon ringa buroon te taratara ae e abwabwaki are 20 te ririki are bon te Wealth ke kaubwaira ao teuana kaubwaira bon ataein te reirei.

Ae ngaia ti karabwa ngkai e nora riaina bwa tao ti nang kamaraua riki ara Kainibaire iaoia ataei ake a roko ao a kabaeaki bwa a na tiku moa ni mwakuri.

Ma are te taratara n te tai ke tao te mwakete e a rangi n tikiraoi. E a rangi n tikirao ataei ae iai rabakauira ma aia skills a kai reke riki ngkai n te mwakete.

Ngkoa man te Korone ni karokoa bon teutana naba n taai aikai, te localization e tuai naba n rangi n nakoraoi bwa are bon iai naba te naan nakoa tabeua aika a bon tauaki irouia I-Abatera.

Ma are e koaua ngkai bwa a reke aia opportunities ara ataei ni mwakuri i tinaniku. Ma are e rabwa bwa e a tia ni kaekaki iroun te Minitita are e kaeka man te Reirei, are tao e kaeka n ana itera ataein te reirei.

Ma e rabwa n ana marooro ao ana kakaeka bwa e a rabwatania naba ni kabane tiaki ti ataein te reirei ma ake a nako n te naan pre-scholars ma e a taraki naba irouia te naan in-service.

Ao tao ti nang manga karaoa te review n te taratara ae e bwanin, n taraia naba tiaki ti ake te naan under gratz ma ti a taraia naba ngkai ake a bon karaoia aia post gratz ao ake a karaoi aia Masters ma a kona naba n reitia nako nako ni karaoa aia PHDs. Are e bon rangi n kakawaki te reirei iroun te Tautaeka aei, ti a taraia naba ataein Kiribati ake a reirei ni kabane n taabo riki ake ti bon sponsor ake a nako man te Tautaeka ni Kiribati.

Iai kaokoroia ngkanne ataei ake kain Kiribati ake a reirei i Nu Tiran are a bon maeka ikekei ao ataei ake i Aotiteria. Akanne tao ti na manga kakaea te Kainibaire bwa are e na bon iai taai akana aera bwa a na bon manga oki ataei aikai.

A na bon manga oki bwa bon aei aia tabo, kai ni katikuia. Ao iai te bae te koaua ni Kiribati are ngkana ko kani kibanako ma ko na manga bon okira naba kainikatikum.

Ao anne ae ti kakoaua, ao riki ataei aikai are ngke a ongo bwa ata ae a mwatai kain Kiribati ao a kukurei ni manga oki.

Ngaia are te Education e rangi n kakawaki, ao bon irouia taan rabakau. Teuana kanga te baere e kuri ni karako aman termination returns bwa are tiaki aekan te bwai ae e kai rara ao e kai raa, tao e kai rotaki n te mwamwaninga. Ma are bon angin te tai e na bon rangi n kiriaria rokon baikai irouia.

Ngaia are kanga a na ibuobuoki nakon te karikirake ao a na ibuobuoki ibukin kabirimwakan te waaki n ana tarena ao rabakauna are e a tia n reke irouna e rangi n tikiraoi.

Ao ko ataia teuae te Tibiika, ti rangi n kaitau bwa inanon ara Auti ae ai 8 te ririki ngkai ao e a kan 10 ke ai 10 tabun ara ataei akana a karaoi aia PHDs ao iai uoman ae a tia n reke aia bebwa.

Ao tao n aron ae kam ataia, aki ti reke aia bebwa. A reke aia bebwa ma kanga aia awards ae e rangi n raoiroi bwa e a reke ae kanga ai kaniwangaia, ae ti bon katoka naba aia Metera.

Ma e ngae ngke a rangi n raoiroi aia kekeiaki ara ataei, ti a kaitauia naba bon te Nati ni Kiribati ake a bon reke naba ngkai ke a tia n roko n te PHD level. N aron ae kam bon ataia, uoman ngkai aika kain te Auti n tei aei. Bon te Minitita n te Mwane ao temanna te Minitita ngkoa n te O n aoraki. Ae ngkai e a manga bon Tia tei mai Betio.

Ao ti na aki surprise bwa tao 20 te ririki ma ngkai, n aron ara kataratara ae te 20 n ririki tao a nang tekateka naba tao e kani 10 ke 10 tabun ara PHDs ma ara Masters inanon te Auti aei.

Ti ataia bwa e a rangi n ewa ae Master ikai irouia Taan tei. Ao anne ae e rangi n kakukurei ma bon te investment ae e rangi n tikiraoi.

Ngaia are e rabwa te Tia tei mai Onotoa n ana kaoti ae e rangi n rababanako ao e aki ti taraia te roro aei ma e taraia naba te roro ae e na roko. Now is about time ti nang review ara policy.

Ngaia are e kabaebae bwa ngkana e tia n reke am degree ko na oki moa ni mwakuri, ke ngkana e tia n reke am post-grads ma ko sponsored ma te Government ko na oki moa ni mwakuri.

Akanne ngkanne ti nang karaoa te *restructural* review across the board bwa are it is about time ti nang move one step further nakon te taneiai. Ae ai te taneiai ae e boou.

Man taeka tabeua ao I kukurei ni boutoka te kaoti ae moan baan te tikiraoi ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti. Te tia marooro are imwina te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lamborne.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ti a kaitaua naba te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa n ana kaoti ae moan te tamaroa ao moan te bongana ibukia ataein Kiribati ao te roronrikirake ngkai ao n taai ae na roko. Ao ti boutoka te kaoti aei te Tibiika.

Ao I taku bwa iai marooro ane a tia n nako ae kanoan naba ara marooro ma tao N na marooro iaon tabeua ae tao e kakawaki naba bwa ti na karekare naba ara iango nakon te Tautaeka inanon karaoan ke tao manga rinanoan riki ana Kainibaire ae ngaia ngkai kanoan te kaoti aei.

Ao e koaua te Tibiika, te bwai ae te bond ae e a tia ni marooroakinaki are tao e a deduct te tai. Ma I taku bwa iai n taai aika nako ataein Kiribati tabeman ake a reirie i tinaniku ao e a manga reke te kaniwanga nakoia bwa a na manga iai riki te reirei ae a na reitia. Ma are iai tabeman ae a tuangaki bwa a riai n oki bwa ibukin te Kainibaire anne.

Ao I taku bwa aikai te naan raka ni kabwaia ae e aki reke irouia ara ataei ake a kabaeaki iaan te Kainibaire aei. Ngaia are I taku bwa iai tabeman are a bon mwananga n tiku ni kabongana te raka ni kabwaia aei ao tokin te tai a rawata ngkanne te katuaa nakoia.

Ma tao ngaia aei ae aekakin kantaninga aikai ae I taku bwa e na ibuobuoki naba nakon abara bwa bon iai ara ataei are tao a bon rianako naba aia konabwai n te aro are aia bwi e a rangi n tamaroa ao a manga bon anganaki riki tao te kaniwanga bwa a na kona n reitanako aia reirei.

Ao I taku bwa aei ae ti na riai ni boutokaia ao ti boutoka kanoan te kantaninga aei bwa ti na aki tukia ara roronrikirake ao riki ara ataei are kanga bon iai te tarena tao inanon te reirei n te rabakau bwa a na karekea ke a na reitanako te reirei iaon anne ngkana iai irouia te konabwai bwa a na kona n reitianako.

Ma I taku bwa anne ae ti nang boutokaia.

Ao tao aei teuana ae ti kan marooroakinna bwa iai tera. Ngkai ngkana ti tia n rinanon ana kataumwane te Tautaeka ao ti noori taabo ni mwakuri tabeua are akea kaia ao aikoa kataumwaneaki bwa are tao e rangi n kanganga moa n te tai aei ae e na reke kaia, ao angina te naan tabo are kanga te rabakau ae e onoti ae e kainanoaki iai.

Ao te naan mwakuri ake a mena ieta bwa te naan Directors. Ngaia tao aei teuana te kanikina ae e a bon kainanoaki bwa aikai taabo ni mwakuri ae e kainanoa te bebwa riki are e bubura, are tao te Masters

n te tai aei moa n aron te Kainibaire ibukin te kateirake n aron nakoa aikanne.

Ao tao aei ngaia ae e na rangi n ibuobuoki ngkana arona bwa iai ara ataei ae ngkai tao a nang bane aia tai, ao tao ngkana arona bwa aoaki n te Kainibaire ae e boou aei ao a na rangi n kaungaki bwa a na katikiraoa aia bwi.

Ao ti na kaungaia bwa a na katikiraoi aia bwi bwa e aonga n reke kaniwangaia tao bon man aia University aia reirei bwa a na reitanako aia reirei ke tao iai tabeua te naan scholarship man rabwata tabeua ae a kona n noraki aia konabwai aei ao a kona n reitanako aia reirei ao n riki n itera akana a na rangi n kainanoaki, n aron ae ti noria ngkai tao n te raran moa n taabo ni mwakuri tabeua. Ao tao aikanne ae e na kaungaki.

Te rabakau ae e onoti ae ti ataia bwa te Tia tei ae e tabeka te kaoti aei, e nang onoti naba rabakauna ae e nang kainanoaki i abara aei.

Ao aikai naba itera tabeua ae ti na tarai bwa tera rabakau are a nang kainanoaki moa ibukin abara ae Kiribati ao ti na tarai bwa ti na kaungaia ara ataei aika tao a reirei n itera aikanne bwa a na kataia ni kekeiaki.

E aoria n are aki kainanoa te buoka man aia Tautaeka bwa e a bon reke kaniwangaia man taabo tabeua.

Ao anne ngkanne tao ataei ake a mwananga bon man te reirei mai ikai ke ake a mwananga bwa taani mwakuri ake a nako ni manga reitanako aia reirei i tinaniku.

Ti rangi n karabwarabwa ao ti taku bwa aei ae ti rangi n boraoi n iango ma te Tautaeka ao ti rangi n karabwa te Beretitenti ao te Minitita n te Reirei bwa are ngaia ake a mena iaaia ao riki ibukia ataein te reirei ao taani mwakuri.

Ao ngaira ti na rangi n boutokai te naan kabanemwane are a na manga wene imatan te Maneaba ni Maungatabu ni boutoka te waaki aei.

Ao aei bon teuana ae e rangi n mataata kanoan ana marooro te Minitita n te Reirei bwa tao bon anne te kanganga, bwa ngkana arona bwa e nang bon mwanenia ana ataei Kiribati n reitanako aia reirei, ao anne ngkanne te kanganga.

Ngaia are tao aei naba ae ti na manga kawenea imatan te Tautaeka bwa are e na bon rinanon ana kabanemwane are ngaira man ara itera ti uneuneakin bwa aki rangi n manena ibukin Kiribati n aron are ti uneakinna ngkoananoa ngke e bong taekan te naan Komete.

Ao tao aikai ae a na manga bon tiku bwa tibwangan te Tautaeka ma

ti karabwarabwa. Ao ti karabwa riki te Tia tei mai Onotoa ae karineaki temanna ibukin ana kaoti ao ti rangi n boutokaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, are tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta; Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. Te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Hon. Speaker ae ko karineaki ngkai e kona naba n reke au tai ae e rangi n kakawaki bwa ti na anga bwanara nakon te kaoti ae e rangi n baan te tamaroa aio ao riki boutokakina n uotikirakeana irouin temanna te Tia tei ae rangi n karineaki mai Onotoa. I anga bwanau ni boutoka ana kaoti ae moan te tamaroa.

Tao I kani moana au marooro man uringakin temanna te tia mwakuri teuaei n te Fisheries. Ao e reke au tai n nangkona ma ngaia ao I marooro ao e tuangai. I anaa au diploma ao ngke I bwati ao I a manga bubuti nakon au tabo ni mwakuri bwa tera ngke I a reitia naba ni karaoa au degree. Ma te kanganga bwa ngaia N na oki moa bwa N na serve au bond.

I karautaeka ngkai I taetae bwa te tia mwakuri aio e a tia ni bua man te maeu aei, ma I rangi n ururinga ana taeka ae e kangai. Ngke I bon kaman anganaki te chance ngke I roronga n te tai arei ao ngkai kanga e a bwara nanou n reirei n anaa au degree. Ngaia ae kanga I rangi n ururinga ngkanne te kaoti aei ma aron ana marooro temanna te tia mwakuri aio. Ao tera ngke a noraki tao aki ti taraki ataein te reirei ma a taraki naba taani mwakuri n aron are e taekinna temanna tariu mai Tarawa Ieta are tera ngke a noraki naba taani mwakuri ake iai nanoia ni kan reita aia reirei ao e na kona n reke te chance aei irouia bwa a kona naba n reita aia reirei. Antai ae e na ataia ao mwaitia taani mwakuri ake a reita aia reirei ao a tiku naba ni mwakuri i tinaniku, e a manga reke ngkanne job opportunity nakoia ake a tiku iaon Kiribati ni manga reke aia tabo ni mwakuri.

Tao aio naba teuana ana anga te I-Kiribati ni kamwaitia ana taani mwakuri aika a na reirei ao a tikunako naba ni mwakuri n aban tinaniku ni karekei taabo ni mwakuri aika a raraoi ao aia kaoki mwane e na rangi n mwaiti riki nakon aia kaoki mwane te naan seamen.

Ao te economy ngkanne iaon Kiribati e na rangi n tabe n tamaroa ao n tikiraoi nakon taai aika a na roko.

I a nora naba kanga tein Kiribati n taai aika na roko ngkana arona bwa e teimatoa nanon te Tautaeka ni boutoka aio ao ni kabaitia mwakuriana n te tai ae waekoa, bwa e na bon riki bwa teuana aekakin taabo ae ko aki kona n raraoma ni

bobwai n taai aika a na roko. Riki irouia ake a kona ni mwakuri natia ma tibuia i tinaniku ngkana a bane aia reirei.

Ao a bon kona ni maeu, e ngae ngke aki mwakuri ma a bon maeu n aia kaokimwane aia koraki aika a kona n tiku n reirei ao a mwakuri naba n taabo ake itinaniku.

Ngaia are kanga bon au kaunga nano nakoia te Nati n Tarawa Ieta ao I kakoaua bwa a rangi n konabwai ataein Tarawa Ieta ao e a reke ngkanne te opportunity aei nakoia. Ngkana arona bwa a keiakina aia reirei, a bon keiakinna naba ma te kantaninga ao te aim ae a na tiku ni mwakuri. A na tiku ni mwakuri i tinaniku bwa a na aki iangoia bwa a na oki bwa a na tiku ni mwakuri bwa e mwaiti riki kabwaiaia iai aia utu ake a tiku n tataningaia imwia.

Ngaia are bon te karabwarabwa ao te kakaitau nakon temanna te Tia tei ae rangi n karineaki mai Onotoa n ana kaoti aei. Tera ngke e a manga kaman uotaki aei inanon Auti n tei aika nako, ao antai aika a tekateka ngkai tao a kona ni kangai; ngke e a kaman kaoti te aeka ni kaoti aei ao e kamaunaki are te moan arei ao ngkai tao ti a mwakuri i Biti ke i Aotiteria ke i Nu Tiran ataei ngkai aika a ongora ngkai ni bwanara.

Ma kam na aki bwara n nano bwa are iai natimi ao tibumi. A keiakinna aia reirei ao au kantaninga bwa man reken aia reirei ao tera ngke a tiku ni karaoa aia Masters ao e reke aia PHD, kaungaia bwa a na tiku. Bwa a na aki ti iangoa Kiribati bwa a na okiria. Kaungaia bwa a na tiku ni mwakuri ikekei n te aro bwa e na mwaiti riki te mwane ae a na kaokia ao e rangi n nakoraoi ana economy Kiribati nakon taai aika na roko rinanon aia kaokimwane.

Man taeka aikai tabeua te Tia babaire ae ko rangi n karineaki ma kain am Taibora, ao I a bon anga bwanau ni boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aio ibukia kain te roro nakon te ingabong.

Ko rangi n rarabwa ao are ieta ngkami. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao I a toki naba ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N na nakon te tia marooro are imwina. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; Hon.Betero Atanibora. Te Tia tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika, ao bon taeka riki ni kamauri ae mwaitoro n te bwakantai aio moa nakoim ao nakoia kain am aobiti. Nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai boni ngaira Taan tei. Ao I a reitai ma raou n Tia tei ake uoman mai Abaiang ao kain abara ae Abaiang te kamauri nakomi. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua ae ti bon kan raona naba te kaoti aio ni bwanaia kain abara ae Abaiang ao ni boutokaia, iaan

bukina ae moan te kakawaki. Ibukia ake ngkai ao n te tai ae na roko.

E kakoauaki te Tibiika bwa n tabetai ao iai kaoti tabeua ake ti kona n umaki iaona, ao ti kona ni kaokoro n iango iaona ao ni kona n uotira nakon tao te bong.

Ma aio teuana te kaoti ae I taku bwa e bootira ao e kauringira bwa ngaira Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu ao e tuangira bwa iai teuana tabera ae moan te kakawaki ibukin Kiribati.

Ao teuana tabera ae moan te kakawaki, bon ibukia naba kain Kiribati n taai aika na roko.

E koaua te Tia babaire, bwa are ngkana ko karaua n iangoia iai taan akawa aika a bon rangi n rabakau n akawa. Tao te tia Uu, ma e aki kona n roko n akawakin tao ika riki tabeua bwa are bon iai aron kaewenakoana.

Ma te aomata ae e mwaiti ana bebwa ao e bubura ana bebwa ao e bubura ana bwakabwai, e kabooi ika aika moan te mwaiti. Ao anne riki ae bon te tia akawa.

Ibukina bwa tao e a ti ani korakai, e a tia ni kekeiaki n ongotaeka ni bwanaia ana karo inanon te tai ae moan te maan. Ao iai kaniwangana, ngkana e kani kana te rabono n ningai; e reke irouna. Ngkana e kani kana te nnewe n ningai? E reke irouna. Ngkana e kani kana te were n ningai? E reke irouna. E kaokoro ngkanne ma teuare e boni kabaeaki ibukin te akawa are bon teuana.

Ngaia are I kani karabwa te tia tabeka te kaoti ae moan te tamaroa aio, ao tao aio naba tao e kaota naba aron kakawakin moan rinia Taan tei aika a boou, bwa a kaoti naba ma iango aika moan te tamaroa ake ti taku bwa iai ae a noria ngke a mena i tinaniku imwin te ongongora.

Ao tao e a bon tia n tataekinaki te kantaninga aio e rabwa kaekakina iroun te Minitita n te Reirei bwa e butimwaeia ao ngaia bon iai ana kataratara nako iai.

Bwa I taku bwa e a bon rangi n mwaiti ataei ake a tangiria ni kan reitanako tao momentum are imwin raoiroin aia reirei ma tikiraoin aia reirei ao kanga a rawa ni kani katoka angina, ao n tabetai e toki angina ibukin te baere te kabaebae ke te bond are ngaia ko oki nako iai. Ao ngke ko manga tiku nako ni mwakuri, e a manga kuri kanganga te kan nako n reirei. Ko a manga reke n angin te mwakuri.

Ma ngke e reke angin te reirei ao ko a bon irianako naba.

Te kamimi bwa teuana te aba ae I ataia ae Tonga ao ngkana e koaua tao ngkana Samoa.

Ma ngke I mena i Nauru ao I kaitibo ma tarin te Tama ae binaia ae tao

bon kan ara roro te aomata arei ao e a tia n reke ana PHD bwa e PHD n te Maths.

Ao e bungiaki n te 1981 ao ngai I bungiaki n 1982 ao I taku: ngaia bon ikan rorou te aomata aio ao ngaia e reke ana bebwa.

Ao anne te bwai ae moan te kamimi ao ngkana ti karaua n taraia taabo ni mwakuri ake post ake i tinaniku ae a bon raa. Ti roko n taabo tabeua rinanon mwamwanangara ao ti a nora ubuia ae kanga ubuia kain Tonga, ubuia kain Samoa. Ao tao e koaua iai tabeman ara I-Kiribati akana a na boni mena n taabo tabeua, ma aio e na kona riki ni mwaiti nakoia kain Kiribati.

Bwa ti ataia ae kain Kiribati e bon rangi n bubura te wanawana irouia ao te rabakau irouia.

Ngaia are e rabwa te kaoti aio bwa aio naba ae e angan naba te Tautaeka kanoan te kakamwakuri ao kanoan te mwakuri ae e tamaroa ibukin tiaki ti ngkai, ao e na rangi n nakoraoi riki ngkana arona bwa a bane n rangi n bebwa. ao antai ae e na ataia, tao 10 te ririki ma ngkai ke 20 te ririki ma ngkai, ao ni kabane kain te Auti n tei a bane n PHD ni kabane.

Ngaia are I boutoka te kaoti aio ao I iraorao ni kabane ma ake a boutokaia naba. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ti a nakon ngkanne are imwina. Are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana; Hon. Ruta Babo.

Hon. Ruta Babo: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Imwain ae I kanakoi au koaua tabeua ma bwanau tabeua, ao I a rimoa ni kamauri ngkami ni kabane. Ni moa mairoun ara Beretitenti, ara Kauoman, kain ara Kabineti, te Tibiika ae ko rine ma kain am Taibora aika a boto ni mwane (aki botonnaine) ma a botonimwane. Ao te Leader n te Kaitara ao ni kabane ngaira Taan tei, taan ongora ni bwanan Kiribati ao aike a reitira n te Live Streaming. Kam na bane ni mauri n te bwakantai aio.

Teuae te Tibiika te kaoti ae moan te tamaroa, te kaoti ae tabekaki n te tai aio mairoun te Tia tei mai Onotoa temanna bwa ibukina e bon tamaroa bwa are bon buna te I-Maiana ngaia are e bon iaiango raoi teuae te Tia tei mai Onotoa aio.

Ao e bwaka nanou, e aki bwaka nanou irouna ma e bwaka nanou n ana kaoti. Ao e bwaka nanou n ana kaoti ae moan te tamaroa bwa e na bon kona n eutarake riki ngkana e kona n eutarake wanawanan te I-Kiribati ao e na kona n eutakirake riki te rikirake ao te kabwaia iaon abara ae Kiribati.

Ao kaubwaira bon ara ataei aika a uarereke.

E taku te taeka teuana: *'bwa ngkana ko mate ao ko aki taunaki ma am bwai, bwa ngkana ko mate ao ko uti nakon te maeu are imwina ao ko aki uti ma am bwai. Ma ko na uti ma wanawanam are ko mate ma ngaia'.*

Ngaia are I taku bwa ana kaoti te Tia tei are e a tia n tabekia, e kaunga aio bwa ti na kona ni karekei reirei ao ni kaunga te reirei man te roro ae uarereke. Ti na bon katokia raoi n tokina, karokoa raoi n karotona bwa te Masters ke te PHD.

Te Tia babaire ngkoananoa e taekinaki bwa ngaia ara Development Budget are e tabekaki, e boni karaoaki irouia ara taan rabakau ae boni kain abara. Ai rarabwa ra anne. E kaoti bwa iai te rikirake n te reirei iaon abara ae Kiribati, ao ngkana arona bwa e karaoaki nanon te kaoti n aron are e taekinna te Minitita ae karineaki man te Education; bwa te sooner the better ao so much naba te better.

Bwa antai ae e na ataia ao ti aki kainanoia te naan DH ae te naan I-Abatera bwa ai bon te naan DH ae boni kain abara ae Kiribati.

Teuae te Tibiika, I kaikawaki ao n ribanaki irouia taan reirei uoman. Temanna mai Maiana ao temanna mai Nikunau.

Aia profession aio, e aki toki kainanoana te profession ae te tia reirei. N aron naba te tia reirei ae e tekateka ngkoa are ngaia are e taetae te Tia tei mai Abemama te Minitita n te MELAD, akea ae e deny aio bwa ngaira ni kabane aika ti tekateka ikai kanoan baia ao uaan baia taan reirei. Kanoan baia taan reirei inanon te classrooms.

Ngaia are I taku bwa aio te profession ae e na rangi n kakabwaia iai abara aes Kiribati ao I taku bwa ngkana arona bwa e uaboboaki raoi ke ni kaungaki raoi te reirei ni moa man te roro ae uarereke ke early childhood education ao e ungarake ni karokoa ae ngaia ae ti marooroakinna n te tai te Tibiika.

Ngkana arona bwa e aki unga te reirei man te roro ae e uarereke, ngkana e aki unga te reirei man te pre-school, man te primary, man te JSS, ni karokoa tao iaa. Ti aki kona n rokoroko n te PHD, ti aki kona n rokoroko n te Masters.

Ngaia are au kaunga nano nakoia taan reirei n te pre-school bwa e ngae ngkana tao iai aia kanganga, I ataia bwa e nang tiraua te kanganga n te itera ae te pre-school.

Au kaunga nano nakoia bwa a na kekeiaki bwa kanoan baia ke tao kain aia classrooms aikekei, aki kona n ataia bwa antai ae a na riki bwa antai nakon taai aika na roko.

Ao ngkana a kauna te reirei nakoia, ao ngaia ae e taekinaki bwa 10, 20 te ririki ma ngkai ao boni ngaia aika a na riki bwa taan taua te naan PHD ao te naan Masters.

Ngaia are man te tai aio te Tibiika, I kan katerea bwa iai naba n te Motinnano ae nambwana 54, bwa e taekinaki bwa e na katamaroaki te Early Childhood Education.

Ao I bwa ngkana e bon eti anne, ngkana e boni kaungaki man te roro ae uarereke ao e na kona n rokoroko n te roro ae ngaia a na kona n ungarake ni karokoa a roko n te level ae ngaia te degree, te postgrads, te PHD, te Masters ngaia are I rangi n boutoka te kaoti te Tibiika.

Ao man bwanau aika mangori aikai, ao I a bota bwanau ma raou n Tia tei ae karineaki ao kain Maiana ni kabane ni boutoka te kaoti aio. Ao ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti a nakon ara tia marooro are imwina. Te Minitita ibukin te Employment, Hon. Auria Kitina. Te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao tao imwain ae ti a manga kanakoa ara marooro tabeua iaon te kaoti aio. Ao I a reitai ma tariu are bon te Tia tei mai Makin ao ti anga moa bwanaia kain ara abamwakoro ae Makin, ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara, ao Taan tei ni kabane, ao taan ongora ni kabane. N tamaroan te bwakantai aei, ni bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

E koaua te Tia babaire, ao te moanibwai ti a kaitaua moa te Tia tei temanna mai Onotoa bwa ana kaoti ae e tabekia n te tai aio, I taku bwa ana kaoti ae e tabekia n te tai aio moan te tamaroa ao I taku bwa e rangi n kakawaki bwa ti na riai ni boutokaia ibukia natira ma tibura n te tai aio ao nakon taai aika na roko.

Ti nora naba kakawakin te kaoti aio ao I kaitaua te Tautaeka ni boutokan te kaoti aio ngkai ti bon ataia bwa iai kakawakina ibukia ara botannaomata nakon taai aika na roko.

I kakoaua ana taeka te Minitita n te MICT are te reirei bon abam ke am ATM ke tao am raa riki.

Ngaia are I taku ti nora kakawakin aio ao I taku bwa ngaira ni kabane aika ti tekateka n te Maneaba ni Maungatabu aio, I taku bwa ti bane ni kakoaua te rongorongo aio.

Ao tao n taai akekei ngkoa iai n aron are e a bon tia ni marooroakinaki, iai uneakinan te aba ma tera.

Ma taai aikai ngkana iai am reirei ao iai am mwakuri ae e tamaroa, ao I

taku bwa ai bon abam naba anne ao am ATM, are a na kona n reke iai bwaai ni kabane aika ko kainanoia.

Ao e na aki rangi n abwabwaki au marooro te Tibiika ae ko karineaki bwa are a boni bane marooro irouia ara koraki ma ti a bon ti anga bwanara ni boutoka te kaoti aio ngkai ti nora kakawakina ao bonganana ibukia ara botannaomata ao ibukin ana roro Kiribati nakon taai aika na roko.

Ti anga bwanara ni katekeraoi nakoim Tibiika ao kain ara Maneaba ni Maungatabu n te tai aio. Bwanaia kain Makin ni katekeraoi nakoimi inanon te Kiritimati ao te ririki ae uakaan aio. Ao ara katekeraoi nakoimi ao ana kakawakin tamara ae te Atua nakoimi iaoni ni kabane. Ko rabwa te Tibiika, ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan te tia marooro are imwina te Minitita ibukin te Commerce.

Hon. Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei naba n anga au marooro tabeua ni kaineti ma te kaoti are e a tia n tabekaki inanon te bwakantai aei.

Te Tia babaire N na moana au marooro ao N na reitai ma tao naati aine ni kaineti ma aron te kantaninga are e anaki n te kaoti aei.

Te reirei. Te reirei akea ae e kakewea bwa boni ngaia kingin bwaai ni kabane.

N taai akekei te Tibiika, ao ngkana e na matanaki bun te aine ao e kakaeaki ae e Kau-aba ma ngkai ai tiaki bwa ai tabon te bentira.

Ao anne ngkanne te bwai anne. Ma N na ti kauringia aine n te tai aei imwain ae I reita nako au marooro.

Kabongana raoi rabakaumi tai mwamwaninga nako. E ngae ngke e bubura nakoana, e ngae ngke e bubura am bebwa, kabongana raoi kaotiko bwa ko natinaki raoi.

Kamanena te rabakau, kamanena te support are ko a tia n anganaki iroun te Tautaeka.

Te Tia babaire N na karabwa te Tautaeka, tao ngkana I moa man te Tautaeka are kanga e bono moanaki ke kanga support nakin te kantaninga ae te Education boni ngaia kingin bwaai ni kabane ao tao a mwaiti aron waaki ake a tia ni karaoaki.

Aron policies man te Tautaeka teuana ni karokoa te Tautaeka teuana. Ni karokoa ti a roko ngkai ao ti a nora kakawakina.

Ti a nora ana waaki te Tautaeka aei, te free education mai inano ni karokoa ti a roko n te form 7. Te naan loans ake a kona n anganaki ataei ake aki bwati aia scholarship.

Baikara riki te Tia babaire. Bwa tera bukina? Bwa iai te kantaninga are e uarokoaki nakon te kantaninga ae ti tabekia iaan te kaoti aei.

Ti tangiria bwa a nang bon reke aia bebwa ara ataei ao a na otinako ma te naan Masters, PHD ao tao tera riki te Tia babaire.

Te Tia babaire iai bukina. Ngkai n taai aikai ao te policy naba. Ngkekei ngkoa kanga ngkana ti tanrikaki ao tao irabwi te ririki n nako ao 20 ke 30 te retiring age e bon rangi n uarereke.

Ngkana ti tanrikaki tao irabwi te ririki n nako tao 20 ke 30, te retiring age e bon rangi n uarereke tao iai ngkoa I aki uringa, ngai I ti uringa 50 ngkana iai riki mai imwaina.

Ngkai ti a roko n 60 ao e bon eti naba ngkana 60, ko ataia bwa e a karako te tabo ni mwakuri ae na vacant ibukia ara ataei ake a graduate ma te degree ao a na kona ni fill in te naan caps akanne man ara Ministries.

Te bwai ae I noria n te kantaninga aei ae I taku ngai bwa e bon rangi n riai karaoakina. Bwa inanon te tai are ngke a nako ni kareke bebwa ataei aikai ke bon ara taani mwakuri naba. Ao a kona n tiku a na continue riki ataei akana a na kona n rinanon te policy are e na kateaki ibukin tobwakia n te kantaninga aei. Bwa tiaki n are ko a bon kangai; ngkana e reke iroum te Cs all Cs ko aki kona. Ko na continue ke tera. Tao bon iai te policy are e na iangoia te Tautaeka are e na kona ni manga kaunga naba te itera aei n te aro bwa a na bon continue ataei ao a na aki toki.

Ngke a continue by that time e reke aia bebwa ae tao te PHD ao a roko ikai, ao a rawata vacancies ae a kona n fill in, ke teuana a kona ni mwakuri i tinanikun n aron are a taekinna Taan tei tabeman.

I taku bwa I ongo naba ana marooro naba te Tia tei mai Butaritari ae taekinna, ao antai riki akana a mention ae ko roko i tinaniku ibukin te naan meetings te naan seminars, te naan conferences, ai bon kain te Betebeke. Ao n taai tabetai angina aine.

Ao i abara ae Kiribati, I bon ataia bwa aine e a kaokoro ngkai, tiaki arona ngkoa.

Kanga ngkana ko a roko n taabo ni mwakuri, ko bon mimi. Angina ataei ake a graduate ngkai, ai bon aine. Ko roko n te tabo teuana; aine.

Ngaia are ti na kaunga naba mwane n te tai aei, a na tiku imwinta. A na keiaki naba ni kakioa aron te waaki ae ti mena inanona ngkai n te Education. Au kantaninga bwa a na aki raraoma.

Tao te kaoti aei ngkai e tabekaki naba, I taku bwa a kakauongo ngkai

ataei ao e nang mwaiti ataei akana a tataninga.

Bwa I taku bwa iai naba temanna ae I marooro ma ngaia ae te tia mwakuri ae e kangai; ngkai te policy e a kangai. Ma ti karabwa te Tia tei ngkai ko tabekia bwa tao ngkai aei taina n rinanoaki.

E nako ni karaoa teuana ana program iaon riki te degree, ma te kamanga bwa ngkai e oki ao e a manga tuangaki bwa e na katokia moa for year ao e na taraki bwa e raoiroi ke e aki ao e a manga tibwa nako.

Ngaia are ngai Irou is about time ae ti nang review aron ara waaki. Ao bon akea au nano uoua iroun te Tautaeka aei. Ngkai ti men iai ao I bon ataia bwa ti bon bane ni kaunga aron te kantaninga aei n te aro bwa ti na kona n ataia bwa n taai aika na roko ao ti na bon bane n ataia bwa ara ataei natira ma tibura bon ngaia ae a na kabuta Kiribati nakon te tai ae na roko, nakon boong ma taai aika imwaira. Ngkana akea ngaira ao antai ae e na ataia tao kanoan KV-20 tao e a teke irouia bwa are a bane n roko ma aia qualifications aika a bon tau ibukin aia areas ma field aika kaokoro ake a na kona ni kainanoaki ibukin kabutan ana waaki Kiribati, tiaki ti iaon abara ao a na kona naba ni expose ao a na kona n nako tinaniku n te aro bwa a na kaota naba matan Kiribati ae ngaia ti boni konabwai ao ti roko n taabo ake ti riai n roko iai n aroia naba tarira ma mwanera aika iaon te Betebeke.

Te Tibiika ae ko karineaki, I taku bwa bon ti aikai au marooro ni kaineti ma aron te tabeka aei ao tao e a boo au tai. E kakawaki ngkai ai bon te kabanea ni bong n te Auti aei.

Ti anga naba ara katekeraoi nakoim te Tibiika, nakoia kain am aobiti. Te kakaitau nakoimi ni kabane, ao riki bon nakoia kain au abamwakoro ae Betio. Kam na bane n tekeraoi inanon te Kiritimati ae e uakaan n ami katauraoi ngkami ni kabane. Moa mairoun te tei ni karokoa te Unimwane.

Kam rabwa ao I rangi n boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te tia marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru; Hon. Tawaria Komwenga. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Hon. Speaker ngkai ko anganai naba au tai ae e uarereke bwa N na anga naba au marooro iaon te Biira aio ke te motion iaon te reirei.

Ao e koaua bwa te moanibwai, ti boutoka te kaoti bwa e kakawaki kanga oin te kaoti bwa e na kanakoaki te bond ke te kabaebae nakoia ara roronrikirake bwa a na continue ke tao a na reita aia reirei nakon are iaona riki ngkana iai te

konabwai irouia. I taku bwa e nang kakawaki anne bwa ti na kaungaia ara roronrikirake ke tao ara ataei, tibura, natira bwa a na keiakina te reirei.

Ti ata kakawakin te reirei. E eti ake a taekinaki n te naan marooro, akea ngkai te aba. Ai abam te reirei. Ao te kabwaia naba e mena naba inanon te reirei.

Ngaia are ti karabwa te Tia tei mai Onotoa n ana kaoti aio ae moan te tamaroa ibukia kain te roronrikirake ao tiaki naba ti ibukia te roronrikirake ma ibukia naba ara taani mwakuri. Ti na kaunga ara taani mwakuri bwa ngkana iai te konabwai irouia, te tarena are iaona ti na kaungaia.

Ti na kanakoia bwa a na nako n reirei n te kantaninga bwa a na oki ao a na bane n ibuobuoki nakon taabo ni mwakuri ao riki kabwaian Kiribati.

Ngaia are e rangi n rarabwa te kaoti aio te Tibiika. I boutokaia ao ti na kaunga te Tautaeka.

E rabwa te Tautaeka n ana kaeka ae e kaotia are e teimatoa ni boutoka te reirei.

Ti kakoaua bwa e invest n te reirei. E rawata te scholarship ane e waakinna. Iai ana scholarship scheme ane e a manga waakinna ngkai ma aba aika a boou.

Ngaia ae ti kaunga te Botaki n reirei ao ti na boutokaia n ana Kanoa ni mii akana a iangoia ibukin kabwaian te roronrikirake.

Ti na teimatoa ni boutokaia ao ti na kaungaia ara ataei.

Ao e eti naba te naan marooro are e a reke naba ara tai aio ni marooro nakoai ara ataei, tibura, natira akana a iangoa te reirei ao riki ara taani mwakuri. Ti na kaungaia nakoia ngkana iai te konabwai irou bwa a na apply. A na nako n reirei, a na kaburarai aia bebwa bwa buburan aia bebwa boni ngaia reken te kabwaia ao te tamaroana.

Tao 5 te ririki ma ngkai ao ti kantaningaia bwa tao kain Kiribati a nang kanoa te SPC te forum. Kanga ti na aki tiku n arora ma ti na kerake ao ti na kaungaia ara taani mwakuri, ara taan wanawana.

Ti kakoaua bwa akea kaubwaira ma iai ara botannaomata ao ti aki naba nano uoua bwa ara botannaomata iai te nanorinano irouia, te katei ao te kekeiaki. A wanawana ngaia are ti na kaungaia nakon te reirei.

Ara kantaninga bwa kabwaiaia ke reken aia bebwa aika a bubura ao bon kabwaian naba abara ae Kiribati.

Ngaia are e rarabwa te kaoti te Tibiika. Ti boutokaia ao ti a reita te bwana naba ni katekeraoi nakoimi ni

kabane ibukin te Kiritimati ao te ririki aei boou.

Man taeka aikai ao I boutoka te kaoti ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Hon. Speaker.

Ao e koaua ti kukurei n reita aron te marooro ma taian buok an iango iaon te kaoti ae e tamaroa aio.

Ti a kaitaua te tia tabeka te kaoti n aron ana nonori ao tarakin te itera ae te reirei.

Ao n aron are e mwaneweaki n te kaoti ao tao e boboto riki te taratara nakon ara roro ake a ikawai ke tao ake a na reke nakoia te scholarship. Ao ti kaitau n aron aio ao riki, I boutoka te itera aio. I taku bwa ti bane n boutokaia.

Ngai I roronga e tuai kariki ma inanon te tai ao a na reke kainnabau/natiu ao a na manga reirei. Ngaia ae ti na boutoka aio bwa ti na katauraoa imwaia ara ataei.

Te Tia babaire te bwai ae I kani marooro iai, I taku bwa e a okioki reitan te mwakuri i tinaniku ao te reirei.

I kani katurua au marooro bon te kaitau. Te kaitau nakon te Tautaeka ibukin kateakin te foundation. Ao e aki kona n reke te scholarship iroum ngkana e aki tauraoi te reirei mai inano, te karinan are bon mai inano.

Ao n aron ae ti noria, te Tautaeka aio ni moan rokona n te moan teem. E bane ni katauraoi bwaai akanne.

Ao ti kaitaua ana kaeka te Minitita bwa e tauraoi. E manga butimwaea aio bwa ti kakoaua aio ai kabanean ngkanne ana kabanea ni mwakuri te Tautaeka.

Ti kakoaua te pre-school kanga e mangaongao mai imwaira. Bon te pre-school irouna.

Te Tautaeka aio n rokona e karaua ni katabwanina aron te reirei ae te pre-school ao ni karokoa te tai aio e a tabwanin aron te reirei. E nang karekeaki aia syllabus ao aia raa taan reirei. Ao manga kaungakia ara taan reirei, bwa I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki.

Ngkana aki naba tangira te reirei ara ataei man te pre-school ao ti na kanga ni karekea nakoia te scholarship.

Ngaia ti karabwarabwa ao ti na karabwa te Tautaeka aio n aron kateakin te basic foundation ibukia ara ataei aika ti marooroakinia n te tai aio, te pre-school. Ti formalize te pre-school ao I taku bwa ngkai e

a waaki tarakin te moan rinan. Are e te tekateka ngkoa iaon tano iaon te inai ao n tera. Ngkai a bane n tekateka iaon te taibora.

Aio naba kanoan ana kamwakuri te Tautaeka.

Te Kauarinan riki are iaona. I taku bwa e teimatoa ni waaki te Tautaeka n nora kakawakin te reirei.

Ao ngkai e anga te kaeka te Minitita bwa e na mwakuria ao ti na aki nano uoua bwa e na bon mwakuria bwa aio ti a tia n noria bwa aio kanoan te Motinnano. Ao e kakawaki are a bon moanibwai ara roro ni Kiribati ake a tabe n rikirake bwa ngaira aika ti mena ikai, ti na manga kitana te tibwanga ae aongkoa ti mena iai ao a na manga roko te roro are imwina ngkanne ae ngaia I taku bwa e kakawaki bwa ti na katauraoa te mwaneka ke te kawai ibukia bwa a na kona ni manga uaiakini kabwaia akana imwina.

Kanga annne au marooro Hon. Speaker, ao I taku bwa ti nora anne. Ao ti na rangi n kakaitau.

I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ni kaitaua te Tautaeka, ao e rawata ae I mamaroro ma ngaia.

Te kambein ae nako tao iraman ao a taku; te Tautaeka aio ti na rangi n kakaitau. Ngaira n ara koraki ti form 5 ao 6 ao e aki reke roora bwa e rawata ara koraki a manga kareireiaki te roro akana imwina.

Ngaia ti kakaitau bwa ti nora te Tautaeka aio ao e teimatoa ana boutoka.

Ao ngkai iai mwaneu akana a uarereke ngkana e ongora teuare ke neiere I marooro ma ngaia. Iai mwaneu ngkanne aika a uarereke ane a tia ni manga boutokaki reireia ane a scholarship ngkai.

Ngaia are I taku bwa man ana iango ao ana kakamwakuri te Tautaeka ae e aki kona ni motirawa ao e aki kona ni kua ibukin te Nati ni Kiribati bwa ti na riai n rangi n kakaitau.

Ngaia I reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ae bwanin ibukin ana konaa ara Tautaeka n nora iteran te reirei. Ao a rawata ara koraki n ataei tao e kani 100 naba ngkanne ane n te Scholarship i Biti ao iaa, ao I reitai ma aia karo n aron ara mamrooro ma ngaia n nora ana kekeiaki ara Tautaeka ni kina te reirei bwa teuana te mwaneka ae e na uotarake abara ae Kiribati nakon taai aika na roko.

I kaitau Hon. Speaker ao I kaitaua riki te tia tabeka te kaoti ngkai e kona n reke marooroakinan aio ao riki te kaeka. Te kaeka ae e anga te Minitita, e ngae ngke e anga bwa e positive ma ti kakoaua bwa e na mwakuriaki.

Bwa ngkai a tia ni bane ni mwakuriaki te naan foundation ke katoroaki aaia ara ataei ao a bane n tauraoi ngkai.

Te roro are e pre-school e a bon nakoraoi naba ana reirei n karokoa e roko n te kauarinan. E keiakina ana scholarship, e reke. I aki nano uoua bwa e a bon reke naba irouna te scholarship bwa a bane n tia toro aan aikai riki ibukin te bwai ae te reirei.

E rarabwa Hon. Speaker. Ti kaitau n te kaoti aio. Ao e koaua ngkai bon taai ni Kiritimati ao ai boni kabanean te marooro naba n te tai aio, ao ti a bon reiti bwana ni kakatekeraoi ao bwana ni kakamauri n te Kiritimati ae iaoni kawaia ao riki bon te ririki ae boou.

Akanne taeka tabeua Hon. Speaker ao e rabwa. I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ti a kanakoa ngkanne nakon ara tia marooro are imwina. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti; Hon. Dennis Waysang Kum Kee. Te Tia tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ni marooro ae bon ara kabanea naba ni marooro te bong aio bwa are e a bon uakan te tai.

Ma e koaua au marooro ngkanne, I kan kakaitau ibukin te kaoti are e a tia n tabekia temanna tarira ae karineaki ae te Tia tei mai Onotoa ae e rangi n tikiraoi, e Tamaroa.

Ao ti rangi n karabwa n aron ana kaoti aio ao a boni bane te marooro iaona. E boo atin te marooro ao ti boni bane ni boutokai marooro.

Iango aika kakaokoro aika a na katamaroa ao ni boutoka Kiribati nakon taai aika na roko.

Ao kanga atun ngkanne au marooro kanga bon ti te taeka ae kangai; iai te kuna teuana ae atuna ae e kangai; bwa ataei boni ngaia ao a boiarara ibukin te aonnaba n taai aika na roko.

Ao I taku bwa ngkana ti na tobwa te itera aio ae te kareke bebwa i tinaniku ao ti na riai naba n tobwaia n kabane ataei.

Ao I taku bwa te bae e kakawaki kanga n au point ae I noria, ao I a tia ni kakaitibo ma te naan kanganga aika a rawata riki n aekakin ae ti na menaia tao te naan form 7.

Ao iai te bwai ae e nang kananokawaki irouia ataei tabeman are aki bane aia reirei bwa e rangi n rawata aron te kanganga. Ti marooro ma anne, ti marooro ma aikanne ao e rangi n rawata te kanganga ae I noria irouia ataei ao ti aki te oi ni kanganga ao aikoa naba reirei, e aki bane aia form 7.

N na karinraa bwa tera ngke ko noria te Tautaeka bwa tao e na

karekeaki naba te Komete ae tao ai tiaki te Komete mai ikai bwa e na kateaki te Komete mai tinaniku are a tangiria kain te Kaitara bwa e na counselling nakoia ataei aikai. Bwa tera bukina ngkai e aki bane aia reirei are bon iai araia n te reirei, a kona ni kakaeaki ao e boo te marooro ma ngaia bwa tera te kanganga.

Bwa ngaira ti na noria bwa te Tautaeka e na kona n tobwaia bwa aikai are ti na tobwaia ataei. Bwa are ai bon ataei naba ibukin taai aika na roko, ni kabane ataei. Akea ae e na katukaki.

Ngaia are ngkana ti kona ni karekerekeia tao form 6, form 7. Ao tera te kanganga? N tabetai aia kanganga ma aia utu, aia kanganga ma tamaia, aia kanganga ma tera ma tera. E rangi n tiraua te kanganga ma n taainako n taainako, ti na bon bane n iai te kanganga ae ti na boo ma ngaia. Ai bon raora naba te kanganga n te tai teuana ma te tai teuana.

Ngaia are I a kawenea bwanau ni bubuti ngkana arona bwa e noraki naba te itera aio irarikin te kaoti ae e botonimwane ni botonnaine aio mairoun tariu ae te I-Onotoa aio. Ao I a bubuti ngkana e kona naba n rinanoaki tarakia ataei ni kabane. Bwa bon te kanganga ngkai, ko aki kona n rinnako inanon ana kanganga temanna ma temanna.

Te kanganga n te utu are I a tia ni mwaneweia. Ao e koaua ngkana e nora aio riaina naba te Tautaeka ao e rangi n kakawaki. Bwa bon angina ngkai ataei e aki bane aia reirei bwa are e boni kakaokoro anuan te aomata temanna ma temanna.

Iai aika a mamaama, iai aika a kai bwainrang. Ngaia are iai ara Motinnano teuana ae ti karinna n te Motinnano ae kanga e na karinaki te Tua nakoia ataei n te reirei man te primary kanga e curriculum. Are kanga e na karinaki bwa ko na reireinaki aron te tua bwa e na kanga arom n survive aron maeum inanon te tai teuana ao kona ataia bwa ko na bwainikirinaki. Ko na ata bwainikirinam.

Ngaia are ti karabwa te Tautaeka, e butimwaeia bwa are bon aio tabena bwa e na boutoka te rikirake ibukin te botannaomata.

Ko bati n rabwa te Tibiika ao I a kakauataoi riki kakatekeraoi nakoimi ngkami ni kabane ibukin te Kiritimati ae e nang roko aio.

Ao nakoia kain Nonouti, ae e nang roko te bwaa. Tai raraoma ao e nang bwaka naba te backpay n te Kaonobong aio ao te mwane ni mwaukur. Kam bati n rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei. Te ia marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai

Kiritimati. Hon. Teribwa Tabe. E nakoim te Tia tei.

Hon. Teribwa Tabe: Ko rabwa te Tia babaire ao reitan nako te naan kamauri ngkai ti a bon roroko n tokin ara Auti n te bwakantai aio ao n te bong aio. Te bwana ae mangori mai irouia kain Kiritimati ao Kanton ao kam na bane ni mauri!

Ao e koaua te Tia babaire, I aki kani kaoki taian marooro bwa I taku bwa bon akea ae e kona n dispute bonganan te bwai ae te reirei. I taku bwa e rawata bonganana aika ti a tia ni bane n taekina. Ao tao antai ae e aki tangira natina bwa e na reirei. I taku bwa bon man mwengara ti a bon kekebutia naba natira ma tibura, keiakina ami reirei, keiakina ami reirei.

Ao I taku bwa bon angina naba mai iroura ti nora bonganan te reirei bwa are ti boni bane n ikawairake inanon te kainano.

Ao ngke ti ikawairake inanon te kainano ao ara karo ma tinara keiakina am reirei bwa ti anne kabwaiam. Ngkana ko aki kekeiakina am reirei, ko na manga bon tiku naba n riki n ai aroia te koraki aikai. Ngaia are ti boni bane ni keiakinna ara reirei.

Ao ngke a reke ara reirei ti taku bwa bon ti nora bonganana ngaira aikai ni kabane ae ti tekateka, ti taku bwa iai iroura te reirei.

Bwa ngke ti aki reirei te Tia babaire ao tao ti na bon aki kona n tekateka ikai, bwa ti tekateka ikai ao tera ae ti nang contribute nakon te naan issues ma te naan raa aika a na buoka rikiraken Kiribati.

Ao e rabwa te Tia tei mai Onotoa n ana kaoti ao I bon kataia ni reserve teutana au energy te Tia babaire bwa are iai naba au motion ae I taku bwa e na nako. Ngaia are I kataia n tatautaua korakorau ma I ataia ae e a boo te tai. Ao e kakawaki bwa ti na kanakoi naba bwanara ni boutoka te kaoti aio.

Ao N na taraia ngkanne man iterana teuana te Tia babaire. Bwa e koaua ae teuana te kanganga bon te financing ke mwanenakina.

Ao e koaua bwa ao ti depend iaoia tao te naan donors, ti depend iaon te Tautaeka.

Ao I uringa teuana te tai ngke I interview naki naba ibukin teuana te scholarship ao a bon titirakinai. Ao tera bukina ngkai, iai ngkai bukina. I taku ko ataia e nang koro tirauan ae e nang kan reirei ngke a interview nai kain Tiaban.

Ma te kanganga bwa akea te opportunity anne nakoira ao ngkami ti teuana ami scholarship ae kam anga aio. Ngkana e reke iroum te Inria, manga bon te Inria naba. E aera kam aki katoboroa.

I taku bwa I tekeraoi bwa e reke irou ngaia are e a reke irou te scholarship anne.

Ma ti na taraia ngkanne mai irouia kain te private sector. Ao I taku bwa I a tia ni marooroakina aio ma te Beretitenti n te taina ngke e moan reke ao I kawaria n ana aobiti ao I taku: iai te mena teuana ae ti kona n ibuobuoki iai ngaira kain te private sector. Ao e koaua bwa te funding, ti kakanakoia ara ataei naba n reirei. A mwanenaki man te bitineti.

A nako ni karaoa te training ma te kanganga bwa e aki recognize bwa *te tax deductable.* Ao I taku bwa tao aio teuana te anga ngkana e kona n review naba te Tautaeka bwa ngkana a kamwanangaki ataei man te bitineti ao e na kona n recognize bwa te tax bwa are e bon rebuild naba aia education ataei.

Ao te bwai ae I noria, I kangai. Tao e koaua bwa iai taan karikirake ae a kona n anaa te tiwangana anne ao a sponsor nia natia bwa e aonga n ae reke te mwawa irouia tao bon te koraki are e a bon kanganga n reke te opportunity tao man te Tautaeka ao tera.

Ngaia are kanga aio ngkanne te perspective are I taraia bwa tera ngke e kona n taraki aio, bwa tao aia contribution naba te naan private sector are a kona ni kamwanangaia natia ma aia taani mwakuri bwa a na nako n reirei ao e a kona ngkanne n considered bwa teuana te bwai ae e na aranaki bwa te *tax deductable* bwa tao e anga naba te incentive anne bwa a na kona riki ni kamwanangaia naba aia aomata aika mwaiti aika a na privately sponsored nakon are a nang depend iaon tao te naan sponsor mai irouia te naan donors ke tao mairoun te Tautaeka. E kona riki n open up tao te opportunity anne nakoia are tao e a boni kanganga aron reken te aekaki ni privilege anne.

Kanga ti anne au marooro te Tia babaire ngkai ti a bon roroko n tokina. I aki kani manga kaoki riki taian marooro ake mai imwaina bwa are a bon tia n nako.

Ma I reitaki ma kain Kiritimati, Kanton n anga naba te katekeraoi nakoira ngaira aikai ni kabane ngkai ti a bon roroko n tokin te tai aio ao ngkai ti a uakaan ma Kiritimati. Ara katekeraoi nakoim te Tibiika ae ko nang karineaki iaan kairiri ae moan te tamaroa ma kain am aobiti.

Ara katekeraoi nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane ao bon ngaira ni kabane ao bon nakoia kain Kiribati ni kabane.

Ara katekeraoi nakoimi inanon te Kiritimati aio ao inanon te ririki ae boou.

Ao n aron are I tataekinna n taainako, ti na teimatoa n ang ate nebonebo n taainako nakon te Atua ae mwaka ibukin tibwangara are e anganira ao ibukin maeura ma bonganara are e anganira n te tai teuana ma te tai teuana.

Ao ko rabwa te Tia babaire. Ara bwai te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tia babaire. I ti kauringko bwa e a tia ni boo 6.00pm, e a riai ni motirawa te Auti nakon te tai are e na manga baireaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ao ngkai e a tia n intervene te Beretitenti, ao tao e na bon aki maan am marooro te Minitita. Ao I anganiko bwa ko a kanakoa am marooro ao I a kaokia naba nakon teuare ana kaoti te kaoti.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. E koaua are e bon uarereke te miniti bwa ti 5 te miniti ma N na bon aki taetae naba bwa ti kan contribute n are imwina ma ti ataia e aki moa reke tain te kaoti are imwina.

Ma I ti kani marooro naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei n Air Kiribati kaokia naba taeka ake a tia n taekinaki ma ti nang tara te bwai ae te *brain drain*. Bwa ti ataia bwa ngkai e a moanna n rotaki Kiribati nakoia taan rabakau nakon taabo aika Nu Tiran ma Aotiteria ao iaa riki.

Ti noria bwa aio te aoraki ae e a moanna ni bubura ngkai. A rangi n concern aba aika irarikira Tonga, Samoa ngkai a bane nako aia bureitiman, a bane nako aia nurse, a bane nako antai riki.

Ngaia are e koaua tao ti na riai n tarai naba ikai ara training bwa te naan raa opportunities aika a na riai ni kamwaitaki kaia.

N taai aika nako ao ti nang uringa ngke I tararua te Mwamwananga, ao ara issue mai imwaira e aki toki n riki n taai aika mwaiti n ririki aika bwakanako; bibirinakoia ara bwairati. Ao angin te tai ti a karokoia bwairati mai Papua New Guinea, mai Vanuatu, mai Biti. Ao anne te tai are ti a uotarake kanga ara babaire bwa ti nang kamwaitia ara bwairati.

I taku bwa tao kam noria ngkai bwa ara bwairati a rangi n mwaiti ngkai. 30 tabun ake a reirei n te tai arei nakon 40, ao ae a bane n okioki ngkai ni kaini ara wanikiba.

Kam a noria ngkai bwa e a moanna n akea ara bwairati aika I-Abera tao ti temanna ma uoman akana te naan Kaben. Ane a bon tuai roko ara bebwa, iai ara koraki n ataei. Ao ara botaki n aobitin te Aviation, aobitin te CAAK ma te Airport. A moanna ni kamanenaki ataei aikai.

Ma I taku bwa aio te bwai teuana te Tia babaire ae ti riai n taraia man ara itera ke man ara Tautaeka bwa ti na riai n tarai kataneiai aika a na bongana nakon field aika akekea kaina.

Ngai N au Ministry n te MISE a nang akea kaia. Ngkai ti hire temanna te Director General are e na tararuai ara engineering department aika kakaokoro. Teuaio te I-Toromon. E rangi n kakaitau bwa e kukurei ni mwakuri i abara naba.

Ma ti noria ikai bwa angia ara koraki, akea bwa a nako ni mwakuri n taabo tabeua ma e aki bure anne te Tia babaire. Ngai temanna ae I rangi n kaumakia naba ara koraki bwa a na nako ao a na manga kaoki mwanen Kiribati ao a na nako naba ni kaotia bwa a konabwai n aba ake a mena iai.

Ma te bae e kakawaki, ti na kamwaitia ara ataei nakon te naan field.

Akea bukina bwa ti nang kataneiaia n te naan areas te naan field aika competitive ae a rangi n mwaiti. E a flooded ngkai tao te Management level, ma e a kuri n akea te naan aomata ake a kaineti ke tao te naan technical areas n aron ara intinia.

Ngaira n ara tabo ni mwakuri, aio ara weakness teuana. Akea ngkai n aron ae kam ataia, e a rangi n kanganga aron te kateitei. Ko na tangira am instructor engineer. A rangi n tabetabe ara instructor engineer bwa tao a nako i Kiritimati a manga pending tabeia ikai.

Aki rangi n mwaiti. Antai riki te naan engineer aika ti taku bwa ti riai ni kabaitia aikai nakon ae ti na bon ka training ara ataei nakon te mwakete ae e tauraoi n te tai aei.

Akea bongana bwa ti a kamwaiti nakon te naan areas ake tabeua ao a oki ao a tataninga.

Ngkai te accounting field akea kaina naba ngkai.

I taku bwa ti na riai n tarai aikai bwa ti aonga n consider bwa tera training areas ake a na riai n nako n reirei iai bwa aonga n oki ao a bongana.

A roko ao a oki naba ni mwakuri. Aki riai bwa a na manga oki ao a na tiku n que bwa akea aia tabo bwa ibukina bwa aia qualification e a rangi n flooded n te mwakete.

Aikai kanga taeka tabeua te Tia babaire nakon reitan ana kaoti te Tia tei ae moan te karineaki.

I anaa te tai aei te Tia babaire n anga naba bwanau ni katekeraoi ngkai bon te kabanea n taetae. I a reitai ma kain abau ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni katekeraoiko te Tibiika ao te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita

ao Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane. Kain am Taibora te Kiraka ma am official ni kabane ibukin aia kekeiaki ae a tia ni karaoia inanon te uoua ni wiki ae e nako.

I ataia bwa a bane n tabetabe ni kabane ibukin kakoroan tibwangaia riki nakoira ngaira Minitita. I a manga raonna ma te karautaeka ma te kabwara bure nakoira ni kabane ngkana tao iai tibanakon ara marooro aika ti aki namakini inanon te 2 ni wiiki ae nako. I tabekia bwa te kabwara bure.

Ao te kabanea ngkanne, ai bon te katekeraoi nakoira ni kabane inanon te Kiritimati ma te ririki ae ti nang totoua tabona nakon taai aika na roko.

Man taeka aikai ao I a kamotia ma ana bau abara ae Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne I a kaokia nakon te Tia tei are ana kaoti te kaoti.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Hon. Speaker. Imwain ae N na waaki ao I a manga karabwa Uean te tai n aron taina ao bongina ae e riai.

Te moanibwai ae e rangi n kakawaki Hon. Speaker, N na bon kaitaua moa te Minitita are e rabwatana te Tautaeka n aron noran ana kaeka are a butimwaea te kaoti aei.

E rabwa te Tautaeka, ti aki raraoma bwa te Tautaeka aio te tia tobwaia te roro ae rikirake ao ara kaoti aika ti tabeki, a bon irekereke ma ana kataratara inanon te 20 n ririki.

Ko rabwa te Tautaeka ibukin noran tamaroan te kaoti aei ao butimwaeana iroum.

E rangi n mwaiti au karabwarabwa te Tibiika nakoia 20 ake a kona n reke bwa taan taetae inanon te tai aei nakon kaotan boutokan te reirei. I kakoaua bwa bon aio boutokaia aia roronrikirake ao aia ataei n aia abamwakoro nako.

Ngaia are I aki kona ni kaeka temanna ma temanna ao e koaua kam rangi n rarabwa taani marooro n aron noran te boutoka nakon te kaoti.

Tao ti teuana te boto n iango are I noria n ami marooro bwa ai bon uarokoan Kiribati nakon te rikirake.

E koaua Hon. Speaker ngkana e a bon rawata te bebwa ae bubura iaon abara ae Kiribati, ao ti a bon kakoaua ngkanne bwa e a bon rikirake abara ae Kiribati.

Ao e a rawata naba te I-Kiribati ae ko kona ni kaitibo ma ngaia i aban nako tinaniku n taabo ae ko aki kantaningaia iai.

Ao aio teuana naba kakawakin kanga noran aio Hon. Speaker ngkana e a kona n reke te bebwa aio ao a mwakuri i tinaniku ke tao a kona n riki bwa taan bon kaira abara ae Kiribati tao te naan Consultant ao baikara riki are a kona n riki bwa boni ngaia aika a Mataniwina te kakaei ibukin abara ae Kiribati koraki aika a bebwa ae bubura. I taku bwa e na bon aki manikangare ao n aki kewekewe karikirakean abara bwa boni ngaia raoi, bon te I-Kiribati raoi ni koaua a bon ata te bwai ae e waaki inanon ngkana arona bwa e a riki bwa te Consultant ibukina bwa e reke ana reirei ae e bubura.

Ngaia anne ae I taku bwa I nora iai kakawakin te kaoti aei ngaia ae I tabekia n te tai aei ao I rangi n karabwarabwa ibukin nanomi.

E koaua iai te issue ae e taekinaki naba iaon tao te financing ke tao mwanenakin kanga aron te waaki n reirei nakon are iaona.

Ma ti karabwa te Tautaeka bwa iai ana nonori ao e aki manikangare n aron ae e taekinna. E kona ni manga kakorakora ni manga kakaea mwanenakin aikai e aonga ni kona ni koro nanon te kantaninga aio ke te kaoti aei inanon te tai ae e taku bwa te sooner the better.

Nanona moantai reken aio ke mountain karaoan nanon aei, e a bon rangi n tamaroa. Ngaia are I a karabwa iai te Tautaeka, I karabwaia Taan tei ni kabane ao au kantaninga bwa e aki matebuaka aia marooro iaon au kaoti bwa a bon ongo aia botannaomata are a tabe naba ngkai n ingainga ni kan ataia bwa n ningai are e na kona ni bwati iai.

N aron ae ti noria iai tabeman natia ma tibuia ae a tabe ni kakantaninga te kaoti bwa ngaia e nang reke aia opportunity tao bon man aia reirei bwa e nang reke aia scholarship, e nang kanga ngaia ko na manga oki moa ibukin te bond.

Ao au kantaninga bwa ngkana e a boutokaki aei ao e waekoa ni mwakuriaki ao te koraki are tao e a reke mwanen aia scholarship man te reirei are a reirei iai, a kona n tiku n continue ke tao e kona ni manga te Tautaeka ni buokia n aron kanoan te kaoti are kanga a tia ni mwaneweia tabeman ibukin boutokana.

Ao akanne iango aika a rangi n tamaroa te Tibiika ao I rangi n karabwaia riki private sector are iai naba aia kona ni boni mwanenia aia aomata n aron are kanga a mwaneweia. Ao tao bon iai aia kona ni mwanenia ao iai naba aia bubuti nakon te Tautaeka n aron ae a boni mwaneweia.

Ma e nang kakawaki naba nanoia n aia boutoka naba nakon te kaoti aei, bwa a kon ani mwanenia aia ataei ao

aia taani mwakuri ake a na kona naba n reirei i tinaniku.

Ao anne maikanne te Hon. Speaker. Imwain ae N na kanakoa taekan au kaoti, ao I a bon reitai ma te Nati n Onotoa ao kain Onotoa ni kabane n taekina Merry Xmas nakoim te Hon. Speaker, kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane are e a bon roko te bong ni Kiritimati. Eng ara ka-Kiritimati nakoimi ao ara katekeraoi ao te Atua ae mwaka bwa e na raoni ngkami ao e na kakabwaiai ngkami ao e na manga anganira te maeu ao te kaitibo inanon te tai ae imwaira.

E koaua ao maikanne te Tibiika ao e koaua ae I boto ni mwane ngaia are e bon boto ni mwane au kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e a tia ni mwemwe te kaoti n aron are e tabekia te Tia tei ae karineaki, ao I a kanakoa te kaotinano iaona. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a buokia.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwaranako.

Tibiika: Ao I angan te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika, ao Bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ni karokoa te tai ae e na manga baireaki iai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti. Ao imwain ae I kabwara te Auti ao ngkana iai ae e kan marooro mai iroumi imwain ae ti na kabwara te Auti. I a kanakoa tabeua te tai. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko karekea te tai ae moan te kakawaki aei. Imwain ae ti na manga bwaranako ao are e rangi n kiriaria te Auti ae imwaira bwa te ririki ae boou bwa Maati ke Eberi.

Ao I a moanna mai iroum te Tibiika ae moan te karineaki n reitaki ma te Deputy Speaker, te Cler, te Counsel, te Deputy Clerk ao n reitaki ma taani mwakuri n te Auti n tei. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ni kabane n reitaki ma te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane Taan Koroboki ao taani mwakuri ake a tia n raonira n reitaki ma ara Technical advisors ake a bane n tia n anga baia n ibuobuoki ma ara Tia kaeti tua ma kain ana aobiti ao ai bon taan ongora n reitaki ma kain Kiribati ni kabane ao ai bon ara Utu ni kabane ake a tia naba ni ibuobuoki inanon ara 2 n wiiki ae e a toki ngkai.

Te moanibwai ti anga te bwana n inga ao ni kamauri n reitaki ma ami Tautaeka. Kam na bane moa ni mauri!

Ao te kauoua ai bon te kaitau n n aron noran te kekeiaki ae e rangi n tamaroa ana kairiri te Taibora ao boni ngaira inanon ara tai ni karaoi ara marooro, ara depate inanon te 2 ni wiiki ae e a toki ngkai.

E rabwa bwa are bon tabera are ngaira Taan tei ti riai n aki kantaninga te kaitauaki bwa are bon ana toro te botannaomata ao bon taan karao tua ngaira.

E rabwa aron te bobonnano ao te iraorao inanon te marooro, e ngae ngke ti kona ni kakaokoro n iango ma ni bon tokin te tai ti katiteuanaki bwa taan beku ngaira ibukia ara botannaomata.

Te kateniua, ai bon bwanan te raraoma ao te kabwara bure ngaia are I a tei naba man ana itera te Tautaeka nakoia tao te Leader n te Kaitara ao Taan tei n kabane ngkana iai ara marooro aika a tia n rangi n tinebu ke ni kamatauninga. Ti a kawenea bwa ai te bwana ni kabwara bure ao ti a katikui, ti aki uringi ma ti a manga aorira nakon te ingabong ao bong raka aika imwaira ibukin abara ao ara botannaomata ae Kiribati.

Ai bwanan te kakatekeraoi bon mai iroum te Tibiika, te Kauoman n Tibiika ao ai ngaira ni kabane n reitaki ma ara taani mwakuri ni kabane ao ai bon kain abara ma ara botannaomata iaon Kiribati ao bon Kiribati n taabo ake a mena iai i tinanikun Kiribati.

Merry and Happy New Year. Ao ko bati n rabwa te Tibiika ae ko rine.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, iai riki ae a kan marooro. Te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lamborne.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I kan reita te bwana ni kamauri. Bwanan te Beretitenti e a tia ni kanakoa ti a manga reitia man ara itera nakoira ni kabane, ni moa mairoum te Tibiika, te Kauoman n Tibiika, te Kiraka ma kain te aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, ao ngaira Taan tei ni kabane ao ai boni kain Kiribati aika a raraonira n taainako. Ti na bane moa ni mauri!

Ao ti a manga tabeki bwana man ara itera ni kakaitau ibukin kanoan te tibwanga. I kaitau nakoim te Tibiika n am kairiri inanon ara Auti n ara bowi n te tai aei.

Ko bati n rabwa am kairiri ao ana kairiri naba am Kauoman. Ti nang karabwai ngkami n ami kairiri ae e tamaroa ae e nang rau iai ara marooro inanon te Maneaba ni Maungatabu. Kam bati n rabwa.

Ao ti a karabwarabwa nakoia naba kain te aobiti n aia boutoka ibukin kakatauraoan kanoan ara bong ni bowi.

Ti aki mwaninga naba ara Komete. Te Komete are e babairea kanoan bong, ara business committee are ngaia ae e mwakuri korakora naba ibukin kakoroan nanon tibwangara n te tai aei.

Ao ti a kaitaua riki te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita, kain te Tautaeka ibukin ae te tai aei bon te tai ae e rangi n kakawaki ibukin kawenean nako aia Motinnano. Kanoan aia waaki n te 4 n ririki, aia kataumwane, ao ni kabane riki ake ti a ni marooroakin n te tai aei. Kam bati n rabwa ao ti a reita ara karabwarabwa nakoia taani mwakuri ni moa mairoun te Tia Koroboki n te Kabineti, ma taan Koroboki kabane, NI kabane taani mwakuri n te Botaki ni mwakuri ao n Ikotaki ma am Kambwana nako te Tautaeka ibukin tibwangaia ae e moan te kakawaki ao riki ni kakaekan naba aia titiraki te botannaomata. Kam bati n rabwa.

Ao ti kawenea naba bwanara ni kabwara bure ngkana arona bwa a tia n tibanako te naan marooro inanon te ingainga n nano ni karaoan te tibwanga.

Ao I taku bwa aei boni kanoan te waaki n te tibwanga ao ti karabwai ngkami. Akea te bure bwa are aei bon aron kanoan tibwangara ao ti a kaitauia naba ara Utu.

Ara Utu ake a mena irarikira ao ara Utu ake aki mena irarikira ao ni kabane ake a tia ni boutokaira inanon ara 2 ni wiiki aei. Kam bati n rabwa.

Ao ai ara katekeraoi inanon te Kiritimati ae imwaira, te tai ni manga bungiaki. Ti a manga kaboui nanora ni Karin angina ni karaoan tibwangara nakon te tai ae na roko.

Ti kaunga ao ti boutokaiko te Tautaeka n am waaki ane ko nang waakin te botannaomata ao ti mena n ara itera aei bwa ti na buokiko ao ti na kaungako ao ti na kaumakiko ibukin karaoan tibwangam.

Kam bati n rabwa. Te katekeraoi n te Kiritimati ao ai bon aia katekeraoi naba kain abara ni kabane ao ai te katekeraoi nakoia kain abara ni kabane inanon te Kiritimati ao te Ririki ae imwaira. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano, Hon. Birimwaka Tekanene.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa Hon. Speaker ngkai ko anganira ara tai bwa ti na anga ara marooro teutana n te bwakantai aei.

Imwain ae N na waaki Hon. Speaker ao ai bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te bwakantai aei.

Nakoim Hon. Speaker, ma kain am Taibora, te Beretitenti, kain te

Kabineti, te Leader n te Kaitara ao ai boni ngaira ni kabane Taan tei. Ao ai bon moara riki taan ongora ni bwanan Kiribati n te tai aio n ana kabanea n aoa te Auti n tei. Bwanan te maeu ao te marurung ao I a kamauri ngkami. Kam na bane moa ni mauri!

Hon. Speaker, ti raoni taeka ni kakaitau ao ni karabwarabwa ake a tia ni mwemwe man ana itera te Tautaeka ao ana itera te Kaitara n aron noran te babaire ao biriakinan waaki te Auti n tei te Tia babaire.

Ti a rangi n karabwarabwa n aron waaki ake a wene inanon tain te Auti n tei ao tao riki Hon. Speaker aron kabutan bebwa ao katauraoara inanon ara tai ni kakatauraoi ibukin te bong teuana ma teuana ao kanoana te Tibiika.

Ti a raona naba taeka ni kabwara bure Hon. Speaker tao ngkana iai tibanakon ara marooro inanon taina. Ao tao ngkana iai aron tekatekara ae a kamatauninga inanon ara tai n tekateka n am Auti aio. Ti a kawenea bwa ai te bwana ni karautaeka ao te bwana n raraoma.

Ao are e a toki te tai aio ti a katikui bwaai ni kabane ti a manga bon reitira bwa ngaira teuana ibukin abara ae Kiribati inanon boong rake aikai.

Hon. Speaker, ti aki rangi n mwaninga taeka riki ataeinimwane ao ataeinnaine aika a boni mena irarikira ikai inanon te Auti n tei are aki kona ni mariri tekatekaia, bwa n te tai are e boni bane iai nimara te ran ao a bon roko naba n nikiri.

Ti a rangi ni kakaitau riki bwa ngke arona bwa tao akea ngaia irarikira ikai, ao tao e na akea kain am Auti bwa e na korakora te otinako nako tinaniku ni kakae katokan bwatakatakara inanon te aoa teuana ma teuana Hon. Speaker.

Aikai tabeua ara marooro man ara itera Hon. Speaker. Ti a raona aio ma te bwana ni kakatekeraoi nakoimi ni kabane Taan tei ao bon riki nakoia kain abara ae Kiribati ngkai e a bon roko te aoa ni motirawa.

Ti anga bwanara Merry Xmas and Happy New Year. Safe to you all inanon ami tai n okirikaki nakon ami abamwakoro.

Ao ngkana kam marooro inanon ami Maneaba, kam a karokoi naba boni bwanara mai ikai man te Auti n tei ao tao riki ake ti maeka iaon Tarawa Teinainano ikai n anga naba ara karabwarabwa, ara kakaitau ao ara inga nakoia ami botannaomata n ami abamwakoro aika kakaokoro nako.

Ara bwai ma ngkami n taainako, ana bau abara ae Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa ao ai bon iriana naba are ti bon taneiai ana kakawakin te Atua te Tama, te

Nati ao te Tamnei ae Raoiroi. Man te tai aio ni karokoa te tai are ti a manga kaitibo iai n te ririki ae boou.

Ko rabwa Hon. Speaker ao I a toki naba ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e kakawaki imwain ae N na kabwara te Auti. Iai naba au taeka naba kanga ni karabwarabwa nakoimi Taan tei ni moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei, te Leader n te Kaitara ao ai boni ngkami Taan tei ni kabane n aron ami Auti n tei, te ongotaeka, te karinerine inanon ara waaki n ara Auti n tei ae e a roko n tokina n te tai aio.

Ngaia are I rangi n karabwai ngkami. Ngkana iai tibanakon te babaire man te Taibora, I a buti ngkami bwa kam a kabwarai.

Te karabwarabwa naba ae e rangi n onoti nakon te Deputy Speaker n ana kairiri ao n ana konamaki naba ni kairan te bowi n aron ae kam bon ataia. Ao n aron ae kam bon taekinna, ti tebo ma iai naba noran iroumi ana kekeiaki te Deputy Speaker are e a tia ni keiaki inanon ana tai are e kaira iai ara bowi.

Ngaia are bon anne te karabwarabwa nakoina ibukin konamakina ao kekeiakina. E koaua e ngae ngke _ ai tibwa ana moantai, I taku bwa e bon bwakekenako naba ana marooro ao ana kairiri nakoimi kain te Maneaba ni Maungatabu ngaia are I a karabwa te Deputy Speaker.

I aki mwaninga taekaia kain au aobiti. E bon moa mairoun te Kiraka, te Deputy Clerk, te Counsellor ao ai boni kain ara aobiti ni kabane ibukin te kekeiaki n aroia ara ataeinnaine ake aiwa inanon ara Maneaba aio ni barongai ngkami n aron nimami ma tao e boni maeu naba matami n taraia n tabetai. Ngaia are I taku bwa I karabwaia naba n aron aia kekeiaki are a tia ni kekeiaki iai inanon te 2 ni wiiki ae e nako.

I aki mwaning taekan te Sergeant are ngaia are e a bon te tekateka naba irarikira ikai n tauraoi.

Ngai I tekateka ao kanga akea te nano ni kuikui irou bwa are I onimaki bwa iai au bureitiman ae e mena irarikiu. Ngaia I karabwa te Tartin. Ko rabwa ibukin am kekeiaki ao am konamaki ao am tataona n nano n tekateka ikanne ni karokoa e bwara te Auti n te bong teuana ma te bong teuana.

Ngaia are e koaua man au taeka akanne ao I aki mwaninga are ti a kan roko n te tai n kukurei. Bwa are e nang bungiaki ara Tia kamaiu. Ngaia are I a katkeraoi ngkami. Merry Xmas ao Happy New Year nakoimi ni kabane. Ao ai kain Kiribati ni kabane ake a mataku ake a norira ao ake a ongora, te katekeraoi nakoimi ni kabane. E na

tekeraoi ami ami Kiritimati aoami Ririki ae e nang roko aio.

Ao man au taeka akanne ao ngkanne I a kukurei ngkanne ni kabwara te Auti. I a kabwara te Auti aio ni karokoa te tai are e na manga baireaki ao e a bwara ara Auti.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA	Kiraaka	1
ANA KANOA TE TAUTAEKA	HE.Taneti Mamau	335
ANGANAKIA KAIN TE BWATEI AE TOBWAAN KIRIBATI $20,000	Hon. Tebuai Uaai	739

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
KATEAN TE WATER TAPs IAON BUOTA N TE AONO IRARIKIN PRIMARY SCHOOL	Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa	OQ78	203
KATAMAROAN AIA KATAUBO KAMBWANA NI KEREBOKI AIKA A ROKO IAON ONOTOA	Hon.Riteta Iorome	OQ82	207
MOANIBWAIAN AIA MOAN KARIKIRAKE KAIN BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ85	211
TIBWAAKIN TAIAN TANGKE NAKO AON ABA	Hon.Riteta Iorome	OQ81	215
BUTIAN AUSTRALIA MWANENAKIN ANA KARIKIRAKE BUTARITARI IAON KARAOAN MOOI MA AMWARAKE	Hon.Tinian Reiher	OQ86	219
TEIMATOAN MATEMATEN TE ITI IAON TARAWANI KATOA BONG	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ88	222
KARAKAAN TIBWAN ONOTOA TAURAN RARIKIN KAWAI	Hon.Riteta Iorome	OQ83	228
KATAMAROAN AIA MWANE KAARA	Hon.Banuera Berina	OQ11	231
TERA TE BABAIRE IBUKIN TE ONAORAKI ARE KIEIA ATAEI IAON TABITEUEA MEANG	Hon.Taberannang Timeon	OQ65	236
KATAMAROAN AIA MWANE AKE AKI MWAKURI	Hon.Banuera Berina	OQ13	241
BWAKA IAA TIBWATIBWA IAON TAURA AKE BWAIN TANGIRA MAI IROUN TIAINA NGKAI TUAI REKE TIBWAN TABUAERAN	Hon.Matanga Aran	OQ105	245

KABWAKAAN AIA BACKPAY KORAKI AKE A TINETINE AO BON TUAI MAN BWAKA	Hon.Taberannang Timeon	OQ67	248
RINANOAKIN AIA CASE AOMATA AKE A BON KEAKINNA NI KABOOA AIA ONAORAKI ITINANIKUN KIRIBATI	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ74	252
ANA BUBUTI BUTARITARI IBUKIN KAREKEAN INTIN AIKA TE NAAN 4STROKE	Hon.Tinian Reiher	OQ84	254
KAINNANOAN BWAAI N TAKAKARO I TARAWA IETA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ70	490
KAOKAKIN AIA MWAKURI KAIMOA IAON KAIBUKEN TINANIKU	Hon. Tessie Eria Lamborne	OQ89	494
TE KAMMWAKURI AO KAMAEKA IAAN TE PACIFIC ENGAGEMENT VISA AOTITERIA	Hon. Tessie Eria Lamborne	OQ90	497
KABOAN MWIN KANTOKAN KAAKO NAKO AONNABA	Hon. Tessie Eria Lamborne	OQ91	502
TE BAENIKAI NI KARAOAN KAWAIN ABEMAMA	Hon. Tessie Eria Lamborne	OQ92	505
TE KAMWAKURI I TINANIKU IBUKIA KAIN TABITEUEA MEANG	Hon.Tarakabu Tofinga	OQ94	508
KARAOAN ANA BONO RAWANNAWI MARAKEI	Hon. Moannata Ientaake	OQ97	511
LEAVE GRANT NAKOIA TAAN WAKURI N TE KAUNTIRA, KAIMOA AO TAAN MWAKURI I TINANIKU	Hon. Tinian Reiher	OQ99	514
KABOMWI NAKON KAIN AMWARAKE IBUKIN KARAOAN TE KAWAI IAON BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	OQ101	516
ANA KARIKIRAKE TABITEUEA MEANG IAON TE SOLAR POWER GRID SYSTEM	Hon.Tarakabu Tofinga	OQ93	520
KANIMWAKIN TAURA AIKA A OTA MWAKA IBUKIN BUOKAIA TAAN AKAWA AO TAAN MWAMWANANGA N TE BONG IAON MARAKEI	Hon. Moannata Ientaake	OQ98	523
RINANOAN BWAKAMWANE IBUKIA KAARA AKE A KABUANIBWAI MAEUIA	Hon. Tinian Reiher	OQ100	526
KAMAIUAN TE MITIN IBUKIN ONEAN TAARI NAKON TE RAN	Hon. England Iuta	OQ109	531

BABAIRE IBUKIN KABWAKAAN KANTOKAIA AORAKI MAI TABUAERAN NAKO KIRITIMATI	Hon. Bautaake Beia (Hon. Matanga Aran)	OQ103	533
MANGA RINANOAN RIKI AIA RIRIKI N RITAEA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IROUN TE TAUTAEKA	Hon. England Iuta	OQ110	745
KABAITIAN ONEAN TE MITIN NI KAMWAITORO NAKON AE BOOU	Hon. Riteta Iorome	OQ102	748
MANGA KAMAEUAN TE KARIKIRAKE AE KAREKEAN AIA KAA TE BOTAKI N UNIMWANE IAON BERU	Hon. England Iuta	OQ111	752
RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN KAKOROAN AIA BIRI MWANE TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL NAKON TE KPF	Hon. England Iuta	OQ112	754
KAREKEAN BOOIA TE BOTANNAOMATA AKE TAAN ANGA NANO N IBUOBUOKI	Hon. England Iuta	OQ113	756
IREMWEN BWAKAN MWANE NI BUOKA NAKOIA EKARETIA IBUKIN 2024	Hon. Pinto Katia	OQ116	759
KABOAN MWIN KAAKON BERU AKE A MWARUA N TAIN TE COVID-19	Hon. England Iuta	OQ114	762
BUOKAIA AOMATA AKE A URUAKI MWENGAIA IMWIN KORAKORAN TE ANGI BUAKA IAON MAKIN	Hon. Pinto Katia	OQ117	767
AKI REREKEN AIA REFUND NI KANTOKAN AIA KAAKO KAIN TABUAERAN MAI KIRITIMATI AO TARAWA NAKO TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ37	770
E RAKA IAON TEUANA NAMWAKAINA N TUAI MANI BWAKABWAI TAAN MWAKURI N TE KIRINIKI ARE I MWAKAURO AO MAUAREKE I AON NONOUTI	Hon.Ieremia Tabai	OQ49	773
MWAITI BWAAI AIKA E TAEKINI TE BERETITENTI INANON ANA TAI NI KAMBEIN	Hon.Ieremia Tabai	OQ50	774
BUBUTI KATEAN AUTI N TATANINGA NI MATABAIAWA	Hon. Tonganibeia Buraieta	OQ56	778

AKE I AMBO AO ABARAO IBUKIA KAIN TARAWA IETA			
KAREKEAN AIA BWAI NI MWAKURI KAUNTIRAN TARAWA IETA IBUKIN KATAMAROAN KAWAIN AIA BOTANNAOMATA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ73	782
BWAKA IAA RONGORONGON AIA LEAVE GRANT TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL IAON TARAWA IETA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	OQ80	784
KAUMAKAN TE OCEAN LINK BWA E NA KATAMAROA TE ITOMAN N TE INTERNET N TE TAI AE WAEKOA	Hon. Tinian Reiher	OQ87	786

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page
KATAMAROAN TE Tua NI KAETIETI AE 12A(1)	Hon.Tebuai Uaai	No.16	257
RINANOAN TE BABAIRE NAKON TE MWANE NI IBUOBUOKI KE TE SFU NAKOIA AKE AKI MWAKURI	Hon.Kaotitaake Kokoria	No.5	286
TE KATAUMWANE IBUKIN TE KARIKIRKE 2025 AE MWAITINA $353,234,286.	Hon. Dr. Teuea Toatu	No.21	537
KAMAUNAN TUA NI KAIRIRI 45(2A) AO 68(2A)	Hon. Martin Moreti	No.20	655
KOMETE IBUKIN KAMATEBWAIAN AIA ANGA NI KAREKEMWANE KAUNTIRA	H.E. Taneti Mamau	No.19	664
KATEAN TE KOMETE IBUKIN KARAKAAN TE MWANE N BUOKA NAKON TE KUAKUA	H.E. Taneti Mamau	No.18	705
KATEAN TE KOMETE IBUKIN KARAOAN KAMATEBWAI IAON KARABABAAN WAAKI NI KARAOBWAI	H.E. Taneti Mamau	No.17	720

BUTIAKI TE TAUTAEKA BWA E NA NORA RIAIN KIBARAKIN MA KAKOROAN NANON ANA MOTINNANO AE KATAMAROAKIN KAWAIN ABAMWAKORON KIRIBATI N ARON AE WAAKI NGKAI I BUTARITARI	Hon.Tarakabu Tofinga	No.7	788
BUTIAKI TE TAUTAEKA BWA E NA NORA RIAINA BWA ATAEI AKE ANAI AIA UNDERGRADUATE A NA MANGA KAUNGAKI BWA A NA KONA N ANAA ARE IAONA RIKI POSTGRADUATE	Hon. Riteta Iorome	No.8	825

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon. Dr Teuea Toatu	APPROPRIATION BILL 2024	12/12/24	16/12/24	16/12/24	
Hon. Dr Teuea Toatu	SUPPLEMENTARY APPROPRIATION BILL(No.1) 2024 (1ST READING)	12/12/24	17/12/24	17/12/24	